

Indian Freedom Struggle and Unsung Heroes: A Unique Narrative

Editors:
Urmila Dabir
Jobi George

MACMILLAN

© *Urmila Dabir and Jobi George 2023*

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission. Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First published 2023

MACMILLAN EDUCATION INDIA PRIVATE LTD

Bengaluru Delhi Chennai Kolkata Mumbai Ahmedabad Bhopal
Chandigarh Coimbatore Guwahati Hyderabad Lucknow Madurai
Nagpur Patna Pune Thiruvananthapuram Visakhapatnam Kochi
Bhubaneshwar Noida Sahibabad Hubli

ISBN: 978-93-5666-338-1

Published by Macmillan Education India Private Limited
(formerly *Macmillan Publishers India Private Limited*),
21, Patullos Road, Chennai 600002, India

Printed at Replika Press Pvt. Ltd.

The opinions expressed in the research papers/articles in the book do not necessarily represent the views of the publisher. The publisher cannot be held responsible for the content published in the book.

The views and contents of this book are solely of the author(s). The author(s) of the book has/ have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the event the author(s) has/have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action

Macmillan Education India Pvt. Ltd.
(formerly Macmillan Publishers India Private Limited)
www.macmillaneducation.in

₹ 2310
ISBN 935666338-6

9 789356 663381
Weight: 237 g

भारतीय भांडवल बाजाराचे स्वरूप: एक विश्लेषण

डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, भिवापूर महाविद्यालय

शोधसारांश

अर्थव्यवस्थेचा विकास होण्यासाठी भांडवल खूप आवश्यक असते. या भांडवलाचा संचय मोठा असेल तर अर्थव्यवस्थेला विकास साधणे शक्य होते. विकसित भांडवल बाजार कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेला आर्थिक वृद्धी व विकासासाठी खूपच आवश्यक असतो. भांडवल बाजारामुळे दीर्घकालीन भांडवलाची देवान-घेवान होऊन शेती, उद्योग, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण इत्यादी क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक झाल्यास राष्ट्रीय उत्पन्न वाढण्यास मदत होते. पर्यायाने अर्थव्यवस्था विकसित होते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय भांडवल बाजाराचे स्वरूप एक विश्लेषण या विषयांतर्गत भांडवल बाजाराची संकल्पना आणि विविध अर्थतज्ञ आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेने भांडवल बाजारासंदर्भात दिलेल्या व्याख्यांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. तसेच स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय भांडवली बाजाराचा इतिहास, भारतीय भांडवली बाजाराची संरचना, भारतीय भांडवली बाजाराची साधने, भारतीय भांडवल बाजाराची कार्ये व भूमिका, भारतीय भांडवल बाजारातील विविध समस्या आणि या समस्या सोडविण्याच्या संदर्भात भारतीय भांडवल बाजारामध्ये करण्यात आलेल्या विविध सुधारणांचा समावेश आहे.

प्रस्तावना:

भांडवल बाजार हा देशातील आणि देशाबाहेरील एकत्रित समभाग आणि कर्ज दोन्ही दीर्घमुदतीच्या निधीची बाजारपेठ आहे. हा वित्तीय प्रणालीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. अधिक गुंतवणूकीला चालना देण्यासाठी तसेच आर्थिक वृद्धीसाठी प्रभावी भांडवल बाजाराचा विकास होणे आवश्यक आहे. दीर्घकालीन निधीची मागणी व्यापार, कृषी आणि उद्योगातून होते. वैयक्तिक बचतकर्ता, सांघीक बचत, बँका विमा कंपन्या, विशेष वित्तीय संस्था दीर्घकालीन निधीचा पुरवठा करतात. भांडवल बाजार म्हणजे अशी यंत्रणा जेथे दीर्घ मुदतीचे भांडवली व्यवहार होतात. सर्व प्रकारचे गैर बँक व्यवहार आणि 13 महिन्यापेक्षा जास्त मुदतीचे व्यवहार भांडवली बाजारात होतात. भांडवली बाजाराचा विकास करणाऱ्या वित्त संस्थांचा समावेशही भांडवली बाजारात केला जातो. याठिकाणी दीर्घकालीन वित्त पुरवठ्याच्या केंद्रांचा विकास होतो तेथे भांडवली बाजारांचे अस्तित्त्व निर्माण होते. गैर बँक वित्त बाजारात, गैर बँक आणि खातेदार यांच्या तर दीर्घ मुदतीचे

व्यवहार होतात. भारतीय भांडवल बाजाराचे स्वरूप: एक विश्लेषण या मध्ये आपण भारतातील गैर बँकिंग विविध संस्थांचा आढावा घेणार आहोत.

भांडवल बाजाराचा अर्थ व्याख्या

- ◆ रुद्र व दत्त यांच्या मते, 'मध्यम व दीर्घकालीन कर्जाचे व्यवहार करणा-या धनको व ऋणकोच्या संघटीत स्वरूपाला भांडवल बाजार असे म्हणतात'
- ◆ रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया "भांडवल बाजार म्हणजे असे केंद्र की जे तरल ऐवजांचे दीर्घकालीन व्यवहार करते"

वरील व्याख्यावरून हे स्पष्ट होते की, भांडवल बाजार ही अशी एक यंत्रणा असते की, ज्यात प्रामुख्याने दीर्घकालीन कर्जाचे व्यवहार होतात तसेच जी दीर्घकालीन कर्ज व्यवहारासाठी / धनको व ऋणकोंना एकत्र आणते.- थोडक्यात, भांडवल बाजार ही एक प्रकारची संस्थात्मक व्यवस्था आहे, ज्यात उद्योग व व्यापारी संस्था दीर्घकाळासाठी भांडवल उभारतात.

भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये (Features of Capital Market)

- 1) दीर्घकालीन कर्जपुरवठ्याचा स्रोत : भांडवल बाजारात दीर्घकालीन कर्ज पुरवठा, वित्त पुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो.
- 2) गुंतवणूकदारांचा नफा किंवा व्याज प्राप्त करण्याचा उद्देश: भांडवल बाजारात वित्त पुरवठा बँका, विकास बँका, खाजगी व्यक्ती, वित्त संस्था नफा किंवा व्याज मिळविण्याच्या उद्देशाने करीत असतात.
- 3) भाग व कर्जरोख्यांच्या स्वरूपात वित्त पुरवठा : भांडवल बाजारात असा वित्त पुरवठा उपलब्ध करून देतांना भाग, कर्जरोखे इत्यादीचा उपयोग होतो.
- 4) विविध क्षेत्रांना वित्त पुरवठा : भांडवल बाजारात सरकार, उद्योग, शेती क्षेत्राशी निगडित उद्योग, वाहतूक इत्यादी क्षेत्रातील लोकांना संस्थाना दीर्घकालीन वित्त पुरवठा उपलब्ध होतो.
- 5) प्रस्तापित व नविन कंपन्यांना कंपन्यांना आधुनिकीकरण व विस्तारासाठी वित्त पुरवठा : दीर्घकालीन भांडवल हे आधीच प्रस्थापित असलेल्या संस्थांना आधुनिकीकरण करण्यासाठी किंवा विस्तारीकरण करण्यासाठी लागते. नविन कंपन्यांना यंत्रसामुग्री खरेदी करणे, कारखाने बांधणे म्हणजेच नविन उद्योग सुरु करण्यासाठीही दीर्घकालीन भांडवल लागते.
- 6) भांडवल बाजार हा स्थानिक, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय असू शकतो.
- 7) ज्या ठिकाणी दीर्घकालीन वित्त पुरवठ्याच्या केंद्राचा विकास होतो तेथे भांडवल बाजाराचे अस्तित्व निर्माण होते

भारतीय भांडवली बाजाराचा इतिहास

भारतातील भांडवली बाजाराची सुरवात ही 18 व्या शतकात इस्ट इंडिया कंपनीच्या माध्यमातून सुरु केलेल्या रोख्यांच्या व्यापारापासून झालेली आहे. तेव्हापासून 19 व्या शतकाच्या शेवटापर्यंत रोखे बाजार हा असंघटीत स्वरूपाचाच होता. त्यावेळेस रोखे बाजाराचे महत्वाचे केंद्र मुंबई आणि कलकत्ता होते. यामध्ये मुंबईचे स्थान मोठे होते. 1860- ते 61 च्या दरम्यान अमेरिकेत झालेल्या युद्धाच्या वेळी भारत हा कापूस पुरविणारे महत्वाचे केंद्र ठरले आणि तेव्हापासूनच अशाच्या किंमती या वाढीला लागल्या आणि मुंबई हे पहिले भांडवली बाजार ठरले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भांडवली बाजार फारसा संघटित आणि विकसित नव्हता कारण ब्रिटिश काळात सरकारला भारताच्या आर्थिक विकासात फारसा रस नव्हता. त्यामुळे

अनेक विदेशी प्रमंडळे हे लंडन भांडवली बाजारावर अवलंबून राहत असे. स्वातंत्र्योत्तर काळात देखिल भांडवली बाजाराचा आकार फारसा वाढलेला नव्हता. पहिल्या आणि दुस-या पंचवार्षिक योजना काळात सरकारने कृषी आणि सार्वजनिक क्षेत्रावर भर दिला त्यामुळे खाजगीक्षेत्राच्या तुलनेत सार्वजनिक क्षेत्र अधिक सशक्त झाले. याचा परिणाम म्हणून भांडवली बाजारातील व्यवहारात फारसी वाढ झाली नाही.

1960 नंतर भांडवली बाजाराच्या स्वरूपात आमूलाग्र बदल झाला बरीच प्रमंडळे आणि वित्तीय संस्था प्रामुख्याने जीवन विमा निगम आणि सामान्य विमा निगम यांनीही भांडवली बाजारात गुंतवणूक करण्यास सुरवात केली आणि भांडवली बाजारातील महत्वाचे गुंतवणूकदार म्हणून त्याचा उल्लेख केला गेला. त्यांतर 1964 च्या सुमारास पहिले डॅजन्स थनदक प्रमंडळ म्हणून युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया हे उदयाला आले आणि भांडवली बाजाराला नविन आयाम मिळाला.

भारतीय भांडवल बाजाराची संरचना

- 1) सरकारी रोखे बाजार:- याला सोनेरी रोखे बाजार (गिल्ट एज्ड बाजार) असे म्हणतात. या बाजारात सरकारी आणि निमसरकारी रोख्यांचा बाजार होतो. यावर व्याजदर निश्चित असतो.
- 2) औद्योगिक रोखे बाजार:- हा बाजार जुन्या आणि नविन कंपन्यांनी लागू केलेले भाग (शेअर्स) आणि ऋणपत्रे (डिबेंचर) यांच्याशी संबंधित आहे. हा नंतर प्राथमिक बाजार व दुयम बाजार यामध्ये विभागला जातो. भाग आणि ऋणपत्राच्या विक्रीतून या बाजारपेठा नविन भांडवल उभारण्यास मदत करतात. दुयम बाजारात कंपन्यांनी आधीच लागू केलेल्या प्रतिभूतीसह व्यवहार चालतात. दुयम बाजारात वायदे बाजाराच्या माध्यमातून कार्य केले जाते. वायदे बाजार हा भांडवल बाजाराचा महत्वाचा घटक आहे. ज्यामध्ये समभाग (stock) रोखे (बॉन्ड्स) वस्तू इत्यादीचा व्यापार होतो. बाम्बे वायदे बाजार (BSE) आणि राष्ट्रीय वायदे बाजार (NSE) हे देशातील प्रमुख वायदे बाजार आहेत.
- 3) विकास वित्तीय संस्था:- या खाजगी क्षेत्राला मध्यम आणि दीर्घमुदतीची आर्थिक मदत पुरवितात. त्यामध्ये इंडस्ट्रियल फायनान्स कार्पोरेशन ऑफ इंडिया (IFCI) इंडस्ट्रियल क्रेडीट अँड इन्व्हेस्टमेंट कार्पोरेशन ऑफ इंडिया (ICICI) स्पेशल अँक्विजिशन कंपनी (SPCs) इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया (IDBI), इंडस्ट्रियल इनव्हेस्टमेंट बँक ऑफ इंडिया (IIBI) युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI) इत्यादीचा समावेश होतो.

4) वित्तीय मध्यस्थः— वित्तीय मध्यस्थही अशी एक संस्था आहे. जी दोन्ही पक्षांच्या आर्थिक उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी गुंतवणूकदार आणि कर्जदार यांच्यात दुवा म्हणून कार्य करते. यामध्ये व्यापारी बँका मॅच्युअल फंड, भाडेपटी(लीज) कंपनी, उदयम भांडवली कंपनी इत्यादी असतात.

भांडवल बाजाराची साधने (Instruments of Capital Market)

भांडवल बाजारात मध्यमकालीन व दीर्घकालीन कर्जाची देवाण-घेवाण केली जाते. त्यासाठी पुढील पत साधनांचा वापर केला जातो.

- 1) स्कंध (Stock):— स्कंध म्हणजे प्रतिभूतीचा समूह होय. स्कंधामध्ये कंपनीद्वारे विक्रीस काढलेल्या अनेक प्रकारच्या प्रतिभूतीचा समावेश होतो. 'प्रतिभूती नियमन अधिनियम 1956' नुसार प्रतिभूती या शब्दामध्ये कंपन्यांचे भाग, स्कंध, कर्जरोखे, रोखे व सरकारी प्रतिभूतीचा समावेश होतो. भागांची खरेदी करणा-या भागधारकाला लाभांषाच्या रूपाने मोबदला मिळतो तर रोखे किंवा कर्जरोखे खरेदी करणा-याला ठराविक दराने व्याज प्राप्त होते.
- 2) तारण-गहाण (Mortgages):— तारण हे कर्ज प्राप्त करण्याचे महत्वाचे साधन आहे. एखादे घर, व्यवसाय, योत इत्यादीची खरेदी करण्यासाठी त्यांना तारण म्हणून ठेवून कर्ज प्राप्त करता येते. गृह संस्था, विमा कंपनी, व्यापारी बँका, किंवा गृहविकास संस्था इत्यादी तारणाच्या आधारावर कर्ज देतात.
- 3) सरकारी प्रतिभूती:— केंद्र सरकार, राज्य सरकारे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था कर्ज उभारण्यासाठी प्रतिभूती व रोखे विक्रीस काढतात. सरकारी प्रतिभूतींना सर्वोत्तम प्रतिभूती असे म्हटले जाते. कारण त्यात गुंतविलेली रक्कम सुरक्षित समजली जाते. ह्या प्रतिभूती दीर्घकालीन असतात व त्या देशातील जनता, बँका व वित्तीय संस्था खरेदी करतात.
- 4) उपभोक्ता व व्यापारी कर्ज (Consumer and Commercial Loan):— उपभोक्ता कर्ज सर्वसामान्य व्यक्तिद्वारे मोटार गाडी, दुचाकी वाहने किंवा घरगुती किंमती वस्तू खरेदी करण्यासाठी बँका आणि वित्तीय संस्था आणि वित्तीय संस्थाकडून घेतली जातात. ही कर्ज मध्यमकालीन मुदतीची असतात. व्यापारी कर्ज व्यापाराद्वारे मध्यम मुदतीसाठी घेतली जातात.
- 5) विदेशी रोखे (Foreign Bond):— काही कंपन्या जागतिक भांडवल बाजारात आपले रोखे विक्रीस काढतात. हे रोखे ज्या देशात कंपनीची स्थापना झालेली असते. त्या देशाच्या चलनामध्ये असतात. परंतु विकसित देशातील कंपन्याद्वारे विक्रीस काढलेले रोखे हे सामान्यपणे डॉलरमध्ये असतात.

भांडवल बाजाराची कार्ये किंवा भूमिका

- 1) बचती एकत्रित करणे : भांडवलशाही, समिश्र अर्थव्यवस्थांमध्ये खाजगी मालमत्ता धारण करण्याचा, संपत्ती मिळविण्याचा अधिकार नागरीकांना प्रदान केलेला असतो— लोकांना बचत करून ती गुंतविण्याचा अधिकारही असतो. अशा अर्थव्यवस्थेतील लोकांच्या दृष्टीने भांडवल बाजार फार उपयुक्त ठरतो. सर्वसाधारण लोकांची बचत अल्प असते— परंतु असंख्य लोकांच्या अल्पस्वरूप बचती एकत्रित केल्या तर मात्र उद्योग, व्यवसाय सुरु करता येणे शक्य असते. अल्प बचतीमुळे बचत करणा-यांना लाभांषाच्या रूपाने किंवा व्याज रूपाने उत्पन्न प्राप्त होते. लोकांच्या बचती एकत्रित करण्यासाठी भांडवल बाजाराचा फार उपयोग होतो. भांडवल बाजारामुळे बचत करणा-यांना वेगवेगळ्या कंपन्यांचा भागामध्ये, कर्जरोख्यात किंवा सरकारी कर्जरोख्यात दीर्घमुदतीसाठी आपल्या बचती गुंतविता येतात व उत्पन्न प्राप्त करून येते.
- 2) समभाग भांडवल पुरविणे :— भांडवल बाजार उद्योजकांना समभाग भांडवल प्रदान करतो. मालमत्ता खरेदी करण्यासाठी तसेच व्यवसाय कार्यवाहीसाठी त्याचा वापर करता येवू शकतो.
- 3) परिचालन कार्यक्षमता:— भांडवली बाजार व्यवहारातील खर्च कमी करतो व व्यवहार प्रक्रिया सुलभ करून समभागांच्या खरेदी विक्रीत रचना करतो वेळ कमी करून कार्यक्षमता प्राप्त करण्यास मदत करतो.
- 4) त्वरीत मूल्यांकन:— भांडवल बाजार समान सहभाग आणि कर्ज साधनांचे उचित आणि त्वरीत मूल्य निश्चित करण्यास मदत करतो.
- 5) समन्वय:— भांडवल बाजार वास्तव आणि वित्तीय क्षेत्र समभागांनी कर्जरोखे सरकारी आणि खाजगी क्षेत्र देशांतर्गत आणि बाह्य निधी उत्पादीमध्ये एकत्रिकरण करतो. भांडवल बाजारातील समस्या

भारतीय भांडवल बाजारामध्ये खालीलप्रमाणे समस्या आढळून येतात.

- 1) वित्तीय घोटाळे :— वाढत्या आर्थिक घोटाळ्याचा परिणाम म्हणजे भांडवल बाजारातील न भरून निघणारा तोटा. यामुळे सार्वजनिक अविश्वास देखिल वाढला आहे. आणि वैयक्तिक गुंतवणूकीबाबतचा आत्मविश्वास कमी झाला आहे.
- 2) अत्यस्थ माहितगार आणि किंमत गैरफेरफार:— म्हणजे कंपनीची गुप्त माहिती असल्याने एखाद्याला वैयक्तिक लाभासाठी अप्रकाशित माहितीची खरेदी विक्री करणे. किंमत

हाताळणी म्हणजे स्वतःच्या फायद्यासाठी काही व्यक्तीच्या मदतीने खरेदी विक्री करून भागाच्या किंमती वाढविणे. अशा बेकायदेशिर पध्दतीचा भांडवल बाजाराच्या सुगम कार्यावरही परीणाम झाला आहे.

- 3) कर्जाची अपुरी साधने:- कर्जाच्या साधनांमध्ये रोखे, कर्जरोखे इत्यादीचा समावेश होतो. गुंतवणूकीचे कमी प्रमाण, देयकाची जास्त किंमत, लघु व मध्यम उद्योगांना प्रवेश नसल्यामुळे कर्जाच्या सुरक्षिततेमध्ये जास्त व्यापार होत नाही.
- 4) व्यापाराच्या प्रमाणातील घट:- गुंतवणूकदारांना ऑनलाईन व्यवहाराची उपलब्धता व प्राधान्य असल्यामुळे प्रादेशिक शेअर बाजारामध्ये व्यापाराच्या प्रमाणात तिघ्र घट झाली. कारण गुंतवणूकदार बांबे वायदे बाजार व राष्ट्रीय वायदे बाजार या भाग बाजारातील रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्राधान्य देतात.
- 5) माहितीच्या कार्यक्षमतेचा अभाव:- एखाद्या कंपनीच्या शेअर बाजारातील किंमतीनी सध्याच्या किंमतीमध्ये सर्व उपलब्ध माहिती समाविष्ट केली तर बाजार माहितीनुसार कार्यक्षम असल्याचे म्हटले जाते. तथापी प्रगत देशाच्या तुलनेत भारतातील शेअर बाजारात माहितीची कार्यक्षमता कमी आहे.

भारतातील भांडवली बाजारातील सुधारणा

- 1) सेबीची (SEBI) स्थापना:- 1988 मध्ये भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आणि वैज्ञानिक मान्यता 1992 ला देण्यात आली.
- 2) राष्ट्रीय शेअर बाजारात(NSE) भारतातील अग्रकन्य स्टॉक एक्सचेंजची स्थापना 1992 मध्ये करण्यात आली.
- 3) आधुनिकीकरणाचा एक भाग म्हणून संगणकीकृत (स्क्रिन आधारित) व्यापार प्रणाली (SBTS) आणली गेली.
- 4) डी मॅट खाते:- इलेक्ट्रॉनिक्स पध्दतीने गुंतवणूकदारांकडून समभागांची खरेदी विक्री सुलभ करण्यासाठी 1996 पासून डी.मॅट खाते सुरु केलेले आहे.
- 5) अमेरिकन टेव पावती(ADR) आणि जागतिक टेव पावती(GDR) च्या माध्यमातून भारतीय कंपन्याक्षरे जागतिक निधीमध्ये वाढीव प्रवेशास परवानगी देण्यात आली आहे.
- 6) गुंतवणूकदारांची जागरूकता वाढविण्यासाठी आणि गुंतवणूकदारांचे हित जपण्यासाठी 2001 मध्ये गुंतवणूकदार शिक्षण संरक्षण निधी (IEPF) ची स्थापना करण्यात आली आहे.

संदर्भ सूची

भांडवल बाजार आणि वित्तीय सेवा : लेखक : डॉ. बाबासाहेब सांगळे: सकसेस पब्लिकेशन्स
भांडवल बाजार आणि वित्तीय सेवा : लेखक : डॉ. ज्ञानदेव लक्ष्मण निटवे: निराली प्रकाशन, पूणे
आधुनिक बँकिंग आणि भारतीय वित्त बाजार: डॉ.एन.एल. चव्हाण, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
भारतीय वित्तीय प्रणाली: डॉ. सुमित्रा पवार, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
भाग भांडवल बाजाराची सौंदर्यस्थळे – लेखक : डॉ. अमित बागवे: किंडल एडिशन

RESEARCH NEBULA

*An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences*

DOI PREFIX 10.22183

JOURNAL DOI 10.22183/RN

IMPACT FACTOR 7.399

TWO - DAY 46th ANNUAL CONFERENCE OF VIDHARBHA ARTHASHASTRA PARISHAD

4th & 5th February, 2023

Organized by

LOKMANYA TILAK MAHAVIDYALAYA, WANI DIST. YAWATMAL

Guest Editor

DR. PRASAD KHANZODE

Principal

Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wani, Dist. Yavatmal

Executive Editor

DR. KARMSING RAJPUT

Head, Dept. of Economics

Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wani, Dist. Yavatmal

Chief Editor

DR. G. P. KHANDARE

Y.C. Arts and Science Mahavidyalaya,
Mangrulpir, Dist. Washim

Special Issue Published on 4th February, 2023

www.ycjournal.net

34.	अभिषेक संजय पद्मावार रा.तू.म.नागपूर विद्यापीठ,नागपूर, डॉ.करमसिंग रा.राजपूत अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वणी जि.यवतमाळ	कोविड-19 चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम-एक दृष्टीक्षेप	196
35.	प्रा.डॉ.दीपक शृंगारे अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, आदर्श महाविद्यालय, धामणगाव रेल्वे, प्रा.विशाल मोकाशे अर्थशास्त्र विभाग, आदर्श महाविद्यालय, धामणगाव रेल्वे	कोविड-19 चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	200
36.	प्रा.दिपाली अतुल पडोळे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय अमरावती.	कोविड -19 साठीच्या रोगाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम	205
37.	प्रा. डॉ. नीता नंदलाल तिवारी अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री धाबेकर कला महाविद्यालय,खडकी, अकोला	कोविड-19 महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम	208
38.	प्रा.डॉ.व्ही.जी.जायभाये सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग, विद्या सागर कला महाविद्यालय खैरी (बिजेवाडा), रामटेक.	कोविड 19 चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	211
39.	प्राचार्य, डॉ. संजय धनवटे नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज कारंजा (घाडगे), जिल्हा - वर्धा डॉ. महेंद्र पांडुरंगजी गावंडे सहयोगी प्राध्यापक, नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज, कारंजा (घाडगे), जिल्हा - वर्धा	कोविड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम	214
40.	डॉ. ममता आर साहू अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख स्व.वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय, रोहणा , ता. आर्वी जि.वर्धा	कोविड - 19 चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	220
41.	डॉ. सुनिल शिंदे अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर जि. नागपूर (म.रा.)	कोविड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावरील परिणाम: एक दृष्टीक्षेप	223
42.	प्रा. मिलींद ढाले सहाय्यक प्राध्यापक, षि.प्र.म. विज्ञान व गिलाणी कला वाणिज्य महाविद्यालय घाटंजी जि.यवतमाळ	कोविड 19 चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	227
43.	डॉ. गजानन सोमकुवर सहयोगी प्राध्यापक बॅरिस्टर शेषराव वानखेड कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा जिल्हा नागपूर	कोरोना 19 चा भारतीय कृषी उद्योग व पर्यटन क्षेत्रावर वरील परिणाम	231

डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
भिवापूर महाविद्यालय,
भिवापूर
जि. नागपूर (म.रा.)

**Two - Day 46TH Annual Conference of Vidharbha Arthashastra Parishad
@ Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wani Dist. Yawatmal
4th & 5th February, 2023**

कोविड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावरील परिणाम: एक दृष्टीक्षेप

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये कोविड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावरील परिणाम एक दृष्टीक्षेप या विषयांतर्गत करण्यात येणा-या अभ्यासविषयामध्ये भारतात कोविड-19 च्या काळात लावलेल्या निर्बंधामुळे अर्थव्यवस्थेचे जे महत्वाचे क्षेत्र प्रभावित झाले ज्या क्षेत्राला अतोनात नुकसान सहन करावे लागले होते त्यातील प्रमुख क्षेत्राचा अंतर्भाव करण्यात आलेला असून यामध्ये प्रामुख्याने कृषी क्षेत्र, पर्यटन क्षेत्र, बांधकाम क्षेत्र, सूक्ष्म लघु व मध्यम उद्योग, बँकिंग क्षेत्र, हॉटेल इंडस्ट्रीज, शैक्षणिक क्षेत्र, वाहतुक क्षेत्र, सेवा क्षेत्र, शेअर मार्केट व रोजगारावरील परिणामांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. कोविड-19 प्रकोपामुळे वेगाने विकसित राष्ट्रांकडे आणि आर्थिक महासत्ताकडे वाटचाल करणा-या भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये अडथळा निर्माण केलेला असून अर्थव्यवस्थेचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान केले आहे. कोविड-19 च्या काळात देशव्यापी टाळेबंदीमुळे अनेक कुटूंबे उद्वस्त झाली आहेत. अनेक लोकांचा रोजगार गेलेला आहे तर अनेकांना आपला जीव गमवावा लागला आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन लेखातून अर्थव्यवस्थेच्या प्रमुख क्षेत्रावरील परिणामांचा विचार करण्यात आलेला असून उपसंहाराच्या माध्यमातून काही सूचना केलेल्या आहेत.

➤ प्रस्तावना:

कोविड-19 या विषाणूच्या महामारीचा भारतावरच नव्हे तर संपूर्ण जगावर वाईट परिणाम झालेला आहे. या विषाणूच्या महामारीतून लोकांचे जीव वाचविण्यासाठी अनेक देशांनी गर्दीतून होणारा संसर्ग रोखण्यासाठी व्यापक प्रमाणावर टाळेबंदी करून लोकांना एकत्रित येण्यापासून रोखले याचा परिणाम छोटे मोठे उद्योग, लहान मोठ्या प्रमाणावरील व्यवसाय, किरकोळ व ठोक व्यापार, शिक्षण, पर्यटन, आणि सेवा क्षेत्रावर झाला. टाळेबंदीमुळे संपूर्ण जगाचे आर्थिक चक्र मंदावले यापासून भारत सुध्दा वंचित राहू शकला नाही. भारतामध्ये विदेशातून येणा-या प्रवाशांच्या माध्यमातून फेब्रुवारी 2020 मध्येच कोरोनाच्या विषाणुने भारतात प्रवेश केला. मार्च महिन्यापासून भारतामध्ये हा संसर्ग वेगाने वाढायला लागला त्यामुळे केंद्र सरकारने 24 मार्च 2020 पासून देशामध्ये टाळेबंदीचे लागू केली या देशव्यापी टाळेबंदीचा फटका देशातील काही उद्योगांचा

अपवाद वगळता सर्वच क्षेत्रावर कमी-अधिक प्रमाणात झालेला आहे. या टाळेबंदीमुळे अगोदरच नोटबंदी आणि जीएसटीच्या चक्रामध्ये अडकलेल्या अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक संकट आणखी वाढत गेले. टाळेबंदीच्या काळातील निर्बंधामुळे अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, व्यापार, वाहतुक, पर्यटन या क्षेत्राचे अतोनात नुकसान झाले. बेरोजगारीचा दर वाढला. लाखो लोकांचा रोजगार गेल्यामुळे त्याच्यापुढे उपजीविका चालविण्याचे संकट निर्माण झाले. या काळात टाळेबंदीमुळे लहान-मोठ्या व्यावसायिक, उद्योगपती, व्यापारी, विक्रेते आणि बेरोजगारांनी आत्महत्या केल्या. कोविड-19 मुळे गरीब आणि ज्याचे हातावर पोट आहे की ज्यांना दिवसभर काम केल्याशिवाय त्यांच्या घरातील चुल पेटत नाही अशा लोकांचे खुपच हाल झाले त्यांनी मरणादायी यातना भोगल्या आहेत. अर्थव्यवस्थेला गती देऊन अर्थव्यवस्थेचे चाक रूळावर आणण्यासाठी काही महिन्यांनंतर अनलॉकला सुरवात झाली. परंतु या

काळातील कोरोनाच्या संकटामुळे झालेले नुकसान अजुनही पूर्णपणे भरून निघाले नाही. प्रस्तुत शोधनिबंधातून कोविड-19 चा भारताच्या विविध क्षेत्रावर झालेला परिणामाचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

➤ अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावरील परिणाम

भारतामध्ये सद्यस्थितीत कोविड-19 चा प्रभाव कमी असल्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक चक्र सुरळीत सुरु आहे. परंतु मागील 2020-21 या वर्षामध्ये कोविड-19 च्या प्रभावामुळे अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावर गंभीर व दुरगामी प्रतिकूल परिणाम घडून आला. आजही अर्थव्यवस्थेतील अनेक क्षेत्र त्यामधून सावरू शकले नाही. आजही अनेक देशांमध्ये कोविड-19 चा संसर्ग सुरु आहे. अनेक देश आजही महामारीशी झुंज देत आहेत. रिझर्व्ह बँकेच्या एका अहवालानुसार म्हटल्याप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेला कोविड-19 च्या नुकसानीपासून सावरण्यासाठी 12 वर्षांपेक्षा जास्त कालावधी लागण्याची क्षक्यता आहे. कोरोना विषानामुळे निर्माणा झालेले आर्थिक संकट हे जागतिक असून या संकटामुळे जगातील विकसित आणि श्रीमंत देशांच्या अर्थव्यवस्थेसोबतच आर्थिक महासत्तेकडे वाटचाल करणा-या भारतीय अर्थव्यवस्थेला फार मोठा फटका बसला आहे.

1) कृषी क्षेत्र: कोविड-19 च्या प्रकोपामुळे भारतामध्ये करण्यात आलेल्या टाळेबंदी मधून कृषी क्षेत्र अलिप्त होते. कोविड-19 चा कृषीच्या उत्पादन व उत्पादकतेवर फारसा परिणाम जाणवला नाही परंतु इतर क्षेत्रामध्ये टाळेबंदी असल्यामुळे त्याचा फटका कृषी आणि शेतक-यांना निश्चितच बसला यामध्ये प्रामुख्याने शेतातील माल काढणे आणि तो बाजारपेठेमध्ये विक्रीला आणणे यामध्ये आलेल्या अनेक अडचणीमुळे शेतकरी हवालदील झालेला होता. शेतमाल काढण्यासाठी आवश्यक कामगारांची कमतरता, माल विक्रीला आणण्यासाठी वाहतूक सुविधेतील अडथळे, शेतात काम करणा-या शेतमजुरांच्या वाहतूक व्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली समस्या, बाजारपेठेत माल पोहचविण्यामध्ये आलेली समस्या, शेतीला लागणारी आदाने आणण्यामध्ये

आलेली समस्या, शेतमाल व भाजीपाल्याच्या पडलेल्या किंमती या व इतर अनेक कारणांमुळे शेतकरी कोविड-19 च्या काळात त्रस्त झाला होता.

2) पर्यटन क्षेत्र: भारतामध्ये कोरोना संकटामुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीत लॉकडाऊन केल्यामुळे सर्वात जास्त फटका हा पर्यटन क्षेत्राला बसला आहे. कारोना हा संसर्गजन्य आजार असल्यामुळे भारताने देशाच्या सिमा बंद केल्या, विमान वाहतूक बंद केली, देशातील पर्यटन स्थळावर जाण्यास बंदी आणली त्यामुळे या काळात भारतामध्ये करोडो रूपयांचे बुकिंग रद्द झाले परिणामतः पर्यटन व्यवसायावर अवलंबून असलेल्या ट्रेवल आणि टुरिझम, हॉटेल व्यवसाय, रिसोर्ट, कृषी पर्यटन, टॅक्सी व्यवसाय, पर्यटन स्थळी सेवा देणारे छोटे-मोठे विक्रेते इत्यादीवर मोठा परिणाम झाला आहे. या क्षेत्राशी संबंधित अनेक व्यवसाय बंद पडलेले आहेत. अनेक व्यवसायांचे उत्पन्न कमी झाले आहे. अनेक व्यावसायिक कर्जांमध्ये बुडलेले आहेत कर्जाचे हप्ते भरण्यासाठीचे पैसे त्यांच्याकडे नाहीत या कारणामुळे अनेक छोटे- मोठे व्यावसायिक, विक्रेते यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत. या व्यवसायावर रोजीरोटीसाठी अवलंबून असणा-या लोकांमध्ये भितीचे सावट निर्माण झाले आहे. एका अंदाजानुसार या व्यवसायाचे सुमारे 50 कोटी डॉलर्सहून अधिकचे नुकसान झाले आहे. विदेशी पर्यटकांच्या माध्यमातून मिळणारे हजारो कोटी डॉलर्सच्या परकीय चलनापासून देशाला मुकावे लागले आहे.

3) बांधकाम क्षेत्र: कोरोना काळात करण्यात आलेल्या टाळेबंदीचा सर्वात वाईट परिणाम बांधकाम क्षेत्रावर झालेला दिसून येतो. भारतामध्ये बांधकाम क्षेत्र हे खुप मोठे क्षेत्र आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये आणि देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये या क्षेत्राचे खुप मोठे योगदान असते. तसेच या क्षेत्रामध्ये काम करणा-या लोकांची संख्या करोडोच्या घरात आहे. परंतु कोविड-19 च्या काळात जवळपास वर्षभर बांधकाम बंद असल्यामुळे या व्यवसायामध्ये काम करणा-या व्यावसायिकांचे आणि काम करणा-या वर्गाचे, कामगारांचे अतोनात नुकसान झाले. नजीकच्या

भविष्यकाळात हे नुकसान भरून निघणारे नसेल. या काळात अनेक बांधकाम व्यावसायिक दिवाळखोरीमध्ये गेले तर बांधकाम व घरांच्या किंमतीमध्ये प्रचंड वाढ झाल्यामुळे घरांची मागणी घटली होती. या क्षेत्रात रोजगारनिर्मितीमध्ये घट होऊन बेकारी वाढली होती.

4) सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग: भारतामध्ये या उद्योगांमध्ये काम करणा-या कामगारांची संख्या कोटीवर आहे. तसेच या उद्योगांची संख्या सुध्दा खुप जास्त आहे. कोविड-19 च्या काळात टाळेबंदीमुळे हे उद्योग अनेक महिने बंद होते याचा फटका या उद्योगातील व्यावसायिकांना आणि या उद्योगामध्ये काम करणा-या कामगारांना बसला. कोविड-19 च्या काळात अनेक उद्योग बंद पडले. लाखो कामगार बेकार झाले. अनेक व्यावसायिकांनी तर कोविडच्या काळात झालेल्या नुकसानीमुळे आत्महत्या सुध्दा केलेल्या आहेत. कोविड नंतरच्या काळात आज परिस्थिती थोडी सुधारली असली तरी अनेक बंद झालेले उद्योग पुन्हा सुरु होऊ शकले नाही. आणि अनेक कामगारांचा गेलेला रोजगार त्यांना परत मिळू शकला नाही हे वास्तव आहे.

5) बँकिंग क्षेत्र: कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासात बँकांचे महत्वाचे योगदान असते. कोविड-19 च्या काळात अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रामध्ये झालेल्या प्रतिकूल परिणामांचा फटका या क्षेत्राला कर्जाचा पुरवठा करणा-या बँकावर सुध्दा झालेला होता. टाळेबंदीच्या काळात बँका बंद नव्हत्या परंतु बँकेचे आर्थिक व्यवहार मात्र घटलेले होते. या काळात बँकेच्या कर्जाची थकबाकी वाढलेली होती. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांकडून बँकेला येणारी वसूली थांबलेली होती. या काळात सरकारने कर्जाचा वसूलीवर काही महिने स्थगिती आणल्यामुळे बँकांच्या अनुत्पादीत कर्जाचा रकमेत वाढ झाली होती. थोडक्यात या काळात बँकांचे थकीत कर्ज वाढले होते. कर्ज वसूलीमध्ये घट झाली होती. अनुत्पादक कर्जात वाढ झाली होती. नफ्यामध्ये घसरण झाली होती.

6) हॉटेल इंडस्ट्रीज : भारतामध्ये शहरी व ग्रामीण भागात पर्यटन स्थळी व नजीकच्या परिसरात खुप मोठी हॉटेल इंडस्ट्रीज उभी राहिली आहे. या इंडस्ट्रीजचे

अतोनात नुकसान टाळेबंदीच्या काळामध्ये झालेले आहे. कोरोना संकटामुळे महसुलात मोठ्या प्रमाणात घट झालेली आहे. पर्यटन व्यवसायात हॉटेल बुकिंग अनेक महिने आधी केली जाते. सी. आय. आय. च्या अहवालानुसार यावर्षाची 80 टक्के हॉटेल बुकिंग रद्द करण्यात आलेली होती. आणि अजुनही नजिकच्या काळात हॉटेल बुकिंग सुरु होण्याची शक्यता कमीच दिसून येते एका अंदाजानुसार या क्षेत्राचे 1.58 लाख कोटी रू.चे नुकसान होईल. तर या व्यवसायावर अवलंबून असलेल्या ब्रॅंड हॉटेल्सचे सुमारे 1.10 लाख कोटी रू. चे नुकसान होईल असा अंदाज वर्तविण्यात आला आहे.

7) शैक्षणिक क्षेत्र: कोविड-19 चा परिणाम शैक्षणिक क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात झालेला आपल्याला दिसून येईल. भारतामध्ये कोरोनाचा संसर्ग रोखण्यासाठी केलेल्या उपायांमुळे शैक्षणिक संस्था जवळपास एक ते दिड वर्ष बंद होत्या. भारतात 15 लाख शळा बंद होत्या याचा फटका विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर व शिक्षक व कर्मचा-यावर झाला. या काळात सरकारी अनुदानावर असलेल्या शैक्षणिक संस्थामध्ये काम करणा-या वर्गाचे पगार नियमित सुरु होते. परंतु शैक्षणिक संस्थामध्ये काम करणारा सर्वात मोठा वर्ग खाजगी संस्थामध्ये काम करतो. अशा वर्गाला नियमित पगार मिळाला नाही. अनेक संस्थांनी कर्मचा-यांना पगार दिला नाही. तर अनेक संस्थांनी कमी उत्पन्नाचे कारण समोर करून कर्मचा-यांना कामावरून कमी केले.

8) सेवा क्षेत्र: कोविड-19 च्या काळात केंद्र व राज्य सरकारने मुक्त संचारावर लावलेल्या निर्बंधामुळे सेवा क्षेत्रावर प्रतिकूल दुरगामी स्वरूपाचा परिणाम झाला. भारतामध्ये सेवा क्षेत्रामध्ये काम करणारा वर्ग खुप मोठा आहे. टाळेबंदीचा कालावधी वाढल्याने सेवा क्षेत्रात काम करणा-या अनेक नौकरदारांच्या नौक-या गेल्या या क्षेत्रातील रोजगार निर्मिती घटली, उत्पादन क्षमतेवरही प्रतिकूल स्वरूपाचा परिणाम झाला. नफ्याचे प्रमाण घटले.

9) वाहतुक क्षेत्र: कोरोनाचा संसर्ग कमी करण्यासाठी सरकारने सार्वजनिक व खाजगी अशा दोन्ही प्रकारच्या

प्रवासी वाहतुकीवर निर्बंध आणले होते. भारतातील काम करणा-या वर्गापैकी एक मोठा वर्ग उपजिविकेसाठी या क्षेत्रामध्ये कार्यरत आहे. या क्षेत्रावर टाळेबंदीचा दुरगामी स्वरूपाचा परिणाम घडून आला. कोविड-19 च्या टाळेबंदीमध्ये वाहतुक व्यवस्थेमध्ये मध्ये कार्यरत डाॅक्टर, कंडक्टर व या व्यवसायाशी संबंधित काम करणा-या अनेकांचा रोजगार गेला. हफ्तेवारीवर बँकेकडून कर्ज घेऊन आपली वाहने माल वाहतुक व प्रवासी वाहतुकी करिता वापरणा-या हजारो लोकांना बँकेचे कर्जाचे हफ्ते फेडणे कठीण झाले. अनेकांनी नुकसान टाळण्यासाठी स्वतःची वाहने विकून टाकली काही लोकांनी कर्जबाजारीपणामुळे आत्महत्या केली.

10) शेअर मार्केट: 2009 मध्ये शेअर बाजारात जे भितीचे वातावरण होते त्यापेक्षाही मोठे संकट कोविड-19 मुळे झाले. कोरोनामुळे लावलेल्या प्रतिबंधाचा मोठा तडाखा शेअर मार्केटला बसलेला आहे. कोविड-19 मध्ये केलेल्या टाळेबंदीमुळे शेअर मार्केटच्या खाली आलेले आहे. शेअर बाजारातील किंमती 30 ते 35 टक्के घसरल्याचे दिसून आले. अजुनही हे क्षेत्र पुरेसे सावरलेले नाही.

11) रोजगारावरील परिणाम: कोविड-19 मुळे लावण्यात आलेल्या प्रतिबंधामुळे निवडक क्षेत्र वगळता इतर क्षेत्रातील अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक चक्र मंदावलेले होते. उत्पादन, व्यापार, व्यवसाय, वस्तू व सेवांची विक्री यामध्ये घट आली होती याचा परीणाम या क्षेत्रातील रोजगार निर्मितीच्या क्षमतेवरही झालेला होता. या काळात बेकारीमध्ये प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली होती. केंद्र सरकारने केलेल्या संकलित माहितीनुसार या काळात ग्रामीण भागात 23 टक्के तर शहरी भागात 31 टक्के बेकारी वाढलेली होती.

➤ उपसंहार

कोविड-19 चा भारतावरच नव्हे तर जगातील प्रमुख व विकसित अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावर अत्यांत प्रतिकूल स्वरूपाचा परिणाम झालेला होता. प्रत्येक देशाने खबरदारीचा उपाय म्हणून लावलेल्या टाळेबंदीमुळे अर्थव्यवस्थेचे अतोनात नुकसान झाले जे

नजिकच्या काळात भरून निघणारे नाही. परंतु या संकटातून बाहेर पडण्यासाठी प्रत्येक देश कसोसीने प्रयत्न करित आहे. भारतामध्ये सुध्दा कोविड-19 च्या निर्बंधामुळे प्रभावित झालेल्या क्षेत्राला केंद्र व राज्य सरकारच्या माध्यमातून पॅकेज देणे, बुस्टर देणे सुरू आहे. यामध्ये गती येण्याची गरज असून सरकारने कोविड-19 मुळे रोजगार गेलेल्यांचा रोजगार पुन्हा मिळऊन देण्यासाठी आणि रोजगार निर्मिती करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक खर्चाची तरतुद करणे आवश्यक आहे. शेती व उद्योगांच्या विकासासाठी सरकारने विशेष घोरण आखले पाहिजे. पायाभूत सुविधांचा विकासावर भर दिला पाहिजे, देशांतर्गत उद्योगांची उत्पादन क्षमता वाढऊन निर्यात वाढीवर भर दिला पाहिजे. गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी योग्य ते पोषक वातावरण तयार करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आर्थिक व तांत्रिक पाठबळ देणे गरजेचे आहे. या काळात वाढलेली आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी गरीबांच्या उत्पन्न वाढीवर भर दिला पाहिजे. आरोग्याशी संबंधित प्रत्येक क्षेत्राचे बळकटीकरण करणे आवश्यक असून देशाला भविष्यातील कोणत्याही आरोग्यविशयक आपत्तीसाठी तयार केले पाहिजे. देशाच्या ग्रामीण, दुर्गम व आदिवासी भागात आरोग्य सेवा विस्तारण्यावर भर देऊन शिक्षण क्षेत्राला बळकटी आणली पाहिजे.

संदर्भसूची

- 1) दैनिक वर्तमानपत्र: लोकमत, सकाळ, नवराष्ट्र, दैनिक लोकसत्ता
- 2) न्युज चॅनलच्या माध्यमातून प्राप्त माहिती.
- 3) कोविड-19 आणि भारतीय अर्थव्यवस्था: संपादक, डॉ. अशोक पी. टिपरसे, सिध्दी पब्लिकेशन, नांदेड
- 4) कोरोनाचे नाव कामगारावर घाव : अजित अभ्यंकर यांचा लेख 20 मे 2020
- 5) योजना मासिक: एप्रिल 2020
- 6) www.google.com

संक्षिप्त परिचय

डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण

इतिहास विभाग प्रमुख

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर जि. नागपूर

शिक्षण- एम.ए. (इतिहास), एम.फिल, पीएच.डी. (इतिहास)

अध्यापन अनुभव- २७ वर्षांपासून पदवी इतिहास अध्यापनाचे कार्य

सन्मान/पुरस्कार- २२ वर्ष राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रम अधिकारी

म्हणून कार्य व उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी म्हणून विद्यापीठातर्फे

सन्मानित

संशोधन - २४ शोध निबंध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल मध्ये

प्रकाशित, एक मायनर रिसर्च प्रोजेक्ट पूर्ण व अनेक आंतरराष्ट्रीय,

राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय परिषदामध्ये सहभाग

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास

डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास

डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण

वेदिका प्रकाशन

c/o- पत्की निवास, धनगर बावडी जवळ हावगीस्वामी मठ, उदगीर जि. लातूर
Email ID- maroti3399@gmail.com Mob.9730706160,7720885457

ISBN- 978-81-964243-5-0

9 788196 424350

₹ 250/-

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास

डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण

वेदिका प्रकाशन प्रा. लि.

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास - १

Adhunik Maharashtra Itihas

Dr. Motiraj Ramdas Chavhan

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास

डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण

मो. : ९३७३६ ०५११२

© सर्व हक्क सुरक्षित

सौ. पद्मा मोतीराज चव्हाण

लेखकाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही

प्रकारची नक्कल करता येणार नाही.

प्रकाशक :

वेदिका प्रकाशन

पत्की निवास, धनगर बावडी,

हावगीस्वामी मठ, उदगीर, जि. लातूर

पिन.-४१३५१७ मो. ९७३०७०६१६०

प्रथमावृत्ती : २६ सप्टेंबर २०२३

ISBN : 978-81-964243-5-0

मुद्रक :

प्रेस टेक, प्रिंट-ओ-ग्राफिक्स, Plot No.1328/23,

वाय.पी. पोवार नगर, कोल्हापूर

पिन-४१६०१३ (महाराष्ट्र)

स्वागत मूल्य : २५० रुपये

अर्पणपत्रिका

आई व वडिलांच्या चरणी
सादर अर्पण....

प्रस्तावना

महाराष्ट्राचा इतिहास आणि सांस्कृतिक जडणघडण समजून घ्यावयाची झाल्यास महाराष्ट्राचा भूगोल आणि भूरचनेची वैशिष्ट्ये लक्षत घेणे आवश्यक आहे. प्रत्येक प्रदेशाची आणि त्या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांची लक्षात येण्याजोगी काही वैशिष्ट्ये असतात. आजही आपण निरनिराळ्या प्रांतातल्या लोकांबद्दल काही समज त्याचप्रमाणे गैरसमज मनात बाळगून असतो. यातील गैर भाग काढून टाकला तरी उरलेले समज कोणत्या कारणाने दृढ झालेले असतात याची पार्श्वभूमी जाणून घेणे आवश्यक असते. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात अनिष्ट चालीरीतींना पायबंद घालून सामाजिक स्वास्थ्य व कल्याण यांसाठी केलेले उपाय व बदल यातून सामाजिक सुधारणा, समाज हितकारक केलेले कार्य महत्त्वाचे आहेत. सामाजिक सुधारणांचा मूळ हेतू लोकांचे प्राकृतिक, सामाजिक, मानसिक, बौद्धिक व भावनात्मक स्वास्थ्य अबाधित राखणे हा असतो. या संज्ञेची व्याप्ती वा कृतिकक्षा कालानुसार व सामाजिक कायदानुसार बदलत असते. किंबहुना १९६० साली सध्याच्या महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती मराठी भाषेच्या भावबंधाने झाली तरी महाराष्ट्रातल्या विविध भागातील लोकांचे एकमेकांबद्दल काही ठाम समज आजही दिसून येतात. कोकण, देश, मराठवाडा, विदर्भ आणि खानदेश या प्रदेशातील लोकांच्या काही लकबी किंवा त्यांची स्वभाव वैशिष्ट्ये यांच्याबद्दल काही स्थूल, बरेवाईट समज आपल्यात घर करून आहेत.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी १७ व्या शतकात स्वराज्याची स्थापना केली. १८ व्या शतकात स्वराज्याचे साम्राज्यात रूपांतर झाले. पेशवे काळात मराठी राज्याच्या सीमा विस्तारित होत गेल्या. याच काळात आधुनिकतेकडे वाटचाल सुरू झाली. इ.स. १८१८ मध्ये मराठी सत्तेचा अस्त झाला आणि ब्रिटिशांचा अंमल महाराष्ट्रावरही प्रस्थापित झाला. इ.स. १८५७ ते १८१८ या काळात ब्रिटिशांनी अतिशय वेगाने महाराष्ट्रावर स्वतःचे वर्चस्व निर्माण केले.

सत्ता वर्चस्वाची ही प्रक्रिया १८१८ पर्यंत चालू होती. इंग्रजांनी 'फोडा व झोडा' या नीतीचा अवलंब करून मराठी सत्तेचा अंत केला. १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील महाराष्ट्रात अनेक राजकीय बदल झाले. अनेक नवनवीन सत्ता उदयास येत होत्या, संघर्ष होत होते; पण समाजजीवन मात्र बदलत नव्हते. महाराष्ट्राची समाजव्यवस्था ही भारतीय समाज रचनेचाच एक भाग होती. सामाजिक जीवन ही एक प्रदीर्घ चालणारी प्रक्रिया असल्यामुळे राजकीय जीवनात कितीही बदल झाले तरी सामाजिक जीवनात फारसा फरक पडत नसे. समाजजीवनावर दैववाद, ईश्वरेच्छा, प्रारब्ध इत्यादी गोष्टींचा जबरदस्त प्रभाव होता. भौतिक विद्या, बुद्धिप्रामाण्यवाद यापेक्षा सामाजिक जीवनात परंपरा व ग्रंथप्रामाण्याला खूप महत्त्व आले होते. सर्व समाज अंधश्रद्धा, लोकभ्रम यात गुरफटलेला होता. अंगात येणे, नवससायास, मंत्रतंत्र, जादूटोणा, शकून-अपशकून इत्यादी लोकसमाजात वाढीस लागलेले होते. सती जाणे, जलसमाधी घेणे, बालविवाह, भुरुणहत्या, पडदा पद्धत इत्यादीची चालीरीती समाजात रूढ होत्या. धर्मभोळेपणा, रूढीप्रियता, अज्ञान यामुळे समाज अधोगतीस पोहोचला होता. इंग्रजांनी राजकीय सत्ता काबीज केल्यावरही शक्यतो धार्मिक व सामाजिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण स्वीकारले. त्यामुळे रवींद्र कुमार म्हणतात, इ.स. १८१८ च्या सुमारास महाराष्ट्रात राजकीय स्तरावर असंतोष असला तरी सामाजिक स्तरावर असंतोष किंवा अराजक दिसत नाही. 'ग्रंथप्रामाण्य वा शब्दप्रामाण्याला' महत्त्व दिल्यामुळे अनिष्ट रूढी, परंपरा व अंधश्रद्धा यात समाज शतकानुशतके गुंतून पडला होता.

१९ व्या शतकाच्या आरंभीची समाजव्यवस्था महाराष्ट्राच्या तसेच भारताच्या इतिहासात १९ वे शतक हे महत्त्वाचे मानले जाते. १८ व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात भारतात इंग्रजी राजवट स्थिर झाली. महाराष्ट्रात सुरु झालेल्या इंग्रजी राजवटीमुळे नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. राजकीय क्षेत्रात घडून आलेल्या या बदलाचा परिणाम सर्व क्षेत्रांवर झाला. इंग्रजांच्या शिस्तबद्ध नियोजित व कार्यक्षम शासन पद्धतीस सुरुवात झाली. त्यामुळे ब्रिटिशपूर्व काळातील महाराष्ट्राच्या राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक

जीवनातील अराजकता, अशांतता, बेशिस्तपणा व अनास्था याला पायबंद बसला. महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात हळूहळू परिवर्तन घडून येण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. इंग्रजी राजवटीत महाराष्ट्रात नव्या विचारांचे वारे वाहू लागले. त्यामुळे येथील समाजातील जुन्या चालीरीती, रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा व जातिव्यवस्था यातील दोष निदर्शनास येऊ लागले. समाजजीवनामध्ये सुरु झालेल्या या परिवर्तनामुळे येथील आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन ढवळून निघाले. ग्रंथप्रामाण्य, रूढीप्रियता, धार्मिक प्रभाव, कर्मकांड व परंपरावाद यांचा प्रभाव असलेल्या महाराष्ट्रातील समाजात पाश्चात्यांचे आधुनिक, वैज्ञानिक, पुरोगामी व बुद्धिप्रामाण्यवादी विचार आत्मसात करणे ही बाब सोपी नव्हती. येथील समाज आपली परंपरागत चालत आलेली जीवनपद्धती व संस्कृती सोडण्यास सहजासहजी तयार नव्हता; परंतु काळाच्या ओघात नवविचारांमुळे सुरु झालेले परिवर्तन तो रोखू शकत नव्हता. समाज एक प्रकारच्या कोडीत सापडला होता. तो संक्रमणावस्थेतून वाटचाल करत होता. समाजास या काळात योग्य दिशा दाखवण्याचे, परिवर्तनाचे कार्य याच शतकात झाले. या पुस्तकात यासंबंधीची सर्व माहिती वाचकांना आवडेल अशी अपेक्षा आहे.

डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण

अनुक्रमणिका

प्रकरणे	पृ. क्र.
प्रकरण पहिले - महाराष्ट्रात ब्रिटिश राजवटीची सुरुवात	०८
प्रकरण दुसरे - महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा	४३
प्रकरण तिसरे - महाराष्ट्रातील राजकीय चळवळी	६३
प्रकरण चौथे - महाराष्ट्रातील नवीन सुधारणेचा उदय	१२९
संदर्भ ग्रंथाची यादी -	१७२

प्रकरण पहिले

महाराष्ट्रात ब्रिटिश राजवटीची सुरूवात

महाराष्ट्रातील नद्या, पर्वत आणि इतर स्थळांचा रामायण, महाभारत इत्यादी प्राचीन ग्रंथामध्ये उल्लेख आढळतो. परंतु विश्वसनीय ऐतिहासिक साधने वापरून लिहिलेला महाराष्ट्राचा इतिहास इसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकापासून उपलब्ध आहे. राजकीय कालखंडानुसार महाराष्ट्राच्या प्रत्येक विभागाचा इतिहास वेगळा असला तरी सांस्कृतिक व सामाजिक इतिहास बराचसा समान आहे. जनपद, मगध, मौर्य, सातवाहन, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, देवगिरीचे यादव, अल्लाउद्दीन खिलजी, मुहम्मद बिन तुघलक, पोर्तुगीज, विजापूर, मोगल, छत्रपती शिवाजी महाराज व त्यांचा सौराष्ट्र धोरण, हैदराबादचा निजाम, इंग्लिश लोक, इत्यादी राज्यकर्त्यांनी महाराष्ट्राचे विविध भाग वेगवेगळ्या कालखंडात व्यापले होते. क्त द्व सुरू

महाराष्ट्राला ऋग्वेदामध्ये 'राष्ट्र' या नावाने संबोधले गेले आहे. अशोकाच्या काळात 'राष्ट्रिक' आणि नंतर 'महाराष्ट्र' या नावाने ओळखले जाऊ लागले असे ह्युएनत्संग व इतर प्रवाशांच्या नोंदींवरून दिसून येते. हे नाव प्राकृत भाषेतील 'महाराष्ट्री' या शब्दावरून पडले असण्याची शक्यता आहे. काही जण महाराष्ट्र या शब्दाचा अर्थ महार व रड्डा यांच्याशी लावतात परंतु जे चूक आहे. कारण महार शब्दाचा उल्लेख १२ व्या शतकाआधी कोणत्याच साधनांत सापडत नाही. महाराष्ट्र शब्दाची फोड 'महाराष्ट्र' असा होतो. महारड्ड हे महाराष्ट्राचे प्राकृत नाव आहे. प्राकृत भाषेत रड्ड म्हणजे राष्ट्र होय. काहींच्या मते हे नाव महा-कंतारा (महान वने- दंडकारण्य) या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. महाराष्ट्रीनी आणि महारठीक शब्दप्रयोग नाणे घाट शिलालेखात झालेला आहे. महारड्ड नाव राज्यासाठी वापरले आहे. त्याची फोड 'महारड्ड' महा+अ+रड्ड (मोठे राष्ट्र) म्हणून मराठ भाषिक वंशिक समुदाय हेच महाराष्ट्राचे आद्य रहिवासी आहे.

भारताला इ.स. १९४७ साली स्वातंत्र्य लाभले. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर भाषेप्रमाणे प्रांत निर्मिले जात होते. परंतु भारत सरकारने मुंबईसह महाराष्ट्र राज्य निर्मितीस नकार दिला. केंद्राच्या या पवित्र्यावरून मराठी-जनात क्षोभ उसळला. अखेर १०५ जणांच्या बलिदानानंतर, १ मे १९६० ला महाराष्ट्राचे सध्याचे प्रमुख भौगोलिक विभाग कोकण, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र, दक्षिण महाराष्ट्र, उत्तर महाराष्ट्र, विदर्भ एकत्र करून सध्याच्या मराठी भाषिक महाराष्ट्राची रचना करण्यात आली. १९ व्या शतकापासून विविध मराठी राजकीय नेते, सामाजिक कार्यकर्त्यांनी व समाजाने सामाजिक उत्क्रांती आणि राजकीय स्वातंत्र्याकरिता मोठ्या प्रमाणावर मोलाचे योगदान केले. १९६० च्या दशकातील संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीने महाराष्ट्राच्या विविध भौगोलिक भागास एकत्र आणले. स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय दृष्ट्या यशस्वी अशा सहकारी चळवळी आणि जातीय गणितातील प्रभुत्वाने काँग्रेस पक्षाचे शासनात वर्चस्व राहिले. राजकीय समीकरणात मराठा समाज व पश्चिम महाराष्ट्र सदैव अग्रणी राहिला.

१. १९ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती

भारतीय द्विपकल्पाचा एक भाग महाराष्ट्र पठार म्हणजे 'दख्खनचा पठार' आहे. उत्तर व दक्षिण भारत यांना जोडणारा दुवा म्हणूनही महाराष्ट्राचा उल्लेख केला जातो. प्रादेशिक विस्ताराच्या दृष्टीने महाराष्ट्र हे भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे घटकराज्य आहे. महाराष्ट्र राज्य भारताच्या पश्चिम भागात अरबी समुद्रास लागून आहे. या राज्यांचा भौगोलिक आकार साधारणतः त्रिकोणाकृती असून दक्षिणेकडे चिंचोळा आणि उत्तरेकडे रूंद होत गेलेला आहे. तर महाराष्ट्राचा विस्तार १५°- १४' ते २१°- ०६' उत्तर अक्षांश आणि ७२°- ३६' ते ८०° - ४५' पूर्व रेखांशावर आहे. महाराष्ट्रात एकूण ३५ जिल्हे आहेत. या राज्याचे क्षेत्रफळ ३.०७,७६२ चौ.कि.मी. इतके आहे. या राज्याच्या पश्चिमेला अरबी समुद्र असून राज्याला सुमारे ७२० कि.मी. लांबीचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. महाराष्ट्राच्या वायव्येस गुजरात राज्य, दादर व नागर हवेली, उत्तरेला मध्यप्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेस आंध्रप्रदेश, दक्षिणेस कर्नाटक आणि अगदी दक्षिणेस गोवा हे राज्य आहे.

१) महाराष्ट्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

प्राचीन काळात महाराष्ट्राचा उल्लेख आलेला असून त्याच्या भौगोलिक कारणामुळे 'दक्षिणापथ' व 'दण्डकारण्य' अशी नावे आढळतात. 'महारट्ट' या दोन प्रदेशवाचक व लोकवाचक शब्दापासून 'महाराष्ट्र' या शब्दाची उत्पत्ती झाली आहे. महाराष्ट्र हा पुराणकाळात दण्डकारण्याचा अर्थात दक्षिणापथाचा एक भाग होता. महाराष्ट्र या शब्दाचा महान असे राष्ट्र असा अर्थ रूढ झालेला आहे. दण्डकारण्याच्या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांना 'महारट्ट' अशा वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जाते. या प्रदेशावर मौर्य साम्राज्याचे वर्चस्व होते. चंद्रगुप्त मौर्य याने जैनधर्म स्वीकार करून तो दक्षिणेत आलेला होता. त्यानंतर सम्राट अशोकाच्या काळात महाराष्ट्र हा प्रदेश त्याच्या साम्राज्याचा एक भाग होता. इ.स. पूर्व २३० ते इ.स. २३० या काळात महाराष्ट्रावर सातवाहन घराण्याची सत्ता होती. महाराष्ट्रातील गोदावरी खोरे हा सातवाहन साम्राज्याचा एक भाग होता. या काळातील राजकीय शांततेमुळे साम्राज्याचा सर्वांगीण विकास झाला. पैठण, तेर ही ठिकाणे सातवाहनाच्या साम्राज्याची प्रमुख व्यापारी ठिकाणे होती. सातवाहन घराण्यानंतर महाराष्ट्रात राष्ट्रकुट घराण्याची सत्ता रूढ झाली. त्यानंतर महाराष्ट्रात विदर्भाच्या प्रदेशावर वाकाटकांनी राज्य स्थापन केले. या काळात मराठवाड्याचा प्रदेश वाकाटकांच्या वर्चस्वाखाली होता. चालुक्य व राष्ट्रकुट घराण्यातील राजांनी इ.स. ६ व्या ते ९ व्या शतकापर्यंत महाराष्ट्राच्या बहुतेक भागावर राज्य केले.

मध्ययुगीन काळात महाराष्ट्रावर यादव घराण्याची सत्ता होती. यादव कालखंडात महाराष्ट्रात विद्या, साहित्य, कला व व्यापार या क्षेत्रात मोठी प्रगती झाली. दिल्ली सुलतानशाहीच्या काळात अल्लाउद्दीन खिलजीने यादव घराण्याची सत्ता संपवून देवगिरीपर्यंत आपल्या साम्राज्याचा विस्तार केला. त्यानंतर अल्लाउद्दीनचा सेनापती मालिक काफूरने महाराष्ट्रात आपले वर्चस्व निर्माण केले. यानंतर महाराष्ट्रावर महमद तुघलकाची सत्ता रूढ झाली. त्याने दौलताबादला आपली राजधानी स्थलांतरित केली. त्यानंतर गुलबर्गा येथील अल्लाउद्दीन हसन बहामन याने बहामनी साम्राज्याचा विस्तार महाराष्ट्रात केला. इ.स.१४९० मध्ये बहामणी साम्राज्याचे विघटन होऊन अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची

आदिलशाही, वऱ्हाडची इमादशाही, बिदरची बरिदशाही व गोवळकोड्याची कुतूबशाही ही पाचे राज्ये निर्माण झाली. त्यातील निजामशाही व आदिलशाहीने महाराष्ट्रावर आपली सत्ता निर्माण केली. याच काळात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी या सर्व सत्तेचा विरोध करण्यासाठी मराठी सत्ता निर्माण केली व महाराष्ट्रात हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. पुढील काळात पेशव्यांनी मराठी सत्तेचा विस्तार घडवून आणला. त्यानंतर महाराष्ट्रात ब्रिटिश सत्तेची पायाभरणी झाली. याप्रमाणात समाजसुधारणेची, जनजागृतीची एक लाट निर्माण झाली. १९ व्या शतकातील म्हणजे इ.स.१८१८ ते १९६० या कालखंडातील महाराष्ट्रातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा आढावा खालीलप्रमाणे आहे.

२) महाराष्ट्राची सामाजिक परिस्थिती

इ.स. १८१८ मध्ये महाराष्ट्रातील पेशवाईचा शेवट झाला. इंग्रजांनी पुण्याच्या शनिवारवाड्यातील मराठ्यांचा भगवा झेंडा उतरवून त्या ठिकाणी इंग्रजांचा 'यूनियन जॅक' हा झेंडा फडकविला. इंग्रजांचे महाराष्ट्रावर वर्चस्व सुरू झाले. इंग्रजांच्या प्रभावाखाली महाराष्ट्रातील जनतेच्या अन्याय अत्याचाराला सुरूवात झाली. या काळात महाराष्ट्रातील समाज हा जागृत असला तरी पूर्वीपासून चालत आलेल्या समाजाच्या परंपरा-रूढी, चालीरितीचा प्रभाव दिसून येतो. म्हणून महाराष्ट्रातील सामाजिक जीवनाचा विचार या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरतो.

१. कुटुंबव्यवस्था

महाराष्ट्रातील समाजामध्ये कुटुंब ही एक महत्त्वाची संस्था आहे. प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रातील समाजाने 'संयुक्त कुटुंब' पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. एकाच घरामध्ये आई-वडील व त्यांची मुले-मुली तसेच अनेक सदस्य एकत्र असत. १९ व्या शतकात कुटुंब व्यवस्थेत स्त्रियांना मानाचे स्थान होते. कुटुंबातील वयाने ज्येष्ठ व्यक्ती कारभारी पुरुष म्हणून कार्य करत असत. कुटुंब प्रमुखांवर कुटुंब चालविण्याची जबाबदारी होती. समाजाचे अंग म्हणून कुटुंबाला महत्त्व प्राप्त झालेले होते. महाराष्ट्रातील समाजात वेगवेगळ्या जाती, धर्म व वर्ण यानुसार समाजात कुटुंबव्यवस्था कार्यरत असल्याचे दिसून येते.

२. जातीव्यवस्था

महाराष्ट्रातील समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे जातीची संख्या हा आहे. महाराष्ट्रातील हिंदू समाजात जातींमध्ये परंपरेने अनेक आचार-विचार, रूढी-परंपरा प्रचलित झाल्याने अनेक उपजाती व पोटजाती निर्माण झाल्याचे लक्षात येते. महाराष्ट्रातील समाजरचना ही जातींवर आधारित होती. जातीनुसार व्यवसाय, कर्म, प्रथा व रूढी ठरविलेल्या दिसून येतात. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्थेचे नेतृत्व ब्राह्मण समाजाकडे गेल्याचे लक्षात येते. समाजात धार्मिक कार्याबरोबर क्षत्रियांची कामे ब्राह्मणींनी केलेली असल्याने समाजात त्यांचे महत्त्व वाढले होते. जातीव्यवस्थेमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र अशी श्रेणीबद्ध रचना असल्याचे दिसून येते. ही व्यवस्था समाजमान्य होती. समाजात जातिभेद मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. या काळात ब्राह्मणामध्ये अनेक भेदाभेद तसेच क्षत्रिय, वैश्य व शूद्रांमध्ये सुद्धा जातीमध्ये कमालीचा फरक होता. जातिभेद हे हिंदू समाजाचे अविभाज्य अंग बनले होते.

३. वर्णव्यवस्था

वर्णव्यवस्थेतून जातीव्यवस्थेचा जन्म झाला. त्यात पुढे जातीसंस्थेतून अस्पृश्यता ही उदयास आली. ब्राह्मणांची उत्पत्ती प्रजापतीच्या मुखापासून, क्षत्रियांची बाहूपासून, वैश्यांची मांड्यापासून आणि शूद्रांची पायापासून झाली अशी कल्पना समाजात प्रचलित होती. समाजात वर्णव्यवस्थेमध्ये ब्राह्मणाचे वर्चस्व मान्य करण्यात झाले होते. त्यामुळेच समाजात ब्राह्मणाचे प्रभुत्व कमी झाले होते. धर्म, जातीचा पगडा समाजावर होता. त्यासाठी वर्णव्यवस्थेच्या विरोधात बोलणे म्हणजे धर्माचा अपमान समजले जाते आणि या वर्णव्यवस्थेचे दुसरे रूप म्हणजे जातीव्यवस्था होय. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात वर्णव्यवस्थेमुळे जातीविरोधी कटकारस्थाने वाढली होती. समाजात एक संघटन, एकोपा कमी होऊन आपापसात विरोधी विचारांचे वातावरण निर्माण झाले.

४. अस्पृश्यता

समाजातील स्पर्श करण्यास अयोग्य लोक म्हणजे 'अस्पृश्यता' होय. अस्पृश्यता ही जातीव्यवस्थेतून उदयास आलेली सामाजिक संस्था आहे. अस्पृश्यता

ही समाजव्यवस्थेचे अंग असून ती समाजाची मूलभूत व्यवस्था होती. महार, मांग, चांभार या अस्पृश्य जातींना गावाबाहेर ठेवण्यात आले होते. पेशवाईच्या काळात अस्पृश्यता मात्र मोठ्या प्रमाणात महाराष्ट्रात रूढ होती. या अस्पृश्य जातींच्या लोकांना सार्वजनिक पाणवठे, मंदिरे या ठिकाणी प्रवेश नव्हता. समाजव्यवस्थेत त्यांच्या सावलीचाही विटाळ होत असे. हिंदू समाजामध्ये अस्पृश्यता ही खोलवर भिनलेली व्यवस्था होती.

५. केशभूषा व वेशभूषा

स्त्री-पुरुष वेगवेगळ्या प्रकारची वेशभूषा वापरत असत. महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुषांची केशभूषा व वेशभूषा साध्या स्वरूपाची होती. त्यात वेगवेगळ्या सौंदर्य प्रसाधनाचा वापर केला जात असे. पुरुष हे अंगरखा, कुडते, डगला, अंगाडे, नावे, झगा इत्यादी कपडे वापरत असत. हिंदू स्त्रियांमध्ये परकर, लहंगा, ओढण्या, काचोळी, लुगडी इत्यादी वस्त्र प्रसिद्ध होते. सर्वसामान्य माणसाच्या वेशभूषेत मात्र धोतराऐवजी लंगोटी घालण्याची प्रथा रूढ झाली होती. महाराष्ट्रातील मुस्लीम समाजात स्त्रिया सलवार, कमीज व ओढणी अशी वेशभूषा करीत असे. हिंदू समाजात पुरुष व स्त्रियांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वेगवेगळे कपडे घालण्याची प्रथा रूढ होती.

६. दलित समाज

१९३० च्या सुमारास 'दलित' हा शब्द वापरला गेला. इंग्रजांनी ज्यांना प्रभावाखाली ठेवलेला वर्ग, तसेच अनुसूचित जातीच्या लोकांसाठी 'दलित' या शब्दाचा प्रयोग प्रचलित होता. दलित समाजाला कनिष्ठतेची वागणूक दिली जात असत. त्यांना जातीवादी व्यवस्थेत निम्न लेखण्यात आले असून त्यात महार, मांग, चांभार, भंगी इत्यादी लोकांचा समावेश होतो. दलित समाज हा अन्याय-अत्याचाराने ग्रस्त समाज होता. जातीयतेला व अस्पृश्यतेला विरोध करणारे लिखाणही त्या काळात प्रसिद्ध करण्यात आले होते. त्यांना गुलामगिरीची वागणूक देण्यात आली. समाजात दलितांना तुच्छतेची वागणूक मिळत असे. महाराष्ट्रातील समाज व्यवस्थेतील दलित हा अत्यंत अपमानास्पद वर्ग म्हणून गणना जात असे.

७. वेठबिगार

प्राचीन काळात राजांकडून कर वसूल करण्याची प्रथा होती. कर देता येत नसे तेव्हा त्या कराऐवजी विनावेतन काम करण्याची पद्धत रूढ झाली. त्यालाच 'वेठबिगारी' असे म्हणतात. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात पेशवे काळाच्या नंतर सरंजामदार, जमीनदार, पाटील, कुलकर्णी, देशमुख, देशपांडे व इनामदार इत्यादींना वेठबिगारीचा हक्क मिळाला. गावातील खरा वेठबिगार महार जातीतील लोक होते. तसेच वेठबिगारीमध्ये शूद्र व अतिशूद्र जातींचा समावेश होता. त्यामध्ये बारा बलुतेदार व अठरा अलुतेदारांचा समावेश होतो. यात महार जातीच्या लोकांना वेठबिगारीची वेगवेगळी कामे करावी लागत असत. त्यांना इतर लोकांचे घरकाम, मृत्यूची बातमी नातेवाईकांपर्यंत पोहचविण्याची कामे करावी लागत. विवाह व समारंभाच्या प्रसंगी स्वयंपाकासाठी लागणारी जळतणीसाठी लाकडे फोडली जात असत. त्यांना सणा-सुदीच्या किंवा एखाद्या उत्सवाप्रसंगी वेगवेगळ्या प्रकारची कामे करावी लागत होती.

८. स्त्रियांची स्थिती

महाराष्ट्रातील हिंदू समाजातील श्रीमंत घराण्यातील स्त्रियांचे जीवन हे पुरुषाच्या तुलनेने हलाकीचे होते. तिला पुरुषाची दासी म्हणून काम करावे लागत असे. तिला संपत्तीचा अधिकार नव्हता, धार्मिक संस्कारांचा अधिकारही नव्हता. महाराष्ट्रात १३ व्या शतकात समाजात बालविवाहाची प्रथा होती मुलीचे विवाह लहानपणी लावण्याची प्रथा महाराष्ट्रात अस्तित्वात होती. लहान मुलीचे विवाह म्हाताऱ्या नवऱ्याबरोबर लावले जात. या प्रथेला 'जरठ विवाह' असे म्हटले जात असे. समाजात विधवा विवाहाची समस्या होती ही प्रथा बहुतेक वरिष्ठ वर्णामध्ये किंवा जातीमध्ये दिसून येते. या समस्येतून महाराष्ट्रात सतीची चाल अस्तित्वात आली. नवरा मरण पावल्यावर जिवंत बायकोला त्याच्या चितेबरोबर जाळले जात असे. या प्रथेला 'सतीची चाल' असे म्हटले जात असे. धर्मावर निष्ठा, श्रद्धा, पतीनिष्ठा, मोक्षप्राप्ती आणि रूढी इत्यादी कारणामुळे स्त्रियांना सहगमन करण्याची प्रेरणा मिळत असे. पेशवेकाळात स्त्रियांची सती गेल्यामुळे समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त केल्याचे आढळते. समाजात बहुपत्नीत्व,

वेश्यागमन या पद्धती अस्तित्वात होती. एकापेक्षा जास्त बायका असणे समाजामध्ये प्रतिष्ठेचे समजले जात होते.

९. मनोरंजनाची साधने

समाजामध्ये मनोरंजनाच्या विविध पद्धती प्रचलित असून सर्वसामान्यांचे मनोरंजनाची साधने ही वेगवेगळी असल्याचे दिसून येते. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात शिकार, जुगार खेळणे, मल्लयुद्ध, झांज, मृदंग, बासरी वाजविणे, कोंबड्याच्या झुंजी, मेंढ्याची टक्कर इत्यादीच्या माध्यमातून मनोरंजन केले जात असे. श्रीमंतांचे मनोरंजन नृत्य, संगीत, गायन, वादन इत्यादीच्या माध्यमातून होत असे. आनंदाच्या व पाहुण्यांच्या स्वागतासाठी वेश्यांचे नृत्य गायन आयोजित केले जात असत. महाराष्ट्रात कुणबिणीप्रमाणे नायकिणीचा व्यवसाय करणाऱ्या अनेक स्त्रिया होत्या. नृत्य व गायन करून स्वतःचा चरितार्थ भागविणाऱ्या स्त्रीला 'नायकीण' म्हणत. स्त्रियांचा दर्जा हा समाजात मनोरंजन करण्यासाठी साधन म्हणून महत्त्वाचा होता.

१०. अलंकार पद्धती

स्त्री-पुरुषांना विभिन्न प्रकारचे अलंकार वापरण्याची मोठी आवड होती. पुरुष अंगठी, छल्ला, कंठहार, चौकडा, कुडक्या, भिकबाळी, बाजूबंद व कर्णभूषणे वापरत असत. पागोटे या वस्त्राला विविध रत्ने लावून सजविले जात असत. स्त्रिया वेणीच्या पेंडात कुयरी, मच्छ, कुर्मा, बोर, चिमण्या, सीताफळ, आवळ व मोर इत्यादी अलंकार वापरत असत. स्त्रिया नाकात नथ, कानात बुगडी, काप, कर्णफुले, बाळ्या, मोकरे, कुडी, बुडक्या व कुंडले घालत असत. स्त्रिया आपल्या गळ्यात माळ, सरी, कडी, तन्मनी, लपका पान, गोफ, गळेफरी वज्रटिका, ठशी चंद्रहार, मोहनमाळ, कंठा इत्यादी अलंकार वापरत असत. तसेच स्त्रिया बाजूबंद व वाकी हे हाताच्या दंडात घालत असत. गाढे, दोर, कंगणे गजरे, पाटल्या, जव, ननसरे, तोडे, पोची व बांगड्या हे स्त्रियांच्या हातातील बांगड्यांचे प्रकार होते. पैजण, गुजऱ्या, वाळा, तोरड्या व, घुगल्या हे पंजणातील अलंकार होते. तसेच शरीराच्या वेगवेगळ्या ठिकाणी अलंकार वापरण्याची प्रथा महाराष्ट्रात स्त्री-पुरुषामध्ये असल्याचे लक्षात येते.

३) महाराष्ट्रातील धार्मिक परिस्थिती

प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत महाराष्ट्रातील समाजावर धर्माचा पगडा होता. सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत धर्माच्या विचारांचे वर्चस्व हिंदू समाजातील लोकमनावर कायम आहे. आपले आचार-विचार, प्रथा-परंपरा ही सर्व धर्माची आचरण पद्धती असते. त्यावर समाजाची रचना झालेली असते. हिंदूच्या धर्माला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले होते. धर्मसत्ता ही राजसत्तेवर आरुढ झालेली दिसते. महाराष्ट्रात इंग्रजांचे आगमन झाल्यानंतर हिंदू धर्माचे प्राबल्य मात्र कमी झाले होते.

१. धर्मातील आचरण

वाईट चालिरीती कमी होऊन धर्माचा अर्थ हा कर्मकांड, व्रतवैकल्ये श्राद्धपक्ष, उपास-तापास, सोवळे-ओवळे एवढ्यापुरता मर्यादित झाला होता. समाजात धर्माच्या आधारावर अनेक व्रतवैकल्ये चालू होती. महाराष्ट्रीयन समाजात या काळात रोग-शांती, वास्तु-शांती ग्रह-शांती, सूर्यग्रहण, चंद्रग्रहण मुहूर्त अशा वेगवेगळ्या स्वरूपात व्रतवैकल्ये चालू होती. दैववादाचे, मंत्र-तंत्राचे, जन्मसिद्ध उच्चनीय भावाचे विलक्षण प्राबल्य समाजात होते. महाराष्ट्राचा समाज हा अशा वेगवेगळ्या व्रत-वैकल्यामध्ये गुरफटलेला होता. हिंदू धर्मातील आवड-निवड चालीरिती, वाईट प्रथा व परंपरा यांच्यावर समाजसुधारकांनी सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.

२. यज्ञसंस्था व होम हवन

प्राचीन काळापासून यज्ञसंस्था ही समाजात प्रचलित होती. यज्ञसंस्थांचा उगम हा प्राचीन काळापासून चालत आलेली हिंदू धर्मातील अनुष्ठानांची प्रथा होती. यज्ञप्रसंगी ब्राह्मणांना दक्षिणा दिली जात होती. यज्ञ केल्याने आपल्यावर आलेले संकट परत जाते असा समाजात समज होता. परमेश्वराला नवस करण्याची प्रथा होती. आपल्याला फलप्राप्ती होते, ती देवाच्या कृपेने होते, यावर समाजाचा विश्वास होता. व्रतवैकल्ये बहुतांश करून उच्च जातीतच होती. प्रतिपदा व्रत, गोकुळाष्टमी व्रत रथसप्तमी व्रत, भोपळ व्रत, ऋषी-पंचमी व्रत याशिवाय चातुर्मासात गरीब ब्राह्मणांच्या घरी पाणी घालणे, शिवनाम, रांगोळी

काढणे वानी लावणे, तुळसी प्रदक्षिणांची लाखोली घालणे, ब्राह्मणाचं तीर्थ घेणे इ. व्रत केली जात असत. १९ व्या शतकात समाजात व्रत व अनुष्ठाने केल्याने ईश्वराची कृपा होते. असा समज महाराष्ट्रातील समाजात रूढ होता.

३. अंधश्रद्धा

१९ व्या शतकात समाजात अंधःविश्वास, अंधश्रद्धा यावर महाराष्ट्रातील समाजाचा विश्वास होता. भूतबाधा, चेटूक सारख्या अघोरी प्रथा लोकांमध्ये रूढ होती. भूतबाधा ही वरिष्ठ जातीपासून ते कनिष्ठ जातीपर्यंत मानली जात असे. ज्यांच्या अंगामध्ये भूत बसले असेल त्याला घालवण्यासाठी देवत्रृषी असत. या देवत्रृषीवर सर्व स्तरावरील लोकांचा विश्वास होता. करणी करणे म्हणजे मंत्रतंत्राने आपल्या शत्रूला झिजवून मारणे होय. भूकंप जरी आला तरी लोक देवाचा प्रकोष मानत असे, त्यासाठी होमहवन करून देवाला शांत केले जात असे. जादूटोणा व मंत्र-तंत्रावर समाजाचा खूपच विश्वास होता. अंधश्रद्धे व राजाश्रय मिळाल्याने महाराष्ट्रातील समाजात मोठ्या प्रमाणात धार्मिक प्रभाव जाणवतो.

४. नवस व नरबळी

आपल्यावरील संकट परतावून लावण्यासाठी देवापुढे नवस बोलले जात होते. एखाद्याला मूलबाळ होत नसेल तर देवापुढे नवस बोलले जात असत. सर्पदंश झाल्यावरही डॉक्टरी इलाज न करता त्या व्यक्तीला देवालयाच्या गाभाऱ्यात ठेवून देवापुढे त्या माणसाला वाचवण्यासाठी नवस बोलले जात होते, यातून समाजातील अज्ञान व वेडगळपणा लक्षात येतो. तसेच समाजामध्ये नरबळी देण्याची प्रथा होती, समाजामध्ये एखादे गुप्तधन सपडले असता ते नरबळी मागत असत. एखादा पूल किंवा धरण बांधत असताना नरबळी देण्याची प्रथा समाजात अस्तित्वात होती. समाजातील निम्न समजल्या जाणाऱ्या जातीतही नरबळी देण्याची प्रथा होती.

५. संस्काराच्या प्रथा

व्यक्तीच्या ठिकाणी निर्माण होणाऱ्या सद्गुणांना व त्यांच्या क्रियांना 'संस्कार' असे म्हणतात. समाजात संस्काराच्या बाबतीत एकवाक्यता दिसून

येत नाही. हिंदू धर्मात १६ संस्कार सांगितलेले असून गर्भदान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकर्म, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, उपनयन, विवाह इत्यादी अनेक प्रकारचे संस्कार सांगितलेले आहेत. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात हे संस्कार जरी कनिष्ठ जातीमध्ये अस्तित्वात नसले तरी श्रीमंत पेशवे घराण्यात हे संस्कार करीत होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने ब्राह्मण जातीमध्ये हे संस्कार तंतोतंत स्वरूपात करीत असत.

६. मूर्तिपूजा

महाराष्ट्रीयन समाजावर धर्माचा खूपच पगडा असल्याने हा समाज देवाचा भुकेला आहे म्हणून आपल्या जीवनात येणाऱ्या संकटावर मात करण्यासाठी देवाची पूजा केली जात असे. यावेळी समाजात असा समज होता की, निसर्गात ३३ कोटी देवता आहेत. यावेळी माणूसपेक्षा देवाची संख्या जास्त दिसते. मूर्तिपूजेने ब्रह्मा, विष्णू व महेश तसेच देवीच्या विविध देवीदेवतांच्या अवताराच्या मूर्ती उदयास आलेल्या दिसून येतात. वरिष्ठ जातीत देवांना शाकाहारी नैवेद्य दाखविले जात असत. तर कनिष्ठ जातीतील देवांना मांसाहारी नैवेद्य दाखवला जात असे, यावेळी समाजात अंधश्रद्धा जास्त असल्याने मूर्तिपूजेला खूपच महत्त्व प्राप्त झाले होते.

७. सण-उत्सव आणि तीर्थयात्रा

१८ व्या शतकात महाराष्ट्रात वेगवेगळे सण साजरे केले जात होते. त्यामध्ये दसरा, दिवाळी, संक्रात महत्त्वाचे होते. उत्सवामध्ये रामनवमी, कृष्णजन्म, हनुमान जयंती, गणेश व देवी यासारखे उत्सव साजरे केले जात असत. हिंदू धर्मांमध्ये तीर्थयात्रेला खूप महत्त्व प्राप्त झाले होते. हिंदू धर्मातील लोकांनी जीवनात एकदा तरी काशीयात्रा करावी. त्याशिवाय मृत्यूनंतर मोक्षप्राप्ती होत नाही. यावर लोकांची श्रद्धा होती, उच्चवर्गीयांमध्ये काशीयात्रा जास्त प्रमाणात प्रचलित होती.

८. ग्रामदेवतेची पूजा

धार्मिक जीवनात ग्रामदेवतांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले होते. महाराष्ट्रात ग्रामदेवांना पशुबळीही देण्याची प्रथा होती. यामध्ये मरीआई, मसोबा, लक्ष्मीआई,

सटवाई, सती, आसरा, रानची आई, खंडोबा, ज्योतिबा, काकणमाय इत्यादी ग्रामदेवतांची उपासना व पूजा केली जात असत. या देवतांना प्रसन्न करण्यासाठी नरबळी दिला जात असे. मरीआई व लक्ष्मीआईला पटकी आजाराची साथ येऊ नये म्हणून आखाड महिन्यात पशुबळी देऊन त्यांची अराधना केली जात असे, या काळात महाराष्ट्रात तांत्रिक वर्गाचा उदय झाल्याने समाजात अनेक पंथ होते. धार्मिक भोळेपणाचा फायदा घेऊन वेगवेगळे पंथ समाजात उदयाला आले होते. या पंथावर लोकहितवादींनी २३ एप्रिल १८४८ रोजी प्रसिद्ध केलेल्या 'प्रभाकर' या वृत्तपत्राच्या अंकात वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकणारा लेख लिहिला आहे. ते म्हणतात की शक्ती उपासना करणारा हा पंथ दक्षिणेत पुणे येथे जास्त प्रमाणात प्रचलित होता त्याचे कारण लक्ष्मीप्राप्ती व्हावी, पुत्रकामना, अत्याधिक वासना तृप्ती म्हणून उपासना करीत, १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत ही वस्तुस्थिती होती.

१०. दानधर्म

जहागीरदार, सावकार, जमीनदार राज्यकर्ते आणि श्रीमंत लोक प्रामुख्याने ब्राह्मण लोक आणि पुरोहितांना दानधर्म करीत असत. दानधर्म करणे हे पवित्र आणि पुण्य कर्म समजले जात असे. महाराष्ट्रात या काळात रितीरिवाज, धार्मिक व सामाजिक चालीरिती आणि धार्मिक कर्मकांड प्रचलित होते, या काळात दानधर्माला महत्त्व प्राप्त झाले होते. विशिष्ट प्रसंगी, विवाह, जन्म आणि इतर धार्मिक विधीच्यावेळी ब्राह्मणांना दानधर्म केले जात असे. याच प्रसंगी दक्षिणा व दानधर्म देण्याची प्रथा महाराष्ट्रात होती.

ब) महाराष्ट्राची प्रशासन आणि न्यायव्यवस्था

इ.स. १६०० मध्ये ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. त्यांनी भारताशी, व्यापार करण्यास सुरुवात केली. भारतातील अस्थिरतेचा व राजकीय दुर्बलतेचा फायदा घेऊन कंपनीने येथील शासनव्यवस्थेत हस्तक्षेप सुरू केला व हळूहळू संपूर्ण देशावर आपली अधिसत्ता स्थापन केली. इ.स. १७५७ पासून १८५७ पर्यंत भारतावर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता होती. इ.स. १८१८ मध्ये मराठी सत्तेचा शेवट होऊन कंपनीने पेशव्यांचे राज्य ताब्यात घेतल्यावर उर्वरित महाराष्ट्राचा भाग ताब्यात घेण्यास प्रारंभ केला. सत्ता-वर्चस्वाची ही

प्रक्रिया इ.स. १८६१ पर्यंत चालू होती. या काळात इंग्रजी प्रशासन व्यवस्था व न्यायव्यवस्थेचा विकास झाला.

१. मुंबईवर पोर्तुगीजांची सत्ता

पोर्तुगीज गव्हर्नर डॉम फ्रॉन्सिस्को आल्मोडा हा अरबी समुद्रातून मुंबईला आला. इ.स.१५३४ मध्ये पोर्तुगीजांनी गुजरातचा सुलतान बहादूरशहा याला साष्टी व मुंबई ही दोन बेटे देण्यास भाग पाडले. प्रसंगी पोर्तुगीजांनी सुलतानाचा खून केला. इ.स. १५०८ मध्ये मुंबईवर पोर्तुगीजांनी आपले वर्चस्व निर्माण केले. पोर्तुगीजांनी मुंबईच्या माहीम व वांद्रे या बेटांकडून खंडणी वसूल केली. एकूण १२८ वर्षे मुंबई पोर्तुगीजांच्या ताब्यात राहिली. मात्र पोर्तुगीजांसाठी मुंबई हे बेट फारसे महत्त्वाचे नव्हते. त्यांना मसाल्याच्या व्यापारात रुची होती, त्यामुळे त्यांनी मुंबई बेटाचा कारभार सांभाळण्यासाठी गॉसिओ-डी-ऑस्टा याची नेमणूक केली. हा मुंबईतील पहिला डॉक्टर होता, या गृहस्थाला पोर्तुगीजांनी वर्षाला ७५ पौंड याप्रमाणे मुंबई हा प्रदेश दिलेली होता. पोर्तुगीजांच्या प्रोत्साहनामुळे मुंबईत ख्रिश्चन समाजाची वाढ होऊ लागली सेंट फ्रान्सिस जेवियर या प्रसिद्ध धर्मगुरूने याच काळात वसईला तीनदा भेट दिली. त्याच्या पुढाकाराने इ.स. १५३० मध्ये बांधलेले मुंबई येथील माहिमचे सेंट मायकल चर्च हे मुंबईतील सर्वात जुने चर्च होय.

२. मुंबईवर ब्रिटिशांची सत्ता

इंग्लंडचा राजा दुसरा चार्ल्स याचा विवाह, पोर्तुगीजांची राजकुमारी कॅथरीन ब्रागांझा हिच्याशी इ.स. १६६१ साली झाला. पोर्तुगीजांनी यावेळी राजा चार्ल्स दुसऱ्याला मुंबई हे बेट आमदान म्हणून दिले. त्यानंतर मुंबई बेट चार्ल्स दुसऱ्याने लग्नाच्या करारातील २० कलमांपैकी अकराव्या कलमानुसार मुंबई हे बेट इंग्रज राजाला देऊन टाकले. त्यानंतर इ.स. १६६५ मध्ये इंग्रजांनी मुंबईवर ताबा घेतला. मुंबई इंग्रजांच्या ताब्यात आल्यानंतर मुंबईचा कारभार इंग्लंडचा राजा दुसरा चार्ल्सच्या नावाने सुरु झाला. परंतु ईस्ट इंडिया कंपनीशी चार्ल्स दुसऱ्याने चॉन्सरकडून ते कंपनीला देऊन संपूर्ण अधिकार ईस्ट इंडिया कंपनीकडे सुपूर्द केले. कारण राजा चार्ल्सला पैशाची गरज होती आणि कंपनीकडून त्याने सहा

टक्के व्याजाच्या दराने ५०,००० पौंड कर्ज घेतले होते. याच्या मोबदल्यात त्याने मुंबई बेट सर्व हक्कांनिशी वर्षाला १० पौंड या नाममात्र रक्कमेनुसार ईस्ट इंडिया कंपनीला हे बेट दिले.

३. मुंबईमधील कंपनीचे प्रशासन

इंग्रजांच्या अधिपत्यात असलेला मुंबई हा भारतातील पहिला भूभाग होता म्हणूनच मुंबई हे इंग्रजांच्या दृष्टीने 'गेटवे ऑफ इंडिया' होते. ब्रिटिश अधिकारी जेराल्ड ऑजिअर हा आधुनिक मुंबईचा शिल्पकार होय. इ.स. १६४२ मध्ये त्याने सुरतहून आपले मुख्य केंद्र मुंबईला हालविले, त्याने इंग्रजांच्या कायदानुसार ९ न्यायालये टाकसाळ, छापखाना, नगररचना याचिक, समाजाच्या पंचायती स्थापन केल्या. त्याने गुजराती, बनिया, आमनियन या व्यापारी समाजांना प्रोत्साहन दिले. तसेच जमिनीच्या प्रश्नांची सोडवणूक इत्यादी अनेक सुधारणा त्याने केलेल्या आहेत. त्याच्या मृत्यूनंतर जजिया कराच्या सिद्धीच्या मोहिमांमुळे मुंबईचा विकास थांबला. इ.स. १६८९ मध्ये त्याने 'शिवडी बेट' आपल्या ताब्यात घेतले. इ.स. १६८३ साली कॅप्टन रिचर्ड किंगविन याने बंड करून पुन्हा मुंबईवर इंग्लंडच्या राजाच्या नावाने राज्य स्थापन केले.

४. मुंबई प्रेसिडेन्सी (इलाखा) ची स्थापना

या काळातील मुंबई इलाख्यात किंवा प्रेसिडेन्सीमध्ये गुजरातचा काही भाग, संपूर्ण पश्चिम दख्खन, सातारा, कोल्हापूर वगळता, खानदेश, बेळगाव, रत्नागिरी, कुलाबा, धारवाड, एडन-सिंध, वैजापूर, पंचमहाल हा प्रदेश इ.स. १८६१ पर्यंत सामील करण्यात आला. कारण याअगोदर इ.स. १७७२ मध्ये हर्न कुकने येथे किल्ला बांधण्यास सुरुवात केली. तसेच गव्हर्नर विल्यम हॉर्नबीने साष्टी बेट जिंकले होते. इंग्रजांनी मराठ्यांचा प्रमुख राघोबांशी तह करून करंजा, धारापुरी, इत्यादी लहान-लहान बेटेही ताब्यात घेतली. वसईचा तह (१८०२) आणि नंतर इ.स. १८१८ मध्ये पेशवाईचा पराभव होऊन मुंबईवर इंग्रजांची सत्ता निर्माण झाली. मुंबईला इंग्रजांनी 'प्रेसिडेन्सी शहर' (इलाखा) म्हणून घोषित केले.

६. माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टनचे मुंबई येथील प्रशासन (इ.स.१८१९-१८२७)

ब्रिटिश ज्या ठिकाणी वास्तव्य करीत असत त्या ठिकाणाला प्रशासकीय दृष्टिकोनातून 'प्रेसिडेन्सी' असे म्हणतात. इ.स. १८१९ मध्ये मुंबई येथील प्रेसिडेन्सीचा गव्हर्नर म्हणून एल्फिन्स्टनची नेमणूक करण्यात आली. एल्फिन्स्टन हा कुशल कार्यक्षम अधिकारी, विद्या व कलेचा प्रेमी होता. पेशव्यांच्या काळात समाजात अशांतता व अव्यवस्था निर्माण झालेली होती. सुधारण्यासाठी त्याने प्रशासकीय क्षेत्रात नवीन बदल घडवून आणले. प्रशासकीय विभागणी करत असताना एल्फिन्स्टनने प्रशासनाच्या सोयीसाठी महाराष्ट्राचे प्रमुख पाच भाग पाडले. यात खानदेश, पुणे, अहमदनगर, कर्नाटक, व सातारा या संस्थानांचा समावेश होता. पहिले चार विभाग प्रत्यक्ष जिल्हाधिकार्यांच्या नियंत्रणात तर सातारा पोलिटिकल एजंटच्या ताब्यात देण्यात आलेला होता, त्यात जिल्हाधिकारी प्रशासनाच्या प्रमुख म्हणून कार्य करीत असत. तो ब्रिटिश गव्हर्नरला उत्तरदायी होता. जिल्हाधिकारी हा जिल्हा पातळीवरील सर्वोच्च अधिकारी असे त्याच्या हाताखाली मामलेदार, शिरस्तेदार, कमाविसदार, पोलीस पाटील, कुलकणी व तलाठी हे अधिकारी असत, प्रत्येक अधिकारी ब्रिटिश सरकारला उत्तरदायी असत.

१. जिल्हा प्रशासन

संपूर्ण राज्याची विभागणी झाल्यावर त्याची विभागणी जिल्ह्यांमध्ये करण्यात आली. एका जिल्ह्यात किमान १० ते १२ तालुक्यांचा समावेश करण्यात आलेला होता. परिस्थितीनुसार व भौगोलिक सलगतेनुसार यात फरक केले जात असत. प्रत्येक तालुक्यात साधारणपणे १५०-२०० खेडेगावांचा समावेश होत असे, खेडी आकाराने लहान व लोकसंख्या मर्यादित असल्यामुळे प्रशासनावर ते आधारित होते. या खेड्यांमधील जमीन महसूल गोळा करणारी सर्व यंत्रणा अत्यंत चोखपणे सरकारने उभारली होती. जिल्हाधिकार्यास जिल्ह्यातील महसूल वर देखरेख करणे, न्याय विभागावर जकात व करावर लक्ष ठेवणे, महसूल वसुलीची माहिती घेणे इत्यादी महत्त्वाचे कार्य जिल्हाधिकारी करीत असत.

२. तालुका प्रशासन

जिल्हाची विभागणी तालुक्यात करण्यात आली होती, प्रत्येक तालुक्यात १५०-२०० खेडी असत, त्यामुळे प्रशासनावर ताण पडत असे मामलेदार हा तालुक्याचा प्रमुख अधिकारी होता. तालुका स्तरावरील जमीन महसूल गोळा करण्याची कामे डेप्युटी कलेक्टर आणि मामलेदार यांच्यावर सोपविण्यात आलेली होती. ५० ते ७० हजार रुपये वार्षिक उत्पन्नाचा विभाग म्हणजे तालुका होता, महसूलाच्या दृष्टीने तालुका विभाग महत्त्वाचा होता. शेतसारा वसुलीवर नियंत्रण ठेवणे, पोलिसांच्या मदतीने शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करणे, मुलकी, फौजदारी व लष्करी जबाबदाऱ्या स्वीकारणे हे मामलेदाराचे कार्य होते. हा सर्व अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवत असत. मामलेदारावर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार डेप्युटी कलेक्टरला देण्यात आले होते. मामलेदाराचा मासिक ७० ते १५० रुपये पगार मिळत असे. त्याचबरोबर शिरस्तेदार व हिशेबनीस हे तालुक्याचे महत्त्वाचे अधिकारी होते.. शिरस्तेदार हा तालुका पातळीवरील लेखाजेखा याची नोंद ठेवत असे तर हिशेबनीस तालुक्यातील महसूलाची वसुली करणे व त्याचा हिशेब ठेवण्याचे कार्य करित असत.

३. ग्राम प्रशासन किंवा खेडे

ग्राम किंवा खेडेगाव हा प्रशासनातील सर्वात लहान विभाग होता, यात ठिकाणी पाटील हा खेड्याचा प्रमुख असून त्यांची नियुक्ती शासनातर्फे केली जात असे. पाटलाच्या मदतीला कुलकर्णी होता. खेडेगावातील शेतसारा वसूल करणे, शांतता व सुव्यवस्था टिकविणे, न्यायदान करणे इत्यादी पाटील व कुलकर्णी यांची कार्ये होती. पाटील याला ग्रामणी, मुकादम व पटेल अशीही नावे येतात. चौगुला हा पाटलाचा सहाय्यक म्हणून कार्य करित असे. कुलकर्णी हा खेडेगावचा सर्व हिशेबाची नोंद करित असे, महार हा खेडेगावाचा हरकाम्या सरकारी शिपाई असे, पाटील यास प्रशासकीय कामे करावी लागत असत. खेडेगावातील महसूल गोळा करणे, गावाचे संरक्षण करणे, गावातील शेतसारा सरकारी खजिन्यात भरणे, ही कामे त्याला करावी लागत होती. याकाळात एल्फिन्स्टनची कायदे संहिता कायदा या क्षेत्रात अत्यंत महत्त्वाची होती. एल्फिन्स्टन

इ.स. १८२० मध्ये एक समितीची स्थापना केली. या समितीने केलेल्या शिफारशी शास्त्रशुद्ध पद्धती, जात, प्रमुख, कायदा व रुढी यांचे ज्ञान विद्वानांना दाखवून दिले आणि न्यायालयाची दप्तरे त्यातून एल्फिन्स्टने २७ कायदांची एक संहिता तयार केली. हीच कायदेशीररित्या महत्त्वाची आहे. या कायदे संहितेची अंमलबजावणी १ जानेवारी १८२७ पासून करण्यात आली. महाराष्ट्रात सर्वांना लागू पडेल अशी प्रथम कायदेसंहिता एल्फिन्स्टनने निर्माण केली. हिंदू लोकांची लिखित धर्मशास्त्र आणि चालीरिती एकत्र आणून त्यांची सर्वकष कायदेसंहिता तयार करावी असे त्यांना वाटत होते. हा प्रयत्न त्याचा असफल ठरलेला दिसून येतो.

५. पोलीस व्यवस्थेची उभारणी

एल्फिन्स्टनच्या काळात महाराष्ट्रात दंगे करणे, चोरी करणे आणि दरोडे घालणे हे प्रकार सुरु झालेले होते. ठग व पेंढारी या लुटारू जमातींचा धुमाकूळ वाढला होता. त्यासाठी एल्फिन्स्टनने नागरी संरक्षणासाठी पोलीस यंत्रणेची उभारणी केली. त्याने पोलीस दलाची उभारणी केली. त्याने नियंत्रणाखाली एक प्रमुख पोलीस अधिकारी नियुक्त करण्यात आली. त्याच्यावर लोकांची शांतता व सुव्यवस्थेची जबाबदारी टाकण्यात आली. यापूर्वी संरक्षणाचे कार्य रखवालदार करीत असत. इ.स. १८६१ पासून त्याने जिल्ह्यात स्वतंत्र पोलीस अधिकारी नियुक्त करण्यात आले होते व त्याच्यावर संरक्षणाची जबाबदारी टाकण्यात आली. या अधिकाऱ्याने काही अंतरावर पोलीस चौकी व पहारेकरू सुरु केले. ब्रिटिश सरकारने शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केल्यामुळे शेती, व्यापार व उद्योगधंद्याच्या विकासाला चालना मिळाली.

६. कारागृहाची निर्मिती व शस्त्रास्त्र कायदा

मुंबईमध्ये गुन्हेगारांना पकडल्यानंतर त्यांना डांबण्यासाठी कारागृहाची निर्मिती करण्यात आली. दीर्घकाळ शिक्षा सुनावलेले कैदी मध्यवर्ती कारागृहात ठेवले जात असत तर अल्पकाळ शिक्षा झालेले कैदी जिल्हा कारागृहात ठेवले जात असत. मुंबई इलाख्यामध्ये इ.स. १८९४ मध्ये 'बंदीशाळा कायदा' संपूर्ण भारतासाठी पास करण्यात आला, या कायदानुसार स्वतंत्र कारागृह अधिकाऱ्याची

नेमणुक करण्यात आली. तसेच अंतर्गत शांतता आणि सुव्यवस्थेसाठी इ.स. १८७८ साली 'शस्त्रास्त्रविषयक कायदा' पास केला गेला. यानुसार भारतीयांना शस्त्र बाळगण्याची परवानगी घेणे बंधनकारक केले गेले.

७. कायदेव्यवस्थेचा विकास

इ.स. १८३४ मध्ये एल्फिन्स्टनने निर्माण केलेले कायदे हे प्रमाणभूत मानले गेले. लॉर्ड मेकॉले यांची गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी मंडळात सदस्य म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. लॉर्ड मेकॉले याने इ.स. १८३३ च्या चार्टर अॅक्ट नुसार कायदा आयोग स्थापन केला. इ.स. १८३७ साली 'पीनल कोड' अस्तित्वात आला, त्यामुळे भारतीय समाज जीवनाचे संहितीकरण घडून आले. या कायदानुसार सर्व मानव समानतेने मानला गेला. यात जात, धर्म असा कोणताही फरक नसल्याने एका निश्चित अशा संहितेची निर्मिती करण्यात आली. इ.स. १८३३ ते इ.स. १८५३ पर्यंत पहिल्या विधि आयोगाने काम केल्यावर इ.स. १८५३ मध्ये दुसरा आयोग नेमला गेला. या आयोगाने संहिता, फौजदारी न्यायदान प्रक्रिया संहिता, दिवाणी न्यायदान प्रक्रिया संहिता रचल्या. त्यानुसार

१) **दंडसंहिता** : भारतीय दंड संहिता कायदाने इ.स. १८६२ मध्ये अंमलात आली. या दंड संहितेनुसार विविध गुन्हे व गुन्हेगारांना द्यावयांच्या शिक्षा याची माहिती यात आहे.

२) **फौजदारी न्यायदान प्रक्रिया संहिता** : इ.स. १८५८ पासून फौजदारी न्यायप्रक्रिया संहिताचे काम चालू होऊन इ.स. १८६२ मध्ये ती अंमलात आली. फौजदारी खटल्यातील न्याय पद्धती, यात सविस्तर दिलेली आहे, जेम्स स्टीफेनथानी संहितेत शेवटची सुधारणा केली.

३) **दिवाणी न्यायदान प्रक्रिया संहिता** : ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीतील अध्यक्ष लॉर्ड वुडच्या सूचनेनुसार दिवाणी प्रकरणात वापरावयाची न्यायप्रक्रिया त्यात लवचिकता निर्माण करण्यात आली. या संहितेत दिवाणी शिक्षा पद्धतीची माहिती दिलेली आहे.

८. न्यायव्यवस्थेत सुधारणा

महाराष्ट्रात ब्रिटिश सत्ता स्थापन होण्यापूर्वी विविध कायदे व न्यायपद्धती होती. त्यात गुन्हेगाराला जातीधर्मानुसार शिक्षा दिली जात असे, महाराष्ट्रात सर्वप्रथम एल्फिन्स्टनने न्यायलय उभारणीचे कार्य केले, त्यांनी प्रत्येक जिल्ह्यात स्वतंत्र न्यायालय निर्माण केले. जिल्हा न्यायालयाने दिलेल्या निकालावर अपील करण्यासाठी सदर दिवाणी न्यायालय स्थापन करण्यात आले होते. इ.स. १८६१ च्या भारतीय उच्च न्यायालय कायदानुसार मुंबई, कलकत्ता येथे उच्च न्यायालये स्थापन केली. इ.स. १८२३ मध्ये मुंबई येथे सर्वोच्च न्यायालय स्थापन केले होते. १४ ऑगस्ट १९६२ मध्ये दिवाणी व फौजदारी न्यायालये रद्द करून मुंबईला हायकोर्ट स्थापन केले.

९. जमीन महसूल व्यवस्था

जेम्स विल्सन यांनी इ.स. १८६० मध्ये वार्षिक अंदाजपत्रकाची पद्धत सुरु केली व महाराष्ट्रात वॉरन हेस्टिंगने नायब दिवाणी अधिकार रद्द केले तर लॉर्ड कॉर्नवालिस याने जमीन महसूल वसुलीसाठी महाराष्ट्रात कायमधारा पद्धतीची सुरु केली. जमीन महसूलविषयक वसुलीसाठी अशाप्रकारचीच व्यवस्था केली गेली, जमीन महसूलविषयक अधिकार जिल्हाधिकाऱ्यास देण्यात आलेला होता. या कार्यात त्यास विविध अधिकारी मदत करीत असत. लॉर्ड कॉर्नवालिसची कायमधारा पद्धत एल्फिन्स्टनला मान्य नव्हती तर मद्रासमध्ये थॉमस मुनरो याने सुरु केलेल्या रयतवारी पद्धतीतील उणिवा दूर करून तिचा स्वीकार करावा या मतांचा एल्फिन्स्टन होता. परंतु एल्फिन्स्टनने रयतवारी पद्धतीचा स्वीकार केलेला नाही. कारण त्याला ग्रामव्यवस्था विस्कळीत होऊ द्यावयाची नव्हती, त्याने गावच्या पाटलाकडे वसुलीचे अधिकार सोपविले होते. एल्फिन्स्टनच्या सेवानिवृत्तीनंतर मात्र रयतवारी पद्धत महाराष्ट्रात लागू करण्यात आली, रयतवारी पद्धतीमध्ये जमीन महसूल प्रशासनामध्ये इंग्रज अधिकारी कॅप्टन रिड आणि थॉमस मुनरो यांच्या विचारातून रयतवारी महसूल पद्धतीचा विकास झाला. ही पद्धत महाराष्ट्रात कंपनीचा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड हार्डींग यांने इ.स. १८४४-४८ काळात लागू केली. यात जमीन महसूल वसुलीचे अधिकार हे सरळ शेतकऱ्यांशी संबंध

प्रस्थापित करण्यावर निश्चित केले गेले. त्यालाच रयतवारी पद्धत इ.स. १७९२ मध्ये रयतवारी पद्धती सर्वप्रथम कर्नल रिडद्वारा बारा महल जिल्ह्यात लागू केली. भूमीचे मालक शेतकरी यांच्याशी महसूल गोळा करण्यासाठी सरळ संपर्क साधावा लागला. इ.स. १८०९ मध्ये मद्रास प्रांत थॉमस मुनरोने ही पद्धत लागू केली इ.स. १८४७ मध्ये मुंबई प्रांतातही ही पद्धत लागू करण्यात आली होती. जमीन महसूल जमा करण्यासाठी शेतकरी आपली जमीन कोणत्याही व्यक्तीस देऊ शकत असे. जमीन विक्री करण्याचा व त्याला गहाण ठेवण्याचाही अधिकार त्यालाच होता. रयतवारी पद्धतीत जमीन महसूल स्थायी स्वरूपात नव्हता तर तो नियमित रुपाने २० किंवा ३० वर्षांनंतर संशोधित करून त्यात परिवर्तन केले जात होते. रयतवारी पद्धती जेथे लागू केली होती त्या प्रदेशातील भूमिकर अधिक होता. त्यामुळे शेतकऱ्याकडे केवळ आपल्या उदरनिर्वाहापुरतेच धान्य राहत असे. त्यामुळे शेतकऱ्याची स्थिती बिकट बनत गेली. या पद्धतीत शेतकरी हा शेतीचा मालक असल्याने शेतीचे उत्पादनात वाढ होत असे. यामुळे खेड्यातील समाजाचे विघटन झाले.

१०. प्रशासनाला उपयोगी सुधारणा

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात आपली सत्ता दृढ करण्यासाठी प्रशासनास उपयोगी पडणाऱ्या अनेक सुधारणा केल्या, ब्रिटिश सरकारच्या काळातच महाराष्ट्रात बोरीबंदर ते ठाणे इ.स. १८५३ मध्ये पहिला रेल्वेमार्ग तयार करण्यात आला तसेच तारायंत्र व डाकघर यांची सोय करण्यात आली, यामुळे महाराष्ट्रात माल वाहतूक करणे अत्यंत सोपे झाले. या काळात प्रत्येक प्रांताची माहिती प्राप्त होण्यासाठी त्या प्रांतांचे सर्वेक्षण केले गेले. इ.स. १८९१ मध्ये जनगणना सुरू करण्यात आली, मुंबई सरकारने इ.स. १८५९ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या बाबतीत कायदा पास करून प्रशासनात स्थानिक स्तरावर सुधारणा करण्यात आली.

३ महाराष्ट्रातील शेतकरी व आदिवासींचे उठाव

ब्रिटिश राजवटीत महाराष्ट्रात झालेल्या शेतकऱ्यांच्या उठावांना विशेष महत्त्वाचे स्थान आहे. इ.स. १८१८ ते इ.स. १९६० या कालखंडात ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी वेगवेगळ्या स्वरूपाचे कायदे व शेतकऱ्यांच्या सुधारणेचा प्रयत्न केलेला असून रयतवारी पद्धतीत शेतकऱ्यांच्या जमीन महसुलीच्या अधिकारांचा उपयोग ब्रिटिश सरकारने करून घेतला. इ.स. १८६६ मध्ये रयतवारी व्यवस्थेच्या अंतर्गत मुंबई प्रांतात भूमीकर अधिक वाढविला होता. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांना शेती करण्यासाठी सावकाराकडून कर्ज घेणे भाग पडले, दिवाणी न्यायालयात सावकाराच्या बाजूने निर्णय लागला व शेती सावकाराच्या ताब्यात गेली तर उदरनिर्वाहाचे साधन राहिले नव्हते म्हणून यातून शेतकऱ्यांनी उठाव केला. ग्रामीण भागातील जवळजवळ १५१ शेतकरी कर्जबाजारी झाले होते. इ.स. १८५९ मध्ये सरकारने मुदतीचा कायदा लागू केला. या कायद्याने सावकारांना ३ वर्षांपर्यंत खटल्याची मुदत मिळाली होती. शेतकऱ्यांच्या मनात असंतोष निर्माण होण्यास मदत झाली व त्याचा विस्फोट १८७५ च्या उठावाने झाला.

१. १८५७ चा शेतकऱ्यांचा उठाव- (दख्खनचे दंगे)

इ.स. १८७५ ते इ.स. १८७७ या काळात महाराष्ट्रातील पुणे आणि अहमदनगर जिल्ह्यात शेतकऱ्यांच्या बंडाने उग्र स्वरूप धारण केले होते, या ठिकाणी चिडलेल्या शेतकऱ्यांनी अहमदनगर, पुणे व सोलापूर इत्यादी जिल्ह्यात आपला मोर्चा वळविला, बंडाची पहिली ठिणगी पुणे जिल्ह्यातील शिरूर तालुक्यात पडली, शिरूर तालुक्यातील गावात काळूराम नावाच्या एका जुलमी सावकाराने बाबासाहेब देशमुख या शेतकऱ्याविरुद्ध कोर्टातून हुकूमनामा मिळवून त्यांच्या वाड्याचा लिलाव केला, या घटनेवरून शेतकऱ्यांनी बंड केले, काळूरामने इतर गावकऱ्यांना सुद्धा छळले होते. गावकऱ्यांनी काळूराम यांच्या बरोबर इतर सर्वच सावकारांवर बहिष्कार टाकला. १२ मे १८५७ रोजी सुपे येथे बाजाराच्या दिवशी शेतकऱ्यांनी सावकारांच्या घरावर मोर्चा नेऊन घरातील गहाळ झालेल्या खात्याच्या हुकूमनाम्याच्या कागदपत्रांची मागणी केली, ती कागदपत्रे मिळाल्यानंतर शेतकऱ्यांनी त्यांची होळी केली. सुपे याठिकाणी झालेल्या घटनेचे पडसाद अहमदनगर, सातारा, सोलापूर, रत्नागिरी व पुणे जिल्ह्यात उमटले.

२. 'डेक्कन रॉयटस कमिशन' (इ.स.१८७९)

सरकारच्या उपाययोजना इ.स. १८५७ च्या राष्ट्रीय उठावानंतर शेतकऱ्यांचा उठाव चिरडून टाकण्यासाठी सरकारला यश आले. उठावानंतर सरकारने दंगलीची चौकशी करण्यासाठी 'डेक्कन रॉयटस कमिशन' नेमले याच कमिशनच्या शिफारशीवरून सरकारने 'डेक्कन अग्रिकल्चरिस्टस रिलैक ॲक्ट' १८७९ मध्ये पास केला. हा कायदा करून शेतकरी उठावापूर्वी महाराष्ट्रात असंतोष निर्माण झाला होता. त्याला भावी काळात पायबंद घालण्याचा प्रयत्न मुंबई सरकारने केला 'डेक्कन रॉयटस कमिशन' ने शेतकऱ्यांना तगाई देण्याची व्यवस्था करावी असे सूचविले होते. तसेच 'शेतकरी बँक' स्थापन करून शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करावा अशी सूचनाही कमिशनने केली होती. कमिशनच्या दोन्ही सूचनांचा सरकारने स्वीकार केला. या उपाययोजनेनंतर सरकारने इ.स. १९०१ मध्ये 'लँड रेव्हिन्यू कोड' अंमलात आणले. या कायद्याने कर्जबाजारी शेतकऱ्यांच्या जमिनी सहजासहजी सावकारांकडे हस्तांतरित होणार नाही अशी तरतूद करण्यात आली होती. महाराष्ट्रातील शेतमजूर, दुसऱ्याच्या मालकीच्या शेतीवर अंग-मेहनतीचे काम करून जो मजुरी कमावतो तो शेतमजूर होय. महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांचा सहाय्यक घटक म्हणून शेतमजुरांची स्थिती महत्त्वाची आहे. ब्रिटिश काळात रोख शेतसारा भरण्याची पद्धत आल्यावर गावाची स्वयंपूर्णता नष्ट झाली. बलुतेदारी व स्थानिक उद्योगाच न्हास झाला. महसुलाच्या पद्धतीमधून गावात न राहणारा, शेतीवर मजुरी करणारा व स्वतःचे पोट भरणारा, शेतमजूर वर्ग अस्तित्वात आला. १९ व्या शतकात ब्रिटिश काळात भारतीय संसदेने इ.स. १९६० मध्ये 'दुसरा शेतमजूर चौकशी अहवाल' सादर करण्यात आला. इ.स. १९५० च्या पहिल्या अहवालात वर्षातील ३ महिने शेतमजुरांना काम नसते तर दुसऱ्या अहवालात काही दिवस काम नसते असे नमूद करण्यात आले. शेतकऱ्यांवर बेरोजगारीचे सावट आल्यानंतर शेतमजूरही उपाशीपोटी राहू लागले. यातून शेतकरी उठावास चालना मिळत गेलेली दिसून येते.

३. महात्मा फुले व शेतकरी चळवळ

'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथात महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या दयनीय स्थितीचे वर्णन केलेले आहे. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या स्थितीतही परिवर्तन

करण्याचे अवाहन केले होते. महाराष्ट्रात सावकारांकडून शेतकऱ्यांचे अपर्याय पद्धतीने शोषण होते. शेतकऱ्यांचे जीवन कष्टाचे होते, याची त्यांना कल्पना होती शेतकऱ्यांच्या दैनावस्थेत सुधारणा करण्याचा त्यांनी प्रथम प्रयत्न केलेला होता. त्यांनी शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी सरकारला सूचना दिलेल्या होत्या. त्यात पाणीपुरवठा योजनेत ज्यांनी अग्रक्रम दिला होता. शेतकऱ्यांना नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी सर्वतोपरी मदत करावी असा आग्रह दिला होता, इ.स. १८७७ मध्ये महाराष्ट्रात दुष्काळाच्या वेळी त्यांनी दुष्काळ पीडीतांना मदत देण्यास पुढाकार घेतला तसेच 'धनकवडी' येथे दुष्काळ पीडित विद्यार्थ्यांसाठी संपही उभारला होता. इ.स. १८८८ मध्ये ड्युक ऑफ कर्नॉट हे जेव्हा भारत भेटीसाठी आले होते तेव्हा पुण्यात त्यांना मानपत्र देण्यासाठी समारंभात फुले साध्या शेतकऱ्यांच्या वेशात गेले आणि त्यांच्यासाठी सुधारणांची मागणी केली.

४. लोकमान्य टिळक व शेतकरी चळवळ

१८९६ मध्ये महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यावेळी लोकमान्य टिळकांनी शेतकऱ्यांना 'फॉर्मन सिलफ कोड' ची माहिती देऊन आपल्या शेतकऱ्यांना आपल्या हक्कांविषयी जागृत केले. सार्वजनिक सभेचे प्रचारक टिळकांच्या सूचनेवरून गावोगावी जाऊन याबाबत लोकांना माहिती सांगत असत. पीक शेतात आले नसल्यास शेतसारा भरू नका, सारा न भरल्यास जमीन किंवा जनावर विकण्याचा हक्क सरकारला नाही हे गावोगावी सभा घेऊन सांगण्यात येऊ लागले. सभांना शेतकऱ्यांची होणारी गर्दी पाहून इंग्रजांचे धाबे दणादने होते. ब्रिटिश सरकारने दडपशाहीला सुरुवात केली. परंतु टिळकांनी केसरी या वृत्तपत्रातून शेतकऱ्यांविषयीचे लेख लिहून त्यांना जागृत करण्याचा प्रयत्न केला.

५. कृष्णराव भालेकर आणि शेतकरी चळवळ

कृष्णराव भालेकर हे महात्मा फुले यांचे जवळचे सहकारी होते. दीनबंधू या वृत्तपत्रातून त्यांनी शेतकरीवर्गाच्या स्थितीवर लेख प्रसिद्ध केले व त्यांच्यात जागृती घडवून आणली. त्यांच्या मते "शेतकरी व कारागीर हेच खरे देशाचे आधारस्तंभ आहेत. सावकार आणि सरकार हे दोघेही शेतकऱ्यांचे शोषण करीत असत. शेतकऱ्यांनी विद्येची कास धरावी आणि आपल्या मुलींना शिक्षण द्यावे" असे त्यांनी म्हटले आहे. त्यांनी विदर्भातील करंजगाव येथे 'द करंजगाव

इंडस्ट्रियल अड कर्मशियल सोसायटीची' स्थापना करण्याची योजना तयार केली होती. पण ती योजना पुढे अंमलात आली नाही. कृष्णराव भालेकर यांना महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचे वैचारिक जनक म्हटले जाते.

६. विठ्ठल रामजी शिंदे व शेतकरी चळवळ

वि.रा. शिंदे यांनी इ.स. १९२७ मध्ये मुंबई कायदेमंडळात गृहमंत्र्याने मांडलेल्या तुकडेबंदी व साराबंदी संबंधीच्या विधेयकास विरोध केला. २५ जुलै १९२८ रोजी पुणे येथे 'मुंबई इलाखा शेतकरी परिषद' भरली. या परिषदेचे अध्यक्ष वि.रा. शिंदे हे होते. त्यांनी अध्यक्षीय भाषणातूनही या विधेयकास विरोध दर्शविला होता. या विधेयकामुळे शेतकरी अन्याय होईल असे त्यांनी म्हटले. त्यांनी खानदेश, अमरावती, नाशिक, पुणे, सातारा, नागपूर, आणि अहमदनगर जिल्ह्यात ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांच्या परिषदा घेतल्या. ३ जून १९३२ रोजी दक्षिण कोकण, १० जून १९३२ रोजी सातारामध्ये बोरगाव, १९ सप्टेंबर १९३१ रोजी चांदवड-वडनेरा इत्यादी ठिकाणी परिषदांमधून त्यांनी अनेक शेतकरी सुधारणेचे विचार मांडले.

७. महाराष्ट्रातील भूदान आंदोलन

व्यक्तिगत सत्याग्रहाचे पहिले सत्याग्रही, महात्मा गांधी यांच्या कल्पनेवर प्रयोग करून त्या आचरणात आणणारे विनोबा भावे यांनी गावोगावी जाऊन भूमिहीनांना जमिनी मिळवून देण्याच्या उद्देशाने ही चळवळ सुरु केली. जमिनीचे प्रश्न कायदा आणि कत्तल या मार्गाने सुटणार नसून ते दानाच्या माध्यमातून सुटू शकेल म्हणून यावर विनोबा भावे यांचा विश्वास होता. इ.स. १९६८ पर्यंत महाराष्ट्रात ३७,७५४ गावामधून १० लाख एकरापेक्षा अधिक जमीन दान मिळाली. चांदवड-वडनेरा द्वारा २ लाख एकर जमिनीचे दानात वाटप झाले. विनोबांनी राजकरणातून संन्यास घेतल्यामुळे ही चळवळ संपुष्टात आली. हे आंदोलन महाराष्ट्रात समता व न्याय या तत्त्वांवर आधारित होते.

८. साने गुरुजींचे शेतकरीविषयक कार्य

ब्रिटिश काळात मुंबई इलाख्यात बाळासाहेब खेरेचे मंत्रिमंडळ आल्यावर कामगार शेतकरी चळवळी सर्वत्र वाढू लागल्या. विदर्भात साने गुरुजींनी धुळे-

अंमळनेर या भागात शेतकऱ्यांच्या सुधारणा घडवून आणण्यासाठी कार्य केले. ते स्वतः अमळनेर गिरणी कामगार युनियनचे अध्यक्ष झाले. इ.स. १९३८ मध्ये पूर्व खानदेशात अतिवृष्टी झाली त्यामुळे पिके बुडाली. शेतकरी देशोधडीला लागला. अशाही परिस्थितीत सरकार शेतकऱ्यांच्या दुःखाची काळजी घ्यायला तयार नव्हते. कलेक्टरने मात्र हे सुधारणा आणण्यापेक्षा नुकसान भरपाई देण्याचे नाकारले. शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वेशीवर टांगण्यासाठी आणि त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी गुरुजींनी सर्वत्र फिरून भाषणे, मोर्चे, आंदोलने, परिषदांमधून त्यांना प्रेरणा व दिलासा दिला. त्यांनी तो उठावू सारे राना, आता पेटवू सारे रान, शेतकऱ्यांच्या राज्यासाठी लावू पणाला प्राण असे अनेक काव्ये निर्माण केली.

९. मुळशी सत्याग्रह- (इ.स.१९२४)

इ.स. १९२४ पुणे जिल्ह्यात सेनापती पांडुरंग महादेव बापटच्या नेतृत्वाखाली मुळशी येथे सत्याग्रह झाला. टाटा कंपनीने मुळशी तालुक्यातील मुळ, मुठा व निळा नदीचे पाणी अडवून, या नद्यांच्या संगमावर धरण बांधण्याचे ठरविले. त्यामध्ये अनेक गावातील शेती जमिनी प्रभावाखाली येत होती. कंपनीने शेतकऱ्यांवर जबरदस्तीने यात बदल करण्याचा प्रयत्न केला. यासंदर्भात २० व २१ मार्च १९२९ रोजी बारामती येथे परिषद भरली. या परिषदेमध्ये शंकरराव देव, भुस्कुटे केळकर व सेनापती बापट यांनी २१ एप्रिल १९२१ रोजी सत्याग्रह करण्याचे ठरविले. त्यामध्ये तात्यासाहेब करंदीकर व सेनापती बापट यांनी शेतकऱ्यांसह उठाव केला. यामध्ये धरणात गेलेल्या जमिनीचा मोबदला अत्यल्प होता. तसेच जमिनीची किंमत, विस्थापन या गोष्टीची कधीच भरपाई होणार नव्हती. पुण्यातील लोकसंग्रह पत्राचे वार्ताहार विनायक महादेव भुस्कुटे यांनी तात्यासाहेब केळकरच्या नेतृत्वाखाली मुळशी खोऱ्यात तीन सभा आयोजित करून मुळशी धरणाविरुद्ध विचारांचा प्रचार केला. त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये जागृती निर्माण होऊ लागली सेनापती बापट यांनी हजारो अशिक्षित शेतकऱ्यांचे संघटन केले. सत्याग्रहाचे मुख्य कार्यालय, मुंबईतील लॅमिंग्टन मार्गावर, होते. सत्याग्रह शांततेने सुरु होता, पण ब्रिटिश सरकार व टाटा कंपनी कोणत्याही स्वरूपात शेतकऱ्यांचे म्हणणे ऐकत नव्हते. हे पाहून बापटांनी मुळशी धरणाच्या बांधकामासाठी सामान वाहून

नेणाच्या एका गाडीच्या ड्रायव्हरवर गोळी झाडून त्याला जखमी केले. याच काळात धरणाचे काम पूर्ण झाले आणि म्हणून लोकांनी बापटांना 'सेनापती' ही पदवी दिली होती.

१०. फैजपूर अधिवेशन व शेतकरी

इ.स. १९३६ मध्ये फैजपूर येथे झालेले काँग्रेसचे अधिवेशन शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे ठरले. जमीन महसुलात कपात करावी, पाणी पट्टीमध्ये कपात करावी, सहकारी शेतीचा पुरस्कार, प्रथम कर्जवसुलीस स्थागती देऊन नंतर कर्जमाफी अशा अनेक तरतुदी या अधिवेशनात मंजूर करण्यात आल्या कुळांना संरक्षण देण्याच्या दृष्टीने ३ ऑक्टोबर १९३१ रोजी मुंबई प्रांतांच्या विधानसभेने 'कुळकायदा' मंजूर केला. या कायद्यांत वेळोवेळी दुरुस्त्या करून कुळांना जमीनदारांपासून पूर्ण संरक्षण देण्यात आले. कोकणातील 'खोत पद्धती' नष्ट करण्यासाठी मात्र बराच कालावधी लागला खोत म्हणजे कोकणातील जमीनदार होते. इ.स. १९२१ ते १९२९ या काळात कोकणातील खोतांविरुद्ध त्यांच्या कुळांनी केलेल्या तक्रारींच्या माध्यमातून मुंबई विधिमंडळात वाचा फोडण्याचे कार्य आनंदराव सुर्वे, सी. के. बोले या बाह्योत्तर पक्षाच्या आमदारांनी केले. रत्नागिरी व कुलाबा या दोन्ही जिल्ह्यांच्या काँग्रेस समित्यांवर खोतांचे वर्चस्व असल्यामुळे इ.स. १९३७ साली खोत पद्धत नष्ट करण्याची कल्पना मान्य होणे शक्यच नव्हते. प्रांतिक निवडणुकीदरम्यान काँग्रेसने खोती पद्धत नष्ट करण्याचे आश्वासन दिले होते पण ते पाळले नाही. शेवटी इ.स. १९४७ साली बाळासाहेब खरे यांच्या मंत्रिमंडळाच्या दुसऱ्या कारकिर्दीत अखेर खोती पद्धत नष्ट झाली. काँग्रेस सरकाराने 'तुकडेबंदी कायदा' पास करून जमिनीचे आणखी तुकडे पडतील अशारितीने तिची वाटणी करण्यास मनाई केली. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली जळगाव जिल्ह्यातील इ.स. १५१५ फैजपूर येथे डिसेंबर १९३६ मध्ये झालेले काँग्रेसचे अधिवेशन पहिले ग्रामीण अधिवेशन होते.

११. शेतकरी कामगार पक्ष व शेतकरी चळवळ

२६ एप्रिल १९४८ रोजी शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना शंकरराव मोरे, नाना पाटील, तुळसीदास जाधव, केशवराव जेधे, केशवराव धोंडगे यांनी शेकाप

या पक्षाच्या विकासासाठी प्रयत्न केले. इ.स. १९५० मध्ये नाशिक जिल्ह्यात दाभाडी येथे पक्षाचे दुसरे अधिवेशन भरले. यानंतर काँग्रेसमधून हा पक्ष बाहेर पडला. इ.स. १९५७ च्या निवडणुकीत या पक्षाने चांगले यश मिळविले होते. या पक्षाने विधानसभा आणि बाहेरील शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. या पक्षाने, 'लेव्ही पद्धत' व 'धान्य नियंत्रण पद्धती'वर टीका करून कुळांना संरक्षण देण्याची मागणी सरकारकडे केली.

१२. कम्युनिस्ट व शेतकरी चळवळ

कम्युनिस्टिनी कामगार क्रांतीचे ध्येय ठेवून शेतकऱ्यांना संघटित करण्यास सुरुवातीला प्राधान्य दिले नाही. महाराष्ट्राने इ.स. १९४२ नंतर कम्युनिस्ट कार्यकर्ते शामराव परुळेकर व श्रीमती गोदावरी परुळेकर यांनी ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात काम सुरु केले. जानेवारी १९४५ मध्ये टिटवाळा येथील महाराष्ट्र प्रांतिक किसान सभेचे पहिले अधिवेशन भरविण्यात आले. गोदावरी परुळेकर व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी आदिवासींना संघटित केले. या संघटना कार्यात अनेक अडचणी आल्या. आदिवासींना प्रतिकारही करावा लागला. आदिवासी भागात कम्युनिस्टांचे वर्चस्व निर्माण होऊ नये म्हणून सरकारने दडपशाही मार्गाचा अवलंब केला, परंतु तरी सुद्धा आदिवासींची संघटना करून त्यांच्या मागण्या जमीनदार सरकारकडून मान्य करून घेण्याचे कार्य गोदावरी परुळेकर यांच्या किसान सभेने केले होते. महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा, दुष्काळ त्यांच्याभोवतीच सावकारी नाश, पाणी पुरवठ्याचा अभाव, जमीनदारी पद्धत व ब्रिटिशांनी वाढविलेला जबरदस्त शेतसारा यामुळे शेतकरी अगदी पिंजून गेला होता. याविरुद्ध शेतकऱ्यांनी अनेक वेळा उठाव केले, परंतु नेतृत्वाचा व संघटनेचा अभाव यामुळे फारसे त्यांच्या हाती लागले नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने शेतकऱ्यांच्या समस्यांकडे लक्ष देऊन शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न केल्याचे दिसते.

महाराष्ट्रातील आदिवासींचे उठाव

महाराष्ट्रात ब्रिटिशांनी सत्ता प्रस्थापित केल्यावर त्यांना आदिवासींच्या उठावांनाही तोंड द्यावे लागले. हे सर्वच उठाव देशभक्तीने भरले होते. ब्रिटिशांनी त्यांच्या अधिकारांवर आणलेली बंधने झुगारून देण्यासाठी घडवून आणले होते. महाराष्ट्रात मराठी सत्ता असेपर्यंत आदिवासींच्या दैनंदिन जीवनात आर्थिक व्यवहारात सरकार हस्तक्षेप करित नसे. परंतु इ.स.१८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर इंग्रजी राजवटीला महाराष्ट्रात सुरुवात होताच इंग्रजांनी जमीनधारकावर नवीन महसूल व्यवस्था लादली त्यातून आदिवासीही सूटले नाही यामुळे आदिवासींमध्ये असंतोष निर्माण झाला. महाराष्ट्रात अनेक सत्ताबदल झाले, परंतु या जमीतींचे स्वातंत्र्य अबाधित होते. ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे मात्र त्यांची संस्कृती, त्यांचे हक्क व स्वातंत्र्य धोक्यात आल्याची त्यांना जाणीव झाली. यामुळेही आदिवासी जमातीत फार मोठा असंतोष निर्माण झाला. यातूनच महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्तेच्या विरुद्ध अनेक उठाव घडून आले होते.

अ) रामोशींचा उठाव

रामोशी ही महाराष्ट्रातील वन्य जमातीपैकी एक जात आहे. त्यांची संख्या पुणे प्रांतात जास्त होती. सर्वच रामोशी दरोडे घालत नसत. शेती करणे, पशुपालन करणे, किल्ल्यांचा बंदोबस्त करणे, पाटील व देशमुख यांच्या वाड्यावर पहारेकऱ्यांची कामे रामोशी जमातींनी केली. अशावेळी ठराविक गावांचा महसूल गोळा करण्याचाही अधिकार त्यांना होता. ही जमात शूर असल्याने मराठ्यांच्या काळात या जमातीने अनेक संरक्षण करण्याची कामे ही केले होती. मराठ्यांचे राज्य समाप्त झाल्यावर पोटा-पाण्यासाठी रामोशांनी लूटमार सुरू केली. महाराष्ट्रात भिल्ल, कोळी, गोंड, मांग आणि रामोशी लोकांनी ब्रिटिश राजवटीस प्रतिकार करण्यासाठी इ.स. १८८४ पर्यंत अनेक उठाव केले.

१) उमाजी नाईक

उमाजी नाईक यांचा जन्म पुणे जिल्ह्यात इ.स. १७९१ साली झाला. त्याने ब्रिटिशांचा मोठ्या प्रमाणावर विरोध केला. उमाजीने इ.स. १८२३ रोजी एका यात्रेत कोतवालाचे तलवारीने तुकडे-तुकडे केले व पोलिसांवर दहशत बसविली.

त्यांच्या दंगलीमुळे इंग्रज अधिकारी जेरीस आले होते. फेब्रुवारी १८२५ साली त्याने पुण्याजवळील 'भांबुर्ड' या ठिकाणी बंदोबस्तात असलेला ब्रिटिशांचा सरकारी खजिना लुटला. १५ ऑक्टोबर १८२६ मध्ये जेजुरीच्या पाटीलाचा खजिना लुटला व पोलीस चौकीवर हल्ला करून पोलिसांना ठार केले. इ.स. १८२७ साली पंढरपूरहून पुण्यात जाणाऱ्या एका सावकाराची संपत्ती लुटली. उमाजीने कुलाबा जिल्ह्यातील आंग्रे, शिंदे, होळकर व कोल्हापुरच्या छत्रपतीशी संधान बांधण्याचा प्रयत्न केला. उमाजीला पकडण्यासाठी इंग्रजांनी पाच हजाराचे रक्कम ठेवली, शेवटी एका हिंदू लोकांच्या फितुरीमुळे १६ डिसेंबर १८३१ रोजी भोर जवळ कॅप्टन मैकिन्टॉशनने त्यांना पकडले व त्यांच्यावर खटला भरण्यात येऊन फेब्रुवारी १८३२ रोजी इंग्रजांनी त्यास फाशी दिली.

२) दौलतराव नाईक

उमाजी नाईक नंतर दौलतराव नाईक याने इंग्रजांशी लढा सुरु केला. त्याचा जन्म उमाजी नाईकाच्या कुळात कोरेगाव येथे झाला होता. इ.स. १८७६ मध्ये मोठा दुष्काळ पडला होता. परंतु सरकारने इ.स. १८५७ च्या क्रांतीचा सूड उगविण्यासाठी दुष्काळ पीडितांना सहकार्य केले नाही. सह्याद्रीच्या खोऱ्यात कळसूबाईच्या डोंगरात दौलतराव नाईक व त्याचे साथीदार आणि मेजर डॅनियल यांच्यात चकमकीस प्रारंभ झाला. याच चकमकीत दौलतराव हा आपल्या काही साथीदारांसह मेजर डॅनियलकडून मारला गेला. पण आपले सरदार वासुदेव बळवंत फडके यांना लढा चालू ठेवण्याची प्रेरणा दिली.

३) रामोशांचे बंड

पुणे जिल्ह्यात इ.स. १८२६ पासून रामोशी लोक ब्रिटिश सरकार विरुद्ध लढत होते. सरकारने इ.स. १८४५ प्रारंभी रामोशांशी जुळवून घेतले. त्यांना १० सरकारी नोकऱ्या व जमीन देऊन खुश ठेवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु रामोशी लोक इंग्रजांच्या जाळ्यात अडकले नाहीत. इ.स. १८२६ मध्ये उमाजी नाईक याला पकडून देणाऱ्या शिवनाक महाराला सत्तू नाईक याने ठार मारले. उमाजी नाईक, भुजबा पांड्या व येसाजी या रामोशीनी सरकारला पछाडले. ते इंग्रजांशी एकनिष्ठ असणार्यांना ठार करीत होते. इ.स. १८२७ मध्ये नाशिक- अहमदनगर

भागात रामोशांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकविण्याचा प्रयत्न केला, २० सप्टेंबर १९४ रोजी राघू श्रॉग्रे या रामोशीने एका पोलीस अधिकारी व ७ पोलिसांना ठार केले. पुढे त्याने ब्रिटिशाला सहकार्य करणाऱ्या पाटलांची नाके कापण्याचा कार्यक्रम हाती घेतली.

४) चितूरसिंग नाईक/ चिलूरसिंग नाईक

सातारा जिल्ह्यातील रामोशांचा नेता होता. त्याच्या नेतृत्वाखाली व मार्गदर्शनाखाली सातारा वाई भोर व कोल्हापूर परिसरात इंग्रजांविरुद्ध उठाव केले. लुटालूट केली आणि बराच पैसा जमा केला. हा पैसा त्यांनी गोरगरिबांना वाटला. त्यांनी इंग्रजांना व इंग्रजनिष्ठ भारतीयांना त्रास दिला. त्यांनी स्त्रियांचा सन्मान केला. पुरंदरचे उमाजी नाईक आणि सांसवडचे सलू नाईक हे महाराष्ट्रातील रामोशांचे नेते होते. उमाजीच्या साथीदारामधील काळू व नाना यांना पकडून इंग्रजांनी फाशीची शिक्षा दिली.

२) कोळ्यांचा उठाव

ठाणे जिल्ह्यातील सह्याद्री पर्वताच्या डोंगर माथ्यांवर कोळ्याची वसाहत होती. पुणे व अहमदनगर जिल्ह्यातील कोळी लोकांनीही इंग्रजांच्या विरोधात सतत उठाव केले. त्यांची वतने इंग्रजांनी काढून घेतली. मराठेशाहीमध्ये कोळी समाजाला किल्ल्यांच्या बंदोबस्तामध्ये महत्त्वाचे स्थान होते.

१) रामजी भांगरे

मुंबईमध्ये स्थानिक सैन्यदलाने उठाव केला असता तो इंग्रजांनी अत्यंत निर्दयीपणे मोडून काढला. त्याचा निषेध म्हणून पोलीस दलातील कोळी जमातीचा अधिकारी रामजी भांगरे याने आपल्या पदाचा राजीनामा दिला व सरकारी शेतसारा भरण्यास नकार देऊन कोळी समाजाला एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला. इ.स. १८२८ मध्ये रामजी भांगरे यांच्या नेतृत्वाखाली कोळी समाजांनी इंग्रजांविरुद्ध उठाव केला. पश्चिम किनाऱ्यावर इंग्रज व कोळी यांच्यात संघर्ष सुरु झाला. हा संघर्ष जवळ-जवळ दोन वर्षे चालला. शेवटी कॅप्टन मॅकिन्टॉश याने हा उठाव मोडून काढला.

२) भाऊ खरे चिमणाजी जाधव व नाना दरबारे

इंग्रजांचा दबाव कमी होताच पुणे येथील कोळ्यांनी शस्त्रास्त्रे जमविली व संधीची वाट पाहू लागले. यावेळी त्यांना भाऊ खरे, चिमणाजी जाधव व नाना दरबारे या तिघांचे नेतृत्व मिळाले. त्या सर्वांनी मिळून इ.स. १८३९ मध्ये एकदम उठाव केला. सह्याद्रीच्या इतर भागांमध्येही हा उठाव पसरला. कोळ्यांनी अनेकांना लुटले. उठावात भाग घेणाऱ्यांची संख्या ४०० पर्यंत पोहोचली. कोळ्यांनी दुसऱ्या बाजीरावाच्या राज्याची पुन्हा स्थापना करण्यासाठी मदत केली असून दुसरा बाजीराव पुन्हा पेशवेपदी विराजमान झाल्याची घोषणा त्यांनी केली तसेच संपूर्ण राज्याचा ताबा कोळीकडे आहे अशीही घोषणा केली. या घोषणेने इंग्रज चांगलेच हादरले होते. कोळ्यांनी घोडनदी येथील सरकारच्या खजिन्याला १५० लोकांनिशी वेढा घातला. त्यामुळे येथील असिस्टेंट कलेक्टर रोझ याने पुण्याहुन हुकूम मागून कोळ्यांचा वेढा मोडून काढला

३) राघु भांगरे व बापू भांगरे

इ.स. १८१८ मध्ये कोळ्यांनी राघू भांगरे व बापू भोगरे या बंधूंच्या नेतृत्वाखाली उठाव केला. यावेळी कोळ्यांनी तयारीही चांगलीच केली होती. पुणे, नाशिक, अहमदनगर या भागात कोळ्यांनी एकदम उठाव केला. हळूहळू या उठावाचे लोण पुरंदर, सातारा येथील भागातही पसरले. इ.स. १८४५ मध्ये इंग्रजांनी बापू भांगरेला पकडले. परंतु त्याचे अनुयायी शरण आले नाहीत. इ.स. १८४६ मध्ये इंग्रजांनी सर्व परिस्थितीचा अभ्यास करून कोळ्यांना ठाव-ठिकाणे शोधून काढली व कारवाई सुरु केली. राघू भांगरेला पकडण्यासाठी ५००० रुपयांचे बक्षीस जाहीर केले होते. जनरल डोज याने पंढरपूर येथे राघू भांगरेला साधूच्या वेशात असतांना पकडले. त्यांच्याबरोबर पकडलेल्या लोकांना कठोर शिक्षा देण्यात आल्या. त्यामुळे कोळी उठावाचा जोर ओसरला. इ.स. १८५० पर्यंत कोळी उठाव पूर्णपणे मोडून काढण्यात आला. महाराष्ट्रात १९ व्या शतकात आदिवासी चळवळीने मोठ्या प्रमाणात जोर पकडला होता. म्हणून या काळात इंग्रजांनी दहशतवादी धोरणाचा अवलंब केला होता.

३) भिल्लांचा उठाव

खानदेशातील जमातीत भिल्लांची संख्या मोठी असून हे लोक राजपुताना, माळवा, गुजरात व वायव्य महाराष्ट्रभर पसरलेली आहे. हे लोक डोंगर कपारीत व राना-वनात राहत असत. भिल्लांचे नेतृत्व त्रिंबकजी डेंगळे, यशवंतराव होळकर यांनी केले होते. इ.स. १८१६ मध्ये पेंढाऱ्यांनी भिल्लांना फार त्रास दिला. भिल्ल लोकांवर सतत येत असणाऱ्या संकटांमुळे ते हवालदिल झाले होते. डोंगरातील टेकड्यावर वसाहत करून भिल्ल लोक टोळ्या-टोळ्यात राहत होते. इ.स. १८१८ मध्ये इंग्रजांनी खानदेश ताब्यात घेतला. त्यामुळे भिल्लांना इंग्रजांबद्दल द्वेष व तिरस्कार वाढू लागला. सातपुडा, सातमाळा व अजिंठा डोंगराच्या कुशीत वावरणाऱ्या भिल्लांनी एकजूट केली व त्यांनी हातात तलवारी व काठ्या घेऊन ब्रिटिशांविरुद्ध लढा उभारला होता.

१) त्रिंबकजी डेंगळे

इ.स. १८१३ च्या झालेल्या उठावात त्रिंबकजी डेंगळे हा पेशवा दुसऱ्या बाजीरावाचा मित्र आणि मराठा सरदार होता. त्याला ठाणे येथील तुरुंगात डांबले होते. पण त्याने इंग्रजांच्या हातावर सुरी देऊन पलायन केले. यानंतर तो भिल्ल जातीत शिरला व त्याने भिल्लांना इंग्रजांविरुद्ध चिथावले. 'इंग्रजांना ठार करा' असा आदेश त्याने भिल्लाच्या या उठावाची सूत्रे आपले पुतणे गोदाजी डेंगळे व महिमा इंगळे यांच्याकडे सोपवली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या या उठावात आठ भिल्ल सहभागी झाले. कॅप्टन ब्रिगज यांनी मोक्याच्या ठिकाणी सैन्य पाठविले होते. भिल्लांची रसद बंद केली तरी काही फरक पडला नाही. ब्रिगजने भिल्लामध्ये फूट पाडण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यात त्याला फारसे यश आले नाही शेवटी तो अयशस्वी ठरला.

२) भिल्ल नाईक

ब्रिटिश सरकारने भिल्लांना नोकऱ्या व पेन्शन देऊन आपल्याकडे वळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु भिल्ल याला बळी पडले नाहीत. त्यांनी इ.स. १८१८ मध्ये पुन्हा सगळीकडून उठाव केले. त्यांच्या नेत्यांनी महत्वाच्या लष्करी नाक्यांचा ताबा घेतला तसेच अनेक गावे लुटण्यास प्रारंभ केला. इंग्रजांनी

भिल्लांचा बंदोबस्त करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी भिल्लांना माफी देण्याची घोषणा केली. पण भिल्लांनी इंग्रजांच्या सवलतीस भीक न घालता यांच्याशी लढा चालूच ठेवला. या लढ्याचे नेतृत्व सातमाळ्याचा भिल्ल नाईक हा करत होता. ज्याला इ.स. १८१९ मध्ये इंग्रजांनी पकडून फासावर चढविले. इ.स. १८२२ चा उठाव त्यांच्या नेतृत्वाखाली पुन्हा सुरू झाला. या उठावाचे स्वरूप व्यापक होते. या उठावाने खानदेशातून संपूर्ण ब्रिटिश प्रशासन जवळ-जवळ संपावले. इ.स. १८२४ साली ब्रिटिश सरकार ब्रह्मदेशाबरोबर युद्धात गुंतल्याची संधी साधून शेवाराम घिसाड्यांच्या नेतृत्वाखाली भिल्लांनी ब्रिटिशांच्या विरुद्ध पुन्हा उठाव घडवून आणला. मात्र ले-ऑटरम याने त्याला पकडले. त्यांचे गुन्हे माफ करण्यात आले. तसेच भिल्लांच्या पूर्वी काढून घेतलेल्या जमिनी सरकारने त्यांना परत केल्या. ब्रिटिशांनी भिल्ल पुर्नवसनांची योजना आखली. बरोबर त्यांना बी-बियाणे, जनावरे, अवजारे पुरविण्यात येऊ लागली. त्यांच्याकडे खिंडी व मुख्य रस्त्याच्या बंदोबस्ताचे काम सोपविले. या उपाय योजनांबरोबर खानदेशात हळूहळू शांतता निर्माण होऊ लागली.

३) मराठवाड्यातील भिल्ल

मराठवाड्यात औरंगाबाद जिल्ह्यात भिल्ल लोकांनी कोनारराव यांच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजाविरुद्ध बंड केले. पण या बंडात सुसूत्रता नसल्यामुळे व संघटनात्मक पद्धतीने बंड न केल्यामुळे इंग्रजांनी हे बंड मोडून काढले. चील नाईक, धुला व जाकीरा हे ३२ पुढ्यांपैकी एक होते. चील नाईक यास पकडून फासावर लटकवले. भिल्लांचे उठाव मोडण्यासाठी, इंग्रजांनी भिल्ल एजंसी स्थापन केली होती. इंग्रजांनी भिल्लांचे उठाव मोडीत राहावे व भिल्लांनी पुन्हा उठाव करावेत हा नित्यक्रम इ.स. १६७० पर्यंत चालू होता. या काळात सर सिंह नाईक, भीमा नाईक, भागोजी नाईक, नवश्या नाईक, काळबाबा, दौलत नाईक व तंट्या भिल्ल इत्यादी भिल्लांच्या पुढ्यांनी इंग्रजांशी झुंज दिली.

४) गोंडाचा उठाव

महाराष्ट्रात गोंड ही एक आदिवासी जमात आहे. इ.स. १८१७-१८१८ या कालखंडात नागपूरचे राजेसाहेब अप्पासाहेब भोसले यांनी गोंड जमातीच्या

प्रमुखाच्या मदतीने इंग्रजांविरुद्ध उठाव केले. इंग्रजांनी त्यांना पकडले असतानाही ते निसटले व त्यांनी सातपुडा पर्वताचा आश्रय घेतला. त्यांनी इंग्रजांना बेमुक येथे पराभूत केले व काही गावे वर्चस्वाखाली आणली. त्यांनी शिखांचा राजा रणजित सिंहासह अनेक हिंदी संस्थानिकाचे मन वळवून इंग्रजांविरुद्ध उठाव करण्याचा प्रयत्न केला. पण या कार्यात त्यांना यश मिळाले नाही. शेवटी त्यांचा पराभव झाला. इ.स. १८४० मध्ये जोधपूर येथे एकाकी अवस्थेत त्यांचा मृत्यू झाला.

५. सावंतवाडी संस्थानचा उठाव

१७ फेब्रुवारी १८१९ रोजी सावंतवाडी करंजी इंग्रजांचे मांडलिकत्व मान्य केले. इ.स. १८२८ मध्ये महादेवगडचा किल्लेदार फोंडा-सावंत तांदूळवाडीकर याने बंड केले. मात्र, इंग्रजांनी हे बंड मोडून काढले. इ.स. १८२३ मध्ये खेमसावंत ऊर्फ बापूसाहेब गादीवर आले होते. त्याच्या काळात इ.स. १८२८, १८३८, १८४४, १८४५ या काळामध्ये बंडाळी माजली म्हणून प्रत्येक वेळी बंडाळी मोडण्यासाठी राजाला इंग्रजांची मदत घ्यावी लागली. १७ सप्टेंबर १८३८ मध्ये कंपनी सरकारने राजाला पदच्युत करून सावंतवाडी संस्थानचा कारभार राजकीय प्रतिनिधीच्या हातात दिला. त्यामुळे सावंतवाडीतील सरदार एकत्र आले व त्यांनी आत्मा चौकेकर यांच्या नेतृत्वाखाली ५ नोव्हेंबर १८३८ रोजी बंड केले. व १०० लोकांच्या मदतीने कोर्ट ताब्यात घेतले व कोर्टातील मुख्य दिवाण, विठ्ठल सबनीस यांना देवळात कोडून बंडवाले बापूसाहेबास जाऊन भेटले. शेवटी स्पूनर या ब्रिटिश राजकीय प्रतिनिधीने मुशीच्या दरवाजाजवळ बंडवाल्यांचे पुढारी राम सावंत, शिवसावंत तिरवडकर व इतर लोकांना पकडले. त्यापैकी १४ लोकांना अहमदाबाद येथील तुरुंगात काळ्या पाण्याची शिक्षा दिली. इ.स. १८४५ मध्ये सावंतवाडीत लष्करी कायदा पुकारण्यात आला. कॅप्टन औटरमनने हे बंड मोडून काढले. संपूर्ण मुलूखच खालसा करून अण्णासाहेबांचा अधिकार काढून घेण्यात आला. अण्णासाहेबांनी बंडाचे नेतृत्व करत 'राजा' पदवी धारण करून मालवणच्या आसपासचा प्रदेश जिंकला. हिर सावंत डिंगणेकर यांनी रामघाट रस्त्यावरील भेडशी ठाण्यावर रोख धरला. त्यांना ब्रिटिश राज्याच्या हद्दीतील वऱ्हाड व पेंडूर

या गावचाही महसूल गोळा करणे सुरु केले. ही शेवटी ब्रिटिशांनी अण्णासाहेबांचा हक्क काढून घेऊन इ.स. १९५० मध्ये तनखा देण्याचे ठरविले. त्यानुसार इंग्रजांनी सावंतवाडीच्या बंडाचा बीमोड केला. पण नाना, बाबा व हनुमंत ही फोंडासावंत तांदूळवाडीकर यांची तीन मुले मात्र गोव्यातच राहिली.

६. कोल्हापूरच्या गडकऱ्यांचा उठाव

कोल्हापूरच्या संस्थानात किल्ल्यांचे संरक्षण करणारे गडकरी होते. मराठ्यांच्या राज्यात त्यांना पगार मिळत असे. परंतु कंपनी सरकारच्या राजवटीत गडकऱ्यांचे अधिकार नष्ट करण्यात आले. त्यांच्यावर मामलेदारांस नेमण्यात आले होते. इ.स. १८२१ मध्ये शहाजी ऊर्फ बाबासाहेब हे इंग्रजांचे पाठराखे होते. इ.स. १८२४ मध्ये कित्तूर उठावालाही त्यांनी मदत केली होती. ३० डिसेंबर १८२५ रोजीच्या कराराने या निबंधात पुन्हा वाढ ब्रिटिशांनी केली. कंपनी सरकारने काटन औट्रॅम यांच्या नेतृत्वाखाली १२०० लष्करासह सामानगडावर हल्ला केला. या इंग्रजी सैन्यात दाजी पंडित यांनी केला होता. पण गडकऱ्यांनी इंग्रजांचा पराभव केला. दाजी पंडित संस्थानाचा कारभारी असल्याने कंपनी सरकारकडे सारखी सैन्याची मागणी करू लागले.

इ.स. १८४४ मध्ये पन्हाळा, पावनगड, विशाळगड उठाववाल्यांच्या ताब्यात घेण्यात आले. चिकोडी येथील खजिना लुटण्यात आला. मद्रासकडून इंग्रजांची सैन्य आल्याने गडकऱ्यांनी शरणागती पत्करली.

महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या धर्मावर हिंदूधर्माचा बराच पगडा आहे. जडप्राणवाद व जादूटोणा यांवर माडिया गोंड जमातीची जास्त श्रद्धा आहे. भिल्ल लोक अर्जुनास राजा फांटा व कृष्णास गांडा ठाकूर म्हणतात. ते दिवाळी व होळी हे सण करतात, परंतु त्यांची पद्धत वेगळी असते. निरनिराळ्या गावांची दिवाळी निरनिराळ्या दिवशी करतात. सणांच्या व यात्रेच्या गर्दीत प्रेमप्रकार व यातनेचे प्रसंग घडतात. दिवाळीस सकाळी देवाची पूजा करून त्यास बळी देण्यात येतात. महाराष्ट्रातील भिल्ल, महादेव कोळी, ठाकूर, कातकरी, गोंड व वारली जमातींत नृत्यगीते, विवाहगीते, शिकारीची गाणी, शोकगीते, शेतकऱ्यांची गाणी, अंगाई गीते इ. लोकगीतांचे प्रकार आहेत.

प्रकरण- दुसरे

महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा

१९ व्या शतकात महाराष्ट्रात अनिष्ट चालीरीतींना पायबंद घालून सामाजिक स्वास्थ्य व कल्याण यांसाठी केलेले उपाय व बदल यातून सामाजिक सुधारणा, समाज हितकारक केलेले कार्य महत्त्वाचे आहेत. सामाजिक सुधारणांचा मूळ हेतू लोकांचे प्राकृतिक, सामाजिक, मानसिक, बौद्धिक व भावनात्मक स्वास्थ्य अबाधित राखणे हा असतो. या संज्ञेची व्याप्ती वा कृतिकक्षा कालानुसार व सामाजिक कायदानुसार बदलत असते. उदा., कुटुंबनियोजन, सामाजिक सुरक्षा, दारिद्र्या विमोचन यांसारख्या कार्यक्रमांमुळे तिच्या कृतिकक्षेत फेरफार झालेले आढळतात. शिवाय देशपरत्वे सामाजिक सुधारणांत भिन्नत्व आढळते. समाजात सतत काहीना काही बदल नेहमी घडत असतात. सुधारणा आणि संस्कृती या माणसांच्या अभिव्यक्तीतून निर्माण झालेल्या मानवनिर्मित परंपरा व चालीरीती होत. सामाजिक सुधारणा म्हणजे समाजाची सर्वांगीण सुधारणा होय. भारतात इंग्रजांच्या सत्तेच्या प्रस्थापनेनंतर इंग्रजांची शिक्षणव्यवस्थाही आली आणि इंग्रजांकडून मिळालेल्या शिक्षणामुळे संस्कारित झालेल्या सुशिक्षितांना आपल्या समाजाकडे पाहण्याची नवी, बुद्धिवादी आणि मानवतावादी दृष्टी प्राप्त झाली. आपल्या समाजातील जाचक रूढी आणि अंधश्रद्धा नाहीशा झाल्या पाहिजेत अशी त्यांची धारणा झाली.

अ) महात्मा ज्योतिराव फुले आणि सत्यशोधक समाज

१९ व्या शतकात महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात सत्यशोधक समाजाची स्थापना ही क्रांतिकारक घटना आहे. महाराष्ट्रात कनिष्ठ जातीच्या व बहुजन समाजाच्या उद्दारासाठी सुरु करण्यात आलेली आधुनिक काळातील पहिली सामाजिक चळवळ म्हणून सत्यशोधक चळवळ महत्त्वाची आहे. महाराष्ट्र समाजातील बहुजन समाजाच्या उद्दाराचे कार्य महात्मा फुले यांनी केले. उपेक्षित व पददलित

लोकांच्या वेदना जाणून घेऊन त्या बोलक्या करण्याचे कार्य महाराष्ट्रात सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी केले. त्यांनी समतेसाठी चळवळ सुरु केली. या चळवळीत ते यशस्वी झाले. म्हणूनच समाजक्रांतीचे जनक या नावाने त्यांचा उल्लेख केला जातो. महाराष्ट्रीय समाजातील कित्येक शतके दडपून टाकल्या गेलेल्या बहुजन समाजाचा आवाज बुलंद करण्याच्या उद्देशाने महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक चळवळीचा पाया घातला.

१. महात्मा फुले यांचे जन्म व बालपण

महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा जन्म इ.स. १८२९ रोजी गोविंदराव व चिमणाबाई यांच्या पोटी झाला. महात्मा फुले यांचा मोठ्या भावाचे नाव राजाराम होते. माळी कुटुंबामध्ये जन्माला आलेले ज्योतिराव फुले हे एक वर्षाचे असताना त्यांची आई चिमणाबाई मरण पावली. परंतु त्या काळात बहुपत्नीत्व पद्धत असून सुद्धा त्यांच्या वडिलांनी दुसरा विवाह केला नाही. ज्योतिराव यांच्या संगोपनासाठी त्यांनी एका दायीची व्यवस्था केली. ज्योतिराव फुले यांचे मूळ गाव सातारा जिल्ह्यात कठाव तालुक्यातील 'कडगुण' हे होते. आपल्या कुटुंबाच्या उपजीविकेसाठी पुणे येथे आले. अत्यंत हालाकीची आर्थिक परिस्थिती असल्यामुळे त्यांना उपजीविकेसाठी फुले विकण्याचा व्यवसाय करावा लागला. फुले कुटुंबीयांनी माधवराव पेशव्यांच्या दरबारात सजावटीचे काम केले होते. पुढे त्यांना १० एकर जमीन पेशव्यांकडून मिळाली. त्यांच्या व्यवसायावरून त्यांना 'फुले' हे नाव पडले. त्यांचे मूळ अडनाव 'गोन्हे' हे होते. त्या काळात गोविंदराव यांनी आपल्या मुलांना शिक्षण देऊन मोठे करण्याचा प्रयत्न केला. गोविंदरावांनी ज्योतिराव याला शिकण्यासाठी पुण्यामध्ये मराठी शाळेत घातले. इ.स. १८३८ मध्ये त्याचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाले. त्यांचा विवाह सावित्रीबाई यांच्याशी झाला यावेळी सावित्रीबाईचे ८ वर्षे व ज्योतीरावांचे १३ वर्षाचे होते. त्यानंतर गोविंदरावांनी इ.स. १८४२ मध्ये ज्योतिराव यांना स्कॉटिश मिशनरी इंग्रजी शाळेत घातले. यानंतरच्या काळात ब्रिटिशविरोधी आंदोलनात ज्योतिराव यांनी सहभाग घेतला.

महात्मा फुले यांच्या विचाराचा विकास पुणे येथील मिशनरी शोळेत झाला. या शोळेत मोरे विठ्ठल वाळवेकर आणि सखाराम परांजपे या ब्राह्मण मित्रांशी ज्योतिरावांची मैत्री जमली होती. या दोघांनी ही छत्रपती शिवाजी महाराज आणि अमेरिकेचे जॉर्ज वॉशिंग्टन यांच्या चरित्रातून स्वदेशी प्रेम, उदारवादी दृष्टिकोन या विचारांचा प्रभाव महात्मा फुले यांच्यावर झाला होता. त्यांनी मायभूमी आणि देशबांधवांच्या उद्धारासाठी आयुष्यभर कष्ट करण्याचे ठरविले. जार्ज कॉटन प्रमाणे थॉमस पेन यांच्या विचारानेही ज्योतिराव फुले प्रेरित झाले होते. थॉमस पेन यांच्या 'राईट आफ द मॅन' या ग्रंथातील उदात्त विचारांचा प्रभाव महात्मा फुले यांच्यावर झाल्यामुळे त्यांनी महाराष्ट्रातील समाजामध्ये क्रांतिकारक परिवर्तन घडवून आणण्याचे ठरविले.

२. सत्यशोधक समाजाची स्थापना (इ.स.१८७३)

महात्मा फुले यांनी समता, स्वातंत्र्य व बंधुता या कार्यासाठी संघटनात्मक प्रयत्न करण्याचे ठरविले. २४ सप्टेंबर १८४३ रोजी पुणे येथे 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना केली. महात्मा फुले यांचा सत्यशोधक समाज हा मानवता, बुद्धिप्रामाण्य व व्यक्तिस्वातंत्र्य या प्रमुख तत्त्वांवर आधारित होता. प्रचलित धर्मभेद, जातिभेद, लिंगभेद हे खोटे अन्यायी व मानवी विकासातील अडथळे आहेत. सर्व मानव ही एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत. त्या सर्वांना ईश्वरनिर्मित नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपभोग घेण्याचा समान अधिकार आहे. म्हणून समाजातील प्रत्येक उपेक्षित माणसाला त्याच्या विकासाची संधी मिळाली पाहिजे. समाजातील मागासलेचा अर्थसत्तेचा सर्वांना न्याय वाटा मिळाला पाहिजे. सत्यशोधकांची परंपरा एकात्मिकदृष्ट्या देशात फार प्राचीन आहे. सत्यशोधक समाज चळवळ ही एका विशिष्ट समाज व धर्माचे नेतृत्व करणारी चळवळ नसून ती चळवळ अस्पृश्य समाजाची एक कार्यप्रणव बनली होती.

३. वैश्विक मानवतावाद

या पृथ्वीतलावर समस्त स्त्री-पुरुष हे एक असून त्यांनी परस्पर बंधुभावाने एकजुटीने समान वर्तन करावे, असे महात्मा फुले यांचा मानवतावादी विचार होता. वेद, स्मृती, पुराणे, उपनिषदे इत्यादी धर्मग्रंथातील राष्ट्रप्रेरणेपेक्षा

त्यांना विचारांचे प्रामाण्य अधिक मोल व आवश्यक वाटले होते. मानवता हाच खरा सत्यशोधकी धर्म आहे व त्यावरच संपूर्ण समाजव्यवस्था आधारलेली असल्यामुळे, समस्त मानव जातीचे कल्याण आपणास सर्वांशी समतेने व समंजस्य पद्धतीने वागणे आवश्यक आहे. शूद्र व अतिशूद्र वर्गातील समाज ब्राह्मण वर्गाच्या गुलामगिरीमध्ये जीवन जगत असतांना समाजात कसलेही हक्क आणि अधिकार नव्हते. त्यामुळे सामाजिक विषमता निर्माण झाली होती. ती नष्ट करण्यासाठी अधिकार त्यांना मिळाले पाहिजे हे संघर्ष केल्याशिवाय मिळणार नाहीत म्हणून समस्त मानव जातीने संघटनात्मक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे असे त्यांचे विचार होते.

४. सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे

महात्मा फुले यांनी शूद्रामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करून जातिव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली सामाजिक विषमता नष्ट केली. देव व शूद्र यांच्यामध्ये दलालाची भूमिका वठविणारी भटशाही नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. समाजातील बहुजन समाजासाठी एक विचारपीठ तयार केले जावे आणि या विचारपीठावरून सत्याचा आग्रह धरून समाज जागृती करावी असा महात्मा फुले यांच्या मनामध्ये विचार आला म्हणून त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. या समाजाची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे होती.

१. ईश्वर निर्गुण व निराकार आहे. २. ईश्वर एकच असून त्याचे वास्तव्य चराचरात आहेत. ३. ईश्वर एक असून तो सत्यस्वरूप आहे. सर्व मनुष्यप्राणी त्याची प्रिय लेकरे आहे. ४. मानव हा जातीने श्रेष्ठ नाही तर गुणांनी श्रेष्ठ आहे. ५. कोणताही ग्रंथ सर्व प्रमाणित व ईश्वर प्रणीत नाही. ६. परमेश्वर सत्य रूपाने अवतार घेत नाही. ७. आईला भेटण्यास अगर बापाला प्रसन्न करण्यास ज्याप्रमाणे मध्यस्थाची गरज नसते त्याप्रमाणे देवाची प्रार्थना करण्यास पुरोहित किंवा गुरू यांची गरज नाही. ८. जगात एकच ईश्वर आहे व ईश्वर हा दऱ्या, खोऱ्यात, नदी-नाल्यात अगर एखाद्या भारतीय देवळात कोडलेला नसून तो सर्वव्यापी आहे. त्याच्याजवळ अमूक महार अगर ब्राह्मण आवड-निवड अथवा भेदभाव नसून त्याला सर्व मनुष्यप्राणी सारखेच प्रिय आहेत.

५. सत्यशोधक समाजाचे कार्य

सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेनंतर महाराष्ट्रात काही कालावधीतच अनेक शाखा स्थापन करण्यात आल्या. सत्यशोधक समाजाने सामाजिक गुलामगिरी आणि सामाजिक विषमतेविरुद्ध आवाज उठवून सामाजिक न्यायाची मागणी केली. या समाजाची तत्त्वे प्रासंगिक स्वरूपाची आणि उदार होती. या समाजाने ब्राह्मणांच्या समाजातील वर्चस्वाविरुद्ध लढा दिला. या थोतांडाला सत्यशोधक समाजाने विरोध केला. सत्यशोधक चळवळ कोणत्याही ब्राह्मणाला शोधक समाजाने बहुजन समाजाला जागृत करून त्यांच्यात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आणि हेच सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. सत्यशोधक समाजाने बहुजन समाजात कोणताही अन्याय सहन करण्याची प्रवृत्ती वाढीस लावली.

समाजातील जातिभेदाच्या भावना कमी करणे महत्त्वाचे होते. समाजात ब्राह्मणांशिवाय व मराठीतून मंगलाष्टके म्हणून विवाह करण्याची पद्धत होती. ही विवाह करण्याची सत्यशोधकी पद्धत महात्मा फुले यांनी सुरुवात केली. पुणे या ठिकाणी शूद्रांसाठी शाळा स्थापन करणे. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी तुरुंगवास भोगलेल्या लोकमान्य टिळक व गोपाळ गणेश आगरकरांचा सत्कार समारंभ महात्मा फुले यांनी केला. इ.स. १८१८ साली सत्यशोधक समाजाने पुण्यात एक मोठी मिरवणूक काढून सामान्य जनतेला एकत्र आणण्याचे कार्य केले. सत्यशोधक समाजाने सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ प्रथम महाराष्ट्रात सुरु केली तसेच शिक्षणावर भर देऊन समाजाला शिक्षणाची आवड निर्माण करण्याचे कार्य सत्यशोधक समाजाने महाराष्ट्रात घडवून आणले.

६. जातिभेद व अस्पृश्यता निवारण

जातिभेदामुळे समाजाचा विकास खुंटतो म्हणू जातिव्यवस्थेची निर्मिती प्राचीन धर्मसंस्थेतून झाल्याने आजच्या काळात अतिशूद्रांना माणुसकीचे जीवन जगण्याचा अधिकार निसर्गातःच उपलब्ध आहे त्यात कोणीही भेद करू शकत नाही. म्हणून महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून महार, मांग यांच्या जातिभेदासाठी अस्पृश्यतेच्या उद्दाराकरिता चळवळ सुरु केली अस्पृश्य म्हणजे आपल्या गरजा पूर्ण करण्यास अयोग्य असलेला मनुष्य होय. त्यावर

होणाऱ्या अन्याय आणि अपमानास्पद वागणुकीवर महात्मा फुले यांनी टीका केली. महात्मा फुले यांनी आपल्या वाङ्मयातील विहीर व पाण्याने भरलेला हौद इ.स. १८८६ मध्ये अस्पृश्य लोकांना पाणी भरण्यासाठी खुला केला. तसेच त्यांनी इ.स. १८७३ मध्ये अस्पृश्यता निवारण्याचा जाहिरनामा काढला. त्यामुळेच पुढे भारत सरकारला अस्पृश्यता निवारण कायद्याने नष्ट करता आली.

७. सार्वजनिक सत्यधर्म

महात्मा फुले यांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाचे प्रकाशन त्यांच्या मृत्यूनंतर करण्यात आले होते. त्यांचे दत्तकपुत्र यशवंतराव फुले यांनी या ग्रंथाचे प्रकाशन केले. या ग्रंथात मानवाचे मूलभूत हक्क त्यावर आधारलेला विश्व कुटुंबवाद जीवनाचे व विद्येचे सत्य स्वरूप उघड करून दाखविणारा बुद्धिवाद यांचे विवेचन केले आहे. वैश्विक मानवतेसाठी महात्मा फुले यांनी ३३ नियम सांगितले आहेत. यात सुख, धर्म, पुस्तके, निर्माणकर्ता, पूजा, नामस्मरण, नैवेद्य अथवा अन्नदान, अनुष्ठान, स्वर्ग, स्त्री-पुरुष, पाप-पुण्य, जातिभेद, पशुपक्ष्यादी इत्यादी मानव प्राणी यांच्यामध्ये भेद, धर्म, नीती वर्तन, दैव, वेद, सत्य, जन्म, कन्या अथवा पुत्र यांच्या नावांचा संस्कार इत्यादी विषयाची चर्चा या ग्रंथात आहे. सत्यवर्तन केल्याशिवाय मानव प्राणी जगात सुखी होणार नाही. देव हे कालीन धोरणाने मानलेले कर्म आहे.

८. महात्मा फुले यांचे साहित्य

महात्मा फुले यांनी इ.स. १८८५ साली पुण्यात मराठी भाषिक ग्रंथकारांचे दुसरे संमेलन भरविले होते. त्यात न्यायमूर्ती रानडे यांना महात्मा फुले यांनी निमंत्रणाचे पत्र पाठविले होते. महात्मा फुले यांनी 'तृतीय रत्न' नावाचे नाटक इ.स. १८५५ मध्ये लिहिले व छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पोवाडा इ.स. १८६९ मध्ये लिहिला. तसेच इ.स. १३६९ मध्ये 'ब्राह्मणांचे कसब', इ.स. १८९३ मध्ये 'गुलामगिरी', इ.स. १८८३ मध्ये 'शेतकऱ्याचा आसूड', इ.स. १८८५ मध्ये 'सत्सार' 'इशारा' व 'अखंड' इत्यादी काव्यरचना स्फूट लेखन केले. महात्मा फुले यांनी गुलामगिरी या ग्रंथाची अपर्णपत्रिका अमेरिकेतील गुलामांस अर्पण केली. तसेच त्यांनी आपल्या साहित्यातून समाज परिवर्तनाचा संदेश लोकांना

दिला. समाजाचे दुःख कमी करण्याच्या दृष्टीने लोकशिक्षणाचा प्रथम आग्रह महात्मा फुले यांची धरला.

९. सत्यशोधक समाजाचे नेतृत्व

२८ नोव्हेंबर १९९० मध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा मृत्यु पुणे येथे झाला. त्यांच्या मृत्यूनंतर सत्यशोधक समाजाची उतरती कळा लागली. काही काळ सावित्रीबाई फुले यांनी सत्यशोधक चळवळीचे काम पाहिले. इ.स. १९११ पर्यंत ही चळवळ महाराष्ट्रात अनेक उपक्रमाने विकसित झाली. त्यानंतर राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांनी या चळवळीचा प्रसार केला. १ जानेवारी १९१७ रोजी कोल्हापुरात महाराजांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. तसेच माधवराव बागल, केशवराव ठाकरे, भास्करराव जाधव, केशव विचारे, मुकुंदराव पाटील या मंडळींनी ग्रामीण भागामध्ये सत्यशोधक समाजाच्या विचारांचा प्रसार केला. कोणतेच ग्रंथ धर्मग्रंथ ईश्वराने निर्माण केलेले नाहीत असे महात्मा फुले म्हणतात “शूद्र आणि अतिशूद्र लोकांना गुलामगिरीच्या खाईतून काढण्यासाठीचा मार्ग शिक्षण असल्याने शिक्षणातून व गुलामगिरीतून मुक्ततेसाठी मार्गक्रम करता येतो.”

१०. सत्यशोधक समाज आणि वृत्तपत्रे

सत्यशोधक समाजाचे सभासद कृष्णाजी पांडुरंग भालेकर यांनी पुण्यात इ.स. १८७७ मध्ये दीनबंधू हे पत्र सुरु केले. हे सत्यशोधक समाजाचे मुख्य म्हणून जाई. परंतु वर्गणीदारांच्या अभावामुळे काही काळानंतर हे वृत्तपत्र बंद करण्यात आले होते. इ.स. १८८० मध्ये नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी हे पत्र पुन्हा चालवायला सुरुवात केली व दीनबंधू मुंबईमधून अनेक घटना-प्रसंग प्रसिद्ध होऊ लागले कृष्णाजी भालेकर प्रमाणेच नारायण लोखंडे यांनीही नुकसान सोसून हे पत्र चालविले होते. याच काळात व्यंकय्या अभ्यंकर आणि रामय्या अभ्यंकर या सत्यशोधक समाजाच्या सहकाऱ्यांनी सत्यशोधक समाजाला वृत्तपत्र व पुस्तक प्रकाशित करता यावीत म्हणून छापखाना विकत घेऊन दिला होता. तर रामचंद्र मनसाराम धावरनाईक यांनी समाजाच्या कार्यालयासाठी महिना दहा रुपये भाड्याची जागा दिली होती. सत्यशोधक चळवळीने समाजातील वरिष्ठ

जातींच्या वर्चस्वाला आव्हान देऊन त्याविरुद्ध व्यापक स्वरूपाचा सामाजिक लढा उभा केला होता. त्यामुळे येथील पारंपरिक समाजव्यवस्थेला जोरदार हादरे बसले. या चळवळीने केवळ वर-वरच्या सुधारणांवर समाधान न मानता आमूलाग्र परिवर्तनाचा आग्रह धरला. म्हणूनच भारतीय समाजातील कनिष्ठ वर्गाच्या उद्धारांची चळवळ अशा शब्दात सत्यशोधक चळवळीच गौरव केला जातो.

ब) प्रार्थना समाज (३ मार्च १८६७)

महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी जीवनातील विविध जाती, जातींची बंधने, बालविवाह, केशवपन, सती प्रथा, जरठकुमारी विवाह यासारख्या अनेक परंपरा दूर करून समाजात सर्व जातींच्या शिक्षणाला प्राधान्य देणे, समानता व मानवता या तत्त्वांचा प्रसार करणे, विधवा विवाहला प्रोत्साहन देणे, शूद्रांच्या शिक्षणाला गती देणे हे कार्य प्रामुख्याने केले. या दृष्टिकोनातून प्रार्थना समाजाची स्थापना झालेली असून हिंदू धर्मात शिरलेल्या अनेक वाईट गोष्टी आणि चालीरिती दूर करून धर्माचे शुद्धीकरण करण्यासाठी राजा राममोहन राय यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना बंगालमध्ये केली. या चळवळीने महाराष्ट्रातील सुशिक्षित तरुणांना भारावून सोडले होते. त्यांच्यातील वैचारिक जागृतीतूनच महाराष्ट्रात प्रार्थना समाजाची स्थापना झाली.

१) प्रार्थना समाजाची स्थापना

महाराष्ट्रात धर्म सुधारणा चळवळीची सुरुवात परमहंस सभेने केली होती. इ.स. १८४९ मध्ये परमहंस सभेची स्थापना दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी राम, बाळकृष्ण जयकर बंधू आणि आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर इत्यादी सुधारकांच्या सहकार्याने मुंबई मध्ये प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. ही संघटना गुप्तपणे कार्य करणारी होती. या सभेच्या ध्येय-धोरणांवर ख्रिश्चन धर्माचा प्रभाव होता. परमहंस सभेच्या माध्यमातून हिंदू धर्माच्या वाईट प्रथा दूर करण्याचा प्रयत्न केला अशा वातावरणातच इ.स. १८६४ मध्ये ब्राह्मो समाजाचे प्रवर्तक केशवचंद्र सेन मुंबईत झाले. त्यांनी मुंबईत धर्म सुधारणेविषयी व्याख्याने दिली. त्यांच्या व्याख्यानाचा व कार्याचा प्रभाव महाराष्ट्रातील सुधारणांवर झाला. धर्मसुधारणेचा विचार वाढत गेला व आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर यांच्या पुढाकाराने ३१ मार्च १८६७ रोजी

प्रार्थना समाजाची स्थापना मुंबई येथे झाली प्रार्थना समाजाच्या स्थापनेत त्यांना महादेव गोविंद रानडे, डॉ. रामकृष्ण भांडारकर, वामन आबाजी मोडक, नारायण कुशव चंदावरकर यांचाही महत्त्वाचा सहभाग होता. गिरगाव मुंबई येथे या समाजाने स्वतःची इमारत बांधली.

२) प्रार्थना समाजाचे स्वरूप

महाराष्ट्रात पाश्चात्य धर्मातील विचार व ख्रिश्चन धर्मातील विचारांचा प्रभाव निर्माण झाल्यामुळे प्रार्थना समाज हा हिंदू धर्मातील एक सुधारणावादी पंथ म्हणून प्रचारात आला. प्रार्थना समाज हा हिंदू धर्मातील एक सुधारक पंथ होता. ब्राह्मो समाजाची प्रेरणा प्रार्थना समाजाला मिळाली असली तरी प्रार्थना समाज त्याची शाखा नव्हती, ब्राह्मो समाज परमेश्वर निर्गुण, निराकार आणि आत्मा परमात्मा यांचे अद्वैत मानतो. प्रार्थना समाजाला मूर्तिपूजा मान्य नसली तरी परमेश्वराला तो सगुण मानत होता. हे या दोन समाजातील महत्त्वाचे फरक होते. प्रार्थना समाजाचे सदस्य होण्यासाठी ख्रिश्चन व्यक्तीने बनविलेला पांव खावा लागायचा तर मुस्लीम व्यक्तीच्या हातचे पाणी प्यावे लागत असे. याशिवाय सदस्यत्व मिळत नसे. प्रार्थना समाज हिंदू धर्माभिमानाची होता. महाराष्ट्रातील भक्ती संप्रदायात त्यांची मान्यता होती. त्यामुळे या समाजातील नेत्यांच्या व्याख्यानात संतांच्या अभंगांचा वापर केला जाई. भांडारकरांच्या धर्मावरील व्याख्यानात संत तुकारामाच्या अभंगांचा वारंवार वापर केलेला आढळतो. प्रार्थना समाजाने मूर्तिपूजेस विरोध केला असला तरी समाजाच्या मतानुसार परमेश्वर सगुण आहे. भागवत धर्मावर समाजाची श्रद्धा असल्याने साधुसंतांच्या भक्तिमार्गाला समाजाने मान्यता दिली होती.

३) प्रार्थना समाजाची तत्त्वे-

प्रार्थना समाजाच्या नेत्यांनी दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी स्थापन केलेल्या परमहंस सभेचीच ही तत्त्वे स्वीकारलेली होती. त्याचप्रमाणे ब्राह्मो समाजाच्या काही तत्त्वांचाही त्यांनी स्वीकार केला होता. प्रार्थना समाजाची विचारसरणी किंवा तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत.

१) परमेश्वर एकच असून तो निराकार आहे. तोच या विश्वचा निर्माता आहे. २) सत्य, सदाचार व भक्ती हे परमेश्वराच्या उपासनेचे खरे मार्ग आहेत. या मार्गाचा मनुष्याने अवलंब केल्यानेच परमेश्वर प्राप्ती होते. ३) प्रार्थनेच्या मार्गानेही ईश्वराची उपासना करता येते. परंतु प्रार्थनेने कसल्याही भौतिक फळाची प्राप्ती होत नाही. मात्र प्रार्थनेमुळे परमेश्वर अवतार घेत नाही. त्याने कोणताही धर्मग्रंथ लिहिला नाही. ४) मूर्तिपूजा हा परमेश्वराच्या उपासनेचा अतिशय हीन मार्ग होय. मूर्तिपूजा ही परमेश्वराने मान्य नाही. ५) सर्व मानव एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत.

या समाजातील नेत्यांच्या व्याख्यानात संतांच्या अभंगांचा वापर केला. भांडारकरांच्या धर्मावरील व्याख्यानात संत तुकारामाच्या अभंगांचा वारंवार वापर केलेला आढळतो. प्रार्थना समाजाने मूर्तिपूजेस विरोध केला असला तरी समाजाच्या मतानुसार परमेश्वर सगुण आहे. भागवत धर्मावर समाजाची श्रद्धा असल्याने साधु-संतांच्या भक्तिमार्गाला समाजाने मान्यता दिली होती. म्हणूनच सर्वांनी बंधुत्वाच्या भावनेने एकमेकांशी व्यवहार करावा असे सांगण्यात आले होते.

४) प्रार्थना समाज व सुबोधपत्रिका

प्रार्थना समाजाची स्थापना झाल्यावर ६ वर्षांनी समाजाने स्वतःचे मुखपत्र म्हणून इ.स. १८७३ रोजी सुबोधपत्रिका हे पत्र सुरु केले. मराठी, इंग्रजी व काही काळ गुजराती भाषेत हे पत्र प्रसिद्ध होत असत. या पत्राचे ब्रीदवाक्य 'सत्यमेव जयते' हे होते. या पत्राची किंमत फक्त एक पैसा ठेवण्यात आली होती. मामा परमानंदानी काही काळ सुबोधपत्रिकेचे संपादन केले होते. सुबोधपत्रिकेच्या प्रतिष्ठित लेखकात डॉ. भांडारकर, न्या. के.टी. तेलंग, न्या. रानडे यांचा समावेश होता. सुबोधपत्रिकेचा खप मर्यादित होता. जयशंकर भट्ट, सदानंद पालेकर, जा.बा. घुमारे, सं.पा. केळकर, मामा परमानंद, द्वारकानाथ गोविंद वैद्य यांनी सुबोधपत्रिका पुढील काळात वाढविली. द्वारकानाथ गोविंद वैद्य यांनी न्या. रानडे व भांडारकर यांच्या प्रवचनांचे संग्रह तयार केले होते. ते पुढील काळात महाराष्ट्राला मार्गदर्शक ठरले होते.

५) प्रार्थना समाजाचे कार्य

प्रार्थना समाजाच्या प्रत्येक आडवड्याला सभा किंवा बैठका होत असत. या साप्ताहिक सभेच्या वेळी संघटनेचे सभासद एकत्र येत असून त्यात चर्चा, विचार-विनिमय होत असे. प्रार्थना समाजाने सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीकडे विशेष लक्ष दिले होते. त्यांनी स्त्रियांच्या सुधारणेचा पुरस्कार केला. तत्कालीन समाजात स्त्रियांवर अनेक निर्बंध लावण्यात आलेले होते. त्यांना जीवनात अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते. समाजात बालविवाह, पडदा पद्धती, विधवा पुनर्विवाह निर्बंध आणि स्त्री शिक्षणावर बंदी अशा परंपरा प्रचलित होत्या. त्यात प्रार्थना समाजाने बालविवाहास विरोध केला. विधवांच्या पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला. पडदा पद्धतीस विरोध केला, प्रौढविवाह, विधवा विवाह व स्त्रियांच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला. न्या. महादेव गोविंद रानडे यांनी पुणे येथे विधवा विवाहाचे मंडळ स्थापन केले. इ.स. १८६९ मध्ये या मंडळाच्या वतीने पुणे येथे महाराष्ट्रातील दुसरा विधवा विवाह घडवून आणला. विधवा विवाहोत्तेजक मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. आर.जी. भांडारकर यांनी आपल्या विधवा मुलीचा विवाह घडवून आणला.

प्रार्थना समाजाने अनाथ मुलांसाठी अनाथालय व महिलाश्रम निर्माण केले. डॉ. आर.जी. भांडारकर यांनी अनाथ बालकांसाठी 'अनाथाश्रम' व असहाय्य स्त्रियांसाठी 'महिलाश्रम' संस्था सुरु केल्या आहेत. त्यातून समाजाभिमुख कार्य करण्याची भूमिका प्रार्थना समाजाने लोकांना दिलेली दिसून येते तसेच समाजात शिक्षणाचा प्रसार केला. इ.स. १८९१ मध्ये महादेव गोविंद रानडे यांनी पुणे येथे 'किमेल हायस्कूल' सुरु केले. डॉ. आर.जी. भांडारकर यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला. या स्कूलमध्ये न्या. महादेव रानडे यांची पुणे पत्नी रमाबाई रानडे यांनी शिक्षण घेतले होते. त्या आर्य महिला सभेच्या अध्यक्षा होत्या. त्यांनी शिक्षण प्रसाराचे कार्य करण्यासाठी 'हिंदू सोशल अॅण्ड लिटररी क्लब' संस्थेची स्थापना केली तसेच कामगार व स्त्रियांसाठी शाळा सुरु केल्या. न्या. महादेव गोविंद रानडे यांनी पुणे येथे इ.स. १८८४ मध्ये लोकमान्य टिळक न्या. म.गो. आगरकर यांनी स्थापन केलेल्या 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी'

मार्फत शिक्षण संस्थेने शिक्षणाचा प्रसार केला. समाजात अस्पृश्यता व जातिभेद निर्मूलन, सर्व मानवी समाज समान आहेत तसेच सर्व माणसे एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत, ही प्रार्थना समाजाची शिकवण होती. त्यामुळे प्रार्थना समाजाने अस्पृश्यता व जातिभेदाचे निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न केला. विठ्ठल रामजी शिंदें हे प्रार्थना समाजाचे सदस्य व प्रचारक होते. त्यांनी समाज सुधारणेच्या कार्यात समाजसेवा व अस्पृश्यांचा उद्धार या दोन गोष्टींना महत्त्व दिले. अस्पृश्यांच्या उद्दाराच्या कार्यासाठी त्यांनी ८ ऑक्टोबर १९०६ रोजी मुंबई येथे 'डिप्रेस्ड क्लास मिशनची' स्थापना केली. अस्पृश्यांना शिक्षण देण्याचे आणि अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य त्यांनी आयुष्यभर केले. न्या. महादेव गोविंद रानडे यांनी 'एकरी निष्ठेची कैफियत' (Theists contesion of faith) व विचारप्रचुर निबंध लिहिला. प्रार्थना समाजाची तत्त्वे पटवून दिले. प्रार्थना समाजाबद्दल लोकांना असलेल्या विविध शंकांचे निरस्सन करणे हा या निबंधाचा मुख्य हेतू होता.

६) भारत सेवक समाज

न्या. गोपाळ कृष्ण गोखले हे प्रार्थना समाजाचे आधारस्तंभ होते. राजकीय आणि सामाजिक कार्यकर्ते निर्माण व्हावेत यासाठी त्यांनी १२ जून १९०५ रोजी पुणे येथे 'भारत सेवक समाज' स्थापन केला. संस्थेच्या संविधानात गायक कृष्ण गोखले यांनी लिहिले की, आता आपल्या देशवासीयांना या कार्यात धार्मिक भावनेने स्वतःस झिजविण्यासाठी पुढे आणणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक जीवनाला आध्यात्मिक रूप दिले पाहिजे. देशप्रेमाच्या पुढे सर्वच गोष्टी महत्त्वहीन झाल्या पाहिजेत.

७) प्रार्थना समाजाचे अपयश

समाज सुधारणेच्या कार्याचा पुरस्कार करून प्रार्थना समाजास अपेक्षित असा पाठिंबा मिळाला नाही त्याच्या अपयशाची कारणे खालील प्रमाणे आहेत. प्रार्थना समाजाचे नेते बुद्धिजीवी व उच्च-मध्यम वर्गातील होते. त्यांनी सामान्य जनतेच्या कल्याणाचा प्रयत्न केला असला तरी ते बहुजन समाजाशी एकरूप होऊ शकले नाहीत. प्रार्थना समाजाने पुरस्कृत केलेल्या सामाजिक सुधारणा समाजाच्या नेतृत्वाने प्रत्यक्षात अंमलात आणल्या नाहीत, प्रार्थना समाजाचे

कार्य- जीवन शहरांपुरतेच मर्यादित राहिले. ते सर्वत्र प्रसारित झाले नाही. प्रार्थना समाजाच्या सभासदांची मत-मतांतरे होती. प्रार्थना समाजावर ख्रिश्चन धर्माचा प्रभाव असल्याने हा समाज हिंदू लोकांना आपला वाटला नाही. प्रार्थना समाजाने ब्रिटिश सत्तेचे समर्थन केले. त्यामुळे त्यांच्या कार्याची व्याप्ती वाढली नाही.

क) महाराष्ट्रातील आर्थिक विचारवंतांचे आर्थिक राष्ट्रवादातील योगदान

ब्रिटिश अर्थव्यवस्था व महसूल पद्धतीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर खूपच मोठा प्रभाव पडल्याचे दिसते. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या शोषणातूनच आर्थिक राष्ट्रवादाचा उदय झाला. ब्रिटिशांच्या आर्थिक शोषणाच्या कृतीवर भारतीय विशेषतः महाराष्ट्रीय विचारवंतांनी टीका करायला सुरुवात केली. दादाभाई नौरोजी, न्या. रानडे, लोकहितवादी, रामकृष्ण विश्वनाथ, हरि केशवजी, लोकमान्य टिळक यांनी ब्रिटिशांच्या अर्थव्यवस्थेवर टीका करायला सुरुवात केली. महाराष्ट्रातील अर्थव्यवस्था मुंबई या अधिक केंद्रावर आधारित असून ब्रिटिश काळात मुंबई आर्थिक राजधानी म्हणून परिचित होती. मुंबईच्या विकासात उद्योगधंद्याच्या उभारणीत अनेक व्यापारी जमातीचे व लोकांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. मुंबई उद्योगांचे आर्थिक व्यवहाराचे प्रमुख केंद्र बनले. निर्यात व्यापार, कापड गिरण्या, जहाज बांधणी आणि अनेक प्रकारच्या व्यवसायांमुळे दिवसागणिक लाखांची उलाढाल होऊ लागली. भारताच्या काना-कोपऱ्यातून मुंबईकडे येऊ लागले. आज मुंबई देशाची आर्थिक राजधानी आहे.

१) ब्रिटिश अर्थव्यवस्था व महसूल पद्धती

१८ व्या शतकात महाराष्ट्रात ब्रिटिशांच्या सत्तेची पायाभरणी झाली. ब्रिटिशांनी सर्व उद्योगात गुंतलेल्या लोकांना मुंबईत आणण्याचे प्रयत्न सुरु केले. त्यातून ब्रिटिश उद्योगाचा व औद्योगिकीकरणाला सुरुवात झाली. या काळात महाराष्ट्रामध्ये एलफिन्स्टनने आर्थिकदृष्ट्या व व्यापारांच्या विकासासाठी कार्य केले. राजकीय व आर्थिक वर्चस्व टिकविण्यासाठी साम्राज्यातील लोकांना मानसिक गुलामगिरीत कायम व्हावे लागते. या हेतूने ब्रिटिशांनी सत्तावादी व वर्चस्व सर्वश्रेष्ठ सांस्कृतिक विचाराबरोबर आर्थिक क्षेत्रात इंग्रजांनी आपली धोरणे परिवर्तित केली. सुरुवातीच्या कालखंडात महाराष्ट्रात व्यापारवादी मुक्त

अर्थव्यवस्थेचा प्रभाव जाणवतो. येथील समाजात आपल्या हातात व्यापारवादी धोरणात बदल केला गेला. येथील करातून व महसूल उत्पन्नातून अधिकाऱ्यांचे पगार, भारतीय पैशातून भारतीय माल खरेदी सुरु झाली. व्यापाराची मक्तेदारी व महसूल याद्वारे आर्थिक पिळवणूक करण्यात येऊ लागली. त्यात महसूल गोळा करणे व महसुलाची निश्चिती टिकविणे, ही कामे मध्यस्थांकडे गेल्यावर त्यांनी सरकारला दिलेल्या रकमेपेक्षा जास्त कर गोळा करणे स्वाभाविक होते, त्यामुळे शेतकऱ्यांचे शोषण वाढले. महाराष्ट्रात या काळात रयतवारी पद्धतीची सुरुवात, एलफिन्स्टनने केली. मुंबई प्रांतात शेतकऱ्यांकडून प्रत्यक्ष शेतसारा महसूल वसूल करावा असे या पद्धतीत निश्चित केले होते. या पद्धतीत शेतकरी व ब्रिटिश यातील मध्यस्थ वेगळे झाले होते. सरकार अधिकारी कर गोळा करणार असल्याने रयतेचा प्रत्यक्ष रयतेकडून शेतसारा गोळा करायचा असल्याने ही 'रयतवारी पद्धती' इ.स. १८२० पासून अस्तित्वात आली. यामुळे ब्रिटिशांची शेतसारा वसुली वाढली. कर वेळेवर न भरल्यास जमिनी जप्ती होऊ लागल्या. त्यामुळे सरकार जमीनदार बनले होते. शेतकरी शेतसारा भरण्यासाठी कर्ज काढू लागले. त्यामुळे शेतकरी हे कर्जबाजारी झाले.

३) आर्थिक राजधानी मुंबईचा विकास

इ.स. १८१८ मध्ये भारतातील पहिली कापड गिरणी कलकत्ता येथे हुगली नदीच्या काठावर सुरु झाली. तिचे नाव 'बोवरी कॉटन मिल' असे होते. मुंबईतील कापड गिरणी सुरु होण्याअगोदर ती बंद झाली होती. नंतर इ.स. १८५४ मध्ये मुंबई येथे 'बॉम्बे स्पिनिंग अँड वीव्हिंग मिल्स' ही गिरणी कावसजी दावर नावाच्या एका पारशी व्यापाऱ्याने सुरु केली. त्याने ब्रिटिशांच्या सहकार्याने मुंबईत एक व्यापारी बँक सुरु केली होती. इ.स. १८५५ साली कापूस साफ करण्याचा 'हैड्रॉलिक प्रेस' नावाचा उद्योग सुरु करण्यात आला. इ.स. १८५४ च्या ऑगस्टमध्ये दुसरे एक श्रीमंत पारशी गृहस्थ माणेकजी नरस्वानजी पेटिट यांनी मुंबईत आणखी एक कापड गिरणी चालू करण्याचे ठरविले तसेच इ.स. १८७५ पर्यंत मुंबईत गिरणी मालक संघाची स्थापना झाली. इ.स. १८७९-१८९२ या काळात दिनशा माणेकजी पेटिट हे त्याचे अध्यक्ष होते. या गिरणीमध्ये

कामगारांची कमतरता दूर करण्यासाठी रत्नागिरी, रायगड, सातारा, कोल्हापूर इत्यादी भागातून अनेक लोक मुंबईत स्थायिक झाले. यातूनच मुंबईमध्ये लोकसंख्या वाढत गेली व मुंबईचा आर्थिक विकास झाला.

१७ व्या शतकात मुंबईत ब्रिटिशांचे वास्तव्य वाढत गेले. मुंबईला ब्रिटिशांनी 'प्रेसिडेन्सी शहर' म्हणून घोषित केली. त्यातून व्यापारवाद, औद्योगिकीकरण व शहरीकरण वाढत गेले. एकीकडे शेतीचे व्यापारीकरण व दुसरीकडे मुंबईमध्ये मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक विकासाची प्रक्रिया सुरू झाली व २० व्या शतकात मुंबईमध्ये अनेक आर्थिक क्षेत्रात उलाढाल सुरू झाली. महाराष्ट्रात ब्रिटिश काळातील औद्योगिक विकास हा इंग्रजी राजवटीचा सर्वात महत्त्वाचा घटक बनला होता. इंग्रजी शिक्षण व अनेक विचारांच्या प्रभावाने महाराष्ट्रात अर्थविचारही लोकांमध्ये सुरू झाले. दादाभाई नौरोजी यांनी सर्वप्रथम भारतीय लोकांना ब्रिटिशांच्या आर्थिक निस्सारणाबद्दल जाणीव निर्माण करून दिली. आर्थिक विचारांची उपेक्षा करण्याची व राज्य-राष्ट्र प्रगतीचा विचार अनेक अर्थतज्ज्ञांनी केला. यातून अनेक राष्ट्रवादी विचारांचा विकास झाला.

४) दादाभाई नौरोजी यांचा आर्थिक निस्सारणाचा सिद्धांत

४ सप्टेंबर १८२५ रोजी मुंबईत जन्मलेला दादाभाईचे शिक्षण नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेत झाले. वयाच्या १४ व्या वर्षी त्यांचा विवाह सोराबजी शरीफ यांची सात वर्षीय कन्या गुलाबाई हिच्याशी झाला. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर गणित विषयाचे ते प्राध्यापक बनले. इंग्लंडच्या पार्टमेंटमधील पहिले भारतीय सदस्य, इंडिया सोसायटी व ईस्ट इंडिया असोसिएशनचे संस्थापक असे अनेक गौरव त्यांच्या नावावर आहेत. इ.स. १८८५ मध्ये ते इंग्लंडमध्ये कंपनीच्या कामानिमित्ताने प्रतिनिधी म्हणून गेले होते. त्यांनी 'Poverty and un British Rule in India' या लेखात भारताच्या दारिद्र्याचे व ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणासंदर्भात लिहिले होते. दादाभाईच्या आर्थिक विचारांचा भर भारतीय दारिद्र्य निःसारण हे भारतीय उत्पन्न व करविषयक उत्पन्नावर आधारित आहे. त्यांनी ब्रिटिशांचा रेल्वे विकास हा भारतीयांच्यासाठी उपयोगाचा नाही, भारतीय रेल्वे म्हणजे ब्रिटिशांसाठी दुभती गाय होती. इ.स. १८७१ मध्ये इंग्लंडमध्ये

भारताच्या आर्थिक व्यवहारांचा विचार करण्यासाठी कंपनीने बैठक बोलावली होती. त्या बैठकीत दादाभाई नौरोजी यांनी आर्थिक निस्सारणाच्या संबंधीचे विचार मांडले. दादाभाई नौरोजींनी भारतातून परदेशांत जाणारा द्रव्यांचा ओघ थांबला पाहिजे, जनतेचे रक्तशोषण थांबले पाहिजे, म्हणजे हिंदुस्थान आपली नैसर्गिक संपत्ती, आपले श्रम आणि आपले भांडवल यांच्या सहाय्याने इंग्लंडप्रमाणे श्रीमंत होईल. गझनीच्या महंमदाने भारतावर १८ स्वाऱ्यांमध्ये जेवढी संपत्ती लुटून नेली नसेल तेवढी संपत्ती ब्रिटिश सत्ता एका वर्षात लुटून आपल्या देशात नेत आहे. ब्रिटिशांनी चालविलेली कर पद्धती म्हणजे भारताचे शोषणच होते. आर्थिक लुटीचे कारण व परिणाम या संदर्भात दादाभाई नौरोजी यांनी हा विचार सर्वप्रथम मांडला होता.

५) महात्मा फुले यांचा अर्थविषयक विचार

महाराष्ट्रातील श्रेष्ठ समाज सुधारक महात्मा जोतिराव फुले सामाजिक क्षेत्रातील अग्रदूत सर्वमान्य आहे. इ.स. १८८३ साली त्यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहिला व त्यात शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा, अन्याय व आर्थिक दुरवस्थेची कारणमीमांसा करून त्यावर उपाय सुचविले आहेत. तत्कालीन शेती आणि शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीचे वर्णन करून त्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांशी संबंधित विचार मांडले. शेतकरी दारिद्र्यातून मुक्त झाल्याशिवाय देशाचा विकास होणार नाही असे त्यांचे विचार होते. शेतकऱ्यांच्या अज्ञान, निरक्षरता, चक्रवाढ व्याज, दुष्काळ, जागतिक पातळीवरील अधिक चढ-उतार यामुळे शेतकऱ्याला गांजणारी एक साखळी निर्माण झाली. शेतकऱ्यांच्या मुलाला मोफत शिक्षण दिले पाहिजेत, त्यासाठी वसतिगृहे तसेच शाळा काढल्या पाहिजेत. शेती विकासासाठी व सुधारणासाठी 'पाणी आडवा पाणी जिरवा' हे सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी सांगितले होते. तलाव, धरणे, विहिरी बांधले पाहिजेत असे यांनी आर्थिक विचार मांडले होते.

६) न्या. महादेव गोविंद रानडे (इ.स. १८४२- १९१२)

इंग्रजांच्या आर्थिक धोरणाचे कट्टर टीकाकार न्या. महादेव गोविंद रानडे होय. न्या. रानडे मुंबई विद्यापीठातून एम.ए. झाल्यावर ते एलफिन्स्टन महाविद्यालयात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते. त्यांनी महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण केले. त्यांनी

‘Revenue Manual of the British Empire in India’ हा ग्रंथ इ.स. १८१७ मध्ये लिहून ‘पश्चिम भारतीय औद्योगिक संघटना’ स्थापन केली. इ.स. १८६२ मध्ये डेक्कन कॉलेजात हिंदी व अर्थशास्त्राच्या विषयावरील निबंधात त्यांनी अर्थशास्त्रीय तत्त्वांचा व पद्धतींचा अप्रगत भारताच्या परिस्थितीशी जुळेल अशा प्रकारचा समन्वय साधून भारतीय अर्थशास्त्रीय विचाराला स्वतःचा चेहरा प्राप्त करून दिला. इ.स. १८८९ मध्ये भारतीय अर्थशास्त्रावरील "Essays on Indian Political Economy" प्रसिद्ध करून रानडे यांनी ब्रिटिश अर्थव्यवस्थेचे रोखठोक परीक्षण केले. त्यात भारतीय उद्योगांना संरक्षण देण्याची मागणी केली. त्यांच्या मते “शेती भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्याने भारतीय शेतीचे भले करायचे असल्यास यांत्रिकीकरणावर भर देण्यापेक्षा शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी करून उद्योगधंद्यांचा विकास करणे आवश्यक आहे.” अशी सूचना त्यांनी केली होती.

७) रामकृष्ण विश्वनाथ

रामकृष्ण विश्वनाथ यांनी भारताची प्राचीन व आजची स्थिती आणि त्यात पुढे काय आर्थिक परिणाम होणार याविषयीचा विचार त्यांनी मुंबईच्या ‘प्रभाकर’ या वृत्तपत्रातून प्रकाशित केला होता. या लेखवर अँडम स्मिथ यांच्या ‘वेल्थ ऑफ नेशन्स’ या इ.स. १७७६ सालच्या ग्रंथांचा प्रभाव जाणवतो. त्यांनी अर्थशास्त्रीय मांडणीपेक्षा आर्थिक स्थिती सांगण्यावर भर आहे. शेतीवर जबरदस्त कर, अफू व मिठाच्या मक्तेदारीचा व्यापार ब्रिटिशांनी विकसित केला. ब्रिटिशांनी हातमागाला उत्तेजन, कापूस, निळाची निर्यात केली तसेच लढायांचा खर्च, नोकरांचा पगार या गोष्टींचे सविस्तर वर्णन रामकृष्ण विश्वनाथ यांनी केले. शोषणाचा निषेध करून लेखक विलायती मालावर बहिष्कार व स्वदेशी माल उत्पन्न करण्याचा मार्ग भारतीयांना सुचविला. रामकृष्ण यांनी निलगिरी पर्वतात सोन्याच्या खाणीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला होता. कापडगिरणी काढण्यासाठी भांडवल जमा करून त्याची कंपनी काढण्याची कल्पना त्यांनी लोकांसमोर मांडली. हे स्वप्न प्रत्यक्षात आले नाही पण हिंदी लोकांनी स्वदेशीविषयी व संरक्षक जकातीचे सहकार्य घेऊन भारतीयांनी आपले उद्योगधंदे वाढवावेत अशी रामकृष्ण यांची भूमिका होती.

८) गोपाळ हरी देशमुख ऊर्फ लोकहितवादी

लोकहितवादी यांचा 'लक्ष्मी ज्ञान' हा ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचा आहे. पुण्याच्या ज्ञान प्रकाश छापखान्यात सदर ग्रंथ इ.स. १८४९ सुमारास प्रकाशित झाला तेव्हा त्याची किंमत ३० आणे इतकी होती. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत ग्रंथांचे हेतू सांगून ज्ञान, उद्योग, 'क्रिय-विक्रय, भांडवल निर्भयपणा, किंमत धारा, नफा व मजुरी अशी विषयावर आधारित आहे. लोकहितवादींनी ब्रिटिश करत असलेले आर्थिक शोषण म्हणजे अनुत्पादक वर्गाने सत्ताधारी वर्गाने केलेले शोषण आहे. लोकहितवादी हे न्याय खात्याच्या नोकरीत गुजरातमध्ये काही काळ राहिले होते. त्यामुळे त्यांना सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा अनुभव आला होता. उद्योगाशी इंग्रजांशी त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध आल्याने आधुनिक ज्ञानाची सामाजिक व आर्थिक पुनर्रचनासाठी किती गरज आहे हे त्यांनी ओळखले होते. या ज्ञानालाच ते 'पराक्रम' असे म्हणतात. आपल्या ग्रंथात त्यांनी यंत्रयुगीन औद्योगिक भांडवलदारीचा मार्ग अनुकरण्यावर भर दिला.

९) हरी केशवजींचे आर्थिक विचार

इ.स. १८५४ मध्ये हरी केशवजी यांनी 'देशव्यवहार व्यवस्था' हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ मिसिस मार्स व जॉन स्टुअर्ट मिल यांच्या ग्रंथावर आधारित आहे. या ग्रंथात २८० पृष्ठे असून मिलच्या ग्रंथातील सर्व विषय यात आलेले आहेत. भारताच्या आर्थिक अस्तित्वाचा विचार त्यांनी या ग्रंथात मांडला आहे. भारतातील उपजीविकेची साधने कमी व भांडवल कमी म्हणून लोकसंख्या वाढतच चाललेली आहेत. भयसूचक इशारा त्यांनी दिलेला होता. तत्कालीन कुटुंब नियोजनाचा एकमात्र उपाय म्हणजे लग्न लवकर करणे होय. म्हणून हरी केशवजी यांनी भारताला सुखी करण्यासंदर्भात योग्यवेळी विवाह करणे योग्य आहे. आर्थिक द्रव्यापासून लोकांस सुख प्राप्त होत नाही तर चांगला धर्म हा चांगला आचरण सांगतो. ईस्ट इंडिया कंपनीचे विदेशी कर्ज इ.स. १९९२ ते १८५८ या काळात फक्त ६६ लाख पौड होते. असे विवरण त्यांनी मांडल्याचे दिसून येते.

१०) डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

डॉ. आंबेडकरांनी जॉन बार्डट या तज्ज्ञाचा दाखला देऊन असे म्हटले की इ.स. १८३४ ते १८४८ या काळात मॅचेस्टर शहरात पिण्याच्या पाण्यासाठी जेवढा खर्च करण्यात आला त्यापेक्षा कमी खर्च भारतात त्याच वर्षात सार्वजनिक बांधकामावर करण्यात आला. कंपनी सरकार लष्करावर करत असणाऱ्या खर्चात पक्षपातीपणा करताना ब्रिटिश शिपायाचा पगार हा भारतीय शिपायांच्या पगारापेक्षा जास्त असल्याचे दाखवून देतात. इ.स. १८५८ मध्ये कंपनी बरखास्त करण्यात आल्यावर कंपनी सरकारवर असणारा कर्जाचा बोजा ६७३ लाख पौंड भारतावर करण्यात आला, 'दि प्रॉब्लेम सोल्युशन' हा तिसरा ग्रंथ इ.स. १९४७ मध्ये 'हिस्ट्री ऑफ इंडियन करन्सी अँड बँकिंग' या नावाने पुन्हा प्रकाशित करण्यात आला. या ग्रंथात इ.स. १८०० ते १८९३ या कालखंडातील भारतीय रुपयाचा चलनावर कसा परिमाण झाला त्याची जडण-घडण कशी झाली याचे विवेचन आहे. आर्थिक दृष्टिकोनातून जाति-व्यवस्थेवर टीका करताना अर्थतज्ज्ञ डॉ. आंबेडकर लिहितात, जातिव्यवस्थेमुळे श्रमशक्ती आणि भांडवल हे उत्पादनाचे दोन्ही महत्त्वाचे घटक हे जिथे त्यांची उपयुक्तता जास्तीत जास्त आहे, अशा ठिकाणी वापरले जात असत. पारंपरिक जातिनिहाय पद्धतीने अर्थव्यवस्था सदस्यांची सचलता (Mobility) सीमित राहते. त्यामुळे उत्पादन प्रक्रिया अकार्यक्षम होऊन आर्थिक प्रगतीला खीळ बसते.

मुंबई कायदेमंडळात १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी खोती रद्द करण्याचे विधेयक मांडले. रत्नागिरी, ठाणे, कुलाबा, रायगड भागात खोती पद्धत अस्तित्वात होती. यात शेतसारा गोळा करण्यासाठी खोतांची नियुक्ती शासन करत असे. यात जमीन प्रत्यक्ष कसणाऱ्याला 'काष्ठ भूधारक' तर खोताला 'वरिष्ठ भूधारक' म्हणत. ठराविक शेतसारा सरकारामध्ये भरल्यावर खोत भूधारकांशी दुर्वर्तन करून अधिकारांचा दुरुपयोग करत असे. भूधारकांवर आर्थिक जुलूम करीत असत. त्यामुळे आंबेडकरांनी खोतांना वाजवी स्वरूपात नुकसान भरपाई देऊन खोती पद्धतीचा अंत घडवून आणावा, असे विधेयक मांडण्यात आले. त्यांनी ग्रामीण भागातील लघुउद्योगाचा पुरस्कार केला होता.

११) डॉ. धनंजयराव रामचंद्र गाडगीळ (इ.स. १९०१-१९७१)

महाराष्ट्रातील नामवंत अर्थतज्ज्ञात धनंजयराव गाडगीळ यांनी इ.स. १९१८ ते १९२३ या काळात इंग्लंडमधील केंब्रिज विद्यापीठात पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करून एम. ए. डी. लिट. पदवी संपादन केली. त्या पदवीसाठी 'हिंदुस्थानातील औद्योगिक विकास' या विषयावर त्यांनी प्रबंध लिहिला होता. हा ग्रंथ इ.स. १९२४ मध्ये ऑक्सफर्ड प्रकाशनने प्रसिद्ध केला. डॉ. गाडगीळ यांनी प्रोव्हिन्शियल सरकारचे सल्लागार म्हणून कार्य केले. भारताच्या नियोजन मंडळाचे उपाध्यक्ष (१९६६-१९७१) म्हणून त्यांनी काम पाहिले. रिझर्व्ह बँकेचे पश्चिम विभागातील मंडळावर सभासद म्हणूनही त्यांनी कार्य केले. अन्नधान्य चंटाईच्या काळात सरकारने व्यक्तीची धान्य वसुली नियंत्रणावर भर दिला. त्यात डॉ. गाडगीळ हे इ.स. १९४६ मध्ये 'बॉम्बे स्टेट को-ऑपरेटिव्ह' बँकेचे संचालक म्हणून कार्य करत होते.

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात शहरी भागातील अनेक उद्योगधंदे व कारखान्यांच्या माध्यमातून ब्रिटिश काळात मोठ्या प्रमाणात उद्योगाला सुरुवात झाली. दळण-वळण, वाहतूक व संदेशवहन या क्षेत्रात अभूतपूर्व तंत्रज्ञानाचा विकास झाल्याने महाराष्ट्रात १९ व्या शतकात नवीन आर्थिक विकासाचा मार्ग लोकांना उपलब्ध झाला तसेच नवीन वस्तूच्या व्यापाराला सुरुवात झाली म्हणून २० व्या शतकात महाराष्ट्राचा विकास झालेला दिसून येतो.

प्रकरण तिसरे

महाराष्ट्रातील राजकीय चळवळी

महाराष्ट्रात १५ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व विशेषतः १९ व्या शतकाच्या शेवटच्या काळात महाराष्ट्रातील तरुणांच्या विचारांमध्ये परिवर्तन घडून आले. इ.स. १८५७ मध्ये भारतात ब्रिटिशांविरुद्ध फार मोठ्या प्रमाणात उठाव घडून आले. महाराष्ट्रात लोकांना ब्रिटिश सत्ता आपलीशी वाटत होती, परंतु या काळात मात्र इंग्रजी राजवट ही परकीय आहे, ही जाणीव निर्माण झाली. भारताच्या अधिक शोषणाचे स्वरूप जरी वेगळे असले तरी राजकीय क्षेत्रात इंग्रजांचे वर्चस्व निर्माण झाले होते. या काळात महाराष्ट्रात वेगळ्या राजकीय संघटना विविध प्रांतात कार्यरत असून त्याच्यामार्फत समाज जागृतीचे कार्य घडून आले होते. महाराष्ट्रात विविध सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रात संघटनाला सुरुवात झाली होती. ब्रिटिशांनी १८ व्या शतकात मराठी सत्तेचा प्रभाव कमी करण्याचा प्रयत्न केला यातून महाराष्ट्रात राष्ट्रीय चळवळीला पोषक वातावरण मिळाले.

१) महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळीचा उदय

महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करताना, आपण हिंदू समाजावर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित केल्यास मुस्लीम वस्त्याही होत्या पण त्या फक्त जिथे मुस्लीम राजे होऊन गेले अशा प्रदेशापुरत्या मर्यादित होत्या. उदा. खानदेश, दौलताबाद, अहमदनगर, जंजिरा आणि पश्चिम किनारपट्टीवरील बंदरे महत्त्वाची होती. महाराष्ट्रात जनतेचे नेतृत्व करण्यासाठी राष्ट्रीय संघटनेची आवश्यकता निर्माण झाली. या दोन्ही धर्मीयांच्या विकासात आणि महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळीचा विकास महत्त्वाचा होता. त्यातूनच मुंबई येथे इ.स. १८८५ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली यामुळे महाराष्ट्रात राष्ट्रीय चळवळीचा उदय झाला. महाराष्ट्रातील समाजाला एक राजकीय व्यासपीठ उपलब्ध झाले.

म्हणून पुढील काळात राष्ट्रीय चळवळीला गती प्राप्त झाली त्याची कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

२) महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळीच्या उदयाची कारणे

ब्रिटिश सत्ता आपल्या व्यापक व स्थिर पायावर उभी राहात असताना महाराष्ट्रातील उभारलेल्या २० व्या शतकापर्यंतच्या सशस्त्र उठावांना तोंड घ्यावे लागले. महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळीची कारणे महत्त्वाची आहेत.

१) इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार

महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्तेची स्थापना झाल्यावर इंग्रजांनी येथे इंग्रजी शिक्षणाची सुरुवात केली. त्याकरिता त्यांनी अनेक ठिकाणी शाळा उघडल्या. शिक्षण घेतलेल्या तरुणांनी नवा शिक्षित इंग्रजी वर्ग समाजात उदयास येऊ लागला. लॉर्ड मेकॉले यांच्या प्रयत्नामुळे इंग्रजी भाषा ही भारतातील शिक्षणाचे माध्यम म्हणून स्वीकारण्यात आली. या शिक्षणात महाराष्ट्रातील लोकांना राजकीय स्वातंत्र्य, मानवी हक्क, समानता, राष्ट्रवाद, लोकशाही यासारख्या आधुनिक संकल्पनांचा परिचय झाला. पाश्चात्य विद्येच्या अभ्यासामुळे महाराष्ट्रातील लोकांचा दृष्टिकोन आधुनिकतेचा बनला.

२) समाज व धर्मसुधारणा चळवळी

१९ व्या शतकात महाराष्ट्रात समाज व धर्म सुधारणेच्या ज्या चळवळी झाल्या त्यांनी सामाजिक प्रबोधनाचे कार्य केले. इंग्रजांच्या राजवटीविषयी सुरुवातीला आपुलकी वाटत होती. समाजसुधारकांनी वेगवेगळे समाज प्रबोधनाचे कार्य केले. त्यांच्या प्रयत्नातून आपल्या समाजाला आधुनिक दृष्टिकोन प्राप्त झाला. समाजात जनजागृती घडून यावी यासाठी अनेक प्रयत्न केले. त्यातून समाज जागृती घेऊन राष्ट्रवादी विचार व दृष्टिकोन राजकीय आमृती प्रेरणादायी ठरत गेली.

३) ब्रिटिश राजवटीचा प्रभाव :

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादी शक्तींना मजबूत राजवटीने अप्रत्यक्षरित्या करण्याचे कार्य ब्रिटिशांनी केल्याचे दिसून येते. ब्रिटिश सत्तेच्या वर्चस्वाने महाराष्ट्रात रेल्वे तारायंत्र, पोस्ट व दळणवळणाच्या साधनात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा घडवून

आणली. महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या प्रदेशात एकमेकांशी सुलभतेने संपर्क साधण्यात सुरूवात झाली. विचाराचे आदान-प्रदान आणि ब्रिटिशांच्या राजवटीच्या धोरणाने महाराष्ट्राच्या लोकांना अन्यायासंबंधी लढण्याच्या तयारीतून राष्ट्रवादी विचारांचे बीजारोपण झाले.

४) वृत्तपत्रे व नियतकालिकांचे कार्य

बाळशास्त्री जांभेकर यांनी इ.स. १८३२ मध्ये मुंबईतून सर्वप्रथम 'दर्पण' हे मराठीतील पहिले वृत्तपत्र सुरू केले. त्यानंतर प्रभाकर, ज्ञानप्रकाश, ज्ञानोदय, इंदुप्रकाश, ज्ञानविस्तार, इत्यादी अनेक वृत्तपत्रे व नियतकालिके मराठी भाषेतून निघाली. या वृत्तपत्रांनी व नियतकालिकांनी लोकशिक्षण व लोकजागृतीचे मोठे कार्य महाराष्ट्रात केले. वृत्तपत्रांनी निरनिराळ्या सामाजिक व राजकीय प्रश्नांवर केलेल्या लिखाणामुळे लोकांमध्ये राष्ट्रीय वृत्ती निर्माण होऊ लागली.

५) आर्थिक शोषणाचे परिणाम

ब्रिटिशांच्या आर्थिक शोषणामुळे महाराष्ट्रातील लोकांना राष्ट्रवादी विचार तसेच राष्ट्रीय शक्तींना वळण मिळाले. या शोषणाविरुद्ध सर्वप्रथम दादाभाई नौरोजी यांनी 'आर्थिक निस्सारणाचा सिद्धांत' मांडला. यातून महाराष्ट्रात लोकहितवादी व न्या. रानडे यांनी आर्थिक प्रश्नाकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. आर्थिक प्रश्नांवर जन-जागृती झाली यातून राष्ट्रीय चळवळीला आवश्यक वातावरण निर्माण झाले.

६) राजकीय संघटनांची कामगिरी

१९ व्या शतकात देशात स्थानिक पातळीवर ठिक-ठिकाणी राजकीय संघटनांची स्थापना झाली. या संघटनांनी लोकांमध्ये राजकीय जागृती घडवून आणण्याचे कार्य केले. इ.स. १८३८ मध्ये कलकत्ता येथे 'लॅंडहोल्डर्स सोसायटी' ही संघटना स्थापन झाली. इ.स. १८८३ मध्ये 'बंगाल ब्रिटिश इंडियन सोसायटी' तर इ.स. १८५१ मध्ये 'ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन' ही संस्था स्थापन झाली. मद्रास प्रांतातही 'मद्रास नेटिव्ह असोसिएशन' व 'महाजन सभा' या संस्था स्थापन झाल्या. इ.स. १८५२ मध्ये मुंबई येथे 'बॉम्बे असोसिएशन' नावाची संघटना आस्तित्वात आली. त्यानंतर पुणे येथे इ.स. १८७० मध्ये 'सार्वजनिक सभेची' स्थापना झाली. या राजकीय संघटनांनी जनजागृतीचे कार्य केले.

७) ब्रिटिश शासनाची उदासीनता

भारतीय जनतेच्या जिऱ्हाळ्याच्या प्रश्नांविषयी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांची उदासीन वृत्ती ही राष्ट्रवादाच्या निर्मितीसाठी एक महत्त्वाचे कारण ठरली. ब्रिटिश राजवटीत सामान्य जनतेवर अनेक प्रकारची संकटे कोसळली. इ.स. १८७७-७८ मध्ये महाराष्ट्र भयंकर दुष्काळ पडला. या दुष्काळात सामान्य शेतकऱ्याचे अतोनात हाल झाले. महाराष्ट्रात ग्रामीण भागातील शेतकरी सरकारी अधिकारी, सावकार जमीनदार यांच्याकडून छळला जात होता. इंग्रजांनी वर्णभेद केल्याने हिंदूंना वरिष्ठ पदे मिळाली नाही. ब्रिटिशांच्या विरोधी असंतोष वाढत गेल्याने राष्ट्रवादी भावना निर्माण झाली.

सांस्कृतिक सुधारणेतून राष्ट्रवादी विचार महाराष्ट्रात इ.स. १८९० पासून ते १८९५ पर्यंतचा कालखंड हा सांस्कृतिक दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. या काळात येथील सुशिक्षित लोकांच्या मनातील भारतीय संस्कृती संबंधीचा न्यूनगंड बराचसा दूर झाला. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील बहुतेक समाजसुधारक व धर्मसुधारणा यांनी भारतीय संस्कृतीपेक्षा पाश्चात्यांची संस्कृती श्रेष्ठ असल्याचे वाटत होते. यातून अनेक सामाजिक सुधारणा होऊन राष्ट्रवादी विचार वाढीस लागले.

३) काँग्रेसच्या स्थापनेपूर्वीच्या प्रांतीय संघटना

महाराष्ट्रात १९ व्या शतकात अनेक प्रांतीय संघटनांनी दिलेल्या कार्यामुळे राष्ट्रीय वृत्तीचा विकास झाला. जगन्नाथ शंकर यांच्या नेतृत्वाखाली २६ ऑगस्ट १८५२ रोजी मुंबई येथे 'बॉम्बे असोसिएशन' नावाची संघटना स्थापन झाली. या संघटनेने कंपनी सरकारवर टीका करणारे व भारतीय लोकांस हितसंबंधांसाठी काही हक्क व अधिकाराची मागणी करणारे एक निवेदन ब्रिटिश संसदेत सादर केले. इ.स. १८६७ साली मुंबई प्रांतात राष्ट्रीय चळवळ निर्माण करणारी पहिली 'पूना असोसिएशन' ही संस्था पुणे येथे न्या. म.गो. रानडे यांनी स्थापन केली. गणेश वासुदेव जोशी यांनी इ.स. १८७० मध्ये या संस्थेचे नाव 'सार्वजनिक सभा' असे करून या सभेचे ते कारभारी बनले. त्यांना 'सार्वजनिक काका' या नावानेही ओळखले जाते. त्यांनी जनजागृती करण्यासाठी वरील दुष्काळपीडित

लोकांना मदत केली. या संस्थेने इ.स. १८७८ मध्ये एक पाक्षिक सुरू केले. या संस्थेचे वाई, नाशिक, सातारा व सोलापूर या संस्थेचा राजकीय प्रभाव वाढत चालल्यामुळे या संस्थेची इ.स. १८८८ साली मुंबईच्या शासनाने काही काळ रद्द केली.

मुंबईत फिरोजशाहा मेहता, बद्रुद्दीन तय्यबजी न्या. के.टी. तेलंग यांनी सर्वानी मिळून एक नव्या संघटनेची आवश्यकता वाटल्यामुळे त्यांनी मुंबई येथे जानेवारी १८८५ मध्ये सार्वजनिक कार्यकर्त्यांची एक बैठक आयोजित केली. त्या ठिकाणी त्यांनी 'बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' या नावाची संघटना स्थापन केली.

४) भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (२८ डिसेंबर १८८५)

ब्रिटिश सेवानिवृत्त अधिकारी ए.ओ. ह्युम यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना करण्यासाठी पुढाकार घेतला. भारतीय लोकांच्या असंतोषाचा विध्वंसक मार्गाने असंतोष प्रकट होण्याचा संभाव्य धोका सरकारला टाळता येऊ शकतो अशी ए.ओ. ह्युमची प्रामाणिक इच्छा असल्यामुळेच त्यांनी हालचाल करण्यास सुरुवात केली. यासाठी सुशिक्षितांना ह्युम यांनी एकत्र येऊन कार्य करण्याचे आवाहन केले. १ मार्च १८८३ साली कलकत्ता विद्यापीठातील पदवीधरांच्या समारंभात भारतीय लोकांना उद्देशून लिहिलेल्या एका अनावृत्तात अॅलन अॅक्टव्हियन ह्युम यांनी सार्वजनिक कार्यासाठी एकत्र येण्याचे आवाहन केले होते. यातूनच इ.स. १८८४ झाली 'इंडियन नॅशनल युनियन' या नावाची संघटना स्थापन केली. सामाजिक सुधारणा करणे व देशाची प्रगती सरकारच्या मदतीने सनदशीर मार्गाने घडवून आणणे हे या संघटनेचे ध्येय होते. अॅलन ह्युमच्या विचाराला भारताविषयी आस्था असणाऱ्या लॉर्ड नॉर्थब्रुक, जॉन ब्राईट व लॉर्ड रिपन यांनी उत्तेजन दिले. गर्व्हनर जनरल लॉर्ड रिपन यांच्याशी चर्चा केल्यानंतर अॅलन ह्युम यांनी सर्वांच्या विचाराने पुणे येथे १८८५ साली भारतीय सभेचे अधिवेशन घेण्याचे निश्चित केले, परंतु पुणे येथे प्लेगची साथ चालू झाल्यामुळे पुण्याऐवजी मुंबईला अधिवेशन घेण्याचे ठरविले. २८ डिसेंबर १८८५ रोजी मुंबईच्या गोकुळदास तेजपाल संस्कृत कॉलेजमध्ये अधिवेशनास सुरुवात झाली. या अधिवेशनाचे

अध्यक्षपद मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड रे यांनी स्वीकाराले नसल्यामुळे डब्ल्यू. सी. बॅनर्जी यांना अध्यक्षपद देण्यात आले अशारितीने व्योमेशचंद्र बॅनर्जी यांच्या अध्यक्षतेखाली ७२ प्रतिनिधींनी भाग घेतला. लोकमान्य टिळक मात्र काँग्रेसच्या अधिवेशनाला उपस्थित नव्हते.

काँग्रेसच्या, स्थापनेत महाराष्ट्र काँग्रेसच्या स्थापनेतील महाराष्ट्राचा सहभाग. राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष व्योमेशचंद्र बॅनर्जी हे होते. तर सचिव म्हणून ए.ओ. ह्युम यांची निवड करण्यात आली. या सभेत दादाभाई नौरोजी, फिरोजशाह मेहता, दिनश वाच्छा, न्या. के.टी. तेलंग, मोतीलाल नेहरू, लाला लजपतराय, गोपाळकृष्ण गोखले, लोकमान्य टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर, पं. मदनमोहन मालवीय, रंगय्या नायडू यांचा समावेश होता, याशिवाय ए. ओ. ह्युम, वेडरबर्न, हॅन कॉटन हे इंग्रज अधिकारी हजर होते. काँग्रेसची स्थापना करण्याअगोदर इ.स. १८८५ मध्ये ह्युम पुणे येथे गेलेले होते. या सर्व विचारमंथनातून इंडियन नॅशनल यूनियन तर्फे राष्ट्रीय अधिवेशन घेण्याचा विचार पक्का झाला होता हे अधिवेशन पुण्याला घ्यावे. असे न्या. रानडे यांना वाटत होते. त्यामुळे हे अधिवेशन पुण्यात भरविण्याची जबाबदारी सार्वजनिक सभेच्या वतीने सीतारामय्या व चिपळूणकरांनी स्वीकार होती. एवढा पुरावा केळकरांच्या 'सह्याद्री' मासिकात प्रकाशित झालेल्या लेखात उल्लेख मिळतो.

५. काँग्रेसची ध्येये व उद्दिष्टे

२८ डिसेंबर १८८५ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसचे जनक ए.ओ. ह्युम यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसला 'भारतीय राष्ट्रीय सभा' असे नाव दिले. आर. एम. सयानी व एम. धरमसी हे दोन मुस्लीम प्रतिनिधी या अधिवेशनाला उपस्थित होते. अधिवेशनाचे अध्यक्ष व्योमेशचंद्र बॅनर्जी होते तर ए.ओ. ह्युम हे सचिव, म्हणून निवडण्यात आले. राजकीय कार्य यशस्वीपणे पार पाडण्यासाठी आणि देशहिताच्या दृष्टीने आवश्यक असलेल्या साधनांचा आणि मार्गाचा शोध घेणाऱ्यांच्या विविध प्रांतात वास्तव्य करणाऱ्या लोकांना देशहिताच्या कार्यासाठी एकत्रित करणे आणि त्या मैत्रीपूर्ण संबंध वाढविण्याचा प्रयत्न करणे देशातील जातीय धार्मिक व वैश्विक भेदभाव दूर करण्याचे प्रयत्न करून देशातील सर्व नागरिकांमध्ये

राष्ट्रीय एकात्मता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे. तसेच देशप्रेमी नागरिकांना देशहिताच्या कार्यासाठी उत्तेजन व प्रेरणा देणे. आपल्या मागण्या सनदशीर मार्गानेच शासनापुढे ठेवणे आणि सरकार मान्य करेल तेवढ्याच मागण्यांवर समाधान मानणे. इंग्रज लोकांच्या न्यायप्रियतेवर त्यांचा विश्वास होता तसेच देशात स्वराज्य संस्था स्थापन करणे आणि आफ्रिकेतील भारतीय लोकांना समतेची वागणूक देणे यासाठी प्रयत्न करणे.

६. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या मागण्या

यात अनेक ठराव पास करण्यात आले व त्या मागण्या सरकारकडे केल्या त्या महत्त्वाच्या आहेत. १.भारत सचिवाचे पद व इंडिया कौन्सिल तर विनाकारण पैसा खर्च होत असल्यामुळे ते रद्द करण्यात यावे. २.भारतीय प्रशासनाची चौकशी करण्यासाठी सरकारने एका रॉयल कमिशनची नियुक्ती करावी. ३.प्रांतीय आणि केंद्रीय विधिमंडळात लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींचाच अधिक संख्येने अंतर्भाव केला जावा.४.उच्च संचनालयात लोकनियुक्त प्रतिनिधींना प्रशासनासंबंधी प्रश्न विचारण्याचा तसेच अर्थसंकल्प व मतदान करण्याचा हक्क देण्यात यावा. ५.लष्करावर होणाऱ्या खर्चात कपात करावी तसेच लष्करावर होत असलेला खर्च भारताबरोबर ब्रिटननेही करावा. लष्करातील इंग्रजांसाठी असणाऱ्या जागेवर भारतीयांची सुद्धा नेमणूक करावी. ६.भारतात व ब्रिटनमध्ये घेतल्या जाणाऱ्या आय.सी.एस. पदासाठीच्या परीक्षा एकाच वेळी घेण्यात याव्यात. तसेच या स्पर्धा परीक्षेसाठी निश्चित केलेल्या वयोमर्यादेत वाढ करण्यात यावी. ७.स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकाधिक अधिकार देण्यात येऊन त्यांना स्वायत्तता देण्यात यावी. ८.भारतीय वस्तूसाठी संरक्षक जकातीच्या धोरणांचा अवलंब करावा, तसेच मिठावरील लावलेला कर रद्द करण्यात यावा उद्योगधंद्यांचे पुनरुज्जीवन करावे. तसेच नवीन उद्योगधंद्यांना चालना द्यावी व बेरोजगारी निवारण्याचा सरकारने प्रयत्न करावा. ९.शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण थांबविण्यात यावे, शेतकऱ्यांना कर्जाच्या रूपाने अर्थसहाय्य करावे. शस्त्रासंबंधीच्या कायद्यात बदल करण्यात यावा. १०.भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे स्वरूप ब्रिटिशांच्या साम्राज्याच्या संरक्षणांसाठी काँग्रेसची स्थापना करण्यात असल्यामुळे भारतीय

लोकांच्या राजकीय स्वातंत्र्य व हक्कासाठी लढण्याचा प्रयत्न ही संघटना करणार नव्हती असे, लाला लजपत राय यांनी 'यंग इंडिया' या वृत्तपत्रात म्हटले होते. तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे अवलोकन केले असता आपणांस असे दिसून येईल की त्या काळात भारतीयांनी एखादी राजकीय राष्ट्रीय स्वरूपाची संघटना स्थापन केली असती तर तिचे अस्तित्व ब्रिटिशांच्या प्रतिगामी धोरणामुळे नामशेष झाले असते. काँग्रेसचा निर्माता इंग्रज नसला असता तर सरकारने लगेच या संघटनेचा नाश केला असता हे सत्य नाकारता येत नाही. राष्ट्रीय काँग्रेसने राजकीय, सामाजिक व आर्थिक सुधारणांची मागणी सरकारकडे केली तेव्हा काँग्रेस सरकारच्या डोळ्यात सलू लागली होते.

प्राथमिक स्वरूपात काँग्रेस ही सामान्य जनतेची संघटना नव्हती. कारण सुरुवातीच्या काळात काँग्रेसमध्ये शेतकरी, मजूर, कारागीर व सामान्य लोकांचा सहभाग नव्हता. याउलट फक्त उच्च व मध्यम वर्गातील सुशिक्षित लोकांचा अधिक भरणा असल्याचे दिसते. काँग्रेसचे सुरुवातीचे स्वरूप क्रांतिकारी नव्हते. प्रत्येक कार्य करत असतांना केवळ सनदशीर मार्गानेच होऊ शकते असा काँग्रेसचा विश्वास होता. वैधानिक मार्गाने मागण्या सादर करणे, सरकार करेल तेवढ्याच सुधारणा केल्या तर काँग्रेस आनंद मानत असे. स्वराज्याची कल्पना त्यांच्या मनात आली नाही. ब्रिटिशांच्या न्यायप्रियतेवर काँग्रेसच्या नेत्यांचा दृढ विश्वास असल्यामुळे, त्यांनी सरकार विरोधी क्रांतिकारी मार्गाचा अवलंब केला नाही.

७. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अधिवेशने

काँग्रेस सर्व मांगण्या इ.स. १८८६- १८३५ या काळात पूर्ण करण्यासाठी मागण्या व अधिवेशने पास करून ते सरकारला सादर केली. इ.स. १८८८ ते १९०५ या काळात मानवतावादी विचारांचा प्रभाव भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनावर होता. या काळात मवाळवादी विचारसरणीने अनेक सामाजिक, आर्थिक व राजकीय सुधारणांची मागणी सनदशीर मार्गाने केली.

१ कोलकता अधिवेशन (१८८६):- मुंबई येथील अधिवेशनात ठरल्याप्रमाणे राष्ट्रीय काँग्रेसचे प्रत्येकवर्षी डिसेंबरच्या अखेरीस अधिवेशन भरणार होते.

कलकत्ता येथील दादाभाई नौरोजी हे होते भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे जनक सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी या अधिवेशनांतर काँग्रेसचे एक कर्तबगार कार्यकर्ते बनले. अनेक महत्त्वाचे ठराव पास करून ते अर्जाच्या रुपाने शासनाकडे पाठविण्यात आले.

२.मद्रास अधिवेशन (१८८७):- काँग्रेसचे तिसरे अधिवेशन मद्रास इ.स. १८८७ साली कायदेपंडित बद्रुद्दीन तय्यबजी यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोजित करण्यात आले. या अधिवेशनासाठी मद्रास येथील मुस्लीम, हिंदू, पारसी व ख्रिश्चनांनी फार परिश्रम घेतले. या अधिवेशनात अध्यक्षीय भाषणात तय्यबजी यांनी आपल्या बांधवांना समान ध्येय आणि उद्दिष्टांसाठी या राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सहभागी होण्याचे आवाहन केले.

३.अलाहाबाद अधिवेशन (१८८३):- काँग्रेसचे चौथे अधिवेशन इ.स. १८८७ मध्ये कलकत्ता येथील उदारमतवादी ब्रिटिश अधिकारी जॉर्ज युले यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. या अधिवेशनात प्रतिकूल वातावरणात तयार झाल्यामुळे ते इतर अधिवेशनापेक्षा थोडेसे वेगळे होते. काँग्रेसने सरकारवर टीकेचे प्रहार सुरू केल्यामुळे सरकार अस्वस्थ झाले होते. याशिवाय काँग्रेसच्या मागण्यांकडे सरकार दुर्लक्ष करित होते.

४.मुंबई अधिवेशन (१८८९):- मुंबई येथील अधिवेशन सेवानिवृत्त असलेले सर विल्यम वेडरबर्न या इंग्रज अधिकाऱ्याच्या अध्यक्षतेखाली इ.स. १८८९ मध्ये काँग्रेसने पाचवे अधिवेशन झाले. या अधिवेशनात ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी भाग घेतला होता. त्यात त्यांनी भारतीय मागण्यांचा ठराव तयार करून इ.स. १८९० साली तो ब्रिटिश संसदेत चर्चेसाठी सादर केली.

५. इ.स. १८९० व त्यानंतरची अधिवेशने :- इ.स. १८९० साली कलकत्ता येथे अधिवेशन भरविण्यात आले. या अधिवेशनात इ.स. १८९१ मध्ये नागपूर व इ.स. १८९२ मध्ये लाहोर या ठिकाणी काँग्रेसची अधिवेशने झाली. या काळात सर्व जनतेचा पाठिंबा काँग्रेसला मिळाला होता. काँग्रेस व्यापक स्वरुपाची राष्ट्रीय संघटना बनली होती. सरकारने मात्र काँग्रेसच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष केले होते. त्यामुळे काँग्रेसने लोकमत जागृतीची चळवळ हाती घ्यावी अशी सूचना ए.ओ.

ह्युमने काँग्रेसला केली होती. या काळात मवाळांच्या उदारवादी विचारसरणीमुळे काँग्रेसमधील तरुण वर्गाचा गट अस्वस्थ होत चाललेला होता. इ.स. १८९२ या कौन्सिल कायद्याच्या प्रक्रियेला चालना या अधिवेशनामुळे काँग्रेसला मिळाली होती. या कायद्याने कायदेमंडळात भारतीयांच्या सुधारणेसाठी एक शिष्टमंडळ पाठविण्याचा ठराव मंजूर केला होता.

८. भारतीय काँग्रेसचे नेते

इ.स. १९०५ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसचा मवाळावादी कालखंड महाराष्ट्रात सुरू झाला. या काळातील नेत्यांना नेमस्त, मवाळ, उदारमतवादी इत्यादी नावाने ओळखला जाते.

१) गोपाळकृष्ण गोखले (इ.स. १८६६-१९०५)

कोल्हापूर येथे मध्यमवर्गीय कुटुंबात गो. गोखले यांचा जन्म झाला. शिक्षण झाल्यावर सरकारी नोकरीत न जाता समाजसेवेसाठी त्यांनी शिक्षकी पेशा सोडला होता. फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे येथे प्राचार्य म्हणून कार्यरत झाले. इ.स. १९०३ मध्ये या पदावरून ते निवृत्त झाल्यावर सार्वजनिक सभेचे सरचिटणीस म्हणून कार्य केले. सार्वजनिक सभेच्या 'द क्वार्टली जर्नल ऑफ द पूना' व 'सार्वजनिक सभा' या त्रैमासिकांचे त्यांनी संपादक म्हणून कार्य केले. त्यांनी न्या. रानडे यांना गुरू मानले होते. गो.कृ. गोखले, यांनी इ.स. १८९७ मध्ये आर्थिक परिस्थितीविषयी डेक्कन सभेच्या माध्यमातून ते इंग्लंडला 'वेल्वी कमिशन' पुढे साक्ष दिली होती. इ.स. १८८९ नंतर त्यांचा भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसशी संबंध आला. इ.स. १९०५ च्या वाराणसी येथील काँग्रेस अधिवेशनात त्यांनी अध्यक्षपद भूषविले होते. इ.स. १९०० मध्ये ते प्रांतिक विधिमंडळाचे तर इ.स. १९०२ मध्ये केंद्रीय कायदेमंडळाचे सदस्य म्हणून कार्य केले.

न्या. गोपाळकृष्ण गोखले यांनी १२ जून १९०५ रोजी 'भारत सेवक समाज' या संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी इ.स. १५०६ मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये अर्थसंकल्पावर केलेल्या भाषणाने ब्रिटिश अधिकारी लॉर्ड मिंटो व एडवर्ड बेकर प्रभावित झाले होते. इ.स. १९०५ चा मोर्लेमिन्टो सुधारणा कायदा अपुरा असूनही गो. गोखले यांनी त्याचे समर्थन केले. त्यांनी पुढील सुधारणेसाठी इ.स. १९०७

साली नवीन योजना सरकारला सादर केली. गो. गोखले यांनी भारताचे व्हाईसरॉय लॉर्ड कर्झन यांना 'मुघल सम्राट औरंगजेब' म्हणून उपमा दिली. महात्मा गांधीजी यांनी गो. गोखले यांना 'गंगेचे पवित्र पात्र' म्हणून उपमा दिली आहे.

२) न्या. महादेव गोविंद रानडे (इ.स.१८४२-१९०१)

न्या. महादेव गोविंद रानडे यांचा जन्म १८ जानेवारी १८४२ रोजी नाशिक जिल्ह्यात निफाड येथे झाला. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर इ.स. १८७१ मध्ये यांनी मुंबई सरकारच्या उच्च न्यायालयात कनिष्ठ लिपिक म्हणून कार्य केले. त्यांनी सरकारी नोकरी करून त्याच्याबरोबर सामाजिक कार्यही केले. त्यांनी इ.स १८७० मध्ये महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक लोकांच्या जीवनाला जागृत करण्याचे कार्य केले. त्यांनी अनेक लेख लिहून त्यातून सामाजिक व धार्मिक सुधारणा कारण्याचा प्रयत्न केला. सार्वजनिक व राजकीय कार्यात सक्रिय भाग घेतला. त्याच्या मते ब्रिटिश सत्ता देणारी योजना आहे यातच भारताचे कल्याण आहे. ब्रिटिशांनी काँग्रेस सभेमाफत सनदशीर राजकारण व भारताच्या औद्योगिक उन्नतीच्या चळवळीच्या पाया घातला. त्यांनी देशाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी स्वदेशी, कारखाने, उद्योगधंदे व संरक्षक जकात इत्यादीचा पुरस्कार केला. इंग्रजांच्या मुक्त व्यापाराच्या धोरणाने भारतीय अर्थव्यवस्था कमकुवत झाली याबद्दल त्यांनी ब्रिटिश सरकारला दोष दिला. त्यांनी पुणे येथे स्थापन झालेल्या 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी'च्या स्थापनेत सक्रिय सहभाग घेतला होता. त्यांनी 'मराठी सत्तेचा उत्कर्ष' हा ग्रंथ लिहिला. त्यांनी राजकीय चळवळीत प्रभावी बनविण्यासाठी इ.स. १८८७ साली 'सामाजिक परिषद' घेण्याची कल्पना मांडली होती इ.स. १९३० पर्यंत काँग्रेसच्या अधिवेशनाला जोडून सामाजिक परिषद कार्यरत होती.

३) फिरोजशाहा मेहता (इ.स. १८४५-१९१५)

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेत सहभाग महत्त्वाचा ठरतो. त्यांनी एकूण ३० वर्षे काँग्रेसमध्ये राहून कार्य केले. मुंबई येथील त्यांनी सामाजिक व राजकीय कार्याला प्रारंभ केला त्यांचा ब्रिटिशांच्या उदारमतवादावर प्रचंड विश्वास आणि जन आंदोलनाला विरोध यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्व वादग्रस्त होते. काँग्रेसमधील

जहाल गटाला त्यांनी कायम विरोध केला होता. इ.स. १९०७ च्या सुरत अधिवेशनात फूट पडणार हे स्पष्ट दिसत होते तरी असून सुद्धा त्यांनी काँग्रेसला साधण्याचे प्रयत्न केले नाहीत. इ.स. १८९० मध्ये झालेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे ते अध्यक्ष होते. प्रातिनिधिक शासन यंत्रणेचा पुरस्कार करून मुंबई नगरपालिका व मुंबई विद्यापीठ मर्यादित स्वायत्ततेसाठी ते कायम दक्ष होते. रणांगणावर उत्तरे लढणाऱ्या सैनिकांची भूमिका बजावण्यापेक्षा राजधानीत बसून युद्धाच्या योजना आखणेच त्यांच्या स्वभावात बसणार होते.

४) दादाभाई नौरोजी (इ.स. १८२५-१९१७)

दादाभाई नौरोजी यांचा जन्म मुंबई येथे एका पारसी कुटुंबात इ.स. १८२५ मध्ये झाला. लहानपणी त्यांचे वडील मरण पावल्याने त्यांना शिक्षणासाठी अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले. इ.स. १८४५ मध्ये त्यांनी सार्वजनिक कार्याला प्रारंभ केला. इ.स. १८५४ मध्ये प्राध्यापक म्हणून एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये काही विद्यार्थ्यांनी प्राध्यापक होणारे ते पहिले भारतीय होते. इ.स. १८४८ मध्ये मुंबईत एल्फिन्स्टन कॉलेजातील काहीनी 'ज्ञानप्रसारक सभा' स्थापन केली. दादाभाई नौरोजी त्यांनी या सभेच्या गुजराती शाखेत मोफत विद्यादानाचे कार्य केले. याच सुमारास मुंबईत मुर्लीचा पहिली शाळा काढण्याचा उपक्रमात त्यांनी सहभाग घेतला. त्यांनी जागृतीसाठी 'रास्त गोपल' हे गुजराती साप्ताहिक इ.स. १८५१ मध्ये सुरु केले. जगन्नाथ शंकर शेट यांनी २६ ऑगस्ट १८५२ रोजी मुंबईत 'बॉम्बे असोसिएशन' ही संघटना स्थापन केली.

या संघटनेच्या स्थापनेत दादाभाई नौरोजी यांनी सहभाग घेतला होता. इ.स. १८५५ मध्ये दादाभाई नौरोजी यांनी मुंबई येथील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कामासाठी इंग्लंडला प्रथमच गेले होते. या काळात त्यांनी ब्रिटिश शासनपद्धती, अर्थव्यवहार आणि व्यापारी यांचा अभ्यास केला. याच काळात त्यांच्या मनावर ब्रिटिश उदारमतवादाचा सनदशीर राजकारणाचा प्रभाव पडला होता. इ.स. १८६६ मध्ये लंडन येथे 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' स्थापन केली होती. भारतीय लोकांचे प्रश्न ब्रिटिश सरकारपुढे मांडणे हा या संघटनेचा हेतू होता. इ.स. १८७० मध्ये दादाभाई इंग्लंडहून परत झाले. याच वर्षी ते बडोद्याचे दिवाण झाले परंतु

१३ महिन्यात त्यांनी या पदाचा राजीनामा दिला व ते मुंबईत परत आले. दादाभाई यांनी ब्रिटिश व्यापार आणि उद्योगाच्या क्षेत्रात वावरत असतानाच देशाचे औद्योगिक आर्थिक शोषण करित आहे. याच्या स्थितीचा अभ्यास केला. इ.स. १९०६ मध्ये कलकत्ता येथे झालेल्या अधिवेशनाचे ते अध्यक्ष होते. अध्यक्षीय काँग्रेसच्या भाषणात त्यांनी 'चळवळ करा, अखंड चळवळ करा' असा मंत्र जनतेला दिला. १९ जुलै १९०५ रोजी लॉर्ड कर्झन यांनी सर विल्यम वार्ड यांच्याकडे योजनेप्रमाणे बंगालची फाळणी करण्याचा निर्णय घोषित केला. त्यानुसार १५ ऑक्टोबर १९०५ रोजी या निर्णयाची अंमलबजावणी केली. त्यामुळे बंगालच्या लोकांनी वंगभंग चळवळ सुरु केली. दादाभाईंनी या आंदोलनास पाठिंबा दिला आणि त्यांना स्वदेशी व बाहेरील शस्त्र उचलावे, असाही संदेश त्यांनी दिला. ब्रिटिशांनी चालविलेल्या द्रव्यापहरणाचा सिद्धांत प्रथम दादाभाई नौरोजींनी सादर केला व राष्ट्रवादाला आर्थिक संदर्भ अर्थ प्राप्त करून दिला. त्यांनीच ब्रिटिशांनी पुरस्कार केला आणि भारतीच्या दारिद्र्याचे शास्त्रीय विश्लेषण करून उपाय सुचविला. दादाभाईंना भारतीय राष्ट्रवादाचे आद्यप्रवर्तक होते त्यांच्या महान कार्यामुळेच त्यांच्या काही समकालीन सहकाऱ्यांनी त्यांना 'आधुनिक भारताचे पितामह' ही उपाधी दिली. लोकमान्य टिळक यांनी त्यांना 'महर्षी' ही पदवी दिली होती.

६) काँग्रेसची विचारसरणी व कार्यपद्धती (इ.स. १८८५ ते १९०५)

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या प्रारंभीच्या काळात ज्या नेत्यांच्या हातात काँग्रेसची सूत्रे होती त्या नेत्यांच्या विचारसरणी, तत्त्व-प्रणाली व कार्यपद्धतीवरून त्या नेत्यांच्या गटाला मवाळवादी (नमस्त गट) म्हणून ओळखले जाते. इ.स. १९०५ पर्यंत मवाळवादी गटाच्या हातात काँग्रेसच्या कार्याची सूत्रे होती. त्यामुळे इ.स. १८८५ ते १९०५ या काळात राष्ट्रीय काँग्रेसचा पहिला कालखंड 'मवाळवादी कालखंड' म्हणून आधुनिक भारताच्या इतिहासात ओळखला जातो. मवाळवादी विचारणीचा ब्रिटिश राजसत्तेशी त्यांच्या घनिष्टतेवर त्याचा विश्वास होता. ब्रिटिशांच्या राजवटीमुळेच भारतीयांचे कल्याण अपेक्षित आहे. ब्रिटिश सत्ता भारतासाठी वरदान असून सनदशीर मार्गानेच राजकीय अधिकारांची प्राप्ती

करता येते. ब्रिटिशांच्या सनदशीर मार्गावर विश्वास असून ब्रिटिश नोकरशाही हीच प्रमुख अडचण आहे. ब्रिटिश राज्यामुळेच भारताचा विकास होत असल्याने टप्प्या-टप्प्याने होणाऱ्या सुधारणांवर त्यांचा विश्वास होता.

७) मवाळांचा उदारमतवादी विचार :

काँग्रेसच्या प्रारंभीच्या काळात ज्या नेत्यांच्या हातात काँग्रेसची सूत्रे होती, त्याची सर्व सूत्रे उदारमतवादी विचार असणाऱ्या भारतीय नेत्यांच्या हातात होती. न्या. रानडे, गो.कृ. गोखले, फिरोजशहा मेहता, दादाभाई बॅनजी, सुरेंद्रनाथ बॅनजी, व्योमेशचंद्र बनर्जी, ए.ओ. ह्युम, जॉन कॉटन या नेत्यांचे विचार उदारमतवादी होते. या सर्व व्यक्तींवर पाश्चात्य ज्ञानाचा प्रभाव पडलेला होता. म्हणून ब्रिटिशांच्या न्यायप्रियतेवर व उदारतावादावर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता.

१. ब्रिटिशांच्या राजसत्तेशी एकनिष्ठ

ब्रिटिशांच्या राजसत्तेशी निष्ठा आणि साम्राज्याशी अतूट निकटचे संबंध या दोन तत्वांवर आधारित होती. काँग्रेसचे विद्याविभूषित असलेले सदस्य जेम्स मिल उदारमतवादी विचारसरणीमुळे भारावलेले होते. म्हणूनच त्यांचा ब्रिटिशांच्या उदारमतवादी धोरणावर व न्यायप्रियतेवर विश्वास होता. काँग्रेसचे उदारमतवादी नेते ब्रिटिश प्रशासनाशी एकनिष्ठ होते. कारण ब्रिटिशांच्या शिवाय भारताला विकास होणे कठीण आहे. त्यामुळे ब्रिटिशीचे सरकार हे भारतासाठी एकप्रकारचे वरदान आहे, असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळे काँग्रेस प्रारंभीच्या काळात ब्रिटिश शासनाशी एकनिष्ठ राहिली.

२. ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास

मवाळ विचारसरणीच्या पुढाऱ्यांना इंग्रजांच्या न्यायप्रियतेवर त्यांच्या उदारमतवादी आणि इंग्लंडच्या लोकशाही तत्त्वप्रणालीवर विश्वास होता. ब्रिटेन ही लोकशाहीची जननी आहे, असे भारतीयांना वाटत होते. ब्रिटेनच्या न्यायबुद्धीवर त्यांच्या प्रातिनिधिक शासन पद्धतीवर पूर्ण विश्वास होता. राणी व्हिक्टोरिया याने नोव्हेंबर १८५८ साली जाहीर केलेल्या जाहिरनाम्यातील आश्वासनावर मवाळांचा विश्वास होता. इ.स. १९०१ मध्ये गोपाळकृष्ण गोखले यांनी आपल्या भाषणात म्हटले होते की भारतात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्याचे काम फक्त

इंग्रज करू शकतात. आपले सामाजिक व आर्थिक जीवन ब्रिटिश शासनावरील निष्ठेवरच अवलंबून आहे.

३. सनदशीर मार्गावर विश्वास

मवाळ नेते व कार्यकर्ते हे उच्चविद्याविभूषित होते. त्यातील बहुतांश प्राध्यापक, वैद्यकिय व्यवसाय करणारे व कायदेपंडित होते. मध्यमवर्गातील या नेत्यांचा पाश्चिमात्याशी संपर्क आलेला होता त्यामुळेच त्यांनी सनदशीर मार्गाचा राजकीय अधिकार मिळविण्याच्या मार्गाचा अवलंब केला. असाध्य ध्येय समोर ठेवण्यापेक्षा वाटाघाटीच्या मार्गांनी मागणी पूर्ण करून घ्यावयाची असे मवाळांचे धोरण होते. क्रांतिकारी मार्गाचा अवलंब करण्याचा विचारही नेत्यांच्या मनात कधी आला नाही. ज्या मागण्या मवाळ व सौम्य शब्दांत मांडल्या जात असत. अशा सनदशीर मार्गातूनच सरकारपुढे ठेवण्याची त्यांची कार्यप्रणाली होती.

४. क्रमाक्रमाने होणाऱ्या सुधारणांवर विश्वासः

ब्रिटिशांनी आपला भारत देश सोडून निघून जावे असे या नेत्यांना कधीच वाटले नाही त्यांनी ब्रिटिश व भारतीयांचे संबंध असल्याचे सांगितले. मवाळ नेत्यांनी आपल्या मागण्या मांडण्यासाठी अर्ज-विनंती करण्याचा मार्ग स्वीकारला. काँग्रेसने मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी सनदशीर व क्रमाक्रमाने होणाऱ्या सुधारणांवर अधिक भर दिला. काँग्रेसच्या नेत्यांनी अतिशय उदारमतवादी धोरणांचाही आणि कार्यपद्धती, तत्त्व प्रणालीचा स्वीकार केला.

६. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे कार्य

मवाळवादी विचारसरणीचे कार्य योगदान मवाळवादी कालखंडात महाराष्ट्रात मवाळ नेत्यांनी राष्ट्रीय काँग्रेसचे नेतृत्व केले.

१) राजकीय व आर्थिक समाजजागृती- त्यांनी राजकीय व आर्थिक विचारात व विकासान देशात अनेक ठिकाणी आपले कार्य व विचारसरणी प्रसारित केली. त्यातून समाजजागृती व राजकीय शिक्षणाचा प्रारंभ महाराष्ट्रात झालेला दिसून येतो.

२) महाराष्ट्रात राष्ट्रीय वृत्तीचा विकास- मवाळ कालखंडात महाराष्ट्रात राष्ट्रीय वृत्तीचा विकास झाला. लोकांमध्ये राष्ट्रभावना जागृत करण्याचे कार्य मवाळवादी

नेत्यांनी केलेले असून काँग्रेसच्या अधिवेशनातून त्यांनी महाराष्ट्रातील अनेक भागात वृत्तपत्र व पाक्षिके चालवून विचाराचे आदान-प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला. आपण सर्व एक आहोत ही भावना महाराष्ट्रात जागृत केली.

३) राजकीय शिक्षणातून प्रबोधन- राजकीय शिक्षणावर भर होता. त्याची पद्धतीबद्दल, लोकशाहीवर देशाचा विकास होऊ शकतो, असे त्यांचे म्हणणे होते. लोकांना राजकीय शिक्षण मिळावे, मवाळ नेत्यांचा अर्ज-विनंत्याचा मार्ग लोकांच्या प्रश्नांना सरकार पुढे मांडण्याचा मार्ग भारतीयांचे प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न, सुधारणांचा आग्रह धरणे, अन्याय निर्णयांना विरोध करणे, हे सर्व लोकांना राजकीय शिक्षण मिळावे व्हावे म्हणून प्रयत्न केले.

४) आर्थिक शोषणाचे धोरण- समाज प्रबोधन ब्रिटिश साम्राज्याच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचे विश्लेषण केले आणि भारताच्या दारिद्र्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले आणि हे सिद्ध केले होते दादाभाई नौरोजी यांनी 'संपत्ती अपहरणाचा सिद्धांत' मांडून भारतातील इंग्रजांच्या आर्थिक धोक्यावर टीका केली. मवाळ नेत्यांचे कार्य महाराष्ट्रात आर्थिक धोरणांचे स्वरूप समजावून देणारे ठरल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात लोकांची जनजागृती व समजूतदारपणा समाजात दिसून आला.

५) अन्यायी निर्णयांना विरोध केला :- काँग्रेसच्या कार्यामुळे लोकांमध्ये जागृती येत असल्याचे बघून, सरकारने काँग्रेसला विरोधाचे धोरण पत्करले. इ.स. १८९० मध्ये सरकारने जाहीर केले की, कोणत्याही सरकारी नोकराने काँग्रेसच्या कार्यात भाग घेता येणार नाही. तसेच इ.स. १८९४ मध्ये वकिलांना राजकारणात भाग घेण्यापासून बंदी घालण्यावर सरकार विचार करीत होते. तेव्हा काँग्रेसने सरकारच्या या अन्यायी धोरणाविरुद्ध लोकमत जागृत करून १८०० चा आदेश मागे घेण्यास भाग पाडले.

६) वसाहतीच्या राज्यांची मागणी :- १८९४ च्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद आयरिश अल्फ्रेड वेब यांना देण्यात आले होते. त्यांनी आपल्या भाषणात आयर्लंडप्रमाणे भारतीयांनी सुद्धा इंग्लंडविरुद्ध चळवळ सुरू करावी अशी सूचना केली. पण मवाळांनी अशा प्रकारच्या चळवळीत विरोध केला परंतु

पुढे लॉर्ड कर्झनच्या दडपशाहीमुळे महाराष्ट्र संतापले. काँग्रेसलाही आपल्या धोरणात बदल करावा लागला. त्यामुळे इ.स. १९६५ च्या वाराणशी अधिवेशनात गो. कृ. गोखले यांनी अध्यक्षीय भाषणात वसाहतीचे राज्य हे काँग्रेस चे ध्येय राहिल असे जाहीर केले होते. इ.स. १९८६ च्या कलकत्ता अधिवेशनात अध्यक्ष म्हणून बोलतांना दादाभाई नौरोजी यांनी देशाची दुरावस्था नाहीशी करण्याचा स्वराज्य प्राप्ती हा एकच मार्ग सांगितला होता.

७.इंडियन कौन्सिल कायदा (इ.स.१९९२-१८८५) इ.स. १८९२ या काळात मवाळवादी विचारांच्या काँग्रेसने कायदेमंडळात निवडून येणाऱ्या हिंदी सभासदांची संख्या वाढवावी आणि कायदेमंडळाच्या अधिकारात सुधारणा करावी. अशी मागणी केली होती. त्यानुसार सरकारला इ.स. १८९२ मध्ये इंडियन कौन्सिल कायदा मंजूर करावा लागला. या कायदयाने केंद्रीय आणि प्रांतिक कायदे मंडळातील हिंदी सभासद यांची संख्या वाढण्यास मदत झाली.

९. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे कार्य (इ.स.१८८५-१९०७)

भारतीय काँग्रेसमध्ये वैचारिकदृष्ट्या दोन विचारप्रवाह असून मवाळ व जहाल या दोन प्रवाहातून काँग्रेसची विचारसरणीने सर्वसामान्यांच्या हिताला प्राधान्य दिलेले असून ब्रिटिशांच्या सहकार्याने लोकजागृती घडवून आणण्याचा मार्ग स्वीकारला होता. सुरुवातीच्या काळात काँग्रेस नेत्यांनी संघर्षाऐवजी समन्वय, वादाऐवजी चर्चा, आग्रहाची विनंती अशा मार्गांचा वापर केला. चर्चा करणे, ठराव करणे व ते शासनाकडे पाठविणे, एवढेच कार्य चालू होते. याठिकाणी ब्रिटिश सरकार अशा कार्याचा आढावा आपापल्या परीने घेण्याचा प्रयत्न केला.

१. ब्रिटिश सरकारला विरोध - काँग्रेसने प्रारंभीच्या काळात इंग्रजांच्या न्यायप्रियतेवर विश्वास व्यक्त केला. पण काँग्रेस जेव्हा सरकारला विरोध करू लागली. तेव्हा मात्र ब्रिटिश सरकारला त्यांनी विरोध केला. अधिवेशनासाठी जागा मिळणे कठीण होत गेले. इ.स. १८९० च्या सरकारच्या आदेशानुसार कोणत्याही सरकारच्या नोकरास राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनास हजर राहण्यास बंदी घालण्यात आली होती. त्यामुळे न्या. रानडे यांच्यासारख्या अनेक सरकारी नोकरांची कुचंबना होण्यास सुरुवात झाली. अशावेळी काँग्रेसने सरकारच्या अन्यायी धोरणाविरुद्ध जनमत जागृत करण्याचे कार्य हाती घेतले.

२.राष्ट्रवादाचा विकास झाला- राष्ट्रवादाच्या भावनेतून राष्ट्रीय ऐक्य वाढीस लागले होते. इ.स. १८८५ नंतर महाराष्ट्रात राष्ट्रवादी संकल्पनेचा विकास झाला. राजकीय परिस्थितीला सहकार्य मिळत गेले. लोकांमध्ये राजकीय अधिकाराच्या बाबतीत जागृती झाली काँग्रेसने राष्ट्रीय वृत्ती जागृत करून पुढील काळात राष्ट्रवादी प्रेरणेतून अनेक ठिकाणी क्रांतिकारी चळवळीचा विकास होण्यास मदत झाली. लोकांच्या अन्याय व अत्याचाराला वाचा फोडण्याचे कार्य काँग्रेसच्या नेत्यांनी करून राष्ट्रवादी विचार विकसित केले.

३.महाराष्ट्रामध्ये उत्साह निर्माण केला- काँग्रेसचा प्रभाव जसा जसा वाढत गेला तसा त्यांची जबरदस्त व्यापक स्वरूपाची संघटना म्हणून भारताच्या राजपटलावर पुढे आलेली दिसून येते. काँग्रेसच्या राजकीय चळवळी दडपण्याचा सरकारने प्रयत्न केला पण काँग्रेसच्या नेत्यांचा जोम उत्साह वाढत गेला. लोकप्रियता वाढू लागली. अलाहाबादच्या काँग्रेस अधिवेशनात इ.स. १२४८ प्रतिनिधींनी भाग घेतला होता हा काँग्रेसच्या लोकप्रियतेचा पुरावा होता काँग्रेसले सरकारकडू देशात प्रातिनिधिक राज्य पद्धतीची मागणी केलेली होती. जनमाण साहील जोम उत्साह चळवळीच्या माध्यमातून निर्माण होऊ लागल्याने भारताच्या स्वातंत्र्याची मागणी पुढे आली.

४.युरोपियन नेत्यांचे सहकार्य प्राप्त केले- काँग्रेसने युरोपीयन नेत्यांची सहानुभूती प्राप्त करून आपल्या न्याय-मागण्यांसाठी त्यांचा पाठिंबा मिळविला. ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये भारतीयांच्या अधिकाराबद्दल सहानुभूती असणारे काही सदस्य होते त्यांच्यापैकी चॉर्ल्स ब्रँडला हे एक प्रमुख होते. चॉर्ल्स ब्रँडला यांना इ.स. १८८९ च्या मुंबईतील काँग्रेसच्या अधिवेशनासाठी निमंत्रित करण्यात आले होते. या अधिवेशनाला उपस्थित राहून त्यांनी काँग्रेसच्या वरिष्ठ नेत्याबरोबर चर्चा केली. इ.स. १८९० साली विचार-विनिमयासाठी ब्रिटिश संसदेला सादर केलेला मागण्याच्या ठरावावर काँग्रेसच्या नेत्यांनी चर्चा घडवून आणली.

५.ब्रिटिश शासनाविरुद्ध आक्रमकता- राष्ट्रीय काँग्रेसच्या प्रारंभीक काळात उदारवादी दृष्टिकोन समाजासमोर आणण्याचा प्रयत्न झाला. पण इ.स. १८८७ च्या मद्रास अधिवेशानंतर सरकार व काँग्रेस यांचे संबंध बिघडले ब्रिटिश शासनाने

लोकांसमोर राजकीय धोखे ठेवली पण त्याला काँग्रेसने आक्रमकतेने विरोध दर्शविला. राजकीय चळवळीला प्रारंभ ब्रिटिश शासनाच्या विरोधामुळेच झालेला असून काँग्रेसच्या नेत्यांची आक्रमकता ही कमालीची आल्याचे दिसून येते. ब्रिटिश शासनाने ए.ओ. ह्युम व काँग्रेसची अडवणूक करण्याचे कार्य केले तरी त्याविरुद्ध आक्रमक राष्ट्रवादाचा पुरस्कार काँग्रेसच्या नेत्यांनी केल्यामुळे भारताला स्वातंत्र्य मिळाले.

६. काँग्रेसचे इंग्लंडमधील कार्य- ब्रिटिश लोकमत भारतीय समस्यांच्या बाबतीत जागृत करण्यासाठीच इ.स १८८८ मध्ये डिग्बीच्या मार्गदर्शनानुसार लंडन या ठिकाणी एक समिती स्थापन करण्यात आली. त्यात भारताची सहानुभूती असणाऱ्या ब्रिटिश नेत्याशी संपर्क साधून आपल्या मागण्या त्यांच्यामार्फत संसदेत मांडण्यासाठी प्रयत्न करणे हा या समितीचा हेतू होता दादाभाई नौरोजी यांनी वरील समिती स्थापन करण्यासाठी हेन्री कॉटन, विल्यम वेडरबर्न, इडल नॉर्टन व चार्ल्स ब्रँडला या इंग्रजांचे सहकार्य घेतले होते. त्यानंतर इ.स. १८८९ पासून ही समिती काँग्रेसची कायम स्वरूपाची शाखा म्हणून कार्य करू लागली. या शाखेचे अध्यक्ष वेडरबर्न तर सचिव डिग्बी होते. दादाभाई नौरोजी यांनी ऑगस्ट १९०४ रोजी अॅमस्टरडॅम या ठिकाणी भरलेल्या सोशलिस्ट काँग्रेसच्या अधिवेशनात भारतीय समस्यांचे आणि ब्रिटिशांच्या धोरणीचे विश्लेषण केले.

१०. काँग्रेससंबंधी ब्रिटिश सरकारची प्रतिक्रिया -

काँग्रेसच्या स्थापनेमुळे ब्रिटिशांच्या साम्राज्याला धोका निर्माण होण्याची भीती अनेक इंग्रज मुत्सद्यांनी व्यक्त केली होती. लंडन टाइम्स मध्ये आलेली प्रतिक्रिया अशी की, 'काँग्रेसमधील नेते हे संपूर्ण भारतीय लोकांचे प्रतिनिधी कल्याणाची मुळीच जाणीव नाही. त्यामुळे काँग्रेसच्या मागण्यांवर गंभीरपणे विचार करण्याची आवश्यकता नाही. तसेच काँग्रेसच्या मागण्या पूर्ण करणे म्हणजे त्यांना स्वयंशासनाचे अधिकार दिल्यासारखेच होणार नाही काय? भारतीयांना स्वयंशासनाचे अधिकार त्यांनाच हितावाह ठरू शकणार नाहीत.' तसेच लॉर्ड डफरीन यांनी ३० नोव्हेंबर १८८८ रोजी दिलेल्या भाषणात म्हटले होते की, काँग्रेस ही खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय नाही. ती मुद्रा मूठभर बुद्धिजीवी सुशिक्षित

तरुणांची संघटना आहे. काँग्रेसच्या मागण्या अवास्तव आणि अव्यवहार्य असून प्रातिनिधिक शासनासाठी भारत देश अपरिपक्व आहे.

ब) महाराष्ट्रातील जहालवादी चळवळ (इ.स.१९०५-१९२०)

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या इतिहासात इ.स. १९०५ ते १९२० हा कालखंड जहाल राष्ट्रवाद्यांच्या उदय व विस्ताराचा आहे. जहालवादी गटाला 'उग्र राष्ट्रवादी' असेही म्हणतात. काँग्रेसचे कार्य लोकांच्या पसंतीस पडू न शकल्यामुळे महाराष्ट्रात जहालवादी विचारसरणी उदयास आलेली आहे. जहालवादी विचाराला काँग्रेसच्या मवाळवादाचा अर्ज-विनंतीचा मार्ग पसंद नव्हती. स्वातंत्र्य ही मागून मिळणारी गोष्ट नव्हे अशी त्याची ठाम समजूत होती. आपल्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी काँग्रेसलाच शक्तीशाली बनले पाहिजे. त्यासाठी बहुजन समाजात जागृती घडवून आणली पाहिजे असे या गटाचे मत होते जहालवादी लोकांनी प्रत्यक्ष कृतीवर, आंदोलनाच्या मार्गावर विश्वास होता. त्यांच्या या विशिष्ट विचारसरणीमुळे या नव्या गटाला जहालवादी म्हणू लागले. ब्रिटिश राज्य भारतीयांच्या हितासाठी नसून ते केवळ स्व-कल्याणासाठी आहे. ब्रिटिश उदारमतवाद हा इंग्लंडपुरता मर्यादित आहे आणि भारतात त्याचे अस्तित्व व्यक्तिनुरूप बदलते. यातूनच जहालवादी विचाराचा प्रसार-प्रचार झाला.

१. जहालवादी राष्ट्रवादाच्या उदयाची कारणे

काँग्रेसमधील मवाळांच्या धोरणामुळे लोकमान्य टिळक, बिपीनचंद्र पाल, लाला लजपतराय व अरविंद घोष सारख्या अनेक तरुणांनी नाराजी व्यक्त करून काँग्रेसच्या ध्येयधोरणावर टीका करण्यास सुरुवात केली. आपल्या मागण्यासाठी केवळ अर्ज विनंत्या करून भागणार नाही तर त्यासाठी जहाल कार्यक्रमाचा काँग्रेसने पुरस्कार केला पाहिजे असे त्यांनी प्रतिपादन केले.

काँग्रेसच्या नात्यांनी सुरुवातीच्या काळात ब्रिटिशांबद्दलच्या उदारवादी दृष्टिकोनातून त्यांच्या न्यायप्रियतेवर विश्वास ठेवला होता. इ.स. १८९३ च्या नंतर काँग्रेसमध्ये आलेल्या तरुणीचा काँग्रेसच्या उदारमतवादी धोरणावर विश्वास राहिला नाही. केवळ अर्ज, विनंत्या करून सरकार आपल्या मागण्या मान्य करणार नाही, त्यासाठी जहाल मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे असे काँग्रेसमधील

तरुणांना वाटत होते. यातूनच जहालवादी तरुणांनी आपला एक गट निर्माण केला. या गटाचे नेतृत्व लाल-बाल-पाल यांनी केले.

२. काँग्रेसचे उदारवादी मनतावादी धोरण

काँग्रेसच्या मागण्यांकडे सरकारचे दुर्लक्ष होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने प्रत्येक वर्षाच्या अधिवेशनात पास केलेले ठराव मागितले तसेच भारतीय लोकांच्या तक्रारींची निवेदन, काँग्रेस सरकारकडे पाठवित असे. परंतु काँग्रेसच्या मागण्या आणि तक्रारींची सरकारने कधीच दखल घेतली नाही. त्या मागण्यांकडे सरकारने सतत दुर्लक्ष केले. एवढेच नाही तर भारतीयांच्या अडचणींचे निराकरणही कधी सरकारने केले नाही. सरकारने भारतात दडपशाहीच्या धोरणाचा अंगीकार केला. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड एल्गिन यांनी तर भारताच्या संदर्भात म्हटले, 'भारतीय देश आम्ही शस्त्र समानतेच्या बळावर ताब्यात ठेवू' थोडक्यात काँग्रेसने आपल्या मागण्या तक्रारीची निवेदने सरकारला देत जावी व सरकारने तिच्या मागण्यांना कचरा- टोपली दाखवावी ही बाब नित्याची झाली असल्याने जहालवादी विचार पुढे आले.

३. ब्रिटिश सरकारचे दडपशाहीचे धोरण

इ.स. १८९२ नंतर भारतामध्ये जे व्हॉईसराय होऊन गेले. त्यांनी भारतीय लोकांच्या अशा आकांक्षांची पर्वा न करता दडपशाहीच्या धोरणाचा अंगीकार केला. व्हॉयसरॉय लॉर्ड लॉरेन्स डाऊन यांनी दडपशाहीचा उच्चांक गाठला होता. त्यांनी भारतीयांना सरकारी नोकरीत सामावून घेण्याचे नाकारले. इ.स. १८९९ मध्ये लॉर्ड कर्झन हे साम्राज्यवादी विचारांचे असल्यामुळे त्यांनी इंग्लंड सोडतानाच भारतातील आंदोलन नष्ट करण्याचा निश्चय केला होता. त्यांनी भारतीयांना समजावून न घेता त्यांच्यावर दडपशाही धोरणाचा वरवंट फिरविला. भारतीयांना स्वशासनाचे हक्क देऊ नयेत असा त्यांचा भारतीयांचा रोष ओढवून घेतला. इ.स. १८९९ च्या कलकत्ता कॉर्पोरेशन ॲक्टनुसार कर्झन यांनी कॉर्पोरेशनच्या सभासदांची संख्या ७५ वरून ५० केली व या सदस्यांमध्येही सरकारी सभासदांच्या संख्येत वाढ केली.

४. लॉर्ड कर्झनचे साम्राज्यवादी धोरण

इ.स. १९०४ मध्ये विद्यापीठ अधिनियम पास करून लॉर्ड कर्झनने कार्यालयीन गुप्तता ॲक्ट (official secret Act) पास करून वर्तमानपत्रांवर निर्बंध लादले या कायदानुसार ब्रिटिश सरकारवर टीका करणे हा गुन्हा मानला जाऊ लागला. त्यामुळे या ॲक्टनुसार सरकार कोणत्याही व्यक्तीस पकडण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. लॉर्ड कर्झन याने साम्राज्यवादी धोरणाचा पुरस्कार केला. त्यांना साम्राज्यविस्तार करण्याची प्रबळ महत्वाकांक्षा होती. त्यांच्या महत्वाकांक्षी स्वभावामुळे चीन, तिबेट आणि अफगाणिस्तान या देशाबरोबर सीमावाद निर्माण झाला. हा वाद सोडविण्यासाठी त्यांनी भारतीय सैन्याचा उपयोग केला. सैन्यांवरील खर्च काढण्यासाठी भारतीय लोकांवर अधिक प्रमाणात कर लावले. भारतीय लोकांवर कराचा बोजा पडल्यामुळे त्यांची परिस्थिती दयनीय झाली यातून जहाल विचारसणीने आक्रमक धोरणाचा पुरस्कार केला.

५. बंगालची फाळणी (इ.स. १८०५)

इ.स. १९०५ मध्ये प्रशासनाच्या सोयीसाठी म्हणून लॉर्ड कर्झनने बंगालचे विभाजन केले. बंगालमध्ये आसाम, बिहार ओरिसा प्रांतांचा समावेश होता. या प्रांतांची लोकसंख्या १ कोटी होती. हिंदू-मुस्लीमांत फूट पाडून राष्ट्रीय एकात्मतेवर लॉर्ड कर्झनला त्यांच्यावर आघात करावयाचा होता. पूर्व-बंगालमध्ये मुस्लीमांची संख्या अधिक केली तर पश्चिम बंगाल हिंदूंना देण्यात आला. १९ जुलै १९०५ साली तर विल्यम वॉर्ड यांच्या योजनेप्रमाणे जेव्हा बंगालच्या फाळणीचा निर्णय घोषित करण्यात आला, तेव्हा सरकारविरोधी वातावरण तप्त झाले. १६ ऑक्टोबर १९०५ रोजी बंगालची फाळणीची योजना कार्यान्वित करण्यात आली. त्यांच्या विरोधात १६ ऑक्टोबर १९०५ पासून २१ दिवस 'शोक दिन' म्हणून भारतीयांनी पाठिंबा दिला. बंगालच्या फाळणीमुळे भारतीय लोकांच्या मनात असंतोष निर्माण झाला आणि त्यातून वंगभंग चळवळीला सुरुवात झाली. यातून जहालांचा उदय झाला.

६. भारताची आर्थिक पिळवणूक

देशाचा ताबा घेतल्यानंतर त्यांनी देशाची आर्थिक पिळवणूक करण्यावर भर दिला. केवळ आर्थिक फायद्यासाठीच इंग्रजांनी साम्राज्य प्रस्थापित केले.

भारतात कच्च्या मालाचे रूपांतर पक्क्या मालात झाल्यानंतर तो माल हुकमी बाजारपेठ असलेल्या भारतात आणून विकला जात असे. याच कच्च्या मालाचे रूपांतर पक्क्या मालात झाल्यानंतर तो माल अत्यंत कमी किंमतीत बाजारपेठेत विकला जात असे. भारतीय लोकांना आपल्या इच्छेप्रमाणे शेतीत पीक घेता येत नव्हते. चहा, कॉफी, नीळ, रबर अशा वस्तूंचे उत्पादन करणे भारतीयांवर बंधनकारक होते. अशा पिकांचा लोकांना उपयोग होत नव्हता. शिवाय सरकारच्या कराचाही बोजा लोकांवर वाढत होता. याअगोदर भारतीय शेतमालकांच्या मळ्यात एरवी कष्ट करूनही सुखी जीवन जगत होते परंतु यामुळे मात्र भारतीय लोकांवर उपासमारीची वेळ आली. या जाणिवेतूनच भारतात जहाल विचारसरणीचा उदय झाला

७. आंतरराष्ट्रीय घटनांचे परिणाम

भारतीय उग्र किंवा जहालवादी राष्ट्रवादाचा विकास होण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील काही घटना जबाबदार होत्या. इटलीचे देशभक्त जोसेफ मॅट्झीनी, गॅरिबाल्डी व काव्हूर यांनी देशाच्या एकीकरणाची ऑस्ट्रियाशी दिलेला लढा दिला होता. आफ्रिका खंडातील अबिसिनियनांनी इ.स. १८९१ साली इटलीचा केलेला पराभव, इ.स १९०५ साली जपानने रशियाचा केलेला पराभव, आयलंड मधील ब्रिटिशांविरोधी चाललेली चळवळ, इजिप्तमधील पाश्चिमात्यांविरोधी केलेली चळवळ, तुर्कस्तान व इराणमधील नेत्यांनी विकासासाठी चालविलेली चळवळ, चीनमधील इ.स. १९०० मध्ये पाश्चात्याविरुद्ध झालेला 'बॉक्सरचा उठाव' या सर्व आंतरराष्ट्रीय घटनांचा प्रभाव भारतीय लोकांवर पडला. लोकांच्या अन्यायाला दूर करण्याचा प्रयत्न जहालवादी विचारसरणीच्या लोकांनी केला. त्यामुळे जहाल विचारसरणीला गती प्राप्त झाली.

८. धार्मिक पुनरुज्जीवन

पाश्चिमात्य शिक्षण घेतलेल्या तरुण मंडळींनी देशात राजकीय कार्य हाती घेतले होते. ही सर्व मंडळी पाश्चात्य ज्ञान व संस्कृतीने भारावलेली होती. ब्रिटिशांच्या न्यायप्रियतेवर विश्वास होता म्हणूनच सरकारशी एकनिष्ठ काळात चळवळीचाही उदय झाला होता. स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण परमहंस, दयानंद सरस्वती, अनी बेंझट, लोकमान्य टिळक, राजा राममोहन राय ही मंडळी या

चळवळीचे नेतृत्व करीत होती. या संघटनांनी पुनरुज्जीवनाची चळवळ सुरु केली होती. जहाल विचाराचे सर्व जुने हिंदू संस्कृतीचे अभिमानी होते. 'स्वातंत्र्य मिळविणे' हे केवळ हिंदू धर्मच आमच्या ध्येयाची पूर्तता करू शकतो असे त्यांचे मत होते. या चळवळीतून प्रखर राष्ट्रवादाचा जन्म झाला.

अ) जहालांची विचारसरणी

ब्रिटिश सत्ता केवळ अर्ज-विनंत्या यांच्या आधारावर वठणीवर येणार नाही तर त्यासाठी त्यांच्या विरोधात आंदोलन करण्याची गरज आहे. म्हणून जहालवादांच्या आंदोलनाची साधने बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वदेशीचा स्वीकार इत्यादी होती. ब्रिटिशांच्या न्यायप्रियतेवर विश्वास व सरकारशी एकनिष्ठता दाखविणे आता गरजेचे नाही. त्यासाठी जहालवाद्यांनी खालील विचारसरणी स्वीकारली होती.

जहालवादींच्या मते 'काठणतीही साम्राज्यवादी सत्ता लोककल्याणकारी असू शकत नाही, शोषण करणे साम्राज्यवादी सत्तेचे प्रमुख वैशिष्ट्य असते, आर्थिक शोषण हे राजकीय सुधारणांनी नाही तर स्वराज्य मिळाल्याशिवाय मिळणार नाही. म्हणून काँग्रेसने अर्ज, विनंत्या, प्रस्ताव व निवेदने लोकजागृतीची चळवळ हाती घेतली पाहिजे. लोकांत राष्ट्रीय जागृती करून त्यांना परकीयांच्या अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्यासाठी सज्ज केले पाहिजे. लोकजागृती व लोकसंघटना करत असताना इंग्रजी भाषेऐवजी, मातृभाषेचा वापर करून राष्ट्रीय शिक्षणावर भर द्यावा, लोकजागृतीची चळवळ करतांना धार्मिक चळवळीचाही उपयोग केला पाहिजे. परकीय सत्तेचा नाश केल्याशिवाय देशात समाजसुधारणा व राजकीय सुधारणा होऊ शकत नाही. भारतातील अंतर्गत विकास करण्यासाठी उद्योगधंदे व व्यापारास प्रोत्साहन दिले पाहिजे. आपला देश आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनल्याशिवाय परकीय सत्तेला देशातून काढता येणार नाही. भारतीय जनतेवर होणाऱ्या अन्याय व जुलमाला सर्वांनी एकत्र येऊन तोंड दिले पाहिजे. ही सर्व कार्ये करण्यासाठी व्यक्तीने अनिर्भिक, निस्वार्थी, कोणालाही त्याग करण्याची व कष्ट सहन करण्याची तसेच देशासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे.

ब) जहालवादी राष्ट्रवाद्यांची कार्यपद्धती

जहालवादी राष्ट्रवाद्यांनी आपल्या राजकीय हक्काच्या आंदोलनासाठी निश्चित अशा कार्यपद्धतीचा स्वीकार केला होता. आपल्या हक्कासाठी आपण आंदोलन तीव्र केले पाहिजे, परंतु त्यासाठी सरकारकडे आपण आपल्या हक्कासाठी भीक मागू नये असे जहालवाद्यांचे मत होते. 'भारतीय जनतेने संघटित होऊन राज्यकर्त्यांच्या अन्यायी धोरणाचा प्रतिकार केला तर सरकारला आपण वठणीवर आणू शकतो' असे, बिपीनचंद्र पाल यांनी म्हटले होते. लोकमान्य टिळकांनी सुद्धा देशभर सभा व संमेलनात भाषणे करून तीव्र आंदोलनाने सरकारचा प्रतिकार करण्याचे आवाहन जनतेला केले. बंगाल विभाजनानंतर उग्र राष्ट्रीय आंदोलनाला सुरुवात झाली. यावेळी संपूर्ण देशात परकीय मालाची होळी करण्यात आली. राष्ट्रीय आंदोलनाला तीव्र करण्यासाठी टिळकांनी चतुःसूत्री कार्यक्रमामाचा पुरस्कार केला. स्वराज्य, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण व बहिष्कार या चर्तुःसूत्रीचा लोकमान्य टिळकांनी सरकारला वठणीवर आणण्यासाठी उपयोग करण्याचे निश्चित केले. 'कोणतेही हक्क आपणास भीक मागून मिळत नसतात. ते तीव्र आंदोलन करून राज्यकर्त्यांकडून हिसकावून घेतले पाहिजेत' असे, लाला लजपत राय यांनी सांगितले.

१) काँग्रेसचे बनारस अधिवेशन (१९१५)

बनारस येथे राष्ट्रीय काँग्रेसचे इ.स. १९०५ साली गो. कृ. गोखले यांच्या अध्यक्षतेखाली अधिवेशने पार पडले. या काळात बंगालच्या फाळणीमुळे भारतीय राजकारणातील परिस्थिती आंदोलनजनक झालेली होती. आपल्या अभ्यासीय भाषणात गो. कृ. गोखले यांनी ब्रिटिश सरकार टीका करून बंगालच्या फाळणीला विरोध दर्शविला. २९ ऑगस्ट १९०५ मध्ये केसरीच्या अंकात लोकमान्य टिळकांनी लॉर्ड कर्झनची तुलना मुगल सम्राट औरंगजेब यांच्याशी केली. जहाल व मवाळ या अधिवेशनात उघडपणे काही मुद्यांवर खडाजंगी झाली. बिपीनचंद्र पाल यांनी ब्रिटिश मालावर बहिष्कार टाकण्याचा ठराव अधिवेशनात मांडला. परंतु फिरोजशाह मेहता व दिनशा वांच्छ या मवाळवाद्यांनी ठरावाला मान्यता दिली नाही. या अधिवेशनात मवाळ व जहाल या दोन गटात काँग्रेसचे विभाजन होणार अशी

शक्यता वाटत होती. या अधिवेशनाच्या वेळीच लोकमान्य टिळकांनी व त्यांच्या जहाल सहकाऱ्यांनी नवा राष्ट्रीय पक्ष स्थापन केला. यावेळी जहालांनी म्हटले होते की 'काँग्रेसने निःशस्त्र प्रतिकार व बहिष्कार या मार्गाचा अवलंब केल्याशिवाय सरकार वठणीवर येणार नाही' परंतु यांचा मवाळांनी विरोध केला.

२) काँग्रेसचे कलकत्ता अधिवेशन- (इ.स. १९०६)

काँग्रेसच्या कलकत्ता अधिवेशनाचे अध्यक्षपद लोकमान्य टिळकांना द्यावे असा बिपीनचंद्र पाल यांनी प्रस्ताव मांडला. काँग्रेसमध्ये जहालाचा प्रभाव वाढेल असे मवाळवाद्यांना वाटत होते. म्हणून काँग्रेसची या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद दादाभाई नौरोजी याला देण्यात आले दादाभाई नौरोजी यांनी स्वराज्य हे काँग्रेसचे अंतिम ध्येय असल्याचे जाहीर केले. जहाल गटाची असलेली स्वराज्याची मागणी प्रथमच काँग्रेसने अधिकृतपणे स्वीकार करण्याची ही पहिलीच वेळ होती. बहिष्काराच्या प्रस्तावाला अधिवेशनात विरोध झाल्यामुळे बिपीनचंद्र पाल यांना याचा त्याग करण्यापर्यंत वेळ आली सर्व वादग्रस्त ठरविले. मतदानासाठी बहिष्कार टाकले, तेव्हा स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण व बहिष्कार हे ठराव बहुमताने प्राप्त करण्यात आले. सरकारविरुद्ध चालविलेल्या लढ्यात बहिष्काराच्या अस्ताचा वापर राष्ट्रीय पातळीवर करण्याचे ठरविले.

२) काँग्रेसचे सुरत अधिवेशन- काँग्रेसमध्ये फूट (इ.स. १९०७)

इ.स. १९०७ चे अधिवेशन नागपूरला होणार होते. परंतु नागपूर येथे अधिवेशन भरण्यास तेथे जहालवाद्यांचा अधिक प्रभाव असल्यामुळे ते लोकमान्य टिळकांना अध्यक्षपद देऊन काँग्रेसचा ताबा घेतील अशी भीती मवाळवाद्यांना होती. म्हणून त्यांनी नागपूर ऐवजी फिरोजशहा मेहतांचा बालेकिल्ला असलेल्या द्यावे यावरून या दोन्ही गटात मतभेद निर्माण झाले जहालवाद्यांनी लाला लजपत राय यांचे नाव सुचविले. याउलट मवाळांनी डॉ. रासबिहारी बोस यांना अध्यक्षपद देण्याचे निश्चित केले. एवढेच नाही तर कलकत्ता अधिवेशनात पास केलेल्या स्वराज्य बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वदेशी या महत्त्वाच्या मुद्द्यांना मवाळांनी अस्वीकार केला. सुरत अधिवेशनात एकूण १६०० प्रतिनिधी हजर होते. स्वागत समितीचे अध्यक्ष पंडित मदनमोहन मालवीय यांचे भाषण संपताच त्यांनी डॉ.

रासबिहारी बोस यांचे नाव अध्यक्षपदासाठी सुचविले. या नावास सुरेंद्रनाथ बॅनजी यांनी अनुमोदन दिले. लगेच अधिवेशनात आरडा-ओरडा सुरू झाली. या सभेचे वातावरण तंग झाले, लोकमान्य टिळकांना कोणताच मवाळकडून प्रतिसाद मिळाला नाही. लोकमान्य टिळकांना संयम ठेवण्यास सांगत होते. टिळकांना धक्का-बुक्की करून व्यासपीठावरून बाजूला करण्याचा प्रयत्न करताच जहालवादी चिडले व तुफान गटात हाणामारी सुरू झाली. खुर्च्या व चप्पल इकडून तिकडे फेकण्यात येऊ लागल्या. अशाच पंडित मदनमोहन मालवीय यांनी अधिवेशन तहकूब केले. २८ डिसेंबर १९०७ या दिवशी लोकमान्य टिळकांनी पुन्हा तडजोड करून संघर्ष मिटविण्याचा प्रयत्न केला. शेवटी जहाल गटाला काँग्रेसमध्ये कार्य करता येणार नाही अशी तरतूद करण्यासाठी इ.स. १९०८ मध्ये एप्रिल महिन्यात नवीन मसुदा तयार केला. अशाप्रकारे मवाळ व जहाल अशी काँग्रेसमधून फूट पडली.

क) जहालवादी नेत्यांचे कार्य

जहालवादी गटात प्रत्यक्ष कृतीवर भर व आंदोलनाच्या मार्गावर स्वीकार केला होता. त्यांच्या या विपरीत विचारसरणीमुळे या नव्या गटाला काँग्रेसमध्ये 'जहालवादी' म्हटले जाऊ लागले या जहालवाद्यांचे नेतृत्व महाराष्ट्रातील बाळ गंगाधर टिळक यांच्याकडे होते. महाराष्ट्राच्या भूमीत जहालवाद रुजला व संपूर्ण भारतभर पसरला, बंगालमध्ये बिपीनचंद्र पाल तसेच पंजाब मध्ये लाला लजपतराय यांनी जहालवादाचा प्रसार केला. अर्थात लाल-बाल-पाल यांनी मिळून जहालवादी विचारसरणीचा पुरस्कार केला.

१) लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक (इ.स. १८५६-१९२०)

भारताच्या इतिहासातील लोकमान्य टिळक यांचा जन्म २३ जुलै १८५६ रोजी महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्ह्यातील दापोली तालुक्यातील 'चिखली' या गावात झाला. इ.स. १८७३ साली लोकमान्य टिळक हे मॅट्रिक परीक्षा पास झाल्यानंतर इ.स. १८७९ मध्ये एल.एल.बी. पदवी उत्तीर्ण झाले त्यांच्यावर जेम्स मिल व हर्बर्ट स्पेन्सर या विचारवंतांचा प्रभाव पडला होता. १ जानेवारी १८८० झाली त्यांनी पुणे येथे 'न्यू इंग्लिश स्कूल'ची स्थापना केली. त्यानंतर इ.स.

१८८४ मध्ये पुणे येथे 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना केली. इ.स. १८८५ मध्ये फर्ग्युसन कॉलेज सुरु केले. लोकमान्य टिळक यांनी संस्कृत व गणिताचे अध्यापन केले. इ.स. १८१७ साली क्रांतिकारी पक्षात प्रवेश केला. 'सार्वजनिक सभा' यामध्ये त्यांनी कार्य केले. इ.स. १८९६ मध्ये महाराष्ट्रात दुष्काळ पडल्यानंतर सार्वजनिक सभेने पीडित लोकांना मदत केली.

(१) जहालवादी विचारसरणीची स्थापना

सरकारला अर्ज-विनंती, प्रस्ताव व निवेदने देऊनच आपल्या मागण्या मांडण्याचे धोरण काँग्रेसचे होते. या धोरणाचा विरोध लोकमान्य टिळकांनी केला. त्यातूनच त्यांनी इ.स. १९०७ च्या सुरत अधिवेशनात काँग्रेसमधील फूट पडली. जहालवाद्यांना काँग्रेसमधून काढून टाकण्याचा निर्णय घेण्यात आला. 'लाल-बाल-पाल' यांनी नवीन जालवादी विचारसरणी किंवा पक्षाची स्थापना केली व सरकारविरोधी राष्ट्रीय आंदोलन सुरू केले. महाराष्ट्रात इस १८९६ ते १८९८ या काळात दुष्काळ व प्लेगच्या साथीने थैमान घातले प्लेग रोग निवारणाच्या नावाखाली इंग्रज सैनिकांनी लोकांवर अन्याय, अत्याचार केले. स्त्रियांवर विनयभंगाचे प्रसंग ओढवले. लोकमान्य टिळकांनी दुष्काळ व प्लेगग्रस्त क्षेत्रांत मदतीचे कार्य केले. रॅन्डच्या खुनानंतर सरकारने दडपशाहीचे धारण अवलंबविले. तेव्हा 'सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे का?' असा प्रश्न लोकमान्य टिळकांनी केला. रॅन्डच्या हत्येस लोकमान्य टिळकांनी उत्तेजन दिल्यामुळे त्यांना सरकारने दीड वर्षांची शिक्षा ठोठवली. रमेशचंद्र दत्त, दादाभाई नौरोजी व मॅक्समुल्लर यांनी त्यांच्या सुटकेसाठी प्रयत्न केले. इ.स. १९०८ मध्ये राजद्रोहाच्या आशयांवरून लोकमान्य टिळकांना सहा वर्षांची शिक्षा झाली. मंडालेच्या तुरुंगात त्यांना ठेवण्यात आले. या खटल्याच्या वेळी केलेल्या भाषणात लोकमान्य टिळक म्हणाले 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळविणारचं' अशी घोषणा केली.

२) लोकजागृतीची चळवळ

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस ही मूठभर बुद्धिवादी लोकांपुरती मर्यादीत न ठेवता सर्व सामान्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी काँग्रेसने लोकजागृतीच्या चळवळीचा प्रारंभ करावा. असे, लोकमान्य टिळकांचे मत होते. लोकमान्य टिळकांनी मराठा व केसरी या वृत्तपत्रांतून लोकमत जागृत करण्याचा प्रयत्न केला तसे लोकजागृतीसाठी

इ.स. १८६९ मध्ये सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी छत्रपती शिवाजी महाराज यांची जयंती साजरी केली. राष्ट्रवादाच्या निर्मितीसाठी लोकांनी इ.स. १८९५ साली छत्रपती शिवाजी जयंती उत्सव आणि इ.स. १८९३ साली पुणे येथे सर्वप्रथम सार्वजनिक गणपती उत्सवास सुरुवात केली. त्यांनी पुणे येथे विंचुरकर यांच्या वाड्यात पहिला गणपती बसविला होता. त्यांनी इ.स. १८९४ मध्ये मुंबईत गिरगाव येथे केशवराव नाईक चाळीतून गणेश उत्सव सुरु केला. सार्वजनिक उत्सव हे लोकजागृतीचे व लोकसंघटनेचे माध्यम बनले.

३) लोकमान्य टिळकांचा काँग्रेस प्रवेश (इ.स. १९१५)

इ.स.१९१५ मध्ये फिरोजशाहा मेहता व गोपाळ कृष्ण गोखले या दोघांचे निधन झाले. श्रीमती अॅनी बेझंट यांनी लोकमान्य टिळकांना काँग्रेसमध्ये आणण्याचा पुन्हा प्रयत्न केला. इ.स. १९०७ मध्ये सुरत अधिवेशनात काँग्रेस यातून जहाल व मवाळ यातील भेदभाव पराकोटीला पोहचला होता. पुढे जहालवादी नेतृत्व लोकमान्य टिळकांच्या माध्यमातून राष्ट्रीय चळवळीत दिसून आले. मवाळांनी जहालांना काँग्रेसमध्ये राहण्यास विरोध केला, त्यामुळे जहालांनी स्वतंत्ररित्या राष्ट्रीय चळवळीचे कार्य करण्याचे ठरविले. सुरतेच्या अधिवेशनानंतर काँग्रेसमधून बाहेर पडून लोकमान्य टिळकांनी 'मराठा' या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात दडपशाहीवर प्रहार करणारे लेख प्रकाशित केले. काँग्रेसमध्येच असताना टिळकांना महाराष्ट्रातील जनतेने जनआंदोलनात सहकार्य केले.

४) लोकमान्य टिळक व लखनौ करार (इ.स. १९१६)

मुस्लीम लीग व काँग्रेसमधील एकात्मता टिकविण्यासाठी लखनौ या ठिकाणी बैठक झाली. त्याला 'लखनौ करार' असे म्हटले जाते. ब्रिटिशांचे मुसलमानविषयक बदलते धोरण महत्त्वाचे होते. इ.स. १९११ मध्ये बंगालची फाळणी रद्द करण्यात आली मुस्लीम लीगच्या नेतृत्वात झालेला बदल आणि तुर्कस्थानला दुर्बल बनविण्याचा ब्रिटनचा प्रयत्न इत्यादी घटनांमुळे मुस्लीम लीगचे नेते अस्वस्थ झाले होते. याशिवाय लोकमान्य टिळकांनी नुकताच काँग्रेसमध्ये आपल्या अनुयायांसह प्रवेश केला होता. लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय ऐक्य वाढवून राष्ट्रीय चळवळीला मुस्लीम लीग यांचे सहकार्य घेण्यासाठी

शेवटचा तडजोडीचा प्रयत्न केला. त्यातून लखनौ करार करण्यात आला. यानुसार काँग्रेस व मुस्लीम लीग या संघटना समान राजकीय उद्दिष्टांसाठी ब्रिटिशांविरुद्ध लढण्याचे ठरविले.

५) वंगभंग विरोधी आंदोलन

इ.स.१९०५ मध्ये भारतीय राजकीय जीवनात एका नवीन पर्वाचा प्रारंभ झाला. त्या काळातील भारताचे व्हाईसराय लॉर्ड कर्झन यांनी 'फोडा आणि झोडा' या नीतीचा अवलंब करून हिंदू-मुस्लिमात गैरसमज निर्माण करण्याच प्रयत्न सुरु केला. त्यासाठी लॉर्ड कर्झन यांनी लोकांच्या भावनेची कदर न करता १९ जुलै १९०५ रोजी बंगालची फाळणी घोषित केली. याविरुद्ध फाळणीमुळे संतप्त झालेल्या बंगाली तरुणांनी ५ ऑगस्ट १९०५ रोजी स्वदेशी व बहिष्काराच्या चळवळीच्या माध्यमातून ब्रिटनविरुद्ध वंगभंग आंदोलन सुरु केले. त्याला लोकमान्य टिळकांचा पाठिंबा होता. ३० एप्रिल १९०७ रोजी केसरीत बंगालच्या तरुणांना त्यांनी उपदेश केला होती की, 'बंगालीतील देशाचे नेतृत्व टिकवायचे असेल तर बंगाली तरुणांनी आपल्या पौरुषांचा आविष्कार करून आपल्या समाजावरील संकटाला तोंड दिले पाहिजे'

६) लोकमान्य टिळक व होमरूल चळवळ

नेपाळमधील मंडाले येथील तुरुगांतून लोकमान्य टिळकांनी सुटका झाल्यानंतर राष्ट्रीय चळवळ थंडावली होती. अशावेळी लोकमान्य टिळकांनी ब्रिटिश सरकारसमोर स्वराज्याची मागणी करून राष्ट्रीय आंदोलन सुरु करण्याचे ठरविले. त्यासाठी महाराष्ट्रात लोकमान्य टिळक व मद्रासमध्ये डॉ.अनी बेझंट यांनी होमरूल लीगची स्थापना इ.स. १९१६ साली केली. होमरूल लीगने लोकजागृती घडवून आणली त्यामुळे खटल्यापासून निर्दोष मुक्तता करून घेतली होमरूल ही चळवळ निःशस्त्र प्रतिकाराची चळवळ होती सरकारच्या दडपशाही व अन्यायी कायद्यामुळे लोकांनी न डगमगता आपली चळवळ पुढे चालू ठेवण्याचा संदेश लोकमान्य टिळकांनी जनतेला दिला.

७) लोकमान्य टिळकांचा चतुःसूत्री कार्यक्रमः

स्वदेशी आणि बहिष्कार चळवळीला मुंबई इलाख्यात मोठ्या प्रमाणात सहकार्य मिळाले होते. तरीही लोकमान्य टिकांनी स्वराज्याची चळवळ त्यांनी

आखलेल्या चतुःसूत्री कार्यक्रमावर आधारित होती. लोकमान्य टिळकांनी देशव्यापी चळवळ उभी करण्याचा निश्चय केला. त्यानुसार सुराज्य व स्वराज्याची प्राप्ती करणे हे सर्व भारतीयांचे ध्येय असले तरी हे ध्येय साध्य करण्यासाठी कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावयाचा याबाबत काँग्रेसच्या नेत्यांमध्ये एकमत नव्हते. त्यासाठी लोकमान्य टिळकांनी 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध अधिकार आहे आणि तो मी मिळविणारचं' असे सांगितले. बहिष्कार म्हणजे परकीय वस्तूचा त्याग करणे, लोकमान्य टिळकांनी म्हटले की परकीय सत्ता व जनता यांचा संघर्ष सुरू असताना परकीय वस्तूंवर बहिष्कार टाकणे सोयीचे असते मी सशस्त्र क्रांतीचा पुरस्कार करीत नाही आणि आमच्या मध्ये तशी ताकदही नाही. परंतु बहिष्कार याद्वारा आम्ही सरकारला वठणीवर आणू शकतो आणि देशाची खालावत चाललेली आर्थिक परिस्थिती सावरू शकतो. सरकारच्या या अवनतीमुळे स्वदेशीचा विकास होतो. स्वदेशी-बहिष्काराच्या आंदोलनाला पूरक अशी स्वदेशी चळवळ होती. स्वदेशी व बहिष्कार ही दोन सूत्रे एकमेकांस पूरक अशी होती. परकीय मालावर बहिष्कार टाकून आणि परदेशी कापडाच्या होळ्या करून केवळ भागणार नव्हते. तर बहिष्काराच्या चळवळीशी स्वदेशी चळवळ जोडली पाहजे असे लोकमान्य टिळकांचे मत होते. म्हणून स्वदेशी चळवळीचा हेतू देशी व्यापार उद्योगधंद्यांचा विकास करणे आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण स्वदेशी बहिष्काराच्या चळवळीबरोबरच राष्ट्रीय शिक्षणासाठी लोकमान्य टिळकांनी शाळा व महाविद्यालय सरकारच्या नियंत्रणाखाली असल्यामुळे अशा शैक्षणिक केंद्रातून राष्ट्रीय शिक्षण संपुष्टात आले आहे. म्हणून भारतीयांनी राष्ट्रीय संस्कृती, धर्म, इतिहास राजकीय स्थिती आणि देशप्रेम याबद्दलचे शिक्षण देण्यात द्यावे असे त्यांचे मत होते.

ड) जहालवादी विचारसरणीचे कार्य योगदान

महाराष्ट्रातील जहालांचा कार्यक्रम हा राजकीय जनजागृती घडवून आणण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. परकीय सत्तेकडून देशाचे आर्थिक शोषण थांबविण्यासाठी परकीय वस्तूंवर बहिष्कार घालणे आणि स्वदेशी भांडवलाच्या

आधारे देशांत व्यापार उद्योग वाढविणे यावर आधारित स्वावलंबनाच्या मार्गाचा प्रचार-प्रसार जहालवाद्यांनी केला होता.

१) ब्रिटिशांच्या उदारमतवादावर अविश्वास

जहालवादी विचारसरणीवर आधारित विरोधी विचारसरणी म्हणजे, जहालवादी विचार उदारमतवाद होय. ब्रिटिशांच्या उदारमतवादावर जहालीचा अजिबात विश्वास नव्हता. शोषणाच्या विरोधात साम्राज्यवादी सुधारणा करण्यातच जहालवाद्यांनी कार्य किले. ब्रिटिशांचा प्रखर विरोध त्यांनी स्वराज्य हे सुराज्याचे प्रतीक मानून कार्य केले. उदारवादावर अविश्वास दर्शविल्याने काँग्रेसच्या बाहेर हे विचार लोकमान्य टिळक, लाला लजपत राय, बिपीनचंद्र पाल यांनी प्रकषाने अनुकरण केले.

२) समाज जागृतीचे कार्य-

इ.स.१९०७ च्या अधिवेशनांतर टिळकांनी क्षणभराचीही उशीर न करता लोकजागृतीचे कार्य हाती घेतले. ब्रिटिशांनी केलेल्या अत्याचारी कृत्यांमुळे ते असंतोष होताच. परंतु जगाचा इतिहास सांगतो की, असा अत्याचार, अन्याय, जनता दीर्घकाळ निमूटपणे सहन करत नसते. जनतेला त्याविरोधी करून प्रतिकार करायला एखाद्या नेत्यांची आवश्यकता असते. समाज जागृतीच्या आधारावर महाराष्ट्रात लोकांमध्ये जनजागृती करण्याचे कार्य जहालवाद्यांनी केलेले दिसून येते.

३) स्वराज्य प्राप्तीचे ध्येय

जहाल नेत्यांनी जनतेसमोर स्वराज्याचे ध्येय ठेवले. स्वराज्य म्हणजे केवळ स्वातंत्र्य नव्हे, तर स्वराज्य म्हणजे जनतेचे राज्य होय. देशाची औद्योगिक क्रांती करावयाची असेल, सामाजिक सुधारणा करावयाच्या असतील, धर्माप्रमाणे आचरण करावयाचे असेल नैतिक व आध्यात्मिक जीवन जगायचे असेल तर प्रजासत्ताक राज्य येणे आवश्यक आहे असे विचार जहालवादाचे होते.

४) स्वदेशीचा पुरस्कार केला

जहालवादी लोकांनी स्वदेशीचा पुरस्कार करण्यामागे ब्रिटिशांची अर्थव्यवस्था कोलमडून टाकण्याचा उद्देश होता. टिळकांनी विदेशी वस्तू न वापरता स्वदेशी

वस्तू व कापड वापरण्याचे आवाहन लोकांना केले. स्वदेशी वस्तू महागात पडल्या तरी त्याच वापरल्या कारणाने देशातील पैसा देशातच राहतो अशाप्रकारे भारतातून इंग्लंडमध्ये जाणारा पैशाचा प्रचंड ओघ थांबला आहे. हा स्वदेशीच्या मागील महत्त्वाचा उद्देश होता.

५) बहिष्काराचा अस्त्र म्हणून उपयोग

बहिष्काराचा अस्त्र म्हणून उपयोग जहालवाद्यांनी महाराष्ट्रात केला. इ.स. १९०५ पासूनच स्वदेशी बहिष्काराच्या आंदोलनाला सुरुवात झाली होती. बंगालमध्ये कृष्णकुमार मित्र यांनी 'संजीवनी' या पत्रात प्रथम बहिष्काराचा पुरस्कार केला. लोकमान्य टिळकांनी म्हटले होते की 'जर आपल्या घरात चोर घुसला तर घुसलेल्या चोराला राखत बसण्यापेक्षा त्या चोराला बाहेर काढण्यापेक्षा त्या घरालाच पेटवून दिले पाहिजे' अर्थात ब्रिटिश सत्ता पूर्णतः नष्ट करण्यासाठी बहिष्कार तत्त्वाने सरकार व शासनपद्धतीवर विरोध करण्याचा प्रयत्न केला. जहालवादी विचारातून न्याय, कर वसूली, लष्कर, शांततानिर्मिती इत्यादी कार्यात सरकारला सहकार्य करायचे नाही, असा निर्णय घेण्यात आला.

६) राष्ट्रीय शिक्षणावर भर दिला

जहालवादी विचारसरणीने सर्वाना राष्ट्रीय शिक्षण घेण्याचे आवाहन केले. राष्ट्रीय शिक्षणातून राष्ट्रवादी विचाराची निर्मिती व्हावी. तसेच आर्थिक मदतही जहालवाद्यांनी केली. भारतीय शिक्षण संस्थामध्ये शिक्षण घेणे. इंग्रजांच्या संस्थांमधून केवळ इंग्रजी बाबू तयार केले जाते. शिवाय यातून तयार होणारे विद्यार्थी आपल्या हक्कांविषयी व स्वातंत्र्याविषयी विशेष जागृत नसतात. ही व्यवस्था बदलवून देशाभिमान उत्पन्न करणाऱ्या आणि त्याचबरोबर स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी प्रतिरक्षण केल्या. राष्ट्रीय वृत्तीच्या खाजगी शिक्षण संस्था स्थापना असे आवाहन टिळकांनी केले होते.

७) मातृभाषेचा वापर केला

लोकजागृती व लोकसंघटना यासाठी इंग्रजी भाषेपेक्षा मातृभाषेचा वापर केल्यास देशाचा विकास अधिक होईल. यासाठी इंग्रजी शिक्षणाचा सर्वानी त्याग करून राष्ट्रीय वृत्तीच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे हा मातृभाषेच्या विकासातून

होऊ शकतो यासाठी मराठी भाषेतून महाराष्ट्रात शिक्षणावर भर द्यावा असा विचार पुढे आलेला दिसून तसेच धार्मिक निष्ठांचा उपयोग करून वाईट चालीरितींच्या विरोधी नवीन ज्ञान, नवीन विचारांचा स्वीकार केल्यास लोकांचे स्वावलंबन वाढून आर्थिक विकास होण्यास मदत होईल.

क) महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक चळवळीचा विकास

(इ.स.१८८५-१९६०)

महाराष्ट्रात जहालवादी विचारातून क्रांतिकारक चळवळीचा विकास झाला. इ.स. १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाल्यानंतर महाराष्ट्रात अनेक विचारसरणीचा उदय झाला. शांततेच्या मार्गाने कोणत्याच समस्या सुटणार नाहीत. त्यासाठी उग्र, जहालवादी व क्रांतिकारक मार्गाचा अवलंब करणे हाच सर्वात मोठा उपाय आहे. म्हणून ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी आपणाला शस्त्रास्त्र भागांचा अवलंब केला पाहिजे. स्वातंत्र्यता आंदोलनात सशस्त्र क्रांतिवाद हा विघातक कृत्यांच्या माध्यमातून उदयास आलेली विचारसरणी असून इंग्रजी राजवटीचा सशस्त्र प्रतिकार करण्यास सज्ज झालेल्या तरुणांना महाराष्ट्रात क्रांतिवादी तरुण म्हणून ओळखले जाते. भारताचा पहिला सशस्त्र उठाव इ.स. १८५७ च्या उठावाने महाराष्ट्रात मोठ्या संख्येने तरुणांनी प्रेरणा घेऊन त्यातून क्रांतिकारक चळवळीला गती मिळाली.

१. क्रांतिकारी चळवळीचा उदय

भारतात निर्माण झालेल्या प्रखर राष्ट्रवादी चळवळीतून महाराष्ट्रात क्रांतिकारक चळवळीला खतपाणी मिळाले. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात संघटित क्रांतिकारी चळवळीने इंग्रजांमध्ये दहशत निर्माण केली. लाल-बाल-पाल यांनी जहालवादी विचारातून महाराष्ट्रात नवीन विचार प्रवाह आणले. यांनी प्रखर राष्ट्रवादी विचार वृत्तपत्रातून प्रकाशित केले. त्यातून महाराष्ट्रात जनजागृती होऊन तरुणांमध्ये राष्ट्रवादी विचार आल्याने क्रांतिकारक चळवळीचा उदय झाला. तेच लिखाण क्रांतिकारकाचे प्रेरणास्थान होते. वंगभंग आंदोलन आणि निःशस्त्र प्रतिकार यशस्वी झाल्यानंतर देशात क्रांतिकारी चळवळीचा उदय झाला. ब्रिटिशांनी एकट्याने सशस्त्र लढणे म्हणजे आत्मघात केल्यासारखे होईल

असे जहालांना वाटल्यामुळे त्यांना तरुणांना क्रांतिकारी सशस्त्र मार्गापासून दूर करण्याचा प्रयत्न केला. जहालवादी क्रांतिकारकांना आपल्या लिखाणामधून मार्गदर्शन आणि प्रेरणा दिली. महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक चळवळ ही एक अविभाज्य अंग बनली

२. क्रांतिकारी चळवळीचे उद्देश

मवाळांचा अर्ज-विनंत्याचा मार्ग व जहालाचा जनजागृतीचा मार्ग मान्य नसलेल्या अनेकांना ब्रिटिशांना हाकलून लावण्यासाठी दहशतवाद गरजेचा वाटत होता. ब्रिटिशांवर दहशत बसविण्यासाठी जुलमी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे खून करणे, रेल्वेमार्ग उखडणे, सरकारी इमारतींची तोडफोड करणे, सरकारी तिजोरीवर दरोडे घालणे, अशाप्रकारचे मार्ग क्रांतिकारकांनी अवलंबिले होते. ते कट्टर राष्ट्रवादाचे पुरस्कर्ते होते. परकीयांच्या गुलामगिरीत राहून जीवन जगण्यापेक्षा या तरुणांना मातृभूमीच्या रक्षणासाठी मरण पत्करणे प्रिय वाटत होते. शिवाय राजकीय स्वातंत्र्य व आर्थिक समता ही क्रांतिकारकांची उद्दिष्टे होती. मायभूमीच्या रक्षणासाठी बलिदान केल्याशिवाय देशाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही अशी क्रांतिकारकांची घोषणा होती. राष्ट्र ही माता असून परकीय सत्तेच्या जुलमातून, जोखडातून तिची सुटका करणे हे आपले आद्यकर्तव्य असल्याचे क्रांतिकारकांचे मत होते. देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे त्यांचे अंतिम ध्येय होते.

३. क्रांतिकारकांची विचारसरणी

क्रांतिकारकांनी ब्रिटिश सत्तेला विरोध करण्यासाठी व्यक्तिगतरीत्या व संघटितपणे क्रांतिकारी चळवळीचा मार्ग स्वीकारला. बंगालमधील क्रांतिकारक संघटनेतील अरविंद घोष यांनी 'युगांतर' या बंगाली भाषेतील साप्ताहिकात २२ एप्रिल १९०६ च्या अंकात क्रांतिकारकांनी कार्यक्रम स्वीकारला त्याचे विवरण देण्यात आले होते. तेच विवरण पुढे 'क्रांतिकारकांची विचारसरणी' म्हणून प्रसिद्ध झाले. ब्रिटिश राजवटीबद्दल भारतीय जनतेत द्वेषभावना निर्माण करणे, त्यांना शस्त्रास्त्रे चालविण्याचे प्रशिक्षण देणे, देशातच शस्त्रास्त्रे गुप्तपणे तयार करणे, त्यासाठी क्रांतिकारकांना आवश्यक ते प्रशिक्षण देणे, देशभक्तीपर गीतांची रचना करणे आणि त्याद्वारे तरुणांत देशप्रेम व देशभक्ती निर्माण करणे. ब्रिटिश

अधिकाऱ्यांना ठार करणे, त्यासाठी बॉम्बस्फोट करणे. सरकारी खजिना लुटणे, लष्करात भेदनीतीचा वापर, लष्कराला सशस्त्रासाठी तयार करणे. भारतीय इतिहासातील शूर व पराक्रमी नायकांच्या कार्याची माहिती तरुणांना देऊन देशासाठी बलिदान करणारी नवीन तरुण पिढी निर्माण करणे.

४. महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक चळवळीचे स्वरूप

क्रांतिकारी चळवळीचा विकास जुलमी सरकारचे हृदय परिवर्तन मवाळांच्या सनदशीर मार्गांनी होणार नाही असा क्रांतिकारी तरुणांचा दृष्टिकोन होता. ब्रिटिशांच्या शस्त्रांच्या चाकाने चालविलेल्या कारभाराला जशाच्या तसेच उत्तर दिले पाहिजेत. यातूनच महाराष्ट्रात क्रांतिकारकांनी प्रेरणा घेऊन ब्रिटिशांवर दहशत बसविण्याचा प्रयत्न केला.

१) उमाजी नाईक-

रामोशी जमातीतील पुरंदरचे उमाजी नाईक यांनी इंग्रजांना वठणीवर आणण्यासाठी ब्रिटिशांच्या ठिकाणांची लुटालूट केली. उमाजी नाईक हे ब्रिटिशांना विरोध करणारे पहिले शूर-वीर ठरतात. त्यांचा जन्म पुणे जिल्ह्यात इ.स. १७९१ साली तळेगाव ढमढेरे या ठिकाणी झाला. एप्रिल १८२३ मध्ये त्याने एका मुक्ति कोतवाल यांचा तलवारीने खून केला. त्यांनी पोलीसात दहशत बसविली होती. त्यांच्या दंगलीमुळे इंग्रज अधिकारी डबघाईस आले होते. इ.स.१२२४ मध्ये त्याने पुण्याजवळील भांबुर्डे येथील खजिना लुटला. इ.स. १८२६ मध्ये जेजुरीच्या पोलीस चौकीवर हल्ला करून पोलिसांना ठार केले. इ.स. १८२७ मध्ये पंढरपूरहून पुण्यात जाणाऱ्या सावकाराच्या संपत्ती लूट केली. त्याने 'ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना पकडून ठार करा.' असा जाहीरनामा इ.स. १८३० मध्ये काढला. कोकणात कुलाबा जिल्ह्यात या जाहीरनाम्याने मोठी कामगिरी केली. इंग्रजांच्या बक्षीस मिळविण्याच्या लालसेने काळू व नाना यांनी मिळून उमाजीला इंग्रजांच्या हवाली केले. हे दोन्ही त्याचे सहकारी मित्र होते. इ.स. ३ फेब्रुवारी १८३४ रोजी इंग्रजांनी त्याला पकडून फासावर चढविले.

२) दौलतराव नाईक

दौलतराव नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजांशी लढा चालू ठेवला. इ.स. १८७६ मध्ये महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला. तरी ब्रिटिश सरकारने दुष्काळ

पीडीतांवर अन्यायाने वागवीत असत. त्यामुळे लोकात असंतोष निर्माण झाला. यावेळी वासुदेव बळवंत फडके यांनी भिल्ल, कोळी, रामोशी व धनगर यांना इंग्रजांच्या विरोधात पेटविले होते. रामोशी यांनी दौलतराव नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजांशी लढा सुरु केला. त्यांचा जन्म नाईकांच्या कुळात कोरेगाव येथे झाला. इ.स. १८७६ साठी महाराष्ट्रात दुष्काळग्रस्त लोकांच्या हितासाठी कार्य केले. दौलतराव नाईक व रामोशी मिळून वासुदेव फडके यांच्या मदतीने इ.स. १८४९ साली 'धामारी' या गावातील सावकाराच्या घरावर धाड घातली. सह्याद्रीच्या खोऱ्यात कळसुबाईच्या डोंगरात दौलतराव नाईक व त्यांचे साथीदार आणि मेजर डॅनियल यांच्यासोबत चकमकीस प्रारंभ झाला. याच चकमकीत दौलतराव नाईक हे आपल्या काही साथीदारांसह मेजर डॅनियल यांच्याकडून मारले गेले.

३) वासुदेव बळवंत फडके (इ.स. १८४५-१८८३)

वासुदेव बळवंत फडके यांचा जन्म कुलाबा या ठिकाणी इ.स. १८४५ मध्ये झाला त्यांनी इंग्रजी शिक्षण घेतल्यानंतर काही काळ रेल्वे खात्यात लिपिक या पदावर कार्य केले. त्यानंतर लष्करी खात्यात नोकरी लागली. या ठिकाणी त्यांना अपमानास्पद वागणूक म्हणून त्यांच्यात राष्ट्रीय वृत्तीची भावना जागृत झाली. त्यांच्या मनात परकीय राजवटीविरोधी बंडाचे विचार येऊ लागले. महाराष्ट्रातील दुष्काळग्रस्तांसाठी वासुदेव फडके यांनी मदत व कृतिशील कार्यक्रम बनविला. सरकारी नोकरीचा राजीनामा देऊन ब्रिटिश राजवट उलथून पाडण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी पश्चिम महाराष्ट्रातील रामोशींना एकत्र करून धनिकांवर दरोडे टाकण्यास प्रारंभ केला. तारायंत्र उद्ध्वस्त करणे, तुरुंगांवर हल्ले करून कैद्यांना मुक्त करणे तसेच त्यांना आपल्या कार्यात घेणे, दळणवळण यंत्रणा निकामी बनविणे. इ.स. १८७९ साली वासुदेव फडके यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध क्रांतियुद्ध पुकारले. यासाठी ते सह्याद्रीच्या दऱ्या-खोऱ्यात भटकत राहिले. ब्रिटिशांनी त्यांना पकडण्यासाठी बक्षीस घोषित केले. मुंबईचे गव्हर्नर रिचर्ड टेंपल यांनी हे घोषित केले. शेवटी २७ जुलै १८७९ रोजी गाणगापूरजवळील एका मंदिरात लष्कराने फणफणलेले वासुदेव फडके बेशुद्धावस्थेत असतांना मेजर डॅनियल यांनी त्यांना पकडले. त्यांच्यावर राजद्रोहाचा आरोप लावून २७ फेब्रुवारी १८८३

रोजी त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा झाली. काही दिवसानंतर तुरुंगातच त्याचा मृत्यू झाला.

४) चाफेकर बंधू

इ.स. १८९६ मध्ये चाफेकर बंधू, अण्णा भिडे, महादेव विनायक रानडे या तरुणांनी पुण्यात 'चाफेकर क्लब'ची स्थापना केली. या काळात महाराष्ट्रात दुष्काळाने थैमान घातले असतानाच मुंबई, पुणे व इतर जिल्ह्यात प्लेगच्या साथीने धुमाकूळ घातला. प्लेगच्या रोगाने पछाडलेल्या लोकांना जनावराप्रमाणे वागविण्यात आले. त्यामुळेच २२ जून १८९७ रोजी व्हिक्टोरिया राणीच्या राज्यारोहणाच्या हीरक महोत्सवाच्या कार्यक्रमाहून परत निघाले असताना चार्ल्स इंगरटन आयट व वॉल्टर रॅन्ड यांच्यावर पुणे येथे गणेश खिंडीजवळ बाळकृष्ण व दामोदर चाफेकर यांनी गोळ्या झाडून त्यांना ठार मारले. वॉल्टर रॅन्ड व चार्ल्स इंगरटनच्या मारेकऱ्यांची माहिती गणेश व रामचंद्र द्रविड बंधूंनी दिली म्हणून वासुदेव चाफेकर यांनी द्रविड बंधूंना ठार मारले. यानंतर सरकारने दडपशाही धोरणाचा अवलंब करून त्यांना पकडण्यात आले व चाफेकर बंधूंना मृत्युदंड देण्यात आला. दामोदर हरी चाफेकर यांचा जन्म २५ जून १८६९ साली झाला. १९ ऑक्टोबर १८९६ रोजी मुंबईत इंग्लंडच्या राणीच्या पुतळ्यास डांबर फासून खेटरांची माळ घातली होती. रॅन्ड व आर्यस्टचा खून केल्यानंतर ब्रिटिशांनी चाफेकर बंधूंना ३० सप्टेंबर १८९७ रोजी अटक केली व १८ एप्रिल १८९८ रोजी दामोदर चाफेकर यांना पुणे येथील येरखाडा तुरुंगात फाशी देण्यात आली. त्यानंतर दामोदर चाफेकरचे बंधू बाळकृष्ण चाफेकर यांना १२ मे १८९९ रोजी फाशीची शिक्षा देण्यात आली.

५) अभिनव भारत व वि.दा. सावरकर

इ.स. १९०४ साली स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांनी 'अभिनव भारत' या संघटनेची स्थापना केली. 'ब्रिटिश पारतंत्र्यातून भारताची संपूर्ण मुक्तता हे साध्य व सशस्त्र क्रांती हेच साधन' हे अभिनव संघटनेचे ब्रीदवाक्य होते. चाफेकर बंधूंच्या हौतात्म्यातून प्रेरणा घेऊन सावरकरांनी इ.स. १८९९ साली मित्रांच्या सहकार्याने 'मित्रमेळा' ही राष्ट्रभक्त सामुहिक गुप्त संस्था

स्थापन केली. मित्रमेळा ही राष्ट्रकार्य करणारी गुप्त संस्था होती. इटलीचा जनक जोसेफ मॅट्टिनीच्या प्रेरणेने इ.स. १९०४ मध्ये मित्रमेळा या संघटनेचे नाव 'अभिनव भारत' संस्थेत रूपांतर करण्यात आले. देशातील दुसऱ्या भागातील क्रांतिकारक संघटनांशी देवाण-घेवाण सुरू झाली. 'शस्त्राशिवाय स्वातंत्र्य नाही' अशी सावरकर यांची विचारसरणी होती. इ.स. १९०६ मध्ये सावरकर हे इंग्लंडला गेले होते. इ.स. १९०७ ला भारतात आल्यानंतर भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम यांची ५० वर्षे पूर्ण झाली तेव्हा हा संघर्ष म्हणजे 'भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम' असे म्हटले आहे. '१८५७ चे स्वातंत्र्य समर' हा ग्रंथ त्यांनी लिहिला. अभिनव भारत या संस्थेच्या भारतामध्ये एकूण ३९ शाखा स्थापन करण्यात आलेल्या होत्या. महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या ठिकाणी या संघटनेने बॉम्ब तयार करण्याचे कारखाने उघडले होते. इ.स. १९०७ मध्ये सावरकरांच्या प्रेरणेने सातारा या ठिकाणी 'अभिनव भारत' ची शाखा सुरू झाली औंध व कोल्हापूर येथे तरुणांना क्रांतिकार्यांच्या आरोपावरून पकडण्यात आले.

इ.स.१९०९ मध्ये मदनलाल धिंग्रा याने इंग्लंडमध्ये कर्झन वायलीवर गोळ्या झाडल्या, यांचा आरोपी म्हणून नाशिकच्या कलेक्टर जॅक्सन यावर अनंत कान्हेरे यांने गोळ्या झाडल्या. या दोघांनाही पिस्तुले व काडतूस लंडनमध्ये पाठविण्याचा आरोप म्हणून वि.दा.सावरकर यांना ब्रिटिशांनी अटक करून अंदांमन तुरुंगात पाठविले. त्यामुळे महाराष्ट्रात क्रांतिकारक चळवळीचा प्रभाव कमी होत गेला. सरकाराविरुद्ध युद्धाचा प्रयत्न, कट रचले, त्यासाठी हत्यारे व दाख्खोळा जमा करणे इत्यादी आरोप सावरकराविरुद्ध करण्यात आले होते. शेवटी २४ डिसेंबर १९१० रोजी त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा देण्यात आली. त्यांना १३ वर्षे अंदांमन येथे ठेवण्यात आले. इ.स. १९२४ मध्ये त्यांना भारतात आणून रत्नागिरी येथील तुरुंगात ठेवले. त्यानंतर १० मे १९३७ महाराष्ट्राच्या राजकारणात ५ वर्षे भाग घेण्याच्या अटीवरून सुटका करण्यात आली. यासाठी दासू मेहता यांचे प्रयत्न कामी आले. शेवटी २२ फेब्रुवारी १९६६ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला.

६) नाशिक खटला (इ.स. १९१०)

अनंत लक्ष्मण कान्हेरे हे 'अभिनव भारत' या संघटनेचे सभासद होते. नाशिकचा जिल्हा अधिकारी व न्यायाधीश मिस्टर ऑथर जॅक्सन यांचा खून

अनंत कान्हेरे यांनी २१ डिसेंबर १९०९ रोजी केला. नाशिक येथील विजयानंद नाट्यगृहात किलोस्कर मंडळीच्या 'शारदा' नाटकाच्या वेळी जॅक्शन येताच प्रवेशद्वार त्यांच्यावर गोळ्या झाडल्या यानंतर ब्रिटिशांनी ३८ क्रांतिकारकांना पकडून त्यांच्यावर खटले भरले गेले. हाच 'नाशिक कराचा खटला' म्हणून ओळखला जातो. यामध्येच वि.दा. सावरकर यांना जन्मठेपेची शिक्षा दिली. त्यानंतर अनंत कान्हेरे यांना ठाणे येथील तुरुंगात १९ एप्रिल १९१० रोजी फाशीची शिक्षा देण्यात आली. त्याचबरोबर विनायक देशपांडे व कृष्णाजी पंत यांना फाशीची शिक्षा तर शंकर रामचंद्र सोमण व नारायण जोशी या दोघांना जन्मठेप व राहिलेल्या त्यांच्या सहकायांना सश्रम कारावासाची शिक्षा देण्यात आली. ब्रिटिश सरकारने नाशिक खटल्यासंदर्भात लोकांवर आरोप ठेवून अनेक लोकांना संशयास्पद अटक केली. तसेच अभिनव भारत या संघटनेचा विरोध करून क्रांतिकारकांना नेस्तानाभूत करण्यात यश प्राप्त केले.

७) विष्णू गणेश पिंगळे (इ.स.१८८८-१९१५)

पुणे येथे विष्णू गणेश पिंगळे यांचा जन्म इ.स. १८८८ मध्ये झाला. समर्थ विद्यालय, पुणे येथे त्यांचे शिक्षण झाले मेकॅनिकल इंजिनअरचे शिक्षण घेण्यासाठी इ.स. १९११ मध्ये ते अमेरिकेला गेले होते. येथे त्यांनी बिनतारी यंत्राचा अभ्यास केला. बाबा गुरुमुखारसिंग यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या चळवळीत त्यांचा सहभाग होता. अमेरिकेत लाला हरदयाळ यांच्याशी त्यांचा संपर्क आल्यानंतर ते सशस्त्र क्रांतीकडे वळले. ते पुणे जिल्ह्यातील गदर पक्षाचे प्रमुख कार्यकर्ते होते त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा प्रचार केला. विष्णू पिंगळे ब्रिटिश छावणीत सैनिकात उठावाचा प्रसार करताना इ.स. १९१५ मध्ये ते इंग्रजांच्या तावडीत सापडले. त्यांना अटक करून त्यांच्याजवळील दारूगोळा व ज्वालामुखी द्रव्ये जप्त केली. पंजाब व बंगाल येथे एकाच वेळी उठाव करण्याची त्यांची योजना होती. रौलेट अहवालानुसार लाहोर कटात त्यांचा सहभाग होता. शेवटी १५ नोव्हेंबर १९१५ रोजी विष्णू पिंगळे यांना लाहोरच्या तुरुंगात पहाटे सहा वाजता फाशी देण्यात आला.

८) शिवराम हरी राजगुरु

शिवराम यांचा जन्म इ.स. १९६८ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील खेड येथे झाला. संस्कृत व तर्कशास्त्र हे त्यांचे अभ्यास विषय होते. अमरावती येथील हनुमान व्यायामशाळेत त्यांनी मर्दानी खेळाचे शिक्षण घेतले. याचवेळी त्यांचा 'हिंदुस्थान सोशालिस्ट रिपब्लिकन पार्टी'शी संबंध आला. चंद्रशेखर आझाद, सरदार भगतसिंग, सुखदेव, जयगोपाळ, महावीरसिंग या क्रांतिकारकांच्या सहवासात आल्यावर ते सशस्त्र क्रांतीकडे वळले. त्यांनी 'एम' या नावाने कार्य सुरू केले. लाहोर येथे सॉडर्सवर हल्ला, नॅशनल बँकेची लूट, क्रांतिकारक जोगेशचंद्र चटर्जी यांची सुटका या कामात त्यांचा सहभाग होता. ब्रिटिशांनी त्यांना पकडून २३ मार्च १९३१ रोजी लाहोरच्या तुरुंगात फाशी दिली.

९) सेनापती पांडुरंग बापट (इ.स. १८८८-१९६७)

अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर येथे १२ नोव्हेंबर १८८० रोजी सेनापती बापट यांचा जन्म चित्पावन ब्राह्मण समाजात झाला. त्यांचा स्वभाव खोडकर होता इ.स. १८९९ मध्ये त्यांनी महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी पुणे येथील डेक्कन कॉलेजात प्रवेश घेतला, कॉलेज जीवनात असताना त्यांची व लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळकांची भेट झाली. दिवे व दास्ताने हे पांडुरंग बापट त्यांचे मित्र होते. त्यांनी रॅन्डचा खून करणाऱ्या दामोदर व बालकृष्ण चाफेकर बंधूंच्या गटातील दामोदर पंत भिडे गुरुजी ऊर्फ भटनी यांच्याकडून देशसेवेची शपथ घेतली. इ.स. १९०३ मध्ये सेनापती बापट हे इतिहास, राजकीय अर्थशास्त्रात घेऊन बी.ए. झाले. २५ मार्च १९०४ च्या विद्यापीठाच्या बैठकीत त्यांना शिष्यवृत्ती मंजूर केली हे यंत्रशास्त्राच्या मेकॅनिकल इंजिनिअरिंगच्या अभ्यासासाठी लंडनला गेले. तेथे त्याची भेट श्यामजीकृष्ण वर्मा यांच्याशी झाली. ते क्रांतिकारी विचारांशी एकनिष्ठ होत गेले.

सेनापती बापट हे इंग्लंडमधील 'इंडिया हाऊस'मध्ये राहायला गेल्यानंतर त्यांची ओळख सावरकर, मदनलाल धिंग्रा, मिर्झा अब्बारत यांच्याशी झाली. बॉम्ब बनविण्याचे तंत्र शिकविण्यासाठी ते पॅरिसला गेले व बॉम्ब विद्या शिकून इ.स. १९०८ मध्ये ते भारतात परतले. मुंबईतील बॉम्बस्फोट खटल्यातील माफीचा

साक्षीदार नरेंद्र गोस्वामी यांने इंग्रजांना बॉम्बस्फोट कटांचे खरे सुत्रधार सेनापती बापट असल्याचे सांगितले. त्यामुळे बापट यांना इ.स. १९०८ ते १९१३ पर्यंत अज्ञातवासात राहावे लागले. पुढे विश्वासघाताने ते पकडले गेले. पुराव्याअभावी त्यांची मुक्तता झाली तरी त्यांना पारनेर येथे नजरकैदेत ठेवण्यात आले पुढे ते पुण्याला आले. चित्रमय जगत, मराठा, ज्ञानकोश या वृत्तपत्रांमध्ये त्यांनी नोकरी केली.

२ सप्टेंबर १९२२ रोजी 'मुळशी सत्याग्रह' केला त्यात त्यांना पुन्हा अटक झाली. इ.स. १९२३ साली त्यांची येरवडा येथून सुटका झाली. इ.स. १९२३ मध्ये शेतकऱ्यांनी नुकसान भरपाई घेतल्याने मुळशी सत्याग्रह बंद पडला. सत्याग्रह मंडळींना बरखास्त करण्यात आले. आयुष्यभर ब्रिटिशांच्या जोखडातून देशाला मुक्त करण्याचे कार्य सेनापती बापट याने केले. शेवटी २५ नोव्हेंबर १९६७ रोजी त्याचा मृत्यू झाला.

१०) मॅडम मादाम भिकाजी कामा

पारशी जातीत जन्माला आलेल्या मॅडम मादाम भिकाजी कामा यांचे पती मुंबईतील वीर भिकाजी रुस्तम कामा हे विलासी, चैनी, जीवन जगणारे ब्रिटिश धार्जिणे असलेले होते. पण मादाम कामा या ब्रिटिशविरोधी होत्या. त्यांना देशाभिमानाची व लाचारीने जीवन मान्य नव्हते शेवटी त्यांनी आपल्या पतीचा विरोध दर्शवत त्यांना घटस्फोट दिला. त्यांनी स्वतःला ब्रिटिशविरोधी क्रांतिकारी चळवळीत झोकून दिले. मॅडम कामा यांनी स्वातंत्र्यासाठी ३ लाख रुपयांची मालमत्ता खर्च केली. त्यांनी इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स इजिप्त व स्वित्झर्लंड देशात जाऊन क्रांतिकारी कार्य केले. आपले संपूर्ण तारुण्य १५ ऑगस्ट १९०७ मध्ये जर्मनीत स्टॅटगार्ड या ठिकाणी स्वतंत्र राष्ट्राचा समाज मेळावा भरला होता. त्या ठिकाणी मादाम कामा व बॅरिस्टर सरदार सिंहजी राणा हजर होते. या मेळाव्यात सर्व राष्ट्रांचे ध्वज फडकविण्यात आले. परंतु भारताचा ध्वज असल्यामुळे मादाम कामा यांना दुःख झाले. त्यामुळे एका रात्रीत त्यांनी रेशमी कपड्यावर तिरंगा ध्वज व त्यावर कमळ फूल काढून भारताचा ध्वज तयार केला आणि दुसऱ्या दिवशी तो सर्वप्रथम व्यासपीठावर फडकाविला. हा स्वतंत्र भारताचा

ध्वज म्हणून त्यांनी वंदे मातरम्चा जयघोष केला. १९ ऑगस्ट १९३६ रोजी मुंबई येथे त्यांचे निधन झाले.

११) आर्य बांधव समाज

वर्धा व नागपूर येथे आर्य बांधव समाज ही गुप्त क्रांतिकारी संघटना आश्रयात होती. पांडुरंग खानखोजे, गजानन पाठ व लक्ष्मण शुभ या टिळकांच्या सोबतीतील विद्यार्थी बांधव, नागपूर येथे १९ व्या शतकात 'आर्य बांधव समाज' या संघटनेची स्थापना केली होती. ही गुप्त मंडळी वर्ध्याला 'बालसमाज' या नावाने आणि नागपूरला 'समर्थ शिवाजी समाज' या नावाखाली कार्य करीत असे. अशाप्रकारच्या अनेक संघटना महाराष्ट्रात स्थापन झालेल्या होत्या. विविध कार्यक्रमांच्या निमित्ताने आकर्षित केलेल्या कोवळ्या हाताशी धरून देशाला मुक्त करण्याचे स्वप्न बाळगले होते.

(१२) महाराष्ट्रातील इतर क्रांतिकारी संघटना

कोल्हापूर या ठिकाणी 'शिवाजी क्लब' ही गुप्त क्रांतिकारी संघटना स्थापन करण्यात आली. शिवाजी क्लबचे शंभर सभासद होते. यामध्ये पाठारे कायस्थ प्रभु, मराठा व अन्य ब्राह्मणेत्तर यांचा समावेश तसेच बीड येथील सदाशिव नीळकंठ जोशी यांनी इ.स. १८९९ मध्ये उठाव केला. विविध नावे धारण करून सदाशिव जोशी यांनी उठाव करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांचा कोल्हापूरच्या शिवाजी क्लबशी संबंध आला होता. महाराष्ट्रात बॉम्ब बनविण्याचे प्रशिक्षण तरुणांमध्ये कोल्हापूर येथील के.डी. कुलकर्णी (कडबा) हे इ.स. १९१९ मध्ये जपानला गेले होते; परंतु पोलिसांनी पकडले. त्यामुळे त्यांना सात वर्षांची शिक्षा झाली. तसेच सोलापूर येथील गोविंद नारायण फोमदार हे जपानला जाऊन बॉम्ब तयार करण्याचे प्रशिक्षण घेऊन परत आले होते. त्यांनी महाराष्ट्रात तरुणांना त्यांचे प्रशिक्षण दिले होते. यांनी 'माहिम' या ठिकाणी बॉम्ब तयार करण्याचा कारखाना सुद्धा सुरू केला होता. काकासाहेब खाडीलकर ऊर्फ कृष्णाजी प्रभाकर यांनी इ.स. १९०२ ते इ.स. १९०४ या काळात नेपाळ येथे राहिले. त्यांनी नेपाळ येथे बंदुका तयार करण्याचा कारखाना सुरू करण्याचा प्रयत्न केला. पण अधिकाऱ्यांना याची माहिती मिळाल्याने त्याला यश आले

नाही. क्रांतिकारकांनी स्वीकारलेला हिंसात्मक मार्ग अव्यवहार्य आणि नैतिक असल्यामुळे या सर्व चळवळीने भारतीय स्वातंत्र्याला प्रेरणा व प्रोत्साहन दिलेले दिसून येते.

क) महाराष्ट्रातील गांधीवादी चळवळीचा विकास

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रात स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने जी आंदोलने झाली त्यात गांधीवादी चळवळीने राजकारणात ब्रिटिशविरोधी धोरणाला सहकार्य करण्याचे कार्य केले. या काळात भारतातील राजकारक आणि स्वातंत्र्य चळवळीचे मुख्य केंद्र महाराष्ट्रातील मुंबई हे शहर होते. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात इ.स. १९२० ते १९४७ हा कालखंड 'गांधीयुग' किंवा 'गांधीवादी काळ' म्हणून ओळखला जातो. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर राष्ट्रीय चळवळीची पोकळी भरण्याचे कार्य महात्मा गांधीजींच्या चळवळीने केल्याचे दिसून येते. भारतातील चळवळीच्या माध्यमातून गांधीजींनी सर्व धर्म, जाती, पंथातील लोकांना राष्ट्रीय चळवळीशी परिचय करून दिला. त्या कार्यात महाराष्ट्रातून मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद दिला गेला होता. या काळात महात्मा गांधीजींनी असहकार, सविनय, कायदेभंगाची चळवळ, वैयक्तिक सत्याग्रह आणि चलेजाव चळवळ ही जनआंदोलने करण्यात आली आहेत.

(२) महात्मा गांधीजींचे पूर्वचरित्र-(२ ऑक्टोबर १८६९-३० जानेवारी १९४८)

२ ऑक्टोबर १८६९ रोजी गुजरातमधील पोरबंदर येथे महात्मा गांधी यांचा जन्म झाला. त्यांचे पूर्ण नाव मोहनदास करमचंद गांधी असे होते, त्यांचे आजोबा उत्तमचंद गांधी आणि वडील करमचंद गांधी हे पोरबंदर आणि राजकोट संस्थानचे दिवाण होते. महात्मा गांधीजींच्या आईचे नाव पुतळाबाई असे होते. इ.स. १८९३ मोहनदास यांचा विवाह कस्तुरबा हिच्याशी झाला. इ.स. १९४४ मध्ये पुणे येथेच ब्रिटिश कारागृहात कस्तुरबा यांचा मृत्यू झाला होता.

महात्मा गांधीजींचे प्राथमिक शिक्षण राजकोट येथे झाले. इ.स. १८८८ मध्ये उच्च शिक्षणासाठी ते इंग्लंडला गेले होते शिक्षण पूर्ण झाल्यावर इ.स. १८९१ मध्ये ते परत भारतात आले. स्वामी श्रद्धानंद व रविंद्रनाथ टागोर यांनी मोहनदास यांना 'महात्मा' या पदवीने संबोधले होते. त्यांनी भारतात आल्यावर

मुंबई आणि राजकोट येथे प्रथम वकिलीचा व्यवसाय सुरु केला. पण त्यात काही त्याचा जम बसला नाही. याचवेळी दक्षिण आफ्रिकेचे राजकोटचे व्यापारी दादा अब्दुल्ला याने व्यापारी कंपनीच्या खटल्यात कोर्टात वकिलाचे मदतनीस म्हणून काम करण्यासाठी महात्मा गांधीजी यांना इ.स. १८९३ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेत बोलाविले होते. इ.स. १८९४ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेत महात्मा गांधीजी यांनी विविध प्रांतात भारतीय काँग्रेसची स्थापना केली. त्यांनी इ.स. १८९९ मध्ये येथेच भारतीय एम्बुलेंस कॉर्पोरेशनची स्थापना केली होती. इ.स. १९०६ साली गांधीजींनी दक्षिण आफ्रिकेत प्रथम सत्याग्रहाची चळवळ चालविली. इ.स. १९०४ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील काळा व गोरा भेदभेद मिटविण्याची महात्मा गांधीजींनी दक्षिण आफ्रिकेत आंदोलन सुरु केले. इ.स. १९१५ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतून महात्मा गांधीजी भारतात आले आणि इ.स. १९१५ मध्ये महात्मा गांधीजींनी काँग्रेसच्या राजकारणात प्रवेश केला. त्याचा गोपाळकृष्ण गोखलेचा इंग्रजांच्या न्यायप्रियतेवर विश्वास होता.

३) महात्मा गांधीजींचा भारतीय राजकारणात प्रवेश

महात्मा गांधीजी भारतामध्ये आल्यानंतर बिहारमधील चंपारण्य येथील शेतकऱ्यांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी २८ एप्रिल १९१७ रोजी उठाव केला. त्यानंतर इ.स. १९१७ मध्ये खेडा सत्याग्रहाच्या माध्यमातून गुजरात येथील शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला. महात्मा गांधीजींच्या विचारावर जॉन रस्कीनच्या विचारांचा प्रभाव पडला होता. तसेच अमेरिकेतील 'TIMES' वृत्तपत्राने त्याचा उल्लेख 'Man of the Ear' असा केला आहे. असहकार, सविनय कायदेभंग, त्याग व सत्यावर आधारित त्यांच्या विचारसरणीचा विकास झालेला आहे. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये त्यांनी मवाळवादी विचाराने प्रतिसाद दिलेला दिसून येतो. पहिल्या महायुद्ध काळात ब्रिटिशांना महात्मा गांधी यांनी सहकार्य केले होते. त्यामुळेच ब्रिटिश सरकारने त्यांना 'कैसर-ए-हिंद' ही पदवी दिली होती; परंतु नंतर मात्र महात्मा गांधीजींचा ब्रिटिश सरकारवरचा विश्वास उडाला आणि त्यांनी इ.स. १९२० मध्ये ब्रिटिशांच्या विरोधात असहकार चळवळ सुरु केली.

४) असहकार चळवळ (इ.स. १९२०)

पहिल्या महायुद्धाच्या काळात गुप्त क्रांतिकारी कार्याला आळा घालण्यासाठी सरकारने भारत सुरक्षा कायदा मंजूर केला होता. १० डिसेंबर १९१८ रोजी सिडने रौलेट यांच्या न्यायाधीशांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. या समितीने एप्रिल १९१८ मध्ये आपला अहवाल सरकारला सादर केला. यानुसार कोणत्याही व्यक्तीस संशयावरून अटक करता येणार होती. या विधेयकानुसार कोणत्याही गुन्हेगाराला अपील करता येणार नव्हते.

१. असहकार चळवळीची पार्श्वभूमी

याविरोधात महात्मा गांधी यांनी 'रौलेट सत्याग्रह' सुरु केला. या कायद्याला 'Black Act' असेही म्हटले जाते. या कायद्याला विरोध करण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी सर्व देशभर पुकारलेला संप सरकारची दडपशाही व त्यातून झालेले जालियनवाला बाग हत्याकांड इत्यादी घटनांमुळे महात्मा गांधींनी ब्रिटिश सरकार विरुद्ध असहकार चळवळ सुरु करण्याचा निर्णय घेतला. २० फेब्रुवारी १९२० रोजी कलकत्ता या ठिकाणी भरलेल्या खिलाफत सभेने ब्रिटिशांविरुद्ध असहकाराचा ठराव पास केला. १५ मे १९२० रोजी ब्रिटनने तुर्कस्तानशी सेव्हयर्सचा करार करून जाचक अटी लादल्या. त्यामुळे मुंबई या ठिकाणी केंद्रीय खिलाफत समितीने सरकारशी अहिंसेच्या मार्गाने असहकाराचे आंदोलन करण्याचा निर्णय २८ मे १९२० रोजी घेतला.

२. असहकार चळवळीचा कार्यक्रम

काँग्रेसच्या नागपूर अधिवेशनात १५ ऑगस्ट १९२० रोजी महात्मा गांधीजी यांनी ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात असहकार चळवळ सुरु करण्याचा प्रस्ताव मान्य करून घेतला. या चळवळीच्या ठरावानुसार खालील निर्णय घेण्यात आला होता. ब्रिटिशांनी दिलेल्या पदव्या व सन्मान, मानाच्या जागा व अधिकार पदाचा त्याग करावा. भारतीय जनतेने सरकारी शाळेवर बहिष्कार टाकावा व विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेत प्रवेश द्यावा. भारतीय जनतेने सरकारी न्यायालयात न जाता देशी न्याय-पंचायतीत जावे. वकिलांनी सरकारी न्यायालयावर बहिष्कार टाकावा, जनतेने कायदेमंडळाच्या निवडणुकीवर बहिष्कार टाकावा तसेच परदेशी

मालावर बहिष्कार घालावा, स्वदेशी वस्तूंचा पुरस्कार करावा असा कार्यक्रम संपूर्ण महाराष्ट्रात राबविण्यात आला.

३. असहकार चळवळीचे स्वरूप

महाराष्ट्रात लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर महात्मा गांधीचे नेतृत्व मान्य करून त्याचा असहकाराचा कार्यक्रम शिवरामपंत परांजपे, काकासाहेब खाडिलकर, गंगाधर देशपांडे व वासुदेव काका जोशी हे सर्व लोक टिळकांचे अनुयायी होते. त्यांनी महाराष्ट्रात अंमलात आणला.

१) असहकार चळवळीत स्वदेशी वस्तूंचा वापर आणि प्रचार करणे, परकीय वस्तूंवर बहिष्कार टाकणे, सरकारी सभा व कार्यक्रम, दरबार आणि उत्सव अशा कार्यक्रमांवर पूर्णपणे बहिष्कार टाकणे तसेच विधिमंडळावर जनतेने बहिष्कार टाकावा, कोणीही मतदान करू नये किंवा निवडणुकीत भाग घेऊ नये. कोणत्याही भारतीय सैनिक, मजूर आणि नोकरांनी मेसोपोटोमिया या ठिकाणी जाऊ नये. ही चळवळ अहिंसात्मक मार्गाने व शांततेने होणार होती.

२) महाराष्ट्रात गांधीजींना पूर्ण प्रतिसाद मिळालेला होता. महाराष्ट्रातील असहकार चळवळ महात्मा गांधीजी यांनी सरकारने बहाल केलेल्या सन्मान व पदव्या यांचा त्याग केला. रवींद्रनाथ टागोर यांना मिळालेली 'सर' ही पदवी परत केली. अनेक लोकांनी सन्मानजनक पदव्यांचा त्याग केला. तसेच आपल्या नोकरीचे राजीनामे दिले. महाराष्ट्रात वऱ्हाड प्रांतातील बापूजी अणे हे टिळकांचे अनुयायी होते. त्यांनी असहकाराच्या कार्यक्रमाला विरोध करीत नसले तरी ते असहकाराचा कार्यक्रम पूर्णपणे राबविण्यास तयार नव्हते.

३) मुंबई येथे बॅरिस्टर केशवराव देशपांडे यांच्या नेतृत्वाखाली अंधेरीचे ऑनट्रीहल पोतदार शेठजी यांच्या वाड्यात इ.स. १९२१ मध्ये 'साधकाश्रम' स्थापन करण्यात आले. यांच्या मार्फत विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जात असे.

४) विद्यार्थ्यांना शेती करणे, सूतकताई करून व दुग्धशाळा चालविणे इत्यादीचे शिक्षण देण्यात येत असे. तसेच नाशिक जिल्ह्यात मालेगाव येथे जनतेने असहकार चळवळीत प्रमाणात सहभाग घेतला होता. महात्मा गांधी विचाराप्रमाणे या ठिकाणी हिंसक घटनेचा निषेध केला गेला.

५) मद्यपान निषेध कार्यक्रमाचे स्वरूप- महाराष्ट्रात टिळकांच्या अनुयायींनी मद्यपान निषेधाची चळवळ सुरु करून गांधीजी त्यांना प्रोत्साहन दिले. पुणे, धारवाड वढाने या जिल्ह्यात चळवळीने जोर धरताच मुंबईमध्ये दारूच्या दुकानांसमोर निदर्शने करण्यात आली. गांधीजींची ही चळवळ शांततेच्या मार्गाने चालू होती. पण धारवाड येथे चळवळीला हिंसक स्वरूप प्राप्त झाले होते. येथील जिल्हाधिकारी पॅटर यांनी दडपशाही धोरणाचा अवलंब करून ३० जून १९२१ रोजी लोकांच्या जमावावर गोळीबार केला. त्यात ३ सत्याग्रही ठार झाले व २० सत्याग्रही जखमी झाले. त्यामुळे महात्मा गांधी यांनी चळवळीला स्थगिती दिलेली होती. महाराष्ट्र येथून पुढील काळात मद्यपानविरोधी चळवळ चूकनही करू नये असा सल्ला दिला होता. या चळवळीच्या काळात लोकांवर खटले भरण्यात येऊन ६० सत्याग्रहींना दंड लावण्यात आला.

६) ब्रिटिशांच्या सरकारच्या शाळा व महाविद्यालयावर बहिष्कार टाकून शिक्षणासाठी राष्ट्रीय शाळेची स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्रात ब्रिटिशांनी राष्ट्रीय शाळा व कॉलेज सुरु केले होते. त्यांना विरोध म्हणून पुणे येथे इ.स. १९२० मध्ये लोकमान्य टिळक यांनी महाविद्यालय सुरु केले. यामध्ये ८७ विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला होता. ब्रिटिशांच्या शाळा व कॉलेजवर बहिष्कार करत महाराष्ट्रात असहकार आंदोलनाच्या माध्यमातून राष्ट्रवादाचा प्रसार राष्ट्रीय शिक्षणातून केला गेला. शंकरराव जावडेकर यांनी इस्लामपूर व सखाराम भागवत यांनी महाड येथे असहकार आंदोलनामुळे महाविद्यालय व शाळा सुरु केलेल्या होत्या या काळात त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षक म्हणून कार्य केले. महाराष्ट्रात वेंगुर्ले, मालवण, रत्नागिरी, सातारा, अहमदनगर, येवला, अंमळनेर व चिंचवड इत्यादी ठिकाणी राष्ट्रीय शाळा काढण्यात आल्या. या शाळेत शिक्षक म्हणून काम करणाऱ्या स.का. पाटील, आप्पासाहेब पटवर्धन, नाथ घाणेकर, दादा चौधरी व आपटे गुरुजी इत्यादींनी पुढे स्वातंत्र्य चळवळीत हिरिरीने भाग घेतला.

७) ब्रिटिश न्यायालयावर बहिष्कार- असहकार कार्यक्रमांमध्ये वकिलांनी आपला वकिलीचा व्यवसाय सोडून चळवळीत सहभागी झाले. त्याप्रमाणे बॅरिस्टर जयकर यांनी एका वर्षापुरती वकिली सोडली. सोलापूर येथील रामचंद्र शंकर राजवाडे,

सातारा येथील अष्टपुत्र, उंबरगाव येथील नानासाहेब देवधकर आणि भुसावळ येथील वासुदेवराव दास्ताने या वकिलांना नवीन खटले चालविण्यास घेतले नाहीत. ज्या वकिलीकडे पूर्वीच खटले घेतलेले होते. त्यांनी वकिलीचा व्यवसाय चालूच ठेवला. यामध्ये पुणे येथील बॅरिस्टर जयकर आणि आण्णासाहेब भोपटकर यांचा समावेश होतो.

४) असहकार चळवळीची वैशिष्ट्ये

१. टिळक स्मारक फंड :- या चळवळीत 'टिळक स्मारक फंड'ची स्थापना करण्यात आली होती. तसेच इ.स. १९२० साली महाराष्ट्रात स्वदेशी चळवळीला प्रोत्साहन देण्यासाठी म्हणून नागपूर येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनात 'टिळक स्मारक फंड'ची स्थापना करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या फंडमध्ये एक कोटी रुपये जमा करण्यात आले होते. ३० जून १९२१ पर्यंत आणखीन एक कोटी रुपये जमा करावयाचे होते. एकट्या मुंबई शहरातून ३६ लाख रुपये जमा झाले होते. गांधीजींच्या विनंतीवरून उमर सोभानी व जमनालाल बजाज यांनी प्रत्येकी एक लाख रुपयांची जास्त देणगी दिली आणि एक कोटी रुपये गोळा करण्याचा संकल्प पूर्ण झालेला होता.

२. परदेशी मालावर बहिष्कार :- महात्मा गांधीजींच्या चळवळीत परदेशी मालावर बहिष्कार टाकण्याची मोहीम सुरु झाली. गिरणी मालकांनी आपल्या दुकानात परदेशी कापड विक्रीसाठी ठेवणार नाही असे वचन महात्मा गांधीजींना दिले होते. पण सर्वच गिरणी मालकांनी त्याला प्रतिसाद दिला नाही. १ जुलै १९२० रोजी गांधीजींनी मुंबई येथे उमर सोमानीच्या मालकीच्या एलफिन्स्टन मिलच्या आवारात परदेशी कापडांची पहिल्यांच होळी पेटवली होती.

३. मुळशी सत्याग्रह :- मध्यप्रांत आणि महाड प्रांतातही असहकार चळवळ झाली. या चळवळीमध्ये सेनापती बापट यांनी इ.स.१९२३ मध्ये इंजिन ड्रायव्हरवर गोळ्या झाडल्या. त्यांना सात वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यात आली. मुळशी सत्याग्रह हा असहकार चळवळीचा एक भाग होता. देशात असहकार चळवळ जोमाने सुरु होती.

४. महाराष्ट्रातील प्रथम जनआंदोलन :- महाराष्ट्रातील हे प्रथम जनआंदोलन होते. सर्वत्र मोठ्या प्रमाणात हे आंदोलन सुरू होते. अशातच ५ फेब्रुवारी १९२२ रोजी उत्तर प्रदेशात चौरीचौरा या गावी एका मिरवणुकीवर पोलिसांनी गोळीबार केला. परंतु दारुगोळा संपताच चिडलेल्या लोकांनी पोलीसांवर हल्ला करून त्यांना जिवंत जाळण्याचा प्रयत्न केला त्यात २२ पोलिस मरण पावले. गांधीजी यांना या हिंसेमुळे मोठा धक्का बसला. असहकार चळवळीला हिंसात्मक वळण महात्मा गांधीजींनी ही चालवलेली चळवळ थांबविण्याचा निर्णय घेतला आणि यातून ही चळवळ बंद करण्यात आली.

५) सविनय कायदेभंगाची चळवळ (इ.स. १९३०)

ब्रिटिश सरकारला प्रतिकार करण्याच्यासाठी महात्मा गांधीजी यांनी एक व्यापक स्वरूपाची चळवळ सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. इ.स. १९२२ मध्ये महात्मा गांधीजींना अटक करण्यात आली. या काळात राष्ट्रीय चळवळ चालू ठेवण्यासाठी सी.आर. दास व मोतीलाल नेहरू यांनी १ जानेवारी १९२३ मध्ये 'स्वराज्य पक्षाची' स्थापना केली. ९ डिसेंबर १९२९ रोजी लॉर्ड आयर्विनची भेट महात्मा गांधीजींनी घेतली व त्यांना वसाहतीचे स्वराज्य देण्याचा सरकारचा विचार नाही, अशी महात्मा गांधीजींची खात्री होती. तसेच भारतीय स्वातंत्र्याबाबत यांनी फारशी रूची दाखविली नाही म्हणून महात्मा गांधीजींनी २८ डिसेंबर १९२९ रोजी काँग्रेसच्या लाहोर अधिवेशनात 'वसाहतीचे स्वराज्य' याऐवजी स्वतंत्र स्वराज्याचे आपले ध्येय जाहीर केले व गोलमेज परिषदेवर बहिष्कार टाकण्याचा व सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्याचा निर्णयही घेण्यात आला. २६ जानेवारी १९३० रोजी संपूर्ण भारतात 'स्वातंत्र्य दिवस' म्हणून साजरा केला गेल, असे आवाहन महात्मा गांधीजी यांनी केले.

१) सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीचा कार्यक्रम

सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्याचा संपूर्ण अधिकार काँग्रेसने महात्मा गांधीजी यांना दिला. १२ मार्च २१९३० रोजी व्हाईसरॉय नार्थ आयर्विन यांना पत्र लिहून सरकारने पुढील अटी मान्य कराव्यात आणि या अटी ब्रिटिश सरकारने मान्य केल्या नाहीत तर कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्यात येईल, असा इशारा दिला. त्यात खालील कार्यक्रमाचा समावेश होता.

- १) ब्रिटिश सरकारने मिठावर लावलेला कर रद्द करावा.
- २) लष्करी खर्चात ५० टक्के कपात करण्यात यावी.
- ३) ब्रिटिश सरकारने संपूर्ण स्वातंत्र्य भारतीयांना बहाल करावे.
- ४) भारतीय शेतकऱ्यांचा शेतसारा माफ करावा किंवा कमी करण्यात यावा.
- ५) देशी मालाला व कापडास संरक्षण देण्यात यावे.
- ६) विदेशी मालावर आयात कर लावावा, स्वतःच्या संरक्षणासाठी प्रत्येक व्यक्तीस शस्त्रे बाळगण्याची परवानगी घ्यावी.
- ७) सर्व राजकीय कैद्यांची सुटका करावी. त्यांच्यावर भरण्यात आलेले खटले रद्द करावेत.
- ८) बहिष्कृत व निर्वासित झालेल्या सर्व भारतीय नागरिकांना भारतात परत बोलावून घ्यावे.

२) महाराष्ट्रातील मिठाचा सत्याग्रह

१२ मार्च १९३० रोजी अहमदाबाद येथील साबरमती आश्रमातून ७८ अनुयायांसह दांडी यात्रेला सुरुवात झाली. ५ एप्रिल १९३० रोजी अनेक अनुयायांसह महात्मा गांधीजी यांनी २४० मैलाचे अंतर चालून पूर्ण केले. दांडी येथे मिठाचा कायदा मोडून काढला व या सत्याग्रहात महाराष्ट्रातून गोडसे, विनायकराव आपटे, पंडित खरे व गोविंद हरकारे इत्यादी मराठी भाषिक लोक सामील होते. महाराष्ट्रात शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली 'महाराष्ट्र सत्याग्रह मंडळ' स्थापन करण्यात आले. सविनय कायदेभंगाची चळवळ शांततेत सुरू झाली. ब्रिटिश सरकारने ४ मे १९३० रोजी मध्यरात्री गांधीजींना अटक केली व त्यांची मेवाडाच्या तुरुंगात रवानगी करण्यात आली. तसेच महाराष्ट्रातील अनेक नेत्यांना अटक करण्यात आली. त्याचा निषेध म्हणून महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी दंगल व सत्याग्रहाची सुरुवात झाली.

३) सोलापूर येथील संघर्ष

गांधीजींना अटक केलेल्याचा निषेध म्हणून सोलापूर शहरात सर्वत्र हरताळ, मिरवणूक व जाहीर सभा घेतल्या. ७ मे १९३० रोजी कामगारांनी काम बंद करून परकीय मालाची होळी केली. दासूच्या अड्ड्यावर हल्ले केले. पुण्याच्या

मंगळवारपेठेत मुख्य पोलीस चौकीवर हल्ला करून एका पोलिसाला ठार केले व दुसऱ्यास जिवंत जाळले. याच जमावाने न्यायालयाची इमारत पेटविली. त्यामुळे १५ मे १९३० रोजी भारताच्या व्हाईसरायने सोलापूर शहरात लष्करी कायदा लागू केला. ६ एप्रिल १९३० रोजी सोलापूर येथील नगरपालिकेवर तिरंगा ध्वज फडविला गेला. १३ मे १९३० रोजी कर्नल पेज यांनी सैनिकांमार्फत हा ध्वज उतरवून टाकला. बार्शी, पंढरपूर, सांगोला व वळसंग येथे तिरंगा ध्वज फडविण्यात आले. इंग्रजांनी दडपशाही करून अनेकांना अटक केली. काही दिवसानंतर येथे शांतता प्रस्थापित करण्यात आली.

४) मुंबई येथे वडाळ्याचा सत्याग्रह

१७ मे १९३० रोजी मुंबईच्या वडाळा येथे मिठागाराच्या जागी १५,००० सत्याग्रहींनी मिठाचा कायदा मोडून काढला. सत्याग्रहींवर पोलिसांनी लाठीहल्ला केला; परंतु दिवसभर स्वयंसेवकांनी सत्याग्रह सुरु ठेवला होता. ब्रिटिशांनी मिठाग्रहावर कर लादल्याने त्याच्यावर प्रतिबंध करण्यात आला व पूर्णपणे मिठावरील कर रद्द करण्यात आले. या सत्याग्रहात १४०० हून अधिक प्रतिनिधी व अनुयायी यांचा समावेश होता. १ जून १९३० पर्यंत हा सत्याग्रह चालूच होता.

५) शिरोडा येथील सत्याग्रह

अरबी समुद्रात असलेल्या सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील शिरोडा येथे १२ मे १९३० रोजी सत्याग्रह करण्यात आले हा सत्याग्रह करण्यापूर्वीच ग.वि. केतकर, वासुदेवराव दास्ताने, भाऊ रानडे, नाथ घाणेकर, शंकरराव देव व आप्पासाहेब पटवर्धन यांना सरकारने अटक केली. या सत्याग्रहाची सूत्रे डॉ. वा.वि. आठल्ये, आचार्य श.दा. जावडेकर आणि विनायक भुस्कुटे यांच्याकडे होती. शिरोडा येथे ५८३ स्वयंसेवकांनी एकत्र येऊन सत्याग्रह केला. यात १५ मे १९३० रोजी पोलिसांनी स्वयंसेवकांवर लाठीहल्ला केला. त्यामुळे ८० स्वयंसेवक जखमी होऊन बेशुद्ध झाले तसेच ३०० स्वयंसेवकांना ब्रिटिशांनी अटक केली होती.

६) जंगल सत्याग्रह (२२ जुलै १९३०)

कायदेभंगाच्या चळवळीत जंगलातील झाडे तोडून टाकणे म्हणजे 'जंगल सत्याग्रह' होय. महाराष्ट्रात जंगल सत्याग्रहासाठी एक समिती स्थापन करण्यात आली. ब्रिटिश सरकारने जंगलाबाबत इ.स. १८६६ च्या कायद्याने अनेक

जाचक निर्बंध लादले होते. त्यामुळे १३ जुलै १९३० मध्ये जंगल सत्याग्रहाचा निर्णय घेण्यात आला होता. २२ जुलै १९३० रोजी संगमनेर आणि अकोला तालुक्यात एकाच वेळी जंगल सत्याग्रह करण्यात आला. यात लक्ष्मशास्त्री जोशी, लालजी पेंडसे, श्रीनिवास देसाई इत्यादी सत्याग्रहींनी भाग घेतला होता. नाशिक जिल्ह्यातील सटाणा, बागलाण व कळवण या तालुक्यात जंगल सत्याग्रह झाला. दादासाहेब गद्रे व तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी हे बागलाणातील सत्याग्रहाचे प्रमुख होते. सातारा जिल्ह्यातील बिळाशी या गावातील जनतेने जंगलातील झाडे तोडून हा सत्याग्रह केला. १० जुलै १९३० रोजी बापूजी अणे व डॉ. मुजे यांना दोषी ठरवून शिक्षा देण्यात आली.

७) महाराष्ट्रातील इतर कायदेभंग चळवळी

१३ एप्रिल १९३० रोजी नरकेसरी अभ्यंकर यांनी नागपूर येथे जाहीर सभा घेऊन मिठाच्या पुड्यांचा जाहीर लिलाव केला. पुणे जिल्ह्यात कायदेभंगाचा प्रचार करण्याचे कार्य विठ्ठल रामजी शिंदे व केशवराव जेधे यांनी केले. तर बाळासाहेब गाडगीळ, एस. एम. जोशी, न.ए. गोरे व आर.के. खाडीलकर यांनी पुणे जिल्ह्याचा रहिवासी असलेल्या बाबू गेणूने १२ डिसेंबर १९३० रोजी मुंबईत परदेशी कापडाने भरलेल्या ट्रक याच्यापुढे आडवे पडून आपले बलिदान दिले. सविनय कायदेभंगाची चळवळ चालू असतानाच गांधी-आयर्विन करार झाला व त्यानुसार गांधीजी चळवळीत मुंबई शहर प्रमुख रंगभूमी हरली होती. महिलांनी दारू आणि परदेशी कपड्यांच्या दुकानांसमोर निदर्शने केली. यामध्ये यशोदा भट, पीठकर राधाताई आपटे, विमल गुप्ते, प्रेमा कंटक आणि अवंतिकाबाई गोखले यांचा समावेश होता. एप्रिल १९३३ पर्यंत मुंबई प्रांतातील पुरुष व ९३९ स्त्रियांना कायदेभंगाच्या चळवळीत दोषी ठरवून त्यांना शिक्षा देण्यात आल्या. शेवटी इ.स. १९३४ नंतर कायदेभंगाची चळवळ मागे घेण्यात आली आणि महात्मा गांधीजींनी इ.स. १९४२ में भारत छोडो आंदोलनाचा इशारा ब्रिटिशांना दिला.

६) 'छोडो भारत' चळवळ (इ.स. १९४२)

व्हाईसराय आयर्विनने कोणात्याही भारतीय लोकांसोबत चर्चा न करता एकांगी निर्णय घेत भारत इंग्लंडच्या बाजूने दुसऱ्या महायुद्धात उतरेल अशी घोषणा केली. ब्रिटिश सरकारने भारताच्या स्वातंत्र्याबद्दल नकार दिला असल्याने

लोकांमध्ये असंतोष वाढत गेला. यावेळेस महात्मा गांधी यांनी सर्वव्यापक देशव्यापी चळवळ सुरु करण्याचा निर्णय घेतला, हे आंदोलन भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासातील सर्वात प्रभावी असे जनआंदोलन होते. या आंदोलनाला महाराष्ट्रातून मिळालेला प्रतिसाद हा अभूतपूर्व असा होता.

१) छोडो भारत चळवळीचा ठराव

वर्धा या ठिकाणी काँग्रेसच्या कमिटीने १४ जुलै १९४२ रोजी छोडो भारतचा ठराव पास केला होता. यानंतर मुंबई येथे गवालिया टँक मैदानावर मौलाना अब्दुल कलाम आझाद यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचे अधिवेशन भरले. ७ ऑगस्ट १९४२ रोजी भरलेल्या अधिवेशनात सर्वांच्या चर्चाने तो मंजूर करून घेतला. यानुसार ब्रिटिशांच्या आणि मित्र राष्ट्रांच्या रक्षणासाठी तसेच भारताच्या हितासाठी ब्रिटिशांची भारतातील सत्ता संपुष्टात येणे आवश्यक आहे. १९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीचा मसुदा पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी तयार केला होता. काँग्रेसच्या मार्फत तो ठराव पास केला. त्यामध्ये परकीय ब्रिटिशांची राजवट आपल्या देशात असणे अपमानास्पद आहे असे सांगण्यात आले होते. गांधीजींनी भारतीय जनतेला 'करा अथवा मरा' असा संदेश दिला व ब्रिटिशांनी तात्काळ निघून जावे, अशी घोषणा केली.

२) मुंबईतील चळवळ

९ ऑगस्ट १९४२ रोजी 'चले जाव' आंदोलनाची सुरुवात होणार होती पण याच दिवशी ब्रिटिशांनी काँग्रेसच्या सर्व नेत्यांना अटक केली. गांधीजींनाही अटक करण्यात आली. सभा, मोर्चे, हरताळ व निदर्शने यावर बंदी घातली गेली. वृत्तपत्रावर निर्बंध लादण्यात आले. जनतेने असंतोषाचे पालन न करता हिंसक पद्धतीने मुंबईत बॉम्बस्फोट घडवून आणला. या प्रकरणात वसंत अवसरे यांना अटक करण्याचा सरकारने प्रयत्न केला होता. भूमिगताची मुंबई येथे मध्यवर्ती संस्था आयोजित करण्यात आली होती. येथून क्रांतिकारकांना मार्गदर्शन केले गेले. मुंबईत लोकांनी 'करेंगे या मरेंगे' या घोषणा दिल्या. त्यामुळे पोलिसांनी लगेच त्यांच्यावर गोळी घालून ८ माणसांना ठार मारले होते. ५ जण जखमी झाले होते. आदिक अली, सुचेता कृपलानी व रंगराव दिवाकर यांनी मुंबई

येथील चळवळीचे नेतृत्व केले होते. विद्यार्थ्यांनी शाळा व महाविद्यालये बंद करण्याचा निर्णय पुणे येथील चळवळींमध्ये घेतला होता. ९ ते १२ ऑगस्ट १९४२ या चार दिवासात पुण्यात शंकरराव देव, केशवराव जेधे व गाडगीळ यांच्या अटकेसाठी निषेध करण्याच्या घोषणा देत लोकांनी मिरवणूक करण्यात आल. त्यात लाठीहल्ला करूनही जमाव पांगविणे शक्य झाले नाही. म्हणून पोलिसांनी गोळीबार केला. या गोळीबारात ३० जण मरण पावले. अनेक जण जखमी झाले. टेलिफोनच्या तारा तोडण्यात आल्या. पोलीस चौकी जाळणे, दगडफेक करणे या तत्वांचा अवलंब करीत पुण्यामध्ये लोकांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग नोंदविला होता. या लोकांमध्ये महाविद्यालयातील विद्यार्थीही सहभागी झाले होते. 'चलेजाव चळवळी'चा महाराष्ट्रात प्रचार-प्रसार झाल्याने लोकांचा सहभाग वाढत गेला.

३) खानदेशातील चळवळ

साने गुरुजीची कर्मभूमी खानदेश ही होती. त्यांच्या पत्नी लीलाताई व त्याचे बंधू दशरथ इतर अनेक लोकांनी चले जाव चळवळीत भाग घेतला. १५ ऑगस्ट १९४२ रोजी अमळनेरच्या विद्यार्थ्यांनी काढलेला मोर्चा पोलिसांनी सुभाष चौकात अडविला व लाठीहल्ला केला. साने गुरुजींनी खानदेशातील भूमिगत चळवळीची जबाबदारी मधु लिमये यांच्यावर टाकली होती. त्यांच्या नेतृत्वाखाली खानदेशात रेल्वेचे रूळ उखडून टाकण्याचे काम करण्यात आले. यावेळी शिरीषकुमार मेहता या १५ वर्षांच्या विद्यार्थ्यांने शाळेच्या इमारतीवर तिरंगा ध्वज फडकावला. त्यामुळे पोलिसांनी मिरवणुकीवर गोळीबार केला. त्यामध्ये शिरीषकुमार मेहतासह ७ विद्यार्थी मरण पावले. नंतर लोकांनी सरकारवर मोठा मोर्चा काढून सरकारचा निषेध केला. ब्रिटिशांची खानदेशातील कार्यालये, गोदाम, रेल्वे स्टेशन, तोडफोड व जाळपोळ करण्याचा प्रकार केला. शेंदुनी, आडगाव, चाळीसगाव, जळगाव इत्यादी ठिकाणी मोर्चे काढले. खानदेशातील भूमिगत लोकसभाच्या माध्यमातून कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करण्याचे कार्य मधु लिमये या समाजवादी तरुणाने केले होते. मधु लिमयेच्या नेतृत्वाखाली जळगाव व भुसावळच्या तरुणांनी भुसावळ ते मुंबई ही पॅसेंजर गाडी आडवण्याचा प्रयत्न केला. १ ऑक्टोबर १९४२

ला नंदुरबारच्या विद्यार्थ्यांनी मिरवणूक काढली. या मिरवणुकीवर पोलिसांनी गोळीबार केला. धुळे-नंदुरबार रस्त्यावर चिमठाणे या गावातील ब्रिटिशांचा खजिना क्रांतिकारकांनी खजिना लुटला.

४) विदर्भातील चळवळ

१३ एप्रिल १९३९ रोजी मदनलाल बागडी, विनायक दांडेकर, श्यामनारायण कश्मिरी यांनी विदर्भात 'हिंदुस्थान लाल सेने'ची स्थापना केली. १० ऑगस्ट १९४२ रोजी नागपूर शहरात कडकडीत हरताळ पाळण्यात आला. परिस्थिती नियंत्रणाबाहेर गेल्याने सरकारने लष्कराला पाचारण केले तरीही लाल सेनेच्या वीरांनी सैनिकांवर हल्ला करून काही बंदुका मिळविल्या. मौदा पोलीस ठाण्यावर हल्ला करून काबीज केले. त्यावर तिरंगा ध्वज फडकविण्यात आला. रामटेक येथे सरकारी कार्यालये, रेल्वे स्टेशन, रेल्वेचे डबे पेटवून देण्यात आले. सरकारी खजिना लुटण्यात आला. वर्धा, भंडारा, तुमसर या ठिकाणीही लोकांनी परकीय सत्तेविरुद्धचा राग व्यक्त केला. संपूर्ण विदर्भात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी कीर्तन-प्रवचन या मार्गाने जनजागृती घडवून अमरावती जिल्ह्यात यावली या ठिकाणी १९ ऑगस्ट १९४२ रोजी पंजाबराव यावलीकरांच्या नेतृत्वाखाली लोकांनी गांधी चौकात येऊन राष्ट्रध्वज फडकविला. एवढेच नव्हे तर यावलीची शाळा, राजनिष्ठा पाटलाचा वाडा, जंगल खात्याचे दफतर ताब्यात घेतले. जवळच्याच माहुली पोलीस ठाण्यावर हल्ला चढविला. त्यामुळे १८ ऑगस्ट रोजी पोलिसांनी गोळीबार केला. गावकऱ्यांनीही गोफणीचा वापर करून केला होता. त्यामुळे पोलिसांनी माघार घेतली. परंतु १९ ऑगस्टच्या रात्री वेढा घातला व गोळीबारात अनेकांचे प्राण गेले त्यात काहींना सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

५) सातारा येथील प्रतिसरकार

सातारा जिल्ह्यात क्रांतीसिंह नाना पाटील यांचे प्रतिसरकार म्हणजे एक प्रशासन व न्यायदान या गोष्टीवर चालवले जाणारे शासन होते. यशवंतराव चव्हाण व दिनकरराव कदम यांच्या मदतीने प्रतिसरकारची स्थापना इ.स. १९८२ मध्ये केली होती. हे प्रतिसरकार इ.स. १९४५ पर्यंत अस्तित्वात होते. या काळात चलेजाव चळवळीला प्रतिसाद म्हणून मोर्चे, निदर्शने व भूमिगत राहून सातारा

येथील प्रतिसरकारने समर्थन दिले. प्रभातफेरी काढणे, सभा घेणे, तारा तोडणे, व रूळ उखडून टाकणे, स्टेशन जाळणे, पोलीस स्टेशनला आग लावणे, तिरंगी राष्ट्रध्वज फडकविणे यावर भूमिगत कार्यकर्ते प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करीत होते.

सांगली जिल्ह्याचे नेतृत्व वसंतदादा पाटील यांच्याकडे होते. नाना पाटील यांनी भूमिगत राहून असंख्य तरुणांना क्रांतीच्या मैदानावर उतरविले. इ.स. १९०१ मध्ये सातारा येथील सरकारला व पोलिसांना माहिती पुरविणारे समाजविरोधी कृत्य करणारे गुंड व दरोडेखोर यांच्या तळपायावर काठीने मार देऊन शिक्षा केली. या पद्धतीस 'पत्री मारणे' असे म्हणत म्हणून पत्री सरकार या अर्थाने प्रतिसरकार असे नाव पडले. या सरकारने गोरगरिबांना स्वस्त दरात अन्नधान्य मिळवून दिले व न्यायमंडळे स्थापन करून लोकांना न्याय मिळवून दिला. फिरत्या किंवा जनता न्यायालयाची स्थापना केली. बळीप्रथा याला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला. दारुबंदीचा कार्यक्रम आणि समाजोपयोगी उपक्रमाने समाज प्रबोधन घडवून आणले. प्रतिसरकार हे तीन वर्षे कार्यरत होते.

६) महाराष्ट्रातील इतर भागातील चळवळी

चंद्रपूर जिल्ह्यातील चिमूर गांव चलेजाव चळवळीसाठी अधिक प्रसिद्ध होते. १६ ऑगस्ट १९४२ रोजी लोकांनी अधिकारी, नायब तहसीलदार, परिमंडळ निरीक्षक आणि एक शिपाई यास लाठीहल्ला करून ठार मारले. सर्व सरकारी इमारतीला आग लावण्यात आली. या लढ्यात रघुनाथ खोब्रागडे या महार व्यक्तीने महत्त्वाची भूमिका बजाविली. त्याला प्रथम फाशीची शिक्षा ठोठावण्यात आली. चिमूर येथे ३०० ब्रिटिश सैनिक व भारतीय सैन्याने तळ ठोकला. लोकांवर लष्कराने अन्याय व अत्याचार केला.

अहमदनगर जिल्ह्यातील संगमनेर व अकोले तालुक्यात भास्करराव दुर्वे यांच्या नेतृत्वाखाली कार्यकर्त्यांनी तारायंत्र तोडणे व तारांचे खांब पाडण्याचे काम केले. सोलापूर, पंढरपूर, करमाळा यासारख्या तालुक्याच्या ठिकाणी चलेजाव चळवळीतील भूमिगतांनी बॉम्बस्फोट घडवून आणला होता तसेच २३ ऑगस्ट १९४२ पासून नोव्हेंबर १९४३ पर्यंत मुंबई शहरात राम मनोहर लोहिया यांच्या मार्गदर्शनाखाली आणि उषा मेहता, जगन्नाथ ठाकूर, बाबूभाई वाकर यांच्या

सहकार्याने भूमिगत रित्या काँग्रेस रेडिओ चालविण्यात आला. या रेडिओवर देशभक्ती गीते व कविता यांच्या माध्यमातून राष्ट्रवादाचा प्रसार-प्रचार करणे सहज झाले.

६) महात्मा गांधीजींचे उपोषण

इ.स. १९४३ मध्ये महाराष्ट्रातून चलेजाव चळवळीला प्रत्येक क्षेत्रातून प्रतिसाद मिळाला होता. १९४२ च्या नंतर ब्रिटिशांच्या दडपशाहीला हिंसक वळण मिळाल्याने मोठ्या प्रमाणात झालेले लोकांचे नुकसान महात्मा गांधी व काँग्रेसच्या नेत्यांना भरून काढणे शक्य नव्हते. ब्रिटिशांच्या कर्तृत्वावर काँग्रेसचा विश्वास राहिलेला नव्हता. यावेळी महात्मा गांधीजींनी १० फेब्रुवारी १९४३ रोजी उपोषणास सुरुवात केली. त्यांनी उपोषण सुरु केल्यानंतर नऊ दिवसांमध्ये महात्मा गांधीजींचे प्राण वाचविण्यासाठी सरकारने कोणतीच कृती केली नाही असे दिसून येताच सरकारचा निषेध म्हणून ए.पी. मोदी, एम.एस. अणे व नलिनी रंजन यांनी कार्यकारिणीच्या सदस्यत्वाचे राजीनामे सादर केले. १९ फेब्रुवारी १९४३ रोजी भारतीय नेत्यांनी एक बैठक आयोजित करून त्या ठिकाणी महात्मा गांधीजींची सुटका करावी अशी मागणी केली. परंतु या मागणीकडे चर्चिलेले लक्ष दिले नाही. शेवटी महात्मा गांधीजींचा उपवास पूर्ण झाला.

८) महात्मा गांधीजींची हत्या (३० जानेवारी १९४८)

महाराष्ट्रातील अनेक ठिकाणी इ.स. १९४८ गांधीवादी विचाराने प्रेरणा घेऊन उठाव व संघर्ष झाले होते. महात्मा गांधींच्या विचाराने दोन तत्त्व होती. अहिंसा व सत्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे महात्मा गांधीजी म्हणतात. गांधीवादी चळवळीला महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळाला. चलेजाव चळवळीनंतर भारतात क्रिप्स योजना व माउंटबेटन योजनेतून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वातंत्र्य झाला. महात्मा गांधीजींना भारताचे दोन तुकडे नको होते. शेवटी ३० जानेवारी १९४८ रोजी दिल्ली भवन या ठिकाणी नधुराम गोडसे याने त्यांची हत्या केली व गांधीवादी पर्वाचा शेवट झाला.

क) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ

भारतात भाषावार प्रांतरचनेसाठी भाषा, प्रशासकीय रचना व लोकमानसाचा कल या त्रिसूत्रीचा वापर करण्यात आला. स्वातंत्र्योत्तर इतिहासातील व महाराष्ट्राच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाची चळवळ. ज्याने सर्व मराठी भाषिक प्रदेशाचा प्रांत स्थापन करण्यासाठी मराठी भाषिकांची चळवळ सुरु केली. या चळवळीला 'संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ' असे म्हणतात. महाराष्ट्र राज्य निर्मितीसाठी संयुक्त महाराष्ट्र समितीने कार्य केले. राष्ट्रीय शिक्षण हे मातृभाषेतून देण्याची गरज आहे असे लोकमान्य टिळकांनी सांगितले. विचार लोकशाही राज्यात भाषावार प्रांतरचनेचा आग्रह धरून महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीने अभूतपूर्व कामगिरी केली. महाराष्ट्रीयन जनतेसाठी अभूतपूर्व लढा दिला. यांच्या कार्यातून महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली.

१. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा उदय

भारत स्वातंत्र्यानंतर भाषिक चळवळी उदयास आल्याने महाराष्ट्रात मराठी भाषेचा वापर करताना स्वतंत्र राज्याच्या निर्मितीची मागणी सुरु झाली होती. याअगोदर काँग्रेस यांच्या अधिवेशनात कलकत्ता येथे बहामी सीतारामय्या यांनी आंध्र प्रदेश या स्वतंत्र राज्याची मागणी भाषावार प्रांतरचनेच्या दृष्टीने केलेली होती. इ.स. १९२१ च्या काँग्रेसच्या नागपूर अधिवेशनात महात्मा गांधीजींनी भाषावार प्रांतरचनेचा ठराव मांडला. त्यानंतर इ.स. १९२८ मध्ये पंडित मोतीलाल नेहरू समितीने भाषावार प्रांतरचनेचा पुरस्कार केला, तर इ.स. १९३८ मध्ये मुंबई विधिमंडळाचे सदस्य श्री. रामराव देशमुख यांनी वेगळ्या वऱ्हाड प्रांतांची मागणी केली. इ.स. १९३७ व १९३८ मध्ये काँग्रेसने भाषावार प्रांतरचनेचे आश्वासन दिले, परंतु स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेसने आपली भूमिका बदलली. त्यामुळे महाराष्ट्रातील वातावरण ढवळून निघाले. १५ ऑक्टोबर १९३८ रोजी मुंबईत स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भारलेल्या मराठी साहित्य संमेलनात वऱ्हाड महाराष्ट्राचा एक भाषी प्रांत त्वरित बनवावा अशी मागणी करण्यात आली. मराठी भाषी प्रदेशांचा मिळून जो प्रांत बनेल त्याला संयुक्त महाराष्ट्र असे नाव द्यावे अशी मागणी केली गेली. येथेच सर्वप्रथम 'संयुक्त महाराष्ट्र' हा शब्दप्रयोग केला गेला.

२. संयुक्त महाराष्ट्र सभा (इ.स. १९४०)

मध्यप्रदेशात असलेल्या वऱ्हाड हा स्वतंत्र प्रदेश बनविण्याचा प्रस्ताव इ.स. १९३८ मध्ये रामराव देशमुख यांनी विधिमंडळासमोर मांडला होता. त्यानंतर मुंबई मराठी साहित्य संमेलनात वऱ्हाड हे महाराष्ट्राचा एक भाषिक प्रांत बनविताना मराठवाडा आणि पोर्तुगीजांच्या ताब्यातील 'गोमंतक' हे प्रांतही महाराष्ट्रात सामील व्हावे या मागणीकरिता २९ जानेवारी १९४० रोजी मुंबई येथे रामराव देशमुख यांचा अध्यक्षतेखाली संयुक्त महाराष्ट्र सभा स्थापन करण्यात आली. या सभेच्या अंतर्गत संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीने मराठी भाषिकांचा एक संयुक्त महाराष्ट्र बनविण्यासाठी लोकांना संघटित करणे व महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करणे या सभेचा हेतू होता. त्यानंतर १२ मे १९४६ रोजी बेळगाव येथे भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनात ग.त्र्यं. माडखोलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचा एक ठराव पास करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या सभेचे दुसरे अधिवेशन इ.स. १९४३ मध्ये अमरावती येथे डॉ. मुकुंदराव रामराव जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरवण्यात आले होते.

३. संयुक्त महाराष्ट्र समिती किंवा परिषद

इ.स. १९४६-१९५५ महाराष्ट्रातील जनतेने एक भाषिक राज्य बनविण्याच्या मागणीसाठी आंदोलन सुरु केले. १२ मे १९४६ मधील बेळगावच्या मराठी साहित्य संमेलनात त्यासाठी एक तात्पुरती तयारी समिती स्थापन करण्यात आली. २६ जुलै १९४६ रोजी मुंबई येथे सर्वपक्षीय संयुक्त महाराष्ट्र परिषद किंवा समितीची स्थापना केली. या परिषदेचे स्वागताध्यक्ष एस.के. पाटील होते. गोव्यासह सर्व मराठी भाषिक प्रदेश एकसंघ करण्याची मागणी करण्यात आली. शंकरराव देव, आचार्य दादा धर्माधिकारी, बॅरिस्टर जयकर, डॉ. त्र्यं.रा. नखणे, सेनापती बापट, प्र.के. अत्रे इत्यादींनी या परिषदेत भाग घेतला होता. संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे दुसरे अधिवेशन जळगाव या ठिकाणी शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली इ.स. १९४७ मध्ये भरले. यात एकूण १४ सदस्य सहभागी होते. या परिषदेत लोकशाही राज्यघटनेच्या यशस्वीतेसाठी प्रादेशिक राज्याची पुनर्रचना भाषानुसार करणे आवश्यक आहे. जळगाव परिषदेत मुंबईसह महाराष्ट्र सीमाप्रश्न,

भाषिक अल्पसंख्य यासंबंधी अगोदरच्या ठरावचा पाठपुरावा करायचे ठरविले होते. या परीषदने इ.स. १९५५ पर्यंत कार्य केले.

४. संयुक्त महाराष्ट्र समितीची उद्दिष्टे

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये नागा-विदर्भ राज्य वेगळे करण्यासाठीची मागणी लोकांची होती. विदर्भाचे नेते बापूजी ब्रिजलाल बियाणी आणि इतर प्रथम महाराष्ट्रातील राज्याचे समर्थक होते, परंतु संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण करण्यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र समितीने काही प्रमुख उद्दिष्टे निश्चित केली. भाषावर प्रांतरचनेच्या तत्त्वानुसार संयुक्त महाराष्ट्राचे मराठी भाषिकांचे राज्य स्थापन करणे. लोकसत्ता व समाजवादी महाराष्ट्र प्रस्थापित करणे संयुक्त महाराष्ट्र समितीचा कार्यक्रम पूर्ण करणे, महाराष्ट्रात आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक जीवनाची सहकारी तत्त्वावर उभारणी करणे, महाराष्ट्रामध्ये राष्ट्रीय ऐक्याला विघातक असे कोणतेही कृत्य होता कामा नये. महाराष्ट्र समिती रितसर शांततापूर्ण व लोकशाही मार्गाने चालविली जाईल अशी उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आलेली होती.

५. दार कमिशन-(१९४८)

भाषावर प्रादेशिक पुनर्घटनेच्या प्रश्नावर विचार करण्यासाठी घटना समितीचे डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी ७ जून १९४८ रोजी एक कमिशन नेमले. या कमिशनचे अध्यक्ष न्यायमूर्ती एस. केन्दार (दार) होते. या कमिशनने भाषिक राज्याच्या निर्मितीसाठी एक प्रश्नावली तयार केली. हे कमिशन ८ नोव्हेंबर १९४८ ला मुंबईला आले. दार कमिशनच्या कामकाजाला सुरुवात झाल्यानंतर या कमिशनपुढे महाराष्ट्रातील वऱ्हाड व नागपूरच्या मनात संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीबाबत कोणतीही शंका येऊ नये यासाठी 'अकोला करार' करण्यात आला. अकोला करार हा धनंजय गाडगीळ यांच्या योजनेवर आधारित होता. या करारानुसार संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी महाराष्ट्राचे व विदर्भाचे नेते यांनी सर्वानी स्वाक्षऱ्या केल्या. त्यात महाराष्ट्रनिर्मितीसाठी सर्वांचे एकमत आहे. असे ठरले होते. दार कमिशनपुढे सर्व संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीच्या संबंधित पाठिंबा यांची निवेदने सादर केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले निवेदन सादर केले. या सर्व निवेदनांचा आढावा घेऊन दार कमिशनने भाषा ही प्रांताच्या

निर्मितीचा एक आधार असता कामा नये असा निष्कर्ष दिला. दार कमिशनमुळे मराठी भाषिकांच्या पदरी निराशा वाट्याला आली होती.

६. त्रिसदस्यीय समितीच्या शिफारशी (इ.स. १९४९)

दार कमिशनने मराठी भाषिक जनतेचा स्विकार केला नाही म्हणून काँग्रेसच्या नेत्यांनी जयपूर येथील इ.स. १९४८ मध्ये अधिवेशनात नवीन कमिशन नेमण्याचे ठरविले. जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल आणि सीताराम या तीन सदस्य असणाऱ्या समितीकडे एप्रिल १९४९ रोजी आपला अहवाल सादर केला. या समितीलाच 'जे.व्ही.पी. त्रिसदस्यीय समिती' असे म्हणतात. या अहवालात समितीने भाषावार प्रांतरचनेला अनुकूलता दर्शविली. परंतु मुंबईचा महाराष्ट्रात समावेश करण्यास मात्र विरोध दर्शविला. या शिफारशीने आंध्र, कर्नाटक, केरळ यांना भाषावार प्रांत निर्माण करण्याचे आश्वासन देण्यात आले होते. परंतु महाराष्ट्राच्या बाबतीत मराठी जनतेला महाराष्ट्र प्रांत पाहिजेच असेल तर तसा विचार नंतर केला जाईल. मात्र त्याने मुंबईचा त्यात समावेश होणार नाही, आणि एकट्या वऱ्हाडचा वेगळा प्रांत होणार नाही अशी शिफारस केली होती. मराठी जनतेने जे.व्ही.पी. समितीच्या दोन्ही अहवालांना कडाडून विरोध केला. या काळात सेनापती बापट व महाडीकर यांनी मात्र संयुक्त महाराष्ट्र महामंडळ स्थापन करून मराठी भाषिकांची एक प्रत आखण्यासाठी जनमत जागृत करण्याची चळवळ सुरू केली.

७. संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे मुंबई अधिवेशन

संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे अधिवेशन १७ ऑक्टोबर १९४८ रोजी मुंबई येथे झाले. अधिवेशनातील प्रदर्शनाचे उद्घाटन काकासाहेब गाडगीळ यांच्या हस्ते झाले तसेच अधिवेशनात अण्णाभाऊ साठे यांचा मुंबई कुणाची तमाशा व शाहीर अमर शेख यांच्या गाण्यांचा कार्यक्रम करण्यात आला. रामराव देशमुख हे अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. हिंदी संघराज्याच्या नवीन घटनेत प्रारंभीच्या यादीत महाराष्ट्र असा मराठी भाषिकांच्या प्रदेशांचा एक नवीन प्रत निर्माण करावी. मराठी भाषिकांचा सर्व प्रदेश, मध्यप्रांत प्रांतातील वऱ्हाड आणि नागपूरमधील मराठी भाषिकांचा सर्व प्रदेश, मुंबई व मध्यप्रांतातील मराठी भाषिकांचा सर्व प्रदेश,

कोल्हापूर संस्थान, निजाम राज्यांतील मराठवाडा, पोर्तुगीजांच्या ताब्यातील गोवा प्रांत संघ राज्यात विलीन झाल्यावर त्यातील सर्व मराठी भाषिकांचा प्रदेश यांचा समावेश होईल असे ठरविण्यात आले.

८. नागपूर करार- (२८ सप्टेंबर १९५३)

जे.व्ही.पी कमिशनने संयुक्त महाराष्ट्र व वऱ्हाड या दोघांचीही मागणी फेटाळली तेव्हा अकोला, कराराचे ऐतिहासिक महत्त्व संपुष्टात आले. संयुक्त महाराष्ट्रात येऊ इच्छणाऱ्या विभागांना समपातळीवर सामावण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. यातूनच नागपूर करार जन्माला आला. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्रात येणाऱ्या सर्व विभागाचे प्रतिनिधी नागपूर येथे एकत्र आले. त्यांनी त्या ठिकाणी अकोला करार रद्द करून २८ सप्टेंबर १९५३ रोजी एक करार केला. तो करार 'नागपूर करार' किंवा 'नागा-विदर्भ करार' म्हणून ओळखला जातो. या करारावर महाराष्ट्रातर्फे भाऊसाहेब हिरे, यशवंतराव चव्हाण, नानासाहेब कुटे व देवकी नंदन नारायण, विदर्भातर्फे स.का. पाटील, पी.के. देशमुख व बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे तर मराठवाड्यातर्फे देवीसिंग चौहान, एल.एस. भाटकर व प्रभावती जकातदार यांनी साक्षऱ्या केल्या आहेत. या करारानुसार मुंबई मध्यप्रदेश व हैद्राबाद या प्रांतातील मराठी भाषिकांचे प्रदेश एकत्र करून महाराष्ट्राचे स्वतंत्र राज्य स्थापन केले जावे. मुंबई ही या राज्याची राजधानी असेल, प्रशासनाच्या सोयीसाठी विदर्भ, मराठवाडा व उर्वरित महाराष्ट्र असे तीन विभाग करावेत. राज्याच्या उच्च न्यायालयाचे केंद्र मुंबई व उपकेंद्र नागपूरला असावे. नागपूरला उपराजधानीचा दर्जा मिळावा, राज्य विधानसभेचे एक अधिवेशन नागपूरला भरविण्यात यावे, असे ठरविण्यात आले होते.

९. राज्य पुनर्रचना आयोग (फाजल अली कमिशन-इ.स. १९५३)

भाषावार प्रांतरचनेची आवश्यकता असून त्यासाठी लढा आवश्यक आहे असे श्रीधर जोशीचे मत होते. आंध्रप्रदेशाच्या निर्मितीनंतर राज्यांची भाषावर पुनर्रचना करण्याची मागणी जोर धरू लागली. त्यामुळे भाषिक राज्यांच्या प्रश्नाचा फेरविचार करण्यासाठी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी २९ डिसेंबर १९५३ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश 'फाजल अली' यांच्या अध्यक्षतेखाली

एक उच्चाधिकार कमिशन नेमले. या कमिशनला 'राज्यपुनर्रचना आयोग' तसेच 'फाजल अली कमिशन' असे म्हणतात. हृदयनाथ कुंझरू व एम. पण्णीकर हे या कमिशनचे सदस्य होते. या कमिशनला संयुक्त महाराष्ट्र समितीतर्फे धनंजय गाडगीळ यांनी निवेदन दिले. मराठी भाषिक प्रदेशाचे एक राज्य बनविले व हैद्राबाद राज्याची विभागणी करावी असे या निवेदनात म्हटले होते. या आयोगानुसार १० ऑक्टोबर १९५५ रोजी राज्य पुनर्रचना आयोगाचा अहवाल प्रसिद्ध झाला. या अहवालात विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य असावे सर्व गुजराती प्रदेशासह मराठवाडा धरून मुंबईचे द्वैभाषिक राज्य निर्माण करण्यात यावे अशी शिफारस केली होती.

१०. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची संघर्ष

राज्य पुनर्रचना आयोगाच्या अहवालाने महाराष्ट्रावर मोठा आघात केला. महाराष्ट्रात याला विरोध होऊन ८ नोव्हेंबर १९५५ रोजी त्रिराज्याचा ठराव पास झाला. काँग्रेसच्या कृती समितीने विदर्भासह महाराष्ट्राचे एक राज्य मुंबईचे स्वतंत्र राज्य व गुजरात अशी त्रिराज्य योजना तयार केली. या काळात महाराष्ट्रात संघर्षाला सुरुवात झाली. सेनापती बापट यांच्या नेतृत्वाखाली मोर्चा काढण्यात आला. पोलिसांनी ५०० निर्देशकांना अटक केली. ८ नोव्हेंबर १९५५ रोजी मोरारजी देसाई व स.का पाटील यांनी चौपाटीवर सभा घेतली. या सभेत स.का. पाटलांनी महाराष्ट्राला पाच हजार वर्षात मुंबई मिळणार नाही असे विधान केले. तसेच मोरारजी देसाईंनी आपल्या भाषणात चंद्रसूर्य असेपर्यंत महाराष्ट्राला मुंबई मिळणार नाही अशी विधाने केली. त्यामुळे महाराष्ट्रात संघर्षाला वेगळे वळण लागले. १८ जानेवारी १९५६ रोजी कोल्हापूर येथे बिंदू चौकात केलेल्या गोळीबारात शंकरराव तोरसकर हुतात्म्य झाले. नाशिक, पुणे, सोलापूर आणि इतर ठिकाणी संप, हरताळ व निदर्शन झाली. अनेक ठिकाणी सभा घेण्यात आल्या. संपूर्ण महाराष्ट्रात संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या नेत्यांनी संप पुकारला. जवळपास पाच ते सहा लाख लोक जमा झाले होते. या चळवळीच्या संघर्षात ३०० लोक जखमी झाले. या हत्याकांडाचा निषेध म्हणून पा.वा. गाडगीळ यांनी आपला विधानपरिषद सदस्यत्वाचा राजीनाम दिला. मोरारजी देसाईंचा द्विराज्य ठराव हा संपुष्टात येऊन

काँग्रेसच्या नेत्यांनी ३१ ऑक्टोबर रोजी विशाल द्विभाषिक राज्याची घोषणा केली.

११. स्वतंत्र द्विभाषिक मुंबई राज्याची निर्मिती

या द्विभाषिक राज्यात गुजरात, काठीयावाड, बेळगाव, कारवार, मराठवाडा व मुंबईचा समावेश होता. राज्य पुनर्रचना आयोगने विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य आणि गुजरात व मराठवाड्यासह द्विभाषिक मुंबई राज्याची शिफारस केली पण या शिफाशीविरुद्ध आंदोलने सुरु झाली. मुंबईतील कामगार व बेळगाव महिला समितीने मुंबईसह महाराष्ट्र राज्य करावे असा ठराव सभा घेऊन पास केला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या या लढ्यात आता सर्वांनी संघर्ष केला. एस.एम. जोशी समितीचे नेते झाले तर श्री.अ. डांगे, नाना पाटील, उद्धवराव पाटील, आचार्य आत्रे, द.ला. देशमुख, नरवणे, जयंतराव टिळक यांचा सक्रिय सहभाग होता. १६ फेब्रुवारी १९५६ रोजी 'महाराष्ट्र दिन' पाळण्याचा निर्णय घेण्यात आला. संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या कार्यकर्त्यांनी दिल्लीला मोर्चा काढला, शेवटी या दबावापुढे नेहरुंना भाषिक पुनर्रचनेची कल्पना स्वीकारावी लागली. ३० ऑगस्ट १४ १९५६ रोजी महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस समितीच्या बैठकीत द्विभाषिक महाराष्ट्र राज्याचा ठराव भाऊसाहेब हिरेनी मांडला. यशवंतराव चव्हाणांनी ठरावास अनुमोदन देऊन नोव्हेंबर १९५६ मध्ये नव्या भाषिक राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री झाले. या द्विभाषिक राज्यात सौराष्ट्र, मुंबई, कच्छ, गुजरात, मराठवाडा, विदर्भाचा समावेश होता.

१२. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील सहभाग

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत अनेक पक्ष व नेत्यांनी सहभाग घेतला. मराठी भाषिक प्रदेशांचा महाराष्ट्र प्रांत स्थापन व्हावा व मुंबई महाराष्ट्राला मिळावी यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ आंदोलन करणाऱ्या मराठी जनतेने मोठ्या संख्येने व उत्साहाने सहभाग घेतला. त्यामध्ये १०७ हुतात्मे झाले. २६ नोव्हेंबर १९५५ मध्ये सीताराम बनाजी पवार हे गोळी लागून ठार झालेले या चळवळीतील होते. गोळीबारामध्येच १५ सत्याग्रही मारले गेले ही चळवळ देशातील स्वातंत्र्यानंतरची सर्वात मोठी लोकशाहीवादी चळवळ होती. या चळवळीतील

प्रत्येकांना मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र राज्य व्हावे, असे वाटत होते. मराठी भाषिकांचे एकच राज्य असावे असा विचार विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच राजकीय पुढारी, विचारवंत, साहित्यिक यांनी मांडला होता. चळवळीत मराठी जनतेने मोठ्या संख्येने उत्साहाने सहभाग घेतला. त्यामुळे पुढील काही काळांनंतर महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली.

१३. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती (इ.स. १९६०)

९ व ११ मार्च १९५७ मध्ये द्विभाषिक काँग्रेसच्या उमेदवारांच्या विरोधात संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे उमेदवार उभे राहिले. यात महाराष्ट्रात काँग्रेसचा दणदणीत पराभव झाला. तर संयुक्त महाराष्ट्र समितीला जागा मिळाल्या. त्यामुळे ही चळवळ आणखीन उग्र बनत गेली. १९६० मध्ये काँग्रेसच्या अध्यक्ष इंदिरा गांधी यांनी महाराष्ट्राचा दौरा केला व परिस्थितीची पाहणी केली. त्यानुसार लोकांची एक समिती नेमली. काँग्रेस कमिटीने मुंबई द्विभाषिक राज्याचे विसर्जन करून मराठी व गुजराती भाषिक दोन स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्याचा ठराव मांडला. यशवंतराव चव्हाण यांनी १४ मार्च १९६० रोजी द्विभाषिक राज्य भंग करणारे बिल राज्यसभेत मांडले. त्यानुसार १ मे १९६० रोजी मराठी भाषिकांचे मुंबई राजधानी असणारे महाराष्ट्र आणि गुजरात या दोन स्वतंत्र राज्यांची निर्मिती झाली. महाराष्ट्रात मराठवाडा, विदर्भ, मुंबई खानदेश या प्रदेशांचा समावेश केला. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण झाले. १ मे १९६० रोजी मुंबई येथे महाराष्ट्र राज्य निर्मिती सोहळ्याचे उद्घाटन धनंजयराव गाडगीळ यांच्या हस्ते करण्यात आले.

प्रकरण चौथे

महाराष्ट्रातील नवीन सुधारणेचा उदय

ब्रिटिश सत्तेच्या स्थापनेनंतर महाराष्ट्रात शिक्षण व शिक्षणाच्या प्रसाराने विविध क्षेत्रात मोठे बदल घडवून आणले. इंग्रजी शिक्षणामुळे अनेक नविन विचार व नवीन सामाजिक परंपरा यांची निर्मिती झाली. १९ व्या शतकामध्ये सुधारकांनी राष्ट्रीय शिक्षणाला महत्त्व दिले. त्याचबरोबर समाजातील विविध घटकातील अनेक प्रश्न व त्याचे उत्तर शोधण्यास सुरुवात झाली यातून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या जाती, धर्म, परंपरा व रूढी यांच्यात मोठ्या प्रमाणात बदल करण्यासाठी नवीन सुधारणा झालेल्या आहेत.

१) महाराष्ट्रातील शिक्षणातील सुधारणा व सुधारकांचे योगदान

पाश्चात्य शिक्षण, राष्ट्रीय शिक्षणातील नव-नवे प्रयोग, राष्ट्रीय शाळा व महाविद्यालयांची स्थापना याच कालखंडात झाली. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी भारतात शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे अवलंबिले होते. इ.स. १८१३ च्या कायद्याने भारतात जाऊन शैक्षणिक व धार्मिक कार्ये करणे आवश्यक त्या सवलतीनुसार देण्यात आलेली होती. महाराष्ट्रात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या कार्याला विरोध झाला तरी समाजातील लोकांना सुशिक्षित करणे हे त्यांना आवश्यक वाटत होते. शैक्षणिक क्षेत्रात महाराष्ट्रात शिक्षण तज्ज्ञांनी सामाजिक व धार्मिक सुधारणेची एक चळवळ निर्माण केल्याने शैक्षणिक क्षेत्रात सुधारणा करणे शक्य झालेले दिसून येते.

१. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे शैक्षणिक कार्य

ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी महाराष्ट्रात कनिष्ठ जातीतील मुला व मुलींना शिक्षण देण्याच्या प्रश्नांना खेड्यापाड्यातून त्यांनी शाळा सुरू केल्या. डॉ. विल्सन, गॉर्डन हॉल, श्रीमती ह्युम यांचे या क्षेत्रातील कार्य विशेष महत्त्वाचे

मानले जाते. इ.स. १८१९ मध्ये अमेरिकन मिशनरीच्या वतीने महाराष्ट्रात पहिली शाळा काढण्यात आली. तसेच इ.स. १८१३ ते १८१८ या काळात मराठी मुलांसाठी गॉर्डन हॉल यांनी खेतवाडी व गिरगांव येथे शाळा सुरु केलेल्या होत्या. इ.स. १८२४ मध्ये महाराष्ट्रात मुलींच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र शाळा उघडली गेली. तर इ.स. १८२९ पर्यंत मुलींना शिक्षण देणाऱ्या स्वतंत्र शाळांची संख्या नऊ झाली. श्रीमती ह्युम यांनी मुलींसाठी वसतिगृह व शाळा सुरु केल्या. श्रीमंत स्त्रियांच्या घरी जाऊन त्यांना शिकविण्याची व्यवस्था केली. डॉ. विल्सन यांनी मुंबईमध्ये मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र शाळा सुरु केली. त्यामुळे मुस्लीम समाजात ख्रिश्चन धर्माविषयी आपुलकीची भावना निर्माण झाली. इ.स. १८३५ मध्ये त्यांनी मुंबई येथे उच्च शिक्षणासाठी सेंट्रल कॉलेज काढले. त्याचेच पुढे विल्सन कॉलेजमध्ये रूपांतर झाले महाराष्ट्रात तथा अमेरिकन मराठी मिशनचे केंद्र अहमदनगर होते. इ.स. १८१३ मध्ये या मिशनऱ्यांची पहिली तुकडी महाराष्ट्रात आली. गार्डन हॉल हा या मिशनरीचा प्रमुख होता.

२. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे वृत्तपत्रीय व वाङ्मयीन कार्य

१८ व्या शतकात महाराष्ट्रामध्ये लष्करी शिक्षण, व्यावहारिक शिक्षण आणि धार्मिक शिक्षण असे तीन भाग असत. पण ख्रिश्चन मिशनरीच्या कार्यामुळे मुद्रणकलेला भारतात मोठ्या प्रमाणात आविष्कार झाला. बायबल या ग्रंथाचे विविध भाषेमध्ये भाषांतर होऊन पुस्तके व वृत्तपत्रे छापली जाऊ लागली. कलकत्याजवळील श्रीरामपूर येथील डॉक या मिशनऱ्यांने यासाठी विशेष प्रयत्न केले. मिशनऱ्यांनी मराठी भाषेचाही अभ्यास केला. महाराष्ट्रात 'ज्ञानोदय, तार, प्रसारक, प्रभोदय ही वृत्तपत्रे सुरु केली. इ.स. १८१८ मध्ये अमेरिकन मिशनरी मराठी 'नवोदय' नावाचे वृत्तपत्र सुरु करण्याचा विचार धर्मप्रसारकांच्या धार्मिक चळवळीतूनच निर्माण झाला. समाजात आपल्या धर्मग्रंथाचा प्रसार व्हावा म्हणून इ.स. १८१७ मध्ये अमेरिकन मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रसारकांनी देवनागरी टाईप वापरून बायबलच्या काही भागांचे मराठीत भाषांतर केले. या ख्रिश्चन मिशनरी यांच्या प्रयत्नामुळेच इंग्रजी-मराठी शब्दकोश, मराठी भाषेचे व्याकरण यासारखी पुस्तके मराठी भाषेत प्रथमतः प्रकाशित झाली. इ.स. १८०५ मध्ये डॉ. करे यांनी मराठी

भाषेचे व्याकरण प्रकाशित केले तर इ.स. १८१० मध्ये त्यांनीच मराठी-इंग्रजी शब्दकोश तयार केला.

३. एलफिन्स्टनचे शैक्षणिक कार्य

२ ऑक्टोबर १८१५ मध्ये लॉर्ड हेस्टिंगने शिक्षणविषयक आपला खलिता प्रसिद्ध केला. त्या प्रयत्नातून मुंबई येथे 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना करण्यात आली. या सोसायटीचा प्रधान होतू गरीब यूरोपियन मुलांना शिक्षण देणे असा होता. बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना एलफिन्स्टनच्या पुढाकाराने इ.स. १८१५ मध्ये झालेली होती. इ.स. १८१८ पासून या संस्थेने ऐतद्देशीयांच्या शिक्षणाकडे लक्ष देण्यास सुरुवात केली. इ.स. १८२१ मध्ये ठाणे व पनवेल शहरात 'संदेश स्कूल' स्थापन केले. इ.स. १८२२ मध्ये या संस्थेने मराठी व गुजराती भाषेत काही पुस्तकेही प्रकाशित केली. मार्केट स्टुअर्ट एलफिन्स्टनच्या प्रमाणेच इ.स. १८२० मध्ये 'दि बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन अँड स्कूल बुक सोसायटी' ची स्थापना केली. इंग्रजी भाषेतील चांगल्या ग्रंथाचे देशी भाषेत भाषांतर करणे हा या संस्थेचा मुख्य हेतू होता. वेगवेगळ्या पुस्तकांची छपाई व वितरण करणे अशी कामे ही संस्था करित असे. याच संस्थेचे पुढे इ.स. १८२७ मध्ये 'नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' यामध्ये रूपांतर झाले. पुढे १० वर्षांनी या संस्थेचे नामांतर एलफिन्स्टन सोसायटी असे झाले होते.

४. बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे कार्य

महाराष्ट्रात 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' या संस्थेने इ.स. १८४० पर्यंत शैक्षणिक कार्य केले. इ.स. १८४० पर्यंत या संस्थेमार्फत संपूर्ण मुंबई भागात ११५ प्राथमिक शाळा सुरू करण्यात आल्या. इ.स. १८३५ मध्ये एलफिन्स्टन कॉलेजची स्थापना झाली आणि उच्च शिक्षणाची सुरुवात झाली. त्यानंतर एक दशकाने मुंबईत 'सेंट मेडिकल कॉलेज' सुरू झाले. पेशवाईत विद्वान ब्राह्मणांना दक्षिणा वाटली जात असे. ही दक्षिणा न देता त्याचा उपयोग शिक्षणाच्या विकासासाठी करावा अशी एलफिन्स्टनची अपेक्षा होती. इ.स. १८३२ ते १८३४ मध्ये एलफिन्स्टनने मुंबईमधील नागरिकांनी दोन लाख रुपये जमविले व कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सनी दोन लाख दिले. अशा चार लाखातून त्यांनी कॉलेजची

उभारणी केली होती. इ.स. १८४२ मध्ये पुण्यात 'संस्कृत कॉलेज'ची स्थापना करण्यात आली. वेद व वेदांगे व्याकरण यासारख्या विषयांच्या शिक्षणाची तेथे सोय केली. शिक्षणाचे माध्यम संस्कृत व मराठी ठेवण्यात आले. इ.स. १८५१ मध्ये संस्कृत ऐवजी इंग्रजीतून अध्ययन करण्यास सुरुवात झाली. इ.स. १९६१ मध्ये या महाविद्यालयाची दोन महाविद्यालये केली. इंग्रजीतून शिक्षण देणाऱ्या महाविद्यालयाला 'व्हर्नाक्युलर कॉलेज' असे नाव मिळाले.

५. इ.स. १८५४ चा वुडचा खलिता

या खलित्याला 'भारतीय शिक्षणाच्या इतिहासात मॅग्नाचार्य' असे म्हणतात. शिक्षणव्यवस्थेच्या संदर्भात निर्माण झालेले अनेक प्रश्न सोडविण्यासाठी ही समिती नेमण्यात आली होती. या समितीच्या अहवालाप्रमाणे 'बोर्ड ऑफ कंट्रोल' चे अध्यक्ष चार्ल्स वुड यांनी ही योजना तयार केली. यात भारतीय शिक्षणव्यवस्थेचे उद्देश महत्त्वाचे होते. त्यात १) पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रसार करणे. २) प्रशासकीय कामासाठी प्रशिक्षित वर्ग तयार करणे. ३) प्राथमिक शिक्षणास उत्तेजन देण्यात यावे. ४) माध्यामिक शिक्षणापर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतून देण्यात यावे. उच्चशिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी असावे. ५) शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी प्रशिक्षण शाळा असाव्यात. ६) कनिष्ठ आणि उच्च पातळीपर्यंतच्या शिक्षणात सुसंवाद निर्माण करावा. या वुडच्या खलित्यात महाराष्ट्रात शिक्षणात अनेक सुधारणा होऊन लोकशिक्षणाला सुरुवात झाली.

६. हंटर शिक्षण आयोग (इ.स. १८८२)

लॉर्ड रिपनन याने इ.स. १८८२ मध्ये सर विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली एका आयोगाची नेमणूक केली. या आयोगानुसार भारतातील शिक्षणाचा आणि शैक्षणिक पद्धतीचे स्वरूप निश्चित करण्यात आले. या आयोगाच्या २० सभासदांनी भारतात दौरा करून व शैक्षणिक संस्थांची पाहणी करून सरकारला पुढील शिफारशी केलेल्या दिसून येतात. खाजगी शिक्षण संस्थांना शासनाने उत्तेजन द्यावे. महाविद्यालयांना सर्वसाधारण व विशेष असे आर्थिक साहाय्य करावे. प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडे सोपविली मात्र त्यावर सरकारचे नियंत्रण असावे. प्रांतिक सरकारने आपल्या उत्पन्नाचा काही

भाग दरवर्षी शिक्षणाच्या खर्चासाठी राखून प्राथमिक शाळांची तपासणी करणे व त्यांची देखरेख करण्याचे काम शिक्षण अधिकाऱ्यांनी करावे. शिष्यवृत्तीच्या संदर्भात नवीन नियम तयार करणे आवश्यक आहे. लोकपरीक्षाकाडे तसेच मुस्लिमांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष द्यावेत. हंटर आयोगाने भारतातील शिक्षण क्षेत्रातील प्रगतीविषयी समाधान व्यक्त केले व प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष देण्याची गरज प्रतिपादन केली. शासनाने हंटर आयोगाने काही सूचना दूर ठेवल्या व आयोगाच्या शिफारशी स्वीकारल्या. खाजगी शिक्षण संस्थांना आर्थिक अनुदानांची पद्धत निश्चित केली व शिक्षण संस्था सुरू करण्यासाठी खाजगी संस्थांना प्रोत्साहन मिळाले.

७. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे शैक्षणिक कार्य

महाष्ट्रातून ख्रिश्चन मिशनरी यांच्या शैक्षणिक कार्याप्रमाणे ईस्ट इंडिया कंपनीने शैक्षणिक कार्यात सहभाग नोंदविला. या काळात महाराष्ट्रात सरकारला विविध आयोग व कमिशनच्या मध्यमातून शैक्षणिक कार्य केले. सुशिक्षित व जाणकार मंडळींनी विशेषतः समाजसुधारकांनी शैक्षणिक कार्यात रुची घेतली. शाळा उघडण्यात व शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा त्यांनी पुढाकार घेतला त्यामुळे महाराष्ट्रात या समाज स्वतंत्र शिक्षणाचे जाळे पसरले. शिक्षणसंस्था ग्रंथनिर्मिती, वृत्तपत्रे व नियतकालिके अशा अनेक मार्गांचा त्यांनी प्रसारासाठी वापर केला. या समाजसुधारकांच्या व विविध व्यक्तींचा शैक्षणिक कार्याचा आढावा महत्त्वाचा आहे.

१) जगन्नाथ ऊर्फ नाना शंकरशेट (१८०३-१८६५)

ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाड हे जगन्नाथ शंकर शेट यांचे मूळ गाव होते. १० फेब्रुवारी १८३ मध्ये त्याचा जन्म झाला. मुकुटे हे त्यांचे उपनाम होते. मुंबई येथे त्यांचा जवाहिऱ्याचा व्यवसाय होता. मुंबईचे शिल्पकार म्हणून नाना शंकर शेट यांना ओळखले जाते. मुंबईचा गव्हर्नर एल्फिन्स्टनने मुंबई इलाख्यात आधुनिक शिक्षणाचा पाया घालण्याचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. त्याला मदत म्हणून जगन्नाथ शेट यांनी पुढाकार घेऊन शिक्षणासाठी इ.स. १८२२ मध्ये 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' ही संस्था स्थापन केली. शिक्षणाचा प्रसार व्हावा या उद्देशाने स्थापन

झालेली ही पहिलीच संस्था होती. जगन्नाथ शेठ यांनी एलफिन्स्टनच्या नावाने एक फंड स्थापन केला. त्या फंडातून शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी 'एलफिन्स्टन कॉलेज'ची सुरुवात केली. इ.स. १८५४ मध्ये 'स्टुडंट लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी'ची स्थापना मुंबईत करण्यात आली. या संस्थेला नानांनी सर्वतोपरी सहकार्य केले. मुंबई येथे आपल्या वाड्यात इ.स. १८४८ मध्ये जगन्नाथ शेठ यांनी जगन्नाथ शंकरशेठ या नावाची मुलीची शाळा काढली त्यांनी शिक्षणाचा पाया घातला. इ.स. १८५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाल्यानंतर तिचे 'पहिले फेलो' म्हणून नानांची नियुक्ती झाली.

२) महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले

ज्योतिराव फुले यांचा जन्म सातारा जिल्हयातील कडगुण या गावी इ.स. १८२७ मध्ये झाला. फुले कुटुंब आपल्या उपजीविकेसाठी पुणे येथे राहू लागले. महात्मा फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षित करून इ.स. १८४८ मध्ये पुणे येथील बुधवार पेठेत मुलींची पहिली शाळा काढली व त्यात सावित्रीबाईंनी शिक्षकेचे काम सुरु केले. ती शिक्षकेचे काम करू नये म्हणून सावित्रीबाईंचा लोकांनी तिरस्कार केला. तरीही महात्मा फुले यांच्या कार्यामुळे समाजात शिक्षणाचा प्रसार झाला. ही पहिली मुलींची शाळा तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाड्यात सुरु केली होती. या कामात फुले यांना सदाशिव गोविंद हाटे, सखाराम परांजपे, जगन्नाथ हारे, अण्णासाहेब चिपळूणकर, लहूजी साळवे यांनी सहकार्य केले होते. महात्मा फुले यांनी जुनी गंजपेठ येथेही मुलीची दुसरी शाळा काढली तर इ.स. १८५१ मध्ये चिपळूणकरांच्या वाड्यात मुलींच्या शाळा काढल्या. मार्च १८५२ साली माळपेठेत मुलींची आणखी एक शाळा त्यांनी सुरु केली तसेच महात्मा फुले यांनी इ.स. १८४८ मध्ये पुण्यात अस्पृश्यांसाठी भारतातील पहिली शाळा काढली. इ.स. १८५८ पर्यंत फुल्यांनी अस्पृश्यांसाठी तीन शाळा सुरु केल्या. इ.स. १८८३ साली हंटर कमिशन पुढे फुल्यांची साक्ष झाली. त्या साक्षीनेही शिक्षणाच्या दृष्टीने फुल्यांनी मूलभूत विचार मांडले. त्यांचा ब्रिटिशांनी 'स्त्री-शिक्षणाचे जनक' म्हणून गौरव केला होता.

३) महर्षी धोंडो केशव कर्वे-(१८५८-१९६२)

महर्षी कर्वे यांचा जन्म १८ एप्रिल १८५८ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील शेखली या गावात झाला. त्यांच्या कुटुंबाची परिस्थिती अत्यंत गरीब होती. तरीही लहानपणापासून शिक्षणात जास्त आवड त्यांना होती. ते मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाले. इ.स. १८८४ मध्ये ते मुंबई येथील विल्सन कॉलेजातून गणित विषय घेऊन बी. ए. पदवी संपादन केली. इ.स. १८७३ मध्ये त्यांचा विवाह १० वर्षीय राधाबाईसोबत झाला होता. काही दिवसातच राधाबाईचा मृत्यू झाल्यानंतर त्यांनी पंडिता रमाबाई यांच्या शारदा सदन आश्रमातील २८ वर्षीय विधवा महिला गोदूबाईशी विवाह केला. हा विवाह महाराष्ट्रातील पहिलाच विधवा पुनर्विवाह होता. स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा व्हावी आणि त्यांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून त्यांनी इ.स. १८९६ मध्ये पुण्यात 'अनाथ संस्था' स्थापन केली. इ.स. १९०७ साली हिंगणे येथे महिला विद्यालयाची स्थापना केली. या विद्यालयात गृहजीवशास्त्र, शिशुसंगोपनशास्त्र यासारखे विषय शिकविले जात असत. इ.स. १९६८ मध्ये महर्षी कर्वे यांनी 'निष्काम कर्म मठाची' स्थापना केली. स्त्रियांची सेवा करणे, स्त्रीयांचा सन्मानाच्या उपयोगी पडणाऱ्या संस्था चालविणे यासाठी ६ डिसेंबर १९१० रोजी कर्वे यांनी मठाच्या सेवक व सेविकांची महिला विद्यालयात एक सभा घेतली. पुढे इ.स. १९१५ मध्ये महिला अश्रमाची स्थापना केली. जून १९१६ मध्ये स्त्रियांसाठी महिला विद्यापीठ म्हणून श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी या नावाने सुरू केले. ग्रामीण भागातील निरक्षरता कमी करण्यासाठी त्यांनी महाराष्ट्र ग्रामीण प्राथमिक शिक्षण संस्था स्थापन केली.

४) राजर्षी शाहू महाराज (इ.स.१८७४-१९२२)

राजर्षी शाहू यांचे मूळ नाव 'यशवंतराव' असे होते. त्याचा जन्म २६ जुलै १८७४ रोजी कोल्हापूर येथे झाला. आईचे नाव राधाबाई व वडिलाचे जयसिंगराव आबासाहेब जहागीरदार असे होते. इ.स. १७०८ मध्ये त्यांनी कोल्हापूर या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली होती. या राज्याचे परंपरनेने त्याला अधिकार प्राप्त झाले. राजर्षी शाहूचे बालपण शैक्षणिक दृष्टीने संपन्न बनले होते. प्रत्येक गावात एक शाळा असली पाहिजे असे त्याला वाटत होते. त्यामधूनच त्यांनी इ.स. १९१३

मध्ये प्राथमिक शाळा सुरु केल्या. त्या शाळेत शिक्षकांची पगारावर नेमणूक केली. २५ जुलै १९१७ च्या आदेशानुसार शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानांत सर्वप्रथम प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत केले. याबरोबरच इ.स. १९१९ मध्ये शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांसाठी असलेल्या स्वतंत्र शाळा बंद पाडल्या. अस्पृश्यांना सरकारी शाळेतून दाखल करून घ्यावे असे धोरण जाहीर केले. इ.स. १८५१ मध्ये कोल्हापूर येथे सुरु झालेल्या एका इंग्रजी शाळेचे १९१८ मध्ये राजाराम महाविद्यालयात रूपांतर केले, जागिरीदार व सरकारकडून निधी मिळविला. या मदतीतून या महाविद्यालयाचा खर्च चाले परंतु ही मदत बंद झाल्यावर महाराजांनी दरवर्षी ५०,००० रुपये देण्यास सुरुवात केली.

प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षणाप्रमाणेच शाहू महाराजांनी व्यावसायिक शिक्षणालाही महत्त्व दिले. ग्रामांचा कारभार व्यवस्थित चालविला जावा यासाठी महाराजांनी पाटील, तलाठी यांना स्कूल सुरु करण्याचे आवाहन केले. शैक्षणिक प्रगतीत शिक्षक महत्त्वाचा घटक असल्याने शिक्षकांसाठी 'प्रशिक्षण केंद्र' सुरु केले. तांत्रिक शिक्षणाची समाजात आवड निर्माण व्हावी म्हणून 'जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूटची स्थापना केली. विद्यार्थ्यांना लष्करी जीवनाविषयी अखंड आवड निर्माण व्हावी म्हणून 'इन्फॅंट्री स्कूल'ची सुरुवात केली. बहुजन समाजातील गरजू व होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्त्या देऊन त्यांना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन देण्याचे काम इ.स. १८९६ मध्ये कोल्हापुरात सर्व जाती-जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी एक वसतिगृह सुरु केले. विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहात भोजनाची मोफत सोय केली. शाहू महाराजांचा काळ हा कोल्हापूरच्या संस्थानात 'शैक्षणिक काळ' म्हणून ओळखला जातो.

५) कर्मवीर भाऊराव पाटील (इ.स. १८८७-१९५९)

सांगली जिल्ह्यातील दुधगाव येथे कर्मवीर यांनी 'दुधगाव शिक्षण मंडळ' नावाची संस्था स्थापन करून शिक्षणाचा सुरुवात इ.स. १९१९ मध्ये भाऊरावांनी कराड तालुक्यातील काले या गावी रयत संस्थेची स्थापना केली. पुढे कार्यालय सातारा येथे नेण्यात आले. इ.स. १९२४ मध्ये सातारा येथे 'छत्रपती शाहू बोर्डींग हाऊस' सुरु केले. कालांतराने सातारा हे ठिकाण पुढील काळात त्यांच्या

शैक्षणिक कार्याचे महत्त्वाचे अंग बनले. प्राथमिक शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण विद्यालये, गरीब विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह हे ग्रामीण भागात प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा, महाविद्यालय अशा विविध शैक्षणिक संस्था रयत शिक्षण संस्थेमार्फत महाराष्ट्रात सुरु करण्यात आल्या. 'कमवा आणि शिका' हे भाऊरावांचे घोषवाक्य होते. कर्मवीर भाऊराव पाटलांच्या शैक्षणिक कार्याचा गौरव करण्यासाठी अनेक सामाजिक संस्थांनी त्यांना मानपत्रे बहाल केली. तसेच प्राथमिक शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याकरिता 'सिल्व्हर ज्युबिली बर्निंग कॉलेज' सुरु करण्यात आले. स्वावलंबी व श्रमाची प्रतिष्ठा वाढावी यासाठी भाऊरावांनी 'स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद' हे रयत शिक्षणाचे घोषवाक्य बनविले. आज महाराष्ट्रात सर्व स्तरावर शैक्षणिक कार्य करणारी एक अग्रगण्य संस्था म्हणून रयत शिक्षण संस्था ओळखली जाते.

६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (इ.स. १८९१-१९५६)

भीमवाव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी मध्य प्रदेशातील महू या गावी महार जातीत झाला. महाराष्ट्रातील आंबवडे हे डॉ. बाबासाहेब यांचे मूळ गाव होते अस्पृश्यांची शिक्षणाशिवाय उन्नती होणार नाही अशी जाणीव असल्यामुळे त्यांनी शिक्षणक्षेत्रात २० जुलै १९२४ रोजी या 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' या संस्थेची स्थापना केली. अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी व उद्धारसाठी कार्य करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट होते. इ.स. १९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. आंबेडकर यांनी गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी मंडळाचे सदस्य असताना तसेच भारताच्या घटना समितीचे सदस्य म्हणून कार्य करताना अस्पृश्यांना शैक्षणिक सवलती मिळाव्यात म्हणून विशेष प्रयत्न केले. अस्पृश्यांना शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून आंबेडकरांनी इ.स. १९४६ मध्ये 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना करून, मुंबईत व औरंगाबादमध्ये 'मिलिंद कॉलेज' ही सुरु करण्यात आले. या संस्थेमार्फत दलित विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे सुरु केली. इ.स. १९२३ मध्ये दलित विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह सुरु शिष्यवृत्तीची तरतूद करण्यात आली होती. नाशिक व सोलापूरमध्ये मोफत वसतिगृह निर्माण करून दलितांच्या शैक्षणिक उद्धारसाठी आपले कार्य पणाला लावले होते. त्यांनी

‘शिका संघटित व्हा, संघर्ष करा’ अशी घोषणा केली. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. जो कोणी प्राशन करतो तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही अशी त्याची विचारसरणी होती. आधुनिक भारतामध्ये दलित उद्धारक म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो.

७) डॉ. पंजाबराव देशमुख (इ.स. १८१८-१९६५)

त्यांचा जन्म २७ डिसेंबर १८१५ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील पापळ येथे झाला. देशमुख हे वतनदार घराणे होते. त्यांचे मूळ अडनाव कदम असे होते. त्यांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण अमरावतीच्या हिंदू हायस्कूलमध्ये झाले. इ.स. १९१८ साली ते मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. पुढील शिक्षणासाठी पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला. इ.स. १९२० मध्ये शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले होते. त्यानंतर भारतात येऊन त्यांनी वकिलीस प्रारंभ केला. इ.स. १९२८ साली डॉ. पंजाबराव देशमुख अमरावती जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष झाले. इ.स. १९२६ मध्ये त्यांनी अमरावती येथे श्रद्धानंद छात्रालय सुरु केले. त्याठिकाणी सर्व जाती-जमातीच्या विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय केली. ८ मे १९३० रोजी प्रांतिक सरकारात शिक्षणमंत्री असताना त्यांनी गरीब व गरजू विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता यावे यासाठी अनेक प्रकारच्या सोयी सवलती उपलब्ध करून दिल्या. इ.स. १९३२ मध्ये डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी अमरावती येथे श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेच्या वतीने विदर्भात अनेक विद्यालये, महाविद्यालये आणि वसतिगृहे सुरु करण्यात आली. १४ मे १९३३ मध्ये त्यांनी मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. पुढे ते अमरावती मध्यवर्ती संस्थेमध्ये अध्यक्ष बनले. देवास संस्थानात काही काळ मंत्री म्हणून काम केले. इ.स. १९९२ ते १९६२ या काळात ते केंद्रीय कृषिमंत्री होते. त्यांनी सामाजिक, शैक्षणिक कार्यात मोलाची भर घातली.

८) महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे (इ.स. १८७३-१९४४)

महर्षि शिंदे यांचा जन्म २३ एप्रिल १८१३ रोजी जमाखेडी येथे झाला. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर जमाखेडी येथेच त्यांनी शिक्षकाची नोकरी केली. इ.स. १८९३ साली ते कॉलेज शिक्षणासाठी पुण्यास आले. तेथे त्यांनी फर्ग्युसन

कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. बडोदा येथील गावयवाड महाराजांनी त्यांना दरमहा २५ रुपये स्कॉलरशिप देऊ केली. काही दिवसानंतर मुंबई येथे येऊन वकिलीचा व्यवसाय सुरु केला. या काळात त्यांचा प्रार्थना समाजाशी संबंध आला समाजातील रूढी व परंपरा, कर्मकांड नाहिसे केल्याशिवाय समाजातील सुधारणा होणार नाही, म्हणून महर्षि शिंदे यांनी एक धर्मपरिषद घेऊन शहरा-शहरात त्यांनी दौरे काढले. इ.स. १९१० मध्ये महर्षि शिंदे यांनी प्रार्थना समाजात राहून कार्य केले. त्यांनी उदारवादी व मानवतावादी दृष्टिकोन बाळगला. इ.स १९०६ मध्ये त्यांनी 'डिप्रेसड क्लासेस मिशन'ची स्थापना केली. मुंबई येथे अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडविण्यास प्रयत्न केले. अस्पृश्यांना नोकरीची संधी उपलब्ध करून देणे, त्यांच्या सामाजिक अडचणींचे निवारण करणे, सार्वत्रिक धर्म, शील आणि व्यक्तिगत गुणीचा प्रसार व प्रचार गरीब लोकात केला. महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या ठिकाणी डिप्रेसड क्लासेस मिशनच्या शाखा निर्माण झालेल्या होत्या. इ.स. १९३३ साली 'भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न' हे पुस्तक लिहून या प्रश्नांकडे लोकांचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला.

९) भाऊसाहेब हिरे यांचे शैक्षणिक कार्य

महाराष्ट्रात साक्षरतेचा प्रसार करणारे लोकनेते भाऊसाहेब हिरे यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यात झाला. महाराष्ट्रात त्यांनी साक्षरता परिषदेची स्थापना केली. त्याचे अधिवेशन भरविले. त्यांच्या कार्यामुळे महाराष्ट्रात शिक्षणात मोठी क्रांती व जनजागृती झाली. इ.स. १९५० पर्यंत भाऊसाहेब यांनी जवाहर संस्थान, धरमपूर ठाणे, अंग, औरंगाबाद, नाशिक, धुळे व अहमदनगर या विभागात सुमारे १५०० प्राथमिक शाळा सुरु केल्या. भाऊसाहेबांनी मालेगावमध्ये 'न्यू इंग्लिश स्कूल'ची स्थापना केली इ.स. १९५१ मध्ये त्यांनी त्र्यंबकेश्वर येथे नूतन मराठी विद्यालय स्थापन केले. व याचवर्षी त्यांनी मालेगाव येथे प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी कॉलेज व वसतिगृहाची स्थापना केली. बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून जागृती निर्माण केली

१०) महाराष्ट्रात शिक्षणाचे परिणाम

महाराष्ट्रातील शिक्षणाचा प्रचार योग्य दिशेने झाला. म्हणून समाज प्रबोधनाचा विकास समाजसुधारणेचा सुधारकांनी पुरस्कार केला. मुंबई म्हणून शिक्षणाच्या

विकासात त्यांनी भरीव कामगिरी केली. स्वतः विद्या कलेचे प्रेमी होते. त्यांनी महाविद्यालय व शाळा स्थापन करून लोकांना सर्व ज्ञानशाखेचे ज्ञान उपलब्ध करून दिले. याचा महाराष्ट्रातील समाजावर मोठा परिणाम झाला.

१) त्यांनी समाजात राष्ट्रीयत्वाची भावना वाढविली. लोकांना शिक्षणामुळे भौतिक प्रगतीला सुरुवात झाली.

२) समाजातील जातीतील सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून दिली.

३) शिक्षण घेतलेल्या लोकांनी पारंपरिक रूढी-परंपरा जातीसंस्थेस विरोध केला त्यांनी समाजसुधारणेची मागणी केली.

४) शिक्षणाची संधी सर्वांना मिळाल्यामुळे समाजातील वरिष्ठ वर्गाचे श्रेष्ठत्व संपले. समाजातील प्रत्येक जातीत उदारमतवादी चळवळीस चालना मिळाली.

५) स्वातंत्र्य आणि समता या विचारांनी प्रभावीत झालेल्या समाजसुधारकांनी समाज प्रबोधन आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले.

६) ब्रिटिश सरकारला राज्यकारभारात इंग्रजी आवश्यकता असून त्यातून कारकून म्हणून भारतीयांची गरज शिक्षणातून पूर्ण झाली.

७) महाराष्ट्रात राष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीस लावण्यासाठी शिक्षण हे महत्त्वाचे शस्त्र असल्याचे दिसून येते.

ब) स्त्री-सुधार किंवा महिला सुधारणेत सुधारकांचे योगदान

समाज परिवर्तन विकासाच्या दृष्टीने स्त्री शिक्षणाला महत्त्व आहे. महाराष्ट्रात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार, त्यांची स्थिती वाईट होती. १९ व्या शतकात सामाजिक सुधारणा चळवळीला सुरुवात झाली तेव्हा सुधारकांचे लक्ष प्रथम स्त्री-विषयक प्रश्नांकडे गेले. हिंदू समाज धर्मात अनेक परंपरागत प्रथांमुळे महिलांवर वर्गदडपण होत गेले. घराबाहेर स्त्रीला स्थान नव्हतेच परंतु घराच्या चार भिंतीच्या आतही त्यांना स्थान नव्हते. दोषाची, अज्ञानाची खाण असून, शिकविणे म्हणजे वेड्याच्या शिक्षण देण्यासारखे आहे अशी समाजात समजूत होती. स्त्रियांना कुठल्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य नव्हते. सतीप्रथा, केशवपण, अज्ञान अशा अनेक प्रकारच्या समस्यांमध्ये यांची स्थिती सुधारून त्यांना सन्मानाचे

स्थान प्राप्त करून देण्यासाठी महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांनी आपले जीवन वाहून घेतले. त्यांनी स्त्रियांच्या जीवनातील सुधारणा घडवून आणण्याचे कार्य केले.

१. ब्रिटिशकालीन स्त्रीमुक्तीचे कायदे

इ.स. १८१९ मध्ये पुण्यात राधाबाई नावाची स्त्री सती गेली होती. पुण्याच्या जिल्हाधिकारी रोबर्टसन याने शास्त्रीपंडितांचे मत तपासले तेव्हा शास्त्रानुसार सती जाणे बंधनकारक नसल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. इ.स. १८२९ साली गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिकने कायदा करून सती जाण्यास बंदी केली. तेव्हा कलकत्यातील सनातनी हिंदूनी निषेध सभा भरविली परंतु मुंबईत मात्र शंकर शेट यांनी गव्हर्नर जॉन माल्कम यांच्या सती निर्मूलनाच्या प्रयत्नांना पाठिंबा दिला. इ.स. १८८४ मध्ये सुधारक असलेल्या बेहरामजी मलबारी या पारसी गृहणीने बालविवाह निर्मूलनासंदर्भात एक निवेदन लॉर्ड रिपनला दिले होते. सामाजिक परिषदेने बालविवाह बंद करण्याची भूमिका मांडली. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारने संमती वयाचा कायदा करायचे ठरविले होते. तरीसुद्धा इ.स. १८९१ मध्ये संमती वयाचा कायदा करण्यात आला. या कायद्यानुसार विवाहाच्या वेळी मुलीचे वय कमीत-कमी १२ वर्षे असावे असे ठरले.

२. स्त्री-मुक्तीसाठीच्या प्रारंभिक सुधारणा

ब्रिटिशांच्या आधुनिक शिक्षणपद्धती यामुळे पाश्चात्य ज्ञान व विचारांचा परिचय महाराष्ट्रातील शिक्षितांना झाला होता. त्यामुळे हा शिक्षित वर्ग स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे जागृत दृष्टिकोनातून बघू लागला होता. स्त्रीविषयक प्रश्नांसंबंधी समाज जागृती करणे, वृत्तपत्रे नियतकालिके यातून लेखन करणे, व्याख्याने देणे, कायदेनिर्मितीचा आग्रह धरणे हे कार्य वर्गाने केले. यामध्ये बाळशास्त्री जांभेकर लोकहितवादी, विष्णुशास्त्री पंडित, न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर व महात्मा फुले यांनी पुढाकार घेतला. या सुधारकांनी स्त्रीविषयक समस्या वैचारिक जागृती करून स्त्री-मुक्तीच्या चळवळीला मोठ्या प्रमाणात आधार मिळवून दिला. स्त्रियांच्या समस्यांना जोपर्यंत कायद्याचा आधार मिळणार नाही तोपर्यंत स्त्रियांच्या दयनीय परिस्थितीत सुधारणा होणार नाही. याची जाणीव समाज

सुधारकांना होती. त्यामुळे सरकारपुढे कल्याणाचे अनेक कायदे सरकारने केले. म्हणून इ.स. १८४८ मध्ये लोकहितवादींनी मुंबईच्या गव्हर्नरकडे विधवापुनर्विवाह यांच्या प्रश्नाविषयी एक संदेश-अर्ज पाठविला होता. स्वतःही विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला होता. शेवटी पंडित ईशारचंद्र विद्यासागर व विष्णुशास्त्री पंडित यांनीही विधवा विवाहांचा जोरदार पुरस्कार केला. शेवटी सुधारकांच्या प्रयत्नांना यश येऊन सरकारने इ.स. १८५६ मध्ये विधवा विवाहाला मान्यता देणारा कायदा केला.

३. महाराष्ट्रातील स्त्रीसुधारकांचे कार्य

स्त्रियांच्या गुलामीचे त्यांचे ज्ञान, निरक्षरता कारणीभूत आहे. स्त्रियांवर मुक्त करायचे असेल तर प्रथम तिला शिक्षण द्यायला पाहिजे यांची जाणीव सुधारकांना झाली व त्यातूनच स्त्री-शिक्षणाची सुरुवात झाली. अमेरिकन मराठी मिशनने इ.स. १८२४ मध्ये तर ख्रिश्चन मिशनने इ.स. १८२८ मध्ये स्त्रीशिक्षणाची चळवळ सुरु केली. स्त्रीशिक्षणाच्या संदर्भात महात्मा फुले यांचे कार्य महत्त्वाचे आहे. त्यांनी पुण्यात इ.स. १८४८ मध्ये मुलींची पहिली शाळा काढून आपल्या कार्याचा प्रारंभ केला. स्त्रियांना धर्माच्या बंधनातून मुक्त करण्यासाठी गुलामगिरीतून स्वतंत्र करण्यासाठी त्यांना हक्क व अधिकार मिळवून देण्यासाठी त्यांना शिक्षणाची वाट मोकळी करून देण्यासाठी महाराष्ट्रात अनेक समाजसुधारकांनी कार्य केले. समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे महाराष्ट्रात स्त्रीमुक्तीची चळवळ उभी राहिली यामध्ये महात्मा फुले व त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महात्मा फुल्यांपासूनच प्रेरणा घेऊन कार्य करणाऱ्या ताराबाई शिंदे यांचेही कार्य महत्त्वाचे आहे. पंडिता रमाबाई याही आपल्या स्त्रीमुक्तीच्या आगळ्यावेगळ्या कार्यासाठी ओळखल्या जातात. न्या. रानडे यांच्या पत्नी रमाबाई रानडे यांचेही योगदान लक्षणीय आहे. तसेच इतर समाजसुधारक यांच्या कार्यामुळेच स्त्रियांची बंधने दूर करण्यास मदत झाली.

४. स्त्रीमुक्ती सुधारकांचे महाराष्ट्रातील योगदान:

१३ व्या शतकात महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात जाणवणारी ठळक बाब म्हणजे स्त्रियांना समजात प्राप्त झालेले दुय्यम स्थान होय. स्त्रियांना शिक्षण

घेण्याचा अधिकार 'रंगी' म्हणजे केवळ एक उपभोग्य वस्तू होय अशी त्या वेळच्या समाजाची स्त्रियांविषयांची समज होती. शिक्षणाची दारे त्यांना बंद करण्यात आलेली होती. महाराष्ट्रात अनेक चालीरिती-रुढी परंपरा या गोष्टी तर स्त्रियांच्या मुळावरच उठल्या होत्या. त्यांची सर्वाधिक झळ स्त्रियांनाच बसली होती. बालविवाह, बहुपत्नीविवाह, जरठकुमारी विवाह, सतीची चाल, विधवा विवाहाला प्रतिबंध केशवपन यासारख्या चालीरिती, यांचे जीवन नरकप्राय झाले होते. या सर्वांविरुद्ध आवाज उठविण्याचे कार्य महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी केले.

१. महात्मा ज्योतिराव फुले

स्त्रिया आणि शूद्रातिशूद्रांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नसल्याने त्यांची अधोगती झाली. त्यामुळे त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व जाणून घेतले पाहिजे असे महात्मा फुले यांचे विचार होते. स्त्री ही समाजाचे मूळ आहे असे मानून ज्योतीबांनी स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह बालहत्या प्रतिबंध, केशवपन यासारख्या महत्त्वाच्या सामाजिक समस्येबाबत भरीव कार्य केले. इ.स. १८४८ मध्ये त्यांनी पुण्यात मुर्लीच्यासाठी एक शाळा सुरु केली. अस्पृश्य समाजातील स्त्रियांना तेथे शिक्षण दिले जात होते. त्या शाळेत स्वतः ज्योतिबा शिक्षकाचे काम करित होते. स्वतंत्रपणे येथे शिक्षण दिले जात होते. त्या शाळेत स्वतः ज्योतिबा शिक्षकाचे काम करित स्वतंत्रपणे मुर्लीच्यासाठी शाळा काढणारे ते पहिले भारतीय होते. शाळेत अस्पृश्यांच्या मुर्लींना शिकविण्यासाठी शिक्षिका मिळत नसल्याने आपली पत्नी सावित्रीबाईला शिकवून शिक्षिका नेमले. ज्योतिबांनी इ.स. १८५१ मध्ये बुधवार पेठेत दुसरी मुर्लीची शाळा उघडली. मुर्लीची शाळा चालविण्यासाठी ज्योतिरावांना सखाराम यशवंत पुरावे, सदाशिव हाटे, सदाशिवराव गोवंड, वाळवेकर विष्णुपंत या लोकांचे सहकार्य मिळाले. विष्णुपंत थत्ते यांनी ज्योतिराव यांनी काढलेल्या शाळेत शिक्षक म्हणून केले. फुलेंनी स्त्रियांसाठी सुरु केलेल्या शाळा चालविण्यासाठी एक कार्यकारी समिती नेमली. समाजात विधवाविवाहाची पद्धत व पुनर्विवाह करण्याची प्रथा महात्मा फुले यांनी केली. मार्च १८६४ त्यांच्या प्रयत्नाने पुण्यात गोखल्यांच्या बागेत शेणवी जातीतील वर्षाच्या विधवेचा

पुनर्विवाह त्याच जातीत करण्यात आला, पहिला पुनर्विवाह महात्मा फुल्यांनी समाजातील नेत्यांशी चर्चा करून संभाव्य संमेलन आयोजित केले. समाजापुढे भाषणे देऊन विधवाविवाहाची आवश्यकता प्रतिपादन केली. इ.स. १८९३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. एवढेच नव्हे तर काशीबाई या विधवेचा बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील स्त्रियांच्यासाठी केलेले कार्य अग्रगणी ठरते.

२. सावित्रीबाई फुले

३ जानेवारी १८३१ रोजी सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यात नायगाव येथे झाला. तिचे वय वर्षे १३ असतांना ज्योतिराव फुले यांच्याशी विवाह झाला होता. महात्मा फुले यांनी पुण्यात मुर्लीची शाळा सुरू केल्यानंतर सावित्रीबाईंनी त्या शाळेत शिक्षकेचे काम केले. महात्मा फुल्यांनी विधवांसाठी सुरू केलेल्या बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील स्त्रिया व त्यांची मुले यांच्या देखभालीची जबाबदारी खऱ्या अर्थाने सावित्रीबाई यांनी उचलली होती. हे कार्य करतांना सावित्रीबाईंना अनेक अन्याय सहन करावे लागले. अंगावर खडे, चिखल, शेण फेकायलाही मागे-पुढे पाहिले नाही. तरीसुद्धा सावित्रीबाई आपल्या कार्यविश्वासातून जराही मागे सरकलेल्या नाहीत. महात्मा फुल्यांच्या कार्याला त्यांनी साथ दिली होती. बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील त्यांची मुले यांची त्यांनी मनापासून सेवा केली व त्यांच्यावर प्रेमही केले. ज्योतिबांच्या निधनानंतर त्यांनी सत्यशोधक समाजाची धुरा सांभाळली होती तसेच प्लेगच्या रोग्यांची सेवाशुश्रूषा केली. पहिली स्त्रीशिक्षिका म्हणून महाराष्ट्रात सावित्रीबाई फुले यांचे नावलौकिक आहे.

३. ताराबाई शिंदे

महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' या ग्रंथाची रचना केली. ताराबाईंचे वडील बापूजी हरी शिंदे हे महात्मा फुले यांचे अनुयायी होते ताराबाईंना मराठी, इंग्रजी व संस्कृत भाषा येत असत. समाजात पुरुषाचे वर्चस्व संपल्याशिवाय स्त्रियांची स्थिती सुधारणे शक्य नाही. एकतर्फी पतिव्रताची कल्पना बालविधवांतील

सक्ती, समानतेवर आधारित सत्यशोधक विवाह करण्याची प्रथा सुरू केली. २५ डिसेंबर १८८९ रोजी पहिला सत्यशोधक विवाह संपन्न झाला. स्त्रिया या पुरुषांपेक्षा कशाप्रकारे हे त्यांनी आपल्या लिखाणातून समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला ताराबाई शिंदेचे लिखान हे समाजातील स्त्री-प्रबोधनाचे वास्तववादी चित्रण करणारे ठरतात.

४. पंडिता रमाबाई (इ.स.१८५९-१९२७)

महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारणेच्या संदर्भात पंडिता रमाबाई रानडे यांचे कार्य महत्त्वाचे असून त्यांचा जन्म ब्राह्मण कुटुंबात झालेला होता. इ.स. १८८० मध्ये त्यांनी कलकत्त्यातील बाबू बिपीन बिहारीदास मेधावी या शूद्र समाजातील व्यक्तीशी लग्न केले. इ.स. १८८२ मध्ये पतीच्या निधनानंतर त्या महाराष्ट्रात आल्या. रमाबाईंनी मुंबईत प्रार्थना समाजाच्या नेत्यांची भेट घेतली आणि त्यांच्या सहकार्याने 'आर्य महिला समाज' ही संस्था इ.स. १८८२ मध्ये स्थापन केली. इ.स. १८८२ मध्ये त्यांनी शिक्षणासाठी नेमलेल्या हंटर कमिशनपुढे साक्ष देताना स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करण्याकडे सरकारने लक्ष घ्यावे. असे आग्रहपूर्वक सांगितले. इ.स. १८८३ मध्ये रमाबाई इंग्लंडला गेल्यानंतर इंग्लंडमध्ये त्यांनी आपल्या कन्येसह ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला. इ.स. १८८६ मध्ये रमाबाई इंग्लंडहून अमेरिकेला गेल्या. तेथे त्यांनी भारतीय यांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी अर्थसहाय्य मिळविण्याचे प्रयत्न केले. अमेरिकेतून भारतात परतल्यावर त्यांनी शिक्षणाचे आणि विधवा यांना मदत करण्याचे कार्य हाती घेतले. रमाबाईंनी मुंबई येथे इ.स. १८८९ मध्ये 'शारदा सदन' नावाची एक संस्था स्थापना केली. या संस्थेत निश्चित विधवा व अनाथ स्त्रियांच्या राहण्याची व जेवण्याची, शिक्षणाची मोफत व्यवस्था करण्यात आली होती. इ.स. १८९० ला शारदा सदनचे पुण्याला स्थलांतर करण्यात आले होते. पंडिता रमाबाई यांनी पुण्यापासून जवळच असलेल्या 'केडगाव' या ठिकाणी 'मुक्तिसूत' नावाची आणखी एक संस्था स्थापन केली. त्याने भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनासाठी स्त्री-प्रतिनिधित्वाचा पुरस्कार त्यांनी केला होता.

५. रमाबाई रानडे (इ.स. १८६२-१९२४)

न्यामूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्या पत्नी रमाबाई रानडे यांनी महाराष्ट्रातील स्त्री-शिक्षणाचे उद्धारक म्हणून कार्य केले. न्या. रानडे यांच्यापेक्षा २१ वर्षांनी लहान होत्या. न्या. रानडे यांनी रमाबाई यांना साक्षर बनविले. महात्मा फुले यांच्या विचारसरणीचा त्यांच्यावर प्रभाव झालेला होता. रमाबाई रानडे यांनी स्त्री-शिक्षणाचा प्रसार करायला सुरुवात केली. त्यांनी 'हिंदू लेडिज सोशल क्लब'ची स्थापना केली. श्रीमती नाथीबाई ठाकरसी यांच्याबरोबर त्यांनी शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले. भारतीय महिला परिषदेच्या त्या अध्यक्षा झाल्या. त्यांनी 'सेवासदन' नावाची संस्था स्थापन करून त्यांच्या माध्यमातून स्त्री-जीवन विकासासाठी ग्रंथालय, वाचनालय, मोफत दवाखाना, कशिदा वर्ग, शिवणकाम वर्ग चालविले. त्यांनी स्त्रियांच्या मनाधिकारासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये चळवळी निर्माण केल्याचे दिसून येते.

६. जनाक्का शिंदे (इ.स. १८७८-१९५६)

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांची बहीण जनाक्का शिंदे यांचा विवाह वयाच्या ५ व्या वर्षी झाला. त्यांच्या नवऱ्याशी न पटल्याने त्या माहेरी आल्या. घटस्फोटाचा कायदा नसताना त्यांनी पुढील शिक्षणासाठी शिंदे हे आडनाव लावले. पुण्याच्या हुजूरबागेत शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्या पनवेल येथे शिक्षिका झाल्या, पुढे महादजी शिंदे यांच्या आग्रहामुळे नोकरी सोडून 'डिप्रेस्ड क्लास मिशन' या संस्थेत सामील होऊन त्यांनी अस्पृश्य स्त्रियांसाठी कार्य केले. पुढे देव-दासी व वाट चुकलेल्या तरुण मुलींसाठी त्यांनी कार्य सुरु केले. या कार्यात त्यांना अनेक प्रावधानांना तोंड घ्यावे लागले होते.

७. महर्षि धोंडो केशव कर्वे (इ.स. १८५८-१९६२)

महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्ह्यात शेखली या गावात महर्षि कर्वे यांचा जन्म १८ एप्रिल १८५८ रोजी झाला. त्यांनी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला, यासाठी त्यांनी इ.स. १८९३ मध्ये 'विधवा मंडळी' नावाची संस्था स्थापन केली. विधवा स्त्रियांचे पुनर्विवाह घडवून आणणे, पुनर्विवाह केलेल्या कुटुंबास समाजात मानाचे स्थान मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे. पुनर्विवाहाच्या बाबतीत लोकमन

तयार करणे. पुनर्विवाह करण्याची इच्छा असणाऱ्यास मदत करणे. आपल्या पहिल्या पत्नीच्या मृत्यूनंतर त्यांनी गोदूताई जोशी या विधवेशी इ.स. १८९३ मध्ये विवाह केला. महर्षि कर्वे यांनी विधवांच्या समस्या सोडविण्यासाठी अनाथ बालिकाश्रम नावाची संस्था काढली. या संस्थेचे अध्यक्ष डॉ. आर.जी. भांडारकर व चिटणीस महर्षि कर्वे होते. पुण्यामध्ये प्लेगची साथ असल्याने ही संस्था हिंगने येथे स्थलांतर करण्यात आलेली होती. इ.स. १९०७ मध्ये हिंगणे येथे महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. यासाठी एक स्वतंत्र विद्यापीठ असावे असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळेच इ.स. १९१६ मध्ये त्यांनी महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. आज हे विद्यापीठ श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठ म्हणून प्रसिद्ध आहे

८. रघुनाथ धोंडो कर्वे

महर्षि कर्वे यांचे पुत्र रघुनाथ धोंडो कर्वे हे होत. त्यांनी आपले जीवन प्राध्यापकी पेशात न गुंतविता त्यांनी स्त्री-शिक्षणाच्या प्रसाराला महत्त्व दिले. त्यांनी स्त्रियांची दुःखातून मुक्तता करण्यासाठी संतती नियमनाच्या साधनांचा प्रसार केला. त्या काळात एखाद्या स्त्रीला १५-१६ अपत्ये होणे यात काहीच चुकीचे वाटत नव्हते. त्यामुळे प्रकृतीचा धोका पोहोचतो याची कोणालाही काळजी नव्हती, त्यामुळे रघुनाथ धोंडो कर्वे यांनी सामाजिक कार्याला प्राधान्य दिले व 'समाज स्वास्थ्य' नावाचे मासिक चालविले. स्वतःला मूल न होऊ देता त्यांनी उदाहरणातून समाजापुढे आदर्श घालून दिला. कुटुंब नियोजनाच्या चळवळीचे श्रेय रघुनाथ कर्वे यांना घ्यावे लागेल. महाराष्ट्रात अनेक समाजसुधारकांनी बालविवाह, विधवाविवाह, केशवपन, जरठ-कुमारी विवाह, स्त्रीशिक्षण या बाबतीत कार्य केले. समाजात जनजागृती घडवून आणण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात सुधारकांना विरोध झाला परंतु स्त्री-शिक्षणाचा पुरस्कार करत सुधारक यांनी स्त्रीमुक्तीची चळवळ अविरतपणे समाजात सुरु ठेवली.

९. डॉ. आनंदीबाई जोशी (इ.स. १८६५-१८८४)

आनंदीबाई जोशी यांचा जन्म मार्च १८६५ रोजी झाला. केवळ निधीच्या आणि हुशारीच्या जोरावर आनंदीबाई जोशी यांनी शिक्षणाचा ध्यास केला.

वयाच्या १२ व्या वर्षी त्याचा विवाह गोपाळराव जोशी या विधुराशी झाला. गोपाळरावांनी त्या अनेक विषयांचे ज्ञान दिले. ट्रीई कार्पटर या महिलेच्या मदतीमुळे त्या अमेरिकेला गेल्या होत्या. ११ मार्च १८८६ रोजी पेनसिल्वानिया विद्यापीठातून एम.डी. परीक्षा उत्तीर्ण झाल्या. याच काळात त्यांना क्षयबाधा झाल्याने त्यांचा भारतात आल्यावर मृत्यू झाला.

१०. डॉ. रखमाबाई (इ.स. १८६४-१९५५)

इ.स. १७५७ मध्ये दादाजी काजी यांच्याशी अल्पवयीन रखमाबाईचा विवाह झाला होता त्याला लहानपणी शिक्षण घेता आले नाही. पुढे त्यांनी शिक्षणामुळे नवऱ्याबरोबर राहण्यास नकार दिला. कोर्टात केस दाखल झाल्यावर कोर्टाने नवऱ्याबरोबर राहण्यास अथवा ६ महिने तुरुंगवास अशी शिक्षा रखमाबाईला दिली. रखमाबाईंनी दंड भरून त्या एम.डी. च्या शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेल्या होत्या व समाजोपयोगी कार्य करण्यास प्रारंभ केला. स्त्री-शिक्षण हेच समाजजीवनातील विकासाचे साधन आहे म्हणून त्यांनी समाजसेवा व शिक्षणाचा प्रसार केला.

११. डॉ. भाऊ दाजी लाड यांचे कार्य

प्राच्यविद्या पंडित समाजास वेळ व कुशल धन्वंतरी म्हणून रामकृष्ण विठ्ठल लाडू ऊर्फ भाऊ दाजी लाड ओळखले जातात. ख्रिश्चन मिशनरी शिक्षण देणाऱ्या 'स्टुडेंटस् लिटररी अँड सार्वटिफिक सोसायटी'चे ते पहिले भारतीय अध्यक्ष होते. या संस्थेच्या वतीने मुलींसाठी तीन शाळा चालविल्या जात. विधवाविवाहाचा त्यांनी पुरस्कार केला. कर्ते सुधारक असल्याने लोहार चाळीतील कन्याशाळेला ते दरमहा आर्थिक मदत करीत असत. ज्ञान प्रसारक सभेच्या द्वारे डॉ. भाऊ दाजी लाड यांनी सामाजिक जागृती व ज्ञानप्रसारकाचे कार्य करण्यास सुरुवात केली होती. त्यामुळे महाराष्ट्रात शिक्षणाचा प्रसार होऊन सामाजिक सुधारणेला प्रोत्साहन मिळाले.

६. स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचा सहभाग

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावर डॉ. अनी बेझंट याला दिले होते. भारतीय स्त्रियांच्या स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी करून घेण्याचे सर्वाधिक

श्रेय महात्मा गांधी यांना आहे. स्त्रियांना चळवळीमध्ये संस्थेने सहभाग घेतला असून सुतकताई, परदेशी कापडावर बहिष्कार, दारूबंदी, सविनय कायदेभंग या चळवळीत स्त्रिया सहभागी झाल्या. इ.स. १९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत अवंतीबाई गोखले आघाडीवर होत्या. त्यांनीच मराठीतील पहिले महात्मा गांधी यांचे चरित्र लिहिले व त्याला लोकमान्य टिळकांनी प्रस्तावना लिहिली होती. यशोदाबाई, प्रमाबाई कंटक, गोदावरी पळुलेकर, शांताबाई मुखर्जी यांनी अहिंसेचा संदेश महाराष्ट्रभर प्रसारित केला. सुतकताई, अहिंसा, सविनय कायदेभंग चळवळ यात स्त्रियांचा सहभाग वाढला. महाराष्ट्रातील मिठाच्या सत्याग्रहात शेकडोनी भाग घेतला. महाराष्ट्रात शिरोडा येथे मोठा सत्याग्रह झाला. कांड्या वाघीण ऊर्फ दुर्गाबाई जोशी, यशोदाबाई आगरकर, पार्वतीबाई पटवर्धन यांनी अकोला जिल्ह्यात दहीहंडा येथे खाऱ्या पाण्याच्या विहिरीवर सत्याग्रह केला. आगरकरांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी यशोदाबाई आगरकर यांनी केशवपन केले नाही. स्वतःचे आयुष्य राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ, परदेशी मालावर बहिष्कार, मद्यपानविरोधी आंदोलन काँग्रेसच्या चळवळीसाठी वाहून घेतले.

पत्नी सरकारात क्रांतीसिंह नाना पाटील तालमीत तयार झालेल्या डॉ. उत्तमराव गिरधर पाटील व त्यांच्या पत्नी लीलालाई यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. लीलालाईंनी मंगळसूत्र न घालता गांधी विवाह पद्धतीने विवाह केला. इ.स. १९४२ च्या चळवळीत सहभाग घेतलेल्या लोकांनी मार्शल लॉ तोडण्याचा पराक्रम केला. हैद्राबाद मुक्ती संग्राम व संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत महिलांनी पुरुषांच्या बरोबरीने लढाई केल्या. मुंबईत संयुक्त महाराष्ट्र महिला परिषद सुमित गोरे यांच्या नेतृत्वाखाली भरवण्यात आली होती. अनेक वृत्तपत्र व पुस्तकातून स्त्रीजीवनाचा आविष्कार मोठ्या प्रमाणात केलेला दिसून येतो.

क) निम्न किंवा मागासवर्गीय यांच्या उन्नतीसाठी सुधारकांचे कार्य किंवा योगदान

महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासातील निम्न किंवा दलित चळवळ म्हणजे गुलामगिरी होय. मुक्त करणारी चळवळ होय. १९ व्या शतकात राजकारण, समाजकारण व अर्थकारणाच्या नवीन प्रवाहांनी समाजात आमूलाग्र बदल केले.

या नव्या प्रवाहांमध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबडेकर, वि.रा. शिंदे, राजर्षि शाहू महाराज यांनी दलित चळवळ व अस्पृश्य समाजातील चळवळींना प्रोत्साहन दिले. ब्रिटिशांच्या राजवटीत महाराष्ट्रात समाजाबद्दल लोकांचा असलेला दृष्टिकोन, उच्च-निचता आणि भदाभेद यांचा विचार करण्याची विशिष्ट चळवळ, अन्यायाला विरोध करण्याचा शोषित व वंचितांच्या अन्यायग्रस्तांच्या समस्यांना वाचा फोडण्याचे कार्य केले. समाजातील निम्न समाज म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या दलित चळवळीचा विकास होऊन न्यायायी, हक्क व अधिकारांची मागणी करण्याचे महत्त्वाचे कार्य करून दाखविले. महाराष्ट्रात मानवमुक्तीची चळवळ सुरू केली. महात्मा फुले यांच्या विचाराला चालना देऊन समाजसुधारणा घडवून आणलेल्या दिसून येतात, समाजसुधारक आणि सामाजिक विचारवंताप्रमाणेच विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी दलितांचा उद्धार आणि अस्पृश्यता निवारणाला आयुष्यभर प्रयत्न केला.

१ विठ्ठल रामजी शिंदे : (२३ एप्रिल १८७२ - २ जानेवारी १९९४)

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा जन्म २३ एप्रिल १८७२ रोजी कर्नाटकात जमखंडी येथे झाला. त्याचे वडील रामजी व आई यमुना हे कानडी भाषिक असून ते वारकरी पंथाचे अनुयायी होते. त्या काळात बालविवाहाची प्रथा प्रचलित होती. या प्रथेनुसार विठ्ठल शिंदे यांचे लग्न वयाच्या १० व्या वर्षी नावणी नावाच्या मुलीशी झाले. विवाहप्रसंगी तिचे वय ६ महिने एवढे होते. इ.स. १८९१ मध्ये ते मॅट्रिकची परीक्षा पास झाले होते. इ.स. १८९३ साली कॉलेज शिक्षणासाठी पुण्यास आले. पुणे येथे असताना विठ्ठल शिंदे यांच्या वाचनास मिल्स व मेकॉले यांचे साहित्य आले. इ.स. १८३५ मध्ये पुणे येथे भारतीय राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन झाले. त्यात त्यांनी स्वयंसेवकांचे कार्य केले होते. डॉ.भांडारकरांच्या प्रयत्नामुळे विठ्ठल शिंदे हे इ.स. १९०१ -१९०३ या कालखंडात शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले. तिथे त्यांनी पाली भाषा व बौद्ध धर्माचा अभ्यास व चिंतन केले. सप्टेंबर १९०४ मध्ये ॲम्स्टरडॅमला आंतरराष्ट्रीय उदार धर्म परिषद भरली. या परिषदेला विठ्ठल रामजी शिंदे भारताचे प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित राहिले.

१) समाजसुधारणेच्या कार्याकडे

विठ्ठल शिंदे यांनी भारतात आल्यानंतर प्रार्थना समाजाचे प्रचारक म्हणून कर्नाटक, ओरिसा, बिहार व महाराष्ट्र इत्यादी प्रांतात प्रवास केला. सर्व जातीमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात अस्पृश्यता पाळण्यात येते म्हणून त्यांनी अस्पृश्य लोकांना दिली जाणारी अपमानास्पद वागणूक, अन्याय, अत्याचार यातून या समाजाला मुक्त करण्यासाठी लोक आणि समाजप्रबोधन यामुळे जातिभेद, अस्पृश्याता आणि अंधश्रद्धा हे प्रश्न सुटू शकतील असे विठ्ठल शिंदे यांना वाटत होते. वऱ्हाड व नागपूर येथील अस्पृश्य लोकांनी सोमवंशी हितचिंतक समाज ही संस्था स्थापन केली होती. हजारो वर्षांच्या सवयीने मानवी अस्पृश्यता सुद्धा यावेळी सोवळ्या धर्माने हरवलेली अत्यंत ही स्थिती आपला स्वभावच आहे असे वाटू लागते. त्यामध्ये समाधानी राहणे हाच आपला सुधर्म असून त्याला प्रतिकार करणे हा मोठा अधर्म व सामाजिक गुन्हा आहे अशी अस्पृश्यांची मानसिकता झाली. त्यांनी आपले जीवन अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी वेचले होते.

२) डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन

१८ ऑक्टोबर १९०६ रोजी मुंबई येथे महर्षी शिंदेनी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन'ची स्थापना केली. भारतीय निराश्रित सहाय्यकारी मंडळी ही संस्था अखिल भारतीय पातळीवर अस्पृश्यता निवारणाचे आणि अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या वर्गाची उन्नती करण्याचे कार्य त्यांनी केले. अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणणे अस्पृश्य बांधवांना नोकरीची संधी उपलब्ध करून देणे, अस्पृश्यांच्या सामाजिक अडचणीचे निवारण करणे. सार्वत्रिक धर्म, व्यक्तिगत शील आणि नागरिकता या गुणांचा प्रसार गरीब लोकांत करणे ही 'डिप्रेस्ड क्लासेस' मिशनची उद्दिष्टे होती. शिंदे म्हणतात. 'अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी केवळ शिक्षण संस्था स्थापन करणे उपयोगाचे नाही तर यासाठी एक मिशन तयार झाले पाहिजे.' या मिशनने ख्रिश्चन मिशन त्याप्रमाणे अस्पृश्यांच्या जीवनामध्ये क्रांतिकारी परिवर्तन घडवून आणून त्याचा विकास घडवून आणला पाहिजे.

३) डिप्रेसड क्लासेस मिशनचे कार्य

महर्षी शिंदे यांनी मिशनच्या माध्यमातून अस्पृश्यता निवारण व दलितांचा उद्धार करण्याचे कार्य केले. मिशनच्या माध्यमातून त्यांनी प्राथमिक व दुय्यम शाळा, वसतिगृह, मोफत दवाखाने, उद्योग, शाळा, इत्यादी कार्ये सुरू केले. त्यांची बहीण पनवेल येथे मुलींच्या शाळेत शिकवितही मुख्याध्यापिका या पदावर होती. तिने नोकरीचा राजीनामा देऊन मिशनचे कार्य हाती घेतले त्यामुळे मिशनची व्याप्ती वाढत गेली. महाराष्ट्राच्या बाहेरच्या प्रांतातही तिच्या शाखा स्थापन झाल्या. इ.स.१९०९-१८ ऑक्टोबरला मिशनचा मिसर्स वर्धापन दिन मुंबईला टाऊन हॉलमध्ये साजरा करण्यात आला. यावेळी महाराज सयाजीराव गायकवाड, सर नारायण चंदावरकर व नामदार गोखले इत्यादी मान्यवर उपस्थित होते. याचवेळी मिशनच्या कार्याला सहकार्य म्हणून सहयाजीराव गायकवाड यांनी २००० रू. देणगी जाहीर केली होती. प्रबोधने, व्याख्याने विविध फंड कीर्तन इत्यादी उपक्रमांच्या माध्यमातून मिशनने अस्पृश्यता व दलित उद्दाराचे कार्य केले.

४) भारतीय अस्पृश्यता निवारण परिषद

अस्पृश्यता हा राजकीय प्रश्न बनला पाहिजे म्हणून महर्षी शिंदे यांनी २५ मार्च १९१८ मध्ये मुंबईमध्ये अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारण परिषद आयोजित केली. या परिषदेचे अध्यक्ष बडोदचे सयाजीराव गायकवाड हे होते. या परिषदेमध्ये बॅरिस्टर जयकर यांनी असा ठराव पास केला की निकृष्ट अवस्था लादलेली अस्पृश्यता ताबडतोय काढून टाकावी आणि अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी प्रत्येक प्रांतातील वतनदार, प्रतिष्ठित प्रभावी कार्यकर्ते व पुढाऱ्यांनी अस्पृश्यता निवारण्याच्या संबंधित एक जाहीरनामा काढून शाळा, दवाखाने, न्यायालय या सार्वजनिक संस्था आणि विहीर, कालवे, धरणे, तलाव मोकळीक उपलब्ध करून घ्यावी. या परिषदेस लोकमान्य टिळकही उपस्थित होते.

५) व्हायकोम सत्याग्रह (इ.स.१९२४)

दक्षिणेत त्रावणकोर येथे इ.स. १९२४ मध्ये सत्याग्रह करण्यात आला. याठिकाणी लोकांना मंदिर प्रवेश बंद केला होता, अस्पृश्यतेचा स्पर्श यांना इ.स.

१९३७ येथे फिरण्यास सक्त मनाई केलेली होती. याउलट मुसलमान व ख्रिश्चन इत्यादींना संपूर्ण मोकळीक होती. या अन्यायाविरुद्ध अस्पृश्य जातीतील लोकांनी विद्रोह केला. त्यात सत्याग्रहांचा मार्ग अवलंबविण्यात आलेला होता. या सत्याग्रहाला समर्थन म्हणून महर्षि शिंदे यांनी सामाजिक परिस्थितीचा बारकाईने अभ्यास करून दक्षिणेत व्हायकोम जमातीत सुधारणा करण्यासाठी महर्षि शिंदे यांनी स्त्रियांच्या वस्त्र वापरण्याच्या पद्धतीत बदल घडवून त्यांना अंगभर कपडे वापरण्याची चांगली सवय लावण्याचा प्रयत्न केला. या अस्पृश्य जातीचा शिवप्रसाद एक साधू होता. या साधूंबरोबर महर्षि शिंदे यांनी मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह केला. या सत्याग्रहात साधू शिवप्रसाद यांना मंदिर प्रवेश करण्यास मनाई करण्यात आली.

६) मुरळी प्रतिबंधक सभा

महर्षि शिंदे यांनी अनेक सामाजिक अनिष्ट रूढी व परंपराविरोधी दंड थोपटले होते. महाराष्ट्र, कर्नाटक प्रदेशात खंडोबा नावाची देवता समाजप्रिय व लोकप्रिय होती. खंडोबाला नवस बोलण्याची प्रथा समाजात होती. अशावेळी नवस केलेल्या जोडप्याला झालेले पहिले मुरळ्या खंडोबाला वाहिले जात असे. अशा मुलास वाघ्या व मुलीस मुरळ्या म्हटले जात असे. वाघ्याच्या जीवनात फारसा फरक पडत नसे. परंतु मुलीला मात्र (मुरळीला) देवाची दासी म्हणून आजून राहावे लागत असे. तिला विवाह करता येत नसे. मुरळी अर्थात देवदासीवर जुलूम आणि अत्याचार केले जात असून, विड्ढल शिंदे यांची आजी यांची भक्तीन होती. या मुरळ्या जास्त करून अस्पृश्य समाजातील असत. २५ एप्रिल १९१० रोजी विड्ढल शिंदे यांनी देवदासी या अनिष्ट प्रथेला पायबंद घालण्याचा प्रयत्न केला व एक सभा घेतली. त्याचवेळी मुरळ्या करण्यासाठी एक कार्यकर्त्यांचा संघ उभारला व कार्यकर्त्यांनी मुरळ्या अर्थात देवदासी या प्रथेत सुधारणा करून त्यांच्यात आनंद निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी इ.स. १९३३ रोजी साली 'भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न' हे पुस्तक लिहून या प्रश्नांकडे लोकांचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला. अशाप्रकारे पददलितांच्या उद्धारसाठी कार्य करणारे विड्ढल शिंदे यांचा मृत्यू २ जानेवारी १९४४ रोजी झाला.

२) राजर्षी शाहू महाराज (इ.स. २६ जुलै १८७४- ६ मे १९२२)

जयसिंगराव आबासाहेब घाटगे हे कागल परगण्याचे जहागीरदार होते. जयसिंगराव आबासाहेब घाटगे आणि त्यांची पत्नी राधाबाई साहेब या दांपत्याच्या पोटी २६ जुलै १९७४ रोजी राजर्षी शाहू महाराजांचा जन्म झाला. त्यांचे मूळ नाव यशवंतराव होते. इ.स. १७०८ मध्ये कोल्हापूर या स्वतंत्र राज्याची स्थापना झाली. या राज्याचे राजे चौथे शिवाजी यांना वेडसर ठरवून इंग्रजांनी अहमदनगर किल्ल्यात ठेवले. इंग्रजांनी त्यांच्यावर छळ करून इ.स. १८८३ मध्ये त्याचा मृत्यू झाला. त्यांना अपत्य नसल्याने कोल्हापूर संस्थानाचा राज्यकारभार पाहण्यासाठी दत्तक घेण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. चौथे शिवाजी महाराज यांच्या पत्नी आनंदीबाई साहेब यांनी घाटगे घराण्यातील जयसिंगराव आबासाहेब घाटगे यांचे पुत्र यशवंतराव यांना १७ मार्च १८८ रोजी दत्तक घेतले. त्याचे नाव शाहू महाराज असे ठेवण्यात आले होते.

१. शाहू महाराजांचे शिक्षण व कार्य

शाहू महाराज कोल्हापूर राज्यात येण्यापूर्वीच त्यांच्या शिक्षणाला प्रारंभ झाला होता. कृष्णाजी भिकाजी गोखले व हरिपंत गोखले त्यांचे शिक्षक होते. तर मि.फिट झिएल्ड हे त्याचे मुख्य शिक्षक होते. इ.स. १८८५ मध्ये महाराजांना राजकोट येथील राजकुमार कॉलेजात पाठविण्यात आले होते. इ.स. १८९४ पर्यंत ते राजकोट येथेच महाविद्यालयात शिक्षण पूर्ण केले. या काळात महाराजांचे धारवाड येथे शिक्षण पूर्ण झाले. तिथे महाराजांनी इंग्रजी भाषा, राज्यकारभार आणि जगाचा इतिहास इत्यादी विषयांचे अध्ययन केले. इ.स. १८८९ मध्ये इंग्रज सरकारने महाराजांचे ट्यूटर व गार्डियन म्हणून फ्रेसर यांना नियुक्त केले होते. महाराजांचा विवाह धारवाड येथे शिक्षण घेत असताना १ एप्रिल १८९१ रोजी झाला. त्यांची पत्नी श्रीमंत लक्ष्मीबाईसाहेब या बडो गुणाजीराव खानविलकर यांच्या दुसऱ्या कन्या होत्या. विवाहप्रसंगी त्यांचे वय १० वर्षांचे होते.

२) सत्यशोधक समाजाची स्थापना

शाहू महाराजांनी २ एप्रिल १८९४ रोजी कोल्हापूर राज्यांची सूत्रे हाती घेतली. समाज जीवनचे बारकाईने निरीक्षण केले. शाहू महाराज धार्मिक प्रवृत्तीचे

होते ते नियमित पूजा-अर्चा करीत असत. त्याच्या धार्मिक प्रवृत्तीतून वेदोक्त प्रकरण उद्भवले होते. महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेनंतर १ जानेवारी १९१४ रोजी कोल्हापुरात परशुराम घोसवाडकर इनामदार यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. भास्करराव जाधव हे या समाजाचे अध्यक्ष होते. धनगर समाजाचे विखोजी डोणे यांना सरकारने नोकरी माफ करून मुद्दाम सत्यशोधक समाजाच्या कामावर नेमले. सर्व जाती धर्मातील लोकांनी प्रत्यक्ष मदत केली. प्रत्येक कार्यात दलित व अस्पृश्य समाजाचा सहभाग घेतला. महाराष्ट्रात सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीने समाजाला न्याय मिळवून दिला. कुलकर्णी, वतने नष्ट करून शेतकऱ्यावर होणारे अन्याय व अत्याचार कमी करण्याचा प्रयत्न केला. १५ सप्टेंबर १९१८ रोजी कुलकर्णी वतने नष्ट केली व त्याठिकाणी तलाठ्यांची नेमणूक केली.

३) जाती निर्मूलनाचा प्रयत्न

समाजात विविध जाती, उपजाती आणि जमाती होत्या. प्रत्येक जातीच्या रूढी व परंपराही वेगवेगळ्या होत्या. त्यामुळे त्यांच्यात सामाजिक ऐक्य राहणे अशक्य होते. समाजात जातिभेदाची कल्पना होती. जातिभेद देशाच्या ऐक्याच्या व उन्नतीच्या मार्गातील धोंड आहे हे नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, असा शाहू महाराजांचा विचार होता. यासाठी प्रत्येक जातीने शिक्षण आणि जागृतीद्वारे आपले सामर्थ्य आणि संघटन वाढविले पाहिजे, असे महाराजांनी बहुजन समाजाला सातत्याने सांगितले. प्रत्येक जातीने वैमनस्यः न वाढविता आपली सुधारणा करावी व आपला दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे केल्यास जातिभेद, नष्ट होण्यास फार काळ लागणार नाही असे त्यांचे मत होते.

४) दलितांच्या उद्धारार्थे कार्य

महार, मांग आणि चांभार या जातींचा समावेश दलित जातीत करण्यात आलेला होता. या जातीतील लोकांचे वसतिस्थान गावकुसाबाहेर असल्यामुळे ते सामाजिक दृष्टीने बहिष्कृत करणारे होते. समाजात त्यांना अत्यंत खालचा दर्जा देण्यात आला होता. अस्पृश्यतेच्या नावाखाली त्यांना अत्यंत अपमानास्पद वागणूक दिली जात असे. त्यासाठी शिक्षणाच्या स्थितीला सुधारित बनविले

पाहिजे, शिक्षणाशिवाय त्यांच्या स्थितीत सुधारणा होणे शक्य नाही. हे ओळखून शाहू महाराजांनी दलिताना शिक्षण देण्यासाठी शाळा सुरु केल्या. शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाची जागृती घडवून आणली. त्यांच्या शाळेच्या संख्येत वाढ केली. इ.स. १९९१-०२ मध्ये अस्पृश्य शाळांची संख्या १२ झाली होती. त्यामध्ये ६३६ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. अस्पृश्यांना उदरनिर्वाहाचा मुख्य प्रश्न होता त्यामुळे त्यांनी शिक्षणाची आवड निर्माण होण्यासाठी मोफत वसतिगृह इ.स. १९०७ सुरु केले. कोल्हापुरात 'मिस क्लार्क' ही युरोपीयन विदुषी अस्पृश्योद्धाद्वारे कार्य करित होती. तिचे नाव जनतेसमोर राहावे यासाठी महाराजांनी अस्पृश्यांच्या वसतिगृहास 'मिस क्लार्क वसतिगृह' असे नाव दिले होते. महाराजांनी मराठा विद्यार्थ्यांसाठी 'व्हिक्टोरिया वसतिगृह' सुरु केले होते.

५) अस्पृश्यता निवारण्याचा प्रयत्न

अस्पृश्यतेचा अर्थ स्पर्श करण्यात अयोग्य असा व्यक्ती असून देशात ४२९ अस्पृश्य जाती आहेत. अस्पृश्यांना मिळणारी वागणूक आणि त्यांचा केला जाणारा छळ महाराजांना पाहावत नव्हता. म्हणून १५ एप्रिल १९२० रोजी नाशिक येथे श्री अदानी मराठा विद्यार्थी वसतिगृहाच्या इमारतीच्या पायाभरणी समारंभ प्रसंगी प्रमुख पाहुणे या नात्याने केलेल्या भाषणात महाराज म्हणाले, 'जातिभेद मोडणे इष्ट आणि जरूर आहे. जातिभेद पाळणे हे पाप आहे. देशाच्या विकासाच्या मार्गात हा अडथळा आहे हा दूर करण्याचे प्रयत्न जोराने केले पाहिजेत.' शाहू महाराजांनी प्रत्यक्ष कृती करण्याचा प्रयत्न केला. अस्पृश्यांना नोकरीमध्ये विशेष सवलती मिळवून दिलेल्या दिसून येतात.

६) मागासवर्गीय लोकांसाठी आरक्षण

राजषी शाहू महाराजांनी इ.स.१८९४ साली कोल्हापूर संस्थानाची सूत्रे आपल्या हाती घेतली. त्याच वर्षी कोल्हापूरच्या राज्यकारभारात ६० ब्राह्मण अधिकारी व ब्राह्मणेत्तर अधिकारी होते. खाजगी वेळी नऊ लाख लोकसंख्येपैकी २६००० लोक ब्राह्मण तसेच वरिष्ठ वयाचे होते. या काळात मागासवर्गीय एकही व्यक्ती नोकरीस नव्हता. महाराजांनी बहुजन समाजातील मागासलेल्या लोकांसाठी शासकीय आणि निमशासकीय नोकऱ्यात शेकडा ५० टक्के जागा राखून त्यांना

प्रमुखत्व दिले. २६ जुलै १९०२ रोजी प्रत्येक खात्याच्या प्रमुख्यांनी भारहुकूमानंतर भरलेल्या जागीचा तिमाही अहवाल सादर केला पाहिजे, असेही त्या हुकूमात स्पष्ट म्हणले होते. महाराजांच्या क्रांतिकारक घोषणेच्या संदर्भात महाराजांचा गौरव केला आहे. धनंजय कीर यांनी त्यांचा उल्लेख 'नवीन युगाच्या आगमीची घोषणा करणारा अग्रदूत' या शब्दात केला आहे. कोल्हापूर संस्थानातील कागल जहागिरीतल्या माणगाव येथे २० व २१ मार्च १९२० रोजी दक्षिण महाराष्ट्र दलित परिषदेचे पहिले अधिवेशन म्हणजेच ऐतिहासिक माणगाव परिषद होय. शाहू महाराजांनी या परिषदेच्या माध्यमातून अस्पृश्यता त्याचे अनेक प्रश्न मॉडल होते तसेच त्यात सुधारणा करण्यासाठी उपाययोजनाही केलेल्या दिसून येतात.

७) बहुजनांसाठी शिक्षण

शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीच्या पूर्वीपासूनच शिक्षण ही ब्राह्मणांची मक्तेदारी होती. ब्राह्मणेतर बहुजन समाजातील लोकांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. ही परिस्थिती संपूर्ण महाराष्ट्र लोकोत्तर पूर्व महाराष्ट्राचे वर्णन करताना लोकहितवादींनी म्हटले होते की, ब्राह्मणांनी युक्तीने आपल्या स्वाधीन विद्या ठेवली. इतरास शिकवू नये असा धर्म लावून दिला. भटांनी शाळा घालून कोणी तयार केले किंवा कोणास विद्वान केले. मराठा, तांबोळी, तेली, शिंपी, माळी, जैन, लिंगायत, बंजारी, अस्पृश्य, महार, मांग व चांभार, सारस्वत देवज्ञ व मुसलमान या बहुजनांच्या शिक्षणाची सोय नसल्याने त्यांचा कसलाच विकास झालेला नव्हता. त्यांच्यात सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन घडवून आणावयाचे असेल तर त्यांना शिक्षण देणे आवश्यक आहे. यासाठी इ.स. १९१६ साली प्रत्यक्ष मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा कोल्हापूर राज्यास लागू केला. पहिली शाळा चिखली (पेटा करवीर) येथे १८ मार्च १९१८ रोजी स्थापन केली. महाराजांच्या या शैक्षणिक कार्यक्रमांमुळे ते 'बहुजनाचे उद्धारकर्ते' ठरतात. अशा थोर राजर्षी शाहू महाराजांचा मृत्यू ६ मे १९२२ रोजी झाला.

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व काळातील दलित चळवळ

महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासातील दलित चळवळ ही महाराष्ट्राला खऱ्या अर्थाने आधुनिकतेकडे नेणारी चळवळी ठरली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांचा समन्वय या चळवळीत दिसून येतो, परंपरेने नाकारलेले हक्क, माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचे हक्क मिळवून देणारी चळवळ म्हणून तिच्याकडे पहावे लागेल. या चळवळीनेच राजकीय पक्ष, साहित्य, पत्रकारिता, समाजकारण या क्षेत्रात स्वतःचा ठसा उमटविला म्हणून महाराष्ट्राच्या इतिहासातील ही चळवळ जन्माला आल्यापासून आजतागायत कमी अधिक प्रमाणात चालू आहे.

अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या जातींच्या प्रश्नांची दखल राजकीय पक्ष आणि नेते इ.स. १९१४ ते १९२० या काळात प्रथमच घेऊ लागले. आज ज्यांना दलित किंवा अनुसूचित जाती म्हणण्यात येते. त्यांना अस्पृश्य, अंत्यज, पंचम वगैरे नावांनी ओळखण्यात येत असे. याखेरीज विठ्ठल रामजी शिंदे किंवा नारायण चंदावरांसारखे प्रार्थना समाजाचे नेते निराश्रित' अशी संज्ञा वापरीत. म. गांधींनी पुढे 'हरिजन' हा शब्दप्रयोग रूढ केला. हजारो वर्षे आत्मभान विसरलेला, चेहरा नसलेल्या समाजाला, विखुरलेल्या जाती-जमातींना एकत्र आणण्याचे काम खऱ्या अर्थाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. चैतन्य हरविलेल्या समाजात चैतन्य ओतण्याचे आणि निद्रिस्त समाजाला गदागदा हलवून उठविण्याचे काम त्यांनी केले.

१) महात्मा ज्योतीराव फुले व दलित चळवळ

या आंबेडकरपूर्व दलित चळवळीत महात्मा ज्योतीराव फुले दलितांचा उद्धारसाठी आपली पत्नी सावित्रीबाईला शिक्षित करून स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला वेग दिला. इ.स. १८४८ मध्ये पुण्यासारख्या पुरातनवादी शहरात मुलींची शाळा सुरु करून नव्या इतिहासाला सुरुवात केली. स्त्रियांच्या स्थितीत बदल घडवून आणण्यासाठी धडपडणारे फुले दलितांच्या उद्धारसाठी देखील झटत होते. स्त्री-शिक्षणाप्रमाणेच अस्पृश्यांच्या शिक्षणालाही त्यांनी महत्त्व दिले. इ.स. १८५१ मध्ये पुण्यातील नानापेठेत अस्पृश्यांसाठी पहिली शाळा काढली. अस्पृश्यांसाठी त्यांच्या जीवनात परिवर्तन होण्यासाठी ज्ञानाचे दरवाजे उघडून देणारे म. फुले हे

महाराष्ट्रातील आधुनिक महाराष्ट्र पहिले समाजसुधारक ठरतात. फुलेंनी सुरु केलेली ही शाळा सनातनी मंडळींनी विरोध करून बंद पाडली. इ.स. १८५२ मध्ये पुण्यातील वेताळपेठेत फुलेंनी अस्पृश्यांसाठी पुन्हा शाळा सुरु केली. लहूजी साळवे मांग व राणोजी महार यांनी महार-मांगवाड्यात जाऊन मुलांना शाळेत आणण्याचे काम केले.

दलितांना शिक्षण देण्याप्रमाणेच म. फुलेंनी अस्पृश्यता निवारण करण्याकडे लक्ष नसलेल्या अस्पृश्यांना आपल्या वाड्यातील पाण्याने भरलेला हौद इ.स. १८६८ मध्ये खुला करून दिला. इ.स. १८७३ मध्ये अस्पृश्यता निवारणाचा जाहीरनामा काढला. याच काळात सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून त्याच्याद्वारे दलित चळवळीला वेग आणला. म.फुलेंनी कसब, गुलामगिरी, अस्पृश्यांची कैफियत ही पुस्तके लिहिली. दलितांसाठी वाचनालय सुरु केले. हे कार्य करीत असताना म. फुलेंना सनातनी वर्गाचा प्रचंड त्रास सहन करावा लागला. इ.स. १८५६ मध्ये मारेकरी पाठवून फुलेंना ठार मारण्याचाही प्रयत्न झाला परंतु फुलेंच्या व्यक्तिमत्त्वाने भारावून त्यांना मारण्यास आलेले मारेकरीच त्यांचे भक्त बनले. आपल्या संपूर्ण आयुष्यात म. फुलेंनी निःस्वार्थीपणे स्त्रियांच्या व दलितांच्या उद्धारासाठी जी मोठी चळवळ उभारली ती खरोखरच अतुलनीय व धैर्यशाली होती असे म्हणावे लागेल.

२) गोपाळबुवा वलंगकर व दलित चळवळ

अस्पृश्य समाजाचे महाराष्ट्रातील पहिले पुढारी म्हणून वलंगकरांचे नाव घेतले जाते. म. फुलेंचे ते अनुयायी असून त्यांच्या विचारांचा मोठा प्रभाव वलंगकरांवर पडला होता. इ.स. १८८६ मध्ये लष्करातून निवृत्त झाल्यावर ते दापोलीत स्थायिक झाले. २३ ऑक्टोबर १८८८ रोजी त्यांनी 'विटाळ विध्वंसक' हे पुस्तक प्रकाशित केले. अस्पृश्य समजले जाणारे लोकं मूळचे क्षत्रिय होते असे त्यांनी प्रतिपादित केले. इ.स. १८९० मध्ये वलंगकरांनी 'अनार्य दोषपरिहारक मंडळ' स्थापन केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'अस्पृश्योद्धाराची चळवळ सुरू करण्याचा मान जर कोणास द्यावयाचा झाला तर तो या मंडळास व मुंबई प्रांतास द्यावा लागेल.' इ.स. १८९२ साली महारांची फलटणीत भरती

करण्याचे सरकारने थांबवले तेव्हा ती भरती पुन्हा सुरु करावी अशी विनंती करणारा अर्ज वलंगकरांनी न्या. रानडेंच्या मदतीने तयार करून घेतला. तसेच मुंबई सरकारकडे अस्पृश्यता कायद्याने रद्द करावी असा विनंती अर्ज केला. इ.स. १८९५ मध्ये पुण्यात काँग्रेसचे अधिवेशन भरलेले असताना गोपाळबुवा वलंगकरांनी काँग्रेसला अस्पृश्यता प्रश्नाची दखल घेण्याची विनंती केली. या विनंतीची गंभीर दखल ना काँग्रेसने घेतली ना सामाजिक परिषदेने घेतली. तरीही वलंगकरांनी मात्र अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य धडाक्यात सुरुच ठेवले.

३) शिवराय जानबा कांबळे

गोपाळबुवा वलंगकरानंतर अस्पृश्यता निवारण करण्याची पताका शिवराम जानबा कांबळे यांनी आपल्या खांद्यावर घेतली. इ.स. १९०३ मध्ये त्यांनी सासवडला ५१ गावातील महारांची सभा भरवली आणि १५०० लोकांच्या सहा असलेला अर्ज सरकारकडे पाठवला. त्यात अस्पृश्यांना लष्करात व पोलिसात नोकऱ्या मिळाव्या अशी मागणी केली. इ.स. १९०४ मध्ये कांबळेंनी 'श्रीशंकर प्रासादिक सोमवंशीय हितचिंतक मित्र समाज' स्थापन करून अस्पृश्योद्धाराचे कार्य मोठ्या प्रमाणात हाती घेतले. या प्रश्नाबद्दल जनजागृती करण्यासाठी १ जुलै १९०८ रोजी 'सोमवंशीय मित्र' नावाचे वृत्तपत्र सुरु केले. इ.स. १९१० मध्ये जेजुरी येथे आपल्या मुलींना मुरळी म्हणून देवाला वाहू नये असे आवाहन केले. कांबळेंनी कायम काँग्रेसमधील जहाल गटाला विरोध केला. जहाल गटाला 'दांडगा पंथ' किंवा 'टवाळ पक्ष' म्हणून ते हिनवीत जहालांच्या गोरक्षण चळवळ, शिवजयंती व गणेशोत्सव चळवळीला ते हस्तिदंती चळवळी म्हणत.

४) किसन फागू बंदसोडे

मध्यप्रांत वऱ्हाडात अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या जातींमध्ये जागृती करण्याचे काम बंदसोडे यांनी केले. त्यांनी इ.स. १९०३ मध्ये 'सन्मार्ग बोधक निराश्रित समाज' स्थापन केला. इ.स. १९०७ मध्ये अस्पृश्य मुलींच्या शिक्षणासाठी चोखामेळा मुलींची शाळा सुरु केली. गावोगाव फिरून सभा भरवल्या, व्याख्याने दिली त्यातून अस्पृश्यांना माणसासारखे वागवावे व त्यांना सर्व मानवी हक्क मिळावे असा प्रचार केला. आर्थिक स्थिती चांगली नसतानाही इ.स. १९१० मध्ये

निराश्रित हिंदू नागरिक, इ.स. १९१३ मध्ये विटाळ विध्वंसक आणि इ.स. १९१८ मध्ये मजूरपत्रिका ही वृत्तपत्रे चालवून अस्पृश्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला. गणेश आकाजी गवई व कालीचरण नंदा गवळी, किसन फागू बंदसोडे यांनी जे विटाळ विध्वंसक वृत्तपत्र काढले. या वृत्तपत्रास कालीचरण नंदागवळी यांनी आर्थिक मदत केली होती. गणेश आकाजी, गवई हे किसन पागूंचे सहकारी होते. त्यांनी १९१४ मध्ये 'बहिष्कृत भारत' हे वृत्तपत्र सुरु केले. ते विठ्ठल रामजी शिंदेंना मोठ्या प्रमाणात मानत अस्पृश्यता नष्ट करण्याची प्रेरणा त्यांनी शिंदेंकडून घेतली. इ.स. १९१९ च्या कायदानुसार अस्पृश्यांचे दोन प्रतिनिधी कायदेमंडळात नेमण्याचा अधिकार मध्यप्रांत वऱ्हाडच्या गव्हर्नरला मिळाला तेव्हा गवई व नंदा गवळी यांची नियुक्ती केली.

५) महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

महर्षी शिंदेंचा जन्म २३ एप्रिल १८७३ रोजी कर्नाटकात जमखंडी येथे झाला. १८९८ मध्ये प्रार्थना समाजातील न्या. रानडे व डॉ. भांडारकर यांच्या सहवासामुळे ते प्रार्थना समाजाचे एकनिष्ठ सेवक बनले. इ.स. १९०१ ते १९०३ या काळात शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले असता पाली भाषा व बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला. तेथून परतल्यावर प्रार्थना समाजाचे प्रचारक म्हणून अनेक प्रांतात प्रवास केला. प्रांता-प्रांतातील अस्पृश्य लोकांची दयनीय अवस्था पाहून त्यांचे मन हेलावून गेले. लोकशिक्षण आणि समाजप्रबोधन यामुळे जातीभेद, अस्पृश्यता व अंधश्रद्धा हे प्रश्न सुटू शकतील असे शिंदेंना वाटत होते. अस्पृश्यतानिवारणाचा आधुनिक महाराष्ट्र प्राप्त झाला त्यांनी त्याचे नाव भीमराव असे ठेवले.

४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित चळवळ

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म मध्यप्रदेश महु या ठिकाणी १४ एप्रिल १८९१ रोजी सामाजिकदृष्ट्या असलेल्या महार जातीत झाला. महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्ह्यातील दापोलीमधील 'आंबवडे' हे त्यांचे मूळगाव होते. त्यांचे वडील रामजी मालोजी सकपाळ हे ब्रिटिश लष्करात सुभेदार होते. मालोजी सकपाळ हे ब्रिटिश सरकारमध्ये शिपाई म्हणून कार्य करत होते. सातारा येथील शाळेतील ब्राह्मण शिक्षक आंबावडेकर यांनी भीमरावांचे आडनाव

‘आंबेडकर’ असे बदलले. त्यांच्या कार्यामुळेच त्यांना जनतेने ‘बाबासाहेब’ ही पदवी बहाल केली. लहानपणापासून स्पृश्य-अस्पृश्यतेचे दाहक अनुभव आंबेडकरांनी घेतले होते. वडील रामजींच्या प्रखर इच्छेमुळे भीमरावांचा इंग्रजी शिक्षणास प्रारंभ झाला. शिक्षणाचे सामर्थ्य त्यांच्या लक्षात आलेले असल्याने त्यांनी आपल्या क्षेत्रातील सर्वोच्च शिक्षण घेतले. दलितांचा उद्धार हेच आपल्या आयुष्याचे ध्येय समजून त्यात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले.

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्माला आले त्या काळात देशातील समाजात अस्पृश्यता, जातीयता, विषमता व अंधश्रद्धा यासारख्या अनिष्ट प्रथा प्रचलित होत्या. समाजात ब्राह्मण वर्गाचे वर्चस्व होते. समाजात असलेल्या अनेक जातिपैकी महार, मांग व चांभार या जाती अस्पृश्य म्हणून गणलेल्या होत्या. या जातीतील लोकांना अस्पृश्य म्हणूनच वागविले जात असे. त्यांच्या स्पर्शामुळे उच्चवर्णीय लोकांना विटाळ होतो अशी पक्की समजूत रूढ असल्याने उच्चवर्णीय लोक अस्पृश्यतेच्या नावाखाली दलितांना अत्यंत अपमानास्पद वागणूक देत असत. सार्वजनिक आड, विहीर, पाणवटे आणि तलावातील पाणी घेण्याचा अधिकार दलितांना नव्हता, सामाजिकदृष्ट्या ते बहिष्कृत होते. त्यांच्या स्पर्शाने विटाळ होऊ नये म्हणून त्यांची वस्ती गावकुसाच्या बाहेर ठेवलेली असे. न्हावी लोक जनावरांचे केस कापत असत; परंतु दलितांचे केस कापत नसत. स्वतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेचे चटके सहन केले होते. त्यामुळेच त्यांनी समाजपरिवर्तन आणि दलितांच्या उद्धारसाठी आयुष्यभर लढा दिला.

२. बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना

‘बहिष्कृत हितकारिणी सभा’ दलितांच्या सामाजिक व राजकीय अडचणी सरकारपुढे सादर करण्यासाठी एक मध्यवर्ती मंडळ असावे असे बाबासाहेबांना वाटत होते म्हणूनच २० जुलै १९२४ रोजी त्यांनी ‘बहिष्कृत हितकारिणी सभे’ची स्थापना केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्वप्रथम दलितांमध्ये जागृती करण्याचे आणि त्यांना संघटित करण्याचे काम हाती घेतले. दलितांच्या सामाजिक व राजकीय सरकारपुढे सादर करण्यासाठी एक मध्यवर्ती मंडळ असावे असे

बाबासाहेबांना वाटत होते. त्यासाठी ९ मार्च १९२४ रोजी दामोदर ठाकरसी सभागृह, परळ, मुंबई येथे त्यांनी एक सभा बोलाविली. यासभेत दलित नेते एकत्र जमले. बहिष्कृत हितकारिणी सभेची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती.

१) बहिष्कृत समाजात शिक्षणाचा प्रसार करणे. २) बहिष्कृत समाजात उच्च संस्कृतीची वाढ करण्यासाठी वाचनालये, शैक्षणिक वर्ग व स्वाध्याय संघ स्थापन करणे ३) बहिष्कृत समाजाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी औद्योगिक व शेतकरीविषयक शाळा चालविणे. या बहिष्कृत हितकारिणी सभेचे अध्यक्ष सर चिमणताठ हरिलाल सेटलवाड, उपाध्यक्ष मेयर निसीम जे.पी. रुस्तुमजी जिनवाला, सॉलीसिटर सी. के. नरीमन, डॉ. वि. पा. चव्हाण, डॉ. र.पु. परांजपे व वा.ग. खेर होते, तर कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष स्वतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. कार्यवाह म्हणून सीताराम नामदेव सिवतरकर व कोषाध्यक्ष निवृत्ती तुळसीदास जाधव होते. बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना म्हणजे देशातील दलितांना स्वावलंबन, स्वाभिमान व आत्मोद्धार यांची शिकवण देऊन देशात महापरिवर्तन घडवून आणणाऱ्या युगाचा प्रारंभ होय. या संस्थेने बहिष्कृत समाजात शिक्षणाचा प्रसार, त्यांच्यात उच्च संस्कृतीची वाढ करण्यासाठी ठिकठिकाणी वाचनालये, शैक्षणिक वर्ग व स्वाध्याय संघ स्थापन करणे आणि या समाजाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी औद्योगिक व 'शेतकी शाळा' चालविल्या. ही उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवली.

इ.स. १९२५ मध्ये सोलापूर येथे बहिष्कृतांसाठी पहिले वसतिगृह या सभेने सुरु केले. महाडचा सत्याग्रह अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवट्यांवर पाणी भरण्याचा अधिकार नव्हता. इ.स. १९२३ मध्ये ब्राह्मणेतर नेते सी.के. बोले यांनी सार्वजनिक पाणवटे, शाळा, धर्मशाळा, बगीचा येथे अस्पृश्यता पाळू नये असा ठराव मुंबई प्रांताच्या विधिमंडळात मंजूर केला. हा ठराव न पाळणाऱ्या नगरपालिकेचे अनुदान बंद करण्याची तरतूदही करण्यात आली.

३. वृत्तपत्रातून जनजागृती

बाबासाहेबांनी दलितांवरील अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी, त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी अनेक वृत्तपत्रे चालविली. ३१ जानेवारी १९२० रोजी 'मूकनायक'

नावाचे पाक्षिक शाहू महाराजांच्या मदतीने सुरू केले. दलित चळवळीचे 'मूकनायक' हे मुखपत्र बनले. इ.स. १९२३ मध्ये ते बंद पडले. ३ एप्रिल १९२७ रोजी बाबासाहेबांनी 'बहिष्कृत भारत' हे वृत्तपत्र सुरू केले. या वृत्तपत्रातून लोकहितवादींची शतपत्रे पुन्हा प्रकाशित करण्यात आली. इ.स. १९३१ मध्ये 'जनता' नावाचे पाक्षिक सुरू केले. हे पाक्षिक इ.स. १९५६ पर्यंत चालू होते. डॉ. आंबेडकर हे निर्भिड व ध्येयनिष्ठ पत्रकार होते. त्यांनी जातिव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, ब्राह्मणशाही हिंदू धर्म व ग्रंथावर टीका केली होती.

४. गोलमेज परिषद व पुणे करार

म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली भारतात राष्ट्रीय चळवळीने जोर धरला असताना इंग्रज सरकारने राजकीय समस्या सोडवण्यासाठी १० नोव्हेंबर १९३० रोजी 'पहिली गोलमेज परिषद' व ७ सप्टेंबर १९३१ रोजी 'दुसरी गोलमेज परिषद' लंडन येथे भरवली. दुसऱ्या परिषदेला गांधीजी उपस्थित होते. दोन्ही परिषदेमध्ये आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. गोलमेज परिषदांवर आधारित ब्रिटिश पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांनी इ.स. १९३२ मध्ये जातीय निवाडा जाहीर करून अल्पसंख्याकांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्याची घोषणा केली. म. गांधींनी हरिजनांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यास विरोध केला तर आंबेडकरांनी त्याचे समर्थन केले. याविरुद्ध गांधीजींनी २० सप्टेंबर १९३२ रोजी येरवडा कारागृहात आमरण उपोषण सुरू केले. काँग्रेसमधील पं. मदनमोहन मालवीय, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, राजगोपालचारी अशा बड्या नेत्यांनी बाबासाहेबांची समजूत घातली. बाबासाहेबांनी म. गांधीची भेट घेतली. २३ सप्टेंबर १९३२ रोजी उभयतात पुणे करार घडून आला. त्यानुसार हरिजनांना स्वतंत्र मतदारसंघाऐवजी संयुक्त मतदारसंघ व राखीव जागांचा तोडगा मान्य केला गेला. या करारामुळे दलितांचे राजकीय अस्तित्व संपुष्टात आले.

५. राजकीय पक्षांची स्थापना

दलितांच्या हक्कांचा लढा राजकीय पातळीवरून लढण्यासाठी आंबेडकरांनी राजकीय पक्षाची स्थापना केली. १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी 'स्वतंत्र मजूर पक्ष' स्थापन केला, काबाड-कष्ट करणाऱ्या वर्गाचे हित पाहणे हे या पक्षाचे ध्येय होते.

इ.स. १९३७ सालच्या निवडणुकीत या पक्षाने विधिमंडळाच्या १३ जागा जिंकल्या. स्वतः बाबासाहेब भायखळा-परळ या राखीव जागेवर निवडून आले. इ.स. १९३७ ते १९३९ या काळात या पक्षाने शेतकरी व कामगारांच्या प्रश्नाविषयी विधिमंडळात विषय मांडले. इ.स. १९४२ मध्ये बाबासाहेबांनी या पक्षाचे विसर्जन करून १९ जुलै १९४२ रोजी नागपूरला 'शेड्यूलड कास्ट फेडरेशन' या राजकीय पक्षाची स्थापना केली. दलितांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी कटिबद्ध होता. इ.स. १९५६ मध्ये बाबासाहेबांनी 'रिपब्लिकन पक्षा'ची स्थापना केली.

६. शिक्षणाचा प्रसार

शिक्षणामुळे माणूस जागा होतो, त्याला त्याच्या हक्कांची जाणीव होते. त्यामुळे दलितांना शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही यावर बाबासाहेब ठाम होते. त्यांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभेच्या माध्यमातून वसतिगृहे, वाचनालय व प्रौढांसाठी रात्रशाळा सुरु केल्या. इ.स. १९४५ मध्ये मुंबई येथे 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' स्थापन केली. या सोसायटीच्या माध्यमातून २० जून १९४६ रोजी मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज, १९ जून १९५० रोजी औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय सुरु केले. औरंगाबादला मराठवाडा विद्यापीठ स्थापण्यात पुढाकार घेतला. त्यांच्या या कार्यामुळे दलितांना शिक्षणाची दिशा मिळाली.

७. राज्यघटनेचे शिल्पकार

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. डॉ. बाबासाहेब नेहरू मंत्रिमंडळात कायदामंत्री बनले होते. नव्या सरकारने घटनानिर्मितीचे काम हाती घेतले. घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्रप्रसाद व घटना मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना बनवण्यात आले. बाबासाहेबांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक, विविध देशांच्या घटनांचा अभ्यास करून २ वर्षे, ११ महिने व १८ दिवसात घटनेचे कार्य पूर्ण केले. २६ जानेवारी १९५० रोजी राज्यघटना संपूर्ण देशात लागू करण्यात आली. या घटनेच्या प्रस्तावनेत माणसामाणसामधील उच्च-कनिष्ठ भेदभाव नष्ट करून सर्वांना समान पातळीवर आणण्याचे उद्दिष्ट स्पष्ट करण्यात आले.

८. दलितांचे प्रबोधन व संघटन

महार, मांग आणि चांभार या जातीचा समावेश दलित जातीत होतो. सामाजिक आणि धार्मिक दृष्टिकोनातून बहिष्कृत, आर्थिकदृष्ट्या उपेक्षित व शोषित आणि पीडित असलेल्या जातीचा समावेश यात केला. या दलित जातीत महार जात होती. अन्न व निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा, परंतु या गरजांपासून दलित उपेक्षित होते. त्यांना अधिकार जता त्यांना शिवा अन्नाचीही सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक परिस्थितीत जीवन जगत होते. अशावेळी त्यांच्या स्थितीत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण करणे, आत्मविश्वास जागृत करणे आणि त्यांना संघटित न्यायासाठी संघर्ष करण्यासाठी तयार करणे महत्त्वाचे होते. यासाठी दलितांचे समाजप्रबोधन आणि संघटन करण्याचे कार्य बाबासाहेबांनी केले.

९. महाडचा सत्याग्रह (इ.स. १९२७)

देशातील दलितांवर अस्पृश्यतेच्या नावाखाली उच्चवर्णीयांकडून फार अपमानास्पद वागणूक दिली जात होती. त्यांना सार्वजनिक पाणवट्यावर पाणी भरण्याचा किंवा घेण्याचा अधिकार नव्हता. ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी ब्राह्मणेतर पक्षाचे नेते सी.के. बोले यांनी मुंबई प्रांताच्या विधिमंडळात एक ठराव पास करून घेतला. २० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे डॉ. आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली कुलाबा जिल्हा परिषद आयोजित केली गेली. या परिषदेत चवदार तळ्यावर अस्पृश्यांचा पाणी पिण्याचा हक्क निर्माण करण्यासाठी सर्व प्रतिनिधींनी तेथे जाऊन पाणी पिण्याचे ठरवले. या परिषदेत सुरेंद्र चिटणीस, संभाजी गायकवाड, अनंत चित्रे, रामचंद्र मोरे, गंगाधर पंत सहस्रबुद्धे व बापूराव जोशी हे दलितेतर नेते होते. या परिषदेत अस्पृश्यतेचा धिक्कार करून पुढील ठराव पास केले. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली सर्वांनी चवदार तळ्यावर मोर्चा नेऊन तेथील पाणी प्राशन केले. ही बातमी सवर्ण हिंदूंना समजताच त्यांनी लाठ्याकाठ्यांनी हल्ला केला, अस्पृश्यांना मारहाण केली. तळे बाटविले म्हणून गोमूत्र टाकून त्यांचे शुद्धीकरण केले. पाण्यासाठी महाड येथे बाबासाहेबांनी केलेला सत्याग्रह जगाच्या इतिहासातील पहिला सत्याग्रह ठरला.

त्यानुसार सार्वजनिक पाणवटे, धर्मशाळा, विद्यालये व बगीचा इत्यादी ठिकाणी अस्पृश्यता पाळू नये. अस्पृश्यांना या सर्व ठिकाणी मुक्तपणे वावर करता येईल. या ठरावाची अंमलबजावणी न करणाऱ्या नगरपालिका व स्थानिक व्यवस्थापन मंडळाचे अनुदान बंद करण्यात यावे अशीही तरतूद या ठरावात होती. १) स्पृश्य लोकांनी अस्पृश्यांना त्यांचे नागरिकत्वाचे अधिकार बजाविण्याच्या कामात मदत करावी. २) स्पृश्य लोकांनी अस्पृश्यांना आपल्या नोकरीत ठेवावे. ३) स्पृश्यांनी अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना वार लावून जेवण द्यावे. ४) मृत जनावरे ज्याची त्यांनी ओढावी. या परिषदेत चवदार तळ्यावर पाणी पिण्याचा हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी परिषदेतील सर्व प्रतिनिधींनी तेथे जाऊन पाणी पिण्याचे ठरले. थोडक्यात, पाण्यासाठी महाड येथे बाबासाहेबांनी केलेला सत्याग्रह हा जगाच्या इतिहासातील पहिला सत्याग्रह ठरतो.

१०. मनुस्मृतीचे दहन (इ.स.१९२७)

चवदार तळ्याबाबत २५ व २६ डिसेंबर १९२७ रोजी पुन्हा एक परिषद महाडला भरवली. या परिषदेला मोठ्या संख्येने अस्पृश्य समाज उपस्थित होता. जिल्हाधिकाऱ्यांनी चवदार तळ्याचे प्रकरण न्यायप्रविष्ट असल्याने तेथे सत्याग्रह करण्यास मनाई केली. याच परिषदेत हिंदूंचा पुरातन धर्मग्रंथ मनुस्मृतीचे दहन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. हा ग्रंथ जातिप्रथा, अस्पृश्यता, विषमता, स्त्रियांवरील बंधने मानणारा होता. म्हणूनच २५ डिसेंबर १९२७ रोजी आंबेडकरांनी आपल्या ब्राह्मण व दलित अनुयायांसह मनुस्मृतीचे दहन केले. हा ग्रंथ जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता विषमतेचा पुरस्कर्ता असून यातील वचनामुळे जाती अशा जातीविषयांना प्राप्त झाली सामाजिक आणि आर्थिक गुलामगिरी कायम करणारी वचने वा धर्म होती. जातिव्यवस्था उच्चनीय भेदभाव केलेली ही बंडात्मक कृती दलितांचे मनोबल वाढविणारी घटना ठरली.

११. डॉ. आंबेडकर व मंदिर प्रवेश सत्याग्रह

हिंदू मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश नव्हता. अस्पृश्य हे हिंदू धर्माचेच घटक असूनही त्यांना हा अधिकार नाही याचे आंबेडकरांना वैमनस्य वाटले. म्हणूनच त्यांनी दलितांना मंदिरामध्ये प्रवेश मिळवून देण्यासाठी मोहीम सुरु केली. दलितांना

सार्वजनिक पाणवठ्यावर जसा प्रवेश नव्हता, त्याचप्रमाणे त्यांना सार्वजनिक हिंदू मंदिरातही प्रवेश करण्यास मनाई होती. त्यांच्या मंदिर प्रवेशामुळे मंदिरे बाटणार होती. माणूस म्हणून दलिताना जीवन जगता यावे म्हणून मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह केला होता.

१) अंबादेवी मंदिर सत्याग्रह

त्यानुसार इ.स. १९२८ मध्ये डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्या नेतृत्वाखाली अमरावती येथील अंबादेवीच्या प्राचीन मंदिरासमोर दलिताना सत्याग्रह सुरु केला. या मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश देण्यात यावा यासाठी अस्पृश्यांनी देवस्थान कमिटीकडे दोन वेळा अर्ज केला. सुरुवातीस अर्ज फेटाळण्यात आले. नंतर मात्र देवस्थानचे एक विश्वस्त दादासाहेब खापर्डे यांनी अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश करू न देण्याचे आश्वासन बाबासाहेब आंबेडकरांना दिले.

१३ ऑक्टोबर १९२९ रोजी पुणेपर्वती मंदिरासमोर सत्याग्रह झाला. यात शिवराम कांबळे, काका गाडगीळ, एस.एम. जोशी, विनायक भुस्कुटे, पां.ना. राजभोज व स्वामी योगानंद यांच्यासह अनेक होते.

२) पर्वती मंदिर सत्याग्रह

पुणे येथील पर्वती टेकडीवरील मंदिर अस्पृश्यांना खुले नव्हते. ते खुले करण्यासाठी पुण्यातील एस.एम. जोशी, ना.ग. गोरे, रा.के. खाडीलकर शिरूमऊ समये यांनी मंदिराच्या ट्रस्टला अर्ज केला; परंतु मंदिर खाजगी असल्याचा दावा करून यांनी त्यांचा अर्ज फेटाळला. यानंतर मंदिर प्रवेशासाठी एक सत्याग्रह मंडळ स्थापन केले. त्यात शिवराम जानबा कांबळे (अध्यक्ष), पां.ना. राजभोज (उपाध्यक्ष) गाडगोड, विनायक भुस्कुटे, वा.नि. साठे व केशवराव जेथे होते. केळकर न. अप्पासाहेब भोपटकर व श्री. म. माटे यांची मंदिर प्रवेशाला अनुकूलता होती. त्यासाठी सत्याग्रह करावा हे त्यांना पसंत नव्हते. यावर पथ कमिटीचे सदस्य ऑक्टोबर १९२९ रोजी पुणेपर्वती मंदिर सत्याग्रह सुरु झाला व स्पृश्यांनी शिव्या व दगडांचा वर्षाव केला होता.

३) काळाराम मंदिर सत्याग्रह

३ मार्च १९३० रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रही अनेक दिवस धरणे धरून बसले होते. ९ एप्रिल रोजी रामनवमी होती. सनातनी मंडळींनी रथयात्रेची मिरवणूक काढली होती. त्यास अस्पृश्यांनी विरोध केला. परिणामी अस्पृश्यांवर दगाडफेक करण्यात आली. अनेक सत्याग्रही जखमी झाले. सरकारने मंदिर परिसरात संचारबंदी लागू केली. १५ मार्च १९३१ रोजी पुन्हा सत्याग्रह सुरु झाला. यावेळीही पुजाऱ्यांनी मंदिराचे दरवाजे बंद केले.

इ.स. १९३४ मध्ये पुन्हा सत्याग्रहाचा विचार काहींनी केला पण बाबासाहेबांनी त्यास प्रतिबंध केला. या सर्व सत्याग्रहांमुळे सुवर्णांच्या मनोवृत्तीचे जगाला दर्शन घडले व दलितांमध्ये आपल्या हक्काची जाणीव निर्माण झाली. या सत्याग्रहाचे नेतृत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अमृतराव रणखावे, भाऊराव गायकवाड, पो. ना. राजभोज, पतितपावन दास, नारायण देवरे व शंकरराव दवे या दलितांनी केले. नाशिकचा जिल्हाधिकारी गॉर्डन यांनी २ मार्च १९३० रोजी काळाराम मंदिरच बंद ठेवण्याचा आदेश दिला. कारण ते कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न म्हणून काळाराम मंदिर सत्याग्रहाकडे पाहत होते. बाबासाहेबांनी मंदिरासमोर धरणे धरले. या सत्याग्रहात १४५ सत्याग्रही होते, यातील ६८ सत्याग्रहींना अटक केली. यामध्ये अनेक सत्याग्रही जखमी झाले होते. दिनकरराव जवळकर हेही या सत्याग्रहात जखमी झाले होते. पुढे गव्हर्नरने मंदिर परिसरात १४४ कलम लागू केले. या सत्याग्रहांमुळे दलितात हक्कांची जाणीव निर्माण झाली. तसेच दलित चळवळीची प्रगती झाली.

१२. अस्पृश्यता निवारण परिषद

अस्पृश्यता निवारण्यासाठी 'दक्षिण महाराष्ट्र बहिष्कृत वर्गाची परिषद' माणगाव येथे भरविण्यात आली. महार, मांग व चांभार या दलितांना अस्पृश्य संबोधण्यात आले होते. या अस्पृश्यांना अपमानास्पद वागणूक दिली जात होती. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आणि इतर काही समाजसुधारकांनी अस्पृश्यता निवारण परिषदा आयोजित केल्या.

१. माणगाव परिषद

२१ व २२ मार्च १९२० रोजी संस्थान कागल, जि. सोलापूरमधील माणगाव येथे अस्पृश्यता निवारण परिषद घेण्यात आली. अप्पासाहेब दादागौडा पाटील यांच्या सहकार्याने दत्तोबा पवार, तुकाराम गणेशाचार्य व गंगाराम कांबळे या कोल्हापुरातील अस्पृश्य नेत्यांनी या परिषदेचे आयोजन डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर व शाहू महाराज प्रमुख पाहुणे होते. या परिषदेत ठराव पास झाले. १) अस्पृश्यांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व २) बहिष्कृत विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती ३) स्पृश्य व अस्पृश्यांसाठी एकच शाळा असावी. ४) महार-वतन पद्धतीत सुधारणा करावी. ५) बहिष्कृत वर्गातील लोकांची नेमणूक ताठ पदावर करावी. या परिषदेनंतर मात्र माणगावातील स्पृश्यांनी अस्पृश्यांवर बहिष्कार ठाकण्याचा प्रयत्न केला होता.

२) अखिल भारतीय बहिष्कृत समाज परिषद

३०, ३१ मे ते १ जून १९२० रोजी नागपूर अखिल भारतीय बहिष्कृत समाज परिषद भरली. या परिषदेस दहा हजार लोक हजर होते. याशिवाय गंगाधर चिटणीस बी.के. बोस डॉ.वा. परांजपे, वानवंद कोठारी, बाबुराव यादव, गणपत कदम, श्रीपतराव शिंदे, दत्तोपंत वळवी, डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर, सीताराम शिवतरकर, काठिवरण नंदा गवळी व शिवराम कांबळे हजर होते. या परिषदेत पुढील मागण्या महत्त्वाच्या होत्या.

१) मुंबई प्रांत आणि मध्य प्रांतास प्रत्येकी ५ प्रतिनिधी कायदेमंडळात यावेत. या दोन्ही प्रांतात बहिष्कृत वर्गाच्या हितासाठी स्वतंत्र खाते काढावे. २) जिल्हा बोर्ड, लोकल बोर्ड, नगरपालिका, ग्रामपंचायतीत बहिष्कृत वर्गाचे प्रतिनिधी नेमावेत. ३) सर्वानाच प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे. ४) मुंबई कायदेमंडळातील शिक्षणमंत्री ब्राह्मणेतर असावा. ५) बहिष्कृत वर्गातील मॅट्रिक नापास उमेदवारास नोकरीस पात्र समजावे. ६) मद्यपान व मृत जनावरांचे मांस खाण्यास बंदी घालावी. ७) बहिष्कृत वर्गातील विद्यार्थ्यांना फी माफ असावी. या परिषदेत शाहू महाराज आणि डॉ.बाबासाहेब आंबडेकरांची भाषणे झाली. अस्पृश्यांचे पुढारी म्हणून बाबासाहेबांचा उदय झाला हेच या परिषदेचे यश होते.

३. मुंबई इलाखा अस्पृश्यता निवारण परिषद पुणे

पुणे येथे २६ डिसेंबर १९२३ रोजी मुंबई इलाखा अस्पृश्यता निवारण परिषदेचे चौथे अधिवेशन भरविण्यात आले. ब्राह्मणेतर पक्षाचे पारशी धर्माचे नेते रावबहादूर कूपर हे या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. या अधिवेशनात २५ ठराव पास झाले. त्यापैकी १) अस्पृश्यांना अस्पृश्यऐवजी आदि हिंदू हा शब्द वापरावा. २) लोकसंख्येच्या मानाने आदि हिंदूंचे सरकारी नोकरीत २० टक्के प्रमाण होईपर्यंत इत्यादी ठराव या परिषदेत महत्त्वाचे होते.

१३. बौद्ध धर्माचा स्वीकार

हिंदू धर्मात अस्पृश्यांना माणुसकीचे अधिकार मिळणार नाहीत असे बाबासाहेबांना वारंवार जाणवू लागले होते. म्हणूनच १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी येवला येथील परिषदेत 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तर हिंदू म्हणून मरणार नाही' अशी घोषणा केली. इ.स. १९३६ मध्ये येवला येथील महार परिषदेत भाषण करताना त्यांनी सांगितले की हिंदू समाजाची सुधारणा करणे आमचे ध्येय नसून आमचे स्वातंत्र्य मिळवणे हे ध्येय आहे, धर्मातराशिवाय अस्पृश्यांना सामाजिक स्वातंत्र्य, समता प्राप्त होणार नाही असेही त्यांनी म्हटले. बाबासाहेबांनी विविध धर्मांचा अभ्यास करून १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. यानंतर काही दिवसातच ६ डिसेंबर १९५६ रोजी या महामानवाचा मृत्यू झाला. त्यामुळे दलितांचा खराखुरा आधारस्तंभ नाहीसा झाला. असे असले तरी दलितांना स्वतःच्या पायावर उभे करण्याचे बळ देऊनच बाबासाहेबांनी प्राण ठेवला हेच त्यांच्या कार्याचे मोठेपण म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथाची यादी

१. आंबेडकर बी.आर., राज्य आणि अल्पसंख्याक, ठक्कर आणि ठक्कर, मुंबई, १९४२.
२. आंबेडकर बी.आर., अस्पृश्य: ते कोण होते आणि ते अस्पृश्य का झाले,
३. चौधरी के.के., महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर्स, मुंबईचा इतिहास, आधुनिक कालखंड, गॅझेटियर्स विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९६१.
४. डेव्हिड एम.डी., बॉम्बे द सिटी ऑफ ड्रीम्स (भारतातील पहिल्या शहराचा इतिहास) हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, बॉम्बे, १९९५.
५. देसाई, ए.आर., भारतीय राष्ट्रवादाची सामाजिक पार्श्वभूमी, पॉप्युलर प्रकाशन, बॉम्बे, १९५९.
६. डॉबिन, क्रिस्टिन., पश्चिम भारतातील शहरी नेतृत्व, मुंबईतील राजकारण आणि समुदाय, १८४०-१८८५, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, लंडन, १९७२.
७. ग्रोव्हर वेरिंदर (सं.), भीमराव रावजी आंबेडकर, दीप आणि दीप प्रकाशन, नवी दिल्ली, १९९८.
८. हेमसाठ, चार्ल्स भारतीय राष्ट्रवाद आणि हिंदू सामाजिक सुधारणा, प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९६४.
९. जोन्स के. डब्ल्यू., ब्रिटीश भारतातील सामाजिक धार्मिक सुधारणा चळवळी, ओरिएंट लाँगमन, नवी दिल्ली, १९८९.
१०. मॉरिस एम.डी., द इमर्जन्स ऑफ इंडियन लेबर इन इंडिया: अ स्टडी ऑफ बॉम्बे कॉटन मिल्स, १८५४-१९४७, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. बॉम्बे १९६५.
११. नंदा बी.आर. (एड), गोखले: द इंडियन मॉडरेट्स अँड ब्रिटिश राज, प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस, न्यू जर्सी, १९७७
१२. नरुल्ला साजेद आणि नाईक जे.पी., भारतातील शिक्षणाचा इतिहास (काळात) ब्रिटिश कालावधी), मॅकमिलन अँड कंपनी लिमिटेड बॉम्बे, १९५१.
१३. ओमवेद, गेल, 'दलित आणि लोकशाही क्रांती'- डॉ. आंबेडकर आणि दलित चळवळ वसाहती भारत, सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, १९९४.
१४. फडके वाय.डी., महाराष्ट्राचे समाजसुधारक, महाराष्ट्र माहिती केंद्र, नवी दिल्ली,
१५. बागडे उमेश, महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्गजातिप्रभुत्व, सुगावा प्रकाशन, पुणे,

१६. भावे, व्ही.के., पेशवेकालीन महाराष्ट्र, ICHR, दिल्ली, १९७६.
१७. भिडे जी.एल., पाटील एन.डी., महाराष्ट्रतील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९३.
१८. चौधरी के.के., झुंजार पुणे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
१९. दीक्षित राजा, एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र मध्यम वर्गाचा उदय, हिंसा प्रकाशन, पुणे, २००९.
२०. गणाचारी अरविंद, गोपाळ गणेश आगरकर- बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि थोर समाज सुधारक, लोकप्रिय प्रकाशन, मुंबई, २०१६.
२१. गाठाळ साहेबराव, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१८-१९६०), कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१०.
२१. जावडेकर एस.डी. आधुनिक भारत, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९७९ (पुनर्मुद्रण)
२२. कदम, मनोहर, भारतीय कामगार चलवळीचे जनक नारायण मेघाजी लोखंडे, अक्षर प्रकाशन, मुंबई, २००६.
२३. कठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१८-१९६०), (तृतीय संस्करण) विद्या पुस्तके, औरंगाबाद, २०१५.
२४. कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, २०१३ (आठवे पुनर्मुद्रण) कीर धनंजय, महात्मा ज्योतिराव फुले-आजच्या समाज क्रांतीचे जनक, पॉप्युलर प्रकाशन, १९६६.
२५. कीर धनंजय, राजर्षी शाहू छत्रपती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००१ (पुनर्मुद्रण) केळकर एन.सी., लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र, खंड. पाच ते आठ, वरदा प्रकाशन, पुणे, १९८८ (दुसरी आवृत्ती)
२६. केतकर कुमार, कथा स्वातंत्र्याची (महाराष्ट्र), महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती अभ्यसक्रम संशोधन मंडळ, पुणे, २००३ (पुनर्मुद्रण)
२७. मालशे एस.जी., आपटे नंदा, विधा विवाह चालवळ १८००-१९००, अनमिल प्रकाशन, पुणे, १९९० (दुसरी आवृत्ती)
२८. मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रतील परिवर्तनाचा इतिहास(१८१८-१९६०), २००६.
२९. मोरे सदानंद, लोकमान्य ते महात्मा, खंड एक आणि चार, राजहंस प्रकाशन, २००७ (दुसरी आवृत्ती)

३०. पाध्ये प्रभाकर आणि टिकेकर एस.आर. आजकालचा महाराष्ट्र, कर्नाटक प्रेस, बॉम्बे, १९३५.
३१. पंडित नलिनी, महाराष्ट्रतील राष्ट्रवाद विकास, मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, १९७२.
३२. पवार जी.एम., विठ्ठल रामजी शिंदे-जीवन व कार्य, लोकवंगमयगृह, २००४.
३३. फडके वाय.डी. (सं.), महात्मा फुले समग्र वांगमाया, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आनी संस्कृती मंडळ, (सुधारित पाचवी आवृत्ती) मुंबई, १९९१
३४. फडके वाय.डी., विश्वशतकातील महाराष्ट्र, मौज प्रकाशन, मुंबई.
३५. फडके वाय.डी., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड. मी ते पाचवी, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे. फडके
३५. फाटक नरहर रघुनाथ, आदर्श भारतसेवक, मौज प्रकाशन, मुंबई, २०११.
३६. फाटक नरहर रघुनाथ, लोकमान्य, मौज प्रकाशन, मुंबई, २०१२ (चौथी आवृत्ती)
३७. साबळे दीपा, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, एज्युकेशन पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१३.
३८. टिकेकर आरून, धनागरे डी.एन., पी.एन. परांजपे (संपादन), महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला (६१) स्वतंत्र पुस्तके), गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे, २०१०.
३९. वोहरा राजेंद्र (सं.), आधुनिकता आणि परंपरा-एकोनिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, फडके गौरव ग्रंथ, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २०००.
४०. वाघ संदेश, मंजुळकर अंबादास, जाधव अजितकुमार, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१८-१९६०), अक्षरलेख प्रकाशन, २०१०.

.....

Characteristic Features of Yakshini Statues in Jainism: An Artistic Exploration

Motiraj R. Chavhan, Ph.D., Department of History
Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur, Nagpur, Maharashtra, INDIA

ORIGINAL ARTICLE

Author

Motiraj R. Chavhan, Ph.D.

shodhsamagam1@gmail.com

Received on : 20/12/2023

Revised on : -----

Accepted on : 27/12/2023

Plagiarism : 07% on 20/12/2023

Plagiarism Checker X - Report

Originality Assessment

Overall Similarity: **7%**

Date: Dec 20, 2023

Statistics: 191 words Plagiarized / 2552 Total words

Remarks: Low similarity detected, check with your supervisor if changes are required.

ABSTRACT

This research paper delves into the characteristic features of Yakshini statues in Jainism, examining the artistic expressions, symbolism, and cultural significance embedded in these sculptures. Yakshinis, revered female deities in Jain tradition, play a pivotal role in the religious and artistic landscape. Through an interdisciplinary approach combining art history, religious studies, and archaeology, this paper aims to provide a comprehensive understanding of the distinctive features that define Yaksini statues within the Jain artistic tradition.

KEY WORDS

Jainism, Tirthankara, Digambar, Achyuta, Chakreshwari, Sasanadevi.

INTRODUCTION

Jainism is the unofficial branch of Indian philosophy which is more ancient than Buddhism. Jainism and its various statues and monuments have an important place in ancient Indian religion, sculpture and architecture. In particular, Jainism and culture have contributed to the development of Jain architecture and sculpture. Sculpted cavities, viharas and temple architecture as well as worship centers of Jainism, as well as impressive evidence of sculpture are found in all regions of India.

Like Buddhism, Jainism also does not accept the validity of the Vedas and Varnadharma and is sympathetic to all sects. It teaches moral religion and advocates rigorous penance and moderation to be free from the cycle of birth and death. In later times, there were two sects of Jainism - Svetambara and Digambar. Jainism is more ancient than Lord Mahavira. Some believe Jainism to be as ancient as the Vedas. A

total of twenty-four Tirthankaras are considered in Jainism, the consecration of Tirthankara idols in Jain temples is in seniority order. When more than one statue is installed, the main statue is called the original hero, which is located in the middle of the other Tirthankara statues. Rishabhanath, Suparshvanath and Mahavir are considered to be the main protagonists. The group of these three Tirthankaras is called Tritirthanka while the group of twenty-four Tirthankaras is called Chaturvinshati.

The Tirthankara statues began to be embellished with Dharmachakra, Chanvar, throne, Trichhatra, Prabhavali, Ashoka tree, etc. According to Jainism, twenty-two tirthankaras out of twenty-four belonged to the Ikshvaku dynasty while two others Munisubrata and Neminath are associated with Harivamsa. All the Tirthankara idols have a nearly identical design. The plot related to his birth, penance, and ultimately salvation is also almost identical. Yakshini is the female attendant of the Tirthankaras.

Objectives

1. To know the statues of statues of these statues.
2. To study the Jain statues from the classical point of view.
3. Yakshini idols are displayed along with Tirthankaras.

Hypothesis

1. The influence of Brahmin religion is clearly reflected by their names and symbols.
2. Yakshini is the female attendant of the Tirthankaras.
3. Along with the tirthankaras, independent statues of their Yaksha-Yakshanis have also been found.

Historical Context

Primary and secondary tools have been used for the historical study of the subject presented. The number of Yakshini statues in Jainism is 24. She is the goddess of knowledge. Apart from this, Jainism A Shrutadevi or Saraswati has also been added to it which bears a resemblance to the Goddess of the Brahmin religion of the same name and is considered to be the representative of the sixteen goddesses. His description reminds of the Brahmani who holds the book in the same hands as Brahma. In Jainism, it has been disclosed for the protection of the Tirthankaras.

Artistic Styles and Representations

Refers to religious works of art associated with Jainism. Although Jainism spread only to a few parts of India, it has contributed significantly to Indian art and architecture. Jain art in general broadly follows the contemporary styles of Indian Buddhist and Hindu art, although the iconography and functional layout of temple buildings reflect specific Jain needs. The artists and craftsmen who produced most of the Jain art were probably not Jains themselves but from local workshops patronized by all religions. This may not have been the case with illustrated manuscripts, where the oldest people in India are Jains.

Jains mainly depict tirthankaras or other important figures in seated or standing meditative postures, sometimes on a very large scale. Yaksha and Yakshini, the attendant spirits who protect the Tirthankara, are usually shown with him.

Chakreshwari

They are performed with the first Tirthankara, Ribha Nath. Their similarity is established with Vainavi. Their vehicle is a vulture. Dhanu, arrow, thunderbolt, loop, chakra, mace and varadamudra are performed in the hands of Atabhujji Devi. In the Digambar tradition, there is a law to display this goddess in the form of Chaturbhujji or Dwadshbhujji.

Ajitbala / Rohini

This second pilgrimage is the rule of Ajitnath. They are also called as Rohini. In the Digambar tradition, his vehicle is the iron bench, while in the Svetambar tradition, there is an increase. In the hands of this Chaturbhujji

Devi, the display of loop, Jambhar, Dand, Varadmudra (Svetambara) or Varadamudra, Abhayamudra, Shankh, Chakra (Digambar) is performed.

Distance or Intelligence

Tirthankara Sambhavnath's Sasanadevi, while in Digambar tradition is called Prajnapati. In the Svetambara tradition, it is said to be derived from Saraswati and has also been described as the wife of Agni. Their vehicle is sheep. Varadamudra, Akshamala, fruit and Abhayamudra should be performed in the hands of Chaturbhujji Devi. Kuthar, Ardha Chandra, fruit, sword and Varadmudra should be displayed as their ordnance.

Thunderbolt / Black

It is called Kali in the Svetambara tradition. She is also Yaksini as well as Vidya Devi. In the Digambar tradition, his vehicle is called the vehicle, while in the Svetambar tradition, the Padma Pupa is displayed as a vehicle. One hand of this Goddess is displayed in Varadamudra and in other hands the loop, serpent and dand (Svetambara) or snake, fruit, loop and Akshamala (Digambar).

Mahakali / Purusadatta

She is the reigning goddess of the fifth Tirthankara Sumatinath. In the Digambara tradition, they are called Purudatta. is. His vehicle is the Padma in the Svetambara tradition and the Gaja in the Digambar tradition. According to the Svetambara tradition, Varadamudra, Pasha, Jambhar and Danda are displayed in their hands while Chakra, Vajra, Fruit and Varadamudra are performed in Digambar tradition.

Achyuta / Shyama

Tirthankara is the reigning goddess of Padmaprabha. In the Digambar tradition, they are also called Manowega. In relation to them, it is believed that they originated from Achyuta or Vishnu. These are displayed in quadrilateral form. Their vehicle is considered to be Manuya (Svetambara) or Ashava (Digambar). Varadamudra, Veena, Dhanu and Abhayamudra should be performed in the hands of the Goddess created in the Svetambara tradition, while in the Digambara tradition, Dhanu, Javelin, fruit and Varadamudra should be performed.

Shashan Devi

Shashan Devi of the seventh Tirthankara Suparshvanath is called Shanti in the Svetambara tradition and Kati in the Digambara tradition. The vehicle of this goddess is Gaja (Svetambara) or Vrhavha (Digambar). Varadamudra, Akshamala, Shool and Abhayamudra (Svetambara) or Varadamudra, Trishul, Fruit and Ghanti (Digambar) should be performed in the hands of Chaturbhujji Devi. This Yakshini is accepted as the wife of Mathang and is also included under Vidya Devi.

Bhrkuti / Jwalamalini

Chandasrabha's Sasanadevi is known as Jwalamalini in the Digambara tradition. In the Svetambara tradition, their vehicle is a cat and in the quadrilateral form of the sword, punishment, spear and ax, while in the Digambar tradition, the law of displaying them in the form of the intricate chakra, loop, bow, arrow, sword and shield is.

Sutari / Mahakali

Pushpadanta's Sasanadevi is called Sutari in the Svetambara tradition and Mahakali in the Digambar tradition. Its vehicle is Vribha (Svetambara) or Tortoise (Digambar). In the hands of Chaturbhujji Devi, Akshamala, Kalash, Dand with one hand is performed in Varadmudra (Svetambara) or Varadamudra, Vajra, Dand and Fruit (Digambar) is performed.

Ashoka / Manvi

Shashan Devi of Tirthankar Shitalnath is called Ashoka in the Shvetambara tradition and Manvi in the Digambar tradition. The vehicle of this Chaturbhujji Devi is Padma (Shwetambar) or Sukar (Digambar). One hand is always in Varadmudra while the other hand should have loop, fruit and punishment according to the Svetambara tradition. At the same time, in the Digambar tradition, there is a law to display fruits and bows etc.

Gauri / Manvi

The reigning goddess of Shreyansnath is called Manvi (Shvetambara) or Gauri (Digambar). The origin of this Chaturbhuj Devi is believed to be from Shiva's wife Uma. In the Svetambara tradition, his vehicle is the lion and in the Digambar tradition is the antelope. One hand is always in Varadmudra while the other hand is displayed Dand, Kalash and Ankush (Shvetambara) or Dand, Padma, Kalash (Digambar).

Silver / Garuda

The reigning goddess of the 12th Tirthankara Vasupujya in the Shwetambara tradition and Chanda in the Digambara tradition

Garuda says. Their vehicle is Ashwa (Shwetambar) or Makara (Digambar). One hand of this Chaturbhuj Devi is also always displayed in Varada posture while in the other hands the spear, flower and dand (Shvetambara) or dand and two Padma (Digambar) are displayed.

Vairoti / Vijaya

The reigning goddess of Vimalnath is called Vijaya (Shvetambara) and Vairoti (Digambar). According to the Shvetambara tradition, their vehicle is a snake in the Padma and Digambar traditions. The bow, arrow, loop and snake (Svetambara) in the hands of this quadrilateral goddess and bow, arrow (digambar) with two snakes should be performed

Curb / Anantamati

The reigning goddess of Anantnath is called Ankush in the Shvetambara tradition and Anantamati in the Digambar tradition. His vehicle is Padma (Svetambara) and Duck (Digambar). According to the Shvetambara tradition in the hands of this Chaturbhuj Devi, the sword, spear, ankush and loop and bow, arrow, fruit and varada mudra should be performed in the Digambara tradition.

Kandarpa / Mansi

Mansi, the reigning goddess of Dharmanath, is also known as Kandarpa in the Shvetambara tradition. In the Svetambar tradition, their vehicle is horse or fish and there is a law to display one hand in Abhaya mudra in quadrilateral form and Padma and Ankush in the remaining three hands. It is instructed to be Ashtabhuji. 69 Padma, bow, arrow, ankush and Varada mudra should be performed in his hands.

Nirvani / Mahamanasi

The reigning goddess of Shantinath has been called Nirvani in the Shvetambara tradition and Mahamanasi in Digambar. Mahamanasi also means the goddess of learning. Therefore, his relationship with Saraswati has been stated. His vehicle is Padma (Shwetambar) and Mayur (Digambar). The book, Padma, Kalash and Padmakalika (Shvetambara) or Chakra, Fruit, Sword and Varada Mudra (Digambar) are performed in the hands of this Chaturbhuj Devi.

Bala / Vijaya

The reigning goddess of Tirthankara Kunthunath has been called Bala (Shvetambara) and Vijaya (Digambar). The vehicle of this Chaturbhuj Devi is a peacock in the Shvetambara tradition or a Varaha in the Digambara tradition. Jambhar, Javelin, Musandi, Padma (Shvetambara) or Shankh, Talwar, Chakra and Varadamudra (Digambar) are performed in the hands of this goddess.

Earth / Star

The reigning goddess of Arnath has been called Dharni in the Shvetambara tradition and Tara in the Digambar tradition. Their vehicle is Padma or Duck. Jambhar, Padma and Akshamala should be performed in the hands of Chaturbhuj Devi according to the Shvetambara tradition, while the Snake, Vajra, Harina and Varadamudra should be performed according to the Digambara tradition.

Dharanipriya / Aparajita

The reigning goddess of Mallinath has been called Dharanipriya (Shvetambara) and Aparajita (Digambar). The vehicle of this Chaturbhuj Devi is described as Padma in the Shwetambar tradition and the lion in the

Digambar tradition. In the Svetambara Sampradaya, one hand is always in Varadmudra while in the other hands Jambhar, sword, shield and Varadamudra are performed in the Akshamala, Jambhar, Shakti or Digambara Sampradaya.

Nardatta / Polymorphic

These Tirthankaras are the reigning goddesses of Munisubrata who have been called Nardatta in the Shvetambara tradition and Bahurupini in the Digambara tradition. The vehicle of Chaturbhuj Devi has been described as Bhadrasana (Shvetambara) and Kala Snake (Digambar). One hand of this Goddess is always displayed in Varadmudra and in other hands the Akshamala, Jambhi and Trishul Kalash (Shwetambara) and sword, shield, fruit and Varadamudra (Digambar) are displayed.

Gandhari / Chamunda

The reigning goddess of Tirthankar Naminath is called Gandhari (Shwetambar) and Chamunda (Digambar). According to the Svetambara tradition, the vehicle of this Chaturbhuj Devi is a duck and their ordnance should be displayed in Jambhar, sword, spear and one hand Varadmudra whereas according to Digambar tradition the vehicle of this goddess is dolphin fish and in their hands is Akshamala, Dand, Talwar. And the gradient is performed.

Ambika / Amra

The reigning goddess of Tirthankara Neminath is known as Ambika (Shvetambara) and Amra (Digambar). According to the Shwetambar tradition, the goddess of this goddess is the lion and the mango fruit, loop, baby and goad should be performed in the hands of Chaturbhuj Devi, while in the Digambar tradition only mango and baby in the lap are performed.

Padmavati

The reigning goddess of Tirthankara Parshvanath is Padmavati, whose vehicle has been described as snake or poultry (Shvetambara) and Padma (Digambar). The quadrangular statues of this goddess are more found in whose hands there is a law to display Padma, loop, fruit and Ankush (Shvetambara) and Ankush, Akshamala and two Padmas. In the Digambar tradition itself, the figurines of its conspiracy and quadrangular arms are also found. The loop, sword, spear, half-moon, mace and punishment are displayed in the hands of conspirators.

Siddhayika

Vardhman is the reigning goddess of Mahavira, Siddhayika. The vehicle of this Chaturbhuj Devi is Leo. The Goddess's hands display the Ordinance Book, Abhaya Mudra, Jambhar and Bansuri.

CONCLUSION

The temple is famous for its architecture and virility and idols for its unique beauty, charm and adornment. Oil stools probably did not develop until the Kulana period, and neither the Yaksha and Yakshini statues were with them. But Ambika Yakshi's idol is an exception. The performance of Yaksha-Yaksini idols with the Tirthankara statues began in the Gupta period, but the performance of the attendants and affiliation with the Tirthankaras was not determined until the Gupta period. The performance of Gandharvas and pastures was common in this period. They are armed with paramilitary weapons. Many Yakshas are also known as Vidya Devi and the symbols of these Vidya Devi are influenced by the Goddess.

Future Direction for Research

Yakshinis associated with the Jainism religion are artifacts that inform the art of the time. Studying it will bring many benefits to society and individual level in future.

1. Women had a status of honor in the society from Yakshini worship in Jainism and it is necessary to follow it till date.

2. In Jainism, the Yakshini is worshiped and worshiped, it is understood that women should be honored on an individual level by worshiping the images of the women of that time.
3. He is glorified as the origin and mother of the whole universe of women. These yakshinis give a message that we should accept today that human society should strive for women's equality and their rights in the future.
4. Yakshini symbols in Jainism are very suggestive and complementary in the future as different meanings are to be understood from these many symbols.

REFERENCES

1. Jaiswal, Vidularu, (1987) *The outline of the ancient phase of Indian history*, Old Age Delhi.
2. Jaiswal, (1957) Center for Nonviolence, New Delhi. April/May 1988.
3. Guptas Parameshwari Lalru, (1963) *Gupta Empire*, Varanasi 1963.
4. Gupte Arsenrew, (1980) *Iconography of Hinduism Buddhists and Jains* Bombay.
5. Declared Amalandaru Jain (1975) *Art and Architecture Indian Jnanpith*, Publisher Name.
6. Tiwariya Maruti, Nandanaru Jain, (1983) *Iconography*, Indian Publication Society, Varanasi.
7. Jain Ambika, (1989) *Art and Literature*, Jain Bhavan, New Delhi.
8. Tripathi Snigdharu, (1986) *Early and Medieval Coins and Currency System of Orissa Calcutta*, Motilal Banarasidas, Delhi.

RIGHT TO INFORMATION

**EDITOR
DR. SANDIP B. KALE**

Atharva Publications

Right to Information

© Reserved

ISBN : 978-81-19118-95-3

Book No. : 1193

Publisher & Printer: Mr. Yuvraj Mali

Dhule : 17, Devidas Colony, Varkhedi Road,
Dhule - 424001.
Contact: 9405206230

Jalgaon : Shop No. 2, Nakshatra Apartment,
Housing Society,
Front of Teli Samaj Mangal Karyalaya,
Shahu Nagar, Jalgaon - 425001.
Contact: 0257-2239666, 9764694797

Email : atharvapublications@gmail.com
Website : www.atharvapublications.com

First Edition : 12 October 2023
Type Setting : Atharva Publications
Price : 295/-

All rights are reserved. No part(s) of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means or stored in a database retrieval system without the prior written permission of the publisher

Index

- **Right to Information and Democracy9**
- *Dr. Ragini P. Khubalkar*
- **Right to Information Act, 2005 Issues and Concerns18**
- *Raju Pandurangji Lipte*
- **Central Information Commission and its
Contribution to RTI Act26**
- *G. Sanjai*
- **Good Governance and Right to Information.....32**
- *L.Srishyla*
- **Right to Information Act-2005 : Issue & Concerns38**
- *Dr. Dnyanoba Jotiram Kande*
- **Transparency and Accountability in Indian
Democracy : The Right to Information Act and its
Ongoing Challenges.....45**
- *Vivek Sanjay Pawar*
- **Development of Right to Information52**
- *Dr. Yogarajsingh R. Bais*
- **The Role of Right to Information Act in the Financial
Sector in India.....59**
- *Dr. Hemant Anil Joshi*
- **Whistle-Blower Act and Right to Information68**
- *Deesha Khavnekar*

- **The Role of The Right to Information Act 2005 in Strengthening Democracy and Governance74**
- *Anthony Savio Herminio da Piedade Fernandes*
- **Working of RTI and Empowerment against the backdrop of Challenges.....80**
- *Dr. Anjali Gaidhane*
- **Right to Information : Issues and Concerns.....86**
- *Dr. Sarita Mahadik*
- **Right to Information and Good Governance.....94**
- *Dr. Sangita Rajendra Chore*
- **Right to Information : An Overview99**
- *Dr. Yogita Sudhakar Rao Hutke*
- **Right to Information Act : Tool of Vendetta107**
(With special reference to Higher Education Institutions)
- *Dr. Mangesh V. Kadu*
- **Unveiling Transparency and Accountability: An Analysis of India's Right to Information Act (RTI) of 2005 117**
- *Hemkant Vijay Dhade*
- **सूचना का अधिकार : एक अध्ययन १२६**
- *डॉ. माया एस. वाटाणे*
- **राजस्थान में १८५७ की क्रांति : प्रमुख छावनीयों की प्रतिक्रिया १३५**
- *अंजू व्यास*
- **सूचना का अधिकार अधिनियम अर्थ, उद्देश्य, महत्व, विशेषताएं एवं चुनौतियां १४१**
- *अंजू व्यास*

Right to Information Act : Tool of Vendetta

(With special reference to Higher Education Institutions)

- **Dr. Mangesh V. Kadu**
Head Department of Political Science
Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur
District: Nagpur (MS)

Abstract:

The Right to Information Act (RTI) is a significant legislative tool that empowers citizens to access information from government and public authorities. However, there have been instances where the RTI has been misused for personal vendettas, often targeting individuals or institutions. This research article explores the misuse of the RTI as a tool of vendetta, with a particular focus on Higher Education Institutions (HEIs). The article analyzes case studies and a legal framework to shed light on the challenges posed by misuse and suggests measures to prevent such abuse while upholding transparency and accountability.

Keywords: Right to Information Act, RTI misuse, Vendetta, Higher Education Institutions, Transparency, Accountability

Introduction:

The Right to Information Act (RTI) represents a pivotal legislation designed to ensure transparency and foster accountability within governance structures. By granting citizens the right to access information from government and public authorities, the RTI seeks to empower individuals and promote a culture of openness and democratic participation. However, this very empowerment can sometimes be misused, undermining the act's intended purpose. In various instances, the RTI has been wielded as a tool for settling personal scores and advancing vendettas, targeting both individuals and institutions. This research article aims to shed light on the misuse of the RTI in the context of Higher Education Institutions (HEIs) and investigate the detrimental impact such misuse has on the educational landscape. By examining case studies and legal

frameworks, we aim to understand the intricacies of misuse and propose strategies to prevent its occurrence, thereby upholding the principles of transparency and accountability that the RTI embodies.

The research aims to examine the misuse of the Right to Information Act (RTI) in Higher Education Institutions (HEIs), identifying patterns and motivations for misuse. It evaluates the impact on HEIs, considering factors like reputation damage, academic disruptions, financial implications, and strained institutional relationships. The study also analyzes existing legal frameworks and case studies related to RTI misuse in HEIs.

The research proposes preventive measures and policy recommendations to deter misuse while promoting transparency and accountability. Strategies are developed to raise awareness and educate stakeholders about responsible RTI usage and its consequences. Strategies are explored to strike a balance between transparency, accountability, and prevention of misuse, safeguarding the RTI's integrity while mitigating vendetta-driven abuse.

The research also contributes to policy and legislative enhancement, providing valuable insights and recommendations for policy enhancement and legislative improvements concerning the RTI, particularly in the context of HEIs. The ultimate goal is to promote a more effective and responsible utilization of the RTI.

Objectives of the Research:

- 1) To investigate and analyze the extent to which the Right to Information Act (RTI) has been misused as a tool for vendetta, focusing specifically on cases related to Higher Education Institutions (HEIs).
- 2) To identify patterns, motivations, and underlying reasons for the misuse of the RTI within the higher education sector, highlighting instances where the act has been used to settle personal vendettas.
- 3) To propose effective preventive measures and policy recommendations that can deter misuse of the RTI, while ensuring that the act continues to uphold its intended purpose of promoting transparency and accountability.
- 4) To provide valuable insights and recommendations that

can contribute to policy enhancement and legislative improvements concerning the Right to Information Act, particularly in the context of HEIs, promoting a more effective and responsible utilization of the RTI.

Literature Review:

The Right to Information Act (RTI) in India, enacted in 2005, has been a significant development in promoting transparency and accountability in various sectors of the country, including higher education institutions (HEIs). This literature review explores the role of the RTI Act as a tool of vendetta, particularly in the context of HEIs. It investigates how this legislation, while intended to foster transparency, can be misused or weaponized for ulterior motives, potentially compromising the integrity and autonomy of these institutions.

1. The Right to Information Act in India

The RTI Act, 2005, is a landmark legislation designed to empower citizens by granting them access to government records and information. Research by scholars like R.K. Gupta (2009) and M. Sridhar Acharyulu (2010) highlights the historical significance of the act, its objectives, and the potential benefits it can bring to society. However, it's important to note that while the act aims to enhance transparency, it also raises concerns about the misuse of information obtained through RTI requests.

2. RTI Act and Transparency in Higher Education Institutions

HEIs in India have been under increasing scrutiny due to their role in shaping the future of the nation. The RTI Act has been instrumental in bringing transparency to these institutions. Research conducted by Anil Kumar (2014) and Rashmi Sadana (2016) explores how RTI has exposed issues like admissions, funding, and faculty appointments in HEIs, leading to positive changes.

3. The Potential for Misuse

Despite its positive impact, the RTI Act also raises concerns about the potential for misuse. Scholars like Pratap Bhanu Mehta (2007) have discussed how individuals and organizations might misuse RTI requests to target specific institutions or individuals for personal or political vendettas. Such misuse can disrupt the functioning of HEIs and damage their reputation.

4. The RTI Act and Autonomy of HEIs

Another critical aspect to consider is the impact of RTI on the autonomy of HEIs. A study by Venkat Raman (2012) examines how constant RTI requests can encroach upon the academic and administrative autonomy of institutions. It discusses the delicate balance between transparency and autonomy.

5. Safeguards and Regulations

Efforts have been made to address concerns related to the misuse of RTI. Legal scholars like Aparna Chandra (2019) discuss the need for clear guidelines and safeguards to prevent vexatious or frivolous RTI requests. These safeguards aim to strike a balance between transparency and protecting the interests of HEIs.

The Right to Information Act has played a pivotal role in promoting transparency in various sectors, including higher education institutions in India. While it has the potential to enhance accountability and governance, concerns about its misuse as a tool of vendetta and its impact on institutional autonomy are valid. Further research and policy development are necessary to ensure that the RTI Act continues to serve its intended purpose without compromising the integrity of HEIs.

Research Methodology:

This study uses a secondary data analysis approach, utilizing data from various sources such as books, journals, governmental agencies, research institutions, and academic studies.

Right to Information Act : Tool of Vendetta

The Right to Information Act (RTI Act) is a law enacted in India in 2005 to promote transparency and accountability in the country. It grants citizens the fundamental right to access information held by public authorities, including government bodies, public institutions, and higher education institutions (HEIs). The Act's objectives include promoting transparency, enhancing accountability, empowering citizens, and preventing corruption.

Higher Education Institutions (HEIs) are subject to the RTI Act, as they play a crucial role in shaping the intellectual, cultural, and economic landscape of a nation. Individuals have the legal right to seek information related to HEIs, including admissions, faculty appointments, funding allocation, academic decisions, and institutional policies.

The RTI Act has had a transformative impact on HEIs by promoting transparency and accountability in their operations. This transparency has led to several positive outcomes, such as exposing irregularities and corrupt practices, improving the quality of education, faculty appointments, and research standards, and enabling informed decision-making. However, the Act also raises concerns about potential misuse and the impact on the autonomy of HEIs. These critical issues will be explored in subsequent sections of this research paper, shedding light on the complexities surrounding the use of the RTI Act as a tool of vendetta in the context of higher education institutions.

The Right to Information Act (RTI) is a crucial tool for citizens to access information held by public authorities. However, it can be misused for ulterior motives, such as personal scores or pursuing vendettas. This article explores the historical background of RTI misuse and provides case studies, focusing on its impact on Higher Education Institutions (HEIs).

The misuse of RTI as a tool of vendetta has been traced back to political rivals exploiting the RTI to target opponents or tarnish their reputation. Personal grudges against public servants, educational institutions, or government officials have weaponized the RTI to harass or harm them by demanding vast amounts of information, sometimes irrelevant or sensitive. Some media outlets have used RTI requests to sensationalize news stories by exposing controversies within HEIs, putting institutions and their stakeholders under the spotlight without providing a balanced perspective.

Case studies show that the RTI has been misused to target Higher Education Institutions and individuals connected to them. For example, a university dean faced repeated RTI requests seeking financial records, which damaged the institution's reputation and image. An RTI activist targeted a prestigious university by demanding extensive data on admission processes, insinuating favoritism and damaging the university's credibility.

Breach of privacy occurred when a professor's personal information was sought through RTI applications by a student with whom the professor had disagreements, disrupting his personal life and undermining academic freedom. Disruption of administrative processes was also a case study where students misused the RTI

to inundate the administrative department with frivolous queries, affecting the institution's functioning.

The Right to Information Act (RTI) is a crucial legislation that empowers citizens to seek transparency and accountability from public authorities. However, it has also been misused as a tool of vendetta, particularly against Higher Education Institutions (HEIs) and individuals connected to them. This article delves into the reasons behind the misuse of the RTI, focusing on the lack of awareness and loopholes in legislation that contribute to this issue.

One of the primary reasons behind the misuse of the RTI is the lack of awareness regarding the act's true intent. Many individuals filing RTI applications may not fully understand the purpose and scope of the RTI Act, leading to frivolous or malicious requests driven by personal grudges, political motives, or curiosity rather than genuine public interest.

Another reason is the limited understanding of public interest. Some users of the RTI Act may not grasp the concept of "public interest" and may misuse it for personal gain or to settle scores. Information genuinely in the public interest may be drowned out by requests driven by personal vendettas.

The RTI Act also has certain ambiguities and gaps that can be exploited for malicious purposes. These include a lack of clarity on vexatious requests, ambiguity in exemptions, and limited penalties for misuse. To mitigate misuse, efforts should be made to raise awareness about responsible RTI usage, provide clearer guidelines on vexatious requests, and revisit the legislation to enhance penalties for misuse. Striking a balance between transparencies and preventing abuse is crucial to maintain the integrity of the RTI system, particularly in the context of Higher Education Institutions.

The Right to Information Act (RTI) is a crucial tool for promoting transparency and accountability in India. However, its misuse can have severe consequences on Higher Education Institutions (HEIs). The misuse can lead to unwarranted scrutiny, negative public perception, disruption of routine operations, administrative overload, delayed decision-making, chilling effect on innovation, and straining relationships within the institution.

Reputational damage can occur due to unwarranted scrutiny, negative public perception, and disruption of academic processes. Misuse of RTI requests can expose internal processes, decisions,

and actions to the public and media, leading to irreparable harm. Negative public perception can also result from perceived controversies generated by RTI misuse, making potential students, faculty, and stakeholders hesitant to engage with an institution with a tarnished image.

The disruption of academic processes can be caused by administrative overload, delayed decision-making and chilling effect on innovation. Faculty and administrators may become hesitant to undertake innovative initiatives, stifling creativity and progress within HEIs. Strained relationships among stakeholders can also result from RTI misuse.

Internal suspicion can create an atmosphere of mistrust, with faculty members feeling their academic autonomy compromised when subjected to relentless RTI requests. Administrative burden can lead to burnout and strained relations between departments.

To address this issue, a balanced approach is needed, involving educational institutions and regulatory authorities to create safeguards and promote responsible RTI usage. Working together, educational institutions and regulatory authorities must work together to create safeguards and promote responsible RTI usage to mitigate the detrimental impact of misuse on HEIs.

The Right to Information Act (RTI) requires comprehensive reforms to prevent misuse. These include introducing stringent penalties for frivolous or malicious RTI applications, defining the criteria for rejection of frivolous requests, and establishing a robust appeal mechanism. The legislation should also specify the scope and purpose of RTI applications, stating that they should be driven by a genuine need for information rather than personal vendettas or harassment. A time-bound investigation process for complaints related to misuse will ensure timely action and resolution.

Creating awareness is crucial for responsible utilization of the act. Educational initiatives should emphasize proper procedures for submitting RTI requests, the intended purpose of the act, and the consequences of misuse. Collaborations with educational institutions, media, and civil society organizations can disseminate information through various channels. Incorporating information about the appropriate use of RTI within educational curricula can instill a sense of responsibility and understanding of the act from an early age.

Implementing robust accountability mechanisms is pivotal to prevent misuse effectively. Establishing an oversight body independent of the RTI process to review and investigate complaints of misuse can hold individuals accountable. Maintaining a record of RTI requests and their outcomes can create transparency and deter misuse. Regular audits and periodic reporting of these records can identify trends of misuse and shape further preventive measures.

Strengthening legislation, creating awareness, and implementing accountability mechanisms are interconnected strategies essential to mitigate the misuse of the RTI Act.

The Right to Information Act (RTI) is a crucial tool for transparency and accountability in governance, but its misuse has led to a significant challenge in Higher Education Institutions (HEIs). Transparency is essential for fostering trust among stakeholders, such as students, faculty, administration, and the general public, while accountability ensures actions and decisions are justifiable. However, misuse of the RTI can disrupt this delicate balance, leading to fear and hesitation, discouraging open communication, and inhibiting the free flow of information.

To mitigate this challenge and strike a balance between transparency and accountability while preventing misuse, several strategies can be adopted. These include clear guidelines and awareness, whistleblower protection mechanisms, proactive transparency initiatives, regular audits and monitoring, and a structured response process.

Clear guidelines should be established for HEIs to educate faculty, staff, and students about the importance of responsible utilization of the RTI and the consequences of misuse. Whistleblower protection mechanisms should encourage individuals to report any misuse or abuse without fear of retaliation, creating a safe environment for reporting violations. Proactive transparency initiatives should reduce the need for excessive RTI requests, fostering a culture of transparency while deterring potential misuse. Regular audits and monitoring can help identify potential misuse and implement preventive measures accordingly.

Maintaining the delicate balance between transparency and accountability in HEIs while preventing misuse of the RTI Act is crucial for a healthy educational ecosystem. Strategic measures,

clear guidelines, and a culture of responsible usage can ensure that the RTI remains a tool for progress and accountability rather than a means for vendetta or disruption.

Conclusion:

The Right to Information Act (RTI) was designed to promote transparency, accountability, and openness in India's governance. However, it has been misused for personal vendettas, particularly in Higher Education Institutions (HEIs). This misuse can damage institutional reputation and disrupt academic processes, subverting the spirit of the RTI and undermining a healthy educational environment. To combat this misuse, a comprehensive approach is needed, including strengthening legislation to deter misuse, raising public awareness about responsible usage, and enforcing accountability mechanisms. Legislative reforms should include stringent penalties for frivolous applications and clearly defined criteria to prevent misuse. Public awareness about the RTI's purpose and the need for accountability mechanisms like a dedicated oversight body can also help. The RTI remains a powerful tool for achieving transparency and accountability in governance, including HEIs. However, its potential can only be harnessed responsibly and ethically. Striking a balance involves harmonizing the legitimate exercise of this right with the broader objective of promoting a just and informed society. By upholding the act's intended purpose while minimizing misuse, we can foster a culture of transparency, accountability, and progress in the academic realm and beyond.

References:

- Pandey, P. K. (2020, August 14). *The Right to Information: A Brief Overview*. Walnut Publication.
- Barowalia, J. N. (2010, January 1). *Commentary on The Right to Information Act*.
- Yadav, S. (2017, June 30). *Journalism through RTI*. SAGE Publishing India.
- Singh, R. (2010, January 1). *Right To Information And Good Governance*. Concept Publishing Company.
- Rai, K. (2016, January 1). *Right to Information*. Prabhat Prakashan.
- Naib, S. (2011, January 24). *The Right to Information Act 2005*. Oxford University Press.

Dr. Mangesh V. Kadu M. A. (Political Science), M. Phil., Ph. D. He is having excellent academic career. He has 27 years of teaching and administrative experience. He is working as an Assistant Professor of Political Science in Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur District Nagpur, Maharashtra state. He is renowned researcher. His Ph. D. research topic was SHIV-SENA: A Political Party (With special reference to Vidarbha). He has attended number of National and International Conferences and Seminars. He has conducted four National Seminar. He has published research papers in various reputed research journals, UGC listed journals and UGC care listed journals etc. He has also completed MRP (UGC approved) and the topic was 'A Comparative study of Political Participation of Dhangar and Kosti Community in Bhiwapur and Umred Tahsil. He was an editor of 'VIBGYOR': Bi-annual Multidisciplinary Research Journal for six years. He wrote three Text Books as main and coauthor.

Dr. Vivek M. Diwan, M.A (Pol. Sci, Marathi), B.Ed., SET, MFA, LLB, Ph.D. (International Relations). He is having an excellent academic career. He has 18 years of teaching experience. He is working as an associate professor, Political Science in R.S. Munde Dharampeth Arts and Commerce College, Nagpur, Maharashtra. He is recognized research Guide for Ph. D course at RTM Nagpur University, Nagpur. He has attended number of National and International Conferences and Published research papers in various reputed research journals, UGC listed journals & UGC care listed journals etc. He has been awarded BrijlalBiyani & Dr. Sir Bipin Bose Memorial Gold Medal for First Merit in M.A (Political Science) Examination in 1997, RTM Nagpur University Nagpur and second Merit in M.F.A (Music) Examination in 2002, RTM Nagpur University, Nagpur. His Ph.D research topic was Dimension of India-Pakistan relations and impact of terrorism on it in Post-Pokhran II period. He has also completed MRP (UGC approved) & the topic of MRP was 'Awareness of Political Values and Indian Political Structure in A, B & C NAAC Accredited Institution in Nagpur'. He is a B-High Sitar Artist from Nagpur. He has been giving Solo Sitar programmes from 2001. Some of his special programmes were conducted in 2001 and 2009.

CAMBRIDGE BOOK HOUSE

A-20, Chetan Vihar, Near 10-B Scheme, Gopipura Bypass-Jalgaon 302018 (Raj.)
 Ph.: 077340 22347, 090793 69109
 e-mail: mukesh.prajapati.kumhar10@gmail.com

₹ 1795/-

POLITICAL SOCIOLOGY

Dr. Mangesh V. Kadu
 Dr. Vivek M. Diwan

POLITICAL SOCIOLOGY

Dr. Mangesh V. Kadu
 Dr. Vivek M. Diwan

International Level Double Blind Peer Reviewed,Refereed,Indexed Research Journal,ISSN(Print)-2250-253x,E-ISSN-2320-544x,Impact Factor-6.993(SJIF),December-2023,Vol-I,Issue-12

IMPACT FACTOR
6.993 (SJIF)

ISSN (P)-2250-253x

ISSN(E)-2320-544x

International Research Mirror

(An International Peer Reviewed, Refereed, Indexed, Interdisciplinary, Multilingual, Monthly Research Journal)

Month-DECEMBER-2023

Vol- I

Issue-12

Chief Editor

NEHA SINGH

International Research Mirror

1

Impact Factor : 6.993(SJIF)

Published By
Captain Netram Singh Charitable Trust,

www.ugcjournal.com/IRM

E-mail:
internationalresearchmirror@gmail.com

मुख्य सम्पादक का मानद पद कार्य पूर्णतः अवैतनिक है।

इस शोध पत्रिका के प्रकाशन, सम्पादन मुद्रण में पूर्णतः सावधानी बरती गई है। किसी भी प्रकार की त्रुटि महज मानवीय भूल मानी जाये।

शोध पत्र की समस्त जिम्मेदारी शोधपत्र लेखक की होगी। उक्त जर्नल में प्रकाशन हेतु भेजे गए पेपर सामग्री का सम्पूर्ण नैतिक दायित्व पेपर लेखक का होगा। मुख्य संपादक, प्रकाशक, मुद्रक, पिरर रिविज्यु मंडल जिम्मेदार नहीं होगा। लेखकों से अनुरोध है किसी भी प्रकार की साहित्यिक चोरी न करें।

समस्त विवादों का न्याय क्षेत्र जयपुर शहर ही होगा।

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. **The selection and publication is done after recommendation of Peer Reviewed Team, Refereed and subject expert Team.**
2. Thoughts, language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is not necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. **The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.**
3. Along with research paper it is compulsory to sent Membership form and copyright form. Both form can be downloaded from website i.e. **www.ugcjournal.com**
4. In any Condition if any National/International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Publisher and Manangement.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance from Chief Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
In case of plagiarism, the entire moral responsibility of the paper material will rest with the author only.
6. **The entire moral responsibility of the paper material sent for publication in the said journal will be that of the paper author. Chief Editor, Publisher, Printer, Peer Review and Refereed Board will not be responsible.**

Authors are requested not to do any kind of plagiarism

7. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at jaipur jurisdiction only.

EDITORIAL BOARD OF OUR JOURNALS

Patron

Prof. Dr. Alireza Heidari

Full Professor And Academic Tenure, USA

Chief Editor

NEHA SINGH

Dr. Krishan Bir Singh

Associate Chief Editor

Ravindrajeet Kaur Arora

S. Bal Murgan

Dr. Sandeep Nadkarni

Dr. A Karnan

Dr. S.R. Boselin Prabhu

Deepika Vodnala

Dr. Kshitij Shinghal

Christo Ananth

Gopinath Palai

Dr. Neeta Gupta

Dr. Vinita Shukla

Harold Jan R. Terano

Dr Sajid Mahmood

Dr Pavan Mishra

Editor

Dr.H.B.Rathod

Dr.Kishori Bhagat

Dr. Mohini Mehrotra

Dr. Arvind Vikram Singh

Dr. Suresh Singh Rathore

Bindu Chauhan

Kamalnayan. B. Parmar

Dr.sanjay B Gore

Dr. A.karnan

Dr.amita Verma

Dr . Ity Patni

Dr. Somya Choubey

Dr.surinder Singh

Dr. Manoj S. Shekhawat,

Dr. Anshul Sharma

Dr. Ramesh Kumar Tandan

S N Joshi

Dr. Sant Ram Vaish

Dr. Vinod Sen

Dr. Sushila Kumari

Dr Indrani Singh Rai

Dr Abhishek Tiwari

Prof.S.K.Meena

Prof.Praveen Goswami

G Raghavendra Prasad

International Advisory Board

Aaeid M. S. Ayoub

Geotechnical Environmental Engineering

Uqbah bin Muhammad Iqbal

Postgraduate Researcher

Badreldin Mohamed Ahmed Abdulrahman

Associate Professor

Dr. Alexander N. LUKIN

Principal Research Scientist & Executive Director

Dr. U. C. Shukla

Chief Librarian and Assistant Professor

Dr. Abd El-Aleem Saad Soliman Desoky

Professor Assistant

Prof. Ubaldo Comite

Lecturer

Moustafa Mohamed Sabry Bakry

Dr Sajid Mahmood

Shameemul Haque

Dr. Dnyaneshwar Jadhav
Akshey Bhargava
Dr. A. Dinesh Kumar
Dr. Pintu Kumar Maji
Dr Hanan Elzeblawy Hassan
Sandeep Kumar Kar
Dr.R.devi Priya
Dr.P.Thirunavukarasu
Dr. Srijit Biswas
Parul Agarwal
Dr. Preeti Patel
Archana More
Dr. Harish N
Dr. Seema Singh
Dr. Ram Singh Bhati
Dr. Pankaj Gupta
Dr Arvind Sharma
Dr. Ramesh Chandra Pathak

Dr. Ankush Gautam
Dr Markandey Dixit
Dr. Manoj Kumar
Ratko Pavlovi, Phd
Dr.S.Mohan
Dr Ramachandra C G
Dr.Sivakumar Somasundaram
Dr. Sanjeev Kumar
Dr. Padma S Rao
Dr Munish Singh Rana
Dr. Piyush Mani Maurya

Associate Editor

Dr. Yudhvir Redhu
Dr.Kiran B.R
Dr Richard Remedios
Dr. R Arul
Anand Nayyar
Dr . Ekhlaque Ahmad
Dr. Snehangsu Sinha
Dr Niraj Kumar Singh

Sandeep Kataria
Dr Abhishek Shukla
Somesh Kumar Dewangan
Amarendra Kumar Srivastav
Dr K Jayalakshmi
Dilip Kumar Jha

Assistant Editor

Jasvir Singh
Dr.pintu Kumar Maji
Dr. Soumya Mukherjee
Prof Ajay Gadicha
Ashutosh Tiwari
Gyanendra Pratap Singh
Jitendra Singh Goyal
Ashish Jaiswal
Hiten Barman
Dr. Priti Bala Sharma

Subject Expert

Dr. Jitendra Aroliya
Dr. Suresh Singh Rathore
Dr.kishori Bhagat
Dr Mrs Vini Sharma
Ranjan Sarkar
Chiranji Lal Parihar
Dr. Lalit Kumar Sharma
Dr Amit Kumar
Santosh Kumar Jha
Dr . Ekhlaque Ahmad
Naveen Kumar Kakumanu
Dr. Chitra Tanwar
Jyotir Moy Chatterjee
Somesh Kumar Dewangan
Raffi Mohammed
Dr. Sunita Arya
Dr. Ram Singh Bhati
Dr. Janak Singh Meena
Dr. Neha Kalyani

Dr. Rajeev Nayan Singh
Dr. Pankaj Rathore
Dr. Mahendra Parihar
Pradip Kumar Mukhopadhyay
Dr Vijay Gaikwad

Research Paper Reviewer

Dr. BHKirdak
Amit Tiwari
Dr Dheeraj Negi
Dr. Shailesh Kumar Singh
Dr. Meeta Shukla

Dr. Ranjana Rawat
Sonia Rathi
Dr. Anand Kumar
Dr. Pardeep Sharma
Anil Kumar
Dr. Deepa Dattatray Kuchekar
Dr Ade Santosh Ramchandra

Guest Editor

Dr. Lalit Kumar Sharma
Dr. Falguni S. Vansia

Chief Advisory Board

Ashok Kumar Nagarajan

Advisory Board

Dr. Naveen Kumar
Manoj Singh Shekhawat
Pranit Maruti Patil
Vishnu Narayan Mishra

Month- December-2023

Vol-I

Issue- 12

Subject - Marathi

International Research Mirror

(International Level Double Blind Peer Reviewed, Refereed, Indexed, Multilingual, Interdisciplinary, Monthly Research Journal)

ISSN (P) : 2250-253X

ISSN (E) : 2320-544X

Impact Factor : 6.993 (SJIF)

लोकनाट्य व मराठी रंगभूमी

प्रा. डॉ. मधुकर वि. नंदनवार
भिवापूर महाविद्यालय भिवापूर,
जि. नागपूर

सारांश—

भारतीय रंगभूमीचा इतिहास पाच हजार वर्षांपेक्षा प्राचीन आहे. त्यानी बऱ्याच रंगमंच कला प्रकारांना जन्म दिला असून देशातील सांस्कृतिक वारसा समशुद्ध करण्याचे कार्य केल्याचे स्पष्ट दिसते. सांस्कृतिकदृष्ट्या मराठी रंगभूमीकडे पाहिल्यास इ.स. १८४३ साली सांगली येथे मराठी रंगभूमी उदयास आली. विष्णुदास भावे यांनी सीता स्वयंवर या प्रायोगिक नाटकाचा प्रयोग केला व मराठी रंगभूमीची सुरुवात झाली. कर्नाटकातील यक्षगान नावाच्या लोकनाट्यावर आधारित असणाऱ्या या नाटकाने मराठी रंगभूमीची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. या नाटकाच्या यशानंतर भावेंनी रामायणाच्या इतर भागावर अनेक नाटके सादर केली व ती यशस्वी ठरली. लोकनाट्याच्या संदर्भात भारतातील निरनिराळ्या प्रदेशात त्या त्या प्रादेशिक संस्कृतीची वैशिष्ट्ये दर्शविणारी विविध लोकनाट्ये रूढ आहेत हे आजच्या वर्तमान युगातही सत्य आहे. महाराष्ट्रातील तमाशा, दशावतारी नाटके, बोहाडा या लोकनाट्याप्रमाणेच कर्नाटकातील यक्षगान, गुजरात व राजस्थानमधील भवाई, बंगाली जान्न इत्यादींचा उदाहरणादाखल निर्देश करता येईल. ही सर्व लोकनाट्ये मराठी रंगभूमीवरील नाटकाच्या आधीची असून यातूनच नाटकाची निर्मिती झालेली आहे. मराठी रंगभूमी लोकनाट्यातून उदयास आली त्यामुळेच पौराणिक नाटकात याचे खरे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. आधुनिक आणि प्रयोगिक मराठी रंगभूमीची बीजे ही महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' या नाटकात सापडतात. मराठी रंगभूमीचा विकास होत असताना मराठी संगीत नाटकांचा, बहुजनांच्या तमाशा लोकरंगभूमीचा फार मोठा हातभार लाभला असे दिसते. याचाच आढावा घेताना लोकनाट्य आणि मराठी रंगभूमी यांचे महत्त्व या संशोधन लेखात विशद केले आहे.

प्रस्तावना—करमणूकीची भावना पूर्ण करण्याकरिता मानवाने नाट्याचा आसरा घेतला. मानवी जीवनातील नाट्यात्मकता अनुभवताना माणसाने नाट्यनिर्मिती केली. नाट्याची ही परंपरा आदिम काळापासून चालत आली आहे. लोक समूहमनाचा आविष्कार करणारी नाट्यात्मकता नश्यकलेतून जन्माला आल्याचे मानले जाते. भावाविष्काराच्या देहनिष्ठ हालचाली नाट्यात्मकता निर्माण करित असतात. त्याचप्रमाणे लोकपरंपरेत महत्त्वाचे स्थान असलेले विधी करण्यामागील लोकसमूहाची श्रद्धा नाट्यातून आविष्कृत होते. मानवंशशास्त्रज्ञ 'विधी' हीच नाट्याची गंगोत्री मानतात. रंगमंचावर सादर होणाऱ्या नाटकापेक्षा लोकनाट्यप्रकार निराळा आहे. आजही लोकनाट्य हे ठिकठिकाणी होणाऱ्या लोकोत्सवातून पहायला मिळतात. ग्रामीण आदिवासी भागात जत्रा, उत्सव, सण—समारंभ, विधी—कर्माच्या प्रसंगी लोकनाट्ये खेळले जाते. जत्रेच्या प्रसंगी होणारा तमाशा किंवा वगनाट्य, कुळाचाराच्या प्रसंगी घातला जाणारा गोंधळ, जेजुरी चंदनपुरीला खंडोबा या दैवतासमोर होणारे वाघ्या मुरळीचे 'विधिनाट्य', ग्रामदैवतांच्या उत्सवात खेळला जाणारा बोहाडा हे लोकनाट्याचे प्रकार निखळ रंजन—करमणूकीसाठी निर्माण होणाऱ्या व्यावसायिक नाटकापेक्षा वेगळे आहेत. हे प्रकार लोकजीवनाच्या विधिकर्माच्या सण, उत्सवाचा भाग म्हणून खेळले जातात. माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. त्यामुळे एक समूहमन माणसाच्या जीवनशैलीशी सदोदित निगडित असते. ह्या समूहमनाचा त्याच्या सांस्कृतिक जडणघडणीत महत्त्वाचा भाग असतो. त्या समूहमनाचा आविष्कार लोकविधी, धर्मविधी, रुढी, परंपरा चालीरीती यांच्या स्वरूपात होतो यात विधिकर्मासोबत एक नाट्यही जन्माला येते. हीच रंगभूमी पुढे विकसित होऊन समशुद्ध होत गेली.

लोकनाट्याचा उदय—पूर्वीच्या काळी धर्मश्रद्धा, यातुश्रद्धा हा मानवी जीवनशैलीचा एक अविभाज्य आणि अपरिहार्य भाग होता. त्या श्रद्धांच्या आविष्कारातून कालांतराने नाट्यरूप प्राप्त होते. लोकनाट्याचा जन्म हा या प्रक्रियेतून आणि विधिनाट्यातून झाला. मानव आदिमकाळात जगत असताना त्याची धर्मकल्पना विकसित झालेली नव्हती. आपल्या

जीवनाचे नियंत्रण करणारी कोणतीतरी एक शक्ती विद्यमान आहे अशी आदिमानवाची श्रद्धा होती. त्या सर्वशक्तिमान यातूशक्तीलाही वश करून घेण्यासाठी आदिमानवाने अनेक मार्ग शोधले, अवलंबिले. त्यात पशुबळीपासून तर मंत्रतंत्रापर्यंत अनेक गोष्टींचा समावेश होता. त्यामुळे यातुविधींना आदिमानवाच्या समूहभावनेच्या आविष्काराचे रूप प्राप्त झाले. हे विधी पार पाडताना, विधीचा भाग म्हणून गीते आणि नृत्ये आली. पुढे त्याला यातुशक्तीपेक्षाही श्रेष्ठ अशा सर्वशक्तिमान परमेश्वराचा शोध लागला. त्याच्या ईश्वरोपासनेची परिणती मूर्तिपूजेत, प्रतीकपूजेत झाली. त्यातून उपासनेचा भाग म्हणून नृत्य संगीत आले. या पूजाविधीची विधिनाट्ये बनली आणि कालांतराने ही विधिनाट्ये सादर करणाऱ्या पुजारी भगतांची एक विशिष्ट संस्थाही निर्माण झाली. कालांतराने विधिनाट्यांतून प्रेक्षकांची जाणीव विकसित झाली. त्यामुळे सादरीकरणातील नाटकीपणा वाढला. रंजनाला महत्व आले आणि विधिनाट्याला लोकनाट्याचे स्वरूप प्राप्त झाले. विधिनाट्य प्रेरणा घेऊन जन्मलेले लोकनाट्य हे पुढे लोकरंगभूमीचा आविष्कार म्हणून ओळखले जाऊ लागले. विधी पार पाडणारे आणि विधी साजरा होत असताना तो पाहणारे असा सादरकर्ते आणि प्रेक्षकांचा समुदाय जमू लागला. विधींना लोकोत्सवाचे रूप आले. अशा उत्सवांतून नाट्यगुणांचा स्वाभाविक आणि सहजसुंदर आविष्कार घडत गेला. त्यातून नृत्य, संगीत, गायन, वादनादी कलागुणांना संधी मिळत गेली. आणि त्यातून लोकनाट्य विकसित झाले. लोकनाट्याची सुटसुटीत व्याख्या करताना “लोकपरपरेतील यात्वात्मक व विधिनाट्यात्मक उत्क्रांत झालेला अनागर नाट्यप्रकार” होय असे म्हणता येते.

भारतात अनेक शतकापासून सर्वत्र अनेक लोकनाट्ये प्रचलित आहेत. विशेषतः प्रचलीत असलेल्या लोकनाट्यप्रकारांचे पुढीलप्रमाणे तीन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते.

१) **धर्मविधीपर लोकनाट्ये**:- मानवाच्या सर्व धार्मिक विधीशी निखळपणे निगडित असलेली, कुलाचाराचे रूप प्राप्त झालेली, लग्न, मुंज आदि कार्यक्रमांच्या वेळी आग्रकमाने पार पाडला जाणारा देवीच्या उपासनेचा ‘गोधळ’, खंडोबाच्या उपासनेचे ‘जागरण’, ज्योतिबाच्या उपासनेचे भारूड यासारखी विधिनाट्ये हा लोकनाट्याचा प्रमुख प्रकार आहे. धार्मिक विधी म्हणून हे नाट्यप्रकार सादर होतात. रंजन—उद्बोधनापेक्षा पुण्यसंचय, पापक्षालन, कुलाचार पाळणे ही प्रेरणा बलवत्तर असते. अशा सादरीकरणात रूढी, प्रथांचे काटेकोर पालन असते. आविष्कार स्वातंत्र्य कमी असते. मानव धर्माशी व विधीशी मानलेली लोकनाट्ये यात येतात.

२) **धर्माधिष्ठित रंजननाट्ये**:- मानवी धार्मिकतेचा भाग काही अंशी असलेले पण धर्मविधीच्या कर्मकांडात्मक नियमबद्धतेला ओलांडून मुक्त आविष्काराला वाव असणारे बोहाडा पंचमी, ललित, भारूड, दशावतार, गंगासागर, दंडार आदि लोकनाट्ये या गटात येतात. पौराणिक कथानके आणि आध्यात्मिक बोधाची आशयसूत्रे असूनही सामाजिक स्तरभेदांचे, चालीरीतींचे वर्तमानभाष्य करण्यात वाव असणारे नाट्य हे या प्रकाराच्या लोकनाट्याचे वैशिष्ट्य असते. माणसाच्या धर्मभावनेच्या विधी बहुतेक लोकनाट्यांशी जुळलेल्या असतात. धर्माधिष्ठित लोकनाट्ये ही र मनोरंजनपर असतात.

३) **रंजनप्रधान लोकनाट्ये**:- धर्मविधीचे अधिष्ठान पूर्वपणे बाजूला सारले जाऊन निखळ रंजनप्रधानता उरलेली असल्याने केवळ लोकंजनासाठी लोकरंगभूमीवर रंगणारी लोकनाट्ये हा तिसरा प्रकार होय. यात कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ, कठपुतली आणि वग, तमाशा यासारख्या लोकनाट्याचा या प्रकारात समावेश होतो. भारतात अनेक राज्यात या विविध लोकनाट्यांना आजही महत्वाचे स्थान असून ती प्रसिध्द आहेत. लोकंजनाबरोबर लोकप्रबोधनाचे कार्य काही लोकनाट्यातून आजही होत असताना दिसते.

लोकनाट्याचे स्थान—भारतातील विविध राज्यात विविध प्रकाराची लोकनाट्ये सादर केली जातात हे लोकनाट्याचे सादरीकरण कधी निखळ मनोरंजनाच्या उद्देशाने होते तर कधी ही लोकनाट्ये धर्मविधीचा भाग म्हणूनही पार पाडली जातात. लोकनाट्य प्रकाराचे धर्मविधीशी संबंधित असणे वा नसणे त्यांच्या स्वरूपावर परिणाम करते. त्याचा लोकमानसावर होणारा परिणामही धर्मविधीशी संबंधित असण्या—नसण्यामुळे बदलतो हे जरी खरे असले तरी सगळेच लोकनाट्यप्रकार म्हणजे त्या समाजाच्या एकदंर सामाजिक सांस्कृतिक अवस्थेचा निदर्शक आरसा असतो. समाजमन जशी मागणी करते तसा पुरवठा लोकनाट्य करते. म्हणून सामाजिक अभिरूचीचे, समाजाच्या आवडीनिवडीचे यथार्थ प्रतिबिंब लोकनाट्यात पडलेले दिसते. लोकनाट्य सादर करणारा कलावंत हा त्या काळाचे प्रतिनिधित्व करित असतोच. तो समाजातून आलेला असल्यामुळे आपण समाजाचे एक जबाबदार घटक आहोत याचे भान लोककलाकारांना सतत असते. त्यामुळे लोकनाट्यातून सामाजिक आणि सांस्कृतिक दर्शन घडते. बहुतेक सर्व लोकनाट्यात समाजात जे घडले वा घडते आहे तेच अभिव्यक्त होते. लौकिक सोंगांचे संवाद केवळ विनोदनिर्मितीच करित नाहीत तर एक गंभीर सूत्र प्रकट करतात.

पात्रांचे सादरीकरण:—लोकनाट्यात सादर होणारी, काहीशी अश्लील वाटणारी पात्रे समाजस्थितीबाबत भाष्य करतात. विविध पात्रांची बोली, वेशभूषा, उच्चारण पद्धती, व्यवसाय या साऱ्या तपशिलासह ही पात्रे लोकरंगभूमीवर वावरतात तेव्हा ते परंपरा, समाजजीवन आणि संस्कृती यांचे जिवंत प्रदर्शन असते. समाजाचा इतिहास लोकपरंपराय जपतात. उदा. खानदेशी ललितात तंट्या भिल्लाचे सोंग हमखास असते. तंट्याचा हा एक आदिवासी क्रांतिकारक त्याने इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडले. तंट्याचा ह पराक्रम सोंगाच्या रूपाने जेव्हा जनतेसमोर येतो तेव्हा ते जनसामान्यांना इतिहासाचे साक्षात दर्शन असते. ग्रामीण समाजमनाच्या काही धारणा, श्रद्धा आणि समजुती असतात. लोकनाट्यात त्यांना धक्का न लावता समाजदर्शन घडविले असते. लोकरंगभूमीवरील सर्वच पात्रे ती ज्या लोकमानसातून आलेली असतात ते लोकमानस आणि लोकपरंपरा अत्यंत ताकदीने अभिनय करतात म्हणून सामाजिक आणि सांस्कृतिक अंग हेच लोकनाट्याचे प्रधान अंग असते. लोकनाट्य हा लोकांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक दर्शनाचा आरसा असतो.

लोकनाट्य तमाशात जे वग सादर होतात त्यात भाऊबंदकी, मुलांचे आई—वडिलांबद्दलचे कर्तव्य अशा गोष्टींबरोबर पर्यावरण, कुटुंबनियोजनापासून ते प्रौढशिक्षणापर्यंत, भ्रष्टाचारापासून ते देशनिष्ठेपर्यंत अनेक विषय तमासगीर तमाशातून हाताळतात आणि त्यावर भाष्य करतात. त्या भाष्याचा आशय नक्कीच गंभीर आणि विचारप्रवर्तक असतो. समाजस्थितीचा अचूक वेध घेऊन उदात्त जीवनमूल्यांची कशी पडझड चालली आहे. यावर संवादातून भाष्य केले जाते.

नाटकाचा जन्म व रंगभूमीची सुरुवात—तमाशा हा लोकनाट्यप्रकाराच्या सामाजिक सांस्कृतिक संवेदनशीलतेचा पुरावाच आहे. ललित, बोहाडा, दशावतार या लोकनाट्यप्रकारातून 'मातशपितश् देवो भवः' यासारख्या उदात्त मूल्यांची आठवण करून देऊन नीतिशिक्षणाचा आदर्श वस्तुपाठच हे लोककलाकार अत्यंत प्रगल्भपणे देतात. ज्ञानसत्ता, अर्थसत्ता, राजसत्ता याविषयीची टीका—भाष्ये करण्याची जागा म्हणून, एक खुले व्यासपीठ म्हणून लोकरंगभूमी काम करित असते. पुढच्या काळात रंजक लोकश्रद्धा व उद्बोधन या प्रेरणांमधून लोकनाट्य जन्मले. या लोकनाट्यातून आधुनिक रंगभूमीविषयक व्यवस्था अस्तित्वात आली. रंजन व उद्बोधन या हेतूने नाट्यनिर्मिती होऊ लागली. लोकरंगभूमी व नागर रंगभूमी असे भेद दर्शविले जाऊ लागले. खास रंगमंच निर्माण करून, संहितेच्या आधाराने नटमंडळी अभिनय करून नाटके सादर करू लागली. आणि लोकनाट्यातून नाटकाचा उगम झाला. कित्येक शतकापासून आजच्या वर्तमान काळातही प्राचीन पौराणीक कथेवर आधारित नाटके आपले अस्तित्त्व जोपासून आहेत.

नाटक व लोकनाट्य संबंध—नाटक व लोकनाट्य यांच्यात निकटचा संबंध आहे. आधुनिक रंगभूमीवर नाटकाचा उगम लोनाट्यातून झालेला असला तरी लोकनाट्यापेक्षा पुढे त्याच्या प्रेरणा व प्रवृत्ती भिन्न होत गेल्या. 'आधुनिक' ही आधुनिक—समकालीन प्रवृत्तीच होय. नाटक या साहित्य प्रकाराच्या संकेतव्यवस्थांची मूळ रूपे लोकनाट्यात आढळतात हेही लक्षात घ्यायला हवे. कारण आधुनिक रंगभूमीवरील नाटक हे संस्कृत परंपरा, पाश्चात्य नाटक, व लोकपरंपरागत नाटक यांच्या प्रभावातून अवतरले आहे. लेखक किंवा सादरक त्यानुसार या प्रभावांचे प्रमाण कमीअधिक होत गेले आहे. विधिनाटयामधील धार्मिक श्रद्धा, यातुविषयक कल्पना, जसजशा कमी होत गेल्या तसतसे लोकनाट्य अधिक नाट्यमय होत गेले. धर्मश्रद्धांची जागा रंजनपरतेने घेतल्याने लोकनाट्य हे सादरीकरणाच्या पातळीवर खेळ ठरले. या क्रीडनातून पुढे मराठी रंगभूमीवर नाटकाचे खेळ सुरु झाले. मराठी रंगभूमीचा प्रवास विधिनाट्यातून निखळ लोकनाट्याकडे व पुढे आधुनिक नाटकाकडे असा घडून आला. मराठी रंगभूमीचा हा प्रवास नदिच्या वाहत्या धारेप्रमाणे आहे.

आधुनिक मराठी रंगभूमीचा उदय—आधुनिक काळात इंग्रजी सत्तेच्या कालखंडात मराठी रंगभूमीचा उदय झाला हे सत्य आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, यांत्रिकीकरण, शिक्षणप्रसार, परकीय सत्तेचे सत्ताशास्त्र, पाश्चात्य नाट्यवाङ्मयाचा परिचय याचाही परिणाम आधुनिक रंगभूमीच्या उदयाचे कारण म्हणून गृहीत धरावा लागेल. धर्मश्रद्धांना प्रश्न विचारणारी सामाजिक सुधारणावादी विचारसरणी अखिल इंग्रजीकाळात अस्तित्वात आली. अलौकिकापेक्षा लौकिक जीवनाकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजे. असा इहलोकवादी विचार प्रसृत होऊ लागला. समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरापर्यंत शिक्षण पोहोचल्याने नवशिक्षितांची पिढी निर्माण झाली. या पिढीने संस्कृत नाट्यवाङ्मय व पाश्चात्य नाट्यवाङ्मय यांचा परिचय करून घेतला. इंग्रजीतील शेक्सपीयरचे व पुढे इसबेन यांचे नाट्यदर्श प्रमाण मानण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागली. या काळातही नाटकाचा विषय परदेशी दंतकथांतून न निवडता देशी दंतकथातून निवडावा असे सूत्र विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी पुरविले. या सूत्रामागे स्वधर्म—स्वभाषा व स्वदेश यांच्या संबंधीचा अभिमान होता. अस्मिता निर्मितीसाठी आपली मुळे शाबूत ठेवली पाहिजेत हे भान प्रारंभीच्या रंगभूमीने जपले. मराठी नाटकांची सुरुवात विष्णुदास भाव्यांच्या सन १८४३ मध्ये प्रयोगसिद्ध झालेल्या कानडी भागवत नाटकाच्या अनुसारातू सादर केलेल्या 'सीतास्वयंवर' नाटकापासून झाली. ही मराठी नाटकांची सुरुवात मोठ्या शहरात किंवा नागर संस्कृतीचे केंद्र असलेल्या शहरात झाली नाही तर सांगलीसारख्या दक्षिण महाराष्ट्राच्या टोकाला असलेल्या एका संस्थानी गावात नाटकाचा उदय झाला. आधुनिक रंगभूमीची मुळे अशा तऱ्हेने लोकरंगभूमीशी जुळलेली आहेत.

मराठी रंगभूमीची वाटचाल—आधुनिक मराठी रंगभूमीचा पुढचा प्रवास मात्र लोकरंगभूमीच्या वाटा पुसत पुसत (नष्ट करीत) सुरु झाला. मात्र स्वातंत्र्योत्तर पाव शतकानंतर तो पुन्हा वाटा पुसत पुसत (विचारीत विचारीत) होतो आहे. आज लोकरंगभूमी दात्री आहे, देणारी आहे आणि नागर रंगभूमी धात्री आहे, धारण करणारी आहे हे भान उभयपक्षी राहून अभिसरणाची प्रक्रिया झाली तर रंगभूमीचा एक संपन्न वारसा आपल्या पुढच्या पिढीच्या हाती निश्चित लागेल. ही दिशा निश्चितच आश्वासक अशी आहे असे वाटते.

नाटकाच्या बाबतीत विचार केल्यास असे दिसते की, 'जुलूस,' 'ययाती,' नागमंडल, हयवदन, अजब न्याय वर्तुळाचा यासारख्या भाषांतरित व रूपांतरित नाटकांवर लोकरंगभूमीचा प्रभाव आहे. असाच प्रभाव महानिर्वाण, घाशीराम कोतवाल, पती गेले गं काठेवाडी, मुलगी झाली हो, पडघम, लोककथा ७८, विच्छा माझी पुरी करा यासारख्या मराठी नाटकांवर लोकरंगभूमीचा, लोकनाट्यांचा प्रभाव ठळकपणे जाणवतो. लोकनाट्याचा प्रभाव स्वीकारून नाटयनिर्मिती करणे,

प्रयोग करणे म्हणजे लोकसांस्कृतिक गाभ्याकडे परत जाणे होय. असे देशी संस्कार मराठी रंगभूमीला अधिक कलात्मक व प्रेक्षकसमीप करू शकतील. आज दोन्हीही रंगभूमी (लोकरंगभूमी आणि आधुनिक रंगभूमी) परस्परांना प्रभावित करीत वाटचाल करीत आहेत ही रंगभूमीच्या भवितव्याच्या दृष्टीने स्पृहणीय बाब होय. आजच्या प्रायोगिक नाटकातील गृहीतकृत्ये मराठी लोकरंगभूमीच्या गृहीतकृत्यांशी नाते सांगणारी आहेत. त्यामुळे आज नागर आणि अनागर प्रेक्षक खऱ्या अर्थात एकत्र येऊ शकतील. दिवसेंदिवस लोकनाट्यातून धार्मिकतेचा संकोच होत आहे. कृषिनिष्ठ जीवनसरणीतून आधुनिक लोकनाट्यातील उत्स्फूर्तता, आवेग, आवाहकता, नृत्य, वाद्य व संगीत या स्थायी कलागुणांच्या परंपरेच्या प्रभावामुळे चेहरामोहरा बदलूनही लोकनाट्याची परंपरा चालू राहिल यात शंका नाही. लोकनाट्यातील या सदा आवाहक गुणांमुळेच स्वातंत्र्योत्तर काळातील नागर रंगभूमीवरील कलावंत पुन्हा लोकनाट्याचा व लोककलांचा नाव्याने शोध घेण्यासाठी उन्मुख झाले आहेत. त्यांच्या शोधक वृत्तीतून अनेक धागे आज गवसलेले दिसतात. ही मराठी रंगभूमीची यशस्विता होय.

समारोप— लोकनाट्य व मराठी रंगभूमीची वाटचाल व अवलोकन केल्यास असे दिसते की, जेव्हा ललित वाङ्मय हे रचनातत्वांच्या अधीन व्हायला लागते तेव्हा त्याचा प्रवाह कुंठित होऊ लागतो. अशावेळी समाजात प्रचलित असलेली व स्वच्छंदपणे वाहणारी प्राकृतिक भावधारा असलेल्या लोकवाङ्मयाकडूनच त्याला संजीवक सामर्थ्य प्राप्त होते. लोकसाहित्यामुळे कलांचे पुनरुज्जीवन होते अशा प्रकारची लोक घटकांकडून होणारी उसनवारी आजची नवीन नाही. प्राचीन काळापासून ही प्रक्रिया अव्याहतपणे चालत आलेली आहे. काव्य, नाट्य, चित्र, नश्य या सर्व कलाप्रकारासंबंधी असे घडत आले आहे व घडत आहे त्यामुळे मराठी वाङ्मयातील लोकतत्वे शोधण्याचा प्रयत्नही होणे आवश्यक आहे. मराठी रंगभूमीला कित्येक वर्षांपासून जे महत्व व आपलेपणा आहे तो कमी होणारा नाही. म्हणूनच लोकनाट्याचेच नव्हे तर लोकसाहित्याचे संवर्धन, संरक्षण आणि संशोधन होणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे मराठी रंगभूमीचे जतन व संवर्धन होणे महत्वाचे आहे. लोकनाट्यातून मराठी रंगभूमीचा झालेला विकास व असणारा संबंध कायमस्वरूपी टिकणारा आहे हे सत्य मानावे लागेल.

संदर्भग्रंथ :

१. मांडे प्रभाकर, लोकरंगभूमी, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद. १९९७
२. भवाळकर तारा, लोकनागर रंगभूमी, नीहारा प्रकाशन, पुणे, १९८९
३. व्हटकर नामदेव, मराठी लोकनाट्य, तमाशा कला आणि साहित्य, कोल्हापूर. १९७५
४. डॉ. कुलकर्णी, द.भि., नाट्यवेध, नूतन प्रकाशन, पुणे, १९७८
५. डॉ. गंगाधर मोरजे, लोकवाङ्मयशास्त्र, पद्यागंधा प्रकाशन, पुणे, २००३
६. मांडे प्रभाकर, लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन, अहमदनगर, १९७८
७. भवाळकर तारा, संस्कृतीची शोधयात्रा, पद्यागंधा प्रकाशन, पुणे, २००५

स्नेहबंध

डॉ. राजेंद्र वाटाणे
यांच्यावरील गौरवपर लेख

संपादक

डॉ. दिलीप काकडे
डॉ. प्रेक्षंजय लिपटे
डॉ. गजानन सयाम
डॉ. अनिता जवदंड

Snehabandha

Editors - Dr. Dilip Kakade, Dr. Prekshanjay Lipte,
Dr. Gajanan Sayam, Dr. Anita Jawadand

स्नेहबंध

संपादक : डॉ. दिलीप काकडे, डॉ. प्रेक्षंजय लिपटे,
डॉ. गजानन सयाम, डॉ. अनिता जवदंड

प्रथम आवृत्ती : २९ जानेवारी २०२३

ISBN : 978-93-93673-21-3

© विदर्भ संशोधन मंडळ
सिन्हील लाईन्स, नागपूर

प्रकाशक

राघव पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स
राजविलास टॉकीज जवळ, महाल,
नागपूर - ४४० ०३२

अक्षरजुळवणी व मुद्रक
महालक्ष्मी ऑफसेट, सिरसपेठ,
नागपूर

मूल्य : ₹ २००.००

अनुक्रमणिका

१. डी. लिट्. पदवीचे मानकरी
- डॉ. मदन कुलकर्णी १
२. प्रतिष्ठाप्राप्त प्राध्यापक
डॉ. वि.स. जोग ७
३. डॉ. राजेंद्र वाटाणे यांचे नाविन्यपूर्ण संशोधन
- डॉ. शशिकांत सावंत ९
४. लोक-लौकिक संचितावरील संशोधन
- डॉ. मधुकर वाकोडे ११
५. मावळत्या लोककला प्रकारावरील नवीन संशोधन
- डॉ. विश्वनाथ शिंदे १२
६. मैत्रीचा नितळ धागा...
- डॉ. अविनाश आवलगावकर १४
७. मित्ररत्न
- डॉ. मनोहर रोकडे १७
८. समाजमित्र
- डॉ. ईश्वर नंदपुरे २०
९. माझा सार्थ अभिमान
- डॉ. प्रदीप विटाळकर २४
१०. महाविद्यालयातील मराठी विभागाचा सन्मान वाढविणारे प्राध्यापक
- डॉ. शरयू तायवाडे ३०
११. बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व
- डॉ. सुनीता सांगोले ३५
१२. घनशिल्पां : एका काव्यकमळाची उमलण
- प्राचार्य डॉ. रा. गो. चवरे

१३. दुर्मीळ व्यक्तिमत्त्वाचे धनी
- डॉ. दिनेश काळे ४०
१४. व्यासंगी व्यक्तिमत्त्व
- डॉ. भारती खापेकर ४३
१५. अजातशत्रू व्यक्तिमत्त्व
- डॉ. दिलीप काकडे ४६
१६. भावलेले व्यक्तिमत्त्व
- डॉ. सुदर्शन दिवसे ४९
१७. उत्तुंग भरारी
- डॉ. मधुकर नंदनवार ५३
१८. ऋणानुबंध
- प्रा. डॉ. व्यंकटेश संपतराव पोटफोडे ५७
१९. अविश्रांत श्रमाची फलश्रुती
- डॉ. कोमल ठाकरे ६०
२०. मराठी साहित्याचे साक्षेपी अभ्यासक
- डॉ. हरिदास देविदास आखरे ६४
२१. विद्यार्थी हिताय - विद्यार्थी सुखाय
- डॉ. सौ. अनिता जवदंड ६७
२२. संयमी व्यक्तिमत्त्वाचे
- डॉ. भारती वसंतराव ताठे (जवादे) ६९
२३. संस्काराची रुजवण
- डॉ. चक्रधर ठवकर ७२
२४. गुरूछत्र
- डॉ. कल्पना किशोर टालाटुले ७६
२५. एक स्नेहशील व्यक्तिमत्त्व
- डॉ. विलास खुणे ८०

उत्तुंग भरारी

डॉ. मधुकर नंदनवार

भिवापूर

मो. ९४२३६३४०१५

प्रा. डॉ. राजेंद्र वाटाणे माझ्या मित्रपरिवारातील एक महत्त्वाचे असे सलोख्याचे जिवलग मित्र. या जिवलग स्नेह्याची ओळख तशी फार उशिराने झाली. म्हणजेच विद्यार्थी दशेत नव्हे तर प्राध्यापकीय सेवेत कार्यरत असताना एक जिवाभावाचा मित्र मिळावा व बालपणीच्या मित्रत्वापासूनचे संबंध वृद्धिंगत व्हावे अशी परिस्थिती निर्माण झाली. कारण मी भिवापूर महाविद्यालय भिवापूर येथे सन १९९६ ला सेवेत रुजू झालो. त्याआधी डॉ. वाटाणे सरांनी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय कोराडी येथे अध्यापनाचे कार्य सुरु केले होते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषदेच्या निमित्ताने परिषदेत त्यांची व माझी ओळख झाली व तेव्हापासून मला माझा खरा जिवलग मित्र मिळाला. मित्र म्हणून नव्हेत तर सदैव सहकार्य करणारे, कुठल्याही वेळी मदतीचा हात पुढे करून कोणत्याही कार्यात सतत तत्पर असणारे असे व्यक्तिमत्व डॉ. वाटाणेसरांच्या रुपाने मला प्राप्त झाले.

मला विद्यापीठ अनुदान आयोगाकडून माझ्या 'भंडारा जिल्ह्यातील लोकनाट्य 'दंडार' या आचार्य पदवीच्या प्रबंधाला ग्रंथरुपाने प्रकाशित करण्याची मंजूरी मिळाली व अवघ्या तीन महिन्याने पुस्तक विद्यापीठ प्रकाशन विभागाला सादर करणे फारच अवघड काम होते. त्यावेळी डॉ. राजेंद्र या जिवलग मित्राची मदत फार महत्त्वाची ठरली. अशा कठीण प्रसंगात डॉ. वाटाणे यांनी मला जे सहकार्य केले ते विसरता येत नाही. मी जेव्हा त्यांच्याकडे गेलो तेव्हा त्यांनी "तुम्ही चिंता करू नका" मी सोबतीला आहे. दिलेल्या मुदतीत आपण ग्रंथाच्या प्रती सादर करू अशी सरांनी हमी देताच मी चिंतामुक्त झालो व लगेच त्याच दिवसापासून मी व सर कामाला लागलो. प्रकाशकाची शोधाशोध सुरु केली. परंतु कोणताही प्रकाशक तीन महिन्यात पुस्तक काढण्यासाठी तयार नव्हता. डॉ. वाटाणे सरांना या आधी पुस्तके छापणारा प्रकाशक मिळाला होता. डॉ. वाटाणे हे विद्यापीठाच्या मराठी पाठ्यपुस्तक समितीचे सदस्य असल्यामुळे राघव पब्लिशर्स व डिस्ट्रिब्युटर्सचे अर्पित खंडेलवाल यांच्याशी फोनवरून बोलले व त्यांनी तीन महिन्यांच्या स्नेहबंध / ५३

आत दिलेल्या मुदतीच्या आत पुस्तक छापण्यासाठी होकार दिला. मी व डॉ. वाटाणे दोघेही मिळून राघव पब्लिशर्स व डिस्ट्रीब्युटर्स, महाल, नागपूर येथे पोहोचलो व त्यांच्याशी ठराव केला, त्यांच्याकडून कोटेशन मागवून विद्यापीठाच्या ग्रंथालयातून मंजूरी घेतली व पुस्तकाचे काम सुरु झाले. बघता बघता दोन महिन्यात छपाईचे काम पूर्णत्वास आले. शेवटी पुस्तकाला ब्लर्ब देण्याचेही काम डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर या झाडीपट्टीच्या ख्यातनाम संशोधकांनी केले तर डॉ. वाटाणे यांनी माझ्या "भंडारा जिल्ह्यातील लोकनाट्य 'दंडार' या पुस्तकाला 'प्रस्तावना' दिली. स्वतः होऊन डॉ. वाटाणे यांनी पुस्तकाच्या सुरुवातीच्या कार्यापासून (दर्जेदार साहित्य) ग्रंथाच्या पूर्णत्वापर्यंत मला मोलाची मदत केली. त्याचे हा स्नेह माझ्या ग्रंथात कायमरूपी नमूद राहणार आहे.

विदर्भ साहित्य संघाचा 'नवोदित साहित्य' लेखनाचा पुरस्कार 'भंडार जिल्ह्यातील लोकनाट्य 'दंडार' या पुस्तकाला जाहीर झाल्याचे विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर कार्यालयाकडून फोनवरून कळले व दुसऱ्याच दिवशी सर्व दै. वृत्तपत्रात ही बातमी झळकली. माझ्या आयुष्यातील अतिशय आनंदाचा हा दिवस होता. सर्वप्रथम ही बातमी माझे परममित्र डॉ. वाटाणे यांना सांगितली त्यावेळी त्यांनाही अपार आनंद झाला. त्यांनी माझे मनःपूर्वक अभिनंदन केले व रोख पुरस्कार सन्मानचिन्ह व पुरस्काराची त्यांनी वाहवा केली. एवढेच नव्हे तर या भव्यदिव्य पुरस्कार सोहळ्याला ते आवर्जून उपस्थित राहिले व आणखी आपणास पुरस्कार मिळण्यासाठी साहित्यलेखन करावे असे म्हणून पुढील कामात माझे मनोधैर्य वाढविले.

माझ्या भिवापूर महाविद्यालयातर्फे निघणाऱ्या 'VIBGYOR' या जरनल करिता मी डॉ. वाटाणे सरांना सहसंपादकीय मंडळात राहण्यासाठी विचारले असता त्यांनी सरळसरळ कोणतीही आडकाठी व विचार न करता होकार दिला. त्यामागे स्नेहाचे असेलेले भावबंध होय.

डॉ. राजेंद्र वाटाणे रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठाच्या वाणिज्य भाषा अभ्यास मंडळात कार्यरत आहेत. अभ्यास मंडळात ते वारंवार निवडून येतात. ही त्यांच्या स्वभावाची, कार्यकर्तृत्वाची स्नेहाची पावती होय. माझे मित्र या नात्याने विद्यापीठाशी संबंधित कोणतेही काम असो मी त्यांना सांगताच त्यांचा होकार असतो. आजपर्यंत कोणत्याही कामासाठी त्यांनी नकार दिला नाही. माझ्या मित्रपरिवातील विषयाचे प्राध्यापक असोत किंवा नसोत विषयाशी संबंधित कार्य करण्यास ते सदैव तत्पर असतात. पेपर मूल्यांकनाचे पत्र मला व माझ्या प्राध्यापक मित्रांना जबाबदारीने स्वतः हिरीरीने पुढे होऊन काढून देतात. मूल्यांकनासाठी प्राध्यापकांना प्रेरीत करून पेपरचे मूल्यांकनाचे

वेळी प्राध्यापकांना मूल्यांकन कसे करायचे याविषयी माहिती देतात व सहकार्य करतात त्यामुळे त्यांचा विद्यापीठात नावलौकिक आहे.

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ नागपूर मराठी विषयाच्या पाठ्यपुस्तक संपादक मंडळात त्यांचा फार मोठा वाटा आहे. आवश्यक मराठी अभ्यासक्रम बी.ए., बी.कॉम. व बी.एस.सी. विषयाच्या पुस्तकाच्या संपादक मंडळात कार्यरत असल्यामुळे पाठ्यक्रम तयार करून अभ्यासक्रमाची निवड करण्यापासून तर प्रूफ रिडींगचे काम व प्रकाशकाकडून पुस्तके मागण्याच्या कार्याची जबाबदारी डॉ. वाटाणे सर स्वतःकडे घेऊन पूर्ण करण्याचे धाडस करतात व पूर्णत्वास नेतात. शिवाय अभ्यासक्रम हा विद्यार्थीकेंद्रीत व सर्वाभिमुख कसा करता येईल याकडे देखील विशेषत्वाने लक्ष देतात.

तायवाडे महाविद्यालयात वेळोवेळी राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय चर्चासत्र आयोजित केल्या जातात. तेव्हा त्यांनी मला हक्काने शोधनिबंध लिहिण्याचे व शोधनिबंधाचे वाचन तसेच उपस्थितीत राहण्यास सांगतात, मी त्यांना होकार देतो. मला ज्या ज्यावेळी संशोधनात्मक लेखन करण्याची गरज असते त्यावेळी मदत करण्यासाठी डॉ. वाटाणे सर नेहमीच तत्पर असतात.

प्रा. डॉ. राजेंद्र वाटाणे सरांची विदर्भ संशोधन मंडळाच्या सचिव पदी नेमणूक झाल्यामुळे मला त्यांचा अभिमान वाटला व आनंदही झाला. मी त्यांचे अभिनंदन केले. त्यांचे संशोधनात्मक कार्य, अभ्यासवृत्ती व कर्तव्यतत्पर व्यक्तिमत्व यामुळेच विदर्भ संशोधन मंडळाचे अध्यक्ष गुरुवर्य डॉ. मदन कुलकर्णी यांनी त्यांच्यावर सचिवपदाची धुरा सोपविली व त्यांनी ती लिलया पेलली आहे. लगेच सरांनी मला सर्वात आधी हक्काने तुम्हाला सदस्य व्हायचे आहे नंतर बाकीच्यांना सदस्य करू असे म्हणून मला सदस्य केले. त्यानंतर विदर्भ संशोधन मंडळात सदस्यांची संख्या वाढविण्याचे कार्य त्यांच्या मनमिळावू व सभ्य अशा स्वभावामुळे झाले. त्यामुळे अनेक अभ्यासू व प्राध्यापकांचे विदर्भ संशोधन मंडळाशी स्नेहबंध जुळल्या गेले. शिवाय त्यामुळे अनेकांना हक्काचे संशोधनपर व्यासपीठ प्राप्त झाले.

विदर्भ संशोधन मंडळाचा वर्धापन दिन असो, व्याख्यान, चर्चासत्र किंवा पुरस्कार वितरणासारखा कार्यक्रम असो किंवा वार्षिक प्रकाशनाचा, त्या सर्व कार्यक्रमांला डॉ. वाटाणे सर मला नुसते पत्रिका पाठवून सोडत नाही तर आवर्जून फोन करून उपस्थित राहण्यास हक्काने सांगतात. मी परम मित्र या नात्याने हजर असतो.

प्रा.डॉ. वाटाणे सर एक सर्वसर्वा असे व्यक्तिमत्व. त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली आहेत. काही पुस्तकांना पुरस्कार मिळाले आहेत. पदवी स्तरावर व पदव्युत्तर स्तरावर अध्यापनाचे कार्य करतांना एम.फील्.च्या अनेक विद्यार्थ्यांना त्यांनी मार्गदर्शन केले

आहे. अनेके विद्यार्थ्यांना आचार्य पदवी प्राप्त झाली आहे. अनेक विद्यार्थी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली आचार्य (पीएच्.डी.) चे संशोधन कार्य करीत आहेत. त्यामुळे मी त्यांना संशोधकापेक्षा मार्गदर्शक यांना पाहतो. त्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक संशोधन कार्यात मिळणाऱ्या आनंदात मी माझा आनंद मानतो. असे माझे परम स्नेही डॉ. राजेंद्र वाटाणे यांच्याविषयी कितीही लिहिले तरी अपूर्णच राहिल. त्यांच्या कार्याच्या उत्तुंग झेपेला अशीच भरारी मिळत राहो अशी सदिच्छा! तसेच त्यांना प्राप्त झालेल्या डी.लिट. या पदवी बद्दल त्यांचे खूप खूप अभिनंदन!

International Research Wisdom

(An International Level Refereed, Double Blind Peer Reviewed, Indexed, Multilingual, Interdisciplinary, Monthly Research Journal)

ISSN (P) : 2250-2629 Impact Factor : 6.478 (SJIF)

ISSN (E) : 2320-5466

Issue- II

Vol- I

Month- FEBRUARY-- 2023

SUBJECT- Marathi

महाराष्ट्रातील लोकनाट्याचा वेध

डॉ. मधुकर वि. नंदनवार

भिवापूर महाविद्यालय भिवापूर, जि. नागपूर

सारांश:-

प्राचीन काळात मानवाच्या उत्क्रांतीपासूनविकासाबरोबर त्याच्या कलागुणांचा विकास होत गेला. मानवाच्या कलागुणांचाविकास हा संस्कृतीचा, मानवाच्या विकासाचा टप्पा होय. मानव रानटी अवस्थेतून मार्गक्रमण करतांना जंगल अवस्था, पशुपालन अवस्था, भटकी शेती याक्रमाणे मानव आधुनिक अवस्थेत येवून पोहचला. मापवाच्या विकासाबरोबर इतरपशुप्राण्यांचाही उपयोग आपल्या भल्यासाठी करुन घेतला त्याचे कारण म्हणजे इतर पशुप्राण्यांपेक्षा प्रगल्भ मेंदू त्याच्या उपयोगात तयार होत गेला. मेंदूमध्ये बुद्धी आणि भावना या दोन्ही गोष्टींचा समावेश असतो. बुद्धीचा उपयोग करुन भावनात्मक, मनोरंजन, करमणूक केली गेली. यातूनच अनेक लोकनाट्य व लोककलांना चालना मिळाली. याच कलागुणांच्या विकासाबरोबर मानवी संस्कृतीची व मानवाच्या विकासाची पायाभरणी झाली.भटक्या अवस्थेपासून ते आजच्या प्रगत अवस्थेपर्यंतच्या प्रत्येक टप्प्यात मानवाने करमणुकीसाठी, मनोरंजनासाठी आणि एकुनच लोकशिक्षणासाठी विविध माध्यमांचा अत्यंत कल्पकतेने वापर करवून घेतला आहे. आज 21 व्या शतकात विज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा सुळसुळाट झाला आहे. आधुनिक माध्यमे व पारंपारिक माध्यमे यात एकेकाळी समाजजिवनाचा अविभाज्य भाग बनलेली लोकनाट्य व लोककला प्रकारांना आजच्या माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात आपल्या अस्तित्वासाठी सातत्याने झगडावे लागते. वर्तमान काळात मानवी जिवनात लोकनाट्याचे व लोककलांचे नेमके स्थान कोणते? या लोकनाट्यांनी काळानुरूप बदल स्विकारले आहेत काय? लोकनाट्याची लोककलांची मानवी जिवनातवर्तमान काळातील उपयुक्तता व मौलिकता, त्यांचे भवितव्य काय? इ. बाबीबरोबरच महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक संचितांचे आजच्या युगात मानवी जीवनातील महत्व शोधून वर्तमान काळातील स्थितीगतीचा वेध या शोधनिबंधातूनघेतला आहे.

प्रस्तावना-

मानवाने आपल्या उदरनिर्वासाठी शिकारीपासून ते भाकरीपर्यंतचा प्रवास करतांना आपल्या थकलेल्या शिनलेल्या व विटलेल्या मनाला ताजेतवाने करण्यासाठी मनोरंजनाची कास धरली.

यातूनच अनेक लोकनाट्याचा जन्म झाला. मनोरंजन, प्रबोधन व समाजस्वास्थ्य घडविण्यासाठी व ते स्थिर राखण्यासाठी मानवाने विविध लोककलांचा आपल्या बुद्धी चातुर्याने उपयोग करुन घेतला. प्राचीन काळापासून या लोककलांचा वापर मानव नितक, धार्मिक,

सामाजिक व राजकीय कारणांसाठी करीत आला आहे. भारतात स्थानपरतवे ही लोकनाट्ये भिन्न असली तरी मनोरंजन व लोकजागृतीसाठी या विविध लोकनाट्यांनी आपले स्थान निश्चित केले व समाजापासून राष्ट्रीय पातळीवर महत्वाचे योगदान दिले. **प्रकार**—धर्मभावनेचा फार मोठा प्रभाव लोकनाट्य प्रकारावर दिसून येतो.भारतात महाराष्ट्रातील लळीत, दशावतार, जागरण, दक्षिणतील भागवतमेळा, बंगालमधील कीर्तनीया, बिहारमधील विदेशीया, गुजरातमधील भवाई, राजस्थानातील रास, जुमर, उत्तरप्रदेशातील स्वांग,भौंड, रास, नौटंकी या भारतातील विविध घटकराज्यामध्ये प्रसिध्द असणाऱ्या नृत्य लोककला असून विविध धार्मिक कार्यक्रमाच्या वेळी त्यांचे सादरीकरण केले जाते.उत्तरेस रामलीला, कृष्णलीला, रासलीला हे लोकप्रिय नाट्यप्रकार आहेत. कोकणात देवस्थानच्या जत्रेत दशावतारी खेळ करण्याची प्राचीन परंपरा आहे. धर्माचा एक भाग म्हणून सामान्य जनता यामध्ये सहभागी होते.

महाराष्ट्रात काष्टपंचालिका (धातूच्या किंवाकळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ) छायानाट्ये, दशावतार, लळीते, तमाशा (खडीगंमत), किर्तन,पोवाडा,दंडार,भारुड,गोधळ,नौटंकी,लावणी, रामलीला, बहुरुपी, वाघ्या—मुरळी,यक्षगान, दंडीगान, डायका, गंगासागर, किंगरीगीते, भराडी, खंडोबाचे जागरण, काष्टपंचालिका तुंबडीगीते, बोहाडा, वासुदेव, रामायण अशी विविध प्रकारची लोकनाट्ये या प्राचीन लोकरंगभूमीतून विकसीत झालेल्या लोकनाट्याच्या परंपरा कित्येक शतकापासून प्रचलीत असून लोकनाट्य ही धर्मग्रंथ, लोकरुढी, देव—देवता, पौराणिक ग्रंथ व ऐतिहासिक परंपरेवर आधारित आहेत. लोकनाट्य ही पौराणिक आख्याने आणि देव—देवतांची स्त्रोत्रे, गुणगाण, आरत्या यावर आधारित आहेत. मौखिक परंपरेने आपल्या साहित्याला जिवंत ठेवण्यासाठी श्रुती, स्मृती, पौराणिक ग्रंथ, रामायण, महाभारत यातील प्रसंगाच्या आधारे हातभार लावला व त्याला प्रगल्भ रूप येण्यास मदत झाली. सण, उत्सव, लग्न, धर्मिक कार्य यामध्ये आपल्या इष्ट देव देवतांचे पूजन करतांना नाचून गावून आराधना केली जाऊ लागली व लोकनाट्यातून करमणूक केली. **सादरीकरण, साहित्य, वाद्ये**— लोकनाट्य म्हणजेच लोक वाङ्मय (Folk- Literature) लोककला (Folk)

तजेद्धहोय.लोकनाट्याचा कर्ता अनामिक आहे, मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे चालत आलेली लोकनाट्यातील गीते ही कुणी लिहिली हे खात्रीपूर्वक सांगता येत नाही. त्यात काळानुसार बदल होतो. लोकनाट्य सादर करणारा कलावंत हा इत्यंत हजरजबाबी असतो, त्यांच्याकडेलिखित संहिता नसते. लोककलावंताची समयसूचकता महत्वाची असून लोककलावंत हा आपल्या लोकभाषेचा वापर करीत असतो. लोकभाषा, बोलीभाषा ही सामर्थ्यशाली असल्यामुळे तिचा लोककलावंत सर्रास उपयोग करतो. लोकनाट्यात लोककलावंत ढोलकी, डफली, टाळ, तुणतुणे, चिपळ्या, बासरी, किंगरी अशी वाद्ये उपयोगात आणतो. या वाद्याच्या साहाय्याने कमीत—कमी खर्चात, अत्यंत आकर्षक व अत्यंत प्रभावीपणे लोकनाट्याचे सादरीकरण होते.लोकनाट्याचा कलावंत अस्सल व ग्रामीण असतो.सादरीकरणाच्या वेळी कलावंताने वापरात आणलेले साहित्य हे आजूबाजूच्या परिसरातून मोफत किंवा अत्यंत कमी खर्चात मिळविलेले असते. काजळ,कोळसा, खडू, चुणखडी, राखड, हळद, गुलाल, गावठी रंग, झाडाची पाने, घरधुती कपडे यांचा उपयोग करून रंगभूषा व वेषभूषा केली जाते. कालखंडानुसार भाषा, वेषभूषा, संगीत, नेपथ्य निर्मिती, लोकांची अभिरुची यात

आमुलाग्र बदल होत आहे. मौखिकता हा महत्वाचा गुण लोकनाट्याचा असल्यामुळे मौखिक भाषा, पौराणिक व धार्मिक ग्रंथावर आधारित कथानक, लोकवाद्यसंगीत, विदूषकाचे अस्तित्व, साधी रंगभूमी, गद्य—पद्य मिश्रीत भाषा, अलिखित संहिता, अनामिक कर्ता, स्वयंस्फूर्त संवाद, धर्मविधी हा मूलस्त्रोत्र, बोलीभाषेचा वापर इत्यादी वैशिष्ट्यांनी युक्त असणारे व आधुनिक चित्रपटसृष्टीला व नागर रंगभूमिपूर्वी लोकांचे प्रभावीपणे मनोरंजन व उद्बोधन करणाऱ्या काही महत्वाच्या लोकनाट्याचा मागोवा.

1) कीर्तन— किर्तन एक भक्तिप्रकार आहे. “कीर्तनाचे स्तुतिस्त्रोत्र गाणे, वर्णन करणे, वीणादिगाण साहित्य घेऊन देवळात परमेश्वराचे भाविकासमोर उभ्याने गुणवर्णन करणे, परमेश्वराच्या नामाचा कंठस्वराने लयबध्द जप करणे आणि कथन करणे असे अर्थ आहेत”कीर्तनालाच हरिकीर्तन किंवा हरीकथा असेही संबोधतात. संत नामदेव किर्तनाचे जनक आहेत. सुमारे 150 वर्षापासून या लोककला माध्यमाचा वापर महाराष्ट्रापासून ते कर्नाटक, तामिळनाडूपर्यंत झाला आहे. धार्मिक, साहित्यिक व भक्तिच्या मार्गाने जाणारा हा अत्यंत लोकप्रिय प्रकार होय. विशेषतः वारकरी संप्रदायामध्ये कीर्तनाला अनन्यसाधारण महत्व आहे.नारायण—नारायण म्हणणारा नारद हा कीर्तनाचा जनक समजला जातो. महाराष्ट्रात जे अनेक संत होऊन गेले त्यांनी हिंदू समाजामध्ये सामाजिक सुधारणा आणि राजकिय परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी या माध्यमाचा हुशारीने वापर केला आहे.संत तुकाराम,संत नामदेव, संत कान्होपात्रा,राष्टसंत तुकडोजी महाराज,संत गाडगे बाबा,संत कबीर अशा अनेक थोर संतांनी लोक शिक्षणासाठी व समाज परिवर्तनासाठी कीर्तन हे माध्यम वापरले आहे.

महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायात संत ज्ञानेश्वर—तुकाराम यांचा उद्घोष करीत कीर्तन केले जाते. या संतानी रचलेले अभंग किंवा त्यातील एखादी ओवी घेऊन कीर्तनकार तिचे निरूपन करतो.हिंदू धर्मातीलविविध दाखले देत तो कीर्तन रंगवतो. टाळ,मृदंगाच्या गजरात आणि भक्तीमय वातावरणात दिले जाणारे हे समाजशिक्षण कोणत्याही विद्यापीठात मिळणार नाही. अर्थात समाजशिक्षणाबरोबर किर्तनात रंजनही होतो. लोकउद्बोधन व लोकशिक्षणाचे माध्यम म्हणून आजही कीर्तनाचे महत्व अडाण्यापासून तर सुजान श्रद्धालूमध्ये आहे. वारकरी संप्रदायाचे कीर्तन व रामदासी पध्दतीचे कीर्तन असे त्याचे दोन प्रकार आहेत. गळ्यात तुळशीची माळ, खांदयावर अडकवलेली वीणा,हातात चिपळी,कपाळाला बुक्का,अंगात नेहरु धोतर असा कीर्तनकाराचा वेष असतो. पुराणकाळापासून सुरू असलेल्या या कीर्तन लोककलेची परंपरा आज 21 व्या शतकात देखील अव्याहतपणे सुरुच आहे हे कीर्तनाचे यशाचे गमक मानावे लागेल.

2) दशावतार :-दशावताराचे नाट्य हे कोकण आणि गोव्यात विशेष प्रचलित असून त्याची परंपरा प्राचीन आहे. दशावताराचा प्रारंभ नेमका कुठे व कसा झाला हे निश्चित सांगता येत नाही. कर्नाटकातील यक्षगानाचे मूळ दशावतारात असल्याचे दिसून येते. त्यातूनच महाराष्ट्रातील ‘दशावतार नाट्य उदय पावले. दशावतार नाट्य ग्रामदेवतांच्या उत्सवात या ना त्या प्रकारे खेळले जाते. साधारणपणे कार्तिकी पौर्णिमेपासून चैत्र महिन्यापर्यंत दशावताराचे खेळ होताना दिसतात. यात सूत्रधार कथासूत्र पद्यात सांगतो व सोंग घेणारी पात्रे सोंगाच्या अनुरोधाने संवाद बोलतात. लिखित व पूर्वी न ठरलेले संवाद असले तरी त्यांचा आशय निश्चित असतो.

दशावतारी नाट्यात सूत्रधाराला विशेष महत्वाचे स्थान आहे. मंगलाचरणपासून तर गायकाचे काम सूत्रधाराला करावे लागते. जरीकाठी धोतर, त्यावर लांब झगा, खांदावर रेषमी उपरणे, डोक्यावर पुणेरी पगडी व गळ्यात मोत्यांच्या माळा असा पोशाखात असलेला सूत्रधार प्राभापासून अखेरपर्यंत रंगभूमीवर केव्हाही प्रकट होतो. सूत्रधाराला नाट्यतंत्राची व पुराणातील कथांच्या आशयाची चांगली जाण असते. या खेळात विदूषक हेही महत्वाचे सोंग असते. काही ठिकाणी विदूषकाच्या सोंगाऐवजी शंकासुराचे सांग येताना दिसते. दशावतारी खेळात मत्य, कच्छ, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बुध्द, कलकी हे विष्णुचे दहा अवतार आहेत. या दहा अवताराचे नाट्यरूपदर्शन दशावतारातून घडविले जाते. गणपतीचे सोंग गणपतीच्या तोंडाचा मुखवटा धारण करून आणले जाते. पूर्वरंग व उत्तररंग असे दोन भाग या खेळाचे असून मराठीतून चालणाऱ्या संवादातून पुराणकथा घेऊन आख्यान सादर करतात उत्तररंगात पुराणबद्दल वर्तमानकालीन संदर्भ येताना दिसतात.

दशावतारी खेळातील सोंगे व युध्ददृश्ये नृत्यात्मक, क्रियात्मक व शब्दात्मक असून आकर्षक असतात. परंपरेने चालत आलेल्या या लोकरंगभूमीवरील लोकनाट्याचे समाजाच्या दृष्टिने कार्यात्मक मूल्य महत्वाचे आहे. दशावताराचे स्वरूप पाहिले तर असे दिसते की, लोकरंगकर्मीना यातून कलात्मक आविष्काराचे समाधान मिळते. सर्जनाचा आनंद मिळतो. संगीत, नृत्य, नाट्य, मुखवट्याच्या संदर्भात शिल्प इत्यादी कलाविष्काराचा त्यात उत्तम मेळ असतो. गावातील समुहभावाचे जतन, आनंदोर्मीची अभिव्यक्ती, परंपरा सातत्य टिकविल्याचे समाधान व कलात्मक आविष्कारासंबंधी अभिमान जागा ठेवणे हे यातून सहजपणे घडते. त्यामुळे समाजजीवनातील अशा बाबींची अर्थपूर्णता टिकून असल्याचे दिसून येते. आजच्या विज्ञानाच्या युगात दशावतारी खेळासंबंधी संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. दशावतारी खेळाचे प्रमाण एकीकडे कमी होत असताना दुसरीकडे त्याचे परिष्करण होऊन त्यात अधिक सफाई आणणे, ग्रामीण व नागर कलावंताना एकत्र घेणे, त्यातील विशेष एकत्र करून हा नाट्यप्रयोग सादर केला जात आहे. नागर रंगभूमीच्या प्रभावामुळे परंपरेने चालत आलेल्या या खेळात टाळ, झांज व पडदयांचा वापर, आधुनिक वाद्याचा वापर वेषभूषा व रंगभूषा, नृत्याचे आकर्षक पदन्यास, संवादाचे स्वरूप इ. बदलामुळे दशावतार लोकनाट्य आजही आपले अस्तित्व टिकवून आहे.

3) तमाशा (खडी गंमत):—महाराष्ट्राचा महत्वपूर्ण लोकनाट्य कला प्रकार म्हणून तमाशाचा (खडी गंमत) गौरवपूर्ण उल्लेख करावा लागतो. 'तमाशा सुमारे 400 वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रात अस्तित्वात आला. पेशवाईत दुसरे बाजीराव यांच्या काळात या तमाशाला राजाश्रय प्राप्त झाला. त्यांनी पहिल्यांदा व्यावसायिक महिला गायकांचा त्यामध्ये वापर केला. आज सर्वत्र महिलांचा सहज सहभाग दिसत असला तरी त्या काळी मात्र महिलांची भूमिका पुरुषाला करावी लागत असे. अगदी नाटक आणि चित्रपट ही क्षेत्रे देखील प्रारंभी महिलांसाठी व्यर्थ समजली जात असत.

तमाशाचे गण, गौळण, बतावणी व वगनाट्य असे भाग पडतात. तमाशा या लोकनाट्याचा प्रारंभ आद्य दैवत श्रीगणेशाला वंदन करून गण गायला जातो. पुढे गौळण या विनोदाच्या भागात मथुरेच्या बाजारात दही, दूध विकायला निघालेल्या गौळणींचा रस्ता अडविणारा श्रीकृष्णाच्या रूपातील साडी परिधान केलेला

विनोदी पुरुष धम्माल उडवून देतो. यानंतर तमाशात सूरू होतो काळानुरूप बदललेल्या विद्युत रोषणाईच्या प्रकाशात मराठी—हिंदी सिनेमातील विशेष लोकप्रिय गाण्यांचा कार्यक्रम आजच्या काळातील प्रेक्षकांची आवड व आजच्या काळाची गरज म्हणून तमाशात हा भाग समाविष्ट केला गेला व तमाशात त्याला महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले.

तमाशाचा मुख्य भाग म्हणजे वग होय. वग म्हणजे कथानक. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थितीवर आणि चालू घडामोडींवर अशी कथा असते. तमाशातील कलाकार कथेला अनुसरून वेगवेगळ्या वेषभूषा करून संबंधित पात्राच्या भूमिकेत संवादाच्या प्रसंगाला अनुसरून गाणी व नृत्य वापरून कथानक पुढे सरकत असते. प्रसंगी पोवाडा व विशेष करून लावणीचा बेमालूम वापर केला जातो. प्रणय, प्रेम, आराधना, विरह यासारख्या विषयावरील लावणी थेट हृदयाला भिडते. 'खेड्यात जत्रा, उत्सव, सण इत्यादी प्रसंगी लोकनाट्याचे जे प्रकार होत असत, त्यातील मुख्य प्रकार 'गंमत' या नावाने ओळखले जाते. त्या काळातील लोकांच्या अभिरुचीस पटणाऱ्या अशा मनोरंजनाच्या साऱ्या गोष्टी गंमत या सदरात येत असत. त्याला पुढे 'खेळ तमाषे' असे नाव पडले. 'आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात गावोगावी आणि शहरात तमाशा खडी गंमतीचे दिमाखदार कार्यक्रम होताना दिसतात. पश्चिम महाराष्ट्रापासून तर पूर्व विदर्भापर्यंत तमाशाच्या बहारदार कार्यक्रमाची रेलचेल आहे.

4) संगीत बारी:—अशिललतेकडे झुकनारे माध्यम म्हणून कधी काळी तमाशाकडे पाहिले जात असे. मात्र जनजागृतीसाठी व लोकशिक्षणासाठी तमाशा हा प्रकार अत्यंत उपयुक्त ठरला आहे. विशेषतः शासनाच्या कुटुंब नियोजनाच्या प्रसारासाठी या माध्यमाची फार मोठी मदत झाली आहे. तमाशा हा लोकनाट्य प्रकार खडी गंमत म्हणून महत्वाचा आहे. अशिललतेमुळे कधी काळी महिलांना तमाशा बघण्यास बंदी होती. पश्चिम महाराष्ट्रात तमाशाच्या फडात स्त्रियांचे प्राबल्य जाणवते, परंतु पूर्व विदर्भात अजूनही स्त्रियांचा शिरकाव तमाशात झालेला नाही. स्त्री पात्राची भूमिका पुरुषच करीत आहे. हल्लीच्या काळात महिलांना तमाशा बिनदिक्कत पाहता येतो. तमाशा 'दौलत जादा' या प्रकारामुळे बदनाम ठरला असे असले तरी 21 व्या शतकात व माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात तमाशा बघणाऱ्या प्रेक्षकांची अभिरुची बदललेली असल्याचे दिसते.

5) दंडार:— महाराष्ट्रात कित्येक शतकापासून लोकरंजनाबरोबर लोकउदबोधनाचे कार्य करणारा लोकनाट्य प्रकार म्हणून दंडारीकडे पाहिले जाते. "जनसामान्यांमध्ये प्रचलित असलेले परंपरागत नृत्यप्रकार म्हणजे लोकनृत्य होत. लोकमनाच्या स्वाभाविक वृत्ती, विशिष्ट आवडी निवडी, सामाजिक—भौगोलिक परिस्थिती, धार्मिक रितीरीवाज लोकांच्या दैनंदिन क्रियामधल्या हालचाली त्यांचे प्रतिबिंब दंडार या लोकनृत्यातून पाहवयास मिळते" हे लोकनृत्य लोकजीवनातून सरळ उत्क्रांत झालेले आहे. या लोकनाट्याला प्राचीन परंपरा लाभलेली असून बारसे, मावंदी, तेरवी, मंडई, बैलाचा शंकरपट, विविध सण उत्सवाच्या निमित्ताने दंडार सादर होते. दंडार लोकनृत्यात भाग घेणारे लोककलावंत नर्तक हे प्रशिक्षित, व्यावसायिक नसतात तर गावातील आपल्यातीलच माणसे असतात. साधारणपणे सामूहिक स्वरूपात हे लोकनाट्य सादर होताना मुख्यतः गावातीलच तालवाद्याची व लोकसंगीताची साथ मिळवितात. स्वाभाविक प्रकारचे हे नर्तन असून भडक व आकर्षक रंगाचे आधिक्य नर्तकांच्या वेशभूषेमध्ये असते. या लोकनाट्यात पुरुषच

स्त्री पात्राची वेशभूषा करून नर्तकीचे काम करतो. स्त्री पात्राचा सहभाग पूर्वापार परंपरेने टिकून आहे. परंतु खरी स्त्री दंडारीत नसते. दंडारीचे बैठी दंडार, खडी दंडार, परसंगी दंडार, भडकी दंडार व गोफाची दंडार असे प्रकार प्रचलित आहेत. कित्येक वर्षांपासून पौराणिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, विषयावर लावण्या, पोवाडे, झडत्या गाऊन लोकांचे मनोरंजन व उद्बोधन करणाऱ्या या लोककलाप्रकाराने आजच्या बदलत्या युगात विविध सामाजिक, कौटुंबिक विषयाबरोबर राष्ट्रीय विषयावरील लावण्या गाऊन बदलानुसार आपले अस्तित्व सिध्द केले आहे. हे लोकनाट्य नैसर्गिक वातावरणात म्हणजेच उघड्या माळरानावर, गावाबाहेर, देवळाच्या मंडपात, दुकानासमोर, रस्त्यावर, वा पाटलाच्या आवारात सादर होते. "या लोकनाट्यात ढोलकी, टाहरा, तुणतुणा, झांज, डफ या वाद्याच्या मेळातच टिपण्यांचा तालबध्द ध्वनीही असतो." ही रंगमंचीय कला नव्हे त्यामुळे नुसते रंगमंदिरात बसून या लोकनाट्याचा आस्वाद घेता येत नाही.

लोकनृत्य लोकजिवनातून आलेली असतात. जीवनातील रितीरिवाजांचा, आचार विचारांचा, रूढीचा, लोकसंस्कृतीचा तसेच लोकांच्या दैनंदिन काम काजाचा प्रभाव या विशिष्ट लोकनृत्य शैलिला आहे. लोकनृत्य जिथे निर्माण होते व सादर होते तेथील भौगोलिक स्थिती, हवामान यांचाही परिणाम दिसतो तसेच लोक ज्या भूमीवर नृत्य करतात त्या भूस्वरूपावरूनही लोकनृत्यांच्या शैली नियंत्रित होतात अर्थात हे परंपरेने ठरलेले असते. लोकनृत्यांची अशी पार्श्वभूमी लाभलेल्या या लोकनाट्य प्रकाराचा आस्वाद घेताना तेथील नैसर्गिक व सामाजिक वातावरणाशी एकरूप होऊन, स्वतः त्यात सहभागी होऊन आस्वाद घेणे महत्वाचे ठरते. दंडार या लोकनाट्याने आजच्या वैज्ञानिक व तंत्रज्ञानाच्या युगातही आपले अस्तित्व टिकविले आहे.

6) लळीत:—लळीत म्हणजे मंगल गाणे. नवरात्र किंवा धार्मिक प्रसंगी ईश्वरभक्तांची सोंगे आणून खेळ सादर केले जातात. लिळताचे प्रारंभीचे स्वरूप केवळ गीतात्मक होते. लिळताचा मूळ उद्देश वेदांतोपदेश हा होता. त्यात काही लोकरंजनासाठी सोंगे आणली जात. आजच्या युगात साधारणतः नवरात्राच्या शेवटच्या दिवशी किंवा उत्सवाच्या शेवटी धार्मिक लीला सादर केल्या जातात. लिळत हे किर्तनाशी एकरूप झालेले दिसते. मथुरेची ब्रजविहार परंपरा, बंगालची कृष्णलीला नाटके, कर्नाटकातील भागवत नाटके व महाराष्ट्रातील लळीते यात बरेच साम्य आहे.

7) भारुड:— भारुडाचे बीज लळीतामध्ये आहे. भालेदार, छडीदार, वासुदेव, दंडीगाण, गोंधळी, वाघ्यामुरळी, बहिरा, मूळा, आंधळा अशी विविध सोंगे भारुडामध्ये घेतली जातात. महाराष्ट्रातील भारुडामध्ये संत एकनाथांच्या भारुडांनी सर्वश्रेष्ठ स्थान मिळविले आहे. एकनाथांनी विविध विषयांवर आधारीत सुमारे 350 हून अधिक भारुडे लिहिली आहेत. आध्यात्मिक विषय घेवून प्राणी व पक्ष्यावरील रूपकात्मक रचना करणारे व लोकशिक्षण देणारे एकनाथ महाराज खरे समाजशिक्षक होत. आजच्या वर्तमान काळात भारुड लूप्तप्राय होत आहे.

8) पोवाडा:—पोवाडा म्हणजे विरांच्या पराक्रमाचे, विद्वानांच्या बुध्दीमत्तेचे, सामर्थ्याचे गुणकौशल्याचे काव्यात्मक वर्णन किंवा स्तुती होय. "ज्या प्रमाणे शृंगाराशिवाय लावणीची मजा नाही त्याप्रमाणे विररसाशिवाय पोवाड्याला बहार नाही" शिवशाहीपासून वीररसाने श्रोत्यांना रणांगणातील ओजाचा अनुभव घडविण्याचे अलौकिक

कार्यविररसपूर्ण पोवाड्याने केले. अंगावर रोमांच उभे करणारा, मनात चैतन्य जागवणारा व इतिहासाला जिवंत करणारा लोककलेचा प्रकार होय. डफ, तुणतुणे यासारख्या वाद्यांचा वापर करून शाहीर पोवाडा सादर करतो. पाठीमागे हेल काढणारा, साथ करणारा साथीदारांचा ससमुह असतो. खड्या व पहाडी आवाजात म्हटला जाणारा हा पोवाडा प्रत्यक्ष घटना, प्रसंग डोळ्यासमोर उभे करतो. पोवाडा सादर करणारा शाहीर याप्रसंगी विशिष्ट पेहरावात असतो. कुर्ता, पायजामा किंवा धोतर, अंगात जॅकेट आणि डोईवर फेटा असा त्याचा रुबाब असतो. काही वेळा त्याच्या हातात डफदेखील असतो. इतिहास घडविणाऱ्या अनेक राजे महाराजांची चरित्रे वाचूनही ज्या गोष्टी मनःचक्षूपर्यंत पोहचत नाहीत, त्या केवळ पोवाड्याच्या माध्यमातून साध्य होतात असे म्हटल्यास ते वावगे ठरू नये. घडून गेलेल्या घटनांची क्रमवार मांडणी पोवाड्याच्या माध्यमातून शाहीर करीत असतो. इतिहासात अजरामर झालेल्या अनेक व्यथांचा जीवनपट आणि त्याच्या शौर्याच्या गाथा पोवाड्याच्या माध्यमातून शाहीरांनी अमर करून ठेवल्या आहेत.

तरुणांमध्ये स्वातंत्र्याचे स्फूर्तिग चेतविण्यासाठी, वीरश्री निर्माण करण्यासाठी आणि त्यांच्यासमोर चांगले आदर्श प्रस्थापित करण्यासाठी पोवाड्याचे योगदान मोलाचे आहे. एवढेच नव्हे तर, एखाद्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक विषयावर किंवा चालू घडामोडींवर नेमके भाष्य करण्यासाठी आजही पोवाडा हा लोकनाट्य प्रकार उपयुक्त आहे. राजाश्रयामुळे बहरलेली ही शाहीरी कला लोकाश्रयामुळे विलक्षण लोकप्रिय झाली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण जनतेचे उद्बोधन करण्यासाठी या लोकनाट्याचे स्थान अत्यंत वरच्या दर्जाचे राहिले आहे. भारत सरकारच्या अनेक प्रकारच्या शासकीय योजना लाखो रुपये खर्चूनही सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचविणे शासनाला शक्य झाले नाही ते काम पोवाडा लोकनाट्याने सहजगत्या केले आहे.

9) गंगासागर:—महाराष्ट्रातील काही जिल्ह्यात गंगासागर ही लोककला प्रचलित असून त्यात गंगासागर हे पात्र केंद्रबिंदू असते. 20 ते 25 कलावंत ही कला सादर करतात. त्याला पौराणिक लोककथा व नाट्यात्मकतेची जोड असते. लौकिक आणि अलौकिक अशी संमिश्र कथा असून जीवनाचा वेध घेणारी कारुण्यमय कहाणी असते. लिखित अशी संहिता नसते. गंगासागरच्या कथानकातून आदर्श जीवन, युध्दवर्णन, राणीचा वनवास, धर्माचरण, पातिव्रत्य, फसवेगीरी, मित्रप्रेम असे विविध विषय सादर केले जातात. शिपाई, गुराखी, ज्योतिष्य, चमडी—दमडी, म्हातारी इत्यादी पात्राद्वारे विनोद निर्मिती केली जाते. लोकरंजनाचे महत्वपूर्ण कार्य गंगासागर या लोककलेने केले आहे.

10) भिंगीसोंग (बहुरूपी):— आपल्या कलाचातुर्याने विविध प्रकारच्या रुपात वावरणारा बहुरूपी हा लोककलेचा आणखी एक प्रकार ग्रामीण भागात विशेषतः सुगीच्या काळात निरनिराळे पोशाख करून व वेगवेगळी रूपे घेवून हा बहुरूपी अतिषयोक्तीपूर्ण बातम्या सांगत आणि विविध प्रकारचे आवाज काढून प्रसंगी धमकावणी देवून लोकांचे मनोरंजन करणारा बहुरूपी गावोगाव भटकतो. खास करून पोलीस हवालदाराचे रूप घेवून असणारा बहुरूपी आजही दिसून येतो. पूर्वीच्या काळी बहुरूपी रूपे घेवून शत्रूच्या गोटात षिरून गुप्तपणे वित्तबातमी काढण्याचे काम करण्यासाठी अशा प्रकारची खास बहुरूपी माणसे असायची. पोलीस खात्याला सुध्दा अनेक प्रसंगी या बहुरूप्यांची मोलाची मदत झाली आहे. असा हा बहुरूपी

आजही आपल्या लोककलेचा वारसा जपतांना दिसतो.

11) वासुदेव:—पहाटेच दान पावलं SS दान पावलं SS असे गात नाचत नाचत स्वतःभोवतीच प्रदक्षिणा घालणारा वासुदेव खेडयापाडयातल्या बाळगोपाळांच्या आकर्षणाचा विषय. उंच निमुळती मुकुटाच्या आकाराची मोरपिसाची टोपी डोक्यावर ठेवून घोळदार अंगरखा घालून काखेत झोळी, गळ्यात कवडयांची माळ, पायात चाळ, हातात चिपळया—टाळ अशा वेशात हा वासुदेव गावात घरोघरी येतो. परमेश्वराचे नामस्मरण आणि रामप्रहाराचे वर्णन करित भल्या पहाटे हा वासुदेव गावाला उठविण्यासाठी पूर्वी येत असे. आज महाराष्ट्रात काही ठिकाणी या वासुदेवाला पांगुळ असे संबोधले जाते.कुणीही पसाभर धान्य दिले की,वासुदेव आनंदाने एखादे गाणे म्हणतो. विशेषतः श्रीकृष्णाच्या संबंधी गाण्याचा अंतर्भाव असतो.हे धान्यरुपी दान तो आनंदाने स्विकारतो. आपल्या पूर्वजांचे नाव घेऊन दानरुपी प्रबोधनाचे कार्य व करमणुक वासुदेव करतो. आजही वासुदेव खेडयात व शहरात आपले समाजाप्रती असलेले महत्त्व व अस्तित्व टिकवून आहे.

12) वाघ्या मुरळी:— महाराष्ट्रात ज्ञात असणारा लोककलेचा एक प्रकार म्हणजे वाघ्या मुरळी होय. वाघ्या आणि मुरळी म्हणजे पुरुष आणि स्त्रीची दोन रुपेच होत.एखादया जोडप्याने जेजुरीच्या खंडोबालाकेलेल्या नवसामुळेमूल झाले तर ते देवाला म्हणजेच खंडोबाला वाहीले जाते.त्यालाच वाघ्या मुरळी म्हणतात. खंडोबाला अर्पण केलेला नवसाचा मुलगा 'वाघ्या' व मुलगी 'मुरळी' समजली जाते. ही वाघ्या मुरळी खंडोबाची गाणी म्हणत लोकांचे मनोरंजन व प्रबोधन करित भिक्षामागत फिरतात. ग्रामीण भागात जागरण गोंधळ घालण्याचे काम देखील ही मंडळी करतात. पश्चिम महाराष्ट्रातव कर्नाटकात हा लोककला प्रकार आढळतो. जेजुरीच्या खंडोबारायाची स्तुती करणे, समाजाचे प्रबोधन करणेच त्याचवेळी लोकरंजन करणे हे कामदेखील वाघ्यामुरळी या लोककला प्रकाराच्या व्दारे केले जाते हे विशेष.

13) गोंधळ:—देवीच्या नावाने गोंधळ करणाऱ्या लोकांना गोंधळी म्हणतात. गोंधळाचे दोन प्रकार आढळतात एक देवीचा गोंधळ व दुसरा साधा किंवा कथासार गोंधळ. देवीची पूजा बांधणे म्हणजे देवीच्या नावाने गोंधळ घालणे होय. गोंधळ घालण्यासाठी संबळ या वाद्याचा वापर केला जातो. अंगात मखमली अंगरखा, डोक्यावर कंगणीदार पगडी, गळ्यात कवडयांच्या माळा असा त्याचा वेश असतो गायन व स्तवन करून एखाद्या लोककथेच्या आधारे तो कथा सांगत निरूपन करतो. त्याला तुणतुणे वाजवून दुसरा एकजण साथ करित असतो. हा गोंधळ समाजप्रबोधनाबरोबरच मनोरंजन करणाराही लोककलेचा एक प्रकार आहे. वर्तमान काळात गोंधळाचे कार्यक्रम प्रसारमाध्यमांतून सादर होतात तसेच धार्मिक विधीच्या वेही गोंधळाचे कार्यक्रम होत आहेत त्यामुळे गोंधळ या लोकनाट्याचे महत्त्व अबाधित आहे.

14) भुत्या:— पश्चिम महाराष्ट्रात भुत्या नावाचा देवीचा उपासक भिक्षा मागणारा होय. पायात विजार, अंगात मोठा झगा, डोक्यावर कवडयाची शंकूच्या आकाराची टोपी, कमरेला कवडयाचा पट्टा, खांदयावर लटकवलेली तेलाची बुदली, काखेत झोळी, छातीवर पितळी टाक, गळ्यात हळदकुंकवाची पिशवी, हातात जळता चिंध्याचा पोत अशा पोशाखात भुत्या नावाचा देवीचा उपासक भिक्षा मागत फिरतो.सामान्यपणे मंगळवार व शुक्रवार तसेच नवरात्रामध्ये हे भुते दिसतात. समाज प्रबोधनाबरोबरच मनोरंजन करणारा असा हा

लोककला प्रकार आहे. मात्र सध्या असे भुते दिसणे खूपच दुर्मिळ झाले आहे. त्यांचे जतन करणे गरजेचे आहे.

15) कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ:—जत्रा, यात्रा या ठिकाणी,पौराणिक,ऐतिहासिक व सामाजिक घटनांच्या आधारे बाहुल्यांचे खेळ सादर करण्याची प्रथा फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. कथानकाच्या आधारे वेगवेगळी पात्रे, पोशाख, रंगभूषा ठरवून बाहुल्या बनविल्या जातात. त्यांना न दिसणारा काळा दोरा बांधून संगित व निवेदनाच्या आधारे नाचविले जाते.हल्ली दूरचित्रवाणीवरील विविध वाहिनयांवरही हे खेळ दाखविले जातात. आबालवृध्द साऱ्यांनाच भावणारा हा खेळ समाजातील अनिष्ट रुढी, परंपरा, राजकिय घडामोडींवर नेमके बोट ठेवतो. समाज प्रबोधनासाठी आजही या खेळाचा वापर होतांना दिसतो.

16) डायका— या भूतलावर मानवाने कल्याण व्हावे, या करिता कथा, पुराण, भजन, कीर्तन, जप, तप, पुजा, आरती अशा प्रकारे ईश्वर भक्तीचे साधन असून यातीलच एक भाग डहाका अहे. भगवान शिवशंकराचे आवडते शस्त्र त्रिशूल असून त्यावर डमरू शोभायमान दिसत असतो. डमरूपेक्षा आकाराने मोठया असलेल्या वाद्याच्या साथीने धार्मिक विधीनाटये गीत गाऊन केले जातात. डमरू हातात घेऊ वाजविला जातो तर डहाका हे वाद्य पायावर घेऊन हाताने वाजविले जाते. आपल्या परंपरागत दंडकाचा भाग म्हणून विवाह, बारसे किंवा मर्तिक अषा प्रसंगी देवीला गोंधळ घालण्याचा तसेच डहाका गायन करण्याचा विधी केल्या जातो. डहाकाची गाणी म्हणणारे बहुदा कुंभार जातीचे लोक असतात परंतु अलिकडे ढिवर, केवट (कोळी) भणारा जातीचे लोक डहाकाचे कार्यक्रम सादर करतात.विदर्भात नागपंचमी यात्रेवरून वापस आल्यानंतर, गणपती उत्सव, नवरात्री दुर्गा उत्सव, दिवाळीला लक्ष्मी उत्सवात, मुलाच्या बारषाच्या प्रसंगी, तेरवीच्य प्रसंगी तसेच विविध धार्मिक प्रसंगी आजही डहाकाचे विधिनाटये होत असतात. लोकजीवनात,लोकपरंपरेत,लोकधर्मात आणि देवधर्मात मोलाचे स्थान असलेल्या डहाका हा आदिशक्तीच्या उपासनेचा एक प्रकार आहे. आजच्या प्रसार माध्यमांच्या प्रभावामुळे हळूहळू क्षीण होत असले तरी या विधिनाट्याचे अस्तित्व कायम आहे.

समारोप—

या लोकनाट्य प्रकाराबरोबरच बरोबरच रामलिला, रासलिला, यक्षगान,कथकली, चित्रकथी, भावगीत, गायक, भाट, नौटंकी, जत्रा, भावई, सण, उत्सव, करपल्लवी, यासारख्या अनेक लोकनाट्य, लोककला प्रकाराचा वापर महाराष्ट्र तसेच देशाच्या अन्य भागामध्ये कमी—अधिक प्रमाणात होतांना दिसतो. ही सारी लोकनाट्य त्या त्या काळामध्ये लोकशिक्षण व मनोरंजनाच्या हेतूने वापरल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष—

आधुनिक विज्ञान माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात आणि विद्युत व इलेक्ट्रानिक माध्यमांच्या जमान्यात प्राचीन काळापासून जोपासले गेलेले हे सर्व लोकनाट्य प्रकार काळाच्या ओघात मागे पडत आहेत. ज्या काळात प्रसार माध्यमे अस्तित्वात नव्हती त्या काळात तसेच प्रसारमाध्यमांच्या अगदी प्राथमिक अवस्थेत या लोकनाट्यानी समाजाशी संवाद साधून प्रसार माध्यमांची भूमिका पार पाडलेली आहे. आज अत्याधुनिक प्रसार माध्यमे विकसित झाली असली तरी

लोकभाषा निर्माण करुन आणि त्या भाषेच्या माध्यमाचा वापर करुन लोकशिक्षण, समाजप्रबोधन व मनोरंजन याच लोकनाट्यांनी अत्यंत प्रभावीपणे केलेले आहे. 21व्या शतकात या लोकनाट्याचा वापर केवळ कमी होतांनाच दिसतो आहे, असे नव्हे तर यातील काही लोकनाट्या नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. भारतीय विशेषतः महाराष्ट्रीयन संस्कृतीचा हा पारंपारिक ठेवा आजच्या घडीला जपणे गरजेचे आहे. या लोकनाट्यांची उपयुक्तता वर्तमान काळात काही प्रमाणात संपल्याचे जाणवत असले तरी आपल्याला त्यांचे जतन करणे गरजेचे असून आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या व परिवर्तनाच्या युगात सर्व लोकनाट्याची जपणूक करुन ती टिकविणे

अत्यंत आवश्यक आहे.यासाठी भारत सरकारने शासन स्तरावर दखल घेतली आहे. लोककलांचा आणि लोकनाट्यांचा हा अनमोल ठेवा टिकावा त्याचे जतन व संवर्धन व्हावे यासाठी शासन स्तरावर आजच्या घडीला जोरकस प्रसत्न सुरू आहेत. विविध लोकनाट्यांचे कार्यक्रम भारतातील विविध राज्यांमध्ये होत असून शासनाने पुढाकार घेऊन विविध संस्थांच्यामाध्यमातून कार्य करणे हाती घेतले आहे. त्यामुळे अनेक लुप्तप्राय लोककलांना नवसंजिवनी मिळाली आहे.. भविष्यात शासनाला आणि आपणाला लोकनाट्याकडे सकारात्मकतेने बघून आपले अनमोल सांस्कृतीक संचितांचे संवर्धन करणेआवश्यक आहे.

सन्दर्भ ग्रन्थ —

- 1) प्रभाकर मांडे, (परंपरा, स्वरूप आणि भवितव्य) पुणे 2007
- 2) नामदेव व्हटकर, मराठी लोकनाट्य, तमाशा कला आणि साहित्य, कोल्हापूर, 1975
- 3) वि. कृ. जोशी, लोकनाट्याची परंपरा, पुणे 1961
- 4) प्रभाकर मांडे , लोकरंगभूमी, औरंगाबाद 1994
- 5) डॉ. मधुकर नंदनवार, भंडारा जिल्ह्यातील लोकनाट्याः दंडार. नागपूर(2016)
- 6) डॉ. सरोजिनी बाबर— मराठी लोकगीत.
- 7) पुरुषोत्तम कालभूत, लोकनाट्य उद्गम आणि विकास (1997) नागपूर.
- 8) पु.ग.सहस्त्रबुध्दे महाराष्ट्र संस्कृती,कॉन्टिनेटल प्रकाशन (1979) पुणे
- 9) डॉ. मधुकर नंदनवार, लोकनाट्यः दशा आणि दिशा, सर साहित्य केंद्र, नागपूर(2012)

Printing Area[®]

ISSN 2394-5303

Issue-100, Vol-01, April 2023

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April 2023, Issue-100, Vol-01

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

“Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.”

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

 Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

essential for long-term success in today's dynamic business environment.

1.11 Reference

- American Psychological Association. (2017). Work-Life Balance. Retrieved from <https://www.apa.org/topics/work-life-balance>
- Biason, R. S. (2020) The Effect of job satisfaction on employee retention. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, Vol. 8(3), pp. 405-413.
- Eurofound. (2019). Work-life balance and its association with quality of life. Retrieved from <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2019/quality-of-life-and-public-services/work-life-balance-and-its-association-with-quality-of-life>
- Fisher-McAuley, G., Stanton, J., Jolton, J., & Gavin, J. (2003). Modelling the relationship between work-life balance and organizational outcomes. Paper presented at the Annual Conference of the Society for Industrial Organizational Psychology, 1-26.
- Hayman, J. (2005). Psychometric assessment of an instrument designed to measure work life balance. *Research and Practice in Human Resource Management*, Vol. 13(1), pp. 85-91.
- Moen, P., Kelly, E. L., Hill, R., & Hawkins, A. J. (2015). Changing work, changing health: can real work-time flexibility promote health behaviors and well-being? *Journal of Health and Social Behavior*, 56(1), 31-47.
- National Institutes of Health. (2019). Work-life balance. Retrieved from <https://medlineplus.gov/ency/article/001954.htm>
- Oswald, A. J., Proto, E., & Sgroi, D. (2015). Happiness and productivity. *Journal of Labour Economics*, 33(4), 789-822.
- Society for Human Resource Management. (2016). The Benefits of Work-Life Balance for Employers. Retrieved from <https://www.shrm.org/resourcesandtools/hr-topics/employee-relations/pages/benefits-work-life-balance-employers.aspx>

⌘⌘⌘

Toni Morrison: An Overview of Her Writings

Dr. Raheel K. Quraishi

Assistant Professor of English

Bhiwapur Mahavidyalay,

Bhiwapur (Dist: Nagpur)

Abstract:

Literature is a social mirror that reflects the culture, history, and socio-political issues of distinct periods. Books have the rare ability to influence lives by weaving characters to whom we can relate - their hardships, tribulations, and accomplishments become our own. Morrison's work emphasizes racial injustice and its devastating effects. Her writings are based on her real-life experiences in the poorer parts of the African American society, as well as her own childhood experiences and observations. She has highlighted the difficulties and issues of African Americans in her writings. Her writing has severely upheld the political agenda by engaging in identity politics for social transformation. Her novels function as an open debate between black and white US citizens about slavery and freedom, enlightening the reader on the reality of slavery.

Keywords: African-American, novels, culture, black, women, social, writings

INTRODUCTION

Literature is an effective means of restoring black people's suppressed capacity of expression and speech, as well as promising a trend reversal and the reconstruction of womanhood. After the American Civil War, women experience double persecution, first for being female and then for being black. Approach of the author of Black writings, towards life and

language, is shaped by a complex blend of social and cultural elements. Morrison attempts to show the explicit and continuous series of struggles that blacks have had against the exploitative inclinations of Whites. Morrison offers a fresh perspective on American history and their battles to reinvent themselves in their respective cultures.

Toni Morrison, who was born and raised in Lorain, Ohio, earned a B.A. in English from Howard University in 1953. In 1955, she received a master's degree in American literature from Cornell University. After her marriage, she returned to Howard University in 1957, and raised two children until divorcing in 1964. In the late 1960s, Morrison became the first black female fiction editor at Random House in New York City. Throughout the 1970s and 1980s, she established her own reputation as an author. In 1998, her novel *Beloved* was adapted into a film. Morrison's books are renowned for confronting the severe effects of racism in America.

Toni Morrison was the first African-American woman to secure the Nobel Prize in Literature, in 1993. She was the ninth woman to accomplish so, and the first black woman. Her books have received both the National Book Critics Circle Award (for *Song of Solomon*, 1977) and the Pulitzer Prize (*Beloved*, 1987). She has received the Condorcet Medal, National Humanities Medal, Coretta Scott King Award, and Enoch Pratt Free Library Lifetime Literary Achievement Award.

Women have long been subjected to exploitative treatment and grave injustices just because of their gender. Despite technological advancement, things haven't improved much in the twenty-first century.

Most women are unaware that they, too, have a distinct identity and deserve to live a dignified life. They have become so accustomed to oppression that it has practically become a way of life for them. They must be cognizant and aware of the reality that they must carve

out their own place while maintaining their individuality and dignity. When women fail to do so, they just stagnate and become pawns in the hands of men, where they are easily manipulated. The majority of the female protagonists of Morrison experience this phase and are unable to free themselves from the traumatic situations that surround them.

Women must be aware of what is happening to them and understand that they are losing their individuality and dignity. Once they are conscious, they can choose the course that will lead to self-actualization. Women must strengthen their self-concept by focusing on their own inherent and essential traits, rather than rejecting themselves as weak and inadequate. Solutions created by one's own work, depending on one's circumstances and situations, will be more permanent than those provided by others. Thus, the study of Morrison's literature will inspire people in the underprivileged sections of society to speak out against injustice.

Toni Morrison has acquired a remarkable reputation in American Literature through her dedication to supporting Black culture, which deserves to be recognised. She fights for the plight of women in a gendered and racialized hegemonic culture for its unjust oppression of African-Americans by raising awareness and strengthening the values of black cultural heritage through literary representation in a world where Blacks were kept deprived of equality and freedom by the Whites. Morrison hopes to recreate the black image based on her own experiences. The richness of Black culture encompasses black language, music, myth, and rituals.

Ancestors of Toni Morrison were slaves, and she herself faced racial prejudice. Her works depict black people and their experiences in America. Morrison's writing is firmly based in African-American cultural tradition. Afro-Americans have traditionally been regarded

second-class citizens and have been ostracised. Morrison depicts the anguish of being black, the viewpoint of a black female writer on black female experience, and the revolution against hegemonic standards of domesticity, subservience, nurturance, and sexuality. Morrison depicts the patriarchal American society's treatment of black women in America.

Morrison's writings are based on her real-life experiences among the poorest parts of the African American society, as well as her own childhood experiences and observations, while investigating the challenges of sustaining a sense of black cultural identity.

Toni Morrison has acquired a remarkable reputation in American Literature through her dedication to supporting Black culture, which deserves to be acknowledged. She fights for the plight of women in a gendered and racialized hegemonic culture for its unjust oppression of African-Americans by raising awareness and strengthening the values of black cultural heritage through literary representation in a world where white Americans denied blacks equality and freedom. Morrison hopes to recreate the black image based on her own experiences.

Morrison's characters are usually caught ironically between two worlds, maybe because being caught between is a feature of the African-American experience. Many of the protagonists in Morrison's story do not even own their own bodies after being thrust into a new world, pushed into a predicament, and sold into slavery. The characters only exist as owned items.

This issue appears in many of Morrison's novels—the idea that the African-American community has lost its cultural identity as a result of a bargain struck with the White community. In other words, the black community has chosen to become culturally white through the consumption of products and patterns of behaviour in exchange for what it thinks to be social parity, but this dream of cultural equity is

just that, a fantasy fostered by both the black and white communities.

In Morrison's novels, true freedom is defined as thinking for oneself and relishing one's own existence. Women were pulled closer to household circles throughout the initial stages of industrialization. Her women folk represents both tradition and revolt. Toni Morrison discusses the shifting roles of women in the twentieth century.

Through their literary works, black women are articulating and attempting to define themselves. Toni Morrison is a black feminist pioneer. She raises the consciousness of black Americans, particularly feminists, to embrace themselves, their race, and their culture rather than being swayed by American culture and colour. Black Americans can only survive if they place more emphasis on the aforementioned factors.

To go beyond their marginal status as objects and appendages to the greater culture, Morrison's characters flip societal paradigms by rejecting the dominant discourse's cultural inscription on them. Her characters break free from that discourse by reinventing themselves as subjective entities and establishing a new vocabulary in which to define themselves.

CONCLUSION:

Morrison's writings are based on her own life experiences and insights. She has highlighted the difficulties and issues of black Americans in her writings. Morrison explains the prejudices and racism faced by African American women, as well as their battle based on racial prejudice, and exposes long sequence of struggles against the exploitative inclinations of the Whites. Morrison offers a fresh perspective on American history and their fight to reinvent themselves in their respective worlds.

Work Cited:

Morrison, Toni. *The Bluest Eye*. New York: Knopf, 1970.

- . *Beloved*. New York: Knopf, 1987.
- . *Jazz*. New York: Vintage, 1992.
- . *Paradise*. New York: Knopf, 1998.
- . *Song of Solomon*. New York: Plume, 1977.
- . *Sula*. New York: Knopf, 1993.
- . *Tar Baby*. New York: Knopf: distributed by Random House, 1981

Parker, Emma. "‘Apple Pie’ Ideology and the Politics of Appetite in the Novels of Toni Morrison" *Contemporary Literature* 39 (1998): 614-43.

Parker, Emma. "A New Hysteria: History and Hysteria in Toni Morrison’s *Beloved*" *Twentieth-Century Literature* 47 (2001) 1-19.

Rice, Alan. "‘Who’s Eating Whom’: The Discourse of Cannibalism in the Literature of the Black Atlantic from Equiano’s *Travels* to Toni Morrison’s *Beloved*." *Research in African Literatures*, 29 (1998): 107-21.

Rigney, Barbara Hill. *The Voices of Toni Morrison*. Columbus: Ohio State University Press, 1991.

Stanford, Ann Folwell. "‘Death is a Skipped Meal Compared to This’: Food and Hunger in Toni Morrison’s *Beloved*." *Scenes of the Apple: Food and the Female Body in Nineteenth- and Twentieth-Century Women’s Writing*. Ed. Tamar Heller and Patricia Moran. Albany: State University of New York Press, 2003. 129-147.

Taylor-Guthrie, Danielle, ed. *Conversations with Toni Morrison*. Jackson: University Press of Mississippi, 1994.

Warnes, Andrew. *Hunger Overcome? Food and Resistance in Twentieth-Century African American Literature*. Athens: The University of Georgia Press, 2004

Willis, Susan. "Eruptions of Funk: Historicizing Toni Morrison." *Black American Literature Forum* 16 (1982): 34-42

⌘⌘⌘

Women’s Voice in the Poems of Sylvia Plath

Shilpi Sharma

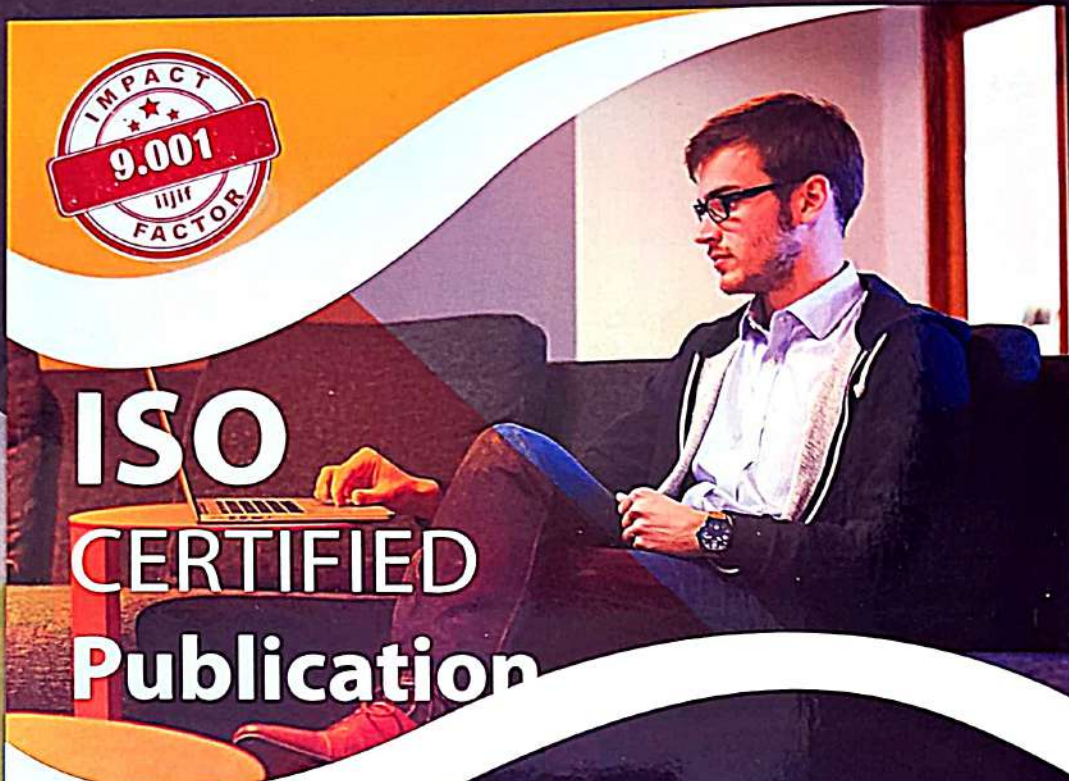
Asst. Prof. Department of English
Gindo Devi Mahila Mahavidyalaya, Budaun

Abstract:

Women share equal rights and responsibilities in the society but unfortunately they suffer a lot on account of their gender. Since time immemorial women have been subjected to innumerable atrocities in the society. Sylvia Plath has been a prominent figure in 20th century American literature. She was the one who gave voice to the sufferings of women in her works. She is a well known literary figure all over the world for writing on womanhood. She was a leading figure of the feminist literature of 1960s. In her work she wrote about women, their sufferings, their search for identity and their struggle to lead a happy life. Present paper discusses some of her poems in which she has shown the condition of women in the society. She very minutely delineates their problems in her poems like ‘Jailor’, ‘Lady Lazarus’, ‘Mushroom’, ‘The Applicant’ etc. These poems are presenting the miseries of women which Sylvia Plath herself has faced in her life.

Keywords: Patriarchal, Women, Feminism, Oppression, Restrictions

Sylvia Plath wrote a number of poems, presenting the image of women and their struggle. Her individual experiences and her struggle against the restrictions forced on her encouraged her to raise her voice against the patriarchal society. She was a good writer from the beginning but because of the male dominance, she has to struggle hard to identify

ISO CERTIFIED Publication

Harshwardhan Publication

WEB SITE
www.vidyawarta.com

PHONE NO
98 50 20 32 95

—
& Edit By
Dr.Gholap Bapu Ganpat

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra)
vidyawarta@gmail.com

Cell : 098 50 20 32 95

ISSN 2394-5303

Whatsapp

Mobile App

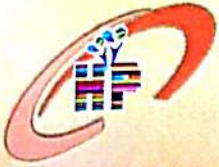

YouTube

Website

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

V i d y a w a r t a

Issue-46, Vol-03, April to June 2023

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

INDEX

- 01) A literary Review of Panchakosha Personality Theory
Dr.Ashok Kumar, Rohtak ||10
- 02) Status of Testimony in Classical Indian Epistemology
Dr. Biswanath Jena, Vadodara, Gujarat, INDIA ||14
- 03) Sports and exercise in Indian society
Ulhas Vijay Bramhe, Dist. Buldana ||19
- 04) Patriarchal Pressure on Reproductive Freedom
Dr. Preeti Joshi, Sana Sameja, Jaipur Rajasthan ||23
- 05) A Study of Post-Covid -19 Industrial Situation in Maharashtra State
Dr. Mangesh Shirsath, Dist. Beed MS ||28
- 06) EXPULSION IN INDIAN LITERATURE
Dr.Milind K. Telang, Hinganghat ||32
- 07) Impact of COVID-19 on patients with chronic diseases
Paridhi Bansal, Bhopal ||35
- 08) Marginalization Through the Gender Identity of Female Protagonists of ...
Patil Jayshree Ramdas, Karmad ||40
- 09) e-BUSINESS : VACCINATION TO COVID HIT TRADITIONAL MARKETS
Poonam Bishnoi, Jodhpur ||43
- 10) SOCIAL REALISM IN THE POEMS OF MEENA KANDASWAMY
Dr. Raheel K. Quraishi, Dist: Nagpur ||47
- 11) A critical analysis of changing pattern of E- banking services in India
Dr. Ruby Kumari, Jharia ||51
- 12) साहित्याचे स्वरूप कसे असते ?
प्रा. डॉ. एच.डी. आकोटकर, जि. बुलडाणा ||55
- 13) महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार
प्रा.डॉ.भालचंद्र देशमुख, जि.जळगाव ||57

SOCIAL REALISM IN THE POEMS OF MEENA KANDASWAMY

Dr. Raheel K. Quraishi

Department of English,
Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur,
Dist: Nagpur

Abstract:

In her literature, Meena Kandasamy exposes the drudgery of casteism and its consequences. All of her literature voices filled with fire as it projects out the anger in the mind of the Dalit communities. 'Dalit literature' is mixed with Indian as it is an offshoot on evil caste system that prevailed since time immemorial in this county. In spite of the abolition of the caste system by the constitution of India, it is still existed and practiced in many walks of life, with its ever dominating influence on the minds of its people. It may be compared with the practice of slavery in America and racism in Africa. The writings that emerge out as an explosion against casteism is Dalit literature. The literature of Meena Kandasamy flourished from these margins of the caste code dedicated since time immemorial. She harnesses her voice not only to give vent to the atrocities inflicted on the Dalits, but also to signify the anger that is boiling within their hearts as a reaction to these evil practices.

Keywords: Dalit, family, caste, India, community, women, Hindu, poems, people

Meena Kandasamy is the reputed radical feminist poet. She has hammered the male-dominated family structure and man-woman relationship. She never advocated the polygamy and patriarchal nature of the Indian culture. She favoured the matriarchal family structure for

Indian society. Her wrath and hatred against caste hierarchy and patriarchal nature of Indian society is remarkably echoed in many of her verses wherein she put forth her feminist approach very aggressively and provides valuable ideology on the issue of the social identity of the underprivileged section of the society. Kandasamy, with the help of bold language, give vent to her hatred against the caste hierarch and prevailing patriarchal views in the Indian society. She has used the revolutionary words in her verses to motivate people from Dalit community

The people from the higher caste community take it granted that the women from Dalit community are all-time available for them, for any kind of services, irrespective of her marital status. This dominant section enjoys the privilege to harass women from Dalit community. They harbour no sympathy towards such women-folk. Moreover, the exploitation of any girl from Dalit community is an entertaining subject of gossiping for them.

Due to casteism, the people in India compel to follow the framework of caste hierarchy to preserve odd social order. The ideology in the holy scriptures of Hindu has strengthen the practice of inequality in different spheres. Since time immemorial the existence of Dalit people is underestimated by the people of higher caste. Due to which, authors from Dalit community give vent to their anger against the Hindu ideology and its inhumane behaviour. Likewise Kandasamy also voices her revolutionary thoughts in her verses. Kandasamy thinks that there is a need of social revolution for ensuring the equal distribution of national resources and to build Indian society without any caste system. The influence of constitutional values have a wide impact to establish equal socio-economic and political structure without the caste hierarchy. Consequently, the ideology of liberty, equality, fraternity build the more powerful nation in the world. But socio-political spheres in India still

fail to implement these ideologies. The upper caste people favour monarchy and domination of the people of lower caste. They want to keep the people of lower caste in total ignorance and thus make them economically and financially weak. They also favour inequalities and discriminations and bizarre conditions prevailing in the social fabric of India, for which, they can go to any level against the people of lower caste. The fact is exposed by Kandasamy in her poetry entitled "Rebuild Worlds".

Hierarchy in the caste system is like an ideological poison which is widely used by the Hindu religion in which odd practices and mentality are prevailing—like Higher Caste and Lower Caste; Main caste and Sub-caste, touchable people and untouchable people, superior class and inferior class which practices odd. These bizarre practices are advocated by the Holy Scriptures of Hindu religion, by this they are simply milking the system of caste-hierarchy in India. The concept of four "Varnas" is a man-made thing with no social base. Kandasamy explained this touch taboo in her anthology of poem 'Touch'.

Women-folk in Dalit community suffers from various severe health issues because of lack of hygiene, scarcity of food and no effective medical facilities. It is very aptly projected through the case of Chinnamma who died during the difficulties emerge in her childbirth as a consequence of using an agricultural sickle to cut her umbilical cord. If they require certain medication, the same is denied because they are from lower caste. Women folk from Dalit community are frequently the victims of sexual abuse on behalf of their caste. Sexual exploitations highlight only on gender, not paying much attention towards many aspects and variables that intertwine with the issue of genders like caste and class. They are the victims of threatening, rape, naked parade, verbally harassed and their lives are spoiled by the upper caste men. It can be observed in the matter of an unnamed

fourteen-year-old girl who is pulled out from her grandmother's home and is inhumanely gang-raped throughout the night by the landlords.

"Touch" is the first anthology of poetry composed by Kandasamy, which consists of 84 poems. With the help of these poem, Kandasamy explores the history and culture of India. Her verses boldly pen-pictured the predicament of Dalit people, which is currently prevailing in modern India, too. Her verses handle the theme of caste discrimination, patriarchy, exploitation and subjugation of women from Dalit community. In her poem "Ekalavya", she boldly portrays the historical interpretation of Dalit exploitation by higher caste community. Guru Dronacharya was the teacher who taught Pandavas the art of archery, but when Ekalavya was learning archery assuming the clay-idol of Dronacharya as his "Guru", Dronacharya demanded his right thumb as a "Guru-Dakshina", thus Dronacharya discouraged Eklavya, only to favour Arjuna, from becoming the best archer in the world. Thus, Dronacharya schemed conspiracy against "Ekalavya". Just like that, in the current era, there are so many educational institutions which demand huge donations to keep away poor lower caste students from the main stream of social order.

"Ms Militancy" is Kandasamy's second collection of poems which consist of forty-one poems. Kandasamy re-narrates the mythology of Tamil-Hindu culture through a feminist point of view. For example, in one of her poetries, she gives a background for two mythical women. She speaks about "Sita" and "Shoorpanaka". "Sita" composed by Kandasamy disobeys the patriarchal rules and regulations framed by the Hindu religion. Her "Sita" is not in a mood to love her husband as he betrayed her and failed to protect and rescue her within a short period of time. So, she wishes to take revenge upon her cunning husband. She has lost her chastity due to the kidnapped. In "Ms Militancy", Kandasamy raises voice in favour of downtrodden women-

folk from Dalit community. The title "Ms Militancy" is very apt which suggests the revolutionary and courageous voice of Dalit community against the patriarchy prevailed in India, against the superstitious ideas and the age-old orthodox ideologies inflicted upon the lower caste woman by the Hindu dominant society having patriarchal approach.

In the current era, our country is enjoying the privilege of advancement in science and technology, even though lower caste community is deliberately excluded from the main stream of the society. The caste hierarchy in disguise is still prevailing in the social framework of India. All the functioning of Indian social order are based on the caste hierarchical system. Even the residential pattern in India is highly influenced by the casteism. This evil side of Indian social system is highlighted by Kandasamy in her poem "Shame".

The poem entitled "One-eyed" from the anthology "Ms Militancy" illustrates the response of the society on the dreadful violence imposed on the people of Dalit community. It is also a short analysis of the life-history of Dalit people. The words such as 'pot' 'water' and ' parched throat' indicate the struggle of Dalits even for the fundamental needs of life which were under the authority of upper caste people. The poem tries to put forth that instead of supporting the victim, the school criticizes the victim for involving the foul incident. This poem especially exposes the tragic episode that may have happened due to Dalits demanding their rights on drinking water. Kandasamy sarcastically employs the word touchable water interpreting the dichotomy established between inanimate elements also in terms of caste. The poem speaks about a small girl named as Dhanam who, after feeling thirsty, drinks water from a pot with her 'clumsy hand'. Under the practice of untouchability, this Dalit girl was punished for drinking the 'touchable water'. Lines in the poem show the atrocities inflicted

on Dalits for touching even an inanimate object that belongs to higher-caste people. Dhanam receives slaps for drinking water and she, unfortunately, loses her one eye for consuming the water belongs to the upper-caste touchable people. Here, one can cherish the same episode occurred in Karamachedu regarding the issue of drinking water. The poem entitled "Liquid Tragedy: Karamachedu 1985" included in the anthology namely "Touch", recreates the massacre in Karamachedu which occurred in 1985 in the state of Andhra Pradesh. The higher-caste men (Kammas) murdered six Dalit-men (Madiga) and raped Madiga women. The notorious massacre happened when a Madiga women opposed the upper caste men for cleaning off the dirty buffaloes in the pond which was utilized by Madigas for drinking water. In this poem Kandasamy raises a question as to whether it is justified to suppress the voices of the Dalit people. She also criticizes the non-violence movement advocated by Mahatma Gandhi expressing that it was Dalit people who had to tolerate the burning outcomes of such movements and higher-caste people enjoyed its fruits. While composing the poem "Mohandas Karamchand" she addresses Gandhi as fraud: "Bapu, bapu, you fraud, we hate you" (29). She raises question on Gandhiji's approach to caste system prevailed in India and denies to consider him as the Mahatma in the lines, "Who? Who? Who? Mahatma ...truth non-violence. Stop it enough taboo" (1-4). In this way, the aesthetics of Dalit literary men involves a concentration on the genuine issues happened and happening in the society and the literary men from Dalit community do not involve in framing rules on composing any genre of literature. On the contrary, they put a question mark on the rules fixed for writing of literary work which is hard to follow for a common man who has led life in wretched conditions. To allude few such examples, one can notice that poems of Kandasamy refer to some similar caste violence episodes. The newspaper report begins with the headline of "Reward announced on 17 accused in hut burning case" drafted by Omar Rashid issues a remark on the tragic event of several huts being burnt. The huts were owned by a

Dalit community living in Jaunpur. They were set on fire after two groups fought over a minor event. In another incident of Massacre that happened in 1996, a mob carried out a Massacre claiming the life of 21 people, comprising of 11 women, 6 children and 3 infants were among the victims. This particular incident had taken place in the village of Bathani Tola in central Bihar. Unfortunately, "The Patna High Court" acquitted 23 persons who were convicted of the ghastly murders. The court put forth the excuse of defective evidence for acquitting the convicts. The real events like this, are genuinely exposed in the poems of Kandasamy. Her another poem entitled "Rape Nation" deals with the Hathras rape case. The poem presents the way in which the house of victim was blocked while burning the body of the victim and not allowing the family to perform her final rites. Thus, Kandasamy has realized how the "Sanatana Dharma" in India has established a rape tolerant culture. The poem talks about the discourse of Sati and its modern versions. It also deals with the patriarchal concept about women-folk ordained by Manu in the book "Manusmriti".

To suppress the voice of Dalits, the upper class and elite class people adopted a strategy of objectification. So, the poet Kandasamy in her poem entitled "Backstreet Girls" shrewdly dramatizes and awakens sisterhood, a realization of solidarity within the Dalit society. Kandasamy shows her boisterous and guiltless proclamation of irrepressible sexual autonomy is apparent in words like: 'slut', 'bitch', 'witch' and 'shrew'. The choice and usage of words is a deliberate criticism on the conformist behaviour expected of woman so as to consider her suitable for marriage. Kandasamy hammers the cultural orthodoxy and conventional codes that condemn women as licentious. Therefore, the poet persona concentrates to make free her sisters from the vicious bondage of domesticity and drugery. From its title, the poem signifies a counter-attack on and non-conformity with tradition and culture. In such mode of thinking, Kandasamy looks similar to Periyar who too insisted women to exercise their liberty and agency and to take on lovers depend on their desire.

Conclusion:

The caustic and uncompromising verses of Kandasamy boldly challenge the time-honoured customs. Throughout the pages, the readers are attached to the words and images, metaphores and sarcasm, humour, and puns, that give shock and make them to re-think and re-conceptualize the hierarchal system and the power structures at work in the present society. Her verses emphasize women who are in search of their identity and are marching on the path of self-discovery, demanding their agency at every step and accomplishing subjectivity along the way. They are marching in the direction of new-womanhood by the method of protest in the shape of rejection, disobedience, triviality and more smooth behavioural norms for women.

Works Cited:

Anand, S., editor. *Touchable Tales: Publishing and Reading Dalit Literature*. Navayana, 2003.

Ahmad, Aijaz. *In Theory: Classes, Nations, Literatures*. London: Verso, 1992

Bajaj, Nirmal. *Search for Black Identity in Black Poetry*. New Delhi: Atlantic Publisher and Distributer. 2001. Print.

Bande, Usha, and Atma Ram. *Women in Indian Short Stories: Feminist Perspective*. Rawat Publication, 2003.

Das, Kamala. Foreword. *Touch by Meena Kandasamy*. Mumbai: Peacock Books, 2006. Print.

Dharwadekar, Vinay. "Modern Indian Poetry and its Contexts". Afterword. *The Oxford Anthology of Modern Indian Poetry*. Ed. Dharwadekar and A.K. Ramanujan. New Delhi: Oxford UP, 2010. 201-207. Print

Kandasamy, Meena. *Touch*. Mumbai: Peacock Books, 2006. Print.

—. *Ms. Militancy*. New Delhi: Navayana Publishing, 2010. Print.

Rajawat, Mamta, ed. *Dalit Women: Issues and Perspectives*. New Delhi: Anmol Publications, 2005, Print.

Publisher & Owner

₹ 400/-

Archana Rajendra Ghodke

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra)

ISSN-2319 9318

Edit By

Dr. Gholap Babu Ganpat
Parli Vajinath, Dist.Beed 431 515

Whatsapp

Mobile App

YouTube

Website

चंद्रपूर जिल्ह्यातील पेटीएम वापरकर्त्यांच्या समाधान पातळीचे अध्ययन

हरीश टी. गजभिये^१ व अनिता व्ही. महावादीवार^२
^१राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमूर, जि. चंद्रपूर
^२भिवारपूर महाविद्यालय, भिवारपूर, जि. नागपूर

Corresponding Author : hareshgajbhiye@gmail.com, mahawadiwar.anita@gmail.com

Communicated : 20.12.2022

Revision : 12.01.2023
 Accepted : 20.01.2023

Published: 30.01.2023

सारांश :-

पेटीएम ही कंपनी डिजिटल पेमेंट आणि डिजिटल वहलेटमध्ये लोकप्रिय आहे. तसेच, कंपनीने ई-कहमर्स क्षेत्रात देखील पदार्पण केलेले आहे. पेटीएम कंपनीचे पेटीएम मॉल नावाचे ई कहमर्स अह्नलाईन स्टोअर आहे. या अह्नलाईन स्टोअर मध्ये अनेक वस्तुंवर डिस्काउंट आणि अह्नफर्स उपलब्ध असतात. पेटीएम मॉलमधील सर्व प्रहडक्ट्स वर कॅशबॅक मिळते. नोटबंदीनंतर अह्नलाईन आर्थिक व्यवहारांना चालना देण्यात आली तसेच कोरोना काळात तर अह्नलाईन व्यवहार करणाऱ्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली. संपूर्ण जगाच्या अर्थव्यवस्थेवर कोरोना आजाराने खूप मोठ्या प्रमाणात परिणाम केला आहे. आज विविध देशांना त्यांच्या अर्थव्यवस्थांना उभारी देण्यासाठी विविध माध्यमांतून, विविध क्षेत्रांसाठी विविध प्रयत्न करावे लागत आहेत. कोरोनापासून होणारी जीवीतहानी टाळण्यासाठी लॉकडाऊन करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. परिणामतः संपूर्ण आर्थिक व्यवहार ठप्प झाले. परंतु या काळामध्ये डिजिटल व्यवहारात मोठी वाढ झाली आहे. त्याचाच परिणाम म्हणून चंद्रपूर जिल्ह्यात सुध्दा चहावाल्यापासून ते शहपिंग महलपर्यंत सर्वच लहान-मोठ्या टिकाणी अह्नलाईन पेमेंटची सुविधा उपलब्ध आहे. भारतातील सर्वच राज्यामध्ये अनेक ग्राहक पेटीएमचा वापर करून जलद अह्नलाईन पेमेंट करतात. वेळेची बचत आणि अनेक पर्याय यामुळे अनेक वापरकर्ते अह्नलाईन खरेदी करणेच अधिक पसंत करतात. दुकानात पैसे भरण्यापासून तर मोबाइल रिचार्ज करण्यापर्यंत जवळपास सर्वत्र अह्नलाईन पेमेंटचा वापर करतात. प्रस्तुत संशोधनामध्ये असे आढळून आले की, चंद्रपूर जिल्ह्यातील काही पेटीएम वापरकर्त्यांनी समाधान व्यक्त केले तर काहींनी अतिरिक्त शुल्क आकारले जाते अशी नाराजी व्यक्त केली आहे.

बिजशब्द : पेटीएम, खरेदी-विक्री, नोटबंदी, कोरोना-१९, ई.कॉमर्स.

संशोधन पध्दती :-

संबंधीत संशोधन हे विविध पुस्तके, जर्नल्स, वर्तमानपत्रे यावरून करण्यात आलेले आहे.

प्रस्तावना :-

पेटीएम एक भारतीय शहपिंग वेबसाईट आहे. कंपनीचे सन २०१० मध्ये उद्घाटन करण्यात आले. पेटीएम ही एक भारतीय ई-कहमर्स खरेदी साईट आहे, कंपनीची स्थापना विजय शेखर शर्मा यांनी केली होती. भारतात नोएडा (उत्तर प्रदेश) येथे पेटीएमचे मुख्यालय आहे. पेटीएम वीज बिल, वायू बिल तसेच रिचार्जिंग आणि विविध पोर्टलचे बिल देयके प्रदान करते. पेटीएमने २०१२ मध्ये भारतात ई.कहमर्स मार्केटमध्ये प्रवेश केला, पिलपकार्ड, अॅमेझह्न आणि स्नॅपडील व्यवसायाची वैशिष्ट्ये आणि उत्पादने देण्यास सुरुवात केली. तसेच २०१५ मध्ये त्यांनी बसची तिकिट सेवा सुरु केली. पेटीएम सध्या ११ भारतीय भाषांमध्ये उपलब्ध आहे आणि मोबाईल रिचार्ज, युटिलिटी बिल

पेमेंट्स, ट्रॅव्हल, मूव्हीज आणि इव्हेंट बुकिंग तसेच किराणा स्टोअर्स, फळे आणि भाजीपाल्याच्या दुकानांत, रेस्टहॉट्स, पार्किंग, टोलमध्ये अह्नलाईन वापर करण्यासाठी उपलब्ध आहेत.

सन २०१० मध्ये प्रीपेड मोबाइल रिचार्ज वेबसाईट म्हणून पेटीएम स्थापन करण्यात आले. पेटीएम पे थ्रू मोबाईलचे संक्षिप्त रूप आहे. आज प्रीपेड मोबाइल, डीटीएच आणि खरेदी भारतातील सर्वात लोकप्रिय अह्नलाईन वेबसाईट आहे, आणि पेटीएमला अॅड्रह्नड आणि आयोएस एप्लिकेशनला सगळ्यात लोकप्रिय अप्समध्ये स्थान देण्यात आले आहे. स्थापनेच्या तीन वर्षांनंतर कंपनीने २५ दशलक्ष वहलेट वापरकर्त्यांची एक वापरकर्ता आधार आणि १ दशलक्ष अॅप डाउनलोड तयार केले आहे.

सन २०१४ मध्ये कंपनीने पेटीएम वहलेटला सुरुवात केली, भारतातील सर्वात मोठी मोबाइल पेमेंट सेवा मंच, ४० लाखांपेक्षा अधिक सेवाना सुरुवात केली.

उबेर, बुकमाईशो आणि मेकमाईट्रिप सारख्या इंटरनेट कंपन्यांमध्ये भरणा करण्याचा पर्याय आहे. तसेच २०१७ मध्ये पेटीएम ने पेटीएम पेमेंट बँक लिमिटेड (पीपीबीएल) नावाची एक नवीन बँक सुरु केली आहे. आता केवायसी पडताळणी अंतर्गत पेटीएम बँक पेटीएम वहलेट रूपांतरित होईल.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१) चंद्रपूर जिल्ह्यातील पेटीएम वापरकर्त्यांच्या समाधान पातळीचे अध्ययन करणे.

चंद्रपूर जिल्ह्याचा इतिहास :-

चंद्रपूर हे नाव प्रचलित असलेला हा जिल्हा प्राचीन काळी 'लोकापूरा' या नावाने ओळखला जात असे. याचेच नामांतर काही काळानंतर 'इंद्रपूर' आणि त्यानंतर 'चंद्रपूर' असे झाले. ब्रिटिशांच्या कारकीर्दीत हा जिल्हा 'चांदा' या नावाने ओळखला जात होता. सन १६६४ मध्ये चांदा हे नाव बदलून पुन्हा चंद्रपूर असे करण्यात आले. या प्रदेशावर बऱ्याच काळापर्यंत हिंदु आणि बौद्ध राजाची सत्ता होती. या भागावर राज्य करित असलेल्या वैरागडच्या माना राजाकडून नवव्या शतकात गोंड राजांनी सत्ता हस्तगत केली. सन १२४० ते १७५१ पावेतो येथे मराठ्यांची सत्ता प्रस्थापित होईपर्यंत गोंड राजांचीच सत्ता होती. मराठे राजे रघुजी भोसले हे सन १८५३ मध्ये विनावारस मृत्यू पावल्यानंतर नागपूर प्रांतासहित चंद्रपूर हे ब्रिटिश साम्राज्याला जोडण्यात आले होते.

सन १६६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यानंतर चंद्रपूर जिल्हा महाराष्ट्र राज्यातील एक जिल्हा म्हणून गणला जाऊ लागला. या वेळी जिल्ह्यात एकूण सहा तालुके होते. हा जिल्हा आकारमानाने भारतात दुसऱ्या व महाराष्ट्रात पहिल्या क्रमांकाचा होता. दिनांक १ मे १९८१ पासून जिल्ह्यातील सर्व पंचायत समित्यांना तहसिलचा दर्जा देण्यात आला. त्यानूसार जिल्ह्यात सहा ऐवजी एकूण अठरा तालुक्यांचा समावेश करण्यात आला. नंतर प्रशासकीय सोयीसाठी जिल्ह्याचे दिनांक १६ ऑगस्ट १९८२ रोजी विभाजन करून गडचिरोली, धानोरा,

आरमोरी, कुरखेडा, चामोर्शी, सिरोंचा, अहेरी आणि ऐटापल्ली असे आठ नविन तालुके नवनिर्मित गडचिरोली जिल्ह्यात समाविष्ट केले. परिणामी चंद्रपूर, भद्रावती, वरोरा, चिमूर, नागभिड, ब्रम्हपूरी, सिंदेवाही, मूल, गोंडपिपरी आणि राजुरा या दहा तालुक्यांचा चंद्रपूर जिल्ह्यात समावेश करण्यात आला. १५ ऑगस्ट १९६३ पासून मूल आणि राजुरा या दोन तालुक्यांचे विभाजन होऊन अनुक्रमे सावली आणि कोरपना या दोन स्वतंत्र तालुक्यांची निर्मिती झाली. तसेच १५ ऑगस्ट २००० पासून चंद्रपूर व गोंडपिपरी या दोन तालुक्यांचे विभाजन होऊन अनुक्रमे बल्लारपूर व पोंभूर्णा या दोन तालुक्यांची निर्मिती झाली. तसेच १५ ऑगस्ट २००२ पासून राजुरा आणि कोरपना तालुक्यांचे विभाजन होऊन जिवती तालुक्याची निर्मिती झाली अशा प्रकारे चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये सध्या एकूण पंधरा तालुके कार्यरत आहेत.

अह्नलाईन शहपिंग म्हणजे काय?

एखाद्या डीवाईस वरून इंटरनेटच्या मदतीने कोणतीही गोष्ट अह्नलाईन खरेदी करणे म्हणजेच अह्नलाईन शहपिंग करणे. म्हणजेच एखाद्या स्मार्टफोन किंवा लॅपटॉप च्या मदतीने अह्नलाईन ऍप्लिकेशन किंवा वेबसाईट वरून आपल्याला हवे ते प्रहडक्ट अह्नलाईन खरेदी करणे. अह्नलाईन शहपिंग ही ई.कहर्मर्स वेबसाईट वरून केली जाते.

पेटीएम मॉल :-

पेटीएम ही कंपनी डिजिटल पेमेंट आणि डिजिटल वहलेटमध्ये लोकप्रिय आहे. तसेच, कंपनीने ई-कहर्मर्स क्षेत्रात देखील पदार्पण केलेले आहे. पेटीएम कंपनीचे पेटीएम मॉल नावाचे ई कहर्मर्स अह्नलाईन स्टोअर आहे. या अह्नलाईन स्टोअर मध्ये अनेक वस्तूंचा डिस्काउंट आणि अह्नफर्स उपलब्ध असतात. पेटीएम मॉलमधील सर्व प्रहडक्ट्स वर कॅशबॅक मिळते. तसेच पेटीएम मॉलमध्ये होम फर्निचर, फॅशन, इलेक्ट्रॉनिक्स इत्यादी वस्तू खरेदी करता येतात.

मोबाईल वहलेट :-

मोबाईलमध्ये पेटीएम सर्वात लोकप्रिय मानले जाते. नोटबंदीच्या काळापासूनच मोबाईल वहलेट खूप लोकप्रिय आहे आणि याच्या माध्यमातून आपण कोणालाही पैसे देऊ शकता. आता तर याद्वारे कोणत्याही बँकेच्या खात्यात पैसे देखील हस्तांतरण करू शकतो. याचे शुल्क आकारण्यात येतात. मोबाईल वहलेट, अह्नलाईन व्यवहारात खूप लोकप्रिय आहेत.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील पेटीएम वापरकर्त्यांचे समाधान :-

ऑनलाईन शॉपिंग करणे आजच्या काळात खूप लोकप्रिय झाले आहे. पूर्वी कोणतीही वस्तू खरेदी करण्यासाठी महल मध्ये किंवा बाजारामध्ये जावे लागायचे. त्यासाठी खूप वेळ लागायचा. कधी कधी आपल्याला हवी ती वस्तू मिळायची सुद्धा नाही. पण जस जसे तंत्रज्ञान विकसित होत गेले. सर्व अह्नलाईन होऊ लागले. त्यातच शहपिंग करणे देखील अह्नलाईन झाले. लोकं महलमध्ये जाऊन किंवा मार्केटमध्ये जाऊन शहपिंग करण्यापेक्षा एका जागेवरून मोबाईल वरून अह्नलाईन शहपिंग करत आहेत.

आज चंद्रपूर जिल्ह्यातील बहुतांश लोकांकडे स्मार्टफोन असल्यामुळे एका क्लिक वर कोणतेही प्रहडक्ट अह्नलाईन मागवता येते. तसेच अह्नलाईन डिलिव्हरी फ्री असल्यामुळे आपले पैसे ही वाचतात आणि वेळ ही वाचतो. त्यामुळे अह्नलाईन खरेदी कडे ग्राहक जास्त प्रमाणात वळत आहेत.

अह्नलाईन खरेदीत भारताचे स्थान :-

सन २०२० मध्ये जेवढे मोबाईल विकले गेले आणि त्यातील जेवढे अह्नलाईन विकले गेले त्यात भारतीयांनी ४५ टक्के फोन अह्नलाईन खरेदी करून जगात एक नंबरचे स्थान मिळविले आहे. या संदर्भात काउंटर पड्डांचा एक अहवाल सादर झाला आहे. त्यानुसार गतवर्षी जगभरात २६ टक्के मोबाईल विक्री ई.कहर्मर्स माध्यमातून झाली. म्हणजे प्रत्येक चार फोन मागे एक फोन अह्नलाईन खरेदी केला गेला. कोविड-१९ ने खरेदी पॅटर्न बदलण्यात मोठी भूमिका पार पाडली.

जगातील प्रमुख देशात अह्नलाईन मोबाईल विक्रीचे आकडे पाहिले तर भारतात सर्वाधिक म्हणजे ४५ टक्के मोबाईल अह्नलाईन खरेदी करण्यात आले. त्यापाठोपाठ ब्रिटन ३६ टक्के, चीन ३४ टक्के, ब्राझील ३१ टक्के, अमेरिका २४ टक्के, द. कोरिया १६ तर नायजेरिया ८ टक्के असे हे प्रमाण आहे. अह्नलाईन मोबाईल विक्रीत गतवर्षात ६ टक्के वाढ नोंदविली गेली. भारतात व्यवसाय करणाऱ्या बहुतेक मोबाईल कंपन्या स्मार्टफोन विक्री अह्नलाईन करत आहेत. शाओमी, रियल मी, ओप्पो, पोको, विवो, सॅमसंग, टेक्नो या कंपन्या त्यात आघाडीवर आहेत. अह्नलाईन खरेदीत भारतीय ग्राहकाला फायदा मिळतो. पेटीएम कार्डवर खरेदी केली तर कॅश बॅक मिळतो त्यामुळेही भारतीय ग्राहक अह्नलाईन मोबाईल खरेदीला पसंती देतात असे दिसून आले आहे.

निष्कर्ष :-

चंद्रपूर जिल्ह्यातील लोकसंख्या ही दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. तसेच वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येबरोबर गरजा देखील वाढत असून आपली गरज पूर्ण करण्याची सर्वांनाच घाई झाली आहे. आजकाल प्रत्येकजण डिजिटल वहलेट ॲप पेटीएमचा वापर करतो. पेटीएमचा वापर फक्त सर्वात लहान आणि मोठ्या पेमेंटसाठी केला जातो. याचा विचार करून पेटीएमने मोबाईल रिचार्ज आणि बिल पेमेंट (डिजिटल वहलेट) वर अतिरिक्त पैसे कमावण्यास सुरुवात केली आहे. लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे सर्व युजर्ससोबत असे घडले नाही. परंतु काही युजर्सनी मात्र तक्रार केली की, त्यांच्या बिल पेमेंटवर अतिरिक्त शुल्क आकारले जात आहे.

पेटीएम आता मोबाईल रिचार्ज आणि बिल पेमेंटसाठी आपल्या युजर्सकडून सुविधा शुल्क आकारत आहे. यानंतर युजर्सनी मायक्रो.ब्लहिंग साइट ट्विटरवर नाराजी व्यक्त केली आहे. मात्र या मुद्द्यावर कंपनीकडून अद्याप कोणतेही स्पष्टीकरण देण्यात आलेले नाही. महत्वाचे म्हणजे पेटीएमने युजर्सना सूचित केले होते की, ते कोणत्याही व्यवहारावर सुविधा

शुल्क आकारत नाही आणि कधीही आकारणार नाही. मात्र, ही सुविधा केवळ वहलेट, यूपीआय आणि कार्ड पेमेंटवर उपलब्ध असेल, असेही कंपनीने स्पष्ट केले होते. यामध्ये पेटीएम पोस्टपेडचा समावेश नाही. काही युजर्सनी ट्विटरवर तक्रार केली आहे की पेटीएमद्वारे मोबाईल रिचार्ज आणि बिल पेमेंटसाठी सुविधा शुल्क आकारत आहे. यासोबतच काही युजर्सनी पेटीएमच्या त्या जुन्या ट्विटरचा स्क्रीनशूटही शेअर केला आहे, ज्यामध्ये सुविधा शुल्क न घेण्याबाबत बोलले आहे.

संदर्भ :-

- Prajapati Naincy (2017), 'A Study on Impact of Demonetization on Online Transactions', International Journal for Innovative Research in Multidisciplinary Field.
- Trilok Nath Shukla (2016), 'Mobile Wallet: Present and the Future' International Journal in Multidisciplinary and Academic Research (SSIJMAR) VOL5, No3, June, 2016 (ISSN 2278-5973).
- Effects of covid-19 pandemic on Indian Economy and Marginalised sections- 2 June 2020.
- International Webinar on Impact of COVID-19 on Global Economy- 12 June 2020.
- बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, कुळकर्णी मृणाल (२०१४): "सामाजिक संशोधन पद्धती", श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०२०, जिल्हा चंद्रपूर
- लोकमत वृत्तपत्र, १३ मे २०२०.
- लोकमत वृत्तपत्र, १४ मे २०२०.

Barriers and Drivers Of E-Banking Acceptance in Nationalized and Scheduled Banks: A Case Study of Nagpur District

Archana Nischal Mungle, Research Scholar, RTM Nagpur University, Nagpur
Dr. Anita V. Mahawadiwar, Research Supervisor, RTM Nagpur University, Nagpur

Abstract

The transition to e-banking has revolutionized the banking industry, offering enhanced convenience, efficiency, and accessibility to customers. This case study investigates the barriers and drivers of e-banking acceptance in nationalized and scheduled banks within the Nagpur District of India. By examining a wide array of factors including technological awareness, perceived ease of use, perceived usefulness, trust, security concerns, and demographic influences, this research aims to provide a nuanced understanding of customer attitudes towards e-banking. Through a comprehensive review of existing literature and empirical data, this study identifies key impediments such as security concerns, lack of technological infrastructure, and limited digital literacy, while also highlighting drivers including convenience, time-saving, and enhanced service quality. The comparative analysis between nationalized and scheduled banks reveals distinct challenges and opportunities, offering valuable insights for banking institutions to tailor their strategies for increasing e-banking adoption. This study contributes to the academic discourse on digital banking and provides actionable recommendations for policymakers and bank executives to foster greater acceptance of e-banking services in the Nagpur District and similar regions.

Keywords – Banking Industry, Digital Literacy, Financial Inclusion, Service Quality, Customer Perceptions

Introduction

The landscape of banking services has evolved significantly with the advent of electronic banking (e-banking), offering customers unprecedented convenience, accessibility, and efficiency in financial transactions. In India, this transformation is particularly noteworthy, driven by advancements in technology, increasing internet penetration, and a growing demand for digital solutions. Nationalized banks, characterized by their extensive branch networks and government ownership, coexist with scheduled banks, including private sector entities and regional rural banks, each offering distinct approaches to digital banking services.

The Nagpur District, situated in Maharashtra, India, serves as a pivotal economic hub where both nationalized and scheduled banks play crucial roles in catering to diverse customer needs. Understanding the factors influencing customer acceptance of e-banking services within these banking structures is essential for optimizing service delivery and enhancing customer satisfaction. While nationalized banks traditionally enjoy a reputation for security and reliability, scheduled banks often lead in technological innovation and customer-centric service offerings.

This study aims to explore the barriers and drivers of e-banking acceptance among customers of nationalized and scheduled banks in the Nagpur District. By conducting a detailed analysis encompassing technological awareness, perceived ease of use, perceived usefulness, trust, security concerns, and demographic influences, this research seeks to uncover nuanced insights into customer perceptions and behaviors towards e-banking. Through a comparative case study approach, this research will delineate the distinctive challenges and opportunities faced by both types of banks in promoting e-banking adoption.

By bridging gaps in existing literature and incorporating empirical findings, this study contributes to the broader discourse on digital banking adoption in India. It provides actionable insights for banking institutions to refine their strategies, address customer concerns, and capitalize on emerging opportunities in the dynamic landscape of e-banking. Ultimately, this research aims to support informed decision-making among policymakers and banking executives, fostering greater financial inclusion and enhancing the overall banking experience in the Nagpur District and similar regions.

Literature review

V. Suresh, (2022) Customers hold private sector banks in greater esteem than public sector banks when it comes to service aspects. Customers' greater interest in transacting with private

5 March 2023 (Sunday)

sector banks, as opposed to public sector banks, may explain why these institutions are held to higher standards. Customers have higher hopes for private sector banks than for public sector ones, suggesting that they will be more satisfied overall. To evaluate financial institutions' service quality, this approach was based on the SERVQUAL methodology's foundational elements. For this data collection, 30 respondents were chosen at random from each bank.

In 2022, Behin (M. H.) The results of this survey highlight the fact that private sector bank clients have more significant difficulties while using E-banking services in comparison to public sector bank customers. Online banking services are well-received by consumers of both public and private sector banks, according to the research.

Tyagi, M., & Fatima, (2022) set out to compare and contrast SBI and ICICI Bank's online banking services in an effort to learn more about the elements that influence consumers' opinions of both banks' online banking offerings and their expectations for the future of online banking. A descriptive research approach was chosen as the technique to accomplish the project's goal. A systematic questionnaire is developed and 150 clients from SBI and ICICI bank are selected to participate in this study. When comparing SBI Bank and ICICI Bank, the research found that SBI Bank had the superior E-banking service. Internet banking in India is expected to see fast expansion in the future, thanks to available technology that guarantees the safety and privacy of e-transactions and the standards set by the RBI on several elements of the industry.

Researchers Dhanya B. K. and V. P. Velmurugan (2022) looked at how different demographics impacted trust, satisfaction, value, and quality of service when it came to online banking. In the Thiruvananthapuram area of Kerala, India, 290 clients from three different banks—Canara, Punjab National, and Indian Overseas Bank—were interviewed as part of a study. The study found that customers with greater levels of education, better incomes, and longer histories of utilizing Internet banking for a majority of their financial accounts tended to have more favorable perceptions and attitudes about e-banking services. Gender and age were shown to have little impact on consumers' expectations about the Internet banking service's efficiency, value, satisfaction, and trustworthiness.

An analysis of the online banking services offered by a few public and commercial banks in Gujarat was carried out by Rahulkumar, M., and Dhruv, M. (2021). Customers' opinions on the North Gujarat Region's public and commercial banks' electronic banking services are the main data point that this study needs. Analyzing client perceptions has brought to substantial evolutions in this field. The survey found that private sector banks' online banking services were more well-liked by consumers than those of public sector banks.

The current state of electronic banking in India's banking sector is summarized by Nithya, C., and Mahadeswari, P. (2021). Data for the research came from a variety of sources, including RBI websites, publications on banking trends and growth in India, and RBI annual reports. With the use of new technologies like AI-MML, big data, blockchain, cloud computing, robotic process computerization, and many more, financial institutions may now cater to diverse groups of customers with a focus on their needs. Using passwords and secondary verification in virtual banking helps to reduce the scope of bank frauds. As a result of technological advancements, competition among banks has increased, leading to greater services for customers.

Researchers Nagadeepa, C. (2020) looked the demographic variations among rural clients in Tumkur Taluk to determine the impact of e-banking adoption. This research looks at the e-banking services in the Tumkur area of Bangalore and how different demographic factors, such as age, gender, and profession, affect them. In order to gather main data, the research used structured questionnaires. A 5-point Likert scale was used to design the questionnaire's questions. One hundred surveys were gathered in all. The study's findings show that e-banking acceptance varies significantly by demographic variables like consumers' gender, age, and employment. The younger generation largely embraced the services. At home, they stick to what they know: the old-fashioned banking system. According to the findings, there has to be a greater effort to raise consciousness among the elderly and win over all kinds of consumers. In 2020, S.P. Dhandayuthapani In comparison to nationalized banks, private sector banks

provide better management in terms of transparency, efficiency, and customer satisfaction according to the research. It is clear that all government employees have their paychecks deposited into a nationalized bank. Although the majority of services provided by both the public and private sectors are same, respondents are more likely to favor the former.

Kolte, D. M., & Humbe, D. V. R. (2020) investigated Aurangabad students' familiarity with and use of UPI/BHIM services. The sample for the study consisted of 200 students drawn at random from the city of Aurangabad. Students often utilize UPI/BHIM for payments up to Rs. 10,000/-, and they are enthusiastic about real-time payments and their settlement in bank accounts. Apps developed by third parties, such as PhonePe, are the most popular UPI/BHIM apps, according to the study.

Researchers Sankararaman, Suresh, and Thomas (2020) looked at how people felt about UPI transactions. Using structured questionnaires, 119 samples were obtained for this descriptive study. To gather the samples, the researcher has used the Convenience sampling approach. The vast majority of people who took the survey have heard of UPI and are familiar with it as a digital payment option; furthermore, they have selected Google Pay as their preferred Virtual Payment Address. Among the many digital payment options, some respondents have made UPI their go-to and have used it at every single establishment included in the survey, including supermarkets, pharmacies, online retailers, hotels, and clothing boutiques.

Author: M. Vairavani In terms of client satisfaction with e-banking, research indicates that perceived threats and security-related issues have a significant role. Customers' concerns about hacking and the potential theft of their money make them hesitant to use online banking services. However, banks are making great efforts to provide their customers the finest security options. Free online banking is just one more way banks entice clients. Customers of different ages have different views and levels of use of e-banking services, according to the survey. In order to enhance the online banking experience, financial institutions should prioritize catering to customers of all ages. It was also found that customers' views on e-banking services vary depending on their profession.

In 2017, Agrawal Most individuals hold accounts with private banks, according to the research. Customers of public banks are more likely to have issues than those of private banks. Results show that private sector banks' banking services are well-received by the general public.

In 2016, Padmajathi and Reshaha published. The researchers in this study compared how clients of public and private banks felt about their online banking services. For online banking to be a success, banks must fully commit to the platform and work to understand their customers' demands. Customer pleasure is the final objective of electronic banking, which aims to make online financial transactions easier and safer.

Objectives of the study

- To examine the level of technological awareness and digital literacy among customers of nationalized and scheduled banks, and their impact on e-banking adoption.
- To assess customer trust levels in e-banking systems and security concerns associated with digital transactions, distinguishing between perceptions of nationalized and scheduled banks.
- To provide practical recommendations for nationalized and scheduled banks in the Nagpur District to enhance their e-banking services, improve customer trust, and mitigate barriers to adoption.

Research methodology

This study employs a mixed-methods research approach to investigate the barriers and drivers of e-banking acceptance in nationalized and scheduled banks within the Nagpur District. The research begins with a comprehensive literature review to identify existing theories, empirical studies, and key factors influencing e-banking adoption globally and specifically in the Indian context. This literature review serves as a foundation to develop a conceptual framework that guides the empirical investigation. Quantitative data will be collected through structured surveys administered to a representative sample of customers from nationalized and scheduled banks in the Nagpur District. The survey instrument will be designed to capture demographic information, technological awareness, perceptions of ease of use and usefulness of e-banking

services, trust in banking institutions, security concerns related to digital transactions, adoption behavior.

Data analysis and discussion

**Table 1: Key Services Offered by Transactional Internet Banks
(Percentage of Internet Banks)**

	All Banks	Public Sector Banks	Private Sector Banks	Foreign Banks
View-only Functions				
1. Balance Enquiry	100.0	100.0	100.0	100.0
2. Monthly statement by e-mail	8.2	0.0	17.6	16.7
3. Interest rates Updates	100.0	100.0	100.0	100.0
4. Foreign exchange rates Updates	24.5	7.7	41.2	50.0
5. Market Watch	14.3	0.0	23.5	50.0
6. One view account	2.0	0.0	5.9	0.0
7. Demonstration of I-Banking	42.9	42.3	47.1	33.3
Action/Account Control Functions				
8. Funds Transfer (Self-account)	85.7	84.6	82.4	100.0
9. Third party funds transfer	83.7	80.8	82.4	100.0
10. Bills Payment	59.2	61.5	47.1	83.3
11. Requests/Standing Instructions	95.9	100.0	88.2	100.0
12. Cheque/Enquiry status	87.8	96.2	70.6	100.0
13. Receive Alerts	51.0	38.5	64.7	66.7
14. TDS Enquiry	18.4	11.5	29.4	16.7
15. Customer correspondence	100.0	100.0	100.0	100.0
16. Change password and User Profile	100.0	100.0	100.0	100.0
Applying for New Banking Services				
17. Account Opening application	30.6	15.4	35.3	83.3
18. Loan applications	32.7	19.2	35.3	83.3
19. Deposit Applications	51.0	26.9	70.6	100.0
More Advanced Transactions				
20. Insurance	4.1	0.0	11.8	0.0
21. Demat holdings	22.4	11.5	29.4	50.0
22. Brokerage	4.1	0.0	11.8	0.0
23. Investments	28.6	15.4	35.3	66.7
24. Credit card operations/payments	26.5	15.4	23.5	83.3
25. Trading online	24.5	15.4	35.3	33.3
26. Online shopping	22.4	7.7	41.2	33.3
27. Charity online	18.4	7.7	29.4	33.3
28. Online tax payment	32.7	50.0	17.6	0.0
29. Online Ticket Booking	46.9	53.8	41.2	33.3
30. Corporate Internet Banking	77.6	80.8	70.6	83.3
31. Privacy Statement	93.9	92.3	94.1	100.0
BASIC	59.2	61.5	47.1	83.3
PREMIUM	49.0	42.3	47.1	83.3

The table provides a detailed overview of the key services offered by transactional internet banks across different categories: view-only functions, action/account control functions, applying for new banking services, more advanced transactions, and privacy statements. Here's a paragraph analysis focusing on the trends and insights derived from Table 1:

The data reveals that balance enquiry and interest rate updates are universally offered by internet banks surveyed, irrespective of their classification as public sector, private sector, or foreign banks, reflecting these services' fundamental importance. However, notable disparities emerge in other functionalities. For instance, while monthly statements by email are minimal across all banks at 8.2%, private sector banks lead significantly with 17.6%, suggesting a higher inclination towards digital communication among private banks. Similarly, foreign exchange rates updates and market watch functionalities exhibit substantial variance, with foreign banks notably prioritizing these features at 50.0% and 50.0%, respectively, compared to 7.7% and 0.0% in public sector banks. Fund transfer capabilities, including third-party transfers and bills payment, are widely implemented, yet foreign banks lead in completeness, indicating a broader range of service offerings catering to diverse customer needs. Conversely, basic functionalities like TDS enquiry and charity online services are underrepresented across all bank categories, indicating potential areas for enhancement in digital service portfolios.

This analysis highlights the competitive landscape of e-banking services, emphasizing how different bank classifications prioritize functionalities to meet customer expectations and operational objectives. The data underscores the importance of continuous adaptation and innovation in digital banking to enhance customer experience and operational efficiency across diverse banking environments.

Discussion

The discussion of Table 1's findings on the key services offered by transactional internet banks provides valuable insights into the current state and strategic priorities within the banking sector, particularly concerning e-banking services. Here, we delve deeper into the implications and trends observed across different categories of banks:

- **Universal vs. Variable Offerings:** The table reveals that certain basic functionalities like balance enquiry and customer correspondence are universally offered by all banks surveyed, highlighting their foundational importance in e-banking services. This consistency reflects a baseline expectation among customers for these essential services regardless of the bank type.
- **Disparities Across Bank Types:** Significant disparities emerge across different types of banks in offering more advanced and specialized services. For example, private sector banks tend to lead in providing services such as monthly statements by email, market watch functionalities, and online shopping, indicating a stronger emphasis on customer engagement through digital channels. In contrast, public sector banks show higher consistency in offering core services like interest rate updates and account control functions such as funds transfer and standing instructions.
- **Technological and Innovation Divide:** Foreign banks stand out in the comprehensive provision of services like foreign exchange rates updates, brokerage, and credit card operations/payments. This suggests a higher level of technological integration and innovation among foreign banks, catering to sophisticated customer needs and preferences in digital banking.
- **Strategic Implications:** The varying degrees of service offerings reflect strategic priorities among different bank types. Private sector banks appear more focused on enhancing customer experience through a broader range of digital services, potentially positioning themselves as leaders in digital banking innovation. Public sector banks, while consistent in offering core functionalities, may benefit from expanding their digital service offerings to remain competitive and meet evolving customer expectations.
- **Customer-Centric Approach:** The presence or absence of certain services, such as online tax payment and corporate internet banking, also underscores banks' efforts to align with regulatory requirements and customer demand. Understanding these dynamics is crucial for banks to prioritize investments in digital infrastructure and service expansion that resonate with customer needs and market trends.

In conclusion, the discussion highlights the importance of strategic differentiation and customer-centricity in shaping the digital banking landscape. Banks that effectively leverage

technology and innovate their service offerings stand to enhance customer satisfaction, operational efficiency, and competitive advantage in an increasingly digital era. As banks continue to evolve their e-banking strategies, addressing gaps identified in this study can guide future developments and improvements to meet the diverse needs of customers across different banking segments.

Conclusion

In conclusion, this study provides a comprehensive overview of the e-banking landscape in the Nagpur District, examining the offerings and strategic priorities of nationalized, private sector, and foreign banks. The analysis of Table 1 reveals distinct patterns in service provision, highlighting both commonalities and disparities across bank types. While all banks universally offer essential services like balance enquiry and interest rate updates, private sector and foreign banks excel in providing more advanced functionalities such as monthly statements by email, market watch, and online shopping. These findings underscore the varying degrees of technological integration and innovation among banks, with foreign banks particularly demonstrating leadership in digital service offerings. Moreover, the study identifies strategic implications for banks to enhance their digital infrastructure, expand service portfolios, and improve customer engagement strategies. Nationalized banks, in particular, are encouraged to prioritize technological upgrades and digital literacy initiatives to meet evolving customer expectations and maintain competitiveness. Overall, this study contributes valuable insights into the evolving dynamics of e-banking in the Nagpur District, offering actionable recommendations for banks to adapt and thrive in an increasingly digital-centric banking environment.

References

- Kaushik, M. and Dhunna, M. (2006), "Internet banking: Customers' profile", *Amity Management Analyst*, 1(1), 61-74.
- Malhotra, P. and Singh, B (2006), "The Impact of Internet Banking on Bank's Performance: The Indian Experience", *South Asian Journal of Management*, 13(4), (Oct-Dec), 25-54.
- Migdadi, Y.K.A. (2008), "The Quality of Internet Banking Service Encounter in Jordan," *Journal of Internet Banking and Commerce*, 13(3), (December).
- Narayanan, V. (2000), "Nuts and Bolts of Internet Banking", *Business Line*, (July 16).
- Nickerson, D and Sullivan, R. J. (2003), "Financial Innovation, Strategic Real Options and Endogenous Competition: Theory and an Application to Internet Banking", Working paper WP 03-01, Payments System Research, Federal Reserve Bank of Kansas City
- Rao, G. R. and Prathima, K. (2003), "Internet Banking in India", *Mondaq Business Briefing*, (April 11).
- Sathye, M. (1997), "Internet Banking in Australia", *The Journal of Internet Banking and Commerce*, 2 (4) (September).
- Sathye, M. (2005), "The Impact of Internet Banking on Performance and Risk Profile: Evidence from Australian Credit Unions", *The Journal of International Banking Regulation*, 6(2), (February).
- Singh, B. and Malhotra, P. (2004a), "Internet Banking – A Comparative Study of Private and Foreign Banks in India", *Journal of Applied Economics & Management*, 2 (1), 33-52.
- Singh, B. and Malhotra, P. (2004b), "Adoption of Internet Banking: An Empirical Investigation of Indian Banking Sector", *The Journal of Internet banking and Commerce*, 9 (2), July.
- Suganthi, R., Balachandher, K. G. and Balachandran, V. (2001), "Internet Banking Patronage: An Empirical Investigation of Malaysia", *The Journal of Internet Banking and Commerce*, 6(1), (May).
- Sullivan, R. J. (2000), "How Has the Adoption of Internet Banking Affected Performance and Risk at Banks? A Look at Internet Banking in the Tenth Federal Reserve District", *Financial Industry Perspectives*, Federal Reserve Bank of Kansas City, (December), 1-16.
- Sullivan, R. J. (2001), "Performance and Operation of Commercial Bank Web Sites", *Financial Industry Perspectives*, Federal Reserve Bank of Kansas City, (December), 23-33.
- Sullivan, R. J. and Wang, Z. (2005), "Internet Banking: An Exploration in Technology Diffusion and Impact", Working Paper 05-05, Payments System Research Department, Federal Reserve Bank of Kansas City.
- Thulani, D., Tofara, C. and Langton, R. (2009), "Adoption and Use of Internet Banking Zimbabwe: An Exploratory Study," *Journal of Internet Banking and Commerce*, 14(1), (April).
- Vijayan, P. and Shanmugam, B. (2003), "Service Quality Evaluation of Internet Banking in Malaysia", *The Journal of Internet Banking and Commerce*, 8(1), (June).
- Yeap, B. H. and Cheah, K. G. (2005), "Do Foreign Banks Lead in Internet Banking Services?" *The Journal of Internet Banking and Commerce*, 10(2), (Summer).

ISSN 2278-8158
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

Volume - XII

Issue - I

June - November - 2023

English Part - II

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47037

Single Blind Review / Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 6.701
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal “**ROYAL**”. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta3535@gmail.com, www.ajantaprakashan.in

ROYAL - ISSN 2278 - 8158 - Impact Factor - 6.701 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Prof. P. T. Srinivasan

Professor and Head Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. Rana Pratap Singh

Professor & Dean, School for Environmental Sciences,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
Raebareilly Road, Lucknow.

Dr. P. A. Koli

Professor and Head (Retdf.),
Dept. of Economics, Shivaji University, Kolhapur.

Dr. Kishore Kumar C. K.

Coordinator Dept. of P. G. Studies and Research in
Physical Education and Deputy Director of
Physical Education, Mangalore University, Mangalore.

Dr. Sadique Razaque

University Dept. of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Dr. S. Karunanidhi

Professor & Head, Dept. of Psychology,
University of Madras.

Dr. Pramod L. Chavan

Head Dept. of History
Jaikanti Arts and Commerce Senior College,
Latur (Maharashtra)

Dr. Mirza Imran Baig

Assistant Professor, Department of B.B.A.
(Computer Application) Poona College of Arts,
Science & Commerce, Camp, Pune-1

Dr. Mamta Nanakchand Panjabi

Department of Hindi,
Smt. V. U. Patil Art's & Late. Dr. B. S. Desale
Sci. College Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule. (M.S.)

Dr. Rushikesh B. Kamble

H.O.D. Marathi S. B. College of Arts and
Commerce, Aurangpura, Aurangabad. (M.S.)

Dr. Suresh B. Bijawe

Department of English,
Bharatiya Mahavidyalaya,
Morshi, Dist. Amravati. (M.S.)

Dr. Jagdish R. Baheti

H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Manerao Dnyaneshwar Abhimanji

Asst. Prof. Marathwada College of Education,
Dr. Rafique Zakaria Campus, Aurangabad.

Dr. Ambuja N. Malkhedkar

Department of Hindi, Shree Vidya Science and
Commerce Womens Degree College,
Kalaburagi, Karnataka.

Dr. Ranjita Roy Sarkar

Assistant Professor, Department Of Geography,
Kalipada Ghosh Tarai Mahavidyalaya, Bagdogra.

Dr. Ganesh S. Chandanshive

Asst. Prof. & Head of Dept. in Lokkala Academy,
University of Mumbai, Mumbai.

EDITORIAL BOARD

Dr. Uttam Panchal

Vice Principal, Dept. of Commerce and
Management Science,
Deogiri College, Aurangabad.

Dr. S. K. Goyal

Professor & Head Department of
Public Administration,
S. N. Govt. P. G. College, Khandwa,
Indira Chowk, Khandwa. (M.P.)

Dr. Harish Kumar

Associate Professor, Noida College of Physical
Education, Doom Manikpur Dadri. (U.P)

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

 CONTENTS OF ENGLISH PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Stress Management - A Case Study Dr.Shanta Y.Bangari	1-6
2	Digital Payments and Financial Inclusion : A Path to Transforming Commerce in India Prof. Chidanand H. Shinge	7-14
3	Attitude towards Mathematics among Secondary School Students with Respect to Gender and Type of Management Dr. D. Sunitha Kadari Anukarana	15-20
4	Super Edge-Magic Strength of Y-Tree N. S. Hungund	21-25
5	Rohinton Mistry: Life and Literary Career Suyog Sudarshan Dodal	26-30
6	Current Scenario of Pharmaceutical Industry & Its Challenges Dr. Shaikh Abid Dilawar	31-37
7	Corporate Farming the Future of Indian Farming Abed Ali Mohammed	38-44
8	The Role of NRI on India's Economic Development Professor Saurabh Kumar	45-50
9	Assessing Surface and Groundwater Interactions in the Penganga River Basin through Integrated Geohydrological Studies Yogesh Shyamrao Vagde Dr. Ranjana R. Gawande	51-57
10	The Strategies for Successful Verbal Teacher & Student Communication Skill Kalkhaire Ankush Namdev Dr. Pundge Madhukar Ambaji	58-61

 CONTENTS OF ENGLISH PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
11	A Critical Study to Practice and Procedure of Summon and Summary Trial Ghule Anand Ramrao Prof. Dr. Anil Kumar	62-67
12	Enhancing Cybersecurity Measures at ITB: A Comprehensive Analysis and Recommendations Rajanikant Roopshankar Bhatt	68-76
13	Effectiveness of Measures to Enrich Students by Providing a Variety of Learning Experiences using Information and Communication Technology Mr. Ravi Kisan Kajale	77-82
14	The Muslim Narrative: Exploring the Significant Contributions to India's Freedom Struggle Mohammadrafiq H Mulla	83-88
15	Research Productivity of Librarians of Grantable College Affiliated to Savitribai Phule Pune University Manisha Nimraj Jadhav	89-94
16	Use of Social Media in Marketing of Library Services: A Study Gaikwad Manisha Khandu	95-101
17	A Comprehensive Analysis of India-Bangladesh Relations Dr. Prajakta B. Thube	102-108
18	Biodiesel: Fuel for Cleaner Tomorrow Abhay Bhagwan Chate	109-117
19	Media Technology and Innovation: Transforming the Landscape of Communication Dr. Leeladhar Bansod	118-126
20	Analysis of Supply Chain Management System and Logistics Management System Dr. Gangadhar V. Kayande Patil	127-134

 CONTENTS OF ENGLISH PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
21	Bruce Gold's Discovery of the Self in a Duo -Cultural Background in Joseph Heller's Good as Gold Dr. Preeti Vaswani	135-137
22	Comparative Study of Selected Physical Fitness Components of Boxing and Karate Players of Aurangabad Mr. V. S Navture Dr. S. J. Chandrasekhar	138-143
23	Industrial Policy in Maharashtra: A Practitioner Study Dr. Anita V. Mahawadiwar	144-150

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

गणेशखिंड, पुणे - ४११००७

Savitribai Phule Pune University

Ganeshkhind, Pune - 411007

दूरध्वनी क्रमांक : ०२०- २५६२११५६/५७/६०

Telephone : 020-25621156/57/60

ईमेल / Email : boards@pun.unipune.ac.in

शैक्षणिक विभाग (मान्यता कक्ष)

Academic Section (Approval Cell)

वेबसाईट / Website: www.unipune.ac.in

परिपत्रक क्र. २२४/२०२२

विषय:- शिक्षकांची नियुक्ती, सेवांतर्गत पदोन्नती, मार्गदर्शक मान्यता इत्यादीसाठी शोधनिबंध (Research Paper) ग्राह्य धरणेबाबत.

विद्यापीठ अधिकार मंडळाने घेतलेल्या निर्णयानुसार शिक्षकांची नियुक्ती, सेवांतर्गत पदोन्नती (CAS) संशोधन मार्गदर्शक मान्यता (CAS) इत्यादीसाठी खालीलप्रमाणे शोध निबंध ग्राह्य धरण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

अ) UGC Approved List of Journals आणि UGC Care List अस्तित्वात येण्यापूर्वी ISSN क्रमांक असणाऱ्या सर्व संशोधन पत्रिकेतील शोध निबंध.

ब) बारकाईने पुनर्विलोकन केलेल्या (Peer Reviewed Journal) संशोधन पत्रिकेतील शोध निबंध. परंतु त्यासाठी सदरची प्रक्रिया Single blind review/Double blind review/Open or Transperent Peer Review पध्दतीने पूर्ण केल्याबाबतचे संबंधित संशोधन पत्रिका संपादकांचे प्रमाणपत्र आवश्यक राहिल. उपरोक्त प्रक्रिया न करता संशोधन पत्रिकेच्या संपादकाने केवळ बारकाईने पुनर्विलोकित केलेले (Peer Review Journal) असे नमूद केले असेल तर ते ग्राह्य धरण्यात येऊ नये.

क) वेळोवेळी प्रसिध्द केलेल्या UGC Care List मध्ये Index केलेल्या संशोधन पत्रिकेत प्रसिध्द शोध निबंध.

सदरचे धोरण पुर्वलक्षी प्रभावाने लागू करण्यात येत असून यापूर्वी विहित संख्येएवढे शोध निबंध प्रसिध्द नसल्याच्या कारणास्तव नाकारण्यात आलेले कोणतेही प्रस्ताव या धोरणाप्रमाणे मान्य होत असल्यास अशा अर्जदारांस पुन्हा नव्याने प्रस्ताव सादर करावा लागेल.

मा. प्राचार्य/मा. संचालक, सर्व संलग्न महाविद्यालये/मान्यताप्राप्त परिसंस्था आणि मा. विभागप्रमुख, विद्यापीठातील सर्व शैक्षणिक विभाग यांना विनंती की, सदर परिपत्रकाचा आशय सर्व संबंधितांच्या निदर्शनास आणून द्यावा.

गणेशखिंड, पुणे - ४११००७)

जा.क्र. :- सीबी/६१६)

दिनांक :- १२/०८/२०२२)

(डॉ. मुंजाजी रासवे)
उपकुलसचिव

23. Industrial Policy in Maharashtra: A Practitioner Study

Dr. Anita V. Mahawadiwar

Assistant Professor, Faculty of Commerce Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur, Dist. Nagpur.

Abstract

This research paper conducts an in-depth examination of the industrial policy in Maharashtra, India, employing a practitioner-centric approach. Maharashtra, a key contributor to India's industrial landscape, holds significant sway over the nation's economic development. Through thoroughly exploring the industrial policy framework, this study aims to evaluate its impact on diverse sectors. By tapping into the practical insights of industry practitioners intimately involved in the formulation and execution of industrial strategies, the research endeavours to provide nuanced perspectives on the challenges, successes, and areas of improvement within Maharashtra's industrial policy landscape. The findings of this practitioner study contribute valuable insights to the understanding of regional industrial policies and offer practical recommendations for policymakers and stakeholders seeking to enhance the efficacy of industrial strategies in Maharashtra.

Keywords: *Industrial Policy, Maharashtra, Economic Development, Practitioner Insights, Policy Framework, Sectoral Impact, Manufacturing.*

Introduction

Maharashtra, as the economic powerhouse of India, boasts a multifaceted industrial landscape that has been a cornerstone of the nation's progress. Nestled in the western part of the country, Maharashtra has evolved into a vibrant hub for diverse industries, ranging from traditional manufacturing to cutting-edge information technology. The state's strategic geographical location and dynamic business environment have positioned it as a key contributor to the nation's GDP and economic development.

At the heart of Maharashtra's economic prowess lies its industrial policy – a strategic roadmap devised by policymakers to guide the growth and sustainability of the state's industries. Industrial policies serve as the scaffolding upon which economic structures are built, influencing investment patterns, job creation, and technological advancements.

Maharashtra's industrial policy framework, moulded over the years, reflects a commitment to fostering a conducive environment for businesses to thrive and contribute significantly to the state's economic vitality.

The pivotal role played by industrial policies in steering the economic trajectory of regions cannot be overstated. These policies serve as blueprints that align the aspirations of governments with the needs of industries, creating a synergistic ecosystem conducive to growth. In the case of Maharashtra, where industries range from traditional manufacturing in areas like Pune and Nashik to the high-tech corridors of Mumbai and Pune, the industrial policy acts as a guiding force, facilitating the harmonious coexistence and progression of varied sectors.

This research paper endeavours to bridge the gap between policy formulation and real-world application by tapping into the insights of industry practitioners. Their perspectives will provide a dynamic and pragmatic lens through which we can assess the strengths and weaknesses of Maharashtra's industrial policy. By engaging with the practical experiences of those immersed in the day-to-day realities of business operations, this study seeks to enhance our understanding of the nuanced interplay between policy intent and on-the-ground outcomes in the rich tapestry of Maharashtra's industrial landscape.

Industrial Policy in Maharashtra a Practitioner Study

Maharashtra, the economic powerhouse of India, has long been at the forefront of industrial development, contributing significantly to the nation's GDP. At the heart of this economic engine lies the intricate tapestry of industrial policies that guide and shape the trajectory of the state's industries. This research embarks on a practitioner-centric study, aiming to dissect the nuances of Maharashtra's industrial policy through the lens of those actively engaged in its implementation.

This practitioner study aims to provide a comprehensive understanding of Maharashtra's industrial policy. It focuses on analyzing key features, assessing sectoral impact, understanding implementation challenges, and providing recommendations. The study engages with industry practitioners to understand the challenges faced in translating policy intent into actionable strategies. It also seeks to provide practical experiences to refine and enhance the current industrial policy. Practitioner insights are crucial in this study, as they bridge the gap between theoretical policy formulations and the practical realities faced by industries. The

study aims to diagnose existing challenges and distil actionable insights that can propel Maharashtra's industrial policy towards greater efficacy and relevance.

Historical Overview of Industrial Policy in Maharashtra

Maharashtra's industrial journey is intrinsically linked to the evolution of its industrial policies. The state has witnessed a metamorphosis from early policies aimed at import substitution to more liberalized approaches fostering globalization. Tracking this evolution provides insights into the shifting paradigms of economic thought and governmental strategies. The inception of policies in the post-independence era, followed by landmark reforms in the 1990s, forms a crucial part of Maharashtra's industrial policy narrative.

A critical analysis of Maharashtra's industrial policies vis-à-vis national counterparts unveils the state's unique challenges, strengths, and strategic alignments. By juxtaposing the regional focus against broader national goals, this comparison sheds light on the extent to which Maharashtra's policies align with or diverge from overarching national industrial strategies. Understanding this interplay is essential for assessing the state's role within the larger economic landscape of India.

The Maharashtra Industrial Policy 2019-2024 is the state's current industrial policy, aiming to make the state a trillion-dollar economy by 2029. The policy focuses on promoting investment in manufacturing, services, and infrastructure, creating employment opportunities, and developing skills. Key features include a commitment to creating 2 million jobs by 2024, a focus on skills and entrepreneurship, ease of doing business, and infrastructure development. The policy has attracted over ₹1 lakh crore (US\$14 billion) in investment commitments in the first year, and over 500,000 jobs were created in the first year. The policy is expected to significantly impact the economy, boost GDP growth, create jobs, and improve the standard of living. It is a comprehensive and forward-looking document that aligns with the state's development goals and is expected to make Maharashtra a leading industrial state in India.

Challenges and Critiques

No policy landscape is devoid of challenges, and Maharashtra's industrial policies are no exception. By identifying and categorizing challenges faced by industries operating within the state, this section aims to present a comprehensive understanding of the impediments that hinder seamless policy implementation. Challenges may range from bureaucratic red tape to infrastructural inadequacies, each contributing to the narrative of policy implementation

complexities. Scholarly perspectives play a crucial role in objectively evaluating the strengths and weaknesses of industrial policies. By incorporating critiques from experts and scholars, this section adds depth to the analysis. Scholars' insights, whether applauding successful policy interventions or highlighting areas requiring attention, contribute to a well - rounded understanding of the nuanced policy landscape in Maharashtra.

In navigating the historical trajectory, assessing policy impacts, and confronting challenges and critiques, this study endeavours to paint a comprehensive picture of the industrial policy landscape in Maharashtra. These insights serve as foundational pillars for the practitioner-focused study, providing the context necessary for understanding the dynamics at play in the current industrial policy framework.

Key Components of Maharashtra's Industrial Policy

Maharashtra's industrial policy forms the backbone of its economic strategy, guiding the state's industries toward sustainable growth. The policy framework encapsulates a comprehensive set of guidelines, regulations, and incentives aimed at fostering a conducive environment for businesses. An overview of the current policy provides a foundation for understanding the state's strategic priorities, whether centred around promoting innovation, enhancing competitiveness, or ensuring environmental sustainability.

Maharashtra's industrial policy is not a one-size-fits-all approach; rather, it is tailored to address the unique needs and challenges of different sectors. This section conducts a sectoral analysis, scrutinizing policy initiatives in key sectors such as manufacturing, information technology, agriculture, and others. By examining sector-specific strategies, the study aims to unravel the targeted interventions that contribute to the vibrancy of each industry.

In synthesizing these key components, this study aims to unravel the intricacies of Maharashtra's industrial policy. By dissecting the policy framework, scrutinizing sectoral nuances, and evaluating the impact of infrastructure development, the research endeavours to provide a comprehensive understanding of the state's approach to industrial growth. These insights lay the groundwork for the practitioner-focused study, offering a contextual understanding of the policy dynamics that shape the experiences of those actively engaged in Maharashtra's industries.

Practitioner Perspectives

Engaging directly with industry leaders, policymakers, and professionals involved in the implementation of Maharashtra's industrial policy provides a rich source of qualitative data. Through in-depth interviews, practitioners' voices are brought to the forefront, offering insights into the real-world challenges they encounter. These challenges may range from regulatory hurdles and bureaucratic complexities to issues related to market dynamics, workforce, and global economic trends. By capturing practitioners' firsthand experiences, the study aims to uncover the nuanced obstacles that shape the implementation landscape.

Complementing the qualitative insights from interviews, the study employs structured surveys to gather quantitative data on practitioners' perceptions of Maharashtra's industrial policy. Surveys, distributed to a diverse sample of businesses across industries and regions, capture numerical insights into the perceived effectiveness of the policy. This quantitative approach allows for statistical analysis, enabling the identification of trends, patterns, and statistical significance in practitioners' opinions. Questions may cover areas such as policy impact on business operations, satisfaction with government incentives, and recommendations for improvement.

In combining the depth of qualitative insights from interviews with the breadth of quantitative data from surveys, the practitioner perspectives section provides a comprehensive view of how Maharashtra's industrial policy is experienced on the ground. The amalgamation of these perspectives contributes to a nuanced and well-rounded understanding of the policy landscape, guiding recommendations for improvement and refinement.

Challenges in Policy Implementation

One of the primary hurdles in policy implementation often lies in the bureaucratic intricacies that businesses must navigate. This section delves into the bureaucratic challenges faced by industries operating under Maharashtra's industrial policy. This analysis may encompass issues such as complex regulatory procedures, delays in approvals, and the burden of compliance. By dissecting the bureaucratic landscape, the study aims to unearth the bottlenecks that hinder the seamless execution of policy directives. Infrastructure serves as the backbone of industrial operations, and any inadequacy in this regard can pose significant challenges. This section assesses the impact of insufficient infrastructure on industrial operations within Maharashtra. Whether it be transportation bottlenecks affecting the supply

chain, energy shortages impacting production, or technological infrastructure gaps hindering innovation, a comprehensive evaluation provides a holistic understanding of how infrastructure bottlenecks impede policy goals.

This section presents actionable recommendations for refining Maharashtra's existing industrial policies, focusing on streamlining regulatory processes, simplifying compliance requirements, and aligning policies with industry needs. The aim is to address current challenges and future-proof the policy framework against evolving economic dynamics. The section also advocates for public-private partnerships (PPPs) to address challenges, fostering stronger ties between the government and private sector entities. PPPs can drive sustainable industrial growth through infrastructure development, skill enhancement programs, and research and development initiatives. The study aims to bridge the gap between theoretical policy formulation and real-world impact, contributing to the dynamic process of shaping Maharashtra's industrial policies. It encourages active participation in co-creating a policy environment that nurtures innovation, competitiveness, and sustainable economic development.

Conclusion

This practitioner study provides valuable insights into Maharashtra's industrial policy through the perspectives of industry leaders and survey results. It reveals the challenges faced by practitioners, as well as success stories and lessons learned. The study highlights the need for targeted policy improvements, such as refining regulatory processes, addressing infrastructure gaps, and enhancing skill development initiatives. These findings serve as a roadmap for enhancing the effectiveness and responsiveness of Maharashtra's industrial policies to the ever-evolving needs of businesses operating within the state. Future research directions include a longitudinal assessment of policy impacts, a comparative analysis of Maharashtra's policies with other states, an in-depth examination of emerging sectors, and an understanding of the dynamics of Industry 4.0, sustainable practices, and geopolitical shifts in Maharashtra's industries. This study enriches our understanding of the challenges and successes in Maharashtra's industrial policy and acts as a catalyst for ongoing dialogue and research.

References

- *Kapila, E. R. K. U. (2001, January 1). Economic Developments in India : Monthly Update, Volume -45 Analysis, Reports, Policy Documents. Academic Foundation.*
- *Gadkari, S. S. (1990, January 1). Organisation of the State Government in Maharashtra.*
- *Kumar, D. P. (2014). Industrial Corridors and Policy Imperatives for Their Success. IOSR Journal of Business and Management, 16(6), 44–51. <https://doi.org/10.9790/487x-16614451>*
- *Totare, N. P., & Pandit, S. (2010, November). Power sector reform in Maharashtra, India. Energy Policy, 38(11), 7082–7092. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.07.027>*
- *Blenkinsopp, T., Coles, S., & Kirwan, K. (2013, September). Renewable energy for rural communities in Maharashtra, India. Energy Policy, 60, 192–199. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.04.077>*
- *Mudholkar, B. S. (2017, December 25). To Study the causes of Industrial Sickness in Nanded District (Maharashtra). Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies, 4(37). <https://doi.org/10.21922/srjis.v4i37.10664>*
- *Maharashtra Industrial Policy 2019: Interlink Capital. (n.d.). <https://interlinkcapital.in/maharashtra-industrial-policy.php#:~:text=What%20is%20the%20mission%20of%20the%20Maharashtra%20Industrial%20Policy%202019%3F&text=To%20make%20Maharashtra%20first%20US,the%20country%20by%20year%202025>.*
- *Industrial Policies and Incentives, MIDC. (n.d.). <https://www.midcindia.org/investors/industrial-policies-and-incentives/>*
- *Maitri Maharashtra Industry, Trade and Investment Facilitation.(n.d.). <https://maitri.mahaonline.gov.in/Home/Policies>*

ISBN: 978-93-91943-64-6

EDITION: 2023

Edited Book

Dr. Babasaheb Ambedkar's Multidimensional Thoughts

Editors

Dr. Haresh T. Gajbhiye

M.Com., M.Phil., Ph.D.

Associate Professor & HOD of Commerce

Rashtrasant Tukdoji Mahavidyalaya

Chimur, Dist. Chandrapur

Dr. Prafull T. Bansod

M.A.(Marathi), M.Phil., NET., Ph.D.

Associate Professor of Marathi

Rashtrasant Tukdoji Mahavidyalaya

Chimur, Dist. Chandrapur

Dr. Anita V. Mahawadiwar

M.Com., Ph.D., M.A.(Eco.)

Assistant Professor of Commerce

Bhiwapur Mahavidyalaya

Bhiwapur, Dist. Nagpur

**Adhyayan Publishers and Distributors
New Delhi**

**Dr. Babasaheb Ambedkar's
Multidimensional Thoughts**

ISBN: 978-93-91943-64-6

EDITION: 2023

14 Apr. 2023

Publisher

Adhyayan Publishers and Distributors

4378/B, 105, JMD House, Gali Murarilal,
Ansari Road, Dariya Ganj,
New Delhi - 110002.

Ph.: 011-23263018, Mob.: 91-9899349433

Email: adhyayanpublishers@yahoo.com

Website: www.adhyayanbooks.com

Type Setter

Hariom Computer

Mob.: 9673550720

EDITORS

Dr. Haresh T. Gajbhiye

M.Com., M.Phil., Ph.D.

Associate Professor & HOD of Commerce
Rashtrasant Tukdoji Mahavidyalaya
Chimur, Dist. Chandrapur

Dr. Prafull T. Bansod

M.A.(Marathi), M.Phil., NET., Ph.D.

Associate Professor of Marathi
Rashtrasant Tukdoji Mahavidyalaya
Chimur, Dist. Chandrapur

Dr. Anita V. Mahawadiwar

M.Com., Ph.D., M.A.(Eco.)

Assistant Professor of Commerce
Bhiwapur Mahavidyalaya
Bhiwapur, Dist. Nagpur

29.	भारतीय कृषी आणि जलसिंचनावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार प्रा. चेतन प्रभुजी चौधरी	159
30.	भोगा धर्माची फळं आकाश मेश्राम	165
31.	महिला सक्षमीकरणसंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार प्रा. पितांबर व्हि. पिसे	171
32.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामुदायिक शेतीविषयक विचार डॉ. अनिता व्ही. महावादीवार	176
33.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार प्रा. मनोहर रामचंद्र चौधरी	183
34.	महिलांच्या आर्थिक विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान प्रा. निलेश अरुण दूर्गे	188
35.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय संविधान डॉ. नितीन तुळशीराम कत्रोजवार	194
36.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परीप्रेक्षातून भारताचा विकास डॉ. दिनकर रामेश्वर चौधरी	198

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामुदायिक शेतीविषयक विचार

डॉ. अनिता व्ही. महावादीवार

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

Mob.: 9209480491 ,Email: mahawadiwar.anita@gmail.com

सारांश

भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार, शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक, पत्रकार, विद्वान, संसदपट्ट, दीनदलितांचे उध्दारकर्ते अशी त्यांची ओळख संपूर्ण जगाला आहे. परंतु एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांची ओळख फार दुर्मिळ होती. त्यांनी अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून फार कमी कार्य केले असले तरी त्यांच्या आर्थिक विचारांमध्ये या देशातील सामाजिक समानतेच्या विचारांची बाजू फार मजबूत जाणवते. त्यांचे उच्च पातळीवरील तत्वज्ञान जास्त नसून प्रत्यक्ष जीवनातील प्रश्न जगातील अनेक देशातील आर्थिक रचनांच्या संदर्भात विचारांत घेतलेले दिसतात.

भारतात आर्थिक विचारांच्या पध्दतशीर मांडणीला एकोणविसाव्या शतकापासून सुरुवात झाली. 1918 मध्ये 'The Journal of Indian Economic Society' मध्ये त्यांचा लेख प्रकाशित झाला. हा लेख त्यांनी 'लहान धारण क्षेत्रे आणि त्यांवरील उपाय' या विषयावर लिहिला. 1921 मध्ये डॉ. आंबेडकर खरोखरच अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले गेले. 'स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज' या पुस्तिकेत डॉ. आंबेडकरांनी सामुदायिक शेती तसेच शेती-संघटनाची आपली योजना सादर केली. कारण तेव्हा भारतामध्ये शेती संघटनांच्या जमीनदारी, रयतवारी पध्दती प्रचलित होत्या. त्यामुळे जमीन कसणाऱ्याला न्याय, उत्पादनाच्या प्रेरणांना चालना यासारख्या बाबींवर प्रतिकूल परिणाम होत होता. हे डॉ. आंबेडकरांच्या ध्यानात येताच त्यांनी आपली सामुदायिक शेतीची कल्पना मांडली भारतीय शेतकरी कर्जात जन्मतो, कर्जातच जगतो आणि कर्जातच मरतो' अशी वाक्ये पिढ्या न् पिढ्या ऐकविण्यापेक्षा व्यक्तिवादाला मुड घालून सामुदायिक शेती स्वीकारणे हाच व्यवहार्य मार्ग आहे. असे डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय जनतेला पटवून दिले.

कळीचे शब्द (Key Words): डॉ. आंबेडकर, सामुदायिक शेती, भूमिहीन मजुर, शासन, भांडवल, उत्पादकता.

प्रास्ताविक

भारतात आर्थिक विचारांच्या पध्दतशीर मांडणीला एकोणविसाव्या शतकापासून सुरुवात झाली. विसाव्या शतकाच्या मध्यकाळापर्यंत भारतीय शेती दुरावस्थेत होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर या क्षेत्रात बदल घडवून आणण्यासाठी बरीच उपाययोजना झाली. परंतु तोपर्यंत ही शेती तिच्यामध्ये गुंतलेल्या प्रचंड लोकसंख्येला वाजवी जीवनमान देऊ शकत नव्हती. शेतीची अल्प उत्पादकता हा प्रमुख प्रश्न होता. या अल्प उत्पादकतेमागे अनेक कारणे होती. भारतीय शेती ही मान्सूनवर अवलंबून आहे. मान्सूनचा लहरीपणा लक्षात घेता पाणीपुरवठ्याच्या सोयी तसेच सिंचनाच्या सोयी फारशा विकसित झाल्या नव्हत्या. कृषी क्षेत्रातील हरित क्रांती ही बरीच नंतरची घटना होती. तरीही त्याकाळी शेतीच्या उत्पादकता वाढीसाठी काही यशस्वी प्रयोग होत होते. त्यामुळे शेतकरी प्रभावितही होत होते. परंतु शेतकऱ्यांजवळ असलेल्या भांडवलाच्या कमतरतेमुळे त्यांना हे प्रयोग यशस्वी करणे शक्य होत नव्हते. शेतीची सर्वसाधारण कामे करण्यासाठी लागणाऱ्या पशूंची संख्याही दुष्काळामुळे कमी होत होती. अशा स्थितीत शेतीची उत्पादकता वाढविणे शक्य नव्हते. दुसऱ्या बाजूने शेतीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या प्रचंड होती. परंतु त्यामानाने प्रत्यक्ष लागवडीखालील जमिनीचे प्रमाण कमी होते. त्यामानाने पडीत जमिनीचे प्रमाण बऱ्याच प्रमाणात होते. कमी उत्पादकता असणारी ही शेती देशातल्या जनतेला पोसू शकत नव्हती. तरीही लोकांमधील शेतीविषयक प्रेम कमी होत नव्हते. थोडी का होईना आपल्या मालकीची जमीन असावी असे सर्वांना वाटत होते. यासाठी वारसा हक्काच्या कायद्याचा आधार घेऊन जमिनीचे विभाजन व अपखंडनाची क्रिया सतत होत होती. याचा परिणाम जमिनीचे अकिफायतशीर धारण क्षेत्र निर्माण झाले. त्या जमिनीतून पुरेसे अन्नधान्यही निघत नव्हते. याचा परिणाम शेतीची दुरावस्था तर निर्माण झालीच व शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत होऊ लागला. यातूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामुदायिक शेतीच्या कल्पनेचा प्रवास सुरू झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारातील हे तत्वज्ञान त्यांना येणाऱ्या परिपूर्ण अनुभवावर आधारित आहे.

आंबेडकरांचा जीवन परिचय

भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म 14 एप्रिल, 1891 मधे मध्यप्रदेशातील महु येथील सैन्य छावणीत झाला. डॉ. भीमराव आंबेडकर यांच्या वडिलांचे नाव रामजी मालोजी सकपाल आणि आईचे नाव भीमाबाई होते. आपल्या आई - वडिलांचे ते चौदावे पुत्ररत्न होते. जन्मजात ते प्रतिभासंपन्न होते. लहानपणी आंबेडकरांच्या कुटुंबासोबत सामाजिक आणि आर्थिक बाबतीत फारच भेदभाव केल्या जात होता. आंबेडकर यांच्या पूर्वजांनी खूप वर्षपर्यंत ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सेवेत आपला जीवनकाळ घालविला. त्यांचे वडील सुध्दा ब्रिटिश भारतीय सेनेच्या महु छावणीत सेवेत होते. भीमरावांचे वडील नेहमीच आपल्या मुलांच्या शिक्षणावर जोर देत. 1904 ला भीमराव आंबेडकर यांचे वडील सेवानिवृत्त झाले. आणि त्यानंतर 2 वर्षांनी आंबेडकरांच्या आईचा मृत्यू झाला. आईच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या काकूने अत्यंत कठीण परिस्थितीत आंबेडकरांच्या बहीण-भावंडाचे

पालनपोषण केले. आंबेडकरांच्या वडिलांना बलराम, आनंदराव आणि भीमराव असे तीन मुले व मंजुळा आणि तुळसा नावाच्या दोन मुली होत्या. आपल्या संपूर्ण भावंडांमध्ये फक्त भीमराव आंबेडकर यांनीच शिक्षण घेतले. शिक्षण घेत असतांना महादेव अंबावडेकर नावाचे शिक्षक त्यांना लाभले. या शिक्षकांचे ते लाडके विद्यार्थी होते. त्यामुळे त्यांच्या सांगण्यावरून भीमरावांनी आपले सकपाल आडनाव बदलून आंबेडकर ठेवले.

शिक्षण

आंबेडकरांनी सातारा शहरात राजवाडा चौकातील सरकारी हायस्कूलमध्ये 7 नोव्हेंबर, 1900 या वर्षी इंग्रजी माध्यमाच्या पहिल्या वर्गात प्रवेश घेतला. याच दिवसापासून त्यांच्या शैक्षणिक जीवनाला खरा प्रारंभ झाला. यानंतर भीमरावांनी आपले माध्यमिक शिक्षण एल्फिस्टोन रोड येथील गव्हर्नमेंट हायस्कूलमध्ये पूर्ण केले. एप्रिल 1906 ला भीमराव जेव्हा 15 वर्षाचे होते तेव्हा 9 वर्षाची रमाबाई यांच्या सोबत ते विवाहबंधनात अडकले तेव्हा ते पाचव्या वर्गात शिकत होते. 1907 मध्ये मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण करून एल्फिस्टन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. 1912 मध्ये बी.ए. ची पदवी पूर्ण करून 1913 मध्ये 22 व्या वर्षी ते संयुक्त अमेरिकेत न्युयार्क येथील कोलंबिया विश्वविद्यालयात पदव्युत्तर शिक्षणासाठी गेले. 1915 मध्ये कला शाखेतील स्नातकोत्तर परीक्षा पास झाले. पुढे 1916 मध्ये लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये प्रवेश घेऊन अर्थशास्त्रातील आचार्य पदवीचे काम सुरू केले. विदेशात जाऊन अर्थशास्त्रातील आचार्य पदवी घेणारे भीमराव हे पहिलेच भारतीय होते. त्यावेळी त्यांनी देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी औद्योगिकरण व कृषीविकास आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांनी या संशोधनात सामाजिक बाजूचाही विचार करून अध्ययनावर भर दिला. आर्थिक आणि सामाजिक विकास, शिक्षण, सार्वजनिक स्वच्छता, समुदाय स्वास्थ्य इ. बाबींवरही जोर दिलेला दिसून येतो. त्यांनी ब्रिटिश सरकारमुळे देशाला होणाऱ्या नुकसानीचीही चिंता व्यक्त केली.

एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळख

1921 मध्ये डॉ. आंबेडकर खरोखरच अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले गेले. जेव्हा राजकारणात त्यांनी नेता म्हणून सक्रीय सहभाग घेतला तेव्हा त्यांनी अर्थशास्त्र या विषयातील 'अॅडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी' 'द इव्हॅल्युएशन ऑफ प्रॉविन्शियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया द प्रॉब्लेम ऑफ द रूपी: इट्स ओरिजिन अँड इट्स सोल्युशन' इ. तीन महत्वपूर्ण पुस्तके लिहिली. 'अॅडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी'या प्रबंधात आंबेडकर यांनी सन 1792 ते 1858 मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन व वित्त व्यवस्थेमध्ये कसे बदल झाले व ते भारतीयांकरिता कसे अन्यायकारक ठरले याविषयी आपले विचार व्यक्त केले. ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतीय जनतेची प्रचंड पिळवणूक केली. या काळात कंपनीचा जो महसूल वाढला त्यात 54 टक्के वाटा जमिनीवरील कराचा होता यामुळे शेतकरी वर्गाची फार पिळवणूक झाली. हे त्यांनी जनतेच्या लक्षात आणून दिले. समाजातील दुर्बल तसेच असंघटित घटक असणाऱ्या शेतकऱ्यांची त्यांना सतत काळजी

वाटायची. कारण भारत देश हा कृषीप्रधान देश आहे. या देशात राहणारी जास्तीत जास्त जनता शेतीवर अवलंबून आहे. तरीही या देशात राहणारा शेतकरी आजही दारिद्र्यातच जीवन जगतो. हे कारण जरी खरे असले तरीही या कारणाच्या मुळाशी नेमकी कोणती बाब दडलेली आहे हे शोधून काढण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विविध क्षेत्रात आपले योगदान दिले. समाजासाठी त्यांनी सतत त्यागाचीच भूमिका ठेवली. याला कृषीक्षेत्रही अपवाद नव्हते. ग्रामीण भागात कृषीवर लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार पडलेला दिसून येतो. हा भार कमी होवून शेती एक व्यवसाय म्हणून समजली जावी यासाठी कृषीविषयक समस्या दूर होणे गरजेचे होते. हीच बाब आंबेडकरांनी जाणली आणि सामुदायिक शेतीचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय शेतीशी निगडित आर्थिक समस्यांची ही सामाजिक बाजू केवळ आंबेडकरांसारखाच अर्थशास्त्रज्ञच विचारात घेऊ शकला.

सामुदायिक शेती व शेती संघटन याबाबतची आंबेडकरांची कल्पना

शेती संघटनेच्या दृष्टीने विचार करता त्याकाळी भारतात जमीनदारीसारख्या अनिष्ट प्रथांचा सुळसुळाट होता. या पध्दतीमुळे मालकी हक्काची वाढ होऊन मोठा परोपजीवी वर्ग निर्माण झाला. कुळांच्या आणि पोटकुळांच्या मार्फत करण्यात येणाऱ्या या शेतीमध्ये अवास्तव खंडामुळे कुळांचे शोषण होत होते. यामुळे उत्पादन वाढीची प्रेरणा नष्ट होत होती. लागवडीखालील जमिनीचे प्रमाण कमी होत होते. त्यामुळे बेकारीचे वाढते प्रमाण निर्माण होऊन निरुद्योगी शेतमजुरांचा वाढता वर्ग निर्माण होत होता. डॉ. आंबेडकरांना अर्थशास्त्रज्ञ या नात्याने या संपूर्ण परिस्थितीची जाणीव होती. तसेच सामाजिक विषमतेच्या आगीत होरपळणाऱ्या असंख्य ग्रामीण बांधवांच्या स्थितीचे भानही होते. म्हणूनच त्यांचे असे मत झाले की, 'धारणक्षेत्रांचे एकत्रीकरण काय किंवा कूळ कायदे काय, हे उपाय विचारात घेणे व्यर्थ आहे त्यामुळे शेतीत सुबत्ता येणे शक्य नाही. तसेच निव्वळ भूमिहीन मजूर असणाऱ्या 60 दशलक्ष अस्पृश्यांचे प्रश्नसुध्दा यामुळे सुटणे शक्य नाही.' अशाप्रकारे आर्थिक समस्यांची ही सामाजिक बाजूही आंबेडकर आपले मत मांडतांना लक्षात घेत होते.

भारतामध्ये ज्या शेती-संघटनांच्या जमीनदारी, रयतवारी पध्दती प्रचलित होत्या. या पध्दतीमध्ये शेतीसुधारणा, उत्पादकतेची वाढ, जमीन कसणाऱ्याला न्याय, उत्पादनाच्या प्रेरणांना चालना यासारख्या बाबींवर प्रतिकूल परिणाम करणाऱ्या होत्या. कुळांच्या मेहनतीवर जगणाऱ्या वर्गाला पोषक अशी ही रचना नष्ट करण्याशिवाय उपाय नव्हता. तिच्या जागी 'कसेल त्याची जमीन' या तत्वाला मान्यता देणारी वैयक्तिक कास्तकारी आणण्याला बहुसंख्य लोक अनुकूल होते. सहकारी शेतीला पाठिंबा मिळत असला तरी तिच्या व्यावहारिकतेबाबत शंका होती. या संपूर्ण परिस्थितीचा विचार करून आंबेडकरांनी सामुदायिक शेतीपध्दतीची शिफारस केली. शासनाचा पुढाकार व मदत आणि खेड्यातील भूमिहीन मजुरांसह सर्वांचा सक्रिय सहभाग अशी त्यांची सामुदायिक शेतीची संकल्पना होती. सामुदायिक शेतीच्या माध्यमातून जमीनदारी पध्दती नष्ट करून आणि वैयक्तिक कास्तकारी रूढ करूनही असे अनेक प्रश्न होते ज्यांचे निराकरण होणे कठीण होते. या प्रश्नांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

1. शेतजमिनीचे छोटे तुकडे व अकिफायतशीर आकार तसाच राहणार होता.
2. लाखांच्या संख्येने असलेल्या भूमीहीन मजुरांना दिलासा मिळण्याची खात्री नव्हती.
3. शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जमीन या घटकासोबत इतर साधनांची जोड मिळणे आवश्यक होते. पण दारिद्र्याने ग्रासलेल्या शेतकऱ्यांजवळ भांडवलाची कमतरता असल्याने उत्पादकतेत वाढ होणे कठीण होते.
4. छोट्या आकारामुळे तसेच भांडवलाच्या कमतरतेमुळे कायम सुधारणा अंमलात येऊ शकत नव्हत्या.
5. शेतीच्या उत्पादनतंत्रात जो काही कालानुरूप बदल झाला असता तो वैयक्तिक कास्तकारीत अनुसरणे कठीण होते.

वर उल्लेखित अनेक समस्यांपैकी बऱ्याच अडचणी सोडविण्यास सामुदायिक शेतीपध्दत सक्षम होती. या संघटन प्रकारामुळे किफायतशीर आकाराची मोठी क्षेत्रे लागवडीखाली आली असती. शासनाच्या निधीतून भांडवल मिळाले असते. उत्पादकता वाढीच्या नवनवीन प्रयोगांना वाव मिळाला असता विशेष म्हणजे ग्रामीण भागातील भूमीहीन मजुरांना सन्मानपूर्वक जगण्याचा शाश्वत आधार मिळाला असता. हे जरी खरे असले तरी त्याकरिता जमिनीवर सामाजिक मालकी प्रस्थापित होणे अनिवार्य होते. परंतु याच गोष्टीसाठी सामुदायिक शेतीपध्दतीचा वारंवार विरोध होत गेला. कारण भारतीय फार व्यक्तिवादी आहेत. भारतीयांना ही पध्दत व्यक्तिगत हक्कावर आक्रमण करणारी वाटू लागली.

सामुदायिक शेतीची प्रस्तावित योजना

'स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज' या पुस्तिकेत डॉ. आंबेडकरांनी शेती-संघटनाची आपली योजना पुढीलप्रमाणे सादर केली.

1. **शेतजमिनीची मालकी:** सामुदायिक शेतीच्या दिशेने पहिले पाऊल म्हणजे शासनाने जमीनदारी पध्दत नष्ट करून जमिनीमधील खाजगी मालकीहक्कांचे अधिग्रहण करणे होय. जमिनदारांच्या जमिनी दुसऱ्यांच्या बळकावलेल्या होत्या. त्यामुळे त्यांना नुकसानभरपाई देण्याची गरज नाही. तरीही आंबेडकरांनी अशा व्यक्तींना ऋणपत्रांच्या स्वरूपात भरपाई दिली जावी अशी शिफारस केली. प्रत्यक्षात मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मध्यस्थांच्या उच्चाटनाचे कायदे करण्यात आले व नुकसान भरपाईही देण्यात आली. जमिनदारांकडून घेतलेली जमीन शासनाने न ठेवता ती गरजूंना देण्याच्या धोरणामुळे अनेक वाईट प्रकार घडून आले. ही परिस्थिती लक्षात घेता डॉ. आंबेडकरांनी आपली योजना घटनात्मक कायद्याने लागू करण्याचा आग्रह धरला. ही योजना संविधानाचा एक भाग झाल्याने स्वार्थी लोकांना याचा गैरफायदा घेता आला नसता व अतिक्रमण झाल्याची त्यांच्यात भावनाही निर्माण झाली नसती.

2. **शासनाची जबाबदारी:** खाजगी मालकी हक्क असलेली सर्व जमीन अधिग्रहित केल्यावर शासनाने पुढील कार्यवाही करावयाची होती. सर्वप्रथम खेड्यामधील जमिनीची विभागणी प्रमाणित आकाराच्या शेतांमध्ये करणे अपेक्षित होते. योग्य आकाराची प्रक्षेत्रे लागवडीसाठी काही कुटुंब मिळून बनलेल्या ग्रामीण कुळांना दिली गेली असती, हे सर्व करतांना जात, धर्म यासारखा विचार करावयाचा नव्हता. जमीनदार, कुळ, भूमिहीन मजूर असे भेदही न करता लागवडीची तरतूद करणे अपेक्षित होते. प्रत्यक्ष लागवड कशी करावयाची याविषयीचे निर्देश देण्याची जबाबदारी शासनाची होती. तर मुख्य प्रश्न शेतीला भांडवल व साधनांचा पुरवठा करण्याचा होता त्यासाठी पाणीपुरवठा, जनावरे, अवजारे, खते, बियाणे इ. आवश्यक सोयी शासनच करणार होते.
3. **लोकांचे हक्क:** सामुदायिक शेतीच्या योजनेत जमिनीची मालकी जरी शासनाची असली तरी काम करणाऱ्या लोकांना निश्चित असे हक्कही होते. खेड्यातील प्रत्येक कुटुंबाला लागवडीसाठी जमीन मिळण्याचा हक्क होता. शेतजमिनीचे विभाजन-अपखंडन व अकिफायतशीरपणा टाळून कास्तकारांना व भूमिहिनांना हा हक्क प्राप्त होणे महत्वाचे होते. याशिवाय साधनांचा आश्वस्त पुरवठा यामुळे शेतीच्या उत्पादकतेत व पर्यायाने उत्पन्नात वाढ झाली असती. सामुदायिक पध्दतीने करावयाच्या या लागवडीचे उत्पन्न आपसात वाटून घेण्याचा कुळांना अधिकार होता.
4. **शासनाचे हक्क:** सामुदायिक शेतीपध्दतीत जमीन ही निसर्ग संपदा असल्याने ती सामाजिक मालकीची आहे त्यामुळे प्रतिनिधिक शासनाला काही हक्क प्राप्त होतात. या लागवडीतून जे उत्पादन होईल त्याचा एक भाग जमीन महसुलाच्या रूपाने शासनाच्या तिजोरीत जाणार होता. शासनाने जमीन ताब्यात घेतांना जी ऋणपत्रे दिली त्याचे पैसे देण्यासाठी या महसुलाचा उपयोग होणार होता. याशिवाय लागवडीसाठी आवश्यक अशा विविध सोयी-सुविधा शासनाने पुरविल्या असल्याने त्यांचा योग्य तो मोबदला आकारण्याचा अधिकारही शासनाला असेल. याशिवाय दुसरी महत्वाची बाब म्हणजे सामुदायिक शेतीच्या मूळ तत्वाला हानी पोचेल असे कोणतेही कृत्य कुळांद्वारे होता कामा नये व असे झाल्यास दंडात्मक कारवाई करण्याचा अधिकार शासनाचा राहिल अशी यामध्ये तरतूद केल्या गेली होती.

अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांनी सूचविलेली सामुदायिक शेतीची कल्पना तसेच शेती संघटन व्यक्तिकेंद्रीत विचारसरणीला पटणारी नसली तरी त्यामुळे शेतीशी निगडित अनेक प्रश्न सुटणे शक्य होते.

भारतामध्ये राज्य-समाजवादाची रचना घटनात्मक कायद्याने लागू व्हावी जिचा एक भाग सामुदायिक शेती होता. यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी 'स्टेट्स अँड मायनारिटीज' मधील अनुच्छेद दोन ही तरतूद सुचविली. जेणेकरून शेतीशी संबंधित बरेचसे प्रश्न सुटतील. सन 1947 मध्ये ही पुस्तिका प्रकाशित होण्यापूर्वीच त्यांनी शेतीच्या विविध समस्यांवर विचार केला तेव्हा त्यापैकी भारतातील छोटी धारण क्षेत्रांची समस्या त्यांना जास्त गंभीर वाटली होती. छोट्या धारण क्षेत्राची समस्या जो पर्यंत

सुटणार नाही तोपर्यंत सामुदायिक शेतीची प्रस्तावित योजना योग्य आकार घेणार नाही हे त्यांना कळून चुकले होते. केवळ छोट्या धारणक्षेत्रांमुळे समस्या निर्माण होत नाही तर या धारणक्षेत्रांसोबत लागणारी आवश्यक साधने कमी पडत असल्याने ती धारणक्षेत्र अकिफायतशीर ठरते. म्हणजे छोट्या धारणक्षेत्रांच्या समस्या दूर करण्याचा उपाय केवळ त्यांचा आकार वाढविणे हा नसून भांडवली साधने वाढविणे हा असायला हवा. यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलेल्या प्रस्तावित सामुदायिक शेतीचा योग्य तो विचार भारतातील लोकांनी केल्यास सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित होण्यास मदत होईल. व देशातील गरीब व श्रीमंत यामधील अंतरही कमी होणे शक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. Sunil Kumar, 6 Ambedkar's Economic Ideas & Contribution, IOSR Journal of Humanities and Social Science, Volume-24, Issue 3, ser 1 (March 2019), E-ISSN, 2279-0837.
2. Chavan, Prof. Shalaka Prakash, 'Role of Dr. Babasaheb Ambedkar in Economics,' South-Asian Journal of Multidisciplinary Studies, ISSN - 2349-7858:2. 246: Volume 4, Issue-6.
3. Bharatdarshan.co.nz/magazine/article/child/170/Ambedkar-biography. html
4. निकम, डॉ. छाया, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: विचारधारा आणि साहित्य निर्मिती', प्रथमावृत्ती 1 जून, 2008, सुविधा प्रकाशन, पुणे.
5. शास्त्री, डॉ. सुधाकर दा. देहलीवाल, डॉ. प्रकाश, 'भारतीय अर्थशास्त्र - 2', संशोधित द्वितीयावृत्ती: डिसेंबर 2019, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपूर.
6. कविमंडन, डॉ. विजय, 'डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक चिंतन', प्रथम आवृत्ती 2012, श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर.
7. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब, 'माझी आत्मकथा', मधुश्री पब्लिकेशन, नाशिक
8. जाटव, डी. आर., 'अम्बेडकर-आचार-विचार संहिता', प्रथम संस्करण 2007, ए. बी. डी. पब्लिशर्स, जयपूर.
9. सिंह, रामगोपाल, 'अंबेडकर - 'सामाजिक न्याय एवं परिवर्तन', प्रथम संस्करण: 2006, नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस', जयपूर एवं दिल्ली.
10. मल, डॉ. पुरण, 'बाबा साहब - डॉ. बी. आर. अम्बेडकर: जीवन और संघर्ष', प्रथम संस्करण: 2008, पोइन्टर पब्लिशर्स, जयपूर.

ISBN: 978-93-91943-64-6

EDITION: 2023

Edited Book

Dr. Babasaheb Ambedkar's Multidimensional Thoughts

Editors

Dr. Haresh T. Gajbhiye

M.Com., M.Phil., Ph.D.

Associate Professor & HOD of Commerce

Rashtrasant Tukdoji Mahavidyalaya

Chimur, Dist. Chandrapur

Dr. Prafull T. Bansod

M.A.(Marathi), M.Phil., NET., Ph.D.

Associate Professor of Marathi

Rashtrasant Tukdoji Mahavidyalaya

Chimur, Dist. Chandrapur

Dr. Anita V. Mahawadiwar

M.Com., Ph.D., M.A.(Eco.)

Assistant Professor of Commerce

Bhiwapur Mahavidyalaya

Bhiwapur, Dist. Nagpur

Adhyayan Publishers and Distributors
New Delhi

**Dr. Babasaheb Ambedkar's
Multidimensional Thoughts**

ISBN: 978-93-91943-64-6

EDITION: 2023

14 Apr. 2023

Publisher

Adhyayan Publishers and Distributors

4378/B, 105, JMD House, Gali Murarilal,
Ansari Road, Dariya Ganj,
New Delhi - 110002.

Ph.: 011-23263018, Mob.: 91-9899349433

Email: adhyayanpublishers@yahoo.com

Website: www.adhyayanbooks.com

Type Setter

Hariom Computer

Mob.: 9673550720

EDITORS

Dr. Haresh T. Gajbhiye

M.Com., M.Phil., Ph.D.

Associate Professor & HOD of Commerce
Rashtrasant Tukdoji Mahavidyalaya
Chimur, Dist. Chandrapur

Dr. Prafull T. Bansod

M.A.(Marathi), M.Phil., NET., Ph.D.

Associate Professor of Marathi
Rashtrasant Tukdoji Mahavidyalaya
Chimur, Dist. Chandrapur

Dr. Anita V. Mahawadiwar

M.Com., Ph.D., M.A.(Eco.)

Assistant Professor of Commerce
Bhiwapur Mahavidyalaya
Bhiwapur, Dist. Nagpur

Preface

Not just India, but the entire world is proud of Dr. B.R. Ambedkar, as the son of India, who gave the sovereign democratic republic to India, through the days and nights of hard work and great efforts, imbibing the values of liberty, equality and fraternity and secularism in the Indian context.

He is the sun social revolution which is based upon the values of equality and also a revolution whose center point is man. Dr. Ambedkar has spent his brilliant intellect for the holistic development of man and has written this constitution. Every man in this nation has been provided kinds of freedom through this constitution and, in a real sense, on 26 January 1950 India emerged as a democratic republic. The work of Dr. Ambedkar has rejuvenated the national spirit. His thinking has been accepted by the entire world.

His thoughts have become veins that carry food and nutrition in the body of this nation. Different aspects of his personality are attracting the world today. A philosopher, an economist and the architect of Indian constitution, the best parliamentarians, the messiah of socially depressed Dalit and Bahujan communities and farmers, and through many such roles, Dr. Ambedkar has dedicated his life for the welfare of society.

On 14th April 2023 when we celebrate the 132th birth anniversary of such a great personality, we have undertaken this editorial work to pay our obeisance to his great man, through the perspective of number of writers, with the noble prospect of carrying the critical analytical thoughts of this great man to the rational reader.

We trust as many critical thinkers have attempted to present their newly-innovative thoughts in this editorial, this work will definitely attract the reader and will give them a proper direction.

We are grateful to Hon'ble Dr. Deepak Yawale, President, Hon'ble Mr. Vinayakrao Kapase, Secretary, Gandhi Seva Shikshan Samiti, Chimur and Hon'ble Dr. Ashvin Chandel, Principal, R.T. College, Chimur for their valuable guidance in the present editorial work. We are so thankful to Rakesh Kumar Yadav, Director Adhyayan Publishers & Distributors New Delhi for excellent printing. This work is published on the birth anniversary of Dr. B. R. Ambedkar and thus is itself an obeisance to his life and contribution.

Editors

Dr. Haresh T. Gajbhiye

Dr. Prafull T. Bansod

Dr. Anita V. Mahawadiwar

Message

Dr. Deepak N. Yawale

President

Gandhi Seva Shikshan Samiti Chimur, Dist. Chandrapur

I feel immense joy and pride while giving my best wishes to Dr. Haresh T. Gajbhiye, Dr. Prafull T. Bansod and Dr. Anita Mahawadiwar on the publication of their edited book Dr. Babasaheb Ambedkar's Multidimensional Thoughts. Dr. Babasaheb Ambedkar is an inspiration to many. He was a crusader who championed the ideals of liberty, equality and fraternity against the tyrannical and oppressive caste hegemony. This grubby caste system and its illegitimate children like intolerance, bigotry and fanaticism have been accountable for many dissections of the society and fall of the mighty Indian nation in specific. Dr. Ambedkar was veracious in calling these demons anti- nationals. No nation can stand on the partitions of men as such by the caste system. The thought which guards, legalizes and rationalises caste system must be eliminated from the minds of men. I hope this book will be able to explore through number of research articles from scholars, teachers and academicians multi-dimensional aspects of the work of the founder of the modern state of India Dr. B.R. Ambedkar. Furthermore, it will be a beacon of light for there searchers who are pursuing their research on Dr. B. R. Ambedkar.

Message

Dr. Ashvin M. Chandel
Principal
R.T. College, Chimur, Dist. Chandrapur

It is a great pleasure to present the collection of Dr. Babasaheb Ambedkar's Multidimensional thought in the form of Multidisciplinary Book. Dr. Babasaheb needs no introduction to the common man in India. At a very young age he experienced the worst sufferings of life and even after his most oppressive conditions he went on to become the greatest incomparable scholar in the world. This is the spirit which needs to be embedded in the minds of all youth that you have to attain the highest commitments in life facing all odds and obstacles. Then only you become the true Champion, the Leader of the masses. I would like to thank and congratulate Dr. Haresh T. Gajbhiye, Associate Professor and HOD, Faculty of Commerce, Lt. Dr. Prafull T. Bansod, Associate Professor, in our college and Dr. Anita V. Mahawadiwar, HOD, Faculty of Commerce, Bhiwapur College, Bhiwapur for their untiring effort and time invested in compiling of this Multidisciplinary book.

About the Editors

Dr. Haresh T. Gajbhiye

Dr. Haresh T. Gajbhiye is working as an Associate Professor of Commerce at Rashtrasant Tukdoji Mahavidyalaya, Chimur, Dist. Chandrapur. He is the Head of Department of Commerce. He is a Member of Board of Studies (Business Administration and Management) in the Faculty of Commerce and Management Gondwana University, Gadchiroli. He has published more than 30 Research Papers and also chapters in Edited Books. He has also attended several National and International Conferences, Seminars and Workshops. He has published 5 Books. He is also a Ph.D. Supervisor in Commerce and Management Faculty of Gondwana University, Gadchiroli.

About the Editors

Dr. Prafull T. Bansod

Dr. Prafull T. Bansod is working as an Associate Professor of Marathi and also the Vice Principal at Rashtrasant Tukdoji Mahavidyalaya, Chimur, Dist. Chandrapur. He is a Member of Board of Studies in Language in Commerce in the Faculty of Commerce and Management, Military Science, NCC, Gondwana University Gadchiroli. He has published more than 30 Research Papers and also chapters in Edited Books. He has also attended several National and International Conferences, Seminars and Workshops. He has published 3 Books. He is also a Ph.D. Supervisor in Marathi Faculty of Humanities in Gondwana University, Gadchiroli. He is also incharge of the NCC Unit of the institute as Lieutenant.

About the Editors

Dr. Anita V. Mahawadiwar

Dr. Anita V. Mahawadiwar is working as an Assistant Professor of Commerce and Management Faculty at Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur, Dist. Nagpur affiliated with Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur. She is the Head of Department Faculty of Commerce. She has published several papers in National and International journals she has also published 2 books. She has also attended several National and International Conferences, Seminars and Workshops. She has written articles in Newspaper. She has worked as an editor and member of the editorial board for journals. She has completed one UGC Major Research Project. She is also a Ph.D. Supervisor in Commerce and Management Faculty R.T.M. Nagpur University Nagpur.

CONTENTS

1.	Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar in Economic and Social Development of India Dr. Kewal Haridas Karhade	01
2.	Dr. B. R. Ambedkar Contribution for Women Empowerment in India Dr. Laxman T. Kamadi	07
3.	Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar in Social Development of Women's Dr. Diwakar V. Kumare	12
4.	Dr. Ambedkar and Constitution Prof. Praful Manohar Rajurwade	16
5.	Dr. Babasaheb Ambedkar's Thoughts on Indian Currency Dr. Lakhan B. Ingle	24
6.	Economic Vision of Dr. B. R. Ambedkar Dr. Ravi S. Walke	28
7.	Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution to Indian Labor Laws Dr. V. V. Nagbhidkar, Dr. R. W. Khubalkar	34
8.	B. R. Ambedkar and Women Commission Dr. Bhaskar Laxmanrao Lengure	39
9.	Multidimensional Dr. Babasaheb Ambedkar Prof. Pravin Shrihari Wakade	44
10.	Economic Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar Dr. Vilas K. Kale	50
11.	डा. बाबासाहाब अंबेडकरजी के बहुआयामी विचार डॉ. अरुणा डी. नंदनवार	56
12.	ई-कॉमर्स - चुनौतियां और समाधान डॉ. प्रवीण एम. चंद्रगिरिवार	63
13.	समाजसुधारणेचा धीरोदात्त महानायक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. प्रफुल्ल तु. बन्सोड	68

14.	भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान डॉ. हरेश टी. गजभिये	74
15.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचाराची प्रासंगिकता डॉ. एन. एस. गिरडे	80
16.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक लोकशाही विषयीचे विचार प्रा. डॉ. विश्वनाथ आत्मराम दरेकर	84
17.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आर्थिक क्रांती डॉ. उज्वला ते. कापगते (हांडेकर)	90
18.	अर्थतज्ञ- डॉ. बी. आर. आंबेडकर डॉ. आर. ए. फुलकर	98
19.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि कामगार कायदे प्रा. निखिल बाळकृष्ण पिसे	105
20.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ. विठ्ठल निळकंठ ठावरी	110
21.	राष्ट्र उभारणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान डॉ. राजू वी. कसारे	117
22.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार विषयक योगदान प्रा. ज्ञानेश्वर एन. कामडी	121
23.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार डॉ. हेमंतकुमार बागडे	125
24.	सामाजिक न्याय आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	131
25.	बहु स्तरीय वास्तव सांगणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रो. डॉ. रेखा बाबाजी मेश्राम	138
26.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि वैश्विक चळवळ डॉ. रवींद्र मुरमाडे	145
27.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीत योगदान प्रा. मंजूषा भाऊरावजी कापसे	148
28.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास प्रा. निलेश हलामी	154

29.	भारतीय कृषी आणि जलसिंचनावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार प्रा. चेतन प्रभुजी चौधरी	159
30.	भोगा धर्माची फळं आकाश मेश्राम	165
31.	महिला सक्षमीकरणसंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार प्रा. पितांबर व्हि. पिसे	171
32.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामुदायिक शेतीविषयक विचार डॉ. अनिता व्ही. महावादीवार	176
33.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार प्रा. मनोहर रामचंद्र चौधरी	183
34.	महिलांच्या आर्थिक विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान प्रा. निलेश अरुण दूर्गे	188
35.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय संविधान डॉ. नितीन तुळशीराम कत्रोजवार	194
36.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परीप्रेक्षातून भारताचा विकास डॉ. दिनकर रामेश्वर चौधरी	198

Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar in Economic and Social Development of India

Dr. Kewal Haridas Karhade

Associate Professor, Faculty of Commerce

Karmavir Mahavidyalaya, Mul, Dist. Chandrapur

Mob.: 9423604372, Email: kewal.karhade@gmail.com

Abstract

Dr. Babasaheb Ambedkar was a great Indian economist. Along with his educational, political, religious, cultural work, there is also an important contribution in the economic sector. The main subject of his studies was economics. He has presented many economic ideas. Indian economist Amriya Sen, who won the Nobel Prize in Economics, considers Dr. Babasaheb Ambedkar as the guru of economics. Dr. Babasaheb Ambedkar's economic thoughts can be seen expressed in his books on economics and his speeches from time to time. The interest of the common man remained the central point of his economic thoughts. Power, wealth, Dalits without prestige, the welfare of the poor common man was the subject of his concern.

The development of any country is based on holistic value system policy. Social, cultural, educational, economic, religious values have special influence in it. Dr. Babasaheb Ambedkar's thought of social, cultural, economic, political and industrial policies are leading India towards development in today's context. He has formulated India's development policies in such a way that they will become a guide to the world. In the present Article, the contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar in economic and social development of India has been studied.

Keywords: Currency, Revenue, Agriculture, Power Policy, Women Development.

Introduction

Dr. Babasaheb Ambedkar was not only the creator of Indian constitution, savior of Dalits, social reformer, jurist, but he was also a world renowned economist. Dr. Ambedkar's economic thought is the essence of his entire social thought. The social revolution they were trying to make. It was all economic change. The focus of his economic thoughts was the rescue and welfare of the Dalits, the oppressed, the victims. He was neither a supporter of capitalism nor radical socialism. was moderate. So they were giving more importance to 'correct adjustment'. He considered a life based on minimum desires to be excellent. Emphasis on 'fair livelihood'. He himself lived a life of self-restraint, frugality and controlled desires.

As Dr. Ambedkar was a jurist, historian, politician, educationist as well as a scholar of religion and sociology, he presented the concept of non-violent state and socialism. As he analyzed economic facts on the basis of experience and scientific parameters, Babasaheb's entire economic thinking was scientific.

Objectives of The Research

1. To study the economic contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar in the economic development of India.
2. To study the contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar in social development of India.

Dr. Babasaheb Ambedkar: An Economist

After Ambedkar's thorough study of both capitalist and socialist economies, he came to the conclusion that none of them was suitable for India. According to him, there is a lot of scope for economic chaos and exploitation in capitalist economy while in socialist economy there is possibility of bloody revolution due to strangulation of individual freedom, so he advocated mixed economy as a middle way. Therefore, it has to be said that the basis of mixed economy is the fruit of Dr. Ambedkar's economic thoughts. Pandit Jawaharlal Nehru, India's first Prime Minister, was greatly influenced by his economic views, hence he gave more importance to Dr. Ambedkar's views while deciding the economic policy of independent India.

Dr. Babasaheb Ambedkar economic views seem relevant even in the current state of the Indian economy. His thinking was a century ahead. The seriousness of his economic thinking is in line with today's economic and social imperatives. Economists of the world are discussing his ideas today. The development that we are thinking about today was started by Dr. Babasaheb Ambedkar even before independence.

Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution to India's Economic Development

Basic humanist moral values influence their economic thinking. Dr. Babasaheb Ambedkar in his economic techniques included trade, banking, rupee, agriculture, caste economy, industrialization, wages, labor welfare, state socialism, land reform, revenue etc. Expressed your thoughts above. While presenting this, he also kept a close eye on matters like religion, ethics, culture, politics, law, social affairs.

Currency

In 'History of Indian Currency and Banking' in the year 1947, he has presented radical ideas on what is the ideal currency system for India. When the debate arose as to what was the ideal monetary system for India, two options were available. The first option-gold effect, in which gold coins are meant to be used as currency and the second option-gold regulation quantity, in which paper notes are used as currency and the government undertakes to supply gold at a fixed rate by taking paper money.

Prof. Keynes and other economists asserted that this system was suitable for India because the gold exchange rate was flexible and money creation in this system did not depend on the country's gold reserves. But Dr. Babasaheb Ambedkar strongly opposed it. According to him, the money creation in this system is flexible so it can become unrestricted. It can lead to inflation and fall in the value of the rupee. Dr. Babasaheb Ambedkar gave a simple explanation of the rise in the price of ash in India when there was a gold exchange rate. He argued that the gold standard system was the right one for India and provided historical evidence to show that prices were stable in India under the gold standard system.

He also testified before the 'Hilton Young Commission' appointed in 1926, arguing that there was a need for effective curbs on money creation by the money-creating institution (Reserve Bank). Keynesian position was accepted in India and elsewhere without considering Ambedkar's monetary views. But considering today's situation, it has to be said that his stance was definitely right. Today, the central government's budget deficit is increasing and the Reserve Bank has to increase credit supply. Therefore, we have to face the problem of currency inflation and the consequent rise in prices. There is no doubt that his stance on curbing the currency creation capacity was prescient.

Division of Labor

Chaturvarnya system in Hindu social system is based on the principle of division of labour. Criticizing this, he said that this is not division of labor but division of labor and it is inhumane. Nowhere else in the world is there such a division of labour. Due to this, India's economic development and progress has been stunted. This arrangement made it clear that labor and capital were not being used where their utility was greatest.

Agriculture

Small holding areas in India are a serious problem in Indian agriculture and the problem is exacerbated by the fragmentation of small holding areas. Agriculture is the largest occupation in India and the number of people dependent on it is high, on the other hand the productivity of agriculture is low. He raised three questions in this regard. The first question is why does the fragmentation of the holding field occur at the origin? Second, how to determine the 'profitable holding area'? And third, what is the solution to the problem of scattered and small holding areas?

Inheritance is not the root cause of land division but the additional burden of population on the farm is the root cause. As the standard of living of the farmers is low, people are forced to do so as there is no other means of livelihood. He was of the opinion that if there was any other way, he would have given up on this dismemberment. The solution to all these problems is 'Industrialization'. Due to industrialization, the unemployed labor in the agricultural sector will be absorbed into the non-agricultural sector. They do not have to depend on others for livelihood. These laborers will contribute to the national income through self-employment and reduce the burden on the agricultural land, thereby

reducing fragmentation and fragmentation. He said that 'Industrialization' is the only effective and sure solution to solve the problem of Indian agriculture.

Cooperative Farming

He considered cooperative farming as a solution to the problem of scattered and small holding areas. A cooperative farm of a specific size can save the small farmer from ruin. Due to cooperative farming, the ownership rights of the farmers on the land will be maintained. An agriculturist cannot encroach on the land without annexing it to the holding area adjoining his holding area. As the co-operative farm is large in size it will also be a union.

Community Farming

Clan laws and land consolidation will not solve the problem of the landless. According to Dr. Ambedkar, bringing fallow land under cultivation would solve the problem of the landless. After the abolition of zamindari, he emphasized on community farming with the view that the government should own the land instead of giving individual ownership of the land to the farmer.

Dr. Ambedkar believed that agriculture should be a 'government industry'. The government should take over all the land and pay compensation to those whose land it has taken, then divide the village land and give it to the villagers on specific terms. Agriculture is the backbone of Indian economy and he advocated mechanized agriculture, extensive agriculture, cooperative and community agriculture to increase production in agriculture. These matters are also mentioned in the manifesto of his independent Mazdoor Party.

Water Resources and Power Policy

Dr. Ambedkar's thoughts on water resources and electricity policy are very important as these are important factors that contribute to the economic development of the country. He has also done important work in water resource planning and power policy. Dr. Babasaheb Ambedkar established the Central Water Commission in 1945 to plan water resources from a national perspective. According to him, "If we plan the natural wealth of our country and use that wealth properly, the country can develop". While ministerial, Dr. Babasaheb Ambedkar had the additional burden of two committees namely Water Resources and Electric Power. Ambedkar was the head of this committee.

Dr. Ambedkar's work is also important in the development of electricity. National Policy on Electricity was formulated by Dr. Ambedkar. A committee was appointed in September 1943 to formulate a policy regarding electric power. In this, electricity should be nationally owned, a central organization should be created for the development of electricity, important decisions were taken in relation to electricity and Ambedkar played an important role in implementing them.

Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar in Social Development of India :-

Women's Development

Dr. Ambedkar considered women's contribution to economic development as important. That is why they have given independent rights to women through the constitution. Because he expected to create a new social structure based on the life values of freedom, equality, fraternity and justice. He was of the opinion that the contribution of mothers is important in the creation of competent, intelligent, skilled human resources in the country. He was of the clear opinion that if women are deprived of economic freedom, the right to self-determination, the economic development of the nation will be limited, so they have made provisions in the law regarding economic rights, economic protection and wages for women. Dr. Ambedkar has placed the strong foundation of the professional and economic freedom that women are getting in the present situation. This shows that Dr. Ambedkar was truly a savior of women.

Untouchability an Economic Squeeze

He was probably the first thinker to analyze problems like caste system and untouchability. According to him, untouchability was not only a religious construct but an economic construct even worse than slavery. In order not to reduce the value of the slave in slavery, the owner gives him clothes, food and drink, but in the structure of untouchability, the owner exploits the society financially without taking any responsibility. Therefore, he was of the clear opinion that economic upliftment of the lower class cannot take place unless there is a change in the nature of occupation. Curses like untouchability and caste discrimination at the social level could not be removed by Mahatma Gandhi's compassionate policy, but for that Dr. Ambedkar considered fundamental institutional change at the economic level as necessary.

Conclusion

Dr. Ambedkar's vision was very subtle. His studies were thorough. He was aware of the economic changes of the world only because of deep study. He suggested concrete measures to eliminate poverty and inequality in Indian society. The ideas presented in the context of agriculture, especially in the case of small holding areas, are useful in today's situation. If we make policies based on the ideas expressed by them, surely the downtrodden in the rural areas will get their right to justice. Even today, in the Constitution of India, a Finance Commission has to be appointed every five years to determine the interests of the state government and the central government. Ambedkar's thoughts in this context have to be considered fundamental.

Selfishness had no place in Dr. Ambedkar's economic and social thoughts. The purpose of his life was to save the weaker sections. According to him, social justice is the standard of development ethics. Until the majority of people in the country get employment and bread,

social justice is only an appearance. The humanist thread is found everywhere in Dr. Ambedkar's entire thought. He has accepted the importance of labor for the achievement of true humanism. He was a revolutionary economist devoted to humanitarian sentiments.

References

1. Bagde Rakshit (2019): "Open economic policy specialist Dr. Ambedkar's Philosophy", Lotus and Cobra Publishing House, Nagpur.
2. Bodhankar Sudhir, Aloni Vivek, Kulkarni Mrinal (2014): "Social Research Methods", Sri Sainath Publications, Nagpur.
3. Das Satyajit (2015): "Ambedkar and analysis of women's rights", International Research Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies Vol. 1.
4. Gawli, T. N. (2011): Editor, Dr. Babasaheb Ambedkar Gaurav Granth, Publisher (MH) Mumbai.
5. Jadhav Narendra, Economic Writings of Ambedkar, Dr. Babasaheb Ambedkar Gaurav Granth, Maharashtra State Board of Literature and Culture, Mumbai, P. No. 361-376.
6. Patil, J. F., (2009) : 'History of Economic Thought' Fadke Prakashan, Kolhapur, P. No. 260-271.
7. Patil, V. B. (1998): 'Indian Political Thinkers', Shri Mangesh Prakashan, Nagpur, P. No. 196-197.
8. Raikhelkar, Damaji, (2011): 'History of Economic Thought' Vidya Books Publisher, Aurangpura, Aurangabad (Present- Chhatrapati Sambhajnagar), P. No. 305-311.
9. Sukhdeo Thorat (1998) : "Ambedkar's Role in Economic planning and Water policy", Shipra publication's, New Delhi.
10. Surya, Anil (2010): 'Ancient Indian Women and the Hindu Code Bill', Sugawa Prakashan, Pune.

Dr. B. R. Ambedkar Contribution for Women Empowerment in India

Dr. Laxman T. Kamadi

Assistant Professor, Department of Commerce
Rastrasant Tukdogi College, Chimur, Dist. Chandrapur

Abstract

Imagination of the civilized world in the absence of women is impossible. To a greater extent, they are the creator and producers of life on this earth's surface. But from past to present time across the globe they had to encounter various social evils against them. Even in modern India, they had to face severe challenges in the form of Sati. Child marriage, unequal opportunity, denial of basic rights, etc. Therefore to oppose such practices many great reformers of India raised their voice in favor of women, for their empowerment and to assist them with basic rights. This research work tried to highlight the role of various Indian reformers in establishing female rights in India. Further work focuses on the legal and effective contribution of Dr. B. R. Ambedkar for women's empowerment in India.

Keywords: Women empowerment, Female Rights, B. R. Ambedkar, Equility, Hindu Code Bill.

Introduction

Indian feminist movement is a set of movements aimed at defining, establishing and defending equal political, economic, and social rights and equal opportunities for women in India (Gothoskar et al. 1982). Women pursue rights in society and lead movements that favor their cause for equal opportunities and rights along with gender equality. Like other feminist movement, Indian feminist also aimed at securing all rights that have been given to each in constitution irrespective of gender. Indian feminist have also fought against culture-specific issues within India's society, such as inheritance laws and the practice of widow immolation known as Sati, child marriage, caste related exploitative traditions and practices etc. India have a long history of reformers both male and female such as Raja Ram Mohan Roy, Savitribai Phule, Ishwar Chandra Vidyasagar, Swami Dayanand Saraswati etc. who contributed with their visionary and empowering approach in raising the voice of women class and laid down the necessity of bringing change in prevailing subordinated condition of women. Understanding of the contributions of these great reformers for the right of women is of great significance to develop clear understanding about the history of women rights in India and for inclusive and well framed policy development for future.

Methodology

This research work focus on Dr. B. R. Ambedkar which is evident in his work towards establishing an equal, ac liberating nation by bringing changes in Hindu code bill which aims to provide equal rights to women in inheritance of property, right to adopt child, equal voting rights, maternity benefit bills, asserting a need for insurance to labor class of women, birth control measures to look for women's health irrespective of their caste, color, creed which is also depicted in several constitutional provisions being included in constitution after long tenure of debates in constituent assembly.

Provisions for Females Rights in Constitution of India by Dr. B. R. Ambedkar

Ambedkar believed primarily in the efficacy of law and legislation, and he struggled to evolve a constitutional mechanism to fashion India of his dreams, where equality, liberty and fraternity would have an unhindered play. This benefitted women largely which is evident from various articles of constitution. Article 14 talks about equality before law for all that is everybody is equal in the eyes of law and have equal protection of the law.

Article 15 deny any sort of discrimination on the ground of caste, creed or sex. Not only this, article 15(3) favors some of the decisions which favor women and children as constitution gave due care and recognition to the need for uplifting this class of citizens. Article 16 of the constitution also provides for the equal opportunities be in matter of employment in public arena or other areas, so as to ensure availability of enough space for all. Article 23 of the Indian constitution prohibits prevalent human trafficking and forced labour, as women are worst affected by these crimes. Article 39a and 39d provides for equal pay for equal work, which definitely motivates women to come at par with male. Article 42 enjoins state to provide healthy working condition for females and maternity benefits. As a fundamental duty, article 51A(e) ask citizens to refrain from any of the act that defame women or pass any comment that is derogatory to women's dignity. Article 243D, 243T provides for reservation for females in panchayat and municipalities election in order to ensure female participation in public life and politics. Thus many such initiatives are reflected in the constitution which shows the orientation of constitution makers to provide equal opportunities, rights to the women who need to be uplifted through several articles incorporated in the Indian constitution. Many of the laws have also been made in order to safeguard the rights of female and help them come at par with other members in the society. Positive discrimination is one of the key aspect that have been used in constitution to benefit the female members and protect their interest in society.

Various Other Initiatives for Women Taken by Dr. B. R. Ambedkar

We look at Ambedkar with the casteist eyes and confine his great contribution as a Dalit leader who raised the voice for the Dalits alone, whereas the reality is different and it is important to highlight key contribution of Ambedkar in uplifting the women in India. We

tend to forget his contribution in uplifting women of all caste in the same way Savitribai Phule educated women of all castes.

Ambedkar not only presented a grim picture of exploited condition of women but he also with his writings and speeches laid down a means to explore various factors leading to women subordination and this became a pioneering feat in gender and caste related issues. Ambedkar in 1917 published a paper termed "castes in India" in which he exposes the ways and means with which women and the sexuality of females are kept under control by maintaining the rigid structure of caste (Ambedkar, 1917). Problem to deal with surplus women led to continued practice of sati, child marriage, restriction of widow remarriage said Ambedkar. To keep under control the females, caste group were strictly separated and females were confined to the particular section of society, which not just hindered their freedom to choose and understand the society and people, rather it created the differences that exist even today. Not only this. Ambedkar in "Madness of Manu" and "Riddles of Hinduism" wrote how women were seen as seductive leading to deviance and disloyalty on part of men.

Ambedkar despite not being an atheist and a believer of significance of religion in individual's life discovered how religious texts and practices within them led to bad treatment of women, in which he cited examples of Sita's plight as a woman, prevalence of purdah system in Islam, anti-women practices in Christianity etc. Not only his writings, but his contribution as a chairman of drafting committee of constituent assembly made him to push for inculcation of certain bills to give legal recognition to women as equal citizens. Not only this, he was a loud supporter of right to divorce as cruelty in marriages increases the suffering of women, harming their mental and physical health, right to inheritance to females so that they can enjoy their share equally at par with men and also Ambedkar gave legal recognition to inter-caste marriage which helped to bridge the gap that exist society to some extent. He after being tremendously opposed from conservative members of parliament, Ambedkar reiterated importance of abolition of caste as a necessary requirement of valid marriage because the biggest sufferer of such evil practice remained women, prescription of monogamy, and permission for divorce. Ambedkar's feminist reclamation can be found in his papers Mooknayak and Bahiskrit Bharat in which he presents how women were confined to behave in a stereotype feminine behavior and were forced to be submissive. In movement started 1914 onwards women actively participated in which Venubai and Renubai are worth mentioning. Shandabai Shinde participation in Mahad satyagraha, participation of more than 500 women in Kalaram temple entry movement is worth mentioning, which fulfills both the ways of bringing change first, awareness and second is legal framework. Encouragement by Ambedkar is visible in Radhabai Vadale words where she presented a bold front and urged others to do the same to fight injustice. Ambedkar on 26th January 1950 said political, socio and economic equality are all equally important, absence of one would make other two ineffective.

Volume 2 of Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and speeches speaks on maternity benefit bill that "it is in the interests of the nation that the mother ought to get a certain amount of rest during the pre- natal period. That being so, Sir, I am bound to admit that the burden of this ought to be largely borne by the Government" (writings and speeches, volume 2). Ambedkar said the benefits contemplated by this bill ought to be given by this Legislature to the poor women who toil in our factories in this Presidency. As a Labour Minister in the Viceroy executive council between 1942 and 1946, Dr. Babasaheb Ambedkar was instrumental in bringing the Mines Maternity Benefit Bill for women in all over India. Under this act, a woman working in the mine is entitled to maternity benefit for a period of 8 weeks. This period of 8 weeks is divided into two parts of four weeks each, one part preceding delivery and another part succeeding delivery. Later all the acts of Maternity Benefit of various states were repealed and a common Maternity Benefit Act-1961 was adopted by the Central Government for all states in India.

Equal pay for equal work irrespective of the sex. Dr. Babasaheb Ambedkar was the first person who brought "Equal pay for equal work irrespective of the sex" in India in terms of Industrial workers as a Labour Minister. On this regard he said. We have also taken care to see that women shall be paid the same wages as men.

Conclusion

There is a need to study contribution of Babasaheb Ambedkar in bringing a revolution in sphere of politics and society, which eventually helps us to draw a comparative analysis of other social reformers and Ambedkar who challenged everything wrong with the help of his skills as maker of the constitution. We can also say that Ambedkar carried forward the legacy of social reformers to transform the lives of suppressed by turning the wheel of law towards social justice for all, in which constitution played significant role. Former prime minister of India also termed Ambedkar as a symbol of revolt against all that is oppressive, unequal or wrong in society. Prime minister of India Narendra Modi at Ambedkar memorial lecture said what Martin Luther King is to others. Ambedkar is even more than that to us. For Indian's he is a world leader who was a strong voice of oppressed in country. In present day context, Ambedkar and his thoughts on society based on equality are yet to be realized for reconstructing Indian society and making the life of women better.

Reference

1. Ambedkar. B. R (2019) Castes In India: Their Mechanism, Genesis and Development. Independently Published.
2. Ambedkar, D. B. R. (2020). Who were the Shudras. GENERAL PRESS.
3. Anand, R. R. Sanu, S. K. Sharma, V. R. & Singh, M (2022). Assessing Sustainable Development Goals through Social Progress Index for Bihar Gandhi Marg Quarterly, 44(3), 359-384.

4. Anand, R., Sanu, S. K & Sharma, P. (2022) स्वतंत्रता आन्दोलन में मातृशक्ति का योगदान: एक स्थानिक परिप्रेक्ष्य Shodh Disha. 60 (2), 15-21.
5. Bakshi, P. M., & Kashyap, S. C. (1982). The Constitution of India. Universal Law Publishing.
6. BaMani, B. R., & Sardar, P. (2008). A Forgotten Liberator Mountain Peak
7. Banningan, J. A. (1952). The Hindu Code Bill Far Eastern Survey. 21(17). 173-176. <https://doi.org/10.2307/3024109>
8. Basu, S. P. (2021). Ishwar Chandra Vidyasagar. In Revisiting Modern Indian Thought (pp. 36-46). Routledge India.
9. Dhara. L. (nd). Mahatma Phule and Women's Liberation. Urdhva Mula, 63.
10. Dhara, R., & Barik, A. (2021). Contribution of Pandit Ishwar Chandra Vidyasagar as Educational and Social Reformer in the 19th Century. International Journal of All Research Education and Scientific Methods, 9(1), 904-909.
11. Dhavaleshwar, C. U., & Banasode, C. (2017). Dr. BR Ambedkar as a Social Worker for the Marginalised Sections (SSRN Scholarly Paper No. 3044336) Social Science Research Network <https://doi.org/10.2139/ssrn.3044336>
12. Ganguly, N. (1934). Builders of modern India: Raja Ram Mohan Roy YMCA Publishing House, Calcutta.
13. Garaian, S. C., & Sen, S. (2021). Savitribai Phule the First Lady Teacher and Social Reformer in Nineteenth Century of India. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR), 1, 326.
14. Gender Savari. (n.d.). Retrieved May 28, 2022, from <http://www.dalitweb.org/?cat=164>
15. Gothoskar, S., Patel, V., & Wolkowitz, C. (1982). Documents from the Indian Women's movement.

Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar in Social Development of Women's

Dr. Diwakar V. Kumare

Assistant Professor

Athavale College of Social Work, Chimur, Dist. Chandrapur

Abstract

Dr. Babasaheb Ambedkar is at the forefront of all the social reformers who did the work of bringing revolutionary changes in the history of modern India. Antisocial elements like untouchability, superstition, religious beliefs, violence, castism, poverty, illiteracy were prevalent in the 19th century. Therefore, the Indian society was stratified into caste, class, caste, poor, rich people. The social system was based on hierarchy. Women were limited to 'hearth and child'. Dr. Babasaheb had already realized how indispensable social revolution was to equip the Indian society with democracy and rule in such a situation. In a country where man-to-man superiority is considered, a person's value is measured by his birth, in a country where social disparity is the charter of religion, even Democracy cannot survive in a country. He was of the firm opinion that if we want to maintain the political ethos then it is necessary to have a strong social ethos. In the present research paper an attempt has been made to study the contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar in the social development of women.

Keywords: Women, Education, Hindu Code Bill, Empowerment, Social Development.

Introduction

In India, social and economic exploitation of women has been going on for centuries. Many social reformers tried to get them out of this slavery. Dr. Babasaheb Ambedkar has given independent rights to women through the constitution. Because they expected to create a new social structure based on the life values of freedom, equality, brotherhood and justice. Dr. Babasaheb Ambedkar, while reviewing the status of women in different periods, said that when women had independent rights and had the right to personal development like men, Indian society was progressive. But when women were neglected, deprived of their rights, the progress of Indian society was hindered. Dr. Babasaheb Ambedkar considered Hinduism as a fundamental and important reason for the degradation of women.

Dr. Babasaheb Ambedkar's social movement is the efforts made with the vision of overall progress of India. He constantly strived to get justice for every individual in the country and cultivate a truly capable people. Ambedkar's social movement was not only useful for the eradication of untouchability but the entire movement was essential for the progress of all Indians. In his thinking, we find theoretical and practical ways to solve all

kinds of problems of digital society at all levels. His contribution to the work of creating an all-round capable Indian society by medically studying and investigating all the important economic, social and cultural as well as political concepts and institutions in India is great.

Objectives of The Research

1. To study the contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar in social development of women.
2. To review the Hindu Code Bill proposed by Dr. Babasaheb Ambedkar.

Liberator of Women

Dr. Ambedkar's thought on women's empowerment is the revolutionary formula for the all-round development of women. In modern times, the struggle of Rajaram Mohan Roy, Mahatma Phule, Savitribee Phule, Agarkar, Karve, Lokhitavadi, Ramabai Ranade and Pandita Ramabai and the struggle of Harisinh Gaur, Gopalrao Deshmukh and B. N. Rao's. The ultimate pinnacle of efforts to enact legislation for the empowerment of Hindu women was the Hindu Code Bill drafted by Dr. Ambedkar for the upliftment of women. That's why Dr. Ambedkar is the pillar of women's liberation. Ever since Dr. Ambedkar came into public life, he took compassion on women along with men in social, political and religious movements. That is why women's council are held along with our council.

Dr. Ambedkar started the women's upliftment movement from home. Dr. Ambedkar wanted to see his Ramais reading and writing. He fulfilled that dream with joy. Ramai started reading books. For thousands of years, women have not been able to develop because they have been denied the opportunity to progress. Dr. Ambedkar was a supporter of this idea. Dr. Ambedkar said, "The society in which women are independent and well-educated is an advanced society. A society in which women are advanced never lags behind. The reason why Indian society is backward is because this system closed the way for women to progress. So the woman remained in the dark."

Women's Education

Dr. Babasaheb has clear thoughts about women's education, according to him, if a boy learns, he alone develops; But if a girl learns, the whole family develops. If girls are educated, they can raise their voice against inequality and social injustice. Dr. Babasaheb's work on women's empowerment was not only limited to public awareness, but he also fought for women's rights in actual legislation. He fought with many leaders for the Hindu Code Bill which he brought in the Parliament to get equal rights for women in the Hindu society. But the politicians and social workers of that time did not cooperate with him. He resigned from the post as the bill was not passed.

Hindu Code Bill

The real objective of the Hindu Code Bill was to establish non-discrimination equality between men and women. Rebuilding the social system according to the modern, advanced and progressive ideology, abandoning the concept of ancient discrimination, was the hope of

the code bill. is achieved. Through the Hindu Code Bill, women were given equal rights to men in daily life. However, the religious martyrs of the country strongly opposed the Hindu code bill proposed by Dr. Babasaheb Ambedkar. Congress members also opposed the Hindu Code Bill. The entire Code Bill was tabled in the Third Session of the Lok Sabha in February 1951. At that time, out of 14 members participating in the discussion, 13 members went against the bill. The Hindu Codebill is essentially a major instrument for women's economic, social and religious autonomy. But Dr. Babasaheb Ambedkar expressed his sorrow that women did not show affinity towards the Hindu Code Bill. Even women elected to Parliament have not shown any awareness about this bill. Dr. Babasaheb Ambedkar resigned from the Legislature in September 1951 as the Hindu Code Bill could not be passed due to the fierce opposition of the religious community in the country. But Dr. Ambedkar insisted on the Hindu Code Bill. The leader of the Dalit community was determined to fight for the rights of Hindu women. Noting that the Hindu Code Bill is important for women's rights, later parts of this bill were amended to include the Hindu Marriage Act 1955, the Hindu Succession Act 1956, the Hindu Minors and Protection Act 1956, the Hindu Adoption and Fostering Act 1956, the Special Marriage Act 1956, etc. was passed into law.

Contribution to Economic Upliftment of Women

Dr. Ambedkar vehemently condemned the economic exploitation that hinders the entire Indian women class, the poor section of the society. Equality will be established here only if the woman gets financial self-reliance. This was their belief. And therefore gave the message to women to enter the sacred field like education. Knowing that education is the only gateway for women's progress, he says, "The progress of any society is measured by the women of that society". He showed the path of such visionary economic empowerment to women.

Through the Constitution of India, women have been given economic rights along with social rights as independent citizens of India. The right to determine heirs, right to constitutional property after the death of husband, alimony marriage, divorce, ignorance, guardianship etc. were in the Hindu Code Bill. He took care of the economic and family interest and rights of women through the Code Bill and gave priority to women the right to property, alimony, Divorce and adoption. Dr. Ambedkar worked tirelessly for almost 4 years 1 month 26 days to pass this bill.

Unless a woman gets an equal share in her father's wealth, she does not get equality, dominance in the family. As a result, her husband may think of her as an important person instead of looking down on her. A husband may also be willing to give his wife a significant share of financial rights. In the family, the respect that fathers get due to their financial strength will also apply to mothers. The value of the father in the eyes of the children will definitely be gained by the mother due to this financial strength.

Manifesto of Women's Freedom

The Hindu Code Bill proposed by Dr. Ambedkar is a tunnel to female slavery. The woman was going to be independent because of this bill. She was about to be freed from the shackles imposed by custom and tradition. She too would be able to fly freely in the blue sky, her chains of servitude would be broken. She could use her full potential to reach the pinnacle of Karuna Pragati. Today, the woman who is moving on the path of progress, is stepping into new areas of success and is also increasing the reputation of herself and the country in all four directions. Behind this, the Hindu Code Bill is largely responsible for the fact that women are traveling the skies due to the Mulgami rights given by Dr. Ambedkar's constitution and the Hindu Code Bill. Many women are involved in politics, literature, music, social services, sports, administrative services, space etc. Karun Desha has a high reputation in the field.

Conclusion

Dr. Babasaheb Ambedkar was a protector of human rights. He didn't differ between men and women, the fundamental work done by him for depressed, oppressed and exploited people of India is become guideline for policy makers of all over the world. To emphasize on women education in his writing he quoted that we shall see better days soon and our progress will be greatly accelerated if male education is persuaded side by side with female education.

Dr. Babasaheb Ambedkar made a good arrangement to connect the constructive form of women's power with the development of the nation through various means and also prevented the economic and social exploitation of oppressed women over the years. Dr. Babasaheb Ambedkar has placed the strong foundation of the professional and economic freedom that women are getting in the current open social environment.

References

1. Ahir, D. (1990): "The Legacy of Dr. Ambedkar", New Delhi: B. R. Publishing Corporation.
2. B. N. Gupta (1970): "Indian Federal Finance & Budgetary policy", Chaitanya Publishing House Alahabad.
3. D. R. Jatva (1992): "Dr. B. R. Ambedkar in new World", Publish Jaipur.
4. Das Satyajit (2015): "Ambedkar and analysis of women's rights", International Research Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies Vol. 1.
5. Dr. Babasaheb Ambedkar writing & speeches, Vol. 6 Govt. of Maharashtra, 1989.
6. Mullal, D. M. (2016) "Dr. B. R. Ambedkar and Hindu Code Bill, Women Measure Legislation", Imperial Journal of Interdisciplinary Research (IJIR), Vol-2(3).
7. Sreelakhmamma, K. (2008): "Women's Empowerment in India", Publication series, New Delhi.
8. Sukhdeo Thorat (1998) : "Ambedkar's Role in Economic planning and Water policy", Shipra publication's, New Delhi.

Dr. Ambedkar and Constitution

Prof. Praful Manohar Rajurwade

Assistant Professor, Department of History
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur, Dist. Chandrapur

Abstract

Indian constitution is the radical instrument of inclusion. Ambedkar with his foresight bestowed an outstanding constitution which acclaimed all over the world. This article, shall seek to study, examine and analyse the contribution of Dr. Ambedkar to constitution, to country along with his statement in constituent assembly, his influential thoughts and work and compare constitution with US constitution where required. In addition, it studies how Ambedkar successfully established democracy in country with diverse culture, religion, caste, customs, illiteracy. Chapter 1 discusses about the historical background of constitution and Dr. Ambedkar entry into constituent assembly and his worked on various committees and sub-committees of constituent assembly followed by, the concept of constitution in which researcher mark the vision of Mahatma Gandhi on new constitution. next to it, discusses Dr. Ambedkar notion behind the preamble, it also emphasize Dr. Ambedkar vision on equality, justice and reservation for weaker sections in detail. Chapter 2; critically evaluate Dr. Ambedkar conception on democracy and provisions of freedom of speech and expression, adult suffrage, secularism, socialism and directive principles of state policy. Chapter 3; explain the indispensable role of Dr. Ambedkar in nation building and his opinion on constitutional morality and constitutional nationalism. In concluding remark article; quote crux of thoughts of Dr. Ambedkar and his alarm warning for country, besides it proposed the solution to the same given by Dr. Ambedkar. "Constitution is not a mere lawyers' document, it is a vehicle of Life, and its spirit is always the spirit of Age."

Introduction

In the history of India three days hold more importance; on 15 August 1947 India got independence, on 26 November 1949 we the people of India adopted new constitution and declared ourselves a democratic republic, and on 26 January 1950 the constitution came into force. There were many members in Constituent Assembly who contributed to constitution however the role of Dr. Babasaheb Ambedkar was more influential, interdisciplinary, tremendous and remarkable. Which declared him the chief architect of Indian constitution. Indian Constitution is the longest written constitution in the world. It originally contained 395 Articles with 8 schedules. It took 2 years 11 months and 17 days in framing.

Historical background

Cabinet mission plan 1946 outlined the road map for election of constituent assembly body, and union of India. However enactment of Indian independence Act 1947 made constituent assembly sovereign to frame constitution as per their convenient. The members of constituent assembly elected by provincial assemblies by as single transferable vote system of proportional representations Ambedkar lost election from Bombay (north central) but won from west Bengal and successfully entered into constituent assembly. He worked on various committees and sub-committees of constitution, such as;

1. Chairman, Drafting Committee;
2. Member, Committee on Functions of the Constituent Assembly
3. Member, Ad hoc committee on the National Flag;
4. Member, Sub-Committee on Fundamental Rights;
5. Member, Sub-Committee on Minorities;
6. Member, Advisory Committee
7. Member, Union Constitution Committee;
8. Member, Sub Committee on Amendment;
9. Member, Ad Hoc Committee on the Supreme Court;
10. Member, Ad-Hoc Committee on Citizenship.
11. Member, Sub- Committee on Minority Problems affecting East Punjab and West Bengal.

Concept of Constitution and Mahatma Gandhi's Vision

Constitution is the basic law of the land. According to Edmund Burke, it is the general will of the people. Constitution is the set of rules which describes the functions of organs of the state and explicit how to govern country. Mahatma Gandhi had visualized the new Constitution of India in terms of universal values applied to the specific and special conditions of India. As early as in 1931, Gandhiji had written;

“I shall strive for a Constitution which will release India from thralldom and patronage. I shall work for an India in which the poorest shall feel that it is their country in whose making they have an effective voice: an India in which there is no high class or low class of people, an India in which all communities shall live in perfect harmony. There can be no room in such an India for the curse of untouchability. We shall be at peace with the rest of the world neither exploiting nor exploited.... This is the India of my dreams for which I shall struggle”. B. R. Ambedkar and Mahatma Gandhi almost had same similar vision.

Preamble

Preamble of Indian constitution is the key to understand constitution. Dr. Babasaheb Ambedkar explain, in the constituent assembly that, “I say that preamble embodies the

desire of every member of the house that this constitution should have its roots, its authority, its sovereignty from the people. (WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a {SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC}1 and to secure to all its citizens, IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.)" We the people denotes three notions; firstly, it is the social contract, an agreement between people of country who has brought about this constitution. Everyone has share in it and by accepting the benefits they also assume a duty comes from this agreement. Secondly, this involvement of all people in making of constitution operates as a warning against monopolization of interpretation of statue by elite groups indirectly it keeps check on interpretation by particular persons for their benefit. Thirdly, it ought to feel that we framed this constitution as a political entity and is meant for us.

Equality and justice

Dr. Ambedkar put emphasis on social justice and he argued and demand for 'just society'. He embodied the principles of right to equality under Article 14 to 18 of Constitution. As a human being, every individual has a dignified self. To ensure its full enjoyment, inequality in all forms needs to be prohibited.

Article 14 to 18 form the base for right to equality and are the principal foundation of all other rights and liberties. Article14- prescribe equality before law and equal protection of law. (it is available to citizen as well as non-citizens).

Article15-provides prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth or any of them. (it is available to citizens only).

Article 16- guarantees equality of opportunity in matters of public employment.

Article 17- abolishes untouchability and forbids its practice in any form.

Article 18- it prohibits the state to confer titles on any body whether a citizen or a non-citizen. (abolished title)

Dr. Ambedkar prefers justice over equality. He believed that equality can be achieve by Justice only. For permanent and long-term equality temporary inequality is acceptable. His idea was based on the principle "Equals should be treated equally and unequal's unequally", he said preferential treatment is required to make them equal and for that purpose superficial equality should be set aside to attain justice.

This principle of justice and equality gave birth to the concept of reservation Dr. Ambedkar brought reservation for weaker sections (Backward classes, sc-st, and women's). It is an affirmative action, preferential treatment to give justice to weaker section of society to bring them into the mainstream of society and to establish long-term equality. Ambedkar enshrined the principle of equality of opportunity through representation in employment and in legislature in following Articles of constitution;

Article 15(4)-special provision for advancement of obc, sc, st.

Article 16(4)-provision for appointments or posts in Favour of backward class.

Article 46-promotion of educational and economic interests of sc, st and other weaker sections. Article 330 & Article 332; reservation of seats for sc, st in the house of people and in the legislative assemblies of the states.

Article 340-commission for backward class (OBC). Article 334,

Article 335, Article 338, 338(A), Article 341,

Article 342. Dr. Ambedkar wanted; "Not only must justice be done; it must also be seen to be done", justice should be manifestly and undoubtedly be seen to be done.

Democracy

Dr. Ambedkar was the strong supporter of democratic form of government. According to Ambedkar, the aim of democracy is essentially need for the interest of society as a whole, and not for any class, group or community.

For Dr. Ambedkar Democracy is "a form and a method of government whereby revolutionary changes in the economic and social life of the people are brought about without bloodshed." He said in democracy, there should not be tyranny of the majority over the minority. Dr. Ambedkar's vision of democracy was closely related to his ideal of a "good society". According to him, democracy is, a way of life, which is associated with liberty, equality, justice. He introduced parliamentary form of democracy where representatives are answerable to people. He invoked the principle of "one man one vote and one vote one value".

Freedom of speech and expression

In US constitution, right to speech, right to art and other rights mentioned in various Articles, however Dr. Ambedkar cover all rights in one word and in single article I.e. freedom of speech and expression, it is the Art of drafting of Dr. Ambedkar.

Dr. Ambedkar in constituent assembly marked about the free speech which is essence of democracy. it is right to express one's own convictions and opinions freely by words of mouths, writing, printing, pictures or any other mode.

Article 19(1)(a); guarantee to, all citizens shall have the right to freedom of speech and expression. however, this right is not absolute there are certain restriction to it which is included in

Article 19(2) which provides restrictions such as; security of the state, morality, friendly relations with foreign states, contempt of court, sovereignty and integrity of India and others.

Adult suffrage

Dr. Ambedkar introduced the principle of universal adult suffrage in Indian constitution. The most interesting thing is that, in western countries women had to fight for

right to vote, fortunately Dr. Ambedkar thoughtfulness gave Indian women right to vote without any struggle.

Article 326 provide this adult suffrage to all citizens, every men and women above 18 yrs. age have right to vote (age reduce from 21 to 18 by 61st amendment).

Constitution conferred this right without any discrimination on the grounds of sex, caste, religion, property, taxation or even literacy. This was big step by Dr. Ambedkar towards breaking the cleavages of social hierarchy, discrimination, economic inequality.

Secularism and Socialism

Dr. Ambedkar was very aggressive on secularism and socialism. He enshrined the principles of secularism in constitution. He puts all religion on equal footing. Secular state means state has no religion but it protects all religion. State regulates the relation between man and man, not between man and God. Secular state extends similar treatment to mosque, church, temple etc.

Article 25 to 28 – right to freedom of religion. It guarantees freedom of conscience and right to profess, practice and propagate but it's not absolute right it is subject to public order, morality and public health and restriction provided under clause (2) & in other constitutional provisions too. In *S. R. Bommai vs union of India* (A. I. R 1994 SC 1918), Supreme court held that secularism is a basic structure of constitution.

Socialism means the ownership of land and means of production should be controlled by state and it should be distributed equally. Dr. Ambedkar enshrined socialist principles in directive principles of state policy. we have unique brand of mixed economy. The blue print of social constitution was presented by Dr. Ambedkar before constituent assembly, it was one of his leading work i.e. "States and minorities" memorandum. He proposed "Collective farming" in this memorandum to promote socialism. These rights did not incorporate as fundamental rights but they become directive principles. Some of them are;

Article 38 -promotion of welfare of people.

Article 39-right to adequate means to livelihood, distribution of resources for common good, check on concentration of wealth and means of production

Directive principles of state policy

Dr. Ambedkar said directive principles are the instrument of instructions and they are fundamental in the governance of the country, though they are non- justiciable and non-enforceable in court of law. The concept of "welfare state" embodied in directive principles, it deals with wide range of economic and social rights. Directive principles embodied in part IV of the constitution. Dr. Ambedkar in constituent assembly said; Directive principles are important to achieve social and economic democracy. Some of these directive principles converted into rights these directive principles proved as milestone, it gave birth to following rights;

- A) Right to education
- B) Lokpal
- C) Right to information
- D) Right to food

Integrity & Unity of country vis-a-vis Constitutional Nationalism

Dr. Ambedkar enshrined all those provisions in Constitution which are required to make this Nation one, his work in nation-building is remarkable. He enshrined single citizenship of India not dual. He marked; "that common goal is to is the building-up of a feeling that we are all Indians, I want all people to be Indians first, Indian last & nothing else but Indians." On 25 November 1949 in constituent assembly; He said, "There is no nation of Indians in the real sense of the world, it is yet to be created... he questioned how can people divided into thousands of castes be a nation", we need to create by nurturing the democratic principles and the constitutional nationalism He considered caste as antinational and big hurdle in rising as a strong nation. He appealed to abolish caste system to build up strong nation.

Constitutional morality

On 4 November 1948, in support of draft constitution Dr. Ambedkar said; where people already follow the constitutional morality then there is no need to enshrined the details of administration it can leave for legislature to decide. Indian people need to learn and adopt it as they are undemocratic. Dr. Ambedkar speech on 25 November 1949 in Constituent Assembly, he upheld the value of equality, liberty and fraternity, he marked about constitutional morality and he quotes growth in order to emphasize on constitutional morality, it is the obedience of principles of constitution but, Ambedkar meant something more and something else, for him constitutional morality referred to the conventions and protocols that govern decision making where best discretionary power is silent, so even when the constitution is not talking about something, we have constitutional morality to follow and that should be our basis for making decisions.

Unitary and federal structure

Article 1 to 5 entrust power to centre. Dr. Ambedkar was in Favour of "strong centre with Union of states" Article 1 describes India, that is Bharat, as a 'Union of States' rather than a 'Federation of States'. Dr. B. R. Ambedkar, while introducing the Draft Constitution, explained why the term 'Union of States' was preferred over 'Federation of States': "The Drafting Committee wanted to make it clear that though India was to be a federation, the federation was not the result of an agreement by the States to join in a federation and that the federation not being the result of an agreement, no State has the right to secede from it. The federation is a Union because it is indestructible. Though the country and the people may be divided into different States for convenience of administration, the country is one integral

whole, its people a single people living under a single imperium derived from a single source..."

Separation of power with check and balance theory and distribution of power

Dr. Ambedkar adopted the separation of power between legislature executive and judiciary to avoid interference in each others jurisdiction simultaneously, he keep check and balance theory between these organs for the matter of administration. Article 50 of directive principles put emphasize on separation of judiciary from executive. Dr. Ambedkar introduced distribution of power between centre and states. Constitution provides three lists union list, state list and concurrent list in seventh schedule of constitution. Union list-consists of 97 subjects regarding National importance. eg. defence, foreign affairs and others. State list-consists of 66 subjects regarding local importance eg, public order & police, local government and others. Concurrent list- consists of 47 subjects, both union & state can legislate but in case of conflict the union law will prevail. The concurrent list found in Indian constitution only; to secure uniformity in law throughout the country but not found in any other federal constitution. Constitution divided legislative, administrative and financial authority between union and states.

Article 245 to 255 – Legislative relations-distribution of legislative powers.

Article 256 to 263 – Administrative relations.

Article 264 to 291 – Financial relations.

Water dispute

Article 262- adjudication of disputes relating to waters of interstate rivers or river valleys.

Dr. Ambedkar had an additional charge of water ministry; He builds various projects for water conservation. He made special provision in Union list to solve water related disputes to avoid regional political interference in matter of basic need of human kind and to avoid threat to unity of country.

Uniform Civil Code

Dr. Ambedkar enshrined provision of uniform civil code in directive principles of state policy in part IV. Article 44; deals with securing uniform civil code to all citizens of country. Dr. Ambedkar demanded for uniform civil code in constituent assembly, to deal with marriage and succession to all citizens irrespective of religion and to secure uniformity in civil law.

Conclusion

Constitution provides stringent provisions such as; strong centre, independent judiciary, ensures democratic and secular principles, protect interest of all, as well as of weaker sections and minorities, similarly it ensures liberty, equality and justice to all people. Dr. Ambedkar anticipated every conceivable requirement of the new policy and that is why

Constitution of India acclaimed all over the world. Every issue had been dealt with and every possible remedy has been provided. Despite of this Dr. Ambedkar expect more from people and alarm them about the results of non-obedience of principles enshrined in the constitution; Firstly; he said Indian democracy is only top-dressing which is essentially undemocratic we need to learn and adopt democratic principles. Secondly; he said to achieve social equality through the basic principles of liberty, equality, fraternity as they are way of life. Thirdly; he expresses his fear in his last speech in constituent assembly; about the loosing of India's freedom again just like past. he explains how the dishonesty and betrayal by native Indians help foreign invaders to captured India, he worried about it. Fourthly; he expressed that constitution provide an institutional structure but it depends on the people who manage it, how they run it is completely in their hands it may turn out to be bad or turn out to be good. Lastly; He said we are entering into life of contradictions, we have inequality, he announced all people of India to remove contradictions, or else those who suffer from inequality should come together to explode entire structure of political democracy but in a democratic way laid down by constitution. constitution lay down vision as well as the roadmap to achieve it.

References

1. Constituent Assembly Debates
2. Making of Constitution, Lok Sabha Secretariat, 2016
3. Granville Austin, *The Indian Constitution—Cornerstone of a Nation*, Oxford, 1966.
4. Dr. Babasaheb Ambedkar: Writing and speeches vol 13 (Govt. of Maharashtra re-printed by Dr. Ambedkar foundation)
5. Federation versus freedom (kale memorial lecture by Dr. Ambedkar), published by samyak prakashan, New delhi.
6. Comprehensive note on INDIAN CONSTITUTION- A source code to billion dreams-; LOK SABHA SECRETARIAT PARLIAMENT LIBRARY AND REFERENCE, RESEARCH, DOCUMENTATION AND INFORMATION SERVICE (LARRDIS) NEW DELHI.
7. constitutional law of India by Dr. j n Pandey(52 nd edition, 2015)
8. INDIAN SECULARISM: IS IT A WAY OUT TO COMMUNALISM? Author(s): Prashant Amrutkar Source: *The Indian Journal of Political Science*, Jan - March, 2011, Vol. 72, No. 1 (Jan - March, 2011), pp. 173-178
9. B. R. Ambedkar and his Philosophy on Indian Democracy: An Appraisal; Ishita Aditya Ray (Corresponding Author), *Journal of Education and Practice* (ISSN 2222-1735 (Paper)ISSN2222-288X(Online) Vol 2, No 5, 2011).
10. Select constitutions of the world, M. V. Pylee, (fourth edition, universal law publishing, lexis-nexis)

Dr. Babasaheb Ambedkar's Thoughts on Indian Currency

Dr. Lakhan B. Ingle

Department of Economics

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Mob.: 9764197360, Email: inglelakhan9@gmail.com

Abstract

Dr. Babasaheb Ambedkar was not only the creator of Indian constitution, savior of Dalits, social reformer, jurist, but he was also a world renowned economist. Dr. Ambedkar's economic thought is the essence of his entire social thought. The social revolution they were trying to make. It was all economic change. The focus of his economic thoughts was the rescue and welfare of the Dalits, the oppressed, the victims. Dr. Babasaheb Ambedkar was a great Indian economist. Along with his educational, political, religious, cultural work, there is also an important contribution in the economic sector. The main subject of his studies was economics. He has presented many economic ideas. Indian economist Amartya Sen, who won the Nobel Prize in Economics, considers Dr. Babasaheb Ambedkar as the guru of economics.

Dr. Babasaheb Ambedkar's economic thoughts can be seen expressed in his books on economics and his speeches from time to time. The interest of the common man remained the central point of his economic thoughts. Power, wealth, Dalits without prestige, the welfare of the poor common man was the subject of his concern. Therefore, he says, 'We should not rely only on the market system to nurture the interests of the poor. Along with the market system, the government should intervene in the economy. He emphasized that the government should accept the responsibility of providing education, health and public services for the common people in the welfare state system. In the present research paper, Dr. Babasaheb Ambedkar's Economic thinking has been studied and how important it was for the sustainable development of India.

Keywords: Currency, Demonetization, Inflation, Black Money, Sustainable Development.

Introduction

On 8 November 2016, the Government of India scrapped the Rs 500 and Rs 1000 notes and introduced new Rs 500 and Rs 2000 notes in their place. The government's intention behind this was that it would curb illegal activities, terrorism, black money and counterfeit notes. But due to this sudden announcement by the government, there was a shortage of cash and people's lives were disrupted. Newspapers, news channels were showing the news of demonetisation and the channels were crowded with the opinions of many economists and pundits and at the same time the thoughts of another economist were also discussed on this occasion, that is economist Dr. Babasaheb Ambedkar.

Dr. Babasaheb Ambedkar, known as the architect of the Indian Constitution, social reformer, legal scholar, national leader and renowned jurist, and economist, in his thesis 'Currency Problems Facing Colonial India' in 1921 at the London School of Economics recommended that hoarding, black money and inflation As a solution to such problems, Indian currency should be changed every ten years. But as an economist, he also cautioned that the currency exchange process should be flawless to fulfill its basic objectives of deterring those who seek to circumvent the system and providing relief to the common man. His study and knowledge about the problems of Indian economy can be seen from the statements submitted to the government from time to time during the pre-independence and post-independence period as well as his testimony before many commissions. His speeches are full of economic ideas. He was the first scholar in the country to emphasize the economic aspect of untouchability and caste system. He is also credited with incorporating economic and fiscal provisions into the Indian Constitution.

Objectives of The Research

1. To study the Economic Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar in context of Indian Currency.

Research Methods

The presented research is mainly based on secondary material and for this research Dr. Babasaheb Ambedkar's speeches, written materials, various books, magazines, government publications, reference books etc. have been used as support.

Economic Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar

Dr. Babasaheb Ambedkar has expressed his thoughts on landless labourers, small lands, farming methods, communal farming, land revenue, nationalization of industries, currency issues, public income and expenditure, etc. He reflected on the economic development of the country and presented very important ideas. He advocated industrialization. He was clearly of the opinion that industrialization should be based on the essential needs of the country and the resources of the country. Recently sustainable development is considered important. All the economists and thinkers of the world give importance to sustainable development but Dr. Babasaheb Ambedkar had presented his stand regarding sustainable development before this i.e. between 1942-46.

Thoughts on Indian Currency

India used to have barter system. In this method we have to give another thing in exchange for the thing we want. Also, goods were given as compensation for work. In this way, earlier transactions were completed by exchanging goods. But with the passage of time, many obstacles were felt while doing business in this method, so humans started to advance in the direction of currency. Later in India, both the gold standard and the rupee standard were introduced. But these two different methods had some problems. For example, different sizes and weights of gold and silver coins were used in different states and

provinces, creating barriers to transactions. Earlier, the rulers used to give wages and emoluments to the army and officials in the form of grain, land. But with the passage of time, the demand for money started to increase as money was used for everyone. India's trade with other countries increased during this period. Especially the increase in international trade of British India led to an increase in India's exports. As India's exports increased, the demand for money also increased. All these had an effect on the demand and supply of the country and created an imbalance in the demand and supply. Paper currency was introduced in 1864 to address this supply and demand imbalance. But since it was difficult to keep the gold-silver exchange rate stable, this created a new problem and Babasaheb felt that India had to bear a huge loss due to this.

What is the right or ideal Currency system for India now that Currency problems have arisen in India? There are two options available to India to overcome or face this problem. The first option is the gold dimension in which gold coins are used as currency and the second option is the gold exchange dimension. In the gold exchange dimension, paper notes are used as currency and the government guarantees gold at a fixed rate by taking paper rupees.

Many intellectuals and economists differed on which of the two available options, gold standard and gold exchange standard, was the right Currency system for India. At this time famous economist John Maynard Keynes and other economists said that gold exchange rate system was suitable for India. Because this method is flexible and currency creation does not depend on the gold reserves of the country. On the other hand, Dr. Babasaheb Ambedkar, who advocated the gold standard, opposed the views of the economists who advocated the gold exchange standard. This is because according to Dr. Babasaheb Ambedkar, the gold exchange rate system allows currency creation to be unrestricted because it is flexible. Due to this, the price of rupee may fall due to inflation. Babasaheb explained by giving an example that when there was gold exchange rate system in India, the price of rice increased. He clearly argued that the gold standard was the correct system for India, citing historical evidence that prices were stable in India under the gold standard system.

According to the opinion of those who admire the gold exchange rate and those who oppose the gold rate, if it is decided to adopt the gold rate, gold coins should be used in the country. The Chamberlain Commission has given four reasons while opposing gold coins in this regard, they are as follows,

- 1) Indians tend to hoard gold.
- 2) A poor country like India cannot afford gold coins.
- 3) The value of gold coin is high and daily trading in India is small. And
- 4) Use of paper notes instead of gold as currency in India would be more appropriate.

While replying to this, Dr. Babasaheb Ambedkar mentioned the following important points which are as follows,

- 1) People hoard gold as currency of lesser value than gold is in use.
- 2) Gold coins can be used by any country but currency of lower value should not be put into circulation. And
- 3) Low value gold coins should be introduced.

According to Dr. Babasaheb Ambedkar, the gold exchange rate does not solve all problems. Today's rupee of India is a currency that can appreciate but cannot easily depreciate. Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts seem to be relevant today because when we study the economy it is seen that in 1951 the Indian rupee was equal to the dollar. Today, the rupee has depreciated a lot against the dollar. From this it can be seen that if the economy had moved on Dr. Babasaheb Ambedkar's thinking, the rupee would have been stable.

Dr. Babasaheb Ambedkar while speaking in front of the 'Hilton Young Commission' appointed in 1926 says that the Reserve Bank of India creates the country's currency and there is a need to control this currency creation. However, India and other countries accepted the position of Keynes without considering the Currency views of late Dr. Babasaheb Ambedkar. Today, when we are making our debut in the year 2023 and looking at today's situation, it can be seen from the study that Dr. Babasaheb Ambedkar's role was definitely right.

Conclusion

In the central budget presented every year, the deficit of the government is increasing and the Reserve Bank also has to increase the credit supply. Therefore, we are facing problems like currency inflation and price rise. Today the prices of every commodity have skyrocketed and it has become difficult for the common man to live. Many people are starving due to price hike. It has to be said that Dr. Babasaheb Ambedkar's stance regarding the solution to all these problems and curbing the capacity of currency creation was right.

References

1. Agalave Pradeep (2008): "Social Research Methodology and Techniques", Sri Sainath Publications, Nagpur.
2. Agalave Pradeep (2016): "Country Building", Lokrajya Magazine, Mumbai.
3. Bagde Rakshit (2019): "Philosophy of Liberal Economic Policy Ambedkar", Lotus and Cobra Publishing House, Nagpur.
4. Bodhankar Sudhir and Aloni Vivek (2003): "Social Research Methods", Sri Sainath Publications, Nagpur.
5. Jadhav Naredra (1992): "Ambedkar Economic Thought and Philosophy", Sugawa Prakashan, Pune.
6. Patil J. F. (2005): "History of Economic Thought", Phadke Publications, Kolhapur.
7. Raikhelkar Damaji (2011): "History of Economic Thought", Vidya Books Publisher, Aurangabad.

Economic Vision of Dr. B. R. Ambedkar

Dr. Ravi S. Walke

Assistant Professor, Department of English

Dr. Khatri Mahavidyalaya, Tukum, Chandrapur

Mob.: 9604847822, Email: raviwalke08@gmail.com

Abstract

Dr. Ambedkar was the first Indian to pursue a doctorate in economics from abroad. He argued that industrialization and agricultural growth could enhance the Indian economy. He stressed investment in agriculture as the primary industry of India. Dr. Ambedkar advocated national economic and social development, stressing education, public hygiene, community health, residential facilities as the basic amenities. He argued in favour of a gold standard in modified form and was opposed to the gold-exchange standard favored by Keynes in his treaties. He favored the stoppage of all further coinage of the rupee and the minting of a gold coin which he believed would fix currency rates and prices. This paper focuses on the economic vision of Dr. B. R. Ambedkar how he showed the right path to the country and solved the problem which was related to economic. He worked in all sector of economics and provided the right direction to the country which was very helpful for the development of nation.

Keywords: Gold-Exchange, Agriculture, Industry, Landholding & Currency

Introduction

Dr. B. R. Ambedkar is known as the father of Indian constitution and restored the basic rights to every human being and given them the freedom of liberty, equality, fraternity, brotherhood and justice. He began his career as an economist by giving important contribution to the major economic debates of the day. In fact he was best educated economist among his generation in India. He awarded a doctorate in economics from Columbia University in the US and another from the London School of Economics. His London doctoral thesis later published in the book form. At that time, there was a big debate on the relative merits of the gold exchange standard. The gold standard refers to a convertible currency in which gold coins are issued and may be complemented with paper money which is pledged to be fully redeemable in gold. In contrast, under the gold exchange standard only paper money is issued which is kept exchangeable at fixed rates with gold and authorities back up with foreign currency reserve of such countries as are on the gold standard. Dr. Ambedkar argued in favour of a gold standard as opposed to the suggestion by John Maynard Keynes that India should embrace a gold exchange standard. He argued

that a gold exchange standard allowed the issuer greater freedom to manipulate the supply of money, Jeopardizing the stability of the monetary unit. Ambedkar's Columbia dissertation was on the state-center financial relations under the guidance of Edwin Seligman, one of the foremost authorities on public finance in the world. Ambedkar's basic arguments was that the gold standard provided some sort of stability in the currency for a developing country like India and was against the idea of money supply being linked to gold. He emphasized the importance of price stability over exchange rate stability for the benefit of the poor people. Dr. Ambedkar argued that under a sound administrative system, each political unit should be able to finance its expenditure by raising its own resources without having to depend too heavily on another. Dr. Ambedkar's view on the rupee and on public finance were responses to the raging economic problem of the day. In his thesis, *The Problem of the Rupee: it's Origin and Solution* (1923) examines the cause for the Rupee's fall in value. In this dissertation he argued in favour of a gold standard in modified form and was opposed to the gold-exchange standard favoured by Keynes in his treatise *Indian Currency and Finance* (1909) claiming it was less stable. He favoured the stoppage of all further coinage of the rupee and the minting of a gold coin which he believed would fix currency rates and prices. His principles of price stability and of fiscal responsibility remain relevant even today. Ambedkar considered the problem of small landholdings in India and their fragmentation. Dr. Ambedkar Considered the problem of small landholding in India and their fragmentation. After examining various proposals to consolidate and enlarge such landholdings that were being debated in those days, Ambedkar came to the conclusion that such proposals were fundamentally flawed.

Dr. Ambedkar argued that land was only one of the factors of production required to produce crops and unless it was used in an optimal proportion with other factors of production, it would be inefficient. Landholdings should therefore, not be fixed but should ideally vary with the availability of other factors of production: increasing with the availability of farm equipment and shrinking if the latter shrank. Dr. Ambedkar argued that the real challenge lay in raising the stock of capital and that will be possible only if there is greater saving in the economy. This was not possible as long as a great mass of people depended on land for their livelihoods, he reasoned. Therefore he posited industrialization as the answer to India's agricultural problem. Strange though it may seem, industrialization of India is the soundest remedy for the agricultural problem of India, "Dr. Ambedkar concluded," The cumulative effects of industrialization, namely a lessening pressure and an increasing amount of capital and capital goods will forcibly create the economics necessity of enlarging the holding. Not only this, industrialization by destroying the premium on land will give rise to few occasions for its sub-division and fragmentation.

In order to address the problem of low productivity of land in Indian agriculture, a committee was appointed in 1917 and it suggested that land holdings should be consolidated. Dr. Ambedkar in his paper, *small Holdings in India and their Remedies* (1918)

argued that the consolidated land should be state-owned and equally distributed to the original cultivators without any discrimination (Ambedkar1918). He argued that land was only one of the factors of production and for efficient use of land it is essential to look at other factors like capital and labour (Kumar 2019). The lack of capital and excess labour were equally problematic and of for this Ambedkar suggested collective farming and industrialization as possible remedies. The former would improve productivity while the latter would address the problem of disguised unemployed and increase the stock of capital (Bhattacharya 2016).

During Dr. Ambedkar's time, the Justification for the 'Varna' system using the theory of division of labour and occupational theory was at its peak. Dr. Ambedkar in his magnum opus, *Annihilation of Caste*, derived such theories through logic and pointed out that such system were based more on the 'division of laborers'. He pointed out that the caste system is responsible for assigning the occupation of different people and this hinders the mobility of capital and labour which in turn leads to an impeding economic development of the country. While economic growth is an outcome of change, the caste system perpetuates the same socio-economic system thereby negatively affecting the productivity of the economy. Dr. Ambedkar was also a vehement critic of untouchability and considered it an economic system worse than slavery. In *What Congress and Gandhi Have Done to the Untouchables* (1945) he state, 'Untouchability is not only a system of unmitigated economic exploitation but is also a system of uncontrolled economic exploitation' (Ambedkar 1945).

Dr. Ambedkar agreed with Marx's view on exploitation of the masses and believed that the path for India's economic development should be through eradication of poverty and inequalities and an end to exploitation by the rich (Stephen 2017). However he did not endorse communism as an economic system. In his essay, *Buddha and Karl Marx*, he point out that economic motive cannot be the sole reason for all human activity as formulated by Marx and therefore the resultant exploitation can also be religious or social, especially in India. Dr. Ambedkar was an ardent supporter of democracy and human rights and therefore did not accept the tendencies of dictatorship and anarchy in communism. He advocated reformation within the tenets of the constitution and therefore rejected Marx's idea of a stateless society. Dr. Ambedkar favored state's role in driving the economic development of the country as opposed to the totalitarian approach of Marx (Jadhav 1991).

Dr. B. R. Ambedkar was versatile genius personality in the history of India. He was contributed as an educationalist, economist, sociologist, legal luminary, journalist, parliamentarian, editor, social revolutionist, height of the human rights etc. He was a first highly educated scholar within untouchable community in India. Posthumously he got Bharat Ratna. He wrote three scholarly books and many papers on economics Indian economy is mixed economy and have impact of changes in social, political and economic changes before and after independence. He represented problem of physical and economic exploitation of rural poor through his movements. Dr. Ambedkar has given new socio and

political view to Indian economics. Dr. Ambedkar decided to change over from economics to law and politics. He argued for fixed gold standard for exchange rate. He told that low exchange rate increases exports and boosts internal prices. In the age of global market vision 20-20 mostly contain his economical thoughts. The economically use of public funds and its proper utilization for planned objective can be growth the economy of nation. Democratic people must to enlighten each other for his canon and judicial provisions regarding public funds and its uses. It is solution for positive impact on elected representatives. He proceeds to say that, if agriculture is to be treated as an economic enterprise them by itself, there could be no such thing as a large or small holding. He also suggested industrialization as a helpful and effective solution for both agriculture and Indian economy. In his early life he scholarly contributed Indian economy with his writings. Within middle of 20th century he devoted his life for upliftment of backward classes with constitutional efforts. He was a scholar modern economist and his thought background of current scenario. Now the days need to upliftment of real economic background to build economically powerful nation.

Dr. Ambedkar included a section on remedies against “economic exploitation” which proposed among other things, that key industries should be owned and run by the state and that agriculture should be a state industry. Ambedkar argued that a modified form of state socialism in industry was necessary for rapid industrialization and that collective farming was the only salvation for landless laborers belonging to the “untouchable” castes. Anticipating the objections of “constitutional lawyers” who may think that Ambedkar’s formulation went beyond the scope of the usual kind of fundamental rights. If the objective of such rights was to protect individual liberty, his proposals did the same, Ambedkar argued. Despite his disagreement with Marxist methods and his resentment against socialists for not taking caste seriously, Ambedkar shared their concerns about economic inequality in the country. In his concluding speech to the constituent Assembly, he warned that without economic and social equality, political equality will eventually be jeopardized. Political democracy will last only if we make it a social democracy as well, he said.

His economic ideas through remained scattered need to be studied afresh not only to acknowledge him as a great economic thinker and nation-builder, but also for enriching the current quality of economic thinking and generating cognitive knowledge about the determines of required socio-economics-political transformation of Bharat and to improve out governance and policy-making environment. It is more so because even after seven decades of the promulgation of the constitution, dream about the “Bharat” as visualized by him remains unfulfilled and issues related to justice, liberty, equality and fraternity so close to his hear remain unresolved.

In 1951 Dr. Ambedkar established the finance Commission of India. He opposed income tax for low-income groups. He contributed in Land Revenue Tax and Excise duty policies to stabilize the economy. He played an important role in land reform and the state economic development. According to him, the caste system due to its division of laborers

and hierarchical nature, impedes movement of labour and movement of capital. His theory of state socialism had three points: state ownership of agricultural land, the maintenance of resources for production by the state and a just distribution of these resources to the population. He emphasized a free economy with a stable Rupee which India has adopted recently. He advocated birth control to develop the Indian economy and this has been adopted by Indian government as national policy for family planning. He emphasized equal rights for women for economic development.

Dr. Ambedkar's was a pioneering work in the field of public finance and his detailed and objective analysis provided an insight into the Centre-State financial relationship. His study has also provided a base for the modern-day relationship between the Centre and State and is an underlying guiding light for the finance commission for many year in independent India. Dr. Ambedkar was also instrumental in moving a bill in 1937 to abolish the Khots system prevalent during that time. Under this system, the British used to appoint middlemen to collect taxes from the people and deposit them with the government. These middlemen known as Khots were a source of exploitation and abuse for the ordinary people. Ambedkar is also known to have given principles for spending of public fund and these are known as 'Ambedkar's Canons of Public Expenditure'. These are the principles of 'faithfulness, wisdom and economy' with respect to the spending of public fund by the government (Kumar 2019)

His economic view to build the Indian economy was very helpful and progressive. He gave good suggestion to strong the nation. His economic vision of nation was very fruitful and developing toward the nation. His vision was very broad about economics, education, land, industry and agriculture. Time to time he suggested the remedies on it and tried to reach the nation on top level. Most of the bad tradition and custom he abolished from the society and provided the rights to common people and open the door of economic and finance to them. His books on economic enhance the knowledge of people and changed their mindset that how to think about economy.

References

1. Ambedkar, B. R. "Small Holdings in India and their Remedies." *Journal of the Indian Economic Society-1945. What Congress and Gandhi have done to the Untouchables?* Bombay: Thacker, 1918
2. Bhattacharya, Pramit. "The Economics of Ambedkar," 2016
3. Jadhav, Narendra. *Neglected Economic Thought of Babasaheb Ambedkar*, 1919.
4. Kumar, Sunil. "Ambedkar's Economic Ideas & Contributions.", 2019.
5. Stephen, Cynthia. "Ambedkar's Enlightened Economics", 2017.
6. Ambedkar, B. R. "The Problem of Rupees". Paperback, 2019.

7. Jaffrelot, Christophe. "Dr. Ambedkar and Untouchability: Analyzing and Fighting Caste". London: C. Hurst & Co. Publisher, 2005.
8. Ambirajan, S. "Ambedkar's Contribution to Indian Economics", 1999.
9. Ambedkar, B. R. "Administration and Finance of the East India Company". Paperback, 2016
10. Ambedkar, B. R. "What Congress and Gandhi have done to Untouchable". 2019

Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution to Indian Labor Laws

Dr. V. V. Nagbhidkar¹, Dr. R. W. Khubalkar²

¹Assistant Professor, Department of Commerce

N. H. College, Bramhapuri, Dist. Chandrapur

Mob.: 7588887971, Email: viveknagbhidkar@gmail.com.

²Assistant Professor, Department of Commerce

Nutan Adarsh Arts & Commerce College, Umred, Dist. Nagpur

Mob.: 7588887988, Email: khubalkar.rupesh@gmail.com

Abstract

Laws governing labour in India are referred to as Indian Labour Law. The federal and state governments of India have historically worked to guarantee a high level of worker protection, but in reality, only a small percentage of workers are really covered by legislation. Because labour is listed as a subject in the concurrent list of the Indian Constitution and because India has a federal system of government, both the central and state governments have authority over labor-related issues. Governments at the federal and state levels have passed legislation addressing labour relations and employment-related issues. The state must specifically focus its policies on ensuring that residents are not coerced out of economic need, endangering the health and strength of employees, men and women, and children at a vulnerable age. This research paper discuss on Dr. Babasaheb Ambedkar's contribution to Indian labour laws.

Keywords: Labour law, women labour, labour welfare fund, trade unions.

Introduction

The greatest combatant of the 20th century, Dr. Babasaheb Ambedkar battled alone against the institutionalised inequality. He truly led the working class and the general populace. He always wished for the working class to be able to breathe easily and for every organisation to provide a setting that is conducive to their wellbeing. In the government of Prime Minister Nehru, Dr. Ambedkar had been handed responsibility for the cabinet ministry of labour. The first minister of law and labour in independent India was Babasaheb.

There is a lot of employee discrimination based on position at different workplaces and in different organisations. Different bosses in government, semi-government, and public sector organisations engage in discrimination, exploitation, and harassment of their employees. The issues faced by workers who belong to the top strata of society and those

faced by workers who belong to the underclass of society are also distinct in the Indian context, both by private and public organisations. The right to education, the ban on children working in factories, the scope of protection, employment contracts, wage regulation, health and safety, pension and insurance, management involvement, collective action, equality, sex discrimination, migrant workers, vulnerable groups, dismissal rules, employment and training, social security, child and women labour, and Factory Act 1948 are all covered by the constitution.

Work of Dr. Babasaheb Ambedkar on Labor Laws

On July 20, 1942, Dr. Babasaheb Ambedkar became a member of the Viceroy's Executive Council. He was in charge of overseeing the labour portfolio. He made a significant contribution to Indian labour law as a member of the Viceroy's Executive Council and the Bombay Legislative Council. On the 6th and 7th of September 1943, Dr. Babasaheb Ambedkar delivered a speech outlining the labour demands for food, clothes, shelter, education, cultural amenities, and health resources in New Delhi while serving as the Labor Minister. During Dr. Babasaheb Ambedkar's time as a labour representative, the Factory Act was altered three times, with two of those changes being quite significant. He introduced a bill in April 1944 that would have granted industrial workers employed in ongoing industries paid holidays. On April 4, 1946, the second amendment was adopted, limiting the daily and weekly hours that workers might work.

He passed legislation creating a labour welfare fund while serving as a labour representative. The funds set aside for the wellbeing of the labour force and their families were to be used for that purpose. He suggested five labour welfare funds for five distinct sorts of work to address this. For example, there are funds for employees' welfare in the coal industry, iron industry, manganese ore industry, mica mining, and beedi industry. Also, cash from these accounts were to be used primarily for things like housing for workers, health care, and education. The Indian government has recently put in place a number of new programmes for Indian employees, including PPF, bonuses, and allowances. Dr. Babasaheb Ambedkar is the inspiration for all of these plans. Being a labour representative during that time, Dr. Ambedkar twice revised the Mine Maternity Benefit Act of 1941 to add pro-woman provisions for the advancement of the female workers.

In 1946, Dr. Ambedkar presented a new bill to the legislative assembly that dealt with the minimum wages that must be paid to employees in accordance with their working hours in the workplace. Every employee would be entitled to at least that amount of pay under the provisions of this law, which called for the government to establish a uniform minimum wage. Less than that was prohibited as a wage. Additionally, it was stipulated that these minimum wages would be updated every five years. The same minimum wage requirements are still in effect today; the bill was made into an act in 1948 and is now known as the Minimum Wage Act, 1948.

He amended the Factories Act to include provisions that gave employees 10 days of paid time off for adults and 14 days for young workers. Also, it was made possible to take advantage of compensating leave in the event that paid leaves were unused. The allowance for overtime pay was made by him. A worker is entitled to overtime pay from his employer for the additional hours worked if he works more than 8 hours per day or more than 48 hours per week under this. He also recommended that the overtime pay rate be higher than the standard pay rate. Moreover, Dr. Ambedkar was the one who proposed the idea of a daily and weekly cap on the number of hours that may be worked. Today, the same is still practiced.

Dr. Babasaheb Ambedkar has always been concerned with and focused on the emancipation of women. Women play a crucial part in a country's development. The advancement of women will decide a country's potential. Dr. Babasaheb Ambedkar significantly contributed to the growth of women in this field. He declared, "I gauge a community's development by the degree of advancement women have attained. In terms of improving the welfare of women in the workplace, Dr. Babasaheb Ambedkar played a significant role; he also campaigned for the interests of women. To help pregnant women and give them the opportunity to recuperate before childbirth and the early stages of child care, he enacted the Mines Maternity Benefit Act in 1941. The benefit term for maternity leave was expanded to 16 weeks under the act, and it could be divided in half so that a woman employee could take 10 weeks of leave prior to being pregnant and 6 weeks after becoming pregnant. The provisions for getting full pay during this period of maternity leave were set, and the employer is fully responsible for doing so. No woman should ever be fired or lose her work while expecting; if it does, it will be illegal in a court of law. Because to this, pregnant women who work are able to receive enough rest and continue working after giving birth. As a result, women started going back to work after having children, raising their participation rate in the labour force.

Workers have the right to strike, however Dr. Babasaheb Ambedkar believed that this tool should be utilised sparingly and for the benefit of the worker rather than the party's political goals. In the modern world, every trade union utilises strikes as a tool for achieving political ends and obstructs progress. In order to create a policy that could be administered consistently to the working classes and government employees, he had suggested that an all-India labour federation be established. Dr. Babasaheb Ambedkar opposed different trade unions for each department, including the textile union, the railwaymen's union, and the postal and telegraph union. Separate unions prevent the government from addressing labor's issues and meeting their demands.

Labor Policy

The growth of a nation state depends on labour culture. Chinese, Japanese, and German labour cultures differ from those in India. Absence of a strategy and development vision would compromise the nation's security and unity. Looking back, we can see that Dr.

Babasaheb Ambedkar's policies and the labour policies of the Indian government are closely intertwined.

The majority of the labour ministry's present policies and initiatives were first proposed by Dr. Babasaheb Ambedkar while he was a member of Viceroy's executive council. Government spending on labour programmes has already begun to decline. The employment position and welfare of disadvantaged groups may be significantly impacted by cuts to public spending and the withdrawal of subsidies. It is terrible news for the entire Indian labour market as the most recent NSSO report on unemployment for March 2019 shows that two crore employees have lost their jobs in the last five years. Better possibilities and security benefits for workers and employees are crucial for the security and stability of the labour market. It's important to improve the ties between the government, employers, and labour unions. By providing adequate basic amenities and preventing any disputes between labour and management or between employees and management, it is important to ensure labour welfare for the sake of national security.

It is vital to follow the concepts of Dr. Ambedkar for the development labour in order to enhance it. His ideas—on providing workers with safeguards and social security measures, giving workers equal opportunity to participate in the formulation of labour policy, and strengthening the labour movement by introducing compulsory recognition of trade union in order to enable labour to play an effective role in the economic development of the country—are significant. Many things have changed in the last 15-30 years since the introduction of Liberalization, Privatization, and Globalization (LPG) policy. The demands of labour have changed. The nature of work and the working environment are changing due to the mechanisation and advancement of the machinery in the factory. The service sector is where the majority of the workforce is headed. In spite of changes at the global or national levels, Dr. Babasaheb Ambedkar's proposals for labour policy, such as the Group Insurance Scheme, Compulsory Insurance Scheme, and so on, will continue exert constructive effect. These policies are important in terms of developing healthy human resources, which can help our industries and agricultural production by providing higher-quality input.

Commercialization and privatisation of Indian businesses could stall the pace of workforce development in this radically shifting business environment. Nonetheless, it is crucial and difficult for the country to protect worker wellbeing before considering the rate of development. If we want to develop our people, or our labour force, we must protect their rights and offer them welfare benefits. This will lead to the growth of the nation's human resources and, ultimately, the development of the people. In this regard, Dr. Babasaheb Ambedkar's ideas, beliefs, and vision for labour welfare need to be reassessed and put into practice as the situation dictates.

Conclusions

The labour laws are periodically changed to reflect societal and modern-day needs. A change in addition to the current labour laws is anticipated because change is a natural occurrence. No one, nothing, or everywhere is static. Every amazing creation in the world is constantly kept around for feedback or to learn what people think of it. One must always view criticism favourably and act in a productive manner. Simply put, the Constitution contains all of the answers to the nation's problems. The working class should be treated with some respect and given the freedom to live as they like within working organisations. At the end of second year of post-merger period, the market size, network and customer base of Union Bank of India is increased and reached to 8, 873 branches, 11, 232 ATMs, over 77, 000 employees and over 120 million customer base on 31st March 2022. Because Dr. Ambedkar was a brilliant activist and authentic labour class leader, he founded the Independent Labour Party and Scheduled Caste Federation to defend the freedom and rights of the working class. In a nutshell, the Constitution stands for equality, whereas the Government stands for inequity. All of these human values—freedom, equality, and equality for all are reflected in the Indian Constitution. The labour class and other oppressed classes have benefited much and will always remember Dr. Babasaheb's contributions. In India, all trade unions operate under the limitations of the country's labour constitution. Dr. Babasaheb was a gentleman in every way. Is there any aspect of life where Babasaheb hasn't made a contribution yet? And without a doubt, "no" will be the response. Dr. Babasaheb Ambedkar was a true leader, a brilliant economist, a well-known educator, a well-known politician, a well-known socialist, an excellent scholar, the architect of the Indian Constitution, and a decent human being. He dedicated his entire life to bridging the social divide between the socially upper and lower classes, as well as between the employer and the labour class.

References

1. P. L. Malik's Industrial Law (Covering Labour Law in India) (2 Volumes with Free CD-ROM) (2015 ed.). Eastern Book Company. pp. 1–3656. ISBN 9789351451808.
2. Labour Laws - A Primer (2011 ed.). Eastern Book Company. pp. 1–224. ISBN 9789350281437.
3. माझी आत्मकथा ,डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर .ज्ञान संवर्धन प्रकाशन ,कोल्हापूर .
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_labour_law 1
5. <http://labour.nic.in/content/innerpage/acts-details.php>
6. <http://labour.nic.in/conten>

B. R. Ambedkar and Women Commission

Dr. Bhaskar Laxmanrao Lengure

Associate Professor, Department of Commerce

N. H. College, Bramhapuri, Dist. Chandrapur

Mob.: 9422839233, Email: bhaskarlengure@gmail.com

Abstract

B. R Ambedkar also popularly known as Babasaheb was one of the most fascinating and Outstanding intellectual leaders of India that the world has ever seen and the initiator of similar diversifying commission idea Not only that, he held a legionnaire- suchlike personality and also entered the loftiest academic honours from some of the world's most prestigious universities. He made massive sweats to steer society down the road of republic, quality, and fraternity. He maybe had one of the most significant benefactions to the growth of the country's provident and equivalency aspects; be it regarding the upliftment of the Dalit, or in the case of upping the women Dr. Babasaheb spent his life for the betterment of women indeed involved in bad practices and professionals like harlotries. Ambedkar created mindfulness among poor, illiterate women and inspired them to fight against the unjust and social practices like child marriages and devdasi system. Dr. Ambedkar tried an acceptable addition of women's right in the political vocabulary and constitution of India. He claimed on Hindu Code bill suggesting the introductory advancements and emendations in assembly. He also claimed and elicited all the administrative members to help to pass the bill in congress. ultimately, he abnegated for the same. therefore his deep concern and passions for all round development of women is expressed from his each judgment and word.

Keywords: women commission, Hindu law bill, perfect equivalency, India.

Introduction

B. R Ambedkar was among the most outstanding intellectualists of India in the 20th century in the word. Paul Baran, an prestigious Marxist economist, had made a distinction in one of his essays between an "intellect worker" and an intellectual. The former, according to him, is one who uses his intellect for making a living whereas the ultimate is one who uses it for critical analysis and social metamorphosis. Dr. Ambedkar fits Baran's description of an intellectual veritably well. Dr. Ambedkar is also an outstanding illustration of what Antonio Gramsci called an organic geek, that is, one who represents and articulates the interests of an entire social class.

Commission of women also refers to growing the artistic, popular, social, educational, gender, or profitable intensity of women's people and societies. Women's commission in India is largely dependent on several distinct variables including social status(estate and

class) and age of geographical area(civic/ pastoral); along with the area's educational status. In several fields, including health, education, profitable openings, gender- grounded violence, and political engagement; programs on women's commission live at the public, state, and local (Panchayat) situations. still, there's a substantial difference in change in legislation and practical perpetration at the position of society. Women's liberation is principally the process of perfecting the physical, social, and political status of women in society, who are historically marginalized. It's the process of defending them from all kinds of violence.

Origin of the Empowerment Idea

In the Indian man- dominated culture, because of superstitions and misplaced practices, women have faced tremendous problems since the Vedic period. The women were oppressed by multitudinous means, similar as child marriage, sati pratha, widow remarriage prohibition, abuse of the widow, devadasi system, etc. So in down, taking birth as a woman in this oppressed societal order nearly sounded to be a curse (Kakhandaki and Lokhande 2016). This system insinuated women and introduced a complex of inferiority that proved to be a significant hedge to their social, profitable, and particular growth. similar cases and reasons led leaders like Dr. Ambedkar, Vidyasagar, and Mahatma Gandhi; numerous others; to act accordingly to develop a culture and a political atmosphere in which women can breathe without fear of injustice, exploitation, apprehension, sexism, and the general sense of importunity that they used to endure in this conventionally manly- dominate d system. B. R. Ambedkar stated that, "The Origin of the Medium for Endogamy" and he treated class and estate as neighbours, saying that.

The Education for Women Ambedkar's view

"The object of primary education is to see that every child that enters the doors of a primary academy does leave it only at a stage when it becomes knowledgeable and continues to be knowledgeable throughout the rest of his life." –Dr. B. R. Ambedkar

Commission envelops developing and erecting capacities of individualities, communities to make them part of the main sluice society. Education is the only mean by which societies grow out of oppression to popular participation and involvement. It's a important tool for commission of existent.

Ambedkar linked two purposes of knowledge first, to acquire it for betterment of others and secondly to use it for one's own betterment. Ambedkar has also argued against professional literacy (The British Educational System) which aims at creating a pastoral nature of workers. Ambedkar emphasized on temporal education for social liberation and freedom.

Education has the sole purpose to enlighten the depressed classes so as to enhance their cause of social, profitable and political upliftment. The social and ethical gospel of Ambedkar aimed at making the depressed people apprehensive to change their studies and

old geste. Patterns and to move forward in the direction of concinnity and freedom through education. The introductory theme of his gospel of education was to inculcate the values of liberty, equivalency, fraternity, justice and moral character among the boys and girls of all religion, region, class and estate.

Ambedkar listed these three factors as objects for policy makers

1. Revamping the points and purposes of education,
 - Education as an instrument of substantial equivalency,
 - Women's education (Velaskar, 2012).

Dr. Ambedkar considered education as an important tool for the liberation of women. They weren't allowed to take education with lower gentries. It's apparent from his speeches that that he'd great concern for women commission. Addressing the Alternate All- India Depressed Classes Women's Conference held on 20 July 1942 at Nagpur, he said, "I measure the progress of community by the degree of progress which women have achieved. I shall tell you a many effects which I suppose you should bear in mind. Learn to be clean; keep free from all vices. Give education to your children. Instil ambition in them. Inculcate on their minds that they're fated to be great. Remove from them all inferiority complexes."

In this way, Dr Ambedkar stressed on education for the progress of women and our country. With a deep faith in their liberation, Ambedkar advised them 'Give education to your children'. He stresses the need of the civilization of the mind and the spirit of tone- help among men and women. He wants them to realize that they owe a great responsibility for educating their children in right way. But at the same time, he advised them shoot your children to seminaries. To him, education is the most important factor for moulding the life of all men, women and children.

Ambedkar observes "Education is as necessary for ladies as it's for males. It you know how to read and write, there would be important progress. As you are, so your children will be mould their lives in righteous way, for sons should be similar as would make a mark in this world." He wanted to liberate women from their suffering and profitable reliance. In order to give profitable rights and freedom to women, Ambedkar demanded educational rights, equivalency and right to property for women. To educate women, he askedco-education for women with men. Through education, he believed, that women would suppose singly which will lead to their intellectual and internal development.

Ambedkar and Women Rights and justice

B. R. Ambedkar's approach to women's right is simply different from other social liberals like JyotibaPhule, Raja Ram Mohan Roy, Ishwar Chandra Vidyasagar and Mahatma Gandhi who tried to reform the Hindu society of certain outdated customs and practices without questioning the hierarchical social order. But Ambedkar made his own view for the women rights and that has been reflected in Indian constitution. His thing was to make a society grounded on social justice. To secure this thing, Ambedkar has given equal status to

women on par with men by furnishing numerous vittles in the Indian constitution. To him, sexual demarcation should be root out from the society and everybody should get equal occasion in the society. The Preamble of Indian constitution guarantees social and profitable justice to women and that's because of Ambedkar donation. In the preamble it's mentioned (i) social, profitable and political justice, (ii) freedom of study, expression, belief, faith and deification, (iii) equivalency of status and occasion and (iv) fraternity assuring quality of the individual and public concinnity to all the citizens of India without any demarcation of estate, creed or coitus.

Not only had he worked hard for rejects but also for the betterment and progress of women also. Dr. Ambedkar blamed the traditional and conservative values. He explosively blamed the declination of women in Indian society. He believed that women should be entitled to equal status with men and they must have right to education. He lamented that the Hindu religion had deprived women of the right to property.

To insure women's status Dr. Ambedkar had also introduced an emancipatory bill (the Hindu law Bill) in Parliament which proposed substantially, to abolish different marriage systems current among Hindus and to establish monogamy as the only legal system, conferment of right to property and relinquishment on women, reparation of marital rights and judicial separation; attempts to unify the Hindu law in tune with progressive and ultramodern study. His concern wasn't limited to Hindu women only. He observed that indeed the Muslim women were also not getting their due which was handed to them under the Islamic Shariah as they were told by the Indian terrain. He also blamed the denial of rights to Muslim women for divorce⁴¹ He lamented the sad plight of the Indian Muslim women and said

"No Muslim girl has the courage to repudiate her marriage, although it may be open to her on the ground that she was a child and that it was brought about by persons other than her parents. No Muslim woman will suppose it proper to have a clause entered into her marriage, contract reserving her right to divorce. In that indeed her fate is, 'formerly married always wedded' she cannot escape the marriage- tie still irksome it may be. While she cannot repudiate her marriage, the hubby can always do it without having to show any cause."

Ambedkar indeed opposed the Indian Muslim purdah system which he believed was contrary to the real purdah system of Islam. He was of the opinion that as a consequence of the purdah system a kind of isolation is brought about in the Muslim women which has deteriorating effect upon the physical constitution of the Muslim women thereby depriving her of a healthy social life. The insulation of males and ladies is sure to produce bad goods on the morals of men. He believed that a system, if grounded on worth, can not justify the endless denial of education and religious right to women.

Conclusion

In the condolence communication, on Ambedkar's death in congress, Prime Minister Jawaharlal Nehru said "Dr. Babasaheb Ambedkar was a symbol of rebellion against all

rough features of Hindu society". His dream of society, grounded on gender equivalency is yet to be realized and thus his studies are important for the social reconstruction that favours women commission. Dr. Babasaheb expressed his views on the state of life of all women. He stated that women must be treated inversely and given equal prestige. He claimed on Hindu Code bill suggesting the introductory advancements and emendations in assembly. He also claimed and elicited all the administrative members to help to pass the bill in congress. ultimately, he abnegated for the same. The training and studies of Dr. Ambedkar are useful not only women but also all the Indian indeed moment. His deep concern and passions for all round development of women is expressed from his each judgment and word. In his last speech in Indian Parliament we can know his passions and respect showed towards women. He quoted the notorious studies of an Irish Patriot Daniel O Connal as, "No man can be thankful at the cost of his honour, no woman can be thankful at the cost of her chastity. And no nation can be thankful at the cost of his liberty." In his notorious book Pakistan and partition of India he expressed his views about Muslim women and their religious traditions, about wearing robe, their marriages and so on. Muslim women were suppressed under colorful religious traditions. Towards all the women, irrespective of their religion, casts and class, Babasaheb had a particular humanism view. He constantly raised his voice against all feathers of injustice towards women.

References

1. Singariya, M. R. 2014. "Dr B R Ambedkar and Women Empowerment in India", Quest Journals Journal of Research in Humanities and Social Science, Volume 2~ Issue 1.
2. Barnwal, Bijay K. 2014. "Dr. B. R. Ambedkar's Quest for Gender Equality its Relevance in Contemporary Feminist Discourse", Online International Interdisciplinary Research Journal, {Bi-Monthly}, Volume-IV, Issue-II, Mar-Apr 2014
3. More, Dr. Vijay G. 2011. "Dr. B. R. Ambedkar's Contribution for Women's Rights", Variorum, Multi- Disciplinary e-Research Journal Vol. -02, Issue-I, August 2011
4. Dhanvijay, Ms. Vaishali. 2012. "Dr. Babasaheb Ambedkar's efforts for women empowerment and present status of women in society", Electronic International Interdisciplinary Research Journal (EIIRJ), (Bi-Monthly), Volume-I, Issue II, April 2012
5. Ahir, D. C. (1990) "The Legacy of Dr. Ambedkar" B. R. Publishing corporation, New Delhi
6. Ambedkar, B. R. (1987) "Women and Counter Revolution Riddles of Hindu Women" in Dr. Baba Saheb Ambedkar: Writings and Speeches, Vol. 3, Department of Education, Govt of Maharashtra.
7. Arya, Sudha, (200) Women Gender Equality and the State, Deep and Deep Publications, New Delhi.
8. D. Keer, 1987. Dr. Ambedkar: Life and Mission, Bombay.

Multidimensional Dr. Babasaheb Ambedkar

Prof. Pravin Shrihari Wakade

(SET)

Mob.: 9168179652, Email: pravinwakade1997@gmail.com

Abstract

This paper aims to analysis that Dr. B. Ambedkar was a multidimensional personality. He was a great thinker, philosopher, true revolutionist, writer, social worker and economist. In this paper an effort has been made to understand his undeniable reforms in annihilating caste, his views regarding women empowerment. dalit movement are really credible moves to wage a counter revolution against Hindu religion.

He was not only proved himself as great social reformer, undisputed champion of the suppressed and downtrodden classes, eminent economist, versatile orator but most importantly also as the chief architect of the Indian Constitution.

Dr. Babasaheb Ambedkar, a veritable phenomenon, intellectual giant, multifaceted erudite scholar. first Indian to pursue doctorate in economics abroad, had acquired qualifications that surpassed the multiple M.A., multiple Ph.D., M.Sc. (Eco), D.Sc. (Eco), Barrister at law from world's top and renewed universities in his early 30s. At such a young age, he had been through a real life educational experience that has not even managed by any contemporary renowned scholar in any part of the world; almost impossible for any common man to acquire in their lifetime.

Keywords: A Philosopher, Chief Architect of Indian Constitution Economist, social reformer.

Objective of the study

The main objective of the study aims that understanding the Dr. Babasaheb Ambedkar was a multidimensional personality.

- 1) To highlight his Education.
- 2) To study his contribution for India.

Methodology

The study was conducted by secondary sources of existing historical books, internet, Wikipedia also. many articles regarding the life and works of Ambedkar as well as writer's have been considered as the secondary resources.

Education

The Maharaja Sayajirao of Baroda, A progressive ruler had announced that help be given to any promising untouchable student for higher studies. Ambedkar welcomed the opportunity and joined Elphinstone College. He was granted a scholarship of rupees twenty five per month.

Professor Muller lent gave him books and clothes. But the insulting environment and pitiable sight were not changed. The College Hotel keeper, Who was a Brahmin, would not give him tea or water. Ambedkar did not mind such inconveniences and humiliating treatment. He concentrated his energies on study and passed his B.A. Examination in 1912 with English and Persian as his subjects. Though he subsequently made his mark as a Scholar. He could not secure any class in the college Examinations. Ambedkar joined the Baroda State Service after his graduation.

On June 4, 1913, Dr. Ambedkar signed an agreement with the Baroda state Authorities and in the third week of July 1913, he joined the Columbia University as a gaekwad scholar.

Professor Seligman, the Well-known Economist was his teacher. He obtained the M.A. degree for his thesis, "Ancient Indian Commerce" in June 1915 and other subject sociology, history, philosophy and Anthropology.

In 1916, he completed his second Master's thesis, National dividend of India - A Historic analytical study for a second M. A on 9 May; he presented the paper castes in India their mechanism, Genesis and development before a seminar conducted by the anthropologist Alexander Goldnweiser. Dr Ambedkar received his Ph.D. degree in economics at Columbia in 1927.

In June, 1921, The University of London accepted his thesis, 'Provincial decentralization of Imperial finance in British India' for the M.Sc. (Econ.) degree. In March, 1923, Dr. Ambedkar submitted his thesis – The Problem of the Rupee - it's origin and its solution for the degree of D.Sc. (Econ.). In 1923, He completed D.Sc. in economics which was awarded from University of London.

The Philosophy of Dr. Ambedkar

The basic elements of Dr. Ambedkar's philosophy may be said to be 1) Liberty, equality and Fraternity 2) Education, organization and agitation and 3) The Buddha, Dhamma and Sangha.

The values which emanate from these principle are not related to the dalits alone as one may think, but are closely related to the entire lot of all human beings. The basic nine elements of Dr. Ambedkar's philosophy form the core Dr. Ambedkar's Social humanism.

Philosophy is the foundation of human life. It is an effective weapon against religious fanaticism and superstition. It provides a meaningful guide throughout life, showing the right way of solving human problems that agitate human minds. Philosophy is imbued with

the utmost faith in human intellect, in the power of knowledge, in man's ability to fathom all the secrets of the world around him and to create an order of justice based on reason, Mutual love and equality, is necessary in everyday living and this is given by philosophical insight. man's philosophical insight is both a "process of self expression and of penetration into the environment about him."

Equipping man with knowledge of the laws of nature, social development and human thought, philosophy indicates to people the ways not only for the Cognition of the physical world. but also for its change and transformation. Hence, the true function of philosophy is not only to explain the nature of the world, but also to inspire man for changing it in order to make it a better habitation for mankind. Philosophy gives the vision of whole truth, an idea of the Universal existence, the secret of the world around human beings. In fact, everyone must have a world outlook that is philosophy of life. which could become an effective weapon for changing the material Conditions of society and the conduct of man as well.

Constitutionalism and Law

Ambedkar drafted several documents which were to shape the constitutional developments in India. He remained a votary of constitutional democracy throughout. He also felt that certain core principles needed to inform not merely the institutional complex of governance but society at large.

Basic Features of the Indian Constitution is taken from Ambedkar's introduction to the draft Constitution in the Constituent Assembly on 4 November 1948. The title is the editor's.

The Hindu Code Bill was the most vehemently resisted Bill in the Parliament and eventually led Ambedkar to resign from the Nehru Cabinet. Ambedkar's emphasis in his argument on the Bill is to reform Hinduism and to create a large enough public space regulated by rule of law applicable to one and all. He is open to diversity but only under the rule of law. The orthodoxy clearly perceived a threat from the Bill, but even those who supported Ambedkar did not do it for the reasons he stressed. Some of them saw it as a way of consolidating Hinduism freeing it from its fissiparous tendencies, buttressing their viewpoint by the analogy of Sardar Patel consolidating the Indian State. Further, while Ambedkar sought integral and holistic changes in the Hindu Code, his opponents insisted on 'piece-meal' changes.

In the first excerpt here Ambedkar highlights the major provisions of the Bill. However, given the kind of challenges the Bill faced, he made his defense of the Bill by underplaying its radical edge and linking it with the sbastras usages, customs and simple reasonableness.

Dr. B. R. Ambedkar, An Economist of modern India

Dr. Ambedkar was the first Indian to pursue a doctorate in Economics abroad. He argued that industrialization and agricultural growth could enhance the Indian economy. He

stressed investment in agriculture as the primary industry of India. Ambedkar advocated national economic and social development, stressing education, public hygiene, Community health, residential facilities as the basic amenities. His D.Sc. thesis, the problem of the rupee It's origin and solution (1923), Examines the causes for the rupee's fall in value. In this dissertation, he argued in favour of gold standard in modified form, and was opposed to the gold-exchange standard favoured by Keynes in his treatise Indian currency and finance (1909). Claiming it was less stable. He favoured the stoppage of all further coinage of the rupee and the minting of a gold coin, which he believed Would fix currency rates and prices.

He also analyzed revenue in his Ph.D. dissertation "The Evolution of Provincial finance in British India". In this work, he analyzed the various systems used by the British Colonial governments should ensure their expenditures have 'faithfulness, wisdom and economy'. "faithfulness" meaning governments should money as nearly as possible to the origin intentions of Spending the Money in the first place. "Wisdom" meaning it should be used as well as possible for the public goods, and "Economy" Meaning the funds should be used So that the maximum value can be extracted from them.

In 1951, Ambedkar established the finance commission of India. He opposed Income tax for low-income groups. He contributed in land Revenue tax and excise duty policies to stabilize the economy. He played an important role in land reform and the State economic development.

According to him, the caste systems, due to it's division of labourers and hierarchical nature, impedes movement of labour (Higher caste would not do lower caste occupations) and movement of capital (assuming investors would invest first in their own caste occupation). His Theory of state Socialism had three points state ownership of agricultural land, the maintenance of resources for production by the state, and a just distribution of these resource to the population. He emphasised a free economy with stable rupee which India has adapted recently. He advocated birth control to develop the Indian economy. and these has been adapted by Indian government as national policy for family planning. He emphasised equal right's for women for economic development."

Ambedkar was trained as an economist, and Was a professional economist until 1921, when he became a political leader. He wrote three scholarly books on economics.

- 1) Administration and finance of the East India company.
- 2) The Evolution of provincial finance in British India.
- 3) The Problem of the Rupee: It's origin and It's solution.

The Reserve Bank of India (RBI) has based on the ideas that Ambedkar presented to the Hilton Young Commission.

Social Reform works

A) Society based on Equality: He vehemently fought with the aim of reconstructing the society by uprooting the social evils of feudal inequality and caste system. He wanted a reformed society based on the ideals of the French Revolution. 'Liberty, equality and fraternity'. He also wanted to free Indian society from the evils of the Caste System.

B) Spreading Education: Ambedkar's educational goals were intergrated with his social objective. He realized that social emancipation could only be possible with education of the masses. The slogan "Educate, Agitate, organize" embodied the ideological basis of Ambedkar's movement for social reforms. Under the support of the people's Education Society established in 1945. Many Schools, Colleges, Hostels and other educational Institutions were established to uplift the underprivileged.

C) Political Upliftment of the Underprivileged: Ambedkar succeeded in transforming a class movement into a revolutionary movement throughout India. During the British rule, he was one of the delegates at the Roundtable conference in London, where he demanded a separate electorate for the Dalit people. When the new constitution was framed in independent India, Ambedkar ensured as the chairman of the drafting committee that the welfare and development of the backward community in India were guaranteed. This introduced reservations for backward communities in various fields such as employment, education etc.

D) Land Reforms and Economic Reforms: Dr. Ambedkar stressed the need for extensive land reforms. His philosophy of life centered around giving justice to the underprivileged, lifting the downtrodden, and providing a just society for all. He believed that an unequal agricultural system was a hindrance to the development of society. He supported land reforms so that the agricultural system is equitable for all, particularly the landless.

He believed that the state has a very important role to play for the economic transformation of the state. As such he advocated in favour of nationalization of land and the leasing out of land to small groups of cultivators. These groups have to be encouraged to form cooperatives to promote agricultural activities. Agricultural development has to be accompanied by large capital investments to raise productivity. He also realized the necessity of industrialization so that the surplus labour from agriculture could be moved to other productive livelihoods.

E) Struggle to achieve Dalit Rights: Dr. Ambedkar was the leader of the Mahad Satyagraha movement. This movement was a struggle to secure basic human rights for the Dalit community. Through the Mahad movement, Ambedkar wanted to end social discrimination against Dalits. The movement started with the Dalits not being allowed to use water from the chowder tank in a place called Mahad. However, Ambedkar's relentless struggle made the Mahad Municipality pass a resolution in 1927 allowing all people, irrespective of their social caste, to use the water of the tank. He published five weekly papers Mooknayak, Bahishkrit

Bharat, Bahishkrit Bharat and Samta Janata to fight untouchability. In July 1924, Ambedkar founded the Bahishkrit Hitkarini Sabha to fight the evils of untouchability. The Sabha started a free school for the young and the old and ran reading rooms and libraries.

Conclusion

Dr. BR Ambedkar's contribution is highly valued for our Nation. He was the only leader with a multifaceted Worldview. His strong economic policies, which prepared the path for the rights and justice underprivileged classes.

From the above discussion it is obvious to Claim that time is always very important for any historical event in order to make an event very relevant and significant. Ambedkar was one such protagonist who emerged as an all-India leader against the current of the time. His appearance was like a need of the time. There were many dalit Leaders in Colonial India, but Ambedkar was very different from them as he adopted Modernised and enlightened way such as, politics, and education in order to meet the Wartime need against inequality, castecism political Legemony of the elites, untouchability and many other issue of the colonial India. Dr. Ambedkar in real sense has bared pores in the fixing of the foundation of Indian economy. Along with making the various legislative laws. He has worked and framed Various laws in the Indian constitution. The work he has done is not related with particular field, but he worked in Versatile fields and sector.

No doubt due to lot of legislations in Indian Constitutions to strengthen the Indian economy. But as per changing period, it is todays need to get available the lot of literature regarding the contribution given by Dr. Ambedkar in various sectors. If we do so, this is in real sense the tribute to the real hero of Indian democracy. Dr. Babasaheb Ambedkar.

Economic Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar

Dr. Vilas K. Kale

Associate Professor, Dept. of Geography

Dr. Ambedkar College of Arts, Commerce and Science, Chandrapur

Mob.: 9975332814, Email: kale.vilas90@gmail.com

Abstract

Bharat Ratna Dr. B. R. Ambedkar was dynamic person in Indian history. He was contributed as an economist, sociologist, legal luminary, educationalist, journalist, Parliamentarian, editor, social revolutionist, height of the human rights etc. He was a first highly educated scholar within untouchable community in India. He wrote three scholarly books and many papers on economics. Indian economy is mixed economy and have impact of changes in social, political and economical changes before and after independence. He represented problem of physical and economical exploitation of rural poor through his movements. Dr. Ambedkar has given new socio and political view to Indian economics. Dr. Ambedkar decided to "changeover from economics to law and politics" He argued for fixed gold standard for exchange rate. He told that low exchange rate increases exports and boosts internal prices. In the age of global market vision 20-20 mostly contain his economical thoughts. The economically use of public funds and its proper utilisation for planned objectives can be growth the economy of nation. Democratic people must to enlightened each other for his canon and judicial provisions regarding public funds and its uses. It is solution for positive impact on elected representatives. He proceeds to say that, if agriculture is to be treated as an economic enterprise, then, by itself, there could be no such thing as a large or small holding. He also suggested 'Industrilisation' as a helpful and effective solution for both agriculture and Indian economy. In his early life he scholarly contributed Indian Economy with his writings. Within middle of 20th century he devoted his life for upliftment of backward classes with constitutional efforts. He was a scholar modern economist and his thoughts background of current scenario. Now the days need to upliftment of real economical backwards to build economically powerful nation.

Key Words: Indian economy, resource , public fund, socialism, industrialization

Introduction

Dr. Babasaheb Ambedkar is the creator of the Indian Constitution, He was not only a savior, a social reformer, a jurist, but also a world- renowned economist Dr. Ambedkar's economic thought is the essence of his entire social thoughtIt is the social glow that they were trying to do. They were all financial variables.The central focus of his economic thinking was the generosity and welfare of the Dalits, the oppressed, the victims

He was neither a supporter of capitalism nor a moderate of radical socialism. Therefore, he gave more importance to proper adjustment and considered a life based on minimum desires to be excellent. Emphasized proper livelihood, led a life of self-restraint, frugality and controlled desires. As Ambedkar was a jurist, historian, politician, educationist as well as an expert in religion and sociology, he presented the concept of non-violent state and socialism. Dr. Ambedkar's economic model is a mixture of economic, social, material, religious, technological and humanitarian values. He analyzed economic facts based on experience and scientific measurements.

Objectives

1. To know the economic ideas of Dr. Babasaheb Ambedkar.
2. To know the economic work of Dr. Babasaheb Ambedkar.

Dr. Babasaheb Ambedkar—An Economist

Dr. Babasaheb Ambedkar's depth in economic study and his economic arrangement are very fundamental to strengthen the economy. There are many economic problems in the society which hinder the development of Dr. Ambedkar's thoughts are important. If their ideas are followed and implemented in practice, it will help in creating a strong Indian economy by establishing social justice and economic justice in the society.

Dr. Ambedkar deepened the feudal socialist economy

According to him, in a capitalist economy there is a lot of scope for economic inequality and exploitation, while in a socialist economy there is a possibility of bloody revolution due to strangulation of individual freedom, so he advocated a mixed Babasaheb economy as a middle way. Therefore, the foundation of mixed economy is Dr. Ambedkar's B economic ideas have to be said yes. Due to his economic thinking, Ambedkar, the first Prime Minister of India, Pandit Jawaharlal Nehru was very much influenced, that is to say, while deciding the economic policy of India, Dr. Ambedkar's ideas were given more importance.

Babasaheb's economic views seem relevant even in the current state of the Indian economy. His thoughts were a century ahead. The seriousness of his economic thinking is in line with today's economic and social needs. Economists of the world are discussing his ideas today. The development that we are thinking about today was started by Babasaheb even before independence.

Dr. Babasaheb Ambedkar Economic Thought

Basic humanist moral values influence their economic thinking. Dr. Ambedkar expressed his thoughts on trade, banking, rupee, agriculture, rural economy, industrialization, wages, labor welfare, state socialism, land reform, revenue etc. in his economic technique. Full attention was also paid to matters.

Development Economics

Commenting on what should be the economic policy for the development of post-independence India. Ambedkar in his book 'States and Minorities'. In this context, he emphasized poverty eradication, eradication of inequality and freedom from exploitation and advocated limited nationalization. There should be communal ownership of agricultural land and heavy industry. His position was that production should be distributed in a democratic manner without discrimination, that the state organization should plan economic affairs in a proper manner. By which the productivity of the people will be maximized and the wealth will be equally distributed without affecting private entrepreneurship.

Agriculture

Small holding area in India is a serious problem in Indian agriculture and the problem is exacerbated by the fragmentation of small holding areas. Agriculture is one of the largest industries in India and has a large number of dependents on it, on the other hand the productivity of agriculture is low. He raised three questions in this regard. The first question is why fragmentation of the catchment area occurs in the first place. and the third, of scattered and small holdings

Inheritance is not the main reason for the division of land, but the additional burden of population on agriculture is the main reason. The quality of the farmer's income is low, so the people do not take to small pieces, but because there is no other means of subsistence, they are forced to do so. He was of the opinion that there is an abandoned heart. The solution to all these problems is 'Industrialization. Industrialization will absorb the unemployed laborers in the agricultural machinery in non- agricultural sector so that they will not have to depend on others for their livelihood. Industrialization is the only effective and sure solution, he said.

Land Revenue

Ambedkar believed that levying land revenue on income was unjust. It is not fair to collect the same tax from all. He expressed the view that those whose income is less than a certain amount should be exempted from land revenue, therefore Section 107 of the Land Revenue Code should be repealed and brought under the ambit of Land Revenue Receipt Tax.

Cooperative Farming

He considered cooperative farming as a solution to the problem of scattered and small holding areas. Co- operative farming of a certain size would prevent the small farmers from destruction, co- operative farming would preserve the ownership rights of the farmers over the land. An agriculturist cannot acquire land without annexing the holding area adjacent to his holding area. A co- operative farm will be a union as it will be large in size.

Community farming, cool laws and land consolidation will not solve the problems of the landless. According to Dr. Ambedkar, bringing fallow land under cultivation could solve the problem of the landless. After the abolition of zamindari, he emphasized on communal agriculture, with the view that the government should own the land instead of giving individual ownership to the farmer. Ambedkar believed that agriculture should be a 'government industry'. The government should take over all the land and give compensation to those whose land has been taken, then the village land should be divided and given to the village for farming under certain conditions.

He advocated primary agriculture, extensive farms, cooperative and community farming as the backbone of Indian economy and to increase agricultural production. These matters are also mentioned in the manifesto of his independent Mazdoor Party.

Monetary

In 1947, in *History of Indian Currency and Banking*, he has presented radical ideas on what is the ideal monetary system for India. When the debate arose as to what was the ideal monetary system for India, two options were available. The first option is the gold issue, in which gold coins are used as currency and the second option is the gold standard issue, in which paper notes are used as currency and the government guarantees to supply gold at a fixed rate in paper rupees.

Prof. Keynes and other economists asserted that this system was suitable for India as the gold exchange rate was large and the currency creation in this system did not depend on the country's gold reserves. But Dr. Ambedkar strongly opposed this. According to him, because the money creation in this system is flexible, it can become unrestricted. It can create inflation and spread the value of the rupee. Dr. Ambedkar gave a simple explanation that such a rise in prices took place in India when there was a gold exchange rate. He argued that the gold standard system was suitable for India and provided historical evidence to show how prices were stable in India under the gold standard system.

He also supported the Hilton Young Commission appointed in 1926, arguing that there was a need for effective curbs on currency creation by the Challannitri Karnaya (Reserve Bank) institution. Keynesian position was accepted in India and elsewhere without questioning Ambedkar's monetary views. But looking at today's situation, it must be said that his role is definitely correct. Today, the central government's budget deficit is increasing and the Reserve Bank has to increase credit supply. Therefore, we have to face the problem of price inflation and inflation. His role in monitoring the currency creation capacity was no doubt forward-looking.

Public I- Expenditure

His views on public I- expenditure can be found in both the treatise '*Administration and Finance of the East India Company*' and *The Evolutions of Procential Finance in British India*. He will express his views on how the administration and finance of the East India

Company changed between 1792 and 1858 and how it was unfair to the Indians. The British government took advantage of its own demands and India had to bear the brunt of it. In a period of almost sixty years, the Indian people were financially exploited. After the dissolution of the East India Company in 1858, he pointed out that injustice was done by placing the debt burden on poor India and that the revenue was being appropriated for matters not related to India. The second thesis expresses the thoughts about the economic relationship between the British central government and the Patak states of that time. He has analyzed in detail how these economic relations developed during the long period from 1833 to 1921.

Water Resources and Power Policy

According to the important factors contributing to the economic development of the country, Dr. Ambedkar's thoughts are very important. He has also done important work in water resource planning and power policy.

In 1945, Dr. Babasaheb Ambedkar established the Central Water Commission. According to him, "If the natural wealth of our country is planned and utilized properly, the country can develop" while serving as a minister. Babasaheb Ambedkar had the additional burden of two committees namely Water Resources and Electric Power. Dr. Ambedkar was the chief of this committee

Dr. Ambedkar's work of electricity development is important. Dr. Ambedkar created National Policy on Electricity. A committee was appointed in September 1943 to formulate a policy regarding electric power. In this, electricity should be nationally owned, a central organization should be created for the development of electricity, important decisions were taken in relation to electricity and Dr. Ambedkar played an important role.

Division of Labor

The Chaturvarna system in Hindu society is based on the principle of division of labour. Criticizing this, he said that this is not division of labor but division of human and it is inhumane. Nowhere else in the world is there such a division of labour. Due to this, India's economic development and progress has been stunted. This system made it clear that labor power and capital are not being used where their usefulness is greatest.

Untouchability- an economic oppression

He was probably the first thinker to analyze problems like caste system and untouchability. According to him, untouchability is not only a religious construct but an economic construct even worse than slavery. In order not to reduce the value of the slave in slavery, the owner gives him clothes, food and drink, but in the structure of untouchability, the owner exploits the society financially without taking any responsibility. Therefore, he was of the clear opinion that economic upliftment of the lower class cannot take place unless there is a transformation of the professional nature. Curses like untouchability and caste discrimination at the social level could not be removed by Mahatma

Gandhi's compassionate policy, but for that, Ambedkar considered fundamental institutional change at the economic level necessary.

Women's Development

Dr. Ambedkar considered women's contribution to economic development as important. That is why they have given independent rights to women through the constitution. Because he expected to create a new social structure based on the life values of freedom, equality, fraternity and justice. He was of the opinion that the contribution of mothers is important in the creation of competent, intelligent, skilled human resources in the country. He was of the clear opinion that if women are deprived of economic freedom and the right to self-determination, the economic development of the nation will be limited, so he has made provisions in the law regarding economic rights and fair wages for women. This shows that Dr. Ambedkar was the savior of women.

Conclusion

Dr. Ambedkar's vision was very subtle. His studies were thorough. It is through deep study that he is aware of the economic transformation of the world. He suggested concrete measures to eliminate poverty and inequality in Indian society. The ideas presented in the context of agriculture, especially in the case of small holdings, are useful in today's situation. If we make policies based on the ideas expressed by them, surely the oppressed in the rural areas will get their right to justice. Even today, in the Constitution of India, a Finance Commission has to be appointed every five years to decide the interests of the state government and the central government. Dr. Considerations in this context have to be considered fundamental.

Dr. Selfishness had no place in Ambedkar's economic thinking. The purpose of his life was to save the weaker sections. According to him, the yardstick of development ethics is social justice. Until the majority of the people in the country get employment and bread, social justice is only an appearance, Dr. The humanist thread is found throughout Ambedkar's thought. He truly accepted the importance of labor for the achievement of humanism, becoming a revolutionary economist devoted to humanist sentiments.

Reference

1. Prof. Dr. J. F. Patil, 'History of Economic Thought' Phadke Publications, Kolhapur, July 2009, p. No. 260-279.
2. Prof. Raikhelkar, Dr. Damaji, 'History of Economic Thought Vidya Books Publisher, Aurangpura, Aurangabad, June 2011, p. No..305-311.
3. Dr. or Bh. Patil, 'Indian Political Thinker' Shri Mangesh Publications, Nagpur 1998. BC No. 196-197.
4. Dr. Jadhav Narendra, Dr. Tax Economics Writing, Dr. Babasaheb Ambedkar Gaurav Granth, Maharashtra State Literature.

डा. बाबासाहाब अंबेडकरजी के बहुआयामी विचार

डॉ. अरुणा डी. नंदनवार

सर्वधर्म कॉलोनी, कल्पना चावला पार्क, भोपाल

Mob.: 9907158994

संक्षिप्त परिचय

प्रस्तुत विषय डा. बाबासाहाब अंबेडकर के बहुआयामी विचारों का विवेचन करता है। डा. अंबेडकर स्वयं ही बहुआयामी व्यक्तित्व थे, उन्होंने सभी क्षेत्रों में काम किया है। बाबासाहाब की वजह से भारत को गुलामीके बाद स्वतंत्रता, जीने की सही राह मिली, मतभेद न होकर समान अधिकार मिला, समान वर्तणूक मिली यह सब बाबासाहाब की देन है। शायद बहुजन दलीत, शोषित लोगों का उद्धार करने के लिए और सभी लोगों के कल्याण हेतु भी उनका जन्म एक सामान्य गरीब परिवार में हुआ होगा। डा. बी आर अंबेडकर अपने समय के एक प्रख्यात शिक्षा विद्वान, महान अर्थशास्त्री, सक्षम प्रशासक, सामाजिक और राजकीय विचारक थे। वह एक बहुमुखी व्यक्तित्व थे जिन्होंने मानवविज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, धर्म, कानून, इतिहास और राजनीति जैसे विविध विषयों पर लिखा। उन्हें भारतीय संविधान के जनक के रूप में भी जाना जाता है। भीमराव अंबेडकर का जन्म वर्तमान मध्यप्रदेश राज्य के एक छोटे से गांव महु में 14 अप्रैल 1891 में हुआ था। उनके पुरे बचपन में अंबेडकर को जातिगत भेदभाव के कलंक का सामना करना पड़ा था। हिंदू होकर महार जाती से संबंधित थे और उनके साथ अछूतों की तरह उच्च वर्गोंद्वारा बर्ताव किया जाता था। अंबेडकर जब आर्मी स्कूल में पढ़ते तो उनके साथ और उनके दोस्तों के साथ भेदभाव और अपमान किया जाता था। अछूत छात्रों को बहोत बार शिक्षक व्दारा बुला के बाहर बैठने के लिए कहा जाता था। अंबेडकर जहां भी गए उनको भेदभाव का सामना करना पड़ा। बाबासाहाब अमेरिका से जब भारत आये उनको बडोदा के राजा के रक्षा सचिव के रूप में नियुक्त किया गया था, लेकिन वहा पर भी उन्हें अछूत होने के कारण अपमान का सामना करना पड़ा था। अंबेडकरजी के अनुसार, भारतीय सामाजिक और राजनीतिक इतिहास और कुछ नहीं बल्कि उच्च जातियों का महिमामंडल और निचली जातियों और समाज का पतन मात्र है।

बिजशब्द: अछूत, सामाजिक व्यवस्था, समानता, लोकतंत्र, पुना पॅक्ट, संविधान.

संशोधन पद्धती (Research Method)

इस शोधप्रबंध पत्रिका में डा. अंबेडकर के बहुआयामी विचारों मे राजनीति संबंधी विचार लिया गया है। इस संबंधी किताबे पढी गयी है। यहां पर पुस्तक संग्रालय (Library Research) का प्रयोग किया गया है। उसके बाद google website से कुछ जानकारी हासिल की है।

प्रस्तावना

अंबेडकरजी ने हिंदू समाज में प्रचलीत दो प्रमुख अमानवीय सामाजिक बुराइयों के खिलाफ लड़ाई लड़ी है, एक अस्पृश्यता और दुसरा जातिवाद है। अंबेडकर भारत में दलीत अधिकार और सामाजिक समता के लिए लड़ने वालों में एक अग्रणी नेता थे उन्होंने दलित बौद्ध आंदोलन को प्रेरित किया और अछूतों (दलीतों) का सामाजिक भेदभाव के विरुद्ध अभियान चलाया था। साथ ही वो श्रमिकों, किसानों और महिलाओं के अधिकार के लिये आवाज भी उठाई थी।

डा. अंबेडकर भारतीय इतिहास के ऐसे एकलौते व्यक्ति हैं, जिन्होंने दलीत और वंचितों को सामाजिक अधिकार दिलाने के लिए अपना सम्पूर्ण जीवन समर्पित कर दिया। उनकी बातें आज भी पीड़ितों और वंचितों के लिए प्रेरणा के स्रोत हैं। उनकी सामाजिक सोच उच्च जातियों के हिंदू द्वारा अछूतों के साथ किए गए अपमानजनक व्यवहार से असंतोष का परिणाम था। इसलिए अंबेडकर के द्वारा निचले समुदाय के लिए सामाजिक सुधार, राजनीतिक ज्ञान और आध्यात्मिक जागृती ऐसे सिद्धांतों को स्थापित किया था। उन्होंने कहा था कि, राजनीतिक लोकतंत्र तब तक सुनिश्चित नहीं किया जा सकता जब तक कि सामाजिक लोकतंत्र राजनीति का आधार न बने। इसका तात्पर्य यह है कि, जीवन का आधार स्वतंत्रता, समानता, और बंधुत्व यह तीन हैं, और इससे संबंधित राजनीतिक जीवन सफल होता है। यह त्रिमूर्ति का रूप सामाजिक और राजनीतिक क्षेत्र को आपस में जोड़ने का काम करता है। अंबेडकर ने राजनीति में समानता लाने के लिए सामाजिक और आर्थिक जीवन में असमानता से उत्पन्न पूरी तरह विरोधाभासों को खत्म करने की मांग की थी।

इस तरह से ऊपर दिए गए मुद्दों में अंबेडकरजी का बहुआयामी व्यक्तित्व दिखाई देता है। वैसे तो अंबेडकरजी ने सभी क्षेत्रों में अपने विचार बताए हैं। इसलिए राजनीति विज्ञान की छात्रा होने के वजह से इस पत्रिका में हम डा. बाबासाहाब अंबेडकर के राजनीति में उनके विचारों को प्रस्तुत कर के उनके विशाल दृष्टीकोन को समझने की कोशिश की है।

डा. बाबासाहाब अंबेडकर के राजनीतिक विचार

राजनीति विज्ञान के व्याख्याता फारसारा मरना ने कहा कि संविधान देश का सबसे बड़ा कानून है। इसके प्रति हमें सत्य निष्ठा से पालन करते हुए अपने अधिकारों प्रति जागरूक होना चाहिए। संविधान के प्रारूप समिती के एवं संविधान निर्माता डा. भीमराव अंबेडकर ने विश्व के महत्वपूर्ण 60 देशों के संविधानों का अध्ययन कर भारत का संविधान तैयार किया था। जिस पर संविधान सभा के 284 सदस्यों ने हस्ताक्षर किए। संविधान में समता, स्वतंत्रता, धर्मनिरपेक्षता, मताधिकार, महिलाओं की सुरक्षा, केंद्रीय बैंक, वित्त आयोग, महत्वपूर्ण परियोजना में उनका महत्वपूर्ण योगदान रहा है। संविधान के जनक और भारतरत्न बाबासाहाब लिखित संविधान 26 नवंबर 1949 को संविधान सभा में स्वीकार किया गया, जो 26 जनवरी 1950 लागू हुआ। उन्होंने भारतीय राजनीति का बहोतही बारीकी से अध्ययन किया है। इसलिए भविष्य को मद्देनजर देखते हुए उन्होंने पहले ही

संविधान में उसकी अनुच्छेदों द्वारा पूर्णता ही है, जिसकी बदलते समय और परिस्थिति नुसार आंशिक रूप से अनुच्छेदों में परिवर्तन किया जा सकता है। जिससे संविधान कालांतरानुरूप लागू रहेगा, कभी भी कालबाह्य नहीं होगा। इसतरह उन्होंने भारतीय संविधान को परिदृढ और लवचिक बनाया है।

डा. अंबेडकर ने राजनीतिक संगठनों की आधारशिला रखी है। भारतीय श्रमिक पार्टी 1936, और अनुसूचित जाती संघ 1942, जो भारतीय रिपब्लिकन पार्टी बन गयी। संविधान का मसौदा तैयार करते समय उन्होंने राजनीतिक और नागरिक अधिकारों के साथ-साथ सामाजिक-आर्थिक न्याय के सिद्धान्तों को शामिल किया। उन्होंने भारतीय संविधान में सामाजिक परिवर्तन के रूप में न्याय प्रभावी माँग की थी। उन्होंने न्याय सुनिश्चित करने के लिए मौलिक अधिकारों को अलोकिक महत्व दिया। मौलिक अधिकारों को प्रभावी बनाने के लिए यह आवश्यक था कि प्रत्येक नागरिक उन अधिकारों का दावा करने की स्थिति में हो। वह चाहते थे कि मौलिक अधिकार कानून द्वारा प्रत्येक सत्ता पर बाध्यकारी हो।

उन्होंने कहा कि सदियों से अस्पृश्यता को सांस्कृतिकरण के माध्यम से कायम रखा गया है, जिससे अन्य जातियों के लोग समाज में एक सम्मानजनक स्थान पाने के लिये ब्राम्हणों द्वारा बनाए गए अनुष्ठानों का पालन करते हैं। डा. अंबेडकर ने एक नई सामाजिक व्यवस्था बनाने की माँग की, जिसमें जाति, धर्म, पंथ आदि के आधार पर किसी भी व्यक्ति के साथ भेदभाव नहीं किया जाना चाहिए। अंबेडकर के लिए जातियाँ राष्ट्र-विरोधी थीं। इस के अलावा समाज में जातियों में वैमनस्य और ईर्ष्या उत्पन्न की है। बाबासाहेब ने अखिल भारतीय दलीत वर्ग महासंघ की आधारशिला रखी। उन्होंने 'अछूतों को अपने मतभेदों को दूर करने के लिए प्रोत्साहित किया और उन्हें संगठित, शिक्षित, और आंदोलन करने के लिए कहा। उनका मानना था कि, जब तक भारतीय समाज के सामाजिक रूप से उत्पीड़ित वर्गों के हाथों में राजनीतिक सत्ता सुरक्षित नहीं हो पाती तब तक सभी सामाजिक, कानूनी और सांस्कृतिक असमताओं की पूरी तरह से मिटाना संभव नहीं है, यानी इसका मतलब सामाजिक परिवर्तन करने के लिए अनुसूचित जातियों द्वारा राजनीति में लोगों को शामिल होना चाहिए, राजनीति में समान सहयोग हो। जिससे सामाजिक परिवर्तन होगा। आंबेडकर का विश्वास था कि जाती व्यवस्था को खत्म करके ही हिंदू धर्म को बचाया जा सकता है। इसलिए हमारे संविधान में छूआछूत के खिलाफ विशेष प्रावधान है। भारतीय संविधान के अनुच्छेद 14 समानता, और कानूनों की समान सुरक्षा निर्धारित करता है, अनुच्छेद 15 जाती के आधार पर भेदभाव पर रोक लगाता है। अनुच्छेद 16 सार्वजनिक रोजगार में जाति आधार पर भेदभाव पर रोक लगाता है। अनुच्छेद 17 अस्पृश्यता को ही समाप्त करता है। अनुच्छेद 46 अनुसूचित जातियों की शिक्षा को बढ़ावा देने के लिए विशेष सुविधाओं का प्रावधान करता है। संसद, राज्य, विधानसभाओं और उनके लिए सार्वजनिक नियुक्तियों में सीटों का आरक्षण अनुच्छेद 330, 332 और 335 के माध्यम से सुरक्षित किया गया है। डा. अंबेडकर ने दमनकारी जातिग्रस्त भारतीय समाज से दलीतों की मुक्ति के लिये अपने संघर्ष में

शिक्षा को प्राथमिकता दी। शिक्षा ही ऐसा साधन है जिसके द्वारा दलीतो को विभिन्न प्रकार की समस्याओं को दूर करने के लिए सहायता मिलेगी। शिक्षाही गरीबी से लड़ने लिए अवसर प्रदान करती है। धनंजय गोर नामक विचारक ने बोला था कि दलीत वर्गों के उत्थान के लिये अंबेडकर का योगदान महात्मा गांधी उपर रहा है। उन्होंने अपने व्यक्तिगत लाभ के लिए कभी भी देश के हितों की बली नहीं दी। ब्रिटिश सरकार अपनी 'फूट डालो और राज करो' की नीति के अनुसरण में हुई अल्पसंख्यकों और दलीत वर्गों के लिए अलग निर्वाचित मंडल की शुरुआत करना चाहती थी जो पाकिस्तान जैसे दूसरे राष्ट्र के लिए मार्ग प्रशस्त करता। यही ब्रिटिशोंकी मंशा भी थी, इसी दौरान अंबेडकर के गांधीजी के साथ कई मामलों में मतभेद शुरू थे। लेकिन, उन्होंने 24 सितंबर 1932 पूना पैक्ट पर सहमति जताते हुए समझौता किया था। पूना पैट ब्रिटिश सरकार के विधानमंडल में चुनावी सीटों के आरक्षण के लिए दलीत वर्ग की ओर से 24 सितंबर 1932 को येरवडा सेंट्रल जेल पूना में गांधी और अंबेडकर के बीच एक समझौता हुआ था।

डा. अंबेडकर सामान्य रूप से और विशेष रूप से पुरुष और महिला के बीच समानता की अवधारणा में दृढ़ विश्वास रखते थे। उन्होंने हिंदू कोड बिल पेश करने में अग्रणी भूमिका निभाई थी। जिसमें महिलाओं के लिए विवाह अधिकार और संपत्ति के अधिकार शामिल थे। लेकिन वह सफल नहीं हो सका क्योंकि परंपरावादियों का पगडा भारी हो गया और बिल को व्यावहारिक रूप से छोटा कर दिया गया। अंबेडकर ने गरीब, अशिक्षित महिलाओं के बीच जागरूकता निर्माण की और उन्हें बाल विवाह और देवदासी प्रथा जैसी अन्यायपूर्ण सामाजिक प्रथाओं के खिलाफ लड़ने लिए प्रेरित किया। उन्होंने समानता, स्वतंत्रता, और बंधुत्व को लोकतंत्र की नींव कहा है। उन्होंने भारतीय संविधान में राज्यनीति के निर्देशक सिद्धांतों को शामिल करके आर्थिक लोकतंत्र के उद्देश्य को पूरा किया है।

राजनियिक विचारों का समापन

अंबेडकर देश के राजनीतिक चिंतन की परंपरा उदारवादी, रूढ़िवादी और कट्टरपंथी से उपर है। उनके बारे में अनूठी विशेषता यह है कि, उन्होंने इन सभी परंपराओं को पार कर लिया है। उन्होंने संसदीय प्रणाली का समर्थन किया लेकिन भारत में संसदीय प्रणाली के बारे में वो आशंकित थे। उनके अनुसार भारत में राजनीतिक बहुमत के बजाय साम्प्रदायिक बहुमत का प्रभुत्व था। वे लोकतांत्रिक समाजवाद के समर्थक थे। उनका मानना था कि सामाजिक और आर्थिक लोकतंत्र के बिना राजनीतिक लोकतंत्र एक विरोधाभास है। अन्य देशों के संविधानों के अच्छे तत्वों की नकल करने के लिए अंबेडकर की आलोचना की गई है। लेकिन अंबेडकर ने प्रावधानों को संविधान में शामिल किया बल्की संशोधन करके उन्हें अपनाया ताकि वे भारतीय परिस्थितियों के अनुकूल हो सकें। उनके अनुसार भारतीय संविधान समय की कसौटी पर खरा उतरता है। उपरोक्त विवेचन से डा. बाबासाहाब अंबेडकर के राजनीतिक विचार स्पष्ट होते हैं।

डा. बाबासाहाब की कुछ राजनीतिक रचनाओं के बारे में

डा. अंबेडकर ने राजनीतिक दृष्टिकोण से लिखी गई कुछ किताबों का उल्लेख यहां पर हम करेंगे वह निम्नलिखित हैं। यहाँ डा. अंबेडकर द्वारा लिखित कुछ प्रसिद्ध पुस्तकों की सूची दी गई है।

- 1) भारत में जातियाँ, उसका तंत्र, उत्पत्ति और विकास
- 2) मूक नायक (साप्ताहिक)
- 3) रुपये की समस्या इसकी उत्पत्ति और इसका समाधान
- 4) बहिष्कृत भारत (भारत बहिष्कृत)
- 5) जनता (साप्ताहिक)
- 6) जाति का विनाश
- 7) फेडरेशन बनाम फ्रीडम पाकिस्तान पर विचार
- 8) रानडे, गांधी और जिन्ना
- 10) श्री गांधी और अछूतों की मुक्ति
- 11) कॉंग्रेस और गांधी ने अछूतों के साथ क्या किया है
- 12) पाकिस्तान या भारत का विभाजन
- 13) राज्य और अल्पसंख्यांक
- 14) शुद्र कौन थे
- 15) महाराष्ट्र एक भाषाई प्रांत के रूप में
- 16) अछूत और
- 17) बुद्ध और कार्ल मार्क्स
- 18) बुद्ध और धम्म
- 19) हिंदू धर्म में पहलिया
- 20) मनु और शुद्ध

इसके अलावा समाचारपत्र महानायक (1920), एनहिलेशन ऑफ काँस्ट (1936), द अनटचेबल ऑफ काँस्ट (1936) पत्रिकाएँ हैं। उपर दी गई सूची में 'रुपये की समस्या', और 'जाति का विनाश' ये दोनों किताबें अधिक प्रसिद्ध हैं। ये दोनों किताबें क्रमशः भारत की अर्थव्यवस्था और भारत की सामाजिक संरचना पर आधारित हैं।

डा. अंबेडकर के राजनीतिक विचारों का महत्व

डा. अंबेडकर ने सामाजिक दर्शन के दो पहलू बताए हैं। नकारात्मक और सकारात्मक इसके नकारात्मक पहलू में, समाज तर्कहीन विभाजन को चार वर्गों या वर्गों में अर्थात् ब्राह्मणों, क्षत्रियों, वैश्यों और शुद्रों को विभाजित करके मौजूदा अन्यायपूर्ण सामाजिक व्यवस्था को नष्ट करना चाहते थे। सकारात्मक पहलू में एक 'अछूतों और दूसरे भारत के सभी लोगों के लिए न्याय के लिए उनकी चिंता

थी। डा. अंबेडकर की मुख्य चिंता भारतीय समाज और राजनीति का धर्मनिरपेक्षीकरण और लोकतंत्रीकरण था।

आत्म-सहायता, आत्म-उन्नयन और आत्मसन्मान त्रिशूल थे जिनसे उन्होंने लोगो को इसके लिए प्रेरित किया। अंबेडकर के जीवन की कुछ महत्वपूर्ण और ऐतिहासिक घटना है और वो है अंबेडकर ने 1927 में अपने लोगो को सार्वभौमिक कानून प्रचार करने के लिए महाड टैंक का नेतृत्व किया था। उनको आत्मसन्मान से जीना पसंद था। 20 मार्च 1927 को महाराष्ट्र राज्य के रायगढ जिले के महाड स्थान पर दलीतो को सार्वजनिक चवदार तालाब से पानी पीने और इस्तेमाल करने का अधिकार दिलाने के लिए किया गया एक प्रभावी सत्याग्रह था। इस दिन को भारत में सामाजिक सशक्तिकरण दिवस के रूप में मनाया जाता है यह अंबेडकरजी के कारण हजारो लाखो दलीत लोगो को सार्वजनिक स्थान पर पानी पीने का सामाजिक अधिकार मिला था। अंबेडकर का दर्शन मुख्य रूप से नैतिक और धार्मिक है। उनके अनुसार, सामाजिक समानता राजनीति से पहले है। सामाजिक भौतिकता उनके राजनीतिक दर्शन के केंद्र में है। लोकतंत्र का उनका विचार समानता, स्वतंत्रता और बंधुत्व के सिद्धान्तो को उनकी सच्ची भावना से आत्मसात करना है। अंबेडकर की राजनीतिक सोच का मूल आधार उनके दो कथनो में सम्मिलित है कि, अधिकारों की रक्षा बल्कि समाज के सामाजिक और नैतिक कानून द्वारा नहीं विवेक द्वारा की जाती है, और सरकार का एक लोकतांत्रिक रूप समाज के लोकतांत्रिक रूप को मानता है।

अंबेडकर का और एक और सत्याग्रह जिससे अस्पृश्यों को उसका भी समाज में स्थान मिला। उसका भी बहुत खास महत्व है। वर्ष 1930 में अंबेडकर ने काळाराम मंदिर के बाहर विरोध प्रदर्शन किया, क्योंकि दलीतो को इस मंदिर परिसर में प्रवेश नहीं करने दिया जाता था। इसने भारत में दलीत आंदोलन को शुरू करने में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है।

वर्तमान समय में अंबेडकर के विचारों की प्रासंगिकता

भारत में जाति आधारित असमानता अभी भी कायम है, जबकि दलीतो ने आरक्षण के माध्यम से एक राजनीतिक पहचान हासिल कर ली है और अपने स्वयं के राजनीतिक दलो का गठन किया है, किंतु सामाजिक आयामो (स्वास्थ्य और शिक्षा) एव और आर्थिक आयामों का अभी भी अभाव है। आर्थिक आयामो में रोजगार, महिला सशक्तीकरण, महिला रोजगार का समावेश होता है। उसको भी बढ़ावा देने की आवश्यकता है।

संविधान निर्मिती में डॉ. अंबेडकर पर कुछ टिका-टिप्पणी भी हुई अनेक विचारवंतोंने आलोचनाएं भी की, किंतु उसके पिछे उनकी दूरदृष्टी नजर और भारतीयों के प्रति उनकी चिंता थी। और उससे महत्त्वपूर्ण भारत को सही ढाँचे में ढलता था, भारत में सबको समान अधिकार दिलाने थे। उनको कितनी मेहनत करनी पड़ी होगी की, विभिन्न 60 संविधानों का अध्ययन करके उन्होंने भारत के लिए आवश्यक उसमें कुछ परिवर्तन करके उसे संविधान में लिया है। इसीलिए वो मसौदा समिती

के अध्यक्ष भी थे। उन्होंने संयुक्त राज्य अमेरिका से मौलिक अधिकार न्यायिक पुनर्वलोकन, ब्रिटेन से संसदात्मक शासन प्रणाली, आयरलैंड से नीति निर्देशक सिद्धांत, ऑस्ट्रेलिया से केंद्र व राज्य के बीच संबंध, समवर्ती सूची का प्रावधान, जर्मनी से आपातकाल में राष्ट्रपती के अधिकार, कनाडा से संघात्मक विशेषताएँ, दक्षिण अफ्रीका से संविधान संशोधन की प्रक्रिया, रूस से मौलिक कर्तव्यों का प्रावधान, जापान से विधिद्वारा स्थापित प्रक्रिया इ. लिया है। अंबेडकर ने कहा था कि कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण अफ्रीका को अपने संविधानों की रचना में जितना समय लगा था, उसे देखते हुए भारतीय संविधान सभा ने देश के लिए बहुत शीघ्र संविधान बना दिया है। इसलिए उनको बधाई देनी चाहिए।

निष्कर्ष (conclusion)

ऊपर दिए गए विभिन्न मुद्दों के विवेचन से यह स्पष्ट होता है कि, डा. अंबेडकर शायद भगवान के द्वारा भेजा गया दूत था, जिनके कारण भारतीयों को अपने अधिकार, कर्तव्यों की प्राप्ति हुई है। उनके सभी क्षेत्रों में किये गये कामों से उनके विचार बहुआयामी हैं, किंतु उनकी निस्वार्थ सेवा और कार्य भारत के हर एक नागरिक को हमेशा प्रेरणा देता रहेगा, और वे सजगता से अपने कार्य के प्रति ईमानदार रहेंगे। संविधान में बताए गए नियमों के कारण भारत का हर एक नागरिक नियमों से बंधा हुआ है।

इतिहासकार आर. सी. गुहा के अनुसार, वे अंबेडकर को अधिकांश विपरीत परिस्थितियों में भी सफलता 'प्रेरणा' का और अनुपम उदाहरण मानते हैं। एक अछूत से भारत के पहले कानून मंत्री तक की उनकी यात्रा कोई छोटी उपलब्धि नहीं थी। डा. अंबेडकर एक उत्साही राष्ट्रवादी थे। उन्होंने कहा था कि, हमें अपने खून की आखिरी बूँद तक अपनी आजादी की रक्षा के लिए तैयार रहना चाहिए। अंबेडकरने और एक वाक्य कहा कि, जीवन लंबा होने के बजाय महान होना चाहिए इसमें उनका विशाल दृष्टिकोण दिखता है। आज भारत जातिवाद, सांप्रदायिकता, अलगाववाद, लैंगिक असमानता आदि जैसी कई सामाजिक- आर्थिक चुनौतियों का सामना कर रहा है। हमें अपने भीतर अंबेडकर की भावनाओं को खोजने की जरूरत है, ताकि हम इन चुनौतियों से खुद को बाहर निकाल सकें। डा. अंबेडकर को एक झुझारू व्यक्तित्व, समाज सुधारक, दयालू सामाजिक विद्रोही और दलीत जनता के मुक्तिदाता के रूप में लंबे समय तक याद किया जाएगा।

संदर्भ सूची

1. शरद पूर्णिमा सेंटर फार यूरोपियन स्टडीज, School of International studies, Jawaharlal Nehru University,
2. Google website डॉ. अंबेडकर - एक राजनीतिक विचारक
3. राजनीति विज्ञान - प्रो. वी. एल. कड़िया

ई-कॉमर्स - चुनौतियां और समाधान

डॉ. प्रवीण एम. चंद्रगिरिवार

वाणिज्य विभाग प्रमुख

भवभूति महाविद्यालय, आमगाँव, जि. गोंदिया

सारांश

ई-कॉमर्स का अर्थ है कंप्यूटर या टीवी चैनलों के नेटवर्क पर आयोजित वस्तुओं और सेवाओं की बिक्री और खरीदतरीके विशेष रूप से उद्देश्य के लिए डिज़ाइन किए गए हैं। भले ही सामान और सेवा का ऑर्डर इलेक्ट्रॉनिक रूप से दिया गया हो, भुगतान या वस्तुओं और सेवाओं का वितरण ऑनलाइन आयोजित करने की आवश्यकता नहीं है। ई-कॉमर्स व्यवसायों के विस्फोट ने देखा है दुनिया भर में ऑनलाइन व्यवसायों की संख्या में वृद्धि। उपभोक्ताओं को आजकल ऑनलाइन व्यापार वाणिज्य के साथ चुना जाता है जो पारंपरिक लेनदेन की तुलना में काफी सुविधाजनक है। निस्संदेह, ई-कॉमर्स उद्यम अधिक प्रदान करते हैं लाभ, "ईंटों और नश्वर" पारंपरिक उद्यमों की तुलना में, लेकिन मुद्दों और चुनौतियों का सामना करने से नहीं चूकना चाहिए ई-कॉमर्स उद्यमों द्वारा। इस अध्ययन ने ई-कॉमर्स के मुद्दों और चुनौतियों और प्रस्तावित के एक सेट पर प्रकाश डाला उन मुद्दों और चुनौतियों का समाधान। मुद्दों में विश्वास, तत्परता और सुरक्षा हैं। प्रत्येक मुद्दे के लिए और चुनौतियों, प्रस्तावित समाधान प्रस्तुत किए गए हैं।

कीवर्ड्स: ई-कॉमर्स, फायदे, नुकसान, विकास, चुनौतियां और समाधान

ई-कॉमर्स

इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्स को ई-कॉमर्स के रूप में बेहतर जाना जाता है इलेक्ट्रॉनिक माध्यम से उत्पादों की खरीद या बिक्री जैसे इंटरनेट या अन्य इलेक्ट्रॉनिक सेवा के रूप में। इस प्रकार का व्यापार इंटरनेट के विस्तार के कारण तेजी से बढ़ रहा है। इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्स की आवश्यकता से उभरा बैंकों और निगमों में कंप्यूटरों का अधिक कुशलता से उपयोग करने की आवश्यकता है। बढ़ती प्रतिस्पर्धा के साथ एक जरूरत थी ग्राहकों की संतुष्टि बढ़ाने के लिए संगठनों के बीच और सूचना का आदान प्रदान।

ई-कॉमर्स के प्रकार

1. बी2बी। 2. सी2बी। 3. बी2सी। 4. सी2सी। 5. इंटर संगठनात्मक ई-कॉमर्स।

ई-कॉमर्स के लाभ

- यह मुनाफा बढ़ाने में मदद कर सकता है; यह बिक्री बढ़ा और घटा सकता है लागत।
- यह संगठनों को सप्ताह में 7 दिन व्यवसाय करने में मदद कर सकता है और एक दिन में 24 घंटे।
- यह संगठनों को ग्राहकों के चारों ओर रखने में मदद कर सकता है ग्लोब और एक विशिष्ट क्षेत्र तक सीमित नहीं है।
- यह संगठनों को विज्ञापनों पर उच्च रिटर्न लाने में मदद करता है, अगर ठीक से प्रबंधित किया जाए।
- यह संगठनों को नए आपूर्तिकर्ताओं, भागीदारों की पहचान करने में मदद करता है और ग्राहक।
- यह ग्राहक के लिए लचीलापन और खरीदारी में आसानी बढ़ाता है।
- यह कम परिचालन लागत में मदद कर सकता है
- दुकानदारों को उत्पादों की व्यापक श्रेणी दी जाती है ऑनलाइन से चुनें।

ई-कॉमर्स के नुकसान

- खरीदार उत्पाद को ऑनलाइन छू या महसूस नहीं कर सकता है।
- ग्राहक को अपने उत्पाद की डिलीवरी के लिए प्रतीक्षा करनी होगी।
- ऑनलाइन खरीदा गया खराब होने वाला सामान इस दौरान खराब हो सकता है वितरण।
- यह जानना मुश्किल है कि कोई ऑनलाइन साइट कब उपयोग के लिए सुरक्षित है।

विकास

भारत। ई-कॉमर्स कंपनियों के संचालन में चुनौतियां हैं भारत में। भुगतान करने के लिए उपभोक्ताओं की कुछ अनिच्छा सहित माल या सेवा के लिए ऑनलाइन। कुछ कंपनियां पाने की कोशिश कर रही हैं एक सेवा के रूप में कैश-ऑन-डिलीवरी प्रदान करके इस समस्या के समाधान के लिए उनके उपभोक्ता को। हाल ही में चुनौतियों और समाधानों का सामना करना पड़ रहा है हर बाजारिया को अलग-अलग चुनौतियों का सामना करना पड़ता है। हालांकि हम आम तौर पर समान लक्ष्यों को साझा करें, कुछ टीमों शीर्ष पर भर्ती करने पर अड़ी हुई हैं प्रतिभा, जबकि दूसरों को सही तकनीक खोजने में परेशानी हो रही है उनकी जरूरतों के लिए। जो भी हो, हमेशा कम से कम एक क्षेत्र होता है कि आप सुधार के लिए खड़े हो सकते हैं। दूसरे शब्दों में, हमेशा होता है आपकी रणनीति के विभिन्न घटकों को अनुकूलित करने के लिए कमरा और अपनी मार्केटिंग को और भी प्रभावी आय में बदलें जनरेटर।

अपनी मार्केटिंग गतिविधियों का ROI प्रदान करना

अपने मार्केटिंग के आरओआई (निवेश पर वापसी) को मापना गतिविधियाँ साल-दर-साल एक शीर्ष विपणन चुनौती बनी हुई हैं। लेकिन, यह विपणक के लिए भी एक महत्वपूर्ण तरीका बना हुआ है प्रत्येक विशेष विपणन की प्रभावशीलता को समझने के लिए अभियान, सामग्री का टुकड़ा, आदि। प्लस, आरओआई साबित करना अक्सर जाता है बजट बढ़ाने के तर्क के साथ-साथ: कोई आरओआई ट्रेकिंग नहीं, कोई प्रदर्शन योग्य आरओआई नहीं। कोई आरओआई नहीं, कोई बजट नहीं। लेकिन हर एक मार्केटिंग गतिविधि के ROI को ट्रैक करना हमेशा नहीं होता है आसान है, खासकर यदि आपके पास दो-तरफा संचार नहीं है आपकी मार्केटिंग गतिविधियों और बिक्री रिपोर्ट के बीच।

जब आरओआई प्रदान करने की बात आती है, तो यह एक मजबूत है स्थापित करने के लिए समय और संसाधन समर्पित करने के लिए मामला बनाया जाना चाहिए विपणन गतिविधियों और बिक्री परिणामों के बीच संबंध। इसका मतलब मार्केटिंग सॉफ्टवेयर और सीआरएम समाधान दोनों का उपयोग करना है और फिर बीच के लूप को बंद करने के लिए उन्हें एक साथ बांधना सेवा स्तर समझौते के साथ आपके विपणन और बिक्री के प्रयास। इस तरह, आप सीधे देख सकते हैं कि कितने लीड और हैं ग्राहक आपकी मार्केटिंग गतिविधियों के माध्यम से उत्पन्न होते हैं।

पर्याप्त बजट सुरक्षित करना

अधिक बजट सुरक्षित करना विपणन के लिए एक कठिन चुनौती है विश्व स्तर पर। और अक्सर, अधिक बजट प्राप्त करना कहने से आसान होता है किया - विशेष रूप से छोटे संगठनों के लिए जो काम नहीं कर रहे हैं बड़े और न ही लचीले विपणन खर्च के साथ। लेकिन सुरक्षित करने की कुंजी आपकी टीम के लिए अधिक पैसा उतना जटिल नहीं हो सकता है।

बजट को अनलॉक करने की कुंजी सक्षम होने में निहित है अपने मार्केटिंग प्रयासों का ROI साबित करें। हमारी रिपोर्ट के मुताबिक, आरओआई की गणना कर सकने वाले संगठनों की संभावना 1.6 गुना अधिक है अधिक बजट प्राप्त करने के लिए। फिर से, इनबाउंड मार्केटिंग की सफलता भी एक बड़ी भूमिका निभाती है उच्च बजट चलाने में। प्रभावी रणनीतियाँ स्पष्ट रूप से उत्पन्न होती हैं परिणाम, और हमारा डेटा उन्हें दिखाता है जो आत्मविश्वास महसूस करते हैं उनकी मार्केटिंग रणनीति के अधिक होने की संभावना दोगुनी है उनकी मार्केटिंग टीमों के लिए बजट।

अपनी वेबसाइट का प्रबंधन

वेबसाइट को मैनेज करना उनके लिए चौथी सबसे बड़ी चुनौती थी 2016 में विपणक। और संभावना है, आपकी वेबसाइट का प्रदर्शन आपकी प्राथमिकताओं की सूची में सबसे ऊपर है। यह एक संपत्ति है जो काम करती है आगंतुकों को आकर्षित करने, उन्हें बदलने और मदद करने के लिए चौबीसों घंटे आपने अपने लक्ष्यों को मारा, आखिरकार। वेबसाइट प्रबंधन के साथ मुद्दे लेखन और

अनुकूलन से लेकर विभिन्न प्रकार के विभिन्न कारक शामिल हैं सुंदर वेबपेज डिजाइन करने की सामग्री। यहाँ हैं इस चुनौती से निपटने के लिए विपणक कुछ चीजें कर सकते हैं।

अपनी आवश्यकताओं के लिए सही तकनीकों की पहचान करना

पांचवीं सबसे बड़ी चिंता सही तकनीक की तलाश थी इस साल विपणक के लिए। अक्सर, यह फीडबैक के कारण होता है तकनीक पर बिखरा हुआ है। विपणक सहकर्मियों की ओर रुख कर सकते हैं, उद्योग में दोस्त, और/ या विश्लेषक रिपोर्ट करने के लिए रिपोर्ट करते हैं कौन सी प्रौद्योगिकियां उनकी आवश्यकताओं के लिए सबसे उपयुक्त हैं - केवल खोजने के लिए वह प्रतिक्रिया ईमेल, सोशल मीडिया, और इसी तरह से फैली हुई है विभिन्न प्रतिष्ठा के लोगों से। आप में से जो लोग किसी टूल, सॉफ्टवेयर या की तलाश में हैं उनके लिए प्रौद्योगिकी का एक टुकड़ा एक विशिष्ट विपणन समस्या को हल करने के लिए, हम विकास पद पर एक नज़र डालने की सलाह देते हैं: एक मुक्त, इंटरैक्टिव, विपणन प्रौद्योगिकी परिदृश्य का ऑनलाइन दृश्य जो विपणक जिन व्यावसायिक समस्याओं के लिए प्रयास कर रहे हैं, उन पर ध्यान केंद्रित करता है हल करते हैं, और उन्हें मार्केटिंग तकनीक के विशिष्ट टुकड़ों तक ले जाते हैं जिसका उद्देश्य उन समस्याओं का समाधान करना है

अंतरराष्ट्रीय दर्शकों के लिए लक्षित सामग्री

लक्ष्यीकरण विपणन के सभी पहलुओं का एक प्रमुख घटक है। को लक्ष्यीकरण में अधिक प्रभावी बनें, किसी भी मार्केटर की पहली चीजों में से एक जरूरत है खरीदार के व्यक्तित्व को निर्धारित करने की पहचान करें यह वह कौन है जिसके लिए उन्हें मार्केटिंग करनी चाहिए। यदि आप अंतरराष्ट्रीय स्तर पर विस्तार कर रहे हैं, यह न केवल पता लगाने के लिए एक बड़ी चुनौती हो सकती है अंतरराष्ट्रीय दर्शकों के लिए मार्केटिंग करने के सर्वोत्तम तरीके, लेकिन यह भी विभिन्न देशों के लिए अपनी साइट को व्यवस्थित और अनुकूलित करने के लिए। आपकी वेबसाइट पर आने वाले लोग बहुत कुछ बोल सकते हैं अलग-अलग भाषाएँ और पूरी तरह से अलग-अलग समय क्षेत्रों में रहते हैं। को अपनी सामग्री को व्यापक दर्शकों के लिए आकर्षक बनाएं, जिसकी आपको आवश्यकता होगी अपनी सभी सामग्री। इसका अर्थ है मौसमी संदर्भों से अवगत होना, अनुवाद करना माप की इकाइयाँ और मौद्रिक संदर्भ, और देना अनुवादक उपकरण और अनुमतियाँ अनुकूलित और अनुकूलित करने के लिए एक विशिष्ट दर्शकों के लिए सामग्री जब उन्हें आवश्यकता हो।

अपनी टीम को प्रशिक्षण देना

जैसे-जैसे कंपनियों का पैमाना और प्रौद्योगिकियां विकसित होती जा रही हैं, अपनी टीम को प्रशिक्षित करना विपणक के लिए एक बड़ी चुनौती बन जाएगा। चाहे वह उन्हें अवधारणाओं और उपकरणों पर प्रशिक्षण दे रहा हो वे हर दिन उपयोग कर रहे होंगे या सुनिश्चित कर रहे होंगे कि वे हासिल कर रहे हैं उनकी पूरी क्षमता, बोर्ड भर में संघर्ष वास्तविक है। आपकी टीम कहां खड़ी है,

इसका समग्र अंदाजा लगाने के लिए, अपनी टीम के प्रत्येक सदस्य का आकलन करने के लिए कुछ मिनट लें विपणन ताकत और कमजोरियों, विशेषज्ञता के स्तर, और आपकी कंपनी के लिए जुनून/प्रतिबद्धता। फिर, वस्तुनिष्ठ दर उनकी विशेषज्ञता और उनकी प्राथमिकता (या महत्व का स्तर)। बॉटम लाइन उद्देश्यों (आरओआई) में आज तक योगदान। यहां एक मूल्यांकन करने में आपकी मदद करने के लिए लीन लैब से सरल मूल्यांकन उपकरण आपकी टीम ताकि आप यह पता लगा सकें कि किसे पहचान की जरूरत है और जिन्हें कोचिंग की जरूरत है।

शीर्ष प्रतिभा को भर्ती करना

टॉप टैलेंट को हायर करना मार्केटर्स के लिए आठवीं सबसे बड़ी चुनौती थी इस वर्ष अनुभव करने की सूचना दी। क्यों? कई कंपनियां हैं अधिक संसाधनों को इनबाउंड मार्केटिंग में स्थानांतरित करना, जिसका अर्थ है शीर्ष विपणन प्रतिभा के लिए उच्च और उच्च मांग। लेकिन आपूर्ति बस नहीं रख रहा है। सही उम्मीदवारों की सोर्सिंग से सही कौशल का मूल्यांकन करने के लिए, संपूर्ण व्यक्ति को खोजने के लिए महीनों लग सकते हैं... या अधिक। नियोक्ता विविधता वाले विपणक की तलाश कर रहे हैं स्किल सेट जिसमें डिजिटल मार्केटिंग, कंटेंट मार्केटिंग, एसईओ, और सोशल मीडिया मार्केटिंग। सबसे अच्छा आवक खोजने के लिए अपनी टीम के लिए मार्केटर, आपको सबसे पहले जो करना चाहिए वह तय करना है उस व्यक्ति को आपके लिए क्या हासिल करने में सक्षम होना चाहिए।

निष्कर्ष

ईकॉमर्स उद्योग को इसके रूप में चुनौतियों का सामना करना पड़ेगा परिपक्व है लेकिन इंटरनेट उपयोगकर्ताओं के कारण वृद्धि की संभावना है और प्रौद्योगिकी में उन्नति। कंपनी कैसे तैयार करती है इन चुनौतियों का सामना करने के लिए खुद तय करेंगे कि यह है या नहीं सफल होता है।

संदर्भ ग्रंथसूची

1. www.wikipidea.com
2. इकोनॉमिक्स टाइम्स, टाइम्स ऑफ इंडिया, आउटलुक

समाजसुधारणेचा धीरोदात्त महानायक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. प्रफुल्ल तु. बन्सोड

सहयोगी प्राध्यापक (मराठी विभाग)

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमूर

Mob.: 9421720317, Email: prafullbansod7@gmail.com

सारांश

धीरोदात्त नायक, धीरललित नायक, धीर प्रशांत नायक आणि धीरद्वक नायक असे संस्कृत काव्य शास्त्रात नायकाचे चार प्रकार मानले आहे त्यात प्रथम क्रमांकाचा सर्वश्रेष्ठ नायक म्हणजे धीरोदात्त नायक आहे. चारही नायकांचा धैर्य हा गुण अविभाज्य असा गुण आहे, परंतु धैर्यासोबत उदात्त हा गुण फक्त प्रथम क्रमांकाच्या नायकाचा गुण आहे. जनतेच्या हिताकरिता प्रथम क्रमांकाचा धीरोदात्त नायक अनेक अर्थाने गुणयुक्त असतो. कितीही कठीण प्रसंग आला तरी विरोधात नायक निर्भयपणे लोकहितार्थ कर्म करित राहतो. त्याचा आनंददायी स्वधर्म आपले जीवन समाजाच्या उद्धारासाठी समर्पित करणे हेच असते समाजाच्या उद्धारासाठी धीरोदात्त नायक एक नेताच असतो. असेच धीरोदात्त नायक म्हणजे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर भारताचे महान सुपुत्र, या महान महानायकाचे आपल्या देशासाठी अमूल्य योगदान आहे. भारत भूमीतील असामान्य व्यक्तिमत्व म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर! त्यांनी आपल्या कार्यातून भारतातील जनतेचे जीवन अगदी जमिनीपासून प्रगतीच्या शिखरापर्यंत नेऊन पोचविले. डॉ. बाबासाहेबांचा जीवनपट बघता वाळवंट सोडून एखाद्या हिरवळीत प्रवेश केल्याचा भास नक्कीच होतो. “आपण विचार केला तर आपल्या जीवनाचा उद्धार आपणच करू शकतो आपल्या उद्धारासाठी कोणी येणार नाही असे न्युनगंडाने पछाडलेल्या जनतेला बाबासाहेबांनी स्व सामर्थ्याची जाण करून दिली. इतिहासाची पाने पालटून पाहिल्यास फारच विस्मरणीय जीवन अनुभव आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो त्यात सापडतात लौकिक जगातले हाडामासाचे भावनिक विश्वास निर्माण करणारा डॉ. भीमराव आंबेडकर. सहसा गदारोळात कोणाला बाबासाहेब दिसत नाही त्याच्या छंद, सवयी, खेद, हर्षमर्ष, रागलोभ, मनोकायिक व्यथा, वेदना यातून समाजासाठी वेचलेले संपूर्ण आयुष्य आपल्या विचारांचे पारणे फेडून जाते समाजासाठी यत्न शक्य पर्यन्तशील बाबासाहेबांच्या सामाजिक वैशिष्ट्यासंबंधी तपशील बघितले की एक महान प्रतिमा आपल्या अंतः चक्षुसमोर उभी राहते ती म्हणजे धीरोदात्त महानायकाची.

बिजशब्द: धीरोदात्त, वळवंट, विजयी, खितपत, बुद्धीवादी, राजमार्ग, अद्वितीय, महानायक, उद्धार.

प्रस्तावना

मानव जातीच्या कल्याणासाठी बाबासाहेबांनी जागतिक राज्यपद्धतीचे संशोधन अविरत परिश्रम घेऊन केल्याची प्रचीती जगाला आलेली आहे. भारताचा सर्वांगीण विकास घडवून भारतास अधुनिकत्व प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेबांचे अत्यंत मौलिक विचार अत्यंत महत्वाचे आहेत. विचारात सुस्पष्टता, विद्वता, दोन्ही बाजूंनी सांगोपांग विचार करण्याची प्रवृत्ती, विरोधी दृष्टीकोनाबद्दल योग्य तो आदर, बहुसंख्याक गोरगरीबांसाठी तळमळ व राज्यासत्तेविषयीची सदउपयोगी दृष्टी हे बाबासाहेबांच्या व्यक्तीमत्वातील अलौकिक गुण आहेत. भारतातील सर्व प्रकारच्या दृष्ट रुढींशी लढून बुद्धिवादी समाज संकेत निर्माण करण्यासाठी त्यांनी खडतर प्रयत्न केले. विषम समाजरचना मोडून काढून समतेवर आधारलेली समाजरचना निर्माण करण्यासाठी ते झिजले. स्वभिमानशून्य व महत्वाकांक्षाहीन स्थितीप्रत नेणाऱ्या परीस्थितीशी सतत झुंज देऊन त्यांनी आपल्या कोट्यावधी देशबांधवांना प्रेरित करून परिपूर्णतेचे जीवन मिळवून देण्यासाठी आटोकाट पर्यन्त केले. आज बाबासाहेबांनी दाखवून दिलेल्या राजमार्गावरूनच आधुनिक भारत प्रवास करतो आहे. खऱ्या बंधूभावावर आधारलेला समाज निर्माण करण्यासाठी घटनेच्या रूपाने बाबासाहेबांनी निष्ठेने केलेली देशसेवा अविद्यतीय आहे.

महामानवाची तेजस्वी व विजयी जीवन यात्रा त्यांच्या समाज सुधारणा, सत्याग्रह, राजकारण, राजकीय पक्ष मंत्रीपदाचा मार्ग, राज्यघटना, शिक्षण व्यवस्था, स्थापन ग्रंथ व पुस्तक लिखाण व शेवटी धर्मातर अशा मार्गाने जाते. जगामध्ये असे फार थोडेच महापुरुष आहेत ज्यांची संघर्षमय जीवन यात्रा संपूर्ण समाजाचे भाग्य उजळून देते. 'उद्धरली कोटी कुळे| भीमा तुझ्या जन्मामुळे|| असे सार्थपणे म्हटले तरी महापुरुषाचे ऋण फेडता येणार नाही. बालपणापासूनच संघर्षमय जीवन बाबासाहेबांच्या वाट्याला आले. बाबासाहेबांची जडणघडण एका सुसंस्कृत पित्याच्या आश्रया खाली झाली. मातीला आकार द्यावा आणि त्यातून देखणे शिल्प निर्माण व्हावे असे बाबासाहेबांच्या बाबतीत झाले. अनुसूचित जाती ज्या रूढी परंपराना बळी पडत होत्या त्या दूर करण्यासाठी बाबासाहेबांनी त्यांना त्यांच्या मोहनिद्रेतून हलवून जागे केले अनंत काळापासून अज्ञानाच्या व गुलामीच्या खोल डोहात जे खितपत पडले होते त्यांना ज्ञानाच्या सहाय्याने ओढून बाहेर काढले.त्यांना सूर्याचा प्रकाश दाखवला त्यांचे हक्क आणि विशेष अधिकार, मानवी प्रतिष्ठा आणि त्यांना जाणीव आणि जागरूकता ही दिली. त्यांच्या मनातून भीती काढून त्यांची प्रगती अडवून धरणाऱ्या जुन्या ताठर समजुती दूर केल्या.

अस्पृश्य समाजामध्ये जन्म घेतल्यामुळे जातीच्या चौकटीत बालपणापासून राहून त्यांना जे अनुभव आलेत ते अनुभव इतरांना येऊ नये आपला समाज प्रगतिशील व्हावा यासाठी बाबासाहेबांनी आपले जीवन सार्थकी लावले बालपणीचा शाळेतील अनुभव सांगताना ते सांगतात "शाळेत एक मराठा स्त्री स्वतः निरक्षर होती. तरीपण अस्पृश्यता पाळत होती आणि मला शिवायलाही तयार नव्हती मला आठवते एके दिवशी मला खूप तहान लागली होती पाण्याच्या नळाला हात लावण्याची मला परवानगी नव्हती मी गुरुजींना म्हणालो फार तहान लागली आहे पाणी प्यायचे आहे. त्यांनी चपराशाला बोलावले

आणि माझ्यासाठी नळ सोडायला सांगितले. चपराशाने नळ सोडला आणि मी पाणी प्यायलो. चपराशी हजर नसला की मला पाण्या वाचूनच राहावे लागायचे तहानलेला मी घरी यायचो आणि घरी आल्यावरच तहान भागवून शिकायचो" अशा प्रकारच्या विविध अनुभवातूनच बाबासाहेबांना समाज हिताची जिद्द निर्माण झाली. बाबासाहेबांना कळले की शिक्षणाशिवाय आपला समाज समोर जाऊ शकत नाही त्यामुळे आपण शिकणे गरजेचे आहे मॅट्रिक नंतर बाबासाहेबांचा खरा जीवन प्रवास सुरू झाला. बाबासाहेबांनी स्वतःच्या आयुष्यातले 27 वर्ष शिक्षणासाठी दिले त्यांच्या उच्च पदव्या त्यांनी विदेशातूनच प्राप्त केल्या शैक्षणिक अभूतपूर्व यश त्यांनी अत्यंत प्रतिकूल काळातही शिक्षणाकूल परिस्थितीच्या व व्यक्तीच्या सहकार्याने मिळवले मुंबईच्या एलफिस्टन हायस्कूलमध्ये शिकत असताना एक जिज्ञासू वाचक होत राहिले बीए पास झाल्यानंतर ते बडोदा येथे नोकरीला लागले त्यांना तेव्हा वाटू लागले की मी शिक्षण घेऊन स्वतःचा व कुटुंबाचा आधार बनू शकलो तसेच अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या जातीच्या मुलांनी मन लावून शिकले पाहिजे अस्पृश्य समाजाला शिक्षण घेण्यास आणि शिक्षण घेऊन नोकरी मिळवण्यास प्रवृत्त करण्याचे कार्य त्यांनी सुरू केले. अस्पृश्य समाजाची चळवळ उभी करून आपल्या मागण्या इंग्रजी शासनापुढे मांडल्या पाहिजे असे लंडन होऊन मुंबईला परत आल्यावर त्यांच्या मनात वाटत होते. अस्पृश्य समाजाच्या हितासाठी इंग्रजी सरकारच्या पुढे मागण्या मांडण्याची संधी त्यांना लवकरच म्हणजे 1920 साली मिळाली येथूनच डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजसेवेचे कार्य सुरू झाले. त्यानंतर भारतीय अस्पृश्य समाजाला मानवी हक्क प्राप्त व्हावे सर्वसामान्य माणसे जगतात तसे जगण्याचे अधिकार त्यांनाही मिळावे म्हणून बाबासाहेबांनी मानव मुक्तीच्या लढ्याचा प्रारंभ केला. त्यासाठी एक संस्था स्थापन करण्याची बाबासाहेबांनी इच्छा व्यक्त केली तिच्या मार्फत चळवळीची आखणी करून लोकांच्या सहकार्याने ती पूर्ण करित राहावी असा विचार करून सहाकार्यांची बैठक घेतली. बहिष्कृत हितकारिणी सभा या नावाची संस्था यामधूनच उभी राहिली. अशाप्रकारे लोककल्याणाकरिता नायकत्व डॉक्टर भीमराव आंबेडकरांकडे आले. बाबासाहेबांच्या विचारानुसार ध्येय कार्ये सूचित करण्यासाठी शिक्षण द्या, आंदोलन करा आणि संघटित करा असे शब्द स्वीकारण्यात आले याद्वारे अस्पृश्य समाजाच्या उद्वाराकरिता महानायक प्रयत्न करू लागले. समाजसेवेसाठी आर्थिक गरज भासणार, ही अडचण लक्षात घेऊन बाबासाहेब वकिली सोबत प्राध्यापकाची नोकरी करू लागले. तरीही आर्थिक परिस्थिती सुधारली नाही पण धिरोदत्त नायकाने हिम्मत न हारता लढा तसाच समोर सुरू ठेवला घर खर्च आणि अस्पृश्यता निर्मूलनाच्या कार्यक्रमाकरिता आर्थिक स्थिती सुधारण्याचे त्यांचे उद्देश होते परंतु अडचणी समोर येत होत्या परिस्थिती सुधारून सेवा कार्य सुरळीत सुरू करावे असा विचार घेऊन ते कार्य सुरू होते तोच प्रिय पुत्र राजरत्न यांचे निधन होऊन रमाबाई व डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या हृदयावर दुःखाचा आघात झाला त्यांच्या दोन मुलांचे व एका मुलीचे निधन झाले या दुःखातून सावरून त्यांनी रमाबाईची काळजी घेतली. धीर न खचू देता आपले समाजभिमुख कार्य सुरू ठेवले. धैर्याने निर्भयपणे व सूर्य आणि लढत राहण्याची वृत्ती त्यांच्या रक्तातच होती. अस्पृश्यांनी आपल्या उद्वारासाठी संघटितपणे समाज क्रांती करावी त्यासाठी त्यांना प्रेरणा देण्यासाठी कुशल प्रेरक

आणि दूरदर्शी नेतृत्वाखाली महाड येथे आंदोलन सुरू केले. अस्पृश्यांनी स्पृश्यांच्या बंधनात जगणे सोडून दिले पाहिजे. त्यासाठी बाबासाहेब धाडसाने संघर्ष करित राहिले त्यांच्या उद्धारासाठी जे आंदोलन महाडच्या सामाजिक क्रांतीच्या रूपाने करण्यात आले त्याचे नेतृत्व बाबासाहेबांनी सरसेनापती सारखे केले. आंदोलनकारी अस्पृश्यांनी आपला उद्धार कसा करून घ्यावा त्याची योग्य दिशा समाजाला दिली बहिष्कृत भारत या पाक्षिकाचा दुसरा अंक छापण्याची यानंतरच सुरुवात करण्यात येणार होती त्यासाठी बाबासाहेबांनी मुक्तीचा संदेश देणाऱ्या काव्यपंक्ती पहिल्या पानावर छापण्याचा निर्णय घेतला त्यात त्यांनी ज्ञानेश्वरीतील मजकूर पहिल्या पानावर छापून आणला. त्यांना जशी इंग्रजी भाषेची गोडी होती, आवड होती, तशीच त्यांना मराठी भाषेची ही आवड होती. मराठी भाषेमधून लिखाण ते सातत्याने करित होते बोलतांना, भाषण देताना ते मराठी भाषेचा वापर करित होते. पाक्षिकाच्या पहिल्या पानावर काव्यपंक्ती छापून आणण्याआधी समर्थ रामदास यांचे दासबोध तसेच संत तुकाराम यांचे अभंग यांचा त्यांनी अभ्यास केला. त्यानंतर ज्ञानेश्वरीतील काही काव्यपंक्ती त्यांनी पाक्षिकाच्या पहिला पानावर छापून आणल्या.

“आता कोण धन घेऊनी हाती| आरुडपा इथे रथी|

देई आलिंगन वीरवृत्ती| समाधाने|

जगी किर्ती रुढावी| स्वधर्माचा मानू वाढवी|

इथं भारा पुसूनी सोडवी| मोदींनी हे|

आता पार्थानिःशंकू होई| या संग्रामाचित्त देई|

एत हे वाचुनी काही| बोलू नये|”

(डॉक्टर भीमराव रामजी आंबेडकर खंड दुसरा तृतीय आवृत्ती पृष्ठ क्रमांक 554 सुगावा प्रकाशन पुणे 30)

या काव्यपंक्ती नुसार युद्ध करून व युद्धात विजय मिळवून आपल्या अधिकाराचे राज्य मिळवण्याच्या शपथेवर वीर अर्जुन हातात धनुष्य घेऊन अत्याचारी गौरव रुपी शत्रू पक्षावर वार करण्यासाठी तत्पर झालेला आहे. अस्पृश्यांना सुद्धा आपल्या अधिकाराचे समानतेचे व सन्मानाचे जीवन मिळवण्याकरिता सामाजिक विषमतेने ग्रासलेल्या सृष्टी रुपी शत्रू पक्षावर सामाजिक क्रांतीच्या शस्त्राने वार करण्यास सज्ज व्हायला हवे हा संदेश वीरवृत्ती असलेले बाबासाहेब यांना फार आवडला त्यानंतर याच पत्रातून टीकाकारांवर जोरदार खंडन करणारे लेख बाबासाहेब सातत्याने प्रकाशित करित राहिले याच कुशलतेने आज कालचे प्रश्न या सदरात स्फूट लेखनही ते करित होते त्यांच्या वीर वृत्तीचे वैशिष्ट्य म्हणजे अस्पृश्योद्धाराचे क्रांतिकारक कार्य करित असताना विवेकी शूर वीराप्रमाणे कोणत्याही परिणामाला समोर जाण्याच्या तयारीत ते नेहमी असत. असे संपूर्ण कार्य सुरू असतानाही समोर समोर बाबासाहेबांच्या आर्थिक अडचणी वाढत गेल्या त्यानंतर आर्थिक अडचणीमुळे बहिष्कृत भारत आणि

समता ही दोन वृत्तपत्रे बंद पडली या दोन वृत्तपत्रांमधूनच अस्पृश्य उद्धाराचे कार्य सुरू होते ते बंद पडल्याने डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांना शस्त्रहीन झाल्याचे दुःख झाले आर्थिक अडचणी असल्याने ते पुन्हा शस्त्र धारण करू शकत नव्हते पण समाज हिताची मशाल तेवत ठेवणे गरजेचे होते. अस्पृश्यांच्या मंदिर प्रवेशाच्या माध्यमातून सामाजिक समता निर्माण होणार असेल तर जरूर मंदिर प्रवेशासाठी अस्पृश्याने सत्याग्रह करावा असे त्यांचे मत होते. अमरावतीच्या अध्यक्षीय भाषणामधून अंबादेवीच्या मंदिर प्रवेशासाठी प्रोत्साहन दिले त्यातून नव्या सत्याग्रहाला सुरुवात झाली ती ठिणगी काळाराम मंदिराच्या प्रवेशापर्यंत पोहोचली. अस्पृश्यांनी स्पृश्यांना धक्के देत मंदिर प्रवेश केला पुढे अनेक सामाजिक चळवळीचे कार्य शूर वीराप्रमाणे डॉक्टर आंबेडकर यांनी सुरू केले. त्यात सिद्धार्थ महाविद्यालयाची स्थापना, मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना, शेड्युल कास्ट फेडरेशन ची स्थापना, हिंदू कोड बिल, भारतीय राज्यघटना निर्मिती आणि धर्मांतर असा संघर्षमय जीवन प्रवास त्यांचा सुरूच राहिला. अस्पृश्य समाजाचा सर्वांगीण उद्धार करण्याचा उदात्त हेतूने डॉक्टर आंबेडकर सामाजिक क्रांतीचे कार्य ध्येयाने व दूरदृष्टीने करित राहिले. म्हणूनच त्यांना धीरोदात्त महानायक अशी कीर्ती त्या कालखंडात मिळत राहिली. समाजातील दीनदुबळ्या घटकांना बाबासाहेबांनी मानवतेचा अधिकार प्राप्त करून दिला हे बाबासाहेबांचे ऋण साहित्यातूनही व्यक्त होतांना दिसते. संभाजी भगत आपल्या पोवाड्यातून सांगतात

"शेता शेताच्या पातीला उभा
राखत्या हाताच्या साथीला उभा
उभ जगणाऱ्या रातीला उभा गा
माझा भीम मले भेटतो बाई
मले सांगतो काही
मले सांगतो काही"

बाबासाहेबांनी केलेल्या सामाजिक उद्धारामुळे समाजाला नव्या जगण्याची दिशा मिळाली व त्यामधूनच आज भारतीय बहुजन समाजाला प्रगतीची वाट साध्य करता आली. यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. भास्कर लक्ष्मण भोळे: डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर अनुभव आणि आठवणी- नानक चंद रत्नू, भाषांतर: साकेत प्रकाशन औरंगाबाद आवृत्ती पहिली 1998
2. शंकरराव खरात : डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर - इंद्रायणी साहित्य पुणे 1990
3. वसंत राजस : भारताचे भाग्यविधाते- लोकसाहित्य प्रकाशन औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती

4. प्रफुल्ल टाले : महाराष्ट्रातील समाज सुधारक- साई ज्योती पब्लिकेशन नागपूर, प्रथम आवृत्ती 2018
5. बाबाराव भाबळे : डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या चळवळीचा दृष्टिकोन- समता संघर प्रकाशन नागपूर, प्रथम आवृत्ती 2016
6. विजय सुरवाडे : बाबासाहेबांची निवडक भाषणे भाग पहिला- संपा. लोकवाङ्मयगृह मुंबई, चौथी आवृत्ती 2012
7. डॉक्टर ज्ञानराज गायकवाड : महामानव - रिया पब्लिकेशन कोल्हापूर, पाचवी आवृत्ती 2013
8. धनराज डाहाट (संपा) : डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड एक- संकेत प्रकाशन नागपूर, द्वितीय आवृत्ती 2007
9. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता 1929 ते 1956 खंड 20- उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभाग महाराष्ट्र शासन 2005
10. माझी आत्मकथा- प्रबुद्ध भारत प्रकाशन नागपूर

भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

डॉ. हरेश टी. गजभिये

सहयोगी प्राध्यापक तथा वाणिज्य विभाग प्रमुख

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमूर, जि. चंद्रपूर

Mob.: 9049295428, Email: hareshgajbiye@gmail.com

गोषवारा

“एखाद्या व्यक्तिमत्वाला काळ घडवितो तर काही व्यक्तिमत्व अशी असतात जी काळालाच घडवितात. अशाच व्यक्तिमत्वांपैकी एक म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय.” आर्थिक विकास हा राष्ट्रीय विकासाचा महत्वाचा भाग आहे. तो हा लोकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनामध्ये झालेल्या धोरणात्मक बदलावर अवलंबून असतो. कोणत्याही देशाचा विकास हा सर्वांगीण मूल्यात्मक पद्धतीच्या धोरणावर अधिष्ठित असतो. त्यामध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक मूल्यांचा विशेष प्रभाव पडत असतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातील सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय व औद्योगिक धोरणे भारताला आजच्या संदर्भात विकासाकडे घेऊन जाणारी आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताच्या विकासाची धोरणे अशा रीतीने मांडलेली आहेत की, ते जगाला मार्गदर्शक ठरतील. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या योगदानाचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

बिजशब्द: चलन, उद्योग, राजस्व, अंदाजपत्रक, विकास.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे तत्वज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ व मानववंशशास्त्रज्ञ असल्याने त्यांचे ध्येय विकासाच्या उन्नतीचे आणि मानवी जीवनाच्या समृद्धीचे होते. त्यांनी मानवी आणि सामाजिक मूल्ये अशा उच्च मूल्यांचा नेहमीच आदर केला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धोरणे ही विकासाच्या पूरक अशीच होती. मानवाचा विकास जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत शाश्वत विकास होत नाही यावर त्यांचा आत्मविश्वास होता. माणसांमाणसामधील सर्वांगीण भेदच शाश्वत विकासातील मुख्य अडथळा आहे. जोपर्यंत माणूस मागासलेपण सोडून समृद्ध जीवनाकडे येत नाही तोपर्यंत सामाजिक विकास होणार नाही. म्हणून सामाजिक विकासाशिवाय शाश्वत विकास नाही हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाणले होते. म्हणून त्यांनी मानवी कृतीला सामाजिक उद्दिष्टांना प्रोत्साहन देवून व्यक्ती आणि त्यांच्यातील स्वःला विचारपण देवून ज्ञानी बनविले आणि त्यातून मानवाचा दृष्टिकोन शाश्वत विकासाकडे वळविला.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

1. भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

राजस्व विषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कोलंबिया विद्यापीठात पीएच. डी साठी प्रबंध प्रस्तुत केला त्या प्रबंधात केंद्रशासन आणि राज्यशासन यातील संबंध कसे विकसीत होत गेले याची चर्चा करण्यात आली आहे. सन 1833 मे 1921 या कालखंडात महसुलाचे (राजस्वाचे) केंद्रीकरण झाले होते. वाढती जबाबदारी ही शासनाला करांच्या माध्यमातून पार पाडावी लागते त्याकरिता जास्तीत जास्त राजस्व गोळा करण्याची आवश्यकता होती. भारतासारख्या गरीब देशात करातील वाढ करून पैसा गोळा करण्यावर आर्थिक निर्बंध येतात. त्याकरिता शासनाच्या वेगवेगळ्या स्तरात अर्थात केंद्रशासन, राज्यशासन आणि स्थानिक संस्था यांच्यात जबाबदाऱ्या विभागून दिल्या पाहिजे असे त्यांनी मत मांडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केंद्रशासन आणि राज्यशासन यांच्यातील आर्थिक संबंधाचे विस्तृत आणि सूक्ष्म चित्रण मांडले आहे.

भारतात "वित्त आयोग" हे दर पाच वर्षाकरिता निर्माण केले जातात. त्यातून केंद्रशासन आणि राज्यशासन यांच्यातील महसुलाचे वितरण केले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातून दोन्हीतील महसुलाचे वाटप केले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मतानुसार ब्रिटीशकालीन भारतात प्रादेशिक वित्त व्यवस्थापनाचा तीन अलग - अलग भागात विकास झाला आहे. प्रत्येक भागात केंद्रशासनाची राज्यशासनाला मदत करण्याची एक वेगळी व्यवस्था होती. न्यायमूर्ति रानडेच्या (पंचवार्षिक) विभाजनपेक्षा प्रादेशिक वित्त व्यवस्थेच्या विकासातील तीन विभागात विभागणी करणे अधिक सोयीस्कर वाटले आणि यालाच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निर्धारित अंदाजपत्रक, निर्धारित राजस्व आधारीत अंदाजपत्रक आणि राजस्व विभाजनावर आधारीत अंदाजपत्रक अशा तीन भागात विभाजन केले.

चलन विषयक विचार

भारतामध्ये पूर्वी वस्तू विनिमय पद्धत (Barter System) अस्तित्वात होती. या पद्धतीमध्ये आपल्याला हव्या असणाऱ्या वस्तूच्या बदल्यामध्ये दुसरी वस्तू द्यावी लागे. तसेच कामाचा मोबदला म्हणून वस्तूच दिल्या जायची. अशा प्रकारे पूर्वी वस्तूचीच देवाणघेवाण करून व्यवहार पूर्ण होत होते. परंतु कालांतराने या पद्धतीमध्ये व्यवहार करतांना अनेक अडथळे जाणवू लागले यामुळे मानवाने चलनाच्या दिशेने अग्रक्रम करण्यास सुरुवात केली. नंतरच्या काळात भारतात सुवर्ण परिमाण (Gold Standard) आणि चांदीचे परिमाण (Silver Standard) अशा दोन्ही प्रकारची चलन पद्धती सुरु झाली. परंतु या दोन वेगवेगळ्या पद्धतीमुळे काही समस्या जाणवत होत्या. जसे, वेगवेगळ्या आकाराची व वजनाची सोन्या-चांदीची नाणी ही वेगवेगळ्या राज्यात प्रांतात वापरली जात असल्यामुळे व्यवहार

करण्यास अडथळे निर्माण झाले. पूर्वी राज्यकर्ते लष्कराला व अधिकाऱ्यांना धान्य रुपाने, जमिनीच्या रुपाने वेतन व मानधन देत असत. परंतु काळाबरोबर आता सर्वांसाठी पैशाचाच उपयोग होत असल्यामुळे पैशाची मागणी वाढण्यास सुरुवात झाली. या कालखंडामध्ये भारताचा इतर देशाशी व्यापार वाढला. विशेषकरून इंग्लंडशी भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढून भारताच्या निर्यातीत वाढ झाली. भारताची निर्यात वाढल्याने पैशाची मागणी सुद्धा वाढत होती. या सर्वांचा परिणाम देशाच्या मागणी व पुरवठ्यावर होऊन मागणी व पुरवठ्यामध्ये असमतोल निर्माण झाला. हा मागणी व पुरवठ्यातील असमतोल दूर करण्यासाठी 1861 मध्ये कागदी चलन वापरात आणले. परंतु सोने-चांदीचा विनिमय दर स्थिर ठेवणे कठीण झाल्याने यातून नवीन प्रश्न उभे झाले व यामुळे भारताला खुप मोठे नुकसान सहन करावे लागले असे डॉ. बाबासाहेबांना वाटत होते.

भारतामध्ये चलनविषयक समस्या निर्माण झाली की आता भारतासाठी योग्य किंवा आदर्श चलन पद्धती कोणती? या समस्येवर मात करण्यासाठी किंवा या समस्येला तोंड देण्यासाठी भारतासमोर दोन पर्याय उपलब्ध होते. यातील पहिला पर्याय म्हणजे ज्यामध्ये सोन्याच्या नाण्यांचा वापर चलन म्हणून होतो असा सुवर्ण परिमाण तर दुसरा पर्याय म्हणजे सुवर्ण विनिमय परिमाण. सुवर्ण विनिमय परिमाणामध्ये कागदी नोटांचा चलन म्हणून वापर होतो आणि कागदी रुपये घेऊन ठराविक दराने सोने देण्याची हमी सरकारची असते.

भारतासाठी सुवर्ण परिमाण व सुवर्ण विनिमय परिमाण या उपलब्ध दोन पर्यायांपैकी योग्य चलन पद्धती कोणती यावर अनेक विचारवंत व अर्थतज्ञाचे मतभेद होत होते. यावेळी प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ जे. एम. केन्स यांनी सुवर्ण विनिमय परिमाण ही पद्धती भारतासाठी योग्य आहे असे सांगितले. कारण ही पद्धती लवचिक असून देशातील सोन्याच्या साठ्यावर चलन निर्मिती निर्भर राहत नाही. तर दुसऱ्या बाजूने सुवर्ण परिमाणाचा पुरस्कार करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा पुरस्कार करणाऱ्या अर्थतज्ञांच्या विचारांचा विरोध केला. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, सुवर्ण विनिमय परिमाण या व्यवस्थेमध्ये चलन निर्मिती लवचिक असल्यामुळे ती अनिर्बंध होऊ शकते. त्यातून भाववाढ निर्माण होऊन रुपयाची किंमत घसरू शकते. भारतामध्ये सुवर्ण विनिमय परिमाण पद्धती असतांना कशी भाववाढ झाली याचे डॉ. बाबासाहेबांनी उदाहरण देऊन स्पष्टीकरण केले. त्यांनी सुवर्ण परिमाण हीच भारतासाठी योग्य पद्धती आहे असे स्पष्ट मत मांडले.

उद्योग विषयक विचार

राष्ट्र आणि अल्पसंख्यांक ह्या पुस्तकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुचविले की, भारत देशाचा आर्थिक विकास करण्यासाठी कशा प्रकारे योजना बनविली पाहिजे. त्यांनी म्हटले की योजना अशी असावी की खाजगी उद्योजकांवर अन्याय न होता राष्ट्रीय उत्पादनात जास्तीत जास्त भर पडेल. त्याचबरोबर राष्ट्रातील आर्थिक संपत्तीचे समान वितरण केले पाहिजे. त्यांनी समाजातील खालच्या

वर्गातील लोकांचे आर्थिक शोषणातून मुक्तता करण्यासाठी विशेष प्रयत्न व कायदे केले. तसेच आर्थिक व सामाजिक लोकशाही शिवाय राजकीय लोकशाही टिकू शकत नाही असे मत प्रकट केले.

औद्योगिकरण करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी काही उपाय सूचविले ते खालीलप्रमाणे,

- 1) देशाच्या विकासाकरीता पायाभूत उद्योग हे शासनाच्या मालकीचे असावेत.
- 2) खाजगी उद्योजकांना ही उद्योग स्थापन्यास परवानगी असावी.
- 3) जनतेच्या कल्याणाकरीता मूलभूत उद्योग हे शासनाच्या अधिपत्याखाली असावेत. कारण खाजगी उद्योजक नफा कमविण्यात जनतेच्या कल्याणाकडे दुर्लक्ष करतात. त्यासाठी शासनाचा हस्तक्षेप अत्यंत महत्वाचा आहे.

अखिल भारतीय शेड्युल कास्ट फेडरेशनच्या माहिती पत्रकामध्ये जे घटना परिषदेमध्ये सादर करायचे होते त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी असे नमूद केले की ज्या कंपनी किंवा उद्योग प्रमुख उद्योग म्हणून ठरविलेले असतील ते सरकारकडून चालविले जावे आणि त्यावर सरकारची पूर्णतः मालकी असावी. जे उद्योग प्रमुख उद्योग म्हणून ठरविलेले नसतील असे सर्व उद्योग राज्याकडून किंवा राज्याने निर्माण केलेल्या सहकारी संस्थानाकडून चालविले जावे त्यासाठी उद्योगांना लागणारे सर्व भांडवल राज्य शासनाने पुरवावे.

खाजगी व्यक्तींनी निर्माण केलेल्या कंपन्यांचे अधिकार सरकारकडून अबाधित राखले जावेत आणि त्यांना प्रतिज्ञापत्राच्या स्वरूपामध्ये मोबदला देण्याचे शासनाने मान्य करावे, ज्या कंपनीचे दिवाळे निघाले असेल अशा उद्योगांची सक्तीने वसुली करू नये असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते. राज्याने प्रतिज्ञापत्र सादर करणाऱ्या उद्योगांनी कधी आणि कशाप्रकारे परतावा द्यावा हे ठरवावे. ज्या कंपनीने प्रतिज्ञापत्र सादर केलेले आहे अशा उद्योगांच्या वारसाना शासनाने ठरविलेल्या मुळव्याजावर कोणताही दावा करता येणार नाही किंवा त्यामध्ये बदलही करता येणार नाही. जर उद्योगांचे हस्तांतरण झाले असल्यास राज्याकडून निश्चित केलेले औद्योगिक व्याज मुळ उद्योग मालकाला द्यावे की नाही हे राज्याने ठरवावे. प्रतिज्ञापत्र सादर करणाऱ्या उद्योगांवर कायद्याने ठरवून दिलेल्या किंवा राज्याने ठरविलेल्या स्वरूपामध्ये यापैकी जे योग्य असेल त्यामध्ये व्याज देण्याची जबाबदारी राहिल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, औद्योगिकरणाचा एकूण परिणाम उत्पादकांचा भांडवल आणि भांडवली यांचे विस्तारीकरण करण्यावर भर होता. औद्योगिकरण म्हणजे नैसर्गिक आणि सर्वोत्तम उपाय आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे औद्योगिकरणाच्या विकासाबाबतचे मत होते.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या स्थापनेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास आणि सुधारणा करण्यासाठी 1924-25 मध्ये ब्रिटिश सरकारने रॉयल समिती नेमली होती. त्यालाच (Hilton Young Commission) असेही म्हटले जाते. या समितीकडून अर्थव्यवस्थेवर बोलण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांना आमंत्रित केले होते. आणि विशेष म्हणजे

त्या समितीतील प्रत्येक सभासदांकडे The problem of the Rupee हे पुस्तक होते. भारतीय अर्थव्यवस्था सुधारण्यासाठी प्रत्येक सभासद हा या पुस्तकाचा संदर्भ म्हणून उपयोग करू पाहत होता. हे पाहून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हर्षित झाले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समितीसमोर भारतीय चलनात असलेल्या अडचणी व त्यावरील उपाय, बँकिंग कार्यपद्धती कशी असावी, वित्तीय धोरण, चलनाचा मापदंड काय असावा, सामूहिक शेती व्यवसाय, आर्थिक धोरण, जमीनदारी पद्धती, जमीन कर या सर्वांचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम, सर्वात महत्वाचे चलन विनिमय व्यवस्थेत 'सोने' हा मापदंड मानला पाहिजे असे त्यांनी ठासून सांगितले.

पहिल्या महायुद्धानंतर 1935 साली ब्रिटिशांच्या अधिपत्याखाली असलेली भारतीय अर्थव्यवस्था सुरळीत चालू राहावी, म्हणून भारतीय रिझर्व्ह बँक स्थापन करण्याचे ठरले. आणि ही बँक Hilton Young Commission या समितीचा तपशील लक्षात घेऊन स्थापन करण्यात आली. बाबासाहेबांनी लिहीलेल्या वरील तीनही पुस्तक प्रबंधाचा उपयोग हा 'रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या' स्थापनेचा पाया ठरला. आणि ही मध्यवर्ती बँक अस्तित्वात आली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुचवलेले मार्गदर्शक तत्वे आणि कार्यप्रणाली यावर आजही ही बँक तटस्थ उभी आहे. 1 एप्रिल 1935 मध्ये बँकेची स्थापना करण्यात आली खरी मात्र 1949 मध्ये ही खऱ्या अर्थाने भारतीयांच्या ताब्यात घेण्यात आली. यावरून डॉ. बाबासाहेब हे किती महान अर्थशास्त्रज्ञ होते हे लक्षात येईल.

सारांश

आजपर्यंत जागतिक पातळीवर आणि वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी आपले विचार मांडले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे कृतीशील अर्थतज्ञ होते. भारताच्या आर्थिक विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेले आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विचार आजच्या परिस्थितीत लागू पडत आहेत. त्यांनी जे जे आर्थिक विचार मांडले त्या विचारामुळे भारतीय आर्थिक विकासाला गती आली आहे. त्यांच्या आर्थिक विचारामुळे देशातील आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत झाली असून राहणीमानाची पातळी उंचावता आली. तसेच देशातील दारिद्र्य व बेरोजगारी यांचे प्रमाण कमी होवून त्यांच्या आर्थिक विचारामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत सुधारणा झाली. देशासमोरील जागतिकीकरणाचे आव्हान सोडवायचे असेल तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचे नियोजन करून काटेकोरपणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, 1993.
2. पाटील जे. एफ. (2005): "आर्थिक विचारांचा इतिहास" फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

3. जाधव नरेद्र (1992): "डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान", सुगावा प्रकाशन, पुणे.
4. रायखेलकर दामाजी (2011): "आर्थिक विचारांचा इतिहास", विद्या बुक्स पब्लिशर, औरंगाबाद.
5. बोधनकर सुधिर व अलोणी विवके (2003): "सामाजिक संशोधन पद्धती", श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
6. आगलावे प्रदिप (2016): "देशाची उभारणी", लोकराज्य मासिक, मुंबई.
7. D. R. Jatva (1992): "Dr. B. R. Ambedkar in new World", Publish Jaipur.
8. B. N. Gupta (1970): "Indian Federal Finance & Budgetary policy", Chaitanya Publishing House Alahabad.
9. Dr. Babasaheb Ambedkar writing & speeches, Vol. 6 Govt. of Maharashtra, 1989.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचाराची प्रासंगिकता

डॉ. एन. एस. गिरडे

इतिहास विभाग प्रमुख

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिंसी, ता. चिमूर, जि. चंद्रपूर

Mob.: 9423675881, Email: girdenss@gmail.com

राज्यकर्त्यांच्या अमानुश अत्याचारामुळे गलितगात्र झालेल्या दलीत समाजाचा उद्धार करण्यासाठी सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात क्रांतिकारक कार्य करणाऱ्या अनेक नररत्यांना जन्म देणाऱ्या भारताचे ऋण आपल्या देशाला मान्य करावेच लागले. या ऋणाची दखल घेतल्याशिवाय आपल्या देशाचा इतिहास पुढे सरकूच शकणार नाही. ज्या ज्या वेळी या जगात अत्याचाराने परिसीमा गाठली आणि मानवतेला ग्रहण लागले त्या त्या वेळी जगाच्या पाठीवर कुठे ना कुठे तरी महामानवांनी अवतार घेतलाच आणि सामाजिक क्रांतीची मशाल पेटवून दाही दिशा उजळवून टाकल्या. प्रसंगी आपल्या सर्वस्वाची समीधा या क्रांतीयज्ञाला समर्पित केली. अशा या महानावामध्ये घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्थान अनन्यसाधारण असे आहे. समाजाला शोषणमुक्त करण्यासाठी आणि त्यांचा विकास घडवून आणण्यासाठी शिक्षणासारखे दुसरे प्रभावी साधन नाही. महानक्रांतिकारक आणि स्वातंत्र्य चळवळीचे नेते जयप्रकाश नारायण यांच्यामते शिक्षण हा सामाजिक परिवर्तनाचा मूलमंत्र आहे. म. फुले, राजर्षी शाहू आणि डॉ. बाबासाहेब यांचेही तेच मत होते. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजाला सुशिक्षित करून त्याला शोषणमुक्त करता येईल असा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा ठाम विश्वास होता. शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा, असे ते नेहमी म्हणत असे. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असले पाहिजे. सुरवातीला त्यांच्या समोर दोन प्रश्न उभे राहिले. कुणासाठी शिक्षण? आणि कशाप्रकारचे शिक्षण? हे ते दोन प्रश्न. त्यातील पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर शिक्षण गरीब, श्रीमंत सर्वासाठी असले पाहिजे असेच होते. सर्वांना शिक्षण सहजतेने उपलब्ध करून देणे हाच सरकारचा उद्देश असला पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

इ.स. 1946 मध्ये त्रिमंत्री योजनेतील तरतुदीनुसार देशात घटना समितीची स्थापना करण्यात आली. डॉ. आंबेडकरांनी भारताची राज्यघटना दोन वर्ष, अकरा महिने, अठरा दिवसात पूर्ण केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इतर राष्ट्रांच्या घटनांचा अभ्यास करून, भारतीय लोकांच्या आशा, आकांशा लक्षात घेऊन तसेच प्राचीन संस्कृती व इतिहास आणि भविष्यकालीन समस्यांचा विचार करून तयार केलेली आहे. म्हणूनच राज्यघटना स्वतंत्र भारताच्या ध्येयवादाची निदर्शक आहे. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, प्रजासत्ताक निर्माण करण्याचे व सर्व नागरिकांना न्याय, स्वातंत्र्य, समता व

बंधुता याची शाश्वती राज्यघटनेने दिली आहे. राज्यघटनेत नागरीकांच्या मूलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात आला आहे. घटनेने भारतीय नागरीकांना सहाप्रकारचे मूलभूत अधिकार दिले आहेत.

घटनेने दिलेले मूलभूत अधिकार

1) समतेचा अधिकार 2) स्वातंत्र्यांचा अधिकार 3) शोषणाविरुद्धचा अधिकार 4) धर्मस्वातंत्र्यांचा अधिकार 5) सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार 6) न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार. भारतात सर्व स्तरामध्ये विषमता दिसून येत होती. जातिमुळे सामाजिक विषमता निर्माण झाली होती. जन्मांवरून सुद्धा समाजात विषमता होती. अशा समाजव्यवस्थेत लोकशाही रूजविणे कठीण असते. त्यासाठी सर्वप्रथम लोकांना शिकवून व शिक्षणाने जागृत करून सामाजिक विषमता नष्ट करता येते. गौतम बुद्धाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपला गुरु मानले. फुले दाम्पत्यांनी शिक्षणाचे महत्व ओळखले. विद्या दानाचे कार्य करून स्वतंत्र विचारसरणी असणारा समाज निर्माण केला. कोल्हापूर संस्थानाचे राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षण ही ठराविक वर्गाची मक्तेदारी बनू नये. सर्वांसाठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करणे गरजेचे आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मनोमन वाटत असे. त्याची प्राथमिक शिक्षण विषयक भूमिका मानवता वादी होती. त्यासाठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे.

अशा या महामानवाच्या विचारांचा रथ डॉ. बाबासाहेब यांनी पुढे नेला.

- 1) **दिशा दर्शक शिक्षण-** सुदृढ समाजासाठी आणि समाजाच्या प्रगतीच्या वाटा शिक्षणावर अवलंबून असतात. उत्तम व योग्य दिशा दाखविण्याचे काम शिक्षण करीत असते. शिक्षणामुळे समाज परिवर्तनशील बनते. परीवर्तन स्वीकारणारा समाजच प्रगती करीत असतो.
- 2) **समाज स्वास्थ्याकरीता शिक्षण-** समाजामध्ये अनेक विचाराचे आणि विचारसणीचे लोक राहत असतात. व्यक्तीचे विचार त्यांना येणाऱ्या अनुभवानुसार तसेच ज्ञानानुसार असतात. अक्षर ओळख असणारी व्यक्ती चांगले ग्रंथ वाचून आपली विचारक्षमता वाढवित असते. तर अक्षर ओळख नसणारी व्यक्ती आपल्या अनुभवानुसार घटनांचे आकलन करीत असते. म्हणून चांगल्या समाजनिर्मिती करीता चांगल्या विचाराची आवश्यकता असते. हे विचार वाचन करण्याने मिळत असतात. जिथे चांगल्या विचाराची देवाण-घेवाण होते असते तिथेच सुसंकृत समाज निर्माण होतो.
- 3) **शिक्षण व लोकशाही-** प्रत्येकाने प्रत्येकांचे मत स्वीकारणे अशक्य व कठीण बाबा आहे. शिक्षणामुळे व्यक्ती मनाचा वेध घेऊन प्रत्येक सजीवाचे अस्तीत्व स्वीकारतो. त्याचाच परिणाम व्यक्ती स्वातंत्र्यांचा विचार केला जातो.
- 4) **शिक्षण आणि चिंतन-** वाचनाची आवड असलेला व्यक्ती विविध विषयावर वाचन करून चिंतन मनन करीत असतो. त्यामुळे समस्यांची कारणे, समस्यांचे स्वरूप व समस्या सोडविण्याकरीता उपायोजना यावर तो चिंतन मनन करत असतो.

- 5) **शैक्षणिक मूल्य-** शिक्षणामुळे प्रत्येक व्यक्तीला 'स्व' ची ओळख होते. प्रत्येक व्यक्ती स्वताच्या व्यक्तीमत्त्व विकासाकरिता अनेक चांगल्या गुणांचा स्विकार करावा लागतो. त्यामुळे एका आदर्श समाजाची निर्मिती होत असते.
- 6) **शिक्षण आणि सदाचारण-** शिक्षण आणि सदाचारणाला मानवी जीवनात अनन्य साधारण महत्व आहे. व्यक्ती सुशिक्षित असेल आणि सदाचारी नसेल तर त्याला सुशिक्षित म्हणता येणार नाही. शिक्षणाला सदाचाराची जोड असल्याशिवाय समाज प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करित नाही. सदाचाराला डॉ. आंबेडकरांनी अतिशय महत्वाचे स्थान दिले आहे.
- 7) **जीवनाचा पाया शिक्षण-** शिक्षणामुळे व्यक्ती आपल्या जीवनाला कलाटणी देत असते. जीवन जगत असतांना अनेक कठीण प्रसंगाना तोंड देत असते. अशावेळी समस्यांना तोंड देतांना शिक्षणाची महत्वपूर्ण भूमिका असते. शिक्षणामुळे मानवी जीवनाचा पाया रोवला जावून सुजलाम-सुफलाम जिवनाचा पाया तयार करित असतो.

शिक्षणामुळे सर्व घटकांचा विकास होत असतो. समाज सातत्याकरिता आणि प्रगतीकरीता वरील सर्वच महत्वाचे आहेत हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओळखले आणि त्यामुळेच त्यांच्या प्रत्यक्ष कृतीमध्ये या सर्वच बाबी प्रकर्षाने जानवतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवी उत्थानाकरिता शिक्षण हे सर्वश्रेष्ठ शस्त्र मानले. चौदा वर्षापर्यंतच्या मुला-मुलींना सक्तीचे शिक्षण केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षणातून एकसंघ समाज निर्माण करावयाचा होता. अलौकिक बुद्धीमत्ता असलेले डॉ. बाबासाहेब शिक्षण-प्रशिक्षणाचे प्रयोजन जाणत होते. म्हणूनच सामाजिक जाणिवेला कवेत घेऊन सामाजिक प्रबोधनासाठी ते कार्यरत होते. आपल्या प्रजाजनातील उच्चभू लोकांची काळजी घेण्यापेक्षा सामान्य जनाची काळजी घेणे हे त्यांच्या शिक्षण देण्यामागील हेतू होते.

म. ज्योतीराव फुलेंनी प्राथमिक शिक्षणाचे रोपटे लावले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यास खतपाणी घातले. फुला-फळांनी ते बहरले. याचे मुख्य कारण म्हणजे शिक्षणाविषयक व्यापकदृष्टी हे होय. सामान्य माणसांना शिक्षणाच्या बळावर गरूडझोप घेता यावी म्हणून ते धडपडत होते. दर्जेदार शिक्षणासाठी प्राथमिक शिक्षक तयार करित होते. शिक्षणाने सर्वांगीन विकास होतो. हाच त्यामागील मुख्य हेतू होता.

निष्कर्ष

डॉ. आंबेडकरांच्या ठायी सर्वव्यापक सहानुभूती आणि सर्वस्वर्शी विवेकशिलता होती. त्यामुळेच आपल्याभोवती वावरणाऱ्या पण शिक्षणाला मोताद झालेल्या पद्धलितांच्या, गोरगरिबांच्या मुलांसाठी ते प्राथमिक शाळेची कवाडे उघडत होते. प्राथमिक शिक्षणासाठी मोठी चळवळ उभी करून नवी जाग आणत होते. साऱ्या समाजाला समानतेच्या पातळीवर आणून त्याचे हित साधावे हाच त्यामागे विचार

होता. एका कृतिशील समाज सुधारकांच्या भूमिकेतून शिक्षणाची वाढविलेली व्याप्ती ही त्यांच्या सुंदर दृष्टीची, प्रगल्भ विचाराची आणि व्यापक मानवतेची द्योतक होती.

- 1) शिक्षणामुळे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, वैचारिक सांस्कृतिक समानता प्रस्तापित करता येते.
- 2) शिक्षणामुळे विचारसंपन्न समाजाची निर्मिती होत असते.
- 3) नैतिकतेचा पाया समाजात शिक्षण निर्माण करीत असते.
- 4) शिक्षणामुळे वैचारिकता येऊन समाजात व्यक्तीला प्रतिष्ठा मिळते.
- 5) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. लटटे. आ. बा - श्री. शाहू छत्रपती याचे चरित्र. 1925 पृ.क्र. 417
2. पवार डॉ. जयसिंगराव- राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ - 2001 पृ.क्र. 606
3. दिक्षित - नि. शी. आधुनिक भारत (1920 ते 1971) - सप्टें. 2013 पृ.क्र. 74-75
4. किर धनंजय - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - पाप्युलर प्रकाशन मुंबई, 2003 पृ.क्र. 315
5. कित्ता.
6. गायकवाड प्रदीप - राजर्षी शाहू महाराजाची निवडक भाषणे व आज्ञापत्र, समता प्रकाश नागपूर. पृ.क्र. 172
7. कित्ता.
8. कीर मालके (संपा) महात्मा फुले समग्र वाङ्मय पृ.क्र. 522
9. कित्ता.
10. गायकवाड प्रा. यादव - भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जिवन व कार्य-कैलास पब्लीकेशन औरंगाबाद 2007 पृ.क्र. 88
11. कित्ता
12. कित्ता
13. राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ - पृ.क्र. 604
14. राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ - पृ.क्र. 605

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक लोकशाही विषयीचे विचार

प्रा. डॉ. विश्वनाथ आत्मराम दरेकर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

भगवंतराव कला व विज्ञान महाविद्यालय, एटापल्ली, जि. गडचिरोली

Mob.: 9403110668, Email: profvadarekar@gmail.com

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म 1891 साली झाला. सामाजिक लोकशाहीवादी चळवळ ही ऑगस्ट बेबल (1840 ते 1913) या विचारवंतांच्या प्रयत्नातून उद्भवली. बेबलची अशी धारणा होती की सामाजिक लोकशाहीला अभिप्रेत असणारा समाजवाद हा शक्तीने न करता सनदशिर व विधीपूर्वक मार्गांनी प्रस्थापित व्हावा. सामाजिक लोकशाही या तत्त्वप्रणालीच्या प्रसार आणि प्रचारात जर्मन राजनैतिक तज्ज्ञ आणि विचारवंत एदू आर्ट बेर्नस्टाईन (1850-1932) याचे योगदान मोठे आहे. तो मुळात मार्क्सवादी होता. मार्क्सवादातील उणिवा लक्षात आणून व त्यात सुधारणा करून नवीन विचारसरणी प्रस्तुत केली. मार्क्सच्या भांडवलशाही व कामगारांचा सामाजिक दर्जा यांचा सखोल अभ्यास करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक लोकशाहीची संकल्पना मांडताना असे म्हटले आहे की सर्वसामान्यपणे राजकीय स्वातंत्र्य, समता व बंधुता तत्वाच्या ज्ञानकल्पनेपेक्षा अधिक व्यापक होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मानवी हक्क व लोकशाहीचे कडे समर्थक होते. त्यांनी लोकशाहीच्या सामाजिक व आर्थिक बाजूवर जास्त भर दिला व बजावले की जर सामाजिक व आर्थिक लोकशाही नसेल तर राजकीय लोकशाही यशस्वी होऊ शकत नाही. लोकशाही म्हणजे सहजीवनाने राहण्याची एक पद्धती. लोकशाहीची मुळे सामाजिक संबंधात शोधायची असतात.

स्वातंत्र्याबरोबरच लोकांना देशाच्या सामाजिक व आर्थिक घडामोडीत भाग घेण्याची समान संधी मिळणार नसेल तर त्या स्वातंत्र्याचा विनाश होईल. लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी समाजात प्रकर्षाने जाणवणारी उच्च-निचता, दडपलेला वर्ग व शोषित वर्ग समाजात असू नये. सर्व सुखसोई व सवलतीचा लाभ घेणारा एक वर्ग व केवळ हालअपेष्टा सहन करणारा व सुखसोईपासून वंचित असणारा दुसरा वर्ग अशी स्थिती समाजात असू नये. दारिद्र्य, निरक्षरता व जातीय पृथगात्मता व न्यायाचा अभाव हे भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीतील प्रमुख अडथळे आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ठाम धारणा होती की पारंपारिक समाजरचनेतून गरीब- श्रीमंत, उच्च-नीच, मालक - मजुर असे स्थायी स्वरूपाचे गर्व समाजात निर्माण होतात व टिकूनही राहतात. या समाजव्यवस्थेची रचना उतरंडीसारखी किंवा सीढीसारखी असते. अशा प्रकारे सामाजिक विषमता

असणाऱ्या समाजात व्यक्तींचा सर्वांगीण विकास होऊ शकत नाही. तसेच समाजात ऐक्य, सामंजस्य, समता प्रस्थापित होऊ शकत नाही. जेव्हा समाजात विषम व्यवस्था निर्माण होऊन सामाजिक अन्याय होऊ लागतो तेव्हा लोक सामाजिक न्यायाची अपेक्षा करतात.

व्यक्तीला केवळ आर्थिक व राजकीय स्वातंत्र्य असून चालत नाही तर सामाजिक समतेची वागणूक मिळाल्याने व्यक्तीची सामाजिक प्रतिष्ठा लाभते.

तसेच समाजजीवनात सामाजिक विषमता संपुष्टात आणायची असेल तर समाजजीवनात समता व सर्वसमावेशकता हाच त्यावरचा महत्वाचा उपाय आहे. केवळ एका व्यक्तीला एक मत देऊन सामाजिक लोकशाही निर्माण होत नाही तर सामाजिक लोकशाहीत दोन गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. पहिली म्हणजे व्यक्ती-व्यक्तीमधील सहसंबंधाबद्दल समभाव, सन्मान आणि समान मनोवृत्ती आणि ताठर परिदृष्ट अशा बंधनापासून युक्त अशी समाजरचना 'एक व्यक्ती-एक मत' यापेक्षा 'एक व्यक्ती- एक मूल्य' हे तर अधिक स्वीकारणीय आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात.

बीज शब्द: स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, उच्च-निचता, सामाजिक विषमता, दारिद्र्य, निरक्षरता, न्यायाचा अभाव, सहसंबंधाबद्दल सहभाव, समान मनोवृत्ती व एक व्यक्ती-एक मूल्य

प्रस्तावना

रशियन क्रांती (1917) झाल्यानंतर सामाजिक लोकशाहीची चळवळ व तिचे तत्वज्ञान अधिक विशिष्टवादी झाले आणि काळाच्या ओघात तिचे स्वरूप मध्यममार्गी झाले. राजकीय सत्ता हे परिवर्तनाचे साधन असले तरी तिचा दुरुपयोग होऊ नये त्याचप्रमाणे समता आणि सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेची व्याप्ती केवळ आर्थिक क्षेत्रापुरतीच मर्यादित न ठेवता सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील समतेचाही त्यात अंतर्भाव असावा. याशिवाय समान संधी व सामाजिक एकसंघता या बाबींची पूर्तता व्हावी असे निर्धारित करण्यात आले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर सामाजिक लोकशाहीवादी पक्ष युरोपमधील काही देशातून विशेषतः पश्चिम जर्मनी, स्वीडन आणि ग्रेट टर्बिटन (लेबर पार्टी) यातून सत्तारूढ झाले आणि आधुनिक समाज कल्याण कृतीकार्यक्रमाचा पाया घातला. या पक्षांनी आपली पारंपारिक उद्दिष्टे आणि कार्यक्रमात परीस्थितीनुसार बदल केला असून मानवी हक्क आणि पर्यावरणाचे प्रश्न, जागतिक शांतता इ. चा त्यांनी पुरस्कार केला. पारंपारिक लाल आणि आधुनिक पर्यावरणवादी हिरवा रंग यांचा समन्वय साधला असून यांचा संमिश्रण निर्माण करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला आहे.

सामाजिक क्षेत्रात लोकशाही व्यवस्थेची आवश्यकता

कोणत्याही देशात सामाजिक संबंधाची फेररचना फक्त लोकशाही राजवट करू शकेल असा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा ठाम विश्वास होता. 'लोकशाही म्हणजे सहजीवन' स्पष्ट करून लोकशाहीची मुळे सामाजिक संबंधात असतात. "ज्या समाजात विभिन्न सामाजिक गटांच्या सांस्कृतिक दृष्टिकोनात प्रबळ स्वरूपाच्या तफावती असतात आणि भिन्न सामाजिक गटांच्या ठायी सहजीवनाची भावना नसते

वा अपुरी असते तेथे लोकशाही वातावरण निर्माण होणे अवघड असते” असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. जातीव्यवस्था आधारित असणाऱ्या भारतीय समाजात

लोकशाही शासनव्यवस्था निर्माण करणे आणि ती टिकवून ठेवणे अत्यंत अवघड असे कार्य आहे. याची पूर्वकल्पना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना होती. दारिद्र्य, निरक्षरता व जातीय पृथगात्मता हे भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीतील प्रमुख अडथळे असून जोपर्यंत प्रयत्नपूर्वक या तिघांचे निर्मूलन होत नाही तोपर्यंत या देशात लोकशाही अस्तित्वात येऊ शकत नाही अशी त्यांनी धारणा होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ राजकीयच लोकशाहीचा विचार केला नाही तर सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीचाही विचार केला आहे. प्रत्येक देशात एक सत्ताधारी पक्ष असतो. भारतीय समाजाचा शेकडो वर्षापासूनचा इतिहास लक्षात घेतला तर स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर उच्चवर्णीय वा वरिष्ठ जातींच्या हाती सत्ता जाणे स्वाभाविक आहे. तरी ते लोकशाहीच्या मूळ तत्वांशी विसंगत असेल.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात भारतात लोकशाही आणि स्वराज्य खऱ्या स्वरूपात प्रगट व्हायचे असेल तर यासाठी या उच्चभू वर्गाच्या राज्य करण्याची म्हणजे शासनाची सत्तासूत्रे आपल्या हाती ठेवण्याची ताकद कमी करावी लागेल. तसेच सत्तेचा ज्यांना कधीच स्पर्श झाला नाही अशा आणि समाजात तळागाळात खितपत पडलेल्या पददलित वर्गाला सत्ता प्राप्त होणे भारतातील खरी लोकशाही असेल. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या मार्गाने साध्य होऊ शकते. त्याचबरोबर निम्न वर्गीयांना अन्य प्रकारचे संरक्षणही द्यावे लागेल. असाह्य, उपेक्षित अवस्थेत अत्यंत हलाखीचे जीवन जगत आहेत, त्यातून त्याला मोफत शिक्षणाच्या साहाय्याने बाहेर काढता येऊ शकेल. त्यांना सुखी, स्वास्थ्यपूर्ण व निवांत जीवनाची हमी मिळणेही तितकेच आवश्यक आहे.

भारतातील पारंपारिक समाजरचना लोकशाहीला मुळीच पोषक नाही. पारंपारिक समाजरचनेतून गरीब-श्रीमंत, उच्च-नीच, मालक-मजूर असे स्थायी स्वरूपाचे वर्ग समाजात निर्माण होतात आणि टिकूनही राहतात. अशा पारंपारिक समाजरचनेत एका जुलूम, लोभ, स्वार्थ बळावतो. तर दुसऱ्या अंगाने असुरक्षितता, स्वातंत्र्य, आत्मनिर्भरता, स्वावलंबन, प्रतिष्ठा, स्वाभिमान यांचा न्हास होत जातो. समाज जीवनात समता प्रस्थापित होणे हा त्यावरचा उपाय आहे. भारतात राजकीय लोकशाहीप्रमाणेच सामाजिक लोकशाही निर्माण होण्याची नितांत आवश्यकता आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते.

26 जानेवारी 1919 रोजी साउथबरो कमिटीसमोर साक्ष देताना केलेल्या निवेदनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले होते की, भारतीय लोक अनेक जातीत व संप्रदायात विभागले असल्यामुळे मतदान प्रक्रियेवर त्याचा परिणाम होतो. कोणत्याही प्रादेशिक मतदारसंघात जेव्हा विविध वर्गातील लोकांत निवडणूक होते तेव्हा मतदार हे आपल्या वर्गातील उमेदवारांना मतदान करतात. त्यामुळे ज्या वर्गातील मतदारांची संख्या जास्त असते त्याच वर्गातील उमेदवार निवडून येतात. असे उमेदवार इतर वर्गातील

लोकांचा विचार करूच शकत नाही. त्यामुळे आज आपल्या देशात जे प्रभावी राजकीय पक्ष आहेत त्यांचे वारसदार स्वतःला या देशाचे मालक समजून इतरांना आपले गुलाम समजतात.

सामाजिक लोकशाही

भारतीय समाजरचनेत घडवून आणावयाच्या भौतिक फेरबदलांना ते सामाजिक लोकशाहीची निर्मिती असे नाव देतात. अल्पसंख्यांकाचे बहुसंख्यांकांच्या हातून शोषण होणे सामाजिक लोकशाहीत बसत नाही. लोकशाही शासनप्रकारात लोकशाही समाजरचना गृहित धरलेली असते. सामाजिक लोकशाही अस्तित्वात नसेल तर लोकशाहीच्या औपचारिक सांगाड्याला मुळीच किंमत नसते. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले आहे. राजकीय लोकशाहीचे यश सामाजिक लोकशाहीवर अवलंबून असते.

सामाजिक लोकशाहीची संकल्पना विचारात घेत असताना सामाजिक विषमता कशी निर्माण होत असते हे पाहणे महत्वाचे ठरते. प्राचीन काळी व्यवसायावरून तसेच जातीवरून वरिष्ठ, कनिष्ठ वर्ग पडले गेले. उच्च जातीच्या लोकांकडून कनिष्ठ जातींच्या लोकांचे सामाजिक शोषण होऊ लागले. विशिष्ट जातीच्या लोकांनाच राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्य उपभोगता येईल आणि कनिष्ठ, निम्न जातीच्या लोकांना या स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवले जाईल अशी समाजरचना निर्माण करण्यात आली होती.

भारतात उच्च जाती धर्माच्या लोकांकडून कनिष्ठ, हीन जातीच्या लोकांचे सामाजिक शोषण होऊ लागले. समाजात वर्गव्यवस्था निर्माण झाल्यामुळे ब्राम्हण वर्गाला विशेष अधिकार प्राप्त झाले. शूद्र लोकांना कनिष्ठ दर्जाची कामे करावी लागत असत. त्यांना शिक्षण घेता येत नव्हते. धर्म, वर्ण, जात, वंश, लिंग अशा घटकांच्या आधारावर समाजात भेदभाव निर्माण झाल्यामुळे सामाजिक विषमता निर्माण झाली. सामाजिक समतेच्या अभावामुळे कनिष्ठ दर्जाच्या लोकांना सामाजिक न्यायापासून वंचित रहावे लागले. महाराष्ट्रात ब्राम्हण आणि ब्राम्हणेत्तर असा संघर्ष सुरू झाला. ब्राम्हणेत्तर वर्गाला सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी व त्यांची सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ब्राम्हणेत्तर चळवळीचे कार्य सुरू केले.

प्रत्येक व्यक्तीला समाजाकडून त्यांच्या पात्रतेप्रमाणे वागणूक मिळाली पाहिजे. कायद्यासमोर, न्यायदानासमोर सर्व माणसे सारखे असावीत. माणूस म्हणून सर्वांची प्रतिष्ठा समान, सारखी असावी अशी सामाजिक न्यायाची धारणा आहे. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी घटनात्मक तरतुदी आणि कायदे निर्माण केले तरी त्यांची अंमलबजावणी योग्यप्रकारे होणे गरजेचे असते. कारण केवळ कायद्यांची निर्मिती करून सामाजिक विषमता, सामाजिक अन्याय यांचे निवारण होत नाही. सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी लोकांची मानसिकता निर्माण करणे गरजेचे आहे. आतापर्यंत भारतात सामाजिक समतेसाठी विविध प्रकारचे कायदे निर्माण करण्यात आले.

केवळ एका व्यक्तीला एक मत देऊन सामाजिक लोकशाही निर्माण होत नाही. काही लोकांना विशेषाधिकार असणे व काहींना ते असणे यामधून समाजातील वर्गा-वर्गामधील सामाजिक अंतर वाढते. हे लोकशाहीशी विसंगत आहे. शारीरिक शक्ती व बुद्धीमत्ता इत्यादीबाबतीत निसर्गतःच माणसे विषमच असतात. म्हणून त्यांना समतेची वागणूक देणे अगत्याचे होऊन बसते.

'एक व्यक्ती-एक मत' यापेक्षा एक व्यक्ती एक मूल्य हे तर अधिक स्वीकारणीय आहे. सामाजिक आणि राजकीय संबंधामध्ये व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वातील अंगभूत मूल्य या तत्वाच्या मुळाशी आहे.

स्वातंत्र्य आणि समता यावर राजकीय लोकशाही अर्थपूर्ण होऊ शकत नाही. उच्च-निच भेद मग ते जातीच्या आधारावर असो वा जन्म, वंश, संपत्ती या आधारावर असो ते लोकशाहीसाठी मारकच असतात. राजकीय लोकशाहीच्या यशासाठी सामाजिक क्षेत्रात लोकशाही प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. तसेच सर्वांच्या प्राथमिक गरजा तरी भागल्याच पाहिजेत. तरच या देशात लोकशाही धडकपणे उभी राहू शकेल.

लोकशाही जीवंत ठेवण्यासाठी बाबासाहेब आंबेडकरांनी काही पथ्ये कटाक्षाने पाळायची खबरदारी घ्यायला सांगितले. हिंसात्मक आंदोलन व माध्यमांचा अवलंब केला जाऊ नये, अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली. हिंसात्मक आंदोलने म्हणजे बेबंदशाहीची बाराखडी होय. सनदशीर मार्गाचाच अवलंब करावा. विभूतीपूजा टाळावी. महान व्यक्तींबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करावी. परंतु आपले विचारस्वातंत्र्य गहाण टाकू नये, अशी त्यांची स्पष्ट भूमिका होती. देशात, समाजात, जातीधर्माच्या नावावने विषमता असू नये. धर्मसहिष्णुता असावी. धर्मद्वेष नसावा. लोकशाहीच्या यशासाठी संवैधानिक नीतिमत्ता व सामाजिक लोकशाहीशिवाय स्वातंत्र्याला काही अर्थ उरणार नाही. निवणूकांमध्ये धनसत्ता व बलसत्तेचा गैरवापर व धुडगूस होऊ नये. 'एका व्यक्तीला एक मत' बरोबरच 'एक व्यक्ती - एक मूल्य' ची ही अंमलबजावणी व्हावी, यावर त्यांनी भर दिला. जातीवादाच्या दैत्याशी दोन हात सामाजिक लोकशाहीशिवाय राजकीय लोकशाहीला काहीच किंमत राहणार नाही. सामाजिक लोकशाही म्हणजे अशी जीवनप्रणाली जेथे स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्वाला जीवनाची तत्वे मानली जातात. मागासवर्गाला प्रत्यक्ष कृतीद्वारे समान संधी मिळत नसेल, तर मग कलम 14 ते 16 आणि 46 व 335 ही कलमे म्हणजे अवास्तव वचनांची चेष्टा करणारी उदाहरणे ठरतील. मागासवर्गीयांवर यापुढे जातीय अन्याय होऊ नये म्हणून संविधानात कलम 16 (4) प्रमाणे त्यांची वेगळी वर्गवारी करण्यात आली. कलम 335 प्रमाणे ते संवैधानिकदृष्ट्या बंधनकारक मानण्यात आले. भारतात बंधुभाव व समता नांदावी म्हणून बाबासाहेबांनी कलम 340, 341, 342 नुसार अनुसूचित जाती-जमातीतील मागासवर्गीयांबरोबरच अल्पसंख्याकांना संरक्षण दिले. 'तुम्ही कोणत्याही दिशेला वळा हा जातीचा दैत्य तुमचा रस्ता अडवतो. जोपर्यंत तुम्ही या जातीच्या दैत्याला ठार करणार नाही तोपर्यंत आर्थिक सुधारणा आणू शकत नाही असे ते म्हणतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मनिरपेक्षतेला अधिक महत्त्व दिल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. रा. ज. लोटे - भारतीय राजकीय विचार-मनोहर पिंपळापुरे पिंपळापुरे अँड के पब्लिशर्स, नागपूर पहिली आवृत्ती जून, 2014
2. प्रा. बी. बी. पाटील - लोकशाही निवडणूका व सुशासन फडके प्रकाशन, पहिली आवृत्ती नोव्हेंबर, 2017
3. लोकराज्य मासिक, एप्रिल, 2016
4. www.wikipedia.org
5. www.esakar.com

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आर्थिक क्रांती

डॉ. उज्वला ते. कापगते (हांडेकर)

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

कर्मवीर महाविद्यालय, मुल

Mob.: 7588772777, Email: ujwalakapgate@gmail.com

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार हे क्रांतिकारी व मानवतावादी आहेत. त्यांचे राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, कृषी, साम्यवाद, या वरील विचार हे तर्कसंगत, सखोल अभ्यासपूर्ण व मार्गदर्शक आहेत. भारत देशाच्या इतिहासातील पहिले सर्वश्रेष्ठ अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. देशाच्या सामाजिक-राजकीय क्षितिजावर त्यांचा उदय इ. स 1920 च्या दशकात झाला. समाजाला अस्पृश्य मानून हिणविल्या गेलेल्या अगदी तळातील वर्गाच्या पुंनरुत्थानासाठी, सामाजिक राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक पातळीवर तेव्हा पासूनच त्यांचा संघर्ष सुरु झाला होता. बाबासाहेब थोर विचारवंत होते आणि त्यांना अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, विधीज्ञ, शिक्षणतज्ञ, पत्रकार, संसद सदस्य तर होतेच पण या सर्वांच्या पलीकडे जाऊन समाजसुधारक आणि मानवाधिकारांचा रक्षक या नात्याने केलेले त्यांचे कार्य अतुलनीय आहे. डॉ. बाबासाहेब हे देश - विदेशातल्या तीन खंडातून उच्च शिक्षण प्राप्त करणारे एकमेव आहेत. राष्ट्रामध्ये एक थोर अर्थतज्ञ म्हणून बाबासाहेबांची ख्याती आहे.

बिज शब्द: वर्चस्ववाद, अस्पृश्य समाज, गुलामगिरी, शोषण मुक्ती, शिस्त, चारित्र्य, स्वाभिमान, स्वातंत्र्य, वैचारीक क्रांती, विषमता निर्मूलन, शोषित, आर्थिक क्रांतीसुत्रे, कृतीचे स्वातंत्र्य, स्वयंपूर्ण, कॅनव्हास.

प्रस्तावना

भारतातील आर्थिक समस्यांची उकल करण्यासाठी त्याचप्रमाणे भारतीय अर्थशास्त्रीय विचार विकसित करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी लक्षणीय कामगिरी केलेली आहे. जातीव्यवस्था आणि अस्पृशता या सारख्या सामाजिक व्याधीच्या आर्थिक परिणामांचा डॉ. आंबेडकरांनी केलेल्या मर्मभेदक पृथक्करणामुळे अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र याची सांगड घालणारे ते एक अतुलनीय पंडित ठरतात. तर भारतीय आर्थिक विकासाच्या त्याच्या योजनांमुळे ते भारतीय आर्थिक नियोजनाचे तज्ञ म्हणून समोर येतात.

डॉ. बाबासाहेब हे मार्गदर्शन करताना म्हणतात, आर्थिक लोकशाही अनेक मार्गांनी साध्य करता येईल असा लोकांना विश्वास वाटतो. काही लोकांना आत्यंतिक व्यक्तिवाद आर्थिक लोकशाहीचा सर्वोत्कृष्ट प्रकार आहे असे वाटते, तर काही लोकांना समाजवादी राज्यामुळेच आर्थिक लोकशाही येईल असे वाटते. आर्थिक लोकशाही साध्य करण्यासाठी साम्यवादी मार्ग हाच एकमेव मार्ग आहे. परंतु एखाद्या प्रवाही कल्पनेला असे बंदिस्त करणे बरोबर नाही. आर्थिक लोकशाही हि एक मुलतः बदलत जाणारी संकल्पना आहे आणि परिस्थिती व कालानुरूप ती सतत बदलत असते. "म्हणून आर्थिक लोकशाहीचा पाया चालविण्यासाठी सरकारी धोरणाच्या मार्गदर्शन तत्वाच्या भारतीय घटनेत अंतर्भाव करण्याचा त्यांनी आग्रह धरला तसेच डॉ. बाबासाहेबांनी "डायरेक्टिव्ह प्रिन्सिपल्स ऑफ द स्टेट पॉलिसी" हा अनुच्छेद घटनेत समाविष्ट करून आर्थिक लोकशाही बाबतचा आपला हेतू विशद केला.

पहिल्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या आर्थिक समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी 1 एप्रिल 1935 रोजी "भारतीय रिझर्व बँक" ची स्थापना झाली. आरबीआय ही संकल्पना केंद्रीय विधान मंडळाने सादर केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांवर आधारलेली आहे. या मार्गदर्शक सूचनांचे रूपांतर पुढे 1934 च्या आरबीआय कायद्यात झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी निश्चित केलेल्या मार्गदर्शक सूचना, कार्यपद्धती आणि रंगरूप यानुसार मध्यवर्ती बँकेची संकल्पना ठरवण्यात आली. म्हणूनच या बँकांच्या निर्मितीसाठी डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान फार मोठे आहे.

उद्दिष्टे

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक भूमिका व दृष्टिकोन अभ्यासणे.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचारातून मानवी जीवनात झालेले परिवर्तन अभ्यासणे.

कामगार धोरण

बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह असेम्बलीचे सदस्य असताना 1926 मध्ये ग्रामीण भागातील गरिबांच्या समस्या-विषयीचे त्यांचे समग्र आकलन त्यांनी उभारलेल्या जन आंदोलनामध्ये प्रतिबिंबित होते. शेतीमधील खोती पद्धती विरुद्ध त्यांनी केलेल्या यशस्वी आंदोलनामुळे अनेक ग्रामीण गरिबांची आर्थिक शोषणातून मुक्तता झाली. महार वतन या नावाखाली सुरु असलेल्या गुलामगिरी विरुद्ध आवाज उठविल्यामुळे ग्रामीण भागातील गरिबांचा मोठा वर्ग शोषणमुक्त झाला. औद्योगिक कामगाराचा आवाज बुलंद करण्यासाठी इ.स. 1936 मध्ये 'मजूर पक्षाची स्थापना' केली. तसेच 'व्हाइसरॉयज एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिल' चे कामगार सदस्य या नात्याने 1942 ते 1946 या काळात डॉ. बाबासाहेबांनी कामगारविषयक धोरणात आमुलाग्र बदल केला. त्यात "सेवा योजना" कार्यालयाची स्थापना केली. या महत्वपूर्ण घटनेने स्वतंत्र भारतातील औद्योगिक क्षेत्राची पायाभरणी झाली.

जाती व्यवस्था आणि अस्पृश्यतेसारख्या सामाजिक आजारांचे आर्थिक पैलू उलगडून दाखविले, हे आणखी विद्वत्तापूर्ण कार्य होय. श्रमविभागणीच्या तत्वानुसार महात्मा गांधीनीही जाती व्यवस्थेचे अस्तित्व स्वीकारले होते. पण बाबासाहेबांनी 'जातीचे विध्वंसन' या आपल्या ग्रंथात त्यावर कडाडून टीका केली. "जाती व्यवस्थेमुळे केवळ श्रमाची विभागणी केली नसून श्रामिकांचीच विभागणी केली गेली आहे." हे त्यांनी निदर्शनास आणून दिले. हे उच्चवर्णीयांच्या वर्चस्ववादाला आव्हान नव्हते, तर आर्थिक विकासाच्या मांडणीशी त्यांचा संबंध होता. "जाती व्यवस्थेमुळे श्रमाची आणि भांडवलाची गतिशीलता कमी होत असून त्याचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि विकासावर प्रतिकूल परिणाम होतो." असे बाबासाहेबांचे मत होते.

स्वातंत्र्यानंतर डॉ. बाबासाहेब भारताचे पहिले कायदा मंत्री बनले. इ.स. 1948-49 मध्ये घटना समितीचे अध्यक्ष असतांना भारतीय राज्यघटनेला आकार देताना त्यांच्यातील अर्थतज्ञता दिसून येते. मानवी अधिकाराचे मुलतत्त्व म्हणून त्यांनी लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा ताकतीने पुरस्कार व पाठपुरावा केला. समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव यांचा संकुचित अर्थ लावू नये असे म्हटले. ते सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीचे खंदे पुरस्कर्ते होते म्हणूनच ते म्हणतात. "सामाजिक आर्थिक लोकशाहीकडे दुर्लक्ष केल्यास राजकीय लोकशाही टिकू शकणार नाही" असा इशारा देण्यास ते विसरत नाही.

डॉ. बाबासाहेबांचे व्यक्तिमत्त्व अनेक पैलूंनी युक्त असले तरी त्यात एक समान धागा होता तो म्हणजे आर्थिक हित साधणारा. "बहुजन हिताय बहुजन सुखाय" या मंत्रातून त्यांचे आर्थिक विचार कसे सुस्पष्ट होते हे दिसून येते. त्यांचे विचारच हे नैतिक तत्वावरच आधारलेले होते. शोषक आणि शोषित हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. शोषितांची जोखडातून मुक्तता करणे हाच मूलाधार होता. म्हणूनच सर्वाना स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय मिळावा हाच त्यांच्या वैचारिक मांडणीचा मुख्य हेतू होता.

आर्थिक प्रश्नासंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले मराठी लेखन अल्प असले तरी ते अधिकारपूर्ण आहे. अर्थशास्त्रविषयक त्यांची ग्रंथरचना इंग्रजीत आहे. त्यांची आरंभीची एम. एस. सी. हि पदवी अर्थशास्त्रातीलच आहे. 'The Evolution of Provincial Finance in India' हा या पदवीसाठी लिहिलेला प्रबंध. डी. एस. सी. हि पदवी त्यांना जागतिक कीर्तीच्या 'The Problem of Rupee' ग्रंथावर मिळाली. त्यामुळेच बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून जागतिक प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. ते त्यांच्या पत्रात आणि 'केसरी' सारख्या दैनिकात प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या लेखांतून हिंदुस्थानच्या आर्थिक स्थितीपासून तो अस्पृश्यांच्या आर्थिक अवस्थेपर्यंत त्यांनी प्रदर्शित केलेले विचार आज उपलब्ध आहेत. राजकीय व सामाजिक संस्थांच्या घटनांमधून तसेच संसद, घटनापरिषद, मुंबई कायदे मंडळ तसेच विविध परिषदांमधून त्यांनी वेळोवेळी मांडलेले आर्थिक विचार अभ्यासकांना उपयुक्त ठरले आहेत. त्यातून त्याची आर्थिक विचारांची दिशा कळून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थकारण हे केवळ माणसांच्या आर्थिक परिस्थितीचे किंवा उन्नतीचे सर्वसामान्य विवेचन नाही तर ते माणसांच्या माणुसकीच्या आणि माणूस जिथे जगतो, जे जगतो, जसे जगतो त्या सर्वांशी निगडित अशा

वास्तवतेच्या उत्थानाचे कारण आहे. संपत्ती हि राष्ट्राच्या भरभराटीस कारणीभूत ठरणारी वस्तू आहे. त्यामुळे अर्थसंग्रह हि राष्ट्रजीवनात मूल्यात्मक ठरते. प्रश्न असा आहे कि, काय या संपत्तीचा उपयोग देशातील साधनवंचितांच्यासाठी उपायकारक असा होते? आणि तो जर होत नसेल तर संपत्तीच्या समान मूल्याचे अधिष्ठान काय? डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात कि, “राष्ट्रातील संपत्तीचा उपयोग दरिद्री आणि गरीब जनतेस जखडून ठेवण्यासाठी होता कामा नये. ती देशातील आपत्ती ठरेल. दुसरीही बाब महत्वाची आहे, ती अशी कि, दरिद्री व गरीब जनतेचे शोषण करून संपत्ती वाढविण्याचा प्रयत्न झालाच तर तो मार्ग ‘आसुरी’ ठरेल. अशा मार्गांनी संपत्ती वाढल्यास प्रौढी व वर्चस्व मिरविण्याची वृत्ती बळावते.” म्हणूनच बाबासाहेब म्हणतात कि, ‘सर्वांना समानरीतीने आर्थिक स्वातंत्र्य उपभोगता येईल, अशी परिस्थिती निर्माण झाली पाहिजे. याला राष्ट्रीय अर्थशास्त्राचा मूलस्त्रोत म्हणता येईल. हिंदुस्थानात संपत्तीची वाटणी विषम प्रमाणात आहे आणि मुठभर लोकांच्या हाती कोट्यावधी लोकांचे जीव अडकलेले आहेत. हि विषमता निपटून टाकल्याशिवाय देशात आर्थिक संतुलन केवळ अशक्य आहे. संपत्तीची समान वाटणी आणि जनकल्याण हे अभिन्न असे समीकरण आहे.” यावर डॉ. बाबासाहेबांचा प्रगाढ असा विश्वास आहे.

आर्थिक क्रांती सूत्रे

विद्यापीठे, पाश्चिमात्य शिक्षणाची ओळख, न्यायालयीन व प्रशासकीय स्वरूपाच्या आधुनिक संस्थांची उभारणी आणि इतर सुधारणेबद्दल डॉ. आंबेडकर ब्रिटीशांचे आभारही मानतात. पण आर्थिक नीतीच्या बाबतीत ते स्पष्ट आणि निर्भीड बोलतात. “भारताने इंग्लंडला अमाप दिले आहे आणि इंग्लंडकडून भारताला अक्षरशः काहीही मिळालेले नाही” हि दोन्ही विधाने आश्चर्यकारक वाटतील, पण आर्थिक दृष्टीकोनातून पहिले तर त्यातील सत्यता निर्विवाद आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रतिभेतून निघालेली आर्थिक क्रांतीसुत्रे राष्ट्र आणि मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी लाभलेला सूर्यप्रकाश आहे. हि आर्थिक क्रांतीसुत्रे आजच्या काळाची गरज आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अष्टपैलू व्यक्तिमत्व लाभलेले प्रजापुरुष होते. अर्थशास्त्रावर त्यांनी लिहिलेल्या तीन महाग्रंथांवरून डॉ. आंबेडकरांनी केलेले विवेचन हे त्यांच्या प्रजेची साक्ष आहे, अर्थशास्त्राच्या परिपूर्ण ज्ञानाची साक्ष आहे.

अ) Administration and finance of the east india company (ईस्ट इंडिया कंपनी प्रशासन आणि अर्थसुत्र) डॉ. आंबेडकरांनी अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात एम.ए. च्या पदवीसाठी अवघ्या 24 व्या वर्षी वरील शोधनिबंध लिहिला. या ग्रंथाच्या माध्यमातून अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांनी पहिले पाऊल रोवले. हे 1915 चे पहिले पाऊल अर्थक्रांतीतील महत्वाचे पाऊल होते. 42 पृष्ठांच्या शोधनिबंधातून सर्वांगास स्पर्श करून न्यायबुद्धीने इस्ट इंडिया कंपनीवर डॉ. आंबेडकर चिडतात. हि त्यांचे भारतभूमीवर असलेल्या प्रेमाची आणि मायभूमीच्या स्वाभिमानाची साक्ष होय. व्यापारी म्हणून आले आणि राज्यकर्ते बनले. या व्यापारी ते राज्यकर्तेपर्यंतच्या प्रवासात इंग्रजांनी भारतीयांचे केलेले शोषण आणि अल्पसे फायदे या दोन्ही मुद्द्यांची सांगोपांग चिकित्सा डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली आहे. 1958 मध्ये इस्ट इंडिया कंपनी बरखास्त होऊन ब्रिटीश सरकारची भारतावर अमलबजावणी होण्यास सुरुवात झाली. सामान्य शेतकरी शेतसाऱ्याच्या वसुलीमुळे त्रस्त झाला. इतर भारतीयांवरील वेगवेगळे कर लावल्याने ब्रिटीशांची अर्थनीती भारतीयांवर अन्याय करणारी होती आणि ब्रिटीशांचा गैरवाजवी फायदा करणारी होती, अशी मते बाबासाहेब निर्भीडपणे मांडतात.

ब) 'The Evolution of provincial Finance in british India' (ब्रिटीश भारतामध्ये प्रांतिक वित्ताची उत्क्रांती) इ.स. 1833 ते 1921 या कालखंडातील ब्रिटीश भारतातील केंद्र शासन व घटक राज्य यांच्यातील पद्धतशीर संशोधन म्हणजे डॉ. आंबेडकरांचा 'भारताचा राष्ट्रीय नफा: एक ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास' हा शोधप्रबंध होय. हा शोधप्रबंध प्रा. सेलीगमन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच. डी साठी कोलंबिया विद्यापिठास डॉ. आंबेडकरांनी 1916 मध्ये सादर केला. हा शोधप्रबंध 1925 मध्ये 'ब्रिटीश भारतातील प्रांतिक वित्ताची उत्क्रांती' या नावाने प्रकाशित करण्यात आला. या ग्रंथांने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पीएच.डी. तर मिळवून दिलीच पण सार्वजनिक वित्ताच्या क्षेत्रात त्यांना प्रथमांक मिळवून दिला. अशा प्रकारचा एका भारतीयाने लिहिलेला आगळावेगळा पण वास्तव सांगणारा हा पहिलाच वित्तग्रंथ होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे मोठे अर्थतज्ञ होते. त्यांचे अर्थविषयक विचार मूलगामी आहेत. अर्थसंकल्पाचे कठोर विश्लेषण करण्यात त्यांचा हातखंडा होता. अर्थसंकल्पात आकडेवारी आणि सामान्य जनतेचे हित यामध्ये कशी मोठी तफावत असते, हि बाब ते प्रभावीपणे आपल्या भाषणातून मांडत असते. त्यांची अर्थसंकल्प भाषणे आजही तितकीच सुसंगत असून अर्थसंकल्पाला दिशा देण्यासाठी उपयुक्त ठरणारी आहेत. विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे फार मोठे अर्थशास्त्रज्ञ होते.

क) 'The London School of Economics and Political Science' येथून अर्थशास्त्रामध्ये 'डी. एससी.' पदवी मिळविणारे ते पहिले भारतीय होते. त्यांनी 'डी. एससी.' करिता प्रोब्लेम ऑफ द रुपी: (इट्स ओरिजिन अँड इट्स सोल्युशन') (रुपयाचा प्रश्न: उगम आणि उपाय) हा संशोधनपर ग्रंथ लिहिला होता. हा चलन विषयक अर्थशास्त्र व आंतरराष्ट्रीय वित्त व्यवस्था या विषयावरील एक दस्तऐवज आहे. याशिवाय त्याच अर्थशास्त्राच्या संदर्भात अनेक मौलिक ग्रंथ आहेत.

विकासोन्मुख विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्रज्ञ असल्यामुळे त्यांनी भारतातील आर्थिक प्रश्नाबाबत मौलिक विचार मांडले आहे. त्यांची मुंबई विधान परिषदेवर डिसेंबर 1926 मध्ये सदस्य म्हणून नियुक्ती झाली. त्यानंतर 1937 मध्ये मुंबईच्या विधिमंडळावर ते मजूर पक्षाचे आमदार म्हणून निवडून गेले. त्यावेळी ते मुंबई विधान मंडळाचे विरोधी पक्षनेते होते. डॉ. आंबेडकरांनी मुंबई विधान मंडळात शिक्षण, मुंबई विद्यापीठ कायदा संशोधन बिल, मुंबई वंश परंपरा कार्य कायदा संशोधन बिल, मुंबई

नगरपालिका कायदा संशोधन बिल, प्रसूती लाभ बिल, औद्योगिक विवाद बिल, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य इत्यादी विविध बिलांच्या संदर्भात अभ्यासपूर्ण विचार मांडले आहेत. मुंबई विधान परिषदेचे सदस्य असताना डॉ. आंबेडकरांनी 24 फेब्रुवारी 1927 आणि 21 फेब्रुवारी 1928 रोजी अर्थसंकल्पावर विचार मांडले आहेत. त्या नंतर मुंबई विधानसभेचे सदस्य असताना त्यांनी विधानसभेचे 2 मार्च 1938 आणि 21 फेब्रुवारी 1939 ला अर्थसंकल्पावर आपले अभ्यासपूर्ण विचार मांडले आहेत. मुंबई विधिमंडळात त्यांनी अर्थसंकल्पावर चार वेळा आपले विचार मांडले आणि राज्यसभेचे सदस्य असताना 27 मे 1952 रोजी 1952-53 च्या अर्थसंकल्पाबाबत विचार मांडले आहेत.

कालातीत अर्थतज्ञ

अष्टपैलू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ओळख जरी समाजसुधारक, कायदेपंडित आणि भारतीय राज्यघटनेचा शिल्पकार, अशी असली तरी अर्थव्यवस्थेवरील त्याचे विचार किती सर्वकालीन आहेत, याची जाणीव आता लोकांना होऊ लागली आहे. भारत सरकारने 8 नोव्हेंबर 2016 रोजी 1000 आणि 500 रुपयांच्या नोटा चलनातून बाद केल्या. या मागे केंद्र शासनाचा दावा होता, कि या कृतीमधून समांतर अर्थव्यवस्थेचा गळा आवळला जाईल आणि अवैध कामांना, तसेच दहशतवादाला बेकायदेशीर व बनावट रोखीच्या रूपाने पुरवला जाणाऱ्यांवर कुऱ्हाड पडेल. अचानक झालेल्या या घोषणेमुळे झाले उलटे. रोकट रकमेच्या टंचाईमुळे लोकांच्या दैनंदिन जगण्यावर परिणाम झाला. आणि असंख्य अर्थतज्ञ व पंडित यांच्या मतमतांतरांनी प्रसारमाध्यमे व वाहिन्या गजबजून गेल्या. तेव्हा आणखी एका अर्थतज्ञाचे विचारही यावेळी चर्चेत आले. तो अर्थतज्ञ म्हणजे डॉ. भीमराव आंबेडकर 'भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार' विद्यवान व नामवंत कायदेतज्ञ असलेला राष्ट्रीय नेता, म्हणून ओळखले जाणाऱ्या डॉ. आंबेडकरांनी 1920 नंतरच्या दशकात लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये 'वसाहतिक राजवटीखालील भारतासमोर चलनविषयक समस्या' या विषयावर संशोधन केले होते. 'रुपयाच्या समस्या' या त्यांच्या प्रबंधामध्ये त्यांनी शिफारस केली होती कि साठेबाजी, काळा पैसा व चलनवाढ यांसारख्या समस्यांवर उपाय म्हणून भारतीय चलन दर दहा वर्षांनी बदलण्यात यावे. परंतु एक अर्थतज्ञ या नात्याने त्यांनी असेही बजावले की व्यवस्थेला वळसा घालू बघणाऱ्यांना अटकाव करणे व सामान्य माणसाला दिलासा देणे, या मुळे उद्देशाची पूर्तता होण्यासाठी चलनबदलाची प्रक्रिया निर्दोष असायला हवी.

डॉ. आंबेडकरांनी अर्थव्यवस्था, जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण यांचा स्वीकार करण्याच्या सूचना अगदी 1923 मध्येच केल्या होत्या. त्यामुळे अनेक जण त्यांना काळाच्या शतकभर अगोदर अवतरलेला अर्थतज्ञ असेही म्हणतात. बाबासाहेब व्यावसायिक प्रशिक्षण घेतलेल्या भारतीय अर्थतज्ञाच्या पहिल्या पिढीतील एक होते. परंतु अर्थशास्त्राचे औपचारिक शिक्षण घेऊन विशिष्ट विषयाला वाहिलेल्या नामांकित नियतकालिकांमध्ये संशोधन निबंध प्रसिध्द करणारे ते पहिलेच भारतीय नेता होते.

कोलंबिया विद्यापीठाच्या वेबसाईटनुसार तेथील तीन वर्षांमध्ये त्यांनी अर्थशास्त्रामध्ये 29 इतिहास या विषयावर 11, समाजशास्त्रात 6, तत्वज्ञान या विषयात 5 मानवशास्त्र या विषयात 4 राजकारण या विषयात 3 आणि प्राथमिक फ्रेंच व जर्मन यांमध्ये प्रत्येकी एक, असे अभ्यासक्रम घेतले होते. 1916 साली अमेरिकेतून परतल्यावर मुंबईच्या सीडनहम कॉलेजात 1918 ते 1920 या काळात ते राजकीय अर्थशास्त्र हा विषय शिकवत असत. त्यानंतर ते लंडन इकॉनॉमिक्स मध्ये डॉक्टरेट करण्यासाठी व कायदा शिकवण्यासाठी लंडनला गेले. एखाद्या खालच्या जातीच्या व्यक्तीला पाश्चिमात्य देशातील उच्च शिक्षण प्राप्त होणे त्या काळात दुरापास्त होते. ते मिळूनही वसाहतीची राजवट आणि जातीयव्यवस्था यांच्यामुळे भारतीयांसमोर उभ्या राहणाऱ्या समस्यांमध्ये दुर्लक्ष करणे आंबेडकरांना शक्य झाले नाही. अर्थशास्त्र आणि कायदा, या दोन्हीमध्ये शिक्षण घेतले असल्याकारणाने भारतीय चलन व करसंबंधी प्रश्न यांपासून ते शेती व जमीन सुधारणा यांपर्यंत अनेक प्रकारच्या सामाजिक आव्हानांचा सामना करण्याचे कौशल्य डॉ. आंबेडकरांपाशी आले होते. कितीही संकटे कोसळली तरी मानवाच्या परिवर्तन क्षमतेवरची त्यांची नजर कधीही ढळली नाही. समता, शिक्षण आणि अर्थकारण यांचे ते खंबीर पुरस्कर्ते होते आणि या सामाजिक पैलूंमध्ये सफाईदार संतुलन राखणारे उपाय त्यांनी सुचवता आले. संशोधन निबंध, परिषदा आणि चर्चासत्रांमध्ये केलेली भाषणे, वृत्तपत्रीय स्तंभ, नातलग व मित्र यांना लिहिलेली पत्रे, या सगळ्यांतून आंबेडकरांनी भारतासाठी मोठे वैचारिक धन मागे ठेवले आहे.

निष्कर्ष

डॉ. आंबेडकरांनी प्रतिपादन केले की, “स्वातंत्र्याबरोबरच लोकांना देशाच्या सामाजिक व आर्थिक घडामोडीत भाग घेण्याची समान संधी मिळणार नसेल तर त्या स्वातंत्र्याचाच नाश होईल.” लोकशाही यशस्वीपणे राबविण्यासाठी अत्यावश्यक असलेल्या बाबींचा विस्ताराने उहापोह करताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, ‘पहिली अट म्हणजे, समाजात प्रकर्षाने जाणवणारी उच्चनीचता असू नये. समाजात दडपलेला वर्ग असू नये. समाजात शोषित वर्गही असू नये. सर्व सुखसोयीचा व सवलतीचा लाभ उठवणारा एक वर्ग व केवळ हालअपेष्टा सहन करणारा, ओझी वाहणारा दुसरा वर्ग अशी स्थिती समाजात असू नये. अशा परिस्थितीतच, अशा विभागलेल्या सामाजिक रचनेत रक्तरंजित क्रांतीची बीजे असतात व लोकशाही अशा क्रांतीला पायबंद घालू शकत नाही.” याच भाषणात डॉ. आंबेडकरांनी भाकीत केले कि, “समाजातील वेगवेगळ्या वर्गात असलेली हि खोल दरी लोकशाहीच्या यशस्वी वाट्यालीतील मोठा अडथळा ठरण्याची शक्यता आहे.” डॉ. आंबेडकर यांचे आर्थिक तत्वज्ञान हे काही विशिष्ट घटकासाठी नव्हते तर संपूर्ण देशाचे हित त्यांच्या डोळ्यापुढे होते. त्यांना केवळ दलितांचे नेते मानने हा या महान राष्ट्र नेत्यांचा अपमान तर आहेच परंतु ते या देशाचे दुर्दिव्य देखील आहे भारतीय अर्थकारणावर डॉ. आंबेडकर यांनी केलेले विद्वत्तापूर्ण लेखन, संशोधन तसेच प्रत्यक्ष जनआंदोलनाच्या

माध्यमातून त्यांनी केलेले कृतिशील अर्थशास्त्रीय योगदान लक्षात घेतले तर डॉ. आंबेडकर हे भारतातील अत्यंत श्रेष्ठ अर्थतज्ञ होते यात शंका उरत नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. डॉ. धनराज डाहाट - बाबसाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार
2. डॉ. गंगाधर पानतावणे - विचार युगाचे प्रणेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महामानव आपला आदर्श आपली प्रेरणा
3. डॉ. धनंजय कीर - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख'
4. प्रबुध्द भारत
5. प्राचार्य म. ना. कांबळे - डॉक्टर आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि भारतीय जाती समा

अर्थतज्ञ- डॉ. बी. आर. आंबेडकर

डॉ. आर. ए. फुलकर

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य व व्यवस्थापन शाखा

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर

Mob.: 8805655235, Email: roshanv2@gmail.com

गोषवारा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातीलच नव्हे तर विश्वातील एक महान विचारवंत, कायदेतज्ञ, अर्थतज्ञ व्यक्तिमत्त्व होय, ज्यांनी केवळ लाखो अस्पृश्यांचेच नाही तर समग्र देशातील लोकांचे जीवनमान बदलविले आहे, संविधान लिहून भारताला सर्वात मोठे लोकशाही राष्ट्र निर्माण करून दिले. भारतरत्न डॉ. बी. आर. आंबेडकर एक समाजसुधारक आणि भारतातील अस्पृश्यांसाठी लढा देणारी व्यक्ती नसून बाबासाहेब हे एक महान विद्वान व्यक्ति आहेत, ते एक अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, कायदेतज्ञ, शिक्षणतज्ञ, पत्रकार, संसदपटू याबरोबरच समाजसुधारक आणि मानवाधिकार म्हणून त्यांनी देशाकरिता अतुलनीय योगदान दिले आहे, हे फार कमी लोकांना माहित असेल. डॉ. आंबेडकर, अर्थशास्त्रात उल्लेखनीय योगदान देणाऱ्या बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक होय. त्यांनी देशात पायदळी तुडवलेल्या लोकांचे नेतृत्व केले, माणसांना मानसापणे जगण्याचा अधिकार मिळवून दिला, स्त्री-उद्धारक व कामगारांचे नेते म्हणून अलौकिक कामगिरी केली आणि त्यांचे कार्य व विचार त्याकाळापेक्षाही खूप पुढे होते, तेव्हाच तर पुढील अनेक वर्षांची भाकिते त्यांनी त्यांच्या लेखनात नमूद करून ठेवलेले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या अर्थशास्त्राच्या विचारांचा सामाजिक चळवळीवर तसेच देशातील अर्थव्यवस्थेवर मोठा प्रभाव पडला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या अर्थशास्त्रातील अतुलनीय योगदानाविषयी चर्चा करण्याचा आणि सध्याच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेशी त्याची प्रासंगिकता विचारात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मुख्य शब्द: अर्थव्यवस्था, चलन, राज्यघटना, जमीन सुधारणा, कामगार, जातिव्यवस्था.

प्रस्तावना

बाबासाहेब या नावाने ओळखले जाणारे डॉ. बी. आर. आंबेडकर हे भारतातील महामानव होय. ते एक बहुपक्षीय प्रतिभाशाली व्यक्ति, एक प्रतिष्ठित अर्थशास्त्रज्ञ, एक बुद्धिमान प्राध्यापक, एक हुशार वकील, प्रतिष्ठित लेखक, महान राजकीय नेता, निडर वक्ता आणि पत्रकार म्हणून त्यांची ओळख कायम असणारी आहे. डॉ. आंबेडकरांबद्दल जे सर्वश्रुत आहे ते म्हणजे त्यांनी भारतातील

जातिव्यवस्थेविरुद्ध केलेला लढा, तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा भारतीय इतिहास आणि अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव पाडण्याचे केलेले कार्य. त्यांनी ब्रिटिश-भारताला भेडसावणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय समस्यांचा अभ्यास केला आणि त्यावर धाडसी उपाय दिले, जे आजही प्रासंगिक आहेत.

कृषी आणि जमीन सुधारणा

भारतातील कृषी आणि जमीन सुधारणांमध्ये डॉ. आंबेडकरांचे मोठे योगदान आहे. त्यांनी नमूद केले की, मोजक्या लोकांच्या जमिनीवर कब्जा करणे ही भारतीय शेतीची एक गंभीर समस्या आहे ज्याचे विविध तोटे आहेत, जसे की लागवड आणि वापर आणि संसाधने, वाढती किंमत, कमी उत्पादकता, अपुरे उत्पन्न आणि निम्न जीवनमान. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, शेतीची उत्पादकता केवळ जमिनीच्या आकारमानाशीच नाही तर भांडवल, श्रम आणि इतर निविष्ठा यासारख्या इतर घटकांशीही संबंधित आहे. त्यामुळे भांडवल, किंवा श्रम इ. पुरेशा प्रमाणात आणि गुणवत्तेत उपलब्ध नसल्यास मोठ्या आकाराची जमीनही अनुत्पादक होऊ शकते. दुसरीकडे ही संसाधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असल्यास लहान आकाराची जमीन उत्पादक बनते. याच विचारातून स्वातंत्र्यानंतर 'जमीन मर्यादा कायदा' संमत झाला. खोती व सावकार पद्धती पूर्णपणे संपुष्टात आणण्याचे मोठे काम सुद्धा त्यांनी केले. डॉ. आंबेडकरांनी 1928 मध्ये सावकारांवर निर्बंध आणण्याबद्दल आणि तसे करण्याचे मार्ग सुचविले होते.

कामगार समस्या

डॉ. आंबेडकर कामगार मंत्रालयाचे मंत्री होते, ते कामगार मंत्री असतांना कामगारांच्या समस्या सोडविण्याकरिता अनेक प्रयत्न केले. डॉ. आंबेडकरांनी ट्रेड युनियन चळवळीला आणि भांडवलशाही विरुद्ध संपाच्या अधिकाराला पाठिंबा दिला. त्यांना औद्योगिक व्यवस्थापनात मजुरांचा सहभाग हवा होता. त्यांनी संयुक्त कौन्सिलच्या रोजगार देवाण-घेवाणीकडे लक्ष दिले आणि कायम कामगार, कल्याणकारी उपक्रम, सलोखा आणि व्यापार विवादांसाठी रजा मिळविण्याची तरतूद सुद्धा केली. त्यांच्या मते औद्योगिक शांतता सामाजिक न्यायावर आधारित असेल तर ती नांदेल असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. त्यांनी केंद्र सरकारमध्ये अनुसूचित जातींसाठी 5% ते 6% आरक्षण आणले. परदेशात तांत्रिक शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना त्यांनी मदत केली. एम. के. गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या वादात भारतातील जातिव्यवस्थेच्या मुद्द्यावर डॉ. आंबेडकरांनी भर दिला आहे. भारतातील जातिव्यवस्थेने आपल्या आर्थिक व्यवस्थेवर जोरदार प्रभाव पाडला आहे. "त्यांनी (डॉ. आंबेडकर) सांगितले की भारतात जातिव्यवस्थेचा अर्थ केवळ श्रमांचे विभाजन नाही तर मजुरांचे विभाजन देखील होय."

भारतातील चलन समस्या

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा सध्याच्या भारतीय चलन व्यवस्थेवर मोठा प्रभाव आहे. ब्रिटिश राजवटीत जेव्हा भारत सरकार भारतीय रुपयाच्या घसरत्या मूल्याशी झगडत असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 1923 मध्ये रुपयाची समस्या, त्याचे मूळ आणि उपाय हा प्रबंध त्यांनी लिहिला. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की सुवर्ण विनिमय मानकांना स्थिरता नाही, भारतासारख्या विकसनशील देशांना सोन्याचे विनिमय मानके परवडत नाहीत आणि याशिवाय महागाई आणि किमती वाढण्याचा धोकाही वाढतो. भारतीय रुपयाचे मूल्य कसे कमी झाले आहे आणि त्यामुळे रुपयाची क्रयशक्ती कमी होत आहे हे त्यांनी सांख्यिकी माहिती आणि कारणांसह सिद्ध केले, अशाप्रकारच्या सूचना देखील त्यांनी सरकारला केली. तूट नियंत्रित केली पाहिजे आणि पैशाचा प्रवाह गोलाकार असावा, विनिमय दर स्थिरतेपेक्षा किमतीच्या स्थिरतेवर अधिक लक्ष देण्याची सूचनाही त्यांनी केली. डॉ. आंबेडकरांनी हिल्टन यंग कमिशन समोर मांडलेल्या विचारांवर रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (आरबीआय) आधारित आहे.

जलस्रोत धोरण

डॉ. आंबेडकर हे सिंचन आणि विद्युत उर्जा विषयक धोरण समितीचे अध्यक्ष होते. कामगार खात्यातील 'अधिकृत समिती' शी ही त्यांचा जवळचा संबंध होता. पाणी आणि वीज धोरण ठरवणे हे या समितीचे प्रमुख काम होते. डॉ. आंबेडकरांनी जल आणि ऊर्जा धोरणाच्या स्वरूपावर आणि त्यांच्या नियोजनबद्ध विकासाच्या धोरणावर प्रभाव टाकला होता. दामोदर खोरे प्रकल्प, हिराकुड नदी प्रकल्प, सोने नदी यासारखे सर्व मोठे प्रकल्प डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या शिफारशीनुसार बांधले गेले. डॉ. आंबेडकरांनी आंतरराज्यीय पाणी वाद आणि संघर्ष यावर उपाय सुचवले.

कर धोरण

डॉ. आंबेडकरांनी 1936 मध्ये 'स्वतंत्र मजदूर पक्ष' (स्वातंत्र्य मजूर पक्ष) च्या जाहीरनाम्यात करप्रणालीबद्दल आपले मत व्यक्त केले. त्यांनी जमीन महसूल आणि त्याची व्यवस्था आणि त्यांच्या करांना विरोध केला कारण या करांचा बोजा समाजातील गरीब घटकांवर पडतो. डॉ. आंबेडकरांना प्रगत कर धोरण प्रणालीची शिफारस केली आहे.

महिला सुधारणा आणि भारतीय महिलांची आर्थिक उन्नती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलांच्या आर्थिक विकासात आणि प्रगतीत मोलाचे योगदान आहे. त्यांच्या मते, आर्थिक विकासात महिलांचा सहभाग त्यांच्या सामाजिक स्थिती आणि समानता विकसित केल्याशिवाय अशक्य आहे. मात्र भारतातील महिलांच्या वाईट आर्थिक परिस्थितीमुळे भारताची आर्थिक प्रगती खुंटली आहे. त्यामुळे महिलांची आर्थिक स्थिती सुधारणे आणि त्यांना समान हक्क आणि व्यवसायाचे स्वातंत्र्य देणे महत्त्वाचे आहे.

आर्थिक विकासाचे धोरण

डॉ. आंबेडकरांचा असा विश्वास होता की भारताच्या आर्थिक विकासाची रणनीती मालमत्तेवर आधारित असमानता निर्मूलन आणि जनतेचे शोषण समाप्त करणे यावर आधारित असावी. त्यांनी जोर दिला की शोषणाला अनेक आयाम आहेत खरे तर भारतात सामाजिक किंवा धार्मिक शोषण हे आर्थिक शोषणापेक्षा कमी जाचक नाही आणि ते संपवले पाहिजे.

डॉ. बी. आर. आंबेडकर आणि त्यांचे आर्थिक विचार

डॉ. आंबेडकर हे एक महान समाजसुधारक आणि प्रख्यात अर्थशास्त्रज्ञ होते. डॉ. आंबेडकरांनी अनेक विषयांचा अभ्यास केला. सामाजिक चळवळ चालवतानाही त्यांच्यावर त्यांनी लिखाण केले. डॉ. आंबेडकर हे अर्थशास्त्रात उच्च पदवीधर होते. डॉ. आंबेडकरांच्या लिखाणातून आणि भाषणातून अर्थशास्त्राचा मोठ्या प्रमाणात उल्लेख केलेला दिसतो. अर्थशास्त्राच्या अभ्यासादरम्यान, त्यांनी भारतीय रुपयाची समस्या, त्याची उत्पत्ती आणि उपाय, सुवर्ण मानके आणि सुवर्ण विनिमय मानके आणि इतर अनेक विषयांवर प्रबंध आणि शोधनिबंध लिहिले. त्यांनी अर्थशास्त्राशी संबंधित तीन महत्त्वपूर्ण पुस्तके लिहिली आहेत.

पहिले पुस्तक: रुपयाची समस्या, त्याचे मूळ आणि उपाय.

दुसरे पुस्तक: ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि वित्त.

आणि तिसरे पुस्तक: द इव्होल्यूशन ऑफ प्रोव्हिन्शियल फायनान्स.

ब्रिटिश इंडियामध्ये, इम्पीरियल फायनान्सच्या प्रांतीय विकेंद्रीकरणाचा अभ्यास हा त्यांचा संशोधन प्रबंध होता. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार कृषी आणि जमीन सुधारणांना लागू होतात, भारताच्या चलन समस्या, महिला सुधारणा आणि भारतीय महिलांची आर्थिक उन्नती, कामगारांच्या समस्या, जातिव्यवस्थेचे अर्थशास्त्र, मानवी भांडवलाची संकल्पना, जलस्रोत धोरण, हिंदू अर्थव्यवस्थेला विरोध, आर्थिक विकासाची रणनीती, कर धोरण, लोकशाही राज्य समाजवाद, मुक्त उद्योग अर्थव्यवस्था, लोकसंख्या नियंत्रण-कुटुंब नियोजन, उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण आणि अश्या अनेक महत्त्वपूर्ण कार्यात डॉ. आंबेडकर कार्य करीत होते.

जातिव्यवस्थेचे अर्थशास्त्र

डॉ. आंबेडकरांच्या मते भारतातील जातिव्यवस्था हा आर्थिक वाढ आणि विकासात मोठा अडथळा होता. जातिव्यवस्थेने लोकांना त्यांची व्यावसायिक कौशल्ये इतर जातीतील कोणत्याही व्यक्तीला शिकवण्याची परवानगी देण्यात येत नव्हती. केवळ त्यांच्याच जातीतील व्यक्तींनाच व्यवसाय शिकण्याची परवानगी होती. अशाप्रकारे एखाद्या व्यक्तीकडे एखाद्या विशिष्ट कामासाठी आवश्यक कौशल्य असल्यास तो आपल्या जातीपेक्षा खालच्या जातीचा व्यवसाय स्वीकारत नाही. गतिमान औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये व्यक्तीला त्याचा व्यवसाय निवडण्यासाठी स्वतंत्र असणे आवश्यक आहे. परंतु

सामाजिक धार्मिक निर्बंधामुळे आंतर व्यावसायिक गतिशीलतेवर पुढील परिणाम होतात: प्रथमतः, व्यवसायाचे समायोजन करण्यास परवानगी न दिल्याने, जात हे विविध गटांमधील मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारीचे थेट कारण आहे, कारण एक धार्मिक हिंदू नोकरी करण्याऐवजी बेरोजगार राहणे पसंत करेल. त्याच्या जातीला व्यवसाय निवडण्याची मुभा नव्हती. दुसरे, वैयक्तिक न्याय आणि आर्थिक कार्यक्षमतेची मागणी आहे हि परिस्थिति बाजारपेठेत स्पर्धा अस्तित्त्व निर्माण करू देत नव्हती. जाती समूहांमधील श्रम, भांडवल आणि उद्योजकता यांच्या आंतर-व्यावसायिक गतिशीलतेवरील निर्बंधामुळे जातिव्यवस्था या प्रत्येक बाजारपेठेत पृथक्करण निर्माण करते. पर्यायी व्यवसायांमध्ये मजुरीचा दर किंवा गुंतवणुकीवरील परतावा दर जास्त असला तरीही श्रम आणि भांडवल एका व्यवसायातून दुसऱ्या व्यवसायात जात नाही.

मानवी भांडवलाची संकल्पना

डॉ. आंबेडकरांनी असा युक्तिवाद केला की भारतातील मानवी भांडवलाची संकल्पना निरूपयोगी आहे जर गरीब आणि दलित अस्पृश्य दलितांना समान सामाजिक प्रतिष्ठा आणि धार्मिक आधार असलेला माणूस म्हणून इतर वर्गांनी मान्यता दिली नाही. त्यामुळे हे मानवी भांडवल भारताच्या आर्थिक विकासात वापरणे अशक्य आहे.

हिंदू अर्थव्यवस्थेला विरोध

डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला हिंदू वर्चस्व असलेली अर्थव्यवस्था म्हणून फटकारले. त्यांनी या हिंदू अर्थव्यवस्थेवर कठोर टीका केली. त्यात त्यांनी तार्किक त्रुटी दाखवल्या. जातिव्यवस्था ही केवळ श्रमांची विभागणी नसून मजुरांचीही विभागणी आहे. हे नैसर्गिक अभिरुची किंवा कौशल्यांवर आधारित नाही. आर्थिक विकासात हा मोठा अडथळा आहे. हे गतिशीलता कमी करते ज्यामुळे अकार्यक्षम उत्पादन होते. अस्पृश्यता ही गुलामगिरीपेक्षा वाईट आहे. ही शोषणाची व्यवस्था आहे.

लोकशाही राज्य समाजवाद

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटना समितीसमोर लोकशाही राज्य समाजवाद मांडला आहे. आंबेडकरांच्या मते, सर्व मूलभूत उद्योग राज्याच्या मालकीचेच चालवले पाहिजेत, विमा आणि कृषी यांचे राष्ट्रीयीकरण आणि व्यवस्थापन राज्य सरकारने केली पाहिजे, राज्याद्वारे उत्पादक संसाधनांची देखभाल, सामान्य उत्पादनाचे फक्त वितरण, बॉण्ड्सच्या स्वरूपात जमीन किंवा उद्योग संपादनाची भरपाई देण्याची तरतूद, सामूहिक शेतीसाठी गावाचे आणि गावातील कुटुंबांमध्ये जमीनदार, भाडेकरू आणि शेतमजूर असा भेदभाव न करणे, सर्व कृषी निविष्ठा जसे भांडवल, बियाणे खते इ. सामूहिक शेतीसाठी सरकारद्वारे पुरविले जाईल, जमीन महसूल कर भरल्यानंतरच कृषी उत्पन्नाचे वितरण, नियमांचे पालन न करणाऱ्यांना शिक्षा, इत्यादीचा समावेश करण्यात यावा असा युक्तिवाद डॉ. आंबेडकरांनी केला होता.

आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे डॉ. आंबेडकरांनी 1923 च्या सुरुवातीलाच मुक्त अर्थव्यवस्था, जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण सुचवले होते, अलीकडेच (1991 मध्ये) भारत सरकारने हे धोरण स्वीकारले आहे. मुक्त अर्थव्यवस्थेचे धोरण यशस्वी करायचे असेल तर रुपयाचे मूल्य (किंमत) स्थिर ठेवायला हवे, यावर त्यांनी भर दिला होता. लोकसंख्या नियंत्रण-कुटुंब नियोजन या दिशेने ते म्हणाले की, लोकसंख्येवर नियंत्रण नसेल तर देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवणे अशक्य होते. म्हणून त्यांनी भारतात लोकसंख्या नियंत्रण आणि कुटुंब नियोजनासाठी जोरदार युक्तिवाद केला. पुढे त्यांच्या विचारांना अनुसरून भारत सरकारने कुटुंब नियोजन हे राष्ट्रीय धोरण म्हणून स्वीकारले आहे. औद्योगीकरणाशिवाय भारताचा जलद विकास होणे अशक्य असल्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. त्यांच्या मते मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती केल्याने मोठ्या प्रमाणावर उपभोगासाठी आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन होते. हे कच्च्या मालाचा वापर करते, परकीय अवलंबित्व कमी करते आणि कामगारांना सुरक्षितता वाढवते, शेवटी देशाचा सर्वांगीण आर्थिक विकास करते. खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांना मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक नसल्यामुळे मोठे उद्योग करता येत नाहीत. त्यामुळे मोठे उद्योग सुरू करण्यासाठी सरकारने पुढे यावे. छोटे उद्योग खाजगी क्षेत्रात ठेवावेत. विमा आणि वाहतूक कंपन्यांचे राष्ट्रीयीकरण झाले पाहिजे. संपाचा अधिकार मजुरांना द्यावा. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारचे औद्योगिक धोरण डॉ. आंबेडकरांच्या अपेक्षांनुसार आहे. महत्त्वाचे म्हणजे आतापर्यंतच्या सर्व वित्त आयोगाचा अहवाल डॉ. आंबेडकर यांच्या संशोधन प्रबंधावर आधारित आहे.

निष्कर्ष

डॉ. आंबेडकर हे “प्रज्ञासूर्य” होते आणि त्यांची बुद्धिमत्ता अमर्याद होती. राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना ओळखले जात असले तरी मुळात ते देशाचे सर्वात सुशिक्षित अर्थतज्ञ होते. आंबेडकरांच्या अर्थशास्त्राच्या विचारांचा सामाजिक चळवळीवर व देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर मोठा प्रभाव पडला आहे. ते प्रामुख्याने अर्थतज्ञ होते आणि हे आपल्या राज्यघटनेत केलेल्या विविध आर्थिक तरतुदींवरून स्पष्ट होते. आंबेडकरांच्या लिखाणात आणि भाषणात त्यांचा अर्थविचार स्पष्ट होतो. आंबेडकरांच्या विचाराचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम होत आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जीवन प्रवास व त्यांचे कार्य यावर प्रकाश टाकला तर असे निदर्शनास येते की ते काळाच्या खूप पुढे होते.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. आंबेडकर बी. आर. - “The Problem of the Rupee: Its Origin and its Solution (History of Indian Currency and Banking)”.

2. आंबेडकर बी. आर. - "Annihilation of Caste with reply to Mahatma Gandhi", Dr. Babasaheb Ambedkar Source Material Publication Committee, Govt. of Maharashtra.
3. आंबेडकर बी. आर. - "The Evolution of Provincial Finance in British India, A study inthe Provincial Decentralization of Imperial Finance".
4. भुसे बी. एफ. - Research Paper on Interdisciplinary International conference Dr. B. R. Ambedkar and His Economic Thought 10th April 2016.
5. जाधव एन. डी. (1991) - "Neglected Economic Thought of Babasaheb Ambedkar", Economic and Political Weekly, Vol. 26, No. 15, (April 13, 1991), pp. 980-982.
6. पी. अब्राहम - "Notes on Ambedkar's Water Resources Policies", Economic andPolitical Weekly, Vol. 37, No. 48, (Nov. 30 Dec., 6, 2002), pp. 4772-4774.
7. राजेंद्र कुमार आर्य आणि तपन चौरे (2014) - "The Economic Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar with Respect to Agriculture Sector", Developing CountryStudies, Vol. 4, No. 25, 2014.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि कामगार कायदे

प्रा. निखिल बाळकृष्ण पिसे

(NET, SET)

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमूर

Mob.: 8007133065, Email: nikhil.pise.98@gmail.com

प्रास्ताविक

डॉ. बी. आर. आंबेडकर हे खऱ्या अर्थाने भारतीय अर्थव्यवस्थेचे दीपस्तंभ आहेत. आपल्या विविध भाषणांतून, पुस्तके, नियतकालिके, 'मुकनायक' सारख्या वृत्तपत्रांतील महत्त्वाच्या उद्धृतांतून त्यांनी सर्वसामान्य कामगार वर्गाला आणि गरीब जनतेला आपली आर्थिक प्रगती व्हावी यासाठी उत्कृष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे दिली आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारानुसार केवळ आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक, नैतिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठी अधिकाधिक आर्थिक धोरणे राबवायला हवीत. त्यांनी भारतीय विधानसभेत दिलेली ही महत्त्वाची भाषणे आणि त्यांनी वर्तमानपत्रात दिलेले अवतरण इतके महत्त्वाचे होते की, आजचे अर्थतज्ज्ञही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विविध आर्थिक विचारांचा अभ्यास करतात, संदर्भ घेतात आणि नोट्स गोळा करतात. म्हणूनच भारतीय कामगार वर्गाला बळकट करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याबद्दल अधिक जाणून घेण्याची आजची गरज आहे. आर्थिक विचारांची सुरुवात ही अमेरिका आणि इंग्लंड मध्ये झाली. अमेरिकेत कोलंबिया व इंग्लंड मध्ये लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये त्यांनी उच्च शिक्षण आणि डॉक्टरेट ही पदवी प्राप्त केली. इंग्लंडमध्ये बाबासाहेबांची थोर शास्त्रज्ञ कॅनान यांच्याशी भेट झाली. आणि त्यांच्या आर्थिक विचारांची खऱ्या अर्थाने इथून सुरुवात झाली. सदर शोधनिबंधामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि कामगार कायदे याविषयी आढावा घेतलेला आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार कायदे व कामगार कल्याण विषयक योगदानाचा आढावा घेणे.

मुख्य शब्द: स्वतंत्र मजूर पक्ष, कामगार, संप, भांडवलशाही

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कामगार कल्याणासाठी केलेल्या कार्यावर आधारित असल्यामुळे तथ्य संकलनासाठी ऐतिहासिक तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर केलेला आहे. म्हणून दुय्यम

आधारसामग्रीचा वापर करून शोधनिबंध तयार केलेले आहे. यामध्ये वर्तमान पत्रातील लेख नियतकालिके, पुस्तके संदर्भग्रंथ इत्यादीचा वापर केलेला आहे तसेच इंटरनेटचा देखील आधार घेतलेला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगार कल्याणासंबंधित केलेली कार्य -

स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 15 ऑगस्ट 1936 ला त्यांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. ते अध्यक्ष होते. पक्षाचा जाहीरनामा 'टाइम्स ऑफ इंडिया' या इंग्रजी दैनिकात पहिल्यांदा प्रकाशित करण्यात आला होता. या जाहीरनाम्यात ध्येय-धोरणे अतिशय सूक्ष्म पद्धतीने विचार करून ठरविली होती. कामगारांच्या उत्कर्षाच्या नि उद्धाराच्या ध्येयाने प्रेरित असलेला, निःसंदिग्ध व जनहितार्थ, संरक्षणार्थ, दक्षता बाळगणारा जाहीरनामा होता. पक्षाचे धोरण स्वष्ट करण्यासाठी दलित वर्ग कर्मचारी परिषद 12, 13 फेब्रुवारी 1938 ला मनमाड येथे झाली. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात म्हटले होते. 'ब्राह्मणशाही आणि भांडवलशाही हे भारतीय कामगारांचे दोन शत्रू आहेत?

तथाकथित समाजव्यवस्थेचा बुरखा फाडून स्वतंत्र मजूर पक्षाला नवा चेहरा कसा देता येईल? पक्ष मजबूत कसा होईल? कामगारांच्या हिताला सर्वोच्च प्राधान्य कसे दिले जाईल? असा दूरदर्शी, पारदर्शी विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मनात घोळत होता. परंतु तसे झाले नाही. डॉ. आंबेडकरांच्या आत्मविश्वासाला तडा बसला कारण दलित अस्पृश्य वर्गाची संख्या लाखावर असताना पक्ष नोंदणी सदस्यसंख्या कमी झाली. त्यांना थोडे दुःख झाले. पण ते डगमगले नाहीत. आशा सोडली नाही. मुंबईच्या 17 मार्च 1938च्या स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या सर्वधारण सभेत डॉ. आंबेडकर म्हणाले, गरिबांच्या पक्ष गरिबांनी चालविला पाहिजे. हा निर्लेप आशावाद क्षितविजापलीकडचा होता यात शंका नाही. सामाजिक अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध. आर्थिक विषमतेविरुद्ध कामगारांनी लढा दिला पाहिजे तेव्हाच कामगार संघटनेच्या बळावर प्रश्न सुटतील. तसेच परावलंबी असण्यापेक्षा स्वावलंबी व्हा असा संदेश डॉ. आंबेडकरांनी दिला होता.

ट्रेड डिस्प्युट बिलाचा विरोध

15 सप्टेंबर 1938 च्या ट्रेड डिस्प्युट बिलाच्या संदर्भात कौन्सिलमध्ये डॉ. आंबेडकरांनी कामगारांचे अधिकार आणि मालकाने लादलेली बंधने यांचा कडाडून विरोध केला. डॉ. आंबेडकरांच्या मताशी सहमती दर्शवून जमनादास मैथाने डिस्प्युट बिलाचा विरोध केला होता. याच पार्श्वभूमीवर 7 नोव्हेंबर 1938ला स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि गिरणी कामगारांनी एक दिवसाचा लाक्षणिक संप करण्याचा निर्धार केला होता. जमनादास मेथा यांच्या अध्यक्षतेखाली श्रीपाद डांगे, परुळेकर, मिरजकर इत्यादी कामगार नेत्यांनी व डॉ. आंबेडकरांनी संप यशस्वी करण्यासाठी पुढाकार घेतला होता. हा संप अयशस्वी

व्हावा यासाठी गिरणी मालकाने पोलिस बळाचा वापर केला. त्यात 72 कामगार जखमी झाले. 35 कामगारांना अटक झाली. पण संप यशस्वी झाला. कामगार संघटनांचा विजय झाला, स्वतंत्र मजूर पक्ष बळकट झाला. या कामगारांच्या लढ्यामुळे मालक, भांडवलदार वर्गात प्रचंड खळबळ माजली होती.

मजूर मंत्री म्हणून केलेले कार्य

डॉ. आंबेडकर ब्रिटिश मंत्रिमंडळात मजूर मंत्री (1942-1946) होते. त्यांनी सेवायोजन कार्यालयाची (एम्प्लॉयमेंट एक्सचेंज) स्थापना केली. त्याकाळी जे अनुभवी नि अशिक्षित (तज्ज्ञ निरनिराळ्या योजनातून तयार होत होते. त्यांना नोकरीसाठी भटकावे लागू नये, त्यांना नोकरी मिळविण्याचे मार्ग मोकळे असले पाहिजे, हा सेवायोजन कार्यालय स्थापण्याचा मुख्य उद्देश होता. भारतीय खाणीमध्ये भारतातील कामगारांना काम करण्यासाठी फारशी संधी दिली जात नसे. इंग्लंडमधून कामगार आयात केले जात. डॉ. आंबेडकरांनी या आयातीवर प्रतिबंध लावला. भारतातील कामगारांना खाणीमध्ये कामावर घेतले जाऊ लागले, अस्पृश्यांना डावलले जायचे. डॉ. आंबेडकरांच्या कायद्यामुळे त्यांनाही खाणीत काम करता येऊ लागले. काही जिगरबाज स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून खाणीत काम करू लागल्यात. ते पाहून डॉ. आंबेडकरांना आश्चर्याचा धक्का बसला. मजूरमंत्री म्हणून खाण महिला आणि कामगारांसाठी कायद्यात विशेष तरतुदी केल्या.

स्त्री- कामगारांच्या कल्याणासाठी केलेली कार्य

13 मार्च 1954 ला कोळसा उत्पादने आणि स्त्री खाण कामगार या दोन्ही बाबींचा विचार मांडून कामगारांचा महागाई भत्ता, नुकसान भरपाई, असमान महागाई भत्त्याला मजूर संघटना जबाबदार, बेकारीच्या काळातील नुकसान भरपाईची पद्धत, कामगाराचा राजीनामा, खाण कामगारांचे वेतन व सवलती, मजूर खात्याचा नोकरवर्ग, कोळशाच्या उत्पादनाचा प्रश्न, स्त्री खाण कामगार आणि महिला परिषद यावर डॉ. आंबेडकरांनी भाष्य केले. ज्याप्रमाणे पुरुष खाण कामगारांबद्दल डॉ. आंबेडकरांनी विचार व्यक्त केले त्याचप्रमाणे स्त्रियांबाबतही 29 मार्च 1945 ला विधेयक आणून चर्चा केली. स्त्री कामगारांचे हित जोपासले. प्रसूतीच्या काळात विश्रांतीची तरतूद, रोख मदत इत्यादी तरतुदी केल्या. किमान चार आठवडे प्रसूती भत्ता मिळावा तसेच कामगार गैरहजर असताना त्यांना पगारी सुट्ट्या मिळव्यात त्याचबरोबर कायद्याखाली नियम करण्याचा अधिकार आणि खाण कामगारांना शॉवर बॉथची योजनासुद्धा अंमलात आणली होती. युद्धकाळातही मजुरांना योग्य न्याय मिळावा यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायद्यातील नोकरीच्या अटशक्तीचा लवाद, मजुराचे प्रश्न व मजूर खाते, स्त्री पक्ष मजूर परिषदेचे महत्त्व, मजुराचे बहुरंगी पुढारी, पगारी सुट्ट्यांचे वर्गीकरण केले.

कारखाना अधिनियमातील योगदान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कारखाना अधिनियमात अनेक सकारात्मक सुधारणा केल्या आहेत. त्यापैकी काही खालीलप्रमाणे आहेत;

1. कामाचा वेळ कमी केला
2. कामगारांना विमा सुविधा देऊन त्यांना सुरक्षा द्या
3. प्रवास भत्ता, महागाई भत्ता आणि वैद्यकीय सुट्या दिल्या जातात
4. भविष्य निर्वाह निधीची सुविधा देऊन
5. कामगार कल्याण विधेयक
6. महिला कामगारांना प्रसूती रजेची सुविधा दिली
7. कामगारांचे नुकसान भरपाई बिल
8. मीका माईन्स बिल
9. कारखान्यातील कामगारांना विविध सुविधा पुरवणे उदा. पुरुष आणि महिलांसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे आणि वॉशरूम, अल्पोपहारासाठी खोली, कॅन्टीन, हेल्मेट आणि सेफटी किट तसेच कारखान्यातील कामगारांसाठी लांब बूट, स्वच्छ पाणी आणि भरपूर हवा असलेले कामाचे क्षेत्र.
10. महिला आणि बालकामगार यांना अत्यंत धोकादायक कामापासून प्रतिबंधित करणे.
11. त्यांना रात्रीच्या शिफ्टमध्ये काम करण्यास प्रतिबंध आहे.
12. वैद्यकीय बिलाची प्रतिपूर्ती.
13. तेल आणि ग्रीस देऊन यंत्रसामग्रीची नियमित देखभाल.
14. कामगारांना शुद्ध पाण्याची उपलब्धता.
15. त्याने आठवड्यातून एक दिवस सुट्टी दिली.
16. कायदेशीर वेतन, बोनस इत्यादींपासून संरक्षण देण्यासाठी कायदेशीर संपाची तरतूद.
17. सामूहिक सौदेबाजीच्या प्रक्रियेचे संस्थापक जिथे कंपनीचे मालक आणि युनियनचे नेते किंवा नेते एकत्र बसतात, संपाच्या कारणाविषयी त्यांची मते मांडतात आणि दोघेही इतरांच्या मताशी तडजोड करतात आणि एक परिपूर्ण निष्कर्ष काढतात ही यंत्रणा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
18. कारखान्यातील कामगारांना रास्त मजुरी मिळवून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेले मोठे योगदान म्हणजे किमान वेतन.
19. कामगारांसाठी क्वार्टर्सची सुविधा ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या आणखी एका प्रमुख निवासी सुविधेपैकी एक आहे.
20. को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर्स आणि सोसायट्या हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांसाठी केलेले एक महत्त्वाचे कार्य आहे, जिथे ते आकर्षक सवलतीत उत्पादने खरेदी करू शकतात.

डॉ. आंबेडकर खाण मजुरांसाठी किती पोटतिडकीने बोलत असत याचा प्रत्यय त्यांच्या भाषणातून कायद्यातून येतो. समग्र भारतातील कामगार आणि कामगार चळवळ, कामगार कायदे, स्त्री

कामगाराबद्दलची आत्मीयता, त्यांच्या कौटुंबिक संसाराविषयीची चिंता, त्यांच्या जीवनाच्या उत्थान, उन्नतीचा मार्ग केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्यामुळेच सुकर झाला असे म्हणता येईल. भारताच्या राजकीय क्षितिजावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नसते तर दलित- शोषित पीठित कामगारांचे भवितव्य अंधकारमय झाले असते. आज कामगारांची स्थिती वाईट आहे. नव्या कामगार धोरणाचा फारसा लाभ नाही. साम्राज्यवाद फोफावत आहे. जागतिकीकरण आले. यांत्रिकीकरण सुरु झाले. त्यामुळे सामान्य माणूस भरडला जात आहे. साम्राज्यवाद, नववसाहतवाद, सांस्कृतिक दहशतवाद, बहु राष्ट्रीय कंपन्या इत्यादीमुळे माणसाच्या घामाचा दाम कमी आणि भांडवलदाराला जास्त नफा या दोहोंच्या फरकामुळे गरीब हा दिवसेंदिवस गरीब तर श्रीमंत हा अधिकाधिक श्रीमंत होत आहे. सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांची घसरण होत आहे. माणसाचे अवमूल्यन होत आहे. माणुसकीला काळीमा फासणाऱ्या घटना घडत आहेत. अशा बुवा व्यवस्थेविरुद्ध तसेच शासक समाजव्यवस्थेविरुद्ध आपण प्रतिरोध केला तरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातला भारत घडवू शकू, तेव्हाच प्रत्येकाचे जीवन सुंदर होईल. प्रगती करता येईल आणि चळवळही पुढे नेता येईल.

सारांश

डॉ. बाबासाहेबांच्या वरील कामगार कायदे व कामगार कल्याणासाठी केलेल्या कार्यावरून स्पष्ट होते की, ते केवळ कायदेतज किंवा घटनाकार म्हणून प्रसिद्ध नव्हते, तर एक कुशल अर्थशास्त्रज्ञ, भारतीय कामगारांच्या स्थिती विषयी उत्तम जानकर असणारे एक कुशल तंत्रज्ञ म्हणून देखील ते प्रसिद्ध होते. कामगारांच्या तात्त्विक व व्यावहारिक दृष्ट्या दोन्ही बाजूंनी त्यांनी केलेले विश्लेषण परिपूर्ण होते. त्यांनी केलेली कामगारांच्या समस्यांची चर्चा मूलभूत स्वरूपाची होती. पाश्चात्य विचारवंत यांचे विवेचन कसे सदोष आहेत हे पुराव्यासह स्पष्ट करण्याची धमक त्यांच्यामध्ये होती. भारतीय अर्थव्यवस्था येथील भांडवलदारांचा सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय परिस्थिती यांचा सूक्ष्म अभ्यास डॉ. बाबासाहेबांनी केलेला होता. त्यामुळे कामगार कल्याणाविषयी विचारांची मांडणी, या सर्व घटकांचा प्रभाव त्यामध्ये आढळतो. त्यामुळे बाबासाहेबांनी तत्कालीन परिस्थितीत कहताना मांडलेले कामगारांविषयी विषयी विचार आणि त्यासोबतच कामगार कल्याणासाठी केलेल कायदे हे मोलाचे होते, हे यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. शेषराव नरवडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष (1936-1942), निर्मल प्रकाशन
2. धनराज डहाटे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार, संकेत प्रकाशन, नागपूर
3. ई- पेपर शिल्पकार विकासाचा, देवदूत, 1 मे 2020 चा लेख
4. अतुल मुरलीधर भोसेकर यांचा लेख, 1 मे 2021, भीमा वारसा विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार

डॉ. विठ्ठल निळकंठ ठावरी

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

कला व वाणिज्य महाविद्यालय भिसी, ता. चिमूर, जि. चंद्रपूर

Mob.: 9421813312, Email: vitthalthawari@gmail.com

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांचा प्रमुख विषय हा अर्थशास्त्र होता. त्यांचे विचार हे क्रांतिकारी व मानवतावादी होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रत्येक रचनात्मक कार्यक्रमाला एक वैचारिक बैठक लाभलेली होती. त्यांना माहित होते की, या देशाच्या परंपरेत आधुनिक लोकशाहीची मूल्ये कधीही रूजलेली नव्हती. म्हणून समतेवर आधारलेल्या लोकशाही मूल्यांच्या रक्षणासाठी फार मोठा संघर्ष करावा लागेल. या देशातील संपूर्ण सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकिय आणि सांस्कृतिक चैकट बदलल्याशिवाय परिवर्तन शक्य नाही. असे त्यांना वाटत होते. माणसाचा संपूर्ण विकास हेच अंतिम ध्येय आहे. अशी त्यांची धारणा होती. ते एक अर्थशास्त्रज्ञ होते. भारतातील शेती व शेतकरी, शेतमजुरांची परिस्थिती, औद्योगीकरण, औद्योगिक कामगारांची परिस्थिती, भारतातील दारिद्र्य आणि लोकसंख्या इत्यादी प्रश्नांचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला होता.

डॉ. आंबेडकर हे निसंशय एक उच्च दर्जाचे अर्थतज्ञ होतेच, पण त्याहीपेक्षा जास्त, समाजातील समस्यांची सूक्ष्म जाण असणारे एक कुशल समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांच्या कल्पना कायमच काळाच्या पुढे असत आणि त्यांच्या विचारांचा गाभा क्रांतिकारक. विविध विषयांच्या निविड अरण्यात एखादया हंसाच्या सहजतेने संचार करून अभिनय आणि विलक्षण पद्धतीने विचार करणारा त्यांच्यासारखा समाजशास्त्रज्ञ विरळाच. विद्याविधीय प्रशिक्षण हे अद्वैतवादावर आधारीत असल्यामुळे त्यातून निर्माण होणाऱ्या समाजशास्त्रज्ञांमध्ये लघु दृष्टीकोण दिसून येतो आणि ते त्यांच्या काल्पनिक विद्याशाखीय सीमांमधून क्वचित बाहेर पडू शकतात, त्यामुळे सामाजिक शास्त्रामध्ये बहुलबद्धी असणे फारच कठीण असते. समान्यतः सर्व नवीन कल्पनांचा उगम (बहुतकरून पश्चिमेकडे) एका विशिष्ट विषयाच्या बंद दरवाजाआड होतो. आणि त्या विषयाच्या सीमारेषा क्वचित सोडल्या जातात. ज्ञानाच्या बाजारीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये जेव्हा एखादया विषयाचे प्रमाणे तज्ञ निर्माण होतात तेव्हा त्या विषयांचे वर्गीकरण करूनव त्यांच्याभोवती तटबंदी उभारून सल्ला समीकरणे दृढ केली जातात. ही प्रक्रिया पश्चिमात्य राष्ट्रात उगम पावली आणि एकत्रितरित्या विद्याशाखीय जाचक बंधनानी ती प्रबळ केली. त्यामुळे सामाजिक शास्त्रे ही एक बहुवचनी संकल्पना ठरली आणि सामाजिक समस्यांची जाणीवही वर्गीकृत व

विषयानुसार पूर्वग्रहदूषित झाली. मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे याला अपवाद होते. क्रांतीकारक असल्यामुळे त्यांनी या काल्पनिक सीमारेषांमध्ये मर्यादित राहायला नकार दिला. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे, सामाजिक शास्त्रांच्या समग्र सागरात हंसाच्या सहजतेने विहार करणाऱ्या दुर्मिळ समाजशास्त्रत्रांपैकी ते एक होते. मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, विधी, विकास सिद्धांत, कृषी अर्थशास्त्र, धार्मिक अभ्यास, वित्तीय अर्थशास्त्र, कायदे अभ्यास व पौर्वात्य अभ्यास अशा अनेक विषयामधील ते एक अस्सल अमृष्ट बुद्धीवादी असल्यामुळे आपल्या हातून काही विषय सुटलेही असतील. या ठिकाणी आपण डॉ. आंबेडकर यांना काळाच्या पुढे असणारी व क्रांतीकारी प्रवृत्ती वैचारीक भूमिका असलेले अर्थतज्ञ म्हणून समजून घेणाऱ्या प्रयत्न करत आहोत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आधुनिक काळात विश्वात एक तत्वचिंतक, लोकशाहीचा पुरस्कर्ता, मानवजातीच्या कल्पाणाकरीता जीवनदान देणारा, समाजशास्त्री, राजकारणी, धर्मचिकित्सक, एक उत्कृष्ट वकील, हुशार विद्यार्थी, शिक्षक, पत्रकार अशा जीवनाच्या सर्व पैलूंचा विचार केला तर प्रत्येक क्षेत्रात बाबासाहेबांचे नाव जूळते. ग्रंथालयशास्त्र त्यांना कोणत्या विभागामध्ये टाकावे असे सर्व विषयावर कार्य असून त्यांचे नाव कोणत्याही विषयाशी जोडले तरी जूळते. असे हे महामानव भारतात गरीब परिवारात जन्म घेऊन स्वतःच्या मेहनतीवर महापुरूष ठरले. आज करोडो लोकांचे हृदयस्थानी त्यांनी जागा घेतली आहे.

भारतीय आर्थिक विचारांच्या पद्धतशीर मांडणीला खऱ्या अर्थाने 19 व्या शतकापासून आरंभ झाला. भारतातील आर्थिक विचारांच्या सखोल अभ्यास करतांना डॉ. आंबेडकर यांच्या लिखाणाचा विचार करावा लागतो. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना आपण घटनातज्ञ, कायद्याचे गाढे अभ्यासक, संसदपटू, राजकारणी अशा विविध पदव्यांनी ओळखले. पण एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांची ओळख फार दुर्मिळ आहे. बी.ए. झाल्यानंतर त्यांनी अमेरिकेत कोलंबिया विद्यापीठात आणि इंग्लंडमध्ये लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये त्यांनी उच्च शिक्षण आणि डॉक्टरेट पदवी प्राप्त केली. इंग्लंडमध्ये बाबासाहेबांची थोर अर्थशास्त्र यांच्याशी भेट झाली. 1923 मध्ये डी. एस. सी. (Economics) परिक्षेसाठी 'द प्रॉब्लेम ऑफ रूपी इट्स ओरिजीन अँड इट्स सोल्युशन' हा प्रबंध सादर केला. बाबासाहेबांनी कायद्याचा अभ्यास करून बॅरिस्टर ही पदवी मिळवली. 1924 मध्ये अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात पीएच.डी. झाली. 'द इव्होल्यूशन ऑफ प्रोव्हीन्शिअस फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया' हा प्रबंध सादर केला. सरकारी विधी महाविद्यालयात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी काही काळ प्राध्यपकांचे, प्राचार्यांचेही काम केले.

बाबासाहेबांचा उच्च शिक्षण अमेरिका व इंग्लंडमध्ये झालं. उच्च शिक्षणातील महत्वाच्या पदव्या त्यांनी अर्थशास्त्र या विषयात मिळविल्या त्यासाठी बाबासाहेबांनी केलेल्या अभ्यासातून त्यांच्या अर्थविषयक व्यासंगाची पायभरणी झाली. मायदेशी परतल्यानंतर त्यांनी अर्थशास्त्रावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले नसले, तरी इतर विषयांमध्ये त्यांनी जी महत्वपूर्ण ग्रंथनिर्मिती केली. त्या बहुतेक सर्व ग्रंथाना,

अर्थशास्त्राचे परिमाण असल्याचं दिसून येत. त्यामध्ये अस्पृश्यता, जातीव्यवस्था यासारख्या सामाजिक समस्यांच्या आर्थिक परिणामांची केलेली मीमांस्त महत्वाची आहे. त्यांनी वेळोवेळी केलेली भाषणं, ब्रिटिश सरकारला सादर केलेली निवेदनं आणि दिलेल्या साक्षी आर्थिक विचारांनी ओतप्रोत भरलेल्या दिसून येतात. मुंबई प्रांतांच्या विधिमंडळात व घटना समितीमध्ये त्यांनी जे युक्तीवाद केले, त्यातूनही बाबासाहेबामधील अर्थतज्ञ दिसतो. त्यांनी ज्या राजकीय, सामाजिक आणि धम्म चळवळी उभ्या केल्या, त्या सर्व आंदोलनावर अर्थतज्ञ म्हणून एक वेगळाच ठसा उमटलेला दिसतो. भारतातील अर्थव्यवस्था, व्यापार, शेती व जातीव्यवस्था हे त्यांच्या आर्थिक विचारातील प्रमुख सूत्र होते.

डॉ. बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार

1) **चलनविषयक विचार:** लंडनमध्ये असतांना डॉ. आंबेडकरांनी (The Problem of Rupee) 'रूपयाचा प्रश्न' डॉ. कॅनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली संशोधनात्मक प्रबंध लिहिला. या ग्रंथात त्यांनी भारताच्या रूपयाच्या उत्क्रांतीचा ऐतिहासिक आढावा घेतला. त्यावेळी अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये भारतीय रूपयाची जडणघडण ही सुवर्ण परिमाणात असावी की सुवर्ण विनिमय परिमाणात याबाबत वाद निर्माण झाला होता. सामान्यपणे सुवर्ण परिमाणात कागदी चलनाचा वापर होतो. एवढेच नव्हे तर कागदी चलन देऊन सरकारकडून सोन विकून घेता येऊ शकतो. या दोन परिमाणांपैकी योग्य परिमाण भारतासाठी कोणते याबाबत वाद होता. सुवर्ण विनिमय लवचक आहे, भविष्यकालीन अर्थव्यवस्थेला उपयुक्त आहे. म्हणून प्रा. केन्स यांनी सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा पुरस्कार केला. आंबेडकरी केन्सचा विचाराला विरोध केला. त्यांच्या मते सुवर्ण विनिमय परिमाणात स्थैर्य राहात नाही. आवश्यकतेपेक्षा जास्त चलन निर्मितीमुळे भाववाढ होईल. त्यामुळे रूपयाची किंमत घसरेल व विनिमयाचे साधन म्हणून रूपयाचे स्थान अस्थिर होईल. त्यासाठी आंबेडकरांनी ऐतिहासिक पुरावे दिले. त्यात सुवर्ण परिमाणामध्ये वस्तूच्या किंमती स्थिर होत्या. तर सुवर्ण विनिमय परिमाण स्विकारल्यावर किंमती वाढत गेल्या याचे विवेचन आहे.

1926 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेसंबंधी रॉयल कमिशनपुढे डॉ. आंबेडकरांची साक्ष झाली. त्यावेळी रूपयाचा प्रश्न म्हणजे रूपयाची किंमत स्थिर राहिली तर वस्तूच्या किंमती स्थिर राहतील व महागाई वाढणार नाही. असे मत नोंदविले कारण 1875 पासून पौंडाच्या तुलनेत रूपयाचे मुल्य घसरले होते. त्यामुळे लाखो जादा रूपये ब्रिटनला द्यावे लागले. हा भूदंड भरून काढण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने जनतेवर अनेक कर लादले. चलन मर्यादित करण्यासाठी दोन मार्ग आंबेडकरांनी सुचविले पहिला चलन रूपांतरीत करता आला पाहिजे व दुसरा चलन किती काढावे यावर मर्यादा घातली पाहिजे.

2) **जमीन विषयक सुधारणा:** शेतीचा उत्पादकता वाढविण्यासाठी जमीनदारी पद्धती नष्ट करावी असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. त्यांच्या या विचारांची दखल घेवून स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर निरनिराळ्या राज्यांनी 1961 पर्यंत जमीनदारी पद्धतीचे निर्मूलन केले. जमिनदारी पद्धतीचे उच्चाटन झाल्यामुळे शासन व शेतकरी यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध निर्माण झाला. शेतकरी स्वतः शेतजमिनीचे मालक झाले.

आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली. तसेच कसेल त्याची जमीन, जमीनीचे विभाजन थांबविणे व भूमिहिनांना पडीत जमीन वाटून देणे इ.

3) शेतीपुरक व्यवसाय: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते कृषी व्यवसायाला पुरक जोडधंदा असणे महत्वाचे मानले. वराह पालन, कुकुटपालन, दुग्धव्यवसाय, वन उत्पादन इ. त्याचबरोबर ग्रामीण भागाच्या विकासाकरीता ग्रामोद्योग आणि लघुउद्योगाचा विकास करणे महत्वाचे मानले आहे.

4) सहकारी शेती: भारतात शेतजमिनीची वाटणी विषम प्रमाणात झाली होती. सुमारे 50 लाख शेतकरी कुटूंबाच्या वाट्याला एका हेक्टर पेक्षाही कमी जमीन आली आहे. अशा लहान आकाराच्या शेतजमिनीवर आधुनिक पद्धतीने शेती करता येत नाही. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामुदायिक शेती असा उपाय सुचविला आहे. ज्या शेतकऱ्यांची शेतजमीन लागुन आहे अशा ठराविक क्षेत्रफळाच्या लोकांनी एकत्र येऊन सहकारी तत्वावर शेती करावी, म्हणजे शेतजमिनीचे तुकडे पडण्याचा प्रश्नच निर्माण होणार नाही. या उपायामुळे शेतीच्या धारण क्षेत्राचा आकार वाढून शेती उत्पादनात वाढ होते.

5) शेतमजूर विषयक विचार: ग्रामीण भागातील शेतमजूरांची आर्थिक स्थिती औद्योगिक कामगारांपेक्षा हीन पातळीची आहे. शेतमजूर निरक्षर, अज्ञानी, अंधश्रद्धाळू व दारिद्र्याने ग्रस्त असल्याने समाजातील श्रीमंत वर्ग त्यांचे शोषण करतो. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, शेतमजूरांना त्यांची मजुरी ठरविण्याचा, कामाचे तास ठरविण्याचा अधिकार नव्हाता. शेतमजूरांची स्थिती वेढबिगारीसारखी होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मतानुसार ब्रिटिश शासनाने वेढबिगारीचा प्रश्न नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतर कायदेही केले. परंतु कायदांचा शासनाने पाहीजे त्या प्रमाणात वापर केला नाही.

6) जनसंख्या नियंत्रण: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, ज्या तथ्यात्मक गोष्टींना अभिव्यक्त केले ते म्हणजे देशांमध्ये बिकट निर्धनता आहे. त्यामुळे मृत्युदर खूप जास्त आहे. मुले शाळेत जात नाही आणि मुलींचे लहान वयात लग्न करून दिल्या जाते. त्यामुळे जनसंख्या वाढीचे प्रमाण जास्त आहे. संतती नियमनाबात त्यांनी विचार मांडले. अनैकतिकतेचे व दुःखाचे मूळ कारण दारिद्र्य आहे. अतिवेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे दारिद्र्याचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. जनसंख्या तीव्र गतीने वाढली आहे. तर प्रत्येक व्यक्तीचे भरणपोषण करू शकणार नाही. म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांनी 'जन्म नियंत्रण अभियान' राबविण्याचे सांगितले.

7) उद्योग विषयक विचार: भारतामध्ये औद्योगिकरण प्रश्नाच्या रूपात आहे. डॉ. आंबेडकर यांच्या दृष्टीने आम्ही लोक निर्धनतेच्या चक्रात फसलेले आहोत. यापासून वाचवण्यासाठी एक सुनिश्चित साधून औद्योगिक विकास केला पाहीजे. वर्तमानात उदारिकरण आणि खाजगीकरणाला सुरवात झाली आहे. सत्य हे आहे की औद्योगिकरणाशिवाय भारताची आर्थिक प्रगती असंभव आहे. खाजगी क्षेत्रातील उद्योगावर अवलंबून भारताचे जलद औद्योगिकरण होणार नाही अशी त्यांची धारणा होती. खाजगी उद्योगामुळे आर्थिक विषमता निर्माण होण्याची भीती त्यांनी व्यक्त केली होती. औद्योगिक क्रांती

करण्यासाठी खाजगी उद्योगापेक्षा सार्वजनिक उद्योगावर भर देण्याची आवश्यकता असल्याच मत डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्त केले.

8) जलविकास: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 1942 ते 1946 या काळात भारताचे मजूर मंत्री होते. याच काळात त्यांच्याकडे बांधकाम, पाटबंधारे, उर्जा या खात्याचा कार्यभार देण्यात आला होतो. जलविकास व उर्जा विकास खात्याचा कार्यभार सांभाळतांना त्यांनी जल ही संपत्ती आहे. असा विचार सर्वप्रथम मांडला आणि जलवितरण निश्चित झाले पाहीजे असे त्यांचे मत होते. अशा तऱ्हेने महापूर व अतिरिकेच्या समस्यांकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहिले गेले. डॉ. आंबेडकर हे दामोदार, भाकरान्तगल, हिराकुंड प्रकल्पाचे उद्गाते होते. आजही जलनियोजनातील अनेक त्रुटीमुळे भारतातील अनेक भागात जलव्यवस्थापन न झाल्यामुळे शेतीसाठी जलसिंचनासाठी पाणी उपलब्ध नाही. काही भागात तर पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात उद्भवत असतो. यात सुधारणा करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांच्या जलविकास धोरणाची आवश्यकता आहे.

9) उर्जा धोरण आणि नियोजन: डॉ. आंबेडकरांनी उर्जा विषयक राष्ट्रीय धोरण प्रथमच आखले होते. त्यांच्यामते भारतात विजेची हमी असावी. कमी दरात व मुबलक प्रमाणात विजपूरवठा व्हावा. विज निर्मिती आणि विज वितरणासंदर्भात केंद्राची भूमिका महत्वपूर्ण असावी असे त्यांचे मत होते. उर्जा व तिचे नियोजन या संदर्भात सर्वप्रथम त्यांनी विचार व्यक्त केले. आजही या विचाराची प्रासंगिकता असल्याचे दिसून येते. पाण्यापासून विजनिर्मिती, शेतीसाठी विजपुरवठा या संदर्भातील संपूर्ण नियोजन व त्याची अंमलबजावणी करण्यात डॉ. आंबेडकरांची कामगिरी अतुलनिय आहे. आणि आज या क्षेत्रातील विकास व नियोजन हे त्यांच्या दूरदृष्टी धोरणामुळेच असल्याचे दिसून येते.

10) श्रम कल्याण: डॉ. आंबेडकरांनी देशातील श्रमिकांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी विशेष रूपाने सुरक्षा प्रदान करण्याकरीता अनेक महत्वपूर्ण कार्य केलेले आहे. आपल्या कार्यकाळात अनेक योजना लागू करण्यात आल्या तथा उद्योग आणि कारखाने आणि खाणीमध्ये कार्यरत श्रमिकांच्या मजुरीत वाढ, परिश्रमिकात वाढ, कार्य करण्याच्या स्थितीत सुधार, सवैतनिक अवकाश, आणि कामाच्या तासात घट इत्यादी. तसेच प्रचलित श्रम नियमामध्ये आवश्यक संशोधन केले आहे.

डॉ. आंबेडकर श्रमाची स्वतंत्राचे प्रबल पक्षधर होते. ते म्हणतात कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या मनाविरुद्ध काम करवून घेणे किंवा मजबूर करणे म्हणजे गुलाम बनविणे होय. आंबेडकरांच्या दृष्टीकोणातून संप श्रमिकांचा अधिकार आहे.

11) प्रॉब्लेम ऑफ रुपिज: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1922 साली प्रबंध लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमीक्स मध्ये सादर केला. पुस्तक रूपाने 1923 झाली प्रकाशित केला. हा प्रबंध त्यांनी डि. एस. सी. साठी सादर केला होता. त्यावेळी डॉ. आंबेडकर यांचे वय 32 वर्ष होते. या प्रबंधाला प्रो. एडविन कॅनन यांची प्रस्तावना आहे. हा प्रबंध पुढे 1947 मध्ये 'History of Indian currency and

Banking' या नावने प्रकाशित करण्यात आला. यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताचा रूपया, उत्क्रांती व समस्याचे ऐतिहासिक विवेचन केले आहे.

12) छोटे राज्य: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी छोटी राज्य असावी याचा पुरस्कार केला. विदर्भ राज्य निर्मितीचा बाबासाहेबांनी पुरस्कार केला होता. छोटी राज्य जलद गतीने विकास करू शकतात. छोट्या राज्यात गुन्ह्याचे प्रमाण कमी, नियंत्रण ठेवण्यास सुलभ जनतेला, सुरक्षित प्रदान करता येते.

13) बचत व राजस्व: कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत एक अनिवार्य प्रक्रिया आहे. ज्या प्रत्येक वित्तीय वर्षामध्ये संसद तथा विधानसभेमध्ये वित्तमंत्री द्वारा प्रस्तुत केल्या जाते. डॉ. आंबेडकर यांच्या मते प्रत्येक बजटमध्ये एक नविन आणि पर्याप्त वित्तीय नितीचे निर्धारण होणे आवश्यक आहे. जेणेकरून देशाची अर्थव्यवस्था प्रगतीशील बनेल.

डॉ. आंबेडकरांनी अर्थसंकल्पचा मुख्य भाग 'राजस्व' च्या संबंधात हे विचार मांडले की कोणतेही राजस्व व्यवस्थेच्या न्यायसंगत व प्रतिपादीत होणे अनिवार्य आहे. कोणत्याही बजेट मध्ये कर दायला महत्वपूर्ण स्थान आहे. जर दोन कर असेल तर त्यात वसुलीच्या गतीविधीमध्ये फरक असला पाहिजे. त्यांच्या मते बजेट न्यायसंगत व प्रतिपादित असायला हवे सोबतच तो नुकसानीच्या बजेट बनायला नको. डॉ. आंबेडकरांच्या मते अनिवार्य शिक्षा, चिकित्सा सुविधा, दारूच्या व्यसनापासून लोकांची मुक्ती आणि जीवनाची सुख-सुविधा प्रदान करण्यासाठी जर तुटीचे बजेट तयार करावे लागले तरीही ते न्यायोचित राहिल.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक सोबत आर्थिक लोकशाही राबविण्याची जबाबदारी सरकारवर टाकली असली तरी आर्थिक लोकशाहिसाठी लोक जागृत होण्याची गरज आहे. भ्रष्टाचारी अधिकाऱ्यांच्या आमिशाला बळी पडून आपला विकास थांबविता कामा नये. भारतात शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. सरकार त्यांना करोडोंचे पॅकेज जाहिर करते. तरी सुद्धा शेतकऱ्यांच्या आहत्मत्या थांबत नाहीत. तथागत गौतम बुद्ध म्हणता, 'दुःखाचे निवारण करावायाचे असेल तर दुःखाचे मूळ शोधले पाहिजे. शेतकरी कर्जबाजारी का होतो? यावर उपाय करण्याची गरज आहे. आत्महत्या करणारे सधन शेतकरी नसून अल्पभूधारक शेतकरी आहेत. सधन शेतकरी लाखो रूपयांचे शेतीवर कर्ज घेतात आणि सरकार त्यांची कर्ज माफ करतात. छोट्या शेतकऱ्यांना बँक कर्ज देत नसल्याने त्यांना सावकारांचे कर्ज घ्यावे लागते. पाऊस धोका देतो त्यामुळे पिक नाही त्यामुळे तो सावकाराचे कर्ज फेडू शकत नाही व शेवटी त्याला आत्महत्या करण्याशिवाय पर्याय नसतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक तथा राजकिय व आर्थिक विचार सुद्ध महत्वाचे तथा प्रासंगिक आहेत. मागास समाजाला सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी आर्थिक विकासाला

केंद्रबिंदू मानले. शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासोबतच सर्वसामान्याचे शोषण टाळण्यासाठी जमीनदारी पद्धती नष्ट करण्याचे त्यांनी सुचविले.

अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेबांनी भारतीय शेतीच्या संबंधात व भारतीय शेतकरी, शेतमजुर, कामगार, महार, वतन या सर्वांसाठी काय करता येईल ते त्यांनी प्रसंगी विधेयक तयार करून, मोर्चे काढून ते प्रश्न सोडविण्यासाठी आयुष्यभर त्यांनी प्रयत्न केले. त्यांनी ज्या ज्या उपाययोजना सुचविल्या त्या अजूनही अमलांत आणल्या जात नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतकऱ्यांच्या हितासाठी सुचविलेल्या क्रांतीकारक उपायांची आजही नितांत गरज आहे. वर्तमान काळात राजकिय पक्षाचा शेतीविषयक धोरणाचा जाहिरनामा कसा असावा याचा आदर्श नमुना म्हणून उद्घोषित कृषी विषयक धोरणाचा राजकीय पक्षांनी पाठपूरावा केल्यास, शेतीच्या उत्पादनात वाढ होऊन शेतकरी, शेतमजुरांच्या आर्थिक स्थितीत परिवर्तन घडून येईल. त्यांनी सुचविलेले उपाय व उपक्रम जर अमलात आणले तर पाणी व विजही मुबलक प्रमाणात मिळेल तसेच रोजगाराचा प्रश्न मिटेल व भारत एक सधन राष्ट्र म्हणून जगात ओळखले जाईल व भारत लवकरच महासत्ता बनेल एवढे मोठे योगदान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतीसाठी दिले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार केवळ सार्वजनिक वित्तापूरते मर्यादित नसून हे समता, स्वातंत्र्य आणि बंधता या त्रिसुत्रीवर आधारीत आहेत. त्यांचे लिखान कल्याणाकरी अर्थशास्त्रावर भर देऊन श्रमाचे अर्थशास्त्र यात मोलाची भर घातली आहे. त्यांनी खाजगीकरणापेक्षा राष्ट्रीयकरणाला महत्व दिले. उर्जा, कृषी, जल, चलनविषयक, उद्योग नियोजन या सारख्या महत्वाच्या क्षेत्रात आमूलाग्र बदल करून आधुनिक भारतीय अर्थव्यवस्थेची खऱ्या अर्थाने मूर्तमेढ रोवली. भारत आर्थिकदृष्ट्या महासत्ता होण्याच्या उंबरठ्यावर आहे. यासाठीचे महत्वपूर्ण कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले असून त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता आज सुद्ध महत्वाची असल्याची दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. कुलकर्णी डॉ. बी. डी, ढमढेरे. डॉ. एस. व्ही - आर्थिकविचार व विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन पूणे, 2008
2. रिसर्च जर्नी - ई जर्नल - एप्रिल 2019
3. अर्थसंवाद - जुलै - सप्टेंबर 2019
4. दै. पुण्यनगरी - 31 जानेवारी 2016
5. रूपयाची समस्या, त्यांचे मूळ न त्यावरील उपाय (मराठी अनुवाद) डॉ. भि. रा. आंबेडकर सुधीर प्रकाशन वर्धा 2013
6. दै. पुण्यनगरी - 17 जुलै 2016
7. दै. लोकशाहीवार्ता - 10 जुलै 2013

राष्ट्र उभारणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

डॉ. राजू वी. कसारे

सहाय्यक प्रध्यापक

आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, चिमूर

Mob.: 9421721180, Email: kasareraju@gmail.com

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विसाव्या शतकातील भारतालाच नव्हे तर अखिल मानव जातीला लाभलेले असे महान रत्न होते, ज्यांनी माणसाला सर्व प्रकारच्या गुलामीतून मुक्त करणारे तत्वज्ञान मांडले. स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजातील दलित, पिडीत व वंचित समाज घटकात जागृती उत्पन्न करणारे, त्यांना स्वतःची ओळख करून देणारे त्यांना संघटीत करून स्वतःच्या प्रयत्नांनी स्वतःचा उद्धार हा आत्मविश्वास जागविणारे, राष्ट्रीय दृष्टीकोनातून देशासमोरील समस्यांचे मूलगामी चिंतन करणारे, या देशाच्या भावविश्वाला व भवितव्याला राज्यघटनेच्या रूपाने नवीन आयाम देणारे, भगवान बुद्धाच्या समता, स्वातंत्र्य व बंधुता या तत्वांच्या आधारावर राज्यघटनेची व राष्ट्राची उभारणी बाबासाहेबांनी केली. प्रेम व करुणा या गौतम बुद्धांनी सांगितलेल्या मुलभूत तत्वाखेरीज एकात्म राष्ट्राची उभारणी अशक्य आहे याची जाणीव त्यांना होती.

बिजशब्द: संविधान निर्माता, स्त्री-मुक्तिदाता, भारतीय समाज व शिक्षण

प्रस्तावना

भारतीय घटनेचे शिल्पकार हे थोर समाज सुधारक व थोर शिक्षण तज्ञ होते. न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या चार मार्गदर्शक तत्वांचे ते पुरस्कर्ते होते. त्यांनी आयुष्यभर ज्ञानसाधना करून विधीशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, नियोजनशास्त्र यामध्ये प्रभुत्व संपादन केले होते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शेती, अवजड उद्योग, सिंचन, उर्जा, शिक्षण यासारख्या पायाभूत क्षेत्रात विकास घडविण्याचे व आधुनिक भारत घडविण्यात मोलाचे कार्य केलेले आहे. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर हे एक विचारवंत, तत्वज्ञ, देशभक्त, समाजसुधारक, दलितांचे प्रणेते, साहित्यकार, स्त्रीवादी, संविधान निर्माता, अर्थशास्त्रज्ञ व प्रख्यात वकील होते. औद्योगिक आधुनिकीकरणाचे ते नायक होते आणि समाजवादी मूल्याबरोबरच अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य आर्थिक घटकावर आधारित औद्योगिकीकरणाला अनुकूल होते. डॉ. आंबेडकर हे दलित आणि बहुजनांचे नायक होते. दलितांच्या व बहुजनांच्या आणि महिलांच्या उत्कर्षासाठी आणि उत्थानासाठी त्यांनी आपले जीवन समर्पित केले. ते

वंचीताचा नेता म्हणून उदयास आले. डॉ. आंबेडकर यांना भारतीय राज्य घटनेचे जनक म्हणून संबोधणारे राजा शेखर वंद्रू यांच्या म्हणण्यानुसार त्यांनी लाखो अस्पृश्यांना आणि बहुजनांना त्यांनी वेगळी ओळख दिली.

सामाजिक परिवर्तनाच्या शांततापूर्ण पद्धतीवर त्यांचा विश्वास होता. भारतीय राज्यघातनेच्या मसुद्यात आपली प्रतिभा व दृष्टी याचा ठसा उमटविला. भारतीय राज्य घटनेच्या प्रत्येक लेखात त्यांचे राजकारणी गुण सहज दिसून येतात. आंबेडकरांनी अमेरिकेतील राष्ट्रपती राजवटी पेक्षा इंग्लंड च्या संसदीय प्रणालीला प्राधान्य दिले. त्यांनी संघराज्य व्यवस्थेसाठी जोरदार समर्थन दिले.

कायदामंत्री म्हणून डॉ. आंबेडकर हे संविधान सभेत मांडण्यात आलेल्या हिंदू कोड विधेयकातील मुख्य शिल्पकार होते. त्यांनी सर्व कायदेशीर बाबीमध्ये पुरुष आणि स्त्रियांची समानता प्रस्थापित केली, मालमत्तेचे हक्क आणि स्त्रियांना दत्तक घेण्याचा हक्क, घटस्फोट घेण्याचा हक्क, पुरुष आणि स्त्रियांना समान वारसा मिळविण्याचा हक्क मिळवून दिला.

कामगार कल्याण संदर्भात बाबासाहेबांचे योगदान महत्वपूर्ण असून महिला व बाल कामगारांच्या संदर्भात विविध कायदे करण्याचे श्रेयही त्यांनाच देण्यात येते. कामाचे तास, कामाच्या वेळा, मातृत्व लाभ, वैद्यकीय सेवा, कारखाना अधिनियम, खाण अधिनियम ई. करण्यात त्यांनी मोलाचे योगदान दिले.

उद्देश

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य जाणून घेणे.
2. डॉ. बाबासाहेबांचे राष्ट्र निर्मितीत योगदान जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी तथ्य संकलनासाठी द्वितीयक स्रोतांचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

राष्ट्र उभारणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजव्यवस्थेत असणारी घाण कमी केली. येथील धर्म संस्थेत वाहणाऱ्या गटाराला शुध्द करण्याचे आटोकाट प्रयत्न त्यांनी केले. समाजातील विषमता दूर करण्याच्या हेतूने अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजाची कैफियत समाजासमोर मांडण्यासाठी मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता. प्रबुद्ध भारत अशी वृत्तपत्रे चालवली. राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक घडामोडी तसेच नवसमाज निर्मितीसाठी त्यांनी त्यातून लिखाण केले.

संत कबीर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराज या व्यक्तिमत्त्वांच्या कार्याचा व विचाराचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. 1927 साली रायगड जिल्ह्यातील महाड येथे अस्पृश्यांना चवदार तळ्यावर पाणी भरता यावे यासाठी सत्याग्रह केला. त्यांनी केलेला सत्याग्रह केवळ तळे आणि मंदिरासाठी नव्हता

तर तो लढा तत्कालीन अस्पृश्यांमधील आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी व मानवी हक्कासाठी होता. त्यांनी हिंदू धर्मात राहूनच अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.

बाबासाहेबांनी शिक्षण, अंधश्रद्धा, राजकीय व प्रशासकीय व्यवस्था, स्त्रियांची स्थिती अशा विविध बाबीकडे त्यांनी लक्ष दिले. स्त्रियांची सामाजिक प्रतिष्ठा, संपत्ती मधील हक्क इत्यादीसाठी ते लढले. स्वातंत्र्योत्तर भारतात अस्पृश्यांच्या स्वातंत्र्याला काहीच किंमत नसेल आणि त्यातून अनेक गुंतागुंतीच्या समस्या निर्माण होतील असे होऊ नये यासाठी त्यांनी अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य हाती घेतले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौध्द तत्वज्ञानाचे ज्ञानामृत प्राशन केले होते. 'अल्ल दीप भव' म्हणजेच स्वयंप्रकाशित व्हा हि बुद्धाची शिकवण त्यांनी दिली होती. शिका संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा असा संदेश देऊन समाज परिवर्तनासाठी सक्रीय होण्याचा मार्ग दाखवला. प्रजा, शील आणि करुणेचा महामंत्र देऊन समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व आणि सामाजिक न्याय या मुलभूत तत्वावर आधारलेल्या लोकशाहीच्या प्रस्थापनेचे लक्ष समोर ठेवले. महात्मा ज्योतिबा फुले नंतर शिक्षणाचे महत्व पटकून देण्याचे कार्य आंबेडकर यांनी केले. शिक्षण हे समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना मिळावे यासाठी 'पीपल्स एजुकेशन सोसायटी' ची निर्मिती करून 20 जून, 1946 ला मिलिंद महाविद्यालयाचे दरवाजे सर्वांसाठी खुले केले.

बारमाही वाहणाऱ्या आणि प्रचंड पूर येणाऱ्या नद्यामुळे जीविताचे आणि मालमत्तेचे प्रचंड नुकसान होते. गंगा, ब्रह्मपुत्रा, महानदी आणि गोदावरी या नद्याचे पाणी जर दक्षिणेकडील कावेरी, कृष्णा या नद्यामध्ये स्थलांतरित करता आले तर तेथील दुष्काळ कमी व्हायला मदत होईल यासाठी आंतरराष्ट्रीय नदी जोड प्रकल्पाची कल्पना त्यांनी मांडली. देशाची भौगोलिक रचना लक्षात घेऊन एकाच वेळी पूर नियंत्रण व दुष्काळ नियंत्रणासाठी देशातील सर्व मोठ्या नद्या एकमेकींना जोडण्याचा महत्वाकांक्षी योजना बाबासाहेबांनी मांडली. हिराकुंड, दामोदर, सोन या नद्या संबंधीचे प्रकल्प हे बाबासाहेबांच्या प्रगल्भ आणि कल्पक प्रतिभा सामर्थ्याची मूर्त रूपे आहेत.

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या देशाला सर्वात मोठे दिलेले योगदान जर कोणते असेल तर भारतीय संविधान होय. या संविधानात 395 कलमे व 8 परिशिष्टे असून जगातील सर्वात मोठी राज्यघटना म्हणून ओळखली जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 2 वर्ष 11 महिने 17 दिवस संविधान लिहिण्यासाठी लागले होते अखेर 26 नोव्हेंबर 1949 ला राज्यघटना समिती कडे सुपूर्द केली. भारतीय राज्यघनेविषयी नेल्सन मंडेला म्हणतात की, "भारताकडून घेण्यासारखी एकच गोष्ट आहे ती म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लिहिलेली राज्यघटना होय."

डॉ. बाबासाहेब हे भारतातील त्यांच्या समकालीन लोकांपेक्षा तीन बाबतीत वेगळे होते. एक म्हण विद्वान, सामाजिक क्रांतिकारक आणि राजकारणी म्हणून स्वतःमध्ये या गुणांचे एकत्रीकरण होते. जे एखाद्याला क्वचितच प्राप्त होते त्यामुळे ते त्या काळाच्या इतर बौद्धिक व्याक्तीमात्वापेक्षा वेगळे

बनले. त्यांच्या काळातील महत्वपूर्ण समस्या समजून घेण्याची आणि भारतीय समाजातील समस्यावर तोडगा काढण्याच्या हेतूने प्रेरित होते. या प्रेरणेने त्यांनी काही वेळा निर्णायकपणे देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासाला आकार दिला.

निष्कर्ष

डॉ. आंबेडकर यांचे आयुष्य अल्प होते (65 वर्ष) तरीही ते सर्वात उल्लेखनीय आहेत. वाईट वागणूक मिळण्यापासून ते भारतीय राज्यघटनेचा जनक होईपर्यंत कशाचीही तमा न बाळगता सतत कार्यमग्न होते. डॉ. आंबेडकर एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व होते. दलितांचा खऱ्या अर्थाने उद्धार करणारा, एक महान नेता आणि राष्ट्रभक्त, एक महान लेखक, एक महान शिक्षण तज्ञ, राजकीय तत्वज्ञ, एक महान धार्मिक मार्गदर्शक आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या या सर्व बाबीकडे मजबूत मानवतावादी विचार होते.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. खंदारे, आर. बी., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीत योगदान, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव.
2. मुकेश सिंह, डॉ. भीमराव आंबेडकर, वंदना पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
3. धनंजय कीर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉपुलर प्रकाशन, मुंबई.
4. प्रदीप गायकवाड, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची समग्र भाषणे, क्षितीज पब्लिकेशन, नागपूर
5. डॉ. विजय खरे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि राष्ट्रीय सुरक्षा, सुगावा प्रकाशन, पुणे
6. लोकराज्य, एप्रिल 2018.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार विषयक योगदान

प्रा. ज्ञानेश्वर एन. कामडी

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

Mob.: 7709074990, Email: dnyaneshwarkamdi66@gmail.com

सारांश

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्यात विविध क्षेत्रात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, औद्योगिक, घटनात्मक अश्या सर्वच क्षेत्रात क्रांतिकारक बदल घडवून आणण्यास मोलाचे योगदान दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सर्वच क्षेत्रात सखोल अभ्यास होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांचा काळातील सर्वाधिक उच्च विद्याविभूषित व्यक्ती होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 1896 ते 1923 अशा 27 वर्षांच्या कालावधीत मुंबई विद्यापीठ, कोलंबिया विद्यापीठ, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स आणि ग्रेज इन या सर्व शिक्षण संस्थामधून उच्च शिक्षण घेतले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित, शोषित वर्गाला न्याय मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. माणसाला या समाजात माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार डॉ. बाबासाहेबांनी दिला. कामगारांवर होणारे अन्याय त्यांनी जवळून बघितले होते. हा अन्याय रोखण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी 'स्वतंत्र मजूर पक्षा' ची स्थापना केली. कामगार वर्ग मग तो पुरुष असो अथवा स्त्री त्यांच्यासाठी केलेले कार्य खूप महत्वपूर्ण आहे. एक श्रमिक किंवा कामगार म्हणून आज त्यांना ज्या विविध सोयी सवलती प्राप्त होत आहे, हे सर्व कामगारांना मिळवून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी अथक परिश्रम केले. कामगारांना योग्य वेतन, पगारी सुट्ट्या, नुकसान भरपाई, विमा तसेच महिला कामगारांना प्रसूतीच्या काळात पगारी रजा, पुरुषाप्रमाणेच वेतन मिळविण्याचा अधिकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मिळवून दिला. मजूरमंत्री या पदावर असताना बाबासाहेबांनी कामगारांचा हिताचे अनेक कायदे संमत केले. अशाप्रकारे या शोध निबंधातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारविषयक योगदानाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बीजशब्द: मजूरमंत्री, स्वतंत्र मजूर पक्ष, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सेवायोजन कार्यालय, कामगार कल्याण, कामगार विषयक कायदे.

प्रस्तावना

घटनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विविध क्षेत्रातील कामगिरी अतिशय मोलाची आहे. त्यापैकी कामगाराप्रती त्यांचे योगदान अतुलनीय आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विदेशातून अर्थशास्त्र या विषयात डॉक्टरेट पदवी मिळविणारे पहिले भारतीय होते. तसेच ते दक्षिण आशियातून दोनदा डॉक्टरेट पदव्या मिळविणारे पहिले दक्षिण आशियाई म्हणून सुद्धा ओळखले जाते. सन 1912 मध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी बी.ए. परीक्षा उत्तीर्ण केली. त्यामध्ये त्यांचे मुख्य विषय अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र हे होते. तसेच अर्थशास्त्र या विषयात एम.ए. करण्यासाठी बाबासाहेबांनी अमेरिकेतील न्यूयॉर्क या शहरातील कोलंबिया विद्यापीठामध्ये प्रवेश मिळविला. एम.ए. च्या पदवीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'एशंट इंडियन कॉमर्स' या विषयावर प्रबंध सादर केला होता. 1921 मध्ये एम. एस्सी व 1923 मध्ये डी. एस्सी या पदव्या प्राप्त केल्या. डी. एस्सी साठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'द प्रॉब्लेम ऑफ रूपी' हा अर्थशास्त्रीय प्रबंध सादर केला होता.

डॉ. बाबासाहेब हे गरीबीत वाढलेले होते. त्यामुळे त्यांना कामगारांची बिकट अवस्थेची जाण होती. मालक कामगारांकडून काम करून घेत पण योग्य वेतन त्यांना मिळत नसे. कामगारांना गुलामासारखी वागणूक मिळायची. कामगारामध्ये जातीवरून भेदभाव होत होता. दलित कामगारांना कमी वेतन असलेले काम दिले जात होते. स्त्री कामगारावर सुद्धा अन्याय होत होता. सर्व कामगारांना समान वागणूक मिळवून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी प्रयत्न केले. श्रमिकांना संपाचा हक्क मिळवून दिला, महिलांना सोयी सवलती तसेच त्यांना काम करण्यास समान संधी उपलब्ध करून दिली. आज प्रत्येक कामगाराला पगारी सुद्धा, कामाचे तास, किमान वेतन, विमा, नुकसानभरपाई तसेच इतर सोयी सवलती मिळत आहेत त्याचे सर्व श्रेय या महामानवास म्हणजेच दलितांचे, कामगारांचे शुभचिंतक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाते. या लेखात मी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारविषयक योगदानाबद्दल पुनरावलोकन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार क्षेत्रातील योगदान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बालपण गरीब वर्गात गेले. त्यामुळे गरीब वर्गातील प्रत्येक व्यक्ती कामगार असल्यामुळे त्यांना श्रमिकांचे जीवन व मालक वर्गाकडून त्यांचे होणारे शोषण याबाबतची पूर्ण कल्पना होती. श्रमिक वर्गाला मग ती स्त्री असो वा पुरुष त्यांना न्याय मिळवून देण्याचे काम जर कुणी केले असेल तर ते थोर महान व्यक्ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. त्यांनी फक्त कामगारांसाठीच मोलाचे कार्य केले असे नाही तर भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगता यावे तसेच त्याला गुलामगिरीतून बाहेर काढून सन्मान व स्वातंत्र्य प्रदान करण्याचे कार्य देखील या महामानवाने केले.

भारतीय समाजामध्ये जातिभेद फोफावला होता. याच जातिभेदामध्ये प्रत्येक श्रमिक भरडला जात होता. कारखान्यात कामगाराला कामावर घेताना स्पृश्य-अस्पृश्य असा भेदभाव केला जात होता. तेव्हा

कामगारांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी व अन्यायाविरुद्ध लढा देण्यासाठी बाबासाहेबांनी ऑगस्ट 1936 मध्ये 'स्वतंत्र मजूर पक्षाची' स्थापना केली. या स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या कार्यक्रमात शेतीच्या उत्पादनात वाढ करण्याच्या दृष्टीने भू-तारण बँका, सहकारी व विपणन समित्या स्थापन करणे, जुने उद्योगांना तसेच उपलब्ध संसाधनावर आधारित नवीन उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, जमीनदारी पद्धतीमध्ये लूट होत होती ती रोखण्यासाठी योग्य ते कायदे करणे, तसेच कामगारांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी प्रयत्न करणे, औद्योगिक कामगारांना सामाजिक सुरक्षिततेचे लाभ मिळवून देण्यासाठी आवश्यक कायदे करणे, तसेच भूमिहीन श्रमिकांना, बेकारांना काम उपलब्ध करून देणाऱ्या योजना आणण्याचा प्रयत्न करणे इत्यादी महत्त्वपूर्ण बाबींचा समावेश करण्यात आला होता. एकंदरीत स्वतंत्र मजूर पक्षाचा कार्यक्रम हा सर्वव्यापी होता. कामगारांच्या कल्याणासाठी सर्वतोपरी गोष्टीचा विचार यामध्ये करण्यात आला होता.

कामगारांना संपाचा हक्क मिळवून देण्यात मजूरमंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मोलाचा वाटा आहे. बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीमध्ये 15 सप्टेंबर 1938 या दिवशी सरकारने 'इंडस्ट्रीअल डिस्पुट्स बिल' मांडले होते. या विधेयकामध्ये कामगारांच्या हक्कावर दडपण आणणाऱ्या तरतुदी होत्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा या विधेयकाला तीव्र विरोध होता. यावर चर्चा करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले की, 'लोकशाहीत व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हक्क जर न्याय्य ठरतो तर संपाचाही हक्क मान्य करावाच लागेल, कारण एखाद्याला इच्छेविरुद्ध काम करण्यास बाध्य करणे म्हणजे गुलामगिरी होय'. संपाला बेकायदेशीर ठरवून त्याविरुद्ध शिक्षेची तरतूद या विधेयकात करण्यात आली. यावर डॉ. बाबासाहेबांनी म्हटले की 'संप म्हणजे 'सेवाशर्तीचा भंग' ठरतो, मग असा करारभंग झाला असेल तर त्याला 'नागरी गैरकृत्य' असे म्हणता येईल.'

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री कामगारांसाठी अनेक कायदे संमत केले. सन 1943 मध्ये त्यांनी खाण क्षेत्रातील नियमात सुधारणा करून स्त्री कामगारांना प्रसुती काळात प्रसुती भत्ता मिळविण्याचा हक्क मिळवून दिला. तसेच प्रसुतीपूर्व व प्रसुतीनंतरच्या काळात पगारी रजा प्राप्त करण्याचा हक्क मिळवून दिला. तसेच स्त्री कामगारांच्या मुलांसाठी पाळणाघरांची सोय उपलब्ध करून देण्याचे कार्य बाबासाहेबांनी केले.

कामगारांविषयी बाबासाहेबांचे कार्य अतुलनीय आहे. कामगारांच्या हितासाठी त्यांनी अनेक कायदे निर्माण केले. कामगारांना पगारी सुद्ध्या मिळवून देण्यासाठी बाबासाहेबांनी एप्रिल 1944 ला भरपगारी रजेचे विधेयक मंजूर करून घेतले. कामगारांना किमान वेतन मिळावे यासाठी 'किमान वेतन कायदा' 1948 निर्माण केला. तसेच कामगारांना नुकसान भरपाई मिळावी याकरिता 'कामगार भरपाई कायदा' तयार केला. कामगारांचे औद्योगिक विवाद मिटविण्यासाठी योग्य ती यंत्रणा उभारण्यासाठीची तरतूद कायद्यात केली. सप्टेंबर 1943 मध्ये झालेल्या त्रिपक्षीय कामगार परिषदेत बाबासाहेबांनी अध्यक्षस्थान भुषवून त्यात कामगारांच्या मूलभूत गरजा तसेच कामगारांच्या सामाजिक सुरक्षिततेसंबंधी अनेक ठराव

संमत केले. कोकणातील बहुजन कामगारांचे शोषण थांबविण्यासाठी खोती पद्धत बंद करण्यासंबंधी बिल मांडले. कामगारासाठी सेवायोजन कार्यालयाची स्थापना केली. कामाच्या तासामध्ये महत्त्वपूर्ण सुधारणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली व कायद्यात तशी तरतूद करण्यात आली. अशाप्रकारे कामगारांच्या हितासाठी, कल्याणासाठी तसेच त्यांना महत्त्वपूर्ण हक्क मिळवून देण्याच्या कार्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अविस्मरणीय आहे.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगारांना न्याय मिळवून देण्यासाठी केलेले कार्य अतुलनीय आहे. आज प्रत्येक कामगाराला त्याच्या सुरक्षा, कल्याण तसेच स्वातंत्र्यासंबंधी जे हक्क व अधिकार प्राप्त झाले आहे त्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाते. कामगारांची होणारी पिळवणूक व शोषण यावर पूर्णपणे कायद्याने प्रतिबंध घालण्याचे कार्य बाबासाहेबांनी केले. तसेच स्त्रियांना सन्मान व समान संधी मिळवून दिली. एकंदरीत श्रमिकाला मजबूत बनवण्याचे कार्य बाबासाहेबांनी केले.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक चिंतन - डॉ. विजय कविमंडन, श्री. मंगेश प्रकाशन, 2012.
2. आंबेडकर आणि माक्स, रावसाहेब कसबे, सुगावा प्रकाशक पूणे 30 ISBN: 81-88764-63-9
3. Socio-economy and political vision of Dr. B. R. Ambedkar, Edited by S. N. Mishra.
4. Ambedkars Contribution for Economic Planning and Development - Its Relevance - P. Abraham.
5. https://mr.m.wikipedia.org/wiki/बाबासाहेब_आंबेडकर
6. www.maxwoman.in/amp/maxwoman-blog/economic-thoughts-of-doctor-babasaheb-ambedkar-738290
7. babasahebekvichar.blogspot.com

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. हेमंतकुमार बागडे

प्राध्यापक तथा मराठी विभाग प्रमुख

इंदिरा गांधी कला, वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, जि. नागपूर

Mob.: 8793221476

घोषवारा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आयुष्यभर खडतर ज्ञानसाधना करून विधिशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र या विषयांमध्ये प्रभुत्व संपादन केले. दलित, शोषित, वंचित आणि पीडित समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांनी आपले आयुष्य समर्पित केले. ते पत्रकार, शिक्षणतज्ञ प्रज्ञासूर्य, विश्वभूषण होते. त्यांनी 'लोकशिक्षक' या नात्याने अनेक शैक्षणिक कार्ये करून आपले शिक्षणविषयक विचार मांडले. भारतीय समाज हा परंपरागत वर्णव्यवस्थेवर आधारित होता. त्यामुळे समाजामध्ये विषमता मोठ्या प्रमाणात रुजलेली होती. तेव्हा ही विषमता नष्ट करण्यासाठी सर्वात प्रभावी माध्यम म्हणजे शिक्षण होय, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मत होते. शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवी मनातील बुरसटलेले विचार बाहेर पडू शकतील यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या जीवनामध्ये शिक्षणावर अधिक भर दिला. शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे या माध्यमातून लोकशाही शासनव्यवस्थेत वरिष्ठातील वरिष्ठ पद जाती, धर्माच्या या विषमतेच्या आधारावरून प्राप्त होऊ शकत नाही तर ते शिक्षणाच्याच माध्यमातून शक्य आहे, असा त्यांचा विश्वास होता. हे विचार आजही प्रासंगिक आहेत. वर्तमान काळातील दारिद्र्य, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, आर्थिक विषमता, शोषण, गुन्हेगारी, जातीयता, धर्मांधता, वर्णभेद, स्त्रियांच्या समस्या, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, एकात्मतेचा प्रश्न, भ्रष्टाचार इत्यादी नानाविध समस्यांचे निवारण करण्याचे शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची वर्तमान काळातील उपयुक्तता पाहण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत प्रकरणामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक विचारांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

बीजशब्द: शिक्षण, अधिकार, अंधश्रद्धा, भ्रष्टाचार, स्त्री विकास, नैतिकता.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व्यापक होते. समाजातील बहुजनांना समाजव्यवस्थेमध्ये जर सहभाग प्राप्त करून घ्यायचा असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरे माध्यम नाही.

विसाव्या शतकात आपल्या कार्य कर्तृत्वाचा अमित ठसा उमटविणाऱ्या व्यक्तीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समावेश होतो. “शिका, संघटित व्हा, आणि संघर्ष करा”. या त्यांनी दिलेल्या संदेशात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचाराचे सार स्पष्टपणे दृष्टीगोचर होते. समाज परिवर्तनासाठी शिक्षणाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे, हे ते जाणून होते. डॉ. आंबेडकरांनी जनसामान्यात शिक्षणविषयक जागृती निर्माण करून समताधिष्ठीत मूल्यांची प्रतिष्ठापणा करून त्यांनी आधुनिक भारताची रचना केली. स्त्री, दलित, पिडित, वंचित, दुर्बल, कामगार, भूमिहीन यांच्या जीवनात क्रांती घडविण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सिंहाचा वाटा असल्याचे दिसून येते.

भारतीय शिक्षणक्षेत्रात सध्या ज्या विविध प्रकारच्या सुधारणा घडून येत आहेत त्यांची आवश्यकता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्यापूर्वीच अधोरेखित केली होती. डॉ. आंबेडकरांना भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण क्षेत्रातील सुधारणा केवळ आवश्यकच नाही तर अपरिहार्य वाटत होत्या. तेव्हा डॉ. आंबेडकरांचा भर हा शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणावर आणि सार्वत्रिकीकरणावर होता. जोपर्यंत सर्व भारतीयांचे शैक्षणिकदृष्ट्या सबलीकरण होणार नाही, तोपर्यंत भारतात विकासाची संकल्पना आकाराला येणार नाही, अशी डॉ. आंबेडकरांची धारणा होती. शिक्षणाचे लोकशाहीकरण हा डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक न्याय या संकल्पनेचा अविभाज्य घटक होता. डॉ. आंबेडकर शिक्षणाकडे मुक्तीचा मार्ग म्हणून पाहत होते. भारतातील सर्व मागास जाती-जमातींना तसेच महिलांना शोषणाच्या आणि पिढवणूकीच्या दुष्टचक्रातून मुक्त व्हायचे असेल तर शिक्षण हा महत्वाचा घटक आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून अधिकाराची जाणीव होत असते. परंतु, या माध्यमांच्या आधारे व्यक्तीला आपल्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अधिकारांची जाणीव होणार नाही तोपर्यंत त्याच्या अधिकाराचे हनन होत राहिल. अशी डॉ. आंबेडकरांची भूमिका होती. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतातील विषमतेवर, अन्यायावर आणि शोषणावर आधारित समाजव्यवस्थेचे बळी ठरलेल्या सर्व घटकांना शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा हा मुक्ती मंत्र दिला होता.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

- 1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास करणे.
- 2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची वर्तमान काळातील उपयुक्तता तपासणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार

भारतीय समाजव्यवस्थेत वर्षानुवर्षे चालत आलेली विषमता, अनिष्ट रुढी परंपरा, अंधश्रद्धा, जातीयता, अस्पृश्यता, गुलामगिरी, शिक्षणाचा अभाव, धर्माच्या नावाखाली केले जाणारे शोषण व अन्याय-अत्याचार बघून आंबेडकर अस्वस्थ झाले आणि यातून मुक्त व्हायचे असल्यास शिक्षण हाच यावर उपाय आहे हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणून शिक्षणाचे महत्व विषद करतांना ते म्हणतात, “उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस बलहीन होऊन अल्पायुशी होतो तसेच शिक्षणाच्या

अभावी निर्बुद्ध राहिल्यास तो जिवंतपणे दुसऱ्यांचा गुलाम होतो." त्यामुळे शिक्षण हाच जीवन विकासाचा मार्ग आहे, हे त्यांनी जाणले होते.

प्राथमिक शिक्षण

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्थेनुसार अगदी खालच्या म्हणजे शुद्र वर्णातील होते. या देशातील बहुजन वर्ग हा निरक्षर आहे आणि लोकशाही देशाचा विकास शिक्षणाशिवाय शक्य नाही हे त्यांना माहित होते. म्हणूनच ते म्हणतात, "प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार होण्यास कैक शतके लागतील." म्हणूनच बाबासाहेबांनी सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला होता. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे, असे म्हणताना ते मोफतही असावे, असेही त्यांना अभिप्रेत होते.

उच्च शिक्षण

समाजाची तत्कालीन स्थिती पाहू जाता ती जर दूर करायची असेल तर प्राथमिक शिक्षणापेक्षाही उच्च शिक्षणाला जास्त महत्व दिले पाहिजे, असे त्यांना वाटत होते. म्हणून विद्यार्थ्यांना उद्देशून दिलेल्या भाषणात ते म्हणतात, "आज जर मी उपस्थित लोकांमध्ये खडा मारला तर तो बी. ए. झालेल्यालाच लागेल. पण, त्यापेक्षाही उच्च शिक्षण घ्यायला पाहिजे. तसेच एक मुलगा बी. ए. झाल्याने अस्पृश्य समाजास जो आधार होईल तसा एक हजार मुले चौथी शिकून पास झाले तरी होणार नाही. म्हणून समाजाचा उद्धार होण्यासाठी उच्च अधिकाराची पदे मिळणे गरजेचे आहे व त्यासाठी उच्च शिक्षण घेतल्याशिवाय पर्याय नाही." त्यांच्या मते उच्च शिक्षणामुळे समाजात नेते उत्पन्न होतात आणि समाजात चांगले नेते असल्याशिवाय समाज प्रगती करू शकणार नाही. त्यासाठी उच्च शिक्षण घ्यायलाच पाहिजे. समाजाची उन्नती त्या त्या समाजातील बुद्धीमान होतकरू तरुणांच्या हातात असते. हिंदू समाज व्यवस्थेत अस्पृश्यांची कशी फसवणूक झाली, ते उच्च शिक्षणाशिवाय अस्पृश्यांना लक्षात येणार नाही आणि ते स्वउद्धारासाठी प्रेरित होणार नाहीत. म्हणून भारतातील सर्व प्रकारच्या सामाजिक प्रश्नांवर शिक्षण प्रसार हाच एकमेव तोडगा आहे, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते.

स्त्री शिक्षण

भारतीय धर्मव्यवस्थेने स्त्री शुद्रांना शिक्षणापासून वंचित ठेवल्यामुळे त्यांची प्रगती झाली नाही. परंतु, बाबासाहेबांचा स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन अत्यंत उदात्त होता. ते स्त्री शिक्षणाचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. अमेरिकेहून आपल्या वडिलांचे मित्र जमादार यांना लिहिलेल्या पत्रात बाबासाहेबांनी "मुलांसोबत मुलींनाही शिक्षण दिले तर आपल्या समाजाची प्रगती अधिक झपाट्याने होईल, हा विचार आपल्या सर्व कार्यकर्त्यांना पटवून सांगा." असे म्हटले होते.

डिसेंबर 1927 साली महाड येथे भरलेल्या सत्याग्रह परिषदेसमोर स्त्रियांना उद्देशून केलेल्या भाषणात मुलांच्या शिक्षणाबरोबर मुलींनाही शिक्षण देण्याचे आवाहन करतांना बाबासाहेब म्हणतात, "ज्ञान आणि विद्या ह्या गोष्टी काही पुरुषांसाठीच नाहीत त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. ही गोष्ट आपल्या पूर्वजांनीही ओळखली होती. नाही तर जे लोक पलटणीत राहिले त्या लोकांनी आपल्या मुलीला जे शिक्षण दिले ते दिले नसते." खान तशी माती ही गोष्ट ध्यानात ठेवून आपली पुढील पिढी जर तुम्हाला सुधारावयाची असेल तर तुम्ही मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका.

सहशिक्षण

काळाची गरज लक्षात घेता पुराणमतवाद्यांनी स्त्री शिक्षणाला फारसा विरोध दर्शविला नाही मात्र स्त्री-पुरुषांना एकत्र शिक्षण दिल्यास स्त्रीचा विनय आणि पुरुषाची नितीमत्ता धोक्यात येईल, असे सांगून ठामपणे विरोध केला. परंतु, बाबासाहेबांनी पुराणमतवाद्यांच्या ह्या कल्पनेवर कडाडून टीका करित नितिमत्तेला पोषक असे वातावरण जर खरोखरच निर्माण करावयाचे असेल तर स्त्री-पुरुषांना एकत्र शिक्षण दिले गेले पाहिजे तरच नितिमत्ता शाबूत राहू शकते असा दृढ विश्वास व्यक्त करित स्त्री-पुरुष सहशिक्षणाचा पुरस्कार केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर केवळ सहशिक्षणाचा विचार मांडून थांबले नाहीत तर त्यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या वतीने मुंबईला सिद्धार्थ महाविद्यालय व औरंगाबाद (सध्याचे संभाजीनगर) ला मिलींद महाविद्यालयाची स्थापना करून मुलांबरोबर मुलींच्या शिक्षणाचीही सोय उपलब्ध करून दिली. मिलींद महाविद्यालयाच्या कोनशिला समारंभाप्रसंगी दिलेल्या भाषणात ते म्हणतात, "मिलींद महाविद्यालयाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या महाविद्यालयामध्ये मुलांच्या बरोबर मुलीही शिक्षण घेत आहेत. सामाजिक मागासलेल्या आणि सहशिक्षणाचा गंधही नसलेल्या या भागात सहशिक्षणाचा एक नवीन पायंडा या मिलींद महाविद्यालयाने घातला आहे." अशा प्रकारे बाबासाहेबांनी स्त्री-पुरुष शिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे.

शिक्षणाची पवित्रता व मूल्यशिक्षण

शिक्षण हे मागासलेल्या व अल्पसंख्यांक लोकांच्या हितसंबंधाचे रक्षण करणारे असावे, असे त्यांना वाटत होते. शिक्षण हे पवित्र क्षेत्र असून ज्याचा शिक्षणाशी संबंध नाही, शिक्षणाशी गंधवार्ता नाही, अशा भ्रष्टाचारी व अपात्र लोकांच्या हातात हे पवित्र क्षेत्र राहू नये, असे त्यांना वाटायचे. याविषयी ते म्हणतात, "शिक्षण ही बाब रस्ते बांधणे, गटार साफ ठेवणे, वगैरे बाबींपेक्षा निराळ्या प्रकारची आहे. बारभाईचा कारभार तेथे उपयोगी नाही. प्रांतिक स्वायत्तता मागा आणि राष्ट्रीय दृष्टीने शिक्षणाचे धोरण ठरवा. आमची त्याला हरकत नाही परंतु, शिक्षणात एकसूत्रीपणा असला पाहिजे शाळांचा कारभार शिस्तीने चालला पाहिजे आणि शिक्षण चोख असले पाहिजे. भलत्याच माणसांना शिक्षणात ढवळाढवळ करण्यास सवड मिळता कामा नये."

शिक्षणामुळे माणसाचा सर्वांगीण विकास साधता येतो. म्हणून समाजात मूल्ये रुजवायची असतील तर समाजाला नैतिक शिक्षणाची गरज आहे. विद्येला शील आणि करुणा यांची साथ मिळणे आवश्यक आहे. विद्या प्राप्त करणारा हुशार माणूसच दुसऱ्याला फसविण्याचा प्रयत्न करतो परंतु, त्याला जर सदाचाराची जोड मिळाली तर तो दुसऱ्यांना फसविणार नाही. म्हणूनच शिकलेल्यांमध्ये शीलाची महत्वाची गरज आहे. शिक्षणाबरोबरच माणसाचे शीलही सुधारले पाहिजे. मूल्य शिक्षणासाठी नैतिक शिक्षणाची गरज आहे असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच बाबासाहेब शिक्षणातील नितीमत्ता, सचोटी, पवित्र्य या गुणांचा आग्रह धरतात. ज्ञान आणि व्यक्तिविकास यांच्या साधनेचे साधन म्हणून ते शिक्षणाकडे बघतात. शाळेत मुलांची मते सुसंस्कृत करून त्यांना समाजहितास योग्य असे वळण लावायचे असते. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक तयार करण्याचे कारखाने आहेत.

दलितांचे शिक्षण

अस्पृश्य समाजाची सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरीतून सुटका करण्यासाठी त्यांना जागृत करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे हा समाज शिक्षित झाला तरच त्याची उन्नती होऊ शकते असे बाबासाहेबांना वाटत होते. त्यामुळे अगदी सुरुवातीपासूनच त्यांनी अस्पृश्य समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्याच्या कार्यावर भर दिला. अस्पृश्य समाजाचे योग्य शिक्षण झाल्यास हा समाज आपल्या हक्काविषयी जागरूक राहिल व ते हक्क मिळविण्यासाठी प्रयत्न करील असा त्यांचा विश्वास होता. यासाठीच त्यांनी 20 जुलै 1924 रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभेची' स्थापना केली व त्याद्वारे अस्पृश्य समाजासाठी वाचनालये, प्रौढांसाठी रात्रीच्या शाळा सुरू केल्या व दलितांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहित केले.

दलितांच्या सर्वांगीण उन्नतीला सहाय्यभूत ठरणारे शिक्षण मिळणे हे त्यांना सुलभ व्हावे म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सरकारशी लढा दिला. ते म्हणतात, दलित वर्गातील शिक्षण ही फार खर्चाची बाब होता कामा नये. उलट ह्या खालच्या वर्गाला वरच्या पातळीवर आणण्यासाठी त्यांना सवलती दिल्या पाहिजेत.

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे एक अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, पत्रकारिता, कायदे अशा विविध क्षेत्रात आपल्या अमोघ कर्तृत्वाने व कुशल नेतृत्वाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दीनदलितांच्या, श्रमिकांच्या, विस्थापितांच्या, शोषितांच्या अंधकारमय जीवनाला प्रज्ञेचा संदेश दिला. गलितगात्र झालेल्या मनामनातून समाजक्रांतीचे स्फूर्तिलिंग चेतवून मुर्दाड झालेल्या समाजाला आपल्या हक्काप्रती जागृत केले. त्यांचे जीवन एका उफाळलेल्या महासागरासारखे होते. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे हत्यार आहे. त्याचा उपयोग झाला पाहिजे, असे त्यांना वाटत असे. जो समाज अशिक्षित असतो तो शिक्षणाअभावी सर्वस्व गमावलेला असतो, शिक्षणाने माणसात कर्तव्य

आणि हक्काची जाणीव निर्माण होते, समाजाच्या सर्व थरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे. “शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, ते जो प्राशन करील तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही.” अशा अत्यंत सोप्या भाषेत शिक्षणापासून वंचित समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. भी. रा. आंबेडकर, बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख, संपादक - रत्नाकर गणवीर, नागपूर 1976.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जनता, दि. 22/09/1951, औरंगाबाद (सध्याचे संभाजीनगर) येथील मिर्लींद महाविद्यालयाच्या कोनशिला समारंभाप्रसंगी दिलेले भाषण.
3. भी. रा. आंबेडकर, बहिष्कृत भारतातील स्फूटलेख, संपादक - रत्नाकर गणवीर, नागपूर 1981, पृ. 44.
4. भी. रा. आंबेडकर, प्रा. हुदलीकर यांनी घेतलेली मुलाखत, नवयुग, दि. 13/04/1947.
5. जाधव नरेंद्र (1992): “डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान”, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
6. आगलावे प्रदीप (2008): “सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
7. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, कुळकर्णी मृणाल (2014): “सामाजिक संशोधन पद्धती”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

सामाजिक न्याय आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक चिकित्सक अध्ययन

डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

आदर्श कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, देसाईगंज (वडसा), जि. गडचिरोली

Mob.: 8975108432, Email: Subhashupate05@gmail.com

सारांश

प्रजासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नवसमाजरचनेचे युगीन स्वप्न पाहता, त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचे आकलन तत्कालीन राजकीय परिस्थिती पेक्षाही सामाजिक विषमतेचे आकलन करणे अगत्याचे आहे. आधुनिक विचारवंत असे मानतात की "Social form of human beings is always inseparable from the cultural meanings, values. and norms. Besides, the dimension of personality of its members; any real human group is always exposed to the two dimensional socio-cultural reality. भारतीय समाजात मालकी हक्काचा जन्म झाला; तेव्हापासून शोषणसत्ता, दुःख, दैन्य, दास्यता, देवधर्म, कर्मकांड, स्वर्गनरकात मोक्षाची मानसिकता निर्माण करून येथील नागरिकांना धार्मिक गुलाम बनविण्यात आले. सामाजिक न्यायासाठी आपल्या भारतीय दलित, शोषित, पिडित, निरक्षर लोकांना फार मोठा संघर्ष करावा लागला. या संघर्षातूनच महात्मा फूले, छत्रपती शाहू, कबीर व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर निर्माण झालेत. भारताच्या नवनिर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अतुलनीय आहे. भारतीय संविधानाच्या निर्मिती त्यांचे हे श्रेष्ठत्व प्रमाणित होते. कोट्यावधींना 'माणूस' म्हणून जीवन देणाऱ्या बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'सामाजिक न्यायाची संकल्पना मांडली. त्या संदर्भाने हा लेखन प्रपंच.

मूळ शब्द: समता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, संविधान, नागरीक

प्रस्तावना

"If slavery is not wrong nothing is wrong" जर गुलामगिरी वाईट नसेल तर जगातील कोणतीही गोष्ट वाईट नाही असे अब्राहम लिंकन म्हणतात. गुलामगिरीने जगात गुलाम आणि मालक या दोन वर्गांना जन्म दिला आहे. दुसऱ्यावर अधिकार गाजविणे म्हणजे त्याच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याची गळचेपी करणे होय. यातूनच मालकीची भावना निर्माण होते. "प्रत्येक मानवाचे सामाजिक जीवन हे सांस्कृतिक जीवनप्रवाहातून विभक्त करता येत नाही. सामाजिक प्रक्रिया या सांस्कृतिक अर्थ, मूल्ये व

संकेतांचा परिपाक असतात. प्रज्ञासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रखर सामाजिक वास्तवाला नुसते सामोरेचे गेले नाहीत, तर त्यांनी या प्रक्रियांशी लढून एक नवे सामाजिक वातावरण बनविण्याचा विचारपूर्वक प्रयत्न केला. त्यांचा सकल जीवन संघर्ष हा या सामाजिक लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी त्यांनी केलेला निरंतर संघर्ष होता” भोवताली घडणाऱ्या सर्व प्रक्रिया या सामाजिक प्रक्रिया आहेत असे मानले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ अंतर्मुख चिंतनशील नव्हते, तर बहिर्मुखी विचारवंतही होते.

डॉ. आंबेडकरांचे लोकानुवर्ती व्यक्तिमत्व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "मानवी मनाचे संस्कृतिकरण शारीरिक वासना तृप्ती नव्हे. सुसंस्कृत जीवन जगण्यासाठी मनुष्याला मोकळा वेळ पाहिजे. तसेच मनुष्याच्या गरजा भागविण्याला आवश्यक अशी वस्तू निर्माण करण्याचे साधन शोधून काढल्याशिवाय मनुष्याचे कष्ट कमी होणार नाहीत व त्याला विश्रांतीचे क्षण लाभणे शक्य नाही." आज समाजामध्ये विविध घटना, कायदे पारित होताना पाहतो. त्यामध्ये शोषित, वंचित समाज, दुर्बल समाजघटक ज्यांना दिव्यांग म्हटले जाते ते शारीरिक अपंगत्व असलेले, किंवा मानसिक शिथिलता असलेले, तृतीय पंथीय, तसेच महिला या साऱ्यांच्या हिताची चिंता जर कोणी केली असेल, तर ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नुसते विचारच नव्हे, तर 'जगणे' आणि 'सामाजिक न्याय' या दोन गोष्टी एकमेकांशी इतक्या पूरक आहेत की दोघांनाही एकमेकांपासून वेगळे करताच येऊ शकत नाही.

भारतासारख्या खंडप्राय देशामध्ये प्रादेशिक, भाषिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधता मोठ्या प्रमाणात आहे. मात्र भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून भारतात एकसंघ ठेवण्याचे कार्य प्रामुख्याने होत आहे. 'आम्ही सर्व भारतीय लोक' ही एकात्मतेची भावना संविधानाच्या प्रास्तविकेत मांडली असून, भारताच्या प्रत्येक नागरिकास सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक न्याय, विचार आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य दर्जाची व संधीची समानता प्राप्त करून देण्याचे आश्वासन दिलेले आहे. म्हणूनच भारताचे संविधान नवभारताचे प्रेरणास्त्रात ठरले. "भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी सामाजिक न्याय, प्रस्थापित करण्याची तत्वे प्रस्थापित केलेली आहेत. वास्तविक हे त्यांच्या जीवनाचे सारतत्व आहे. त्यांच्या प्रत्येक लढ्याचे तेच अंतिम साध्य होते. त्यांनी प्रत्येक क्षणी समाजाला एकसंघ बांधण्याचा प्रयत्न केला. समाजात एकात्मतेची उभारणी केली. त्यामुळेच बाबासाहेब सामाजिक न्यायाचेही प्रमुख शिल्पकार ठरतात."

सामाजिक न्यायावर आधारित समाजाची उभारणी करणे हा राज्यसंस्थेचा मुख्य उद्देश होय, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, त्यांच्या मते, न्यायातील अभाव म्हणजे लोकशाहीच्या मार्गात निर्माण करणारे अडसर होत. जर समाज, सामाजिक वस्तुस्थिती व व्यवहार अडवू शकला नाही तर सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी होऊ शकते. भारत स्वतंत्र होण्याचे सर्व कार्यभाग साधून पूर्ण होईल असे नाही. भारत एक राष्ट्र बनले पाहिजे, ज्यात प्रत्येक नागरिकाला धार्मिक, आर्थिक व राजकीय हक्क मिळाले तर व्यक्तीच्या पूर्ण विकासाला वाव मिळेल, असे विचार त्यांनी मूक नायकातून व्यक्त

केले. सामाजिक न्यायाचा अभाव असेल तर लोकशाहीच्या धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक जीवनात विषमता निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही. "सामाजिक विषमता निर्माण झाली तर राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ उरणार नाही. प्रत्येक व्यक्तिला आपल्या उन्नतीसाठी योग्य संधी उपलब्ध असावी. अशी समाजरचना असावी. समता - स्वातंत्र्य - बंधुता या तीन मूल्यांना जेथे एकत्रित होता येईल तेथेच सामाजिक न्याय प्रस्तावित होतो. सामाजिक न्यायाला आर्थिक न्यायापेक्षा प्राथमिक स्थान आहे."

कोणताही महापुरुष आपल्या जीवनात काही उदात्त स्वप्ने पाहतो. त्यांच्या स्वप्नांना वैचारिक अधिष्ठान असते. ती स्वप्ने मानवी कल्याणाची पथदर्शक असतात. बऱ्याचवेळा त्यातील काही स्वप्ने पूर्ण होतात, काही अपूरी राहतात. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या जीवनात अनेक स्वप्ने पाहिली होती. जी त्यांनी सत्यात उतरवली. बाबासाहेबांनी सातत्याने भारतातील दलित, शोषित, वंचित, उपेक्षित समूहाच्या उत्थानाचा विचार केला. त्यांना त्यांचे हक्क, अधिकार मिळावेत, त्यांच्यावरील अन्याय दूर होऊन त्यांना न्याय मिळावा यासाठी बाबासाहेबांनी अविरत प्रयत्न केले. राजकीय स्वातंत्र्यापूर्वी सामाजिक सुधारणा आवश्यक असते. सामाजिक अनिष्टांचा नाश हीच सामाजिक न्याय व समाज सुधारणेची मूळ संकल्पना आहे. मानवतावादाची सोपी, सुलभ परिभाषा सांगायची झाल्यास माणसाने माणसाशी मानवतेप्रमाणे वागणे व व्यवहार करणे म्हणजे मानवतावाद.

बाबासाहेबांचा लढा हा भारतातील सामाजिक विषमतेविरुद्ध होता. कारण ही विषमता पिढ्यानपिढ्या दलित समूहांना गुलाम करून ठेवत होती. त्याचे माणूसपण नाकारत होती. उदा. चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर सत्याग्रह याचे उच्चाटन करण्यासाठी बाबासाहेबांनी उभारलेल्या विविध, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक संस्थांचा उद्देशही तोच होता. महत्वाची गोष्ट म्हणजे बाबासाहेबांनी भारतीय समाजाचे मूलगामी चिंतन करून विविध ग्रंथ लिहिले. या ग्रंथांना संशोधन, विश्लेषण, मूल्यमापनाची वस्तुनिष्ठ बैठक होती. 'भारतातील जाती, त्यांची उत्पत्ती विकास', 'जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन', 'शूद्र पूर्वी कोण होते?', 'अस्पृश्य मूळचे कोण आणि ते अस्पृश्य कसे बनले?' इत्यादी बाबासाहेबांनी भारतीय समाजाची चिकित्सा केली. भारतातील सामाजिक गुलामगिरीचे कारण इथली पारंपरिक धर्मव्यवस्था असल्याचे त्यांनी विशद केले. गुलामांना गुलामगिरीची जाणीव करून देऊन या व्यवस्थांविरुद्ध आवाज उठवण्याची उर्जा त्यांनी दिली. याच आंबेडकरी उर्जेतून अस्मितादर्श होऊन इथला समाज जागृत झाला. त्याला आत्मभान मिळाले. तो आपल्या हक्कासाठी लढू लागला.

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मानवतावादी मूल्यांवर अधिष्ठित एकात्म समाज त्यांना अपेक्षित होता. यासाठी, सामाजिक न्यायाची तत्वे त्यांनी भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात मांडली. या तत्वांच्या अंमलबजावणीसाठी संविधानात तरतूद केली. संविधानाची निर्मिती करत असताना बाबासाहेबांच्या विचारविश्वात संपूर्ण भारतीय समाज होता. प्रत्येक उपेक्षित समूहांना सामाजिक न्याय मिळावा, ही त्यांची भूमिका होती. यात कामगार, शेतकरी, मजूर, बेराजगार, भटके, वंचित व आदिवासी समूह यांचा समावेश होता. स्त्रिला तिचे हक्क व अधिकार कायद्याच्या माध्यमातून दर्जाकित केले.

'हिंदू कोड बिल' हा बाबासाहेबांनी लिहिलेला भारतीय स्त्रीच्या मुक्तीचा जाहीरनामाच आहे. यातून स्त्रीच्या अस्तित्वाची मांडणी त्यांनी केली. स्त्रियांच्या हक्कासाठी त्यांनी आपल्या मंत्रीपदाचा त्याग केला. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी आज जे अनेक कायदे केले जात आहेत. त्यामागे बाबासाहेबांची विचारदृष्टी आहे. हे विसरून चालणार नाही.

मानवी हक्क नागरी समाजाचे प्रतिबिंब आहे. हिंदू समाजाचे पतनाचे प्रमुख कारण असे की सामान्य लोकांनी मानवाचे जन्मसिद्ध अधिकार समजून घेतले नाहीत किंवा त्या जन्मसिद्ध मानवी अधिकारांना प्राप्त करण्याचा कोणताही प्रयत्न झाला नाही. याच बाबीतून क्रांतिकारक बाबींचा उगम झाला. 25 डिसेंबर 1927 ला मनुस्मृती दहन आंदोलन, 2 मार्च 1930 ला काळाराम मंदिर प्रवेश आंदोलन, चवदार तळ्याचे मोठे आंदोलन यासारख्या प्रमुख आंदोलनातून डॉ. आंबेडकरांनी मानवी हक्क प्राप्तीचा एल्गार केला. 27 जानेवारी 1919 राउथ ब्यूरो कमिटीपुढे भारतीय अस्पृश्यांच्या वतीने जी साक्ष दिली ज्यात बाबासाहेब म्हणाले, स्वराज्य हा जसा ब्राम्हणांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे, तसाच अस्पृश्यांचाही आहे. पुढारलेल्या वर्गांनी दलिताना शिक्षण द्यायचे व त्यांचा सामाजिक दर्जा वाढवायचा तेव्हाच भारताच्या स्वातंत्र्याचा सुदिन येईल. प्रत्येकाला समाजात मानाचे, हक्काचे व न्यायाचे स्थान मजबूत करायचे असेल तर शिक्षणाच्या मार्गाशिवाय पर्याय नाही. याच मुद्द्याला धरून महात्मा जोतिराव फुले म्हणतात "विद्येविना मती गेली, मती विना निती गेली, नितीविना गती गेली, गतिविना वित्त गेले, वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले". डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक न्यायासाठी किती सजग, सतर्क व आग्रही होते याचा अंदाज सहज येतो. 'न्यायालयीन न्याय' हा एखाद्या माणसासाठीचा असेल पण 'सामाजिकन्याय' हा समाजाच्या सकारात्मक परिवर्तनाची क्रिया आहे. प्रेरणा आहे. म्हणून इथे समाजाच्या मानवी मूल्यांचा जयघोष करत त्या मूल्यांना समाजात प्रस्थापित करण्याचा हेतू असतो. या सर्व परिघामध्ये डॉ. बाबासाहेबांचे विचार आणि कृती ही सामाजिक न्यायाची एक प्रक्रियाच होती. डॉ. आंबेडकरांनी जे स्वतः आयुष्यभरात जे दुःख, ज्या वेदना सहन केल्या ते त्यांनी केवळ स्वतःच्या मानल्या नाहीत; तर समाजाचा विचार केला. आज सगळा समाजही याच वंचितपणाच्या दुःखातून जात आहे; याचा त्यांनी विचार केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जेव्हा संधी मिळाली तेव्हा 'मी म्हणजे समाज आणि समाज म्हणजे मीच' या भावनेतूनच निर्णय घेतला. त्यात पहिला निर्णय परदेशात शिक्षण घेण्याचा "मला परदेशात विविध देशातील समाजशास्त्रांचा अभ्यास करून तेथील समाज व कायद्यांचा अभ्यास करावयाचा आहे. तेव्हाच मला कळेल की, माझ्या समाजाची स्थिती इतकी दयनीय का आहे?"

सगळ्याच संधीपासून वंचित असलेल्यांना मानवी मूल्यांनी प्रस्थापित केलेले सर्व काही मिळावे, यासाठीच सामाजिक न्यायाचा ध्यास असतो. यास्तव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये अग्रक्रमी ठेवून त्यांनी समाजव्यवस्थेची आदर्श बांधणी असावी असे आवर्जून सांगितले. असे करताना 'नाही रे' गटातील खरोखर गरजू असलेल्यांना किमान जगण्याची पार्श्वभूमी

त्याबरोबरच प्रगतीच्या वाटा उपलब्ध असाव्यात, असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात. त्यासाठी त्यांनी जिकरीने राज्यघटनेच्या मसुद्यांचा अतिशय व्यासंगाने अर्थ लावला. "जगा आणि जगू द्या" व स्वातंत्र्य या सामाजिक न्यायासाठी मूलभूत बाबी आहेत. स्वातंत्र्यात अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य अत्यंत परिणामकारक ठरेल. 'Right to life' आणि 'Right to freedom' या तात्वांना शिरोभागी ठेवून संघर्ष आणि समन्वय बाबासाहेबांना अभिप्रेत होता. म्हणूनच तर संविधानाच्या प्रत्येक पानावर त्यांचे प्रतिबिंब खणखणीत दिसते. समाजात कोणत्याही प्रकारची असमानता, एखाद्या विशिष्ट घटकावर अन्याय होऊ नये याचे सविस्तर दर्शन म्हणजे म्हणजे भारताचे संविधान.

संविधानाने एक व्यक्तिविशेष देशाचा कर्तृसर्वा होणार नाही याची दखल घेतली आहे. खऱ्या अर्थाने भारतीय राजकीय व्यवस्था ही संसद, न्यायव्यवस्था आणि प्रशासन या तिघांच्या आधारावर अधिष्ठित आहे. त्यामुळे बहुमत प्राप्त राजकीय पक्ष हा स्वतःला देशाचा मालक समजू शकत नाही, कारण त्याला अडवणारी सक्षम अशी न्यायव्यवस्था संविधानात विराजमान आहे. एकमेकांना जाब विचारणाऱ्या संस्थेलाही जाब विचारण्यासाठी लोकांचे राज्य असणारी लोकशाही आहेच की, अर्थात सत्तास्थानी असणारे कोणीही कोणावर अन्याय करण्यास वाव नसेल. प्रशासकीय अधिकारी हा बदली होत असलेला असल्याने प्रशासनाच्या एकतेचा रंग संपूर्ण देशात विधिवत कायम आहे. यातला सामाजिक न्याय म्हणजे सगळ्यांना सर्व प्रकारच्या भौगोलिकतेची अनुभूती मिळावी आणि या देशाचे अखंडत्व अबाधित रहावे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात "जर संवैधानिक मार्गाने हक्क आणि न्याय मिळत असेल, मागण्या पूर्ण होऊ शकत असतील तर हिंसक आंदोलन करणे वा बंद पाळणे हे नैतिकतेला धरून नाही" यातच बाबासाहेबांचा सामाजिक न्यायाचा विचार अंतर्भूत आहे. तद्वतच पीडित सर्वांसाठी आरक्षण धर्मातील प्रथा, रूढी ज्यांच्यामुळे वेदना होतात व दुःखच वाट्याला येते. त्या प्रथांना मोडीत काढण्याचे कामही होत आहे. उदा. तिहेरी तलाक, तृतीयपंथी या संदर्भाने त्यांच्या जगण्याच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण कायदा परित झालेला आहेच आणि हे सगळे न्यायाचे आकृतीबंध आहेत आणि याचा पाया 'Right to Life' व Right to freedom हेच आहे असे बाबासाहेब आवर्जून सांगतात. प्रत्यक्षात महामानव डॉ. आंबेडकर हे वर्गाच्या बाहेर बसून शिकले हे विदारक सत्य आहे. त्याच महामानवाने आपणाला शिक्षणाचा मार्ग संविधानात्मक कायद्याद्वारे खुला केला, ज्यांना पाणी देण्यास नकार दिल्या गेला त्याच महामानवाने 15 धरणांचा आराखडा तयार केला. सोबतच देशात असलेला 'महत्वपूर्ण' 'नदीजोड प्रकल्प' बाबासाहेबांच्याच विचाराचा परिपाक आहे. ज्या महामानवाला रहायला घर नाकारले जायचे त्यांनीच गाववेशीबाहेरच्या वस्त्याच नव्हे तर आर्थिक, दुर्बल असणाऱ्या सबल समाजालाही निवारा, आरोग्य, शिक्षण आणि व्यवसायासाठीची सुवलतही संविधानाच्या मार्गाने उपलब्ध करून दिली हे त्रिकालाबाधीत सत्य आहे.

डॉ. बाबासाहेबांचे वास्तव्य असलेली प्रत्येक वास्तू जगभरासाठी वंदनीय ठरली आहे. त्यात लंडनचे घर, दादरचे राजगृह, बाबासाहेबांच्या स्पर्शाने पावन झालेली प्रत्येक वास्तू आज देशाचा मानबिंदू ठरत आहे. याच बाबासाहेबांच्या आदर्शातून वंचित समाजातला माणूस देशाचा राष्ट्रपती झाला व आजही आहे. आणि जातीव्यवस्थेच्या उतरंडीमध्ये कनिष्ठ असलेला माणूस पंतप्रधानही झाला. हाच तर खरा सामाजिक न्यायाचा पुरावा आपल्याला देता येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा न्याय हा एखाद्या जातीपुरता, बहुसंख्यांक, अल्पसंख्यांक या पठडीतील नव्हताच तर तो सर्वसमावेशक होता. डॉ. आंबेडकर म्हणतात “बहुसंख्यांकांनी अल्पसंख्यांकांना नामशेष करू नये. तसेच अल्पसंख्यांकांनीही गैरफायदा घेऊ नये. तर दोघांनीही योग्य तो समन्वय साधावा.” श्रीमंतांना लूटा आणि श्रम न करणाऱ्या गरिबांचे घर भरा असा सामाजिक न्याय नसून ज्याच्या त्याच्याकडेच राहू द्या. पण ज्याच्याकडे काहीच नाही त्याला स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची संधी द्या. त्यासाठी साथ द्या. असा अर्थपूर्ण सामाजिक न्याय त्यांना हवा होता.

राजकारणाच्या संदर्भात 'रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया' ची स्थापना, महाडचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, कोकणची खातेशाही बंद करा या सर्व लढ्यात बाबासाहेबांनी सर्व समाज बांधवांना सामील करून घेतले. कारण मानवी हक्काचा लढा कोण्या एका जातीचा नाही, तर स्वतःला 'माणूस' समजणाऱ्या साऱ्यांचा आहे असे ते ठणकावून सांगतात. आजच्या भारतीय राजकारणाचा गांभीर्याने विचार केला तर 'हा देश माझा आहे' म्हणणाऱ्या प्रत्येक नागरिकाचा समर्थ, सबल होण्याचा हा प्रवास कोठेतरी अविश्वसनीय, संशयास्पद, बनत चाललेला आहे. याचे एकमेव कारणच 'राजकारण' ही संकल्पना मोडीत निघून 'सत्ताकारण' ही महत्वाकांक्षी संकल्पना घेऊनच प्रवास सुरु आहे. जेव्हा संवैधानिक पद्धतीने सामाजिक आणि आर्थिक उद्देश प्राप्त करण्याचा मार्ग नव्हता तेव्हा असंवैधानिक पद्धती मोठ्या प्रमाणात न्यायसंगत होती. परंतु जिथे संवैधानिक पद्धती खुल्या आहेत तिथे असंवैधानिक पद्धती दुसरे-तिसरे काहीही नसून अराजकतेचे व्याकरण होय, याचा शक्य तेवढ्या लवकर त्याग करणेच सर्वांच्याच भल्याचे आहे.

निष्कर्ष

एकंदरीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे व्यक्तिमत्व आणि कार्यकर्तृत्व सर्वव्यापी असून, त्यात सामाजिक भानातून न्यायाची भूमिका सातत्याने दृग्गोचर होते. आज विविधतेने नटलेल्या भारतात जातीय संघर्ष, धार्मिक संघर्ष अस्तित्त्व कायम राखून आहे. समाजात वास्तव निर्माण करणारी शांतता आणि सुव्यवस्थेचा अभाव मानवी समाजाचे मांगल्य नष्ट करू पाहत आहे. वरवर कायद्याने जातीयता संपल्याचे भाव दिसत असले तरी लोकांच्या मनातून जातियतेची भावना नष्ट झालेली नाही. 'जाता जात नाही ती जात' या अर्थाने जात अधिक प्रभावी ठरल्याचे अनुभवास येते. सोबतच धर्मधिता वाढते आहे आणि यातूनच सामाजिक विषमतेला खतपाणी घातले जातेय. या सर्व पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब

अंबेडकरांच्या उदात्त भावनेचा चुराडा होत आहे की काय? असे सामाजिक न्यायाची समकालिन प्रस्तुता अधिक महत्वाची ठरते आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. झिम्मरन कार्ल : 'सोशिलॉजिकल थिअरिज ऑफ पिटयन सारोकीन, पृ.क्र. 55
2. धारूरकर डॉ. वि. ल. : सामाजिक लोकशाही : डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय समाजशास्त्र. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मुंबई, पुनर्मुद्रण : ऑक्टोबर 1999 पृ.क्र. 123, 124.
3. कीर धनंजय : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर, मुंबई, 1986, पृ.क्र. 403
4. साधवी योगिता : सामाजिक न्याय आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाराष्ट्र टाईम्स 13 Apr - 2019.
5. तुपेरे डॉ. सारीपुत्र : पुढारी न्यूज E-paper, March 22, 2023
6. कांबळे डॉ. हर्षवर्धन : www.esakal.com - Wednesday, 27 octomber 2020
7. सरदार गं बा. : म. फुले व्यक्तित्व आणि विचार, मुंबई, 1981, पृ.क्र. 155
8. भोळे डॉ. भास्कर : आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अँड क. लक्ष्मण पब्लिशर्स, नागपूर, दु. आ. 2003
9. राव राघवेंद्र : 'डॉ. आंबेडकर्स पोलिटिकल आयडियाज: दि लिमिटेड ऑफ लिबरॉलिझम अ ब्रीफ कॉमेंट, के. के. ववळेकर, ए. एस. चौसाळकर (संपा), पोलिटिकल आयडियाज अँड लीडरशिप ऑफ डॉ. बी. आर. आंबेडकर, विश्वनिल, पुणे 1979, पृ.क्र. 147-148.
10. संपादक मंडळ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, पुनर्मुद्रण : ऑक्टोबर 1999.

बहु स्तरीय वास्तव सांगणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रो. डॉ. रेखा बाबाजी मेश्राम

वाणिज्य विभाग प्रमुख

नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपूर

Email: rekhameshram948gmail.com

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय संविधानाचे शिल्पकार होतेच शिवाय ते महान समाजसुधारक, न्याय शास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ आणि तत्त्वज्ञ देखील होते. स्वतंत्र भारताचे पहिले न्याय मंत्री असलेल्या बाबासाहेबांनी आयुष्यभर मागासलेल्या आणि दलितांच्या अन्यायाविरुद्ध आपले आयुष्य वेचले. दलितांचा उध्दारकर्ता असंच त्यांना आजही ओळखलं जातं. महिला आणि कामगारांच्या हक्कासाठी त्यांनी अनेक आंदोलने केली. अर्थशास्त्रात उच्चविद्याविभूषित असलेल्या आंबेडकरांनी कायदा, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र अशा अनेक विषयांवर संशोधने केली होती. त्यांचे भारताच्या राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात मोलाचे योगदान होते मध्य प्रदेशातील महु येथे बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म झाला. बाबासाहेबांच्या वडिलांचे नाव रामजी आणि आईचे नाव भीमाबाई असे होते. मध्य प्रदेशानंतर काही काळ दापोली, सातारा असे वास्तव्य करीत आंबेडकरांचे कुटुंब मुंबईत राहण्यास आले. बाबासाहेबांनी सुरुवातीचे शिक्षण मुंबईतील सरकारी शाळेत घेतले. बाबासाहेबांनी शिक्षण घेण्यासाठी खूप कष्ट सोसले. वयाच्या 14-15 वर्षी बाबासाहेब आंबेडकर यांचा विवाह दापोली येथील भिक् वलंगकर यांच्या मुलीशी म्हणजेच रमाबाई यांच्याशी झाला. बाबासाहेब आपल्या शालेय जीवनात 18 तास अभ्यास करत असत. मॅट्रिकची परीक्षा यशस्वीपणे उत्तीर्ण झाल्यानंतर बाबासाहेबांनी मुंबई विद्यापीठातून बी.ए. ची पदवी घेतली. बडोदा संस्थानाचे सयाजीराव गायकवाड यांच्या मदतीने बाबासाहेब उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेत गेले. कोलंबिया विद्यापीठातून अर्थशास्त्र विषयात एम.ए. ची पदवी संपादन केली. त्यानंतर याच विषयात डॉक्टरेट मिळवली. परदेशातील विद्यापीठातून अर्थशास्त्रात पदवी संपादन करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पहिले भारतीय होते. बाबासाहेबांनी दोन विषयात एम.ए. केले. दोन विषयात पीएच.डी. मिळवली. बार-अॅट-लॉ आणि डी. एससी पदवी घेतली. ग्रेज इन येथून बॅरिस्टर-अॅट-लॉ ही पदवी घेऊन 3 एप्रिल 1923 रोजी मुंबईत परतले.

बीजसंध्या: झुंजार व विद्रोही व्यक्तीमत्त्व, धार्मिकता, सामाजिक समानता, शेती व्यवस्था, राजकारण.

बाबासाहेबनी समाजकार्य करावे व अर्थाजनासाठी वकिली करावी असा निर्णय त्यांनी घेतला. सुरुवातीच्या काळात बाबासाहेबांनी उत्तम प्रकारे वकिली केली. सन 1920 मध्ये बाबासाहेबांनी

मूकनायक नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले. संपूर्ण देशात बहुसंख्य ठिकाणी अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठ्यावर पाणी भरण्याचा किंवा पिण्याचा अधिकार नव्हता. त्यामुळेच अस्पृश्यांना त्यांचा हक्क मिळवून देण्यासाठी बाबासाहेबांनी महाड येथे पिण्याच्या पाण्यासाठी सत्याग्रह करण्याचे ठरवले. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 20 जुलै 1924 रोजी मुंबई येथे 'बहिष्कृत हितकारिणी सभे'ची स्थापना केली. सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या तळागाळात फेकल्या गेलेल्यांना भारतीय समाजातील इतरांना बरोबर आणणे, हे ह्या सभेचे ध्येय होते. हिंदू असूनही हिंदूच्या मंदिरात प्रवेश मिळत नसल्यामुळे तो समानतेचा अधिकार मिळवण्यासाठी अमरावती येथील प्राचीन अंबाबाई मंदिरात, पुण्यातील पर्वती मंदिरात, नाशिक येथील काळाराम मंदिरात बाबासाहेबांनी मंदिर सत्याग्रह केला.

शेतीला उद्योग मानून पायाभूत सुविधा पुरवून शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास झाला पाहिजे. आर्थिक स्रोत तळागाळापर्यंत झिरपले म्हणजे ग्रामीण माणसाच्या मानसिकतेत सकारात्मक बदल घडतील. आर्थिक विषमता जितकी कमी होईल, तितकी जातीय भेदभावाची दरी कमी होईल, असे बाबासाहेबांना वाटत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सर्वात महत्त्वाची संकल्पना मांडली ती 'शेतीचे राष्ट्रीयकरण' करण्याची. पीकपद्धती, पाणी उपलब्धता, बांधबंदिस्ती, उत्पादकता वाढ, साठवण व्यवस्था, शेतमालाची विक्री, शेतमालाचे भाव या संदर्भात स्पष्ट नियम करावेत, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या संकल्पनातूनच कमाल जमीनधारणा कायदा, सावकारी व खोती पद्धतींना प्रतिबंध करणारा कायदा, सामूहिक शेतीचे प्रणालीवर आधारित शेती महामंडळ, राज्यातील नद्यांच्या खोऱ्यांची विभागणी व विकास, जलसंवर्धन योजना अमलात आल्या. शासनाने त्याबाबत कायदे व नियम बनविले. यामागे डॉ. बाबासाहेब यांच्या विचारांचाच प्रभाव दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समग्र पीडित, शोषित व दलितांचे प्रतिनिधी म्हणून लंडनच्या तिन्हीही गोलमेज परिषदांना हजर राहिले. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत अस्पृश्यांचे हितसंरक्षण करण्याच्या हेतूने त्यांनी इंडियन राऊंटेबल कॉन्फरन्सला मागण्या सादर केल्या. इ.स. 1920 च्या दशकाच्या अखेरीस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलितांचे राजकीय नेते बनले होते. इ.स. 1932 रोजी ब्रिटिश मंत्रिमंडळाने पुणे करार मंजूर करून घेतला. त्यावर मंत्रिमंडळाने शिक्कामोर्तब केले. मजुरांना, कामगारांना हक्क व अधिकार मिळवून देण्यासाठी इ.स. 1936 मध्ये त्यांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना, दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून शिक्षणाची दारे खुली केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीमुक्तीचे पक्के समर्थक होते. त्यांच्यावर तथागत गौतम बुद्धांच्या शिकवणुकीचा आणि महात्मा जोतिबा फुलेंच्या कार्याचा प्रभाव होता. ते स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदामंत्री असलेल्या बाबासाहेब आंबेडकरांचा भारतीय संविधानात सिंहाचा वाटा होता. एवढे सूक्ष्म निरीक्षण असणारे आणि कोणावरही अन्याय न करता सर्वांना समान हक्क, अधिकार देणाऱ्या बाबासाहेबांच्या असामान्य बुद्धीची प्रचिती संविधानाच्या वाचनावरून, तरतुदींवरून येतेच. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे कोट्यवधी दलितांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी दिवसरात्र झटत होते. हिंदू धर्मात आपल्याला समतेची वागणूक देण्यात यावी यासाठी त्यांनी मोठा लढा दिला.

शेवटी हिंदू धर्म त्यागाचा म्हणजेच धर्मातराचा निर्णय घेतला. हिंदू धर्माचा त्याग केल्यानंतर कोणत्या धर्माचा स्वीकार करायचा, याबद्दल बाबासाहेबांनी सखोल विचार केला. हजारो कार्यकर्ते आणि अनुयायांचा बाबासाहेबांना पाठिंबा होता. अखेर बौद्ध धर्माचा बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वीकार केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली 2 मे 1950 रोजी भारतात पहिली सार्वजनिक बुद्ध जयंती दिल्ली येथे साजरी झाली. या जयंती समारोहास अनेक देशांचे वकील/प्रतिनिधी, भिक्खू समुदाय व सुमारे वीस हजार लोकांचा समुदायही उपस्थित होता. मार्च 1959 च्या एका अहवालानुसार देशात 1.5 ते 2 कोटी अस्पृश्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला होता. या घटनेची जागतिक इतिहासात नोंद झाली. या घटनेने भारतात बौद्ध धर्म पुनर्जीवित झाला.

कृषी व शेती संबंधीचे विचार

शेती व्यवसायाचा संबंध त्यांनी समाजव्यवस्थेशी जोडला होता. ग्रामीण भागातील जातीवर आधारित समाज व्यवस्थेचे कारण त्यांनी ग्रामीण आर्थिक व्यवस्थेमध्ये शोधले होते. त्यामुळेच जातीवर आधारित समाजव्यवस्था बदलायची, तर त्यासाठी शेतीमध्ये परिवर्तन घडवावे लागेल. शेतीला उद्योग मानून पायाभूत सुविधा पुरवून शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास झाला पाहिजे. शेतीसाठी जमीन व पाणी हे मुख्य घटक आहेत. पाण्याशिवाय शेतीचा विकास अशक्य आहे. शेतकऱ्याला शाश्वत पाणी मिळणे गरजेचे आहे. पाण्याशिवाय उत्पादकता वाढणे आणि शेतकऱ्यांचा आर्थिक स्तर उंचावणे शक्य नाही, हे त्यांनी ब्रिटीश सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले होते. शेतीला शाश्वत पाणी पुरविण्यासाठी नदीच्या पाण्याचे नियोजन झाले पाहिजे. देशात घडणारे दुष्काळ हे मानवनिर्मित आहेत. दुष्काळ हटवायचा तर दुष्काळात पाण्याचे नियोजन करावे. जिरायती शेती, बागायती करण्याचे प्रयत्न वाढवावेत. शेती व शेतमजूर समृद्ध झाला तरच देश समृद्ध होईल, असे मौलिक विचार त्यांनी मांडले. पाण्यासंदर्भात केवळ विचार व्यक्त न करता त्यांनी ब्रिटीश सरकारला, नदीच्या खोऱ्यातील पाण्याच्या नियोजनाची योजना सादर केली. ही योजना 'दामोदर खोरे परियोजना' म्हणून ओळखली जाते. आपल्या शासनाने 1996 मध्ये कृष्णा, गोदावरी, तापी, नर्मदा अशी खोऱ्यांची विभागणी केली. यावरून डॉ. बाबासाहेब यांच्या दूरदर्शीपणाची लांबी व खोली लक्षात येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सर्वात महत्त्वाची संकल्पना मांडली ती 'शेतीचे राष्ट्रीयकरण' करण्याची. शासनाने शेतजमिनी ताब्यात घेऊन, त्या विकसित कराव्यात, अशा विकसित शेतजमिनी शेतकऱ्यांना काही अटींवर कसण्यासाठी द्याव्यात. हा एका अर्थाने सामुदायिक शेतीचाच प्रयोग होता. अशी शेती करण्यासाठी शासनाने अधिनियम बनवावेत. मागणी व पुरवठा या अर्थशास्त्रीय नियमानुसार, शेतमालाला रास्त भाव मिळतील. त्याचबरोबर अतिरिक्त उत्पादन टाळून शेतमालाचे नुकसानही टळेल. आजही शेतकऱ्यांना शेतमालाला रास्त भाव मिळावा यासाठी शासनाशी झगडावे लागते. या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीसाठी अधिनियम व कायदा असावा ही संकल्पना मांडली. ही संकल्पना शेतकऱ्यांसाठी किती मोलाची आहे, हे अधोरेखित होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या काही संकल्पनातूनच कमाल जमीनधारणा कायदा,

सावकारी व खोती पद्धतींना प्रतिबंध करणारा कायदा, सामूहिक शेतीचे प्रणालीवर आधारित शेती महामंडळ, राज्यातील नद्यांच्या खोऱ्यांची विभागणी व विकास, जलसंवर्धन योजना अमलात आल्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य

शिक्षणामुळेच आपल्या जगण्यात आमूलाग्र बदल होऊ शकतो, हे त्यांनी जाणलं होतं. बाबासाहेबांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन किती प्रगल्भ आणि आधुनिक होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणवंचित दलित समाजाच्या शिक्षणासाठी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून दलित समाजाला जे शिक्षणाचे दान दिले ते जेवढे क्रांतिकारी आहे, तेवढेच मागासवर्गीयांच्या शिक्षणासंदर्भात बाबासाहेबांनी जे चिंतन केले तेही तितकेच मूलगामी स्वरूपाचे आहे. ज्ञानाअभावी व्यक्ती आणि समाजाचे नुकसान जसे होते, तसेच एखादी व्यक्ती वा समूहाला शिक्षण नाकारणे म्हणजे माणूस म्हणून त्याचे अस्तित्व नाकारून त्याच्या क्षमता मारून टाकणे होय; अशी बाबासाहेबांची शिक्षणविषयक धारणा होती. हिंदुस्तानातील दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याची सोय करून पूर्वीप्रमाणे त्यांना उच्चवर्गाची सेवा करण्यास भाग पाडणे नव्हे. खालच्या वर्गाची प्रगती मारून त्यांना दुसऱ्याचे गुलाम व्हावे लागत असल्यामुळे त्यांच्यात निर्माण होणारा न्यूनगंड नाहीसा करणे, हे खरे शिक्षणाचे ध्येय आहे. आमच्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर उच्चशिक्षण हेच एकमेव औषध आहे. तात्पर्य बाबासाहेबांना उच्चशिक्षणाद्वारे समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव ही मानवी मूल्ये स्वीकारलेला एक स्वाभिमानी आधुनिक समाज निर्माण करायचा होता. बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक चळवळीचा हाच खरा मूलाधार होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राजकीय कारकीर्द

बाबासाहेब आंबेडकर हे राजनितीतज्ज्ञ होते, त्यांना भारतीय इतिहासातील एक आघाडीचे राजकारणी म्हणूनही ओळखले जाते. आंबेडकरांनी इ.स. 1919 पासून सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांमध्ये काम करायला सुरु केले होते. इ.स. 1956 पर्यंत त्यांना अनेक राजकीय पदांवर नियुक्त केले गेले. डिसेंबर 1926 मध्ये मुंबईचे गव्हर्नर हेनरी स्टॅव्हले लॉरेन्स यांनी त्यांना मुंबई विधानपरिषदेचे (बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह काउन्सिल) सदस्य म्हणून नेमले. तेथे त्यांनी अनेकदा आर्थिक विषयांवर भाषणे दिली. ते 1936 पर्यंत मुंबई विधानपरिषदेचे सदस्य होते. अस्पृश्यांना कोणतेही राजकीय अधिकार नसतानाही त्यांना इ.स. 1930 मध्ये लंडन येथे भरलेल्या पहिल्या गोलमेज परिषदेस अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून आमंत्रण दिले गेले. या परिषदेत त्यांनी भारतातील अस्पृश्यांच्या परिस्थितीबद्दल आवाज उठवला आणि अस्पृश्यता निर्मूलनाची मागणी केली. त्यांनी पहिल्या व दुसऱ्या गोलमेज परिषदांमध्ये दलित वर्गाच्या मूलभूत हक्कांचा एक जाहीरनामा तयार केला आणि अल्पसंख्याकांसाठी नेमलेल्या समितीसमोर सादर केला. त्या जाहीरनाम्यात अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली होती. हा जाहीरनामा ब्रिटिश सरकारने मान्य केला. परंतु महात्मा गांधी यांनी स्वतंत्र मतदार संघाच्या संकल्पनेस प्रखर विरोध

केला व पुणे येथील येरवडा कारागृहात त्याविरुद्ध मरण उपोषण सुरू केले. याचे पर्यवसान पुणे करारात झाला.

ब्रिटिश संसदेने भारताच्या स्वातंत्र्याचा ठराव 15 जुलै 1947 रोजी स्वीकृत केल्यानंतर 3 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताच्या मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांची नावे जाहीर झाली. त्यात डॉ. आंबेडकरांची कायदे व न्यायमंत्री म्हणून नियुक्ती होती. यानंतर आंबेडकर संविधान समितीचे अध्यक्ष आणि कायदा व न्याय मंत्री अशी दुहेरी जबाबदारी पार पाडत होते. 15 ऑगस्टला देश स्वतंत्र झाल्यावर पंतप्रधान नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली सप्टेंबर 1947 मध्ये स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री म्हणून बाबासाहेब आंबेडकरांनी पदाची

शपथ घेतली. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सप्टेंबर 1947 ते ऑक्टोबर 1951 दरम्यान या पदावर कार्य केले. मुंबईतील वकिलांच्या संस्थेने 6 ऑगस्ट, 1947 रोजी स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या मंत्रिमंडळातील मंत्री म्हणून त्यांचा सत्कार केला.

स्त्रियांच्या हक्कांसाठी लढा व कार्य

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीमुक्तीचे समर्थक होते. त्यांच्यावर तथागत गौतम बुद्धांच्या शिकवणुकीचा आणि महात्मा जोतिबा फुलेंच्या कार्याचा प्रभाव होता. बाबासाहेबांच्या मते बुद्ध हेच स्त्री स्वातंत्र्याचे आद्य पुरस्कर्ते होत. ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्त्या आणि अभ्यासक डॉक्टर रूपा कुलकर्णी-बोधी यांच्या मते, 'भारतीय स्त्रीमुक्तीची खरी वैचारिक बैठक भगवान बुद्धांच्या भक्कम अशा समतावादी तत्त्वज्ञानाच्या पायावर उभी आहे, बाहेरून आयात केलेल्या एखाद्या जेंडर बेस्ड विचारावर नाही! आणि कायद्यावढेच बाबासाहेबांचे महत्त्वाचे योगदान म्हणजे त्यांनी दिलेली ही शुद्ध भारतीय बैठक. बाबासाहेबांच्या मते कोणत्याही समाजाचे मूल्यमापन त्या समाजातल्या स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे, यावरून करता येते. समाजाने स्त्रियांच्या विकासाकडे लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक असल्याची त्यांची आग्रही भूमिका होती. ही समग्र प्रगती केवळ पुरुषांचीच नव्हे, तर स्त्रियांची देखील होणे गरजेचे आहे, हे भान त्यांना विद्यार्थिदशेतच आले होते. ते स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. औरंगाबादला त्यांनी मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली इथे मुलींनाही प्रवेश दिला. खाण कामगार स्त्रीला प्रसूती भत्ता, कोळसा खाणीत काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांना पुरुषांइतकीच मजुरी, बहुपत्नीत्वाच्या प्रथेला पायबंद, मजूर व कष्टकरी स्त्रियांसाठी 21 दिवसांची किरकोळ रजा, एका महिन्याची हक्काची रजा, दुखापत झाल्यास नुकसान भरपाई आणि 20 वर्षांची सेवा झाल्यावर निवृत्तिवेतनाची तरतूद यांसारख्या महत्त्वाच्या निर्णयांचा उल्लेख करायला हवा. कामगार किंवा नोकरी करणाऱ्या स्त्रीला प्रसूती रजा मिळवून देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जगातील पहिले व्यक्ती आहेत, भारतानंतरच अनेक वर्षांनी इतर देशातील महिलांना प्रसूती रजा मंजूर झाल्या आहेत. बाबासाहेबांनी 1947 मध्ये कायदे मंत्री असताना हिंदू संहिता विधेयक अर्थात हिंदू कोड बिलाचा प्रस्ताव लोकसभेत मांडला. अस्पृश्यतेचे उच्चाटन, लग्नसंबंधातली स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रियांना काडीमोड घेण्याचा

अधिकार, वारसाहक्काचे लाभ स्त्रियांनाही देण्याची तरतूद या तत्त्वांचा यात समावेश होता. [236] [237] बाबासाहेबांच्या मते सामाजिक न्यायाचा लढा यशस्वी होण्यासाठी हिंदू समाजाच्या वैयक्तिक कायद्यामध्ये जाती व्यवस्था आणि पुरुषप्रधानता यांना नकार देऊन समान वैयक्तिक संबंधांची पायाभरणी करणे आवश्यक होते. या विधेयकाला प्रारंभी पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा पाठिंबा होता; पण काँग्रेसमधल्या सनातनी मंडळींचा टोकाचा विरोध आणि येऊ घातलेल्या निवडणुकांमुळे नेहरूंना प्रतिगामी शक्तीसमोर हार पत्करावी लागली. हिंदू कोड बिलाच्या विरोधात वल्लभभाई पटेल व राजेंद्र प्रसाद हे नेते प्रमुख होते.

डॉ. आंबेडकरांनी निर्वाचन आयोग, योजना आयोग, वित्त आयोग, महिला आणि पुरुषांकरता समान नागरी हिंदू संहिता, राज्य पुर्नगठन, मोठ्या आकाराच्या राज्यांना लहान आकारात संघटीत करणे, राज्याचे निती निर्देश तत्व, मौलिक अधिकार, मानवाधिकार, नियंत्रक आणि महालेखापरिक्षक, निर्वाचन आयुक्त आणि राजनैतिक सरंचना मजबुत करणारी सशक्त, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व विदेशी धोरणं देखील तयार केलीत.

इतकेच नव्हे तर डॉ. आंबेडकर आपल्या जिवनात सतत प्रयत्न करत राहिले व त्यांनी आपल्या कठिण संघर्षाने व प्रयत्नांच्या माध्यमातून लोकशाही मजबुत करणे, राज्यातील तिन अंगांना (स्वतंत्र न्यायपालिका, कार्यकारी, विधानमंडळ) यांना वेगवेगळं केलं सोबतच समान नागरिक अधिकारा अनुरूप एक व्यक्ति एक मत व एक मुल्य या तत्वाला प्रस्थापीत केले.

विलक्षण प्रतिभेचे धनी डॉ. आंबेडकरांनी न्यायपालिकेत, कार्यकारी व कार्यपालिकेत अनुसुचित जाती आणि जनजातीच्या लोकांचा सहभाग संविधानव्दारे सुनिश्चित केला आणि भविष्यात कोणत्याही प्रकारच्या निवडीत जसे ग्राम पंचायत, जिल्हा पंचायत, पंचायत राज यात सहभागाचा मार्ग प्रशस्त केला.

सहकारी आणि सामूहिक शेती सोबत उपलब्ध जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण करून जमिनीवर राज्याचे स्वामित्व स्थापीत करणे व सार्वजनिक प्राथमिक व्यवसाय, बँकिंग, विमा या उपक्रमांना राज्याच्या नियंत्रणाखाली ठेवण्याकरता जोरदार समर्थन दिले शिवाय शेतक. यांच्या लहान पिकांवर अवलंबून बेरोजगार मजुरांना रोजगाराच्या जास्तीत जास्त संधी प्राप्त व्हाव्यात याकरता त्यांनी औद्योगिकीकरणकरता सुध्दा बरेच कार्य

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अनेक घटनांपैकी वर उल्लेखित घटना ह्या निश्चितच भारतीय समाजावर दूरगामी परिणाम करणाऱ्या ठरल्या आहेत. सामाजिक समता निर्माण करणाऱ्या ठरल्या आहेत. बाबासाहेब हे फार दूरगामी विचार करणारे होते. सामाजिक विचार, धार्मिक विचार, आर्थिक विचार, शैक्षणिक विचार, कृषिविचार, बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार म्हणजे स्वराज्य,

राष्ट्रवाद, लोकशाही, मूलभूत हक्क. अल्पसंख्यकाचे हितरक्षण, समाजवाद, साम्यवाद, बौद्ध धर्म, इत्यादी संबंधीची विचार पाहता असे लक्षात याते कि ते एक बहुयायामी व्यक्तिमत्त्वाचे धनी होते. त्यांचा दूरदर्शीपणा, विचार करण्याची क्षमता याचा या प्रसंगी अभ्यास करता आला.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. शेतकऱ्यांचा प्रश्न, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लेखन आणि भाषणे, खंड -19 संपादक हरी नरके व इतर प्रकाशक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती महाराष्ट्र शासन.
2. हजारें मिलिंद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार, लोकराज्य मासिक, आक्टोबर 2006
3. दैनिक लोकसत्ता, नागपूर, 6 डिसेंबर व 13 डिसेंबर 2016.
4. खरात शंकरराव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे.
5. लोटे रा. ज. सामाजिक विचारवंत, पिंपळापुणे आणि कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पहिली आवृत्ती, 2014.
6. कराडे सदा (2007) धर्म निरपेक्षता आणि भारत, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
7. भारतातील सामाजिक समस्या - डॉ. भा. कि. खडसे - श्री मंगेश प्रकाशन, वर्धा.
8. सामाजिक न्याय आणि आरक्षण - श्री कृष्णा इंगळे - लोकराज्य-आक्टोबर-2006.
9. डॉ. प्रदीप आगलावे, भारतीय समाज संरचना आणि समस्या श्री साईनाथ प्रकाशन, 2003.
10. डॉ. अनिल सिंगारे व डॉ. विठ्ठल घुले अरुणा प्रकाशन 2009.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि वैश्विक चळवळ

डॉ. रवींद्र मुरमाडे

सहयोगी प्राध्यापक (मराठी विभाग)

डॉ. खत्री महाविद्यालय, तुकूम, चंद्रपूर

Mob.: 7620526834, Email: murmaderu06@gmail.com

सारांश

साधारणपणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे एकूणच व्यक्तिमत्व हे वैश्विक अंगाने ओतप्रोत भरले आहे. या देशाला इहवादाची, साम्यवादाची फार मोठी विज्ञाननिष्ठ परंपरा लाभली आहे. बाबासाहेबांच्या बौद्धिक घडणीत या परंपरेचा फार मोठा वाटा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तथागत बुद्ध प्रणीत ज्ञानपरंपरेची पेरणी येथे केली. जी सर्वानुकंपाय वैश्विक तत्वज्ञ म्हणून केली जाते. आपल्या वैश्विक विचाराने व विधायक मांडणीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे नाव न राहता एक वैश्विक विचार म्हणून पाश्चात्य राष्ट्रात स्वीकारले जातात. बाबासाहेबांची समाजाकडे पाहण्याची दृष्टी ही निश्चितच विज्ञानवादी आहे. म्हणूनच रूढी, प्रथा, परंपरा यांना मूठमाती देऊन नवीन वैश्विक विचार ते समाजात रूढ करताना दिसतात. समाजविधायक कार्याला अधिक गतिमान करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सार्वजनिक जीवनात स्वतःला झोकून देतात. मी आदिअंती केवळ भारतीयच आहे याची साक्ष ते 1938 साली केलेल्या भाषणातून देतात. यावरून राष्ट्राच्या अस्मितेबद्दल त्यांचेमध्ये अपार आदर दिसून येतो. समाजाविषयी व राष्ट्राविषयीचा कळवळा दिसून येतो.

बीजसंज्ञा: विधायकता, तत्वज्ञान, वैश्विकता, विषम समाजरचना, समता, बंधुता इ.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समता, स्वातंत्र्य व बंधुता या जीवनमुल्यांवर राबविलेल्या विविध चळवळींची दखल घेत त्यांच्या नावाने अनेक ठिकाणी चळवळी आणि संस्था उभ्या केल्या जात आहेत. ही बाबासाहेबांची किमया त्यांच्यात असणाऱ्या वैश्विक चळवळींची साक्ष देणारी आहे. त्यांच्या वैश्विक व्यक्तिमत्वाचा गौरव आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रूपाने राबविलेल्या चळवळीला जागतिक परिप्रेक्षात वेगळा आयाम व मध्यवर्ती स्थान निर्माण झाले आहे. जगाच्या पुढे असणारी ज्वलंत आव्हाने ही अनिवार्यपणे बाबासाहेबांमध्ये असणाऱ्या वैश्विक विचारांमध्ये आहे. चळवळीत आहे.

जगात निर्माण होणाऱ्या या विविध समस्या, प्रश्नांची शृंखला, एकतेचा अभाव, भयावह स्थिती, हुकुमशाहीजण्य परिस्थिती, भौतिक चंगळवाद, धार्मिक स्थिती, असहिष्णुता यावर उपाय केवळ बाबासाहेबांच्या मुलतत्ववादात सामावले आहे.

माणूसकेन्द्री चळवळ

शोषणमुक्त समाजनिर्मितीसाठी माणूसकेन्द्री चळवळ राबविणे काळाची गरज आहे. या जाणीवेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1920 च्या दशकात चळवळी राबविताना दिसतात. भारतातील जातीप्रथा हा केवळ ऐतिहासिक अपघात नसून हिंदू विचार विश्वाचा तो एक अविभाज्य भाग असल्याने या विचारविश्वाला आधारभूत असणाऱ्या सर्व धर्मशास्त्रांना व सामाजिक संस्थाना नकार दिल्याशिवाय जातीसंस्थेची पाळेमुळे उखडली जाणार नाहीत; असा बाबासाहेबांचा दृढ विश्वास होता. यासाठीच खरे तर जातीच्या प्रश्नांवर विचारांच्या व कृतीच्या पातळीवर अधिकाधिक प्रबोधन करणे काळाची गरज आहे. हे त्यांनी ओळखले होते. परिणामतः जातीप्रश्नावरील प्रबोधन हा जातीअंताच्या लढ्यामागील एक महत्वाचा टप्पा आहे. हे ते अचूकपणे जाणून होते. या धारणेतूनच बाबासाहेबांनी जातीप्रथेसंबंधीच्या संशोधनापासून ते वर्तमानपर्यंतच्या सर्व मार्गांनी प्रबोधनात्मक चळवळी राबविल्याचे दिसते. ह्याची सुरुवात त्यांनी 1917 साली त्यांनी आधीच्या वर्षी कोलम्बिया विद्यापीठातील परिसंवादात वाचलेल्या Casts in India: their Mechanism genesis and Development हा निबंध प्रसिद्ध झाला. ह्यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे मानुसकेन्द्री मूल्यांची जपणूक करणारे होते ह्याचा प्रत्यय येतो. चळवळ अधिक गतिमान व्हावी व त्या माध्यमातून येथील श्रमिक, शोषित, वंचित यांचे सामाजिक आर्थिक व राजकीय हित साधले जावे ह्यासाठी ते 1936 मध्ये स्वतंत्र्य मजूर पक्षाची स्थापना केली. यातून येथील शोषित जनसामान्याबद्दलचा असणारा त्यांचा कळवळा दिसून येतो. बाबासाहेब म्हणतात, “जेव्हा जेव्हा माझे व्यक्तिगत हितसंबंध आणि संबंध देशाचे हितसंबंध यांच्यामध्ये संघर्ष होण्याचा प्रसंग आला; तेव्हा तेव्हा माझ्या वैयक्तिक हितापेक्षा मी देशहिताला प्राधान्य दिले आहे; पण माझी आणखीही एक निष्ठा आहे. या अस्पृश्य समाजात मी जन्मलो, त्याला मी कधीही वाऱ्यावर सोडणार नाही. त्या समाजावरची निष्ठा, जेव्हा जेव्हा देश आणि अस्पृश्य यांच्या हितसंबंधात संघर्ष होण्याची वेळ येईल, तेव्हा मी देशापेक्षा अस्पृश्यांचे हितसंबंध जपण्यास प्राधान्य देईन.” यातून बाबासाहेबांचा समाजाकडे व राष्ट्राकडे पाहण्याचा दूरदृष्टीकोन लक्षात येतो.

समाज उत्थानाची चळवळ

प्रस्थापित व्यवस्थेला नकार देणे यासाठीच खरेतर डॉ. बाबासाहेबांनी अनेक चळवळी उभ्या केल्या महाडचा चवदार तळ्यांचा सत्याग्रह, नाशिकचे काळाराम मंदिर सत्याग्रह, पार्वतीचा सत्याग्रह हे सर्व बाबासाहेबांच्या वैश्विक चळवळींची केंद्रस्थाने ठरली. त्यातही 1956 ची धर्मान्तराची चळवळ ही खऱ्या अर्थाने मानवमुक्तीचा जणू जाहीरनामाच ठरला. धर्मांतर विषयक चळवळींचा अन्वयार्थ लावताना दोन गोष्टींचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. त्यातील पहिली म्हणजे बाबासाहेबांना धर्मांतराची आवश्यकता का वाटली? आणि दुसरे म्हणजे बाबासाहेबांनी बौद्ध धम्मच का स्वीकारला? यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाज विषयीची धारणा लक्षात येते. मुळातच कुशाग्र बुद्धीमत्ता असणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यानाही सामाजिक व धार्मिक विषमतेने ग्रासले होते. इथे माणूस मानसाला

परागंदा झाला होता. तरीही भारतीय नागरिक या नात्याने डॉ. बाबासाहेबानी विश्व कुटुंबाची विश्व राष्ट्राची मांडणी करताना दिसतात यातून बाबासाहेब हे विषमता विहीन, एकहृदय आणि एकचित्त जगाचे स्वप्न बघत होते, हा त्यांचा वैश्विक सेक्युल्यारीझमच होता. भारतासाठी समान नागरी कायदा ही त्यांची वैश्विक चळवळी मागील मुख्य भूमिका होती.

बाबासाहेब म्हणतात, 'माझे सामाजिक तत्वज्ञान हे निश्चितपणे तीन शब्दात गुंफले जाण्याचा संभव आहे. ते शब्द म्हणजे स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव तथापि हे माझे तत्वज्ञान मी फ्रेंच राज्यक्रांती पासून उसने घेतले आहे असे कोणी समजू नये. माझा गुरु बुद्ध त्यांच्या शिकावनुकीतून ते मी काढले आहे; पण अपरिमित स्वतंत्रतेने समतेचा नाश होतो आणि निर्भेड समानता स्वातंत्र्याला वाव ठेवीत नाही. माझ्या तत्वज्ञानात स्वातंत्र्य आणि समानता यांचे उल्लंघन होऊ नये म्हणून केवळ संरक्षण म्हणून निर्बंधाला स्थान आहे; परंतु निर्बंध हा स्वातंत्र्य नि समता या संबंधी होणाऱ्या उल्लंघना विरुद्ध हमी देऊ शकतो असा माझा विश्वास नाही. माझ्या तत्वज्ञानात बंधुतेला फार उच्च स्थान आहे'

लोकाभिमुख चळवळ

मानवी हक्क, प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य व बंधुता ही बाबासाहेबांची चळवळीची आधार स्थंभ आहेत. ज्या समाजात आपण राहतो, जगतो, वाढतो व विकास पावतो त्या समाजातील मानवी संबंधाची पुनर्रचना करणे हचो खरे तर या चळवळी मागील हेतू आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी ज्या ज्या चळवळी राबविल्या त्या केवळ आणि केवळ उच्च मानवी आदर्श जीवनाच्या प्राप्तीसाठी राबविल्या त्याला कुठेही धर्माचे अधिष्ठान नव्हते बाबासाहेबांची उभी हयात वेडगळ धर्म कल्पना व शोषण प्रधान धर्मावर टीका करण्यात तसेच धर्मजन्य अन्यायाचा प्रतिकार करण्यात गेली. ह्यामागे बुद्ध तत्वज्ञानाच्या निरंतर समाज क्रांतीचा जाहीरनामाच जणू ह्यातून प्रतिबिंबित होताना दिसतो. डॉ. बाबासाहेबांच्या वैश्विक चळवळीमधून सद्दिवेकवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि समाजवाद ही मुल्ये अधोरेखित होताना दिसतात. "जगातील कुणाही शोषणाविरुद्ध आवाज उठविणाऱ्या शोषित माणसांनी पेटून उठणे ही आंबेडकरी विचार उर्जेची फलश्रुती आहे" हे सुरेश साबळे यांनी काढलेले बाबासाहेबांच्या चळवळी विषयीचे विचार वर्तमान स्थितीत तंतोतंत लागू पडणारे आहेत.

समारोप

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वैश्विक चळवळ ही येथील मानवमुक्तीच्या लढ्याशी जुळली गेली शिवाय त्याची संपूर्ण पाळेमुळे तथागत बुद्ध व महात्मा फुले यांच्या समताधीष्टीत विचारांमध्ये दडली आहेत. तोच समतेचा विचार बाबासाहेब विविध चळवळी मधून सामाजाला दिशादर्शक ठरू पाहतात.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. फडके य. दी. : आंबेडकरी चळवळ, श्री विद्या प्रकाशन पुणे - 1990 पृ. 169
2. कसबे रावसाहेब : आंबेडकरवाद तत्व आणि व्यवहार, सुगावा प्रकाशन पुणे - 1989 पृ. 75
3. साबळे सुरेश : परिवर्तनवादी चळवळी चिंतन आणि प्रबोधन, अथर्व पब्लिकेशन जळगाव - 2021 पृ. 47

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीत योगदान

प्रा. मंजूषा भाऊरावजी कापसे

तासिका अधिव्याख्याता मराठी

इंदिरा गांधी कला, वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, जि. नागपूर

Mob.: 8767566829

घोषवारा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कोलंबिया आणि लंडन येथे अर्थशास्त्रीय संशोधन करताना आपले राष्ट्रप्रेम जागे ठेवले. त्यांचे डॉक्टरेटचे दोन्ही प्रबंध वाचताना त्यांच्यातला राष्ट्रप्रेमी तसेच वंचितांच्या जगण्याचा विचार करणारा अर्थशास्त्रज्ञ दिसत राहतो. भारताची आधुनिक पायावरील राष्ट्र म्हणून जडणघडण विसाव्या शतकात, 1920 ते 1950 च्या दशकांत झाली. या काळात राजकीय स्वातंत्र्य तर मिळालेच, पण राज्यघटना, राजकीय- आर्थिक आणि सामाजिक घडी, राज्यांची पुनर्रचना, फाळणी तसेच आर्थिक विकास आणि सामाजिक विकासाचा कृती-कार्यक्रम असे सारे या काळात घडत गेले. या पायावर आधुनिक भारतीय राष्ट्राची घडण झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा कार्यकाळही हाच आहे. मुंबईत 1918 साली त्यांचे नेतृत्व राजकीय क्षितिजावर उदयास आले. सुमारे 40 वर्षांच्या (1916-1956) काळात डॉ. आंबेडकर ज्ञानदान आणि नेतृत्व करित होते, राष्ट्राच्या उभारणीत योगदान देत होते. समस्या सोडवण्यासाठी धोरणे सुचवण्याची डॉ. आंबेडकरांची पद्धती त्यांच्या समकालीन नेत्यांपेक्षा निराळी होती. विषयाचा सखोल अभ्यास करून, कारणे ओळखून मगच उपाय शोधण्याची शिस्त त्यांच्यात होती. म्हणूनच, त्यांनी सुचवलेले उपाय हे आजही राष्ट्रापुढील समस्यांचा सामना करण्यासाठी समर्पक ठरतात. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र निर्मितीतील योगदानाचा अभ्यास केला आहे.

बीजशब्द: संविधान, लोकशाही, शेतमजूर, कामगार, धर्मनिरपेक्ष.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे संपूर्ण जगाला परिचित असलेले नाव आहे. परंतु, आजही त्यांच्या विचारांची संपूर्ण विश्वाला गरज आहे. विश्वामध्ये रशियन राज्यक्रांती, फ्रेंच राज्यक्रांती, अमेरिकन राज्यक्रांती या सर्व क्रांत्या घडून आल्या असल्या तरीही बाबासाहेबांनी घडवून आणलेली सामाजिक क्रांती ही सर्व स्तरावर श्रेष्ठ स्वरूपाची ठरते. प्रथम मी आणि नंतरही मी भारतीय आहे अशी प्रखर राष्ट्रवादाची भूमिका घेणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान राष्ट्राच्या उभारणीत अतुलनीय आहे

समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि राष्ट्रहितासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य झगडत राहणारे बाबासाहेब या देशाचे युगपुरुष आणि खरे देशभक्त आहे बाबासाहेबांचे विचार हे देश हिताचेच आहेत आजची म्हणजेच वर्तमान परिस्थितीतील आंतरराष्ट्रीय संबंध असतील किंवा नवे आर्थिक धोरण असेल, कामगारांचे प्रश्न असतील, वाढत्या लोकसंख्येचे धोरण असेल, स्त्रियांचे स्थान आणि त्यांचा अधिकार या सर्वांचे उत्तर बाबासाहेबांच्या विचारात दिसून येतो भारताचे एक जीव सुखी संपन्न व सर्वांगांनी प्रगत असे राष्ट्र घडविण्यात जातिसंस्था हा प्रमुख अडसर आहे. हा अडसर नष्ट करून भारताचे आदर्श राष्ट्र घडविण्यासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले. प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून ते साध्य केले. त्यांनी केलेल्या सामाजिक सुधारणांमुळे आज ते सामाजिक न्यायाचे प्रतीक बनले. डॉ. आंबेडकरांनी समाजातील सर्व स्तरांच्या विकासाचे स्वप्न बघितले होते. ते केवळ दलिताने उद्धारक नसून अस्पृश्य, मागास वर्ग, स्त्री, शेतकरी, शेतमजूर, कामगार अशा सर्वच क्षेत्रात त्यांची कामगिरी मौल्यवान राहिली आहे. त्यांचे सर्वात प्रभावी कार्य म्हणजे त्यांनी भारताला दिलेली अमूल्य अशी देणगी देशाचे संविधान आहे. त्यांच्या या सर्व योगदानाचा विचार केला तर राष्ट्र निर्माता म्हणून त्यांचे योगदान सर्वश्रेष्ठ स्वरूपाचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र निर्मितीतील योगदानाचा अभ्यास करणे.

राष्ट्राची संकल्पना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वतःच्या पद्धतीने स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होते. सन 1930-32 च्या पहिल्या गोलमेज परिषदेत ब्रिटिशांना त्यांनी सांगितले, “केवळ स्वराज्यातील राज्यघटनेमुळेच दलित वर्गास राजकीय सत्तासहभागाची संधी मिळू शकते. तसे न झाल्यास आमच्या लोकांना मुक्ती मिळणार नाही.” मात्र ‘स्वातंत्र्या’ची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची कल्पना काँग्रेस व इतरांपेक्षा वेगळी होती. त्यांच्या मते, राजकीय स्वातंत्र्य हा स्वातंत्र्याचा निव्वळ एक भाग झाला. अन्य भाग म्हणजे सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य, असमान हक्कांपासून मुक्ती. अस्पृश्य मानले गेलेल्यांना समान सामाजिक व आर्थिक हक्क. समान नागरिकत्वाचे हक्क देण्यात ‘जात’ हा अडथळा असल्यामुळे आधी सामाजिक-आर्थिक समानतेच्या हक्काचे संरक्षण करणाऱ्या तरतुदी करा, मग ब्रिटिशांकडून राजकीय स्वातंत्र्य घेऊच, असे त्यांचे मत होते. हा एकमेव मतभेद काँग्रेस आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या संकल्पनेत होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हा जो विषय तेव्हा लावून धरला, तो आजही महत्वाचाच ठरतो, कारण राज्यघटनेद्वारे अनुसूचित जातींना समान हक्क मिळूनही, त्यांना नागरिक म्हणून समान हक्क नाकारले जाण्याचे प्रसंग आजही येतात.

भारतीय संविधान आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

भारताला बाबासाहेबांनी दिलेली ही अमूल्य देणगी आहे शासन संस्था कुणाच्या हाती आहे यावर तिचे स्वरूप अवलंबलेले असते. पिळवणूक हा ज्यांचा पेशा आहे अशा वर्गाच्या हाती ही संस्था असली तर ती शिकारी कुत्र्याप्रमाणे सर्वसामान्य माणसाचे लचके तोडल्याशिवाय राहणार नाही आणि ही जर संस्था समता प्रस्थापित करण्यासाठी धडपडणाऱ्या वर्गाच्या हाती असली तर ती सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनातील काटे दूर करून तिथे मऊ लुसलुशीत हिरवळ फुलवेल. डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय संविधानात समता, न्याय, स्वतंत्र, बंधुता, मूलभूत हक्क सोबतच मानवाच्या मूलभूत कर्तव्याची जाणीव करून दिली आहे. भारतीय संविधानाची जगात सर्वश्रेष्ठ संविधान म्हणून ओळख आहे अनेक सुविधांचा अभ्यास करून बाबासाहेबांनी या संविधानाची निर्मिती केली आहे. भारतीय संविधानाने भारतीय माणसाला ताठ मानेने जगण्यास शिकविले आहे, स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ समजावून सांगितला आहे. संविधाना पूर्वी भारतीय समाज व्यवस्था कोणत्या थराला होती हे सर्वश्रुत आहे. परंतु, या संविधानाने अभिमान, समता, स्वातंत्र्य अशा अनेक बाबींनी भारतीय समाजव्यवस्थेला समृद्ध करण्याचे कार्य केलेले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून भारताला मजबूत अशी लोकशाही दिली आहे बाबासाहेब इंग्लंड मध्ये शिकत असताना तेथील लोकशाहीचे त्यांनी अध्ययन केले होते. तेथील जनतेला असलेल्या अधिकाराची पाहणी त्यांनी केली होती. त्याच धर्तीवर भारतात लोकशाहीची स्वप्न त्यांनी बघितले होते. म्हणूनच 1928 मध्ये 21 वर्षावरील सर्व पुरुष व स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार देण्यात यावा, अशी मागणी त्यांनी केली होती. दिल्ली येथील आपल्या भाषणामध्येही लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी काही मुद्दे त्यांनी सांगितले होते. समाज विकासासाठी लोकशाहीचे अधिष्ठान असावे असे त्यांना वाटत होते लोकशाहीमध्ये एकापेक्षा अनेक पक्ष असणे अनिवार्य आहे असे देखील त्यांचे म्हणणे होते. भारतीय राज्यघटनेने संसदीय लोकशाही प्रणालीचा स्वीकार केला असून या घटनेत जनतेला केंद्रस्थानी ठेवलेले आपल्याला दिसून येते. लोकशाहीचा स्वीकार केला असल्यामुळे सर्वांना मतदानाचा अधिकार व विविध स्वातंत्र्याचा अधिकार मिळालेला आपल्याला दिसून येतो. झालेल्या अन्यायाच्या विरोधात न्यायालयात दाद मागण्याचीही व्यवस्था लोकशाहीमध्ये असल्यामुळे येथील जनतेचे स्वातंत्र्य अबाधित राहण्याचे कार्य भारतीय संविधानामुळे नेहमी होत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मनिरपेक्षता

आज देशाची परिस्थिती पाहिली तर धर्माच्या नावाखाली धार्मिक सांप्रदायिकता वाढत आहे. ही अतिशय चिंतनाची बाब आहे. देशात घरवापसी सारखा कार्यक्रम हाती घेऊन दोन धर्मात तेढ निर्माण करित आहेत त्यामुळे देशात अस्थिरता निर्माण होऊ पाहत आहे. अशा परिस्थितीत बाबासाहेबांच्या

सेक्युलर विचारांची नितांत गरज आहे. आजच्या वर्तमान समाजात धर्मनिरपेक्षता या संकल्पनेची मोडतोड होत आहे ज्यामुळे लोकशाही शासन प्रणाली स्वीकारलेल्या आणि आधुनिकतेकडे निघालेल्या समाजासाठी घातक आहे. धर्मनिरपेक्षता ही संकल्पना अनेक धर्माशी संबंधित आहे मूळ सेक्युलर या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ सर्व धर्म समभाव असा घेतला जातो म्हणजेच सर्व धर्माचा सन्मान करणे व आदर करणे होय. संपूर्ण भारताला एकसंघ आणि मजबूत करायचे असेल तर सर्वांचा आदर करणे व सर्वांना सोबत घेऊन चालणे अत्यंत आवश्यक आहे बाबासाहेब म्हणतात भारतीय समाजात बंधुभाव रुजविण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. कारण भारत स्वतंत्र झाला तरी धर्माच्या नावावर अखंड भारताची झालेली फाळणी, माणसेच माणसांची झालेली वैरी, कत्तल आणि रक्तपात भारतात अनेक धर्म जाती आहेत याची कल्पना बाबासाहेबांना होती म्हणून वैयक्तिक जीवनात धर्माचरण याचा कुठेही त्यांनी संकोच होऊ दिलेला नाही. मात्र शासन व्यवस्थेपासून धर्म अलग असला पाहिजे याचीही तरतूद केली. अनुच्छेद 28(1)नुसार शिक्षणापासून धर्म वेगळा केला.

शेतकरी, शेतमजूर उद्धारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे 70 टक्के जनता शेतीवर निर्भर आहे. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गंभीरपणे शेतीच्या विकासाचा विचार केलेला दिसून येतो बाबासाहेबांनी इथे प्रचलित असलेली खोती पद्धत नष्ट करण्याची मागणी केली. या पद्धतीमध्ये शेतसारा गोळा करण्यासाठी शासनाने खोतांची जमीनदार म्हणून नियुक्ती केली होती. एक खोत महसूल गोळा करताना गरीब शेतकऱ्यांना अत्यंत त्रास देत होते कूळ म्हणून जमीन कसणाऱ्या शेतकऱ्यांची गुलामगिरी नष्ट होण्यासाठी विधेयक मांडणारे व हल्ला चढविणारे बाबासाहेब हे पहिलेच पुढारी होते, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. गरीब शेतकऱ्याविषयी त्यांच्या मनात अपार प्रेम होते या गरीब शेतकऱ्यांची पिळवणूक होऊ नये म्हणून 1938 मध्ये मुंबई सावकारी विधेयक तयार केले व सावकारांनी गैरवर्तन केल्यास त्यांचे परवाने रद्द करावे. शेतकऱ्यांचे प्रश्न वैज्ञानिक मार्गाने सोडविण्यासाठी दिनांक 10 जानेवारी 1938 रोजी मुंबई विधिमंडळावर 20000 शेतकऱ्यांचा मोर्चा आझाद मैदानावरून कौन्सिल हॉलकडे नेला व त्यात विविध मागण्या त्यांनी सरकारपुढे मांडल्या. शेतकऱ्यांच्या हिताच्या मागण्या सतत विधिमंडळासमोर ठेवून त्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्य बाबासाहेबांनी केलेले दिसून येते. मजूर मंत्री असताना अधिक धान्य पिकवा मोहीम दामोदर घाटी योजना यासारखे शेती विकासाचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले.

कामगार नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

भारतीयांच्या समस्या लक्षात घेऊन कामगारांना त्यांचा हक्क मिळवून देण्याकरिता बाबासाहेबांनी अनेक परिषदांमध्ये त्यांच्या समस्या सरकार दरबारी पोहोचविण्याचे कार्य केले याकरिता अनेक आंदोलन केले. नंतरच्या काळात कामगारांसाठी स्वतंत्र मजूर पक्षाची निर्मिती केली व मजूर मंत्री असताना अनेक प्रश्न मार्गी लावण्याचे तर कामाची वेळ कमी करणे आठवड्यातून एक दिवस सुट्टी

असणे असे अनेक कार्य त्यांनी केलेले आपल्याला दिसून येते. मनुष्याच्या मनाविरुद्ध काम करायला त्याला भाग पाडणे म्हणजे त्याला गुलाम बनविणे होय. संप म्हणजे कामगारांना एक प्रकारचे असलेले स्वातंत्र्य होय काँग्रेस नेत्यांना स्वातंत्र्य जेवढे महत्त्वपूर्ण वाटत असेल तेवढेच महत्त्वपूर्ण कामगारांना संपाचा अधिकार मिळणे होय. कामगारांच्या हितासाठी बाबासाहेब सतत झपाटलेले व क्रियाशील असलेले आपल्याला दिसून येतात. कामगारांच्या जवळ जाऊन त्यांच्या समस्या काय आहे? हे जाणून घेणे त्यांना नेहमी आवडत असे. त्या समजून त्याला कसं निकाली काढता येईल यासाठी ते सदैव प्रयत्नशील असायचे.

स्त्री-उद्धारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्राचीन काळापासून स्त्रियांना कमी दर्जाची वागणूक देण्याची घृणास्पद प्रथा भारतामध्ये सुरु होती. स्त्रियांनी दुय्यम दर्जाची कामे करावी पुरुषांसमोर अधिक बोलू नये चूल आणि मूल एवढीच मर्यादा शिक्षण घेऊन शहाणे होऊ नये. सती प्रथा, केशवपन, बालविवाह, जरठविवाह अशा अनेक संकटांना त्यांना बळी पडावे लागत होते. अनेक समाजसुधारकांनी यासाठी प्रयत्न केलेले दिसून येते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांचा उद्धार होण्याकरिता 28 जुलै 1928 रोजी मुंबई विधानसभेत एक भाषण दिले ज्यामध्ये कामगार स्त्रीला प्रसूतीनंतर रजा मिळाली पाहिजे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले व त्यामध्ये ते यशस्वी देखील झाले. कुटुंबनियोजन यासंदर्भात देखील त्यांचे विचार अत्यंत मौलिक स्वरूपाचे आहे घरात जास्त मुले असल्यास त्याचा वाईट परिणाम होऊ शकतो याचा अनुभव प्रत्यक्षात त्यांनी घेतला होता. स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी मांडलेले हिंदू कोड बिल हे अत्यंत महत्त्वाचे बिल होते. ज्यामध्ये संपूर्ण भारताच्या स्त्रियांच्या हिताचा विचार केला होता. परंतु, संसदेमध्ये ते पारित होऊ शकले नाही. परिणामी बाबासाहेबांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा देऊन स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे सरकारचे लक्ष वेधून मंत्रीपदाचा विचार केला नाही, असे करणारे ते एकमेव भारतीय मंत्री होते. स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने समोर येऊन देशाच्या विकासात आपली भूमिक वठवावी. या मताचे ते होते.

सारांश

बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्र निर्माता म्हणून लिखाण करताना शब्दमर्यादा ही अतिशय कमी असल्यामुळे यथायोग्य न्याय देता आला नाही. त्यांचे कार्य प्रचंड मोठे असल्यामुळे थोड्या शब्दात त्यांना मांडण्याचे कार्य करण्याचा प्रयत्न मी याठिकाणी केलेला आहे. बाबासाहेबांचे लोकशाही संबंधीचे विचार, स्त्री उद्दाराचे विचार, समाज सुधारणे संबंधित विचार, कामगार हिताचे विचार, शेतकरी शेतमजूर यांच्या विकासाचे विचार, त्यांचे भारताच्या इतिहासात राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदान अतुलनीय आहे. एकट्या व्यक्तीचे इतके मोठे योगदान, हा राष्ट्रनिर्माणासाठी मोठाच सहयोग आहे. राष्ट्रवाद, देशप्रेम यांची उच्च पातळी गाठल्याखेरीज आणि प्रामाणिकपणा असल्याखेरीज इतके मोठे काम होत नसते. देशातील समस्त वंचितांसाठी तर डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकर हे महानायक आहेतच. देशातील साऱ्या लोकांनी त्यांना महान नेता ठरविणे आणि त्यांना 'भारतरत्न' दिले जाणे, ही त्यांच्या कार्याची एक उचित दखल ठरते.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. कीर, धनंजय (2006): "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर", पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई , पृष्ठ क्र. 363.
2. नगराळे, गणपतराव शंकर (2012): "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विश्वरत्न तसे व्यक्तिमत्व आणि कर्तृत्व", सुधीर प्रकाशन वर्धा, पृष्ठ क्र. 234.
3. कित्ता पृष्ठ क्र. 237.
4. कित्ता पृष्ठ क्र. 240.
5. कित्ता पृष्ठ क्र. 212.
6. कित्ता पृष्ठ क्र. 188.
7. कीर धनंजय, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर", पापुलर प्रकाशन, पृष्ठ क्र. 345.
8. पाटील, मनोहर (2010): "फुले-आंबेडकरी चळवळीचे क्रांतीशास्त्र", उषा वाघ प्रकाशन पुणे, पृष्ठ क्र. 133.
9. थोरात, सुखदेव (2005): "बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान", सुगावा प्रकाशन, पुणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास

प्रा. निलेश हलामी

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग

आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय, देसाईगंज, जि. गडचिरोली

गोषवारा

आधुनिक भारताच्या इतिहासात अर्थतज्ञ म्हणून भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतातील जाती व्यवस्था, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता यासारख्या समस्यांचे आर्थिक दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणारे डॉ. आंबेडकर हे केवळ भारतीय संविधानाचे निर्माते, दलितांचे उद्धारक, समाज सुधारक आणि कायदेतज्ञ नव्हते तर ते एक जगविख्यात अर्थतज्ञ होते. अर्थशास्त्राचे ते गाढे अभ्यासक होते या विषयात त्यांनी भरपूर संशोधन पर लेखन केले. प्राध्यापक केविन कॅनन आणि प्राध्यापक सेलिंगमन यासारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या ज्ञानाची दखल घेतली होती. परंतु केवळ समाज सुधारक म्हणूनच भारतात या राष्ट्र पुरुषाचा उल्लेख केलेला आपल्याला दिसून येतो त्यांच्या आर्थिक विचारात असंख्य मोठी व्यापकता असलेली आपल्याला दिसून येते. जातीच्या अर्थशास्त्र, समाजवाद व हिंदू वाद आर्थिक लोकशाही इत्यादीबाबत त्यांचे विचार चिंतनीय आहेत. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे रुपया संदर्भात, शेती संदर्भात, जलसंपत्ती व विद्युत धोरणासंबंधी तसेच लोकसंख्येविषयी विचाराचा आढावा घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे.

शब्दसंकेत: अस्पृश्यता, लोकसंख्या, सामाजिक विषमता, शेती, जाती, रुपया.

प्रस्तावना

डॉ. आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची अनेक पैलू त्यांनी लिहिलेल्या प्रबंधातून स्पष्ट होतात. सन 1915 मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी प्राचीन भारतीय वाणिज्य या विषयावर शोध निबंध लिहिला होता परंतु नंतर त्यांनी या विषया एवजी Administration and Finance of the East Indian Company हा शोधनिबंध एम ए या पदवीसाठी सादर केला होता. प्राचीन भारतीय व्यापार या 72 पानाच्या शोधनिबंधात मध्य-पूर्व शी व्यापार संबंध याबाबत त्यांनी विवेचन केले आहे. तर सोबतच ब्रिटिश काळातील भारताच्या आर्थिक परिस्थितीचे विश्लेषण त्यांनी केले. त्यांच्या भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न: ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक अध्ययन या प्रबंधास मान्यता मिळाली पीएचडीची अर्थशास्त्रातील अधिक संशोधनासाठी त्यांनी जगप्रसिद्ध लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल

सायन्स या संस्थेत प्रवेश घेतला. ब्रिटिश प्रांतातील प्रांतिक अर्थव्यवस्थेची उत्क्रांती या त्यांच्या प्रबंधासाठी अनेक दिग्गजांनी त्यांची प्रशंसा केली. ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि अर्थनीती या 42 पानाच्या शोधनिबंधामध्ये डॉ. आंबेडकरांनी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासन आणि वित्त नीती संबंधीच्या धोरणातील बदलांचा आढावा घेतला भारतीय जनतेवर कंपनीच्या धोरणातील बदलांचा कसा अन्याय झाला आणि जनतेवर लादण्यात आलेल्या करामुळे त्यांचे कसे आर्थिक शोषण झाले याचे विदारक आर्थिक विश्लेषण त्यांनी प्रस्तुत शोधप्रबंध केले आहे ब्रिटिश काळात वित्तीय रचना किती सदोष आणि कुचकामी होती याबाबतचा सुद्धा अभ्यास डॉ. आंबेडकर यांनी केला होता या वित्तीय व्यवस्थेला नवे स्वरूप देणे काळाची गरज होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक वित्त आयोग यांनी केंद्र व राज्य यांच्या आर्थिक संबंधाची जी पुनर्रचना केली त्याला डॉ. आंबेडकरांचे मूलग्राही विचार पायाभूत ठरले. डॉ. आंबेडकरांनी केंद्र सरकार आणि घटक राज्य यांनी गोळा केलेल्या महसुलाच्या सुनिश्चित हिस्सा एकमेकांना घ्यावयाचा अशा प्रकारची मांडणी केली होती त्यामुळे राज्याच्या विकासावर त्यांच्या विचारांचा अनुकूल प्रभाव पडू लागला.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे रुपयाचा प्रश्नासंबंधी विचार जाणून घेणे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती व लोकसंख्या विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी यांच्या जलसंपत्ती आणि विद्युत धोरणाचा आढावा घेणे.

रुपयाचा प्रश्न

सन 1923 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या The Problem of Rupee: it's Origin and its Solution हा डॉ. आंबेडकरांच्या मौद्रिक शास्त्रातील महत्त्वाचा प्रबंध होईल. याच प्रबंधावर त्यांना डी एस सी ही पदवी प्रदान करण्यात आली होती प्रस्तुत ग्रंथात भारतीय रुपयाच्या उत्क्रांतीची ऐतिहासिक मीमांसा करण्यात आली सन 1800 ते 1893 च्या काळात भारतीय रुपयाची चलनाचे परिणाम म्हणून कशी जडणघडण झाली याबाबत डॉ. आंबेडकरांनी यामध्ये सविस्तर विवेचन केले आणि भारतासाठी आदर्श चलन पद्धती कोणती या अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर त्यांनी आपले विचार मांडले. आज देशामध्ये अत्यंत महागाई आणि भाव वाढ होत आहे व त्यामुळे आर्थिक अस्थैर्य निर्माण झाले आहे याबाबतचा त्यांचा विचार त्यांनी 1925 मध्ये स्पष्ट केला होता चलन निर्मिती करणाऱ्या संस्थेच्या चलन निर्मितीच्या क्षमतेवर अंकुश असण्याची आवश्यकता आहे अन्यथा अनिर्बंध चलन पुरवठा आणि त्यातून भाव वाढ होऊन आर्थिक स्थैर्य धोक्यात येऊ शकते अशी शक्यता त्यांनी तेव्हाच वर्तविली होती. आज याचे दृश्य 2022 मध्ये आपल्याला दिसत असून आजही आर्थिक अस्थैर्य मोठ्या प्रमाणात देशात जाणवत आहे.

शेतीच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांचे विचार

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा शेती हा मूलभूत घटक असून भारतीय अर्थव्यवस्थेची संपूर्ण मदार शेतीवर अवलंबून आहे शेत जमिनीच्या मालकीबाबत कमालीचे केंद्रीकरण झालेले होते विशिष्ट वर्गाकडे जा तिकडे शेतीची मालकी एकवटलेली होती कनिष्ठ जाती परंपरेनुसार शेतमजुरीचे कामे करून श्रमिक शेतमजूर कारागृहाचे बंदिस्त जीवन जगत होते आर्थिक एक सामाजिकदृष्ट्या प्रवर्गाच्या दबावामुळे त्यांचे आर्थिक शोषण होत होते वेठबिगारी सारख्या पद्धतीमुळे आर्थिक शोषणाची सीमाच गाठ आली होती या आर्थिक गुलामगिरीचे पाच तोडण्यासाठी व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची परंपरागत स्वरूपाची चौकट मोडण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी 1918 मध्ये जर्नल ऑफ इंडियन इकॉनॉमिक सोसायटीच्या नियतकालिकात भारतातील लहान धारण क्षेत्र आणि त्यावरील उपाय हा संशोधन लेख प्रसिद्ध केला. यामध्ये लहान धारण क्षेत्र ही भारतीय शेतीला अत्यंत गंभीर समस्या असल्याचे मत त्यांनी मांडले. देशातील जमीन सुधारणा विषयक कायदे कुळ कायदे भूदान चळवळ सहकारी शेती यासारख्या विविध मागण्या किंवा उपायांनी परंपरागत स्वरूपाची आर्थिक रचना कितपत बदलणार याबाबत डॉ. आंबेडकर साशंक होते. जमीन सुधारणाविषयक कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी व्हावी तर जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले पाहिजे असे क्रांतिकारी विचार शेतीच्या बाबतीत डॉ. आंबेडकरांनी मांडले.

जलसंपत्ती आणि विद्युत धोरण

औद्योगीकरण हे देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे औद्योगीकरण हे देशातील आवश्यक गरजा आणि देशातील उपलब्ध स्रोतांवर आधारित असले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. आपल्या देशातील नैसर्गिक संपत्तीचे नियोजन करून त्या संपत्तीचा योग्य उपयोग केला तर देशाचा विकास होऊ शकतो. मंत्री असताना डॉ. आंबेडकरांकडे वॉटर रिसोर्सेस आणि इलेक्ट्रिक पॉवर या दोन कमी त्यांचा अतिरिक्त भार होता या विभागाचे ते प्रमुख सुद्धा होते त्यावेळी डॉ. आंबेडकरांनी जलसंपत्तीचे नियोजन करून आणि विद्युत धोरण व कामगारांच्या संदर्भात अतिशय महत्त्वपूर्ण कार्य केले राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून जलसंपत्तीचे नियोजन करण्यासाठी 1945 मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी सेंट्रल वॉटर कमिशन ची स्थापना केली. विद्युत क्षेत्रात कार्य करताना डॉ. आंबेडकरांनी राष्ट्रीय धोरण तयार केले व त्या संदर्भात सप्टेंबर 1943 मध्ये धोरण कमिटी नियुक्ती करण्यात आली होती याच विद्युत राष्ट्रीय मालकीची असावी विजेच्या विकासासाठी केंद्रीय संघटन निर्माण व्हावे असे महत्त्वपूर्ण निर्णय त्या कमिटी मार्फत घेण्यात आले. म्हणून जलसिंचन व विद्युत क्षेत्रातही अत्यंत भरीव कार्य करून राष्ट्र उभारणीत व राष्ट्राच्या विकासात डॉ. आंबेडकरांचे अतुलनीय योगदान आहे असे म्हणावे वाटते. डॉ. आंबेडकर यांच्या आर्थिक तत्वज्ञानाचा मुख्य घटक मनुष्य आहे मनुष्य ज्या परिसरात राहतो त्या ठिकाणच्या प्रश्न बाबतचा अभ्यास हा अर्थकारणाचा केंद्रबिंदू मानला जातो माणुस आर्थिक प्राणी असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. मानवाच्या सर्व कृती आकांक्षा आर्थिक घटनांनी प्रभावित झालेले असतात त्यामुळे मानवाच्या आर्थिक सुधारणेवर त्यांचा मोठ्या प्रमाणात भर होता कुठल्याही व्यक्तीचे आर्थिक

सामाजिक जीवन बदलले पाहिजे अशी त्यांची ठाम समजूत होती व्यक्तीच्या किमान गरजा ची पूर्तता होणे अत्यंत आवश्यक आहे हे त्यांचे विधान जग जाहीर आहे.

मानवाच्या विकासासाठी समाजवादी विचार सांगताना समाजवाद निर्माण करायचा असेल तर आपल्या देशात हिंदुत्ववादाचा त्याग करावा लागेल आपल्या देशात समाजवादी समाजरचना हे पंचवार्षिक योजनेचे उद्दिष्ट मांडण्यात आले आहे परंतु या उद्दिष्टापर्यंत आपण पोहोचू शकत नाही. कारण देशातील दारिद्र्य आर्थिक विषमता आर्थिक सत्तांचे केंद्रीय करण हे समाजवादी समाज रचनेतील प्रमुख अडसर आहेत समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्याकरिता डॉ. आंबेडकरांनी काही उपाय सुचविले आहे.

1. शेतजमिनीच्या किंवा उत्पादक साधना बाबत मालकी हक्काचे केंद्रीकरण कमी करण्याकरिता शेतजमिनीचे राष्ट्रीयीकरण करावे त्यामुळे गुलामगिरी नष्ट होऊन कल्याणकारी राज्याची निर्मिती प्रत्येक गावातील कुटुंबास जमिनीची योग्य वाटप करणे जमिनीचा वाटप करताना जात वंश इत्यादीचा आधार घेऊ नये
2. शेतजमिनीच्या राष्ट्रीय करण्याबरोबरच देशातील महत्त्वाच्या आधारभूत उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण करावे
3. विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण टाळण्यासाठी काही प्रमाणात उत्पादक साधनावर सरकारची मालकी असणे आवश्यक समाजातील आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांना शिक्षण व्यापार याबाबत समानतेची अधिकार प्राप्त व्हावे.

समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्याच्या अनुषंगाने डॉ. आंबेडकरांनी सुचविलेले आर्थिक विचार हे देशात आर्थिक समता निर्माण होण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत आर्थिक संमतीशिवाय ग्रामीण भागातील घटकांची गुलामगिरी नाहीशी होणार नाही यावर त्यांचा विश्वास होता. डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेले आर्थिक विचार हे खरोखरच ऐतिहासिक व क्रांतिकारक आहे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची बैठक ही शोषितांच्या पीडितांच्या आर्थिक कल्याणावर आधारलेली होती डॉ. आंबेडकरांनी या आर्थिक उपायांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यघटनेचा आधार महत्त्वाचा मानला या अनुषंगाने राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वे अतिशय महत्त्वाची आहेत.

लोकसंख्याविषयी डॉ. आंबेडकरांचे विचार

आज देशात ज्या अनेक समस्या आहेत त्याचे मूळ कारण म्हणजे देशाची वाढती लोकसंख्या होय. डॉ. आंबेडकर विधिमंडळाचे सदस्य असताना विविध आर्थिक प्रश्न सम्बन्धी त्यांनी विधयके मांडली. 1931 च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या 27 कोटी 79 लाख होती त्यावेळी भारतातील नेत्यांना वाढत्या लोकसंख्येच्या दुष्परिणामाची जाणीव नव्हती पर्यंत दूरदृष्टी असलेले आणि अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून डॉ. आंबेडकर यांना या प्रश्नाची जाणीव होती भारतातील दारिद्र्याचे मूळ कारण

वाढती लोकसंख्या आहे हे त्यांनी ओळखले होते आणि दारिद्र्याचा प्रश्न सोडविणे हे शासनाचे प्रथम कर्तव्य असल्याचे मत त्यांनी मांडले होते. 1960 नंतर वाढत्या लोकसंख्येचे गंभीर परिणाम देशात जाणवू लागल्यामुळे शासनाने लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीने कुटुंब नियोजनाला महत्त्व दिले आज आपण बघतो भारतात लोकसंख्या ही जलद गतीने वाढत आहे 2001 च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या 102 कोटी 60 लाख इतकी तर 2011 च्या जनगणनेनुसार ती 121 कोटी झालेली आहे सध्या 130 कोटी च्या वर गेली आहे ही वाढती लोकसंख्या आणि त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या अनेक समस्या याचा विचार केला तर डॉ. आंबेडकर यांनी 1938 मध्ये कुटुंब मर्यादित करण्याकरिता संतती नियमाबाबत प्रचार करणे गरजेचे असून त्या अनुषंगाने सोयी सवलती उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे अशी शिफारस केली होती परंतु त्याची दखल तत्कालीन शासनाने घेतली नाही लोकसंख्या नियंत्रणाच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकर यांची दूरदृष्टी दिसून येते. लोकसंख्या वरच त्या देशाचा आर्थिक विकास अवलंबून असतो हे विशेषत्वाने येथे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

सारांश

अर्थतज्ञ म्हणून डॉ. आंबेडकरांचा अभ्यास करताना मानवाला केंद्रबिंदू मानून मानवाच्या सामाजिक शैक्षणिक राजकीय व सांस्कृतिक विकासाबरोबरच आर्थिक विकास ही अतिशय महत्त्वाचा आहे आणि आर्थिक विकासाशिवाय मानवाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकत नाही हे डॉ. आंबेडकर ओळखून असल्यामुळे त्यांनी भारतीय जनांच्या आर्थिक विकासासाठी रुपयाचा प्रश्न किंवा लोकसंख्येचा प्रश्न इतर अनेक घटकांवर ब्रिटिशांनी केलेल्या आर्थिक शोषण या सर्व विषयावर सखोल चिंतन व संशोधन करून अभ्यासपूर्ण आपले मत मांडले त्यांचे तेच मत नंतरच्या कालखंडात सविधान रूपी जनतेसमोर आले शासनकर्त्यांनी त्याला योग्य पद्धतीने राबविल्यास देशाचा आर्थिक विकास निश्चित होईल होणारच नाही तर देश विकासाच्या प्रगतीपथावर जाईल.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. Dr. Babasaheb Ambedkar writing and speeches vol. 1,3,6 Ed, by Vasant moon publish by department of higher education Government of Maharashtra 1987-2002.
2. प्रा. वामन निंबाळकर (संपादक) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा.
3. डॉ. नरेंद्र जाधव, डॉ. आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार, सुगावा प्रकाशन पुणे 2010.
4. प्रा. टी. एन. गवळी संपादक, बाबासाहेब गौरव ग्रंथ प्रकाशन महाराष्ट्र राज्य मुंबई, 2011.
5. धनराज डहात, डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक चिंतन, सुगावा प्रकाशन पुणे.
6. डॉ. धनंजय कीर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा चरित्रग्रंथ.
7. डॉ. प्रदीप आगलावे, समाजशास्त्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

भारतीय कृषी आणि जलसिंचनावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार

प्रा. चेतन प्रभुजी चौधरी

एम.कॉम., एम.फिल., नेट

Mob.: 9767375003, Email: cchaudhari5003@gmail.com

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अर्थशास्त्र विषयाचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांनी अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठातून एम.ए. 1915 साली आणि 1917 साली पीएच.डी. पदवी अर्थशास्त्र विषयातून घेतली. 1921 साली लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स या विख्यात शिक्षण संस्थेतून डॉक्टर ऑफ सायन्स ही पदवी मिळविणारे ते पहिले भारतीय होते. मुंबई येथील 'सिडनहॅम' कॉलेजमध्ये 1918 ते 1920 या काळात ते अर्थशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक होते. त्यांनी भारतीय कृषी व जलसिंचनाच्या प्रश्नावर अनेक विचार मांडले आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्था हि प्रामुख्याने कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था आहे. भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी 65 टक्के लोकसंख्या प्राथमिक क्षेत्रावर अवलंबून आहे. कृषीमधील कच्च्या मालावर औद्योगिक क्षेत्रातील उद्योग चालतात. तिथे रोजगार निर्मिती होते, निर्यात वाढीस चालना मिळते एकंदरीत या प्रक्रियेतून भारताचा विकास साध्य केला जातो. आजपर्यंत भारतातील कृषी विकास आणि जलसिंचनाचे नियोजन करण्यात आले त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे फार मोठे योगदान आहे. प्रस्तुत लेखात भारतीय कृषी आणि जलसिंचनावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराचा परामर्श घेण्यात आलेला आहे.

बिजशब्द: कृषी, खोती पद्धत, जलसिंचन, ऊर्जा, विकास.

प्रस्तावना

भारत देशातील मुख्य व्यवसाय कृषी हा आहे. भारतीय कुटुंबाचे उदरनिर्वाहाचे सर्वात महत्वाचे साधन शेती हे आहे. कृषी क्षेत्रामध्ये शेती बरोबरच पशुपालन हा जोडव्यवसाय म्हणून केला जातो. भारतातील कृषी उत्पादनाचा सकल देशीय उत्पादनातील 16 टक्के हिस्सा हा कृषी क्षेत्राचा आहे. भारतातील 60 टक्के जमीन लागवडी योग्य आहे. जगातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी भारतीय लागवडीखालील क्षेत्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. सकल देशीय उत्पादनाचा कृषी क्षेत्राचा हिस्सा कमी होत असतांना दिसून येत आहे. परंतु कृषी देशातील अर्थव्यवस्थेचा मुख्य घटक आहे. भारत देशात मोठ्या प्रमाणात खाद्यान्न, तेलबीया, दाळी, उत्पादन केल्या जातात, परंतु त्यामध्ये मोठा हिस्सा 125 करोड लोकांच्या घरेलु उपभोगासाठी वापरला जातो. भारत देशातून अधिशेष धान्य व कृषी उत्पादन निर्यात

केले जाते. भारत देशातून मोठ्या प्रमाणात कृषी उत्पादन ज्युट, चहा, तंबाखु, कॉफी, मसाले, साखर इ. निर्यात केले जातात. त्यामुळे विदेशी मुद्रा वाढण्यास मदत होते. भारताचा कृषी उत्पादनाच्या निर्यातीबाबत जगात 7 वा क्रमांक लागतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतीचा विकास कसा करता येऊ शकतो व शेतकऱ्यांच्या जिवनात नवचैतन्य कसे निर्माण करता येऊ शकते हे अभ्यासाअंती दाखवून दिले. शेतकऱ्यांवर होणारे अन्याय व शोषण करणारी पद्धत बंद करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 17 सप्टेंबर 1937 रोजी मुंबई कायदे मंडळात खोती पद्धत रद्द करण्याविषयी विधेयक मांडले व हे विधेयक पारीत होऊन खोती पद्धत बंद झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोणातून सुधारणा विषयक कायद्याची सुरुवात झाली. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शेतीच्या विकासाला नविन प्रेरणा निर्माण करून दिली.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कृषी विषयक विचाराचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील जलसिंचनावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचे अध्ययन करणे.

कृषी संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार

भारताची अर्थव्यवस्था ही मुख्यतः कृषीवर अवलंबून आहे. त्या दृष्टिकोनातून कृषीचा विकास हा अत्यंत प्रमुख प्रश्न गणल्या जातो. कृषी क्षेत्राचा विकास करताना श्रम, भांडवल, बि-बीयाणे, आधुनिक साधन सामुग्री हे महत्वाचे आहे आणि त्याचबरोबर शेतीवरील मालकी हक्क या संबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अमूल्य असे विचार मांडले. त्यातून त्यांनी असे सांगण्याचा प्रयत्न केली की, भारतीय शेतीचा विकास का होत नाही?, शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे जीवनमान का सुधारत नाही?, शेतकऱ्याला शेती सुधारणा करण्यास कोणते अडथळे येतात?, शेतीत श्रम करणारा अल्प भुधारक, भूमीहीन, शेतकऱ्याचे शोषण कोण करतात? शेतीतील वारसा हक्कामुळे कोणते परिणाम होतात? व इतर शेती विषयक समस्येवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उपाय सुचविले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या एम.ए. च्या प्रबंधात ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि आर्थिक व्यवस्थापन यात त्यांनी शेतीचा शेतसारा कशा तऱ्हेने गोळा केला जात होता व भारतातील उत्पादन करणारा शेतकरी आणि ब्रिटीश शासन व शेतसारा गोळा करणारे मध्यस्थ हे वास्तविक शोषण कसे करीत होते हे प्रबंधात मांडले आहे. ब्रिटीश शासनकर्त्यांनी शेतसारा किंवा महसूल गोळा करण्यासाठी मध्यस्थ वर्ग निर्माण केला. हा मध्यस्थ वर्ग शासनाने ठरवून दिलेल्या महसूलापेक्षा शेतकऱ्यांकडून अधिकचा शेतसारा गोळा करीत असत हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्पष्ट केले.

भारतीय शेती ही पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून आहे. पाऊस पडला नाही तर शेतकरी दुष्काळात स्वतःच्या कुटुंबातील सदस्यासह तो जीवन जगण्याकरीता संघर्ष करतो ही वास्तविकता त्यांनी दाखवून दिली आहे. पण ह्या अनंत अडचणीकडे ब्रिटीश शासनाने दुर्लक्ष केले. शेतीत उत्पादन झाले नाही तरी शेतसारा गोळा केला ही वास्तविकता महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दाखवून दिले आहे.

मध्यस्थी वर्गानी केलेला अन्याय व शोषण हे तर शेतकऱ्यांचे जीवन उध्वस्त करणारे होते असे म्हटले आहे आणि याला ब्रिटीश शासनाने समर्थन दिले होते. शेतकऱ्यांवर होणारे अन्याय व शोषण करणारी पद्धत बंद करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 17 सप्टेंबर 1937 रोजी मुंबई कायदे मंडळात खोती पद्धत रद्द करण्याविषयी विधेयक मांडले व हे विधेयक पारित होऊन खोती पद्धत बंद झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीकोनातून सुधारणा विषयक कायद्याची सुरुवात झाली. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शेतीच्या विकासाला नवीन प्रेरणा निर्माण करून दिली.

शेतजमिनीचे लहान तुकडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शेतीचा विकास कोणत्या कारणाने होत नाही याचा चिकित्सक अभ्यास केला असता त्यांना असे जाणवले की, भारतात स्वतःच्या नावावर जमिन असावी म्हणजेच वारसा हक्क हे होय व त्यांनी त्यांच्यावर The Journal of Indian Economic Society या मासिकात सन 1938 मध्ये Small Holding in India and their Remedies हा शोध निबंध प्रकाशित केला. भारताच्या शेती प्रश्नावरही अत्यंत मुलभूत अशा प्रकारचे भाष्य होय. शेतीचे लहान तुकड्यात केलेले विभाजन असा त्याचा अर्थ होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, रत्नागिरी जिल्ह्यात 20 गुंठ्याच्या जमिनीचे तीन भागात विभाजन केले. तसेच ठाणे जिल्ह्यातील 1 एकर 9 गुंठ्याचे विभाजन सहा विभागात केले. सुरतमधील 1 एकराचे विभाजन 14 भागात केले. यातून शेतीच्या उत्पादन क्षमतेत घट होते असे दाखवले, शेतीचे विभाजन हे अल्प उत्पादनाचे मुख्य कारण आहे. जमिनीचा आकारमान हा लहान लहान तुकड्यात विभागला जात असल्यामुळे भांडवल, श्रम, यंत्र सामुग्रीचा वापर लहान शेतकऱ्याला करता येत नाही. थोड्याशा शेतीत मोठी गुंतवणूक करणे शेतकऱ्याला न परवडणारे आहे. कारण शेतीचा आकार किफायतशीर नसल्या कारणाने शेतीची उत्पादन क्षमता घटते हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि ग्रामीण भारताचे उपजिवीकेचे मुख्य साधन शेती हे आहे. रोजगार पुरविणारा व अर्थव्यवस्थेला प्रवाहित ठेवणारा उद्योग शेती हा आहे. शेतीत सुधारणा करण्यासाठी वारसा हक्क ही मुख्य समस्या आहे. शेतीवर लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात विसंबून आहे त्यात शेतीचे धारणक्षेत्र किफायतशीर नसल्या कारणाने शेतीत श्रमिकांचा पुरवठा अतिरिक्त निर्माण होतो. कुटुंबातील सर्व सदस्य त्या शेतीत श्रम करतात धारणक्षेत्र लहान असल्याकारणाने त्या शेतीतील उत्पादनात वाढ होत नाही. पण अतिरिक्त श्रम वाया जातात. गुंतवणूक कमी असल्याने भांडवल कमी व भांडवल कमी असल्याने उत्पादन कमी व एक दृष्टिक्रम निर्माण होते हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दाखवून दिले.

सहकारी शेती पद्धत

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कृषीमध्ये बदल होणे निश्चितच अपेक्षित होते. ते म्हणतात शेतीचे राष्ट्रियकरण करावे सहकारी शेती पद्धत अवलंबवावी जेणेकरून कृषीचे लहान लहान तुकड्यात होणारे विभाजन थांबवता येईल. भांडवलाचा योग्य पुरवठा करता येऊ शकेल. शेतीच्या विकासाकरिता भांडवल

ही समस्या दूर होईल व शेतीसाठी विद्युत, सिंचन, बि-बीयाणे, आधुनिक यंत्र सामग्री व त्यात बँकेची मुख्य भूमिका असावी. भारतामध्ये शेती हंगामी स्वरूपाची केली जाते. हंगामाच्या काळात शेतकऱ्याकडे पैशाचा अभाव असतो, नाइलाजाने शेतकरी पेरणीच्या हंगामात सावकाराच्या पाशात अडकला जातो. असंघटीत क्षेत्रात बँकेची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी बँकेची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. शेतीला लागणारे भागभांडवल व यंत्र सामग्रीचा पुरवठा बँकेकडून केला गेल्यास शेतीचा विकास होतो.

जमिनीचे एकीकरण

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जमिनीच्या एकीकरणाच्या बाबतीत प्रा. एच. एस. जेव्होन यांचे विश्लेषण मांडतात, त्यात "सर्वप्रथम शक्यतो सक्ती करण्याचे टाळण्यात यावे. तसेच त्या भागातील निम्म्याहून अधिक जमिन मालकांनी बदलाची इच्छा व्यक्त केल्या खेरीज त्यांच्यावर कोणताच खर्च लादायचा नाही, हे तत्व स्विकारावे. दुसऱ्या टप्प्यात, कार्यवाहीचा खर्च कमी ठेवावा. तिसऱ्या टप्प्यात, योजना काही वर्षे प्रायोगिक तत्वावर राबवावी. चवथ्या टप्प्यात, सध्याच्या वहीवाट कायद्यात दुरुस्ती करावी. पाचव्या टप्प्यात स्वाभाविक परिस्थितीत जमिनीचे वाटप समान स्तरावर केले जावे आणि जी व्यक्ती भूमिहिन होईल त्यांना नुकसान भरपाई द्यावी."

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शेवटी म्हणतात की, एकीकरण म्हणजे जमिनीच्या मालकीचा विस्तार करणे हा मुद्दा विचारात घेणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत जमिनीवर ताण आहे तोपर्यंत जमिनीचे एकीकरण करणे सोपे नाही. हे तुकडे रोखण्याचे काम औद्योगिकरणाने सफल होऊ शकते. लहान आणि विस्कळीत शेतजमिनीमुळे शेतीला फटका बसत असेल तर औद्योगिकरणाशिवाय दुसरा पर्याय नाही.

जमिनीचे विस्तारीकरण

जमिनीचे विस्तारीकरण हे त्याच्या एकीकरणाइतकेच महत्वाचे आहे. या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपले विचार मांडताना म्हणतात की, आपल्या शेतजमिनी या आर्थिक मिळकती असल्या पाहिजे, अशी शेतीविषयी आस्था, प्रेम असणाऱ्या सर्वांची इच्छा असते. प्रा. जेव्होन जमिनीचा आकार कसा असावा याबद्दल बोलतात की, 'एकत्रित खेड्याची रचना 29 आणि 30 एकरमध्ये असावी'. यावर डॉ. आंबेडकर प्रत्युत्तर देतात की, जमिनीचा आकार प्रा. जेव्होन सांगतात त्या प्रमाणेच का असावा? जमिनीचा आकार हा 100 किंवा 200 एकर का असू नये. विस्तारीकरणात एकराची मर्यादा ठेवण्यात येऊ नये.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शेतीच्या आकाराबाबत बोलतांना प्रा. आर. टी. इली यांचे अभ्यासू मत मांडतात, ते म्हणतात, "चांगला हेतू असूनही त्याच्या कार्याचा शेवट हानिकारक ठरणारा आहे. कारण शेतजमिनीचा आकार हा शेती करणाऱ्या शेतकऱ्याखेरीज अन्य कोणीही हिरावू शकत नाही. त्यांना पूर्णपणे माहिती असत की, त्याच्या शेतीचा आकार प्रसंगी बदलू शकतो. ज्या आधारे शेतकरी त्याच्या शेतीचा आकार कमी-जास्त करू शकतो त्या उपकरणामध्ये, साधनामध्ये बदल झाल्यास कधी त्याला

शेतजमिनीचा लहान आकार योग्य वाटू लागेल, तर कधी शेतजमिनीचा आकार मोठा करावा असे वाटू लागेल. म्हणून तो गरीब, काटकसरी मनुष्य ठरतो.” शेवटी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, ‘आर्थिक मिळकत ही शेतजमिनीच्या आकारावर अवलंबून नसते तर लागवडीच्या क्षमतेनुसार शेतजमिनीचा आकार कमी-जास्त करण्यावर अवलंबून असते.’

जलसिंचनावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार

सन 1920 ते 1950 या काळात ज्या महत्वपूर्ण घडामोडी झाल्या त्यामध्ये आर्थिक व सामाजिक विकासाचे साधन म्हणून नियोजन तंत्राचा स्विकार केला गेला. या नियोजित विकासाची सुरुवात ही देशाच्या जल व ऊर्जा विकास युद्धोत्तर पुनर्रचनेच्या कार्यक्रमाच्या स्वरूपात झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सन 1942 ते 1946 या काळात केंद्रिय मंत्री म्हणून त्यांच्याकडे ऊर्जा, सिंचन आणि श्रम खात्याचा पदभार होता. त्यांनी भारताच्या जल आणि ऊर्जा धोरणाचे केंद्रिय पातळीवर सुरुवात केली. सन 1940 च्या कालखंडात आर्थिक नियोजनाचा स्विकार केला जात असतानाच देशाच्या जल आणि ऊर्जासाधनांच्या नियोजित पद्धतीने विकास साधण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली.

जलसिंचन, अंतर्गत जल वाहतूक आणि ऊर्जा विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या व्यापक धोरण श्रम खात्याने तयार केले. शेती आणि उद्योगाच्या विकासासाठी सिंचन सुविधांचा विस्तार, अंतर्गत जलवाहतूक आणि जलविद्युत ऊर्जा यांचा विकास व विस्तार होण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादन केली. याबाबतीत त्यांनी केंद्र सरकारची भूमिका ही आवश्यक ती साधने पुरविणे, तांत्रिक मार्गदर्शन, मदत आणि काही ठिकाणी वित्तीय मदत देण्याची गरज असली पाहिजे अशी भूमिका घेतली. अनेक प्रादेशिक व राज्यांचे विकास प्रकल्प त्यांनी मागून घेतले आणि त्यांनी छाननी केली अशा प्रकारची छाननी करण्यास आणि त्यांचा पाठपुरवठा करण्यास केंद्राकडे तांत्रिक तज्ञांची आवश्यकता होती. सिंचन सल्लागार आणि केंद्रिय सिंचन मंडळाकडे त्या स्वरूपाचे पुरेसे मनुष्यबळ नव्हते तसेच नवे प्रकल्प हाती घेण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर नव्हती. ही अडचण दूर करण्यासाठी श्रम खात्याने दोन उच्चस्तरीय संघटना स्थापन केल्या. नोव्हेंबर 1944 मध्ये मध्यवर्ती तांत्रिक ऊर्जामंडळ आणि 5 एप्रिल 1945 रोजी मध्यवर्ती जलमार्ग, जलसिंचन आणि नौकायन आयोग या आयोगाकडे नियोजन व समन्वयाची, देशातील जलसंसाधनाचा नियोजित वापर व्हावा यासाठी प्रांतिक सरकारच्या सल्ल्याने कार्य करण्याची जबाबदारी देण्यात आली. या आयोगाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मार्गदर्शन करतांना सांगितले सन 1935 च्या कायद्यानुसार सिंचन, नौकायन, जलविद्युत, ऊर्जा, याबाबतचे अधिकार प्रांताना देण्यात आले होते. त्यामुळे अंतरराज्य नदीखोरे प्रकल्प हाती घेणे अशक्य होते पण त्यांनी हा प्रश्न सोडवितांना अनेक राज्यातून वाहणाऱ्या नद्यांचे प्रकल्प व त्यांचे व्यवस्थापन हे नदीखोरे प्राधिकरण किंवा महामंडळ स्थापन करावे व त्यांच्या ताब्यात द्यावे असे स्पष्ट केले. यामध्ये केंद्र आणि राज्य सरकार या दोघांचाही सहभाग नमुद केला. उदा. दामोदर खोरे महामंडळ या प्रकारचे होते. दामोदर नदी बिहार

आणि बंगाल राज्यातून वाहते तिचे नियंत्रण व व्यवस्थापन आणि जलविकास यासाठी दामोदर नदीखोरे महामंडळ स्थापन केले.

अशा प्रकारे आंतरराज्य नद्यांचा प्रकल्प हाताळण्यासाठी प्राधिकरणाची स्थापना करून केंद्राला त्यामध्ये महत्वाची भूमिका दिली. हे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दूरदृष्टीचे फलित आहे. संपूर्ण नदीखोरे हा विकासाचा आधार मानून त्याकरिता बहुउद्देशिय विकास प्रकल्प स्थापन करण्याची संकल्पना त्यांनीच मांडली होती. जल संपत्तीचा वापर एका उपयोगासाठी न करता शेती, सिंचन, औद्योगिकीकरण, घरगुती वापर, जलऊर्जा आणि नौकायन यासाठी केला गेला पाहिजे. त्याचबरोबर एखाद्या विशिष्ट राज्यापुरता किंवा छोट्या प्रदेशापुरता विचार न करता संपूर्ण नदीखोऱ्याचा विचार करावा. बहु उद्देशिय प्रकल्प आणि त्याची सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरण विकासाच्या उद्दिष्टासाठी सांगड घातली गेली. अशा प्रकारचे सांधेजोड केल्यामुळे समग्र विकासाचे उद्दिष्ट साध्य होणार होते. यासाठी नदीखोरे प्राधिकरण आणि राज्य सरकार आणि स्थानिक सरकार यांच्यातील समन्वयाची भूमिका विषद केली.

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते देशातील जमिनदारी व खोती पद्धती बंद करून सामूहिक पद्धतीने शेती केली असता आर्थिक विकासाचा चालना मिळेल. पायाभूत सुविधा, उद्योग, व कृषीक्षेत्र यांचे राष्ट्रीयकरण केले असता भारताचा आर्थिक विकास होईल. शेतीसाठी पाण्याची आवश्यकता ओळखून नदीवर धरणे उभारावी व जलसिंचन क्षमता वाढवावी. त्यामुळे सर्वच क्षेत्राचा विकास होईल. लोकांना रोजगार मिळेल, लोकांचे उत्पन्न वाढेल एकंदरित जनतेचे कल्याण साधले जाईल. असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्त केले.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, 1993.
2. थोरात सुखदेव (2005): "बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान", सुगावा प्रकाशन, पुणे.
3. गायकवाड प्रदिप (2001): "कामगार चळवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे निवडक भाषणे व लेख", समता प्रकाशन, नागपूर.
4. बनसोडे एस. एस. (2002): "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विविध पैलू", जागृत प्रकाशन, औरंगाबाद/संभाजीनगर.
5. बोधनकर सुधिर व अलोणी विवके (2003): "सामाजिक संशोधन पद्धती", श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
6. Dr. Babasaheb Ambedkar writing & speeches vol-6 Govt. of Maharashtra 1989.
7. Sukhdeo Thorat (1998): "Ambedkar's Role in Economic planning and Water policy", Shipra publication's, New Delhi.

भोगा धर्माची फळं

आकाश मेश्राम

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य शाखा
नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी
Email: profakash123@gmail.com

सारांश

आज धर्माचा अर्थ समूहपरत्वे भिन्न काढला जात आहे, सत्ताधारी असं करण्यात पटाईत आहेत. एखाद्यासाठी जर धर्म शांतीचा मार्ग असेल तर तोच धर्म दुसऱ्या व्यक्तीसाठी हिंसेचे दार उघडत आहे. आपण धर्मांमुळे जुळलोत असं आपलं मत असेल तर, आपण चूक करत आहोत. धर्मांमुळे आपण जुळत नाही तर धार्मिक अनुकरण करण्यामुळे आपण जुळत आहोत आणि हे अनुकरण संपूर्णतः आंधळे आहे, अशा अनुकरणाला कुठलाही चिकित्सक आधार नाही. आज बदलत्या काळानुसार किंवा आवश्यकतेनुसार संविधानात बदल केला गेला पाहिजे अशी मागणी होतांना दिसते. अर्थशास्त्रातील कितीतरी नियम वेगाने बदलत्या काळानुसार बदलविण्याची गरज निर्माण झाली आहे. मात्र फार फार पूर्वी लिहिल्या गेलेल्या धर्मात बदल करण्याची किंवा त्या धर्मातील गोष्टीत बदलत्या काळानुसार सुधारणा करण्याची गरज लोकांना भासू नये म्हणजे आपल्या मनावर धर्माचा अतिरेकी पगडा असल्याचे आपल्याला दिसेल. मुळात धर्माची उत्पत्ती ही आवश्यकता म्हणून झालेली नसून वर्चस्वासाठी झालेली आहे. धर्मातील सर्व मार्गदर्शक तत्त्वे ही एका व्यक्तीने किंवा विशिष्ट व्यक्ती समुहाने त्यांच्या अनुकूल तयार केली आहेत. पिढ्यान्पिढ्या हे सर्व स्थिरपणे चालत आहे.

सुचनक शब्द: धर्म म्हणजे काय.

प्रस्तावना

धर्म म्हणजे, कुणीतरी लिहिलेल्या व न बदलत्या येणाऱ्या काहितरी ओळी किंवा वाक्य. काहितरी लिहीलंय म्हणजे ते सत्य मानलेच पाहिजे असा धर्म लिहिण्यामागचा अट्टाहास. धर्म म्हणजे, वर्चस्वाच्या प्रवृत्तीला खतपाणी घालणे. धर्म म्हणजे, जन्मापासून आपल्या कागदपत्रांवर चिटकविलेला सामाजिक बंधन. धर्म म्हणजे, गरिबांना मोठं न होऊ देण्याचे नियोजन. धर्म म्हणजे, प्रस्थापित व्यवस्थेचा विरोध न करण्याची चळवळ. धर्म म्हणजे, आर्थिक विषमता निर्माण करण्याचे साधन. धर्म म्हणजे, सामुहिक अनुकरणास बाध्य करणारे वचन. धर्म म्हणजे, व्यक्ती पुजेला महत्त्व देणारे व्यासपीठ. धर्म म्हणजे, रोजच्या दैनंदिन जिवनात कालवले गेलेले विष. धर्म म्हणजे, एखाद्या समुहाने

स्वतः मोठं होण्यासाठी वापरलेली पायरी. धर्म म्हणजे, दुसऱ्या धर्मीय व्यक्तीने शेजारी घर बांधल्यास त्याचा राग करण्याचे दिलेले स्वातंत्र्य. धर्म म्हणजे मानवतेच्या समाजव्यवस्थेतील प्रमुख अडचण. धर्म म्हणजे, मानवी मेंदू विकलांग करण्याची प्रक्रिया. धर्म म्हणजे, शिक्षण चिकित्सक पध्दतीने वापरता येऊ नये म्हणून घेतलेली काळजी. धर्म म्हणजे, एक दुसऱ्यांप्रती अविश्वास निर्माण करण्याचा रोग. धर्म म्हणजे, समानता आणि मानवता यात समन्वय होऊ नये यासाठी आखलेली योजना. धर्म म्हणजे, समाजात हिंस्र पशू निर्माण करण्याचा उद्योग. धर्म म्हणजे, विनाकारण लोकांना कापणारी संस्कृती. आणि धर्म म्हणजे, देशातील प्रत्येक गल्ली-वार्डत सरहद तयार करणारे शड्यंत्र.

हगणं-मूतनं कळत नसतांनाही माझा धर्म कोणता राहिल? यावर आधीच शिककामोर्तब होतो. हे निवडण्याचे स्वातंत्र्य माझ्या आई-वडिलांना कुणी दिले? त्यांच्या आई-वडिलांना कुणी दिले? आणि धर्म राहिलाच पाहिजे हा अट्टाहास का? मी निधर्मी म्हणून जगलो तर काय हरकत आहे? असे प्रश्न विचारणे म्हणजे सत्याला बाजूला सारून जबरदस्तीने थोपवलेला धर्म योग्य समजून आयुष्य जगणे होय. लग्नासाठी मुलगी निवडता, तिची चौकशी करता पण जगण्यासाठी धर्म निवडता का? रेडीमेड मिळालेल्या धर्माची चौकशी करता का? चांगलं जगण्यासाठी खरंच धर्माचा लेबल आवश्यक आहे का? हे सर्व कदाचित आपल्याला पटेल किंवा पटणार नाही पण ही आयुष्यभराची खंत सांगणार कुणाला? कारण समोरचाही आपल्या सारखाच असतो.

धर्म म्हणजे काय?

काही लोकं धर्माला जगण्याचा उत्तम मार्ग म्हणतील कारण धर्मात चांगलं आचरण करावे यासंबंधी काही नियम असतात पण केवळ चांगल्या आचरणासाठी आयुष्यभर धर्म स्विकारणे कितपत योग्य आहे. धर्म न स्विकारताही चांगले आचरण करता येते. चांगली पुस्तके वाचली व ती आयुष्यभर पाळली तर हे सहज शक्य आहे. यासाठी आयुष्यभर किंवा पिढ्यानपिढ्या धर्माचे ओझे कशाला वागवायचे? धर्म एकाला चांगले आचरण शिकवतो आणि दुसऱ्याला धर्माच्या नावाखाली हिंसा करायला प्रवृत्त करतो. धर्म मनापासून मानणारे बहुतेक व्यसनांच्या आहारी गेले असतात त्यांच काय? धर्मांमध्ये हा विरोधाभास कसा? धर्म जर जगण्याचा उत्तम मार्ग असेल तर सर्व धर्म मानणाऱ्यांचं आयुष्य उत्तम पथावर असायला पाहिजे पण असं होतांना दिसत नाही.

आज धर्माचा अर्थ समूहपरत्वे भिन्न काढला जात आहे, सत्ताधारी असं करण्यात पटाईत आहेत. एखाद्यासाठी जर धर्म शांतीचा मार्ग असेल तर तोच धर्म दुसऱ्या व्यक्तीसाठी हिंसेचे दार उघडत आहे. आपण धर्मांमुळे जुळलोत असं आपलं मत असेल तर, आपण चूक करत आहोत. धर्मांमुळे आपण जुळत नाही तर धार्मिक अनुकरण करण्यामुळे आपण जुळत आहोत आणि हे अनुकरण संपूर्णतः आंधळे आहे, अशा अनुकरणाला कुठलाही चिकित्सक आधार नाही. या अनुकरणामध्ये आपली उच्च शिक्षित बुध्दी शेंग खायला गेली असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

भारतातील धार्मिक आंधळेपणा भारताला डोळस मार्ग कधीच देऊ शकणार नाही. धर्म मार्ग दाखवत नाही तर निरपेक्ष प्रश्न व प्रयत्न मार्ग दाखवतात त्यामुळे धर्माला मार्गदाता म्हणणे, म्हणजे आपण घेतलेल्या शिक्षणाला मूठमाती देणे ठरेल. धर्म प्रगतीचे दार उघडत नाही उलट धर्म आपल्याला अशा काल्पनिक खोलीत बंद करतो ज्यात बाहेर पडण्याचा मार्गच नसतो. हेच विश्व व हिच दुनिया असे वलय धर्म आपल्या भोवती निर्माण करतो. धर्मांमध्ये स्वतःच्या मताचा आदर नसतो, कोणीतरी कधीतरी लिहील्या गेलेल्या बाबी तंतोतंत पाळणे यातच आपलं हित! ही भावना आपल्या मनावर कायम रूजवली जाते आणि या अनुकरणीय मनात हळूवारपणे देवाचे किंवा व्यक्तीपूजेचे बीज धर्माद्वारे टाकले जाते नंतर आपण आयुष्यभर काल्पनिक अशा सर्वशक्तिमान देवावर आपल्यावर लादलेल्या धार्मिक विचारांचे खतपाणी घालत राहतो. ज्याचे फळ आपल्याला आयुष्यात कधीच मिळत नाही. त्यामुळे काल्पनिक अस्तित्वावर विसंबून असलेल्या देवावर आपल्या धार्मिक विचारांची गुंतवणूक करण्यास बंधन घालणाऱ्या धर्माला जगण्याचा उत्तम मार्ग कसे म्हणता येईल?

काही लोकांना धर्माशिवाय आयुष्याची कल्पनाही मूर्खपणाचे वाटेल अशांनी धार्मिक हिंसेला योग्य मानावे कारण धर्म जे करायला लावतो ते योग्यच असते, धर्मात काउंटर प्रश्न विचारायची मुभा नसते. धार्मिक विभागणी चुकीची असते असे म्हणण्याचा अधिकार त्यांना नसतो कारण त्यांचेच इतर धार्मिक सहकारी या हिंसेचा अविभाज्य भाग असतात. अशा लोकांनी धार्मिक आधारावर विभागणी योग्य ठरवावी, धार्मिक वर्चस्वाला स्वीकारावे, धर्माधिष्ठीत दंगलींना धर्मयुद्ध म्हणावे, नकळत देवाचे आगमन मनात करावे आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे विज्ञानाला मूठमाती द्यावी. या सर्व गोष्टींचा धर्म आवश्यक मानणारे अस्विकार करू शकत नाही.

आज बदलत्या काळानुसार किंवा आवश्यकतेनुसार संविधानात बदल केला गेला पाहिजे अशी मागणी होतांना दिसते. अर्थशास्त्रातील कितीतरी नियम वेगाने बदलत्या काळानुसार बदलविण्याची गरज निर्माण झाली आहे. मात्र फार फार पूर्वी लिहिल्या गेलेल्या धर्मात बदल करण्याची किंवा त्या धर्मातील गोष्टीत बदलत्या काळानुसार सुधारणा करण्याची गरज लोकांना भासू नये म्हणजे आपल्या मनावर धर्माचा अतिरेकी पगडा असल्याचे आपल्याला दिसेल. मुळात धर्माची उत्पत्ती ही आवश्यकता म्हणून झालेली नसून वर्चस्वासाठी झालेली आहे. धर्मातील सर्व मार्गदर्शक तत्वे ही एका व्यक्तीने किंवा विशिष्ट व्यक्ती समुहाने त्यांच्या अनुकूल तयार केली आहेत. पिढ्यानपिढ्या हे सर्व स्थिरपणे चालत आहे. बदलत्या समाजरचनेनुसार किंवा समाज कितीही प्रगत झाला किंवा अधोगतीला गेला तरी धर्मात बदल करण्याची गरज नाही हा धर्माचा व तथाकथित धर्मगुरूंचा कायम आग्रह व आदेश असतो या मागची सत्यता व विशिष्ट वर्गाची भूमिका धर्म मानणाऱ्या लोकांनी समजणे आवश्यक आहे.

आज देशात माझा धर्म तुझ्या धर्मापेक्षा श्रेष्ठ कसा? हे पटवून देण्यात बहुतेक तरुणाई गुंतलेली आहे. उद्या हिच तरुणाई मी आता जगू कसा? हा प्रश्न विचारणार आहे, पण त्यावेळी हिच तरुणाई आपलं आयुष्य निरर्थक संपलं अशा भावनेत मृत्यूची वाट बघणार आहे.

माझे कर्तव्य म्हणून मी धर्माचे रक्षण करेन पण मग धर्म काय करेल? मनुष्य ज्यावेळी एखादी गोष्ट स्विकारतो त्यावेळी तिचे फायदे तोटे त्याला कळतात पण धर्माचे तोटे नाहित या भावनेत आयुष्य जगतांना आपल्याला धर्मापासून मिळालेल्या फायद्यांचा गणित करणे आवश्यक आहे. धर्म मानल्यामुळे आपण शेवटी फायद्यात राहिलो हे ठामपणे म्हणता आले पाहिजे पण असे होतांना आपल्याला दिसत नाही.

माझा समाज खूप जास्त संख्येत आहे, माझ्या धर्माचे खूप असल्यामुळे मी सुरक्षित व आनंदी राहीन, माझ्या धर्माची सत्ता असल्यामुळे माझं कल्याण होईल असं वाटतं असल्यास, आपण जास्त शोषण होईल अशा समाजव्यवस्थेला जन्माला घालत आहोत हे समजणे आवश्यक आहे. सर्वच आपले असल्यामुळे आपल्याच धर्माच्या समाजव्यवस्थेत विरोध करण्याचा अधिकार आपण गमावून बसाल व हळूहळू हुकूमशाहीला स्वीकारणारे असे आपणास म्हटले जाईल.

धर्मसत्ता ही नेहमी रक्तपात करण्यास प्रेरीत करते, उगीचच असुरक्षेची भावना आपल्या मनात निर्माण करते व आत्मसुरक्षेच्या नावाखाली लोकांकडून कत्तली घडवून आणते. आपण चुकत असल्याचे माहित असतांनाही धर्म आपल्याला ती चूक दुरुस्त करण्याचे धाडस देत नाही. एक प्रकारचे वैचारिक बंदिस्त जीवन धर्म आपल्याला बहाल करते.

विरोध सुधारणेला व त्यानंतर विकासाला जन्म देतो विरोधामुळे समाज व पर्यायाने देश सुधारतो. पण आपण आपल्याच धर्माच्या सत्तेचा विरोध कसा करायचा? आपल्याच देवाचा विरोध कसा करायचा? बाकीचे काय म्हणतील? अशा पेचप्रसंगात आपण हमखास अडकणार व मंदगतीने आपण धर्माचे व पर्यायाने सत्तेचे आज्ञाधारक व्हाल.

धर्म रोजगार देत नाही, सोयीसुविधा देत नाही, भांडवल देत नाही, आरोग्य देत नाही, खायला अन्न देत नाही आणि विशेष म्हणजे मानवी समाजाचं कल्याण करेल असा सर्वसमावेशक धोरण धर्मात सध्यातरी आढळत नाही पण तरीही आपल्याला धर्म आवडतो. आपल्या धर्मांमुळे आपल्याला शेवटचा फायदा कोणता झाला हे कोणालाही सांगता येणार नाही पण तरीही धर्म पाहिजेच कारण धर्म काही देत असो वा नसो धर्म 'मत' मात्र नक्की देतो. त्यामुळे सत्ताधाऱ्यांना धर्म हवा म्हणून आज देशातील जनतेवर धर्माचा प्रचंड मारा सुरू आहे.

ज्या भारतात लाईट बिल आल्यावर गरिबांना धडकी भरते अशा देशात धर्मांमुळे गरिबांचं भलं होईल अशा समजुती ठेऊन जगणे म्हणजे गरिबांनी गरिबचं मरावे या सुत्राला आणखी खतपाणी घालणे होय त्यामुळे भारताने विकासाची स्वप्ने पाहु नये, सुजलाम सुफलाम होईल अशा काल्पनिक गोष्टी करू नये कारण ज्या देशात धर्माला महत्व देणारी सरकार असते असा देश विकसित झाल्याचे जगात एकही उदाहरण नाही. ज्या देशात धर्माला सरकारचा राजाश्रय मिळत असेल त्या देशात सत्ताधारी केवळ काल्पनिक विकासाचे सत्य निर्माण करून ते जनतेच्या मनावर बिंबवण्यात सतत प्रयत्नशील असतांना आपल्याला दिसतील. यासाठी विशेषकरून सरकारच्या कामाची केवळ स्तुती करणारे व्यक्ती समूह व

यंत्रणा आपल्याला सतत दिसतील व या स्तुतीपाठकांचे खूप सारे धार्मिक समर्थक सुध्दा आपल्याला देशात दिसतील.

शेजारी जर दुसऱ्या धर्माच्या व्यक्ती ने घर बांधल्यामुळे आपल्या मनाची चलबिचल झाल्यास, अचानक भोंगा वाजल्याने मनात चिड आल्यास, अचानक आपल्याला असुरक्षित वाटायला लागल्यास, रस्त्याने एखादी मिरवणूक दिसल्यास अचानक निरर्थक व अडचण वाटायला लागल्यास, धर्मावर खूप चर्चा करावी असे वाटत असल्यास, समजावे आपण धार्मिक बिमार आहोत आणि या रोगावर औषध काढणे सरकारला परवडणारे नाही त्यामुळे या धार्मिक रोगावर स्वतः च औषधोपचार करणे गरजेचे आहे.

धार्मिक श्रेष्ठत्व जर भारताचे आगामी आकर्षण असेल तर भारताने खूप मोठ्या आर्थिक संकटाला सामोरे जाण्याची तयारी ठेवावी. कारण कोरोनाने धर्माला नागडं केलच आहे आणि उद्या जर पावसाला राग आला आणि तो आलाच नाही तर धर्म नावाची छत्री तुम्हाला आर्थिक दुष्काळाच्या गरमीतून वाचवायला येणार नाही. सरकारचे अतिरिक्त धार्मिक लक्ष देशाची आर्थिक स्थिती बिघडवत आहे याचे ताजे उदाहरण महागाईच्या रूपात आपल्याला दिसत असून दिवसेंदिवस देशात आर्थिक कोंडी होत असल्याची आपल्याला जाणीव असेल.

राजकारणी दोन वाक्य नेहमी वापरतील पहिला "धर्म तुमचे रक्षण करेल" व दुसरा "धर्म धोक्यात आहे" वरील दोन्ही वाक्य तातडीने धार्मिक समुह निर्माण करतात हे समुह धार्मिक नशेत असल्यामुळे मतदानात एकतर्फी भुमिका बजावतात. जेव्हा की कुठल्याही धर्मात तो धोक्यात आहे असं लिहीलेलच नाही. फक्त काल्पनिक स्वरूपाची भिंती व भविष्यातील काल्पनिक धोका लोकसमूहावर बिंबवून धर्माच्या नावाखाली हिंसा व विभागणी होतांना आपल्याला दिसेल. जो धोक्यात आहे तो दुसऱ्याचे रक्षण करू शकत नाही व जो रक्षण करतो त्याला कसलाही धोका नसतो हे सूत्र वापरल्यास धर्म कोणत्याही प्रमाणावर धोक्यात आहे असे म्हणता येणार नाही. त्याचप्रमाणे धर्म कोणाचेही रक्षण करत नाही कारण ज्यावेळी धार्मिक हिंसा पेटते त्यावेळी धर्माला माणान्या कितीतरी लोकांचा या हत्येमध्ये सहभाग असतो.

उद्या सरकारकडे पैसे नसणार आहेत. आता मिळत असलेल्या सरकारी पेन्शन आणि सरकारी पगार यांवर टांगती तलवार असून भविष्यात हे बंद होण्याची किंवा अंतराने मिळण्याची दाट शक्यता आहे. जेव्हा मिळत असलेले सरकारी पगार बंद होतील, मिळत असलेली पेन्शन अनिश्चित काळासाठी थांबवली जाईल, वस्तुंचे भाव सतत वाढवले जातील, वारंवार कर वाढविले जातील किंवा नवीन लादले जातील, बँकेत जमा असलेले पैसे काढण्याची मर्यादा ठरवली जाईल, विरोध केल्यास शिक्षा होईल, रस्त्यावरून प्रवास करतांना सर्वांना कर भरावा लागेल, मी जगत आहे हिच भावना सर्वोच्च राहिल, शिक्षण व आरोग्य कमालिचे महाग होईल, नोकरी मिळणे स्वप्नवत राहिल, पुस्तकातून ज्ञानापेक्षा द्वेष पेरला जाईल, तेव्हा देशात एक हुकूमशहा निर्माण होईल व त्यावेळी मी धर्म का पाळला याची खंत

आपल्याला होईल. आपल्याला देव काल्पनिक वाटणार नाही पण काहींना वरील बाबी काल्पनिक वाटतील पण हे परिणाम होणार याची दाट शक्यता असून कालांतराने वरील दिवस आपल्याला धर्मांमुळे बघायला मिळतील व सर्वाना धर्मांच्या अतिरिक्त दबावाचे डावपेच आपल्याला कळतील.

शेवटी, मी आणि इतर समान आहेत अशा धारणेला धर्मात दिर्घकाळ स्थान नाही. धर्म एकसमान ही संकल्पना मानत नाही, धर्मात वरिष्ठ ही संकल्पना ठासून भरलेली असते. त्यामुळे कनिष्ठ या संकल्पनेचा उगम धर्मातूनच झाल्याचे आपल्याला दिसेल. त्यामुळे एकसमान विकासासाठी व मानवतेच्या समाजव्यवस्थेसाठी धर्म बाजूला सारून जगण्याचे धाडस करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. दि प्रॉब्लेम आफ रूपीज - डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर
2. हिंदुत्ववादी राजकारण्याच्या पाऊलखुणा - प्रमोद मुजूमदार

महिला सक्षमीकरणसंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार

प्रा. पितांबर व्हि. पिसे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमूर, जि. चंद्रपूर

Mob.: ,9422734770 Email: ppitambar25@gmail.com

सारांश (Abstract)

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर हे विद्वान विचारवंत होते. त्यांनी सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक, जलव्यवस्थापन, शेती, महिला महिला सबलीकरण इत्यादी अनेक विषयांवर विचार मांडले, समाजशास्त्रात त्यांनी मोठे योगदान दिले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म दलित म्हणून झाला आणि दलितांच्या कार्यातून त्यांनी अस्पृश्यांच्या वेदना आणि वेदना सहन केल्या. विविध जातीसमूहांच्या प्रादेशिक संस्कृतीच्या सीमारेषेत, विविध रूढी आणि परंपरामधून स्त्रियांचे एकंदर शोषण सुरू होते. प्रादेशिक जातीसमूहांच्या शारीरिकतेत सातत्य नाही आणि स्त्रियांबाबतचे नियम व कायदे विविधतेचे आधार व आधार बनलेले नाहीत. हा प्रश्न खूप गहन प्रश्न असल्याचे दिसून येते.

मुख्य संज्ञा: महिला सक्षमीकरण, हिंदू कोड बिल.

प्रस्तावना

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. प्राचीन भारतीय परंपरा आणि भारतीय संविधानातील सर्वांगीण परिवर्तन यांचा समतोल साधण्याचे अत्यंत अवघड काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे. राज्यघटनेच्या रूपात त्याला राजकीय, सामाजिक आणि क्रांतिकारी मुद्दे आहेत, त्यामुळे भारताच्या आधुनिकीकरणाला जोरदार चालना देण्यात आली आहे. डॉ. बाबासाहेब कायदा मंत्री म्हणून ते राज्यघटनेचे मुख्य शिल्पकार बनले.

भारतीय राज्यघटना ही भारतीय समाजाच्या आधुनिकीकरणाची सशक्त प्रेरणा असावी हा मुख्य राजकीय उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी राज्यघटनेची संपूर्ण बांधणी केली. लोकशाही जीवनपद्धती आणि सामाजिक क्रांती हे एकाच धाग्याचे महत्त्वाचे धागे आहेत, व ते एकमेकात गुफले असल्याचे दिसून येते., लोकशाही प्रातिनिधिक शासन, सर्वांची समानता व व्यक्तीस्वातंत्र्याचा कायदा स्वातंत्र्य समता व न्याय या वैशिष्ट्य मूल्यांवर आधारित नवभारताची जडणघडण करण्याची कामगिरी यातूनच साकारली गेली राष्ट्रीय ऐक्य आणि एकात्मता अबाधित राखण्याचे. हे आव्हान संविधानाने अबाधित ठेवले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक योगदानाची चर्चा करताना एका पातळीवर अस्पृश्यांच्या हक्कांसाठी त्यांनी दिलेला लढा आणि दुसऱ्या स्तरावर सर्व भारतीयांच्या आणि अंतिम मानवजातीच्या हक्कांसाठी त्यांनी दिलेले योगदान समजून घेतले पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केंद्र सरकारमध्ये कामगार मंत्री असताना महिलांसाठी प्रसूती वेतन मंजूर केले कारण वारंवार बाळंतपणामुळे महिलांचे आरोग्य धोक्यात येते, म्हणून त्यांनी लोकांना आंदोलन करण्यास परवानगी दिली. कुटुंब नियोजनाचा आग्रह धरला. पण या उदारमतवादी चौकटीच्या पलीकडे जाऊन हिंदू कोड बिलाचे महत्त्व म्हणजे स्त्रियांच्या हक्कांसाठी कायद्यांची गरज आणि राजकारणात हस्तक्षेपाचे महत्त्व. त्यांनी ओळखले. म्हणूनच त्यांनी हिंदू कोडबिलाची रचना केली हिंदू कोडबिल नामंजूर झाल्याने त्यांनी महिला हक्कांसाठी आपल्या मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मंत्रिपदाचा राजीनामा हे हिंदू कोड बिलाच्या पराभवामागचे मुख्य कारण होते, यावरून हे सिद्ध होते की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महिला अधिकार्यांसाठी खरे सेनानी होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना जाती आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेतून मुक्त करण्यासाठी कायदेशीर प्रयत्न केले आहेत. जातीव्यवस्थेत स्त्रियांचा प्रश्न गुंतलेला असल्याने तो केंद्रस्थानी आणला पाहिजे, असा आग्रह त्यांनी धरला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील जातिव्यवस्था आणि समाजातील हिंदू प्रथा तसेच सती प्रथा विधवा पुनर्विवाह संमती वय कन्या वधू स्त्री शिक्षण केशवपन इत्यादींबद्दल आवाज उठवला. 1857 चे बंड ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपामुळे झाले. महिलांच्या समस्यांमध्ये. परंपरा, धर्म इत्यादी बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करण्याची ग्वाही ब्रिटिश सत्तेने दिल्याने स्त्रियांचे प्रश्न राजकीय पटलावर येणे फार कठीण होते. 19 व्या शतकात टिळकांनी बालवधू, विधवा, पुनर्विवाह आणि स्त्रियांबाबतच्या कायद्यांना विरोध केल्याचे दिसते. शिक्षण टिळकांनी भूमिका मांडली पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या प्रश्नाला राजकीय बनवून कायद्याच्या व्याख्येत आणि कार्यक्षेत्रात आणून पुन्हा एकदा व्यक्तिस्वातंत्र्यावर भर दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या देशातील महिला सक्षमीकरणाची खऱ्या अर्थाने सुरुवात केली. शतकानुशतके मनुस्मृतीच्या नावाखाली गरीबांवरच नव्हे तर महिलांवरही हल्ले झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नेहमी म्हणायचे की मनुस्मृती ही दलित आणि महिलांच्या अधोगतीला कारणीभूत आहे. मनुस्मृतीवर अंत्यसंस्कार करण्यात आले. आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करून महिलांना मनुस्मृतिदानाचा उद्देश सांगितला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून महिलांना अधिकार दिले देवदासी मुरळ्या, जोगंतीनी या प्रथांद्वारे महिलांचे होणारे शोषण थांबवण्यासाठी त्यांनी महाडच्या चवदार तलावांच्या सत्याग्रहासारख्या चळवळीतही मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतला तसेच नाशिकच्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहात त्यांना पहिली अटक करण्यात आली. स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीत महिलांचा सहभाग वाढवूनच. ते चालणार नाही आणि म्हणूनच त्यांनी निर्माण केलेले हिंदूकोड बिलआणि त्यांचे ध्येय स्त्रियांना कायद्याने योग्य दर्जा आणि प्रतिष्ठा मिळवून देणे हे होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांना मतदानाचा अधिकार नव्हता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांना तो अधिकार मिळवून दिला हिंदू कोडबिल महिला

घटस्फोट हक्क वडिलोपार्जित संपत्ती समान हक्क आंतरजातीय विवाह कायदेशीर स्थिती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रीला खऱ्या अर्थाने सक्षम केले.

संबंधित साहित्याची परीक्षा

- 1) महिलांचा मंदिर प्रवेश आणि डॉक्टर बाबासाहेब: महाराष्ट्र टाइम्स 13 एप्रिल 2016 या देशात असे म्हणतात हिंदू कोड बिलाच्या संदर्भात आपली भूमिका स्पष्ट करताना कायदेमंती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात समाजातील वर्ग वर्गातील असमानता स्त्री पुरुष यांच्यातील असमानता स्पष्ट करणे होय
- 2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्री विषयक लेखन महेंद्र गायकवाड यांच्या पुस्तकांच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 1942 रोजी नागपूर येथे अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेत उपस्थित 25 हजारांहून अधिक स्त्रियांना संबोधित करताना स्त्रियांच्या प्रगतीवर विशेष भरतीला घटस्फोट देणे घेणे यावर व जंगल संपत्ती समान वाटा मिळणे अशा महिला सक्षमीकरणाची ठराव करण्यात आले या ठरावावर महिलांनी भाषणे केली व विविध परिषदा व सभागृहांच्या माध्यमातून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या हक्काबाबत विचार मांडले
- 3) हिंदू कोड बिल यामुळेच महिलांची उन्नती झाली असेल डॉक्टर यशवंत जावळे आपल्या हिंदू कोड विलामुळेच आदेशातील सर्वोच्च पदावर महिला आहेत अगदी राष्ट्रवादी प्रतिभाताई पाटील राष्ट्रपती द्रौपदी मुर्मू पंतप्रधान इंदिरा गांधी अशा विविध महिला आज देशाच्या उच्च पदावर राहून गेल्या व कार्यरत सुद्धा आहेत

अभ्यासाची उद्दिष्टे

- 1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांसाठी केलेल्या कामांचा आढावा घेणे
- 2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखनाचे सद्यस्थितीनुसार महत्त्व जाणून घेणे
- 3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलांच्या कायदेशीर हक्कांसाठीचे योगदान समजून घेणे
- 4) महिलांना त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूक करणे

गृहीत कृत्ये

- 1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचा आढावा घेणे
- 2) डॉ. आंबेडकरांचे विचार आधुनिक काळातही लागू आहेत
- 3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार महिला सक्षम करण्याकरिता प्रेरणादायी आहेत

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यास पद्धतीत या लेखांमध्ये वर्णनात्मक संशोधन पद्धती आधारे माहिती संकलित करण्यात आली आहे, ही माहिती संकलित करताना दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आला आहे, तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उपलब्ध लिखित साहित्य, इंटरनेट, सरकारी कागदपत्रे, वर्तमानपत्रे,

प्रकाशित ही माहिती संकलित करण्यासाठी कागदपत्रे, पुस्तके आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संसदेत दिलेली भाषणे वापरली आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणसंबंधी विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक विचार मांडताना महिला सबलीकरणबाबत हिंदू कोड बिलाबद्दल महत्त्वाचे विचार मांडले. हिंदू ऑर्थोडॉक्स विचार प्रथेच्या विरोधात गेला आणि गांधीवादाच्या काळात ब्रह्मचर्येच्या चौकटीत अडकलेला कुटुंब नियोजनाचा प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ढासळत चाललेल्या महिलांचे आरोग्य कुटुंब नियोजनाच्या चर्चेच्या केंद्रस्थानी आणले. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेच्या मूलभूत अधिकारांमध्ये घरामध्ये पाऊल ठेवणाऱ्या आणि सार्वजनिक क्षेत्रात देणाऱ्या महिलांच्या विशेष गरजांचा विचार केला. जेव्हा हिंदू संहितेतील तरतुदी आणि घटनात्मक अधिकार स्त्रियांचे रक्षण करत नसून स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला प्रस्थापित करत आहेत आणि स्त्रियांना हीन दर्जाकडे नेत आहेत. कोणत्याही धर्माला, पारंपरिक परंपरांना बाधा पोहोचणार नाही याची काळजी सरकारने घ्यावी, असे राज्यघटनेत दिले आहे. सर्वोत्कृष्ट घटनात्मक नवोपक्रम किंवा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सक्रिय हस्तक्षेपामुळे शक्य झाले. संविधान सभेत बहुसंख्य सदस्य होते ज्यांना स्त्रियांचा प्रश्न सोडवण्यासाठी धर्मावर होणारा हल्ला मान्य नव्हता, म्हणून हिंदू कोळी विधेयक फेटाळले गेले आणि तेच विधेयक तुकड्या तुकड्यातून पुढे ढकलले गेले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रियांच्या हक्कांसाठी बहुतांशी एकट्याने लढले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांची मानवी हक्क चळवळ आणि स्त्रियांच्या मानवी हक्क चळवळी यांच्यात एक सखोल जातीविरोधी आघाडीची योजना आखली.

हिंदू कोड विलास त्यांनी महिलांना सामाजिक मालमत्तेचा अधिकार दिला घटस्फोटाचा अधिकार दत्तक घेण्याचा अधिकार मुलांच्या अधिकारांना इतर जिल्ह्यांपेक्षा प्राधान्य दिले. आर्थिक दुर्बलता हे महिलांच्या गुलामगिरीचे एक प्रमुख कारण आहे. हिंदू कोड विराज राजकीय व्यासपीठावर अनाथ महिलांची आर्थिक गुलामगिरीतून मुक्तता नियमानुसार पतीने कितीही वाईट वागणूक दिली तरी स्त्रीला घटस्फोट घेण्याचा अधिकार नाही कारण ती गुलाम-दास्य मानली जात होती. मुलांचे आणि गुलामांचे स्वतःचे मत नव्हते. या व्यवहारात किंवा नातेसंबंधात श्री. लाल यांच्या पतीच्या दुसऱ्या स्वभावाला अमानवी वर्तन करण्याइतपत हिंसाचार झाला तर घटस्फोटाच्या अधिकाराची तरतूद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उच्चवर्णीय स्त्रियांच्या मुक्तीबरोबरच उच्चवर्णीय स्त्रियांना कायदा दिला, खालच्या जातीतील स्त्रीवादाची संस्कृती कायद्याने अधिकाधिक मान्य व्हावी यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले, अशा प्रकारे समाजपरिवर्तनाच्या लढाईत, खालच्या जातीतील संस्कृती जो महिलांना अधिक मुक्त करणे हे एक आदर्श मॉडेल म्हणून कायद्याच्या केंद्रस्थानी आहे. दत्तक घेण्याच्या अधिकाराचा परिणाम केवळ पितृत्वावरच होत नाही तर जातिव्यवस्थेवरही होतो. स्त्रीच्या कोणत्याही जाती-धर्मातील मूल दत्तक घेण्याच्या अधिकारामुळे जातीरक्षणाचे नियम कमकुवत झाले

आहेत आणि पोटगीच्या अधिकारामुळे स्त्रियांच्या वैवाहिक जीवनाचे रक्षण झाले आहे. परस्परावलंबी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू स्त्रियांना संरक्षणात्मक कवच ओळखले आणि त्यांना बहाल केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील सर्व जाती धर्मातील महिलांना माणूस म्हणून पाहिले आणि सर्व प्रकारच्या अधिकारांचा आग्रह धरला. प्रसंगी त्यांनी स्त्रियांना धर्माने नाकारलेले हक्क मिळवून देण्याची तरतूद केली. विचार पाहता येतात.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराचे मानवी जीवन केवळ अंमलबजावणीत रूपांतरित होते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चळवळीतील प्रत्यक्ष कृती घटना कायद्यांनी जुन्या समाजरचनेला हादरे देऊन महिलांना मुक्तीचे नवे स्थान निर्माण करून उत्पादन व पुनरुत्पादन क्षेत्राला संरक्षण दिले. महिलांच्या समानतेच्या मूलभूत अधिकाराबरोबरच अर्थपूर्ण समानतेसाठी ऐतिहासिक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शोषणाला बळी पडलेल्या आणि त्यामुळे असमान गौण स्थितीत राहिलेल्या महिलांच्या विषय विकासासाठी सकारात्मक भेदभावाची घटनात्मक तरतूद केली आणि महिलांमध्ये समानता प्रस्थापित केली. आणि पुरुष. राज्याला अर्थपूर्ण समानता देण्यासाठी राज्याने केलेल्या विशेष योजना तरतुदी आणि कायदे समितीच्या तत्त्वाला खीळ घालतील आणि खऱ्या समतेच्या स्थापनेला आणि अर्थपूर्ण समानता आणि सकारात्मक कृती कायम ठेवणाऱ्या संविधानाला पूरक ठरणार नाहीत, असा युक्तिवाद डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केला.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. सूर्या डॉ. अनिल "प्राचीन अर्वाचीन भारतीय स्त्री आणि हिंदू कोड बिल"
2. सुगावा प्रकाशन पुणे 2010 पु.क्र. 43
3. मून मीनाक्षी फुले आंबेडकर स्त्री चळवळ समता प्रकाशन नागपूर 2002 पु.क्र. 88
4. खैरेमोडे चा भ "डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल" युग साक्षी प्रकाश नागपूर 2010 पु.क्र. 05
5. गणवीर रत्नाकर "डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल" नेहा प्रकाश यांना पु.क्र. 39
6. आढाव डॉ. "विलास महिला सबलीकरण" प्रौढ निरंतर शिक्षण व ज्ञान विस्तार विभाग सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ 2009
7. आढाव डॉ. विलास "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची महिला व शिक्षण विषयक विचार"
8. परदेशी प्रा. प्रतिमा डॉ. बाबासाहेब स्त्रीमुक्ती पुणे
9. मस्के डॉ. बी आर "विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास" 2012 पु.क्र. 172
10. कोसारी एच एल विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास लिहा प्रकाशन नागपूर 2012 पु.क्र. 445
11. आंबेडकर डॉ. बी आर लेखन व भाषण महिला सबलीकरण

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामुदायिक शेतीविषयक विचार

डॉ. अनिता व्ही. महावादीवार

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

Mob.: 9209480491 ,Email: mahawadiwar.anita@gmail.com

सारांश

भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार, शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक, पत्रकार, विद्वान, संसदपट्ट, दीनदलितांचे उध्दारकर्ते अशी त्यांची ओळख संपूर्ण जगाला आहे. परंतु एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांची ओळख फार दुर्मिळ होती. त्यांनी अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून फार कमी कार्य केले असले तरी त्यांच्या आर्थिक विचारांमध्ये या देशातील सामाजिक समानतेच्या विचारांची बाजू फार मजबूत जाणवते. त्यांचे उच्च पातळीवरील तत्वज्ञान जास्त नसून प्रत्यक्ष जीवनातील प्रश्न जगातील अनेक देशातील आर्थिक रचनांच्या संदर्भात विचारांत घेतलेले दिसतात.

भारतात आर्थिक विचारांच्या पध्दतशीर मांडणीला एकोणविसाव्या शतकापासून सुरुवात झाली. 1918 मध्ये 'The Journal of Indian Economic Society' मध्ये त्यांचा लेख प्रकाशित झाला. हा लेख त्यांनी 'लहान धारण क्षेत्रे आणि त्यांवरील उपाय' या विषयावर लिहिला. 1921 मध्ये डॉ. आंबेडकर खरोखरच अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले गेले. 'स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज' या पुस्तिकेत डॉ. आंबेडकरांनी सामुदायिक शेती तसेच शेती-संघटनाची आपली योजना सादर केली. कारण तेव्हा भारतामध्ये शेती संघटनांच्या जमीनदारी, रयतवारी पध्दती प्रचलित होत्या. त्यामुळे जमीन कसणाऱ्याला न्याय, उत्पादनाच्या प्रेरणांना चालना यासारख्या बाबींवर प्रतिकूल परिणाम होत होता. हे डॉ. आंबेडकरांच्या ध्यानात येताच त्यांनी आपली सामुदायिक शेतीची कल्पना मांडली भारतीय शेतकरी कर्जात जन्मतो, कर्जातच जगतो आणि कर्जातच मरतो' अशी वाक्ये पिढ्या न् पिढ्या ऐकविण्यापेक्षा व्यक्तिवादाला मुड घालून सामुदायिक शेती स्वीकारणे हाच व्यवहार्य मार्ग आहे. असे डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय जनतेला पटवून दिले.

कळीचे शब्द (Key Words): डॉ. आंबेडकर, सामुदायिक शेती, भूमिहीन मजुर, शासन, भांडवल, उत्पादकता.

प्रास्ताविक

भारतात आर्थिक विचारांच्या पध्दतशीर मांडणीला एकोणविसाव्या शतकापासून सुरुवात झाली. विसाव्या शतकाच्या मध्यकाळापर्यंत भारतीय शेती दुरावस्थेत होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर या क्षेत्रात बदल घडवून आणण्यासाठी बरीच उपाययोजना झाली. परंतु तोपर्यंत ही शेती तिच्यामध्ये गुंतलेल्या प्रचंड लोकसंख्येला वाजवी जीवनमान देऊ शकत नव्हती. शेतीची अल्प उत्पादकता हा प्रमुख प्रश्न होता. या अल्प उत्पादकतेमागे अनेक कारणे होती. भारतीय शेती ही मान्सूनवर अवलंबून आहे. मान्सूनचा लहरीपणा लक्षात घेता पाणीपुरवठ्याच्या सोयी तसेच सिंचनाच्या सोयी फारशा विकसित झाल्या नव्हत्या. कृषी क्षेत्रातील हरित क्रांती ही बरीच नंतरची घटना होती. तरीही त्याकाळी शेतीच्या उत्पादकता वाढीसाठी काही यशस्वी प्रयोग होत होते. त्यामुळे शेतकरी प्रभावितही होत होते. परंतु शेतकऱ्यांजवळ असलेल्या भांडवलाच्या कमतरतेमुळे त्यांना हे प्रयोग यशस्वी करणे शक्य होत नव्हते. शेतीची सर्वसाधारण कामे करण्यासाठी लागणाऱ्या पशूंची संख्याही दुष्काळामुळे कमी होत होती. अशा स्थितीत शेतीची उत्पादकता वाढविणे शक्य नव्हते. दुसऱ्या बाजूने शेतीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या प्रचंड होती. परंतु त्यामानाने प्रत्यक्ष लागवडीखालील जमिनीचे प्रमाण कमी होते. त्यामानाने पडीत जमिनीचे प्रमाण बऱ्याच प्रमाणात होते. कमी उत्पादकता असणारी ही शेती देशातल्या जनतेला पोसू शकत नव्हती. तरीही लोकांमधील शेतीविषयक प्रेम कमी होत नव्हते. थोडी का होईना आपल्या मालकीची जमीन असावी असे सर्वांना वाटत होते. यासाठी वारसा हक्काच्या कायद्याचा आधार घेऊन जमिनीचे विभाजन व अपखंडनाची क्रिया सतत होत होती. याचा परिणाम जमिनीचे अकिफायतशीर धारण क्षेत्र निर्माण झाले. त्या जमिनीतून पुरेसे अन्नधान्यही निघत नव्हते. याचा परिणाम शेतीची दुरावस्था तर निर्माण झालीच व शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत होऊ लागला. यातूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामुदायिक शेतीच्या कल्पनेचा प्रवास सुरू झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारातील हे तत्वज्ञान त्यांना येणाऱ्या परिपूर्ण अनुभवावर आधारित आहे.

आंबेडकरांचा जीवन परिचय

भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म 14 एप्रिल, 1891 मधे मध्यप्रदेशातील महु येथील सैन्य छावणीत झाला. डॉ. भीमराव आंबेडकर यांच्या वडिलांचे नाव रामजी मालोजी सकपाल आणि आईचे नाव भीमाबाई होते. आपल्या आई - वडिलांचे ते चौदावे पुत्ररत्न होते. जन्मजात ते प्रतिभासंपन्न होते. लहानपणी आंबेडकरांच्या कुटुंबासोबत सामाजिक आणि आर्थिक बाबतीत फारच भेदभाव केल्या जात होता. आंबेडकर यांच्या पूर्वजांनी खूप वर्षपर्यंत ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सेवेत आपला जीवनकाळ घालविला. त्यांचे वडील सुध्दा ब्रिटिश भारतीय सेनेच्या महु छावणीत सेवेत होते. भीमरावांचे वडील नेहमीच आपल्या मुलांच्या शिक्षणावर जोर देत. 1904 ला भीमराव आंबेडकर यांचे वडील सेवानिवृत्त झाले. आणि त्यानंतर 2 वर्षांनी आंबेडकरांच्या आईचा मृत्यू झाला. आईच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या काकूने अत्यंत कठीण परिस्थितीत आंबेडकरांच्या बहीण-भावंडाचे

पालनपोषण केले. आंबेडकरांच्या वडिलांना बलराम, आनंदराव आणि भीमराव असे तीन मुले व मंजुळा आणि तुळसा नावाच्या दोन मुली होत्या. आपल्या संपूर्ण भावंडांमध्ये फक्त भीमराव आंबेडकर यांनीच शिक्षण घेतले. शिक्षण घेत असतांना महादेव अंबावडेकर नावाचे शिक्षक त्यांना लाभले. या शिक्षकांचे ते लाडके विद्यार्थी होते. त्यामुळे त्यांच्या सांगण्यावरून भीमरावांनी आपले सकपाल आडनाव बदलून आंबेडकर ठेवले.

शिक्षण

आंबेडकरांनी सातारा शहरात राजवाडा चौकातील सरकारी हायस्कूलमध्ये 7 नोव्हेंबर, 1900 या वर्षी इंग्रजी माध्यमाच्या पहिल्या वर्गात प्रवेश घेतला. याच दिवसापासून त्यांच्या शैक्षणिक जीवनाला खरा प्रारंभ झाला. यानंतर भीमरावांनी आपले माध्यमिक शिक्षण एल्फिस्टोन रोड येथील गव्हर्नमेंट हायस्कूलमध्ये पूर्ण केले. एप्रिल 1906 ला भीमराव जेव्हा 15 वर्षाचे होते तेव्हा 9 वर्षाची रमाबाई यांच्या सोबत ते विवाहबंधनात अडकले तेव्हा ते पाचव्या वर्गात शिकत होते. 1907 मध्ये मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण करून एल्फिस्टन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. 1912 मध्ये बी.ए. ची पदवी पूर्ण करून 1913 मध्ये 22 व्या वर्षी ते संयुक्त अमेरिकेत न्युयार्क येथील कोलंबिया विश्वविद्यालयात पदव्युत्तर शिक्षणासाठी गेले. 1915 मध्ये कला शाखेतील स्नातकोत्तर परीक्षा पास झाले. पुढे 1916 मध्ये लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये प्रवेश घेऊन अर्थशास्त्रातील आचार्य पदवीचे काम सुरू केले. विदेशात जाऊन अर्थशास्त्रातील आचार्य पदवी घेणारे भीमराव हे पहिलेच भारतीय होते. त्यावेळी त्यांनी देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी औद्योगिकरण व कृषीविकास आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांनी या संशोधनात सामाजिक बाजूचाही विचार करून अध्ययनावर भर दिला. आर्थिक आणि सामाजिक विकास, शिक्षण, सार्वजनिक स्वच्छता, समुदाय स्वास्थ्य इ. बाबींवरही जोर दिलेला दिसून येतो. त्यांनी ब्रिटिश सरकारमुळे देशाला होणाऱ्या नुकसानीचीही चिंता व्यक्त केली.

एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळख

1921 मध्ये डॉ. आंबेडकर खरोखरच अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले गेले. जेव्हा राजकारणात त्यांनी नेता म्हणून सक्रीय सहभाग घेतला तेव्हा त्यांनी अर्थशास्त्र या विषयातील 'अॅडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी' 'द इव्हॅल्युएशन ऑफ प्रॉविन्शियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया द प्रॉब्लेम ऑफ द रूपी: इट्स ओरिजिन अँड इट्स सोल्युशन' इ. तीन महत्वपूर्ण पुस्तके लिहिली. 'अॅडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी'या प्रबंधात आंबेडकर यांनी सन 1792 ते 1858 मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन व वित्त व्यवस्थेमध्ये कसे बदल झाले व ते भारतीयांकरिता कसे अन्यायकारक ठरले याविषयी आपले विचार व्यक्त केले. ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतीय जनतेची प्रचंड पिळवणूक केली. या काळात कंपनीचा जो महसूल वाढला त्यात 54 टक्के वाटा जमिनीवरील कराचा होता यामुळे शेतकरी वर्गाची फार पिळवणूक झाली. हे त्यांनी जनतेच्या लक्षात आणून दिले. समाजातील दुर्बल तसेच असंघटित घटक असणाऱ्या शेतकऱ्यांची त्यांना सतत काळजी

वाटायची. कारण भारत देश हा कृषीप्रधान देश आहे. या देशात राहणारी जास्तीत जास्त जनता शेतीवर अवलंबून आहे. तरीही या देशात राहणारा शेतकरी आजही दारिद्र्यातच जीवन जगतो. हे कारण जरी खरे असले तरीही या कारणाच्या मुळाशी नेमकी कोणती बाब दडलेली आहे हे शोधून काढण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विविध क्षेत्रात आपले योगदान दिले. समाजासाठी त्यांनी सतत त्यागाचीच भूमिका ठेवली. याला कृषीक्षेत्रही अपवाद नव्हते. ग्रामीण भागात कृषीवर लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार पडलेला दिसून येतो. हा भार कमी होवून शेती एक व्यवसाय म्हणून समजली जावी यासाठी कृषीविषयक समस्या दूर होणे गरजेचे होते. हीच बाब आंबेडकरांनी जाणली आणि सामुदायिक शेतीचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय शेतीशी निगडित आर्थिक समस्यांची ही सामाजिक बाजू केवळ आंबेडकरांसारखाच अर्थशास्त्रज्ञच विचारात घेऊ शकला.

सामुदायिक शेती व शेती संघटन याबाबतची आंबेडकरांची कल्पना

शेती संघटनेच्या दृष्टीने विचार करता त्याकाळी भारतात जमीनदारीसारख्या अनिष्ट प्रथांचा सुळसुळाट होता. या पध्दतीमुळे मालकी हक्काची वाढ होऊन मोठा परोपजीवी वर्ग निर्माण झाला. कुळांच्या आणि पोटकुळांच्या मार्फत करण्यात येणाऱ्या या शेतीमध्ये अवास्तव खंडामुळे कुळांचे शोषण होत होते. यामुळे उत्पादन वाढीची प्रेरणा नष्ट होत होती. लागवडीखालील जमिनीचे प्रमाण कमी होत होते. त्यामुळे बेकारीचे वाढते प्रमाण निर्माण होऊन निरुद्योगी शेतमजुरांचा वाढता वर्ग निर्माण होत होता. डॉ. आंबेडकरांना अर्थशास्त्रज्ञ या नात्याने या संपूर्ण परिस्थितीची जाणीव होती. तसेच सामाजिक विषमतेच्या आगीत होरपळणाऱ्या असंख्य ग्रामीण बांधवांच्या स्थितीचे भानही होते. म्हणूनच त्यांचे असे मत झाले की, 'धारणक्षेत्रांचे एकत्रीकरण काय किंवा कूळ कायदे काय, हे उपाय विचारात घेणे व्यर्थ आहे त्यामुळे शेतीत सुबत्ता येणे शक्य नाही. तसेच निव्वळ भूमिहीन मजूर असणाऱ्या 60 दशलक्ष अस्पृश्यांचे प्रश्नसुध्दा यामुळे सुटणे शक्य नाही.' अशाप्रकारे आर्थिक समस्यांची ही सामाजिक बाजूही आंबेडकर आपले मत मांडतांना लक्षात घेत होते.

भारतामध्ये ज्या शेती-संघटनांच्या जमीनदारी, रयतवारी पध्दती प्रचलित होत्या. या पध्दतीमध्ये शेतीसुधारणा, उत्पादकतेची वाढ, जमीन कसणाऱ्याला न्याय, उत्पादनाच्या प्रेरणांना चालना यासारख्या बाबींवर प्रतिकूल परिणाम करणाऱ्या होत्या. कुळांच्या मेहनतीवर जगणाऱ्या वर्गाला पोषक अशी ही रचना नष्ट करण्याशिवाय उपाय नव्हता. तिच्या जागी 'कसेल त्याची जमीन' या तत्वाला मान्यता देणारी वैयक्तिक कास्तकारी आणण्याला बहुसंख्य लोक अनुकूल होते. सहकारी शेतीला पाठिंबा मिळत असला तरी तिच्या व्यावहारिकतेबाबत शंका होती. या संपूर्ण परिस्थितीचा विचार करून आंबेडकरांनी सामुदायिक शेतीपध्दतीची शिफारस केली. शासनाचा पुढाकार व मदत आणि खेड्यातील भूमिहीन मजुरांसह सर्वांचा सक्रिय सहभाग अशी त्यांची सामुदायिक शेतीची संकल्पना होती. सामुदायिक शेतीच्या माध्यमातून जमीनदारी पध्दती नष्ट करून आणि वैयक्तिक कास्तकारी रूढ करूनही असे अनेक प्रश्न होते ज्यांचे निराकरण होणे कठीण होते. या प्रश्नांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

1. शेतजमिनीचे छोटे तुकडे व अकिफायतशीर आकार तसाच राहणार होता.
2. लाखांच्या संख्येने असलेल्या भूमीहीन मजुरांना दिलासा मिळण्याची खात्री नव्हती.
3. शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जमीन या घटकासोबत इतर साधनांची जोड मिळणे आवश्यक होते. पण दारिद्र्याने ग्रासलेल्या शेतकऱ्यांजवळ भांडवलाची कमतरता असल्याने उत्पादकतेत वाढ होणे कठीण होते.
4. छोट्या आकारामुळे तसेच भांडवलाच्या कमतरतेमुळे कायम सुधारणा अंमलात येऊ शकत नव्हत्या.
5. शेतीच्या उत्पादनतंत्रात जो काही कालानुरूप बदल झाला असता तो वैयक्तिक कास्तकारीत अनुसरणे कठीण होते.

वर उल्लेखित अनेक समस्यांपैकी बऱ्याच अडचणी सोडविण्यास सामुदायिक शेतीपध्दत सक्षम होती. या संघटन प्रकारामुळे किफायतशीर आकाराची मोठी क्षेत्रे लागवडीखाली आली असती. शासनाच्या निधीतून भांडवल मिळाले असते. उत्पादकता वाढीच्या नवनवीन प्रयोगांना वाव मिळाला असता विशेष म्हणजे ग्रामीण भागातील भूमीहीन मजुरांना सन्मानपूर्वक जगण्याचा शाश्वत आधार मिळाला असता. हे जरी खरे असले तरी त्याकरिता जमिनीवर सामाजिक मालकी प्रस्थापित होणे अनिवार्य होते. परंतु याच गोष्टीसाठी सामुदायिक शेतीपध्दतीचा वारंवार विरोध होत गेला. कारण भारतीय फार व्यक्तिवादी आहेत. भारतीयांना ही पध्दत व्यक्तिगत हक्कावर आक्रमण करणारी वाटू लागली.

सामुदायिक शेतीची प्रस्तावित योजना

'स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज' या पुस्तिकेत डॉ. आंबेडकरांनी शेती-संघटनाची आपली योजना पुढीलप्रमाणे सादर केली.

1. **शेतजमिनीची मालकी:** सामुदायिक शेतीच्या दिशेने पहिले पाऊल म्हणजे शासनाने जमीनदारी पध्दत नष्ट करून जमिनीमधील खाजगी मालकीहक्कांचे अधिग्रहण करणे होय. जमिनदारांच्या जमिनी दुसऱ्यांच्या बळकावलेल्या होत्या. त्यामुळे त्यांना नुकसानभरपाई देण्याची गरज नाही. तरीही आंबेडकरांनी अशा व्यक्तींना ऋणपत्रांच्या स्वरूपात भरपाई दिली जावी अशी शिफारस केली. प्रत्यक्षात मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मध्यस्थांच्या उच्चाटनाचे कायदे करण्यात आले व नुकसान भरपाईही देण्यात आली. जमिनदारांकडून घेतलेली जमीन शासनाने न ठेवता ती गरजूंना देण्याच्या धोरणामुळे अनेक वाईट प्रकार घडून आले. ही परिस्थिती लक्षात घेता डॉ. आंबेडकरांनी आपली योजना घटनात्मक कायद्याने लागू करण्याचा आग्रह धरला. ही योजना संविधानाचा एक भाग झाल्याने स्वार्थी लोकांना याचा गैरफायदा घेता आला नसता व अतिक्रमण झाल्याची त्यांच्यात भावनाही निर्माण झाली नसती.

2. **शासनाची जबाबदारी:** खाजगी मालकी हक्क असलेली सर्व जमीन अधिग्रहित केल्यावर शासनाने पुढील कार्यवाही करावयाची होती. सर्वप्रथम खेड्यामधील जमिनीची विभागणी प्रमाणित आकाराच्या शेतांमध्ये करणे अपेक्षित होते. योग्य आकाराची प्रक्षेत्रे लागवडीसाठी काही कुटुंब मिळून बनलेल्या ग्रामीण कुळांना दिली गेली असती, हे सर्व करतांना जात, धर्म यासारखा विचार करावयाचा नव्हता. जमीनदार, कुळ, भूमिहीन मजूर असे भेदही न करता लागवडीची तरतूद करणे अपेक्षित होते. प्रत्यक्ष लागवड कशी करावयाची याविषयीचे निर्देश देण्याची जबाबदारी शासनाची होती. तर मुख्य प्रश्न शेतीला भांडवल व साधनांचा पुरवठा करण्याचा होता त्यासाठी पाणीपुरवठा, जनावरे, अवजारे, खते, बियाणे इ. आवश्यक सोयी शासनच करणार होते.
3. **लोकांचे हक्क:** सामुदायिक शेतीच्या योजनेत जमिनीची मालकी जरी शासनाची असली तरी काम करणाऱ्या लोकांना निश्चित असे हक्कही होते. खेड्यातील प्रत्येक कुटुंबाला लागवडीसाठी जमीन मिळण्याचा हक्क होता. शेतजमिनीचे विभाजन-अपखंडन व अकिफायतशीरपणा टाळून कास्तकारांना व भूमिहिनांना हा हक्क प्राप्त होणे महत्वाचे होते. याशिवाय साधनांचा आश्वस्त पुरवठा यामुळे शेतीच्या उत्पादकतेत व पर्यायाने उत्पन्नात वाढ झाली असती. सामुदायिक पध्दतीने करावयाच्या या लागवडीचे उत्पन्न आपसात वाटून घेण्याचा कुळांना अधिकार होता.
4. **शासनाचे हक्क:** सामुदायिक शेतीपध्दतीत जमीन ही निसर्ग संपदा असल्याने ती सामाजिक मालकीची आहे त्यामुळे प्रतिनिधिक शासनाला काही हक्क प्राप्त होतात. या लागवडीतून जे उत्पादन होईल त्याचा एक भाग जमीन महसुलाच्या रूपाने शासनाच्या तिजोरीत जाणार होता. शासनाने जमीन ताब्यात घेतांना जी ऋणपत्रे दिली त्याचे पैसे देण्यासाठी या महसुलाचा उपयोग होणार होता. याशिवाय लागवडीसाठी आवश्यक अशा विविध सोयी-सुविधा शासनाने पुरविल्या असल्याने त्यांचा योग्य तो मोबदला आकारण्याचा अधिकारही शासनाला असेल. याशिवाय दुसरी महत्वाची बाब म्हणजे सामुदायिक शेतीच्या मूळ तत्वाला हानी पोचेल असे कोणतेही कृत्य कुळांद्वारे होता कामा नये व असे झाल्यास दंडात्मक कारवाई करण्याचा अधिकार शासनाचा राहिल अशी यामध्ये तरतूद केल्या गेली होती.

अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांनी सूचविलेली सामुदायिक शेतीची कल्पना तसेच शेती संघटन व्यक्तिकेंद्रीत विचारसरणीला पटणारी नसली तरी त्यामुळे शेतीशी निगडित अनेक प्रश्न सुटणे शक्य होते.

भारतामध्ये राज्य-समाजवादाची रचना घटनात्मक कायद्याने लागू व्हावी जिचा एक भाग सामुदायिक शेती होता. यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी 'स्टेट्स अँड मायनारिटीज' मधील अनुच्छेद दोन ही तरतूद सुचविली. जेणेकरून शेतीशी संबंधित बरेचसे प्रश्न सुटतील. सन 1947 मध्ये ही पुस्तिका प्रकाशित होण्यापूर्वीच त्यांनी शेतीच्या विविध समस्यांवर विचार केला तेव्हा त्यापैकी भारतातील छोटी धारण क्षेत्रांची समस्या त्यांना जास्त गंभीर वाटली होती. छोट्या धारण क्षेत्राची समस्या जो पर्यंत

सुटणार नाही तोपर्यंत सामुदायिक शेतीची प्रस्तावित योजना योग्य आकार घेणार नाही हे त्यांना कळून चुकले होते. केवळ छोट्या धारणक्षेत्रांमुळे समस्या निर्माण होत नाही तर या धारणक्षेत्रांसोबत लागणारी आवश्यक साधने कमी पडत असल्याने ती धारणक्षेत्र अकिफायतशीर ठरते. म्हणजे छोट्या धारणक्षेत्रांच्या समस्या दूर करण्याचा उपाय केवळ त्यांचा आकार वाढविणे हा नसून भांडवली साधने वाढविणे हा असायला हवा. यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलेल्या प्रस्तावित सामुदायिक शेतीचा योग्य तो विचार भारतातील लोकांनी केल्यास सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित होण्यास मदत होईल. व देशातील गरीब व श्रीमंत यामधील अंतरही कमी होणे शक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. Sunil Kumar, 6 Ambedkar's Economic Ideas & Contribution, IOSR Journal of Humanities and Social Science, Volume-24, Issue 3, ser 1 (March 2019), E-ISSN, 2279-0837.
2. Chavan, Prof. Shalaka Prakash, 'Role of Dr. Babasaheb Ambedkar in Economics,' South-Asian Journal of Multidisciplinary Studies, ISSN - 2349-7858:2. 246: Volume 4, Issue-6.
3. Bharatdarshan.co.nz/magazine/article/child/170/Ambedkar-biography. html
4. निकम, डॉ. छाया, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: विचारधारा आणि साहित्य निर्मिती', प्रथमावृत्ती 1 जून, 2008, सुविधा प्रकाशन, पुणे.
5. शास्त्री, डॉ. सुधाकर दा. देहलीवाल, डॉ. प्रकाश, 'भारतीय अर्थशास्त्र - 2', संशोधित द्वितीयावृत्ती: डिसेंबर 2019, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपूर.
6. कविमंडन, डॉ. विजय, 'डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक चिंतन', प्रथम आवृत्ती 2012, श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर.
7. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब, 'माझी आत्मकथा', मधुश्री पब्लिकेशन, नाशिक
8. जाटव, डी. आर., 'अम्बेडकर-आचार-विचार संहिता', प्रथम संस्करण 2007, ए. बी. डी. पब्लिशर्स, जयपूर.
9. सिंह, रामगोपाल, 'अंबेडकर - 'सामाजिक न्याय एवं परिवर्तन', प्रथम संस्करण: 2006, नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस', जयपूर एवं दिल्ली.
10. मल, डॉ. पुरण, 'बाबा साहब - डॉ. बी. आर. अम्बेडकर: जीवन और संघर्ष', प्रथम संस्करण: 2008, पोइन्टर पब्लिशर्स, जयपूर.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

प्रा. मनोहर रामचंद्र चौधरी

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग

आनंद निकेतन कॉलेज, आनंदवन, वरोरा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे मानववंशशास्त्र, कायदेपंडित, इतिहास, धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, राजकारण, समाजशास्त्र अशा ज्ञानाच्या शाखांमध्ये बाबासाहेबांचे विचार प्रसिद्ध आहेत पण अर्थशास्त्रीय विचार फारसे प्रसिद्ध झाले नाहीत. भारतीयांनी त्यांचे विचार अंमलात आणले असते तर आज जी अर्थव्यवस्थेची अवस्था दिसते ती दिसली नसती. सामाजिक क्षेत्रात आणि राजकीय क्षेत्रात भरीव आणि ठळक कामगिरी करणाऱ्या आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रीय विचारांतही भर घातली यामुळे ते एक अर्थशास्त्रज्ञ होते, तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार पुढील प्रमाणे थोडक्यात स्पष्ट करता येतील.

1. शेतीविषयक विचार: डॉ. आंबेडकरांनी सन 1918 मध्ये शोध निबंध शेतीचे लहान धारणक्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय (Small Holding in India and Their Remedies) हा लेख लिहिला. यामध्ये शेतीचे प्रमुख चार प्रश्न आहेत.

1. शेतीच्या गटाचे धारण क्षेत्र किती असावे?
2. काय पीक घ्यावे?
3. शेतीसाठी लागणाऱ्या साधणाचे उत्पादन कसे करावे?
4. शेतजमीन धारणाचे प्रमाण कोणते असावे?

शेतीचा आर्थिक उपक्रम म्हणून वापर केल्यास ती मोठी धारणक्षेत्रे आहेत की, लहान धारण क्षेत्राची आहे हा विचार महत्वाचा ठरत नाही. मोठी धारण क्षेत्रे फायदेशीर व लहान धारणक्षेत्रे अकिफायतशीर हा युक्तिवाद ही चुकीचा ठरू शकतो, असे त्यांनी स्पष्ट केले. कार्यक्षम मशागत करण्यासाठी आवश्यक असलेली इतर सामग्री आणि धारणक्षेत्र ही भारतीय शेतीची समस्या नसून शेतीत वापरल्या जाणाऱ्या घटकांचा विशेषतः भांडवल व इतर साधनसामुग्रीचा तुटवडा ही खरी समस्या आहे. शेतीत अतिरिक्त उत्पादन न झाल्यामुळे बचत कमी होते व त्यामुळे भांडवल तुटवडा निर्माण होतो.

1. लोकसंख्या वाढीमुळे शेतीचे विभाजन व तुकडीकरण होत आहे. त्यामुळे विक्रीवर बंदी घालणे.
2. सामुहीक शेती, सहकार शेतीला चालना देणे.
3. शेतीचे राष्ट्रीयकरण करणे.

4. पडित जमीन व अतिरिक्त धारण क्षेत्रामुळे मिळालेली जमीन गरीबांना देणे.
5. खोत पद्धत नष्ट करून रयतवारी पद्धत अमलात आणणे.
6. शेतीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर जमीन महसूल आकारू नये. कमी उत्पन्न असणाऱ्या जमीन महसूलात माफी मिळाली पाहिजे.
7. शेतीवर आधारित उद्योगाची निर्मिती करणे म्हणजेच औद्योगीकरणाला चालना देणे.
8. शेती करत असलेल्यांना म्हणजे कुळांना शेतीचा अधिकार देणे.
9. शेती हा शासकीय उद्योग असावा.
10. सर्व नद्यांची जोडणी करून सिंचनात वाढ करणे.

डॉ. आंबेडकर यांनी निष्क्रिय भांडवल आणि निष्क्रीय श्रम यातील फरक सांगितला. या भांडवलामुळे उत्पन्न मिळत नाही किंवा भांडवलाचा उपयोग खर्चशून्य असतो. त्याला निष्क्रीय भांडवल म्हणतात. पण निष्क्रिय क्षेत्रात उत्पादनासाठी जरी खर्च करावा लागतो. असे निष्क्रिय श्रम सक्रिय समस्या औद्योगीकरणास प्राधान्य देऊन सोडवता येऊ शकेल, असे उत्पादनात भर घालत नाही. भारतातील शेती क्षेत्रातील निष्क्रिय श्रमाची आंबेडकरांचे मत होते.

2. विनिमय दर याबद्दल विचार: डॉ. कॅनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी लंडनमध्ये (The Problem of जडणघडण ही सुवर्ण परिमाणात (Gold Standard) असावी की सुवर्ण Rupee) हा शोध प्रबंध लिहिला. त्यावेळी अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये भारतीय रूपयाची। विनिमय परिमाणात (Gold Exchange Standard) या बाबत वाद निर्माण झालेत. या दोन परिमाणापैकी योग्य परिमाण भारतासाठी कोणते. तेव्हा प्रा. केन्स यांनी सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा पुरस्कार केला. परंतु डॉ. आंबेडकरांनी या विचाराचा विरोध केला. कारण विनिमय सुवर्ण विनिमय परिमाणात स्थैर्य नसते. लवचिकता असते. परिणामतः चलन निर्मितीवर नियंत्रण राहत नाही रूपया घसरून भाव वाढ होते. यासाठी आंबेडकरांनी ऐतिहासिक पुरावे दिले. ज्या स्थितीत भाव वाढ झाले ती परिस्थिती राहिली नाही. परंतू मात्र चलन निर्मितीमुळे भाव वाढ होते हे आंबेडकरांचे मत आजही मत नाकारता येत नाही.

1926 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेसंबंधी रॉयल कमीशनपुढे डॉ. आंबेडकरांची साक्ष झाली. त्यावेळी रूपयाचा प्रश्न म्हणजे रूपयाची किंमत स्थिर राहिली तर वस्तुच्या किंमती स्थिर राहतील व मंहगाई वाढणार नाही असे मत नोंदविले. 1875 पासून पोंडाच्या तुलनेत रूपयाचे मुल्य घसरले होते. त्यामुळे लाखो रूपये ब्रिटनला जादा द्यावे लागले. हा भुर्दंड भरून काढण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने जनतेवर अनेक कर लादले.

चलन मर्यादित करण्यासाठी दोन मार्ग आंबेडकरांनी सूचविले. पहिला चलन रूपांतरित करता आले पाहिजे. दुसरा चलन किती काढावे यावर मर्यादा घातली पाहिजे.

3. अर्थशास्त्राचे स्वरूप: अर्थशास्त्रात संपत्तीच्या व आर्थिक व्यवहारांच्या अभ्यासाबरोबरच समाजकल्याणाचाही विचार अर्थशास्त्रात असणे आवश्यक आहे. असे -आंबेडकरांनी स्पष्ट केले. 1936 मध्ये त्यांनी मजूर पक्ष स्थापन केले. त्यांच्या जाहीरनाम्यात आर्थिक धोरणबाबत विचार मांडले. त्यात शेती, उद्योग, लोककल्याणाचे मार्ग, कामगार व त्यांचे वेतन कामगार कल्याण योजना, बेकारी निवारण आणि सावकारी नियंत्रण इत्यादींचा समावेश आहे.

4. वर्णव्यवस्था: मागासवर्गीय बंधुचा वतनदारी व गावकीचे हक्क सोडून देण्याचा हक्क 1926 साली सातारा जिल्ह्यातील रहिमतपूरला भरलेल्या महापरिषदेत त्यांनी दिला. त्यामुळे शेकडोनी गावकीचे काम सोडून इतर कामे करण्यास सुरुवात त्यामुळे भारताचा आर्थिक विकास व प्रगती खुंटली आहे. स्टेटस अँड केली. जातीव्यवस्था ही श्रमिकांच्या अनैसर्गिक विभागणीस कारणीभूत आहे. माथनाँटी टीज या ग्रंथात त्यांनी गरिबी हटाव, विषमता निर्मूलन आणि घोषण मुक्तता यावर भर दिला.

5. शैक्षणिक विचार: शिक्षणामुळे जनतेची उत्पादक शक्ति व कार्यक्षमता वाढते, बेकारी दूर होते, सामाजिक व आर्थिक समानता प्राप्त करण्यासाठी सर्वप्रथम शैक्षणिक समानता निर्माण केले पाहिजे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब म्हणतात शिक्षण हे वाघणीचे दूध आहे. ते दूध जो कोणी प्राशन करेल तो एक किंवा इरकारी फोडल्याशिवाय राहणार नाही. एवढी जबरदस्त ताकद शिक्षणात सामावलेली आहे.

6. अर्थव्यवस्थेला नियोजितपणा: डॉ. आंबेडकरांनी स्पष्ट केले की, राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी संपत्ती वाढली पाहिजे, तिचा संग्रह केला पाहिजे. यात संपत्तीचा उपयोग गरीब जनतेस जखडून ठेवण्यासाठी होऊ नये. कारण राष्ट्राच्या संपत्तीच्या केंद्रीकरणामुळे सर्व सामान्यांच्या कल्याणात घट होते. भारतीय समाजव्यवस्थेत जम्याने जात ठरते. जातीने व्यवसाय निश्चित होतो. त्यामुळे आर्थिक विशमता निर्माण होते. समाजात मुठभराच्या हातात प्रचंड संपत्ती आणि बहुसंख्या लोकांच्या हातात अल्प संपत्ती केंद्रित झाल्यास सामाजिक कल्याण साधता येत नाही. उत्पादनात वाढ करणे व राष्ट्रीय संपत्तीचे समान वाटप करण्यासाठी तरतुद करणे या निकशावर आधारित समाजाच्या आर्थिक जीवनाचे नियोजन करण्याची जबाबदारी शासनाची असते असे विचार नियोजित अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांनी मांडले.

7. विषमता: आर्थिक निकष व गुणवत्ता हे निकष ठरविल्यास न्याय व सामाजिक समता यांचा लोप होईल. याकरिता आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी सरकारी उपक्रमाची निर्मिती करून उद्योगधंदे काढावेत, भूमीहीनांना जमीनी द्याव्यात, जमीनीचे राष्ट्रीयीकरण, असे विचार डॉ. आंबेडकरांनी मांडले.

8. वाढती लोकसंख्या: अनैतिकतेचे व दुःखाचे मूळ कारण दारिद्र्य आहे. अतीवेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे दारिद्र्याचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. वाढत्या लोकसंख्येस आळा घालण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी 1938 मध्ये मुंबई असेंबलीत संतती नियमन विधेयक मांडले.

9. विमा: उद्योगधंद्याच्या बाबतीत सामाजिक विम्यामुळे उद्योगधंद्याची वाढ पोषक होते. त्यामुळे आर्युविमा व मोटार वाहतूक उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण करावे अशी त्यांची धारणा होती. डॉ. आंबेडकरांनी औद्योगिक विकासातून विषमता, संपत्तीचे केंद्रीकरण, मक्तेदारी यात वाढ होऊ नये असा इशारा केला.

10. राज्य समाजवाद: भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी इंग्लंड व अमेरिका भांडवलशाही उपयुक्त नाही असे आंबेडकरांचे मत होते. कारण भांडवलशाहीतील मुक्त अर्थव्यवस्थेत मूठभर लोकांकडे आर्थिक शक्तचे व संपत्तीचे केंद्रीकरण होते. खाजगी मालमत्ता, मालकी हक्क, किंमत प्रधान अर्थव्यवस्था व नफ्याची प्रेरणा असलेली उत्पादन पद्धती कामगार आणि बहुजन समाजाचे हित साधू शकत नाही.

कार्ल मार्क्सच्या तत्वज्ञानाप्रमाणे समाजवाद-साम्यवाद रशियाने स्वीकारला. रशियन नागरिकांचे व्यक्तिस्वातंत्र्य, विचार स्वातंत्र्य, लेखन स्वातंत्र्य संपुष्टात आले अशी समाजवाद किंवा राज्य समाजवादी विचारसरणी डॉ. बाबासाहेबांना मान्य नव्हती.

डॉ. आंबेडकरांना राज्य समाजवादी तत्वज्ञानात व्यक्ति स्वातंत्र्य अपेक्षित होते. तळागळातील जनतेकरिता आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन व्हावे त्यासाठी राज्य समाजवाद स्वीकारला असे बाबासाहेबांचे मत होते. त्यांच्या समाजवादात सामाजिक, आर्थिक बाबींचे सरकारकडून नियंत्रण व्हावे अ ते अपेक्षित होते. उत्पादन प्रक्रिया आणि वितरण व्यवस्था मानवी कल्याणाचे उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी सरकारने स्वतःकडे घ्याव्यात असे त्यांचे मत होते.

डॉ. बाबासाहेबांचा राज्य समाजवाद पुढील मुद्द्यावर आधारीत होता.

1. **शेतीचे राष्ट्रीयकरण:** शेतीचे राष्ट्रीयकरण, सहकारी पद्धतीने शेती, मालक व कुळे यातील भेद नष्ट करणे, शेतीतील वाढते उत्पादन सर्व शेतकऱ्याला समान पद्धतीने वितरण करणे.
2. **उद्योगाचे राष्ट्रीयकरण:** राष्ट्रीयीकरणामुळे खाजगी व भांडवलशाहीतील पिळवणूक थांबेल. श्रीमंत भांडवलदार व गरीब यातील भेद कमी होईल. सरकारच्या मालकीचे उद्योग असल्यामुळे आर्थिक व सामाजिक सुरक्षितता मिळून, पेन्सन, आजार, शासनाकडून वित्तीय मदत मिळेल.
3. **वितरण व्यवस्था सरकारकडे:** वितरण व्यवस्था सरकारकडे असल्यास योग्य व वाजवी किंमत वस्तू मिळू शकेल.
4. **पात्रता व्यक्तिस कोणताही व्यवसाय करण्यास स्वातंत्र्य देणे:** आत्यंतिक समाजवाद आणि निर्दस्तक्षेपी भांडवलशाही या दोन्ही अर्थव्यवस्थेना विरोध करून बाबासाहेबांनी मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. साम्यवादाऐवजी समाजवाद लोकशाहीला जवळचा दुवा आहे. असे आंबेडकरांचे मत होते. संसदीय लोकशाहीत भांडवलशाहीतील विशमता दूर करता येईल.

11. कर विषयक विचार:

1. ब्रिटिशांनी शेतजमीनीवर भरमसाठ कर आकारणी केली जात होती. ती रद्द करून नवीन करपद्धती लावावी.

2. विशिष्ट उत्पन्नानंतरच कर आकारणी करावी.
3. कर क्षमतेचा विचार करूनच कर आकारणी करावी.
4. जीवनमानावर करामुळे प्रतिकूल परिणाम होता कामा नये.
5. प्रगतीशील कर आकारणी असावी. श्रीमंतावर जास्त तर गरिबांवर कमी.
6. विक्री करांवर स्थानीय राज्य सरकारचा अधिकार असावा. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चाची गरज पूर्ण करता येईल.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय लेखन - डॉ. नरेंद्र जाधव
2. आर्थिक विचारों का इतिहास
3. डॉ. भालचंद्र भुणगेकर भारतातील आर्थिक सुधारना दलित आंबेडकरी दृष्टिकोन सुगावा प्रकाशन पुणे 2005
4. सुखदेव थोरात : बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन, जल व विद्यु विकास भूमिका व योगदान सुगावा प्रकाशन पुणे 2005
5. इंटरनेट
6. आंबेडकरवाद तत्व आणि व्यवहार - डॉ. रावसाहेब कसबे
7. आर्थिक विचार व विचारवंत - डॉ. बी. डी. कुलकर्णी, डॉ. ढमढेरे
8. वृत्तपत्रे

महिलांच्या आर्थिक विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

प्रा. निलेश अरुण दूर्गे

सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र विभाग)

भगवंतराव कला व विज्ञान महाविद्यालय, एटापल्ली, जि. गडचिरोली

Mob.: 9421115541, Email: profnadurge@gmail.com

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांना व्यापक आर्थिक अधिकार असावेत तसेच स्त्रियांना शिक्षण, मानसिक विकास, कुटुंब नियोजन, समानतेचा अधिकार, संपत्तीचा अधिकार देण्याची शिफारस केली. स्त्रियांना हे अधिकार केवळ अत्याचार सहन करून मिळणार नाही तेही त्यांना मान्य होते म्हणून आंबेडकरांनी क्रांतिकारी व संघर्षाचा मार्ग आवश्यक मानला स्त्रियांना आर्थिक अधिकार देण्याच्या बाबतीत आंबेडकरांचे विचार अहिंसात्मक नव्हते, त्यांनी कायदा व संसदेच्या चौकटीत स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार देण्याचा मार्ग प्राप्त मानला. भारतात पुरुषप्रधान समाजरचनेने धर्मशास्त्राचा आणि मनुस्मृतीचा दाखला देऊन स्त्रियांचे हक्क नाकारले ते सर्व हक्क आणि अधिकार हिंदू कोड बिलाने स्त्रियांना दिले. याद्वारे अनेक तऱ्हेचे मूलभूत अधिकार स्त्रियांना मिळून देऊन संपूर्ण भारतीय स्त्रियांच्या आर्थिक विकासाचा प्रगतीचा मार्ग मोकळा केला. आंबेडकरांनी आर्थिक क्षेत्रात स्त्रियांच्या भागीदारांचा विकास होण्यासाठी स्त्रियांना सामाजिक क्षेत्रात सुद्धा समानता दिली पाहिजे असे वाटत होते. स्त्रियांना स्वयंनिर्णयाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवल्यामुळे राष्ट्रीय आर्थिक विकासाची गती रोखली आहे. आंबेडकरांच्या मते, कोणत्याही समाजाची प्रगती त्या समाजातील स्त्रियांची किती प्रगती झाली, त्याद्वारे राष्ट्राच्या प्रगतीचा स्तरही स्त्रियांच्या प्रगतीवर आधारित असतो. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आज जगासमोर अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

बीजशब्द: स्वावलंबन, भागीदारी, समान संधी, रोजगार, संपत्तीचा अधिकार

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, कायदेतज्ञ अशा अनेक क्षेत्रात महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे. पण एक अर्थतज्ञ म्हणून त्यांची ओळख फार दुर्मिळ आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेले आर्थिक विचार हे अर्थतज्ञांचे निकष पूर्ण करतात म्हणून आज जगासमोर त्यांना अर्थतज्ञ म्हणून आदर्श मानले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक दृष्ट्या महिलांची उन्नती व्हावी यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी भारतीय परंपरेतील मनुस्मृतीचा विरोध केला,

कारण मनुस्मृतीमुळे व्यक्तिगत स्वार्थ आणि पुरुषांना अनुकूल अशी सामाजिक चिंतन प्रक्रिया विकसित केली होती. त्यामुळे समाजात केवळ स्त्रियांची स्थिती वाईट झाली असे नसून भारताच्या आर्थिक प्रगतीलाही त्यामुळे खीळ बसली. देशातील 50% शक्ती आर्थिक विकासाऐवजी कष्टमय जीवन सावरण्यात खर्च झाली. आर्थिक क्षेत्रात स्त्रियांच्या भागीदारांचा विकास होण्यासाठी स्त्रियांना सामाजिक क्षेत्रात सुद्धा समानता दिली पाहिजे.

आंबेडकरांच्या मते, स्त्रियांना स्वयंनिर्णयाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवल्यामुळे राष्ट्रीय आर्थिक विकासाची गती रोखली आहे. जर स्त्री आईच्या रूपात मुलांचे व्यक्तिमत्व घडवू शकते तर स्वतःच्या कौशल्याने, घरगुती उद्योगाचाही विकास करू शकते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुरुष व स्त्रियांच्या आर्थिक विकासासाठी समानतेची स्थापना केली. शिक्षण व आत्मविकासाच्यादृष्टीने पुरुष-स्त्री असा कोणताही भेदभाव करता येणार नाही. या तत्वाच्या आधारांमुळे डॉ. आंबेडकर हे बौद्ध संप्रदायाकडे आकर्षित झाले. कारण बौद्ध संप्रदायांमध्ये स्त्री आणि पुरुषांना धर्मदीक्षा, समन्वय, अध्यात्माचे स्वातंत्र्य होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या लढयाबरोबर जे मौलिक आर्थिक विचार मांडले आहेत. त्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे योग्य ठरते.

संशोधनाचे उद्दीष्टे

1. डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्रियांचे स्वावलंबन ही संकल्पनेचा अभ्यासणे
2. भारतातील स्त्रियांच्या आर्थिक विकासात डॉ. आंबेडकरांचे स्थान अभ्यासणे
3. डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्रीविषयक रोजगार व समान संधीची संकल्पना अभ्यासणे.
4. डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्रिय संपत्तीच्या अधिकारविषयी संकल्पना अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला असून यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विविध ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, नियतकालिके, वर्तमानपत्र व इंटरनेट (सर्केतस्थळ) इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलांच्या आर्थिक विकासातील योगदान

1. **स्त्रियांचे स्वावलंबन:** आंबेडकरांच्या मते, स्त्रिया स्वावलंबी असले पाहिजे. स्त्री स्वावलंबनाच्या मार्गात आर्थिक परावलंबित्व फार मोठा अडथळा आहे. यामुळे स्त्रियांच्या अधोगतीस कारणीभूत ठरत आहे. ब्राह्मणवादी संकुचित मनोवृत्ती संपुष्टात आणण्यासाठी स्त्रियांना स्वयंनिर्णयाचा अधिकार देण्याची नितांत आवश्यकता आहे. ब्राह्मणवाद्यांच्या मानसिकतेची संघर्ष करणे हे स्त्रिया पुढील मोठे आव्हान आहे. याच ब्राह्मणवादाने पुरुषप्रधान संस्कृती असलेल्या समाजाने स्त्रियांना सामान्य नागरिक प्रमाणे जगण्याचा हक्क दिला नाही म्हणून आंबेडकरांनी स्त्रियांना जगण्यासाठी प्रवृत्त केले.

आंबेडकरांच्या मते, कोणत्याही समाजाची प्रगती त्या समाजातील स्त्रियांची किती प्रगती झाली यावरून ठरवता येते. त्याच आधारे राष्ट्राच्या प्रगतीचा स्तरही स्त्रियांच्या प्रगतीवर असल्याचे मान्य केले आहे.

2. विकासामध्ये भागीदारी: स्त्रियांच्या आर्थिक कल्याणासाठी व राष्ट्रीय आर्थिक विकासात त्यांच्या भागीदारीसाठी स्त्रीशक्ती संघटित होणे अपरिहार्य मानण्यात आले आहे. कारण संघटित स्त्रीशक्तीच गरिबीचा शाप संपुष्टात आणू शकते. लवकर लग्न, जास्त मुले, मुलींना दासीप्रमाणे वागणूक हे दलितांमधील गरिबीचे मूळ कारण होय. जो समाज पत्नी व मुलीला नुकसानीचा पाया समजतो तो समाज आर्थिकदृष्ट्या कधीच प्रगती करू शकत नाही. यामुळे आंबेडकरांनी आर्थिक कल्याणासाठी स्त्रियांचे नेतृत्व विकसित केले. दलित महिलांच्या प्रगतीसाठी त्यांना मुक्तजीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे, त्यांना दूरचित्रणापासून मुक्त ठेवले पाहिजे व शिक्षण अत्यावश्यक केले पाहिजे. दलित वर्गातील स्त्रियांची दूषितवृत्ती दूर करण्यासाठी महिलांना व्यवसायात भागीदारी करून घेणे आवश्यक आहे. कारण दलितांची कुटुंबिक अर्थव्यवस्था दूषितवृत्तीने पुरुषच नष्ट करतात.

महिलांची आर्थिक क्षेत्रातली भागीदारी वाढण्यासाठी व भारतात समानता आणण्यासाठी आंबेडकरांनी महत्त्वाचा सल्ला दिला की, बालविवाह प्रथा बंद केल्या पाहिजेत व स्त्रियांवर आर्थिक जबाबदारी सोपविण्यात यावी. आंबेडकरांच्या मते, जास्त संतती हे गरिबीचे मूळ कारण आहे. कुटुंब मर्यादित ठेवण्याच्या बाबतीत त्यांचे मत ठाम होते की जास्त मुलाला जन्म देणे हा अपराध आहे. भारतात जोपर्यंत हिंदू कुटुंबात स्त्रियांचे स्थान एक मित्र, सल्लागार असेल तोपर्यंत भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुखकर, स्वावलंबी व शोषणमुक्त राहिली आहे. परंतु हुकूमशाही मानसिकतेने पुरुषांना प्राधान्य दिले आहे. ब्राह्मणवादाने स्त्रियांना मागे खेचले व आधुनिक शिक्षणात स्त्रियांना संरक्षण दिले नाही. इंग्रजांनी त्यांच्या स्वार्थासाठी शिक्षणाचा प्रसार केला. त्यामुळे देशातील दलित व स्त्रियांची स्थिती आणखी ढासळली. कौटुंबिक अर्थव्यवस्थेची कल्पना प्रत्येक राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला समग्र रूप देऊ शकते. म्हणून कौटुंबिक अर्थव्यवस्था विकसित करणे ही पहिली जबाबदारी आहे. जोपर्यंत कौटुंबिक अर्थव्यवस्थेवरील गरिबीची सावली जात नाही. तोपर्यंत राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था विकसित होऊ शकत नाही आणि कौटुंबिक अर्थव्यवस्था सुधारण्यासाठी स्त्रियांचे आर्थिकक्षेत्रातील योगदान वाढणे आवश्यक आहे.

3. रोजगार व समान संधी: डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय घटनेत स्त्रियांसाठी व पुरुषांसाठी समान स्वातंत्र्य व अधिकार दिले आहेत. रोजगार व आर्थिक आधारे कोणतेही भेदभाव न करण्याचा उल्लेख केले आहे. समानतेचा अधिकार देताना डॉक्टर आंबेडकरांनी वेठबिगार प्रथेला कडाडून विरोध केला. भारतीय समाजात वेठबिगारी हे दलितांच्या गरीबीचे मूळ कारण आहे. या वेठबिगार प्रथेचे स्त्रिया व मुले बळी आहेत. म्हणून आंबेडकरांनी या वेठबिगारी प्रथेवर घटनात्मक मनाई केली. वेठबिगारी प्रथा सामाजिकदृष्ट्या आंबेडकरांनी जितकी आवश्यक मानत होते, तितकीच ती प्रथा आर्थिकदृष्ट्या हानिकारक मानत होते. आंबेडकरांच्या मते, भारतीय समाजातील शोषण व दारिद्र्य याचे मूळ वेठबिगारी प्रथेत आहे. वेठबिगारी प्रथेचा उद्देश केवळ दासाप्रमाणे, गुलामाप्रमाणे काम करून घेणे एवढा

मर्यादित नव्हता, परंतु वंशपरंपरेनुसार उदरनिर्वासाठी काम स्वीकारणे हाही एक वेठबिगारीचा भाग आहे. मुले व स्त्रियांना वेठबिगारी करायला लावणे हा देखील एक सामाजिक अपराध आहे.

4. स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार: आंबेडकरांच्या मते, "स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार दिल्याखेरीत स्वातंत्र्य व समानतेचा अधिकार कुचकामी आहे." डॉ. आंबेडकरांनी घटनेत स्त्रियांना स्वातंत्र्य व समानतेचा हक्क देताना त्यांना व्यापार, व्यवसाय व संपत्तीमध्ये समान अधिकार देऊ इच्छित होते. त्यासाठी विवाह व संपत्तीच्या संदर्भात कायद्यात बदल करण्याची त्यांची इच्छा होती. ते अधिक सक्रिय करण्यासाठी त्यांनी हिंदू कोड बिल सादर केले व पत्नी, आई व मुलीला कौटुंबिक संपत्तीत समान अधिकार देण्याची शिफारस केली. त्यांनी स्त्रियांना मूल दत्तक घेण्याचा अधिकार दिला. केंद्रीय कायदेमंत्र्यांच्या नात्याने ते हिंदू समाज व हिंदू संस्कृतीचे रक्षण करू इच्छित होते. त्यांच्या मते, यात जे दोष आहेत ते दोष दूर करण्यात त्यांना आपण संकोच करता कामा नये. मी हिंदू कोड बिल हिंदूच्या व्यवस्थेत अंशता सुधारणा करण्यासाठी सादर केला आहे. म्हणून आपण सर्वांनी या विधेयकाचे समर्थन करावे. 17 सप्टेंबर 1951 रोजी संसदेत हिंदू कोड बिलावरील चर्चेत भाग घेताना ते म्हणाले की, भिन्न वर्ग, वेगवेगळे संप्रदाय व जाती-जातीमधील समानता याकडे दुर्लक्ष करून आर्थिक व्यवस्थेबाबत कायदा तयार करणे ही कायद्याची थळा आहे अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांनी तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहलाल नेहरू व अनेक काँग्रेस नेत्यांनी जी याबाबत उदासीनता दाखवली त्यावर त्यांनी खूप तोंडसुख घेतले.

आंबेडकरांच्या मते, महिलांना संपत्तीचे अधिकार देण्यामागचा हेतू आहे की, ज्यामुळे घटस्फोट, वैधव्य इत्यादी परिस्थितीमध्ये महिलांचे शोषण होणार नाही व आर्थिकदृष्ट्या त्यांना परावलंबी व्हावे लागले नसते. आंबेडकरांनी आर्थिक अधिकार देण्यासाठी, कामगारांच्या संदर्भातील कायद्यावर प्रकाश टाकला. समान वेतन, समान लाभ असला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. भारतीय हिंदू समाजात कौटुंबिक संदर्भात त्यांनी एक गोष्ट स्पष्ट केली की, पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांनाही घटस्फोटाचा अधिकार आहे व घटस्फोट स्त्री आपल्या पतीकडून चारित्र्याचा खर्च मागू शकते. चरितार्थासाठी स्त्रिया पतीच्या संपत्तीत अधिकार आहे. ते भारतीय स्त्रियांना व्यापक अधिकार देऊ इच्छित होते, ज्यामुळे स्त्री समाजात आत्मविश्वास व आर्थिक स्वावलंबन मिळू शकेल. आंबेडकरांच्या मते, स्त्रियांचे दुराचरण व वाईट विचारांपासून रक्षण करण्यासाठी त्यांना आर्थिक अधिकार देणे आवश्यक आहे. पददलित वर्ग व वाईट मार्गाने जाणारी स्त्री आर्थिक विपणनावस्थेमुळेच किंवा आर्थिक स्थैर्यासाठी वाईट मार्गाकडे ढकलली जाते. जोपर्यंत स्त्रियांच्या चरितार्थाची व रोजगाराची व्यवस्था होत नाही, तोपर्यंत समाजातील घटस्फोट, व्यभिचार, दुराचार या समस्या सुद्धा शकत नाहीत. विषमता, निर्धनता, गरिबी, उपासमार, प्रतारणा व आर्थिकदृष्ट्या असाहयता या कारणामुळे स्त्रियांमध्ये दुर्गुण जन्म घेतात. या दृष्टिकोनातून डॉ. आंबेडकर स्त्रियांना आर्थिक अधिकार देऊ इच्छित होते. त्यांनी लोकशाही पद्धतीने स्त्रियांना आर्थिक अधिकार देण्याची शिफारस केली.

स्त्रियांना अधिकार देण्याच्या बाबतीत, आंबेडकरांचे विचार अहिंसात्मक नव्हते, त्यांनी कायदा व संसदेच्या चौकटीत स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार देण्याचा मार्ग रास्ता मानला, या अधिकारापासून वंचित राहिल्यास स्त्रियादेखील तितक्याच जबाबदार आहेत असे त्यांचे मत होते. जोपर्यंत स्त्रियांचे मनोधर्म वाढत नाही व स्वतःच्या अधिकाराबाबत जागृत होत नाहीत, तोपर्यंत स्त्रियांचा अधिकार मिळवणे कठीण आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या या विचाराने तत्कालीन घटनात्मक कायदा व सामाजिक चेतना जागृत झाली. यामुळे स्त्रियांसाठी आर्थिक संरक्षण व संपत्ती संरक्षणासंबंधी अनेक कायदे करण्यात आले.

निष्कर्ष

एकंदरीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक दृष्ट्या महिलांची उन्नती व्हावी यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी भारतीय परंपरेतील मनुस्मृतीचा विरोध केला. कारण मनुस्मृतीमुळे समाजातील केवळ स्त्रियांची स्थिती वाईट झाली असे नसून भारताच्या आर्थिक प्रगतीही खुंटली आहे. भारतातील 50% शक्ती आर्थिक विकासाऐवजी कष्टमय जीवन सावरण्यात खर्च झाली. आर्थिक क्षेत्रात स्त्रियांच्या भागीदारांचा विकास होण्यासाठी स्त्रियांना सामाजिक क्षेत्रात सुद्धा समानता दिली पाहिजे. स्त्रियांना स्वयंनिर्णयाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवल्यामुळे राष्ट्रीय आर्थिक विकासाची गती रोखली आहे. आंबेडकरांच्या मते, कोणत्याही समाजाची प्रगती त्या समाजातील स्त्रियांची किती प्रगती झाली यावरून ठरवता येते. त्याच आधारे राष्ट्राच्या प्रगतीचा स्तरही स्त्रियांच्या प्रगतीवर असल्याचे मान्य केले आहे. आंबेडकरांनी महिलांची आर्थिक क्षेत्रातली भागीदारी वाढण्यासाठी व भारतात समानता आणण्यासाठी बालविवाह प्रथा बंद करण्यावर व स्त्रियांवर आर्थिक जबाबदारी सोपविण्यात भर दिला. तसेच रोजगार व आर्थिक आधारे कोणतेही भेदभाव न करण्याचा सल्ला दिला व समानतेचा अधिकार देताना आंबेडकरांनी वेठबिगार प्रथेला विरोध केला. कारण वेठबिगारी हे दलितानांच्या गरीबीचे मूळ कारण सांगितले. डॉ. आंबेडकरांनी घटनेत स्त्रियांना स्वातंत्र्य व समानतेचा हक्क देताना त्यांना व्यापार, व्यवसाय व संपत्तीमध्ये सुद्धा समान अधिकार देण्याची आणि त्यासाठी विवाह व संपत्तीच्या संदर्भात कायद्यात बदल करून ते अधिक सक्रिय करण्यासाठी त्यांनी हिंदू कोड बिल लोकसभेत मांडून स्त्रियांना स्वातंत्र्य, संरक्षणाचे सुरक्षा कवच दिले. आज स्त्रिया ज्या अभिमानाने मिरवितात ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची देण आहे, याची प्रत्येक समाजातील स्त्रियांनी ठेवायला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. कीर धनंजय, डॉ. आंबेडकर लाईफ अँड मिशन, बॉम्बे पापुलर प्रकाशन, मुंबई
2. कुलकर्णी बी.डी.ए., ढमढेरे एस.व्ही., आर्थिक विचार व विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे 2008
3. ठक्कर प्रा. के.एच., अर्थशास्त्रीय विचारांचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर सप्टेंबर 2005

4. मोरे शेषराव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक धोरण: एक अभ्यास, राजहंस प्रकाशन, पुणे 1998
5. जाधव डॉ. नरेंद्र, डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे 1992
6. आंबेडकर बी. आर., बाबासाहेब आंबेडकर राईटिंग्ज अँड स्पिचेस, (BAWS) भाग 1 व भाग 13, वसंत मूल, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र-मुंबई 1979
7. योजना मासिक (मराठी)- जानेवारी 2014, डिसेंबर 2013, एप्रिल 2011
8. अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद नियतकालिका (त्रैमासिक)- जुलै-सप्टेंबर 2019
9. विकीपीडिया वेबसाईट <https://mr.wikipedia.org/s/3jq7>

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय संविधान

डॉ. नितीन तुळशीराम कत्रोजवार

सहाय्यक प्राध्यापक तथा राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमूर, जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना

क्रियाशील नेता, थोर विचारवंत, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि दलितांचे कैवरी असे ज्यांचे वर्णन केले जाते ते भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारत मातेचे महान सुपुत्र होते. समाजकारण, राजकारण, धर्म, राज्यघटना, अर्थकारण, शिक्षण या विविध क्षेत्राबद्दल बाबासाहेबांनी जीवनभर मूलगामी चिंतन केले. डॉ. आंबेडकर यांना अभिप्रेत असलेल्या सर्व मुल्यांचा घटनेमध्ये स्पष्ट निर्देश करणे तत्कालीन परंपरावादी प्रवृत्तींनी शक्य होऊ दिले नाही. परंतु शोषित, पिडीत, दलित, आदिवासी, भटके विमुक्त आणि स्त्रिया हे प्रत्येक घटक ह्या महान देशाच्या स्वातंत्र्याचे समान वाटेकरी आहेत. त्या प्रत्येकाला 'एक मत, एक मूल्य' हा मुलभूत अधिकार त्यांनी दिला.

डॉ. आंबेडकर आणि स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्वांना फ्रेंच राज्यक्रांतीने जन्म दिला. पुढच्या काळात युरोपियन उदारमतवादयानी ह्या संकल्पना स्वीकारल्या. डॉ. आंबेडकरांच्या चिंतनात देखील ह्या संकल्पनांचा वापर वेळोवेळी झाल्याचे आढळून येते. स्वातंत्र्य म्हणजे जीवित आणि संपत्तीचा हक्क हि मर्यादित संकल्पना त्यांना मान्य नाही. स्वतःचे सामर्थ्य वापरून ध्येय सिद्धी करण्याला वाव असणे असा स्वातंत्र्याचा अर्थ आहे. केवळ व्यक्तिवादी अधिकारांमध्ये डॉ. आंबेडकर यांना स्वारस्य नव्हते. समाजातील व्यक्तींना स्वातंत्र्य असावे आणि व्यक्ती हे त्यांचे उद्दिष्ट असावे असा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विचार होता. समतेच्या तत्वांची चर्चा आंबेडकर यांनी भारतीय समाजातील विषमतेच्या संदर्भात केली. पूर्ण समानता सर्व बाबतीत शक्य नाही. गुणवत्तेमध्ये फरक असेल तर त्याप्रमाणे निवड करतांनाही फरक करावा लागेलच मात्र त्यासाठी शिक्षण, सामाजिक वातावरण यांच्याबाबत समानता आणणे गरजेचे आहे. निव्वळ समानतेपेक्षा न्याय, समान दर्जा, संधीची समानता यांना डॉ. आंबेडकर जास्त महत्त्व देत. आपल्या सभोवतालच्या मानसांबद्दल सहकार्याची भावना म्हणजे बंधुभाव होय. 'बंधुभाव' हे लोकशाहीचे दुसरे नाव आहे. स्वातंत्र्य आणि समता यांच्या पेक्षाही डॉ. आंबेडकर यांना बंधुभावाचे तत्व महत्त्वाचे वाटते. गतिमानता, परस्पर संवाद, सहकार्य व सहजीवन हि बंधुभावाची लक्षणे आहेत. न्याय अधिकारांच्या पूर्ततेतून बाबासाहेबांचा बंधुभाव जन्माला येतो.

डॉ. आंबेडकर व भारतीय संविधानाची निर्मिती

भारतीय संविधानाच्या निर्मितीच्या संदर्भात काही तांत्रिक पण ठिसूळ मुद्द्यांचा आधार घेऊन 'डॉ. आंबेडकर हे भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार नव्हतेच' असा कांगावा करून सर्वसामान्यांचा बुद्धिभेद करण्याचा प्रयत्न काही लोकांकडून केला जात आहे. मसुदा समितीचे एक सभासद टी. टी. कृष्णाम्माचारी आपल्या 5 नोव्हेंबर 1948 च्या भाषणात म्हणतात, "सभागृहाला माहित असेल की, मसुदा समितीवर आपण निवडलेल्या 7 सभासदांपैकी एकाने राजीनामा दिला. त्याची जागा भरण्यात आली नाही. एका सभासदाचा मृत्यू झाला. त्याची जागा रिकामी राहिली. एक अमेरिकेत निघून गेला. ती जागा भरण्यात आली नाही. चौथे सभासद संस्थानिकासंबंधीच्या कामकाजात गुंतून राहिले. त्यामुळे ते सभासद असूनही नसल्यासारखेच होते. एक-दोन सभासद दिल्लीहून दूर होते आणि त्यांची प्रकृती त्यांना उपस्थित राहण्याची अनुमती देत नव्हती. शेवटी असे झाले की, संविधानाचा मसुदा तयार करण्याचे संपूर्ण उत्तरदायित्व डॉ. आंबेडकर यांच्यावर आले. अशा स्थितीत त्यांनी ज्या पद्धतीने कार्य पार पाडले, त्यावद्दल ते निःसंशय आदरास पात्र आहेत."

घटना समितीचे एक सदस्य श्यामानंदन सहाय आपल्या भाषणात म्हणतात. "या सभागृहानेच नव्हे, तर देशाने या कामाबद्दल डॉ. आंबेडकराविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली पाहिजे..... ज्या प्रभुत्वाने डॉ. आंबेडकरानी घटना विधेयक सभागृहात संचालित केले त्या बद्दल केवळ आपणच नव्हे तर भविष्यकाळानेही त्यांच्याशी कृतज्ञ असले पाहिजे."

घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेन्द्रप्रसाद म्हणाले होते की, "या खूर्चीत बसून घटना समितीच्या कार्याचे मी प्रत्येक दिवशी निरीक्षण करत आलो आहे..... विशेषता या मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. आंबेडकर यांनी प्रकृतीची तमा न बाळगता हे काम पूर्णत्वास नेले आहे."

उपरोक्त अवतरणातून घटना निर्मितीशी प्रत्यक्ष संबंधित असलेल्या तत्कालीन मान्यवरांनी डॉ. आंबेडकरांच्या कार्याचा गौरव केला.

डॉ. आंबेडकर व संविधानातील निवडक अनुच्छेद

संविधानातील कलम 12 ते 35 मध्ये सात मुलभूत अधिकारांची तरतूद केली. कलम 14 ते 18 मध्ये समतेचा अधिकार, कलम 19 ते 22 मध्ये स्वातंत्र्याचा अधिकार, कलम 23 ते 24 मध्ये शोषणा विरुद्धचा अधिकार, कलम 25 ते 28 मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार, कलम 29 ते 30 मध्ये सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार, कलम 31 मध्ये संपत्तीचा अधिकार आणि कलम 32 मध्ये घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार समावेश केला. केवळ अधिकारच दिले नाही तर त्यावरील मर्यादांची सविस्तर तरतूद बाबासाहेबांनी केली. परंतु 1978 च्या 44 व्या घटना दुरुस्तीद्वारे संपत्तीचा अधिकार मुलभूत अधिकारांच्या यादीतून कडून टाकण्यात आला. मुलभूत अधिकारांतर्गत सर्व भारतीयांना समतेचा अधिकार प्रदान करून सर्व प्रकारची विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न डॉ. आंबेडकरानी केला.

संविधानातील मार्गदर्शक तत्वांमध्ये अनुसूचित जाती-जमातीच्या आणि समाजातल्या दुबळ्या गटांसाठी विशेष तरतुदी करण्याची जबाबदारी शासनावर टाकण्यात आली. संविधानातील मुलभूत अधिकारांतर्गत कलम 16(4) मध्ये सरकारी नौकऱ्याच्या बाबतीत मागासवर्गीयांसाठी राखीव जागांची तरतूद करण्यात आली. आज मागासलेले कोण यावर खुप वाद सुरु आहे. मंडळ आयोगाच्या अहवालानंतर हा वाद विकोपाला गेला. मात्र राखीव पदांच्या तरतुदीला मागासवर्गीय नसलेल्या एकाही घटना समितीच्या सभासदाने विरोध केला नाही. डॉ. कन्हय्यालाल मुन्शी यांनी आपल्या भाषणात या गोष्टीचा मुद्दाम उल्लेख केला होता. मागासलेपण ठरविण्याचे निकष मात्र शास्त्रीय पद्धतीने ठरवावे असा सूत्र होता. राखीव जागांच्या कुबड्या दलित समाजाला फार काळ घ्याव्या लागू नयेत, असेच डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. सर्वोच्च न्यायालयाने 1963 मध्ये बालाजी वि. म्हैसूर (ऑल इंडिया रिपोर्ट 1963 सर्वोच्च न्यायालय, पृ. 649) या निवाड्यात दोन महत्वाचे नियम घालून दिले. 1) केवळ 'जात' या एकाच निकषावर मागासलेपणा ठरविला जाऊ नये. 2) अर्ध्याहून अधिक जागा किंवा पदे राखीव असू नयेत, कारण समान संधी हे तत्व आणि राखीव जागा ह्या अपवाद होत. राखीव जागा हा नियम आणि समानसंधी हा अपवाद होता कामा नये. राखीव जागांची संख्या ही डॉ. आंबेडकरांच्या मते नेहमीच एकूण जागांच्या मानाने अल्पच असायला हवी.

भारतीय राज्यघटनेने अस्पृश्यता नष्ट केली आणि अस्पृश्यतेचे पालन कुठल्याही स्वरूपात होता कामा नये, असा जो दंडक कलम 17 मध्ये घातला, त्यामागे डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालील चळवळीची व महात्मा गांधीच्या अस्पृश्यता विरोधी प्रयत्नांची पार्श्वभूमी होती. कलम 32 ला बाबासाहेब घटनेचा 'आत्मा' असे संबोधतात. बाबासाहेबांचे असे मत होते की, केंद्रासत्ता बळकट असावी असे बाबासाहेबांचे मत होते. भारतीय संविधानात मुलभूत अधिकारांच्या समावेश संदर्भामध्ये संविधान परिषदेमध्ये बाबासाहेबांचे कार्य वाखाणण्यासारखे आहे. हिंदू कोड बिलाच्या संदर्भात देखील बाबासाहेबांनी अत्यंत परिश्रम घेतले होते.

केंद्र शासन आणि राज्य शासनाला राज्यकारभार करतांना मार्गदर्शन करण्यासाठी कलम 36 ते 51 मध्ये राज्यनीतीच्या मार्गदर्शक तत्वांची तरतूद केली. भारतीय संविधान हे जगातील सर्वोत्तम संविधान आहे. पण ह्या संविधानाची अंमलबजावणी करणाऱ्यावर त्याचे यश किंवा अपयश अवलंबून आहे, असे बाबासाहेब आवर्जून सांगतात.

समारोप

भारतीय राज्यघटना हि आपल्या देशाला घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सर्वात मोठी देण आहे. त्यांनी दिलेल्या संविधानाच्या संरक्षणाची जबाबदारी हि आपलीच आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना असे प्रकर्षाने वाटत होते की, जेव्हा पर्यंत सामाजिक व आर्थिक विषमता कायम आहे तेव्हा पर्यंत राजकीय लोकशाहीला काहीही अर्थ नाही. भारताचे संविधान म्हणजे सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचा दस्तऐवज आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, धनंजय कीर, पोपुलर प्रकाशन, मुंबई.
2. डॉ. आंबेडकरांचे भाषणे, मा. फ. गांजरे (संपादित)
3. डॉ. आंबेडकर, गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई. (संपादित)
4. भारताचे संविधान, प्रकाशन विभाग, मुंबई.
5. डॉ. आंबेडकर एक चिंतन, मधु लिमये, रचना प्रकाशन मुंबई.
6. हमारा संविधान, सुभाष कश्यप, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परीप्रेक्षातून भारताचा विकास

डॉ. दिनकर रामेश्वर चौधरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिसी, ता. चिमूर, जि. चंद्रपूर

Mob .: 9552320470, Email: drcpolitical@gmail.com

प्रस्तावना

बुध्द, फुले व कबीर यांना गुरूस्थानी मानणाऱ्या डॉ. आंबेडकरांनी लोकशाहीमध्ये राज्यकीय सत्तेपासून वंचित असलेल्यांना सत्ताप्राप्ती होणे, हे त्यांच्या लोकशाही क्रांतीचे ध्येय होते. एका बाजूला सत्ता, संपत्ती, जूलूम, स्वार्थ अहंकार आणि दुसऱ्या बाजूला गरिबी, असुरक्षितता, अधोगती, स्वाभिमान शून्यता असेल तर खरा मानवी विकास साध्य करता येणार नाही. अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धारणा होती. त्यांचे धर्म, समाज, जात आणि राजकारण, यासंबंधीचे चिंतन स्वातंत्र्य, समता, आणि बंधूता या तत्त्वांशी संलग्न होते. त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे त्यांचे सामाजिक तत्त्वज्ञानच या तत्त्वात सामावलेले होते. परंतु ही तत्त्वे फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीतून नव्हे तर बौद्ध तत्त्वज्ञानातून आपल्याला गवसले असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.

औद्योगिक क्रांतीनी प्रभावित झालेले 19 शतक जगातील माणसांसाठी 'अशा अपेक्षांचे' शतक ठरले. उत्पादन संस्कृतिच्या बळाच्या आधारे निसर्गावर विजय मिळविण्याच्या महत्वाकांक्षा माणसांच्या मनात या शतकाने जोपासल्या. उदारमतवादी लोकशाहीत सर्व आर्थिक प्रश्नांची उत्तरे मिळतील हा आशावाद फोल ठरला. कारण अर्निबंध उपभोगवादाचे आणि उदारमतवादी स्वातंत्र्याचे पर्यवसन विषमता व शोषण वाढविण्यात होते आणि ही लोकशाही केवळ भांडवलदार वर्गाचीच धार्जिनी आहेही कट्टसत्ये अधिकाधिक स्पष्ट होऊ लागली. या लोकशाहीचे दृष्परीणाम रोखणाऱ्या पर्यायाचा शोध घेणे सुरू झाले. 19 व्या शतकात न आलेले असे काही पर्याय 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला घडलेल्या घडामोडीमधून पुढे आले. त्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर देखील भारतीय विकासाच्या बाबतीत अनेक पर्याय सांगितले. त्यांनी सांगितलेल्या पर्यायांचा भारताच्या विकासात नक्कीच सकारात्मक फायदा झाला. भारताच्या विकासात त्यांचे भरीव योगदान आहे.

डॉ. बाबासाहेबांचे भारतीय विकासात योगदान

भारताच्या विकासात सर्वात महत्त्वपूर्ण अडसर म्हणजे जातिसंस्था होय असे बाबासाहेबांचे मत होते. म्हणून त्यांनी जातीच्या निर्मुलनावर विशेष भर दिला. जाती नष्ट कशा कराव्यात? व हिंदू समाजरचनेत सुधारणा कशी घडवून आणावी? हा अतिशय महत्वाचा प्रश्न आहे.

जाती नष्ट करण्यासाठी पहिला उपाय पोटजाती नष्ट करणे, आणि दुसरा उपाय आंतरजातीय सहभोजनाची योजना करणे असे दोन उपाय मांडण्यात आले होते. परंतू हे दोन्ही उपाय आंबेडकरांना विशेष परिणामकारक आणि व्यवहार्य वाटले नाही. जाती नष्ट करण्यासाठी आंतरजातीय विवाह हाच त्यावरील खराखुरा तोडगा आहे असे त्यांना वाटत होते. रक्तसंबंधानेच आपूलकीची भावना निर्माण होते. म्हणून सामाजिक जिवनात एकसूत्रीपणा आणण्यासाठी आंतरजातीय विवाहाची अत्यंत आवश्यकता आहे. आंतरजातीय विवाहाशिवाय जातीचे निर्मूलन होऊ शकत नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. तसेच जातीभेदातूनच निर्माण झालेल्या अस्पृश्यतः निवारणाचे कार्यदेखील डॉ. आंबेडकरांनी केले.

भारतीतील लोकांच्या खऱ्या अर्थाने विकास करावयाचा असेल तर त्यांना काही अधिकार बहार करण्यात आले पाहिजेत म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी भारताची राज्यघटना तयार करतांना मूलभूत अधिकाराबाबत असे म्हटले की, कायद्यासमोर सर्व नागरीक समान आहेत आणि सर्वांना समान अधिकार उपभोगण्याचा अधिकार आहे. कोणतीही वर्तमान शक्ती, कायदा, व्यवस्था, आदेश, रीतिरीवाज याद्वारे कोणत्याही नागरीकांच्या विरुद्ध एखादी शिक्षा असुविधा किंवा त्यांच्यासोबत भेदभावपूर्ण व्यवहार करण्यात येत असले तर ही राज्यघटना अमलात आल्या दिवसापासून त्या व्यक्तीवर लावण्यात आलेले वरील निबंध आपोआप नष्ट होतील. माणसांच्या विकासासाठी अधिकार किती महत्त्वपूर्ण असतात हे यावरून दिसून येते. परंतू मिळालेले अधिकार कसे उपभोगायचे याची जाणीवच जर लोकांना नसेल तर ते अधिकार कोणत्या फायद्याचे त्याकरीता शिक्षणाची निंतात गरज असते. शिक्षण हे मानवी उन्नतीचे खरे साधन आहे. याची जाण बाबासाहेबांना होती म्हणून ते म्हणायचे, इंग्रजी विद्या म्हणजे वाघिणीचे दूध आहे. ते जो प्राशन करतो त्याच्यात नवा उत्साह, नवा तेज व स्फुर्ती उत्पन्न झाली. हे दूध पिऊन पुष्ट झालेल्या या पिलांनी इंग्रजी सत्तेच्या विरुद्ध भांडण्यास सुरुवात केली. आपले लोक शिक्षणात मागासलेले असल्यामुळे शिक्षण हीच आपल्या लोकांची महत्तम गरज आहे. ही जाणीव त्यांच्या मनात सदैव होती. म्हणून त्यांनी आपल्या लोकांत शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी सर्व साधनाचा अवलंब केला.

देशाच्या विकासासाठी बहुजनांनी आपले राजकीय हक्क उपभोगता आले पाहिजेत, भारतीय राजकारणातील उणिवा बाबासाहेबांनी हेरल्या होत्या; त्या आजही दिसतात. ते म्हणतात, "नेत्यांची पूजा भारतात निश्चितपणे अजूनही मेलेली नाही. आजही भारत हा मूर्तीपूजेसाठी तरी बेजोड असा देश आहे. येथिल धर्मातही मूर्तिपूजा आहे आणि राजकारणातही. नेतागिरी आणि नेतापूजा ही दुदैवाची गोष्ट असली तरी ती अजूनही भारताच्या राजकीय जीवनातील कटू सत्य आहे. नेतेपूजा ही भक्तांना नीतीभ्रष्ट करणारी व पेशासाठी धोकादायक आहे, हे मला मान्य आहे" ह्या देशातील राजकारण स्वच्छ करण्यासाठी मूर्तीपूजा आणि नेतेपूजा नष्ट करणे आवश्यक आहे असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.

देशाच्या विकासात पुरुषाबरोबरच स्त्रियांचे देखील महत्त्वपूर्ण योगदान असते. परंतू स्वतंत्र भारतात अद्यापही स्त्रियांना पाहिजे तसा योग्य दर्जा प्राप्त झाल्याचे आढळत नाही. आजही पुरुषांमध्ये

बहूतांशी पुरुषप्रधान संस्कृतीची अहंकारवृत्ती आढळते. स्त्रियांच्या दर्जासंबंधी डॉ. आंबेडकर सांगतात, प्राचिन हिंदूस्थानातील स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जा फार उच्च होता. तो अवार्चीन काळात खाली घसरत आला. ज्यावेळी जगातील कोणत्याही देशात स्त्रियांना इतका मानसन्मान मिळत नव्हता. त्यावेळी भारतातील स्त्रियांना तो मिळत होता. स्त्रियांची नंतर जी अवनती झाली ती कोणामूळे ? यासंबंधी बाबासाहेब अभ्यासपूर्ण उत्तर देतांना सांगतात की, हिंदूना धार्मिक कायदे तयार करून देणाऱ्या मनुमूळे झाली. स्त्रियांना दर्जा मिळवून देण्यासाठी त्यांनी हिंदू कोड बिलाची निर्मिती केली. परंतू ही गोष्ट सनातन्यांना मान्य न झाल्यामूळे हया बिलाला स्थगिती देण्यात आली म्हणून बाबासाहेबांनी कायदेमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. हे बिल वस्तूतः स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक स्वायत्तता मिळवून देण्याचे एक फार मोठे साधन होते. त्याच बरोबर त्याचे हृदय हे राष्ट्रभक्तीने ओतप्रोत भरलेले असल्यामूळे त्यांनी डिसेंबर 1953 मध्ये न्यायाधिश श्री. फाजलअली यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन करण्यात आलेल्या त्रिसदस्यीय "राज्यपुर्नरचना आयोगाने" सरकारला जो अहवाल सादरकेला होता. त्यातील चुकांवर भाष्य करतांना हे म्हणाले होते की, हया चूका वेळीच सुधारल्या नाहीत तर तिचा परिणाम वाईट होईल. प्रसंगी भारताला त्याची जबर किंमतही मोजावी लागेल असा इशाराही दिला होता. बाबासाहेब म्हणतात, वास्तविकता 'एक राज्य, एक भाषा' असा नियम असावयास पाहिजे होता. त्यामुळेच एका भाषिकांचे, एकापेक्षा अधिक सोयींच्या राज्यात विभागणी करता आली असती. समजा मराठी भाषेच्या आधारावर पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा आणि विदर्भ असे महाराष्ट्राचे तीन भागात विभाजन केल्यानंतर भाषिक राज्यरचनेच्या तत्त्वाला कोणातही अडथळा निर्माण होणार नाही. उलट यामुळे भाषेची आणि राज्याची उन्नती होईल. एकच भाषा बोलणाऱ्याचे मोठे राज्य तोडून छोटी छोटी राज्ये निर्माण केली पाहिजेत. देशाच्या विकासासाठी राज्येही आकाराने लहानच असावयास पाहिजेत असे डॉ. बाबासाहेबांचे ठाम मत होते.

देश चालविण्यासाठी देशाची अर्थव्यवस्था सुदृढ असणे आवश्यक असते. अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यासाठी करांच्या माध्यमातून पैसा गोळा करावा लागतो. म्हणून डॉ. आंबेडकरांचा काँग्रेसच्या "दारूबंदी" धोरणाला विरोध होता. त्याकरीता ते कोणतेही आवाहन पेलण्यास तयार होते. दारूपासून राज्याला अबकारी कर मिळतो. जर दारूबंदी केली तर राज्याची अर्थिक स्थिती मोडकळीस आल्याशिवाय राहणार नाही. पर्यायाने देशाची अर्थव्यवस्था मोडकळीस येईल. काँग्रेसच्या दारूबंदी धोरणासंबंधी बाबासाहेबांनी काही अनुमान काढले होते. ते असे - विनाकारण फार मोठा महसूल वाया गेला. लोकांनी दारू पिणे बंद केले नाहीच, परंतू अवैद्य दारू गाळण्याचे प्रकार वाढून ती खुलेआम विकली जाते. दारूबंदीमूळे समाजाचे अधःपतन झाले. पूर्वी कुटूंबातील केवळ पुरुष मंडळीच दारू पित होते. परंतू अवैद्य दारू गाळणे हा एक गृह उद्योग होऊन बसल्यामूळे आणि घरातच दारू मिळत असल्यामूळे माणसाबरोबर बायकाही दारू पिऊ लागल्या आहेत... दारूबंदीमूळे महसूल कर प्राप्ती घटलीच, याउलट कायद्याची अमंलबजावणी करण्यासाठी सरकारला पोलीस खात्यावर भरमसाठ खर्च करावा लागला. जी दारूबंदी माणसाला मद्यपाणापासून परावृत्त करण्यास कुचकामी ठरते ती कसली

बोडक्याची दारूबंदी बाबासाहेबांचे दारूबंदीसंबंधी विचार वस्तूस्थितीला धरूनच आहे. पडीत जमीनीचे भूमिहिनांना वाटप झाले तर ते जमीन कसून स्वाभिमानाने जगू शकतील आणि पर्यायाने राष्ट्रीय उत्पन्नात भर टाकू शकतील. या भूमिकेतून डॉ. आंबेडकरांनी हैद्राबाद संस्थानात भूमिहिनांचा 1953 मध्ये सत्याग्रह घडवून आणला होता. 1954 मध्ये त्यांनी राज्यसभेत एक अशासकीय प्रस्ताव सादर करून पडीत किंवा नापिक जमीनी सरकारने ताब्यात घेवून त्या जमीनीचे अनुसूचित जाती, जमातीत समान वाटप करण्याचे सुचविले होते. ती योजना फलद्रूप झाली. परंतू आज सार्वजनिक खाजगी उद्योगाच्या नावाखाली तसेच सेझकरीता त्याच जमिनी शेतकऱ्याकडून हडपण्याचा प्रयत्न सुरू आहे, ही दुदैवी बाब समजावी लागेल.

भारतातील शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याचे मुख्य कारण जमिनीची छोट्या तुकड्यात झालेली विभागणी हे होय. डॉ. बाबासाहेबांच्या सामूहिक शेतीवर जास्त भर होता. त्यामूळे कोणी जमीनदार असणार नाही, कोणी कुळ असणार नाही, कोणी भूमिहीन असणार नाही असे होईल. म्हणून त्यांनी शेती उद्योगाचे खालील आधारे संघटन करावे असे सांगितले.

- 1) राज्य पडीत जमिनीचे शेतासाठी गावातील लोकांना पुढील प्रमाणात वाटप करेल.
 - अ) शेती सामूहिक स्वरूपात केली जाईल.
 - ब) शेती सरकारने काढलेल्या नियमानुसार व आदेशानुसार करण्यात येईल.
 - क) शेतीवर लावण्यात आलेला कर भरल्यानंतर शेतकऱ्यामध्ये उर्वरीत उत्पादन नियमानुसार वाटण्यात येईल.
- 2) गावातील लोकांना शेतीचे वाटप जात, धर्म, पंथ या आधारावर भेदभाव न करता करण्यात येईल.
- 3) सामूहिक शेतीकरीता पाणी, पशू, उपकरणे, खत, बियाणे इ. आर्थिक सुविधा पुरविणे हे राज्याचे कर्तव्य राहिल. हे सर्व शेतीकरणाऱ्यांच्या बाबतीत लागू होईल. अशा प्रकारे त्यांनी सर्वांना स्वावलंबनाचा आणि आर्थिक उन्नतीचा मार्ग दाखविला.

समारोप

अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांच्या वरील चिंतनात्मक विचारातून भारताच्या विकासाला नक्कीच योगदान राहिल. अर्थव्यवस्था सुधारणे म्हणजे मोठे उद्योग आणो असे एक समीकरण होऊन गेले. भारतात आज ही बहुतांश जनता ही खेड्यात राहते. खेड्यातील लोकांचे जीवन हे शेतीवरच निर्भर असते. त्यांनी सांगितलेल्या सामूहिक शेतीचा मार्ग योग्य वाटतो.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर - जातींचे निर्मूलन रोडगे प्रकाशन नागपूर, तृतीय आवृत्ती. 2011 पृ.क्र. 58 व 59

2. डॉ. भीमराव आंबेडकर - राज्य और अल्पसंख्याक, गौतम बूक सेन्टर, दिल्ली. पुनर्मुद्रण 2008 पृ.क्र. 14
3. प्रा. हरी नरके (संपादक) - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिस्कृत भारत आणि मूकनायक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, म. फुले, राजश्री शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग महाराष्ट्र शासन दुसरी आवृत्ती 2008 पृ.क्र. 350
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - रानडे, गांधी आणि जिना, सुधीर प्रकाशन, वर्धा. जानेवारी 2008. पृ.क्र. 34
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती सुगावा प्रकाशक, पूणे जून 2009. पृ.क्र. 17 व 18
6. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - भाषावार प्रांतरचना, मिलींद प्रकाशन सावंगी मेघे, वर्धा. एप्रील 2010 पृ.क्र. 24
7. पुर्वोक्त- पृ.क्र. 44
8. सुहास सोनावने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विकास विचार (दैन. लोकमत 14 जूलै 2012)
9. पुर्वोक्त राज्य और अल्पसंख्याक पृ.क्र. 21

ISSN: 0974-4753
Vol. 10, Issue No. 01, 2020 (January)

DELTA

National Journal of Multidisciplinary Research
A Peer Reviewed Journal

Publisher
Santaji Mahavidyalaya
Pt. Jawaharlal Nehru Marg,
Nagpur - 440015, Maharashtra, India

IndianJournals.com
A Multi-Subject International Journal

Contents

1. An Overview of Google AdSense as an Enterprising Opportunity for Indian Bloggers
Dr. Nitu Kumar, Dr. Pravin Kuhikar 1
2. Citation Analysis of Pearl the Journal of Library and Information Science (2020)
Dr. Rajasree O. P. 11
3. An Overview of Political Party Primaries in Nigeria:
A Build-up to the 2023 General Election
Awosanmi, Esther Musa, Shalangwa Musa 18
4. A Study of the Agricultural Price Policy and Current Trends in Agricultural Prices in India
Dr. Shrikant Pajankar 30
5. A Study of the Problems of Food Security and Public Distribution System in India
Dr. Sudhir Godghate 36
6. Struggle Against Cancer as Reflected in *Brief Candle* and *The Fault in Our Stars*
Dr. Priya D. Wanjari 42
7. Impact of E Resources on Readers during Pandemic: A Reader's Survey
Dr. Shivani Balkundi 50
8. Application of Augmented Reality in Library with special reference to
ARLOOPA, AR Book LibRARY, and Google Lens Apps
Prof. Manisha D. Patil, Dr. Mangala Hirwade 57
9. Content Analysis of Selected Colleges of Library Portals in India
Under NIRF List 2021: An Evaluative Study
Sameer P. More 65
10. Increasing Marriageable Age of Girl's in India: A Study
Dr. Shraddha M. Patil 76
11. Open Source Software for Library Automation in India: KOHA & NEWGENLIB
Ms. Ruma Kumari Singh, Dr. Satyaprakash Nikose 88
12. Library Resources and Information Seeking Behavior in Changing
ICT Environment - *A Review*
Rikynsai Tariang, Jacqueline J. Thabah 101
13. मातृभाषा: सजीव संपर्क साधन
डॉ. मंगला कांबळे-डहाट 111
14. ऊसतोड महिला कामगारांच्या समस्या
डॉ. स्वाती वाकोडे 116

Published by : Santaji Mahavidyalaya, Pt. Jawaharlal Nehru Marg, Nagpur - 440015.
Online published by : Indianjournals.com, B-9,A-Block,L.S.C.,Naraina Vihar,
New Delhi-110028, India. E-Mail: deltasantajicollege@gmail.com

Citation Analysis of Pearl the Journal of Library and Information Science (2020)

Dr. Rajasree O. P.

Librarian, Library and Information Centre
Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur, Maharashtra, India
Rajasree.bhiwapur2018@gmail.com

Abstract :

Citation analysis is the widely used method of bibliometric study. In the present study citation analysis of PEARL, a Journal of Library and Information Science is examined and analyzed the citation in the year 2020. The present study has been undertaken in order to understand authorship pattern, year of publication, type of publication and rank of cited journals. The data generated from 454 citations cited in the said journal revealed that researchers preferred publication in journals (70.48%) over other publication modes. The citation data from 1960- 2000 indicated a low growth rate compared to the period 2000-2020. The data indicated a continuous growth and development of the subject in terms of research activities over the period. Journals arranged in descending order according to their citation rank showed that Annals of Library and information studies were found to be the most cited journal (15 Nos, 4.72%) followed by DESIDOC Journal of library and information technology (14 Nos, 4.42%) and The Electronic Library (10 Nos, 3.14%). The data also implies how frequently LIS researchers make use of references in the preparation of their research articles.

Keywords: Citation, Library and Information Science, Bibliometric, Ranking of the journal, PEARL, Journal of Information Science, Authorship Pattern, Reference

Introduction :

Citation analysis is the widely used method of bibliometric study. Citation analysis consists of examining the frequency, patterns and graphs of citations in documents. The purpose of the citation analysis was undertaken to identify the most important or relevant document in a collection. In the present study citation analysis of PEARL, a Journal of Library and Information Science is examined and analyzed the citation during the year 2020. PEARL is a Quarterly, Peer Reviewed Research Journal published four times i.e., March, June, September, and December. The journal publishes original articles covering all areas of library and information science.

The present study has been undertaken in order to understand authorship pattern, year

ACADEMIC INSTITUTIONS AND INTELLECTUAL PROPERTY RIGHT (IPR) AWARENESS- A REVIEW

Rajasree O.P¹

Librarian, Bhiwapur Mahavidyalaya,
Bhiwapur, Nagpur(MS)-India

Mangala A.Hirwade²

Associate Professor, Dept. of Lib. & Info.
Science, RTM Nagpur University,
Nagpur(MS)-India

Sunil Kumar.U.T³

ICAR-Central Citrus Research
Institute,Nagpur-440013

Abstract:

The term Intellectual property is related to human brain applied for creativity and invention to betterment of existing technology. Intellectual property rights (IPRs) like patents, copyrights, trademarks, industrial design, trade secret etc., plays a significant role in promoting innovation and sustaining economic growth. The literatures reviewed in this study are categorized in to intellectual property and it's rights, importance, creation and management, importance of training and awareness, role of academic institutions, global scenario in IPR, socio economic aspects of IPR, benefits of IPR, published in referred journals. The globalization has made innovation and competence-building important part of every nation's economic growth and future prosperity.

Key words: Awareness, IPR, Copyright, Patent, Faculty, Students

Introduction :

A review literature is a critical and in depth evaluation of previous research. The work is expanding the reasons behind selecting a particular research problem and allowing the idea of pursuing the research topic.

According to Cooper (Cooper, 1988) a literature review uses as its database reports of primary or original scholarship. The types of scholarship may be analytical, empirical, theoretical, critical or methodological in nature. A literature review seeks to explain, summarize, evaluate, clarify and integrate the content of primary reports'. (Bruce, 1994) has identified six elements of a literature review. These elements comprise a list, a search, a survey, a vehicle for learning, a research facilitator and a report.

According to (Bourmer, 1996) there are good reasons for spending time and effort on a review of relevant literature before embarking on a research project. These include

- 1) To identify the gap in the literature
- 2) To identify people working in similar area of research.
- 3) To identify novel or creative works in the subject work area
- 4) To put the work into proper perspective
- 5) To demonstrate the reach of previous work in the specific area
- 6) To gather information and ideas which may be relevant to the project
- 7) To identify methods that could be relevant to project

Intellectual Property

'Intellectual Property' is a generic term that probably came into regular use during the twentieth century. This generic label is used to refer to a group of legal regimes, each of which, to different degrees, confers rights of ownership in a particular subject matter. In general, intellectual property is categorized into two branches:

Industrial Property: It protects inventions in result from new solutions to technical problems to be solved in intangible embodiment (rather than a physical object) by research and development.

Copyright: It protects literary and artistic works as well as creations in the field of neighboring rights. (Rady, 2002)

The term Intellectual property is related to human brain applied for creativity and invention to betterment of existing technology. Various efforts in terms of input of manpower, time, energy, skill, money, etc., are considered to be important to invent or create something new. (Narayanan S. , 2010) Therefore, as per law, legal rights or monopoly rights are given to creator or innovator to harvest the economic benefits for their invention or creation . (Sharma, 2014) National security also impinges on a host of issues related to internal security or terrorism wherein appropriate technological systems are required to be developed. (Gupta V. K., 2007)

Intellectual property rights and its importance :

Intellectual property rights (IPRs) like patents, copyrights, trademarks, industrial design, trade secret etc., plays a significant role in promoting innovation and sustaining economic growth. The owner's right over these properties was accepted and is known as an intellectual property right.

A new set of laws called intellectual property right laws, were enacted to protect these property rights. (Kannan, 2010) They also allow their holders to keep out, for a limited amount of time, other parties from the remuneration arising from the newly acquired knowledge and from the commercial use of innovative products and developments based on such new knowledge, thus motivating others to allot financial and human resources in Research and Development (R& D.). (Zekos, 2008)

Benefits of IPR :

In recognition of the importance of innovation in contributing to a country's economic development, the World Trade Organization (WTO) has emphasized the role of intellectual property rights (IPR) in ensuring successful innovation and commercialization. (Hudson J & Minea A, 2013) IP is a crucial contributor for knowledge economy and generates monopoly position in return for providing payoffs to innovation. (Latha, 2008)

On the basis of nature of invention and creation of human mind and their applications the intellectual property rights are classified as follows: i) Patent ii) trademark iii) Industrial designs, iv) Layout design of semiconductor integrated circuit v) geographic indications of source vi)copyright and related rights (literary and artistic works, musical work , motion pictures , computer programmes and performing arts and broadcasting work) (Documents/handbook.html).

Economic health of nations and the competitiveness of firms are determined largely by the ability to develop, from scientific and technological innovations. They are legal instruments that have been used by governments for industrial development and economic growth. (Narayanan S. S., 2010)

Financial incentives have also been served as a boost to help in excavation of inventions and creations in a company. Therefore, most companies have financial incentives or career boost as part of their inventor incentive mechanism. These incentives are generally spread across various steps ranging from filing, protecting to licensing. (Kankanala, 2012)

An Indian perspective on IPR :

The development of any entity or organization directly depends on IPR and its policy framework. (Jajpura, 2015) In this context, certain parameters were taken into consideration for a better understanding of how institutions deploy their core resources and competencies towards IP creation and management. The objectives of the study were assessment and identification of issues in creation of IP in technical institutions, and finding appropriate measures to address these issues. (Sinha, Babita, Joshi, Himanshu & Ghosh, P.K, 2009)

In an agrarian country like India, the process of IP awareness can be catalyzed only by educating all the stakeholders like policy makers farmers, academia, industry researchers and consumers about the importance of IPR and technology management. (Samuel, Manoj P , Sastry, Kalpana. R& Venkattakumar, R, 2014)

Literature Review relevant to Awareness of Intellectual Property Right :

The literatures reviewed in this study are mostly related to IPR awareness, infringements, protection, Training, patent, copyright and social issues, published in referred journals.

The Fig. 1 illustrates the important aspects to review the literature relevant to IP awareness in coming sections.

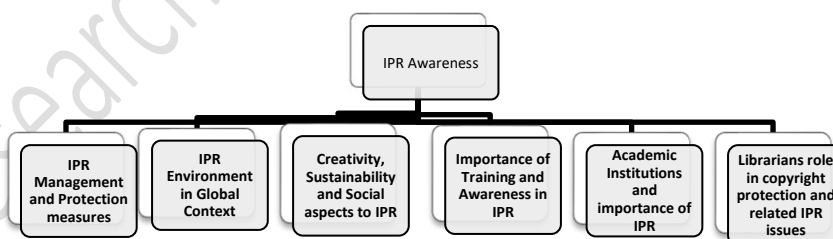

Fig. 1 Classification of literature on of Intellectual Property Right Awareness in Academic institutions

Descriptive analysis of the data

1.7.1 Research Methodology

The major observations, results, and the discussion based on the literature are presented in this section Literature classification scheme is represented in Fig. 1 and the items included in

each component of literature review is discussed below

- Content 1: Issues in creation, Management and Protection of IPR: Includes papers on Introduction/ IP creation/ varietal/ IP Management/ protection and infringements.
- Content 2: IPR Environment in Global Context: IPR issues in Global perspective, awareness and Resources issues are discussed.
- Content 3: Creativity, Sustainability and Social aspects to IPR: HR Issues/ competitiveness/ IT/ socio-economic development R&D Issues.
- Content 4: Importance of Training and Awareness in IPR : Training and awareness improves the IPR and economics.
- Content 5: Academic Institutions and importance of IPR : *Role played by academic institutions are very important as creativity and innovation begins from Academics*
- Content 6: Librarians role in copyright protection and related IPR issues

Issues in creation, Management and Protection of IPR :

The Intellectual property rights (IPR) are intangible property in nature and gives exclusive rights to inventor or creator for their valuable invention or creation.

Institutions must actively involve students by informing them of the possibilities and the need for IP creation through regular workshops and interactions. (Ghosh, Shefalika Samaddar & Chaudhary, Banshi D, 2008)

The core of long-term economic growth and development are the capabilities of public and private agents to learn and expand knowledge base. (Lundvall B.A & Johnson B., 1994)

IP creation is not only enhance the science and technology system (universities, research organizations, firms' in-house R&D) but also for a region's organizational, institutional and policy-learning capabilities. (Gregersen, B & Johnson B, 2001) The globalization has made innovation and competence-building important part of every nation's economic growth and future prosperity. (Lagendijk)

In recent times geographical indication (GI) has emerged as most important instrument of intellectual property protection and ensuring the quality of their GI-protected products. (Chaturvedi, 2003) In one of the study TRIPS, trade secrets, methods and practices to be followed for protection of trade secrets in India and abroad were discussed. (Nair, 2002)

IPR Environment in Global Context :

A study analyzed the patenting activity of Public Research Organizations (PROs) in Southern European countries, and found they are more concerned about intellectual property protection, technology transfer and regional development. (Cesaroni, Fabrizio & Piccaluga, Andrea, 2005).

Components and measures for IP awareness are discussed and studied by a survey in UK industry. This addressed three main issues of: IP knowledge and understanding, IP management practices and Awareness and use of IP information and advice. The survey type study showed the importance of promoting IP awareness to firms irrespective of the size of the firm, is vital to the system's success. (Pitkethly, 2012)

Various international treaties and national laws have been set in place to ensure IP owners of their rights. The data corroborated, that public education and awareness campaigns, and training programs are essential to the success of such a law. (Mulki, 2008)

Creativity, Sustainability and Social aspects to IPR :

Sustainability, personal skills, social aspects related to technology, management and entrepreneurship are of increasing concern for engineers and engineering education. It includes a discussion on how to integrate sustainability and entrepreneurship and to incorporate it pragmatically in the key elements of a business plan. (Bonnwr, Hans, Quist, Jaco, Hoogwater, Daan, Spaans, Johan & Wehrmann, Caroline, 2006)

Torrance Tests of Creative Thinking (TTCT) were used to measure changes in people's creativity. Research data indicated that the students, after completing the curriculum program, has significantly improved their creativity. (Chen, Chi-kuang, Jiang, Bernard C. & Hsu, Kuang-yiao, 2005).

Skills development was a key aspect of the UK Government's strategy which has led to changes in Higher Education and increasing recognition of the need to enhance students' employability. Which may be achieved through cooperative, inclusive, transparent and centrally coordinated approaches to skills assessment, monitoring and development. (Markes, 2006)

A study discussed about the role of copyright and intellectual property in cultural and economic development of countries, especially developing countries. WIPO Internet Treaties for the protection of copyright and related rights in the digital age are also discussed. (Alikhan, 2002)

Importance of Training and Awareness in IPR :

Training helps in spreading IP knowledge and awareness among employees, but the skill for patent searching and freedom to operate is taught to only personnel in R & D or engineering department. (Kankanala, 2012)

As suggested by (Brahmi, P., Saxena, S & Dhillon, B.S, 2004) found that there was a need to create awareness among the scientists, policy makers and breeders as well as farmers, village communities and private sector.

The study conducted to know the level of IP Awareness among Faculty members of Health sciences about copyright, fair use, and related precepts for teaching and research purposes, Most respondents themselves reported at least a limited familiarity with copyright law and fair use. (Smith, K.H, Tobia, R.C, Plutchak, T.S, Howell, L.M, Pfeiffer, S.J. & Fitts. M.S, 2006)

Results of web-based survey conducted showed a significant lack of awareness of copyright and intellectual property issues. They also found gap between the general copyright and intellectual property competencies they assess and the level of awareness about more specific items. (Boustany, J., & Mahe, A, 2015)

Academic Institutions and importance of IPR :

Academic institutions are considered as the powerhouse of knowledge. There has been a rise in the academic research outputs mainly in the form of research papers and commercial yield in the form of protection of innovation and wealth creation. One of the first academic technical institutions in India to advocate and develop its own explicit IPR Policy and document was IIT Delhi in 1994. (Indian Institute of Delhi, 2008).

The University Grants Commission has drafted guidelines for creation of awareness and management of IPR in the university system in India. These policy frame work and guidelines provide broad insights to the academic and technical institutes in addressing IPR issues, however, there are no explicit considerations of the nature of IP ownership between researchers and the faculty. (www.UGC.org)(Gupta V. , 2006) discussed several practical features of the management of intellectual property rights (IPR) from the point of view of R&D scientists of such publicly funded R&D institute. The capacity building in IP management is a natural course of action, which needs to be emphasized for technical institutions and publicly funded institutions. (Saha R. , 2005)

The most appropriate ownership model for universities, it is expected that revenue generated from the university IP could be used to fund new research work at the universities. (Ramli, Raslibah & Zainol, Zinatul Ashiqin, 2014)

The purpose of this study was to determine the level of knowledge, among university professors, about copyright problems related to e-learning activities. Thus the conclusion indicates that the law was reformed without any discussion with those truly engaged in online teaching. (Carlos Fernandez-Molina, J, Muriel,E., Viver-Gracia, J., Riera, P., & Martin, O, 2011).

Librarians role in copyright protection and related IPR issues :

The librarian-interview results indicate that students' problematic behaviors included systematic downloading, distribution to unauthorized users, and going beyond the purpose and character of academic use. (wu, H.C., Chou, C., Ke, H.R., & Wang, M.H, 2010)

Librarians are duty bound to university students and staff work with information on different tasks. Discussed copyright literacy of Czech students of library and information faculties and their attitudes toward this topic. This research identified the importance of the copyright topic for librarians (89.9%) and its inclusion in the LIS curriculum (61.3%). (Kovarova, 2019)

The objective was to identify the main differences and similarities in knowledge of the basic matters of copyright literacy among faculty, students, and librarians. The results indicated that essential mistakes and misunderstandings are shared by all three sectors. (Fernandez-Molina, J.C & Muriel-Torrado,E., 2018)

IPR Issues in Engineering Faculties of University and affiliated colleges:

The proposed work will involve extensive research on the awareness study of IPR among the engineering faculties including the Librarians of Engineering Colleges affiliated to

RTM Nagpur University, Nagpur. There are Engineering colleges affiliated to Universities consists of number of departments like Civil engineering, Mechanical engineering, Electrical, Electronics and Telecommunication Engineering etc.

An investigation into the attitudes of the users towards information use would reveal how far the users are psychologically favourable to the process of use of information sources on IPR. Professionals without copyrights awareness could not claim remuneration. The development of a vibrant IPR culture in knowledge creation, application and dissemination, all of which are connected with market demand and rewards. So, users are required to be motivated and educated to achieve the desired objectives related to IPR.

Now the faculties are more aware about IP environment and large number of patents and copyright is being produced by the faculties affiliated colleges.

Research Gap Identified :

The literature on awareness of faculty of engineering colleges are now available to some extent. But the studies are few in India and dealt in isolation. So many engineering colleges are affiliated to many universities and by conducting the awareness study of IPR elements among different faculties will generate valuable information to know the IPR knowledge and awareness for the better management and protection of IPR from the faculties. After the literature review and research gap identification the areas for further research is contemplated to achieve IPR management.

Future areas of research :

From the literature it is observed that the creation of IPR and its management is both complex and interesting issue to all the stake holders and need to be addressed on priority. Herein, the few issues within the IPR and its management are identified, which may require further research exploration.

1. Socio economic aspects of IPR Awareness.
2. Copyright in the digital era and extent of infringements by Libraries of Academic institutions especially engineering colleges.
3. IP courses at engineering colleges will aid growth and focuses on the economic and strategic aspects related to IPR.

Conclusion :

In this chapter an attempt is being made to review the literature on IPR and related issues like creation, maintenance and protection of it discussed in detail. It is felt that that further research is needed in studying a mission based on Copyright in the digital era and extent of infringements by Libraries of Academic institutions especially Engineering colleges. IP course curriculum will aid growth and focuses on the economic and strategic aspects related to IPR and Socio economic aspects of IPR Awareness in Engineering colleges. Librarians often act as copyright experts at their institutions and thus must have an awareness of copyright law and practices. So IPR awareness and its management are addressed earnestly.

Bibliography :

- Alikhan, S. (2002). The role of copyright in the cultural and economic development of developing countries. *Journal of Intellectual Property Rights* , 7, 489-505.
- Bonnwr, Hans, Quist, Jaco, Hoogwater, Daan, Spaans, Johan & Wehrmann, Caroline. (2006). Teaching sustainable entrepreneurship to engineering students: the case of Delft University of Technology. *European Journal of Engineering Education* , 31 (2), 155-167.
- Bourmer, T. (1996). The research process: four steps to success. In G. T., *Research methods: guidance for postgraduates*. London: Arnold.
- Boustany, J., & Mahe, A. (2015). Copyright literacy of doctoral students in France. *In communications in Computer and Information Science* , 552, 210-219.
- Brahmi, P., Saxena, S & Dhillon, B.S. (2004). The protection of Plant Varieties and Farmers Right Act of India. *Current Science* , 86 (3), 392-398.
- Bruce, C. (1994). Research Student's early experiences of the dissertation literature review. *Studies in Higher Education* , 19 (2), 217-229.
- Carlos Fernandez-Molina, J, Muriel, E., Viver-Gracia, J., Riera, P., & Martin, O. (2011). Copyright and e-learning professors level of knowledge about a new Spanish law. *Aslib Proceedings* , 63 (4), 340-353.
- Cesaroni, Fabrizio & Piccaluga, Andrea. (2005). Universities and intellectual property rights in Southern European countries. *Technology Analysis & Strategic Management* , 17 (4), 497-518.
- Chaturvedi, S. (2003). India, the European Union and Geographical Indications: Convergence of Interest and Challenges ahead. *South Asia Economic Journal* , 4 (1), 99-110.
- Chen, Chi-kuang, Jiang, Bernard C. & Hsu, Kuang-yiao. (2005). An empirical study of industrial engineering and management curriculum reform in fostering students' creativity. *European Journal of Engineering Education* , 30 (2), 191-202.
- Cooper, H. (1988). The Structure of Knowledge Synthesis. *Knowledge in society* , 104-126.
- *Documents/handbook.html*. (n.d.). Retrieved December 3rd, 2014, from www.copyright.gov.in: www.copyright.gov.in
- Fernandez-Molina, J.C & Muriel-Torrado, E. (2018). Copyright Literacy in the Academic Field: Analysis of the differences between faculty, students and librarians. *In communications in computer and information science* , 810, 276-285.

- Ghosh, Shefalika Samaddar & Chaudhary, Banshi D. (2008). Practical insights into intellectual property strategy for a technical institute. *Journal of Intellectual Property Rights*, 13 (6), 590-600.
- Gregersen, B. & Johnson B. (2001). *Learning Economy, Innovation Systems and Development*. Aalborg: Department of Business Studies, Aalborg University.
- Gupta, V. (2006). Intellectual Property Rights (IPR) Information for R & D Scientists in CSIR. *Ph.D. Thesis*. Mysore: Department of Studies in Library and Information Science, University of Mysore.
- Gupta, V. K. (2007). Security-related provisions in IPR Laws in India. *DESIDOC Bulletin of Information Technology*, 27 (4), 5-14.
- Hudson J & Minea A. (2013). Innovation, Intellectual property rights, and economic development: A unified empirical investigation. *World Development*, 46, 66-78.
- *Indian Institute of Delhi*. (2008). Retrieved from <http://www.iitd.ac.in>.
- Jajpura, L. (2015). *Microfinance and Microentrepreneurship: A Paradigm Shift for Social Development* (First ed.). (D. S. Mor, Ed.) New Delhi: Vista International Publication House.
- Kankanala, K. C. (2012). Business value from Intellectual Property. *Journal of Intellectual Property*, 369-373.
- Kannan, N. (2010). Importance of Intellectual Property Rights. *International Journal of Intellectual Property Rights*, 1 (1), 1-5.
- Kovarova, P. (2019). Copyright literacy of LIS students in the Czech republic. *Communications in Computers and Information Science*, 989, 585-593.
- Lagendijk. *Regional paths of institutional anchoring in the global economy: The case of the North-East of England and Aragon*. (J. & Groenewegen, Ed.)
- Latha, K. P. (2008). Management of Intellectual Property Rights-A Case of publicly funded institutions. *Intellectual Property Rights*, 244-246.
- Lundvall B.A & Johnson B. (1994). The learning economy, *Journal of Industry Studies*. *Journal of Industry Studies*, 1 (2), 23-42.
- Marques, I. (2006). A review of literature on employability skill needs in engineering. *European Journal of Engineering Education*, 31 (6), 637-650.
- Mulki, F. (2008). Implementing national copyright laws: a Jordanian case study. *2nd International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance (ICEGOV 2008)*.
- Nair, M. (2002). Protection of Trade Secrets/Undisclosed information. *Journal of Intellectual Property Rights*, 17, 526-529.

- Narayanan, S. (2010). Intellectual porperty rights economy vs. science and technology. *International Journal of Intellectual Property Rights* , 1 (1), 6-10.
- Narayanan, S. S. (2010). Intellectual Property Rights: Economy Vs Science & Technology. *International Journal of Intellectual Property Rights* , 1 (1), 6-10.
- Pitkethly, R. H. (2012). Intellectual Property awareness. *International Journal of Technology Management* , 59 (3/4).
- Rady, O. (2002, May 16). The General Intellectual Property Rights Researh. *The World Intellectual Property Organization and The Japan Government* . Combodia.
- Ramli, Raslibah & Zainol, Zinatul Ashiqin. (2014). Intellectual Property Ownership Model in Academia: An Analysis. *Journal of Intellectual Property Rights* , 19, 177-188.
- Saha, R. (2005). Capacity building in management of intellectual property rights: A case of publicly funded institutions. *Journal of Intellectual Property Rights* , 10 (5), 369-375.
- Samuel, Manoj P , Sastry, Kalpana. R& Venkattakumar, R. (2014). Status and prospects of IP Regime in India: Implications for agricultural education. *Journal of Intellectual Property Right* , 19, 189-201.
- Sharma, D. (2014). Intellectual Property and the need to protect it. *Indian Journal of Science and Research* , 9, 84-87.
- Sinha, Babita, Joshi, Himanshu & Ghosh, P.K. (2009). Challenges in creation and management of knowledge capital in technical edcational institutions. *Journal of Intellectual Property Rights* , 14, 340-345.
- Smith, K.H, Tobia, R.C, Plutchak, T.S, Howell, L.M, Pfeiffer, S.J. & Fitts. M.S. (2006). Copyright knowledge of faculty at two academic health science campuses: results of a survey. *Serials Review* , 32 (2), 59-67.
- wu, H.C., Chou, C., Ke, H.R., & Wang, M.H. (2010). College students' misunderstandings about copyright laws for digital library resources. *The Electronic Library* , 28 (2), 197-209.
- www.UGC.org. (n.d.). Retrieved from Guidelines for awareness, Protection and Management of Intellectual Property Rights (IPRs) in the University System in India.
- Zekos, G. (2008). *Economics and Law on Competition in US and Eu*. New York: Nova Science Publishers.

PARSI SOCIETY'S SENSIBILITY IN 'FAMILY MATTERS' (2002)

* Prof. Someshwar Vinodrao Wasekar

**Prof. Bhimadevi M. Dange

* Assistant Professor, Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur.

**Assistant Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar College of Arts, Commerce and Science, Bramhapuri

Introduction:

Postcolonial Literature represents understated racial and ethnic groups civilizations that are distinct from the mainstream culture based on traditional society. Many of these writers sincerely try to uphold the values of their culture, bring back ideas that have been abandoned, and offer their own perspectives on the social history of their community. There is a strong affirmation of community, with its terrible past and wonderful present. All these things have been seen in the writings of minority Parsi authors.

Key words: *Post-colonialism, Sensibility, Marginalization, Superiority Complex*

Copyright © 2023 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

“Art derives from the community for the community”¹(86) notes Vincent B. Leitch. By the same way Florence Howe remarks that “Art is neither anonymous nor universal, it springs from the particular of gender as well as class, race, and cultural experience”²(93). While accrediting this thought in literature, C. R. Reddy in his Foreword to Indo-Anglican Literature says that true literature is, “the expression of one’s own’s individual or racial personality.”³

The Parsis have their origin from Iran. After the Arab conquest in the Seventh century, they were forced to leave Iran in order to avoid forced conversion to Islam. After coming in India, many Parsi migrants settled in Gujarat. King Jadhav Rana of Gujarat gave the Parsis asylum in return for their giving up weapons, abstaining from evangelizing, and adopting local dress and language. The Parsis put a lot of effort into preserving their specific religious purity and cultural

distinctiveness, and they have preserved this devotion to this day. Additionally, they have an inferiority mindset that makes them reject most of Indian society. The Parsis are well educated and affluent. They had gone through a very difficult time for integrating themselves into Indian society. The Partition of India and the significant threats to the nation's valued secularism posed by political maneuvering and fundamentalist organizations made many Parsis lose hope for India's future. This fundamental change in the Parsi way of thinking is exemplified by the writers who came of age in the Parsi community after the 1980s. To analyze the Parsi community’s consciousness of the modern Parsi writers, Avadhesh Kumar Sing comments that their, “works exhibit consciousness of their community in such a way that the community emerges as a protagonist”⁴(28). Dhahran remarks: “Post independent Parsi writing in English is ethnocentric, culture specific and community

oriented”⁵(7).

Among the best-known Parsi authors, Rohinton Mistry—who is currently living in Canada—gives greater thought to how his community is portrayed in the Indian English literature. His fictional works are jam-packed with a lot of information about Parsi life, culture, and religion. In the view of Mistry, there is an urgent need to write about his community in addition to Postcolonial concerns about narrating country and community. He wants to leave a record of it for future generations since it is on the verge of extinction. In an interview, Mistry confessed: “[...] when the Parsis have disappeared from the face of the earth, his writings will preserve a record of how they lived, to some extent”⁶ (Bharucha 59)

Alongside, Mistry concentrates on a specific era in the history of Postcolonial India in his literary works, briskly presenting both the status of the group he represents and the state of the country. Gustad Noble, a Parsi bank clerk, and his family and friends are portrayed in his first book, *Such a Long Journey*, as they make their way throughout life against the backdrop of the Indo-Pak War of 1972. In his second book, *A Fine Balance*, he explains how Prime Minister Mrs. Indira Gandhi's Emergency affected the lives of two Parsis and two Dalits. Mistry's amoral ambition strongly portrays his peoples' misery in his most recent work, *Family Matters*. The novel's narrative, which spans three generations of Parsis living in a rapidly changing socio-political climate in India, is centered on the protagonist and his family.

Family Issues by Mistry might be seen as a sermon on the Parsi religious community. In it, the Mistry focuses on the Parsis' attempts to preserve their racial purity, religious traditions, superiority complex, and attitude towards Indians, eating habits, privileged status, and the current unhappy state of the community.

In the book, Mistry defends the Parsi community's outstanding traits of exclusivity, racial purity, and

cultural supremacy. The Parsis dislike any kind of interaction with outsiders. In the book, the mentor Nariman Vakeel recalls his relationship with Goan girl Lucy Bragansa. His involvement with a non-Parsi female upsets his parents, who pressure him to end the relationship. He marries a 42-year-old Parsi widow with two children as a consequence, acknowledging that "traditional methods were the finest" (Mistry 16) and understanding his obligations to uphold the principles and purity of his society.

Even though being well educated and a professor, Nariman had to abandon his own inclinations in favour of his sense of community. Mistry uses a similar scenario to display the Parsis' attempts to maintain racial innocence. Murad, the grandson of Nariman, starts coming close to Anjali, a non-Parsi girl, at the end of the procedure when Yezad discovers that Murad kissing the non-Parsi daughter in the stairs, he is quite stormy and makes it clear to him that their connection is entirely prohibited. He shouts with anger, He shouts in anger,

“I’ m warning you, in this there can be no compromise. The rule, the laws of your religion are absolute; this Maharashtrian cannot be your girlfriend”(469).

Yezad advises and warns his son, “you can have any friends you like, any race or religion, but for a serious relationship, for marriage, the rules are different” (469).

Yezad, a representative of the Parsi community declares that he would do whatever it takes to maintain the integrity of his race. “Because we are a pure Persian race, a unique contribution to this planet and mixed marriages will destroy that”(469).

To emphasize that the Parsis can never change their views, regardless of the whims and fancies of the individual, Mistry purposefully incorporated the grandpa and grandson's romantic encounters with non-Parsi girls into the story.

Their honesty is another distinctive quality of the Parsis that Mistry highlights in the book. There are a few instances in the book where it is stated that a Parsi will never engage in dishonest behaviour.

Yezad's employer, Mr. Kapur, praises him and says that it is a "blessing to have a Parsi employee: I don't need to worry about cash sticking to the lining of your trousers. If only there were more communities like yours' (150). Yezad is overwhelmed by the remark and he humbly answers, "We have our share of crooks and good-for-nothing loafers"(150). Again Mr. Kapur, a non-Parsi remarks, "Oh, don't be modest, the Parsi reputation for honesty is well known. And even if it's a myth-there is no myth without truth, no smoke without fire"(150). The public's perception of the Parsi community in India's integrity and honesty is revealed by Mr. Kapur's statement.

By relating a story from the life of Yezad's father, Mistry emphasizes the value of honesty among Parsis. His father worked as a bank teller during World War II. He used to transport cash from his branch to the Head Office once a week. He was riding in a cab that fateful day with his security, Duleep Singh. They abruptly heard the sound of an explosion. Because of terror, Duleep Singh fled while leaving the weapon in the vehicle. Moreover, the driver sped off and fled to safety.

Even in a difficult position, Yezad's father, who was more mindful of his obligations, showed little concern for his life. He proceeded bravely to the bank while saying the Zoroastrian prayer "Yatha Ahu Varya," well aware of his obligations. Yezad tells his kids this tale in an effort to impart in them the values of integrity and honesty.

In the diverse Indian Society, the Parsis have an exceptional standing. Being well educated, they place the most value on education. They hold a distinguished position in the field of English teaching. The Parsis were the first to learn and utilize English when Lord

Macaulay brought it to schooling. James Bissett Pratt rightly comments "Illiteracy with them is at a minimum and the higher education of women as well as of men is very common"⁷(325).

The pursuit of knowledge by Parsis is extensively discussed by Mistry including how Parsi boys and girls outperform other pupils and carry out their responsibilities successfully by showcasing their abilities at the top educational institutions in the nation. Nariman tells his grandkids literary tales, and they pay close attention to what he says. The intelligent boys of Yezad are top students at the renowned St. Xavier's school, which is supervised by Catholic nuns. They have a strong reading preference, and it is clear that they value education.

The current deplorable state of the Parsi race is another true depiction in Mistry's book. They are progressively losing the lofty and elevated status they previously held in a free India. They currently feel that their existence is under danger due to a number of issues. They have fostered a perception that India's successive administrations are prejudiced against them. They are greatly depressed by the shifting social structures, the rising intergroup conflict, and the violent outbursts caused by fundamentalism. To top it all off, the Parsi race is on the verge of extinction, which raises concerns about the race's future.

A clever and pragmatic author like Mistry must now reveal the hard facts that threaten to wipe off his race. In the book, Dr. Fitter, who laments the appalling conditions in his neighbourhood, acts as a channel for him to express his dread.

[...] Parsi men of today were useless, dithering idiots, the race had deteriorated. When you think of our forefathers, the industrialists and shipbuilders who established the foundation of modern India, the philanthropists who gave us our hospitals and schools and libraries and baags, what

lustre they brought to our community and the nation. (Mistry 49)

Actually, Mistry thinks the Parsis are unable to recollect and keep the highly regarded standing that formerly belonged to his descents in India.

While Dr. Fitter and Inspector Masalavala are conversing in depth on another occasion, they both express their sorrow and worry for the future of their society. The Parsis will be like "dinosaurs," according to Dr. Fitter (400).

Dr. Fitter's claim is supported by Inspector Masalavala's assertion as "The experts in demographics are confident that fifty years hence, there will be no Parsis left"(400). Dr. Fitter's goes on to compare the Parsi community to the other Indian communities in a comical way.

"There are lots of wealthy couples living alone in new flats who produced just one child. Two, if we're lucky. Parsis seem to be the only people in India who follow the family planning message. Rest of the country is breeding like rabbits." (401).

Masalavala sarcastically makes the following advice to quickly increase the Parsi community as he continues:

Then we need to fix that. I have two suggestions. First, our youth must be prohibited from going beyond a bachelor's degree. Give them cash incentives to study less. And those who want to do post-graduate studies tell them they will get no funding from Panchayat unless they sign a contract to have as many children as the number of people over age fifty in their family. Maximum of seven- we don't want to spoil the health of our young women.(402)

Despite being humorous, this comment highlights both the inferiority of the Parsi race and their superior culture.

Conclusion:

It is true that Mistry's works has employed the meritorious theory. The people of Parsi community keep distance from the other communities of the Indian Society though are known for their cultural advancements and Westernization. They do not mix with the others due to their superiority complex. They only interact with others, if at all, through their servants. They do not go to visit at others community members home. For example, when Murad attempts to bring Anjal for his birthday celebration his father warns him as she was a non- Parsi girl. So, Murad feels very conscious about his invitation to the Birthday Party. At last Yezad and Murad come up with the strategy that states the Parsi Community's feeling of superiority.

Mistry has highlighted the yearning of Parsis to leave India and go to the West due to their dissatisfaction with their way of life. Many Parsis wish to escape India at any costs and go to Western nations. Yezad and his family long to settle in Canada in Family Matters Yezad's wish is regrettably. Yezad is given an interview invitation six months after submitting an immigration application to Canada. In order to humiliate and intimidate him, the officer uses a number of vicious interrogation questions. Yezad later regrets his lot and weeps when he is faced with home issues.

The book describes the Parsis' liking for and negative disconfirmation towards various animals and birds. They even hold views that are justified by religious myths. There are several legends involving Zarathustra. According to one of the tales, the Parsi prophet Zarathustra healed the lameness of King Gasp's favourite horse by placing his hands on its hocks and fetlocks. Nariman recounts the narrative of Zuhaak.

REFERENCES:

Leitch, Vincent B. *Cultural Criticism. Literary – Theory. Post Structuralism*. New York: Columbia University Press, 1992.

Howe, Florence, *Myths of Coeducation: Selected Essays*. 1964-1983. Bloomington: Indiana University Press, 1984.

Reddy, Aswathnarayana. *Indian Writing in English and its Audience*. Bareilly: Prakash, 1979.

Sing, Avadhesh Kumar. “The Sense of Community in Parsi Novels”. *Literary Criterion*,32.2 (1996):28-38.

Dharan, N.S. “Ethnic Atrophy Syndrome in Rohinton Mistry’s Fiction”. *The Quest* 14.2 (December 2000) : 7-13.

Bharucha, Nilufer E. “When Old Tracks are Lost: Rohinton Mistry’s Fiction as Diasporic Discourse”. *The Journal of Commonwealth Literature* 30.2 (1995): 57-64.

Prat, James Bissett. *India and Its Faith: A Traveler’s Record*. London: Constable, 1916.

Cite This Article:

Prof. Wasekar S.V. & Prof. Dange B.M. (2023). PARSİ SOCIETY'S SENSIBILITY IN 'FAMILY MATTERS' (2002). In *Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XII (Number VI, pp. 354–358)*. AMIERJ. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10540412>

Pandemic Covid-19's Impact On Education

Someshwar Wasekar

Asst. Professor, Department of English, Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur

ABSTRACT

The COVID-19 or Corona Virus, the pandemic is spreading quickly worldwide. Our country, India, was one of the afflicted nations that were had to go into lockdown. The administration asked almost 130 Crore people to stay at home and to forgo needless travel. Although the government's action has considerably reduced many environmental problems, some of its negative impacts have already been seen in the realms of business, medicine, and defense.

Key Words: COVID-19, ICT, CRY, Flexibility, Human Connection, Internet

Introduction

The action of the government has greatly resolved numerous environmental difficulties still it has affected children, instructors, and families. As has been observed, closing schools have created significant negative social and economic effects. A number of social and economic challenges, including as student debt, digital learning, food insecurity, and homelessness, as well as access to childcare, health care, housing, the internet, and disability services, have come to light as a result of the pandemic-related school closings. The effects were more severe for underprivileged children and their families, disrupting schoolwork, compromising nutrition, creating childcare issues, and costing money to families who were unable to work.

To reach students remotely and lessen the interruption of education caused by school closures, UNESCO advised the adoption of distance education programs and open educational platforms which schools and instructors may utilize. Universities have struggled to come up with

innovative ways to teach students in-person yet socially removed, online, or in a hybrid style.

During the lockout, information technology has become a superhero. All of us are under house arrest but remain in contact with the outside world. Individuals are working from home, exchanging knowledge and jokes, learning new recipes and DIY projects, participating in virtual indoor marathons and fitness sessions, and last but not least, children are attending online classrooms.

Not just in terms of resources and content, but also in terms of style, our educational system has undergone a paradigm shift in recent years. Resources are being replaced, such as hardcover books being replaced by e-books, project files being replaced by Google Classrooms, tablet displays taking the place of whiteboards, and in-class engagement being replaced by virtual meetings.

The COVID-19 dilemma has impacted several industries today, including education. Traditional classrooms are one of the many

casualties of COVID-19, although online courses already existed before the pandemic and provided a distinct role for students, such as providing them with access to modules in case they lack resources or supplementing what was taught in regular classrooms. Before then, online learning was never intended to be the primary method of instruction. The phrase “EDUCATION IS MEANT TO BE TRANSMITTED THROUGH HUMAN CONNECTION”

However just as every coin has two sides, there are also positive aspects to this change that must be taken into consideration. Online learning offers seamless, on-time course completion, prompt degree issuance, and timely learning. Our good fortune is that you were born in the era of technology, where you have access to resources and the tools to profit from online education.

Online learning has its benefits as well. It provides “flexibility” since you may use recorded videos to learn at your own speed. It allows you to study from home and accommodates your degree of comfort. It’s also fantastic to see that online education is increasingly becoming an inexpensive option for those who spend a lot of money on everyday expenditures like child care, commuting, and meals.

Technology may be crucial during the lockdown, allowing people to work and study remotely. Several private schools in India could start using online teaching strategies. It’s possible that low-income private and public schools won’t be able to use online teaching techniques. Online courses must have at least four components: video lectures, electronic information, self-assessments, and discussion boards for answering questions. And as a result of not having access to e-learning technologies, it will be fully shut down. Students will skip meals, which would limit their study chances and may put them under financial and social strain. Disruptions in the colleges and universities are also having an effect on the nation’s economic future. Several Indian students have taken admission overseas, including in the

US, UK, Australia, China, and other countries. And COVID-19 has a serious impact on these nations. Perhaps there is a chance that students won’t enroll there in the future, and if the problem persists, eventually there will be a reduction in demand for higher education abroad.

Despite the fact that e-learning is still in its infancy, students and instructors at these schools have the resources and equipment to use video conferencing, email, and other technologies to further their education. There is a danger that India’s already among the highest dropout rates in the world dropout rate might rise higher if the lockdown lasts much longer since access to midday meals is the main reason so many Indian youngsters attend school. On the other hand, a small percentage of pupils in metropolitan private schools continue their education using common digital channels.

Instructors all around the nation are frantically trying to figure out how to instruct their students in a setting where physical touch is no longer feasible. Once more, class and socioeconomic inequalities greatly influence how well instructors are able to instruct students throughout the epidemic. The best private schools in the nation have teachers who are computer aware and have access to the internet and other digital tools needed to create and share lesson plans at home. Before the crisis, some of these institutions may have even tried out e-learning features like online assignment submission. A small percentage of teachers will be able to give their students a satisfactory online learning experience while maintaining

Unfortunately, this is not true for the great majority of teachers in the nation. Now, one in five teaching posts in elementary schools is unfilled. Several schools in rural India were administered by just one teacher, even during better times. Due to extremely high rates of teacher absenteeism, only half of India’s instructors are actually in the classroom at any given time, according to the World Bank. It’s

difficult to envision a better outcome when schools are on lockdown when a significant portion of instructors don't even teach when schools are open.

Some instructors could do well in this new environment, but for the rest of them, upgrading not just their technical abilities but also their teaching materials simply won't be possible. We have already seen a world without classrooms, but imagining a society without instructors would be terrible as more and more teachers become unable to instruct under these conditions.

For those who were yearning for some "me-time" in the midst of the hustle and bustle of life, online schooling has proven to be a blessing. It might be a good idea to concentrate on maintaining regular sleep, exercise, a balanced diet, and work hours. Now, we can indulge in the pastime we've been meaning to pursue.

According to CRY, the two main causes of school dropouts in India are poverty and accessibility. The most cited cause of poverty is a familial issue. School-age children are unable to assist their parents on the farm or in the store.

Even in the best of circumstances, this puts many families' hesitant advocates of education. Right now, it's unclear how school parents, particularly those in rural locations, are responding to the lockdown. Many of them are now jobless, have little funds, or are already in debt. This might imply that many parents would pressure their children to drop out of school in order to support the family financially once the lockdown is lifted. Even affluent parents in metropolitan areas have challenges as a result of the lockdown since they must assist kids in setting up e-learning

The lockdown will generate serious cash flow problems for school administrators. Several institutions, particularly daycare centres, operate on a monthly charge schedule. These payments will stop if the lockdown is maintained. Nonetheless, costs like rent, wages, and other charges might remain the same. Several

educational institutions operate on a non-profit basis or make only marginal earnings. This indicates that, for the most part, they do not have the funds on hand to deal with a protracted closure. Smaller schools throughout the nation may close forever. As this year appears to be a washout, school owners will be compelled to reduce and renegotiate rentals. In these conditions, the problems faced by schools are continually exacerbated by petitions and PILs.

Although the Indian government did a remarkable job of enforcing the lockdown, alarmingly little has been revealed about the government's agenda for the education sector up to this point. All the information we have received from official channels so far is an order forbidding tuition increases in schools while they are in lockdown. The administration is taking its time to think out a plan. It could be beneficial for educators and school administrators across the nation to have a deeper understanding of what it intends to achieve.

Everyone is being severely impacted by the COVID-19 outbreak. Yet, schools, which have long been a venue for actual, physical contact, have been particularly heavily impacted. It is unclear how educators and the industry as a whole will respond to the new learn-at-home reality as hundreds of millions of students struggle to study from home.

In India, the top, urban-focused institutions appear to be the only ones using technology to address the issue at the moment. Yet if the lockdown and the education crisis persist, it will be imperative for inventors to develop technology that will allow Indians to learn remotely, especially in the most isolated and vulnerable regions of the nation. Since there haven't been many changes in this industry for over two centuries, perhaps this is just the wake-up call that was required. It is time to re-engineer the education industry for the benefit of all stakeholders rather than wait and let the tide pass.

In a way, the crisis has served as a silver lining for institutions, causing them to finally recognize the value of digital learning and realize that such platforms cannot replace traditional learning methods but rather serve as a perfect backup plan in case things take a drastic turn, as they have now.

We must realize that internet platforms and technology are a tool that have improved our ability to communicate and present ideas. We won't be able to close the gap and see ourselves as pioneers in delivering education outside of traditional "classrooms" unless we fully grasp this. The chance to examine their everyday affairs outside of the classroom setting has also been given to the pupils as they move through this stage of their lives. It is tough on them academically to stay indoors and be restricted within the four walls while they learn how to become more constructively engaged in the learning process.

By counseling and supervision, the youngster must be taught to embrace this unpredictability. The same advice has to be given to parents as well. Upskilling in a variety of skill areas will be crucial for survival. Student evaluations may alter in the future. Parents and school administrators ought to collaborate more closely in areas other than academic performance. Every child will have different problems that might not be fixed using a template

approach. The only way forward is to collaborate closely.

India is reportedly one of the online education sectors with the greatest growth, according to data available. "Industries now prefer workers with specialized knowledge and abilities over those with generic degrees. To prepare students for the workforce, the online curriculum must be of the highest calibre; else, the enrollment growth will be useless" said Bhushan Patwardhan, the UGC's deputy chairperson.

Lastly, there are essential reasons why online learning will continue to grow both in India and throughout the world: Physical infrastructure cost savings, Infrastructure's physical limitations, Local vs. international 4. Environmentally friendly, Instant material, instant outcomes, and instant ready retrieval are all examples of how time equals money, Reduces bureaucracy, Alternate learning regimens to rigid ones.

Conclusion

Every child will have different problems that might not be fixed using a template approach. The only way forward is to collaborate closely. The virtual world has once again kept us alive as we communicate with their pals through new interactive technical tools and platforms, which renew delight in us and give us the fervor to look forward to the next day's job. Yet, we have learned to accept crises and adapt.

REFERENCE

1. Bjorklund, A and K Salvanes (2011), "Education and Family Background: Mechanisms and Policies", in E Hanushek, S Machin and L Woessmann (eds), Handbook of the Economics of Education, Vol. 3.
2. <https://www.jagran.com/world/other-world-health-organization-report-said-about-3-times-more-people-died-due-to-covid19-worldwide-22686995.html>
3. <https://www.abplive.com/news/world/covid-19-who-worried-about-increasing-covid-cases-in-china-know-what-the-head-of-world-health-organization-said-2287993>
4. Fredriksson, M., & Ihlen, Ø. (2018). Introduction: Public Relations and Social Theory 1. In Public Relations and Social Theory (pp. 1-16). Routledge.
5. Piopiunik, M, G Schwerdt, L Simon and L Woessman (2020), "Skills, signals, and employability: An experimental investigation", European Economic Review 123: 103374.
6. World Health Organization. (2020). WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19-11 March 2020. Geneva, Switzerland.

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

DEPARTMENT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

of

Bhiwape Mahavidyalaya, Bhiwapur

K.DK College of Engineering, Nagpur

Jovan Vikas Mahavidyalaya, Devgram

R. S. Handle Dharampath Arts and Commerce College, Nagpur

Vasantrao Mall Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur (VNGIASS)

Saibaba Arts and Science College, Parson

in association with

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

organize

One Day National Seminar on 'Sports Injury and Rehabilitation

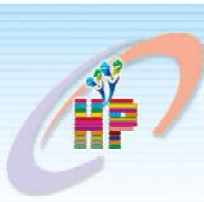
on

FRIDAY, 28 APRIL 2023

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
28 April 2023

vidyavartaTM

International Multilingual Research Journal

Vidyavarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 9.154 (IJIF)

OUR PATRONS

Dr. Subhash Chaudhary
Hon. Vice- Chancellor
R.T.M.N.U.
Nagpur

Dr. Sanjay Dudhe
Hon. Pro. Vice Chancellor
R.T.M.N.U.
Nagpur

Prof. Shailendra Deolankar
I/C Director
Higher Education
Maharashtra State

Shri. Rajendra B. Mulak
Ex-Minister,
Govt. of Maharashtra
Hon. Secretary, BCYRC,
Nagpur.

Dr. Bhausaheb Bhoge
Founder President,
Antyoday Mission,
Deogram

Adv. Ulhas Aurangabadkar
Secretary
Dharampeth Shikshan
Sanstha, Nagpur

Mr. Prakash Domki
Secretary
Dhyananjan Krida
Bahuuddeshiya Sanstha,
Parseoni

CONVENORS

Dr. Sharad Suryavanshi
Director of Sports,
R.T.M.N.U., Nagpur

Dr. Sadhna Shiledar
Director
VNGIASS, Nagpur

Dr. D.P.Singh
Principal
K.D.K.College of
Engineering, Nagpur

Dr. A.M. Badar
Vice-Principal
K.D.K. College of Engineering,
Nagpur

Dr. Devendra Bhongade
Principal
Jeevan Vikas
Mahavidyalaya, Deogram

Dr. Tanuja Nafde
Principal, R.S.Mundle
Dharampeth Arts and
Commerce College, Nagpur

Dr. George Augustine
Principal
Saibaba Arts and
Science College, Parseoni

Dr. Jobi George
Principal
Bhiwapur
Mahavidyalaya

IQAC CO-ORDINATORS

Dr. Kapil Singhel
VNGIASS,
Nagpur

Dr. Prabhakar Khandait
KDK College of Engineering
Nagpur

Dr. Mangesh Acharya
Jeevan Vikas
Mahavidyalaya, Deogram

Dr. Manjushree Sardeshpande
R.S.Mundle Dharampeth Arts
and Commerce College

Dr. Anil Bondre
Sai Baba Arts and
Science College, Parseoni

Dr. Vinita S. Virgandham
Bhiwapur Mahavidyalaya

ORGANIZING SECRETARIES

Dr. Deeppalsingh Sontakkye
HoD, Physical Education
and Sports
VNGIASS, Nagpur

Dr. S. R. Ikhar
Sports In-Charge,
K.D.K. College of
Engineering, Nagpur

Prof. D Y Ghadge
Sports Teacher
K D K College of
Engineering, Nagpur

Dr. Dipak Arajpure
Director of Sports
Jeevan Vikas
Mahavidyalaya

Dr. Vishakha Joshi
HoD. and Professor
Physical Education and Sports,
R.S. Mundle Dharampeth Arts and
Commerce College, Nagpur

Dr. Aditya K. Sarwe
Director of Sports
Bhiwapur Mahavidyalaya

ADVISORY COMMITTEE

- ❖ Dr. Prtibha Singh (AIU Director, Ratnu, Rajasthan)
- ❖ Dr. Dayamaji (AIU Director, INVU, Jodhpur, Rajasthan)
- ❖ Dr. Mahendra Sawant (Sports Academy of India, Kerala)
- ❖ Dr. Avinas Asnare (Director of Sports, S.G.B. Amravti University, Amravti)
- ❖ Dr. Indu Godra (Director of Sports, Sikar University, Sikar, Rajasthan)
- ❖ Dr. Chirag Patel (Director of Sports, Ganpat University, Gujrat)
- ❖ Dr. Dhananjay Welukar (Ex-Director of Sports, R.T.M.N.U., Nagpur)
- ❖ Dr. Vijay Datarkar (Principal, Jyotiba College of Physical Education, Nagpur)
- ❖ Dr. Ajay Karkare (Principal, Rani Laxmibai Mahila Mahavidyalaya, Sawargaon)
- ❖ Dr. Mrutyunjay Singh (Principal, C. J. Patel College, Tiroda)
- ❖ Dr. Akhilesh Peshwe (Principal, M.P. Deo Dharampeth Science College, Nagpur)
- ❖ Dr. Sachin Chafale (Principal, Arts College, Sihora, Bhandara.)
- ❖ Dr. Urmila Dabir (Principal, Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya. Nagpur)
- ❖ Dr. Sunil Kumar Navin (Principal, Nabira Mahavidyalaya, Katol)
- ❖ Dr. Sushil Kunjalwar (Principal In-charge, Nutan Adarsh College, Umred, Nagpur)
- ❖ Dr. Suresh Mohitkar (Principal, K.D. Pawar College of Physical Education, Saoner)
- ❖ Dr. Arvind Joshi (Vice-Principal, Dr. Ambedkar College, Nagpur)
- ❖ Dr. Aditya Soni (Pandav College of Physical Education, Nagpur)
- ❖ Dr. Sambhaji Bhosale (Director, M. M. Mohta Science College, Nagpur)
- ❖ Dr. Anil Walke (Nashikrao Tirpude College of Physical Education, Nagpur)
- ❖ Dr. Surekha Dhatrak (Pandav College of Physical Education, Nagpur)
- ❖ Dr. Varsha Barakar (Nashikrao Tirpude College of Physical Education, Nagpur)

Editors Message...

In globalised era Higher Education Plays very crucial role in Development of Nation, as it empowers the individuals with necessary competence for achieving important personal, social and higher level of professional goals. Its importance depicted by words of first Prime Minister Jawaharlal Nehru "A university stands for humanism, for tolerance, for reason, for the adventure of the ideas and for the search of truth. It stands for onward march of human race towards even higher objectives. If the universities discharge their duties adequately, then it well with the nation and the people". India's higher education system is the world's third largest in terms of students, next to China and the United States. Policies and approach adopted by Indian government after implementation of economic reforms are not favorable to the higher education. Since the reforms period there has been a continuously decline in the budgetary allocations made by the government to fund higher education in India. Present paper aims to find out new trends in higher education in India. Paper also discusses various challenges in the field higher education in India.

India has the largest higher educational system with respect to the number of institutions. After the independence of the country, the state and central governments have given great attention to the development of higher education. As a result, the system of higher education in India has seen an impressive growth in terms of a number of universities and colleges. The share of the unaided private sector has increased significantly since 2001 in terms of the number of institutions and enrollment. Indian higher education System comprises three stages – under graduate level, post graduate level and doctorate level. The Ministry of Human Resource Development (MHRD) is highest body of Governance which is responsible for supervising the higher education system through UGC. Higher education in India has expanded rapidly over the past two decades. This growth has been mainly driven by private sector initiatives. India's Higher Education sector has witnessed a tremendous increase in the number of Universities/ University level Institutions & Colleges since independence Indian higher education presently includes 892 universities out of which 48 central universalities, 394 state universities, 125 deemed universities and 325 private universities. Apart from the above universities, other institutions are granted the permission to autonomously award degrees. However, they do not affiliate colleges and are not officially called 'universities' but 'autonomous organizations' or "autonomous institutes". They fall under the administrative control of the Department of Higher Education. These organizations include Indian institute of Technology, Indian Institutes of Management, National Institute of Technology and All India Institute of Medical Sciences.

Dr. Bapug Gholap

INDEX

01) Necessity of first aid in Sports Injuries Dr. Anil Walke, Nagpur	07
02) Doping in Sports Prof. Anmol Gangadhar Gandhe, Dist. Gondia	10
03) PHYSICAL ACTIVITY AND SPORTS : NOURISHMENT AND WELLNESS Dr. Sudhir W. Khade, Dist. Washim	12
04) DRUG ABUSE IN SPORTS AND DOPING DR. JAIKUMAR G. KSHIRSAGAR, DIST. BHANDARA	16
05) Role of Nutrition in Sport and Fitness Shivangi Vashistha, Dr. Aparna Sharma, Muzaffarnagar, Uttar Pradesh	19
06) A Comparative Study of Sports Competitive Anxiety Level among Male and ... Hari Om Kashyap, Rohit Gurudas Maulingkar, Bardez-Goa, India	25
07) Policies for female players in government jobs in Maharashtra — Dr. Savita Bhoyar	29
08) शरीर शुद्धिकरीता आवश्यक चार अवयवांची स्वच्छता डॉ. संजय चौधरी, नागपूर	30
09) खेळाडू आणि पौष्टिक आहाराची भूमिका प्रा. डॉ. आदित्य किशोर सारवे, भिवापूर	33
10) क्रीडा व खेळातील दुखापती आणि त्यांचे पुनर्वसन : एक विश्लेषण Dr. Naresh P. Borkar, Bhandara	36

01

Necessity of first aid in Sports Injuries

Dr. Anil Walke
Asst. Prof.,

Shri Nashikrao Tirpude College of Physical
Education Nagpur

Abstract:

Sports and injuries are considered to be closely related, it is said because whether the player practices or participates in the competition, he has to work hard. Due to which there is always a possibility of injury to him. If a player is injured, he is harmed in two ways. First physical second mental, sometimes the player has to be left till the ground. Due to which his team can have a very bad effect. That's why it is necessary that in case of injury to the player, its cause, prevention and treatment should be arranged as soon as possible so that the player can be treated at the right time. There is no limit to injuries.

Preface:

It is said that sports play a vital role in everyone's life. It affects their body as well as their mind. Despite all these things, it is very important for any person to follow some things before playing any game, although they take care of those things, but still they get hurt in the game. Where on the one hand, some players emerge easily from those injuries by getting them treated in time and on the other hand, there are some players who ignore the injuries and become victims of trouble. As with any sport, there is going to be physical activity and when we do physical activity, it's only natural that the chance of injury increases. Serious injuries from overuse, as well as sprains and strains, are com-

mon in an athlete's life. Injuries caused by excessive stress or wear and tear on an organ are considered overuse injuries. These injuries are caused by repetitive actions, especially to certain organs. Major joints in the body such as ankles, knees, hips, shoulders, elbows and wrists are affected by overuse injuries. A strain injury is an injury caused by stretching of muscle fibers or tearing of ligaments. These injuries are often caused by overstressing the organ. In sprain injuries, ligaments are overstretched or torn. Therefore, with proper conditioning, adequate warm-up exercises, proper footwear, and correct technique, major injuries can be avoided.

Importance of first aid in physical education and sports

There is always a need for a person who has basic first aid knowledge and injury management skills necessary for the treatment of an injured athlete, in any kind of sports related events such as conduct of sports, execution of exercises, skill training etc. be proficient in

If a fully equipped first aid kit is not provided during a sporting event, it becomes very difficult to control an emergency. In such a situation, the injured player does not get first aid on time, due to which there is a risk of serious damage to his health and sports career.

When it comes to the safety and health of the players of a team, the first aider is the most important member of that team. When a player is injured during the game, the first aider is ready to manage it with his specialty. It is the responsibility of the first aider to assess the situation immediately after the injury and apply the correct treatment immediately so that the problem of injury does not become too serious.

Along with other factors it is also necessary for good performance in any competition. That the team is accompanied by a person trained in first aid and has a well equipped first aid kit.

At present, there is a rapid change in the use of different rules, playing surfaces and tech-

nical equipment in almost every game. These changes are also rapid for a player which poses various hazards during the course of the game. Therefore a responsible person with the team should have sufficient knowledge to provide first aid to any sick, injured or in various difficult situations with modifications as required.

In addition to this, the sports first aider should also be proficient in giving general treatment for common damages and sports injuries, including medicines and their dosages and in handling the injured player.

Possible sports injuries and first aid:

Ankle injury:

This injury is diagnosed by the type of bone, ligament or tendon that is damaged. Three bones in your body come together at the ankle. The tibia and fibula bones of your pelvis attach to the talus bone of the foot. In the ankle joint, these three bones are connected to each other by ligaments. A firm elastic band of connective tissue holds these bones in place while ensuring normal ankle motion. Ligaments connect the muscles to the bones and keep the ankle and foot moving and the joints stable. Therefore, if the ankle joint becomes yellow, it cannot remain in its normal state and ankle injury occurs. Additionally, wearing high-heeled shoes or wobbly sandals keeps the ankle in an unnatural position and increases the chance of ankle injury. Also, ankle injuries can be caused by tripping or falling, landing in an awkward position after jumping, walking or running on elevated surfaces, twisting or twisting the ankle. Swelling, numbness, tingling, pain, and stiffness can be symptoms of an ankle injury in some people. If you have an ankle injury, you should take 'RICE' (Rest, Ice, Compression and Elevation) treatment.

- **Rest:** Resting your ankle is important to prevent further damage. Do not put too much weight on the ankle.

- **Ice:** Applying ice reduces swelling and pain.

- **Compression:** If the ankle is tied in an elastic

bandage, it will continue to receive support and its movement will also continue. However, do not tie the ankles too tightly.

- **Elevate:** Elevating the injured ankle to at least the level of your heart will help you get relief from swelling and pain.

Fracture:

A fracture occurs when one or more bones in the ankle break. Pain, swelling, bruising, immobility, discoloration of the skin on the affected area are some of the symptoms of a fracture. Fractures can be treated with or without surgery. If only one bone is broken, the bone is not displaced, and the ankle is stable, a specialist can treat the fracture non-surgically by immobilizing the ankle if the ankle is unstable, surgery may be needed to repair the fracture. Not only this, the doctor will also tell you not to put weight on the ankle so that the bones return to their original position in the correct alignment. Even if the fracture heals completely, the ligaments and tendons take longer to heal. Therefore, you can opt for physical therapy after your doctor has cleared that it is safe to move the ankle. This will allow you to practice proper walking, balance and range of motion exercises. If you are unable to maintain your balance, balance training and physical therapy are urgently needed. Avoid running on steep surfaces and use appropriate footwear.

Wringing:

Ligaments are damaged in the twisting action. Movement of a ligament outside its normal range of motion causes the associated limb to sprain. Swelling, pain and stiffness are some of the symptoms. Treatment varies from person to person. They also depend on the severity of the injury. They are classified as mild, moderate or severe. A mild form of chickenpox is treated with 'Rice' method for several days. Treatment is done until pain and swelling subside. Then the doctor prescribes exercises. Even moderate sprains are treated with the 'Rice' method. However, in such cases, recovery takes

more time. You are told exercises to strengthen the ankle. However, if the ankle is sprained too much, the ligament may tear or tear completely. This injury takes a long time to heal. It completely stops the movement of the joint and requires prolonged physical therapy to restore range of motion, stretching, strengthening. Additionally, a patient may be advised to undergo surgery to reconstruct the torn ligaments.

Stretch:

Did you know that injuries caused by overstretching muscles and ligaments can be called 'stretch injuries'? Muscle and ligament overstretching usually occurs in the legs and lower back. Some people experience symptoms such as swelling, bruising, or redness of the skin due to injury, pain even when the affected area is not moved, muscle or ligament weakness, and inability to use the muscle itself. As a remedy you can do 'Rice' treatment along with exercise. You can do mild stress exercises. Self-medication is dangerous. Take medicines only as per the advice of your specialist doctor. To keep muscles strong and flexible, everyone should do muscle training, stretching and stability training under expert guidance. Turf toe is an injury to the ligaments around the big toe. This injury is common among soccer players who play on artificial turf. Dancers, gymnasts and basketball players are also at risk of this injury due to the repeated bending of the toe on hard surfaces. This can result in the ligaments being stretched or torn. For severe sprains or small fractures, the doctor may recommend a brace or athlete's tape or special shoes. This gives support to the injured organ and it heals quickly.

Conclusion:

When playing any game, the player puts everything at stake. At such a time, what about his physical ability? It is also natural for these players to get injured while playing. It is not in the player's hands to completely avoid sports injuries. But, their quantity can be reduced. Despite the season of full matches, the players do

not get any rest. At such times players hide their injuries. A minor injury may later turn into a serious one. First aid is the first treatment given to an illness or injury. First aid is usually administered by a non-specialist to a sick or injured person until specific medical treatment is available in an emergency. Sports first aid therefore requires a trained specialist.

References:

- Beam, Joel W. Rehabilitation including sport-specific functional progression for the competitive athlete, *Journal of Bodywork and Movement Therapies*. Volume 6, Issue 4.
- Sparkers, A.C. (2000), Illness, premature career-termination, and the loss of self: A biographical study of an elite athlete. In R. L. Jones and K. M. Armoire (Eds.), *Sociology of sport: Theory and practice* Harlow: Longman.
- Vergers, I. (2006) Exploring the mental representation of athletic injury: A longitudinal case study, *Psychology of Sport and Exercise*,
- Walter R. Fonterra, Rehabilitation of Sports Injuries, Volume X of the *Encyclopedia of Sports Medicine and Exercise* Medical Committee Publication.

Doping in Sports

Prof. Anmol Gangadhar Gandhe

Director of Physical Education & Sports,
C. J. Patel College, Tirora, Dist. Gondia

Abstract

Doping is widely known as the use of banned substances and practices by athletes in an attempt to improve sporting performances. The term doping likely derives from “dope”, an ancient expression referred to a primitive alcoholic drink that was used as a stimulant in South African ceremonial dances; gradually, the term was extended and finally adopted his current significance. There are at least two essential reasons to support the fight against doping: the potential harmful effects on athletes and the depth corruption of the fair competition. An exhaustive list of banned substances and methods has been drawn by the International Olympic Committee and further accepted by other International Sport Authorities and Federations. This list, regularly updated, is basically divided into doping substances (stimulants, narcotic analgesics, anabolic agents, diuretics, peptide and glycoprotein hormones and analogues), doping methods (blood doping, pharmacological, chemical and physical manipulation) and drugs subjected to certain restrictions (alcohol, marijuana, local anesthetics, corticosteroids and beta-blockers). Although there might be some medical conditions, which could legitimate the need of these substances or methods, there is no place for their use in sport. Thus, an athlete's consume of any of these substances or methods will result in disqualification. Aim of the present review is to provide a synthetic description of both the desirable effects and the po-

tentially harmful consequences of the use of some of the major doping substances and methods.

Keyword- Doping, Sports, Wada, Supplements, Steroids.

Introduction: The desire to increase their own physical performance in order to obtain better results in sports led athletes to seek alternative method to train hard (Mazzeo,2016) for a long time individuals have tried to improve in artificial way their physical performances. Man has always tried to improve his physical performance by any method legal or illegal, healthy or harmful to health. The reasons of these attempts are various and they are changed over time from to get best results in the hunting to obtain profit in fact best performance mean, great eating's furthermore it involves athletics friend and relatives medical staff managers chemists, biologists and pharmacists, pharmaceutical industries, clandestine laboratories and criminal organizations . Therefore drugs abuse is one of the biggest problems in sports. In elite athletics, it involves the repeated and excessive use of substance to realize a certain effect. Furthermore the desire to enhance their physical abilities did not even spare the disabled athletes. Doping has ancient origins probably it would have the same age of sport phenomenon as from the moment in which individuals began to practice physical activity in competition with others, in fact they have sought to improve their own performance by taking mixtures of various types of plants.

Doping-Although attempts to enhance athletic performance are probably much older, the word “Doping” was first mentioned in 1889 in an English dictionary. It described originally a mixed remedy containing opium, which was used to dope horses.

Attempts of Doping- According to report of Philostratos and Galen, various remedies were used to enhance athletic performance as early as the end of the third century bc(Burstin1963).

Chinese physicians recommended the use of Ma Huang an extract from the plant Ephedra to increase performance over 5000 years ago. When this drugs was usually used to suppress coughing and to stimulate circulation (Abourashed et al.2003) The Indian physician sutruta recommended the eating of testicles before battles obviously with the same aim (Chinery 1983) Hallucinogenic mushrooms were taken in the third century bc to enhance performance during Olympic competitions, which were held between 776 bc and 393 ad (Burstin 1963, Prokop 1970 Hanley 1983 Critically considered, the materials available at that time may probably be categorized between nutrients or nutritional supplements like eggs, meat blood and real drug like substance with objectively expected activity like bull testicles or alcoholic beverages with their nevertheless two edged effect on performance. This antique doping was strictly prohibited by the rules of the classic Olympic Games, just as today. The sanction were however much more severe in the old Greek Olympics as well as in horse doping Prokop 2002 mentions that ever death penalties were given. When Emperor Theodosius abolished the ancient Games in the year 395 ad. The reasons he gave were that they had become a hotbed of cheating affronts to human dignity and doping (Dirix and Sturbois 1998)

Stimulants- Early doping agents were mainly stimulants cocaine, caffeine, strychnine, etc. The introduction of synthetic phenyl ethylamine derivatives mainly amphetamine Bensedrine and methamphetamine Pervitin as strong acting stimulants let to their increased use in sports as well as in the military for improved vigilance. Amphetamines and analeptics central, respiratory, and psychotonic as well as several alkaloids e.g. ephedrine, strychnine, narcotics and some hormones there fore became prohibited as the first classes of doping agents.

Anabolic Agents- Anabolic steroids came into use in sorts first as agents supporting recovery

after massive stress and exhaustion, They were developed after the isolation and structural elucidation of the mother compound testosterone, the Principal male sexual hormone, in the 1930s. testosterone was first isolated as a crystallized pure substance by E. Lacqueur and coworkers in 1935

General Anti-Doping Regulation- In 1928 the international Amateur Athletic Federation become the first International Sorts Federation to ban the use of stimulating substance (WADA 2009a) The IOC claims to have contemplated doing problems at the Olympic Games since its IOC session in 1937/1938 in Warsaw and Cairo

Wada list of monitored substances-

Category	Moment	Substances
Stimulants	In-Competition	Bupropion,caffeine,nicotine,phenylephrine, phenylpropanolamine,pipradrol,and synephrine,
Narcotics	In-Competition	Hydrocodone, mitragynine, Morphine, odeine ratio, tapentadol and tramadol
Glucocorticoids others	In and out of competitions	Telmisartan, Meldonium

Prohibited Method-

Manipulation of blood and its components	administration of products containing red blood cells in the circulatory system	Increasing the amount of oxygen or its transport
Physical and chemical handling	Altering the integrity and validity of the sample collected during anti-doping control	intravenous infusions or injections of more than 50 mL for 6 hours
Genetically doping	Transfer of polymers of nucleic acids or their analogs	Use of normal or genetically modified cells

Conclusion-The athlete using drugs or nutritional supplements practice mainly sport where appearance as in body building competitions. These substances are more and more used by athletes not only in competitive sports but also in fitness and recreational sports. it s important to ask why athletes dope. In advance it is important to know that the prohibited substance and/or the amount of substance prohibited constantly change.

Reference:-

<https://books.google.co.in/books?hl=en&lr=&id=R-hIC-caln8C&oi=fnd&pg=PA1&>

dq=doping+in+sports+research+paper&ots=3bDKQXPkj6&sig=m0tfGKcjh6qftzA_948wbSwd3o#v=onepage&q=doping%20in%20sports%20research%20paper&f=false

Anti Doing Convention (1989). <http://www.coe.int/t/dg4/sport/doping>

Arioli, G., & Bellini V. (2005). Disposizioni penali in material di doping. Milan: Giuffre.

https://www.researchgate.net/profile/Filomena-Mazzeo/publication/294873317_Doping_in_sports_biomedical_new_developments/links/63ee19642958d64a5cd5b6ee/Doping-in-sports-biomedical-new-developments.pdf

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6311632/>

https://scholar.google.co.in/scholar?q=doping+in+sports+research+paper&hl=en&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholart

03

PHYSICAL ACTIVITY AND SPORTS : NOURISHMENT AND WELLNESS

Dr. Sudhir W. Khade

Director of Physical Education and Sports,
Late Pundlikrao Gawali Arts & Science College
Shirpur Jain Ta. Malegaon, Dist. Washim

Abstract

Physical activity is essentially the development of the use of energy generated by skeletal muscles. The concept of real work is associated with many types, strengths and areas of development. There are many types of real work, including exercise, sports, play, dance, and dynamic lifestyles such as walking, housekeeping, and farming. Active work or exercise can improve your well-being and reduce the risk of several infections, such as type 2 diabetes, malignant growths and cardiovascular disease. In particular, ordinary activities can improve your personal satisfaction. Being in great shape upgrades your character. It allows you to perform proactive tasks without being drained or anxious. Being in great shape additionally guarantees you being intellectually fit and tranquil. So it's the ideal opportunity for you to play a few games, engage in proactive tasks to encounter joy, harmony and to appreciate fiery and energetic way of life.

Introduction

Active work can be characterized as any development of the body that requires the use of energy. This includes all movement during that time, except standing or resting. Active work can be seen, for example, going to class, climbing the stairs, mowing the lawn and, in any case, cleaning the house. Training is active work, but not all real work is training. Exercise is an orga-

nized, organized and monotonous activity to improve or maintain true well-being. The possibility that active work is a prerequisite for well-being is not new. Ancient scientists and doctors relied on it, and Hippocrates (460-357 BC) explained it. Perhaps instinctively, said Russell Pate, extraordinary pioneers have always understood the connection between active work and well-being, but as noted earlier, it was only in the 20th century that science was applied to active work and physical activity. European exercise physiologists - 1920 Nobel laureate August Krogh (1874-1949) and 1922 Nobel laureate A. V. Slope (1866-1977) - were fast on the field. Noting that the field has not produced a Nobel laureate since then, Pate said, "We're overdue." In the United States, the Harvard Fatigue Laboratory was dynamic around the same time, until the end of World War II (1927-1947). According to Pate, it produced a significant number of scholars who conducted applied science research projects across the country that continue to exist today. In the early 20th century, most of the science of active work and exercise focused on understanding the physiological responses important to exercise. By mid-century, some exceptionally well-known experts on disease transmission, such as Jeremy Morris (1910-2009) and Ralph Paffenbarger (1922-2007), were inspired by the effects of active work on well-being. Pate said: "I think you could probably argue that we are here quite a bit earlier today, because of the planning of Jeremy Morris in the UK and also Ralph Paffenbarger in the US." As he would like to think, the field has benefited enormously from the credibility that experts on the early spread of the disease have brought to their work. Morris is best known for his work in the mid-1950s. Different social outcomes in dynamic multilevel bus conductors compared to static conductors. Paffenbarger continued this work between word-related encounters such as dynamic house workers (i.e., cargo carriers) and static house shippers and led an important study

of Harvard graduate classes with multiple real-world job levels (Paffenbarger et al., 1978). . He also produced what many people call the Paffenbarger curve, which represents the relationship between active work and coronary outcomes, with the lower end of the movement continuum associated with generously elevated fatal and nonfatal respiratory failure (Paffenbarger et al., 1978). (see figure). 1-1). The Paffenbarger curve has been used to describe the relationship between active work and many other persistent infectious outcomes, and well-being has sometimes been used as a proxy for actual work (Blair et al., 1989). Pate said the key message of the curve is that "you don't want to be still." Physical activity is essentially the development of the use of energy generated by skeletal muscles. The concept of real work is associated with many types, strengths and areas of development. There are many types of real work, including exercise, sports, play, dance, and dynamic lifestyles such as walking, house-keeping, and farming. Active work or exercise can improve your well-being and reduce the risk of several infections, such as type 2 diabetes, malignant growths and cardiovascular disease. In particular, ordinary activities can improve your personal satisfaction. Introduction Active work can be characterized as any development of the body that requires the use of energy. This includes all movement during that time, except standing or resting. Active work can be seen, for example, going to class, climbing the stairs, mowing the lawn and, in any case, cleaning the house. Training is active work, but not all real work is training. Exercise is an organized, organized and monotonous activity to improve or maintain true well-being. The possibility that active work is a prerequisite for well-being is not new. Ancient scientists and doctors relied on it, and Hippocrates (460-357 BC) explained it. Perhaps instinctively, said Russell Pate, extraordinary pioneers have always understood the connection between active work and well-

being, but as noted earlier, it was only in the 20th century that science was applied to active work and physical activity. European exercise physiologists - 1920 Nobel laureate August Krogh (1874-1949) and 1922 Nobel laureate A. V. Slope (1866-1977) - were fast on the field. Noting that the field has not produced a Nobel laureate since then, Pate said, "We're overdue." In the United States, the Harvard Fatigue Laboratory was dynamic around the same time, until the end of World War II (1927-1947). According to Pate, it produced a significant number of scholars who conducted applied science research projects across the country that continue to exist today. In the early 20th century, most of the science of active work and exercise focused on understanding the physiological responses important to exercise. By mid-century, some exceptionally well-known experts on disease transmission, such as Jeremy Morris (1910-2009) and Ralph Paffenbarger (1922-2007), were inspired by the effects of active work on well-being. Pate said: "I think you could probably argue that we are here quite a bit earlier today, because of the planning of Jeremy Morris in the UK and also Ralph Paffenbarger in the US." As he would like to think, the field has benefited enormously from the credibility that experts on the early spread of the disease have brought to their work. Morris is best known for his work in the mid-1950s. Different social outcomes in dynamic multilevel bus conductors compared to static conductors. Paffenbarger continued this work between word-related encounters such as dynamic house workers (i.e., cargo carriers) and static house shippers and led an important study of Harvard graduate classes with multiple real-world job levels (Paffenbarger et al., 1978). He also produced what many people call the Paffenbarger curve, which represents the relationship between active work and coronary outcomes, with the lower end of the movement continuum associated with generously elevated fatal and nonfatal respiratory failure

(Paffenbarger et al., 1978). (see figure). 1-1). The Paffenbarger curve has been used to describe the relationship between active work and many other persistent infectious outcomes, and well-being has sometimes been used as a proxy for actual work (Blair et al., 1989). Pate said the key message of the curve is that "you don't want to be still."

Need of physical fitness

It doesn't imply that you can lift truly significant burdens or even run a long distance race, in spite of the fact that individuals who can do that are unquestionably fit. For the normal individual, wellness at a gathering wellness office assists us with making every second count and includes the three significant pieces of our being; physical, mental and passionate wellbeing.

Specialists are progressively mindful that the three parts of an individual as over all have an influence in the condition of our actual wellbeing. For example, in the event that somebody is under a great deal of enthusiastic or mental strain, it can make them become sick. Such pressure can cause ulcers, cardiovascular failures, strokes, stomach related issues and the sky is the limit from there. In any case, if the body is fit, the individual will be in better wellbeing in general and ready to avoid numerous actual sicknesses.

Nonetheless, when we consider wellness, or being fit, we are typically alluding to actual wellness and it is significant for a few reasons.

1. Being in great shape assists with monitoring circulatory strain. The heart is a muscle and in the event that it isn't practiced it won't be solid. At the point when you are fit, your heart is less inclined to build up the numerous heart illnesses found in such countless individuals today. Strolling is supposed to be a definitive method to stay fit, with 2000 stages each day incredible for practicing the heart and keeping those joints flexible.
2. Talking of joints, work out – wellness – is use-

ful for anybody with joint inflammation or firm muscles. Delicate exercise from strolling or swimming assists with fortifying the muscles, joints and tendons so the scope of movement is kept up or even expanded.

3. Being fit is brought about by active work, yet such exercise likewise makes us better inwardly. It gives us a feeling of direction and lessens sensations of dormancy and gloom. At the point when you get making the rounds on your walk you will see or meet others and this social communication is additionally important to keep you having a positive outlook on yourself and your life.

4. Being fit methods you won't be overweight – or if nothing else, not as much as those individuals who won't ever work out. Being overweight causes a great deal of issues, from worn joints to coronary illness and numerous issues in the middle, just as causing you to feel terrible about your self-perception. So what's the principal intention for begin getting fit? Take a walk. Every day go somewhat further. Before long you will actually want to walk two kilometers without feeling short of breath. In any case, consistently counsel your medical care proficient prior to beginning any wellness system.

The significance of Physical Fitness in a Student's life

Being Physically dynamic and fit holds most extreme significance particularly among the present more youthful age who is caught up with appreciating the extravagances of portable, PC and TV at a disturbing rate and aren't dynamic and vivacious consistently. Being engaged with electronic gadgets ain't terrible until and except if it is utilized as a wellspring of diversion temporarily. To appreciate the magnificence of life and to encounter it to the fullest you should begin engaging in proactive tasks or sports. Being youthful, understudies have a great deal of potential to build up a side interest that keeps their wellness controlled for the lifetime.

Being in great shape doesn't really need a thorough timetable of exercise. The variety of advantages that join being in great shape and dynamic are :-

- Prevents Chronic illnesses – Being Physically fit assists lower with bleeding sugar levels and

checks pulse. It additionally keeps a mind your wellbeing and you are less inclined to endure strokes or heart sicknesses.

- Controls Weight – The momentum age is inclined to infections inferable from additional body weight and expanded cholesterol levels. Being fit permits you to dispose of fat which thus upholds a sound way of life.

- Ensures solid bone, muscle and joint turn of events – Adolescence is the ideal time when you can put resources into your body and the outcomes will keep going forever.

- Reduces stress – Stress is perhaps the most ruling wellbeing risk in the more youthful age. Being unsuitable causes you to lose your certainty and is perhaps the most conspicuous factor of causing pressure. Being fit makes you actually keen and betters your between close to home connections. In this manner, making you calm.

- Increases energy levels and certainty – Laziness is a partner of an unsuitable body. Being fit makes you dynamic, lively and vigorous constantly. Subsequently making you more skillful and brief in your work and results. This at last reflects in your certainty level which gets helped.

Conclusion

Being in great shape upgrades your character. It allows you to perform proactive tasks without being drained or anxious. Being in great shape additionally guarantees you being intellectually fit and tranquil. So it's the ideal opportunity for you to play a few games, engage in proactive tasks to encounter joy, harmony and to appreciate fiery and energetic way of life.

References

1. "President's Council on Physical Fitness and Sports Definitions for Health, Fitness, and Physical Activity". fitness.gov. Documented from the first on 12 July 2012.

2. "Merriam-Webster Dictionary".

3. "Google Ngram Viewer". Google.

4. Nied RJ, Franklin B (February 2002). "Advancing and recommending exercise for the old". American Family Physician. 65 (3): 419–26. PMID 11858624.

5. "Exercise for Your Bone Health". nih.gov.

04

DRUG ABUSE IN SPORTS AND DOPING

DR. JAIKUMAR G. KSHIRSAGAR
ASST. PROF. OF PHYSICAL EDUCATION,
ARTS COLLEGE, SIHORA TUMSAR,
DIST. BHANDARA

Abstract

Today, doping is a critical issue in sports physiology at the international level. It is not only about health issues, but also about the moral and ethical values of humanity, which affect the honest team spirit of sports competitions. It directly affects sports, competitions around the world. Blood doping refers to the misuse of certain substances to increase the mass of red blood cells so that the body can transport more oxygen to the muscles and thus improve the performance and endurance of a player or person. In addition, it applies to friends and relatives of athletes, medical professionals, managers, chemists, biologists and pharmacists, the pharmaceutical industry, clandestine laboratories and criminal organizations. Anti-doping policies established by individual sports governing bodies may conflict with local laws. There is no such connection between these authorities and the laws of the government. Today players use many techniques and drugs, which makes it difficult for them to be detected by experts and in the fight against doping. However, it is our duty to fight against them by updating information and events.

Introduction

Today, doping is a critical issue in sports physiology at the international level. It is not only about health issues, but also about the moral and ethical values of humanity, which af-

fect the honest team spirit of sports competitions. It directly affects sports, competitions around the world. Blood doping refers to the misuse of certain substances to increase the mass of red blood cells so that the body can transport more oxygen to the muscles and thus improve the performance and endurance of a player or person. It lists many life-threatening side effects of blood doping, such as increased blood viscosity, myocardial infarction, embolism, stroke, infections, allergic reactions and a certain risk of blood-related diseases such as HIV, hepatitis, etc. Over time, doping has shown a great ability to find and always use new substances and adopt new scientific discoveries. Unfortunately, athletes use new discoveries about human health in a distorted way. In fact, athletes can use gene therapy to reengineer their bodies for better performance. Drug addiction depends on several factors: the socio-environmental environment of the target and the effect of the substance on the body. We agree that sport is an integral part of the ongoing anti-doping campaign carried out by a coordinated alliance between the World Anti-Doping Agency (WADA), law enforcement, sports organizers and the media. This article explores a comprehensive report on the state of doping and its regulation in the modern Olympic movement. Medicines are designed and developed for medicinal purposes and aim to benefit the human physiological system. However, it is well known that drugs can have unwanted side effects that can sometimes be harmful to the patient's health. Therefore, regulatory agencies around the world require complex and rigorous scientific and clinical evaluation of all drugs intended for medical use. However, the competitive nature of sports sometimes encourages athletes to use illegal drugs to create an unfair advantage over competitors, but in such cases, detailed studies are not conducted to assess the benefits and dangers of such drug use. That is why it is necessary to curb the abuse of drugs

in sport, which today is called doping. The International Olympic Committee (IOC) took the first steps in this matter in 1967, publishing a list of prohibited substances and methods consisting of five groups: sympathomimetic amines, stimulants of the central nervous system, narcotic analgesics, depressants and major sedatives. Antidepressants and major sedatives were removed from the list a year later. In 1976, after the Winter Olympics in Innsbruck, anabolic steroids were added to the list. In 1984, the use of exogenous testosterone was monitored based on a test that measured the ratio of testosterone to epitestosterone in urine. In addition to the use of prohibited substances, the use of pharmacological, chemical and physical manipulations was also observed in 1988, when probenecid was found to effectively reduce urinary concentrations of many anabolic steroids. At the same time, the use of diuretics and blood transfusions were prohibited. The next major change came in 1989 when several hormones were banned, including human chorionic gonadotropin (HCG), ACTH, and human growth hormone (hGH). Erythropoietin (EPO) was added to the prohibited list in 1990. In 1999, the IOC held an international anti-doping conference that led to the creation of the World Anti-Doping Agency (WADA), an organization supported by both sports and government officials. WADA published its first Prohibited List in 2004 and continues to do so every year.

Today, doping is a critical issue in sports physiology at the international level. Honest team spirit in sports competitions is affected not only by health problems, but also by the moral and ethical values of humanity. It directly affects sports, competitions around the world. Initially, the term "doping" was limited only to blood doping. But today the doping industry is growing so much that existing tests are becoming useless for doping detection. Refraining from doping, however, is the need and responsibility of specialists who complete their knowledge in

this field. Doping can be any activity that leads to the use of certain drugs to improve performance or endurance in sports. Repetition of such events is considered unethical nationally or internationally by the respective organizations. The International Olympic Committee declares it illegal and unethical. These committees take strict action against such cases from time to time. This organization always makes extreme efforts for doping-free sports. Doping is widely used by athletes to improve their performance without fear or knowledge of its consequences or side effects. Those practices not only reduce the quality of the sport but can be considered part of the corruption of the sport that affects the spirit of the sport. Blood doping is the abuse of certain substances to increase red blood cells, which allows the body to transport more oxygen to the muscles and thus increase the performance and endurance of a player or person. This can be achieved either directly using either erythropoietin (EPO), synthetic oxygen carriers or direct blood transfusion. The first documented organized doping controls were carried out in the 1970s. In 1993, the Czech Anti-Doping Act was signed and the Anti-Doping Committee was established. The Medical Committee of the International Olympic Committee regularly decides and declares which substances and methods should be banned.

1. Hormonal abuse in sport: steroid and peptide hormones and their modulators, stimulants, glucocorticosteroids, beta2-agonists, diuretics and masking agents, drugs and cannabinoids, hormones are largely responsible for the largest number of adverse analytical findings reported by anti-doping laboratories .

2. Blood doping: WADA (World Anti-Doping Agency) defines blood doping as the systematic misuse of techniques and/or substances to increase the number of red blood cells. It is used either autologous or homologous. In most cases, this means removing two units of the athlete's blood several weeks before the competition. The

blood is then frozen 1-2 days before the competition, when it is thawed and injected back into the athlete. This is called autologous blood doping. Homologous doping is the injection of fresh blood from another person directly into the athlete.

3. Use of artificial oxygen carriers: Another method of blood doping involves the use of artificial oxygen carriers. Hemoglobin oxygen carriers (HBOC) and perfluorocarbons (PFC) are chemicals or purified proteins that have the ability to carry oxygen. They were developed for therapeutic use but are now used as performance enhancers.

Medical use of blood doping: Artificial oxygen carriers are the only form of blood doping that has a significant medical use. They were developed to be used in emergency situations when there is not enough time to determine and compare the blood group of the patient for transfusion, when there is a high risk of infection, or simply when blood is not available.

DISCUSSION

Blood doping is most often used by endurance athletes, such as distance runners, skiers and cyclists. By increasing the number of red blood cells in the blood, there is a greater amount of hemoglobin protein. Hemoglobin binds and transports oxygen from the lungs to the muscles, where it can be used for aerobic respiration. Therefore, blood doping allows extra oxygen to be transported to working muscles, resulting in higher performance without using anaerobic energy systems. Several studies have shown that blood doping can improve the performance of endurance athletes.

Side effects of blood doping: Listed are life-threatening side effects caused by blood doping, such as increased blood viscosity, myocardial infarction, embolism, stroke, infections, allergic reactions and certain circulatory risks. such as HIV, hepatitis, etc. Erythropoietin and Blood

Doping: Erythropoietin (EPO) is a naturally oc-

curing hormone secreted mainly by the kidneys, which plays an important role in regulating the production of red blood cells. The use of EPO began in the 1980s as a faster and cleaner alternative to blood doping. EPO testing only became possible after 2000. Testing can be done with both blood and urine samples. Erythropoietin is primarily used by endurance athletes, such as long-distance runners and cyclists.

Erythropoietin Physiology: EPO stimulates the bone marrow to produce more red blood cells and thus hemoglobin. This is why EPO is most often used in endurance athletes, because a higher number of red blood cells means better oxygen transport and thus aerobic respiration. The faster the aerobic respiration, the higher the level that the athlete can perform without using the anaerobic systems that produce lactic acid and cause fatigue.

Side effects of erythropoietin: Serious side effects have been reported with erythropoietin that have been fatal. They are dangerous because increased blood viscosity causes fever, convulsions, nausea, anxiety, lethargy, etc.

Doping and India

An analysis published in October 2012 by the Zee Research Group states that doping involving performance-enhancing drugs has a negative impact on morale, ethics and competitiveness in modern sports. Doping has affected sports worldwide, including in India.⁶ The National Anti-Doping Agency (NADA) in Bangalore introduced blood sampling and testing in India in 2010 in conjunction with the 2010 Kabaddi World Cup. ⁷ Awareness of doping in both international and national sports is growing in India. This is a promising fact observed in Indian doctors, players and officers.

Conclusion

Players today use many techniques and drugs that are very difficult to detect by experts and for the fight against doping. However, it is our duty to fight against them by updating information and events. Today, doping is a criti-

cal issue in sports physiology at the international level. It is not only about health issues, but also about the moral and ethical values of humanity, which affect the honest team spirit of sports competitions. It directly affects sports, competitions around the world. Blood doping refers to the misuse of certain substances to increase the mass of red blood cells so that the body can transport more oxygen to the muscles and thus improve the performance and endurance of a player or person.

References

1. Teach Exercise Science: <http://www.teachpe.com/drugs/epo.php>; Downloaded 1 /12/2012
2. Belson, Ken, N.F.L. Series of Congressional Help on Drug Policy, New York Times, (2009-11-0). http://www.nytimes.com/2009/11/0/sports/football/0starcaps.html?_r=1andhpw. Alirita the 27th May 2010.
3. Jeschke J, Nekola J, Chlumský J. Doping in sport. *Cas Lek Cesk* 1999 May 10;138 (10):291-7.
4. Hartgens F. Medicines, athletes and doping regulations. *Ned Tijdschr Geneesk*. 2008 Aug 16;152(33):18 -8.
5. Lippi G, Guidi G. Doping and sport. *Minerva Med*. 1999 Sep;90(9):3 5-57.

05

Role of Nutrition in Sport and Fitness

Shivangi Vashista

Assistant Professor, Dept. of Home Science,
S.D. College of Commerce, Muzaffarnagar,
Uttar Pradesh

Dr. Aparna Sharma

Assistant Professor, Dept. of Home Science,
S.D. College of Commerce Muzaffarnagar,
Uttar Pradesh

Abstract :-

Nutrition plays an important role in sports for Athletes performance. Many factor can effect the performance of a sports athletes during competition which may be related to many domains. Nutrition can help to enhance athletic performance, improve exercise, recovery and make reaching the goals possible. There are certain type of nutrients and dietary recommendation to enhance athletic performance mainly six types of basic nutrient are required in the food i.e. carbohydrate, protein, fat, vitamin, mineral and water. Each has specific functional properties to nourishing the body. For athletes, it is important to recognize what each does to his body, for athletes, it is important to recognize what each does to his body under physical, mental, emotional stress and strains of competition. Different nutrient have been explored for their potential to optimize athletic performance, especially when engaged in high intensity sports which involves repetitive activity. The certain nutrition and dietary approaches an enhance the sports performance and also nutrition is essential for an athletes good performance. The athlete's diet should be high in carbohydrate,

moderate in protein, low fat, adequate amount of Vitamin and mineral.

Keyword:- Nutrition, Athlete, Sport, Diet, Performance.

Introduction :

Sport nutrition is an area of nutrition science that deals with the study of the human body and exercise Science and provides nutrition information. Sport nutrition optimizes athletes performance in competitive events by providing fuel for physical activity, facilitating repair and regeneration of damaged tissue after strenuous exercise. Sport nutrition can be defined as the application of nutrition knowledge to a practical daily diet plan for providing the fuel for our body.¹ Nutrition play a major role in athlete's overall sports performance. The main role of sport nutrition is to support the training programme. So, eating proper nutrition for performance will changes as the training regimen changes. Poor nutrition can lead to injury, fatigue and poor recovery. A healthy diet and a performance diet are not that different for one another.²

The area of sports nutrition is often thought to be reserved only for 'athletes' which insinuates for the inclusion of only those individuals who are performing at the elite level. In other terms, athletes which refers to my individual who is regularly active, ranging from the fitness, enthusiast to the competition or professional. Differences may exist in specific nutrients needs along this designated spectrum of athletes, creating the exciting challenge of individualizing sports nutrition plans.³

An appropriate strategy for nutritional support in power and strength sports is developed as a combination of general recommendation from the field of clinical sports nutrition for energy intake, amounts and composition of nutrients and fluid intake, and recommendations specific for the type of sport and different phases in the training process. The dietary intake of food has immediate as well as long-term

effects on the athlete's well being, health and performance. The diet directly affects the key elements of athletic performance and should be prescribed in accordance with order factors they could be potentially influence food composition, such as social and cultural influences and the personality of the athletics.⁴

Objective:-

- To study the nutritional requirement for athletes.
- To suggested the nutritional requirement for improving the performance of athletes.

Why Study sport nutrition:-

Sports nutrition is a nutrition in which applies principles derived not only from nutritional but also biochemical and physiologic scientific knowledge for the purpose of promoting optimal performance while remaining healthy.

The body ability to deliver and utilize oxygen in sufficient quantities to meet the demands of increasing level of exercise is called fitness. People who exercise have increased muscle strength due to hypertrophy than due to hyperplasia.⁵

An athlete challenges his body on a regular basis through physical training and competitions. In order to keep up with requirement of his activity on sport, he requires enough fuel for his body on day to day basis.⁶

Importance of Sports Nutrition for Athletes:-

Participating in endurance sports requires original nutrition, with specific focus on dietary modifications. Target fitness development at an early age, especially in adolescence is deemed the foundation for leading an active lifestyle, avoiding potential overweight, reducing motor deficiencies and thus improving the general quality of life.⁷ At the time of final performance an athlete is supposed to be well nourished, uninjured, fit, focused and ready to compete. Sport nutrition is not just about calories to achieve weight or body composition goals, nor is it all about protein for muscles or carbohydrates for fuel. Nutritional and eating habits

have been of specific interest in sports, especially given their impression on athletic performance. General recommendations need to be suggested by sports nutrition experts to accommodate the specific requirements of individual athlete regarding health, sports, nutrient, food choices, body weight and body composition.⁸

The role of nutrition in sports performance is very important for athletes. Proper nutrition must be available prior, during and post competition. Meals eaten after and before the exercise are the most important in nutrition but it should really be very careful with all that the athletes intake in his body. As a general rule, an athletes should eat about two hours before any exercise and the meal should be high in carbohydrates, low in fat and low to moderate in protein, carbohydrates are the main source of energy that provide power to an athlete in exercise.^{9, 10}

The Basic Nutrients:-

Food product are composed of six nutrients that are vital for the human body for producing energy, contributing to the growth and development of tissues, regulating body process, and preventing deficiency and degenerative diseases. The six nutrients are carbohydrate, proteins, fat, vitamins, minerals and water and are classified as essential nutrients. The body requires these nutrients to function properly.¹

The macro and micro-nutrients energy requirements needed to properly fuel these energy needs such as carbohydrate (CHO) which is importance source of energy as they provide the glucose used for energy. Protein play an important role for building and repairing muscle, hair and skin.¹¹

Sports Authority of India, National Institute of Nutrition and Indian Life Science Institute work together and recommend nutritional and hydration requirements during training and competing for Indian Sports Persons.

An athlete's energy and nutrient differ with weight, height, age, sex, and metabolic

rate. Emotional and physical stress of training and competition, combined with hectic travel schedules affect dietary intake, adequate calorie and essential nutrient intake must be planned carefully to meet the requirements for training and fitness.⁵

1. Energy:-

Nutrition Science improves athletic performance by decreasing tiredness and the incidence of illness and injury. It also allows athletes to manage workout and speed up recovery (Litt. 2004).¹²

To avoid energetic deficit or surplus, it is critical to balance calorie consumption and expenditure. The appropriate total energy intake is whatever level maintains desirable and healthy weight. Carbohydrate is the fuel preference and the critical food stuff for the active person. The calorie intake should be between 3000-6000Kcal depending upon the activity. In proportion to the calorie intake, the need for thiamine, riboflavin and niacin is increased.⁵

Table – 1.1

Suggested energy allowances for Sports

Group	Average Body Weight (kg)	Type of Activity	Energy requirement kcal / g body weight	Total energy requirement Kcal
1	80 – 90	Power events of higher weight category including throwers, boxers, weight lifters, judo, power lifting, kabaddi and wrestling	70	6000
II	65 (60-70)	Endurance events marathon, long distance running, walking, cycling, long distance swimming (>200) rowing, canoeing	80	5200
IIIa	65	Team events like basketball, football, hockey, volleyball and power events of middle weight category (60-80kg) judo, swimming (<200m)	70	4500
IIIb	60	Events of light weight category gymnastics, table tennis, yatching, power events of light weight category (60kg and below)	60	3600
IV	60	Skilled events like shooting, archery, horse-riding	50	3000

Source: B. Sri Lakshmi, "Sports Nutrition", Dietetics, 2014

To be in energy balance an athlete needs to consume about the same number of calories that he or she expends on a daily base.

2. Carbohydrate:-

Dietary carbohydrate (CHO) provides the

major energy source in the diets of most people and include a range of compounds which share the basic elements of carbon, hydrogen and oxygen. Dietary CHO is provided by a wide variety of CHO rich foods and drinks. There is no universal system that can adequately describe the diverse metabolic, functional and nutritional features of these various foods. Dietary guidelines for athletes make recommendation for every day intake of CHO as well as CHO intake for specific situations pre, during and post exercise sessions. Athletes are encouraged to meet these guidelines by choosing CHO rich foods and drink that often appropriate characteristics such as nutrient – density, desirable glycemic index, appeal and practicality according to the requirements of the situations.¹³ Every 1 gram of CHO contain 4 Kcals of energy and should approximately 45-65% of total daily calorie intake. The storage of CHO in liver and muscles and depends on the level of activity and the amount of dietary carbohydrate. Given optimal amount of CHO, muscle glycogen resynthesis is higher after short term, high intensity exercise than long term, submaximal endurance exercise.

Carbohydrate ingestion (50-100g) should being after the workout or competition as practical (15-30min.) and continue at the rate of 50g every 2 hours until a larger meal of solid food (150-250g of carbohydrate) is desired and possible.

Table – 2.1
Carbohydrate loading
Days Prior to Competition

	-7	-6	-5	-4	-3	-2	-1	Day of Competition
Diet	50% CHO	Continue from previous day	Continue from previous day	Continue from previous day	70 percent CHO	Continue from previous day	Continue from previous day	High CHO prevent meal possible during event CHO feeding
Exercise	90 min. 75 percent VO ₂ max.	Continue from previous day	40 min. 75 percent VO ₂ max.	Continue from previous day	20 min. 75 percent VO ₂ max or 30-60min. 50-70 percent VO ₂ max.	Continue from previous day	Rest	Continuous endurance event lasting 60-90 min. 65-85 percent VO ₂ max.

Source:- Plowan A. Sharon and Benise L Smith 2007, Exercise Physiology for Health, Fitness and performance Lippincott, Williams and Wilkins, U.S.

3. Protein:-

Protein is one of the most important nutrients in the maintenance of good health and vitality. It is very importance for the growth and development of all body tissues. It provides the major source of building material for blood, muscles, skin, hair, nails and glands as well as hormones.

Protein requirement of athletes, particularly those engaged in strength and power events may be increased above those of sedentary people. Protein intake equal to 15-20 percent of total calories will meet the protein requirement of most athletes. No protein supplementation above this level required for any kind of sport, consuming more protein than 2.0/kg body weight results is increased protein oxidation, urea formation, diuresis and can increase risk for dehydration.

4. Fat:-

Fats are essential for good health. They constitute an important source of energy storage in the body, cushion and protect vital organs and carry fat soluble vitamins like Vitamin – A, D, E and K Dietary fats play vital role in an individual’s diet and is a primary energy source of fuel when a body is at rest and during exercise. Fat is highly dense as compared to protein and carbohydrates, it is providing 9 kcal/gram where protein and carbohydrate provides 4 kcal/gram and accounts roughly 20-30% of one’s dietary consumptions. It is necessary to include some fat in the diet, the total amount should not exceed 20-25% of the total daily caloric intake. High rates of fat oxidation can occur during aerobic exercise. Aerobic training increases the ability of the body to use fat as an energy source. For athletes who requires high energy intakes, fat is an important fuel and adds to daily energy requirements. Fat must be present in

right amount, too much fat and too less amount of fat consumption both may have adverse effects.

Fat may contribute as much as 75 percent of the energy demand during prolonged aerobic work. Total energy provided by fat may range from 20-30 percent including both visible and invisible fat within the ratio of 2:1.

5. Vitamins:-

Vitamins are very important for the functional properties of the human body. Many B vitamins participate as enzyme cofactors in pathways of energy metabolism and in neuromuscular functions. Folic acid and Vitamin B₁₂ and B₆ are needed for haemoglobin synthesis and consequently for optimal oxygen transport from the lungs to the working tissues. Some vitamins like Vitamin A, B₆ and C are required for normal immune function and Vitamin A, C and E have important antioxidant properties.

The dietary intake of Vitamins is not high enough to ensure optimal output of many isolated functions. The evidence that Vitamin supplementation would increase athletic performance is not very encouraging. On the other hand, the risk for toxicity also seems to be marginal.

6. Minerals:-

Minerals are inorganic elements that are essential to body functions such as maintenance of acid base balance, normal haemoglobin levels and osmotic pressure. Minerals may also be defined as those elements which remain largely as ash when plant and animal tissue are burnt. There are a number of food products which contain different minerals. Therefore, in the selection of diets for athletes these foods should be included from time to time. It needs to be observed that many Indian athletes come from rural areas and from not so well-to-do families and may not have proper nutrition in daily life. It is necessary to monitor micronutrient status of athletes and if deficiencies are found then they should be made good through supplement-

ation or through fortified foods.

Calcium:-

It is important for the avoidance of stress fractures in young athletes and the prevention of bone health in later life. An adequate dietary intake of calcium is also beneficial and essential and this can be achieved by consumption of dairy products and other food rich in calcium.

The RDA for calcium in both men and women is 800 and 1200 mg/day respectively.

Iron:-

Iron is vital for energy metabolism, it plays an important role in sport nutrition includes:-

- i) Whether athletes need more iron than non-athletes
- ii) The prevalence of iron deficiency among athletes
- iii) The effect of iron deficiency anemia on athletic performance
- iv) Whether low ferritin level in the absence of anemia impairs performance.

Iron deficiency may be the most common nutritional deficiency among the world. When it leads to anemia the paramount problem for athletes is diminished exercise capacity.

7. Water and Electrolytes:-

Water probably has a greater effect on athletic performance than any other nutrient. Forming a category of its own, water deserves to be highlighted because of its vital roles within the body. The human body can survive for a long duration of any of the micro and macro-nutrients but not without water. The body is made of 55-60% water, representing a nearly ubiquitous presence in body tissues and fluids. In athletes, water is very important for temperature regulation, lubrication of joints and the transport of the nutrients to active tissues. It regulates the body's temperature, cushions and protects vital organs, aids the digestive system, acts within each cell to transport nutrients and dispel waste. The amount an individual sweats varies

from person to person and depend upon.

- Intensity and duration – longer and higher intensity exercise can cause greater sweat loss.
- Environmental temperature – In hot humid condition sweat loss can increase.
- Clothing – The more clothing that is worn, the quicker you are likely to heat up which may cause greater sweat loss.

Fluid losses during prolonged, vigorous activity may account for up to 4 litres per hour. About 2 hours before the event, the athletes should consume about 500ml water and 10-15 min. before the competition, another 500ml of water is recommended. During the competition it is better to ingest small amount 100-200ml of chilled liquid every 10-15 min. rather than large amount at one time. Fluid consumed before and during the competition will not fully restore fluid balance and the athlete should continue to drink water for the next 24 to 36 hours until his or her initial weight is restored.

Nutritional Supplements for Sport:-

Sports supplements and foods are unregulated products marketed to enhance athletic performance. The Australian Institute of Sport has provided a general guide ranking sports performance supplements and food according to significance of scientific evidence. Sports foods like drinks, bars and gels, electrolyte supplements, protein supplements are liquid meal supplements, medical supplements like, calcium, iron, vitamin D, multivitamin, multi-minerals and omega 3 fatty acids. Performance supplements like creatine, caffeine, sodium, bicarbonate, beta alanine and nitrate.

- Creatine increases the creatine phosphate level as well as promote improvements in anaerobic power, work output and maximal strength. It may be effective addition to help promote recovery and minimize muscle damage.
- Supplementation of Vitamin C and E may do little to improve performance. But their ability to help modulate free radical production and oxidation and oxidative stress make them use-

ful for individuals who need to optimize their recovery from exercise.

- β -alanine - - alanine work within the muscle cell as part of a buffer cycle, which helps prevent fatigue. It does this by serving as the rate limiting substance in carnosine production, which has antioxidant properties and works as a buffer to effect acid production in the muscle. Many studies show that when -alanine and creatine combined supplements resulted in greater improvements in strength, muscle and present body fat.

Conclusion:-

Nutrition plays an important role in sport performance. Athletes are always looking for an edge to improve their performance and there are range of dietary strategies available. Dietary recommendations should be individualized for each athlete and their sport and provided by an appropriately qualified professional to ensure optimal performance. Athletes must fuel for their body with appropriate nutritional foods to meet their energy requirements in competition, training and recovery. If the nutritional need are not fulfilled, then there is increased risk of poor performance and health related issues. Without adequate macronutrients and micronutrients, an athlete will get tired easily and quickly, carbohydrate gives us energy. Protein is needed to rebuild and recovery of muscular tissues. Without these nutrient additional vitamins and minerals, an athlete will never be able to perform to their maximum potential.

REFERENCES

1. Kumar R. and Malik Hussain T., "Role of Nutrition in Sport", International Journal of Creative Research Thoughts", May 2014, 2(2), 411-418.
2. Kaur, Harjinder, "Nutrition and Sports Performance", International Journal of Physiology, Nutrition and Physical Education, 2020; 5(2), 260-262.
3. Kaur, Narinder, "Role of Nutrition in Sports", International Journal of Research and

Analytical Review, Jan. 2019, 6(1), 1193-1195.

4. Nada Rotovnik Kozjek and Peter Soeters, "Nutrition for Strength and Power Sports", Nutrition and Sports, 2015; 1-22.

5. B.Srilakshmi, "Sport Nutrition", Dietetics, New Age International Publishers, 2014; 7; 409-423.

6. Indora A, Singh N., "Role of Nutrition in Sports – A Review", International Journal of Nutrition, 2016; 3(2); 147.

7. Mahurkar, Anushree, "Importance of Balance Diet & Nutrition for Athletes Performance", Indian Journal of Applied Research, Nov. 2019, 9(11), 12-13

8. Bonci L., "Sport Nutrition for young athletes", *Pediatr Ano*, 39; 5.

9. Grany J., "How much physical activity should I do for good health", Piedmont Heart Institute; 2015.

10. Jeukendrup A, Cronin L., "Nutrition and Elite Young Athletes"; 2011, 56, 47-58.

11. Schneider, Samantha L., "Overview of Sports nutrition knowledge for adolescent athletes", Summer 2016, <http://opensiue.lib.siu.edu//gs-rp>.

12. Litt. As. "Fuel for young Athletes" : Human Kinetics, 2004.

13. Ronald J. Maughan, "Nutrition in Sport", Encyclopedia of Sports Medicine, Vol. – VII.

14. "Nutrition and Hydration Guidelines for Excellence in Sport Performance" Guidelines for excellence in Sport Performance.

15. Ashvin M. Chandel, "Impact of Diet and Nutrition on Sports Performance", International Journal of Research Culture Society, June, 2020, 4(6), 22-24.

06

A Comparative Study of Sports Competitive Anxiety Level among Male and Female Collegiate Level Athletes of Ponda City

Hari Om Kashyap

Asst. Professor P.Ed.,

Moll, Sao Jose De Areal, Salcete-Goa, India

Rohit Gurudas Maulingkar

Asst. Professor P.Ed.,

Diggin wado, Tivim, Danva, Bardez-Goa, India

Abstract: The aim of study was to Compare Sports competition anxiety level between male and female college athletes of Ponda City. The total number of 50 athletes were selected as a subject for this research, where 25 male athlete and 25 female athlete of age between 18 to 22 were selected. Purposive method was used for selection of samples from Ponda city. Sports Competitive Anxiety Test (SCAT) by R. Martin, 1990 was used for data collection. For comparing Sports Competitive Anxiety between male and female college athletes independents "t" test was applied at 0.05 level of significance. Result of the study indicates that the p-value is .013178 and result is significant at $p < .05$, that mean there was significant difference found in Sports Competitive Anxiety between male athletes and female athletes who are taking part in various inter collegiate sports competition.

Keyword: Competitive Anxiety, Athlete, Male and Female

Introduction: Anxiety is the feeling of nervousness, worry and apprehension. It is triggered by fear of the anticipation of future events. In sports anxiety is common which influences the

performance of athletes in competition. In order to achieve motor skills along with player performance, anxiety plays an essential role. High or low performance can be due to anxiety. Either positive or negative it depends on how the athlete perceives the situation. As well as high or low levels of anxiety generally prefer to diminish learning and performance. At every level, anxiety is a natural part of the competition. But the quality of young and unrefined sportsmen can be badly affected by anxiety. Anxiety is defined as feelings of nervousness and tension caused by the environment or surrounding expectation that is related to 'arousal'. Such conditions are typically overwhelming to tell competitors that the expectation they seek is imbalanced and that they are able to meet the requirement (Gould, Krane, & Greenleaf, 2002).

Anxiety is an emotional negative disorder in which nervousness concern and anxiety are correlated with body activation or enthusiasm. Anxiety is regarded more situational of nature and is frequently correlated with an excitement of the autonomic nervous system, and can be seen as an individual's vision of the future while confronting the condition of his setting. Researchers find that student players in individual sports are more nervous regarding competitiveness than squad athletes. Competitive state anxiety. Studied anxiety and success in chosen athletes and the findings indicate that anxiety scores and irritability, depression and anxiety are strongly negatively associated. We are very much more comfortable with the sporting scenario, as our desire to attain an individual indicator of cognitive and somatic distress. The level of state anxiety in the timeframe prior to the match is one of the influences which are assumed to affect the qualities of athletic experience significantly. Pre-competitive anxiety begins reasonably strong and stays manageable when the time arrives. Anxiety may be beneficial in activities involving courage or strength,

but a strong degree of apprehension may be dangerous in certain other cases. Several scholars, including Singer, find data supporting the inverted U theory, which tests anxiety impact on sportsmen's success. The reverse 'U' theory suggests that while anxiety is moderate, an athlete can do well. Output continues to deteriorate whether there is too little or too much anxiety. Pressure on athletes is imposed when competing in some kind of competition whether formal or informal. This strain increases efficiency often and has a detrimental effect on performance. The accumulation of pressure related to the next match will contribute to fear, affecting sport's success in both directions. Anxiety has perceptual, somatic, emotional and behavioral features and is a neurological and physiological state. These components generate a disagreeable sensation usually related to frustration, apprehension, concern or worry. Anxiety is a widespread mood that may always happen without a noticeable stimulus. As such, it varies from apprehension in the face of an observed hazard. In comparison, fear is associated with unique escape and evasion behavior, whereas apprehension is the product of uncontrollable or imminent risks. Many experiments have shown the effect on athlete success of psychological influences. In games and athletics, the success quality plays an important part in psychological and physiological influences. Anxiety is a state marked by somatic, mental, cognitive as well as components of behavior, psychological and physiological. In the absence or existence of psychological tension, fear may produce feelings of fear, concern, discomfort and despair. The basic sense of this term is 'to vex or distress.' Anxiety is known as a natural stress response. The dilemma may be handled by urging an individual to cope with a tough circumstance. Anxiety may be defined as an anxiety condition when anxiety becomes excessive. The symptoms of anxiety may involve heart palpitation, stress and weakening of the body, tired-

ness, fatigue, chest discomfort, breathlessness, headache of your stomach and immune functioning and digestive function (the fight or flight response). External symptoms may include pale skin, sweating, weeping and dilution of the papillary skin. Someone who has anxiety can often get a sensation of terror or panic. Competitive fear triggers loss in results. The sporting individual should function at an optimum degree of anxiety, before, after and after the competition. Too much fear triggers body pain, nervousness, the ability to decide about a person's success, wheeled emotions, feeling out of balance, shaking, bite of nails, increasing sweating, etc. Many high performing athletes will develop a fear of competition throughout the game day during preparation or practice. Whether the athletic results conflict with nervousness, anxiety or paranoia.

Objective of the study:

1. To find out the Sports Competitive Anxiety level of college athletes
2. The purpose of this study was to compare the Sports Competitive Anxiety between male and female athletes of college.

Data collection tool:

For the purpose of the study Sports Competitive Anxiety Test (SCAT) by R. Martin, 1990 was used. In SCAT questionnaire total 15 questions were there in which 5 lie questions were present. Each question has 3 options that is rarely, sometimes and often. For the scoring of each subject we applied the answer key of R. Martin, Sports Competitive Anxiety Test (SCAT) 1990.

Data analysis tools:

For this study descriptive analysis and independent "t" test were applied at 0.05 level of significance. Data analysis was performed using SPSS 14.0 software version was used.

Result:

For comparing Sports Competitive Anxiety between male athletes and female athletes, descriptive analysis and independent "t" test

were applied at 0.05 level of significance. Data analysis was performed using SPSS 14.0 software version. The table 1 displays the descriptive statistics for the selected groups.

Result indicated that there was significant difference found in competitive anxiety level between male athletes and female athletes. On the basis of mean scores it can be seen the female athletes were having more Sports Competitive Anxiety level than male athletes of Ponda City. According to Norm of SCAT Questionnaire results of the research indicated that both male and female athletes of Ponda City have an average level of anxiety.

Table 1.

Comparative and Descriptive Table of Male and female college athletes in Relation to Competitive Anxiety

Group	No. of Subject	Mean	Standard Deviation	SEM	't' Value
Male athlete	25	18.14	4.49	0.85	-2.33
Female athlete	25	21.75	4.59	1.33	

Significant Level at 0.05

From Table-1, mean value of male athletes was 18.14, mean value of female athletes was 21.75, SD of male athletes was 4.49, SD of female athletes was 4.59, and the t-value is -2.31097. The p-value is .013178. The result is significant at $p < .05$, that mean there was significant difference found in Sports Competitive Anxiety between male athletes and female athletes who are taking part in various inter collegiate sports competition.

Graph 1.

Graphical Representation of mean value of Sports Competitive Anxiety level of Male and Female college athletes

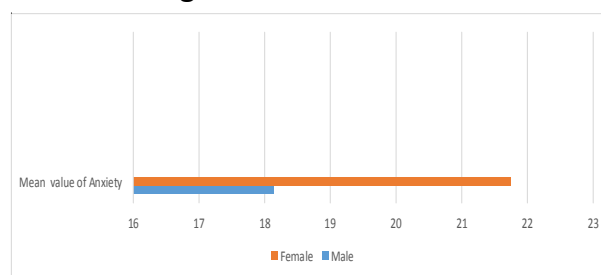

Table 2.

Norm of SCAT Questionnaire

SR.NO.	SCAT SCORE	ANALYSIS
1	LESS THAN 17	LOW LEVEL ANXIETY
2	17-24	AVERAGE LEVEL ANXIETY
3	MORE THAN 24	HIGH LEVEL ANXIETY

Conclusion:

In the current study, the following conclusions were drawn based on the results. They are as follows:

- There was significant difference between mean sports competitive anxiety scores of Male (18.14) and female (21.75) athletes.
- The research indicated that both male and female athletes of Ponda City have an average level of anxiety.

Various other studies have been done in this regard and significant findings have been achieved (Soni et al. 2016, Yousaf et al. 2015, Gupta and Yousaf, 2015, Khan and Devi R. 2019, Singh C. 2019, Singh K. and Gera B. 2016).

Reference:

M.L. Kamlesh (2006). Educational Sports Psychology". (New Delhi: Friends Publication, 2006).

Garrett, Hanery E. (2004). Statistics in Psychology and Education. Paragon International Publisher. New Delhi.

Butt, Weinberg J, Horn RT (2003).The intensity and directional interpretation of anxiety: fluctuations throughout competition and relationship to performance, Sport Psychologist, Vol. 17, P 135-54.

Robert Glyn C, Achievement Motivation in sports". Department of Physical Education University of Iltinous.

Caruso, Christina M., Dzewaltowski David, Gill Diane L., McElroy Mary (1990). Psychological and Physiological Changes in Competitive State Anxiety during Noncompetition and Competitive Success and Failure, Journal of Sports and Exercises Psychology, JSEP, Vol. 12, Issue 1, pp. 6-20.

K. Kaur, N.P. Sharma and D.K Dureha

(2007). "Relationship between Achievement Motivation and Pre Competition Anxiety of Indian Inter University Hockey Players" Scientific Journal in Sports and Exercise, 3(2), pp. 24-26
Cox Richard, X. (2002). Sports Psychology Concept and Applications. McGraw Hill. United States.

Singh C.The Namdhari sports academy: Development of a religious belief into a renowned sports academy. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering,8(7),2019.

Soni A., Verma R., Joshi M.C.Sports goods foundation of India: A case study of a solution based NGO.Prabandhan: Indian Journal of Management, 9(4),2016.

07

Policies for female players in government jobs in Maharashtra

Dr. Savita Bhoyar

Lt Vasantnao Naik Sharirik Shikshan
Mahavidyalaya (Lt. VNSSM)

For players in India, it becomes very important to keep a backup in the form of a job, to suffice their financial needs apart from pursuing sports. This, because a career in sports is unpredictable and job security eliminates that uncertainty. Hence, the need of the hour is to take care of the financial needs of the sportspersons while they continue playing their game. While the female sportspersons should be guaranteed a job, owing to them qualifying a certain parameter in the sports of their choice, the situation is far from the reality in many states of India. The covid pandemic had worsened the situation even more, when there are job losses everywhere, job security becomes the prerogative in today's times. On the same lines the Maharashtra Govt. has planned to increase the participation of women in sports, this will be done by, training the sports teachers, to further train their children. The government's collaboration with various agencies for spreading awareness on various aspects such as health, hygiene, nutrition and fitness A policy was proposed to Chief Minister Uddhav Thackney which aims to uplift the women of the State. Specific provisions have been proposed for women and girls from ST and SC groups, religious minorities, de notified and nomadic tribes, Internally Displaced Persons (IDP) and Project Affected Persons (PAP), women with physical and men-

tal disabilities, senior citizens, Commercial Sex Workers (CSWs), women in distress, single mothers, beggars, and informal sector workers. The Department of Sports and Youth Services of Maharashtra too launched an initiative to strengthen and empower girls across the state through sports. The initiative had been titled the 'Go Girl Go' campaign and had been initiated with the Khelo India Youth Games 2020-with the participation of 304 girl athletes. The campaign was to conduct activities in the field of sports, fitness, and nutrition at the state, districts, and taluka level, reaching out to all female athletes and creating a foundation for success. The primary aim of the campaign is to improve the fitness level of girls, increase their participation in sports and get them placed for national and international level competitions Recently, 3 Maharashtra based players of the World Cup winning Indian women's Kabaddi team were awarded with Class 1 Govt. Jobs as a recognition of their performance. Sports participation needs to be uniform across all disciplines. Hockey, cricket, tennis are the top sports gammering attention, other sports like fencing, handball, need limelight too. Regular awareness programmes need to be run to let people know about the policies favouring the girls in sports. Govt. private bodies should play their part in encouraging girls. The government of Maharashtra too has framed a sports policy for a healthy sports ecosystem in the State. The main features of this policy are, 1. creation of a basic sports infrastructure. 2. Preparation of National/International players and financial assistance for advanced training 3. Incentives and felicitation of Sportspersons 4. Creation a sports atmosphere 5. Organising sports festivals: 6. Development of technical manpower 7. Establishment of a Sports University 8. Incentives to the institutions working for the development of sports in the state 9. Promotion of adventure sports 10. Establishment of high powered committee for implemetation of the policy. Families

are the bedrock of a child's early education. So, unless these families support their children, it would be a tough road ahead for the female players to come out of their shell and participate in open competitions. Also, questions arise about the male counterparts getting more attention and adoration from public. This is a major issue faced by the many unknown sportspersons, when each sport requires equal handwork. Hence equal remuneration must be awarded to each sport. Media and sponsors can play a major role in shaping and breaking this bias in recognition of sports personalities.

Thus, the Government of the State as well as the Centre is working all day to provide equal footing to girls as well as to help them establish their names in sports across specific disciplines. Now it is upon our Girls to turn this opportunity into Gold and make India proud again.

□□□

08

शरीर शुद्धिकरीता आवश्यक चार अवयवांची स्वच्छता

डॉ. संजय चौधरी

क्रीडा विभाग प्रमुख,

श्री. बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना:

मानवी शरीराची जडणघडण ही एकमेकांशी जुडलेली आहे. आपल्या स्वस्थ आरोग्याकरीता सर्व घटकांची एकमेकांच्या सोबत मिळून कार्य करित असणे अत्यंत आवश्यक आहे. या सर्व अवयवांपैकी एकाद्या जरी अवयवाच्या कार्यामध्ये काही बिघाड झाला तर त्याचा परीणाम हा सर्व शरीरवर होत असतो. यामध्ये आपल्या शरीराची आंतरीक स्वच्छता राहणे हे अत्यंत निकडीचे गरज आहे.

स्वच्छ ठेवणारे मुख्य अवयव व त्यांचे कार्य

शरीर सर्व दृष्टीने शुद्ध ठेवण्यासाठी चार मुख्य अवयव असतात.

1. फुफ्फुस (Lungs)
2. त्वचा (Skin)
3. किडनी (Kidney)
4. मोठे आतडे (Large Intestine)

अ) जर फुफ्फुसांनी आपले काम पूर्णपणे बंद केले (शवास, प्रश्वस पूर्णपणे बंद झाल्यास) शरीरातील प्राण पाच मिनिटात निघून जाईल.

ब) त्वचेनी जर आपले काम पूर्णपणे बंद केले (घाम निघणे पूर्णपणे बंद झाले) तर मनुष्य २४ तासांपेक्षा अधिक वेळ जिवंत राहू शकणार नाही.

क) किडनीचे (Kidney) काम लघवी येणे बंद झाल्यास ७२ तासांत किंवा तीन दिवसांचे आत मृत्यु येऊ शकतो.

ड) मोठ्या आतड्याची क्रिया (शौचास होणे) एका—

एकी बंद पडल्यास मनुष्य दोन—चार दिवसांपेक्षा अधिक जगू शकणार नाही.

स्वच्छतेचे कार्य करणाऱ्या या सर्व अवयवांना निरोगी स्थितीमध्ये ठेवण्याकरीता मानवाला काही नियमांची पूर्तता करून शरीर शुद्धिकरणाची क्रिया करणे अत्यावश्यक आहे.

फुफ्फुस

बहुतांशी लोक आपल्या या अवयवाची योग्य रितीने काळजी घेत नाही त्यामुळे फुफ्फुसाची योग्य रितीने उपयोग केला जात नाही. अनेक लोक फार कमी प्रमाणात शुद्ध प्राणवायु आपल्या शरीरामध्ये घेण्याची प्राथमिक चूक ते करतात. लहानपणी खेळणे, धावणे इत्यादीद्वारे त्यांना दीर्घश्वास घेतला जात असतो. बालपण (किशोरावस्था) गेल्यानंतर अधिकतर लोक, हाता—पायांना शारीरिक श्रमापासून दकरतूर निघून जातात. त्यामुळे या लोकांना श्रमयुक्त काम न करण्यामुळे दीर्घ श्वास घेण्याची आवश्यकता वाटत नाही आणि उथळ (कमी हवा घेणे) श्वास घेतल्यामुळे जेवढी हवा, फुफ्फुसांमध्ये आत जाते, तेवढी हवा आपले रक्त शुद्ध ठेवण्यासाठी पुरेशी नसते. फुफ्फुसावर योग्य पद्धतीचा ताण न पडत असल्यामुळे ते पूर्ण क्षमतेने कार्य करण्यास असफल ठरत आणि कालांतराने या अवयवाची कायक्षमता कमी होवून शरीरामध्ये अनेक प्रकारच्या व्याधी निर्माण होतात.

सोबतच, अस्वच्छ (घाणरेड्या) हवेमध्ये श्वास घेणे हीसुद्धा आजच्या या वातावरणामध्ये मानवाकडून नकळत घडून येणारी फार मोठी चुक आहे. अशुद्ध प्राणवायु शरीरामध्ये गेल्यावर फुफ्फुसांत पोहोचल्यावर एकतर त्यांचे आरोग्य (तंदुरूस्ती) बिघडवून टाकते त्यांची कार्यक्षमता कमी करतेच आणि इतरही अवयवांनी याचा त्रास होत आसतो. आजच्या या युगामध्ये अनेक जण सारासार विचार न करता क्षणिक सुखाकरीता विडी सिगारेटचा बिनदिक्कत प्रयोग करतात यामुळे सुद्धा फुफ्फुसावर निकोटीन या प्राणघातक केमीकलचा थर जमा होवून फुफ्फुसाची कार्यक्षमता मंदावते.

➤ उतरत्या वयात मनुष्याने चालणे—फिरण्याचा व शारीरिक श्रम करण्याचा सराव ठेवावा. ज्यामुळे त्यास

दीर्घ श्वास घ्यावा लागेल. मोकळ्या हवेत उभे राहून खाद्यांना थोडे मागे नेत म्हणजेच कमरेतून थोडेसे मागच्या बाजूला झुकून स्वच्छतेचे काम करणाऱ्या या अवयवांना नेऊन हळू हळू दीर्घ श्वास घ्यावा व त्यास बाहेर काढावे. यामुळे फुफ्फुसावर ताण येवून त्याची कार्यक्षमता वाढण्याकरता चांगल्या स्थितीत ठेवण्याकरीता शरीराला मदत मिळते, दिवसभरात असे ५० पेक्षा वेळा करावे. सोबतच सुर्यनमस्काराचासुद्धा व्यायाम करावा. सुर्यनमस्कारामुळे संपुर्ण शरीरालाच व्यायाम होतो. त्यामुळे फुफ्फुस नेहमी निरोगी राहतील आणि अधिक वयस्कर किंवा कमरेचा त्रास असणाऱ्या लोकांकरता सुर्यनमस्काराचा सराव शक्य नसल्यास अधिक वेगाने चालण्याचा प्रयत्न करणे अधिक उत्तम राहिल.

➤ शरीराला (फुफ्फुसाला) प्रत्येक अवस्थेमध्ये शुद्ध हवा भरपूर प्रमाणात मिळत राहणे आवश्यक आहे. यामुळे आरोग्य लाभ लवकर होतो. झोप आणि आजारी व्यक्तींना शुद्ध हवेची आहे. या गोष्टींची सदैव आठवण ठेवावी रक्तांत हवेतील ऑक्सिजन तत्त्वाची भरपूर मात्रा राहावी, यामुळे रोगांस होऊ न देणे आणि झाल्यास त्यास लवकर हाकलणे. (रोगमुक्ति)

त्वचा (Skin) :

शरीराची स्वच्छता करणाऱ्या अवयवांमध्ये त्वचेचे दूसरे स्थान आहे. त्वचेचे मुख्य कार्य हे उत्सर्जन क्रिया सुरळीत सुरू राहण्याकरीता फुफ्फुसाला मदत करत राहणे होय. त्वचेमधून घाम निघत राहणे बंद झाल्यास किंवा त्वचा मोठ्या प्रमाणात जळाल्यामुळे मनुष्याचा लवकर मृत्यु होतो. त्वचेतून सतत निघणाऱ्या ?ke@s' k h k h y fo" k fd ak v LoFNr k %mpurities) घामावाटे सतत बाहेर निघत असते. त्यामुळे शरीराचे तापमान नियंत्रीत ठेवण्यास सुद्धा मदत मिळत असते. त्वचेला उत्तम स्थितीत ठेवण्याकरीता खालील उपाय करावेत.

➤ जाड (Rough) टॉवेलने किंवा हाताच्या तळव्यांनी त्वचेची चांगली मालिश करावी.

➤ नियमित आंघोळीद्वारे त्वचेला स्वच्छ ठेवणे.

➤ सूर्यस्नान आणि वायु स्नानाद्वारा त्वचेला संप्राण व सशक्त बनवून ठेवणे, वायुस्नानांत किंवा एकांत मोकळ्या जागेत, सकाळच्या वेळेत नग्न शरीरांत काही वेळ

राहावे.

किडनी (Kidneys)

शरीर स्वच्छता करणाऱ्या अवयवामध्ये किडनी तिसऱ्या क्रमांकावर असतात. यांचा योग्य उपयोगाने मानवी आरोग्य त्या स्वतःचे आरोग्य स्वतःच नियंत्रणांत ठेवतात. यांच्यात बिघाड तेव्हाच येतो जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने यांचेकडून काम घेतले जाते. खालील गोष्टींवर ध्यान केंद्रीत केल्यास त्यांच्यात बिघाड व्हायची भीती नसते.

- रोज भरपूर पाणी प्यावे, तसेच इतर तरल पदार्थ प्यावे, ज्यामुळे भरपूर लघवी येईल व किडनी धुतले जाईल.
- चहा, कॉफी, ताडी दारू पिऊ नये.
- लघवी जास्त वेळ रोखून ठेवू नये.
- क्षमतेपेक्षा जास्त पाणी पिवून किडनीवर अतिरिक्त ताण देवू नये.
- उभे राहून पाणी पिणे टाळावे.

स्वस्थ राहण्यास पावसाळा व हिवाळ्यांत कमीत कमी २.५.३.० लिटर पाणी प्यावे. उन्हाळ्यांत याच्या दिडपट कमीत कमी ५ लिटर पाणी प्यावे. यामुळे शरीरामधून अतिरिक्त घाण घामावाटे निघून जाते तसेच शरीराचे तापमान नियंत्रीत ठेवण्याकरीता सुद्धा मदत मिळते. शरीराची आंतरीक शुद्धिक्रीया वेगाने घडून येवून निरोगी आरोग्य राखण्यास मदत मिळते.

मोठे आतडे

मोठ्या आतड्याची लांबी लांबी ६ फूट असते जरी लहान आतड्याची तुलनेमध्ये कमी असली तरी याचे कार्य लहान आतड्या ऐवढेच अत्यंत महत्वाचे असते. अन्न ग्रहण झाल्यावर लहान आतड्यामध्ये पचनक्रिया सुरळीत पार पडली जाते तर मोठ्या आंतड्याचे काम अन्नाच्या की निरूपयोगी भागास (अंशास) आणि रक्तातून येणाऱ्या विषारी अंशाला शरीरातून बाहेर काढणे. हा आहार मार्गाचा अत्यंत महत्वाचा आणि सर्वात अंतीम भाग असतो. लहान आतड्याद्वारे अन्नपचनानंतर उरलेले हे निरूपयोगी पदार्थ शरीरांत २४ तासापेक्षा अधिक वेळ राहिल्यास आतड्यांमध्ये सडतात व त्यापासून विषारी वायु निर्माण होतात. हे वायु रक्तात मिसळल्यामुळे छाती पोट दुखणे आणि तसेच गॅसेसचे

रोग आणि पाईल्स मुळव्याध आदी रोग निर्माण करतात, यालाच बद्धकोष्ठता किंवा वायुरोग म्हणतात. जर मनुष्य दोनदा जेवत असेल तर दोन वेळा शौचाला गेल्यास मोठे आतडे पूर्णपणे स्वच्छ व्हावयांस हवे. याकरीता प्रत्येक मानवाने काही नियमांची परीपुर्तता करणे अत्यंत आवश्यक आहे याकरीता खालील बाबींवर लक्ष केंद्रीत करावे.

- शौचास जाण्याची सूचना मिळाल्याबरोबर मलत्यागास गेलेच पाहिजे. शौचास जाण्यास उशीर केल्यास सूचना मिळण्याची गती मंद होते व यातुनच बद्धकोष्ठतेचा त्रास होतो.
- भरपूर व्यायाम करावा किंवा दीर्घश्वासाची सवय ठेवावी. उथळ श्वास घेणे आणि सतत बसूनच काम करत राहणे, चालणे—फिरण्याची सवय नसणे यामुळे बद्धकोष्ठता होते.
- भरपूर पाणी प्यावे. कमी पाणी पिल्याने मळ कडक होतो व बद्धकोष्ठता निर्माण होते. झोपतेवेळी २ X k i k k h o > l s w n B Y ; k o j २ ते ४ ग्लास पाणी (उषःपान) अवश्य प्यावे.
- मैद्याचे पदार्थ, बारीक कणिक, पांढरी साखर मलाई विरहीत दूध, मास, तळलेले पदार्थ आणि श्वेत सारयुक्त (काबेहिड्रोज) पदार्थ जास्त प्रमाणात खाल्ल्यास बद्धकोष्ठता वाढते.
- युक्त आहार (Balanced Diet) घ्यावे, ज्यामध्ये आम्लयुक्त (Acidic Food) पदार्थ २०% टक्के व आम्लमुक्त (Alkaline) पदार्थ ८०% टक्के राहतील. फळे व भाज्यांच्या सलाद चा वापर तसेच मोड आलेल्या (अंकुरित) धान्याचा वापर करावा. जेवनामध्ये दही लिंबू यांचा प्रमाणशीर वापर करावा.
- तळलेले पदार्थ तसेच मसाल्यांचा वापर कमी करावा.
- शौचाला जाण्याच्या वेळा ठरवून घ्याव्या व त्यांचे व्यवस्थित, पालन करावे.

निष्कर्ष

स्वस्थ आरोग्याकरीता पचनक्रिया आणि उत्सर्जन क्रिया यांनी एकत्रितपणे कार्य करणे अत्यंत गरजेचे आहे. आपण ग्रहण करीत असलेल्या अन्नघटकांवर आपले आरोग्य अवलंबून असल्यामुळे जर थोड्यास्या शारीरिक नियमांचे पालन करून आपल्या जीवनाला स्वस्थ बनविता येणे सहज शक्य आहे.

खेळाडू आणि पौष्टिक आहाराची भूमिका

प्रा. डॉ. आदित्य किशोर सारवे
क्रिडा संचालक,
भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

प्रस्तावना:

मानवी शरीराच्या वृद्धि आणि विकासाकरीता आहाराची आवश्यकता असते. हे सर्व आहार आपल्याला निसर्गाद्वारेच मुक्तहस्ते प्राप्त होत असते. निसर्गाद्वारे मिळणाऱ्या आहाराद्वारे उर्जा प्राप्त होत असते, शरीराचरची बांधणी योग्य पद्धतीने होत असते मात्र आजची आपली जीवनशैली पूर्णतः निसर्गविरोधी आहे. निसर्गाने जे आपल्यावर मनमुरादपणे लुटविले आहे, ते आपल्याला नको आहे. खरे पाहता, आपली पचनशक्ती सूर्याच्या उन्हाबरोबर वाढत जाते आणि सूर्यास्तानंतर कमी होते. त्यानुसार आपल्या आहाराचे वेळापत्रक हे सकाळी भरपेट नास्ता नंतर दुपारचे जेवण आणि संध्याकाळी सूर्यास्तापूर्वी हलका आहार असे असायला हवे. मात्र आजच्या या धकाधकीच्या जीवनामध्ये सकाळच्या नास्त्याला बहुतेक वेळा वेळच नसल्यामुळे चहा किवा कॉफी सोबत मैद्याचे बिस्कीट आपण खातो. दुपारी आपण कामाच्या ठिकाणी थोडेसे काहीतरी सोबत असलेले किंवा बाहेरचे तेलकट पदार्थ खातो. रात्री उशिरा घरी येतो आणि टि.व्ही बघत किवा मोबाईल वर बोलत आपले एकच जेवन निवांत घेऊ शकतो म्हणून भरपेट जेवतो. रात्रीचं जेवण सूर्यास्ताच्या आत करणे सगळ्यांना शक्य होणार नाही हे मान्य केलं तरी ते लवकरच लवकर घ्यावे. कमी प्रमाणात आणि पचायला हलके पदार्थ खाणं हे तरी केलंच पाहिजे. एकदा घेतलेले अन्न पचण्यासाठी तीन तास तरी जावे लागतात. आहार हा शरीरासाठी ऊर्जेचा एक स्रोत आहे. खर्च झालेल्या कॅलरीज भरून काढण्यासाठी,

तसेच झालेल्या इजांसाठी शरीराला पोषक तत्त्वाची आवश्यकता आहे. हे सर्व आपणास आहारामधून उपलब्ध होते.

पौष्टिक अन्नाची आवश्यकता

दैनंदिन नित्यक्रमापैकी सर्वात महत्त्वाचा पण आज सर्वात दुर्लक्षिला जाणारा भाग म्हणजे व्यायाम व खेळ होय. आरोग्य रक्षणासाठी हे अत्यंत आवश्यक आहे. पण आज आपण त्याचा विचारही करीत नाही. बिकट परिस्थिती उद्भवल्यावर आपण व्यायामासाठी वेळ काढतो, पण हाच वेळ पूर्वीपासून नियमितपणे काढला तर मुळात बिकट परिस्थिती उद्भवणार नाही. आजच्या युगात रोजची कामे करण्यासाठी आपण जास्तीतजास्त यंत्रोपकरणावर अवलंबून असतो. त्यामुळे दैनंदिन कामाच्या निमित्ताने आपोआप घडणारा व्यायाम देखील कमी झाला आहे. त्यामुळे पूर्वीच्या पिढ्यांपेक्षाही आपल्याला अधिक व्यायामाची अधिक गरज आहे. प्रत्येकानं किती व्यायाम करावा हे ठरविण्याची सोपी युक्ती आहे. कपाळावर घाम पायला सुरुवात झाली की थांबायच. काही दिवसाने आपल्याला आपल्या क्षमतेचा अंदाज येतो.

आपल्या कार्य व खेळानुसार प्रत्येक खेळाडूला खाद्यपदार्थांच्या प्रमाणामध्ये परिवर्तन करणे आवश्यक आहे. एक खेळाडू सामान्य व्यक्तीच्या तुलनेत अधिक कार्ये करतो. विशेष करून स्पर्धेच्या काळात त्याला अधिक प्रमाणामध्ये सराव करावा लागतो तेव्हा त्याच्या आहारावर विशेष लक्ष देणे आवश्यक ठरते. खेळाडूंच्या शरीरामध्ये चरबीचे प्रमाण असणे आवश्यक असते. कारण स्पर्धेच्या काळात या चरबीद्वारे शरीराचे रक्षण होते. खेळाडूने अशा खाद्यपदार्थांचा उपयोग आपल्या आहारामध्ये करावा, ज्यामध्ये कार्बोहायड्रेट्स व शर्कराची मात्रा अधिक प्रमाणात असेल. उदा. भात व बटाटे, चरबी शरीरासाठी अतिशय आवश्यक आहे, परंतु आता प्रमाणामध्ये मांसाहार हा सुद्धा एक महत्त्वपूर्ण घटक मानला जातो. उदा. दूध, अंडी, मांस इत्यादी खेळाडूंच्या आहारामध्ये शारीरिक अवयवांना मजबुत व निरोगी ठेवण्यासाठी व्हिटॅमिन व खनिज द्रव्ये देखील तेवढीच महत्त्वपूर्ण आहे.

खेळाडूनी स्वादिष्ट आहाराच्या मागे न लागता

पौष्टिक आहारवर भर द्यावा. आहारामध्ये अति मसाले व तेलाचा वापर टाळावा. कठीण आहार घेतल्यामुळे पचायला असुविधा निर्माण होते. कोणत्याही स्पर्धेपूर्वी ग्लुकोजचे पाणी तसेच फळांचा रस सेवन केल्यावर शरीराला अधिक ऊर्जा मिळते.

ज्या आहारामध्ये अन्न व आहारशास्त्रांनी ठरवून दिलेले अन्नाचे सर्व घटक योग्य प्रमाणात असतात. तसेच ज्या आहारामुळे शरीराची वाढ चांगली होते, त्यास समतोल आहार असे म्हणतात. याची तीन प्रकारात विभागणी होते.

अ) शक्ती व उष्णता निर्माण करणारी खाद्य सामग्री.
ब) नवीन पेशींची निर्मिती जाळे निर्माण करणारी खाद्य सामग्री.

क) शरीरात हार्मोन्स व इन्झाइन्स (रस व स्राव) बनविणारे व शरीराची वाढ करणारे खाद्यपदार्थ.

अन्नघटकांचे महत्व आणि त्यांचे स्रोत

मानव जे अन्न ग्रहण करतो त्याची तो करीत असलेल्या दैनंदिन कार्यासोबतच स्वस्थ आरोग्याकरीता आवश्यकता असते. पुरेश्या पौष्टिक अन्नघटकांअभावी त्याच्या शारीरिक क्षमतांचा न्हास होवून त्याच्या कार्यामध्ये त्याला अपयश मिळू शकतो. करीता त्याने त्याच्या रोजच्या आहारामध्ये पौष्टिक घटकांचा समावेश करणे अत्यंत निकडीचे आहे.

प्रोटीन :

उपयोग — पेशींची वाढ व नवीन पेशींची निर्मिती करणे.

स्रोत— मानवी शरीराच्या वाढीकरीता आवश्यक असणारे प्रोटीन दोन प्रकारे अन्नामध्ये समावेश करू शकतो प्राणिजन्य प्रोटीन : प्राण्यांद्वारे मिळणाऱ्या अन्नघटकाला प्राणीजन्य प्रोटीन म्हणतात.

उदा. : मास, मासे, अंडी इ. (मांसाहारी)

वनस्पतीजन्य प्रोटीन : वनस्पती पासून मिळणाऱ्या अन्नघटकाला वनस्पतीजन्य प्रोटीन म्हणतात.

दूध, दही, दुग्धजन्य पदार्थ इ. (शाकाहारी)'

२. कार्बोहायड्रेट्स :

उपयोग — उष्णता व कार्यशक्ती निर्माण करणे व आहार वाढविण्यास मदत करणे.

स्रोत. कडधान्य, तणधान्य, कंदमुळे, साखर, गुळ,

चॉकलेट्स, मध, सुखामेवा इत्यादी.

३. चरबी :

उपयोग — शरीरात उष्णता व शक्ती प्रदान करणे, याच्या थोड्याशा प्रमाणामुळे शरीरात अधिक उष्णता निर्माण होते. यामुळे लहान मुलांच्या त्वचेवर डाग पडत नाही.

स्रोत — दूध व दुग्धजन्य पाठीन कवचाची हे अंड्यतील बल्कव प्राण्यांची चरबी.

४. पाणी :

उपयोग — आहारासोबत शरीराला पाण्याची आवश्यकता असते. पाण्यामुळे शरीरातील तरल पदार्थ उदा. रस, स्राव, रक्त इ. बनते. अन्नपचन होते. यामुळे शरीरातील टाकाऊ पदार्थ बाहेर टाकण्यास मदत होते.

५. जीवनसत्वे :

प्रकार ए. बी. सी. डी. इ. व के.

उपयोग — शरीराची वाढ होण्यास मदत करण्यास योग्य मेटाबोलिझमसाठी आवश्यक आहे.

➤ **जीवनसत्व ए** — याच्या अभावी रातांधळेपणा येतो.

स्रोत — पालेभाज्या व गाजर या मध्ये भरपूर प्रमाणात आढळून येते.

(बी, बीह्व, बी२२)

➤ **जीवनसत्व बी १**

यांच्या अभावी बेरी—बेरी नावाचा रोग होतो.

स्रोत — अन्नधान्य, डाळी, अंडी इ.

➤ **जीवनसत्व बी २**

● यांच्या अभावामुळे त्वचा कोरडी पडते.

● ओठ फाटतात.

● जीभ लाल पडते.

● पचनशक्ती मंदावते

● तोंडामध्ये फोडे येतात.

स्रोत— गहु, दूध, सोयाबीन, मटर, दाळी इ.

➤ **जीवनसत्व बी २२**

एनिमियामध्ये याचा उपयोग होतो.

स्रोत — माशाच्या यकृतापासून जे तेल काढतात त्यामध्ये हे मिळते, याला दुसरा पर्याय नाही.

➤ **जीवनसत्व सी —**

● यांच्याअभावी प्रतिकार शक्ती घटते.

- स्कर्व्ही नावाचा तोडांचा रोग होतो.
 - जखमा भरण्यास मदत होते.
- स्त्रोत — पालेभाज्या, संत्रा, मोसंबी, निंबू, आवळा व टमाटर इ.

➤ **जीवनसत्व डी —**

- यांच्या अभावी हाडे ठिसूळ होतात.
 - दातांच्या निर्मिती आणि मजबुतीसाठी उपयुक्त.
- स्त्रोत — दही, अंडी, मासेयकृततेल, सूर्यप्रकाश इ.

➤ **जीवनसत्व इ —**

- याच्या अभावी पचनक्रिया बिघडते.
- पाचकरस स्रवत नाही.
- केस पांढरे होतात.

स्त्रोत— अंडी, हिरव्या पालेभाज्या इ.

➤ **जीवनसत्व के**

- याच्या अभावी हृदयाची धडकण्याची गती वाढते.
- स्त्रोत — पालक व सोयाबीनमध्ये भरपूर प्रमाणात आढळून येते.

6. प्रो व्हिटॅमिन :

याच्या अभावी डोक्याची त्वचा पांढरी व कोरडी पडते.

उपयोग : केस स्वच्छ करण्यासाठी व मजबुतीसाठी याचा उपयोग करतात.

७. मल्टीव्हिटॅमिन :

उपयोग : आहारातून ज्या व्यक्तींना पुरेसे व्हिटॅमिन मिळत नाही अशा व्यक्तींना डॉक्टर मल्टीव्हिटॅमिन घेण्याचा सल्ला देतात.

८. फोलिक अॅसिड :

उपयोग : रक्त कोशिकांच्या निर्मितीसाठी याचा उपयोग होतो.

स्त्रोत — हिरव्या पालेदार भाज्या व डाळी इ.

९. मुख्य खनिज पदार्थ :

कॅल्शियम, फॉस्फरस, सोडियम, लोह, आयोडीन, कॉपर इ.

आवश्यक पदार्थ	खनिज	उद्देश्य	स्त्रोत
कॅल्शियम		रक्तस्त्राव थांबविणे, हाडू, स्नायू, चैतासंस्थान मजबूत करणे	दुधाचे पदार्थ
फॉस्फरस		शक्ती निर्माण करतो, हाडू, स्नायू, चैता संस्थान मजबूत करणे	मास, मासे, दुधाचे पदार्थ
सोडियम		स्नायू व चैतासंस्थांचे मजबुतीकरण, द्रव्यरूप पदार्थांचे शरीरातील संतुलन राखणे	मास, मासे, दुधाचे पदार्थ
लोह		हिमोग्लोबिनच्या प्रमाणाची वाढ करणे	मास, मासे
आयोडीन		थायरॉइडचे कार्य सुरळित करणे	पाणी, आयोडीन युक्त मीठ
कॉपर		रुबिन पेशींची निर्मिती करणे	कडधान्य तेलबिया

१०. सर्वसाधारण लागणारे उष्णांक

कामाचे स्वरूप/वजन	पुरुष वजन ६५ किलो	स्त्री वजन ५० किलो
हलके काम	२१०० Kcal/Day	१८०० Kcal/Day
मध्यम काम	३००० Kcal/Day	२५०० Kcal/Day
जड मेहनतीचे काम	३६०० Kcal/Day	३००० Kcal/Day

खेळताना खेळाडूला लागणारा उष्णांक

अ. क्र.	खेळाचे नाव	आवश्यक कॅलरी
१	मध्यम पल्ल्यांचे धावपटू	5500 Kcal/Day
२	फुटबॉल, हॅण्डबॉल सायकलिंग	5800 Kcal/Day
३	बॉक्सिंग, कुश्ती, ज्युडो	5500 Kcal/Day
४	जलद धावपटू, जलतरण	5280 Kcal/Day
५	वेटलिफटींग, गोळाफेक, थाळीफेक	6800 Kcal/Day

निष्कर्ष :

प्रत्येकाला समतोल आहार आवश्यक आहे, खेळाडूने आपआपल्या खेळानुसार लागणाऱ्या उष्णांकानुरूप आहाराचे नियोजन करून त्यानुसार आहार घेतला तर निश्चितच त्यांच्या कार्य व कौशल्यावर अनुकूल परिणाम दिसून येईल. आहार हा प्रत्येकाला शरीर व मानसिक आरोग्यास कार्यक्षम बनवितो.

संदर्भ :

- चरक संहिता, सुत्रस्थान, अध्याय ७
- आहार पौष्टिकता और व्यायाम डॉ. रवी अंबड
- खेळ पोषण व स्वास्थ्य— डॉ. अतूल शुल्का
- Health and Diet- Dr. A.K. Shrivastava

क्रीडा व खेळातील दुखापती आणि त्यांचे पुनर्वसन : एक विश्लेषण

Dr. Naresh P. Borkar

Smt. Rewaben Manoharbhay Patel Mahila Kala
Mahavidyalaya, Bhandara

परिचय

मानवी समुदायातील रोग किंवा जखमांची वारंवारता आणि वितरण निर्धारित करणाऱ्या विविध घटकांमधील संबंधांच्या अभ्यासाला एपिडेमियोलॉजी म्हणतात. एपिडेमियोलॉजीचे मूलभूत घटक खेळाच्या सरावाच्या परिणामामुळे वारवार, अनपेक्षित असले तरी अभ्यास करण्यासाठी लागू केले गेले आहेत, म्हणजे मस्वयूकोस्केलेटल सिस्टमला झालेल्या दुखापती. दुखापतीचे प्रकार आणि स्वरूप वयोगट, खेळाचे स्वरूप, लक्षणे दिसल्यापासून लिंग आणि वेळ यासारख्या परिवर्तनावर आधारित दुखापतीच्या घटना आणि व्याप्ती समजून घेणे, प्रतिबंध करण्याच्या उद्देशाने कार्यक्रमांच्या विकासास आणि जखमी खेळाडूवर उपचारासाठी हातभार लावला आहे. महत्वाचे म्हणजे या अभ्यासांमुळे क्रीडा दुखापतीसाठी जोखीम घटकाची ओळख पटून विविध खेळांमधील स्पर्धात्मक नियमामध्ये बदल करता येऊ शकतात.

क्लिनिकल दृष्टिकोनातून खेळाच्या दुखापतींचे पॅटर्न प्रकार घटना आणि तीव्रतेचे विश्लेषण, या दुखापतींशी संबंधित शारीरिक नुकसानांबद्दलच्या सुधारित आकलनासह, चांगले पुनर्वसन हस्तक्षेप तयार करण्यात मदत करू शकते. या अध्ययनामुळे असे स्पष्ट होते की प्रभावी पुनर्वसनाचा अभाव स्वतःच जखमी खेळाडूना विद्यमान दुखापतीच्या पुनरावृत्तीसाठी परंतु संबंधित शारीरिक क्षेत्रामध्ये नवीन जखम होण्याचा धोका निर्माण करणारा घटक बनतो कामगिरी पुनर्संचयित

करणे, आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे, इष्टतम क्रीडा कामगिरीसाठी लक्षणांचे निराकरण केल्यानंतर कार्य करणे आवश्यक आहे. सर्वात सामान्य खेळाच्या दुखापतींशी संबंधित शारीरिक नुकसानांबद्दलची आमची समज सुधारत असताना, त्या दुखापतींमुळे होणाऱ्या कार्यात्मक कमतरतांचा अंदाज लावणे शक्य होईल अशा प्रकारे, योग्य पुनर्वसन कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे शक्य होईल.

उद्देश

विविध क्रीडा खेळाडूंच्या दुखापतींच्या नमुन्यावरील डेटा दुखापतीनंतर कामगिरी आणि कार्य पुनर्संचयित करण्यात कशी मदत करू शकतो हे स्पष्ट करणे हा या अध्ययनाचा उद्देश आहे.

दुखापतीचे स्वरूप

स्पोर्ट्स मेडिसिन क्लिनिकमध्ये उपचार केलेल्या सर्व जखमांपैकी अंदाजे ४५-६०% अतिवापराच्या जखमा म्हणून वर्गीकृत केले जाऊ शकतात हे विशेषतः जिम्नॅस्टिक्स सारख्या खेळांमध्ये खरे आहे, जेथे मऊ उती आणि सांधे असामान्य स्थिती आणि तणावाच्या अधीन असतात. अतिवापराच्या दुखापतींच्या जोखीमीच्या घटकामध्ये स्नायू कमकुवतपणा, स्नायूंची ताकद असमतोल आणि शारीरिक चुकीचे संरेखन यांचा समावेश होतो. या जोखीम घटकांच्या तपासणीवरून असे सूचित होते की योग्यरित्या डिझाइन केलेले पुनर्वसन कार्यक्रम आणि फूट ऑर्थोटिक्स सारख्या पुनर्वसन उपकरणांचा वापर जास्त प्रमाणात खेळांच्या दुखापतींच्या घटना आणि प्रसार कमी करण्यासाठी योगदान देऊ शकतात.

जेव्हा विश्लेषण आणीबाणीच्या विभागात क्लिनिकल चकमकीपुरते मर्यादित असते तेव्हा परिस्थिती वेगळी असू शकते. अनेक क्लेशकारक जखम अधिक तीव्र आणि गंभीर असतात, परिणामी वारंवार स्थिरता आणि दीर्घकाळ पुनर्वसन होते.

सुरुवातीपासूनचा वेळ

जेव्हा लक्षणे सुरु होण्याच्या वेळेचा विचार केला जातो. तेव्हा अॅम्ब्युलेटरी स्पोर्ट्स मेडिसिन क्लिनिकमध्ये उपचार केलेल्या बहुतेक जखमा तीव्र स्वरूपाच्या असतात. दुखापतीच्या मंद प्रगतीसह स्पष्ट आघात नसताना एक चुकिची सुरुवात झाल्यामुळे

चिन्हे आणि लक्षणांचे मूल्यमापन करण्यासाठी क्लिनिकची भेट घेण्यास विलय होऊ शकतो धावणे, पोहणे आणि बेसबॉल यांसारख्या खेळांमध्ये जास्त प्रमाणात झालेल्या दुखापतींचे हे वैशिष्ट्ये आहे लक्षण चांगल्या प्रकारे न ओळखने ही एक शक्यता अशी असू शकते कमीतकमी सुरुवातीला, वैद्यकाद्वारे निदान करणे कठीण होते चुकीची उपचारात्मक पद्धत किंवा पुनर्वसन हस्तक्षेप उपचार सुरू करण्यासाठी निवडणे किंवा इतर कारणामुळे रुग्णाने डॉक्टरांनी सांगितल्याप्रमाणे उपचार पूर्ण न करणे या दोन परिस्थितीमुळे लक्षण टिकून राहून तीन अवस्था वाढू शकते शिवाय प्रशिक्षण सत्रादरम्यान अनेक दुखापती होतात जेव्हा आरोग्य सेवा व्यावसायिक जखमी घ्यलीटवर त्वरित उपचार करण्यासाठी उपलब्ध नसतात अॅथलीट मदत घेण्यास उशीर करू शकतो किंवा लक्षणे गंभीर नसल्यास किंवा अक्षम झाल्यास स्वतः उपचार सुरू करू शकतो आणि तीव्र उपचारात्मक हस्तक्षेपाच्या अनुपस्थितीत ऊतींचे नुकसान वाढू शकते. शेवटी हे देखील शक्य आहे की योग्य उपचार लागू केले गेले तर लक्षणांचे निराकरण होऊ शकते परंतु दोषांचे योग्य पुनर्वसन आणि कार्यात्मक नुकसान उपचारात्मक हस्तक्षेपाचे पालन केले जात नाही योग्य पुनर्वसनाच्या अनुपस्थितीत, तीव्र, जुनाट जखमांमुळे वारंवार महत्त्वपूर्ण शारीरिक आणि कार्यात्मक नुकसान होते. ज्यामुळे प्रभावित शारीरिक क्षेत्राला पुन्हा दुखापत होण्याचा धोका असतो. या नुकसानीतून पुनर्प्राप्ती हे पुनर्वसन कार्यक्रमाचे सर्वात महत्त्वाचे उद्दिष्ट बनते.

जखमांचे शारीरिक वितरण

जेव्हा खेळातील दुखापतींच्या घटनांचे शरीरशास्त्रीय क्षेत्राद्वारे विश्लेषण केले जाते, तेव्हा गुडघा, खांद्या आणि घोट्या हे सर्वात वारंवार दुखापत होणारे क्षेत्र आहेत. एखाद्या विशिष्ट खेळातील दुखापतींचे शारीरिक वितरण अतिशय विशिष्ट असू शकते बास्केटबॉल खेळाडूंना खांद्यापेक्षा गुडघ्याला जास्त दुखापत होऊ शकते परंतु जलतरणपटूमध्ये परिस्थिती उलट असते एखाद्या विशिष्ट खेळातील दुखापतींच्या शारीरिक वितरणाचे ज्ञान एक प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित करण्यासाठी आवश्यक आहे, जो खेळातील विशिष्ट कंडिशनिंगला जास्तीत जास्त करेल आणि दुखापतीचा

धोका कमी करेल कारण विश्रांतीशी निगडित डिकंडिशनिंगमुळे दुखापतग्रस्त भागाच्या जवळील आणि दूरच्या स्नायूंच्या गटांवर संभाव्य परिणाम होऊ शकतो, जखमी खेळाडूच्या पुनर्वसनासाठी खेळाद्वारे दुखापतींच्या या शारीरिक वितरणाचे ज्ञान महत्त्वाचे असू शकते सुनियोजित पुनर्वसन कार्यक्रमात जखमी क्षेत्रासाठी तसेच विशिष्ट क्रीडा क्रियाकलापांमध्ये दुखापतीचा धोका असलेल्या क्षेत्रासाठी व्यायामाचा समावेश आवश्यक असतो.

वारंवार निदान

बहुतेक खेळांच्या दुखापती तुलनेने सौम्य असतात आणि त्यांना शस्त्रक्रिया हस्तक्षेपाची आवश्यकता नसते स्पर्धेच्या पातळीपासून स्वतंत्र वारंवार होणारे निदान हे उतरत्या क्रमाने केले जाते. टॅडोनिटिस, फर्स्ट डिग्री स्ट्रेन (स्नायू टेंडन युनिट), फर्स्ट डिग्री स्पेन्स (लिगामेंट आणि कॅप्सुलर इजा) पॅटेलोफेमोरल वेदना आणि दुसऱ्या डिग्री मोच या प्रकरणांमध्ये सर्वोत्तम उपाय म्हणजे वेदना आणि सूज यासारख्या लक्षणांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी योग्य पुराणमतवादी हस्तक्षेप, त्यानंतर सर्वसमावेशक पुनर्वसन या प्रकरणांमध्ये शस्त्रक्रियेचे संकेत कमी आहेत आणि जेव्हा सराव किंवा स्पर्धेत जलद परत येणे आणि भविष्यातील दुखापतींना प्रतिबंध करणे ही सर्वात महत्त्वाची उद्दिष्टे असतात तेव्हा पुनर्वसन हे सर्वात प्रभावी हस्तक्षेप ठरते

दुखापतीची तीव्रता

दुखापतीची तीव्रता ही निदानाचे स्वरूप. उपचाराचा कालावधी आणि स्वरूप, क्रीडा प्रशिक्षण किंवा स्पर्धामधून गमावलेला वेळ आणि कायमस्वरूपी नुकसानीची उपस्थिती आणि डिग्री, इ द्वारे ठरवले जाऊ शकते. तीव्रता, कार्यात्मक नुकसान आणि विस्तारित पुनर्वसनाची आवश्यकता यांच्यात सहसा सकारात्मक संबंध असतो. जेव्हा तीव्रता जास्त असते तेव्हा ऊतक बरे होण्यासाठी दीर्घकाळ स्थिरता किंवा विश्रांतीची आवश्यकता असते. परिणामी, घ्यलीटद्वारे मोठे शारीरिक नुकसान अनुभवले जाते आणि दुखापत न झालेल्या भागांचे डिकंडिशनिंग अधिक व्यापक असते या परिस्थितीत पुनर्वसन जास्त काळ टिकू शकतो.

पुनर्वसन आणि पूर्वतयारी परीक्षा

स्पर्धात्मक अॅथलीटने नियमितपणे पूर्व सहभागाची वैद्यकीय तपासणी करणे आवश्यक आहे. पूर्व सहभाग परीक्षा ही एक आदर्श परिस्थिती आहे ज्यामध्ये स्पर्धेपूर्वी विद्यमान वैद्यकीय स्थितीवर उपचार करणे, एथलीटच्या आरोग्य सेवेच्या गरजांची अपेक्षा करणे, अॅथलीट आणि खेळाडूंच्या प्रशिक्षकाला लसीकरण आणि रोग आणि दुखापतीपासून बचाव यासारख्या आरोग्यविषयक समस्याबद्दल शिक्षित करणे आणि खेळातील डोपिंग सारख्या विषयावर चर्चा करणे पूर्वपरीक्षेचा आणखी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे सर्वसाधारणपणे वैद्यकीय परिस्थितीसाठी आणि विशेषत खेळाच्या दुखापतीसाठी जोखीम घटकांची ओळख करणे जोखीम ओळखण्याची प्रक्रिया क्रीडा औषध साहित्यात प्रकाशित झालेल्या महामारीविषयक पुराव्याचा वापर करू शकतात. संयुक्त आकुंचन किंवा कमी लवचिकता, स्नायू कमकुवतपणा आणि स्नायूंची ताकद असममितता यासारखे निष्कर्ष प्रतिबंधात्मक पुनर्वसन करण्यासाठी आदर्श संधींचे प्रतिनिधित्व करतात. या अध्ययनामध्ये सामान्य कामगिरी आणि कार्य पुनर्संचयित करणे क्रीडा दुखापतीचे पालन करणे आवश्यक नाही परंतु भविष्यातील दुखापतींना प्रतिबंध करण्यासाठी ते महत्त्वपूर्ण असू शकतात याव्यतिरिक्त, खेळाच्या कामगिरीसाठी पुनर्वसन फायदेशीर ठरू शकते कारण लवचिकता, हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी सहनशक्ती आणि स्नायूंची ताकद आणि सहनशक्ती एकत्र किंवा एकत्रितपणे जवळजवळ कोणत्याही खेळात आवश्यक असते.

आंतरराष्ट्रीय स्पर्धामध्ये आरोग्य सेवा

आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धामधील रोग आणि दुखापतींच्या पॅटर्नचा अभ्यास टीम फिजिशियनला इतर गोष्टींबरोबरच, क्रीडा प्रतिनिधींसोबत प्रवास करणाऱ्या आरोग्य सेवा संघाची रचना, आरोग्य सेवा देण्यासाठी आवश्यक उपकरणे आणि वैद्यकीय पुरवठा, पुनर्वसन सेवा, एका ऑलिम्पिक गावात, सर्वात सामान्यपणे वापरलेली आणि परवानगी असलेली औषधे आणि पुनर्वसनासाठी आवश्यक थेरपी पद्धती अॅथलीट्स आणि स्पर्धांची संख्या वाढत असल्याने आणि नवीन वाहतूक पद्धती प्रवास सुलभ करतात, आरोग्य व्यावसायिकांना

विविध पर्यावरणीय परिस्थिती, रोगजनक आणि मागणी असलेल्या प्रशिक्षण पद्धतीच्या संपर्कात असलेल्या प्रवासी एथलीटच्या गरजा पूर्ण करण्याचे आव्हान करण्यात येते. जरी प्रवासी एथलीट्समध्ये श्वसन आणि गॅस्ट्रो इंटेस्टाइनल ट्रॅक्टचे विकार खूप सामान्य आहेत आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेदरम्यान विकृतीचे मुख्य कारण म्हणजे मस्क्युलोस्केलेटल सिस्टमला झालेली जखम, मस्क्युलोस्केलेटल प्रणालीवर परिणाम करणाऱ्या पाच सर्वात सामान्य दुखापती किंवा विकार यांचा समावेश होतो. प्रथम डिग्री स्ट्रेन, टेडिनाइटिसटेंडिनोसिस, कट्युशन मायोसिटिस आणि प्रथम डिग्री स्प्रेन या सर्व निदानाचा तीव्र अवस्थेतील लक्षणे नियंत्रित करण्यासाठी आणि फिजिओ तार्किक आणि कार्यात्मक क्षमता पुनर्संचयित करण्यासाठी पुनर्वसन हस्तक्षेपांचा फायदा होऊ शकतो.

वरील अभ्यासात, शारीरिक उपचार पद्धती (कोल्ड पॅक, हॉट पॅक, अल्ट्रासाउंड ट्रान्सक्युटेनियस इलेक्ट्रिकल स्टिम्युलेशन, मसाज, उपचारात्मक व्यायाम) यासारख्या सामान्य पुनर्वसन हस्तक्षेपांची आवश्यकता असते अशाप्रकारे बऱ्याच जखमांना तीव्र स्वरूपात वर्गीकृत केले जाऊ शकते उच्च कार्यक्षमता असलेले खेळाडू अनेकदा दुखापतीची लक्षणं आणि चिन्हे असताना देखील प्रशिक्षण देणे आणि स्पर्धेत भाग घेतात आणि महत्त्वाच्या स्पर्धामध्ये भाग घेण्यासाठी दुखापतीचे योग्य उपचार आणि पुनर्वसन करण्यास विलंब करतात. अशा प्रकारे, सुरुवातीच्या केलेल्या दिरंगाईनंतर काही जखमी खेळाडूंना योग्य पुनर्वसन मिळाले नाही, असा अंदाज लावणे योग्य आहे.

निष्कर्ष

क्रीडा दुखापतीच्या महामारीविज्ञानाचा अभ्यास पुनर्वसनासाठी तितकाच मौल्यवान असू शकतो जितका प्रतिबंध करण्यासाठी आहे. पूर्वीच्या दुखापतीचे पुनर्वसन पूर्ण न झाल्यामुळे अनेक दुखापती होऊ शकतात. खेळाडूंच्या दुखापतीशी संबंधित जोखीम घटक समजून घेणे पुनर्वसन धोरणाच्या डिझाइनमध्ये मदत करू शकते. ज्यामुळे दुखापतीची घटना आणि तीव्रता कमी होते. पुनर्वसन तत्वे क्रीडा इजा क्लिनिकमध्ये लागू केली जाऊ शकतात. प्रत्येक क्रीडा वैद्यक व्यवसायी या तत्त्वाशी परिचित असले पाहिजे आणि ते खेळाडूसह

त्याच्या कामात लागू केले पाहिजेत.

अशास्त्रिने खेळातील खेळाडूच्या दुखापतीवर सुरुवातीपासून नियंत्रण ठेवल्यास दुखापतींच्या घटना आणि त्याची तीव्रता यावर नियंत्रण ठेवता येऊ शकते. परिणामतः त्यांचे पुनर्वसन करणे सोपे होते.

संदर्भसूची :-

DeHaven, K.E. & Lintner, D.M. (1986) Athletic injuries: comparison by age, sport, and gender. American Journal of Sports Medicine.

Frontera, W.R., Micheo, W.F., Aguirre, G., RiveraBrown, A. & Pabon, A. (1997) Patterns of disease and utilization of health services during international sports competitions. Archivos de Medicina del Deporte.

Frontera, W.R., Micheo, W.F., Amy, E. et al. (1994) Patterns of injuries in athletes evaluated in an interdisciplinary clinic. Puerto Rico Health Sciences Journal.

Holder-Powell, H.M. & Rutherford, O. (1999) Unilateral lower limb injury: its long-term effects on quadriceps, hamstring, and plantarflexor muscle strength. Archives of Physical Medicine and Rehabilitation.

Knapik, J.J., Bauman, C.L., Jones, B.H., Harris, J.M. & Vaughan, L. (1991) Preseason strength and flexibility imbalances associated with athletic injuries in female collegiate athletes. American Journal of Sports Medicine.

Matheson, G.O., Macintyre, J.G., Taunton, J.E., Clement, D.B. & Lloyd-Smith, R. (1989) Musculoskeletal injuries associated with physical activity in older adults. Medicine and Science in Sports and Exercise.

Van Mechelen, W. (1993) Incidence and severity of sports injuries. In: Sports Injuries: Basic

Principles of Prevention and Care (Renström, P.A.F.H., ed.). Blackwell Scientific Publications. Oxford.

□□□

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-2

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-2

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editor

Dr. Mrityunjay Singh

Dr. Yashwant Patil

Co-Editor

Dr. Anilkumar Karwande

Dr. Parveen Kumar

Dr. Amit Tembhurne

Editorial & Advisory Board

Dr. Ghanshyam Makkasare

Dr. Pravin Lamkhade

Dr. Saurabh Mohod

Dr. Sudhir Sahare

Dr. R A Maske

Dr. Anmol Gandhe

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effect Of Stretching Exercises On Flexibility Of Volleyball Players Prof. Madhavi Mardikar	1-3
2	The Role Of Health In Personality Development Dr. Alka Anil Thodge	4-5
3	Effects Of Dance Aerobics On Leg Strength Of College Girls Dr. Rajani Murkute , Dr. Saurabh Mohod , Mr. Ankush Ghate	6-8
4	Psychological Wellbeing for Healthy Livelihood Dr. Shashank G. Nikam , Dr. Prakash M. Chopade	9-11
5	A Comparative Study of Knowledge Between Male and Female Taekwondo Coaches of Nagpur City Pravin S. Deulkar	12-13
6	The Study Of The Use Of Technology In Sports And The Impact Of Technology On Cricket Dr. G. Ramchandra Rao	14-17
7	Women In Sports Dr Seema. M. Harde	18-21
8	Injury Rehabilitation in Sports by First aid training Dr. Manojkumar M. Varma	22-25
9	Role of Sports Psychology in Games Dr. Dinesh Kumar Kimta	26-27
10	Use of Information Technology in Sports Performance Chandramohan Singh Bisht, Bhimrao Pawar, Romi Bisht	28-30
11	Yoga And Meditation: Nourishing Mental Health And Wellness DR. Chandrajit B. Jadhav	31-33
12	Significant Role Of Sports Nutrition: Nourishment In Health Dr. Sangita N. Lohakpure	34-37
13	Physical Education And Sports Science: Future Innovations And Development Dr. Satender Balwant. Singh	38-40
14	The Study Of The Use Of Technology In Sports And The Impact Of Technology On The Football Matches Dr. B. V. Shrigiriwar	41-44
15	Barriers To Women Participation In Sport And Physical Activity Mamta Singh Rathour , Dr. Vivek P Gulhane	45-47
16	A Comparative Study Of Mental Health Status Of Working And Non-Working Women Vimal Singh , Dr. Vivek P Gulhane	48-49
17	Psychological Skills Training key to success in Sports Jigmat Dachen , Ujwala Koche	50-54
18	Sports management in physical education Dr. Rahul Madhukarrao Rode	55-56
19	Women in Sport Dr. Naresh P. Borkar	57-61
20	Different Types of Doping Drugs in Sports Dr. Sanjay R. Agashe , Dr. Sarang S. Khadase	62-64
21	Nutrition in Sports Dr. Jayant A. Burade	65-68
22	Sports Management Environment: Trends And Development Kuldeep R. Gond	69-72
23	Yoga And Meditation: Mental And Physical Health Dr. Vijay E. Somkuwar	73-78
24	The Dope on Doping in Indian Sports Dr. Pravin Gopalrao Patil	79-83
25	The Study of The Changing Nature Of Career Opportunities In Sports Dr. Avinash Titarmare	84-87
26	Nutrition and Sports: Enhancing Better Performance of Athletes Dr. Naresh Bhojar	88-90

27	Physical Education And Sports Environment: Promoting Social Values Among Youngsters Dr. Jaya John Chackuparambil	91-93
28	The Role Physical Education And Sport Achieving The Sustainable Development Goals Prof. Dr. Vinod Marotrao Bali	94-96
29	Physical Education And Sports: Trends And Challenges In Present Era Dr. Pravin Lamkhade	97-99
30	Women In Sports: Sports Leadership And Challenges Dr. Jaikumar G. Kshirsagar	100-102
31	Effect of doping in sports Dr. Dilip N. Tabhane	103-104
32	Importance of Sports Management Dr. Sachin H Chaple	105-106
33	Role of Sports Nutrition For Better Sports Performance Dr. Prashant Bambal	107-109
34	Sports Management: Significance And Career Opportunities Dr. Indrajit Basu	110-113
35	Use of Information Technology in Sports Dr. Suresh J. Mohatkar	114-116
36	Career Opportunities In Sports Asstt. Prof. Subhash S. Dadhe	117-120
37	Tennis Elbow Problems in Student-Athletes: More than Just Tennis Junaid Ahmad Parrey, Arish Ajar	121-124
38	Feminist Movement Through Physical Education And Sports Dr. Archana M. Falke	125-128
39	Relationship Between the Strength and Steadiness of Handball Players Vaibhav Kiranrao Zanzad	129-132
40	Women In Sports Dr. Meena Narayanrao Balpande	133-137
41	Psychology: Job And Worker Analysis Dr. Ashwani Kumar	138-139
42	Comparative Study of Anxiety Among Netball Players Of Nagpur District Dr. Amit Temburne	140-142
43	A Comparative Study Of Speed In High School Boys Of Umred And Nagpur Taluka. Prof. Arti P. Khewale	143-144
44	Effect Of Asanas On The Selected Physical Fitness Components Of College Level Students Dr. Ramprakash C. Borban	145-146
45	A Comparative Study of Emotional Intelligence of University and College Level Kabaddi Players of Gadchiroli, Maharashtra Dr. Sandeep B. Satao	147-148
46	Effect of Plyometric Exercises on the Agility and Flexibility of College Level Students Dr. Jitendra Thakur	149-150
47	A Comparative Study of Fracture And Dislocation Injuries Among Football And Hockey Players. Dr. Parveen kumar	151-152
48	Study Of Socio-Economic Status Of Karateplayers Dr. Sudhir sahare	153-154
49	A Comparative Study Body Composition of Kabaddi Players. Dr. Sunil Chaturvedi	155-156
50	Effect of Selected Yogic Asanas On Flexibility Of College Women Students Dr. Amit Temburne, Dr. Bharti Kale	157-159
51	Facilities provided to women in sports as compared to that of men Dr. Savita Bhojar	160-161
52	Agro-Tourism A New Way Of Farmers Economic Development In Maharashtra Dr. Hemant Verma	162-164

53	क्रीडा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी— एक दृष्टी	डॉ. प्रा. वसंत निनावे	165-167
54	भारतातील क्रीडा क्षेत्रातील महिला खेळाडूंच्या योगदानाचे अध्ययन	डॉ. भुषन तू. फुंडे	168-171
55	क्रीडा मानसशास्त्राचे खेळाडूंच्या जीवनातील योगदान	प्रा. डॉ. आदित्य किशोर सारवे	172- 174
56	A Comparative Study of Selected Health Related Physical Fitness between National and State level Judo Players.	Pankaj patil , Dr. Minakshi Pathak	175-178
57	Comparision Of Reaction Time Of Children Of Different Age Groups	Yashbir Singh	179-181
58	Sports Injuries Faced By Players: Challenges And Growth	Dr. Mohammed Ajaz Sheikh	182-184
59	Genetics In Sports	Balmukund B.Kayarkar	185-186
60	Socio-Economic Status And Its Impact On The Personality Traits Among Softball Players	Mr. Kuwarjeet Singh Sehgal	187-190
61	The importance of information technology in the field of sports and physical education: A study	Sajad Ahmad Dar , Dr Vivek P. Gulhane	191-194

Effect Of Stretching Exercises On Flexibility Of Volleyball Players

Prof. Madhavi Mardikar

Head, Institute of Science, Nagpur

Corresponding Author- Prof. Madhavi Mardikar

DOI- 10.5281/zenodo.7543807

Abstract

The purpose of the study was to determine the effect of stretching exercises on flexibility of Volleyball players. For the study research scholar selected twenty women volleyball players at the age of 20 years and divided into two groups experimental group (N=10) and control group (N=10). Flexibility was measure with the help of Sit and Reach Test. Experimental group was participated in the stretching exercises. The finding of the statistical analysis revealed that there was significant difference between the mean of pre and post-test of experimental group and control group. Experimental group was significantly improving the flexibility because of participation in stretching exercise.

Keywords: stretching exercise, flexibility, Sit and Reach Test.

Introduction

Joints flexibility can be improved by exercises. Physical exercise is a bodily activity that can enhances the physical fitness and overall health of an individual. Exercises can be performed for growth and development, weight loss, strengthening muscle, cardiovascular endurance etc. Stretching is frequently included in the warm-up routine for volleyball, one of the sports where it is practised. High vertical jumps and quick movements used to cover ground during volleyball matches are seen as being of paramount importance and are closely related. Because volleyball players typically travel distances between 4.5 to 9 metres throughout a game, compared to other sports, sprinting and acceleration are crucial skills for a successful volleyball player.

A joints or a group of joints' absolute range of motion is referred to as flexibility. It also refers to the length of the muscles that cross the joint to cause bending motions or movements. Individuals range in their levels of flexibility, especially in terms of the length of their multi-joint muscles. With stretching being a popular exercise component to maintain or enhance flexibility, flexibility in various joints can be increased to a certain extent by exercise. The development of general strength, power, flexibility,

coordination, and agility through training, practise, and appropriate exercise is crucial for the development of players' skills and methods and is essential for achieving their full potential.

In order to increase the muscles' perceived suppleness and achieve a comfortable degree of muscular tone, stretching is a sort of exercise that involves situating particular body parts in a way that lengthens and consciously flexes muscles. Stretching exercise increases flexibility and range of motion overall.

Statement of the problem

This study was undertaken to know the “effects of stretching exercises on flexibility of Volleyball players.”

Purpose of the study

The purpose of the present study was to evaluate the effects of stretching exercise on flexibility of Volleyball players.

Significance of the study

The research on the “stretching exercises” in Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur jurisdiction up – till now was very meagre. Hence, it was very imperative to conduct research in this field.

Objectives

To study the effects of stretching exercises on flexibility of Volleyball players.

Hypothesis

It was hypothesized that stretching exercises significantly improve flexibility of Volleyball players.

Delimitations

The present study was delimited in the following aspects:

1. The study was delimited to 20 volleyball players.
2. The study was delimited to women players only.
3. The subjects for the present study were randomly selected.
4. The subjects were divided into two groups: experimental group (N = 10) and control group (N =

Limitations

The present study was limited to the following aspects:

1. Dietary habits of experimental group and control group were not under control of the researcher.
2. Daily activities of the participants were not control.
3. No restrictions were imposed upon the other physical activities of experimental group and control group subjects.

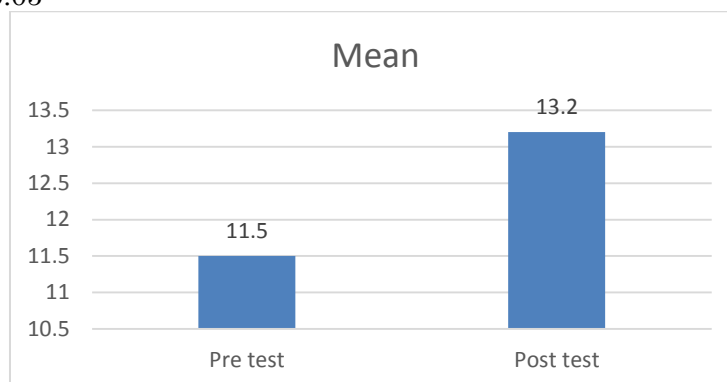
Methodology

For the present study twenty Volleyball players were randomly selected at the age group of 20 years as subjects of the

Table 1. Showing the pre test and post test score of flexibility of the Experimental Group.

Experimental Group	N	Mean	SD	MD	t ratio	Table value of t ratio
Pre test	10	11.5	1.43	1.7	3.5	2.26
Post test	10	13.2	1.13			

Significant at level 0.05

Graph No. 1. Bar graph showing the Pre test and post test means of Experimental Group of flexibility.

Table 2. Showing the pre test and post test score of flexibility of the Control Group.

Control Group	N	Mean	SD	MD	t ratio	Table value of t ratio
Pre test	10	11.1	0.99	0.3	0.8	2.26
Post test	10	10.8	0.91			

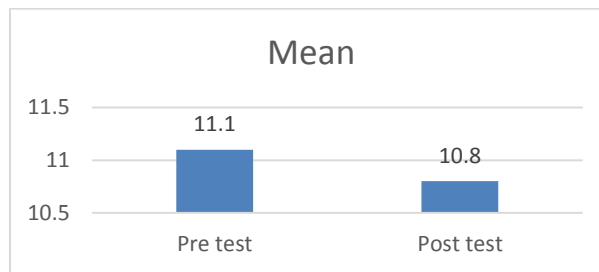
Significant at level 0.05

study. The randomly selected subjects were divided into two groups' i.e. experimental group and control group. The independent variables in the present investigation were the stretching exercises and the dependent variable in the present investigation was flexibility.

Flexibility was measured with 'Sit and Reach Test'. The subjects were given a treatment of one hour duration for five days per week for three months. The first ten minutes were given to warm up of the subjects and forty minutes for treatments and the last ten minutes for cool-down. The subjects were administered with stretching exercises i.e. Reclined spinal twist, seated side stretch, lateral neck stretch, shoulder stretch, hamstring stretch, quad stretch, and sitting knee to chest lift.

Analysis of data and interpretation of the result

Analysis of data and interpretation of the result was done by using the mean and standard deviation. Comparative analysis was done by using t ratio. The level of significance was kept at 0.05 levels. It was hypothesized that there will be significant changes in the flexibility of Volleyball players if they do regular stretching exercises.

Graph No. 2. Bar Graph showing the pre test and post test means of Control group of flexibility.

Discussion of findings

1. The initial mean value of flexibility was measured with the help of Sit and Reach Test of experimental group of pre test was 11.5. The final mean value of flexibility of experimental group of post test was 13.2. Thus, the resultant mean difference of pre test and post test were 1.7. Experimental group was found statistically significant. The value of 't' ratio was 3.5 this value was significant at 0.05 level because the value of 't' ratio was greater than 2.26.
2. The initial mean value of flexibility was measured with the help of Sit and Reach Test of Control group of pre test was 11.1. The final mean value of flexibility of Control group of post test was 10.8. Thus, the resultant mean difference of pre test and post test were 0.3. Control group was not found statistically significant. The value of 't' ratio was 0.8 this value was not significant at 0.05 level because the value of 't' ratio was smaller than 2.26.

Conclusions

It was concluded that the current study demonstrates that when used for a total of three months, five times per week, stretching exercises had a positive impact on flexibility of Volleyball players. It was proved that medicine stretching exercises was improve flexibility of Volleyball players. The study shows that the statistically significant difference in the mean difference of flexibility of experimental group and there was no statistical difference found in flexibility of control group the probable reason may due to no participation in stretching exercises.

References:

1. Barrow, Harold M., Principles of Physical Education, Lea and Fabiger, Philadelphia, 1983.
2. Kansal, Devinder K., Textbook of Applied Measurement, Evaluation and Sports Selection, Sports and Spiritual Science Publication, New Delhi, 1996.

3. Khan Muneer Aslam', "Effect on flexibility of volleyball players by some selected exercises", European Journal of Physical Education and Sport Science, Volume 2, Issue 3, 2016.
4. Les Day N. "The effect of three selected training programme on running speed" completed research in Health, Physical education and recreation, vol.6 no.2 (1964) Research Quarterly, 28, March 1953.
5. www.fitnessstrainingforlife.com

The Role Of Health In Personality Development

Dr. Alka Anil Thodge

Director, Dept. of Physical Education

Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa Tah- Kalmeshwar, Dist- Nagpur

Corresponding Author- Dr. Alka Anil Thodge

Email – alka31at@gmail.com

DOI- [10.5281/zenodo.7543836](https://doi.org/10.5281/zenodo.7543836)

Introduction: After the Pandemic everyone wants to be healthy and appear as a good person in the society with respect to physical standers, mental toughness, socially accepted and having the social awareness, and emotionally stable to complete the task very smartly and effectively irrespective of his/her economical status. Here the health of the individual plays a main role to appear as a good personality.

The personalities which are in good physical and mental health are more likely to develop positive personality traits, such as altruism, ambition, optimism, and compassion. When more people possess these positive traits, our entire society benefits. Health is also an inalienable human right according to the Universal Declaration of Human Rights, as **good health allows people to reach their full potential, children to be better able to learn, workers to be more productive and parents to care for their children better**. Our personalities play such an important role in determining our behaviors and habits, so it is little wonder that personality type has a connection to your health. Personality development means grooming one's personality. It is not about changing personality; it is about polishing and refining an individual's personality.

Everyone in life will come across people with different personality traits, everywhere. Some of them are extrovert and confident while the number of shy and introvert persons are also a lot. Like millions of women and men around, you might be worried about issues faceting your health and take numerous measures to ensure you stay healthy. **Being confident about who you are and what you are doing** is the most important tip for personality development. Never doubt your capabilities and if there is something you need to work upon then put in all the effort so you can come over your fears and gain confidence.

Personality is the characteristic thoughts, feelings, and behaviors distinctive to every person. It is relatively stable throughout life, and is shaped by both nature and nurture. There are limitless combinations of genetic inheritance and life experiences, resulting in the uniqueness of personality. One of the many contributors to personality is health care. Health care encompasses both

nature and nurture, as it deals with health related to genetic inheritance as well as health related to our experiences. When considering Maslow's hierarchy of needs as a theory of personality development, health care is a basic need, specifically a physiological need and a security need. When basic needs are unmet, personal growth is extremely difficult; making it nearly impossible to meet one's full potential. Access to quality health care encourages positive personality development.

Research indicates that **personality-health mechanisms include health behaviors, social relationships, and trauma**. These trait-related experiences have a biological impact that ultimately affects health, including disrupting the stress response and the immune system. When it comes to your professional growth and career development, a majority of us focus on mastering our strengths and extending our skill sets, to create an impressive personal profile. The most important factors for establishing optimum health. Studies

indicate that the following five factors make the biggest difference in overall health and wellness: **1) diet; 2) rest; 3) exercise; 4) posture; and 5) avoiding the use of alcohol, drugs and tobacco.**

Mainly there are the 5 characteristics of health:

- Is free from sickness and diseases.
- Shows no unnecessary anxiety.
- Has self- confidence.
- Has organs and organ system which are healthy and function properly.
- Is free from social and mental stress.

Which shows the individual is obtaining the optimum health status and leading his/her life at its fullest. One must adopt the following good habits to develop the health as well to shape the sound personality.

Adopt a Routine

Eat Healthy

Move Out of Your Comfort Zone

Do More of What Makes You Happy

Make a Wise Use of Your Time

As we develop the good habits and try to follow certain routine, some of the factors directly or indirectly affect the health and personality of the individual. So one must be very careful while shaping the personality.

Heredity.

- Quality of the Environment.
- Random Events.
- Health Care.
- Behaviors You Choose.
- Quality of your Relationships.
- Decisions You Make.

Stress, anger, [anxiety](#) and similar feelings impact how certain body functions run. A relaxed state of mind also has an impact on health and the same is true about depressed mindset and anxiety. Stress, anxiety and depression tend to take a toll on cardiac health.

Conclusion: Every individual has an right to stay healthy and build his/her personality. Its not a one day orocess or take a tablet and buitl your personality it's a continuous process. Here all the physical, mental, social, emotional parameters are reflected to take the proper shape. According to social cognitive theory, personality formation occurs **when people observe the behaviors of others**. This leads to adaptation and assimilation, particularly if those behaviors are rewarded. The behavior that comprise a person's unique adjustment to life,

References:

1. <https://www.verywellmind.com/how-personality-type-affects-health-4153786>
2. <https://www.google.com/search?q=role+of+health+in+personality+development&rlzhttps://www.google.com/search?q=role+of+health+in+personality+development&rlz>
3. <https://www.123helpme.com/essay/How-Health-Care-Affects-Personality-Development-222324>
4. <https://tech.co/news/healthy-lifestyle-personal-development-2017-08>
5. <https://unique2brilliance.com/personality-development/personality-development-importance/>

Effects Of Dance Aerobics On Leg Strength
Of College Girls

Dr. Rajani Murkute¹ Dr. Saurabh Mohod² Mr. Ankush Ghate³

¹Assistant Professor, Nagpur SharirikShikshan
Mahavidyalaya, Nagpur, Maharashtra.

²Assistant Professor, RTMNU'S Bar.S.K.Wankhede College Of Education Nagpur.

³Dr.M.W.P.W.S.Arts,Commerc and Science College,Tekanaka Nagpur.

Corresponding Author- Dr. Rajani Murkute

DOI- 10.5281/zenodo.7543850

Abstract

The purpose of the study was to study the effects of dance aerobics on leg strength of college girls. For the study twenty subjects in the age of 19 to 21 years were selected and divided into two groups. Experimental group (N = 10) performed dance aerobics for six days per week for a duration of three months and control group (N = 10) was not participated in dance aerobics. Leg strength was assessed with Roger's Strength test. The result of the study showed that the dance aerobics significantly improved the leg strength of experimental group.

Key words : Dance Aerobics, Leg strength.

Introduction

It is fact that air, water and sound pollution are on an increase and they are the grave consequences of scientific and technological advancements as well as industrialization and urbanization. Air is what is needed; and is the vital aspect of human life. The air we breathe has not only life supporting properties but also life damaging properties. Under ideal conditions the air we inhale has qualitative and quantitative balances that maintain well being of human species. But, when the balance among the air component is disturbed, or in other words, if it is polluted it may affect human health. It is due to air pollution that a large number of people are facing and suffering from lung and heart related diseases; the cardio-respiratory diseases. People are suffering due to less/decreased oxygen in their bodies.

Air pollution affects metabolic process, pulmonary gas exchange and oxygen transport. Enzyme problems, cardio-respiratory disease, hematological changes, alter lung function growth, free radical, digestive malfunction and cellular and changes in DNA, RNA and protein synthesis.

Another purely modern illness people are suffering from is less hemoglobin in their blood that is anemic condition. This is definitely due to less iron but also due to less

oxygen uptake- oxygen uptake is a very important aspect of breathing particularly inhaling and in turn respiration. Proper respiration and oxygen uptake is an extremely important aspect of cardiovascular and cardio respiratory fitness and in turn over all physical fitness. For the solution of this typical problem aerobic exercises are like remedies and health providers.

As defined by the United State President's Council on Physical Fitness and Sports, "the ability to carry out daily tasks with vigor and alertness without undue fatigue, with ample energy to enjoy leisure time pursuits and to meet unforeseen emergencies".

Several research scholars have conducted research on the benefits of dance aerobics in the foreign countries. However, scanty research has been done on this in India. Hence, the research scholar has decided to conduct a research on the effects of dance aerobics on leg strength of college girls.

Statement of the problem

This study was undertaken to know the "effects of dance aerobics on leg strength of college girls."

Purpose of the study

The purpose of the present study was to evaluate the effects of dance aerobics on leg strength of college girls.

Significance of the study

The research on the “dance aerobics” in Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur jurisdiction up – till now was very meager. Hence, it was very imperative to conduct research in this field.

Objectives

To study the effects of dance aerobics on leg strength of college girls.

Hypothesis

It was hypothesized that dance aerobics significantly improve leg strength of college girls.

Delimitations

The present study was delimited in the following aspects:

1. The study was delimited to twenty collegiate women students only.
2. The study was delimited to Nagpur jurisdiction only.
3. The subjects for the present study were randomly selected.
4. The subjects were divided into two groups: experimental group (N = 10) and control group (N = 10).

Limitations

The present study was limited to the following aspects:

1. Dietary habits of experimental group and control group subjects were not under control of the researcher.
2. Daily activities of the participants were not control.

3. No restrictions were imposed upon the other physical activities of the participants of experimental group and control group.

Methodology

For the present study twenty subjects at the age group of 19 to 21 years, were randomly selected. The randomly selected subjects were divided into two groups' i.e. experimental group and control group. The independent variables in the present investigation were the dance aerobics and the dependent variable in the present investigation was leg strength.

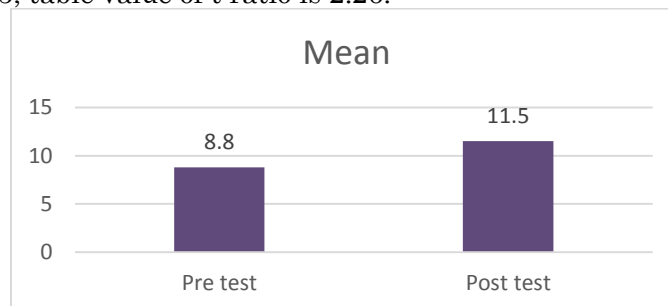
Leg strength was measured with 'Roger's Strength Test'. The subjects were given a treatment of one hour duration for six days per week for three months. The first ten minutes were given to warm up of the subjects and forty minutes for treatments and the last ten minutes for cool-down. The subjects were administered with dance aerobics.

Analysis of data and interpretation of the result was done by using the mean and standard deviation. Comparative analysis was done by using t ratio. The level of significance was kept at 0.05 levels. It was hypothesized that there will be significant changes in the leg strength of college girls if they do regular dance aerobics.

Table 1. Showing the pre test and post test score of Leg Strength of the Experimental Group of College girls.

Control Group	N	Mean	SD	MD	t ratio
Pre test	10	8.8	0.92	2.7	9
Post test	10	11.5	1.43		

Significant at level 0.05, table value of t ratio is 2.26.

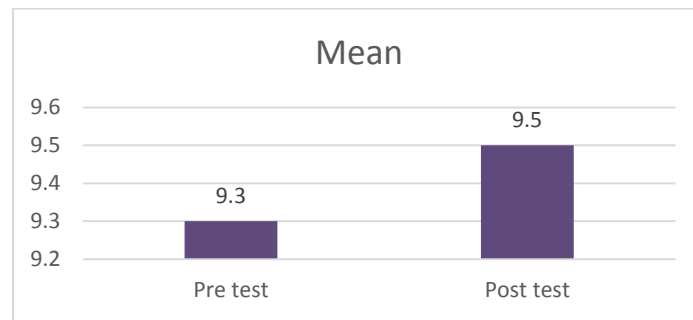

Graph No. 1. Bar graph showing the Pre test and post test means of Experimental Group of Leg strength

Table 2. Showing the pre test and post test score of Leg Strength of the Control Group of College girls.

Control Group	N	Mean	SD	MD	t ratio
Pre test	10	9.3	0.95	0.2	0.56
Post test	10	9.5	0.70		

Significant at level 0.05, table value of t ratio is 2.26

Graph No. 2. Bar Graph showing the Pre test and post test means of Control group of Leg strength sedentary life styled women of India, household women of India and so on

Discussion of findings

Observation 1 shows statistical significant difference in the mean difference of leg strength of experimental group. The probable reason may be due to regular participation in dance aerobics.

Observation 2 shows no statistical significant difference in the mean difference of leg strength of control group. The probable reason may be due to non participation in dance aerobics.

Conclusion

The result of the study concluded that a three weeks dance aerobics enhances the leg strength of college girls. Similar research can be carried out with a view to study the effects of dance aerobics on leg strength of college girls for the duration of more than three months for different durations on women of different age groups. Similar research work can be carried out with view to study their effects on adolescent girls, women of different age groups, players, non-players,

References:

1. Barrow, Harold M., Principles of Physical Education, Lea and Fabiger, Philadelphia, 1983.
2. Bucher, Charles A. and Wuest, D., Foundation of Physical Education and Sport, St. Louis; L. V. Mosby, 1987.
3. Kansal, Devinder K., Textbook of Applied Measurement, Evaluation and Sports Selection, Sports and Spiritual Science Publication, New Delhi, 1996.
4. Kamlesh, M. L., Physical Education: Facts and Foundations, PB Publication (Pvt) Limited, Faridabad, Haryana, 1991.
5. Lincoln, Bryden, Stability Ball Exercises, Online Published March 2009.
6. www.aerobics-exercise.com
7. www.fitnessstrainingforlife.com

Psychological Wellbeing for Healthy Livelihood

Dr. Shashank G. Nikam¹ Dr. Prakash M. Chopade²

¹Director of Physical Education & Sports Vidyabharti College, Seloo, Wardha

²Director of Physical Education & Sports G. S. College of Commerce, Wardha

Corresponding Author- Dr. Shashank G. Nikam

Email: shashanknikam2@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7543869

Abstract

The purpose of this study was to know how the importance of psychological well being and its dimensions. Psychological science is an academic and applied discipline including the scientific study of mental processes and behaviour. The word 'psychology' is derived from the two Greek words 'psyche' and 'logos', wherein psyche means the soul or mind, and the meaning of logos is to talk about, or science or study. Thus, the literal meaning of psychology is termed as the science or study of soul or mind. Rudolph Goclenius used the word 'psychology' for the first time as a study of the mind. As the word mind could not be understandable clearly, questions arise: what is mind? How can it will be studied? And consequently, this view was also rejected. Many psychologists tried hard to understand the human actions and thoughts, and to disentangle the body, soul dichotomy. Psychology also stated as the application of various knowledge to human activity, including individuals' daily lives activities and the mental wellness. Psychologically well being is more than just to be free of distress and mental problems. Psychological wellbeing can be proposed in a complex 6-dimensional model, i.e. Autonomy, Purpose in Life, Positive Relations, Personal Growth, Environmental Mastery, and Self-Acceptance. In conclusion we can say that holding positive attitudes toward oneself and others emerges as a central characteristic of positive psychological functioning. Many research attributed that psychological wellbeing and health at older ages is at an early stage. Health care systems and every individual should be concerned not only with illness and disability, but with supporting methods of improving positive psychological states so that each and every individual should be healthy.

Keyword: Psychological well being, Autonomy, Purpose in Life, Positive Relations, Personal Growth, Environmental Mastery, and Self-Acceptance

Introduction

Psychological science is an academic and applied discipline including the scientific study of mental processes and behaviour. Psychology also stated as the application of various knowledge to human activity, including individuals' daily lives activities and the mental wellness. A psychologist focuses such phenomena as perception, cognition, emotion, personality, behaviour and interpersonal relationships. Some psychologists also stated that it is the study of unconscious mind.

The word 'psychology' is derived from the two Greek words 'psyche' and 'logos', wherein psyche means the soul or mind, and the meaning of logos is to talk about, or science or study. Thus, the literal meaning of psychology is termed as the science or study

of soul or mind. They believed that soul was conscientious for a variety of mental activities such as learning, thinking, feeling etc. It was believed that soul was the quintessence or right being of an organism or life. As the relation of soul to the body and the functions of soul could not be explained, afterwards some philosophers tried to define psychology as a science of mind.

Rudolph Goclenius used the word 'psychology' for the first time as a study of the mind. As the word mind could not be understandable clearly, questions arise: what is mind? How can it will be studied? And consequently, this view was also rejected. Many psychologists tried hard to understand the human actions and thoughts, and to disentangle the body, soul dichotomy.

In the mid of 1800 century, two

German scientists Muller and Helmholtz established that the physical processes underlying mental activity could be studied scientifically. Wundt tried to understand the 'conscious mind' by categorizing the mental processes as sensation, perception, and reaction time etc. In to their basic elements and to analysis their inter-relationships through a method called introspection. This approach did not find much favour and was rejected for not taking into account sub-conscious and un-conscious activities of mind, and the introspection method also proved to be the most subjective and unscientific method. These problems prompted John B. Watson and his followers to concentrate on the observable aspect of behaviour in order to know the mind, and lastly psychology came to be defined as "science of behaviour".

Wellness is an active process of becoming aware of oneself and making choices toward a healthy and active life. Wellness is more than being free from illness or diseases; it is a dynamic process of change in growth and development.

The National Wellness Institute stated wellness as "a conscious, self-directed and evolving process of achieving full potential."

Psychological well-being is simultaneously the absence of the embarrassing elements of the human experience – depression, anxiety, anger, fear – and the presence of enabling ones – positive emotions, meaning, healthy relationships, environmental mastery, engagement, and self-actualization. Psychological wellbeing is above and beyond the absence of psychological illness and it considers a broader spectrum of constructs than what is traditionally conceived of as happiness. A person suffering from mental disorders can hardly experience psychological wellbeing.

Psychological well being and its dimensions

Psychologically well being is more than just to be free of distress and mental problems. Psychological wellbeing can be proposed in a complex 6-dimensional model, i.e. Autonomy, Purpose in Life, Positive Relations, Personal Growth, Environmental Mastery, and Self-Acceptance.

Autonomy: Autonomy is the ability to resist social pressures and to make one's to take his own decisions. There is considerable emphasis on such qualities as self-determination, independence, and the

behavior. The fully functioning of an individual is described as having an internal locus of evaluation, whereby one does not look to others, but evaluates oneself by his personal standards. Individuation is observed to involve a deliverance from convention, in which an individual no longer clings to the collective fears, beliefs, and laws of the masses. The process of turning inward in the later years is also seen by life-span development at least to give the person a sense of freedom from the norms governing everyday life.

Purpose of life: Purpose in life means that one's life is purposeful and meaningful. Mental health can be defined as it includes beliefs that give one the feeling that there is purpose and meaning to life. The life-span development theories refer to a variety of changing purposes or goals in life, such as being productive and creative or achieving emotional integration in later life.

Positive relationships: The third dimension of well-being is positive relationships and it is the ability to have warm, satisfying and trusting relationships with others. Many theories has been propounded which emphasize the importance of warm, trusting interpersonal relations. The ability to love with others is viewed as a central component of mental health. Self-actualizers can be stated as having strong feelings of empathy and affection for all human beings and as being capable of greater love, deeper friendship, and more complete identification with others and environment. Thus, the importance of positive relations with others is repeatedly stressed and it is important conceptions of psychological well-being.

Personal growth: Personal growth refers to the individual's sense of continued growth and development as a person as well as openness to new experiences. Optimal psychological functioning not only requires that one achieve the prior characteristics, but also that one are capable to continue to develop one's potential, and develop himself. The need to realize oneself and realize one's potential is the central to clinical perspectives on personal growth. Lifespan theories also give explicit emphasis to continued growth and to facing new challenges to tasks at different periods of life.

Environmental mastery: Environmental mastery, is associated with the capacity to

effectively manage one's life and the surrounding world, The individual's ability to choose or create environments suitable to his or her psychic conditions is the main characteristic of mental health. These theories emphasize one's ability to develop in the world and change it creatively through physical or mental activities. Successful aging also accentuate the extent to which the individual takes advantage of environmental opportunities.

Self acceptance: Self-acceptance can be defined as an individual is able to have a positive evaluation of oneself and one's past life. It is also defined as the essential attribute of mental health as well as characteristic of self-actualization, optimal functioning, and maturity. Lifespan theories also emphasize acceptance of one's self and one's past life.

Conclusion

In conclusion we can say that holding positive attitudes toward oneself and others emerges as a central characteristic of positive psychological functioning. Many research attributed that psychological wellbeing and health at older ages is at an early stage. Health care systems and every individual should be concerned not only with illness and disability, but with supporting methods of improving positive psychological states so that each and every individual should be healthy.

Reference

1. Hettler Bill, "Six Dimensions of Wellness Model" National Wellness Institute, 2019.
2. Steptoe, A., Deaton, A., & Stone, A. A.,. Subjective wellbeing, health, and ageing. Lancet , London, England, 2015.
3. <https://www.robertsoncooper.com/improve-your-resilience/81-resources/key-questions/215-what-is-psychological-wellbeing>
4. <http://www.bhutanstudies.org.bt/publicationFiles/OccasionalPublications/Transforming%20Happiness/Chapter%207%20Psychological%20Wellbeing.pdf>
5. <https://shcs.ucdavis.edu/wellness/what-is-wellness>

A Comparative Study of Knowledge Between Male and Female Taekwondo Coaches of Nagpur City

Pravin S. Deulkar

Director of Physical Education and Sports, Arts and Commerce Degree College Bhandara
Maharashtra

Corresponding Author- Pravin S. Deulkar

Email: pravindeulkar007@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7543881

Abstract

The purpose of this study was to compare male and female Taekwondo coaches on their levels of knowledge about Taekwondo game. Total numbers of 50 taekwondo coaches were selected as the samples for the study from the different taekwondo clubs of Nagpur city. In which 25 were male and 25 female subjects. Both male and female taekwondo coaches were selected, who had at least 5 years coaching experience. For the data collection the teacher made questionnaire was used. There were 30 knowledge-based questions on definitions like taekwondo game history, technique, training, methods, rules and regulation in the questionnaire with multiple choice answers. Descriptive statistics and Independent *t*-test was used as a statistical tool. The result shows that there is significant difference between the knowledge of male and female taekwondo coaches. In conclusion, the male taekwondo coaches were better as compared to female taekwondo coaches and male taekwondo coaches can be more effective in coaching as compare to female taekwondo coaches.

Key Words: Taekwondo. Male Coaches, Female Coaches, knowledge test

Introduction

Taekwondo is one of Korea's most rigorous and scientific traditional martial arts, teaching more than just physical fighting techniques. It is a discipline that teaches us how to improve our spirits and lives by exercising our bodies and minds. Today, it is a global sport with a strong international reputation, and it is one of the Olympic recognised sports. "Tae kwon-Do" refers to the mental preparation and unarmed combat skills used for self-defense and health, involving the skilled use of punches, kicks, blocks, and dodges with the bare hands and feet to quickly destroy the moving opponent or opponents.

How much and how concretely coaching experience or academic background concerning the relative value of different knowledge domains are key problems that need to be investigated. As a result, the goal of this research is to learn more about coaches' perceptions of the usefulness of knowledge in a variety of domains linked to coaching. As we all know, a coach's

knowledge of the game is quite important when it comes to coaching. For example, if a coach has a poor understanding of coaching, he will almost certainly not achieve good outcomes from his players. On the other hand, if the coach is knowledgeable about the game, his players will undoubtedly perform well. In this regard, the scholar wishes to compare the degrees of knowledge held by male and female taekwondo trainers, as well as determine whether male or female coaches possess superior expertise. As a result, the researcher conducted a knowledge test comparison between male and female taekwondo trainers in Nagpur.

Method

This was a survey study that fell under the category of descriptive research. In order to conduct this study, 50 taekwondo coaches were chosen from Nagpur's several taekwondo clubs. A purposive sample strategy was used to choose all of the coaches. With the support of the guide and physical education specialists, including a taekwondo expert and federation member,

the Researcher scholar combed through many relevant literatures and developed the Questionnaire. The results of both male and female taekwondo coaches' knowledge tests

Results

Table 1: Showing the descriptive statistics of male and female taekwondo coaches on knowledge test score

Variables	Subjects	mean	Standard deviation	St. Error Mean
Male Taekwondo Coaches	25	23.000	3.78594	0.75719
Female Taekwondo Coaches	25	20.1600	4.48776	0.89755

Table 2: Showing the comparison of knowledge test (Independent 't' test) between male and female subjects

t	df	Sig.(2-Tailed)	Mean Deference	St. Error Deference
2.419	48	0.019	2.8400	0.17428

To determine the difference in knowledge test scores between male and female taekwondo coaches, an independent sample test was performed. The mean and standard deviation scores on the knowledge test of male and female taekwondo coaches are 23.00 ± 3.79 and 20.16 ± 4.49 , respectively. At the 0.05 level of significance, the computed 't' of knowledge of male and female taekwondo coaches is 2.419, which is significant ($p < 0.05$). The male and female taekwondo coaches differ ($p < 0.05$) significantly.

Discussion

Result of the study shows that there are considerable differences in knowledge between Male and Female Taekwondo Coaches. As a result, the Research hypothesis has been accepted. Male Taekwondo Coaches have a higher level of knowledge than female Taekwondo Coaches, as seen by their mean Knowledge scores. We discovered that there is a considerable gap in knowledge between male and female Taekwondo coaches in this study. The outcome of an independent sample 't' test backs up this conclusion. Nearly all of the male Taekwondo Coaches in the study showed significant differences in responses to certain items on the Knowledge exam as compared to the female caches. However, only a few coaches stated that they lacked knowledge. Male Taekwondo Coaches have a higher level of knowledge than female Taekwondo Coaches, according to the study. Male Taekwondo Coaches appear to be a better option than female Taekwondo Coaches. Male Taekwondo Coaches were

were compared using a t-test, and the results were evaluated and interpretations developed. To test the hypothesis, a level of significance test of 0.05 was used.

found to be more involved and effective than female Taekwondo Coaches.

Conclusion

On the basis of the results obtained in this study following conclusion can be drawn:

1. Male coaches possess superior taekwondo knowledge versus female coaches.
2. There is a considerable difference in knowledge between male and female coaches.

References

1. A J Bradbury and C S Smith(1990)An assessment of the diabetic knowledge of school teachers.Department of Child Health, Alder Hey Children's Hospital, Liverpool
2. Castro,L. (2010). Assessment of First Aid Knowledge and Decision Making of Coaches Youth Soccer. San Jose State University. Retrieved March20,2012 From [http://scholarworks.sjsu.edu/etd_theses/3752/.](http://scholarworks.sjsu.edu/etd_theses/3752/)
3. Charles, A.S.(2002).Taekwondo- The Essential Guide: Taekwondo.New Holland.
4. Corley, G., Litchford, M., Bazzarre, T. L. (1990).Nutrition knowledge and dietary practices of college coaches. Journal of the American Dietetic Association 1990 Vol. 90 No. 5 pp. 705-709.Retrieved march 20,2012
5. Scott,S.(2006).Tuttle Martial Arts: Advanced Taekwondo. North Clarendon.
6. Tedeschi. (2004). Complete WTF Form: Taekwondo.

The Study Of The Use Of Technology In Sports And The Impact Of Technology On Cricket

Dr. G. Ramchandra Rao

Department of Physical Education Dada Ramchand Bakhru Sindhu Mahavidyalaya,
Nagpur

Corresponding Author- Dr. G. Ramchandra Rao

Email: rama_rao2878@yahoo.co.in

DOI- [10.5281/zenodo.7543887](https://doi.org/10.5281/zenodo.7543887)

Abstract:

In the current era, there is a lot of emphasis on the use of technology to maintain transparency and credibility of spectators in sports and its use is also increasing. Looking at various sports, technology in the form of 'Goal Line', 'Replay System', 'Decision Review System' and 'Hawk-Eye' etc. is taking a special place in sports and its development is also being considered. However, a section has also been raising concerns over the increasing role of the third umpire sitting outside the field in sports. This is helpful but a foolproof technology is very important to use properly. Technology has an important role in sports, whether it is used for an athlete's health or in the form of athletes' technique or equipment features. The development of instructional technology has created new opportunities for research in sports. It is now possible to analyze aspects of the game that were previously thought out of reach. In this research paper, the use of technology in sports and the impact of technology on cricket have been studied.

Keywords: Cricket Sport, Technology in Sports, Instructional Technology, Sports Equipment, Protective Gear, E-Sports

Data Collection Method Used for Research:

The research paper has depended on secondary data.

Objective of Research:

- 1) To study the changing nature of cricket.
- 2) To study the use of technology in sports.
- 3) To study the impact of technology on cricket.

Introduction:

Assistive technology in sports is an area of design that is on the rise. Assistive technology is a range of new equipment designed to enable sports enthusiasts, who are disabled, to play. Assistive technology can be used to invent entirely new sports specifically designed for athletes with disabilities. If we don't use the technology available to improve the game, we will be left behind. In the coming times, there will be more use of technology in sports. Not only will broadcasters use technology in sports, but federations will also look for new ways to integrate technology into sports. Now with the advent of the OTT platform, its possibilities have increased. Assistive

technology devices may be simple technology, or they may use highly advanced technology, some of which are even using computers. Assistive technology for sports can be simple or even advanced. Accordingly, assistive technology can be found in sports ranging from local community recreation to the Paralympic Games. Over time more complex assistive technology devices have been developed, and as a result, sports have changed from a clinical therapeutic tool to an increasingly competition-oriented activity.

Technological advances have led to improvements in sports equipment that can enhance performance by both skilled and unskilled individuals. Graphite-made tennis rackets have replaced metal-made tennis rackets which replaced wooden-made rackets years ago. Pole-vaulters using fiberglass poles have jumped to heights that earlier players used wooden poles. Which could only be dreamed of. The technology used in the manufacture of running shoes has made them more comfortable and ensures fewer injuries for runners of all ability levels. Grass

playing fields are being replaced by artificial playing fields, under tracks by all-weather tracks, and open stadiums with domed arenas. There are many examples of technology influencing physical education and sports and the impact of technology on physical education and sports will continue in the future as well.

The Use of Technology in Sports and the Impact of Technology on Cricket:

Some of the latest technological advances have been incorporated into cricket over the years. There has also been disapproval of some technology, such as the use of aluminum cricket bats, but generally, the ICC has made the right decisions about making changes to the game that have affected players and spectators. The speed gun is used to measure the speed of the ball from one end of the pitch to the other. The technique allows the pace of the bowler's delivery to be calculated. First implemented in 1999, the speed gun is mounted on a pole next to the sight screen. The instrument relies on a single beam emanating from the radar head to detect motion along the entire length of the pitch. This technique tells us who is the fastest bowler and what the maximum speed is achieved by the player while setting the record. Flashing stumps and bails are the latest addition to the cricket game to eliminate errors in touch-and-go cases during run-outs and stumpings. Firstly, among the technologies used in the Cricket World Cup 2019, there are specially designed LED stumps and bails. Their cost is up to Rs 25 lakh. After the ball hits the stump, the bails detach from it and light up in them. Hence, it is easier for the umpire to decide run-outs and stumpings.

Leg-before wicket or LBW has been one of the most controversial methods of being "out" in the history of cricket. The rule is as follows – If the batsman blocks the path of the ball by using any part of his feet (including pads and shoes) which would have struck the stumps (or the bails) if their path had not been obstructed, then Batsman is given out LBW. Who decides whether the ball could have hit the stumps or not? Umpire or Referee. Although umpires are highly skilled professionals, their human eyes are subject to error, and they certainly have and can make mistakes in predicting the path of the ball, ultimately resulting in an erroneous decision. This led to the umpires coming under heavy

scrutiny from the media and fans, who put enormous pressure on them. Ball Spin RPM/ Rev Counter This technology is used to show the rotation speed of the ball. It is used when spinners are bowling, to show spectators how much each ball is spinning. This technology is capable of showing RPM or revolutions per minute through a counter, indicating how fast the ball is spinning after leaving the bowler's hand.

Ultra-Edge Technology is a review system used in cricket to detect whether the ball has made contact with the bat. It has been approved for use in international cricket as per the guidelines of the International Cricket Council (ICC). The system has been thoroughly tested by engineers at the Massachusetts Institute of Technology (MIT). The principle behind this complex-looking system is very simple. Record what you want and throw away the rest. When the cricket ball hits or touches the bat or any part of the batsman's body, it produces sound in a particular frequency range (a characteristic of sound that can be measured). A microphone in the stump records the audio and amplifies this specific frequency, removing the rest with the help of an oscilloscope and a resonance filter. In addition to a sensitive mic, a good slow-motion camera is needed that can capture the motion of the ball as it passes the batsman. The recorded video is then combined with the time graph from Ultra-Edge and used to review decisions. On the graph, the different curves represent different sounds, usually as they appear on your television screen. For example, a sharp variation means the ball hit the bat, while a sharp rise in the graph means the bat hit the pad.

UltraEdge is one of the most recent technologies to be implemented in cricket but could be important in the case of decision review, where the margin of accuracy must be extremely acute. A very sensitive microphone, located in one of the stumps, can pick up the sound of the ball touching the bat. This technique is only used to give television viewers more information and to show whether or not the ball hit the bat. Unfortunately at this stage, the umpires do not have the benefit of hearing 'Snicko', although a real-time Snick-o-Meter is being developed to complement Hot Spot. While ball-tracking technology supports many sports, Hawk-Eye's cricket technology has

been used by host broadcasters in major Test, ODI, and Twenty-Twenty matches around the world since 2001. It was first used by Channel 4 during a Test match between England and Pakistan at Lord's Cricket Ground in May 2001. In 2008, it was approved for use by the ICC and added as part of the review system. It measures the degree of spin on a ball and where it pitches (inside or outside the line of the wicket) to predict the trajectory of the ball after it hits the batsman's pads.

Hawk-Eye technology is, in fact, one of the most widely seen and used examples of augmented reality. This technique is used in the review of Leg Before Wicket (LBW) appeals, one of the most controversial decisions in the game of cricket. Ever since it was introduced, it has grown in use cases – from decision review to tracking shots fired by a batsman, which can then be logged and evaluated by players. Maybe, to improve his style against specific types of deliveries. The technology now works through six or seven powerful cameras, usually located under the roof of the stadium, that track the ball from different angles. Hawk-Eye is not 100% accurate and is accurate to within 5 mm (0.19-inch), but is generally relied upon as an unbiased second opinion in cricket. MIL-Lite software is used in this process. It is one of the major components of the Decision Review System (DRS). Hawk Eye technology helps the umpire see where the ball is pitched, the location of impact with the batsman's leg, and the ball's approximate path behind the batsman.

With the help of this technique, batting and bowling are reviewed, i.e. how many deliveries the ball hit a short, full, and good length. Likewise, balls that beat batters more often and played on balls better.

Developed by the UK-based company miSprot, the technology has been widely used in cricket training systems. PitchVision is designed to be used by the full spectrum of cricket users to provide key performance feedback to players. The technology, which costs around 2/3 of a bowling machine, helps bowlers measure the pace, line, length, deflection, bounce, and foot position of bowlers. The technology can map the line and length of the bowler. It also helps the batsman to see whether their shots might have gone out of the ground or not, identifies which specific delivery gets you in trouble,

compare performance against different bowlers, real playing fields against real Bat in the landscape, watch a 'wagon wheel' session of shots and confirm whether the batsman is consistently delivering on the pitch of the ball.

Graphics Display This technology is used during any match, and graphics are used to show details. With the help of graphics, TV viewers are informed about the match. Match scores like a batsman, bowler performance, player career record, net run rate, and various graphics are included. These days graphics are shown on the cricket field and in the air. They are also used for match previews and reviews. The umpire Camera is specially designed for the umpire, which fits over his cap. With the help of this, it is known where the umpire is looking. With the help of the umpire camera, a new angle is found for the TV viewers. However, sometimes the movement of the ball passing the umpire can be seen. Spidercam enables film and television cameras to move both vertically and horizontally over a predetermined area, typically a playing field of a sporting event such as a cricket pitch. SpiderCam was first used in the Indian Cricket League, followed by the semi-finals of the 2010 IPL in the Champions League Twenty20 in South Africa.

Hot Spot is an infrared imaging system used in cricket to determine whether the ball has hit the batsman, bat, or pad. Hot Spot always uses a set of heat-sensitive infrared cameras, placed at either end of the ground in line with the creases on the pitch. If the audio signal from the UltraEdge is too weak or shows two audio blips (if the ball hits both bat and pad at nearly the same time), the hot spot is referred to by the third umpire, who then displays a monochromatic display of the frequency spots. Shows the scene when the ball first made contact with an obstacle. The technology was first used in 2006 in an Ashes match between England and Australia. Both the Snick-o-meter and Hot Spot were first developed by Australian company BBG Sports.

Hot Spot is an image and radiation sensing system that uses two infrared cameras, placed on opposite sides of the ground, to determine whether a batsman has knocked the ball. The basic principle used here is Thermal Wave Remote Sensing. Friction is generated when the bat or ball

makes contact with each other or with the pad of the batsman. Any suspicious edge or bat/pad is checked with the help of an infrared image, which usually shows a bright dot spot at the contact point where friction with the ball has raised the local temperature slightly. When a referral to an off-field third umpire is allowed, this technique is used to increase the accuracy of the on-field umpire's decision-making. A stump camera is a small TV camera stuffed inside a hollow stump. The camera is mounted vertically and the camera view is visible through a mirror through a small window on the side of the stump. These cameras help generate unique views of play, especially for action replays when a batsman is bowling.

Conclusion:

It is clear from the study that, today almost every field is affected by technology. Technologies have also changed the game of cricket. Cricket today is defined by efficient training, accurate decision-making, and thrilling viewing, but this has been made possible by technology. Today's sport has seen a plethora of innovations, many of which have enriched the lives of spectators and support staff. There have been technological development in every field and it has made a lot of impact on sports as well. In modern-day sports, analytics has become an essential part and a major factor in deciding the success of the team. The effect of DRS on cricket is now clearly visible. The impact of technology on sports decisions will be more in the future as no player can rule out

9. <https://www.kyrosports.com/technologie-s-used-in-cricket-world-cup-2019/>
10. <https://en.wikipedia.org/wiki/Hawk-Eye>
11. <https://str8bat.com/technology-in-cricket-till-2022/#:~:text=Technological%20advancements%20like%20hawk%20eye,analytics%20of%20cricket%20for%20better.>
12. <https://www.topendsports.com/sport/cricket/technology.htm>
13. <https://thesporting.blog/blog/technology-in-cricket-the-rise-of-hawkeye-snicker-drs-and-more>
14. https://www.aiirjournal.com/uploads/Articles/2020/01/4364_32.Prof.%20Dr.%20Nitin%20Wasu_dev%20Deulkar.pdf
15. <http://csjournals.com/IJITKM/PDF%208-1/19.%20Rana.pdf>
16. <http://researchjournal.co.in/upload/assi>

the presence of data intelligence

Reference:

1. Philip Omoregie, The Impact Of Technology On Sport Performance, Proceedings of INCEDI 2016 Conference 29th-31st August 2016, Accra, Ghana,
2. Narendra Prosad Mali, Modern technology and sports performance: An overview, International Journal of Physiology, Nutrition and Physical Education 2020; 5(1): 212-216
3. Gurubasavaraja.G, Influence of Technology on Top Sports Performance -A study, International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR) January 2020, Volume 7, Issue 1 (E-ISSN 2348-1269, P- ISSN 2349-5138) www.ijrar.org
4. Taylor C Barr, James F Sallis, Richard Needle. The relation of physical activity and exercise to mental health. Public health reports. 1985; 100(2):195.
5. Gulhane TF. Benefits of exercises, International Journal of Physical Education, Sports and Health. 2015; 1(4):105-106.
6. Rajat Lunawat, How Has Technology Changed The Game Of Cricket?, 18 Jul 2019,
7. Mr. Mohnish Thandassery, Prof. Sarala Mary, Use of Technology in Tennis, Football and Cricket, International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET) Volume: 06 Issue: 06 June 2019
8. <https://www.scienceabc.com/sports/world-cup-special-how-technology-changed-game-of-cricket.html>
9. <https://www.ijert.org/papers/IJCRT2002107.pdf>

Women In Sports

Dr Seema. M. Harde

Shri madhavroa Wankhede sharirik shikshan mahavidhalaya ,kamptee

Corresponding Author- Dr Seema. M. Harde

DOI- 10.5281/zenodo.7543928

Abstract: Sports can be a safe space in which girls and women can cultivate strong identities and hone the skills they need to succeed off the field as well.

Introduction

People automatically assume female athletes are "too sensitive," "not good enough," or "weak" when they hear the term "athletes." According to the stereotype of the "universal caretaker," which includes women, they are in charge of all household chores like cooking, cleaning, and laundry. The social acceptance of any female athlete has been completely destroyed by this stereotype of women. When female athletes participate in activities that aren't considered "normal" by the general public or in sports that need competitive performances, they are sometimes ridiculed. Even females who aren't really athletes find it degrading. Women are made to feel inferior when participating in any "manly" sport.

For women, this is absurd. Women lead routine lives with which they are happy. However, the most people have been impacted by all of these false notions.

When people hear "female athletes" they immediately think they're "too sensitive," "not good enough" or "weak." Women are stereotyped as the "universal caretaker," meaning that women are responsible for everything that needs to be completed within the household; for example, cooking, cleaning, or laundry. This stereotype on women has entirely ruined any female's social approval to become an athlete. Female athletes are repeatedly criticized when stepping outside the publicly "normal" sports or when they partake in sports that involved competitive performances. It humiliates even females who are not essentially athletes. Females are humiliated when playing any kind of "manly" sport.

This is unreasonable for women. Women inhabit an everyday lifestyle that they are content with. However, with all these

damaging beliefs, it has affected most women to where they avoid what they love to do. The common belief about women is that they are "not good at sports." The reason for this is that people perceive women as careless, weak and incompetent when many women are hard-working, strong and skilled.

Women are viewed negatively when playing a sport because they are considered too weak. Women athletes do tend to be weaker and slower than men. Though, people perceive them as weak because of their womanliness. When individuals think of a feminine female, they seem to imagine them inclining more on the delicate or gentle side. In addition to being misinterpreted as weak, women athletes are also occasionally believed as careless and incompetent because of their femininity. People interpret women athletes to be careless and incompetent because they believe females are more likely to take sports in a hasty way; and that the outcome of this will have women lack in skill. Although, some female athletes do fit these stereotypes. These assumptions are not unproven all the time and they can have some virtue. However, all these philosophies are inexact and need to come to an end.

. Athletic females are characterized as "not good" at playing sports because they are viewed as careless; the truth is, they can be the most hard-working players. For example, Jackie Joyner-Kersey an American retired track and field athlete. Joyner-Kersey became one of the greatest athletes in history. She worked hard for everything she accomplished. Still, people think female athletes are careless in sports. Individuals assume that women don't take sports as "serious" as men do. Most women who are athletes or wish to become one know that

they must take sports seriously. Considering how female athletes must have more determination to be able to become successful in a male conquered world of sports.

Women athletes play their hardest during a game and practice relentlessly to become great athletes. They work their way into sports, continuously proving that they are not only good but great. Throughout the history of sports, women's participation has improved. However, there are still complications in today's female athletic community. Women athletes are still being overshadowed by men. Then again, for female athletes, the problem is when their womanhood or femininity does not fit the sports they are playing. But because women must go through so many obstacles to become successful in the athletic world; it has created them to be more hard-working than ever before.

Women who are athletes are usually perceived as weak. This is occasionally true, however, women can be strong in their own aspect. For example, Rebecca Longo an American football kicker, also the first woman to earn a college football scholarship. Longo is the opposite of weak; in fact, she is the perfect definition of a strong woman. According to Longo's coach, Timm Rosenbach the head coach at Adams State; "Longo has great accuracy and a powerful leg, which will only get stronger" (Anderson). This shows that women are also strong enough to take part in sports. People think the reason women are not seen as top athletes is that their bodies do not function in the same way as males. This is logical, considering that men are much stronger and have more muscle than women. According to Dr. Robert H. Shmerling a faculty editor at Harvard Medical School, "women are more prone than men to suffer from sports-related injuries." However, it does not mark women as "too weak" to play sports; men get hurt, too. Female bodies do not differ enough from male bodies to the point that it prevents them from taking part in any "manly" sports. People are so inclined to stereotype men as the perfect gender in sports because of their strength. Although, an athlete considered "good" should not be based on strength but by the accuracy and competence.

Another common opinion about women athletes is that they are incompetent or incapable to play sports. The reason for these assumptions is because of women athletes

constantly compared to men athletes; For example, the assumption of inferiority refers to the notion that women are less physically able than men (Sue 2010). Conversely, women devote themselves to their sport; bringing an intense essence of skill into play. Female athletes spend most of their time and energy practicing or working out to enhance their skills and abilities for a game; this shows the capability women have in a sport because of their motivation to being "good" athlete. We live in a world where women's abilities are undervalued because they are different, but who said different means "not good enough?"

The stigma that women in sports are inferior is still common. Therefore, female athletes all around the world are sticking together and fighting against these appalling opinions. Female athletes are continually trying to prove that they are the world's utmost hardworking and skilled athletes. Earning medals, accomplishing their goals, and doing what they love is the way they prove to people that not only men are good at sports. These women are determined to show their worth and abilities; regardless of all the negative assumptions; it truly shows their importance in sports.

Importance of women in sports

For female athletes, the strength and exhilaration that they experience on a soccer field or a running track can also extend into daily life. Rose Nathike Lokonyen, Olympic refugee athlete and UNHCR High Profile Supporter, put it best: "The experience that we had in the Olympics is that when I was selected as a flag bearer, that gave us hope, especially to refugees around the world."

It has been proven that when girls and women have access to team sports, they are able to cultivate critical skills — confidence, leadership, and problem-solving — that also serve them well in their personal and professional lives. When girls see female athletes overcoming adversity and challenging stereotypes in sports, they are also more likely to believe in their own potential and abilities, and their fundamental right to be equal everywhere.

"It is in the field of competition that I think we have one of the best chances to change perceptions of what girls and women can do and what they should get to do," said UN Foundation Vice President for Girls and Women Strategy Michelle Milford Morse. Sports can be a safe space in which girls and

women can cultivate strong identities and hone the skills they need to succeed off the field as well.

Example of Women in Sport

Looking for a new opportunity? Our transparent job board only has vacancies from employers we endorse and lets you see what benefits, policies and perks come with the job. Search latest jobs "Those who say women are not strong enough... Get stuffed!"

These words spoken by Michelle Payne, were plastered over social media, retweeted and favorited by hundreds after she became the first ever female jockey to win the Melbourne Cup (in 155 years). On a horse with 100-1 odds, Michelle Payne became famous overnight and the darling of the Australian racing world, her story replayed over countless channels. As one of just four female riders to ever ride in the Melbourne Cup, her position reflects that of the position of many women in sport, under-represented and under-paid.

The women's soccer team, the Matlidas, recently pulled out of their US tour after a pay war between the players' union and the W-league. It came to light the Matildas' wages did not meet the Australian minimum wage standards and many of the players could not find alternative employment due to playing and training schedules. When the pay of female soccer players is compared to their male counterparts the difference is stark. For example;

The US women's national team won \$US2 million for winning the Women's World Cup. The US men were knocked out in the first round yet took home \$US8 million.

The total prize pool for the Women's World Cup: \$US15 million; the Men's: \$US576 million. The problem lies in the market size for each competition. The total revenue for the Women's World Cup was just \$US17 million compared to \$US529 million for the men's competition. The difference is due to interest of fans and sponsors in women's versus men's soccer. Why is the women's tournament far less supported? It would be rash to suggest that men's soccer is more interesting or better quality, this is simply not true.

Society accepts that men's sports are dominant and therefore more interesting which mean men's sports receive more funding, better sponsorship deals, more coverage and greater ticket sale revenue. From cycling to tennis few sports, if any,

have equal pay or even prize money for men and women competitors.

Horse racing is one of the few sports that is not discriminated on sex, men and women ride alongside each other in the same race for the same prize money. But the lack of women jockeys in the top races and some of the comments by Michelle Payne reveal a deeply held belief that women are simply not as capable as men to be jockeys or even sportswomen.

In Australia, famous for its sport, women feature in just 7% of sports programming which has declined from 11% a decade ago. The gender gap is not only present, it is increasing. This problem not only impacts the women in sport, but fails to represent competitive women who win and who lead in the media and to the general population.

As boys grow up, they watch their idols and role models in sport competing and winning and many go on to play sport and are encouraged to. Girls do not. They are rarely given female role models who are not afraid to be competitive, confident and strong leaders.

There is a vicious circle between the demand for women's sports, revenue and salaries. Lack of demand and low television coverage means lower revenues from marketing and sponsorship and lower salaries. As a result, the ability of the teams both financially and skill/training wise is lower and so the women's teams cannot compete in tours so receive less coverage.

In addition, the media coverage differs greatly between the genders. Male athletes are idolized for their skill and strength whereas female athletes are more likely to be judged on their appearance or personal life. This double standard devalues the achievements of women and reinforces gender stereotypes and discrimination of women.

The recent UFC (Ultimate Fighting Championship) bout between Ronda Rousey and Holly Holm in Melbourne bucked this trend and hopefully points towards greater gender equality in sport and sport broadcasting. On a fight card that featured twenty-two men, the top billing starred two women. In the past two years, female competitors are more likely to headline and fight than men. The equality goes further: the female athletes fight the same number of rounds, under the same rules and paid the same percentage of revenues as their male

counterparts. Although arguments can be made that the UFC is not as gender equal as it claims and little of the revenue ends up in the fighters' pockets, the massive media coverage of the fight may boost interest, fans and thus go some way to improve the current gender imbalance.

The sporting world bears many parallels to that of businesses and industry. Whilst there are initiatives to increase the number of women on executive boards and in positions of leadership and responsibility, few exist in sport and those that do are not that successful. Having more women on sporting boards, as with any executive boards, is likely to lead to less cheating and corruption. This is not because women are more ethical. It is because women tend to bring diversity to a board and the greater the diversity (in terms of not just gender but culture and backgrounds also), the greater the mix of ideas and opinions. A panel that is diverse will not settle for the status quo and will not be afraid to ask questions and question practices. Corporate boards have been shown to perform better with more female members not only being more innovative but showing higher share prices and a lower risk of bankruptcy.

Sport and sporting coverage teaches women and girls who grow up with sporting role models valuable lessons that can be transferred to life, especially in the work place.

The first lesson is that it is ok to fail. Society teaches women that in a competitive work place you cannot fail and therefore you should not try. However sport, even the primary school message of 'it's the taking part that counts', teaches women that you should enjoy healthy competition and learn from losses and gain from wins.

Sport can influence body confidence. Not just in health terms, and the benefits gained from participating in sport, but an ability to understand the parts of the body that make you strong and give you an advantage in a particular sport.

In order to achieve your goals you need to work hard for it. Through tough training of elite athletes to a bi-weekly trip to the gym, hard work is required to gain success. This is mirrored in the work place, and women who engage in sport realize and believe that success in their goals is ultimately in their control.

Finally, sport teaches teamwork, not the teamwork where everyone gets along all the time, no work gets done and no-one is afraid to speak up. The teamwork that comes from questioning people's opinions, an awareness of your own weaknesses and appreciating others' strengths and the ability to not only compromise but have tough conversations. Many women are afraid of being the 'bitch' however in most, if not all, team working situations, someone has to put themselves out there to get work done. In sport, it is possible to avoid this in order to succeed.

Injury Rehabilitation in Sports by First aid training

Dr. Manojkumar M. Varma

Director. of phy. edu. Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya
Bharsingi, Dist-Nagpur

Corresponding Author- Dr. Manojkumar M. Varma

Email – varmamanojkumar15@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7543942

Abstract:-

The life of a sports coach is diverse and challenging. The aim is to develop the skills of the individual athlete while addressing any physical requirements. Although coaching roles differ consistent with the precise sport, all require a sound understanding of basic care from the sidelines. This article addresses the overall aspects of care for sports coach, whether you're a coach, a track and field specialist, a physiotherapist, or a match official. A sports coach's responsibilities reach the sportspersons health and safety, this includes injury prevention also injury treatment, on and off the world of play. Unfortunately, injuries and accidents will occur during player development and it's important that the coach is trained in care to A level that they will provide the appropriate treatment to a good range of sporting incidents. In this paper we mainly focused on importance of first aid knowledge for sports coach.

Key words: first-aid, injuries, Prevention, sports coach.

Introduction:

Sports people are exposed to many sorts of physical risks – sprains and strains, overuse, accidents involving equipment and people and medical emergencies. If you're a sports coach, then it's vital to react during a safe and quickly during a primary aid emergency and also with minor illness this will make a difference between a slow or quick recovery. Although first aid can prove essential in all manner of situations, it is fair to say that it is invaluable in sporting scenarios. Indeed, the extreme physical exertion, extended physiological stress and potential for falls and crashes, which are part and parcel of most sporting endeavors, mean that the risk of hurt or feeling unwell is an everyday reality for athletes. Sports injuries are different from regular injuries, as players put a lot of pressure on their body, which sometimes causes muscle, joint and bone fractures. Sports injuries occur while participating in sports, training, and exercise. Over training, lack of conditioning and improper working techniques lead to injury in sports. Not warming up before exercising or playing any physical sport also increases the risk of injuries.

Recommended Material for First Aid Kit:

- Plasters
- eye pads
- Bandages
- Safety Pins
- Wound Dressing No.
- Antiseptic wipes individually
- Wrapping
- Paramedic Shears
- Gloves Pairs
- Water
- Face Mask
- burns Dressing
- Crepe Bandage

First aid for sport – Prevention:

All doctors and physiotherapists who have expert opinion on the injuries of players believe that any player is more hurt due to lack of fitness. Any sport requires compatibility. Warm up and conditioning makes you ready for that game. If you hit the ground without it, there are more chances of injury. The more fit a player is, the lower his chances of injury. Warm-up exercises, cool-down exercises and conditioning exercises are necessary to adapt to those particular conditions in order to stay fit. All these things should be noted, but when you have a

very busy schedule to play, how can we be noticed. Dr. Pandey says that injuries are common. Such as fracture, swelling, wound or bleeding, muscle strain, strain etc. Their treatment is also similar. But the reasons for injuries vary. Different parts of the body are at risk in different sports.

Importance of first aid in physical education and sports:

The players are given basic training under sports medicine. So that he starts the first aid of the injury himself. On the injury, his treatment starts with the player. It is followed by the role of physical trainer, therapist and coach. When the matter becomes more intense, one has to go to the doctor. Pandey explains that we have a master's degree teaching athletes care and rehabilitation. It provides the same basic information about what to do until the doctor arrives. For example, snowing, crepe bandage, hot water strip and some special exercises are the first aid for different injuries.

There is always a need for a person who has basic first aid knowledge and injury management skills necessary for the treatment of an injured athlete, in any kind of sports related events such as conduct of sports, execution of exercises, skill training etc. be proficient in

If a fully equipped first aid kit is not provided during a sporting event, it becomes very difficult to control an emergency. In such a situation, the injured player does not get first aid on time, due to which there is a risk of serious damage to his health and sports career.

When it comes to the safety and health of the players of a team, the first aider is the most important member of that team. When a player is injured during the game, the first aider is ready to manage it with his specialty. It is the responsibility of the first aider to assess the situation immediately after the injury and apply the correct treatment immediately so that the problem of injury does not become too serious.

Along with other factors it is also necessary for good performance in any competition. That the team is accompanied by a person trained in first aid and has a well equipped first aid kit.

At present, there is a rapid change in the use of different rules, playing surfaces and technical equipment in almost every game. These changes are also rapid for a player

which poses various hazards during the course of the game. Therefore a responsible person with the team should have sufficient knowledge to provide first aid to any sick, injured or in various difficult situations with modifications as required.

In addition to this, the sports first aider should also be proficient in giving general treatment for common damages and sports injuries, including medicines and their dosages and in handling the injured player.

Below are some of the major ways to avoid sports injuries-

Proper Warming:

Warming up properly is very important before starting any sports competition or sports training because after proper warming up the muscles of our body come to a state of quivering which prepares the body to do physical activity.

Proper condition:

Many injuries are caused by the weak muscles of the body, which are not ready to meet the demand in your sport; therefore proper adaptation of the body is necessary for proper muscle strength. Weight and perimeter training methods are important methods of proper adaptation.

Balanced diet:

Weak bones cause injuries in sports. Therefore, a balanced diet is helpful to some extent to protect against sports injuries.

Proper knowledge of sportsmanship:

Proper knowledge or knowledge of sports skills is beneficial to protect against sports injuries. The player must be skilled in performing the related sports skills. For example, an athlete with a high jump should have full knowledge of the 'landing' skills. If he is not proficient in this skill, he may get hurt while landing.

Use of protective equipment:

This is an easy and best way to protect against sports injuries. For this reason only, it is necessary to use protective equipment in the field of sports. These protective devices provide protection to the players against injuries. To make their role better, special emphasis should be given on the quality of protective equipment.

Proper sports facilities:

There is a direct correlation between sports facilities and sports injuries. In fact, sports injuries can be prevented if there is good quality sports equipment and proper playing fields are available for practice and competition.

Non-partisan sports operations:

If sports operations are non-partisan, then the risk of injury is very rare. If the conduct of the match or the referee etc. is biased, then there will be no discipline in the players, as a result of which the risk of injury may be high.

No over-training:

In training, the weight should be only according to the ability and ability of the player. The amount of weight should be increased gradually, which reduces the risk of injuries. Initially overloading or over-training can cause sports injuries. If you have not been training for a long period, complex physical activities can prove to be more harmful than gain. Therefore, training load should always be increased slowly wisely.

Use of proper technique:

By using proper technique of your sport, the risks of sports injuries like tendonitis and stress fracture can be reduced. Proper technique can reduce the proportion of injuries incurred in players.

Adherence to sports rules:

During sports practice or competition, sports injuries can be protected to some extent if the player follows the rules of the game properly.

Proper cooling down:

After regular sports practice or competition, cooling down is as important as warming up before the competition. Cooling down should also be done properly.

Abstaining from training when tired.

Increasing the use of carbohydrates during periods of heavy training.

Increasing power before increasing training load.

Discontinue training and treat injuries if you experience mild injuries.

Use of climate, surface suitable for training, competition.

Stay away from infected areas during hard training or competition.

Be very vigilant about hygiene in hot weather.

Training on different surfaces and use appropriate clothing, shoes, equipment etc. according to the surfaces and climate.

Head injuries:

A minor head injury, such as a bump or bruise, is common and does not require treatment. You should go to your nearest emergency department if you have any symptoms of a serious head injury, such as:

- Fainting, either for a short time or for a long time
- Difficulty staying awake or feeling lethargic several hours after the injury
- Seizures, when your body suddenly starts shaking uncontrollably
- Difficulty speaking, such as a stammering voice
- Vision problems or double vision
- Having difficulty understanding what people say

Important role of diet:

In fitness, the doctor also explains the special role of Pandey Diet. He says that everyone knows that healthy food keeps a person healthy. Proper diet and proper liquid are very important for the fitness of the body. Along with this, vitamin-C tablets are also taken. To avoid heat and humidity, liquids should also go in sufficient quantity in the body. Dr. GS, Physical Education and Sports Director, University of Delhi Naruka says that while training any player, we read three chapters on sports medicine. The first is Prevention, the second is curative and the third is Rehabilitation, the most important Prevention. For this, Dr. Naruka gives an example that in the same way that a vehicle cannot be put at full speed, in the same way a player cannot be asked to speed up the playing field. Just like we put the car in the high speed gear after the first gear and second gear, similarly the player is put on the ground after a warm-up, conditioning and fitness program. Secondly, curatives treat the injury and in the third rehabilitation the player is prepared to return to the field. In this, programs of Physiotherapy, Yoga etc. are held. Whatever the game, these criteria are necessary. Naruka says that the most important of these is the program of Prevention. If the player is fully prepared and will go on the field, then there will be no injury. So no other program will be needed. Dr. Naruka believes that physical trainers prepare the team players enough to get on the field, but senior players can often be a little negligent in this matter. This negligence subsequently leads to injury.

Conclusion:

The life of players is valuable. Many times a player gets such an injury that he can never play again. His playing life comes to an end. Although many sports injuries can be remedied, it is still a harsh truth that "avoiding treatment is better",

which is why players want to reduce or eliminate the dangers of sports injuries. The total life of a sports coach is varied and challenging. There is a need to understand the levels of knowledge of sportsman as this may help to plan some courses for students in first aid and Basic life support skills for effectively manage such situations in many games or practice. Immediate and effective first aid is valuable in an accident or medical incident that occurred during a sporting activity, so Each and every coach have to take a training of first aid and should be a First Aid certified.

References:

1. Rowe, P.J. & Miller, L.K. (1991). Treating high school sports injuries: Are
2. Coaches/trainers competent? Journal of Physical Education.
3. Oke S, Patki M Raje S, Nizami Z, Evaluation of data and Practices about care among Medical Students. MIMER Med J 2017
4. Shinde VS, Shinde DS, Shinde SR. Knowledge of high school students in Pune about care and therefore the effect of coaching on them. Indian J Basic.
5. Saidi S, TS, Zakaria Jamaludin MA, Chan CM. Knowledge, Awareness and Attitude of care among Health Sciences University Students. International journal of care scholars
6. Alhejaili AS, Alsubhi SA. Knowledge and attitude of care skills among health science students at Taibah University. .
7. Mobarak AS, Afifi RM, Qulali A. First aid Training attitude of secondary school students.

Role of Sports Psychology in Games

Dr. Dinesh Kumar Kimta

Assistant Professor, Dr Haribhau Admane Art and Commerce College Saoner Nagpur

Corresponding Author- Dr. Dinesh Kumar Kimta

Email- dineshkamta@yahoo.in

DOI- [10.5281/zenodo.7543963](https://doi.org/10.5281/zenodo.7543963)

Abstract

Sports psychology is an interdisciplinary science that draws on knowledge from the fields of Kinesiology and Psychology. It involves the study of how psychological factors affect performance and how participation in sport and exercise affect psychological and physical factors. In addition to instruction and training of psychological skills for performance improvement, applied sport psychology may include work with athletes, coaches, and parents regarding injury, rehabilitation, communication, team building, and career transitions. Sport psychology is the understanding of how the mind influences an athlete's performance in their chosen sport. Within the principles of sport psychology are various concepts such as how do athletes prefer to learn, what is their personality, how can they attain states of relaxation and concentration (narrow and broad focus), how does an athlete learn to visualize a successful performance, do they understand and overcome their limiting beliefs and how does an athlete develop high levels of self-awareness. The importance of sport psychology has been realized for decades, however many coaches and athletes pay too little attention to how it can help them perform better. Many coaches and athletes still overly focus on the physical aspect of sporting performance at the detriment of the non-physical. To conclude we can say that sports psychology plays a vital in enhancing the performance of the players.

Keywords: Sports, Psychology, Games

Introduction

It has long been acknowledged that psychological skills are critical for sports man at the elite level. Sports men with the requisite “mental toughness” are more likely to be successful. In the past, it was assumed that these skills were genetically based, or acquired early in life. Now, it is commonly accepted that athletes and coaches are capable of learning a broad range of psychological skills that can play a critical role in learning and in performance.

Role of Sports Psychology

The specialized field of sports psychology has developed rapidly in recent years. The importance of a sports psychologist as an integral member of the coaching and health care teams is widely recognized. Sports psychologists can teach skills to help athletes enhance their learning process and motor skills, cope with competitive pressures, fine-tune the level of awareness needed for optimal performance, and stay focused amid the

many distractions of team travel and in the competitive environment. Psychological training should be an integral part of an athlete's holistic training process, carried out in conjunction with other training elements. This is best accomplished by a collaborative effort among the coach, the sport psychologist, and the athlete; however, a knowledgeable and interested coach can learn *basic* psychological skills and impart them to the athlete, especially during actual practice.

Many experts believe that sport performance is 75% -90% mental. If this is true, then clearly athletes who are better prepared mentally are the ones that are consistently perform with less errors and at higher levels to be successful in any sport or academic endeavor. There is a powerful force guiding athletes to these super performances. It is the subconscious mind. The athlete must allow their subconscious mind to become the dominant driving force when they perform. When the athlete is able

to control their subconscious, they become better at tapping their mental power to perform more consistently at a high level. Only when tapping into your mind's power will your body be able to operate on pure instinct and more consistently under stress. The result is more opportunities to achieve peak performances. Elite athletes are constantly looking to improve their performance to acquire an edge on their competitors. No matter how physically prepared an athlete is, it is their mental preparedness that makes the difference when competing against each other. Conditioning the mind is just as important as conditioning the body! Think of your mental attitude as the ultimate secret weapon that gives you an edge.

Sport Psychology provides scientifically proven techniques to enhance an athlete's mental game.

The essential goal is to establish a method and an approach that fuels success. At the center of this concept is strengthening an athlete's inner belief that they can achieve greatness. Achieving your goals begins at the subconscious level, where all of our memories, beliefs, and experiences are stored. Although there are many different methods and approaches to working with athletes, it is only when change is created at the subconscious level that real transformation occurs. When working on the subconscious level, athletes can effectively program their minds to achieve success by releasing old ideas that limit performance to experience positive and lasting results.

Sport Psychology can help you to:

- Explore and examine the thoughts and beliefs that are creating the current experiences.
- Reverse and release limiting thoughts that are blocking you from achieving peak performance.
- Program effective auto suggestions for enhancing optimal states.
- Anchor positive states for easy future access.

Preparing for Competition

Simple psychological skills to help the athlete manage the competitive performance environment include: 1) learning relaxation skills (e.g. progressive relaxation; slow, controlled, deep abdominal breathing; or autogenic training; 2) mastering all of the attentional styles (types of concentration); 3)

imagery (both visualisation and kinesthetics); 4) appropriate self-talk; and 5) developing a precompetition mental routine to be employed immediately prior to competition on game day (these routines are short [1–2 minutes] and use all of the mental skills just presented).

Conclusion

Sport psychology is the understanding of how the mind influences an athlete's performance in their chosen sport. Within the principles of sport psychology are various concepts such as how do athletes prefer to learn, what is their personality, how can they attain states of relaxation and concentration (narrow and broad focus), how does an athlete learn to visualize a successful performance, do they understand and overcome their limiting beliefs and how does an athlete develop high levels of self-awareness. The importance of sport psychology has been realized for decades, however many coaches and athletes pay too little attention to how it can help them perform better. Many coaches and athletes still overly focus on the physical aspect of sporting performance at the detriment of the non-physical. To conclude we can say that sports psychology plays a vital in enhancing the performance of the players.

References

1. Brewer, B. W. Psychology of sports injury rehabilitation. *In* Handbook of Sports Psychology (2nd ed.), R. N. Singer, H. A. Hausenblas, and C. M. Janell (eds.). New York: Wiley, 2001.
2. Heil, J. Psychology of Sport Injury. Champaign, IL: Human Kinetics Publishers, 1993.
3. Psych of Sport & Exerc, 8(1): p. 47-72 2007
4. Mood and human performance: Conceptual, measurement, and applied issues, Hauppauge, NY: Nova Science 2007
5. Cyber Psych & Behavior, 4(3): p. 335-339 2001

Use of Information Technology in Sports Performance

Chandramohan Singh Bisht¹ Bhimrao Pawar² Romi Bisht³

¹Department of Physical Education, Tai Golwalkar Mahavidyalaya, Ramtek-441106, (MS), India

²Department of Physical Education, J.M. Patel College, Bhandara-441904, (MS), India

³Department of Physical Education, J.M. Patel College, Bhandara-441904, (MS), India

Corresponding Author- Chandramohan Singh Bisht

Email id: romidasadhikary@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7543971

Abstract:

This article will reflect the use of information technology in performance of sports. Information technology plays vital role in the human being in particularly in field of sports and games. Technology helps to avoid mistake in organization and administration of various sports and games at world level. Information Technology in Sports has established scientific discipline, research activities, improve Learning and coaching, Bio-mechanical analysis and field research have evolved. With the help of advanced technological devices like software-driven spreadsheets, it has become easier to collect data and ensuring accuracy. The technologies applied to sport help to obtain fundamental data for the reproduction of sports statistics. Thus, the coach's decision-making for his athlete is improved.

Key Words: technology; sports; coaching; scientific; accuracy

Introduction:

The world of sport is continually changing over the years, and the use of technology is just one of those areas that has made an impact on many sports in the modern day. The sports environment has always been quite complex. The search for new strategies and techniques to improve the performance of athletes, led to the adoption of methods, objects and accessories in the routines of different modalities. All this is done with the idea of providing more comfort for the sportsman, while it is possible to extract an excellent performance.

Over the last century, technology has affected sports for both officials and athletes, changing the way sports are prepared for, played, and reviewed by officials. Technology is utilized by almost everyone involved in a modern sporting event. Games can be prepared for by using technology that track the athlete's diet and workouts, giving them the precise information they need to appropriately prepare for a game. Practicing monitored and safe training habits allows athletes to remain

healthy and potentially prolongs their career. During the game, players can be tracked by chips imbedded into jerseys and mounted on helmets. Sensors in Jerseys and on helmets are utilized by team staff to monitor the athlete's health, allowing for less injury.

What Are The Benefits Of Technology In Sport?

Technology has become a great ally of the sport, providing numerous benefits to the environment. Each innovation that comes in the market encourages athletes to exceed their limits, in addition to supporting judges when monitoring matches.

Thus, when the human eye fails to capture certain information, artificial intelligence covers this gap, contributing to a fairer result. In football, for example, referees use electronic points to increase the efficiency of their actions. This same technology is also used in volleyball and tennis courts in order to increase the accuracy of results.

What Is The Influence Of Technology On Sport?

Sports, such as volleyball, football, swimming, fencing, athletics and others,

already benefit from the use of technological innovations. The progress of competitive physical activities, the result of real-time communication between athletes and coaches, is remarkable. In addition, the development of special materials, in order to boost maximum performance, remains constant. They are smart costumes, devices with sensors for data collection, as well as performance analysis. The main technologies responsible for these advances are:

- **Nanotechnology:** involves the manufacture of tissues with nanoparticles, which stiffen in case of impact, in order to protect the athlete from injury. It is a technology still under study, but it presents promising data;
- **Biomechanics:** widespread in swimming, monitors the strokes and jumps of athletes, in addition to tracking their heart rate. It plays a role in *the development of fast skin*, a special costume that reduces the body's friction with water in competitions;
- **Hawk eye: Used** on tennis courts, this technology represents a system of monitoring cameras, capable of identifying the ball from any angle after its release.
- **ICT (Communication and Information Technology):** Artificial intelligence used in different games to help the coach identify the strengths and weaknesses of his athletes in order to improve them more efficiently.

Technologies Used In The Sports Are:

The sporting world evolves continuously and therefore also requires constant change. The results generated by athletes can always improve, as well as the accuracy of monitoring during tournaments. From simple processes to great solutions, you may have heard of some of the key technologies used in sport today:

1. Video Assistant Referee (VAR)

VAR has gained a lot of popularity recently in football. This technology allows the conference of bids in a match, with the objective of enabling the referee to analyze the bids. This reassessment has been decisive in determining whether or not a team is punished.

2. Fencing costume

Full of quick moves, it is clear that fencing could not depend only on the look of the judges to define the winners of each match. This would open scope for somewhat inaccurate results.

In this way, florets and swords were developed with intelligent sensors, capable of detecting the impact of each hit on the opponent. When pressed, the sensors activate a light on the signalling device. For this to work properly, the costumes allow a small electrical current to travel its entire length.

3. Smart Watch

Smart watches are no longer new in the market. There are simpler models for casual sportsmen, even smartwatches with state-of-the-art technology to monitor the performance of elite athletes with maximum accuracy. They can measure the heart rate, amount of calories expended, steps taken throughout the day and even the level of oxygenation in the blood.

4. Smart Fabric

Another technology that allows you to take a step further in performance monitoring, are smart costumes. This solution consists in the manufacture of special clothing, connected to sensors that analyze the movements performed by athletes.

From this, it is possible to monitor the muscles used in the activity, the heartbeat and the level of breathing. All in real time.

Impact Of Technology On Coaches

A coach will need to have access to high end technology in order to help their sports people to train and perform at their highest level. This means coaches will need to stay up to date with current technology and be able to afford the required equipment. This means that coaches working with organisations that have a lot of money are going to be able to help to support their athletes to get to higher performance levels compared to coaches working with organisations with lower incomes which have less money to spend on technology.

Through using Information technology to improve the standard of Sports in the following process

To update the health status of players.

Preparing training schedule

Video Feed back for players practices.

To assessment of physical activity by using Information Technology

Storing the results

To analysis the team performance at the time of competition.

Online registrations and profile verifications.

The Coach can have the self-appraisal through the Information technology.

Storing the personal data's of athletes.

Search engine for the latest training in sports.

Conclusion:

To conclude, the use of technology has impacted sports and sports performance both positively and negatively. The rate at which records have been broken over time has plateaued, and new world records are going to become more and more rare. This is due to athletes only being able to achieve their full potential, and this has meant that the full potential achieved by athletes has mostly been reached. Technology is now being a large contributor as to why records are still being broken. This is good for the sports industry as it keeps a captive audience and allows for the sport to remain popular. Ultimately the role of technology in sports is going to increase even further in the future. Analytics is a huge part of sports and with further developments in sports technology, sports analytics and sports analytical methods will also develop along with it.

References:

1. <https://master.org.br/en/news/technology-sport/#:~:text=Currently%2C%20it%20plays%20an%20essential,efficient%2C%20tanks%20to%20smart%20devices.>
2. <https://bleacherreport.com/articles/773227-20-ways-technology-makes-sports-better>
3. <https://edubirdie.com/examples/how-does-the-use-of-technology-impact-sports-performance/>
4. <https://www.ipl.org/essay/Essay-On-Technology-In-Sport-F3BJPS3RJE8R>
5. <https://studycorgi.com/new-technologies-and-impact-on-sports/>
6. <https://www.digiteum.com/impact-of-technology-sports-fitness/>

Yoga And Meditation: Nourishing Mental Health And Wellness

DR. Chandrajit B. Jadhav

(H.O.D.)Department of Physical Education and sports

Terna Mahavidyalaya Arts., Comm., Sci. Osmanabad

Corresponding Author- DR. Chandrajit B. Jadhav

DOI-10.5281/zenodo.7543982

Abstract

Yoga is a traditional method of meditation developed with the useful resource of the use of the saints of ancient India. They practiced yoga as a effective method of controlling their mind and bodily activities. Yoga in Daily Life is a system of workout which include eight tiers of development withinside the areas of physical, highbrow, social and non secular health. When you are healthful you are in touch collectively together with your inner Self, with others and your surroundings on a much deeper level, which presents on your non secular health. Practicing yoga can also additionally seem like actually stretching, but it can do an lousy lot more on your body from the way you experience, look and move. Above paper talk approximately the blessings of yogic practices in day by day lifestyles and additionally intellectual and bodily health. The above paper discuss about the significance of yoga and meditation. Yoga isn't a religion - it's far the supply of spirituality and wisdom, the foundation of all religions. Yoga transcends spiritual barriers and well-known shows the manner to unity. "Yoga in Daily Life" gives the religious aspirant steering on lifestyles's direction through the practices of Mantra Yoga and Kriya Yoga. As the maximum especially advanced beings upon earth, people are able to figuring out their actual nature and internal Self, God. The religious intention of Yoga is God-Realization, the union of the man or woman soul with God. The attention that we're all one in root and connection to God is the primary step. Meditation is popularized as a practising approach for centuries. The time period meditation refers to "a own circle of relatives of intellectual physical activities that typically contain frivolously restricting concept and interest".

Keywords: Yoga, physical, yogic practices, meditation

Introduction

Yoga increases the potential of the spine, improves the physical scenario of the body and increases the importance of relaxation. It is emphasized that each exercise is practiced slowly, harmonizing the movement with the breath, stopping motionless on each line and always with full concentration. Yoga teaches you to be aware of your breathing in your poses. This breathing hobby calms and relieves stress and tension. Yoga can help treat insomnia, as regular yoga practice leads to better and deeper sleep. Yoga can help fight fatigue and maintain your energy levels throughout the day. Yoga is an effective treatment for many autoimmune diseases, as it can actually reduce the symptoms often caused by the disease, such as stiffness, malaise, fatigue and weakness. Even

children can benefit from yoga. Those suffering from hobby deficits and hyperactives can learn to facilitate and master yoga breathing and yoga asanas with this helpful resource. Yoga has been used to heal patients from torture or painful trauma. Because yoga is a form of meditation, it helps you experience inner peace and mindfulness, which has far-reaching health benefits. Meditation has been a popular form of exercise for centuries. Regular meditation refers to "a tribal circle of human mental-physical activity that usually involves frivolous perception and limiting interest." Shapiro (1982) uses the mechanisms of attention as a starting point for the definition, and he defines meditation as "one technique that does not involve unusual conscious experimentation and cognitive interest that is no longer analytical and an

effort not to dwell. . . . a discursive, reminiscent concept ." Such physical activities vary widely and may still include sitting and counting breaths, achieving a repetitive concept, or focusing on some simple external or internal stimulus. Carrington (1977) developed his "mantra" form of meditation for use in medical practice and research. In CSM, the choice of chants is left to the character, who chooses one of 16 Sanskrit mantras collected by Carrington. A meditator can even come up with his own mantra by following a few simple rules. Mental health and awareness Staying in harmony with oneself and the environment is a need of every human being. In extreme cases, however, more emotional demands are placed on many aspects of lifestyle. As a result, more and more people suffer from physical and mental stress, which consists of stress, anxiety, insomnia and imbalances in the body time and movement can occur. Therefore, the strategies and strategies to achieve and develop physical, mental and religious harmony are excellent, and it is for this admiration that Yoga in Everyday Life offers extensive useful material. The word "yoga" itself comes from the Sanskrit language and means "to connect, to unite". The physical games of yoga have a holistic effect and balance the frame, thoughts, cognition and soul. This is how yoga helps us deal with ordinary needs, problems and worries. Yoga helps to increase knowledge about ourselves, the motives of our lifestyle and our relationship with God. On the religious path, yoga leads us to complete mastery and eternal bliss in the union of the personal Self and the conventional Self. Yoga is the perfect cosmic principle. It is a gentle way of life, traditional innovative appreciation, constantly falling asleep and never sleeping; which has constantly changed, constantly is and is constantly changing. Several hundred years ago, Rishis (sages and saints) in India studied nature and the cosmos for their meditations. They followed the legal guidelines of fabric and religious geography and gained an understanding of the interconnectedness of the universe.

The practices that this book of yoga gives have consequently already demonstrated themselves over hundreds of years and were located to be beneficial with the aid of using hundreds of thousands of humans. The gadget "Yoga in Daily Life" is taught global

in Yoga Centres, Adult Education Centres, Health Institutions, Fitness and Sports Clubs, Rehabilitation Centres and Health Resorts. It is appropriate for all age groups - it calls for no "acrobatic" abilities and additionally offers the unfit, in addition to handicapped, sick and convalescent humans, the opportunity of working towards Yoga. The call itself suggests that Yoga may be and must be used "in Daily Life".

Review of Literature

Kirsnoff (1987) evaluated that the lifestyles pressure and social guide as predictors of Athletic harm. The cause of this examiner changed into to decide if lifestyles pressure and social guide are predictive of athletic harm. The athletic lifestyles Exp survey (passer and seese, 1983) and a social guide Functions scale (pines, Aronson and kafry, 1981) have been admin to 170, M and F, varsity athletes. The pattern covered athletes from 7 sports: volleyball, gymnastics, hockey, soccer, cross – country. Track and wrestling. The end result of the examiner indicates that the frequency of harm is predictable on the premise of lifestyles pressure. They additionally suggest that the high-satisfactory of emotional social guide functions 'buffers' the affect of lifestyles pressure.

Physical Health

The fitness of the frame is of essential significance in lifestyles. As the Swiss-born Physician, Paracelsus, very effectively said, "Health is not the entirety, however with out fitness the entirety is nothing". To maintain and repair fitness there are bodily physical activities (Asanas), breath physical activities (Pranayama) and rest strategies. Seven different components observe this preparatory stage and lead regularly thru the exercise of Asanas and Pranayamas. Several unique packages had been advanced from the simple physical activities: "Yoga for Back Pain", "Yoga for Joints", "Yoga for Seniors", "Yoga for Managers" and "Yoga for Children". To keep desirable fitness, different treasured physical activities within "Yoga in Daily Life" are the purification strategies of Hatha Yoga. These contain Deep Relaxation (Yoga Nidra), Concentration Exercises (e.g. Trataka) in addition to Mudras and Bandhas (unique Yoga strategies).

Conclusions

Yoga isn't a religion - it's far the supply of spirituality and wisdom, the foundation of all religions. Yoga transcends spiritual barriers and well-known shows the manner to unity.

“Yoga in Daily Life” gives the religious aspirant steering on lifestyles’s direction through the practices of Mantra Yoga and Kriya Yoga. As the maximum especially advanced beings upon earth, people are able to figuring out their actual nature and internal Self, God. The religious intention of Yoga is God-Realization, the union of the man or woman soul with God. The attention that we're all one in root and connection to God is the primary step. Meditation is popularized as a practising approach for centuries. The time period meditation refers to “a own circle of relatives of intellectual physical activities that typically contain frivolously restricting concept and interest”.

References

1. Paramhans Swami Maheshwarananda. Yoga in Daily Life - The System. Vienna: IberoVerlag/ European University Press; 2000.
2. Wood C. Mood alternate and perceptions of vitality: a assessment of the consequences of rest, visualisation and yoga. J R Soc Med 1993 May; 86(5): 254-8.
3. Jella SA, Shannahoff-Khalsa DS. The consequences of unilateral nose respiration on cognitive performance. Int J Neurosci 1993 Nov; 73(1-2): 61-8.
4. Telles S, Nagarathna R, Nagendra HR. Breathing thru a selected nose can regulate metabolism and autonomic activities. 1994 Apr; 38(2): 133-7.
5. Section 2. Patanjali, the Yoga Sutra, and Indian Philosophy. The "Yoga Sutra of Patanjali": A Biography *Internet+. Princeton University Press; 2014 Dec 31;18–52. Accessible from: <http://dx.doi.org/10.1515/9781400850051-004>

Significant Role Of Sports Nutrition: Nourishment In Health

Dr. Sangita N. Lohakpure

Director of Sports and Physical Education Shri Dhabekar Arts college Khadki, Dist.
Akola

Corresponding Author- Dr. Sangita N. Lohakpure

DOI- 10.5281/zenodo.7543993

Abstract

Nutrition plays an important role in sports. Therefore, it is often referred to as "unobserved preparation". But when it comes to food and execution, it's not just about skilled competitors. Today, a huge number of novice competitors do physical work every day, both casually and semi-professionally. This population also strives to improve their marks, which can be achieved by following proper health rules. In this way, it is necessary to go through a nutritional method adapted to the competitor and training meetings. In addition, various benefits of achieving satisfactory nutrition in sports are identified with changes in body organization, reduction of injuries and increased duration of skilled work. The purpose of this section is to determine the nutritional needs of the competitors to meet the training goals. Nutritional systems address macronutrient utilization, hydration, and timing based on activity type and intensity. At the most essential level, nutrition is significant for competitors since it gives a wellspring of energy needed to play out the action. The food we eat impacts on our solidarity, preparing, execution and recuperation. Not exclusively is the sort of food significant for sports nourishment yet the occasions we eat for the duration of the day additionally affects our presentation levels and our bodies capacity to recuperate in the wake of working out.

Introduction

Nutrition is strongly related to health, especially in sports, because the needs for energy and nutrients increase. Knowing the physiology of exercise is necessary to know the different metabolic pathways that occur during sports. Sports nutrition has recently emerged as a claim to fame in the nutrition industry. Competitors constantly challenge their bodies through real preparation and competition. To keep up with the real demands of their activity or game, competitors must fuel their bodies with sufficient consistency. This execution cycle requires a special method;

Therefore, competitors who need to improve their nutrition should seek out experts who are experts in sports nutrition and have experience in creating individualized plans. In its relatively early stages, sports nutrition research is constantly producing new and exciting information. It is important that sports nutritionists stay informed so that they can be experience-based experts. Becoming an evidence-based expert requires using nutritional rules and practices that have been proven successful through peer-reviewed research. Experts who have considered sports nutrition, have knowledge of the industry and are up-to-date with the latest nutritional

research, can recommend individualized nutrition plans that meet important health needs, improve performance and accelerate the recovery of competitors. Becoming an evidence-based gaming nutrition expert can create an invigorating and rewarding calling. Basic nutrition is important for development, well-being and academic success, and energy. Sports nutrition improves athletic performance by reducing fatigue and the risk of illness and injury; In addition, it allows competitors to progress in preparation and recover faster. Replacing energy consumption with energy use is important to avoid energy shortages or excesses. Lack of energy can cause short stature, delayed puberty, female fractures, loss of body mass, and prolonged incapacitation due to fatigue, injury, or illness. An overabundance of energy can lead to overweight and indolence. Before puberty, the minimum food and energy needs (calorie needs) of young men and women are comparable. The energy needs of young people are more factors that depend on age, activity level, rates of development and actual stage of development. These proposed energy allowances are an important basis for ensuring proper development and real capacity. Extra calories are needed to recharge the energy consumed during growth spurts and sports. For example, a 30 kg young woman playing soccer for 60 minutes would typically burn 270 calories, or a 60 kg child playing 60 minutes of ice hockey would typically burn 936 calories.

Carbohydrates

Carbohydrates are the main fuel hotspot for competitors since they give the glucose used to energy. One gram of carb contains around four kilocalories of energy. Muscle glycogen is the most promptly accessible fuel hotspot for

working muscle and can be delivered more rapidly than other fuel sources. Carbs ought to contain 45% to 65% of complete caloric admission for four-to 18-year-olds. Great wellsprings of starches incorporate entire grains, vegetables, organic products, milk and yogurt.

Protein

Proteins construct and fix muscle, hair, nails and skin. For gentle exercise and exercise of brief term, proteins don't go about as an essential wellspring of energy. Be that as it may, as exercise length expands, proteins help to keep up blood glucose through liver gluconeogenesis. One gram of protein gives four kilocalories of energy. Protein ought to include roughly 10% to 30% of absolute energy consumption for four-to 18-year-olds. Great wellsprings of protein incorporate lean meat and poultry, fish, eggs, dairy items, beans and nuts, including peanuts.

Fats

Fat is fundamental nutrient which retain fat-solvent nutrients like (A, D, E, K), to give fundamental unsaturated fats, secure indispensable organs and give protection. Fat likewise gives the sensation of satiety. It is a calorie-thick wellspring of energy (one gram gives nine kilocalories) however is more hard to utilize. Fats ought to contain 25% to 35% of absolute energy consumption for four-to 18-year-olds. Immersed fats ought to include close to 10% of absolute energy consumption. Great wellsprings of fat incorporate lean meat and poultry, fish, nuts, seeds, dairy items, and olive and canola oils. Fat from chips, treats, seared food sources and prepared products ought to be limited.

Micronutrients

Calcium is significant for bone wellbeing, typical catalyst movement and muscle compression. The day by

day suggested admission of calcium is 1000 mg/day for four-to eight-year-olds and 1300 mg/day for nine-to 18-year-olds. Calcium is contained in an assortment of food varieties and refreshments, including milk, yogurt, cheddar, broccoli, spinach and strengthened grain items.

Vitamin D is important for bone wellbeing and is associated with the retention and guideline of calcium. Competitors living in northern scopes or who train inside (eg, olympic skaters, gymnasts, artists) are bound to be nutrient D insufficient. Wellsprings of nutrient D incorporate invigorated food sources, like milk, and sun openness. Dairy items other than milk, like yogurt, don't contain vitamin D.

Iron is significant for oxygen conveyance to body tissues. During youth, more iron is needed to help development just as expansions in blood volume and fit bulk. Young men and young ladies nine to 13 years old ought to ingest 8 mg/day to stay away from exhaustion of iron stores and iron-inadequacy paleness. Teenagers 14 to 18 years old require more iron, up to 11 mg/day for guys and 15 mg/day for females. Iron consumption is normal in competitors as a result of diets poor in meat, fish and poultry, or expanded iron misfortunes in pee, excrement, sweat or feminine blood.

Hydration

Appropriate hydration requires liquid admission previously, during and after exercise or movement. The measure of liquid required relies upon numerous components, including age and body size. Prior to action, competitors ought to devour 400 mL to 600 mL of cold water 2 h to 3 h before their occasion. During donning exercises, competitors ought to devour 150 mL to 300 mL of liquid each 15 min to 20 min. For occasions enduring under 1 h, water is

adequate. Following action, competitors should drink sufficient liquid to supplant sweat misfortunes. This typically requires burning-through roughly 1.5 L of liquid/kg of body weight lost. The utilization of sodium-containing liquids and snacks after practice assists with rehydration by animating thirst and liquid maintenance. For non-competitors, routine ingestion of starch containing sports beverages can bring about utilization of unreasonable calories, expanding the dangers of overweight and stoutness, just as dental caries and, thusly, ought to be dodged.

Balanced diet

An even eating routine is fundamental for developing competitors to keep up legitimate development and advance execution in athletic undertakings. An ideal eating regimen contains 45% to 65% starches, 10% to 30% protein and 25% to 35% fat. Liquids are vital for keeping up hydration and ought to be burned-through previously, during and after athletic occasions to forestall parchedness. Timing of food utilization is essential to streamline execution. Suppers ought to be eaten at least 3 h before exercise and tidbits ought to be eaten 1 h to 2 h before movement. Recuperation food sources ought to be devoured inside 30 min of activity and again inside 1 h to 2 h of action to permit muscles to reconstruct and guarantee legitimate recuperation.

Conclusion

At the most essential level, nutrition is significant for competitors since it gives a wellspring of energy needed to play out the action. The food we eat impacts on our solidarity, preparing, execution and recuperation. Not exclusively is the sort of food significant for sports nourishment yet the occasions we eat for the duration of the day additionally affects our presentation levels and our

bodies capacity to recuperate in the wake of working out.

References

1. Eberle, S. G. "High-intensity games sustenance". Wellness Magazine. 24 (6): 25.
2. Lizcano, Fernando; Guzmán, Guillermo (2014). BioMed Research International. 2014: 757461. doi:10.1155/2014/757461. ISSN 2314-6133. PMC 3964739. PMID 24734243.
3. Jurek, Scott (2012). Eat and Run. London: Bloomsbury.
4. Lemon P. (1995). "Do competitors need more dietary protein and amino acids?". Global Journal of Sport Nutrition. 5: 39–61. doi:10.1123/ijasn.5.s1.s39. PMID 7550257.
5. Spada R. "High-intensity games sustenance". Diary of Sports Medicine and Physical Fitness. 40 (4): 381–382

Physical Education And Sports Science: Future Innovations And Development

Dr.Satender Balwant.Singh

Sharadrao Pawar Arts & Comm. College, Gadchandur.Ta. Korpana

Dist- Chandrapur Maharashtra

Corresponding Author- Dr.Satender Balwant.Singh

Email- .satendersingh.thakur@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7544007

Abstract

The intention of this paper is to discover the modern tendencies and demanding situations in bodily schooling and sports activities and primarily based totally on those modern demanding situations, destiny tendencies and demanding situations could be mentioned. There are different factors that are diminishing the hobby of college students in bodily schooling sports. Although the bodily schooling is being taught as part of curriculum in all the faculties however loss of good enough time and educated teachers, exact centers are answerable for little hobby on this discipline. Technology use in bodily schooling new generation in Physical schooling is gambling a massive position in classes. One of the maximum low-priced and powerful is a easy video recorder. With the usage of a video recorder college students can see the errors they are making in matters inclusive of a throwing movement or swinging form. Studies display that scholars locate this extra powerful than having a person try and provide an explanation for what they may be doing wrong, after which seeking to accurate it. Educators additionally determined the usage of different technology inclusive of pedometers and coronary heart fee video display units very successful, the usage of them to make step and coronary heart fee dreams for college students. The destiny demanding situations to make this discipline exciting includes an good enough curriculum, enough finances allotment for containing diverse competitions and position of generation to create recognition approximately the significance of bodily sports and sports activities in our each day life. All those problems were mentioned withinside the gift study.

Keywords: Sports activities, factors, curriculum, Technology

Introduction

Pupils from number one college thru junior schools are required to have 2 hours of PE each week, besides in the course of exam seasons. Pupils are capable of play video games like football, badminton, captain's ball, and basketball in the course of maximum sessions. Unorthodox sports activities inclusive of contact ball, fencing, and skateboarding are now and again played. In extra prestigious secondary colleges and in junior schools, sports activities inclusive of golf, tennis, shooting, and squash are played. A obligatory health exam, NAPFA, is performed in each college as soon as each 12 months to evaluate the bodily health of the pupils. Pupils are given a chain of health tests (Pull-united states Inclined pull-united states for girls, status huge jump, sit-ups, sit-and-attain and 1.6 km for number one [10-12 year-olds]/2.4 km for secondary and junior university levels [13-18 year-olds]). Students are graded through gold, silver, bronze or fail. NAPFA for reenlisted serves as a trademark for an extra 2 months withinside the country's obligatory country wide provider in the event that they gain bronze or fail. Pupils from number one colleges to secondary colleges are

predicted to do 2 intervals or 1 hour of PE all through the 12 months besides every week earlier than exam. In maximum secondary colleges, video games like badminton, speak taka, football, basketball and tennis are available. Pupils are allowed to convey their personal sports activities system to the college with the authorization of the teacher. In maximum secondary colleges, bodily assessments are not often done, however colleges file pupils' height, weight and range of pushes they are able to do. Students starting from Kindergarten to High School have PE incorporated with their curriculum. Kindergarten till Grade three of Elementary college students have gymnastics, beginning from Grade four of Elementary School, college students can be added into conventional martial arts Pancake Silt and a few group video games inclusive of badminton, tennis, soccer, futsal, rounders, basketball, and so forth. Starting from Junior High School, Both genders are separated in the course of PE class. PE locate its area in extracurricular forms, in which college students can specialize themselves in a single form of sports activities they choose. Sport Festival may be held in

the course of vacuum period, typically after exam. At this time college students can compete every different through bringing personal class' flag. Some universities inclusive of ITB consist of PE in curriculum for freshmen. Many video games inclusive of Basketball, volleyball, cricket, tennis, badminton, kho kho, kabaddi and so forth are played. Several drills and bodily schooling are taught.

Current Trends

Physical training tendencies have advanced lately to comprise a wider variety of sports except regular sports activities. Introducing college students to sports like bowling, taking walks or hiking, or Frisbee at an early age can assist college students expand right interest behaviour so that it will convey over into adulthood. Some instructors have even all started to comprise strain-discount strategies which include yoga, deep-respiratory and tai chi. Tai chi, an historical martial arts shape cantered on sluggish meditative actions is a rest interest with many blessings for college students. Studies have proven that tai chi complements muscular power and endurance, cardiovascular endurance, and presents many different bodily blessings. It additionally presents mental blessings which include enhancing popular intellectual fitness, concentration, attention and fantastic mood. It may be taught to any age scholar with very little system making it best for blended capacity and age training. Tai chi can without problems be included right into a holistic studying frame and thoughts unit. Teaching non-conventional sports activities to college students might also offer the essential motivation for college students to boom their interest, and may assist college students find out about exceptional cultures. For instance, whilst coaching a unit approximately lacrosse in, for instance, the South western United States, college students also can find out about the Native American cultures of the North Japanese United States and Eastern Canada, in which lacrosse originated. Teaching non-conventional (or non-native) sports activities presents a high-quality possibility to combine instructional ideas from different topics as nicely (social research from the instance above), which may also now be required of many P.E. instructors. The components of P.E. are bodily, intellectual, social, and emotional. Another fashion is the incorporation of fitness and nutrients to the bodily training curriculum. The Child Nutrition and WIC Reauthorization Act of 200 required that every one faculty districts with a federally funded faculty meal application expand well being regulations that deal with nutrients and bodily interest. While coaching college students sports activities and motion talents, P.E. instructors are actually incorporating brief fitness and nutrients training into the curriculum. This is greater everyday on the primary faculty level, in which

college students do now no longer have a selected Health class. Recently maximum primary faculties have precise fitness training for college students in addition to bodily training class. With the current outbreaks of sicknesses which include swine flu, faculty districts are making it obligatory for college students to find out about practising right hygiene in conjunction with different fitness topics. Today many states require Physical Education instructors to be licensed to educate Health courses. Many schools and Universities provide each Physical Education and Health as one certification. This push closer to fitness training is starting withinside the intermediate level, inclusive of training on bullying, shallowness and strain and anger management. Incorporating neighbourhood indigenous know-how into bodily training can cause many significant studies and a manner of studying approximately different cultures. For instance through incorporating conventional know-how from various indigenous agencies from throughout Canada college students may be uncovered to a many ideas which include holistic studying and the medication wheel. A unit can be cantered on connecting to an area or feeling whilst outdoors, collaborating in conventional video games, or out of doors environmental training. These varieties of lesson can without problems be included into different components of the curriculum and deliver Aboriginal college students a hazard to comprise their tradition within side the neighbourhood faculty network. Studies were achieved in how bodily training can assist enhance instructional achievement. In a 2007 article, researchers determined a profound advantage in scholar's English Arts standardized checking out college students who had fifty six hours of bodily training in a 12 months as compared to love college students who had 28 hours of bodily training a 12 months.

Future of Physical Education

Physical training need to be individualized. One length does now no longer match all. This is extraordinarily challenging, however with innovative equipment like Physical Best, Fitness for Life, and Fitness gram, bodily educators have become greater like private running shoes than coaches. We need to awareness on interest and nutrients main to right fitness and well being. If we can't do everything, we want to as a minimum do this. Therefore, whilst gambling age suitable video games is critical, our emphasis wishes to be on constructing lifelong talents and attitudes. Being energetic and consuming nicely is important at any age, however it will become a depend of existence or dying as we get older. We can't positioned health withinside the financial institution and use it later; we should maintain energetic and consuming nicely to hold the blessings. We additionally want to emphasise participation and prevent the fashion

towards turning into a state of spectators, with some rather professional athletes gambling and absolutely each person else watching. All college students need to be supplied possibilities to each cooperate and compete in bodily sports. Both are critical existence talents, and each may be fun. Our college students need to graduate with an know-how of the important thing concepts of health and nutrients. They need to be knowledgeable clients of interest, nutrients, and well being and be geared up to anticipate self-obligation for his or her personal fitness thru prevention. And, please, let's ensure our K-12 faculties offer a logical scope and sequence—let's educate articulated curriculums and now no longer simply bump the volleyball for thirteen directly years. Finally, we should embody era to efficaciously talk our message and get humans moving. New improvements can assist youngsters emerge as bodily energetic whilst gambling video video games and offer motivation for folks who in any other case wouldn't be energetic.

Role of Technology

Technology use in bodily schooling new generation in Physical schooling is gambling a massive position in classes. One of the maximum less expensive and powerful is a easy video recorder. With using a video recorder college students can see the errors they are making in matters which include a throwing movement or swinging shape. Studies display that scholars discover this greater powerful than having a person attempt to give an explanation for what they may be doing wrong, after which looking to accurate it. Educators additionally discovered using different technology which include pedometers and coronary heart fee video display units very successful, the use of them to make step and coronary heart fee dreams for college students. Using coronary heart fee video display units in bodily schooling is essential as it allows college students recognize how workout impacts their body. Other technology that may be utilized in a Physical Education placing might consist of video projectors, GPS or even gaming structures which include Kinect, Wii Fit and Dance Dance Revolution. Projectors may be used to reveal college students matters which include right shape or the way to play positive games. GPS structures may be used to get college students lively in an outside placing and lively exergames may be utilized by instructors to reveal college students an excellent manner to live in shape inside and outside of the school room placing. Another form of generation this is usually utilized in Physical Education is using pedometers. Pedometers do now no longer always song how a ways someone is going, however it permits them to understand the range of steps they may be making. It will allow them to understand what number of steps on common they may be making.

Conclusion

A clean end drawn from all of the proof up to now is that, possibly alongside tune and MFL, a topic professional have to be brought into number one faculties nationally. It is consequently recommended that professional number one PE instructors are trained, and that this be brought as a country wide strategy (Blair and Capel, 2008; Carney and Howells, 2008). These have to nonetheless be number one instructors with the information and know-how of the holistic nature of this profession, now no longer 're-badged' secondary instructors. As such, the HE quarter wishes to embody this imaginative and prescient and possibly, a) create a shape wherein there are appropriate, and specific, undergraduate programmes in number one PE which feed into an present PGCE route, GTP or SCITT, and b) create higher go difficulty hyperlinks among the topics of number one schooling and PE provision to allow this creation. This may additionally assist to relieve the troubles created via way of means of the governments contemporary power far far from the conventional university primarily based totally undergraduate coaching tiers toward the greater publish graduate, school room primarily based totally schooling being mooted via way of means of Gove (2010). Finally, higher CPD for the present number one quarter may be wanted withinside the intervening time length particularly for folks who might need to take in this position till the primary experts are trained. Although a whole lot proof collected for this look at indicated that this could 'de-skill' number one instructors in their capacity to supply curriculum PE, the large majority of these concerned on this studies believed it'd bring about the great mastering enjoy for the child, and this have to truly be the maximum essential component withinside the improvement of children.

References

1. Andrew C Sparks. Research in Physical Education and Sport. Exploring Alternative Visions. The Falmer Press, London, 1992.
2. Dr. Anonna Guha, Mumbai. Role and characteristic of dance: Historical context (Part 2)
3. Pate RR, Davis MG, Robinson TN, Stone EJ, Young JC. Circulation, 2006; 11 (11):121 -122 .
4. Sallis JF, Floyd MF, Rodriguez DA, Saelens BE. Circulation, 2012; 125(5):729-737.
5. Rosen LD. Understanding the iGeneration and the manner they, Rosen LD. (2011), Educational leadership, 2010; 68(5):10-15.
6. http://www.pelinks u.org/articles/corbin _11.htm
7. <http://www.humankinetics.com/news-and-excerpts/news-andexcerpts/my-imaginative and prescient-for-the-future-of-bodily-schooling>
<http://www.beds.ac.uk/jpd/journal-of-pedagogic-developmentvolume-2-issue-3/the-future-for-number-one-bodily-schooling>

The Study Of The Use Of Technology In Sports And The Impact Of Technology On The Football Matches

Dr. B. V. Shrigiriwar

Director Of Physical Education & Sports Annasaheb Gundewar College Nagpur-13

Corresponding Author- Dr. B. V. Shrigiriwar

DOI- 10.5281/zenodo.7544019

Abstract:

Technology has an important role in sports, whether it is used for an athlete's health or in the form of athletes' technique or equipment features. As sports have become more competitive, so needs better equipment. The use of new technology has seen significant changes in golf clubs, football helmets, baseball bats, soccer balls, hockey, skates, and other equipment. As knowledge of the human body has increased over time, from nutrition to treating injuries, the possibilities of an athlete have also increased. Athletes are now able to play at an older age, heal more quickly from injuries, and train more effectively than athletes of previous generations. The development of instructional technology has created new opportunities for research in sports. It is now possible to analyze aspects of the game that were previously thought out of reach. From taking motion pictures to capturing a player's motion or advanced computer simulations, being able to capture model physical conditions has led to the ability to understand and improve an athlete's actions. In this research paper, the use of technology in sports and the impact of technology on football matches have been studied.

Keywords: Technology in Sports, Football, Technology of Athletes, Electronic Sports, Video Assistant Referee

Data Collection Method Used for Research:

The research paper has depended on secondary data.

Objective of Research:

- 1) To study the use of technology in sports.
- 2) To study the nature of football matches changing through technology.
- 3) To study the impact of technology on football matches.

Introduction:

Sports equipment, also called sporting goods, has various forms depending on the sport. Equipment ranges from balls to nets and protective gear such as helmets. Over time, sports equipment has evolved as sports require more protective gear to prevent injuries. Amidst the prevailing uncertainty due to the coronavirus pandemic, the government has said that this unprecedented situation should be used as an opportunity to adopt new processes and assess priorities to revive the sports ecosystem. Innovation, collaboration, and technology can play a key role in reviving the sports ecosystem. Recently the President of India amended the

rules governing e-sports and requested that the Ministry of Sports and the Ministry of Electronics and Information Technology include "e-sports in multi-sport events". The President is empowered under Article 77(3) of the Constitution to make rules for the more convenient conduct of the business of the Government of India and to allocate the said work among the ministers. As per the gazette notification, e-sports will now be part of the "multi-sport event" category in India.

Today the emphasis on technology is such that it is being accepted in every game without any hesitation, as well as more new technology is knocking into the games. Technology has made the game very easy on the one hand and the other hand it has taken the game to every corner of the world in very easy ways. Now sitting at home, you can watch real-time any kind of match being played anywhere in the world. Even in tennis, a player can practice alone through technology. This machine serves at the rate of 70 miles per hour, as well as the ball swings in many ways during the machine service. There is also a remote with this machine

which the player controls the service according to his own. Technology has made inroads in hockey as well. Players practice with the training turntable machine. This machine helps players to learn the tricks of hockey. Apart from this, the goalkeeper can improve his goalkeeping level through this machine. Players can become adept at the art of hitting a fast-moving ball properly. Apart from all this, the most important thing is that due to practicing through machines, the incidence of injury of players has reduced. Also, the machine does not tire and players have to maintain a consistent pace while practicing with it.

There is also a watch for the players that apart from knowing the time during practice, can also know their heart rate. The watch also tells you how many calories you're burning during exercise and how many you need to get fit. Now let's talk about fitness. The player whose fitness and nutrition are better is called the 'long racehorse' of the playground. Technology is constantly supporting athletes to improve nutrition. There is one such software called BodyByte, through which athletes can find out at what level their nutrition and fitness level should be. Bodybyte also provides all the information related to the nutrition, fitness, and training of the players. Also, it is more accurate than any kind of estimation done on a human basis. Not only in cricket, but in sports like tennis, football, hockey, athletics, baseball, and basketball, teams watch videos of the opposition teams in depth before the match and then make strategies accordingly.

The Use of Technology in Sports and the Impact of Technology on the Football Matches:

Technology means we can now calculate an athlete's speed down to fractions of a second. This means that an athlete can now win or lose regardless of the photo finish. Cameras that capture images in seconds have made it possible to replay every action on the field to make the right decisions. This means that the games are now fair. The element of chance and luck has almost been removed. Sports equipment refers to a large amount of equipment that is used in sports. From balls and rackets to shoes and socks and glasses, there are a lot of things that fall under the umbrella of sports equipment. Treadmills, elliptical cycles, rowing machines, and steppers, are the new mantras. Sports equipment for home use is a huge market

today. Home gyms alone registered a 30 percent increase in sales in 2006 compared to the year 2000 and much more after the corona. The popularity of home gyms is partly because homeowners prefer to work out at home. It saves on commute time, it saves monthly gym membership costs, and it gives users the freedom to exercise when the fancy takes them. This means that parents can keep an eye on their kids while working out at home. The home gym equipment market which is relatively new is poised for amazing sales in the next few years. What was a fitness fad is now a fitness commitment and it is this commitment that has given rise to the sports equipment industry.

Video Assistant Referee (VAR) technology is the latest technology in football which is used by football match referees to make other decisions like awarding goals, penalty kicks, and red cards to players. This technique is used in many other sports besides football. Football is considered to be the most popular sport in the world. But on many occasions, wrong decisions are given by the match referee due to which the fun of this game remains incomplete. The match referee then gives the correct decision with the help of Video Assistant Referee (VAR) technology. Video Assistant Referee (VAR) technology is the latest technology in football which is used by football match referees to make other decisions like awarding goals, penalty kicks, and red cards to players. The idea of video assistant referee (VAR) technology first came to the Royal Netherlands Football Association (KNVB) around 2010. In the year 2017, VAR technology was used in the FIFA U-20 World Cup in South Korea. FIFA officially approved the use of VAR for the 2018 FIFA World Cup. Thus it was the first tournament in which FIFA officially permitted the use of VAR technology in all matches and venues.

VAR mainly helps the technical referee to make the following four correct decisions. Including decisions about goals, decisions about penalty kicks, decisions about showing red cards, and decisions about the correct identification of the correct player responsible for foul play. The role of VAR technology is to assist the referee in determining whether a player has intentionally violated the Laws of the Game. If the referee finds through VAR technology that a player has deliberately scored a goal incorrectly (e.g. hand the ball) then he does

not recognize the goal. Manytimes during the game, the match referee is not able to assess the correct situation, in such a situation, the umpire running the VAR technique advises him that this thing is visible in the video footage and then the match referee shows that incident on a screen installed on the field itself. can see. Based on this, the referee decides which team should be given a penalty or not. If a player trips an opposition player by tripping him or tries to influence the play of a player in any other way in the game, then due to this type of behavior the guilty player is shown a red card and sent off the field. . But in such cases, VAR helps the technical referee to make the correct decision. Sometimes the referee gets confused and sends off the wrong player, or is unsure which player should be sent off. VAR will inform the technical referee which player should be warned/penalized.

Football organizers are using technology to improve the gaming experience for both players and fans as well. Helping match officials and referees to make correct and accurate decisions more often than not in a split second. Additionally, we still remember that the technology used in the 2018 FIFA World Cup was almost as amazing as the players themselves. A "smart ball" containing a sensor (NFC chip) was jointly created by the German companies Kyros Technologies and Adidas. The system uses a network of receivers located throughout the field to track the exact location of the ball in real-time, including perfectly crossing the goal line with great accuracy. The referee's smartwatch receiver will display the information, and it will also alert the match officials when the ball has properly crossed the goal line. All balls are used in official matches of European leagues, MLS, and other American leagues, and most African leagues use smart balls in their games.

An important component of the referee's duties is to determine whether the trial is a goal or a close call. Goal-line technology made its debut at the 2014 World Cup in Brazil and was a key component of the technology used for the FIFA World Cup in Russia two years earlier. Up to 500 frames per second are captured by 14 cameras using target-line technology (GLT), which then sends the image to an image processing system. When the entire ball crosses the goal line, the camera records it and sends a signal to the referee's clock based on the 3D coordinates of the ball. As in Brazil, Goal

control continues to supply technology to all major football tournaments around the world.

The firm Fraunhofer IIS created the Gol Ref target detection technology. This radio-based method uses low-frequency magnetic fields to assess whether the full ball has crossed the goal line. There are two magnetic fields: one in and around the ball using a passive electrical circuit incorporated into the ball, and another in and around the target area using a coil attached to the target. An alarm vibrates, and a message is shown in real-time on the referee's wristwatch when the data is analysed and delivered there.

UK business Hawk-Eye Innovation Ltd first presented the technology in 2001, and since then, it has gone through several successful trials. It is the most advanced system in development right now. In cricket and tennis, hawk-eye was used to call first. The technology has been rigorously tested in football and has shown excellent results. Three cameras, one on each aiming line and recording at a frame rate of 600 frames per second, make up the Hawk-Eye system. Within half a second, Hawk-Eye can make a firm determination of whether the ball has fully crossed the line and transmit this determination to the central referee via an audible beep. Signals are easily relayed to Premier League officials as they wear headphones. In other leagues, strategies such as receiving signals through the clock are possible.

The performance of players and teams is managed and enhanced through the Electronic Performance and Tracking System (EPTS), which in football uses camera-based and wearable technology. Although EPTS primarily tracks player and ball movement, it is also used in conjunction with other equipment to assess load or physiological characteristics, such as heart-rate monitors and microelectronic devices (such as accelerometers and gyroscopes). can go. These devices are used in conjunction with microscopic electromechanical devices (such as accelerometers, gyroscopes, and compasses) to deliver inertial loads and other medical data.

About 25 years ago, tennis rackets were made from wood, which consisted of ash, maple, etc. Later in the sixties, metal frames were introduced. They are mixed rackets today because of their efficiency in terms of accelerating the ball over the net and the

dangerous vibrations that lead to tennis elbow. Sports clothes today are made of fabrics that are sweat-resistant and wrinkle-free. The discovery of Lycra meant athletes could stretch better, run better and compete better. Specialized sports equipment that targets particular muscle groups means that athletes can train specific muscles. Sports equipment is essential today to compete at the international level. Although talent still plays a large role in the success of athletes, sports equipment gives them that extra edge.

Conclusion:

It is clear from the study that, today almost every field is affected by technology. There have been many innovations in the field of sports because technology has made them possible. Through VAR technology, transparency has increased in other sports

including football. It is known that apart from football, this technique is also used in other sports like lawn tennis, badminton, etc. It is expected that in the coming years, this technology will help in making the right decisions even more, which will increase the enjoyment of sports even more. Technology has an important role in sports, whether it is used for an athlete's health or in the form of athletes' technique or equipment features. The development of instructional technology has created new opportunities for research in sports. It is now possible to analyze aspects of the game that were previously thought out of reach. Sports technology has changed the face of sports. The application of technology in sports facility design has achieved real changes in terms of athlete use, spectator comfort, and usable lifespan.

Reference:

- Marcelo Pires, Vitor Santos, *Assessing the Impact of Internet of Everything Technologies in Football*, *Journal of Sports Science* 6 (2018) 36-55
- Gurubasavaraja.G, *Influence of Technology on*
- Crawford, G. (2005) 'Sensible Soccer: Sport Fandom and the Rise of Digital Gaming', in, J. Magee, A. Bairner, and A. Tomlinson (eds) *The Bountiful Game? Football, Identities and Finance*, London, Meyer and Meyer, 249-266, ISBN: 1-84126-178-S.
- <https://run.unl.pt/bitstream/10362/30073/1/TGI%200120.pdf>
- Korte, T. 2014. "How Data and Analytics have Changed "The Beautiful Game."" *Huffington Post*. Accessed May 6, 2017. http://www.huffingtonpost.com/travis-korte/soccer-analytics-data_b_5512271.html
- Kun Zhao and Xueying Guo, *Analysis of the Application of Virtual Reality Technology in Football Training*, Volume 2022 | Article ID 1339434 | <https://doi.org/10.1155/2022/1339434>
- Jinyu Qiao, *The Application of Artificial Intelligence in Football Risk Prediction*, Published online 2022 Jun 13. doi: 10.1155/2022/6996134
- <https://thesporting.blog/blog/the-use-of-technology-in-football-var>
- Stefan Lawrence, *Digital Football Cultures The HyperDigitalization of Football Cultures*, *Digital Football Cultures: Fandom, Identities and Resistance*, 2018, <https://www.academia.edu/38312103/Digital-Football-Cultures-The-HyperDigitalization-of-Football-Cultures>
- *Top Sports Performance -A study*,
- *International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR) January 2020, Volume 7, Issue 1 (E-ISSN 2348-1269, P-ISSN 2349-5138) www.ijrar.org*
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9208919/>
- Jochim Spitz, Johan Wagemans, Daniel Memmert, A. Mark Williams & Werner F. Helsen (2021) *Video assistant referees (VAR): The impact of technology on decision making in association football referees*, *Journal of Sports Sciences*, 39:2, 147-153, DOI: 10.1080/02640414.2020.1809163, <https://doi.org/>
- https://www.amarujala.com/technology/tech-diary/technology-who-improved-sports-hindi-news_sv?pageId=5
- <https://www.fifa.com/technical/football-technology/football-technologies-and-innovations-at-the-fifa-world-cup-2022>
- https://www.djsresearch.co.uk/Free/DJS_Research_Football_Market_Research_Technology.pdf
- <https://www.cram.com/essay/The-Impact-Of-Technology-On-Football/PJRXF8V2TV>

Barriers To Women Participation In Sport And Physical Activity

Mamta Singh Rathour¹ Dr. Vivek P Gulhane²

¹Research Scholar, SGB, Amravati University, Amravati, (M.S)-INDIA.

²Principal, P.D Jain Arts and Commerce College, Ansing, Washim (M.S)-INDIA.

Corresponding Author- Mamta Singh Rathour

Email: mamtasinghrathour@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7544025

Abstract:

Participation rates among women and girls are much lower than among men. This gender gap is caused by many barriers, which can be categorized as practical personal and 'social and cultural. These play a significant role in women and girls attitudes and behavior. Below is a list of the main barriers, with recommendations of how sports deliverers can help to overcome them.

Keywords: Women barriers to participating in Sports and Physical Activity.

Introduction:

Sport has the power to change lives. The ability to drive gender equality by teaching women and girl's teamwork, self-reliance, resilience and confidence. Women in sport defy gender stereotypes and social norms; make inspiring role models, and show men and women as equals. Led by UN Women, the Sport for Generation Equality Initiative is inviting stakeholders from across the sports ecosystem to be part of a powerful coalition to make gender equality a lived reality in and through sport. Together, this coalition will accelerate efforts to promote women's leadership and equality in governance models, prevent and respond to gender-based violence, close the gap in investment in women's sport and promote equal economic opportunities, promote women's equal participation and bias-free representation in media, and provide equal opportunities for girls in sport, physical activity and physical education. As some of the world's top women athletes prepare for the Olympic Games in Tokyo, we're celebrating the remarkable achievements and unmatched potential of women and girls in sport.

Practical barriers Lack of time and lack of childcare:

Women's leisure tends to be reactive to the needs of their families. They often have less leisure time than men, as they take on the greater burden of responsibility for

housework and care for children and elderly relatives.

Lack of money:

Women tend to earn less than men. Scottish women working full-time earn on average £529 less per month than men¹, and the disparity is greater for women working part-time. Low income families may not be able to afford to invest in club membership or pay for sporting clothing and equipment, and mothers from low income families are unlikely to be able to afford childcare to give them the time to take part in sport.

Lack of transport:

This is a particular problem for women with young children, elderly women, women and girls with disabilities, and women and girls living in rural areas.

Personal safety:

Personal safety on the streets, on public transport, and in and around sports and community venues is a particular problem for women. Some groups are particularly vulnerable. For example, black and minority ethnic (BME) girls and women can become the focus of racist behavior. People with disabilities are often the targets of bullying and abuse. Travelling to and from venues for sports or physical activity can present particular barriers for these groups.

Funding:

At most levels, women's sport attracts less funding than men's. During 2006/07, 41% of female athletes were funded through

various programmes. At community sport level, girls' teams tend to attract less sponsorship from local businesses because they do not have large supporter bases. The result of this funding gap is poorer facilities, equipment and kit.

Access to facilities:

Women and girls cannot play sport if they cannot get access to the necessary facilities.

Personal barriers:

Body image

Research shows that in general, female adolescents report greater body image dissatisfaction than males. However, body image is a particularly important issue in sport – research shows that women are far more self-conscious than men when taking part in sport and physical activity. For girls and women the relationship between body image and physical inactivity is a vicious circle; the more self-conscious they feel about their bodies, the less likely they are to take part in sport, and yet participation in sport has a positive effect on girls' perceptions of their bodies.

Clothing and equipment

Clothing and equipment for sports can be expensive. This is a particular problem for women, given that, on average, they earn less than men. Images of sportspeople can promote the idea that, unless you're dressed in fashionable clothing designed for a particular sport, you'll look out of place. Some sports clothing is also quite revealing, which create problems for women and girls, linked to the issues about body image and culture mentioned earlier.

Lack of self-confidence

Girls, on average, have less self-confidence than boys and rate their performance or ability more negatively than boys do. This is linked to issues about body image: girls who don't feel good about their bodies can lack confidence in their physical abilities and may be over-negative about their performance.

Parental and adult influence

The influence of parents, coaches and other adults affects girls and boys differently. Adolescent females place greater emphasis on self-comparison and comments from adults than do adolescent males, who rely more on competitive outcomes as their basis for personal judgment of physical competence. Negative comment from coaches and teachers is one of the main reasons for

girls becoming discouraged from playing sport.

Social and Cultural barriers:

The male-dominated culture of sport

The culture of sport itself presents a problem. Some argue that sport has traditionally been defined, organized, promoted and constructed as a male activity. Some women are turned off 'sport' altogether because they see it as a male-dominated activity.

Attitudes and prejudices about sexuality

Homophobia is the hatred or fear of homosexuals (i.e. lesbians, bisexuals and gay men). It includes another factor which is particularly relevant to the world of sport 'homo-negativism' – which is a fear among heterosexuals that they may be perceived as homosexual. Women's sport (especially male-dominated sport such as football and rugby) is still regarded by some as fundamentally unfeminine. Lesbians are also regarded by some as unfeminine. The resulting, erroneous, conclusion is that all sportswomen must be lesbians.

Sexual harassment and Abuse

Sport-based research on this topic is lacking, but recent studies indicate that sexual harassment and abuse is a problem in sport, just as it is in the wider community. Research shows that the vast majority of perpetrators of sexual harassment and abuse are men, and that women and girls are more frequent victims than men and boys.

References:

1. American Documentary Inc. (2001-01-17). "[A Brief History of Women's Team Sports in America](#)". Archive.POV.org. Retrieved October 23, 2019.
2. Brownell, Susan (1996-02-01). "Representing gender in the Chinese nation: Chinese sportswomen and Beijing's bid for the 2000 Olympics". *Identities*. 2 (3): 223–247.
3. David Reider (7 December 2021). "[Lia Thomas, Transgender Swimmer from Penn. Swims Fastest Times in Nation: Controversy Brewing](#)". *swimmingworldmagazine.com*. Retrieved 20 December 2021.
4. Gardiner, E. Norman, 'The Rise of the Athletic Festival' in *Greek Athletic Sport and Festivals*, London: MacMillan, 1910, pp. 47–48.
5. https://www.funding4sport.co.uk/downloads/women_barriers_participation.

6. <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/women-and-sport>.
7. Max Sherry (23 September 2021). "Uproar After All-Male Team Wins Local Australian Netball Competition". sportbible.com.
8. Noland, Marcus; Stahler, Kevin (2014). "What Goes into a Medal: Women's Inclusion and Success at the Olympic Games". SSRN Working Paper Series.
9. Smyth, Jamie (September 12, 2015). "Matildas boycott US tour as they call foul on gender pay gap". CNBC.com. Retrieved October 18, 2019.
10. Yu, Chia-Chen (June 2009). "A Content Analysis of News Coverage of Asian Female Olympic Athletes". *International Review for the Sociology of Sport*. 44 (2–3): 283–305.

A Comparative Study Of Mental Health Status Of Working And Non-Working Women

Vimal Singh¹ Dr. Vivek P Gulhane²

¹Research Scholar, SGB, Amravati University, Amravati (M.S)

²Principal, PD Jain Arts and Commerce College, Ansing, Washim (M.S)-INDIA

Corresponding Author- Vimal Singh

Email: singh.vimal79@gmail.com

DOI- [10.5281/zenodo.7544038](https://doi.org/10.5281/zenodo.7544038)

Abstract:

Today, women's roles are emerging differently with new commitment and career oriented as well as commitment to families. So, this in turn leads to a number of stress and strain among working women. Mental health is an inevitable and unavoidable component of life due to increasing complexities and competitiveness in living standards. In the fast changing world of today, no individual and profession is free from stress, depression and anxiety. Everyone experience stress, anxiety, depression and health problem whether it is within the family, business, organization, study, work or any other social or economical activity. The aim of this study was to find out the difference between mental health status of working and non-working women. 120 women (60 working & 60 non-women) were drawn from Meerut city proper. The Mental Health Check List developed by Kumar was used to collect the data. Data was analyzed with the help of 't' test. Results show that there is no significant difference between working and non-working women in respect to their level of mental health.

Keywords: Mental Health & Women.

Introduction:

Woman play an important role in the entire structure of the society as almost half of the society is constituted by this segment of population and is also considered as one among the vulnerable groups. Women play multiple roles even in the adverse circumstances without caring for themselves. Status of women in the society has been changing fast due to multiple factors such as urbanization, industrialization, increased level of education, awareness of right, and media influence. More and more women prefer to be engaged in some kind of employment. So that they can contribute financially to their family. Employment exposes women to the outside world and as a result they are likely to develop new outlook towards life, new aspirations and awareness about their place in society. A working woman refers to a woman who works outside her home for a wage or salary. Women are compelled to leave the security of their home due to economic necessity and hence they do not have enough time to look after their

children, leave alone their health. Women began to come out of the domestic sphere and have begun to take up professional roles outside their home. Non- working women means they do not work in professions, they do work in their family.

Mental health is the foundation for well-being and effective functioning for an individual and for a community. For women, mental health is important both for their own health and for the well-being of their children and families. The status of women in the society has been changing rapidly because of multiple factors such as urbanization, industrialization, increased level of education, awareness of rights, and media influence. More and more women prefer to be engaged in some kind of employment, so that they can contribute financially to their family. However, the attitude toward women especially married women and their role in the family has remained the same, as even today taking care of the family and children is considered as their primary responsibility.

Conclusion:

There is no significant difference between working and non-working women in respect to their level of mental health.

References:

1. Adzlin U, Marhani M, Salina AA. Prevalence of psychological distress and depressive disorders among married working women in Malaysia. *Malays J Psychiatry* 22–24.
2. Park K. Concept of health and disease. In: Park K, editors. *Textbook of preventive and social medicine*. Vol. 22. Print book, India: M/S Banarsidas Bhanot; 2013.
3. Al-Modallal, H, Abuidhail, J, Sowan, A, Al-Rawashdeh A. Determinants of depressive symptoms in Jordanian working women, *J Psychiatr Mental Health Nurs*, 569–576.
4. Gelaye, B, Lemma S, Deyassa N. Prevalence and correlates of mental distress among working adults in Ethiopia. *Clin Pract Epidemiol Mental Health* 2012; 8:126–133.
5. Sinha Sudhinta: “Multiple roles of working women and psychological well-being”, [Ind. Psychiatry J.](#) 2017 Jul-Dec; 26(2): 171–177
- 6.

Psychological Skills Training key to success in Sports

Jigmat Dachen¹ Ujwala Koche²

¹Dean Students Welfare, University of Ladakh, UT Ladakh, India.

²College Director of Physical Education & Sports, E.J.M. College, Leh, UT Ladakh, India.

Department of Physical Education, University of Ladakh, Leh Campus, Ladakh,

Corresponding Author- Jigmat Dachen

Email-jigmat@kashmiruniversity.ac.in

DOI -10.5281/zenodo.7544048

Abstract

The importance of psychological skills training (PST) for improving performance is widely recognized. This paper attempted to introduce PST and discussed some latest literature and practices employed by sports psychologists to facilitate the athletes to improve their performances. Psychological Skills are a set of tools used by athletes to regulate their emotions. Psychological skills are learned through systematic training in three phases, education phase, acquisition phase and practice phase.

Key Words: Psychological Skills Training, Imagery, SMART, Mindfulness & PMR

1. Introduction

Athletic performance is by-product of various factors predominately, physical fitness, skills, techniques, and psychological skills. We all know skills are significant for athletic performance and we all strive to improve the skills of the athletes. We also know that a high level of physical fitness is required to achieve success in athletics at high levels of competitions. Athletes train hours in the gym and field to improve their physical fitness. Athletes and the coaches have realized that psychology plays a significant role for athletic performance. Many experts believe that sports are ninety percent mental and 10% physical. But what people do to understand and train in this area is more unfamiliar. One of the most important aspects of psychology in sports is Psychological Skills Training or Mental Training (PST). Psychological Skills Training is the systematic practice of psychological skills to enhance performance. “Psychological skills training (PST) refers to the systematic and consistent practice of mental or psychological skills for the purpose of enhancing performance, increasing enjoyment, or achieving greater sport and physical activity self-satisfaction” (Weinberg & Gould, 2007, p. 250). These include goal setting, Imagery, self-talk, and Relaxation etc.

2. Misconception about psychological skills training

Scientific studies have shown over and over that developing psychological skills improves athletic performance. But unfortunately, most of the athletes ignore this important aspect of the training. some of the misconception about PST are as under:

2.1 PST is only for athletes who are struggling

PST is an essential part of training not only for the problem athletes, but also for normal athletes. We never stop our practice and learning skills after a good game, similarly, if there is not any psychological problem, psychological skill training is important for achieving optimum results in the competitions.

2.2 PST is only for elite athletes

We all have heard and seen that elite level athletes competing for high level of competitions are always accompanied with a mental trainer as supporting staff, so we think that PST only helps elite level athletes competing at the high-pressure environment of nationals or the Olympics, anyone can benefit from a better mindset. Michael Phelps’ long-time coach Bob Bowman taught him relaxation and visualization techniques from an early age that helped keep Phelps from being too excitable behind the blocks.

2.3 PST is a last-minute training aid

PST is not a magic pill, but in fact, it also works as a quick fix for some problems for athletes, but PST is done for the long term and consistent effort is required to achieve the results of PST.

3. Phases of Psychological Skills Training

Often, PST is divided into three stages: Education, Acquisition and Practice.

3.1 Education Phase

Many athletes are not aware of the fact that PST does improve athletic performance. Sometime athletes are skeptical about the use of PST. It is important to teach the athletes and understand the importance of PST. Psychologists need assessment of the athletes at this phase to determine exactly what kind of strategies are required to conduct the PST.

3.2 Acquisition Phase

Good teaching is necessary for an intervention to be successful. But good teaching is not sufficient to get the desired result. Good learning from the athlete's side is also essential. The primary goal of this phase is to aid the athletes in developing desired psychological skills. The programme is individualized so it meets the specific needs of the athletes.

3.3 Practice Phase

Practice makes man perfect is a proverb which tells us the importance of practice for learning anything in life. Planned, dedicated and continuous effort from the athletes is required to achieve the desired result of PST. It will take time to get the desired result. The psychologist has to reinforce and motivate the athletes to be consistent in learning PST.

4. Psychological Skills Training

Practitioners and councillors use various Mental skills training methods to facilitate the athletes to achieve desired results during the training and competitions. Some of the widely used and effective PST are discussed as under:

4.1 Imagery

Our brain cannot differentiate between imagery and real experience. Brain responds to these two experiences in the same manners and recruits the same neurons and muscles. Imagery has been described as "an experience that mimics real experience, and involves using a combination of different sensory modalities in the absence of actual perception" (Cumming & Ramsey, 2009, p.5). There are mainly two perspectives that people adopt when practicing imagery:

Internal and External. There is one overriding model at the moment to guide practitioners in implementing imagery. This is known as the PETTTLEP Model (Holmes & Collins, 2001). PETTTLEP is an acronym which stands for 7 key elements to include during imagery to create the most functionally equivalent image possible. Using the example of a footballer, the specific details to include would be:

4.1.1 Physical – physical means that imagery should be performed in the correct position instead of traditional couch position.

4.1.2 Environment – if possible, image in the environment where the performance takes place e.g. Football pitch.

4.1.3 Task – it must be identical to the real task.

4.1.4 Timing – the imagined experience should be the same, and therefore, take the same amount of time as the real experience.

4.1.5 Learning – refers to the current ability of the athlete.

4.1.6 Emotion – include the same images that would be felt in the physical situation. For example, a player imaging taking a penalty would include feelings of confidence and adrenaline rushes.

4.1.7 Perspective – the imagery perspective can be first person (through your own eyes) or third person (like watching yourself on video).

4.2 Goal Setting

Goal setting is one of the most important psychological skills to be taught to the athletes to achieve desired results in the practice and competitions. We all use goal setting in one way or another in our life. If we are pondering about what things to do to achieve your aim or planning various tasks for upcoming competition, you are actually setting your goal. We all are familiar with the acronym SMART. It is a simple guide that provides simple criteria for setting goals.

4.2.1 SMART stands for the following:

Specific: Define a clear, specific goal.

Measurable: Make sure your goal is measurable to track progress, which helps you stay focused and meet deadlines.

Attainable: Create a realistic goal. It shouldn't be limiting but should be attainable.

Relevant: Ensure your goal matters to you and aligns with your other goals and the needs of the organization.

Time-bound: Assign a target date so that your SMART goal doesn't get lost in day-to-day demands.

4.2.2 Types of Goal

Generally, goals are categorized as norm referenced goal and self-referenced goal. Setting a goal to win an Olympic Medal is a norm-referenced goal, because success of the goal is based on comparing performance to other competitors. The problem here is we can't control the other athletes and there is no guarantee that goal will be achieved. Self-referenced goals further classified into two forms: performance goal and process goal. Performance goal typically concerned with the outcome measured in numerical. For example, rather than winning the competition, focus on personal best. The advantage of this goal is that it is under the control of the individual. In the process goal we are concerned with the process of the performance, which in turn generates outcome. For example, tennis players may think about wrist rotation in order to generate spin.

4.3 Concentration

Concentration is one of the most important psychological skills required for overall performance. Within sports, coaches and athletes often use the words concentration, attention and focus interchangeably. They are not same but related terms, that's why we have been using these terms interchangeably. Concentration according to William James (1890), attention is "the taking possession by the mind, in clear and vivid form, of one out of what seem several simultaneously possible objects or trains of thought. It implies withdrawal from some things in order to deal effectively with others".

4.3.1 Types of Attention

Attention can be either internal or external and broad or narrow. When athletes are focused inward (i.e. thoughts, emotions, physical sensations), they are said to have an internal focus. Athletes who are focused on the environment outside of themselves (i.e. weather conditions), are using an external focus. In terms of width, a broad focus is when athletes are paying attention to many things at once (e.g. examining an opponent's alignment), whereas focusing on a specific point (e.g. the spot on the ball where a kicker wants to hit it) is considered narrow. During competitions, athletes are often called upon to shift across these dimensions in order to

meet the required attentional demands of the situation. The overlapping nature of these dimensions leads to four types of attentional control (Nideffer & Sagal, 2006, p. 384).

4.3.2 Techniques to improve concentration in sports.

There are many techniques to improve concentration in sports, and the effectiveness of each method will vary with different athletes under different circumstances.

Thought-Stopping and Thought-Centering:

There are two techniques that athletes must be aware of for keeping their focus on track; 'thought-stopping' - generating positive thoughts to stop negative thoughts taking over, and also 'thought-centering' - shifting the attention to set aside negative thoughts. The athlete must be able to identify their dysfunctional negative thoughts and feelings by considering two things: 'is it helpful to think like this?' and 'will these thoughts help me to achieve my objective?'. When the answer is no, the thoughts need stopping and centering.

Practice simulation

Try to create a practice condition similar to a competition scenario, athletes can take the help of fellow athletes to simulate the situation to a real competitive situation. The better the similar condition the better the athlete would be able to focus on the game during the competition. **Using keywords:**

Using keywords is an effective technique to avoid distraction during the competition. Keywords can be motivational "get ready", technical "swing" or psychological "relax".

Visual control:

Focus on the object or location which is not negatively related to the performance. Focus on the ball in the game.

Mastering the Skills.

If athletes try to master the skills better, performing the task becomes more automatic as a result athletes can pay attention to the desired stimuli.

Be in present:

Being able to remain in the moment is paramount for athletic performance. Focusing on the past can be very distracting, for example looking back over something that has just happened in the game (missing a goal), instead of where to go now (the next shot on goal).

Staying positive during the practice and competition is very important to focus on the task at hand.

4.4 Relaxation Strategies

Though it is believed that playing sports regularly helps to reduce a person's stress and anxiety level and is very beneficial for overall health. But ironically, competitive sports are very tough and brutal, which demand very high physical and mental preparedness. We often heard coaches tell the athletes during competition 'just relax'. It's easier said than done. Because we never tell them how to relax. Just saying 'Relax', athletes aren't going to relax. Instead of saying 'relax,' we should say, 'Take a deep breath'. Some effective Relaxation strategies are presented as under:

4.4.1 Deep Breathing

Deep breathing is a simple and effective way to relax by reading heart rate and blood pressure. Inhale slowly through your nose, drawing air deep into your lungs. Hold your breath for about five seconds, then release it slowly. With each exhalation, imagine that you are getting rid of any stress or fatigue that might prevent you from performing your best. Focus only on each breath. Repeat the exercise five to 10 times.

4.4.2 Progressive Muscle Relaxation.

A good way to reduce mental tension is to reduce muscle tensions. An effective way to reduce muscle tension is through Progressive Muscle Relaxation (PMR). Isolate and contract muscle groups, creating tension for eight to 10 seconds, then relax the muscles and let the tension go. Concentrate on the feel of your muscles, specifically the contrast between tension and relaxation. In time, you will recognize tension in any specific muscle and be able to reduce it. Use words and phrases as you progress through the muscle groups—try "relax," "let go," "release," "stay calm" and "feeling fresh."

4.4.3 Mindfulness

Mindfulness is nowadays one of the most popular relaxation techniques used by the practitioners. The practice of mindfulness, which originated within the Buddhist tradition, can be loosely defined as a state of awareness achieved through purposely and non-judgmentally paying attention to the present and ongoing experiences of yourself and others—that is, attempting to put aside judgments of current situations, thoughts, or feelings as "good" or "bad." Mindfulness meditation is an approach that helps develop this non-judgmental awareness and that promotes calm and focus in potentially stressful situations.

4.4.4 Yoga

Yoga is the ancient Indian system to keep a person fit in body and mind. Yoga brings together physical and mental disciplines that may help you achieve peacefulness of body and mind. This can help you relax and manage stress and anxiety. Yoga has many styles, forms and intensities. Hatha yoga, in particular, may be a good choice for relaxation. Nowadays many European sports clubs, especially football clubs, employ yoga trainers to give yoga practice to the player with the objective to bring holistic development in the player. Some selected asanas along with pranayama are very effective in improving relaxation and reducing anxiety and stress. Conclusions Psychological skills are important tools not only for elite and professional athletes but also for beginner and intermediate level of performance. Psychological skill is as important as Physical skill for achieving success in sports. To achieve optimum results all the phases of learning psychological skills are very essential. PST program will improve performance by optimizing psychological variables related to performance.

Reference:

1. Barr, K., Craig, H. and Rodgers, W. (1990) The use of imagery by athletes in selected sports. *The Sport Psychologist*, 4, p. 1-10.
 2. Callow, N., Hardy, L. and Hall, C. (1998) The effects of a motivational-mastery imagery intervention on the sports performance of three elite badminton players. *Journal of Applied Sports Psychology*, 10, S135.
 3. Calmels, C. et al. (2003) Competitive strategies among elite female gymnasts: An exploration of the relative influence of psychological skills training and natural learning experiences. *International Journal of Sport & Exercise Psychology*, 1, p. 327-352.
 4. Cox, R. H. (2002). *Sport psychology: concepts and applications*. 5th ed. Boston, Mass., McGraw-Hill.
 5. Cox, R.H., Martns, M.P. and Williams, D.R. (2003) Measuring anxiety in athletics: The revised competitive state anxiety inventory-2. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 25, p. 519-533.
- Cumming, J., & Ramsey, R. (2009). Imagery interventions in sport. In S. D. Mellalieu & S. Hanton (Eds.), *Advances*

- in applied sport psychology: A review (pp. 5–36). London: Routledge.
6. Hemmings, B. and Holder, T., (2009). Applied sport psychology. Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
 7. Horn, T., (2008). Advances in sport psychology. 3rd ed. Champaign, IL: Human Kinetics Publishers.
 8. McCarthy, P., Jones, M., Harwood, C. and Davenport, L., (2010). Using Goal Setting to Enhance Positive Affect Among Junior Multievent Athletes. *Journal of Clinical Sport Psychology*, 4, pp.53-68.
 9. Perry John (2015) *Sports Psychology: A complete introduction*. Hachette UK.
 10. Tenenbaum, G. and Eklund, R., (2007). *Handbook of sport psychology*. Hoboken, N.J.: Wiley.
 11. Weinberg RS, Gould D. (2007). *Foundations of sport and exercise psychology*, 4th edn. Champaign, Illinois: Human Kinetics.

Sports management in physical education

Dr.Rahul Madhukarrao Rode

Associate Professor, YashwantRao Gudadhe Patil Memorial College
Hingna Road Nagpur Maharashtra

Corresponding Author- Dr.Rahul Madhukarrao Rode

Email:rode_rahul@yahoo.co.in

DOI-10.5281/zenodo.75440544

Abstract

Management is needed whenever people work together in an organization. Successful managers do not wait for future, they make the future by anticipating and adjusting to changing circumstances in an intelligent manner. Sports management involves any combination of skills that correspond with planning, organizing, directing, controlling, budgeting, leading, or evaluating any organization or business within the sports field in India and other countries also. The opportunities in sport management have expanded to include sports media analytics, sports sponsorships and sports facilities management. You need to decide if you'd like to focus more on the business side or be directly involved with the players and the team as a manager, coach, fitness expert. Management in various sports organizations ensures the smooth flow of all the activities that are involved in the program and provides development in the field of physical education. Business functions, communication skills, and proper coordination are also improved through management in sports and physical education. Programme is the key word in physical education and sports competitions. This requires a well equipped and good play-ground for training. Standard facilities and equipment are essential prerequisites to good and impressive performance. Lack of adequate facilities hampers sports progress in many ways as discussed in this paper

Keywords: Management, Organizations, Leadership.

Introduction:

During the past decade, various researchers have analyzed sports management in India. The changes that have taken place in our society have pushed sports centers towards more organized and efficient management. This was achieved through adequate planning and programming of activities and a constant effort to optimize all resources: material, human and economic. The current crisis is a new reality, not only economic, but also social and in the sports sector, where management is faced with the challenge of optimizing diminishing resources. The aim of this study was to determine the transition of leadership in sports institutions.

Scope of management in physical education and sports.

Sport is big business today and will remain so in the future. In fact, sports revenues are approaching the \$70 billion mark in the United States and other countries. As a result, there is an ever increasing need for

professionals trained in the managerial, administrative, and business aspects of sport.

Management.

others"George R.Terry's view "Management is a distinct process consisting of planning, organizing, activating and controlling to determine and to accomplish the objective by the use of human beings and other resources".

Conceptualization.

The provision of adequate facilities, supplies and equipment are as important as providing adequate incentive for the athletes, but the maintenance of such adequate facilities, supplies and equipment used by many often constitute a managerial problem.

Strategic planning

1. Financial management.
2. Organizational culture and design.
3. Human resource management.
4. Leadership and governance.
5. Marketing and sponsorship.
6. Performance management.
7. Sport and the media.

The secondary school physical education programme is characterized by individual and lifetime sports as well as by team game activities. This emphasis, together with the popularity of recreational and interscholastic sport, and the fact that facilities, supplies and equipment are typically needed for recreational use. The cost of materials and labor is rising as a result of inflation, making it very difficult for new capital building projects to go forward. High interest rates make it difficult to get bond issues passed for facility construction. Energy conservation and sustained maintenance and repair costs must also be taken into consideration.

Needs and objectives

- Legislation regarding sports
- The sports manager
- Sports organizations and their directors
- Planning as a work method
- Economic resources (budget)
- Sports programs
- The sports installation
- The trainers
- Ethics and values of sports
- The environment and its protection
- Quality
- controlling

Conclusions.

Recent studies and experimentations have yielded new trends in design for the construction of physical education facilities, supplies and equipment. Although basic concepts, such as that of having teaching stations remain the same, current innovations in design are producing teaching stations that are more functional and less expensive. In order to catch them young. Facilities, supplies and equipment provision are important aspect of physical education and sports management. Excellent programme is the key word in physical education and sports competitions, and this requires a well equipped good play-ground for training. Standard facilities and equipment are essential prerequisites to good and impressive performance. Lack of adequate and standard facilities and equipment hampers physical education and sports programs in many ways.

Recommendations.

1. Adequate and standard facilities, equipment and supplies should be provided for all public schools(primary and secondary schools) in each of the states.

2. Trained physical education teachers and sports coaches should be employed to all the primary and secondary schools in india.
3. Physical education programme should be made compulsory in all primary and secondary schools
4. All heads of schools should be held responsible for lack of maintenance of physical education/sports facilities, equipment and supplies where necessary .

References:

1. Appenzeller, H. (1998) Risk management in sport: Issues and Strategies.
2. Durham, NC: Carolina. Arnheim, D.D. & Prentice, W.E. (2000).
3. Principles of athletic training. New York: McGraw-Hill Athletic Business. (August 2000).
4. Buyers guide Madison, WI: Athletic Business Publications

Women in Sport

Dr. Naresh P. Borkar

Smt. Rewaben Manoharbai Patel Mahila MAhavidyalaya, Bhandara

Corresponding Author- Dr. Naresh P. Borkar

E-mail : nareshpborkar.2014@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7544073

Introduction :

Since the early days of modern, organized sports, women have fought for equity in sports, from equal wages among male and female athletes to simply the right to take the field. From modern day superstars like Serena Williams, Simone Biles, and Megan Rapinoe, to the early advocates for women's place in sports, female athletes have been making their mark on athletics for centuries. Recently women are coming forward in almost all sports. In many countries of the world, sports are given special importance. They have been given special preference in employment also.

Objective :-

Analysing women's participation in sports from ancient period to modern period, this is the main objective of this paper.

Ancient Women in Sports :-

In Ancient Greece, women were able to participate in foot races at some festivals, and could win Olympic victories through equestrian events, though were forbidden from all other Olympic events. Spartan women participated in sports as men did; wrestling, javelin throwing, foot racing, and discus were all standard for women to compete in.

Additionally, certain tribes in Africa were known for allowing women to compete in wrestling arts. Women could participate in Lamb, a Senegalese wrestling style, up until the 20th century, when it became institutionalized and women were banned.

Native American and indigenous women were also believed to have participated in the same sports that men did, many of which were ceremonial, religious, or ritual events, and many ran foot races, and participated in ball sports.

Victorian Age Women in Sport :-

The ideal Victorian woman was gentle and frail and any form of strenuous activity was strongly discouraged. Myths surrounding women included those that

women could harm their reproductive organs if they participated in sports, which would make them unattractive to men, and that they only had a finite amount of energy in their bodies, and wasting that energy on sports or higher education would lead to weak offspring.

In 1922, the first Women's Olympic Games took place in Paris, where women competed in more physically demanding events such as shot put and the 1000 meter dash.

The 1940s and WWII saw the introduction of the first women's professional sports league, with the all American Girls Professional Baseball League. Although holding strict standards for how women had to dress and act, it was seen as radical at the time.

Title IX and Fight for Equality :-

While the 1950s and 60s saw some advancements for women in sports, particularly at the Olympic level, where the United States sought to respond to the powerful, athletic women that the Soviet Union had put forth to compete, it wouldn't be until the passage of Title IX of the Education Act in 1972 that women were allowed equal opportunity in education and in sport.

While equal access to opportunity in sports is guaranteed under law, the fight for

true equality continues to this day. At the Olympic level, women who performed well were often subject to gender confirmation exams from the 1968 Olympics until the late 90s, when the practice was officially abolished in 1999. Even so, the International Association of Athletics Federations required mandatory tests for high testosterone for female athletes in 2011, while no equivalent testing has been demanded for male athletes. Pay inequity in sports for female athletes has also been a point of contention in recent years. Despite barriers, women have fought and continue to fight to be seen as equal in their athletic capabilities.

Modern Sportswoman - Maya Wei-Haas and Jackie Mansky :-

During the 2016 Summer Olympics in Rio de Janeiro, more women than ever before ran, jumped, swam, shot, flipped, hit and pedalled their way to glory. Of the more than 11,000 athletes who came to compete in Rio, 45 percent were women. Many of them Serena Williams, Simone Biles and Katie Ledecky to name a few have become household names.

In the words of the founder of the Olympic movement, French aristocrat Baron Pierre de Coubertin, the Games were created for “the solemn and periodic exaltation of male athleticism” with “female applause as reward.” That women shouldn’t compete in the Games was self-explanatory, said Coubertin: “as no women participated in the Ancient Games, there obviously was to be no place for them in the modern ones.”

Weakness of Sports Women :-

The ideal Victorian woman was gentle, passive and frail, at least in part, inspired by bodies riddled with tuberculosis. These pale, wasting bodies became linked with feminine beauty. Exercise and sport worked in opposition to this ideal by causing muscles to grow and skin to tan

To stop off these concerns, female anatomy and reproduction baffled scientists of the day. A woman’s ovaries and uterus were believed to control her mental and physical health. Women were also thought to hold only a finite amount of vital energy.

Of particular concern at the time was energy expenditure during menstruation. During the late 1800s, many experts cautioned against participating in any physical activity while bleeding. The “rest cure” was a common prescription, in which

women surfed out the crimson wave from the confines of their beds an unrealistic expectation for all but the most wealthy.

It was upper-class women, however, who helped push for women’s inclusion in Olympic competition, says Paula Welch, a sports history professor at the University of Florida. By participating in sports like tennis and golf at country clubs, they made these activities socially acceptable. And just four years after the launch of the modern Olympics, 22 women competed alongside men in sailing, croquet and equestrian competitions, and in the two women-only designated events, tennis and lawn golf. While the competition was small, women had officially joined the competition.

Working-class women, meanwhile, pursued other means of getting exercise. Long-distance walking competitions, called Pedestrianism, were all the rage. The great bicycle fad of the 1890s showed women that they not only could be physically active, but also allowed them greater mobility, explains Schultz. During this time, some medical researchers began to question the accepted ideas of what women were capable of.

Women in Olympics :-

Born in 1884 in Nantes, France, Alice Milliat believed women could achieve greater equality through sport. In 1921, frustrated by the lack of opportunities for women in the Olympics, she founded Fédération Sportive Féminine Internationale. The organization would launch the first Women’s Olympic Games, held in Paris in 1922. At these games, women competed in physically strenuous events like the 1000-meter race and shot put.

Alice Milliat :-

Millat’s success bred contemptment from the athletic establishment, namely the International Olympic Committee (IOC) and the International Association of Athletic Federations (IAAF), who chafed at the independence under which these women flourished. In 1926, an agreement was struck such that the FSFI would agree to follow IAAF rules and drop its catchy name. In turn, the IOC added track-and-field events to the Amsterdam Games.

The 800-meter race, the longest distance women were given to run would become a flashpoint that would resonate for decades. After the Olympic event, the female competitors appeared, sweaty and out of breath. Even though the men didn’t look any

better after their race, spectators were aghast. The distance was perceived as too much for the women.

1928 - Amsterdam Summer Olympics :-

The pushback came in part from physical educators, who were trained medical doctors yet believed that women could not handle undue physical strain. "When women were participating they generally didn't train," says Welch. "So when they did something that involved some endurance after they ran 200 or 300 yards they were rapidly breathing." That spurred the idea that around 200 yards was the farthest distance a woman should run.

By 1920, despite these doubts, 22 percent of colleges and universities in the United States offered women's athletic programs. But physical educators so deeply objected to women's competitive sports that they successfully fought in the '30s to replace competition at the collegiate level with game days and exercise classes. The mainstay Victorian belief that vigorous exercise was detrimental to childbearing echoed on.

Sports Women's way to Equality :-

There were exceptions to the mainstream narrative. Women who swam, for instance, made early inroads. As no one could see them sweat, the sport didn't look as strenuous. This likely was what allowed aquatics events for women to be introduced in the 1912 Olympic Games. But women had to work around gender norms of the day to train, Welch points out. As beaches required women wear stockings, members of the Women's Swimming Association would swim out to the jetties, where they'd take their stockings off and tie them to the rocks. At the end of their practice, the swimmers would return to the rocks, untie and put their stockings back on so they looked "presentable" when they resurfaced at shore. Gertrude Ederle trained at the Women's Swimming Association (WSA). Referred to by the press as the "Queen of the Waves" she became the first woman to swim across the English Channel.

Shaking assumptions about what women were physically capable of took many forms in the early years of the Olympics. The swagger of early women athletes like Mildred "Babe" Didrikson Zaharias and Stanisława Walasiewicz "Stella Walsh" served as inspiration for others; both came away with gold hardware at the 1932 Los Angeles Olympics. But it was after the war, when the

Soviet Union entered international sporting competitions, that the dogged, pervasive stereotypes of the Victorian era were finally forced out in the open. At the 1952 Helsinki Games, all Soviet athletes men and women arrived ready and trained to win. As the post-war Soviet Chairman of the Committee on Physical Culture and Sport, Nikolai Romanov, put it in his memories,

Researchers during this time also began dispelling the widespread fears of combining exercise with menstruation. Long considered dirty or incapacitating in some cultures, menstruation has "historically been the focus of myth and misinformation," according to a 2012 article on mood and menstruation. "It became justification for restricting women's participation in everything from sport to education to politics." In 1964, researchers surveyed Olympic athletes competing in Tokyo and determined that competition had few detrimental effects on menstruation and pregnancy. Surprisingly, athletes who bore children prior to competing reported that they "became stronger, had even greater stamina, and were more balanced in every way after having a child"—a notion echoed by multiple later studies.

The passage of Title IX of the Education Act of 1972 opened up opportunities for women athletes and the researchers who studied them. The historic legislation required that women be given equal opportunity in education and sport, marking the most significant turning point in the history of women's athletics. Before this mandate, there were fewer than 30,000 collegiate women athletes in the United States. But over the next four decades, that number would increase to 190,000 by 2012, according to a White House press statement. Title IX is a national, not international, initiative. Yet, as Sutton points out, the influence of the United States on the world has had a global impact on girls in sport.

Sports Women's Trouble with Gender :-

On the world stage, women have gone from being banned from competition to performing feats that appear superhuman. But with these triumphs came pushback. Women who performed "too well" were viewed with suspicion, and often forced to submit to gender tests, an indignity never asked of their male counterparts. Since the early 20th century, the IOC and IAAF had

focused an inordinate amount of resources on trying to discover men posing as women in competition. But they found no imposters, only identifying intersex women who demonstrated that gender is not as binary as many believed at the time.

Heinrich “Dora” Ratjen :-

One of the biggest gender scandals was the case of Heinrich “Dora” Ratjen, who placed fourth in the 1936 Olympics high jump competition. At birth, Ratjen was classified by doctors as female, likely confused by unusual scar tissue on his genitalia, later documented on medical examination. So Ratjen was raised as a girl, but long harbored suspicions that he was male. It wasn’t until 1938, when a police officer stopped him on a train for appearing to be a man in women’s clothing that Ratjen was forced to reckon with his gender identity.

In the two years leading up to the 1968 Olympics, officials began gender testing elite female athletes on a trial basis through demeaning genital checks later called the “nude parade.” To quell the rising tide of complaints about these humiliating tests, the IOC adopted chromosomal testing for women competitors in the 1968 Games. But the chromosome tests were far from reliable. according to a 1992 *New York Times* article, “The test is so sensitive that male cells in the air can mistakenly indicate that a woman is a man”. And what the test results meant remained unclear.

Amid complaints from both athletes and the medical community, the IOC resolved to end Olympic gender verification in 1996, abolishing the practice by 1999. But suspicions of gender cheating were aroused again when runner Caster Semenya dominated the 800-meter race in the 2009 African Junior Championships, leading Olympic authorities to require her to submit to sex testing after that year’s World Athletics Championship.

Caster Semenya - 2012 London Olympics :-

This led the IAAF to implement mandatory tests for hyperandrogenism, or high testosterone in 2011. Women that test positive have two options, Schultz says, they can either drop out of the sport or undergo surgical or hormonal intervention to lower their testosterone levels. But it still remained unclear if naturally high testosterone levels truly give women an extra boost.

Men are not subjected to any of these tests their whole range of genetic and biologic variation are deemed acceptable, Schultz adds. “We don't say that it's an unfair advantage if your body produces more red blood cells than the average male,” she says. “But we test for testosterone in women.” Beyond the physiological aspects of gender testing is a broader social problem. “They say they don't sex test anymore, but that’s just semantics,” says Schultz. “It’s still a sex test, they’re just using hormones instead of chromosomes to test for sex.”

The Modern Sports Woman :-

Medical researchers have realized that women are more prone to specific injuries, Sutton explains, such as tears in the anterior cruciate ligament (ACL) a result of anatomy. Though women can’t change their bone structure, they can change the muscles supporting it. “Strength and conditioning coaches weren't seen as instrumental as they are now; now they're just as key as your nutritionist, your athletic trainer,” she says.

Despite these advances, today’s athletes still must contend with some lingering Victorian-age logic. Just this week, Chinese swimmer Fu Yuanhui, clearly in pain, mentioned in a post-race interview that she was on her period. Many applauded her for freely speaking about menstruation in public. But the fact that this made headlines at all emphasizes the stigmas that still surround periods.

Still, unlike in 1896, women are an integral part of the Olympic narrative today and the women in this narrative are more diverse and inclusive than ever before. In an Olympic first, in 2012, every country sent at least one woman competitor to the London Games. Though many countries have yet to move past token representation, there is a long road ahead.

Summery/Conclusion :-

In ancient times, women were prohibited from participating in sports, but now they are allowed to participate in sports like wrestling, running races. While women's participation in sport increased during the Victorian period, there were many barriers to their participation in the first half of the 20th century, but in the second half of the 20th century, some laws were passed in favor of women in sport. Therefore, the participation of women in sports increased. Recently women are coming forward in almost all sports. In many countries of the world, sports

are given special importance. They have been given special preference in employment. Therefore, the participation of women in sports is increasing rapidly.

Resources :-

1. <https://thesportjournal.org/article/a-history-of-women-in-sport-prior-to-title-ix/>
2. <https://www.smithsonianmag.com/science-nature/rise-modern-sportswoman-180960174/>
3. https://www.istage.jst.go.jp/article/jjpehss/56/1/56_10062/article-char/en
4. <https://www.womenshistory.org/articles/womens-sports-history>
5. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09612025.2014.945801>

Different Types of Doping Drugs in Sports

Dr.Sanjay R.Agashe¹ Dr.Sarang S. Khadase²

¹Director of Physical Education, S.N.Mor College, Tumsar Dist-Bhandara

²Director of Physical Education, Jawaharlal Neharu Mahavidyalaya Wadi Dist - Nagpur

Corresponding Author- Dr.Sanjay R.Agashe

Email id:agashesanjay24@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7544089

Abstract:-

'Doping' is the word used in sports when athletes use prohibited substances to improve their sporting performance.

Introduction:-

The use of doping substances or doping methods to enhance performance is fundamentally wrong and is detrimental to the overall impact of sport. Drug misuse can be harmful to an athlete's health or to other athletes competing in the sport. It severely damages the integrity, image and value of sport, whether or not the motivation to use drugs is to improve performance.

To achieve integrity and fairness in sport, a commitment from athletes is critical, but the fans watching their favourite athletes competing also need to demand that athletes succeed.

The use of banned performance-enhancing drugs in sports is commonly referred to as **doping**

Doping is the intake of drugs i.e. chemical substances and adopting of methods which enhance the performance of sports persons

To avoid fatigue and to enable the body to reach the utmost limits, the sports persons can use analgesics, cardio-respiratory analeptics, central nervous system stimulants several of which are strong anti-depressants and stimulants. In sports where body feature or size, whether tall or short are important such as in body building, shape of the body can be modified by hormonal manipulation. Various drugs are used to fight stress, facilitate sleep, and maintain good physical features, such as benzodiazepine derivatives and amphetamine derivatives, alcohol or beta-blockers. Methods of doping include blood doping; pharmacological, chemical or physical manipulation, manipulation such as drinking

lot of water or taking probenecid before the tests to dilute the effect of the banned substance.

Different Types of Doping Drugs

Narcotics:-

Narcotics are a type of drug that is used as doping in sports. They are injected into a human's bloodstream, or muscles, or under the skin. Narcotics can also be swallowed. Illegal, except when prescribed by a licensed professional. What Narcotics do to a body is they reduce, eliminate, and hide pain. Examples of narcotics are morphine and methadone. Narcotics decrease heart rate, cause nausea, and vomiting. They are a combination compound (ASA [Aspirin] and oxycodone or codeine) are used for moderate inflammation also. Narcotics can be taken by injected with needles. This drug is used in sports where an athlete does not have a lot of recovery time in between games. Sports like football, Taekwondo and hockey are good examples whose athletes commonly use narcotics.

Steroids:-

The well-known doping drug out there is called anabolic-androgenic steroid. Steroids are a group of powerful compounds that are related chemically to testosterone. Testosterone is the male sex hormone. The original purpose of steroids was to help with different diseases. It was developed in the 1930's. What steroids do to an individual's body is help create more hormones in the body. They can be very useful to people that cannot naturally develop enough hormones for their body. Steroids reduce swelling, pain, and other symptoms of inflammation. The sex hormones for the male are a natural steroid with anabolic effects that can be used

medically to buildup muscle mass.

Blood Doping:-

Blood doping is a very high intense type of doping. The reason for blood doping is to increase your red blood cell mass and thereby delivering more oxygen to muscle. The procedure in blood doping begins with between one to four units of a person's blood being taken from them. The red blood cells are then separated and stored in a cold area. The blood is then reinfused back into the body about two weeks before the athlete's high endurance event.

Creatine

Creatine is a lighter form of doping in sports today. It is not as extreme as some of the other doping drugs. Most of creatine out there is not illegal. Creatine is a compound that is made in our bodies. It can be taken as a dietary supplement. This supplement does many things to your body including: provides additional energy for your muscles, volumization of your muscles, Buffer lactic acid build-up, and enhances protein synthesis. It can be consumed by powder, gum, tablets, or liquid. A good sport to take creatine in is explosive sports such as football, and baseball. It is not good to take creatine in a long distance sport. It is not because it can dehydrate you very easily.

Positive Effects Of Doping:-

The purpose of taking doping drugs is to increase an athlete's performance in her or his sport. There are a number of benefits as a result of taking doping drugs.

This is why there is a high demand for these drugs in the sporting world today.

Here is a list of the benefits athletes can receive if he or she decide to dope in sports. Underneath the benefit is the doping drug that is used to help the athlete. An athlete's endurance is much better and will last much longer.

1. Blood doping
2. Anabolic-androgenic steroid
3. An athlete can become much quicker and faster.
4. Steroids
5. An athlete can become much stronger and much more explosive
6. Creatine
7. Anabolic-androgenic steroid
8. An athlete's recovery time can be much quicker and more effective.
9. Narcotics

Negative Effects Of Doping:-

Taking doping drugs can have terrible effects on your body. The well known doping drug, steroids, has a number of negative effects on the body. Steroids interrupt the normal development of hormones throughout your body. When this happens your body experiences changes that can not be irreversible. Changes such as sperm production, baldness, breast development in men, breast reduction for women and voice deepens for women. The negative effects on a person's Cardiovascular System is it increases LDL, and decreases HDL. The risk of high blood pressure is higher. Also the risk of heart attacks is very high. If a person takes a large amount of steroids it increases irritability and aggression. The doping drug, blood doping, causes much stress on the heart. The reason for this is that your red blood count increases which causes the blood in your blood stream to thicken.

The human heart is not used to pumping such thick blood. Which leads to different kinds of heart diseases. Because this method of doping is taken in by needles (usually shared needles) the person has the risk of AIDS. Narcotics are as a street drug. Because this drug is as a street drug, many people share needles. This gives the risk of passing different diseases from one person to another. Overdosing of Narcotics can cause death. Withdrawal effects include limited vision, reduced sex drive, menstrual, chronic constipation, mood swings, and muscle twitches.

Suggestions:-

The doping drug creatine is a fairly new product. The long term effects have not been able to be tested yet. The known effects of creatine is that it can cause cramping, diarrhea, increase duration, and dehydration. If you over dose and take a large amount of creatine the same effects of drinking sea water. This is caused because if creatine sits in your system it can draw water from the body, which causes the intestine to contract.

Reference:-

1. <https://www.ilovepdf.com/download/12m6m1d22Amfslgt3hcrvs2h4A1wxsx6fxd0k7bpqw6sg2wn2p0tl082tnc8Apq63r359r43r6f9kr6n3dzjy02dl4bj7cxrc5vyhm54kxz0LA9>

9qvg86xnz37dysmAdnccz63qprzm6b5k5
d36hww7bhA8yhydAnb2y8mkwyh56c6
Ag4 41/40o

- 2) <https://www.google.com/search?q=doping+in+sports&aq=chrome..69i57.5176j0j1&client=ms-android-samsung-ga-rev1&sourceid=chrome-mobile&ie=UTF-8>

Nutrition in Sports

Dr. Jayant A. Burade

Arts And Science College, Pulgaon

Corresponding Author- Dr. Jayant A. Burade

DOI- 10.5281/zenodo.7544097

Introduction:

Sports are the part of human life. Every nation in the world is on the race for achievements in sports. So that, how peoples activate their ward for the sports. Every and each nation wants to first number in sports. So they provide many facilities and employment for their professionals to encourage them. To improve the performances in sports, players are working hard work on exercise and practice schedule, .but they forgot about nutrition to achieve the goal. For achieving goal, they need to focus on their nutrition. Proper nutrition improves their strength, stamina and immunity. Nutrition means getting the food and nourishment that you need for health and growth. For this reason only we miss developmental milestones and cannot put our bodies through the daily mental and physical tasks that it is a pivotal need. The nutrition can take as our working capacity or our game nutrition are changes as per work or game hard worker needs more calories some games like wrestling football hockey also needs more calories. If they doesn't take colleries in their nutrition they cannot be perform well. An ideal diet comprises 45% to 65% carbohydrates, 10% to 30% protein and 25% to 35% fat. Fluids are very important for maintaining hydration and should be consumed before, during and after athletic events to prevent dehydration. Timing of food consumption is important to optimize performance. So Nutrition In Sports is essential and then they got these thing they achieve easily their goal. Methodology: In view of the above information, a systematic literature review was carred out to study the previous research in the concert domain i.e. Nutrition In Sports. The review was carried out by applying the principles of deductive reasoning and only the literature published in reputed journals was only used for same the background considered the aspects like the research question posed, theoretical background, methodology finding the research gap were identified and the reviewed literature was used for synthesizing and gaining a new perspective of the issues concerning Nutrition In Sports the discussion of the literature review is presented as follows. Discussion: Nutrition can help enhance athletic performance. An active lifestyle and exercise routine, along with eating well, is the best way to stay healthy. Eating a good diet can help provide the energy you need to finish a race, or just enjoy a casual sport or activity. You are more likely to be tired and perform poorly during sports when you do not get enough: Calories Carbohydrates Fluids Iron, vitamins, and other minerals, Protein Recommendations: The ideal diet for an athlete is not very different from the diet recommended for any healthy person. However, the amount of each food group you need will depend on: The type of sport, The amount of training you do The amount of time you spend doing the activity or exercise People tend to overestimate the amount of calories they burn per workout so it is important to avoid taking in more energy than you expend exercising. To help you perform better, avoid exercising on an empty stomach. Everyone is different, so you will need to learn: How long before exercising is best for you to eat, How much food is the right amount for you

Carbohydrates

Carbohydrates are needed to provide energy during exercise. Carbohydrates are stored mostly in the muscles and liver.

Complex carbohydrates are found in foods such as pasta, bagels, whole grain breads, and rice. They provide energy, fiber,

vitamins, and minerals. These foods are low in fat.

Simple sugars, such as soft drinks, jams and jellies, and candy provide a lot of calories, but they do not provide vitamins, minerals, and other nutrients.

What matters most is the total amount of carbohydrates you eat each day. A little more

than half of your calories should come from carbohydrates.

You need to eat carbohydrates before you exercise if you will be exercising for more than 1 hour. You might have a glass of fruit juice, a cup (245 grams) of yogurt, or an English muffin with jelly. Limit the amount of fat you consume in the hour before an athletic event.

You also need carbohydrates during exercise if you will be doing more than an hour of intense aerobic exercise.

Protein

Protein is important for muscle growth and to repair body tissues. Protein can also be used by the body for energy, but only after carbohydrate stores have been used up.

But it is also a myth that a high-protein diet will promote muscle growth. Only strength training and exercise will change muscle

Athletes, even body builders, need only a little bit of extra protein to support muscle growth. Athletes can easily meet this increased need by eating more total calories (eating more food).

Most Americans already eat almost twice as much protein as they need for muscle development. Too much protein in the diet:

Will be stored as increased body fat

Can increase the chance for dehydration

Can lead to loss of calcium

Can put an added burden on the kidneys

Often, people who focus on eating extra protein may not get enough carbohydrates, which are the most important source of energy during exercise.

Amino acid supplements and eating a lot of protein are not recommended.

Water And Other Fluids

Water is the most important, yet overlooked, nutrient for athletes. Water and fluids are essential to keep the body hydrated and at the right temperature. Your body can lose several liters of sweat in an hour of vigorous exercise.

Clear urine is a good sign that you have fully rehydrated. Some ideas for keeping enough fluids in the body include:

Make sure you drink plenty of fluids with every meal, whether or not you will be exercising.

Drink about 16 ounces (2 cups) or 480 milliliters of water 2 hours before a workout. It is important to start exercising with enough water in your body.

Continue to sip water during and after you exercise, about 1/2 to 1 cup (120 to 240

milliliters) of fluid every 15 to 20 minutes. Water is best for the first hour. Switching to an energy drink after the first hour will help you get enough electrolytes.

Drink even when you no longer feel thirsty.

Pouring water over your head might feel good, but it will not get fluids into your body.

Achieving Desired Weights For Competitive Purposes

Changing your body weight to improve performance must be done safely, or it may do more harm than good. Keeping your body weight too low, losing weight too quickly, or preventing weight gain in an unnatural way can have negative health effects. It is important to set realistic body weight goals.

Young athletes who are trying to lose weight should work with a registered dietitian. Experimenting with diets on your own can lead to poor eating habits with inadequate or excessive intake of certain nutrients.

Speak with a health care professional to discuss a diet that is right for your sport, age, sex, and amount of training.

Definition

Sports nutrition is the practice of maintaining optimum nutrition and diet to support individual athletes in achieving peak performance in physical activity, either recreational exercise or participation in competitive sports.

Purpose

The purpose of sports nutrition is to support the skills, power, strength, speed, and endurance of athletes. These attributes require physical training and the correct nutrition, including the selection of appropriate types and quality of foods essential to the success of training effects. Individuals who engage in any type of physical activity, from a personal workout to improving general fitness or preparing for a major professional sporting event, can benefit from understanding the role of good nutrition in athletic performance.

Nutritional supplement

A substance, such as a vitamin, mineral, amino acid, or herb, taken to compensate for the lack of some essential nutrient in one's daily diet.

Protein

A complex organic compound that can be used as a source of energy for the body but that is primarily used for the construction of cells and tissues, for the production of enzymes in the body and for other functions.

The specific nutritional recommendations for an individual athlete depend on a number of factors, including the individual's gender, age, overall health status, exercise level, skill level, and level of commitment to exercise or sport. Although anyone who follows general guidelines for a healthy everyday diet will likely be nutritionally fit for almost any type of exercise or sporting activity, most athletes benefit from consulting a coach, trainer, nutritionist, sports physician, dietitian, or other expert about nutrition and dietary requirements before, during, and after a specific physical activity. Many experts believe that the ideal dietary program for an athlete should supply similar nutrients as that of the average person, but with the ability to meet the higher energy requirements demanded by athletic activity. The American Dietetic Association (ADA) has listed a number of benefits associated with proper nutritional practices, including the following:

Enabling an individual to train for longer periods of time at higher intensity
Delaying the onset of fatigue
Promoting recovery from physical exertion
Helping the body adapt to a particular type of exercise or sports activity
improving one's overall health and body strength
Enhancing an individual's coordination
Helping to maintain a healthy immune system
Reducing the chance of injury
Reducing the risk of developing troublesome symptoms during or after exercise, including muscle cramps, abdominal pain, and irregular heartbeat
Diet and nutritional concerns
The nutritional recommendations for exercise and sports typically fall into three general categories: pre exercise nutrition; during-exercise nutrition; and post exercise nutrition. Nutritionists often suggest carbohydrates as the primary component of pre-exercise meals, with relatively smaller amounts of protein and fat. Carbohydrates provide the energy stores needed for any exercise or sporting event. A diet recommended by the American Dietetic Association, for example, calls for items such as whole fruit, oatmeal, peanut butter, honey, lean hamburger, yogurt, turkey, and cheese three to four hours before exercise and a sports drink and additional fruit up to a half hour before the exercise. Nutrition during exercise according to the ADA should consist primarily of the carbohydrates and electrolytes needed to replace those lost through sweating during

the exercise. Sports drinks provide balanced electrolytes in a carbohydrate-rich juice; coconut water provides the same electrolytes without added sugars. Both are quick to enhance energy levels. Small amounts of fruit, jams, honey, and whole-grain bread can also be consumed during exercise.

The goal of post-exercise nutrition is to replace nutrients lost during exercise. Recovery nutrition should begin soon, as early as 15 minutes and no later than one hour, after completion of the exercise. Again, foods that provide quick carbohydrates are preferable as a first meal, including sports drinks, smoothies, fruits, and whole-grain bread or crackers. A main meal should include a high-quality source of protein such as turkey; tofu; eggs, lean steak; fresh, lightly cooked vegetables, especially dark leafy greens (e.g., kale, collards, spinach, chard); and carbohydrates such as brown rice or whole-grain pasta.

Sports nutrition is the foundation for any type of player. It is a well designed nutrition plan that allows active adults and athletes to perform at their best. Sports nutrition and energy intake has been established as the cornerstone of the athlete's diet. Nutrition in field of sports is a topic of constant change and has grown as dynamic field of the clinical study. Research continues to advise improved nutritional guidelines and support for both adults and competitive athletes. Eating for goals is what sports nutrition is all about. Different nutrient have been explored for their potential to optimize athletic performance, especially when engaged in high intensity sports which involves repetitive activity. Therefore a competent sports nutritionist must have adequate command over nutrition, including the biochemistry of the nutrients and the way they are metabolized during intensive physical activity, exercise physiology and how an athlete's body differs from others in terms of functional performance, resting metabolism as well as psychological aspects of sports. Sports performance is directly related to the awareness about the nutrition. Many factors can impact the performance of a sports person during competition which may be related to different domains. The most commonly encountered nutrition related problem among the sports person is their failure to consume sufficient total of food energy.

Athletic performance : A balanced nutrition plan should include sufficient calories and healthy macronutrients to optimize athletic performance. Carbohydrates or fats can be used as main energy source depending on intensity and duration of exercise. Inadequate calorie intake can impede athletic training and performance. A normal healthy diet can take care of normal exercising regimen. Intense training will require significantly more nutrients to support energy demands. Endurance : It includes moderate to high intensity exercise. High requirement of carbohydrates for high energy is needed. Fat is secondary source. Endurance athletes are more at risk of dehydration , thereby increasing the demand of fluids and electrolytes. Strength : Resistance training programs are designed to gradually build the strength of skeletal muscles. Since it is a high intensity work, it requires sufficient amount of all macronutrients for muscle development. Protein intake is also vital to increase and maintain lean body mass. Competition : Athletic goals will determine the best sports nutrition strategy. Pre and post workout meal planning are unique for each athlete and essential for optimal performance. Adequate hydration and electrolytes are required for athletic health and athletic performance. Rehydration with water and sports drinks containing sodium are often consumed depending on athlete and sporting event. Supplements in sports nutrition: Sports supplements and foods are unregulated products marketed to enhance athletic performance. The Australian institute of sport has provided a general guide ranking sports performance supplements and foods according to significance of scientific evidence: Sports foods like sports drinks, Bars, and gels, electrolyte supplements, protein supplements, and liquid meal supplements. Medical supplements like iron, calcium, vitamin D, multivitamin/multimineral, and omega 3 fatty acids. Performance supplements like creatinine , caffeine, sodium bicarbonate, beta alanine and nitrate.

Conclusion:

Sports nutrition is important and vital issue of constant change and has grown as a dynamic field in the clinical study. Sports nutrition plays a key role in the success of any types of the player. Particular nutrition and the dietary approaches are more helpful

in good performance of an athlete and should vary in accordance to the type and the intensity of training, type of sports event, environmental factors, eating habits and other specific requirements. As far as nutrition is concern proper mechanism of diet through the process of understanding nutrition become a milestone in sports and will be honored by country.

References

1. Berning JR. Sports nutrition. In: Madden CC, Putukian M, McCarty EC, Young CC, eds. *Netter's Sports Medicine*. 2nd ed. Philadelphia, PA: Elsevier; 2018:chap 5.
2. Buschmann JL, Buell J. Sports nutrition. In: Miller MD, Thompson SR. eds. *DeLee, Drez, & Miller's Orthopaedic Sports Medicine*. 5th ed. Philadelphia, PA: Elsevier; 2020:chap 25.
3. Thomas DT, Erdman KA, Burke LM. Position of the Academy of Nutrition and Dietetics, Dietitians of Canada, and the American College of Sports Medicine: nutrition and athletic performance. *J Acad Nutr Diet*. 2016;116(3):501-528. PMID: 26920240 pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26920240/.
4. Katch, Victor L., William D. McArdle, and Frank I. Katch. *Essentials of Exercise Physiology*. Philadelphia: Wolters Wolters Kluwer, 2016.
5. Pate, Russell R., and David M. Buchner, eds. *Implementing Physical Activity Strategies*. Champaign, IL: Human Kinetics, 2014.
6. Plowman, Sharon A., and Denise L. Smith. *Exercise Physiology for Health, Fitness, and Performance*. Philadelphia: Wolters Kluwer Health/Lippincott Williams & Wilkins Health, 2014.
7. Bonci,L(2010).Sports nutrition for young athletes. *Pediatr Ann* 39:5. 2. Costill,D.L, Miller,JM.(1980).Nutrition for endurance sport. *Carbohydrate and fluid balance*. *Int J Sports medicine* 1:2-14. 3. Clark's Nancy (2008) *Sports nutrition guide book: The first nutrition resources for active people*, pp. 103-105. 4. Wojtys,EM (2015) *Young athletes sports health. A multidisciplinary approach*. 7: 108-109.

Sports Management Environment: Trends And Development

Kuldeep R. Gond

Assistant Professor, Department of Physical Education and Sports
Sardar Patel Mahavidyalaya, Dist. Chandrapur, (M.S)

Corresponding Author- Kuldeep R. Gond

DOI- 10.5281/zenodo.7546087

Abstract

Sports management is a multidisciplinary field that uses advertising, law, finance and business. A particular university degree helps students build basic skills in business organization, finance, money, law, brain research and presentation – all considering the playing field. With the indisputable abundance of sports achievements on this planet and the use of sports science and innovation, sports clubs pay more attention to human assets, play and business leaders. In recent times, the better game results achieved in various games have generally changed the decision-making ability and the nature of the game and set new requirements as a fundamental starting point to solve the current problem. The beginning, improvement and rapid changes in sports innovation and business management of today's sports federations are undoubtedly the most important motives on the planet today to change sports and business activity and theory and human revolutions up to anyone and ingenuity and thinking. imagination, which is the most important of the creations and qualities of progress.

Introduction

The management of sports associations provides sports promotion, organizes general physical exercises, finds out all applicable goods, cycles and skills, exercises the organization of personnel, coordinates games and business ability, gives correspondence and coordinates, reports the fulfillment of the most proper layouts, cycles and controllers eliminate catastrophic collision. Managers and sports promotion are probably the most important and also the most unpredictable exercises to make the game and business skill more rational, practical and expert. Introducing organizations in the game these days is not only about exchange, information and guarantees, but they also offer many different types of help. In management, performance, sport and in general, the essential variables for progress and victory are to have and control information in order, distinguish and respond to climate change, use new innovative turns, promote old and secure new information. The competence and unstructured experience of the sports committee as skilled managers of individual competitors, teams and clubs was born in the presence of the main athletics club. The existence of effective, logical sports information by the government is related to

the development of the professionalism of the game and the adaptation to the laws of the market economy, and the increase of the science of managers, first in the field of advantage, the business of the company, and then the distribution. useless to the public and private sectors. Game managers complete these skills in a variety of authoritative settings, such as: school sports; elite athletics; entry-level sports, including the Olympics, sports performance and performance efforts; sports correspondence and news media companies; corporate sponsorship and sales promotion; outdoor equipment companies; fields, arena and city centers; among many others. As noted by Parkhouse (2005), the most recent study on the economic impact of gambling highlights an annual economy of \$213 billion, making it the sixth largest industry in the United States. In addition to conventional games, the gaming industry now has new opportunities, activities and outrageous games (skating, boogie boarding, ice climbing, snow skiing and so on) and new elite athletics, especially for women. The growth in the number and variety of sports coverage, sports-related websites and renewed broad communication presentations,

and the openness of games and practices, increases the demand for exceptionally talented people in sports communication/media. Consequently, the development of the number and choice of game agencies, the growth of sports, tourism and experiential tourism, the rapid progress of the globalization of sports and the organization of the workforce and products of the game industry to different market areas continued. the development of the gambling business. These advances ensure that the gambling business remains among the largest and most selective businesses in the country, thus supporting career transitions in the future. The game is used by many people all over the planet, played or watched by the majority of the entire population, and has grown from a beginner to a huge industry at the world or expert level. The development and professionalism of the game has led to changes in the use, creation and management of games and associations at all levels of the game. Emerging economies such as Brazil, which hosted the 201 FIFA World Cup and the 2016 Olympics, increasingly view the Games as a means of boosting interest in the framework, promoting their country to the world for exchange, tourism and trade. and to encourage public pride among residents. Training of sports associations in the early 21st century involves the use of methods and systems found in most commercial, governmental and non-profit organizations today. Gaming executives participate in necessary arrangements, oversee huge numbers of paid and voluntary staff, manage billions of dollars in broadcasting contracts, deal with state-sponsored high-end competitors who sometimes earn many times their regular salary, and work exceptionally in-house. Connected to global organizations of global gaming leagues, public gaming associations, government bodies, media companies, supporters and local associations. Students who are engaged in the profession of game manager must understand the rare highlights of the game and its unified projects, the operational atmosphere of sports clubs and game associations operating in the human, charitable and professional spheres. gaming industry. The rest of the episode is dedicated to discussing those priorities and has exceptional board parts.

Management In Sport

Administrators need to administer the uncommon abilities and information. Oversee, lead, organize, choose - it should know. The board, notwithstanding science, it is likewise craftsmanship. The accomplishment of any association, as business frameworks, and public areas, culture, sports, workmanship, relies upon the abilities of directors. Craft of making, administering, overseeing, putting together, determining, arranging, planning, can be viewed as a sort of craftsmanship. The executives is, accepted, the Sciences and Arts. Science and craftsmanship are integral, as they work in collaboration, not rejected. No workmanship by science, or science with creation, the portion of craftsmanship. Human asset the executives in sport is another hypothetical, logical and down to earth approach, which from one perspective, alludes to the administration of competitors by mentors, group of specialists and sports researchers, then again, the proficient and viable administration of the whole game association by control in sport, sports directors, promoting supervisors and sports volunteers. The board of sports includes the investigation of confused and demonstrated information on how a games association accomplishes its objectives, acquiring, dispersing and the utilization of restricted human, material, data and monetary wellsprings of its prosperity. Sports Management as the craftsmanship and specialty experimental, unstructured experience of gifted chiefs of individual competitors, groups and clubs arose with the presence of the primary elite athletics association. The presence of a methodical, logical organized information on sports the board is associated with the development of professionalization of game and its principles assurance - administration market economy, and the rise of the executives science, first in the benefit area, corporate business, and afterward, and it's spreading to the area of non-benefit public and private area. Start sports the executives as a logical field related with the 1980s for quite a long time (Bittel, 1988). This was gone before by the improvement of examination in the field of business the executives abilities driven by new data innovation. During the 1960s and 1970s age framework dependent on PC models created regarding the elements of preparation and control, ruled the writing on administration. The most effective method to

broaden the organization of "mechanical based economy" to "administration based economy, the board strategies have happened to developing ward on the complex/unobtrusive types of information preparing and transmission of data. During the 1980s years, the board scholars have grown new models of vital arranging and dynamic with the developing accentuation on business and the utilization of showcasing procedures. With this improvement is identified with the time of building up the scholarly control of sports the board. Albeit the games the executives programs arose in the last part of the 1960s and mid 1970s, college educational plans have started to incorporate broad projects for the readiness of sports chiefs just since the 1980s years. Advancement of the North American Society for Sport Management (NASSM) and the establishing of the Journal of Sport Management in 1986 were extra markers that the games the executives treated appropriately in the scholastic climate.

Sports Management Environment

Globalization has been a significant power in driving change in the manners in which game is created and burned-through. The improved incorporation of the world's economies has empowered correspondence to happen among makers and customers at more noteworthy speed and assortment, and game has been one area to receive the rewards. Customers of first class sport occasions and rivalries like the Olympic Games, World Cups for rugby, cricket and football, English Premier League Football, the National Basketball Association (NBA), and Grand Slam competitions for tennis and golf appreciate uncommon access through standard and online media. Beside really going to the occasions live at an arena or scene, fans can see these occasions through allowed to-air and pay or satellite TV; hear them out on radio and the web; read about game examinations, their #1 players and groups through papers and magazines in both print and computerized releases; get progress scores, editorial or vision on their cell phones or tablets through sites or web-based media stages like Twitter; and pursue exceptional arrangements and data through online memberships utilizing their email address or favored web-based media stage. The worldwide game commercial center has gotten extremely swarmed and sport directors trying to cut out a specialty need to

comprehend the worldwide climate in which they should work. Hence, one of the subjects of this book is the effect of globalization on the manners in which game is created, burned-through and oversaw. Most public governments see sport as a vehicle for patriotism, monetary turn of events, or social turn of events. In that capacity, they think of it as their part to sanction arrangements and enactment to help, control or manage the exercises of game associations. Most public governments support world class preparing establishments to help with creating competitors for public and global contest, give financing to public donning associations to convey superior and local area level projects, support sport associations to offer for significant occasions, and work with the structure of major arenas. As a trade-off for this help, governments can impact sports to enlist more mass members, offer types of assistance to discrete areas of the local area, or have sports order approaches on liquor and medication use, betting, and general wellbeing advancement messages. Governments likewise control the exercises of game associations through enactment or authorizing in regions like mechanical relations, against segregation, tax assessment and corporate administration. A further subject in the book is the effect that administration strategy, subsidizing and guideline can have in transit sport is delivered, burned-through and oversaw.

Conclusion

It is vital satisfactory (preparing) of workers in sport (sports organization) to stay up with the improvement of data advancements and how to maximize the advancement that we permit new advances. With the approach and advancement of data innovation in our nation at home and abroad are progressively the inquiry is ability sports organization (sports the executives) to sufficiently and appropriately do their positions and how to save time and assets of their association. The vast majority of the games association tolerating the advancement of new innovation learning, create and embrace new strategies (data and correspondence innovation) that will assist them with improving their items and benefits and carry them nearer to their clients. To accomplish the greatest in the game, it is important to make, change, put together, and constantly to execute anongoing and last readiness of first class competitors, and alongside that,

work on finding the most appropriate authoritative structures, strategies and substance of work in planning elite athletes for the most elevated level delegate brandishing accomplishments. Contemporary expressions association in the present powerful climate described by continuous changes and numerous contenders can not make due without the executives.

References

1. Post, R. (2011). Game Economics. third Edition. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall/Pearson.
2. Sajfert Zvonko, Menadžment teorija I praksa, Zrenjanin 2009
3. Waren D. I Voich Dan: Menadžment, Poslovnisistem, Grmeč, Beograd, 1994.str29
4. Heinz Wehrich and Harold Koontz: Management, a Global Perspective.

Yoga And Meditation: Mental And Physical Health

Dr. Vijay E. Somkuwar

Associate Professor, Department of Physical Education & Sports
Sardar Patel Mahavidyalay, Dist. Chandrapur

Corresponding Author- Dr. Vijay E. Somkuwar

DOI- 10.5281/zenodo.7546097

Abstract

Yoga in Daily Life is a system of workout which include eight tiers of development withinside the areas of physical, highbrow, social and non secular health. When you are healthful you are in touch collectively together with your inner Self, with others and your surroundings on a much deeper level, which presents on your non secular health. The art work of education yoga allows in controlling an individual's mind, body and soul. It brings together physical and highbrow disciplines to collect a peaceful body and mind; it allows control pressure and anxiety and continues you relaxing. It moreover allows in developing flexibility, muscle power and body tone. It improves breathing and vitality. Practicing yoga can also additionally seem like actually stretching, but it can do an lousy lot more on your body from the way you experience, look and move. Above paper talk approximately the blessings of yogic practices in day by day lifestyles and additionally intellectual and bodily health. The above paper discuss about the significance of yoga and meditation.

Keywords: Yoga, physical, yogic practices, meditation

Introduction

Yoga is a traditional method of meditation developed with the useful resource of the use of the saints of ancient India. They practiced yoga as a effective method of controlling their mind and bodily activities. Yoga will growth the cappotential of the spine, improves body's physical scenario and heightened reputation to the importance of relaxation. It has been emphasized that each exercise be practiced slowly, coordinatng movement with the breath, pausing motionless in each characteristic and continuously with entire concentration. Yoga teaches you to awareness on breathing whilst you maintain the poses. This hobby to breath is calming it dissolves stress and tension. Yoga can help remedy insomnia, as ordinary yoga workout effects in better and deeper sleep. Yoga can help fight fatigue and maintain your power at a few level withinside the day. Yoga is an effective treatment for an entire lot of autoimmune ailments because of the reality it may reduce the symptoms and symptoms the ones ailments often cause, together with stiffness, malaise, fatigue, and weakness. Even

children can benefit from yoga. Those with hobby deficit disease and hyperactivity can learn how to lighten up and get manipulate with the useful resource of the use of the use of yoga breathing and yoga asanas. Yoga has been used to help heal patients of torture or exclusive trauma. Because yoga is a form of meditation, it effects in a experience of inner peace and reason, which has far-attaining health benefits.

Yoga is becoming mainstream on the planet. For the anxious psyche it gives comfort. For the wiped out, it is a shelter. For the average person it is the design of the day to keep him fit and lovely. Some utilization it for creating memory, knowledge and imagination. With its multifold benefits it is turning into a piece of schooling. Experts use it to unfurl further layers of cognizance in their move towards flawlessness. In light of its objective premise, the advanced clinical framework has supplanted practically every one of the conventional frameworks of medication in various pieces of the globe. It has substantiated itself best in saving man from the deadly hands of infectious and irresistible sicknesses. Be that as it may, new far

reaching psychosomatic sicknesses and mental issues are representing an incredible test to the advanced clinical framework. It is here that yoga is making an imperative commitment to the cutting edge clinical framework. Broad examination on Yoga treatment in the course of the most recent couple of many years has drawn out the helpfulness of Yoga for managing these illnesses as a compelling aide to clinical administration and furthermore for long haul recovery. Anticipation is superior to fix' Yoga could assume a crucial part in forestalling illnesses. All gyms have begun including yoga as a feature of their timetable and many go just for yoga in these gyms. Advancement of positive wellbeing is being supported by numerous World Health Organization prefer not to be the survivors of current illnesses. Yoga is assuming an essential part in this angle in the new thousand years. Raju et al (1994) have discovered that subjects World Health Organization rehearsed pranayama could accomplish higher work rates with diminished oxygen utilization per unit work and without expansion in blood lactate levels. Madanmohan et al (2004) have shown that following 2 months of Yoga preparing, a given degree of activity prompts a milder cardiovascular reaction, proposing better exercise resilience. These discoveries are steady with discoveries of Ray et al (2001) that Yoga preparing increments solid perseverance, defers beginning of exhaustion and empowers one to perform work at lesser VO₂ max. Yogasanas are actual stances drilled with mindfulness will in general settle the brain.

Meditation is popularized as a practising approach for centuries. The time period meditation refers to "a own circle of relatives of intellectual physical activities that typically contain frivolously restricting concept and interest". Using attentional mechanisms as the premise for the definition, Shapiro (1982) defines meditation as "a own circle of relatives of techniques, that have in not unusualplace a aware try and cognizance interest in a no analytical manner and an strive now no longer to reside on discursive, ruminating concept." Such physical activities range extensively and might contain sitting nevertheless and counting breaths, getting to a repeated concept, or specializing in really any easy outside or inner stimulus. Carrington (1977) devised her very own kind of "Mantra" meditation that would be utilized

in medical exercise and research. In CSM the selection of the chant is left to the character who chooses one a number of the 16 mantras in Sanskrit that Carrington collected. It is even feasible for the meditator to concoct his/her very own mantra by following a few easy rules.

Mindfulness Meditation

In mindfulness, we have a look at inward, looking our mind with out attachment to them. The exercise is pretty easy. To begin, set your timer or stopwatch for five minutes. Then take a seat down in a cushty position, near your eyes, and cognizance for your breath. Feel the breath coming and going, going and coming, via your nostril. Your breath turns into the automobile to hold you in the direction of peace. Now be aware how without problems you come to be distracted from the texture of your breath. A concept travels via your thoughts. That concept results in some other, and some other. Finally, you recall which you are speculated to be feeling your breath, and you come back. But from in which did you come back? Where does the thoughts go? Experiment once more and this time you sense a stress or ache on your body. You comply with that ache and some other collection of mind results. And once more, you come back to the breath. Each time you come back to the feeling of your very own breath for your nostril you've got got received a touch extra manipulate over your very own thoughts

Mental health and Consciousness

To stay in concord with oneself and the surroundings is the want of each human. However, in cutting-edge instances more emotional needs are continuously positioned upon many regions of lifestyles. The result: increasingly humans be afflicted by body and intellectual anxiety consisting of strain, anxiety, insomnia, and there may be an imbalance in body pastime and right Exercise. This why of strategies and strategies for the attainment and development of fitness, in addition to bodily, intellectual and religious concord, are of brilliant significance, and it's far precisely on this admire that "Yoga in Daily Life" comprehensively gives an useful resource to assist one's self. The word "Yoga" originates from Sanskrit and means "to join, to unite". Yoga physical games have a holistic impact and convey frame, thoughts, recognition and soul into balance. In this manner Yoga assists us in dealing with ordinary needs,

troubles and worries. Yoga facilitates to expand a more information of our self, the motive of lifestyles and our dating to God. On the religious path, Yoga leads us to ideally suited expertise and everlasting bliss withinside the union of the person Self with the conventional Self. Yoga is that ideally suited, cosmic principle. It is the mild of lifestyles, the conventional innovative recognition this is constantly unsleeping and in no way sleeps; that constantly turned into, constantly is, and constantly will be. Many hundreds of years in the past in India, Rishis (clever guys and saints) explored nature and the cosmos of their meditations. They observed the legal guidelines of the fabric and religious geographical regions and won a perception into the connections in the universe.

These are reviews and insights a far-achieving and complete gadget referred to as Yoga originated and gave us valuable, realistic commands for the frame, breath, concentration, rest and meditation. The practices that this book of yoga gives have consequently already demonstrated themselves over hundreds of years and were located to be beneficial with the aid of using hundreds of thousands of humans. The gadget "Yoga in Daily Life" is taught global in Yoga Centres, Adult Education Centres, Health Institutions, Fitness and Sports Clubs, Rehabilitation Centres and Health Resorts. It is appropriate for all age groups - it calls for no "acrobatic" abilities and additionally offers the unfit, in addition to handicapped, sick and convalescent humans, the opportunity of working towards Yoga. The call itself suggests that Yoga may be and must be used "in Daily Life".

Review of Literature

Praveena kumar et al. (2011) studied the impact of yogic pranayama and meditation on decided on body and physiological variables. Thirty boys withinside the age organization of 12 to fifteen years had been decided on from Karnataka college branch of yoga, Dharwad. The topics had been divided into businesses particularly manipulate organization and Experimental organization. The Experimental organization changed into given yogic pranayama and meditation for a duration of twelve weeks, each morning and night on opportunity days in a week. The manipulate organization did now no longer take part in yogic pranayama and meditation education programmer. The amassed facts

had been statistically analyzed with the aid of using the use of evaluation of covariance (ANCOVA). The test organization had a substantial development on the chosen bodily and physiological variables besides systolic and diastolic Blood strain than that of manipulate organization.

According to Jon Kabat-Zinn, Director of the Stress Reduction Clinic on the University of Massachusetts Medical Center, one easy manner to bring cognizance into your lifestyles is thru walking meditation. "This brings your interest to the real enjoy of on foot as you're doing it, focusing at the sensations on your ft and legs, feeling your complete frame moving," Dr. Kabat-Zinn explains. "You also can combine cognizance of your respiration with the enjoy." To try this exercise, consciousness the eye on every foot because it contacts the ground. When the thoughts wanders farfar from the ft or legs, or the sensation of the frame on foot, refocus your interest. To deepen your concentration, do not appearance around, however keep your gaze in the front of you. "One element that you find out if you have been practicing mindfulness for some time is that not anything is pretty as easy because it appears," says Dr. Kabat-Zinn. "This is as proper for on foot as it's miles for something else.

Kirsnoff (1987) evaluated that the lifestyles pressure and social guide as predictors of Athletic harm. The cause of this examiner changed into to decide if lifestyles pressure and social guide are predictive of athletic harm. The athletic lifestyles Exp survey (passer and seese, 1983) and a social guide Functions scale (pines, Aronson and kafry, 1981) have been admin to 170, M and F, varsity athletes. The pattern covered athletes from 7 sports: volleyball, gymnastics, hockey, soccer, cross – country. Track and wrestling. The end result of the examiner indicates that the frequency of harm is predictable on the premise of lifestyles pressure. They additionally suggest that the high-satisfactory of emotional social guide functions 'buffers' the affect of lifestyles pressure

Aim of the study:

The specific aim of this scholarly qualitative study was to know the significance of yoga and meditation for humans.

Methodology:

A thorough on-line and offline search procedure was applied for the acquisition of evidence in this systematic qualitative study.

A critical analysis of the literature was systematically searched through online databases: PubMed, Google Scholar, and Google Advance Search.

Physical Health

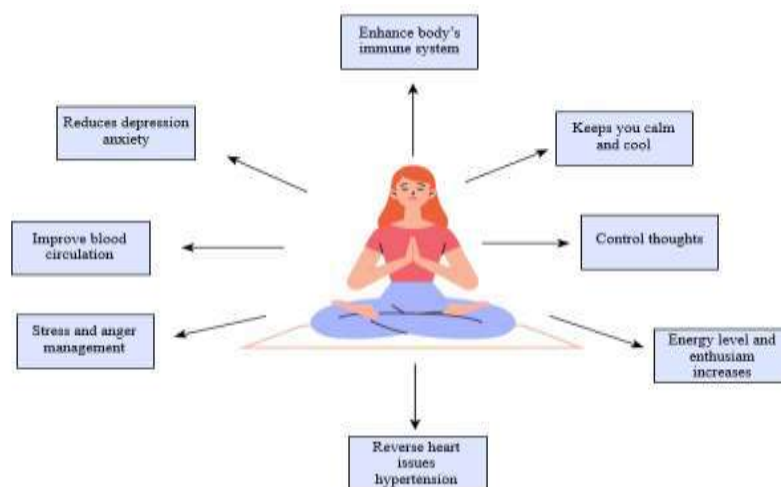
The fitness of the frame is of essential significance in lifestyles. As the Swiss-born Physician, Paracelsus, very effectively said, "Health is not the entirety, however with out fitness the entirety is nothing". To maintain and repair fitness there are bodily physical activities (Asanas), breath physical activities (Pranayama) and rest strategies. Seven different components observe this

preparatory stage and lead regularly thru the exercise of Asanas and Pranayamas. Several unique packages had been advanced from the simple physical activities: "Yoga for Back Pain", "Yoga for Joints", "Yoga for Seniors", "Yoga for Managers" and "Yoga for Children". To keep desirable fitness, different treasured physical activities within "Yoga in Daily Life" are the purification strategies of Hatha Yoga. These contain Deep Relaxation (Yoga Nidra), Concentration Exercises (e.g. Trataka) in addition to Mudras and Bandhas (unique Yoga strategies).

Fig-1 Benefits of Yoga

Fig-2 Benefits of Meditation

Results and discussion

Role of meditation and yoga in daily life
Meditation has these days grown in popularity, and as greater humans see the blessings of it, greater coaches, running shoes and athletes are starting to contain it into their schooling plans. Novak Djokovic,

Olympian and expert tennis participant claims he practices 15 mins of conscious meditation a day. Other athletes like Lebron James, Kobe Bryant, and Derek Jeter, to call a few, additionally use meditation.

1. Enhances Focus

Meditation permits us to cognize on the existing moment. There are lots of distractions for an athlete as they carry out; the noise of the crowd, the competition beside them, or maybe beyond mistakes. These distractions could have bad effects on their overall performance and can be the purpose an athlete misses the rostrum or their risk at making an Olympic team. The exercise of meditation teaches athletes to reinforce their cognize on the existing assignment handy and drop all distractions, mainly bad mind that can intrude with their success. Staying targeted on the sport or race is an vital factor for an athlete to succeed.

2. Helps Athletes Cope with Pain

With all the extreme schooling that athletes undergo on a normal basis, it's common for them to be in ache or discomfort. According to a latest examiner, meditation has been established to sharply lessen a person's sensitivity to ache. The examiner measured how members replied to ache earlier than and after attending 4 20-minute meditation schooling classes over the path of 4 days. The consequences confirmed that members rated ache 57% much less ugly and 40% much less intense, on average, once they went via the meditation schooling. These findings display that meditation can assist athletes deal with ache, which could assist them push via the ones difficult moments of schooling while it hurts the most.

3. Improves Sleep Patterns

Another gain that meditation has on athletes is that it improves sleep patterns. A examiner posted withinside the Journal of Sleep confirmed that athletes who do now no longer get sufficient sleep can revel in bad results which include weight gain, lack of ability to hold cognize, temper disturbances, improved tension or melancholy, and reduced motor manage. All those bad results can dramatically effect an athlete's overall performance. By incorporating meditation into their exercising routine, athletes can sleep higher and combat insomnia. This is due to the fact meditation strategies evoke the rest reaction, a deep physiological shift withinside the frame that's the alternative of a pressure reaction. This rest reaction can assist remove pressure, that's typically the purpose of sleep trouble. Athletes who've issue snoozing because of the pressure in their schooling or upcoming competitions, may want to gain from an amazing night's sleep.

4. Boosts the Immune System

Not simplest does meditation and yoga assist an athlete sleep higher, it additionally enables enhance their immune system, stopping infection that might have an effect on their schooling or competition. A examiner performed through the University of Wisconsin, evaluated the capability preventative results meditation and workout have on incidence, period and severity of acute respiration infection (ARI) infection. The examiner observed that folks that practiced meditation skilled fewer incidences of ARI, in addition to shortened period and severity of signs and symptoms in comparison to the ones withinside the workout and manage group. Bottom line: meditation can assist decrease the risk and severity of infection, permitting athletes to keep to teach for success.

5. Reduces Stress

Whether or not it's from schooling or competition, athletes are constantly beneathneath pressure. While a few pressure may be good, an excessive amount of can restrict overall performance. Therefore, it's critical for athletes to locate methods to control and decrease their pressure. Meditation is a great manner to do it as it will increase advantageous results and reduces bad results, which include tension. A latest examiner observed that members who skilled mindfulness-primarily based totally pressure discount had drastically much less tension, melancholy and somatic misery in comparison to the ones withinside the manage group. Their findings advise that the feelings they had been experiencing can be processed in a different way withinside the brain. Athletes who undertake conscious meditation can lessen their pressure and be greater organized to carry out in the course of competitions.

Conclusions

Yoga isn't a religion - it's far the supply of spirituality and wisdom, the foundation of all religions. Yoga transcends spiritual barriers and well-known shows the manner to unity. "Yoga in Daily Life" gives the religious aspirant steering on lifestyles's direction through the practices of Mantra Yoga and Kriya Yoga. As the maximum especially advanced beings upon earth, people are able to figuring out their actual nature and internal Self, God. The religious intention of Yoga is God-Realization, the union of the man or woman soul with God. The attention

that we're all one in root and connection to God is the primary step. Meditation is popularized as a practising approach for centuries. The time period meditation refers to "a own circle of relatives of intellectual physical activities that typically contain frivolously restricting concept and interest".

References

1. Paramhans Swami Maheshwarananda. Yoga in Daily Life - The System. Vienna: IberoVerlag/ European University Press; 2000.
2. Wood C. Mood alternate and perceptions of vitality: a assessment of the consequences of rest, visualisation and yoga. J R Soc Med 1993 May; 86(5): 254-8.
3. Jella SA, Shannahoff-Khalsa DS. The consequences of unilateral nose respiration on cognitive performance. Int J Neurosci 1993 Nov; 73(1-2): 61-8.
4. Telles S, Nagarathna R, Nagendra HR. Breathing thru a selected nose can regulate metabolism and autonomic activities. 1994 Apr; 38(2): 133-7.
5. Section 2. Patanjali, the Yoga Sutra, and Indian Philosophy. The "Yoga Sutra of Patanjali": A Biography *Internet+. Princeton University Press; 2014 Dec 31;18-52. Accessible from: <http://dx.doi.org/10.1515/9781400850051-004>
6. Naragatti S. Yoga and Health. Diary of Advanced Research in Ayurveda, Yoga, Unani, Sidhha and Homeopathy. 2018;05(01):11-14.
7. For a short evaluation of the yoga faculty of philosophy see: Chatterjee & Datta 1984, p. 43.
8. Worthington writes, "Yoga completely recognizes its debt to Jainism, and Jainism reciprocates via way of means of making the exercise of yoga element and parcel of life."
9. The earliest documented use of the phrase "Tantra" is withinside the Rigveda (X.71.9). The context of use indicates the phrase tantra in Rigveda means "technique".

The Dope on Doping in Indian Sports

Dr. Pravin Gopalrao Patil

Associate Professor, College Director of Physical Education
Renuka College, Besa, Nagpur

Corresponding Author- Dr. Pravin Gopalrao Patil

Email: pravingopalpatil@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7546104

Abstract:

In competitive sports, doping is the use of banned athletic performance-enhancing drugs by athletic competitors. The term doping is widely used by organizations that regulate sporting competitions. The use of drugs to enhance performance is considered unethical, and therefore prohibited, by most international sports organizations, including the International Olympic Committee. Furthermore, athletes (or athletic programs) taking explicit measures to evade detection exacerbates the ethical violation with overt deception and cheating. India has been ranked third for the third year in a row in a doping violation report published by the World Anti-Doping Agency (WADA) for 2015, with 117 athletes from the country being punished after testing positive for banned substances.

India followed the Russian Federation (176) and Italy (129) in the chart, the same position as in the reports of 2013 and 2014. All the violations by the Indians came from urine samples.

Doping Definition:

In the history of doping, there have been many definitions. The current official definition of doping is given based on the World Anti-Doping Code as follows: **“Doping is defined as the occurrence of one or more of the anti-doping rule violations set forth in Article 2.1 through article 2.8 of the World Anti-Doping Code.”**

Other Former doping definition:

1. Doping in sport is defined as “the administration to or use by a healthy individual ... of any agent or substance nor normally present in the body ... and/or of any physiological agent or substance ... when introduced in abnormal additional quantities and/or by an abnormal route and/or in an abnormal manner, ... with the purpose and effect of increasing artificially and in an unfair manner the performance of that individual during the period of competition” (first definition of doping adopted in 1963 by the Council of Europe Committee for Out-of-School Education)
2. Doping in sports consists in using prohibited substances in breach of the

rules of the competent sports organizations.

(1984 European conference)

3. Doping in sport is defined as “the administration to sportsmen or sportswomen, or the use by them, of pharmacological classes of doping agents or doping methods” (Council of Europe Anti-doping Convention of 16th November 1989)
4. Doping is defined as the presence in the human body of substances which are prohibited according to the list published by the International Olympic Committee and/or the international organization of the member organization in question. The use of such substances, their presence in urine or blood samples, and the use of methods with the purpose of altering the result of an analysis of a urine or blood sample are prohibited. (IOC definition – before WADA foundation)
5. Doping in sport is the deliberate or inadvertent use by an athlete of a substance or method banned by the International Olympic Committee (IOC).

FIMS supports the prohibition of doping to protect athletes from:

- The unfair advantage which may be gained by those athletes who use banned substances or methods to enhance performance,
- The possible harmful side effects which some substances or methods can produce.

In addition to the ethical and health consequences surrounding doping, recognition is made of potential legal implications. The distribution of many banned substances (e.g., anabolic steroids), if not for a medically justified reason, is illegal in many countries. Encouraging or assisting athletes to use such substances or methods is unethical and, therefore, equally forbidden.

(Position Statement of the International Federation of Sports Medicine – before WADA foundation)

History of Doping:

Doping is not a modern term. According to ancient reports found in the Norwegian Mythology, the use of strengthening substances was already common among the Berserkers. They were reported to take Bufotenin, which is known to enhance the physical performance and strength, Bufotenin originates from skin of toads as well as Amanita mushrooms.

Historically speaking, the origins of doping in sports go back to the very creation of sport itself. From ancient usage of substances in chariot racing to more recent controversies in baseball and cycling, popular views among athletes have varied widely from country to country over the years. The general trend among authorities and sporting organizations over the past several decades has been to strictly regulate the use of drugs in sport. The reasons for the ban are mainly the health risks of performance-enhancing drugs, the equality of opportunity for athletes, and the exemplary effect of drug-free sport for the public. Anti-doping authorities state that using performance-enhancing drugs goes against the "spirit of sport".

The word 'Doping'

The Kaffir tribe in Africa named a primitive alcoholic drink which was used in religious ceremonies as a stimulant with the phrase "dop". Other reports describe Zulu warriors using "dop", an alcoholic drink made of grape skins and cola beverage. In West Africa, the use of Cola accuminata and Cola nitida was also common during competition

in walking or running. Consecutively, the Dutch colonists used the term "dop" to describe any stimulant beverage and hence the term was spread worldwide. Eventually, the term was adapted to a wider range of substances and in sports, using those substances was further described as "doping", first appearing in an English dictionary in 1889.

Ancient History:

In the Greece of the Antique, specialists were described offering athletes nutritional ingredients in order to enhance their physical performance. This was considered absolutely necessary and the providers may be compared with current sports medicine specialists. Furthermore, athletes were reported trying to increase their physical strength by eating different kinds of meat or testis prior to the games.

During the Olympic Games in the Third Century B.C. the athletes were trying to increase their performance using mushrooms. Filostratos reported that doctors were significantly helpful in athletes' preparation for the games and cooks prepared bread with analgesic properties. In the 1st century A.D., it was also reported that the Greek runners were drinking a herbal beverage to increase their strength and to be capable of performing long duration events. Further writing about that period is difficult to find since the "doping knowledge" was hidden well by the priests. The use of drugs in Roman history has been recorded, too. Chariot racers fed their horses with various mixtures in order to make them run faster. Gladiators are also described to use strengthening doping agents.

Doping In Modern Sports:

Doping in modern sports was reliably reported since the second half of the 19th Century.

The dawn of the 21st century is characterized by many examples of Athletes being accused for doping. Examples are sprinters like T. Montgomery, D. Chambers, M. Jones to name only a few of the number less known cases.

Unfortunately, doping is not only history but evidently is continued by new substances and techniques nowadays.

The Fight against Doping:

During the 20th century commercialism characterized the sports world and sporting has gradually evolved

from an “activity” into a “big business”. The achievement of golden medals has become highly valued and the need for success has put high pressure on athletes, trainers and other sport people to become champions. The wording “second is nothing, first is everything” describes the current status of thinking in many cases. Eventually, the need for success led to increased incidences of drug abuse and in numerous cases doping was related to deaths of athletes.

Scientific Proof:

Already in the year 1910 in Austria, after several unexpected results in horse races, the scientific use of doping substances was proven for the first time by the Polish pharmacist Bukowski, who isolated alkaloids in the saliva of horses. In 1928 the International Amateur Athletic Federation (IAAF) became the 1st International Sport Federation to ban doping in track and field events. Many other International Federations followed, but the anti-doping fight was still in infant age with minimal effectiveness. The increased number of doping cases in events eventually led the authorities to speak out against the harm that drugs were causing - not only to the individual but also in the spirit of sports. Drug testing programs have been implemented in the late 1960s. While the use of doping substances by athletes appeared to be rather commonly accepted, the sports world preferred to ignore the problem or simply joined in.

Indian Sports people In Doping Cases:

People entered in this category have either:

1. Been suspended by a sporting body (an international governing body, a national federation, or a professional league) for illegal performance-enhancing drug, and/or banned drug, use
2. Publicly admitted such use
3. Been found to have taken illegal performance-enhancing drugs by a court of law
4. Been suspended by a sporting body for failure to submit to mandatory drug testing.

Ashwini Akkunji, Akash Antil, Seema Antil, Sanamacha Chanu, Kunjarani Devi, Sini Jose, Mandeep Kaur (athlete), Anil Kumar (discus thrower), Renjith Maheshwary, Jauna Murmu, Satheesha Rai, Suresh Sathya, Dharambir Singh, Neelam Jaswant Singh, Sourabh V etc.

The violations were committed during 2015 and the chart was prepared after compiling information of analytical findings and sanctions rendered till January 31 this year by various accredited anti-doping bodies.

This is the first set of Anti-Doping Rule Violation statistics under the revised WADA Code and third such report in its history since 2013.

The worrying sign for India is that the number of dope offenders has been increasing in the last three years. India had 91 and 96 Anti-doping Rule Violations (ADRVs) in 2013 and 2014 respectively.

An ADRV is a doping offence committed by an athlete or athlete support person, which results in certain consequences or sanctions. It is derived from adverse analytical findings (AAFs), commonly known as ‘positive’ results.

Of the 117 Indian offenders of 2015, two are non-analytical ADRV, which refer to cases that do not involve the detection of a prohibited substance by a WADA-accredited laboratory but instances like failure to submit to a test, possession, use or trafficking of a prohibited substance by athletes and support personnel.

Out of the 115 analytical ADRV, 78 are committed by male athletes, while 37 are by female.

Among individual sports, weightlifting has taken over athletics as the dirtiest with a whopping 56 Indian lifters (32 male and 24 female) punished for doping.

Athletics contributed the second highest number of dope offenders with 21 (14 male and 7 female), followed by boxing (8), wrestling (8), cycling (4), kabaddi (4), aquatics (3), powerlifting (3), judo (2), wushu (2), rowing, bodybuilding (1), hockey (1), football (1) and street and ball hockey (1).

Among the NADOs, India’s National Anti—Doping Agency recorded 109 ADRV, the second highest behind Russia’s (127).

The NADA took 5162 samples during 2015, out of which 110 tested positive for banned substances - AAFs. But there was no sanction in one case.

A total of 229,412 samples were received and analysed in 2015 by WADA-accredited laboratories worldwide. Out of these, 2,522 samples were reported as AAFs. There were a total of 1,929 ADRV (1,901 from athletes and 28 from athlete support personnel) out of which 1,649 are analytical findings and 280

from 'evidence—based intelligence' non—analytical findings.

Out of 1649 are Analytical ADRVs, 1304 cases (79 per cent) were of male and 345 female (21 per cent); 390 (24 per cent) were from out—of—competition tests and 1259 in—competition (76 per cent); 1644 urine and five blood. The dope offenders belong to 80 sports/disciplines and 121 nationalities.

Among sports disciplines worldwide, bodybuilding overtook athletics in contributing the highest number of dope cheats with 270 such cases. Athletics is second at 242, followed by weightlifting (239), cycling (200), powerlifting (110), football (108), rugby union (80), boxing (66), wrestling (57) and basketball (39).

Just like the increase in the number of Indian dope offenders, the worldwide figure also showed an upward trend and the WADA said it was in line with the anti—doping movement's increased focus on investigations, intelligence gathering and whistleblowing.

"The 2015 ADRVs Report makes for particularly interesting reading in combination with WADA's 2015 Testing Figures Report that was published last November," said WADA President Sir Craig Reedie.

"What is particularly striking about this 2015 ADRVs Report is: we are beginning to see the first signs of the impact of the revised Code, in particular a significant increase in intelligence—based anti—doping rule violations, an area of greater focus for the Agency as we strengthen our investigations and intelligence—gathering capacity.

"Whilst testing remains vital to detecting doping, recent events have shown that investigative work is becoming even more important as we look to protect clean athletes' rights worldwide," Reedie said.

News of Rio-bound wrestler **Narsingh Yadav's** name being linked with a dope test failure rocked India's sporting landscape on Sunday. The wrestler has denied vehemently that he has taken any banned substances, which if proved true would throw him out of the Olympics. Here's a look at other high-profile doping controversies in Indian sports over the past few years.

In 2000, discus thrower Seema Antil was stripped of her gold medal at the World Junior Championships and issued a public warning by her national federation for testing positive for psuedoephedrine, a

sympathomimetic drug often used as a nasal/sinus decongestant and stimulant.

In 2005, discus throwers Anil Kumar and Neelam Singh were handed two-year suspension for testing positive for Norandrosterone, a derivative of nandrolone, and Pemoline, respectively. Anil Kumar was disqualified from the Asian Championships in Incheon and stripped of his bronze medal.

In 2010, shot putter Saurabh Vij got a two-year ban for testing positive for banned stimulant Methylhexanamine. However, India's National Anti-Doping Agency (NADA) cleared him within weeks and he was allowed to participate in the Commonwealth Games.

In 2011, NADA handed out one-year bans to six women athletes - three of them 2010 Commonwealth Games and Asian Games 4x400m gold medalists - and long jumper Harikrishnan Muralidharan. Mandeep Kaur, Sini Jose, Ashwini Akkunji were all in the 4x400 relay team. Akkunji had tested positive for anabolic steroids ahead of the Asian Athletics Championships in Kobe, Japan. Jose tested positive for anabolic steroid Methandienone and Mandeep for Methandienone and Stanozolol.

Also in 2011, sprinter Jauna Murmu tested positive for Methandienone in an out of competition and was subsequently handed a two-year doping ban.

In April 2015, one of the biggest doping scandals to hit India emerged when 21 weightlifters were provisionally suspended by the Indian Weightlifting Federation after they tested positive for banned substances across different championships. Later that year, Punjab thrower Ketki Sethi was banned for eight years after she failed a dope test during the national meet in Patiala. It was her second offence.

Conclusion:

Anti-doping policies instituted by individual sporting governing bodies may conflict with local laws. A notable case includes the National Football League (NFL) inability to suspend players found with banned substances, after it was ruled by a federal court, that local labor laws superseded the NFL's anti-doping regime. The challenge was supported by the National Football League Players Association.

Athletes caught doping may be subject to penalties from their locality as well from the individual sporting governing body. The legal status of anabolic steroids varies from country to country. Using performance-

enhancing drugs in mixed martial arts competitions like the UFC could find the guilty fighter charged or sued once Bill S-209 passes. Under certain circumstances, when athletes need to take a prohibited substance to treat a medical condition, a therapeutic use exemption may be granted.

References:

1. Kumar, Rajesh (1 September 2010). "Competing against doping". *Br J Sports Med.* 44 (Suppl 1): i8–i8. doi:10.1136/bjism.2010.078725.23. Retrieved 9 June 2016 – via bjism.bmj.com.
2. Schweitzer, Albert: *À l'Orée de la Forêt Vierge, récits et réflexions d'un médecin en Afrique équatoriale française*, Albin Michel, France 1952
3. Jean-Pierre de Mondenard (2000). *Dopage : L'imposture des performances*. Wilmette, Ill: Chiron. ISBN 2-7027-0639-8.
4. Grajewski, Tadeusw: *The Building That Would Not Go Away*, Royal Agricultural Hall, UK, 1989.
5. Woodland, Les: *This Island Race*, Mousehold Press, UK, 2005.
6. Novich, Max M., Abbotempo, UK, 1964.
7. Bearings, US, 24 December 1896, cited Ritchie, Andrew, Major Taylor, Bicycle Books, US, 1988.
8. New York Times, US, 1897, cited McCullagh, James, *American Bicycle Racing*, Rodale Press, U.S., 1976.
9. Novich, *ibid.* Cited De Mondenard, Dr Jean-Pierre: *Dopage, l'imposture des performances*, Chiron, France, 2000.
10. Hoberman, John; *Dopers on Wheels: The Tour's sorry history*, www.msnbc.msn.com/id/19462071/ retrieved December 2007.

The Study of The Changing Nature Of Career Opportunities In Sports

Dr. Avinash Titarmare

Shri Lemdeo Patil Mahavidyala, Mandhal, Dist. Nagpur

Corresponding Author- Dr. Avinash Titarmare

Email- avinashltitarmare@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7546111

Abstract:

Today, the popularity of sports has increased due to the increasing competition and brilliant careers in sports. Today many career options are open in it. Sports do not mean only cricket but also football, hockey, and tennis, and increasing health services towards sports. In which trainers, coaches, etc. come. Pursuing a career in sports not only gives freedom from a desk job but also a chance to skyrocket at will. Not only can you make a career in sports as a player, but you can also find career options by joining other activities. If you have a passion for whatever sport you play, you can carve a niche for yourself in this profession. One can work in fields such as sports medicine, marketing, administration, management, and journalism. Today, many important players have also contributed to popularizing sports. The doors are open in this field for both men and women. Many great players like Virat Kohli, Mahendra Singh Dhoni, Sachin Tendulkar, Sania Mirza, Saina Nehwal, and Abhinav Bindra have attracted youth towards sports. In this research paper, the changing nature of career opportunities in sports has been studied.

Keywords: Career Opportunities, Sports, Medical, Trainer, Coach, Journalism

Introduction:

The scope of sports-related careers is increasing in India. Everything is changing with time and so is the mindset of parents. There has been significant growth in sports-related careers in India in the last decade. With interest in sports other than cricket in India and the success of tournaments like the Indian Super League and Pro Kabaddi League, things are looking bright. The success of sportspeople at a recent international sporting event has focused attention on sports careers. Sports help you to make your body physically fit and keep your mind good. If you choose sports as a career, it gives you a lot of fame and money too. These sports career options include sports journalist, sports manager, sports marketing, sports coach, sports dietician, etc.

Till now there used to be only relation between sports and jobs that states and centers do some recruitment in jobs from sports quota, but now there is much more ahead of it. The benefits of the recently organized 'Khelo India Scheme' by the Central Government's Youth Affairs and Sports have further increased the attraction of people towards sports. The reason for this

is also to bring laurels to the country for the good performance of the players for the last few years. Due to this investment in this sector has also increased. According to a report by Group M's ESP Property and Sports Power, there has been a 14.1 percent increase in sports sponsorship in the country in the last year. In the year 2017, Rs 7,300 crore was spent on advertising in sports. Whereas in 2016, 6400 crores were spent on this. For this reason, various career options are open in sports and through this one can also get a government job. That's why it is necessary to research what changes have happened in career opportunities in sports.

Data Collection Method Used for Research:

The research paper has depended on secondary data.

Objective of Research:

- 1) To study the changing nature of career opportunities in sports.
- 2) To study the skills required for various career opportunities in sports.

The Changing Nature of Career Opportunities in Sports:

In today's time, sports clubs are developing rapidly. People's interest is

increasing in this. That's why big companies are also turning towards these clubs. Companies are mobilizing to establish themselves as brands in sports clubs. In such a situation, they will need a skilled manager in the future. This whole scenario is indicating that soon sports management stream will also emerge under business management. Skilled and experienced experts are needed to make equipment/goods used in sports. Some companies involved in the production of sports equipment/goods require experts in sports. Under the Start-up India scheme, there are now many start-ups that are doing sports manufacturing. Many employment opportunities are expected to come in this field as well. People who are interested in sports and writing but do not want to get directly involved in sports can make a career in sports writing. For this, you can directly turn to newspapers or magazines. If you want, you can also do freelance writing.

For a few years, the demand for consultants is increasing due to the increasing trend of people in the health, fitness, nutrition, and medical field. The scope is increasing in the health and fitness business. Many parents are adopting individual fitness programs to make their children good sportsmen. Such programs are also opening up good career options for the players. Every game requires a referee or umpire. The way experiments are being done in our country regarding sports, it is estimated that the more the number of competitions, the more the number of referees/umpires will be needed. But to become a sports adjudicator, it is necessary to have a good knowledge of the rules of the game. There are many career paths for sports coaches these days as well. At present, good schemes are being run for the players by the Government and the Sports Authority of India. In this, the best coaches are needed to make the players perform well. Good schools are also making room for good mentors. Not only this, but you can also open your own coaching. Many parents get their children admitted to a good trainer for coaching. In such a situation, if you have an interest in sports and you are a player, then you can make a career as a mentor. Not only while playing but also outside the field, you can get better employment opportunities just by being a player. As a sportsperson, you will win laurels by performing well in sports

competitions, so you will grow through performance in sports as well as through earning. According to experts, better performance of players in individual games than in team games gives them opportunities at national and international levels.

At present, many universities, institutes, and colleges conduct many tasks for the preparation of a career in physical education, such as B. P.E./B.P. Ed, C.C. Ed. M.A. (Physical Education), M.P.E./M.P. Ed., B.Sc. (Sports & Physical Education), M. Phil., Doctorate (Physical Education), Diploma Course in Coaching, C.C. (Yoga), P.G. Diploma in Yoga, etc. There are immense career possibilities in these too. Career, glamor, and good position are all possible for sports, players, and people associated with it due to various matches and competitions held on a national and international level. Sports has now developed new dimensions of career. Due to the increasing scope of sports, today different types of careers and work are coming out in it. You can make a career in many such fields, such as sports management, preparing sports goods, training players, taking care of their food and health, etc. A career in sports is as exciting as playing the sport itself. You can be a football coach and play a vital role in helping your team win, or you can work as a fitness coach to keep young players fit and active, you can also work as a sports teacher in a school. can do. You can join a sport and master it, you can play for the country at the national and international level, and you can make a name for yourself. Not only this, but you can also earn name and money by joining sports journalism. You can work in it by joining a good media institute. Athletic trainers are healthcare professionals who work with the sports medicine team to provide medical care. As an athletic trainer, you can work with professional athletes or a high school football team. Athletic trainers help avoid unnecessary medical treatment and disruption of normal daily life, if you are injured, it is the athletics' job to provide you with healthcare. An athletics coach does how to keep you fit and fit for the game. A high school athletics coach must have at least a bachelor's degree and a teaching license. They must have a teaching degree or a degree in exercise, kinesiology, physical education, or any relevant field. Athletic trainers need to have at least two years of clinical experience after a bachelor's degree

and you can apply to the Board of Certification (BOC) for certification. Some of the services provided by athletic trainers are preventive service, emergency service, clinical diagnosis, and rehabilitation. Mostly Bachelor's degree is considered. In the last few years, there is a lot of competition among people who want to make a career in sports in India and this is because of the love of people for sports as well as name and fame. From school to professional sports, athletics trainers are in high demand. With each level comes different responsibilities. Professional sports require a lot of talented athletic coaches. So to become a good-level coach one can start as a college coach and athlete and then gradually you can reach the level of head coach. Many people think that to make a career in sports, you need to be an athlete or do well in one sport. While the world of sports is very large and there are many different types of jobs and fields in it, for which you do not need to be athletic. You can also make a career in other career options in this field. If you like sports and you are fond of writing and you like to analyze the nuances of sports, then you can give a new direction to your career in sports journalism. The organization of sports has provided a great opportunity to work in the field of sports management. For this, you must understand the need for sports. Acquire special skills to make it a success. There are many things involved in sports like advertising, marketing, spectators, security and food, etc. The managers must see how to manage all these. Today, a different crop of young managers has been prepared to make a career in sports management. The sports facility manager is responsible for the management of a sports ground or stadium, which includes administration services, soft services, and a host of technical services. They manage the operation and maintenance of sports facilities (buildings, grounds, and related equipment) used at football stadiums, golf courses, gymnasiums, swimming pools, baseball/softball fields, tennis courts, ice rinks, or track and field facilities. We do. These professionals work behind the scenes to put on any successful sporting event - golf, basketball, or football - so you can sit back and enjoy the sporting facilities. In clear words, sports management is the foundation of sports which prepares it for the future.

Conclusion:

In today's competitive world, every parent wants to make their child an engineer or a doctor. So that their future can be secured. Well, every parent wants this, but apart from all these options, if you want to make your future in sports, then there is a lot more than just playing that you can do in sports. If you love sports and healthcare, then athletic trainers stand out as a great career option. By the way, you do not need a special degree to make a career in sports. If you want to make a career as a sportsperson, then you have to perform well in school and college-level competitions. On the other hand, to become a sports coach and coach, you have to master sports and do a degree and diploma in subjects like physical education.

Reference:

1. Michael D. Hutchinson, Early Career Development In The Sport Industry: Factors Affecting Employment, Submitted To The Office Of Graduate Studies Of Texas A&M University In Partial Fulfillment Of The Requirements For The Degree Of Master Of Science, May 2008
2. SueMinten, JackyForsyth, The careers of sports graduates: Implications for employability strategies in higher education sports courses, Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education, Volume 15, July 2014, Pages 94-102,
 - a. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1473837614000185>
3. Susan Rosemary Minten, Graduate Employability in the Sport and Recreation Industry: An analysis of the transition from Higher Education to the workplace, The Management School University of Sheffield, November 2007, https://etheses.whiterose.ac.uk/3631/1/487593_VOL1.pdf
4. Mantu Baro, Career Opportunities in Physical Education, February 2014, https://www.researchgate.net/publication/273119317_Career_Opportunities_in_Physical_Education
5. <http://stsoldiermohali.com/wp-content/uploads/2020/04/VinayakPE-XI-Ch-1.pdf>
6. <https://www.tv9hindi.com/career/career-in-sports-career-options-in-sports-know-how-to-get-jobs-974731.html>

7. <https://leverageedu.com/blog/hi/changing-trends-and-career-in-physical-education-in-hindi/>
8. <https://kuchsikhe.com/how-to-make-career-in-sport-management-in-hindi/>
9. <https://fesn.in/article-view.php?pathid=3563&article=4>
10. <https://careerpedia.in/sports-me-career-kaise-banaye-how-to-make-carer-in-sports/>
11. https://mobile.surenapps.com/2020/09/blog-post_948.html
12. <https://www.kreedon.com/top-5-high-paying-jobs-in-sports-for-non-athletes/>
13. <https://www.naidunia.com/magazine/career-career-in-sports-754784>
14. <https://www.learnhowtobecome.org/career-resource-center/careers-in-sports/>

Nutrition and Sports: Enhancing Better Performance of Athletes

Dr. Naresh Bhojar

Assistant Professor, Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Dist. Wardha

Corresponding Author- Dr. Naresh Bhojar

DOI- 10.5281/zenodo.7546115

Abstract

Living is an important part of doing sport. Adhering to a sufficient life plan decides whether to win the gold award or fail the test. Therefore, it is regularly referred to as "covert preparation." But when it comes to food and execution, it's not just about skilled competitors. Today, a huge number of novice competitors, both casual and semi-professional, are active every day. This population also strives to improve their brands, which can be achieved by following legal health rules. In a population of competitors, additional conditions increased competitors and non-competitors. So it is very important to have a healthy method that is adapted to the competitor and the training. In addition, the various benefits of proper nutrition in sports are identified with changes in body organization, reduction of injuries and increased duration of skilled work. The purpose of this part is to identify the nutritional conditions of the competing population that enable the achievement of training goals. Healthy methods are applied to macronutrient use, hydration and timing based on activity type and intensity. Nourishment is fundamental for supporting a competitor's overall wellbeing and their preparation needs. Having an appropriate eating routine gives an individual enough energy and supplements to fulfill the needs of preparing and exercise. As well as assisting an individual with performing, it works with recuperation.

Introduction

It is important to know the physiology of the activity in order to understand the various metabolic pathways that occur together during exercise. In this regard, you can anticipate the developments in the creature during real stress to achieve certain dietary recommendations. The healthy performance of competitors is multifactorial and depends on the competitor's inclinations, culture or nutritional knowledge. Prepared by a Sports Nutritionist, it aims to motivate the competitor and their current situation to make significant improvements in approach and develop Sports Performance (SP) accordingly. Nutrition is a critical factor in achieving satisfactory SP, characterized by three factors: preparation, rest and maintenance. However, the main goal of sports nutrition should be to protect the strength of the competitor, which can be achieved through an adequate intake adapted to the type of exercise. An ideal

diet provides the energy needed to perform the actual exercise and reduces the number of injuries that result in an increase in SP without the help of someone else.

Body creation

The body arrangement (BC) of the competitors is identified with the SP, as it tends to be adjusted all through the season. There is no single BC for each gathering of competitors; be that as it may, it can fill in as an aide for competitors and coaches. The period of the competitor will be partitioned into various stages all through the cutthroat time frame. Serious season can be partitioned in preseason, cutthroat period, change period, and in the most pessimistic scenario injury period. Because of various forces, timing, and sorts of preparing, the BC is ordinarily divergent in the cutthroat season. Accordingly, know the BC of the competitors to decide the sufficiency of the ebb and flow season stage.

Aside from a higher weight list (BMI), there are a few techniques for the assessment of BC. Double energy X-beam absorptiometry

(DEXA) is viewed as the best quality level for the appraisal of muscle to fat ratio, predominantly because of its high reproducibility and exactness. Be that as it may, DEXA has high monetary expense, isn't convenient, and furthermore transmits a little radiation, so its utilization isn't extremely normal. Among the most utilized strategies are bioelectrical impedance investigation (BIA) and anthropometry. Impedance is characterized as the resistance shown by natural materials to the section of an electric stream. Tissues with high impedance offer more noteworthy opposition (fat tissue, bone, air in the lungs) and contain less measure of water. The more prominent the measure of water, the better this electrical stream, will go through. Hence, the hydration satiate of the individual is the determinant for the BC estimation by BIA. Likewise, to normalize past conditions and excuse blunders, certain conventions should be followed before the estimation of BC by BIA. That reality makes BIA a fairly loose strategy.

Metabolic pathways and exercise

Before making assumptions about the amount and timing of macronutrients, it is important to have a brief overview of the various metabolic pathways that provide energy during exercise. Energy frames are connected to metabolic pathways that are activated during exercise depending on strength and endurance. In summary, they can be divided into non-oxidative pathways (phosphogenic and glycolytic pathways) and vigorous pathways (supplemental oxidation). The purpose of both pathways is to create ATP, which is consumed during activity. Non-oxidative pathways occur in the cytosol of the cell, do not require oxygen, and are initiated within a short time (seconds). The phosphagen cycle uses ATP and phosphocreatine, lasting anywhere from 1-10 s, and is a cycle that does not require oxygen or produce lactate. Glycolytic pathways use glucose, muscle and liver glycogen through glycolysis and occur over up to 3 minutes of extreme focused practice. These glycolytic pathways form the lactate and hydrogen bonds that cause corrosion in muscle cells - this acidity is one of its obstacles. The efficient pathway takes place in the mitochondria, so the presence of oxygen is required to process the stressed substances. This is common for medium power and long-term opposition

practices. This includes the oxidation of CHO, fats and to a lesser extent proteins. This course produces significantly more ATP than anaerobically, but rest assured, speed is the limit.

Energy needs

Each competitor's way to succeed is to balance energy consumption with energy consumption, which allows the life form to function properly during BC evolution. Be that as it may, it can become confusing due to various changes in preparation and timing of competitions. The energy requirements of competitors vary widely, depending on the type of game, the expression, the intensity, the level of severity and the individual inconsistency of each competitor. . The really difficult is the steep levels of the competitor, the best is to expand the preparation and competitive strength, which causes a huge decrease in energy reserves, which should be replaced by a proper nutritional routine.

Macronutrients

To build up proposals for macronutrients, it is ideal considering the body weight (BW) of the competitor, rather than giving the common rates dependent on the complete caloric admission of the eating regimen. For this reason the suggestions will be given by grams of supplement/kg of BW. Primary energy substrates utilized for actual exercise are starches (CHO) and lipids, while proteins as energy substrate are saved for outrageous conditions. The utilization of energy substrate differs relying upon the power and length of the activity, level of preparing of the competitor, and the condition of pre-exercise CHO stores. The utilization of CHO as energy substrate is created chiefly during highintensity and brief span works out. In the interim, less extreme and long haul practices utilize fats' principle energy substrate. Anyway the utilization of CHO will likewise significantly affect activities of less power and longer term, for example, obstruction test, showing that exhaustion of CHO along with drying out is a significant impediment of the SP. One of the large contrasts among CHO and lipids is their stockpiling in the body. While CHOs have a restricted hold which prompts around 1600–2000 kcal, fats guess a basically limitless energy save near 70,000 kcal (contingent upon fat mass).

Conclusion

Nourishment is fundamental for supporting a competitor's overall wellbeing and their preparation needs. Having an appropriate eating routine gives an individual enough energy and supplements to fulfill the needs of preparing and exercise. As well as assisting an individual with performing, it works with recuperation. Nutrition is a critical factor in achieving satisfactory SP, characterized by three factors: preparation, rest and maintenance. However, the main goal of sports nutrition should be to protect the strength of the competitor, which can be achieved through an adequate intake adapted to the type of exercise. An ideal diet provides the energy needed to perform the actual exercise and reduces the number of injuries that result in an increase in SP without the help of someone else.

References

1. Eberle, S. G. "High-intensity games nourishment". *Wellness Magazine*. 24 (6): 25.
2. Jurek, Scott (2012). *Eat and Run*. London: Bloomsbury.
3. Lemon P. (1995). "Do competitors require more dietary protein and amino acids?". *Worldwide Journal of Sport Nutrition*. 5: 39–61. doi:10.1123/ijns.5.s1.s39. PMID 7550257.
4. Spada R. "High-intensity games nourishment". *Diary of Sports Medicine and Physical Fitness*. 40 (4): 381–382.

Physical Education And Sports Environment: Promoting Social Values Among Youngsters

Dr. Jaya John Chackuparambil

Assistant Professor, R. S. Bidkar College Hinghanghat

Corresponding Author- Dr. Jaya John Chackuparambil

DOI- 10.5281/zenodo.7546127

Abstract

The purpose of this study is to find out the effect of real training and sports on the promotion of social characteristics of young people. Actual movement and sports are important in teaching young people the importance of social skills in their daily lives. A written examination examined the importance of a relationship in teaching two personalities and the body. In addition, it invigorates the social qualities of young people, enabling them to promote social relations in their region. Also, the benefits of actually going to school and playing sports can affect both schooling and the youth's active work. The humanism of play, called the social science of sport, is a subdiscipline of the social sciences that focuses on sports as friendly miracles. It is a research institution that takes care of the link between social science and sport, as well as various socio-social plans, role models and associations or meetings related to sport. This field of study is about the positive impact of sports on unique individuals and society in general, financially, financially and socially. The goal of sports humanism is to see the activities and actions of sports teams and their players through the eyes of a social scientist.

Introduction

The game is governed by instructions and rules of conduct, space and time requirements, and has leading bodies. It is organized to publicize both the champion and the failure. It is cruel and ridiculous. All games are socially organized, intertwined with value frameworks and power relations within the host society. The rise of the social sciences (not just the name) of the game dates back to the late 1800s, when the first friendly mental tests took place to test the effects of competition and speed-boosting. Besides the social humanities and its interest in the human culture of games, one of the most important efforts to think about sport more broadly was Johan Huizinga's *Homo Ludens* or Thorstein Veblen's theory of leisure. *Homo Ludens* explores the importance of the game component in culture and society. Huizinga suggests that play, especially sport, is an important and crucial space in the cultural age. These compiled works contributed to the rise of social science research on the game. In the 1970s, the sociology of sport received enormous attention as a coordinated, real field of study. The North American Society for the Sociology

of Sport was founded in 1978 with the purpose of reporting on the field. Its research center, *Sociology of Sport Journal*, was founded in 198 . Today, actual teaching and sport are an integral part of training. This directly contributes to the improvement of real capacity and well-being. It also helps the youth to follow the values of a truly dynamic lifestyle. A lively and truly dynamic young man inevitably craves school, experienced and promising. As such, it can be said that real exercise and movement have been chosen as the main subjects of the school. It is a unique program that gives young people the opportunity to gain motor skills, develop a mental and real sense of well-being. The physical benefits of active work, such as disease prevention, safety and injury prevention, reduced morbidity and premature mortality, and increased emotional well-being. The actual teaching is simply a course where young people mostly learn the benefits of being really dynamic, as well as the skills and knowledge to join their lives in protected, fulfilling active work and in addition to interacting with others (National Sports Association and Practice,

2001). In addition, it can be seen that it should not be difficult to go from preschool to eligible to the actual training meetings. It focuses on managing various proactive tasks and energizing people who do not want to engage in organized serious games. This includes abandoning conventional techniques for effective teaching and canceling people's needs and abilities as an alternative to the happiness of active work. Since the ideal opportunity for real training is largely limited to a training schedule and training plan, its content should be meaningful and creative (Vulpo and Harris, 2003). In addition, Gonzalez et al. (2010) agreed the curriculum with actual teaching in any game, skill improvement plot, and high development of youth friendly characteristics. Thus, the motive of this study is to investigate the role of actual teaching in promoting the social characteristics of young people.

Physical Education Program

Physical training educational program can offer youth with the suitable information, abilities, practices, and certainty to be genuinely dynamic forever. Additionally, actual instruction is the premise of a school's active work program. Along these lines, investment in physical movement is corresponded with scholastic benefits like further developed focus, memory, and homeroom conduct. As indicated by World Health Organization (2001), it incorporates improvement of actual capacities and practical preparation; propelling the understudies to proceed with sports and active work; and giving diversion exercises.

Improvement of Physical Abilities and Physical Conditioning

Actual schooling works with to develop and rehearse actual wellness involves fundamental engine abilities (Barton et al. 1999) and gets hold of the skill to perform different proactive tasks and activities. Actual wellness constructs intellectually more honed, truly agreeable and furthermore ready to manage the everyday requests (Jackson, 1985). Further, perseverance, adaptability, strength and coordination are the vital parts of actual wellness. Also, to execute the actual activities and game, youth should be created fundamental engine abilities.

Rousing the Students to Continue Sports and Physical Activity

Educators consistently persuade the young to contribute in sports and proactive tasks just as scholarly instruction programs. Further, they in every case coordinate and educate them, sports and active work are crucial piece of scholastic schooling. They have additionally directed the adolescent; we can't think healthy advancement of human character without sports and physical training. In addition, they have additionally to deal with a gathering in which examines their folks about the significance of sports and active work just as scholarly instruction. Further, educators should draw in parent or relatives in actual work, for instance, by giving youth actual work 'schoolwork' which could be performed along with the parent's viz., family strolls after dinner or playing in the recreation center (WHO, 2001).

Giving diversion exercises

Organizations must spotlights on execution of actual work course which work with to make pleasant interest to all adolescent in active work program which gives the young an assortment of thoughts for dynamic games and exercises and the abilities and wellness to play them (Fox and Harris, 2003) to lessen the pressure, uneasiness, substance addictions and corpulence.

Advancing the Social Values among Youth

Actual training and sports assume an indispensable part in advancing the social qualities among the young. Also, actual training is considered as a school subject, which work with to set up the adolescent for a sound way of life and spotlights on their generally speaking physical and mental turn of events, just as bestowing significant social qualities among the young like reasonableness, self-restraint, fortitude, solidarity, resistance and reasonable play (Bailey, 2005). Social science of game, also called sports social science, is a discipline of humanism that reviews sports as a social wonder. Sports sociologists basically inspect the capacities, effects and jobs that sports have on various social orders. The humanism of game incorporates research in different fields like political theory, history and human studies (Maguire 2013). This article depicts the beginning of the social science of sports as a sub-field of social science. It then, at that point pushes forward to detail the four significant sociological hypotheses that are utilized in the investigation of sports. These are the functionalist hypothesis, struggle hypothesis, interactionist hypothesis and

women's activist hypothesis. Subsequently, the subjects of sexual orientation and race and identity are addressed. The article closes with a depiction of what's in store for the space of sports human science.

Origin Of Sociology Of Sport

Sports social science started to arise as a conventional discipline in the second 50% of the twentieth century. By the 1960s, TV had begun to devote abundant measures of time to sports. Proficient associations for different games, for example, baseball and football started to arise in the United States. This was joined by the Olympics being a jungle gym for the Cold War. During this period, numerous social researchers like David Reisman, Charles Page and Erving Goffman distributed works identified with sports. In 1978, the North American Society for the Sociology of Sport was established with the goal of investigating this field.

Conclusion

Sports and globalization have acquired ubiquity among sociologists and new spaces of examination are managing the connection between friendly turn of events and sports inside creating nations. A few sociologists have additionally utilized subjective and quantitative information to reveal insight into the connection among sports and social class. Finally, democratization contemplates has acquired huge prominence inside the most recent couple of years inside the field of sports. Later on, issues of cooperation in sports will likewise be concentrated through the focal points of social rejection and incorporation ("Sociology of Sport" 2018).

References

1. Bailey, R. (2005). Assessing the connection between actual schooling, game and social incorporation. *Training Review*, 57 (1), 71-90.
2. Barton, G.V., Fordyce, K., and Kirby, K. (1999). The significance of the advancement of engine abilities to youngsters. *Showing Elementary Physical Education*, 10 (4), 9-11.
3. Fox, K.R., and Harris, J. (2003). Advancing active work through schools. In: McKenna J, Riddoch C, eds. *Viewpoints on wellbeing and exercise*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
4. Gonzalez, M.C., Regalado, M.N.M., Guerrero, J.T. (2010). Instructing and learning social qualities: Experience of goal of struggles in the study hall of actual training across the acquiring of social

abilities. *Diary of Human Sport and Exercise*, 5 (3), 497-506.

5. Jackson, G. (1985). *A family manual for wellness and exercise*. London: Salamnder Books Limited. The National Association for Sport and Physical Education (NASPE, 2001). *A relationship of the American partnership for wellbeing, actual instruction, entertainment and dance*.

The Role Physical Education And Sport Achieving The Sustainable Development Goals

Prof. Dr. Vinod Marotrao Bali

Yashwantrao Chawhan Arts, Commerce & Science College Lakhandur Dist-Bhandara

Corresponding Author- Prof. Dr. Vinod Marotrao Bali

Email-id- vinodbali1972@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7546135

Abstract

Following 15 years of progress towards the remarkable sustainable Development Goals (MDGs), the world has directed its concentration toward the replacement Sustainable Development Goals (SDGs) in a time of change to the recently took on 2030 Agenda for Sustainable Development. In investigating accomplishments and forthcoming business encompassing the eight MDGs, the worldwide local area, driven by the United Nations, attempted an exhaustive conference measure with partners from all circles of society and concurred on 17 SDGs to be sought after over the course of the following 15 years. With the overall desire of bringing individuals and the planet closer together and abandoning nobody, the 2030 Agenda is an exceptional chance to rouse worldwide activity for advancement around the world, remembering for the field of Sport for Development and Peace.

Keywords: Sustainable development, goals, agenda, sport

Introduction

Game has shown to be a practical and adaptable apparatus for advancing harmony and improvement targets. Since the origin of the MDGs in 2000, sport has assumed an indispensable part in improving every one of the eight Goals, a reality that has been perceived in various goals of the General Assembly. In goal 70/1, named "Changing our reality: the 2030 Agenda for Sustainable Development", took on in 2015, game's part in propelling social advancement is additionally recognized: Game is likewise a significant empowering influence of economical turn of events. We perceive the developing commitment of game to the acknowledgment of improvement and harmony in its advancement of resilience and regard and the commitments it makes to the strengthening of ladies and of youngsters, people and networks just as to wellbeing, instruction and social incorporation goals.

Game adds to prosperity paying little heed to age, sex or identity. It is appreciated by all, and its scope is unparalleled. For example, the World Taekwondo Federation set up the Taekwondo Humanitarian Foundation to advance the military craftsmanship in outcast camps all throughout the planet. Such drives bring issues to light with regards

to the situation of youthful outcasts and are completely in agreement with the SDGs, especially concerning wellbeing (Goal 3: Ensure solid lives and advance prosperity for all at all ages). Youngsters and youngsters advantage hugely from active work. Joined with a school educational plan, proactive tasks and game are fundamental for exhaustive instruction (Goal 4: Ensure comprehensive and quality training for all and advance deep rooted learning).

2030 plan and schooling

The developing worldwide worry for securing the earth and guaranteeing success for all implies that by 2015, the United Nations will define a progression of worldwide objectives. These objectives are partitioned into 17 supportable improvement objectives (SDOs), which are additionally isolated into 169 explicit objectives, which determine and indicate each SDO. This proposition on worldwide maintainability is advanced inside the structure of "2030 plan", and underlines that all areas of society, regardless of whether group or individual, should add to the acknowledgment of reasonable improvement objectives. As well as being eco driven, these objectives incorporate different issues, like round creation, squander age, destitution or wellbeing and prosperity,

metropolitan turn of events or social value. This will cover numerous spaces of mediation, in the climate, yet in addition in the financial, moral and sociological fields, with clear goals, like finding some kind of harmony between current turn of events and future advancement. Nonetheless, albeit the SDG is a recommendation that will be accomplished in 15 years (2015-2030), a few examinations accentuate that the speed of accomplishing the SDG isn't pretty much as quick true to form. In this manner, all legislative and non-administrative associations should cooperate to advance the acknowledgment of these objectives.

In these establishments, training ought to be viewed as a vital factor in merging the economical propensities for people in the future. The United Nations Decade of training for supportable turn of events (2005-2014) has accentuated the significance of coordinating reasonable improvement activities into all parts of schooling to advance the difference in mindfulness and mentality towards maintainability. In this way, at the institutional level, thorough training is one of the fundamental ways of building supportability. Lauder et al. stressed the significance of instruction in managing the world's social and ecological issues. Sachs perceived this significance and underlined that training is a vital factor in accomplishing the drawn out objectives of the thousand years improvement objectives.

Sports exercises and key instruments for accomplishing supportable improvement objectives

The examination on Sports under the objective of supportable improvement is basically completed by three foundations. To begin with, the Sixth International Conference of pastors and senior authorities accountable for sports and Sports Affairs (mineps VI) . The gathering distinguished three expansive spaces of intercession focused on (I) fostering a comprehensive vision for admittance to don, actual training and game for all; (II) boosting the commitment of game to manageable turn of events and harmony; and (III) ensuring the uprightness of game. This paper audits diverse SDOs to feature SDOs identified with AF and Sport. Notwithstanding, the job of joint endeavors in the 2030 plan isn't determined. Simultaneously as mineps VI, the Commonwealth gave a report explaining the commitment of sports to economical

improvement objectives. The identity of the record lies in the detailing of a progression of markers and accomplishments, which will all the more equitably measure the commitment of various games related fields to the definition of maintainable advancement objectives. Simultaneously, along with the directions in mineps VI, it gave another report itemizing that the particular targets of each manageable advancement objective can be accomplished through sports, however didn't determine the particular qualities of EF.

At last, in 2019, the Ibero American Sports Council and the Ibero American General Secretariat mutually gave a report recognizing sport as an apparatus for accomplishing maintainable improvement. For this situation, they picked manageable improvement objectives that could be accomplished through EF, sports practice or game as an organization, They have made a thorough examination of how such a relationship will occur (single direction or two-way), and set forward a progression of methodologies and associations to advance feasible turn of events. The fundamental discoveries of this report are that not all objectives designated at explicit objectives have a similar directionality and effect as game, but instead accentuate direct significance to 8 of 17 feasible advancement objectives and 19 of 169. One more illustration of the connection among game and AF and SDO is reflected in the account remarks of day and menas. Notwithstanding, indeed, these creators can't recognize EF and the particular targets proposed by UNESCO. At long last, different organizations, for example, who affirmed these connections and showed the wellbeing, social and monetary advantages of adding to 13 of 17 reasonable improvement objectives, yet didn't indicate explicit goals for which work could be done. All things considered, these frameworks recommend that a brought together examination of the ideas of game, actual exercise and AF be accentuated, and mineps vi initial considers the idea evaluation that the expression "Game" is utilized as an overall term, including public games, sporting events, recreation, dance and association, Different types of impromptu creation, rivalry, custom and native games and games. All things being equal, the Commonwealth subtleties the wording contrasts between sport, coordinated games,

AF, actual exercise, EF, and quality EF. Notwithstanding, in spite of the acknowledgment of these distinctions, the objective determination of each practical improvement objective is seen according to the general viewpoint of sports.

Conclusion

So, it is an assortment point specifically noteworthy and need to build up a multidisciplinary way to deal with address the difficulties of things to come. This is the principle reason for this review is to set up the conceivable connection between EF, as a discipline, in other educational program targets Based on the survey, examination and correlation of different explicit destinations, the supportable improvement objectives are advanced. It especially suggests that the possible connection between the new schooling model and the objectives set out in plan 2030 be broke down, as a main impetus for methodological change, and establish the framework for future business related examination in instructive organizations.

References

1. United Nations. Goal Adopted by the General As-sembly on 25 September 2015. 70th Session; United Nations: New York, NY, USA, 2015.
2. Organizaciones de las Naciones Unidas. Los 17 Objetivos de Desarrollo Sostenible. Accessible on the web: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/es/objetivos-de-desarrollo-sostenible/>(got to on 17 March 2020).
3. United Nations. 17 Goals to Transform Our World. 2015. Accessible on the web: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>(got to on 25 April 2020).
4. Zamora-Polo, F.; Sánchez-Martín, J. Educating for a superior world. Maintainability and practical advancement objectives in the development of a change-creator college. *Manageability* 2019, 11, doi:10.3390/su11154224.

Physical Education And Sports: Trends And Challenges In Present Era

Dr. Pravin Lamkhade

Director of Physical Education, Rani Indirabai Bhosle Mahavidyalay Kulhi

Corresponding Author- Dr. Pravin Lamkhade

DOI- 10.5281/zenodo.7546141

Abstract

A training glossary is a technique used to guide, train and nurture someone or a human organization to achieve specific goals or expand unique skills. Training is a process that aims to improve overall performance and make the "right here and now" special after remote work or in the future. Although exceptional forms of training such as physical education, mental health education and vocational training etc. abound in the current training situation, there is too much exceptionalism in the historical era. A changing economic and political landscape, a changing society, a changing identity, a connected society, the digital revolution and healthier lifestyles are shaping our practice. As the reputation of education develops, many schools and universities now offer courses that have been approved with the help of the Union. Some guides offer teacher certifications after just a few days of training.

Introduction

Structured physical education must become an integral part of school curricula in India. Thus, for a young and socio-economically diverse population, moving through schools can become an effective all-round development tool for Indian children. Most schools in India have not integrated structured physical education into the school curriculum. The emphasis is on general subjects because schools do not understand how a structured physical education curriculum can promote the development of young children by increasing their physical, mental, emotional and social growth. With 29.5% of India's population below the age of 1 (Census of India, 2011), physical education needs to be used as an effective tool for holistic development of Indian children from different socio-economic backgrounds. The obvious benefits of physical education in keeping children fit, active and healthy are especially important when you live in urban India with a stronger economic background where obesity has become a major problem. Movement also promotes mental health, encourages and fights depression, and contributes to children's emotional development. Unfortunately, the Indian

education system revolves around a fiercely competitive exam culture that puts enormous pressure on students. Physical activity ensures children's social growth by giving them self-confidence, promoting leadership, teaching teamwork and encouraging participation and creativity. These values are difficult to learn through textbooks, but they can be practiced in a practical and enjoyable way.

Education has many definitions. Coaching Vocabulary is a technique used to guide, train and nurture someone or an organization of people to achieve specific goals or expand unique skills. Coaching is a form of improvement in which someone called a teacher helps a learner or consumer achieve a specific non-public or expert goal through training and guidance. A learner is sometimes called a teacher. Sometimes education can also mean casual interaction with people from whom you get more pleasure and knowledge than vice versa, and you give suggestions and instructions because the latter learns; however, coaching differs from mentoring in that it specializes in unique tasks or goals, rather than larger, standard dreams or improvements. There are many teaching methods, different training and educational techniques. Training is a

process that aims to improve overall performance and make the "right here and now" special after remote work or in the future. Although there are many extraordinary fads in education, it is not about "the teacher as an expert", but about teaching as a facilitator of knowledge acquisition. The research of the last decade has shown that the enjoyment of kilometers and the comments of various trainers are still the first information for trainers. However, training and determination do not attract experienced healers to this joy. Using the paintings of Pierre Bourdieu, this article seeks to understand how "art practice" can be characterized as established improvisation and how pleasure is critical in structuring educational practice. The test of modern teaching training and evaluation shows that teaching practice, considered as a combination of knowledge, did not particularly consider the influence of the spread of teaching on teaching practice. Based on academic assessments, we look at how teaching continuity and professional development can use mentoring and purposeful reflection to realistically enjoy education. Health education is defined as a whole new way to help people "manage" their illnesses and diseases, especially those that are persistent in nature. The guide uses unique techniques, non-public enjoyment, information and motivation to help people change behavior to reduce health risks and health costs. The National Society of Health Coaches (NSHC) has made a distinction between fitness and health education. According to the NSHC, fitness coaches are qualified for "active individuals with acute or ongoing medical conditions and/or moderate or excessive risk of exercise," and health coaches provide advice and inspiration to "otherwise healthy individuals who wish to maintain or improve their health. ." Teaching is considered a useful tool for students, to help managers of schools and educational organizations. Educational opportunities for students include participating with other students in improving both academic and social grades and skills with teachers and counselors. , training can help them move into new roles. Life coaching is a process that helps people find and achieve their personal dreams. Although existential coaches may have studied counseling psychology or related subjects, existential education no longer functions as a therapist, counselor, or

fitness provider, and spiritual intervention is outside of existential education. In sports activities, the teacher is a character who guides and directs sports or character players. Sports coaches are involved in management, physical education, resistance training and group and player photography. Recently, children are eating more junk food and exercising less. The result: overweight, undeserving children. To respond to the declining health trend, many faculties and districts have taken a closer look at their physical education packages. Physical education is the practice of physical activity in faculties and institutions that are more numerous today than ever before. Fitness packages showcase the benefits of exercise in amazing health packages. Exercise increases the flow of oxygen to the mind, which increases cognitive abilities. In addition, it increases neurotransmission in the mind or the ratio of nerve cells, also called mental cells. By strengthening connections, the mind remembers more effectively. Exercise also releases chemicals known to improve mood, shape impulsivity and reduce anxiety. All the more motivation to develop sports in the field of movement. Faculty and physical education curriculum packages made drastic changes when given the opportunity to help reverse the decline in children's health.

Trends to PE Curricula

The contemporary fashion in PE practise has centered much less on a laugh and group sports activities and greater on getting youngsters healthy. To that cease, teachers have needed to define and outline dreams particular to growing lifestyles-lengthy fitness. They've recognized 3 middle regions for attention: contemporary health stages, instructing fitness matters, and coaching how to plot for lengthy-time period exercise. The first secret is a focal point on health. The average pleasant of PE training has shifted from a a laugh launch of electricity to an extended scope of bodily fitness. The as soon as famous stay clear of ball sport is now no longer taken into consideration pleasant practise due to one critical component: youngsters are removed and now no longer being lively. New health developments name for sustained interest for all youngsters throughout PE time. This does not should suggest the cease of group sports activities, however the video games and sports must require all contributors to move, a lot. These inclusive applications which require all

people to be lively are the most important shift in PE today. PE applications now additionally attention on college students expertise fitness. Knowing how the frame works is an critical aspect in preserving fitness. To this cease, PE teachers have brought an academic strand to their curriculum which teaches youngsters approximately how their frame works. Topics for practise consist of calories, metabolism, muscle fitness, and cardio function. Children who're given the equipment to recognize how and why dangerous ingesting behavior effect their fitness could make higher alternatives for a lifetime.

Conclusion

As the recognition of education has evolved, many faculties and universities now offer applications for teacher training that are accepted through professional associations. Some guides offer lifestyle training after only a few days of study, but once approved, such guides are considered for training applications "à los angeles carte", which may or may not offer training according to the ICF. Some "full training applications" accepted through ICF require a minimum of one hundred and twenty-five fellowship hours, 10 hours of mentor training, and a general performance evaluation process. Unlike the training needs of some of the various helping professions, this can be very little training: One of the demanding situations for a training goal is to maintain a level of professionalism, compliance and ethics. To stop this, our educational organizations and groups have ethical rules and membership requirements. However, because our bodies are not regulated and pedagogues no longer want to fit into such frameworks, ethics and requirements differ within the subject. In February 2016, AC and EMCC published an industry-wide "Global Code of Ethics"; individuals, associations and groups are invited to sign it.

References

1. Passmore, Jonathan, ed. [2006]. Excellence in Coaching: The Industry Guide (3rd ed.). London; Philadelphia: Kogan, 2016 Page. ISBN 9780749474461. OCLC 927192333
2. Cox, Elaine, Bachkirova, Tatiana, Clutterbuck, David, eds. [2010]. The Complete Handbook of Coaching (2d ed.). Los Angeles; London: Sage Publications, 2014.
3. Hamilton. Jeff. 26 Benefits of Adult ADHD Coaching. Psychology Today, 2011. Retrieved four July 2015.
4. Parker, David,

Sawilowsky, Shlomo, Rolands, Laura (31 August 2010). Quantifying the Effectiveness of Coaching for College Students with Attention Deficit/Hyperactivity Disorder (PDF). Edge Foundation. Retrieved four July 2015.

5. [http://shapeamerica.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/003](http://shapeamerica.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00336297.2003.10491800#.WnSaoqiWZ1s)

36297.2003.10491800#.WnSaoqiWZ1s

Women In Sports: Sports Leadership And Challenges

Dr. Jaikumar G. Kshirsagar

Asst. Prof. Of Physical Education Arts College, Sihora Tumsar, Dist. Bhandara

Corresponding Author- Dr. Jaikumar G. Kshirsagar

DOI- 10.5281/zenodo.7546147

Abstract

The Women in Sport movement is becoming an international phenomenon; and that's right, girls make up 1/2 of the world's population. However, changes were slow and long-standing traditions were kept in abundance. However, we believe that there may be qualitative capability at the system level that can be used to challenge the status quo through disruption and expansion. Given the recognized benefits of physical activity, exercise and play for individual fitness, and particularly the protective benefits against cardiovascular disease (CVD), such a suspension could have a significant impact on public fitness in India. The United States, where the burden of cardiovascular disease in the Indian subcontinent has been underestimated, but may have one of the highest rates of cardiovascular disease in the world. As such, we would like to offer some of the key questions that emerged from a workshop on playing attractive girls in India to explore possible collaboration opportunities in this area.

Introduction

In maximalist societies, participation in sporting activities was mostly the domain of men. However, in recent years, supporters of girls' sports activities have confirmed that girls are also ready for this and that they have their place in the world of sports. Since 1866, when a major player in women's baseball changed bases at Vassar College, athletes have taken their sports history to heart (Sandoz and Winans, 1999). Even without strong achievements, the girls had to show that they are ready for sports activities. On gift days, we see many girls participating in small-scale physical activities that are currently not held in the best way, as well as in sports that require high-quality professionalism and skills. The slow but steady growth of girls among elite Olympians can be exploited to improve the quality of girls' athletic performance (Bennette, Howell, & Simri, 1983). But when the girls started knocking on the door of the sports world, they faced a lot of opposition. Since the popularity of girls in the game no longer shows a constant upward trend for a record time, it has instead gone through several peaks and valleys over a long period of time - for example in women's sports there are more

famous heroines and cases where girls were judged as unworthy mothers (Lutter and Jaffee, 1996). For many years, maximum goals for participation of girls in sports activities were subjective in nature, often based on the sentimental thesis that girls are naturally delicate and delicate in appearance (Klafs and Lyon, 1978). It is also associated with the perfection of Victorian femininity, which confused vigorous sporting activity because it was believed that such activity should undermine a woman's modesty, threaten her emotional control, and cause harm that could prevent or save childbirth and conflict. spouse (Eitzer and Sage, 1978).

Women and Sports

Women are a unique case in gaming. Unfortunately, gaming has historically been portrayed as a male domain, and girls' access to gaming has been portrayed as frustrating and in some cases illegal on a daily basis (Coakley, 2001). Worrying about the loss of femininity becomes a real problem, behind which there is a great interest in vigorous sports activities of girls. In addition, Miller and Levy (1996) concluded that "participation in sports by girls automatically carries a negative stigma" because conventional sports activities are seen as incompatible with conventional roles for girls (Goldberg and

Chandler, 1991). According to Nixon, Maresca, and Silverman (1979), female athletes were expected to enjoy the status quo struggle between the sexes, especially when their interactions in sports activities were historically seen as more masculine because society is still hardworking. girls participating in sports activities that emphasize conventionally feminine qualities such as grace and beauty (Kiovula, 1995). Thus, it is argued that the gender status war is created by exploiting the dissonance of the desire of female athletes to become aware of roles: the respected position of women and the respected, even stigmatizing, sports position of women and girls (Adler, Kless) . , 1992). Hall (1996) argued that among the real challenges to the strong femininity of an athlete is the concern that she will probably be a lesbian. He also pointed out that sports performance researchers have jumped on the concept, and their studies have typically found that female athletes are more androgynous, more masculine, much less gender-typed, or much less feminine. On the contrary, although there are bad stereotypes about the femininity of girl athletes, Metheny's (1965) review offers athletes a beautiful belief in girls that they are prestigious and are seen as women because of the use of boys. both girls, athletes and non-athletes. In addition, Fasting (1996) said that the global girls' movement over the past thirty years has emphasized that girls are more desirable as humans after expanding their superhuman and physical abilities. This concept encouraged girls of all ages to pursue their hobbies in sports activities and brought out the newest hobbies among those who would have no idea about gambling. Coakley (2001) argued that the girls' movement also helped redefine girls' professional and kinship roles and gave older girls time and resources for sporting activities. When beliefs about girls' movements are prevalent and men dominate life and our girls' bodies are weakened, bigger girls chose sports.

These and different troubles have added significance of figuring out different impressions and perceptions on girls's sports activities participation. Thus, the belief of the scholars on girls's sports activities participation might also additionally depend upon their stories and participation in beyond and gift sports activities and bodily activities. The girls's game panorama is evolving at a fast price globally, evidenced

with the aid of using the variety of expert girls's leagues which have emerged in latest years and the increase withinside the variety of lady athletes competing internationally. Supporting this time table has been a push from authorities, game and different stakeholders to inspire greater girls and women take part in game and lively recreation. Studies display that girls and women face a selected variety of participation obstacles, which might also additionally constrain their participation. Such obstacles may be may be addressed via coverage and programming intervention, in which dedication from authorities and different applicable stakeholders exists. The Indian Government and industrial stakeholders have indicated hobby withinside the girls's game time table, from each a industrial and mass participation standpoint. Yet, mass game participation among Indian girls and women stays confined and possibilities exist for increase and extrade. In order for extrade to arise withinside the lady game participation panorama, in India, participation obstacles and possibilities for increase, require interest and action. While a few international locations have made development in advancing the girls's game time table, large paintings stays globally, and in India in particular.

Women and sport leadership

Women do lead, they may be competitive, and that they have lots to provide the converting face of game. Yet globally ladies continue to be below represented as coaches, administrators, and officers in any respect ranges of competition . The patriarchal subculture of game and the marginalisation of ladies in the game place of business go away ladies feeling unsupported and isolated. Women constitute 49.5% of the worldwide populace but are handled as a minority institution in game; however, this minority institution refuse to stay or be silenced and are making themselves extra visible. The popularity quo wishes to be challenged with disruption and alternate on the systemic stage required.

Organisational leadership and governance

The troubles concerning the shortage of ladies in management positions are even extra fundamental on the government and boardroom ranges. In India, much less than 10% of board contributors of countrywide game federations are ladies . As with all

regions of ladies in game, ladies are stored out of the government stage because of an ingrained patriarchy followed through misguided myths. Current board contributors regularly recruit destiny board contributors from inside their network, that are normally primarily men, perpetuating the shortage of gender equality in governance. Furthermore, a chain of myths exist surrounding ladies in governance along with ladies aren't capable, interested, or to be had for governance positions. More likely, ladies haven't been asked! Increasing the quantity of ladies in management and governance positions can enhance the management of game enterprises thru the combination of numerous views and studies into decision-making methods in addition to a doubtlessly extra collaborative method to governance. Additionally, the inclusion of ladies in governance positions sends the effective sign that an employer values ladies in game. Effective techniques for growing the quantity of ladies in governance consist of using quotas, investment incentives, and nominations committees.

Conclusion

We understand that game and training have the strength to convert lives and to unite communities. We are dedicated to making sure that we offer possibilities for ladies to excel in anything discipline they selected and we understand that game presents ladies with possibilities to lead. Together there are 4 wide regions in which we will paintings collectively collaboratively on this space, the use of game as a car for development, selling health, enhancing educational fulfillment and growing network safety. Deakin WISE hopes to persuade cultural alternate and sell high quality function fashions with the purpose of assisting all ranges of lady participation and engagement in game. We welcome expressions of hobby to pursue this paintings collaboratively transferring forward.

References

1. Adler, P., & Kless, S. (1992). Socialization to gender roles: Popularity amongst basic college boys and girls. *Sociology of Education*, 65, 169-187.
2. Atkinson, R. L. (1996). *Introduction to psychology*. twelfth Ed. Harcourt Brace College Publisher.
3. Bennette, B. L., Howell, M. L., & Simri, U. (1983). *Comparative bodily training*

and sports. 2 nd Ed. Philadelphia, USA: Lea and Febiger.

4. Calderon, J. F., & Gonzales, E. (2004). *Methods of studies and thesis writing*. Mandaluyong City, Philippines.
5. Coakley, J. (2001). *Sport in society: Issues and controversies*. 7 th Ed. Singapore: McGraw-Hill Book Company.
6. Eitzen, D., & Sage, G. (1978). *Sociology of yankee game*. Dubuque, IA: Wm. C. Brown Company Publishers.
7. Fasting, K. (1996). 40,000 Female runners: The grete waitz run-game, subculture, & counterculture. Paper supplied to worldwide pre-olympic medical congress. Dallas.

Effect of doping in sports

Dr.Dilip N.Tabhane

Assistant Professor in Physical Education Shri Chakrapani Arts College ,Nagpur

Corresponding Author- Dr.Dilip N.Tabhane

E-Mail-tabhanedilip9890@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7546151

Abstract

Doping is now a global problem that follows international sporting events worldwide. International sports federations, led by the International Olympic Committee, have for the past half century attempted to stop the spread of this problem, with little effect. It was expected that, with educational programs, testing, and supportive medical treatment, this substance-abusing behavior would decrease. Unfortunately, this has not been the case. In fact, new, more powerful and undetectable doping techniques and substances are now abused by professional athletes, while sophisticated networks of distribution have developed. Professional athletes are often the role models of adolescent and young adult populations, who often mimic their behaviors, including the abuse of drugs. This review of doping within international sports is to inform the international psychiatric community and addiction treatment professionals of the historical basis of doping in sport and its spread to vulnerable athletic and non-athletic populations.

Keywords: Doping, sport, blood doping ,steroids, adolescents, performance enhancement.

Historical Overview Of Doping

Performance-enhancing drugs are not unique to modern athletic competition. Mushrooms, plants and mixtures of wine and herbs were used by ancient Greek olympic athletes and Roman gladiators competing in Circus Maximus dating back to 776 BC. Various plants were used for their stimulant effects in speed and endurance events as well as to mask pain, allowing injured athletes to continue competing.

What is doping?

When humans compete against one another, either in war, in business, or in sport, the competitors, by definition, seek to achieve an advantage over their opponent. Doping is the intake of drugs i.e. chemical substances and adopting of methods which enhance the performance of sports persons To avoid fatigue and to enable the body to reach the utmost limits, the sport persons can use Antalgies cardio-respiratory analeptics, central nervous system stimulants several of which are strong anti-depressants and stimulants. In sports where body features or size, whether tall or short, are important such as in body building , shape of the body can be modified by hormonal manipulation.

Various drugs are used to fight stress, facilitate sleep.

Maintain good physical features.

Such as benzodiazepine derivatives.

Amphetamines cannabinoids alcohol or beta-blockers.

Methods of doping include blood doping.

Pharmacological, chemical or physical manipulation, manipulation such as drinking a lot of water or taking probenecid before the tests to dilute the effect of the banned substance.

Doping in Sports

Doping' is the word used in sport when athletes use prohibited substances or methods to unfairly improve their sporting performance. The use of doping substances or doping methods to enhance performance is fundamentally wrong and is detrimental to the overall impact of sport. Drug misuse can be harmful to an athlete's health or to other athletes competing in the sport. It severely damages the integrity, image and value of sport, whether or not the motivation to use drugs is to improve performance. To achieve integrity and fairness in sport, a commitment from athletes is critical, but the fans watching their favorite athletes competing also need to demand that athletes succeed.

Blood Doping

Blood doping is a very intense type of doping. The reason for blood doping is to increase your red blood cell mass and thereby delivering more oxygen to muscle. The procedure in blood doping begins with between one to four units of a person's blood being taken from them. The red blood cells are then separated and stored in a cold area. The blood is then reinfused back into the body about a week after the athletes' high endurance event.

Creatine

Creatine is a lighter form of doping in sports today. It is not as extreme as some of the other doping drugs. Most creatine out there is not illegal. Creatine is a compound that is made in our bodies. It can be taken as a dietary supplement. This supplement does many things to your body easily.

list of doping classes according to the International Olympic Committee (IOC)

Psychomotor stimulant drugs.

Sympathomimetic Amines.

Miscellaneous central nervous system Stimulants.

Narcotic analgesics.

Anabolic steroids.

Positive Effects Of Doping In Sports

The purpose of taking doping drugs is to increase an athlete's performance in her or his sport. There are a number of benefits as a result of taking doping drugs. The benefit is the doping drug that is used to help the athlete. An athlete's endurance is much better and will last much longer.

Blood doping

Anabolic-androgenic steroid

An athlete can become much quicker and faster.

Steroids

An athlete can become much stronger and much more explosive

Creatine

Anabolic-androgenic steroid

An athlete's recovery time can be much quicker and more effective.

Narcotics

Negative Effects Of Doping In Sports

Taking Doping drugs can have terrible effects on your body. The well known doping drug, steroids have a number of negative effects on the body. Steroids interrupt the normal development of hormones throughout your body. When this happens your body experiences changes that can not be irreversible. Changes such as sperm

production, baldness, breast development in men, breast reduction for women and voice deepens for women. The negative effects on a person's Cardiovascular System is it increases LDL, and decreases HDL. The risk of high blood pressure is higher. Also the risk of heart attacks are very high. If a person takes a large amount of steroids it increases irritability and aggression.

Guidelines For Coaches/Leaders

The coaches and leaders must know the guidelines for the athletes, increase his knowledge about doping to better be able to inform the athletes, and suit information to the different groups of athletes (age groups, level of education. etc.). plan and arrange teaching sessions about doping, develop a two-way communication system and open support in case of problems, stimulate contact with the athlete's surroundings, parents, and school. working place, etc.

Discussion

Blood doping is most commonly used by endurance athletes, such as distance runners,

skiers and cyclists. By increasing the number of red blood cells within the blood, higher volumes of the protein hemoglobin are present. Haemoglobin binds to and carries Oxygen from the lungs, to the muscles where it can be used for aerobics.

Conclusion

The doping drug, blood doping, causes much stress on the heart. The reason for this is that your red blood count increases which causes the blood in your bloodstream to be thick. The human heart is not used to pumping such thick blood. Which leads to different kinds of heart diseases. Because this method of doping is taken in by needles (usually shared needles) the person has the risk of AIDS. Narcotics are a street drug. Because this drug is a street drug, many people share needles.

References

1. Franke WW, Berendonk B. Hormonal doping and androgenization of athletes: a secret program of the German Democratic Republic. Clin Chem. 1997;43:1262-1279.
2. Hartgens F. Medication, athletes and doping regulations. Ned Tijdschr Geneesk. 2008
3. Aug 16;152(33):1844-8. Lippi G, Guidi G. Doping and sports. Minerva Med. 1999 Sep;90(9):345-57.
4. Zee Research Group report. The curse of doping in sports. Tuesday, Oct 16, 2012.

Importance of Sports Management

Dr.Sachin H Chaple

Principal, Arts College Sihora Taluka Tumsar
Dist Bhandara

Corresponding Author- Dr.Sachin H Chaple

Email- sachinchaple1@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7546159

Abstract

Today's competitive environment, the quality and performance of the management determine the success of the organization. Management is an essential part of any group activity. Management is needed whenever people work together in an organization. Successful managers do not wait for future; they make the future by anticipating and adjusting to changing circumstances in an intelligent manner. Sports management involves any combination of skills that correspond with planning, organizing, directing, controlling, budgeting, leading, or evaluating any organization or business within the sports field. The field of sport management has its origins in the Physical Education Department. The discipline has evolved over time to be rooted in the History and Sociology departments. Management is combination of art and science Management as a science, Management as art Management as a Profession there are lots of areas in sports management.

Keywords: Management ,planning, Areas.

Definitions of Management

Management is a process of planning, organizing, actualizing and controlling to determine and accomplish the objectives of the use of people and resources. Management is the process by which managers create, direct, maintain and operate purposive organizations through systemic, coordinated and cooperative human effort.

Sport Management Degrees

Sport management refers to the management of various business functions in sports and recreation organizations. Depending on their specific job title, sport management professionals might plan, direct, organize or budget within a sports-related organization.

Ph.D. in Sport Management

interested in academia, consider pursuing a Ph.D. in sport management. People with sport management doctoral degrees often go on to launch careers as professors, researchers, urban developers and economists in the context of sports and recreation.

Sports Media

Sports media refers to the broadcast and reporting of sporting events, teams and sports news. Jobs in the sports media field

include print journalism, photography, broadcast reporting (TV and radio), sports information analysis and program production. MLB, ESPN, NBC NETWORK.

Scope of Sports Management

Personal Area of SM.

- Training • Monitoring
- Participation • Public Relations

Programme

- Training schedules • Revision of curriculum and course.
- Recruiting students or participants • Maintaining and improving the programme's image and reputation • Coordination • Evaluation in terms of achievement of goals and objectives.

Financial management

following activities:

- Sources of Funds • Allotments of funds
- Budget planning • Long and short term Goals
- Basics of planning • Guidelines
- Expenditure Control • Audit and accounts.

Materials Management

- Equipment needs, objectives, activities
- Purchasing policies, principles
- Selecting the equipment
- Care and maintenance of equipment

- Storing (indoors and outdoors)
- Handling security
- Issue and inventory
- Maintenance of registers
- Modification Equipment, material
- Disposal procedures.
 - Standardization, modernization.

Performance:

- Sports competition
- Preparation and participation
- Prognostics and selective diagnostics
- Performance dynamics and evaluation
- Psycho-dynamics and sports
- Ethical standards for teachers/coaches
- Maintenance of performance records
- Roll of honors/colors award boards
- Reward-award records

Office administration

1. Office Personnel
2. Interpersonal relationships
3. Staff and management ,
4. Maintenance of office records, registers and files.

Areas of Sports Management

1. Athletic Director.
2. Facilities and Events Coordinator.
3. Head Coach.
4. Sport Scientist.
5. Corporate Wellness Professional.

Event Management

Sports event management involves planning, coordinating, organizing and leading events for sports organizations. Putting on sporting events—from marathons to minor league baseball games requires relentless attention to detail and quick decision-making skills. Among other key responsibilities, event managers must manage budgets, negotiate with vendors and coordinate day-of logistics.

Conclusion

Sports management involves any combination of skills that correspond with planning, organizing, directing, controlling, budgeting, leading, or evaluating any organization or business within the sports field. The field of sport management has its origins in the Physical Education Department. Sports management is the business of sports and recreation. Sports managers can work for a variety of employers including professional teams, colleges, recreational departments and marketing firms. Sport management is a multidisciplinary field, many students pursue concentrations to deepen their expertise in a specific subtopic. If you're

inclined toward a certain aspect of the industry, consider finding a program that offers a concentration in that particular field.

References:

1. <https://blog.taskque.com/characteristics-good-leaders-managment>
2. <https://www.adamenfroy.com/leadership-qualitie,Sports>
3. <https://www.thebalancecareers.com/important-leadership-qualities-2275812>

Role of Sports Nutrition For Better Sports Performance

Dr. Prashant Bambal

Associate Professor, Seth Kesarimal Porwal College of Arts, Science and Commerce
Kamptee

Corresponding Author- Dr. Prashant Bambal

DOI- 10.5281/zenodo.7546163

Abstract

Nutrition plays an important role in sports performance. This is why it is often referred to as "making it invisible". But when it comes to food and shows, it doesn't always involve a talent show. Today, many competitions for beginners deal with casual and semi-professional body painting. This population also seems to be developing their own personal brands that can be achieved with appropriate health guidelines. So it is very important to develop a nutrition technique that is adapted to the competitor and academic meetings. In addition, the great benefits of consuming excellent foods in sports can be seen in changes in body composition, reduction of injuries and increased professional performance. The purpose of this segment is to determine the nutritional needs of the competing population that will enable their use goals. Eating patterns can be adjusted with macronutrients, hydration and timing depending on the type and pressure of the activity. At the maximum critical level, vitamins is big for competition because it offers a wellspring of power had to play out the action. The meals we consume affects on our solidarity, preparing, execution and recuperation. Not solely is the kind of meals big for sports activities nourishment but the activities we consume at some stage in the day moreover influences our presentation degrees and our our bodies potential to get well withinside the wake of running out.

Keywords: Nutrition, sports, performance, health, macronutrients, nourishment, activities

Introduction

Understanding exercise physiology is critical to understanding the characteristic metabolic pathways that occur during exercise. Sports vitamins have recently risen to the nutritional district of fame as an advertisement. Competitors always challenge their bodies through real preparation and competition. Live knowing the real demands of your movement or game, competitors want our bodies to always have enough gas. This execution cycle requires a selected technique; Thus, a competitor looking for nutritional improvements should seek out professionals who are experts in sports nutrition and can create individualized plans. Relatively early stage sports nutrition research always yields new and invigorating statistics. It is vital that sports nutrition professionals live in the modern era so that they are evidence above all fully experienced. Making the law primarily demonstrable as a fully

professional requirement to use dietary recommendations and dietary practices suggested by successful peer-reviewed studies. Experts who have thought about maintaining sports performance, know the field and are familiar with the latest nutrition research, can advise on individual nutritional plans that meet the main health requirements, improve performance and accelerate recovery in competitions, all things considered. . Transforming the law into a primarily evidence-based, fully gaming nutritionist can create an invigorating and pleasurable call. A basic diet of vitamins just the right size for development, exceptional well-being and educational achievement, and empowerment. Sports nutrition improves athletic performance as a means of reducing fatigue and the risk of illness and injury; In addition, it allows the competition to speed up preparation and recovery. Replacing electronic equipment with electricity consumption is a good measure to avoid

electricity shortage or excess supply. Lack of energy can be caused by short stature, late puberty, female decay, lack of body volume and increased helplessness due to fatigue, injury or illness. Excess energy can lead to obesity and obesity.

Prior to adolescence, least dietary and energy prerequisites (caloric requirements) are comparative for young men and young ladies. Energy necessities for young people are more factor, contingent upon age, action level, development rate and phase of actual development. These suggested energy recompenses are the base important to guarantee appropriate development and real capacities. Additional calories are required during development sprays and to recharge energy consumed during athletic undertakings. For instance, a 30 kg young lady playing soccer for 60 min would consume a normal of 270 calories, or a 60 kg kid playing ice hockey for 60 min would use a normal of 936 calories.

Carbohydrates

Carbohydrates are the most important fuel for competitors because they provide the glucose used for energy. One gram of carbohydrates contains about four kilocalories of energy. Muscle glycogen is the most readily available fuel source for working muscles and can be supplied faster than other fuel sources. Carbohydrates should make up 5 to 65 percent of total calories for ages to 18. Great sources of starch are whole grains, vegetables, organic produce, milk and yogurt.

Protein

Proteins build and strengthen muscles, hair, nails and skin. In the case of mild and short-term training, proteins do not act as a necessary source of energy. However, as the duration of exercise increases, protein helps maintain blood sugar through gluconeogenesis in the liver. One gram of protein provides four kilocalories of energy. Protein should comprise approximately 10 to 30 percent of the absolute energy intake of - to 18-year-olds. Lean meat and poultry, fish, eggs, dairy products, beans and nuts, including peanuts, are excellent sources of protein.

Fats

Fats are essential nutrients that store fat-soluble nutrients such as (A, D, E, K) to provide essential unsaturated fats, secure vital organs and provide protection. Fat also gives a feeling of satiety. It is a high-calorie

source of energy (one gram provides nine kilocalories), but its utilization is more difficult. Fats should make up 25 to 35 percent of the absolute energy intake of - to 18-year-olds. Built-in fats should make up almost 10% of absolute energy expenditure. Excellent sources of fat are lean meat and poultry, fish, nuts, seeds, dairy products, and olive and canola oil. Fat from chips, sweets, cooked foods and ready-made products should be limited.

Micronutrients

Despite the fact that there are numerous nutrients and minerals needed for great wellbeing, specific consideration ought to be dedicated to guaranteeing that competitors devour appropriate measures of calcium, nutrient D and iron. Calcium is significant for bone wellbeing, typical catalyst movement and muscle compression. The day by day suggested admission of calcium is 1000 mg/day for four-to eight-year-olds and 1300 mg/day for nine-to 18-year-olds. Calcium is contained in an assortment of food varieties and refreshments, including milk, yogurt, cheddar, broccoli, spinach and strengthened grain items.

Vitamin D is important for bone wellbeing and is associated with the retention and guideline of calcium. Current proposals recommend 600 IU/day for four-to 18-year-olds. Ordinary estimations of nutrient D additionally change contingent upon topographical area and race. Competitors living in northern scopes or who train inside (eg, olympic skaters, gymnasts, artists) are bound to be nutrient D insufficient. Wellsprings of nutrient D incorporate invigorated food sources, like milk, and sun openness. Dairy items other than milk, like yogurt, don't contain vitamin D.

Iron is significant for oxygen conveyance to body tissues. During youth, more iron is needed to help development just as expansions in blood volume and fit bulk. Young men and young ladies nine to 13 years old ought to ingest 8 mg/day to stay away from exhaustion of iron stores and iron-inadequacy paleness. Teenagers 14 to 18 years old require more iron, up to 11 mg/day for guys and 15 mg/day for females. Iron consumption is normal in competitors as a result of diets poor in meat, fish and poultry, or expanded iron misfortunes in pee, excrement, sweat or feminine blood. In this manner, competitors, especially female competitors, veggie lovers and distance

sprinters ought to be screened occasionally for iron status. Iron-rich food sources incorporate eggs, verdant green vegetables, invigorated entire grains and lean meat.

Hydration

Appropriate hydration requires liquid admission previously, during and after exercise or movement. The measure of liquid required relies upon numerous components, including age and body size. Prior to action, competitors ought to devour 400 mL to 600 mL of cold water 2 h to 3 h before their occasion. During donning exercises, competitors ought to devour 150 mL to 300 mL of liquid each 15 min to 20 min. For occasions enduring under 1 h, water is adequate. For occasions enduring longer than 60 min, as well as occurring in

sweltering, sticky climate, sports drinks containing 6% carbs and 20 mEq/L to 30 mEq/L of sodium chloride are prescribed to supplant energy stores and liquid/electrolyte misfortunes. Following action, competitors should drink sufficient liquid to supplant sweat misfortunes. This typically requires burning-through roughly 1.5 L of liquid/kg of body weight lost. The utilization of sodium-containing liquids and snacks after practice assists with rehydration by animating thirst and liquid maintenance For non-competitors, routine ingestion of starch containing sports beverages can bring about utilization of unreasonable calories, expanding the dangers of overweight and stoutness, just as dental caries and, thusly, ought to be dodged.

Fig-1 Sportsman Diet

Conclusion

At the maximum critical level, vitamins is big for competition because it offers a wellspring of power had to play out the action. The meals we consume affects on our solidarity, preparing, execution and recuperation. Not solely is the kind of meals big for sports activities nourishment but the activities we consume at some stage in the day moreover influences our presentation degrees and our our bodies potential to get well withinside the wake of running out.

References

1. Eberle, S. G. "High-intensity games sustenance". *Wellness Magazine*. 24 (6): 25.
2. Lizcano, Fernando; Guzmán, Guillermo (2014). "Estrogen Deficiency and the Origin of Obesity during Menopause". *BioMed Research International*. 2014: 757461. doi:10.1155/2014/757461. ISSN 2314-6133. PMC 3964739. PMID 24734243.
3. Jurek, Scott (2012). *Eat and Run*. London: Bloomsbury.
4. Lemon P. (1995). "Do competitors need more dietary protein and amino acids?".

Global Journal of Sport Nutrition. 5: 39–61. doi:10.1123/ijns.5.s1.s39. PMID 7550257.

5. Spada R. "High-intensity games sustenance". *Diary of Sports Medicine and Physical Fitness*. 40 (4): 381–382

Sports Management: Significance And Career Opportunities

Dr. Indrajit Basu

Assistant Professor , Seth Kesarimal Porwal College Kamptee

Corresponding Author- Dr. Indrajit Basu

DOI- 10.5281/zenodo.7546171

Abstract

Sports the executives is an interdisciplinary field, drawing on parts of advertising, law, money and management. A particular graduate degree assists understudies with creating fundamental abilities in business organization, financial matters, account, law, brain research and showcasing – all with a particular spotlight on the games area. It is vital satisfactory (preparing) of representatives in sport (sports organization) to stay up with the improvement of data advances and how to take full advantage of the advancement that we permit new advances. With the coming and improvement of data innovation in our nation at home and abroad are progressively the inquiry is skill sports organization (sports the executives) to satisfactorily and appropriately do their positions and how to save time and assets of their association. The vast majority of the games association tolerating the advancement of new innovation learning, create and receive new techniques (data and correspondence innovation) that will assist them with improving their items and benefits and carry them nearer to their clients.

Keywords: Sports, management, fundamental abilities, advancement, skills, innovation

Introduction

Overseeing sport associations toward the beginning of the twenty-first century includes the utilization of methods and methodologies clear in most of present day business, government and philanthropic associations. Game directors take part in essential arranging, oversee huge quantities of paid and deliberate HR, manage broadcasting contracts worth billions of dollars, deal with the government assistance of tip top competitors who in some cases procure multiple times the normal working compensation, and work inside profoundly coordinated worldwide organizations of global games alliances, public game associations, government offices, media companies, backers and local area associations. Understudies looking for a vocation as a game administrator need to build up a comprehension of the unique highlights of game and its united ventures, the climate where sport associations work, and the sorts of game associations that work in the general population, philanthropic and proficient areas of the game business. The rest of the section is given to a conversation of these focuses and features the extraordinary parts of game association the

board. The game is used by a large number of people all over the planet, played or watched by the majority of the entire population, and at the world or expert level, it has gone from a beginner to a huge industry. The development and professionalism of the game has led to changes in the use, creation and management of games and associations at all levels of the game. Developing economies, such as Brazil, which hosted the 201 FIFA World Cup and the 2016 Olympics, increasingly see the Games as a tool to raise interest in foundations, promote their country to the world, to boost exchange, tourism and speculation. and to encourage general pride among the inhabitants. Managers of sports associations promote the sport, organize general exercises, identify all applicable assets, cycles and skills, practice the strategy of personnel, coordinate games and business opportunities, take care of correspondence and coordination, come up with the right arrangements, cycles and controls to kill the damaging collision. Managers and sports promotion are probably the most important, also the most complex, exercises to ensure that the game and business skills are more reasonable, accessible and experienced. Today,

organizations that promote the game are not only involved in communication, information and support, but also provide many different types of assistance. In business, performance, sport and in general, some important variables for progress and victory are having and controlling information in order, recognizing and responding to climate change, exploiting new mechanical twists, improving old and securing new information. The ability of sport as leaders and the unstructured experience of competent coaches of individual athletes, teams and clubs appeared in the presence of the most important athletic association. The existence of goal-oriented, logical sports knowledge of the administration is related to the development of the professionalism of the game and adaptation to the laws of the market economy, and the increase of table science first in the field of profit, in business. of companies, and then in the spread. useless to the public and private sectors.

Significance of Management in Sports

Supervisors need to administer the extraordinary abilities and information. Oversee, lead, facilitate, choose - it should know. The board, notwithstanding science, it is additionally workmanship. The achievement of any association, as business frameworks, and public areas, culture, sports, workmanship, relies upon the abilities of supervisors. Craft of making, overseeing, overseeing, coordinating, estimating, arranging, planning, can be viewed as a sort of workmanship. The executives is, accepted, the Sciences and Arts. Science and craftsmanship are corresponding, as they work in cooperative energy, not avoided. No craftsmanship by science, or science with creation, the portion of workmanship. Human asset the executives in sport is another hypothetical, logical and realistic methodology, which from one perspective, alludes to the administration of competitors by mentors, group of specialists and sports researchers, then again, the

productive and viable administration of the whole game association by control in sport, sports supervisors, promoting administrators and sports volunteers. The executives of sports includes the investigation of confused and demonstrated information on how a games association accomplishes its objectives, obtaining, dispersing and the utilization of restricted human, material, data and monetary wellsprings of its prosperity. Sports Management as the workmanship and art observational, unstructured experience of skilled administrators of individual competitors, groups and clubs arose with the presence of the principal pro athletics association. The presence of a methodical, logical organized information on sports the board is associated with the development of professionalization of game and its standards assurance - administration market economy, and the rise of the executives science, first in the benefit area, corporate business, and afterward, and it's spreading to the area of non-benefit public and private area. Understudies keen on both business and sports can track down their optimal program with Sports Management. This degree can open up a wide range of open positions inside the games business. It can situate understudies to become specialists, group promoting chiefs, athletic division directors, mentors, wellness focus administrators, group supervisors and the sky is the limit from there.

Understudies can likewise work at various levels, from nearby games and lower levels to territorial and public game affiliations, giving a lot of development freedoms to those intrigued. A Sports Management degree can likewise help graduates discover positions at amusement focuses, recreational areas, and other related associations. It's moreover customary for understudies to be enthusiastic about the benefits and weaknesses of Sports Management at whatever point they have graduated and are looking for a wonderful calling.

Fig-1 Sports Management

Advantages to this degree.

Occupation Flexibility

As we referred to above, there are various occupation choices for Sports Management. On the off chance that you are keen on local area authority and public diversion the executives for neighborhood parks, Sports Management can help you. On the off chance that you need to fill in as a specialist for players or a PR administrator for a group or game in emergency, this degree is phenomenal arrangement. In the event that you have your eyes set in turning into a group executive or chief, a Sports Management degree is a vital advance in arriving. The program upholds so various profession ways that it's a solid match for a wide range of interests.

Travel and Experience

Sports Management can be entertaining. In the event that you like travel, investigating new areas, and visiting new urban communities, a Sports Management profession could be an incredible decision for you. Numerous vocations in the games business include going all throughout the planet for different occasions and occupation duties. It very well may be a little glimpse of heaven for understudies who need a functioning way of life that remunerates their hunger for new experiences. Goodness, and in the event that you're not actually the voyaging sort, there are still a lot of chances for overseeing sports settings and different places that include altogether less travel.

You Can Give Back to Your Community

Rewarding your local area is simple with a Sports Management degree. This program gives the abilities you need to a wide range of volunteer exercises or philanthropic

endeavors to energize actual wellness, make beginner groups, and substantially more. There are a couple of things, nonetheless, you should remember while seeking after this kind of degree. To begin with, in contrast to certain ventures, it can require critical exertion to arrive at center and more elevated level administration positions. Understudies ought not anticipate getting an administration position in the games business just after graduation (even those with MBAs). Second, pay can shift significantly for Sports Management occupations relying upon the position, so it tends to be hard to rely on a specific compensation. A few positions may have unpredictable hours or are occasional dependent on the kind of game. It isn't for everybody, except it very well may be exactly the thing you're searching for.

Career opportunities In Sports Management

A Sports Management certificate shows understudies abilities and ideas identified with Management, Finance, Marketing, and Law identified with the games business. Sports Management classes will assist you with figuring out how to outline the business side of a games association with the utilization of the most recent patterns and advancements. You'll build up an expansive arrangement of abilities, yet the absolute most significant are basic reasoning, critical thinking, correspondence, and thoughtfulness regarding subtleties. These will prove to be useful in any circumstance. Regardless of whether you're arranging a sponsorship contract for a nearby occasion or a multimillion-dollar bargain for a player or group you address, the capacities you create

during a Sports Management degree are fundamental.

Conclusion

It is vital satisfactory (preparing) of representatives in sport (sports organization) to stay up with the improvement of data advances and how to take full advantage of the advancement that we permit new advances. With the coming and improvement of data innovation in our nation at home and abroad are progressively the inquiry is skill sports organization (sports the executives) to satisfactorily and appropriately do their positions and how to save time and assets of their association. The vast majority of the games association tolerating the advancement of new innovation learning, create and receive new techniques (data and correspondence innovation) that will assist them with improving their items and benefits and carry them nearer to their clients. To accomplish the greatest in the game, it is important to make, adjust, arrange, and consistently to execute anongoing and last readiness of world class competitors, and alongside that, work on finding themost reasonable authoritative structures, techniques and substance of work in getting ready eliteathletes for the most elevated level agent donning accomplishments. Contemporary expressions association in the present powerful climate described by continuous changes andnumerous contenders can not make due without the executives.

References

1. Fort, R. (2011). Game Economics. third Edition. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall/Pearson.
2. Hoye, R., Nicholson, M. and Houlihan, B. (2010). Game and Policy: Issues and Analysis. Oxford, UK: Elsevier/Butterworth Heinemann.
3. Hoye, R., Nicholson, M. and Smith, A. (2008). Special parts of overseeing sport associations. In C.
4. Jarvie, G. (2013). Game Culture and Society: An Introduction. second edn. Routledge, London.
5. Game Management Academic Programs - Johan Cruyff Institute Johan Cruyff Institute.
6. " North American Society for Sport Management. Recovered 28 April 2016.
7. Sports and Management Research Institute.

Use of Information Technology in Sports

Dr.Suresh J.Mohatkar

Principal, K.D.Pawar college of Physical Education Saoner, Dist-Nagpur

Corresponding Author- Dr.Suresh J.Mohatkar

DOI- 10.5281/zenodo.7546175

Abstract:

The present age is called the age of information technology. The origin of sports is as old as the history of mankind. Initially these were done only for pastime, leisure and entertainment, but now they have become a way to name, fame and monetary gain and lucrative profession. Modern games are full of competitive spirit, and are played to win. All nations are seriously involved in achieving excellence in the field of sports. India is the second most populous country in the world. But it is lagging behind in the field of sports. After independence, a large number of physical education and sports institutes have been established in the country, some of them offer research programs in the respective field. Therefore, to enhance sports performance, new methods and techniques have to be identified by sports persons and sports scientists. Keeping in view all the above considerations, the latest information should be provided to sports persons and sports scientists in a timely, effective and efficient manner. Libraries and information centers can play an important role in this context, while developing their need based collections, they should also provide IT based information services to sports persons and sports scientists. Present research paper topic discussed on need of research and information technology in sport.

Keywords: research, technology, Physical Education, Sports Science

Preface:

This age-old proverb clearly tells us what the importance of sports and games since ages is. In fact, the origins of the game can be traced back to the beginning of any civilization. World history is full of examples and anecdotes referring to the game in various contexts. Each civilization, Greek, Roman, Indian and Chinese, developed their own indigenous games and made them an integral part of the culture. Sports were often used as media for the dissemination of cultural morals and ethics during ancient times. Sports and games are as old as the history of mankind because physical activity is the very basis of human existence, and entertainment is a basic need of mankind. Whether organized formally or not, sports and games have played a significant role in human history since pre-historic times as being physically fit was essential for survival. Therefore, physical activities are being used by all societies for self-protection, promotion of health and well-being, and for recreation. The concept of organized physical activities programmer as physical education began with the modern concept of education.

Presently it has become a commodity which is used as play and display. It can also be recognized that sports and games provide an opportunity for vitality, goal attainment, teamwork, personality development, a sense of identity and ego-satisfaction, which are often not available in daily life. Although sports are a part of physical education, there is a difference between the two approaches. Physical education is concerned with the masses rather than a class, but sport is concerned with maximizing performance, breaking records and winning. Currently, sports have become the order of the day. Electronic and print media are promoting sports and a large number of TV channels are available to serve this purpose, and a large amount of sports literature is published in the form of dedicated sports magazines, web resources, scholarly journals and newspapers. Now, sports are played for prizes, prizes, fame and monetary gains as well as pastime and entertainment. It is now a billion dollar industry. The newly emerged sub-discipline of physical education within the realm of sports science, is contributing greatly in supporting the research activities

in the relevant field. Information technology is playing a vital role in every nook and corner especially in research activities related to sports. Many physical education and sports institutes, and sports clubs have been established in the country, and their number is increasing day by day. When we talk about education and research in physical education and sports, we have to pay attention to some other inter-related aspects of its field, because physical education is a 'movement through education' within the framework of total education which is both mental and physical. Now it has become an inseparable part of education and emphasis is placed on educational experience only on building muscle. The development of teacher education in physical education is also a very important area which needs to be discussed as teacher training institutes grow, departments of physical education start being established. It had its formal beginning in the West more than a hundred years ago, and the concept reached India via Britain. In fact the entire system of physical education experienced change along with the education bearing continental influences. In England, when teacher training programs in general education were formalized and standardized in terms of basic entry qualifications for prospective teachers to take up teaching assignments at various levels, duration of training courses, theoretical course content, Teaching practice lessons, etc. The need for information technology for society can be gauged from the fact that no area of life today is untouched by it information technology is connected to every breath from birth to life. All our social festivals, celebrations, festivities, entertainment, culture to our food, lifestyle, business-industry etc. are related to information technology. Without it, the origin and development of any society cannot be imagined. In a society where the spread of information technology is high, the field is considered to be more advanced and developed, hence today Britain, USA, France, Germany are the most developed countries in the world.

Physical education model:

By convention, much of physical education has been sport-related, and the more recent early primary physical education skill theme model strongly suggests that sport is the ultimate goal of physical education. The sports education model aims at helping the

students to become skilled sports participants and good sports persons to teach them to become players in the full sense of that term. To do this, as many institutional aspects of sport as possible must be included in the physical education program. In the game education model the units are changed. Students belong to teams that practice together and play together. A formal competition of some sort is held.

The importance of information technology:

Properly transform the current generation into an effective 'cyber learning age', so that students can access online learning from a variety of communication tools and devices in their own place.

Establish transfer of traditional libraries based on communication technology to digital libraries

Easy communication, transfer and effective access to subject matter generated through education and research.

Create a national database of information on important areas like education, agriculture, business, health etc.

Creating conducive environment to promote the use of ICT, especially in schools and colleges in rural areas. To this end, wide access to access tools, internet connectivity and promotion of ICT literacy.

Ensuring online availability of good information through private sector and state educational technology institutes.

Using existing communication curriculum for education and training and information communication technology tools for the promotion of pedagogy.

To enable students to acquire information technology skills required for higher education and lucrative employment.

To provide effective learning environment for students with physical and mental disabilities through information and communication technology. To promote critical thinking and analytical skills in students by developing self-knowledge. This class will transform from a teacher-centric location to a student-centered learning center.

Promote the use of information and communication technology through audio-visual and satellite based devices for distance learning and employment.

Information Technology Studies in Sports Science:

In Books of seema kaushik Detailed Computer Applications in Physical Education and Sports because modern civilization has become so complex and sophisticated that one has to survive. In fact, computers have innumerable applications and new ones are being developed daily due to rapid changes in information technology. In physical education and sports, computers are used in every aspect, be it personal, employee work, class organization and conduct, 84 health services, assignments, budgeting, financial aid, accounting, publications, advancement of knowledge, management of grants It is used everywhere, conference, library, or a gymnasium. She concluded that the only limit to our creativity is to imagine a use for computers. Sharma (2005) indicated that physical education has always been a neglected area for research. But with the emergence of sports sciences such as sports medicine, sports psychology, sports sociology, exercise physiology, kinesiology and biomechanics, the face of the subject is gradually changing and it is ushering in a new era, where the spirit of competition in sports has taken over. gave a push To innovate new technologies and methods to improve sports performance all over the world. Bhagirathi (2005) pointed out that information communication technology is also playing an important role in physical education and exercises for sports. He realized that ICT is helpful in the professional development, research, management and exchange of resources of teachers in physical education and sports.

Conclusion:

The various digital platforms, social media and technology for communicating in the virtual world, known as information and broadcast technology, have all become an integral part of the game Indian Institute of Technology Mumbai Dr. Vidya Subramanian from the Institute for Research and Innovation in Society (IFRIS), France. A recent study by a group of researchers led by Marian Noel found that ICT is not only a passive part of the game, but also affects the lives of the people concerned and the economy associated with it. The study concludes that technology really drives sports and even athletes are just one of the many parts of the sports economy. "It is in the interest of both the players and the spectators that the intervention of technology

in any sport is done with care and understanding without any negligence."

References:

1. Deshpande, S.H - The need for restructuring of courses in physical education. University News.
2. India, University Grants Commission Report of the committee on physical education. New Delhi,
3. Wuest, D. A. & Butcher, Charles A. Foundations of physical education, exercise science and sport. Bostonru McGraw Hill,
4. Christopher, c. , Thomas, R. & Mark, WA Assessment of performance for field games. London: Routledge,
5. Meier, Marianne (2005). Gender Equity, Sport and Development. Switzerland: Swiss Academy for Development.
6. www.ict.sport

Career Opportunities In Sports

Asstt.Prof. Subhash S. Dadhe

Dept. Physical Education & Sports, Dhanwate National College, Nagpur (M.S.)

Corresponding Author- Asstt.Prof. Subhash S. Dadhe

DOI- 10.5281/zenodo.7546185

Abstract

The rapid changes in science, technology, knowledge, information sources i.e. in each and every Sport. , Sports professionals have a very important role to play in the future of Career. Many exciting careers for which a degree in Sports will prepare you. The Bachelor of Arts in Sports provides a solid foundation preparing you to pursue a variety of careers, from chiropractics to teaching, from recreation leadership to athletic training, and from dance therapy to sports management. The following career available in sport industry. Coach -Coaching is a well respected and a much needed profession. Coaching at the top level, national and international, Trainers - A wide number of jobs are available as trainers. Trainer specialize in prevention, assessment, treatment and rehabilitation of musculoskeletal injuries, Physical Education Teacher - Teacher act as facilitators using interactive discussions and help students learn and apply concepts. Umpiring / Refereeing - Games and sports are rule specific and need a judge to oversee that the game runs in its true laws and spirit. Other than having solid judgments for the game. Sports medicine and physiotherapists - Physiotherapists provide services that help restore function, improve mobility, relieve pain and prevent or limit permanent physical disabilities of patients suffering from injuries. Dance Teacher - Dance instructors usually specialize in a specific area of dance such as ballet, tap, jazz and modern dance. Sports Media - Media has grown manifold in sports earlier while a few reporters and one or two still cameraperson were enough to cover an event. Sports Journalism - Most of the newspapers and TV channels have strong sports team include sports editor, correspondents on various beats, sub-editors, anchors, page designers etc. Sports Photo Journalist - Action photographs are lifeline for a sports story and brilliant photographers are worth their weight in gold in media houses. They try to tell the story in pictures and other than being at their creative best. Sports Public Relations Professionals - A number of Public Relations agencies have sprung up in the field of sports which require PR professionals with a passion for sports. Sports Administrators and Managers - sports administrators are required for maintaining and running sport federations and organizations. Like sports tourism, academies, manufacturing equipments etc. Chiropractor - Chiropractors diagnose and treat patients whose health problems are associated with the body's muscular nervous and skeletal systems especially the spine.

Key words:- Sports person, Opportunities Career and Physical Education.

Introduction

The Universal need and importance of daily sports. Because of the inventions of the man made machines, the man himself has made its organs so weak that its survival has been in dangerous situation resulting less life span and many serious life killing diseases, which can be treated by sports. Sports play a very important role in one's life. Through sports every person can remain mentally and physically fit. Sport. Professionals have a very important role to play in the future of the health of our nation and the world. Many

exciting careers for which a degree in Sports will prepare you. The Bachelor of Arts in Sports provides a solid foundation preparing you to pursue a variety of careers, from chiropractics to teaching, from recreation leadership to athletic training, and from dance therapy to sports management. Now a day unsurprisingly a sports background can be a key advantage for anyone planning as sports career. Knowledge and experience in business and marketing also enhance of sports and Sports fields. In today competition era every year the new and various exciting

careers available for people pursuing sport and it is not limited to playing the game actively as the only professional prospect available to them. Some of the most popular professional and job prospects are available sports-person is not the only career available to those with a zeal and passion for sports and looking to build a career in it. From the early Roman days when sports in the Olympics was a glorious spectacle to today's ultra managed events like modern Olympics sport has come a long way in terms of both scale and management. To give an example, the organizing committee of the Beijing Olympics put an advertisement to recruit as many as one lack volunteers to work in various centers'.

Career Opportunities In Sports

Parks and Zanger (1990) have identified the following career available in sport industry.

- 1) Coach
- 2) Trainer
- 3) Physical Education Teacher
- 4) Umpiring / Refereeing
- 5) Sports medicine and physiotherapists
- 6) Dance Teacher
- 7) Sports media
- 8) Sports Journalism
- 9) Sports Photo Journalist
- 10) Sports Public Relations Professionals
- 11) Sports Administrators and Managers
- 12) Chiropractor
- 13) Athletics administration
- 14) Fitness Management
- 15) Sporting goods
- 16) Sports agents
- 17) Professional sports
- 18) Arena management
- 19) Sport marketing
- 20) Sport journalism
- 21) Physical fitness
- 22) Sport club management
- 23) Athletics training
- 24) Sport medicine
- 25) Consulting
- 26) Entrepreneurship

Coach

Coaching is a well respected and a much needed profession. Coaching at the top level, national and international, usually requires a lot of experience. Such coaches themselves have long and rich experience as players themselves. Thus coaching at the top is a viable option for retired sportspersons. However coaching also is not limited to top professionals only and with the emergence of

sports and fitness. Trainer specialize in prevention, assessment, treatment and rehabilitation of musculoskeletal injuries, Athletic trainers are often on the first health care providers on the scene when injuries occur, and therefore must be able to recognize evaluate and assess injuries and provide immediate care when needed.

Physical Education Teacher

Teacher act as facilitators using interactive discussions and help students learn and apply concepts many teacher have to teach at more than one school. Other duties may include after school monitoring of students, bus duties attending faculty and parent-teacher conference meetings and organizing a yearend field day or a physical education show of some kind.

Umpiring / Refereeing

Games and sports are rule specific and need a judge to oversee that the game runs in its true laws and spirit. Other than having solid judgment for the game, a referee needs to be physically and mentally fit as well. He or she needs to be in control of the game and while being strict also has to show reserves of calm and patience. It is often said that umpiring is a thankless job as an umpire or referee is not judged by their right decisions but by their mistakes. Often a mistake ruins all the good work done through the course of the game. It is important to accept that mistake is only human error and one cannot be perfect. But within the realms of these heavy expectations

Sports medicine and physiotherapists

It is one aspect where there is acute shortage of trained personnel. Doctors, physiotherapists, dieticians, nutritionists, etc. are very much required to build, maintain and monitor optimum physical fitness. During the course of play also physiotherapists are needed to treat minor injuries, sprains etc. Physiotherapists provide services that help restore function, improve mobility, relieve pain and prevent or limit permanent physical disabilities of patients suffering from injuries. Doctors are also needed to train athletes on list of banned substances and to educate them on avoiding illegal drugs intake. Sometimes even common medicines may interfere with blood samples hence a sportsperson has to be well educated on what to take and what to avoid according to the WADA guidelines.

Dance Teacher

Dance teacher study musical beats so that they can teach dance steps movement techniques and choreograph dance routines. Dance instructors usually specialize in a specific area of dance such as ballet, tap, jazz and modern dance

Sports Media

Media has grown manifold in sports and even its role and functions have grown with time. Earlier while a few reporters and one or two still cameraperson were enough to cover an event, now their numbers have gone to hundreds. Media is a fast growing industry in India and huge spurt in number of newspapers and television channels have only grown the need for trained media persons.

Sports Journalism

Most of the newspapers and TV channels have strong sports team nowadays. Normal strength of a sports desk is around 10 people that include sports editor, correspondents on various beats, sub-editors, anchors, page designers etc. Usually the entry into sports journalism is as a trainee reporter or trainee sub-editor and one moves up from there. Journalists are given fixed beats to cover, like cricket, football, tennis, athletics, Olympic sports, hockey etc. Sometimes these are rolling beats and everyone gets to cover all in a cycle. A sport journalist is expected to be hands on the intricacies of the game and to be in good contact with the sportspersons and administrators of his particular beat. There is growing trend to adopt sports journalism as a career and to sum it up in the words of a colleague who covers cricket, "People pay to watch cricket matches, I get paid to watch them." Other than reporting, there is also option of becoming sports commentator which is a highly paying job but the requirements for live commentators are only a few.

Sports Photo Journalist

Action photographs are lifeline for a sports story and brilliant photographers are worth their weight in gold in media houses. They try to tell the story in pictures and other than being at their creative best, they also need to be at the right place in the right time.

With the advent of TV and sports channels, sports camerapersons are in huge demand. They cover for news bulletins and programmers and also are required for live coverage. Once again live coverage is a very

responsible job and requires great experience and expertise.

Sports Public Relations Professionals

A number of Public Relations agencies have sprung up in the field of sports which require PR professionals with a passion for sports. Sports federations need PR managers, event organizers need PR managers and even sportspersons themselves need PR experts to guide them in the media field. Events like IPL and F1 have opened doors for a huge number of PR managers who work exclusively for sports.

Sports Administrators and Managers

Sports administrators are required for maintaining and running sport federations and organizations. As sport becomes increasingly professional, the requirement for trained managers and administrators is only bound to increase. Right now job opportunities exist in both public and private sector. This is not an exhaustive list of careers available in sport, just an indicator of current professional trends. Besides if one gets creative, other avenues like sports tourism, academies, manufacturing equipments etc.

Chiropractor

Chiropractors diagnose and treat patients whose health problems are associated with the body's muscular nervous and skeletal systems especially the spine. They take the patient's medical history. Conduct physical, neurological and orthopedic examinations.

Conclusions -

Sports aim at helping its followers to discipline their emotions master their nervous tensions and complexes and to attain a sense of inner balance, harmony and relaxation. A sport is essence is the most powerful medicine in the world, raising awareness of health issues and engendering healthier life-long practices People who are healthy are better able to take care of themselves and their families, and to contribute to the economic, social and political lives of their nations. There are a number of professions in sports and related to it, but to excel in them one has to go through professional training and education. If looking for education and training as a sportsperson, one way to approach training is to start early and get admission in one of the Sports Authority of India (SAI) Indira Gandhi Institute of Physical Education and Sports Science, New Delhi. Netaji Subhash

Institute Of Sports, Patiala (NSIS) The
Lakshmibai National College of Physical
Education, Gwalior

Most importantly, to be successful in sports one has to have commitment, passion, hard work, discipline, energy, enthusiasm, team management skills, good communication and leadership qualities besides the required skills in sports. All these can be developed and honed and if one is ready for the hard work, a great career beckons.

Reference:-

1. Vidhanshu Kumar Career in sport manegment "Employment News", New Delhi 5-11 April 2014 vol.01 page 32.
2. V Kumar, "Alternative Careers in Sports" New Delhi 15-21 April 2014 vol.01 page 14
3. Vidhanshu Kumar Career in sport "Employment News", New Delhi 16-22 Aug.1 2014, page 20.
4. Amresh kumar, "Psychology in sports and physical education", (New Delhi: Khel sahitya kendra, 2007)
5. WWW. Career Gaidline. Com

Tennis Elbow Problems in Student-Athletes: More than Just Tennis

Junaid Ahmad Parrey¹ Arish Ajhar²

^{1,2}Research Scholar, Department of Physical Education, Aligarh Muslim University, India

Corresponding Author- Junaid Ahmad Parrey

Email-ahmadjunaid232@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7546188

Abstract

Background: An overuse injury, lateral epicondylitis, affects the elbow joint where the common extensor tendon originates. University students tend to complain more about their elbows and wrists. The goal was to determine the prevalence of tennis elbow among students over the course of the academic year.

Methods: One hundred and thirty-seven subjects fulfilled the inclusion criteria, with age respondents between nineteen to twenty-five years. Descriptive data regarding athletes' specialization in games and sports was also recorded. This study was done on those students who have local tenderness on palpation over the lateral epicondyle. VAS was used for measuring the pain intensity. Mill's and Cozen's tests were performed to confirm the tennis elbow.

Results: The incidence of confirmed tennis elbow was 1.4% & 1.3% on the right and left, respectively. Among those participants, Mill's test was positive on 1.9% & 1.8% on the right and left sides, and Cozen's test was positive on 1.6% on the right side and 1.5% on the left side. Of one hundred and thirty-seven subjects, sixty student-athletes had cricket as their specialization, twenty badminton, thirty-six lawn tennis, thirteen weight lifting, and eight from other sports activities.

Conclusions: The study concluded that a 2.7% incidence rate of tennis elbow was observed in university students during the entire academic year. And also concluded that it is not necessary that only lawn tennis players could have tennis elbow. For the specialist in practice that treats athletes of all skill levels, it is important to understand that tennis elbow is more than just tennis.

Keywords: Sports, Pain, Student-athlete, Tennis elbow

Introduction

Tennis elbow is believed to be caused by overusing the extensor carpi radialis brevis (ECRB) muscle, which leads to repetitive microtrauma and primary tendinosis of the ECRB with or without extensor digitorum communis involvement (EDC). One explanation for the condition's tendency could be the wrist extensors' main activity. Rowing elbow, tendonitis of the common extensor origin (CEO), lateral epicondylitis, and peritendonitis of the elbow are a few of the terminology that are similar to tennis elbow. Pain and discomfort over the lateral epicondyle (LE) of the humerus, as well as pain with resisted dorsiflexion of the wrist, middle finger, or both, are symptoms of tennis elbow. The tendinous tissue of the wrist extensor muscles' origins at the LE of the humerus is the site of the painful ailment known as tennis elbow, which can cause loss

of function in the affected arm. Both the patient's social and professional lives may be significantly impacted. Tennis elbow is essentially an overuse injury that causes micro rips in the hyaline zone of the extensor muscles that attach to the lateral side of the forearm, according to research on the condition's origin. It is conceivable, though, for discomfort to only be felt on the medial side of the elbow. Tennis elbow is frequently misdiagnosed because tendonitis is the proper medical word. Experts on elbow injuries disagree with this phrase because tendonitis indicates inflammation of the affected area. Tennis elbow's most prevalent form, LE tendinosis, is a painful ailment that infrequently exhibits any inflammation. The language used reflects the idea that this harm is chronic rather than recent. Grip strength, a particular aspect of hand strength, is the force used by the hand to pull

on or suspend things. There are 35 muscles in the forearm and hand that are used for movement, several of which are used for gripping. When engaging in gripping activities, the extensors of the forearm stabilize the wrist while the muscles of the flexor mechanism in the hand and forearm strengthen the grip. Wrist extensor muscles cannot support the wrist during gripping in cases of tennis elbow. University students are more likely to develop overuse ailments like tennis elbow, possibly due to prolonged writing sessions and increased strain on their wrists and elbows. The standard writing positions, which involve radial deviation and elbow flexion, must vary for each individual. Many student-athletes who participate in various games and sports where there is the repetitive movement of arms with some mechanical load also get involved in lateral epicondylitis. Students in professional education who participate in skill-building activities related to their academics subsequently develop chronic inflammatory diseases. Therefore, the focus of this study will be on the prevalence of tennis elbow among students over the course of the complete academic year.

Methods

Subject

A total of 149 student-athletes from Aligarh Muslim University were asked to complete study measures. Of this number, 137 (91.8%) provided complete information. Of the 149 participants included in the analyses, the mean age was 23.69 ± 1.34 years, and 24.4% were female. The student-athletes had specialization in games and sports. Sixty student-athletes had cricket as their

specialization, twenty badminton, thirty-six lawn tennis, thirteen weight lifting, and eight from other sports activities.

By having the subject sit down, Mill's and Cozen's tests were used to check for tennis elbow.

Cozen's test: The examiner's thumb, which rests on the subject's lateral epicondyle, stabilizes the subject's elbow. Then, as the examiner opposes the motion, the patient is instructed to actively create a fist, pronate the forearm, and radially deviate and extend the wrist. Positive indications include abrupt, intense pain near the lateral epicondyle of the humerus.

Mill's Test: The examiner passively pronates the subject's forearm while fully flexing the wrist and extending the elbow while palpating the lateral epicondyle. Pain over the lateral epicondyle of the humerus indicates a positive test. Positive Cozen's & Mill's test, with grade II tenderness over the lateral epicondyle or along the muscles and a pain score of more than or equal to 4 in NPRS diagnosed as Tennis elbow. The outcome measures used in the study were Cozen's test, Mill's test, and VAS score.

Results

Among the 137 students, 27 students got a positive Mill's test sign at the right elbow, and 25 students got a positive Mill's test sign at the left elbow. Whereas with Cozen's test 22 students got the positive sign at the right elbow and 21 students got the positive sign at the left elbow (Table 1). 1.4% & 1.3% of student-athletes are confirmed with tennis elbow at the right and left elbow respectively with a pain level >4 with NPRS (Table 2).

Table 1: Tennis elbow confirmatory test analysis.

TE confirmatory test	Side	Results	Number	Percentage
Mill's Test (N=137)	Right	Negative	110	80.2
		Positive	27	1.9
	Left	Negative	112	81.7
		Positive	25	1.8
Cozen's Test (N=137)	Right	Negative	115	83.9
		Positive	22	1.6
	Left	Negative	116	84.6
		Positive	21	1.5

Table 2: Tennis elbow confirmation among university students.

Variable	Side	NPRS value	TE confirmed	TE Not Confirmed	TE Conf %
Positive MT and CT	Right	>4	20	117	1.4
	Left	>4	18	119	1.3

As per the data analysis, tennis elbow was confirmed in ten student-athletes who had cricket as their specialization, four from lawn

tennis, three from weight lifting, two from badminton, and one from other sport activity (Table 3).

Table 3: Tennis elbow confirmation among university students according to sports specialization

Sports Specialization	No of Student Athletes	NPRS value	TE confirmed	TE Not Confirmed
Cricket	60	>4	10	50
Lawn Tennis	36	>4	4	32
Weight lifting	13	>4	3	10
Badminton	20	>4	2	18
Other	8	>4	1	7

Discussion

Total of 149 students participated in this study with an age group between 17-23 years old. 137 were included in the study based on the inclusion and exclusion criteria. Among the 137 students, 27 students got a positive Mill's test sign at the right elbow, and 25 students got a positive Mill's test sign at the left elbow. Whereas with Cozen's test 22 students got the positive sign at the right elbow and 21 students got the positive sign at the left elbow. These are suggestive of early warnings signs to tennis elbow. Out of these 137 participants 20 students on the right side and 38 students on the left side were diagnosed with tennis elbow by using Mill's test and Cozen's test.

Tennis elbow is thought to result from overuse of the extensor carpi radialis brevis (ECRB) muscle by repetitive micro trauma resulting in primary tendinosis of the ECRB, with or without involvement of the extensor digitorum communis (EDC). The primary impairment in the lateral epicondylalgia is a deficit in grip strength which is predominantly due to pain, and its consequences on motor functions. According to Schmidt, et al patients with tennis elbow try to avoid pain and rarely challenge their maximal grip. Functional ability may be therefore determined by their pain free capabilities. Pain and disuse of arm have important role in worsening the agonist and antagonist muscle function resulting in overall reduction in muscle performance of involved arm. Grip strength may also play a role in injury prevention and rehabilitation. University students are prone to overuse injuries like tennis elbow, may be because of their long time writing and giving more strain to elbows and wrist while writing. Elbow flexion and radial deviation are the normal positions we adapt for writing, for every person there must be variations.

Repeated actions of elbow and wrist can be the reason for tennis elbow.

The result of the study shows the incidence of 2.7% of tennis elbow identified during the study conducted in the year 2022 as they were engaged in activities like playing different sports like cricket, lawn tennis, badminton, weight lifting and other activities. The right elbow was dominantly affected in all participants. Direct tenderness was considered positive if palpation on the lateral epicondyle or the adjacent tissue (up to 4 cm distal to the epicondyle) elicited any degree of palpation tenderness. Indirect tenderness was examined by resisted dorsal flexion of the wrist with the elbow stretched and was considered positive if exacerbation of pain was located in the specified area. Limitations of the study include non-classification of passive students and academically active students who have very much engagement in writing and also classification under dominancy of upper extremity usage.

Conclusion

The study concluded that a 2.7% incidence rate of tennis elbow was observed in 137 university students during the entire academic year. This study also showed that the pain was more prominent on the right side than the left side indicating the dominancy showing more affection towards the tennis elbow. And this study also concludes that it is not necessary that only lawn tennis players could have tennis elbow. We advise students to be aware of the condition's early stages, get enough rest, and use ergonomic measures to reduce repetitive stress on the extensor muscle. For the specialist in practice that treats athletes of all skill levels, it is important to understand that tennis elbow is more than just tennis.

References

1. Abbott, J., Patla, C., Jensen, R. (2001) The initial effects of an elbow

- mobilisation with movement technique on grip strength in subjects with lateral epicondylalgia. *Manual Therapy* 6 (3), p. 163-169
2. Hough P A, Nel M. Postural risks and musculoskeletal discomfort of three preferred positions during laptop use amongst students. *South Afr J Occupational Therapy*. 2017;47(1):3-8.
 3. Callegari B, De Resende MM, Da Silva Filho M. Hand rest and wrist supports are effective in preventing fatigue during prolonged typing. *J Hand Therapy*. 2018;31(1):42-51.
 4. Bot, S., van der Waal, J., Terwee, C., van der Windt, D., Bouter, L., Dekker, J. (2005) Course and prognosis of elbow complaints: a cohort study in general practice *Ann Rheum Dis* 64, p.1331-1336
 5. Cowan, J., Lozano-Calderon, S., Ring, D. (2007) Quality of prospective controlled randomised trials Analysis of trials of treatment for lateral epicondylitis as an example *J Bone Joint Surg Am* 89, p. 1693-99
 6. Gaujoux-Viala, C., Dougados, M., Gossec, L. (2009) Efficacy and safety of steroid injections for shoulder and elbow tendonitis: a meta-analysis of randomised controlled trials *Ann Rhem Dis* 68, p. 1843-1849
 7. Jepsen JR. Studies of upper limb pain in occupational medicine, in general practice, and among computer operators. *Danish Med J*. 2018;65
 8. Madeleine P, Vangsgaard S, Andersen JH, Ge HY, Arendt Nielsen L. Computer work and self-reported variables on anthropometrics, computer usage, work ability, productivity, pain, and physical activity. *BMC Musculoskeletal Dis*. 2013;14(1):1-10.

Feminist Movement through Physical Education and Sports

Dr.Archana M .Falke

(H.O.D)Department of physical education and sports.

Yashwant Mahavidyalaya Seloo.Dist Wardha.

Corresponding Author- Dr.Archana M .Falke

Email-archanafalke75@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7546194

Abstract

Experts agree that sport and physical activity involvement can potentially offer a wide range of life benefits for girls and women. Sport and physical activity have not yet been used on a large scale as a strategy within women's movements. There are, however, already very positive stories to tell from both our programme partners and those programs in the network. Based on the experience of these partners we have learned more about how participation in sport and physical activity can empower individual girls and women. The involvement of sport and physical activity can build life skills, confidence etc. In my opinion, empowerment is a process by which people gain power over their lives that is empowerment enables women to do things for themselves in their own interests rather than at the command of others for their benefit. Thus empowerment also involves the ability to resist pressures to conform to gender-stereotyped notions concerning presentation and behavior. It also enables women to be more socially assertive. As such becoming empowered enables them to become what they do with their lives. Sports are an integral part of the culture of almost every nation. However its use to promote gender equity and empower girls and women is often overlooked because sport is not universally perceived as a suitable or desirable pursuit for girls and women. The International Day of Action for Women's Health, which celebrates the work of women's health advocates around the world to improve their communities and the lives of women and girls.

Keywords: Sports,Physical Education,Women Empowerment.

Introduction:

Sport is a vital piece of the culture of practically every country. Notwithstanding, its utilization to advance gender value and empower girls and women is frequently ignored in light of the fact that sport isn't all around seen as an appropriate or alluring interest for girls and women. It is valid in all nations that girls and women are more outlandish than boys and men to partake in sport, and sport keeps on being ruled by guys. It is a slip-up in any case, to accept this is on account of girls and women who don't wish to take an interest.

Destitution, overwhelming local requests, security concerns, absence of open transportation, deficient sport and entertainment offices, and couple of chances for physical education and skill development as often as possible keep women's participation in physical activity and sport. In the meantime, numerous universal

structures bolster women's participation in sport, with some national laws requiring rise to access and open doors for females (Title IX and CLAWS). A little yet developing assortment of confirmation has likewise started to set up sport as a suitable apparatus for tending to gender value on a more extensive scale. Research on sport, gender, and development demonstrates that sport can profit girls and women by:

- Enhancing health and well-being;
- Fostering self-esteem and empowerment;
- Facilitating social inclusion and integration;
- Challenging gender standards; and
- Providing open doors for administration and achievement.

Sport projects can improve the empowerment procedure by testing gender standards, decreasing limitations and offering girls and women more noteworthy portability, access to open spaces, and more open doors for their physical, scholarly and social development.

By including families, group pioneers, and boys and men in gender education, changes to gender standards can benefit men and women alike. participation in sports benefits women similarly as it does men, creating administration skills, boosting self-esteem and grades, and advancing physical wellness and health.

Meaning of women empowerment:

The word "Empowerment" refers to increasing the spiritual, political, social, educational, gender, or economic strength of individuals and communities. Today sports and physical activity as a strategy for the empowerment of girls and women has been gaining recognition worldwide. Women could be empowered through education, sports and physical activities and by giving them equal opportunities in different walks of life.

Women and empowerment

The empowerment of women through sport and physical activity has been hit by the way that sports women are experiencing a few physical endings of different extents. Different open doors for women's initiative and limit building can be accomplished through expanding their participation in sport activities. Proof from creating nation's shows that some sport and physical activity programs give chances to women and girls to create initiative and fundamental abilities. In this association the Great English Writer, Marry Wollstonecraft (1759-1797) addresses in his renowned exposition, "A Vindication of the Rights of Women" backing of women's equity and investigates of customary womanliness achieved importance.

Women can't be compelled to be "household"

Women are permitted an insignificant education while her partner (men) are energized assortment; this assortment urges men to investigate ; this investigation brings about additional conjugal undertakings; in connection, will fall back on disloyalty also; all of which takes them both more distant from "ethicalness"

Equitable laws (for husband and wife) have made a more self-righteous marriage pack that enables men and women to pick their own particular accomplices (rather than if being directed by family and legislative issues)

If husband and wife are on square with levels to each other , then the wife will be a superior mother to her kids .She will show her kids the "prudence" she has procured and

give a case of an equitable marriage for them-one where she and her husband are companions

Physical Health

The physical health advantages of consistent physical activity are well-settled. Consistent participation in such activities is related with a more drawn out and better personal satisfaction, decreased dangers of an assortment of ailments and numerous mental and passionate advantages. There is additionally a substantial assemblage of writing demonstrating that inactivity is a standout amongst the biggest reasons for death, incapacity and diminished personal satisfaction in the created world.

Physical activity may impact the physical health of girls in two ways. To start with, it can influence the reasons for ailment amid adolescence and youth. Confirmation recommends a positive connection between physical activity and a large group of variables influencing girls' physical health, including diabetes, circulatory strain and the capacity to utilize fat for vitality. Second, physical activity could lessen the danger of incessant illnesses in later life. Various 'grown-up' conditions, for example, growth, diabetes and coronary illness, have their inceptions in youth, and can be supported, to a limited extent, by consistent physical activity in the early years. Likewise, consistent activity starting in youth enhances bone health, in this way counteracting osteoporosis, which prevalently influences females.

Mental Health

as of late, there has been proof of irritatingly high rates of mental sick health among youths and significantly more youthful youngsters, going from low-self-esteem, nervousness and discouragement to dietary problems, substance mishandle and suicide. Immature girls are especially defenseless against uneasiness and depressive issue: by 15 years, girls are twice as likely as boys to have encountered a noteworthy depressive scene; girls are likewise fundamentally more probable than boys to have truly thought about suicide.

Educational and Intellectual Development

A scope of confirmation recommends that for some, girls, sports and physical activities are certain highlights of their scholastic goals and achievement. The great investigation of the connection between physical activity and

school execution was completed in France in the mid-1950s, in Vanves. Scientists diminished 'scholastic' educational programs time by 26%, supplanting it with physical activities, yet scholarly outcomes did not decline, there were less teaching issues, more prominent mindfulness and less non-appearance. Later investigations have discovered improvements for some kids in scholastic execution when time for physical activity is expanded in their school day. A report of three longitudinal examinations accentuates that 'scholarly execution is kept up or even upgraded by an expansion in an understudy's level of constant physical activity, regardless of a decrease in educational programs or extra time for the investigation of scholastic material'.

Equality for Women:

Challenge the Myths:

Stereotypes unchallenged are stereotypes accepted. Familiarize yourself with the myths and point out the discrepancies between myth and reality about women and girls in sports. Arm yourself with the facts provided earlier in the "Exploding the Myths" section.

Encourage Other Women and Girls:

Your visibility to women just starting out in athletics can make a critical difference in their future. Invite women and girls to informational meetings about sports. Encourage them to see themselves as players, coaches-whatever role they would like to play. Offer advice on how they can get their athletic careers started and where to go for more information.

Speak out against Gender Inequity:

Remember, you're in the Majority! Breaking the silence has a tremendous impact. It puts women's issues at the forefront of everyone's mind and identifies them as legal topics to be addressed.

At every opportunity:

In meetings, at conferences, and in the classroom -- point out inequalities in women's participation in sports. Don't hesitate: feminists are the majority.

Push for Gender Equity Policies:

Gender equality in sports applies to three basic areas: participation opportunities, athletic financial aid, and all other athletic benefits and opportunities. Encourage local, state, and national policy makers to take steps towards ending gender bias by promoting and reinforcing gender equity policies and practices in the Department of

Education, state education programs, and in educational funding and research. Write to the Office of Civil Rights, your members of assembly, and members of your state government to let them know you want gender equity enforced.

Suggestions:

Today, almost certainly, women partake professionally in basically every significant sport, however the Level of participation normally reduces with regards to the more brutal physical games. More measures should be taken to increment and enhance the participation of women and girls in sports for their better enhancement and empowerment. The current accomplishment of Indian sportswomen in the worldwide sporting field ought to be used as a springboard to advance the practical participation of young ladies in sports. We require more Saina Nehwals and Mary Koms.

The wellbeing in sports for women is as yet an issue which is being handled with extraordinary imaginative sources of info. In the event that women empowerment needs to take great shape, women ought to be brought out from their kept prohibitive environment and sports can demonstrate a critical basis in empowering women. Government spends a parcel of cash on women empowerment and gender value programs.

Sport has generously empowered women both economically and socially. Women don't know about the estimations of the sport to their health; henceforth they are not roused to wander into sporting at singular level, family level into group level, as an aftereffect of absence of education.

Conclusion:

The gender value and uniformity to an extraordinary degree rely upon the mental strength of the people. In this conclusion, separated from determined physical and mental well-being appreciated by physically dynamic girls and women, a well outlined sport and physical activity can give a decent stage to empower positive life changes. The involvement of the women in sport will decrease their pressure and grow more certainty that will consistently raise their certainty. This circumstance needs a decent foundation from the state itself. The averting social and social hindrances remain as a snag in their development situation. That circumstance should change. At that point the women with their soul in sports can be

regenerated. Gender participation in sports is a multi-dimensional subject which needs a survey. The Indian government is proposing women empowerment through a progression of welfare measures. Government is convincing all partners in the group to endeavor towards women empowerment in each conceivable way. The government has found a way to augment women participation in sporting occasions. It has been confining policies which are valuable in connecting this hole.

Women inclusion in every single sporting activity will guarantee appropriate spread, multiplication and restoration of sport. Their way to deal with women's empowerment can be considered through sporting occasions is another phenomenon which is being considered by nations all over the globe. Women's participation in all classifications of sporting activities can advance the use of functional skill as it empowers them to secure individual competency, group building, identity building and health improvement. This encourages women empowerment, empowerment of group and socio social inclusion with corroborative results. (Report of the Sports Authority in India - Ministry of Youth Affairs and Sports 2013).

As of late sport and physical activity as a strategy for the empowerment of girls and women has been picking up acknowledgment around the world. Women Win is the primary International Organization with a sole concentration of offering help for inventive sport and physical activity programs for empowerment and making a social movement around sport for the advancement of women's rights. Sport and physical activity have not yet been utilized on an extensive scale as a strategy inside women's movements. There are, be that as it may, officially extremely positive stories to tell from both our program accomplices and those projects in organization. In light of the experience of these accomplices we have adapted more about how participation in sport and physical activity can empower singular girls and women. Empowering girls and women through sport and physical activity is an essential assessment and research production, which concentrates on the impact of sport and physical activity programs on the on the lives of girls and women around the globe and how these projects are created.

References:

1. A Haseena V. (2015). The Ways for Women Empowerment through Sports, Journal of Culture, Society and Development, ISSN-2422-8400, Vol. no. 10, pp. 67-68.
2. Abisha Mugari and Vincent Masocha (2015). Sport, an Empowering force for Women: Reflection of Barriers to Participation, International Journal of Research in Humanities and Social Studies, ISSN-2394-6288, Vol. no. 2, Issue no. 2, pp. 45-52.
3. WWW.GOOGLE SCHOLAR.

Relationship Between the Strength and Steadiness of Handball Players

Vaibhav Kiranrao Zanzad,

Director of Sports and Physical Education, Nutan Adarsh Arts, Commerce and Smt. M.H. Wegad Science College, Umred, Nagpur (India)

Corresponding Author- Vaibhav Kiranrao Zanzad

Email: vebuzanzad@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7549567

Abstract

The aim of the present study was to evaluate the relations among hand grip strength, shoulder strength, and steadiness of the handball players. Total forty (40) adults (18–25 yr) performed two strength and one steadiness tests. Strength was measured with the help of hand grip dynamometer and medicine ball throw and steadiness was measured with the help of discriminative steadiness machine. Results of the present study showed high degree of relationship amongst the variable such as steadiness and grip strength ($r = 0.63$, $p < 0.05$) and steadiness and shoulder strength ($r = 0.90$, $p < 0.05$). In conclusions, the strength of the hand and shoulder may enhance the steadiness and balance ability of handball players.

Key Words: grip strength, shoulder strength, steadiness, relationship

Introduction

There are various ways to measure physical strength of an individual. The strength capability of the joint is denoted by the amount of moment that the muscle force can create at the joint to counter the external moment. Skeletal muscles produce reactive forces and moments at the joints to avoid injury or fatigue, when a person is performing a task such as pushing or lifting a load. Steadiness typically requires an individual to exert a constant sub-maximal force during an isometric muscular contraction. The fluctuations in force during isometric muscular contractions (Burnett et al., 2000). Steadiness is often measured during tasks that involve few agonist and antagonist muscles (Galganski et al., 1993, Kamen et al., 1995; Laidlaw et al. 2000; Vaillancourt, et al. 2003).

Strength is perhaps the most important motor ability in sports because all movements in sports are caused by muscle contraction. Therefore, strength is a part and parcel of all motor abilities, technical skills and tactical actions (Uppal, 2002). The development of strength has almost certainly been the greatest factor to enhance performance in sports. Strength alone will not assure success in any sports. It is usable strength that is the key, the strength which

can be applied to the body to make it move faster, change speed, change the direction of body movement, make the pull on an oar faster and longer. Hence, while strength is a dominant factor. Handball is a fast and dynamic sport. It uses natural athletic skills such as running, jumping, throwing, and catching to provide the action of the game. The game offers wider opportunity for the development of strength, and coordinative abilities.

Method

As every research demands a systematic method and procedure, like this part of the manuscript adopts the following procedure including information regarding research design namely source of the data, selection of subjects, sampling method, selection variables, criterion measures, procedure of Test, and collection of data.

Sources of data

For the present study the male players of Degree College of Physical Education, Amravati, who adopted Handball game as specialization subject were the sources of data.

Selection of subjects

Forty (40) male players from handball game of Degree College of Physical Education, Amravati were the subjects for this study.

The age of the subjects was ranging between 18 to 25 years.

Sampling procedure

Simple random sampling method was adopted for the selection of the subjects for the study.

Selection of variables

- i. Grip Strength
- ii. Shoulder Strength
- iii. Steadiness

Criterion measure

The Criterion measures of selected variables are given below:-

- i. Grip Strength was measured by using Hand grip dynamometer.
- ii. Shoulder Strength was measured using Medicine ball throw.
- iii. Steadiness was measured using Discriminative Steadiness machine.

Administration of test

Grip Strength Test:-

Purpose: To measure the hand grip strength

Equipment:-Grip dynamometer and magnesium chalk power.

Test Administration:-

The instrument and the both hand should be dry. In order to ensure dryness the subjects was asked to put some magnesium chalk power on the concerned hand. The tester set the pointer of the dynamometer to zero and place the dynamometer in the subject's hand and ask the subject to squeeze the dynamometer sharply and steadily as much as possible making certain that neither the arm is folded at elbow nor any part of the arm touches the body. Three trials was allowed with each hand giving one minute rest between squeezes.

Scoring:

The highest reading out of the three squeezes was recorded in kilograms.

Shoulder Strength:-

Purpose: To measure the shoulder strength.

Equipment: A medicine ball, rope, measuring tape, chalk power.

Test Administration:-

For conducting the medicine ball throw a field of 20 meter length was marked with one meter interval. The first line on the ground was designated as a throwing line. The subject was instructed to stand behind the throwing line as close as possible without touching the line. Then the subject was asked to throw 2 kg medicine ball as far as possible.

Scoring:- Each subject was given three trials and the best distance was measured in centimetres as the score of this test.

Steadiness:-

Purpose: To measure the steadiness of the players.

Equipment:- Discriminative Steadiness machine.

Test Administration:-

The subject's task is to hold the stylus in seven different holds of diminishing size without touching the sides. The effects on steadiness of such variables as exercise, handedness, smoking or alcohol ingestion just before being tested can be studied. A series of trials can also be analyzed for practice effects and fatigue. A 4-digit single impulse counter and a 2800Hz sonalert tone generator are provided immediate feedback to the subject.

1. Plug the mains lead in 220v 50Hz mains socket
2. Switch 'ON' the power.
3. Connect the hole stand to one of the IN Terminal.
4. Connect the prob to the second IN Terminal.
5. Reset the counter to '0000'.
6. Set the time to the given the subject for experiment.
7. The subject is asked to hold the prob in a particular hole.
8. Press the start switch the red light was started glowing.
9. The counter was started counting the on. Of contacts the prob makes with the wall of the hole.
10. The red light was stopped glowing when the set time was over and the counter was also stop counting the contacts.

Statistical Analysis

Pearson's Product Moment Correlation was employed to determine the relationship in between the strength and steadiness of handball players.

Level of significance

To test hypothesis, the level of significance was set at 0.05 level which was considered adequate for the purpose of this study.

Results

Table 1: Showing the correlation amongst steadiness, grip strength, and shoulder strength of handball players

Pearson Correlation		Steadiness	Grip strength	Shoulder Strength
Steadiness	r	1	.634**	.900**
	Sig.		0	0
Grip Strength	r	.634**	1	.723**
	Sig.	0		0
Shoulder Strength	r	.900**	.723**	1
	Sig.	0	0	

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Figure 1: Showing the relationship between steadiness and grip strength of handball players

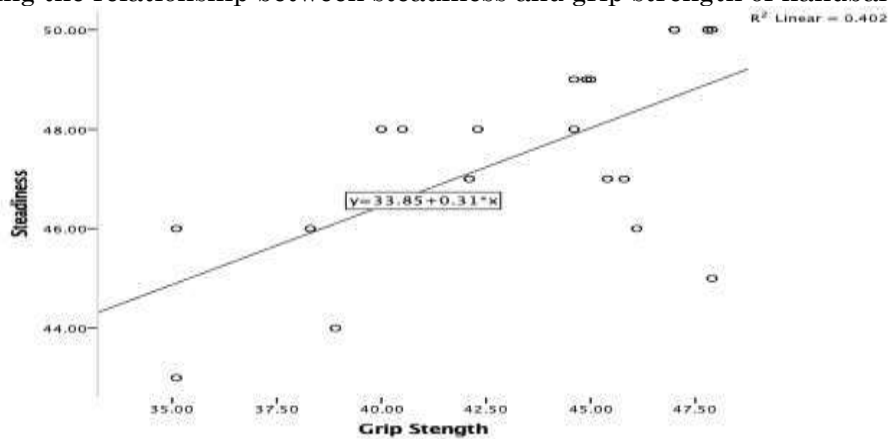
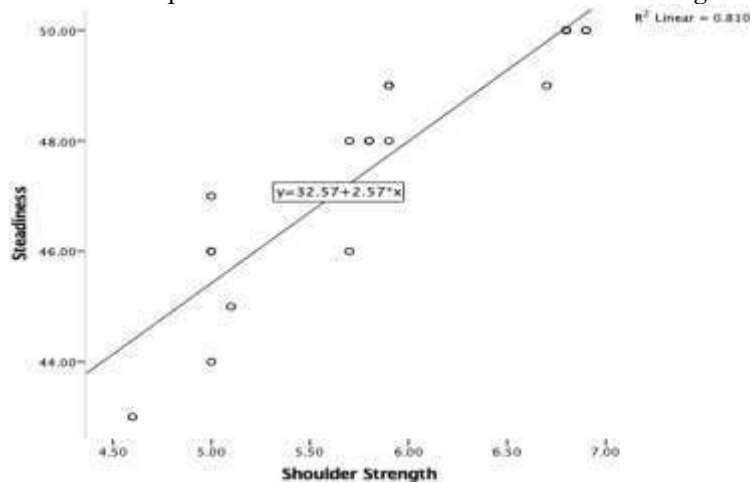

Figure 2: Showing the relationship between steadiness and shoulder strength of handball players

The result of the study is presented in the table 1 and figure 1 and figure 2. Strong association between variables were seen in the result of the study. Table 1 and figure 1 depicted that the relationship between steadiness and grip showed significantly ($p < 0.05$) high ($r = 0.63$) degree of positive relationship. Similarly, significant ($p < 0.05$) positive ($r = 0.90$) relationship is witnessed between steadiness and shoulder strength in the present study (table 1 and figure 2).

Discussion and conclusion

The goal of the study was to examine the relationship between strength and steadiness of handball players. The main findings were that the strong association between

steadiness and grip strength, and steadiness and shoulder strength were found in the study. There were significant relationship among both measures of strength. Together, these findings suggest that measures of strength namely grip strength and shoulder strength strongly associated with each other. In conclusion, the observed associations between strength and steadiness were statistically significant in the examined study.

Reference:

1. DE Vaillancourt, L Larsson, KM Newell (2003) Effects of aging on force variability, single motor unit discharge patterns, and the structure of 10, 20, and

- 40 Hz EMG activity. *Neurobiol Aging*. 24(1):25–35.
2. DH Laidlaw, M Bilodeau, RM Enoka (2000) Steadiness is reduced and motor unit discharge is more variable in old adults. *Muscle Nerve*.23(4):600–12.
 3. Dr A.K.Uppal (2009) Science of Sports Training. (Friends Publications India): p.50-51
 4. G Kamen, SV Sison, Du CC, C Patten (1995) Motor unit discharge behavior in older adults during maximal-effort contractions. *Journal of Applied Physiology*.79(6):1908–13.
 5. J.S.Siknner (1982) Fundamental Effect of Physical Activity, Cited by Z.F.Zeigler, Physical Education and Sports an Introduction, (Philadelphia: Lea & Febiger).
 6. ME Galganski, AJ Fuglevand, RM Enoka (1993) Reduced control of motor output in a human hand muscle of elderly subjects during submaximal contractions. *Journal of Neurophysiology*.69(6):2108–15.
 7. RA Burnett, DH Laidlaw, RM Enoka (2000) Coactivation of the antagonist muscle does not covary with steadiness in old adults. *Journal of Applied Physiology*.89(1):PP 61–71.

Women In Sports

Dr Meena Narayanrao Balpande

Head, Dept. of Physical Education, Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya
Jaripatka Nagpur

Corresponding Author- Dr Meena Narayanrao Balpande

Email-Meenabalpande1@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7549575

Abstract:

Regular physical activity is important for the health of both sexes. However, the physiological, anatomical, psychological and socio-cultural specificities of women require special considerations in all aspects of their sports. Puberty brings gender differences that result from different sexual functioning of endocrine axis. Despite the identical mechanisms of adaptation to physical activity, sexually mature women and men have inherited anatomical and physiological differences in body composition, aerobic capacity-building and muscle strength. In particular, it relates to the more complex female reproductive system. The female reproductive system is a functional part of the human body most sensitive to stress caused by heavy physical exertion. The most common disorders whose risk was significantly increased in physically active women are eating disorder, disturbed menstrual cycle, infertility, intimidated fractures, rupture of the anterior cruciate ligament, or even death. Mainly those are result of blunders and ignorance. Fortunately, they are largely preventable

Keywords: Physical activity, psychological, Physiological, menstrual cycle, intimidated fractures, female athlete triad, eating disorder.

Introduction: In Ancient Greece, women were able to participate in foot races at some festivals, and could win Olympic victories through equestrian events, though were forbidden from all other Olympic events. Spartan women participated in sports as men did; wrestling, javelin throwing, foot racing, and discus were all standard for women to compete it.

Women have been fighting for equality all throughout history. In sport, specifically, women were once not even permitted to watch the Olympic Games. After finally being permitted to participate in sports, women had to undergo gender testing to make sure they were not men trying to cheat the system. Furthermore, the coverage of women's sports did not supersede coverage of dogs and horses until to this day, female athletes still experience significantly less and different media coverage than their male counterparts. The purpose of this study is to examine how increasing exposure to women's sports impacts attitudes towards women's sports.

Objectives: providing support for individuals or groups working to promote positive change. producing and/or disseminating educational materials and other information relevant to increasing opportunities or improving the experience of girls and women in sport and physical activity. who plays sport, especially one who plays it well a famous/ keen/talented sports women.

If we are to take pride in the achievements of our sportsmen and sportswomen, we must do far more to contribute to their effort.

Women in sport important:

Girls and women can experience improved self-esteem, self-worth and confidence levels, as well as improved mental health from sport and physical activity. Additionally, women participating in sport, especially traditionally masculine sports, challenge rigid gender norms and stereotypes. Regular physical activity is important for the health of both sexes. However, the physiological, anatomical, psychological and socio-cultural specificities of women require special considerations in all aspects of their sports.

Puberty brings gender differences that result from different sexual functioning of endocrine axis. Despite the identical mechanisms of adaptation to physical activity, sexually mature women and men have inherited anatomical and physiological differences in body composition, aerobic capacity-building and muscle strength. In particular, it relates to the more complex female reproductive system. The female reproductive system is a functional part of the human body most sensitive to stress caused by heavy physical exertion. The most common disorders whose risk was significantly increased in physically active women are eating disorder, disturbed menstrual cycle, infertility, intimidated fractures, rupture of the anterior cruciate ligament, or even death. Mainly those are result of blunders and ignorance. Fortunately, they are largely preventable.

Women in Sports Media: Media tend to represent women athletes as women first and athletes second. Coverage of women in sports is often dominated by references to appearance, age or family life, whereas men are depicted as powerful, independent, dominating, and valued as athletes.

Women's sport maintained a similar proportion of dedicated TV sport coverage (7%) to the previous research, but that TV news and print coverage declined (9% to 6%). The ABC broadcast the highest proportion of female sports content (20%). However, 70% of female coverage was broadcast on pay TV substantially limiting the potential audience. The range of female sports was comparatively narrow and focused on tennis, surfing, cycling, golf, and netball.

Social media coverage for women's sport was significantly higher than other channels, accounting for 26% of social media sport coverage (volume of posts) in July 2013, and over 36% of coverage during the 2012 London Olympic Games.

Research and evidence over the past thirty years has shown that during major sporting events media coverage of women's sports

increases, yet outside such events coverage remains at less than 10%. During the Olympic Games the coverage given to women in certain sports may increase substantially and women are more likely to be discussed in contexts beyond simple results (such as training and preparation, and as part of the sporting industry. However, the balance remains weighted toward men in sport.

Sports Participation for Girls and Women:

1. High school girls who play sports are less likely to be involved in an unintended pregnancy; more likely to get better grades in school and more likely to graduate than girls who do not play sports.
2. Girls and women who play sports have higher levels of confidence and self-esteem and lower levels of depression.
3. Girls and women who play sports have a more positive body image and experience higher states of psychological well-being than girls and women who do not play sports. As little as four hours of exercise a week may reduce a teenage girl's risk of breast cancer by up to 60%; breast cancer is a disease that afflicts one out of every eight American women. (Journal of the National Cancer Institute,
4. Forty percent of women over the age of 50 suffers from osteoporosis None of us should want our daughters to repeat the experiences of generations of women our mothers and grandmothers who were not permitted to play sports or encouraged to participate in weight-bearing exercises that are necessary to establishing bone mass.

In addition, female sports provide women and girls with a unique advantage by affording them the opportunity to feature as the sport's primary athletes rather than have to compete with male for attention, an achievement undermined by the inclusion of males.

- Indian Women for Different Game Participation:

Sl. No.	Name of famous female sports players in India	Sports
1	The Phogat Sisters	Wrestling
2	Deepika Kumari	Archery
3	Sania Mirza	Tennis
4	Saina Nehwal	Badminton
5	PV Sindhu	Badminton
6	Mary Kom	Boxing
7	Jhulan Goswami	Cricket
8	Dipa Karmakar	Gymnastics
9	Mithali Raj	Cricket
10	Anju Bobby George	Athletics
11	Sakshi Malik	Wrestling
12	Hima Das	Athletics
13	Dutee Chand	Athletics
14	Karnam Malleswari	Weight lifting
15	Bula Chowdhury	Swimming

Since today most sports are equally available to both genders, the sports results are often surprising. Differences in world records in men's and women's events are not as drastic and they vary within a range of 15%. For science, especially of sports, raise new questions, whether it is the result of real biological differences between the genders and where is the fine line between physiology and pathology? Pre-puberty boys and girls have comparable physical abilities, in general, they can play in the same teams and compete against each other until the a Since today most sports are equally available to both genders, the sports results are often surprising. Differences in world records in men's and women's events are not as drastic and they vary within a range of 15%. For science, especially of sports, raise new questions, whether it is the result of real biological differences between the genders and where is the fine line between physiology and pathology? Pre-puberty boys and girls have comparable physical abilities, in general, they can play in the same teams and compete against each other until the a Since today most sports are equally available to both genders, the sports results are often surprising. Differences in world records in men's and women's events are not as drastic and they vary within a range of 15%. For science, especially of sports, raise new questions, whether it is the result of real biological differences between the genders

and where is the fine line between physiology and pathology? Pre-puberty boys and girls have comparable physical abilities, in general, they can play in the same teams and compete against each other until the a Since today most sports are equally available to both genders, the sports results are often surprising. Differences in world records in men's and women's events are not as drastic and they vary within a range of 15%. For science, especially of sports, raise new questions, whether it is the result of real biological differences between the genders and where is the fine line between physiology and pathology? Pre-puberty boys and girls have comparable physical abilities, in general, they can play in the same teams and compete against each other until the a Since today most sports are equally available to both genders, the sports results are often surprising. Differences in world records in men's and women's events are not as drastic and they vary within a range of 15%. For science, especially of sports, raise new questions, whether it is the result of real biological differences between the genders and where is the fine line between physiology and pathology? Pre-puberty boys and girls have comparable physical abilities, in general, they can play in the same teams and compete against each other until the a Since today most sports are equally available to both genders, the sports results are often surprising. Differences in world records in

men's and women's events are not as drastic and they vary within a range of 15%. For science, especially of sports, raise new questions, whether it is the result of real biological differences between the genders and where is the fine line between physiology and pathology?

Pre-puberty boys and girls have comparable physical abilities, in general, they can play in the same teams and compete against each other until the a Since today most sports are equally available to both genders, the sports results are often surprising. Differences in world records in men's and women's events are not as drastic and they vary within a range of 15%. For science, especially of sports, raise new questions, whether it is the result of real biological differences between the genders and where is the fine line between physiology and pathology?

Pre-puberty boys and girls have comparable physical abilities, in general, they can play in the same teams and compete against each other until the a Since today most sports are equally available to both genders, the sports results are often surprising. Differences in world records in men's and women's events are not as drastic and they vary within a range of 15%. For science, especially of sports, raise new questions, whether it is the result of real biological differences between the genders and where is the fine line between physiology and pathology?

Pre-puberty boys and girls have comparable physical abilities, in general, they can play in the same teams and compete against each other until thThe participation of women and girls in sports, physical fitness and exercise, has been recorded to have existed throughout history. However, participation rates and activities vary in accordance with nation, era, geography, and stage of economic development. While initially occurring informally, the modern era of organized sports did not begin to emerge either for men or women until the late industrial age.Until roughly 1870, women's activities tended to be informal and recreational in nature, lacked rules codes, and emphasized physical activity rather than competition.^[1] Today, women's sports are more sport-specific and have developed into both amateur levels of sport and professional levels in various places internationally, but is found primarily within developed countries where conscious organization and accumulation of wealth has occurred. In the mid-to-latter part of the 20th

century, female participation in sport and the popularization of their involvement increased, particularly during its last quarter. Very few organized sports have been invented by women. Sports such as Newcomb ball, netball, acrobatic

gymnastics and tumbling,^[2] and **Female sports**" are rare and have been created specifically for the female sex and are not variants of popular men's sports. While sports which involve female participation are often collectively called, "women's sports", the overwhelming majority are not, and are in fact "**female variants**" a.k.a. "the female equivalent" of sports which were first played by and popularized by men and boys, making these two sporting groups distinct. Some female sports can be traced back to a single inventor while others cannot and are difficult to identify. Some female sports are or can be attributed to a variety of individuals who helped contribute to its early development instead. Below is a list of female sports.

Professional sports: refers to sports in which athletes are paid for their performance. Opportunities for women to play professional sports vary by country. Some women's professional sports leagues are directly affiliated with a men's professional sports league like the Others are independently owned and operated like the Premier Hockey Federation, formerly the National Women's Hockey League.

While women today do have the opportunity to play professional sports, the pay for women's professional sports is significantly lower than it is in men's professional sports. An American feminist theory known as the gender pay gap in sports is an attempt to explain the causes behind these differences.

Conclusion:

The purpose of this study was to examine the participation of women in sports in Maryland two-year colleges. Current national participation trends at the high school and college level show that women's sports participation has increased dramatically and women are participating in sports in record numbers.

opportunities in sports at a higher level are more prevalent for males than for females, it was believed that the more serious aspects of sports, such as competition, scholarship potential and challenges would be more important to the male athletes than the female and the more social aspects

experience, building friendships, fun and physical fitness would score higher on the female responses.

Result:

1. One of the most telling results of this survey as it reflects the situation of women in sports is the fact that female athlete at all levels gave extremely low scores among the likelihood they would pursue a career in sports, which could be a result of the declining number of women in coaching and administrative positions in female athletics.
2. The lack of exposure and opportunities for women's professional sports is evident when it is noted that male athletes consistently gave themselves higher scores than female athletes when assessing the likelihood of playing professional sports.

References

- 1 Antil, J. H., Burton, E., & Robinson, M. (2012). Exploring the challenges facing female athletes as endorsers. *Journal of Brand Strategy*, 1(3), 292–307.
2. Bauman, A., Bull, F., Chey, T., Craig, C., Ainsworth, B., Sallis, J., ... Pratt, M. (2009). The international prevalence study on physical activity: Results from 20 countries. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 6(1), 21–31.://thesportjournal.org/article/category/women-and-sports/
- 3 Dong Jinxia: *Women, Sport and Society in Modern China: Holding Up More Than Half the Sky*, Routledge, 2002, ISBN 0-7146-8214-
- 4 Allen Guttmann: *Women's Sports: A History*, Columbia University Press 1992, ISBN 0-231-06957-X Coakley, Jay J. (2004). *Sport in Society: Contemporary Issues*. 8th edition. New York, N.Y. McGraw-Hill.
- 5 Eitzen, D. Stanley and George H. Sage (2003). *Sociology of North American Sport*, 7th edition, New York, N.Y. McGraw-Hill.
- 6 Helen Jefferson Lenskyj: *Out of Bounds: Women, Sport and Sexuality* Women's Press, 1986. National Coalition for Women and Girls in Education (August 2002). Title IX Athletic Policies: Issues and Data for Education Decision Makers. Washington, D.C.

Psychology: Job And Worker Analysis

Dr. Ashwani Kumar

Department of Physical Education, St. Bede's College, Shimla (H.P)-INDIA.

Corresponding Author- Dr. Ashwani Kumar

DOI- 10.5281/zenodo.7578108

Abstract:

Ideally, the first step is for I-O psychologists to investigate the nature of the job. The organization will not know what abilities potential employees should have unless it can describe in detail what they are expected to do to perform the job effectively. A process called job analysis is undertaken to determine the specific skills necessary to the job. From the job analysis, a profile of worker qualifications can be developed. Once these abilities have been specified, the human resources manager must determine the most effective means of identifying these characteristics in potential employees. Does the job require the ability to read complex diagrams? To manipulate small component parts? To demonstrate knowledge of electronics? And how will the company find out whether an applicant has these skills? The necessary background characteristics and aptitudes, as revealed by the job and worker analyses, must be assessed or evaluated in each applicant, for example, by asking specific questions in an interview or by administering appropriate psychological tests. Cut off test scores or levels for the various abilities will be established. A minimum score on a test or a fixed number of years of education or experience will be proposed, and no one who falls below that level will be hired. It may be necessary for the I-O psychologist to evaluate present workers in the same or similar jobs to determine where the cut-off scores should be set.

Keywords: Psychology, Job & Work analysis.

Introduction:

Psychology touches almost every aspect of our lives. As society has become more complex, Psychology has assumed an increasingly important role in solving human problems. Knowledge of Psychology is helpful even to people who do not plan to pursue it as a career. Studying psychology provides insight into why people behave as they do. It also helps us better understand our own thoughts, feelings, behaviours, and attitudes, and hopefully, it can strengthen our appreciation of and tolerance for the wide differences that exist among people. Modern psychology is a tremendously diverse and fascinating field-one that delves into virtually every aspect of human behaviour.

Leader Expectations for Women Workers:

Leaders who expect more from their subordinates tend to be rewarded with better performance, whereas leaders who expect less tend to get less. This example of a self-fulfilling prophecy, called the Pygmalion effect, has been demonstrated in classroom situations and in the workplace.

When teachers or managers are told that some of their students or employees are exceptionally talented or qualified, they develop expectations for the performance of these subordinates and communicate their expectations, often unconsciously, in subtle ways. They may give the "better" students more opportunities to speak out in class or allow the "better" employees to assume greater responsibility. The results are often just what the leader's expected-superior performance from subordinates believed to be superior.

However, the Pygmalion effect does not seem to apply to adult women in training programs, as suggested by two studies conducted with Israeli army trainees. In one study, a group of women officer-cadet trainees were led by female squad leaders. In the three conditions in the other study, men trainees were led by men, women trainees were led by men. And women trainees were led by women. There were no groups in which men were led by women.

The experimental procedure was the same for all groups. Squads were

randomly assigned to the Pygmalion condition or the control condition. All trainees were 18- to 20-year-old high school graduates selected because they had shown in previous training and on psychological tests a high aptitude for leadership. Thus, trainees were assumed to be equally qualified. To confirm that the leaders' expectations in the Pygmalion groups were raised, squad leaders rated the command potential (CP) of each cadet in their squad on a 9-point scale. These ratings were made during the 1st, 4th, and 6th weeks of the 7-week officer training course. The trainees' level of performance in the training program was assessed by multiple-choice tests. Before the squad leaders in the Pygmalion condition met their trainees, they were told that on the basis of aptitude and ability tests, as well as ratings by previous commanders, their trainees had a much higher-than-normal command potential. As a result, so the leaders were informed, they could expect a better-than-average level of achievement from their cadets. The results showed that the Pygmalion manipulation was effective. Squad leaders in the Pygmalion condition rated the CP of their trainees significantly higher than did squad leaders in the control condition. Results also showed that when the squad leader was a man, a significant Pygmalion effect was produced in every case, whether the trainee was male or female. When the squad leader was a woman, however, no Pygmalion effect occurred. The expectations of the women leaders had been raised by the Pygmalion instructions, but those expectations did not translate into

increased performance on the part of their trainees. Thus, the Pygmalion effect was produced in women trainees, but it could not be brought about by women leaders.

References:

1. Adolph, K. E., Vereijken, B., & Shrout, P. E. (2003). What changes in infant walking and why. *Child Development*, 74(2), 475-497.
2. Baillargeon, R. e., Spelke, E. S., & Wasserman, S. (1985). Object permanence in five-month-old infants. *Cognition*, 20(3), 191-208.
3. Bakeman, R., & Brownlee, J. R. (1980). The strategic use of parallel play: A sequential analysis. *Child Development*, 51(3), 873-878.
4. Duane Schultz & Ellen Schultz: "Psychology and Work Today" New York & London: Pearson Education 2009.
5. Harris, J. R. (1995). Where is the child's environment? A group socialization theory of development. *Psychological Review*, 102, 458-489.
6. Harris, J. R. (1998). *The Nurture Assumption*. New York: Free Press.
7. Hartshorne, H., & May, M. A. (1928). *Studies in deceit. Book I. General methods and results. Book II. Statistical methods and results*. Oxford England: Macmillan.
8. Yeung, R. R. (1996). The acute effects of exercise on mood state. *Journal of Psychosomatic Research*, 40(2), 123-141.
9. Shashi Jain: "Introduction to Psychology" New Delhi: Kalyani Publishers, 2000.

Comparative Study of Anxiety Among Netball Players Of Nagpur District

Dr. Amit Temburne

Director and Physical Education and sports M.B. Patel College, Sakoli

Corresponding Author- Dr. Amit Temburne

Email-amittemburne83@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7578125

Abstract

The purpose of this study was to compare the anxiety of under 14 and under 17 year's Netball players of Nagpur district. The study was conducted on sixty samples, consisting of thirty under 14 years and thirty under 17 year's Netball players of Nagpur district. Anxiety levels were obtained by administering anxiety test. The data collected through aforesaid tests were analyzed with respect to anxiety. T test was applied to compute the significances among under 14 and under 17 year's Netball players. The significance of data was judged at 0.05 levels. The result of the study indicates that anxiety of below 17 year's Netball players was higher than under 14 year's Netball players.

Key Word : Anxiety , Netball players

Introduction:

Sports anxiety is a personality characteristic of responding to certain situations with a stress syndrome of responses. Anxiety state are then function of the situations that evoke them and the individual personality that is prone to stress. Sports normally involve competition, which in turn tends to induce anxiety, characterized by an increase in arousal.

Netball normally involves competition, which in turn tends to induce anxiety, characterized by an increase in arousal. You may have had the experience of performing better than you expected when anxious, or, alternatively, you might have had the less fortunate experience of making mistakes under pressure. Sport psychologists have been concerned with understanding what factors affect arousal, anxiety and stress; how these affect wrestler performance; and how we can learn to regulate our arousal and anxiety in order to improve our performance. As Jones (1991) has pointed out, at the top sporting levels (at least in many sports), there is very little difference in the skill levels of the participants. It is thus often the ability to handle anxiety and stress that separates the winner and loser. Before going any further, it is important to understand exactly what psychologists mean by the terms 'arousal',

'anxiety' and 'stress'. Weinberg & Gould (1995) have offered the following definition of anxiety: 'a negative emotional state with feelings of nervousness, worry and apprehension associated with activation or arousal of the body'. We can thus think of anxiety as an unpleasant state of high arousal. The term *stress* has a broader meaning than anxiety.

Statement Of The Problem:

"Comparative Study Of Anxiety Among Netball Players Of Nagpur District"

Purpose Of The Study:

The purpose of the study was to compare the anxiety among under 14 years and under 17 year's Netball players of Nagpur district.

Objectives Of The Study:

To study the anxiety of under 14 years of Netball players of Nagpur district.

To study the anxiety of under 17 year's of Netball players of Nagpur district.

To compare the Anxiety of under 14 years and under 17 years of Netball players of Nagpur district.

Hypotheses:

1. There would be significant difference between the anxiety of under 14 years and under 17 years Netball players of Nagpur district.
2. There would be insignificant difference between the anxiety of under 14 years

and under 17 years Netball players of Nagpur district.

Methodology:

Selection of Sample:

The sample consists of thirty Netball players of under 14 years and thirty Netball players of under 17 years of Nagpur district. The subjects were drawn from various schools boys who are the participated in district level inter school tournament. Random sampling technique was employed to select the subjects. The data was collected from Netball players. The researcher will use survey research methodology for the study.

Tools used:

A.K.P. Sinha and L. N. K. Sinha's anxiety test has been taken to assess the

anxiety of Netball players. This questionnaire consisted of 90 statements. Each statement has to be responded in either positive or negative terms. No time limit is fixed for completing the test. However, usually individual takes 15 to 20 minutes in completing the test form.

Method for Analysis:

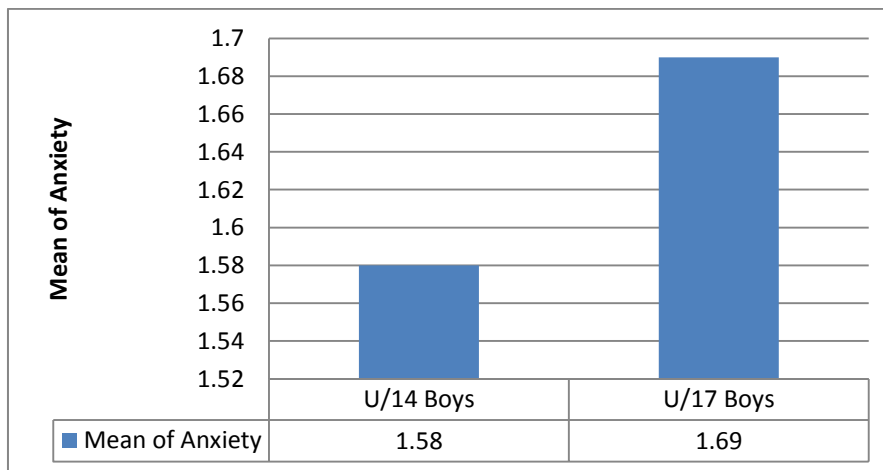
'T' test has been applied to find out the significant differences among under 14 years and under 17 years Netball players at 0.05 level of significance. The collected data were tabulated to find out the difference of anxiety among Netball players of Nagpur district.

Results And Discussion:

Table No.-1
Comparison of anxiety among U/ 14 and U/17 years Netball players

Variable	Group	N	Mean	SD	t value
Anxiety	U/14	30	1.58	0.692	0.6354*
	U/17	30	1.69	0.649	

*Insignificant at .05 level.

The above table shows that the mean scores of anxiety of under 14 and 17 years Netball players as 1.58 and 1.69 respectively and their standard deviation as 0.69 and 0.64 respectively. The 't' ratio is 0.6354 which is insignificant at .05 level of significance. This reveals that there is insignificant difference exists between mean scores of anxiety between under 14 and 17 years Netball players. Therefore, the hypothesis first was rejected and hypothesis second was accepted.

It is clear from the above graph, the mean score of under 17 wresters is higher than that of under 14 Netball players. Therefore, it may be said that the under 17

Netball players possess significantly higher anxiety than under 14 years Netball players.

Conclusion:

The result of the study showed that anxiety level of below 17 years Netball players was higher than Under 14 years Netball players of Nagpur district.

References

1. Ahmed, Ali Khaireldin Ewees (August1980). *The Relationship between Athletic Team's Psycho-Social Environment and State Anxiety*. Dissertation AbstractsInternational 41, 584-A.

2. Debnath, Kalapna and Bawa, Gurdial Singh (November 1986). *A Study of Sports Competition Anxiety among Junior and Senior Female Cyclist and Gymnasts of National Coaching Camp*. National Sport Psychology Conference (SPAI) SOUVENIR: 5.
3. Kamlesh, M.L. (2002) *Psychology in Physical Education and Sports New Delhi*: Metropolitan Book Co. Pvt. Ltd.
4. Mohamed, Ahmed Nabieh Ibrahim (2010). *Anthropometric measurements as a significant for choosing juniors in both volleyball and handball sports (factorial analysis study)*. World Journal of Sport Sciences 3 (4): 277-289.
5. Singh, Ajmer et. al. (November 1986). *Competitive Trait Anxiety Differences between Male and Female Handball Players*, 1st National Sport Psychology Conference (SPAI) SOUVENIR: 19.
6. Ujwala, Koche and Jigmat, Dachen (November, 2011). *Comparative Study of Sports Competitive Anxiety among State Level Baseball Players*. International Referred Research Journal, VoL.III, ISSUE-34

A Comparative Study Of Speed In High School Boys Of Umred And Nagpur Taluka.

Prof. Arti P. Khewale

Director of physical education and sports Mahila Kala Mv. Umred

Corresponding Author- Prof. Arti P. Khewale

DOI- 10.5281/zenodo.7578135

Abstract

The aim of the present study was to find out the difference of speed in high school boys of Umred and Nagpur Taluka of Nagpur district. Total number of subject was 100 in which 50 high schools was selected from Umred and 50 from Nagpur Taluka. Speed was measured by 50 yard dash and time was recorded in 1/10th of second. After the analysis of the data results shows better performances of Nagpur Taluka in speed.

Table no. 1

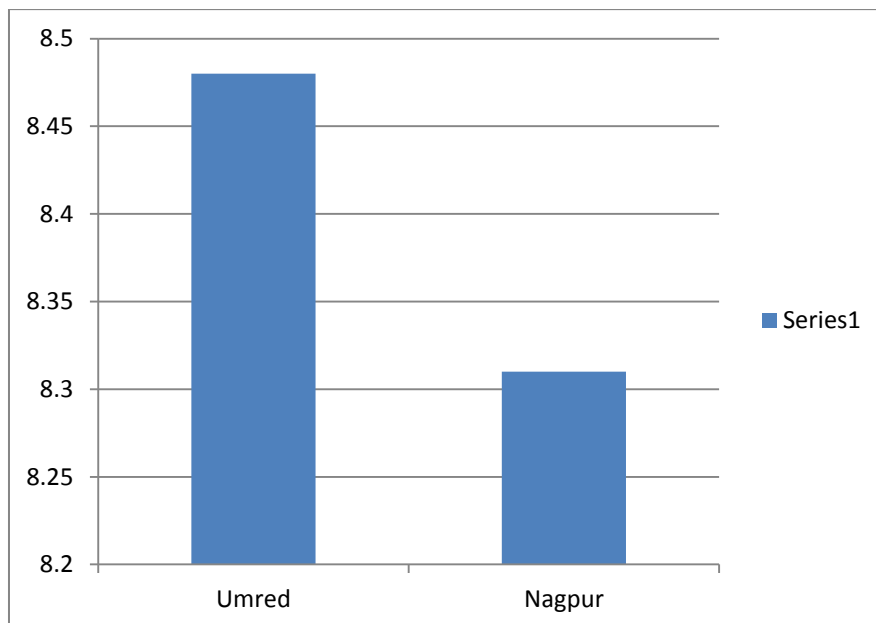
Comparison of Speed in Seconds of high school boys of Umred and Nagpur Taluka.

District	N	Mean	MD	"T Ratio"
Umred	50	8.48	0.17	0.09
Nagpur	50	8.31		

Level of significance 0.05

Above table showing the results of speed of high school boys of Umred and Nagpur Taluka, where Umred Taluka high school boys mean value was found 8.48 and Nagpur Taluka high school boys mean value was found 8.31 and mean difference was 0.17 and "T" ratio was 0.09 which shows insignificant difference at 0.05 level of significance.

Graph Showing The Results Of Speed Of Umred And Nagpur High School Boys

Conclusion

Above results shows better performance of school boys of Nagpur Taluka in comparison with Umred Taluka of Nagpur district, at same time these results found insignificant difference at level of significance.

References

1. A,K, Uppal, "Physical Fitness – How to Develo", (New Delhi, Friends Publication (India), 1990), p.4
2. Barry L. Johnson and Jack K. Nelson, Practical "Measurements for Evaluation in Physical Education" (New Delhi : Surjeet Publications, 198) p.8
3. Charles, A Bucher, "Foundation of Physical Education & Sports" (London : The C.V. Mos by Company, 1968). P. 14-15- Harold M. Borrow and Rosemary Mc Gee, "A Practical Approach to Measurement in Physical Education" (Philadephia : Lea & Febiger Co., 1979), pp.573-74.
4. Krichner, Graham J. Fishburne "Physical Education for Elementary School Children"1995 4th ed. P.8.

Effect Of Asanas On The Selected Physical Fitness Components Of College Level Students

Dr. Ramprakash C. Borban

Director of Physical Education & Sports Purushshottam Thote College of Social Work, Nagpur

Corresponding Author- Dr. Ramprakash C. Borban

Email- ramprasadborbhan@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7578152

Abstract

The research scholar selected N=40 subjects for the present study from College students. The subjects were selected by Purposive sampling method. After selecting the sample the subjects are divide into two equal groups, one is experimental and second is controlled group. Pre-test of both the groups was taken and the training program (Asanas) was given to the experimental group while the control group was left with their routine work i.e. no training will be given to the control group. After giving the four week training program the post test was administered of the both groups and the results will be drawn by using t-test.

Keywords: Training program, Asanas

Introduction

Asanas

An asana is a body posture, originally and still a general term for a sitting meditation pose,[1] and later extended in hatha yoga and modern yoga as exercise, to any type of position, adding reclining, standing, inverted, twisting, and balancing poses. The Yoga Sutras of Patanjali define "asana" as "[a position that] is steady and comfortable".[2] Patanjali mentions the ability to sit for extended

periods as one of the eight limbs of his system.[2] Asanas are also called yoga poses or yoga postures in English.

Methodology

For Present study experimental method was used, 40 students were selected as subjects for present study, Asanas was given as treatment for 30 days, shuttle run was used as criterion measure for agility and sit and reach test was used for flexibility. After collection of the data T test was used for data analysis.

Table No. 1

Table showing the mean of Pre Test and Post Test scores of players on the Basis of t' ratio for shuttle-run Test to measure the Agility

Table with 7 columns: Sr. No., Test, Mean, M.D., S.D., S.E., 't' ratio. It shows data for Pre-Test and Post Test scores, with a t' ratio of 0.06.

*Significant at 0.05 level of confidence

Table No. 1 shows that the mean of Shuttle-run Test of college students for Pre-test and post test score are 18.05 and 18.15. Similarly an examination of table shows that there is a significant difference in the mean

Shuttle-run Test of Pre-test and post test score of college students as a result of post test as the obtained value of t' (0.06) is less than the required 't' ratio value 2.09 at 0.05 level of confidence.

Table No. 2

Table showing the mean of Pre Test and Post Test scores of players on the Basis of t' ratio for sit and reach tests to measure the Flexibility

Table with 7 columns: Sr. No., Test, Mean, M.D., S.D., S.E., 't' ratio. It shows data for Pre-Test and Post Test scores, with a t' ratio of 0.17.

*Significant at 0.05 level of confidence

Table No. 2 shows that the mean of Sit and Reach Tests of College student for Pre-test and post test score are 47.95 and 48.2. Similarly an examination of table shows that there is a significant difference in the mean Sit and Reach Tests of Pre-test and post test score of College student as a result of as the obtained value of 't' (0.17) is less than the required 't' ratio value 2.09 at 0.05 level of confidence.

Conclusion:

It is observed that there is a positive impact on agility & Flexibility of College players on the basis of selected Physical fitness components.

References

1. Kansal, Test and Measurement in sports and physical education, DVS publication, Kalkaji, New Dehil p.No. 222
2. M.L. Kamlesh, UGC. NET Digest on paper III physical Education (Delhi, Chawla Offset, 2011) P.No. 552.
3. Michael G. Miller et.al. The effects of a 6-week Plyometric training program on agility, <http://www.jssm.org/vol5/n3/12/v5n3-12pdf.pdf>
4. Sanjay Kundra, Text book of physical Education (Delhi Evergreen Publications, 2010) P.No.1

A Comparative Study of Emotional Intelligence of University and College Level Kabaddi Players of Gadchiroli, Maharashtra

Dr. Sandeep B. Satao

Director of Physical Education & Sports Gramgita Mahavidyalaya, Chimur

Corresponding Author- Dr. Sandeep B. Satao

Email- Sandipsatao16572@gmail.com

DOI- [10.5281/zenodo.7578164](https://doi.org/10.5281/zenodo.7578164)

Abstract

The purpose of the present study was to measure the Emotional Intelligence between University and College level Kabaddi Players of Gadchiroli Maharashtra. In the study, a total of 60 Kabaddi players were selected purposively, in which 30 were University level Kabaddi Players and rest 30 were College level Kabaddi players as the samples for the present study. For the collection of data the researcher administered the Emotional Intelligence scale of Anuket Hyde, Dr. Sanjyot Pethe and Upinder Dhar. After data collection, data of Emotional intelligence of University and College level Kabaddi Players was compared by using Independent t test and the results were analysed and interpretations were drawn. The level of significance was kept at 0.05 to test the hypothesis. It was observed from the finding that the in sub scale Self Awareness of Emotional intelligence there was no significant difference between University and College level Kabaddi Players. The mean scores of Emotional intelligence sub scale Self Awareness shows that University level Kabaddi Players have high degree of emotional intelligence than College level Kabaddi Players. Finally, Researcher concluded that University level Kabaddi Players have better emotional intelligence than College level Kabaddi Players. University level Kabaddi Players were well aware about their emotions, self worthy, Goal directed and sensitive as compare to College level Kabaddi Players.

Key Words: Emotional intelligence, University and College level Kabaddi Players.

Introduction

Emotional intelligence (EI) refers to the ability to perceive, control and evaluate emotions. Some researchers suggest that emotional intelligence can be learned and strengthened, while others claim it is an inborn characteristic. Since 1990, Peter Salovey and John D. Mayer have been the leading researchers on emotional intelligence. Salovey and Mayer proposed a model that identified four different factors of emotional intelligence: the perception of emotion, the ability reason using emotions, the ability to understand emotion and the ability to manage emotions.

Perceiving Emotions: The first step in understanding emotions is to accurately perceive them. In many cases, this might involve understanding nonverbal signals such as body language and facial expressions. **Reasoning with Emotions:** The next step involves using emotions to promote thinking and cognitive activity. Emotions help prioritize what we pay attention and react to;

we respond emotionally to things that garner our attention.

Understanding Emotions: The emotions that we perceive can carry a wide variety of meanings. If someone is expressing angry emotions, the observer must interpret the cause of their anger and what it might mean. For example, if your boss is acting angry, it might mean that he is dissatisfied with your work; or it could be because he got a speeding ticket on his way to work that morning or that he's been fighting with his wife.

Managing Emotions: The ability to manage emotions effectively is a key part of emotional intelligence. Regulating emotions, responding appropriately and responding to the emotions of others are all important aspect of emotional management.

The purpose of the present study was to measure the Emotional Intelligence between University and College level Kabaddi Players of Gadchiroli Maharashtra. As per the previous researches, higher the emotional intelligence among the Players more they

become responsible and respectful and vice-versa.

Material and Methods

In the study, a total of 60 Kabaddi players were selected purposively, in which 30 were University level Kabaddi Players and rest 30 were College level Kabaddi players as the samples for the present study. For the collection of data the researcher

Results

administered the Emotional Intelligence scale of Anuket Hyde, Sanjyot Pethe and Upinder Dhar. After data collection, data of Emotional intelligence of University and College level Kabaddi Players was compared by using Independent t test and the results were analysed and interpretations were drawn. The level of significance was kept at 0.05 to test the hypothesis.

Table no.1

Descriptive statistics of University and College level Kabaddi Players on the scores of emotional intelligence sub scale Self Awareness.

Emotional Intelligence sub scale	Group	No. of Players	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Self-Awareness	University Level Kabaddi Players	30	18.8667	8.08034	1.43626
	College Level Kabaddi Players	30	17.2000	1.47157	.29867

Table no. 2

Independent sample 't' test of Emotional Intelligence sub scale Self Awareness

Emotional Intelligence sub scale	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference
Self-Awareness	-1.151	58	.267	1.6667	1.37953

Discussion of findings

It was observed from the finding that the in sub scale Self Awareness of Emotional intelligence there was no significant difference between University and College level Kabaddi Players. The mean scores of Emotional intelligence sub scale Self Awareness shows that University level Kabaddi Players have high degree of emotional intelligence than College level Kabaddi Players.

Conclusion

Finally, Researcher concluded that University level Kabaddi Players have better emotional intelligence than College level Kabaddi Players. University level Kabaddi Players were well aware about their emotions, self worthy, Goal directed and sensitive as compare to College level Kabaddi Players.

References

- Allport, G.W. (1927). Personality and Psychological Interpretation. New york : Henry Holt & Co. Pp. 132-140.
- Allport, G.W. (1937). Personality, A Psychological Interpretation. New york : Henry Holt & Co. Pp.132-140.
- Bashiell, J.F. (1929). Fundamentals of objectives Psychology. Houghton.P.551

- Bhatia,H.R. (1977). Educational psychology, New Delhi; surjeet publication pp.389-390.
- Cattel,R.B.(1970).Theories of personality.2nd edition. John wiley and sons.p-386.
- Challan, S.G. (1966) Successful teaching in secondary schools. Glenview, III SCOTT.1966.
- Gay, P. (2001). *Psychology. 4th Edition*. Worth Publishers.
- Hockenbury & Hockenbury. (2010) Psychology. Worth Publishers, 2010.
- Woodworth, M.(1959). Psychology, London: Methem. P. 89.

Effect of Plyometric Exercises on the Agility and Flexibility of College Level Students

Dr. Jitendra Thakur

Director of Physical Education Rajiv Gandhi College, Sadak Arjuni.

Corresponding Author- Dr. Jitendra Thakur

Email- dr.jthakur1@gmail.com

Abstract

The research scholar selected N=40 subjects for the present study from college going boys. The subjects were selected by Purposive sampling method. After selecting the sample the subjects are given Plyometric exercises. Pre-test of subjects was taken and the training program (Plyometric exercises) was given to the group. After giving the four week training program the post test was administered of the subjects and the results will be drawn by using t-test. No significant difference in both parameters.

Keywords: Training program, Plyometric Exercises

Introduction

Plyometric Exercises

Plyometrics include explosive exercises to activate the quick response and elastic properties of the major muscles. It was initially adopted by Soviet Olympians in the 1950s, and then by sportspeople worldwide. Sports using Plyometrics include basketball, tennis, badminton, squash and volleyball as well as the various codes of football.[6] The term "Plyometrics" was coined by Fred Wilt after watching Soviet athletes prepare for their events in track and field.[7] He began collaboration with trainer Michael Yessis to promote Plyometrics.

Since its introduction in the early 1980s, two forms of Plyometrics have evolved. In the original version, created by Russian scientist Yuri Verkhoshansky, it was defined as the shock method.[8][9] In this, the athlete would drop down from a height and experience a "shock" upon landing. This in turn would bring about a forced eccentric contraction which was then immediately switched to a concentric contraction as the athlete jumped upward. The landing and takeoff were executed in an extremely short period of time, in the range of 0.1–0.2 second.[9] Explosive Plyometrics describes the approach originally created by Verkhoshansky.[3] He experimented with many different exercises, but the depth jump

appeared to be the best for duplicating the forces in the landing and takeoff.

The second version of plyometrics, seen to a greater extent in the United States, involves any form of jump regardless of execution time.

Agility

Agility or **nimbleness** is an ability to change the body's position efficiently, and requires the integration of isolated movement skills using a combination of balance, coordination, speed, reflexes, strength and endurance. Agility is the ability to change the direction of the body in an efficient and effective manner and to achieve this requires a combination of

Balance – The ability to maintain equilibrium when stationary or moving (i.e. not to fall over) through the coordinated actions of our sensory functions (eyes, ears and the proprioceptive organs in our joints);
Static balance – The ability to retain the centre of mass above the base of support in a stationary position;

Dynamic balance – The ability to maintain balance with body movement;

Speed - The ability to move all or part of the body quickly;

Strength - The ability of a muscle or muscle group to overcome a resistance; and lastly,

Coordination – The ability to control the movement of the body in co-operation with the body's sensory functions (e.g., in catching a ball [ball, hand, and eye coordination]).

Flexibility or limberness refers to the anatomical range of movement in a joint or series of joints, and length in muscles that cross the joints to induce a bending movement or motion. Flexibility varies between individuals, particularly in terms of differences in muscle length of multi-joint muscles. Flexibility in some joints can be increased to a certain degree by exercise, with stretching a common exercise component to maintain or improve flexibility.

Methodology

For Present study experimental method was used, 40 students were selected as subjects for present study, selected Plyometric exercises were given as treatment for four weeks, shuttle run was used as criterion measure for agility and sit and reach test was used for flexibility. After collection of the data T test was used for data analysis.

Table No. 1

Table showing the mean of Pre Test and Post Test scores of players on the Basis of 't' ratio for shuttle-run Test to measure the Agility

Sr. No.	Test	Mean	M.D.	S.D.	S.E.	't' ratio
1.	Pre-Test	18.05	0.1	4.72	1.49	0.06
2.	Post Test	18.15		4.76		

*Significant at 0.05 level of confidence

Table No. 1 shows that the mean of Shuttle-run Test of college students for Pre-test and post test score are 18.05 and 18.15. Similarly an examination of table shows that there is a significant difference in the mean

Shuttle-run Test of Pre-test and post test score of college students as a result of post test as the obtained value of 't' (0.06) is less than the required 't' ratio value 2.09 at 0.05 level of confidence.

Table No. 2

Table showing the mean of Pre Test and Post Test scores of players on the Basis of 't' ratio for sit and reach tests to measure the Flexibility

Sr. No.	Test	Mean	M.D.	S.D.	S.E.	't' ratio
1.	Pre-Test	47.95	0.25	4.72	1.49	0.17
2.	Post Test	48.2		4.76		

*Significant at 0.05 level of confidence

Table No. 2 shows that the mean of Sit and Reach Tests of College student for Pre-test and post test score are 47.95 and 48.2. Similarly an examination of table shows that there is a significant difference in the mean Sit and Reach Tests of Pre-test and post test score of College student as a result of as the obtained value of 't' (0.17) is less than the required 't' ratio value 2.09 at 0.05 level of confidence.

Results

1. Pre-Test of agility test was found 18.05.
2. Post-Test of agility test was found 18.15.
3. Pre-Test of flexibility test was found 47.95.
4. Post-Test of flexibility test was found 48.2.

Conclusion

After the analysis of the data there was no significant difference found among both the groups respectively.

References

1. Kansal, Test and Measurement in sports and physical education, DVS

publication, Kalkaji, New Dehil p.No. 222

2. M.L. Kamlesh, UGC. NET Digest on paper III physical Education (Delhi, Chawla Offset, 2011) P.No. 552.
3. Michael G. Miller et.al. The effects of a 6-week plyometric traing program on agility, <http://www.jssm.org/vol5/n3/12/v5n3-12pdf.pdf>
4. Sanjay Kundra, Text book of physical Education (Delhi Evergreen Publications, 2010) P.No.1
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Plyometric_exercise
6. <https://en.wikipedia.org/wiki/Flexibility>

A Comparative Study of Fracture And Dislocation Injuries Among Football And Hockey Players.

Dr. Parveen kumar

Director of Physical Education and Sports N.M.D College, Gondia.

Corresponding Author- Dr. Parveen kumar

Email- Kumarparkin9@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7578184

Abstract

The purpose of the study was to find out and compare the sports Injuries in Football and Hockey Players of different college in R.T.M. Nagpur University, Nagpur. The study was delimited to 50 inter collegiate male players of different college of R.T.M. Nagpur University and their age group were 18 – 20 years. For collection of the data structured questionnaire was used the study was delimited to only Fracture and Dislocation injuries in this group. Data results shows Hockey players have greater chances of fracture injuries while Football players have greater chances of dislocation.

Introduction

There are various injuries occurred to the players during training or competition but it has been observed that fractures and dislocations are the more common injuries in

Hockey & Football players as concern to other sports due to more required Endurance & performing more strenuous activities in these sport.

Methodology

Table No. 3

Showing the Percentage difference of Fracture in Hockey and Football Player

Sr. No.	Player	Fracture	
		No. of injured Player	Percentage
1.	Hockey	3	12.00%
2.	Football	2	8.00%

From Table No. 3 it is clear that the Hockey player is suffering from Fracture – 12.00% and Football Player – 8.00%. Fracture injury of Hockey player is more than the Football players.

Graph No. 3

Showing the Percentage difference of Fracture in Hockey and Football Player

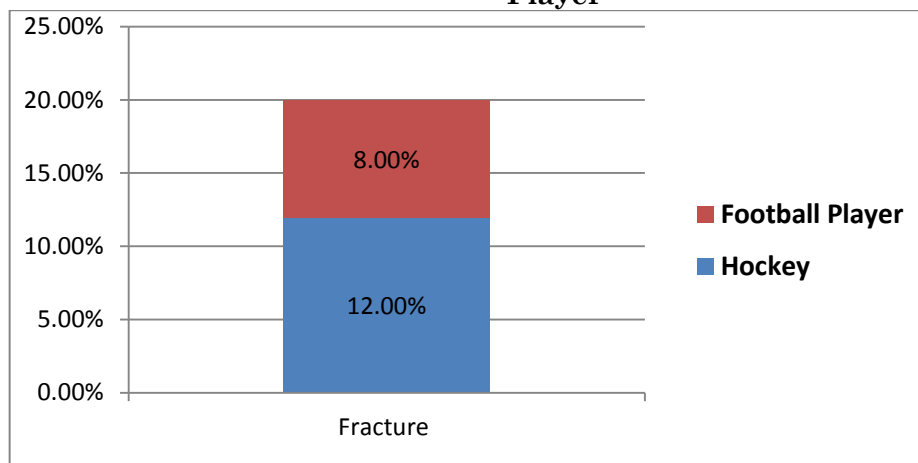

Table No. 4

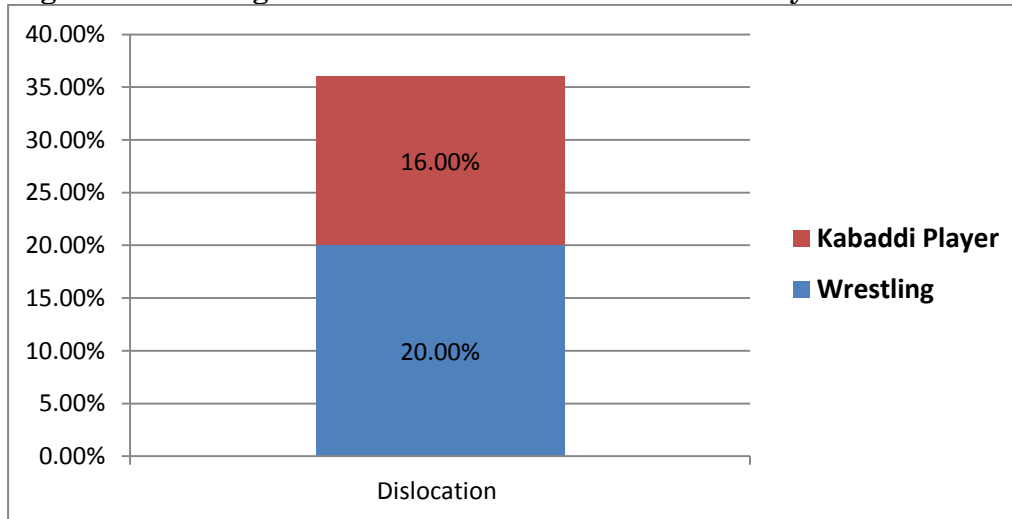
Showing the Percentage difference of Dislocation in Hockey and Football Player

Sr. No.	Player	Dislocation	
		No. of injured Player	Percentage
3.	Football	5	20.00%
4.	Hockey	4	16.00%

From Table No. 4 it is clear that the football player is suffering from Dislocation – 20.00% and Hockey player – 16.00% Dislocation injury of Wrestling player are more than the Football Players.

Graph No. 4

Showing the Percentage difference of Dislocation in Hockey and Football Player

Conclusion

Studies results shows that Hockey players are more prone to Fracture injuries in comparison with Football players at inter college level.

Study also reveals that Football players are more prone to Dislocation injuries in comparison with Football players.

References

1. Arthur C. Rettig* "Athletic Injuries of the Wrist and Hand" American Journal of Epidemiology Vol. 147, 2006 No. 6:
2. **Charu Spra**, "Human anatomy and physiology" Lokshya Publishers, Delhi, 2000 P.57.
3. **Ewa M Roos**," Joint Injury Causes Knee Osteoarthritis in Young Adults2005 { www.medscape.com}
4. **G.S. Sunderarajan** and **K. Venkateswaralu**, "Injury Incidence in selected competitive sports" sports medicine, Vol-5, No.1, 1976, P. 17.
5. **Gloria M. Beim**," Acromioclavicular Joint

Injuries, Journals of Athletic

Trainin v.35(3), Colorado 2000,

6. **L.M. Harsh**, "Number and Types of sports Injuries", Journal of American Medicine, No.199, 1976.

Study Of Socio-Economic Status Of Karateplayers

Dr. Sudhir sahare

Director of Physical Education N.P.W College, Lakhni

Corresponding Author- Dr. Sudhir sahare

DOI- 10.5281/zenodo.7578214

Abstract

Karate is the most popular among the martial arts in India. Various tournaments have been organized for these games from grass root levels to national levels. The participation, practice and perfection of the games have direct or indirect influence of socio-economic status. The study conducted in Bhandara district of Maharashtra state. Overall 100 Karate players of which 50 were female and 50 male players who have participated in inter School Karate tournaments have been surveyed by administering questionnaire data have been collected and analyzed with the help of frequency, percentage mean and t ratio. The obtained values of male and female Karate players were 5.32 and 4.96 respectively. The calculate t value is 3.92 which is significant at 0.05 level means that the difference was found out between male and female and Karate players in terms of their socio-economic status.

Key words : Socio-economic status, karate

Introduction:

Traditionally the game has been played throughout the state. The game are much known to the masses and well versed with the rules and regulations. The Karate game is referring in terms of speed, stamina, skills, techniques, strategies and physical fitness. There are many psychological factors like socio-economic status, attitude, motives, spectators, self concept, motivation, adjustment etc which influence the participation and performance of the players. The socio-economic status of an individual plays an important role in their achievement in every field of life. The socio-economic status of the group and the status of an individual in high group influence competitive and co-operative behaviour for different reasons and the different factors than those motivating people in the middle and upper economic group influencing the well being of the player. Considerable research has been conducted on the socio-economic status of sports persons, team sport versus individual sport. Men versus women players but very few research studies are available in published from socio-economic status of games like male and female Karate players. It has been recognized that socio-

economic factors play a vital role in an individual's performance in sports. Therefore, the present 'study of socio economic status of Karate players' has been selected.

Objective of the study

The objective of the study is to compare the socio-economic status of male and female Karate players.

Hypothesis of the study:

The male and female Karate players differ significantly in terms of their socio-economic status.

Methodology:

Selection of subject

Total 100 i.e., 50 male and 50 female Karate players who participated in inter School tournaments belongs to Bhandara district of Maharashtra had been selected.

Administration of the test

Socio-economic status scale by Bawazir (1984) was distributed to male and female Karate players. The scale seeks information about respondent's male and female Karate players. The respondents were requested to give appropriate information about their families, frequency, percentage, mean, standard deviation and t ratio as a statistical tools have been used.

Results

Table 1: Mean score, standard deviation and t ratio of socio-economic status of male and female Karate players.

Players	N	Mean score	Standard deviation	't' value
Male Karate	50	5.32	2.09	3.92*
Female Karate	50	4.96	3.94	

* Significant at 0.05 level

Table No.1 reveals the socio-economic status of male and female Karate players. The obtained mean values of male and female Karate players were 5.32 and 4.96 respectively. The calculated 't' value 3.92 which is significant at 0.05 means that the significant difference was found out between male and female Karate players.

Conclusion

There is significance difference in socio-economic status between male and female Karate players.

Recommendations

The similar studies can be carried out between different team, within the players of

same team and outside the teams of different status etc.

References

1. Bawajir, S.M. (1984). *Development and standardization of the socio-economic scale to measure the socio-economic status of farmers*. M.Sc. Thesis, M.K.V., Bhandara (M.S.).
2. Chepell, R. B. (2015). *The sociology of sports and physical education*. An introductory reader, New Delhi, Friend's publication.
3. Verma, L.D. and Kumar, S.B.K. (2011). *Psycholo socio factors. Affecting over reaction time*, Asian J. Phy. Edn. and Comp. Science in sports. 1(1): 226-228.

A Comparative Study Body Composition of Kabaddi Players.

Dr. Sunil Chaturvedi

Principal, Wainganga College of Physical Education

Corresponding Author- Dr. Sunil Chaturvedi

Email- Sunilpti.kumar@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7578230

Abstract

Purpose of the study was to find out comparison of body composition between Kabaddi players of Sakoli and Lakhani Taluka of Bhandara district. For this purpose 100 Kabaddi players from two Taluka of Bhandara District were selected by using purposive sampling method and age of the players were 18-24 years. Body composition was collected with the help of standardize test. The findings of the study show that there is no significant difference found between Kabaddi players of two Taluka of Bhandara District.

Key words: Body composition, Kabaddi

Introduction

Body Composition:

Percent body fat is the quantitative expression of adipose tissue in the body which is expressed in terms of gm/100 gm. of the body weight. In physical fitness, **body composition** is used to describe the percentages of fat, bone, water and muscle in human bodies. Because muscular tissue takes up less space in the body than fat tissue, body composition, as well as weight, determines leanness. Two people of the same gender and body weight may look completely different because they have a different body composition.

Methodology

For the present study researcher selected 100 Kabaddi players from two Talukas of Bhandara District. 50 players from each Taluka was selected using purposive sampling method. For data collection Body-composition namely (sub-scapular, Triceps, Biceps and Supra-iliac Muscles) was measured with standardizes method.

Body Composition (Skin fold Measurement):

The statistical analysis of Body-composition namely (sub- scapular, Triceps, Biceps and Supra-illiac Muscles of Kabaddi Players were done using 't' test.

Table - 6
Significance of Mean Difference of Mean of Body Composition of Kabaddi Players

Dimension of Self-concept	Taluka A		Taluka B		Mean Difference	Std. Error	't' ratio
	Mean	SD	Mean	SD			
A) Sub-Scapular	9.18	3.239197	8.05	2.41025	1.13	0.570994	1.979005
B) Triceps	6.234	2.9553	6.126	1.3736	0.198	0.4609	0.4296
C) Biceps	3.304	1.047875	3.302	0.551177	0.002	0.166191	0.012034
D) Supra - iliac	8.352	4.246	7.552	2.587063	0.8	0.7032	1.1377

*Significant of 0.05 level of confidence't' value required to be significant at 0.05 level of confidence with 98 degree of freedom was 1.98.

Results

- 1) Mean value of Taluka Sakoli Kabaddi players of Sub-Scapular was found 9.18.
- 2) Mean value of Taluka Sakoli Kabaddi players of Triceps was found 6.234.
- 3) Mean value of Taluka Sakoli Kabaddi players of Biceps was found 3.304.
- 4) Mean value of Taluka Sakoli Kabaddi players of Supra – iliac was found 8.352.
- 5) Mean value of Taluka Lakhani Kabaddi players of Sub-Scapular was found 8.05.
- 6) Mean value of Taluka Lakhani Kabaddi players of Triceps was found 6.126.
- 7) Mean value of Taluka Lakhani Kabaddi players of Biceps was found 3.302.
- 8) Mean value of Taluka Lakhani Kabaddi players of Supra – iliac was found 7.552.

Discussion Of Finding:

The findings of the study show that there is an insignificant difference between Lakhani and Sakoli Kabaddi Players, in Body Composition (Sub-scapular; Triceps; Biceps; and Supra-iliac muscles.)

References

1. Cozens, F. W. Measurement of General Athletic Abilities in Col Men (Engine : University of Oregon Publication of Physical Education Series, 1929).
2. Freeman, William H. **Physical Education and Sport in A changing Society** (Delhi : Surjeet Publication, 1982).
3. Gangadharan, "Comparison of Selected Anthropometric Measurement and Body Composition of Players in Different Sports", (Unpublished Master's Thesis, Jiwaji University, 1982.)
4. Kane, John "Personality Profiles of Physical Education Students Compared with Others", Proceedings of First International Congress of Sport Physiology, 1965, p. 772 - 775 cited by Singer, Myths and Truths in Sports Psychology.
5. Matveyev, Fundamentals of Sports Training.
6. Yee, Min S. et., **The Sports Book** (New York : Holt, Rinehart and Winston, 1975).
7. Johnson, Granville B, "A Study of Relationship that Exists Between Physical Fitness as Measured and the General Intelligence of the College Students", **Research Quarterly** 13 (March 1972)

Effect of Selected Yogic Asanas On Flexibility Of College Women Students

Dr. Amit Tembhurne¹ Dr. Bharti Kale²

¹Director of Physical Education, M B Patel College Sakoli

²Assistant Professor, NSSM, Nagpur

Corresponding Author- Dr. Amit Tembhurne

DOI- 10.5281/zenodo.7578242

Abstract

The purpose of the study was to study the Effect of selected yogic asanas on flexibility of college women students. For the study thirty subjects in the age of 23 years were selected and divided into two groups. Experimental group (N = 15) performed dance aerobics for six days per week for a duration of six weeks and control group (N = 15) was not participated in dance aerobics. Flexibility was measured with the help of sit and reach test. The result of the study showed that the yogic asanas significantly improved the flexibility of experimental group.

Key words: yogic asanas, flexibility, sit and reach test.

Introduction

Yoga is the study, the way, the means, and the ultimate goal, and its fundamental ideas include the fusion of opposites, the impact of the outside world on the body, the desire for and search for liberation in various forms, the union of one's individual consciousness with the Universal consciousness, and the pursuit of realising and achieving one's true self.

Yoga is a science that addresses a person's physical, mental, emotional, psychic, and spiritual well-being. When this amount of imbalance is present, the organs, muscles, and nerves no longer work in unison but rather in opposition to one another. Therefore, the goal of yoga is to perfectly coordinate all of the physical activities so that they serve the benefit of the entire body. One of India's wonderful contributions to humanity is yoga. Its practise of a set of exercises known as asanas, which keep the body healthy and fit, helps build up a reservoir of physical health, making it one of its valuable attributes.

According to yoga, physical activity is necessary for the quick removal of toxins, for maintaining healthy blood circulation, and for keeping all internal processes in check. Yoga is a science that is founded on experimentation and observation.

Statement of the problem

The present study was undertaken to know the effect of selected yogic asanas on flexibility of college women students.

Purpose of the study

The purpose of the study was to find out the effect of selected yogic asanas on flexibility of college women students.

Objectives

To study the effect of selected yogic asanas on flexibility of college women students.

Hypothesis

It was hypothesized that yogic asanas significantly improve the flexibility of college women students.

Delimitations

1. Study was delimited to 30 college women students.
2. Study was delimited to women students only.
3. The subjects for the present study were randomly selected.
4. The subjects were divided into two groups: experimental group (N = 15) and control group (N = 15)

Limitations

Limitations of the study the present study was limited to the following aspect

1. Dietary habits of the subjects were not under control of the researcher.
2. Daily activities of the subject were not under control of researcher.
3. No restrictions where impose upon the other physical activities of the participants.

Methodology

For the presence study thirty subjects were selected with the help of simple random sampling method at the age of 23 years. The randomly selected subject was divided into two groups experimental group (N = 15) and control group (N = 15). The independent variable in the present research was yogic asanas and dependent variable was flexibility. Flexibility was measured with the help of sit and reach test. The experiment group participated in yogic asanas for five days per week for a duration of six weeks. The first ten minutes were given to loosening exercises and last ten minutes for cool down

and twenty-five minutes for yogic asanas. For the study research scholar was selected prone position asanas, supine position asanas and sitting position asanas and standing position asanas. Data was collected from before and after the treatment.

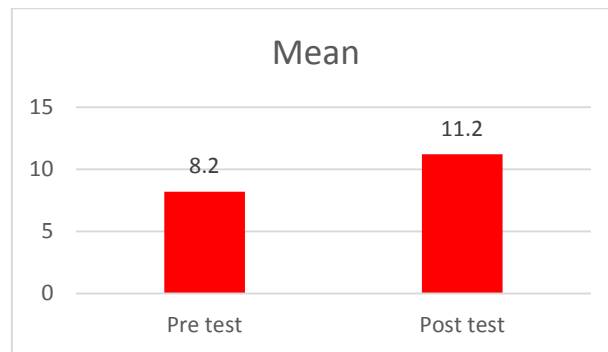
Analysis of data

Analysis of data and interpretation of the result was done by using the mean and standard deviation. Comparative analysis was done by using 't' ratio. The level of significance was kept at 0.05 levels. It was hypothesized that there were significant changes in the flexibility of college women students if they do regular yogic asanas.

Table 1. Showing the pre-test and post test score of flexibility of the Experimental Group.

Experimental Group	N	Mean	SD	MD	't' ratio	Table value of 't' ratio
Pre test	15	8.2	0.79	3	20.12	2.26
Post test	15	11.2	0.78			

Significant at level 0.05

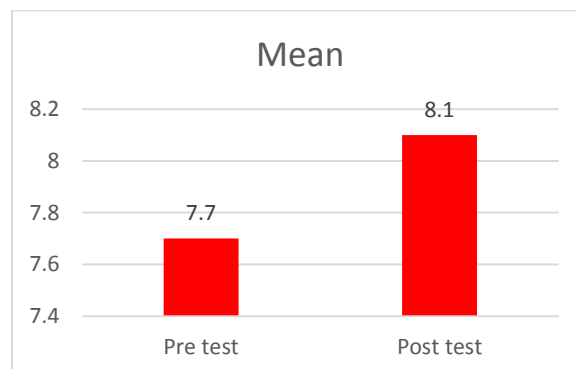

Graph No. 1. Bar graph showing the pre-test and post-test means of experimental group of flexibility.

Table 2. Showing the pre-test and post-test score of flexibility of the control group.

Control Group	N	Mean	SD	MD	't' ratio	Table value of 't' ratio
Pre test	15	7.7	0.94	0.4	1.8	2.26
Post test	15	8.1	0.74			

Significant at level 0.05

Graph No. 2. Bar graph showing the pre-test and post-test means of control group of flexibility.

Discussion of findings

1. The initial mean value of flexibility was measured with the help of Sit and Reach Test of experimental group of pre test was 8.2. The final mean value of

flexibility of experimental group of post test was 11.2. Thus, the resultant mean difference of pre test and post test were 3. Experimental group was found statistically significant. The value of 't'

ratio was 20.12 this value was significant at 0.05 level because the value of 't' ratio was greater than 2.26.

2. The initial mean value of flexibility was measured with the help of Sit and Reach Test of Control group of pre test was 7.7. The final mean value of flexibility of Control group of post test was 8.1. Thus, the resultant mean difference of pre test and post test were 0.4. Control group was not found statistically significant. The value of 't' ratio was 1.8 this value was not significant at 0.05 level because the value of 't' ratio was smaller than 2.26.

Conclusions

It was concluded that the current study shows that when used for a total of six weeks, five times per week, yogic asanas had a positive impact on flexibility of college women. It was proved that yogic asanas was improve flexibility of college women. The study shows that the statistically significant difference in the mean difference of flexibility

of experimental group and there was no statistical difference found in flexibility of control group the probable reason may due to no participation in yogic asanas.

References:

1. Barrow, Harold M., Principles of Physical Education, Lea and Fabiger, Philadelphia, 1983.
2. Jothimani A., Effect of Yoga on Selected Physiological Variables Among College Women Students, Journal of Xi'an Shiyu University, Natural Science Edition, Vol. 16, Issue 3, Pg. No. 45-50, 2020.
3. Kansal, Devinder K., Textbook of Applied Measurement, Evaluation and Sports Selection, Sports and Spiritual Science Publication, New Delhi, 1996.
4. Polsgrove J. et.al., Impact of 10-weeks of yoga practice on flexibility and balance of college athletes, International Journal of Yoga. Vol. 9, Issue 1, Pg. No. 27-34, 2016.
5. www.fitnessstrainingforlife.com

Facilities provided to women in sports as compared to that of men

Dr. Savita Bhoyar

College: Late Vasantrya Naik College of Physical Education, New Nandanwan, Nagpur

Corresponding Author- Dr. Savita Bhoyar

DOI- 10.5281/zenodo.7578256

Abstract:

The 2020 Tokyo Olympics was once again an event which showed Indian women helming the world of sports in India. From Lovlina Borghain to PV Sindhu, from Aditi Ashok to Meerabai Chanu, all these women through their sheer hardwork cemented their names in the hearts of all the Indians. From Mithali Raj ruling the 22 yards over decades, to Sania Mirza enjoying the tennis court. All these women had brought laurels to the country. But has the situation been the same all those years after Independence? The Indian society had put multiple restrictions on a girl - from wearing t-shirts and shorts to playing under the sun, acts considered groom-repellents - there has been a gradual change in the attitude towards women taking up sports. In a country with a majority of the population still adamant about the well laid out “duties of a woman”, doing or being anything that falls outside its definition is considered a rebellious act. Despite these odds, women athletes have blazed a trail.

A well laid out physical infrastructure for women in the field of Sports can go a long way in eliminating such conservative mindset still existing among the masses.

Among the many necessities, some of the important ones that ought to be provided to women as soon as possible are changing rooms, adequate washrooms, gym class, female instructors and female volunteers.

The Covid pandemic had worsened the situation among female athletes, job losses in the families had compelled them to search for alternative means of livelihood, putting to rest their aspirations in sports.

In such cases, it is important to reach as close to them as possible. This gap can be reduced via well equipped sports stadiums, indoor stadiums, well trained coaches as well as creches for mother athletes. Although participation levels of women in sports have been considered historically low, the times

are changing. All this has become possible because of the efforts put by the authorities in charge.

The picture of the then sports minister Mr. Rajyavardhan Singh Rathore serving refreshments to our athletes is a point in case, this only goes to show that, if along with physical requirements mental support too is provided, performance could be boosted.

From a small town of Manipur and being the mother of 3 kids, Mary Kom won the world boxing championship 5 times along with a bronze in the 2012 London Olympics. That shows the potential Indian women have if they decide on a certain thing.

It is a proven fact that, the girls who start sports early in their lives have fewer health problems in their lives, develop great mental strength and can land better jobs. They are also more likely to be leaders in their careers. Events like 'Khelo India' is a platform

to engage in this field at a very early age. The medals won at the olympics, the championship at a cricket ground or the grand slams at the tennis court, all these lift a nation's spirits. The United Nations (SDGs), signed by 193 countries, include 17 goals, one of which is ensuring achieving gender equality and empowering all women and girls globally (Goal 5). Won't this be a better way to systematically ensure targets meeting funding requirements for girls in Sports? Goal 17 is creating partnerships with global businesses to help with supporting and financing of these goals. Such initiatives are transformative in the lives of women. Few more initiatives like, sports curriculum in schools, mandatory sports days' in schools, identification of talent at the grass root level, sports quota, rural and genetic talent spotting should be encouraged.

A lot has been done to uplift the sports regime in the country and a lot still needs to be done, so that we could perform better, in the global events. For starters, a healthy and well oiled sports ecosystem from the top to the grass root, encouragement of native talents and providing decent sports infrastructure are the boxes to be ticked in the short run.

References :

- (1)Google
- (2) IOA website

Agro-Tourism A New Way Of Farmers Economic Development In Maharashtra

Dr. Hemant Verma

Director of Physical Education, JES College, Jalna, Maharashtra

Corresponding Author- Dr. Hemant Verma

Email- vermahj@gmail.com

DOI- [10.5281/zenodo.7589079](https://doi.org/10.5281/zenodo.7589079)

Abstract

The present paper has described the growing business in agricultural tourism in Maharashtra India. The term agro-tourism is accepted now as a growing business models accompanied by corporate support. In the state of Maharashtra, the large population is a rural residents. The rural parts are limited to Agricultural affairs. Maharashtra Farming is a diversifying nature. The all year all types' of weather, seasons and soil variations makes the state rich in farming crops and fruits as well as herbs. As the state is also rich in tourism. The cultural rich tradition of the state has a wide scope in agro tourism business.

Keywords: tourism, agriculture, farming, adventure sports, culture.

Introduction

Tourism is now well recognized as an engine of growth in the various economies in the world. Several countries have transformed their economies by developing their tourism potential. Tourism has great capacity to generate large-scale employment and additional income sources to the skilled and unskilled workers. Today the concept of traditional tourism has been changed. Some new areas of the tourism have been emerged like Agro-Tourism. Promotion of tourism would bring many direct and indirect benefits to the people.

Agro-tourism is a way of sustainable tourist development and multi-activity in rural areas through which the visitor has the opportunity to get aware with agricultural areas, agricultural occupations, local products, traditional food and the daily life of the rural people, as well as the cultural elements and traditions. Moreover, this activity brings visitors closer to nature and rural activities in which they can participate, be entertained and feel the pleasure of touring in the state of Maharashtra.

The agro-tourism policy in state

The Maharashtra Cabinet on has cleared an agro-tourism policy aimed at reviving the tourism sector and providing support to the rural economy. In a meeting held on the eve of the monsoon session of the State

Legislature, the Cabinet cleared the policy which the government said would be an added income to farmers and also an enjoyable experience to tourists. "The Cabinet passed the agro-tourism policy of Maharashtra. This will invigorate the rural sector and agricultural practitioners with a steady source of an alternative income and an alternative employment through tourism like farm stays. Local cuisine and cultural aspects can be enjoyed by visitors. Many countries around the world have such enabling policies to assist tourists with homestays in the farms and orchards, Maharashtra has taken the lead to in this regard in India.

This policy will be an enabler for those looking to travel, enjoy the rustic outdoors, spend time on farms, and indulge in eco-friendly tourism, organic local flavors, and seasonal fruit picking business. Rural development through agro-tourism, ensuring market to agricultural produce, encouraging agriculture-related businesses, providing employment to young women from rural areas, organizing exhibitions of folk art and traditions, and providing an experience of pollution-free and nature-friendly atmosphere are few of the objectives of the agro-tourism policy.

Loans and tax benefits

Individual farmers, agriculture cooperative societies, agriculture research centers, agriculture universities, or farmer companies can set up agro-tourism centers. The Tourism Department will certify these centers after which they can be eligible for loans and other tax benefits. A Maharashtra agro-tourism and rural tourism development committee will also be formed to promote agro-tourism.

Agro- Tourism in State an in-sight

Agro-Tourism is helpful to the both farmers and urban peoples. It has provided an additional income source to the farmers and employment opportunity to the family members and rural youth. But, there are some problems in the process of the development of such centers. Hence, the government and other related authorities should try to support these activities in Maharashtra for the rural development and increase income level of the farmers. The farmers should also try to establish their co-operative society for the development of agro-tourism centers. The agro-tourism may become a cash crop for the farmers in Maharashtra and also an instrument of the rural employment generation.

Agriculture is the most important occupation in Maharashtra. The state is a leader in the development and promotion of agro tourism in the country. By understanding the village traditions, village culture, customs, and emerging oneself in the village-art and artefacts one can get an enhanced experience of the rural area life.

Drive a bullock cart or tractor, fly a kite, wear traditional clothes, enjoy folk song, and dance, includes accommodation and Restaurant facilities that allow tourist to visit the farm for a vacation.

Learning and getting experience

There is also an Educational Centre where experienced staff will provide information about crops or animals. It helps to experience the rural countryside filled with the smell of fields and sounds. The child would love to watch and observe and experience this unique and rare species around them at a place where Agro farming or Agro tourism developed.

At present there are 328 Agro tourism centers spread across 30 district of Maharashtra namely Konkan, Baramati, Satara, Pune, Nashik, Nagpur, Kolhapur district.

Baramati agro tourism center in Pune district has some of the most successful Agro

tourism center in the field of fruit farming and tractor or bullock cart rides, indoor and outdoor games, rural sports, sugar industry tourism, and jiggery making.

Solitary agro in Kolhapur District

The Tourist Centre is famous for its Cane, Cashew and Mango plantations and there are various activities like tractor ride, bullock cart ride, and jungle safari for the tourist to get various experiences.

Agro tourism Centre fruit and vegetable and cash farm in Nasik district has activities like Bullock cart and tractor rides, play area facility etc. It is close to the Trimbakeshwar Temple and also has a Wine Yard and sugar industry. The district is famous for Grapes and Pomegranate fruit.

Bullock cart ride, original off Rider bullock cart ride is a very famous ride in our all tourist spots in rural areas. It is the best way to explore the village Lifestyle with your family.

Tractor Safari

Tractor Safari is once-in-a-lifetime tractor tour that is perfect adventure for families and nature lovers travel through the iconic Mother Nature and get an up close look at these various bird species.

Hurda party

Hurda is the beans of Jwar grains is roasted on coal or in bush flame, which gives it a mouth-watering test this fresher roasted hurda is then ready to eat with and delicious variety of chutneys.

Fair camping and party away from the fast-paced Hustle and bustle of the city. The Campsite is the best escape that one can get from the routine life they can come to have fun with the family people in fair camping and party side. Now we can see that in some places of Maharashtra especially in Konkan there are many Agro tourism Centre especially design for a trip to "Mini Konkan" and this is for entertainment, natural air, organic fruits, and many more things and beautiful sight seen also.

Organic fruits testing have various type of cultivation in terms of fruits and ripen fruits good taste fresh fruits directly from the site and it is completely organically grown so nutritional fruits are Centre of attraction to every visitor.

Various species of animals and birds are also a Centre of attraction. In Agro tourism Centre they can have an ecosystem which provides species of birds and animals more than three digits.

Traditionally yummy, healthy and authentic food in the form of purity is the main attraction for visitors. The real authentic made homemade food with the traditional way of recipes and techniques and variety of spices the tasty attraction among the tourist.

Packages

Some important packages of Agro tourism also provide a very good one day package as well as holiday package and sometime hour's package also.

In the packages of such the minimum charges are less than 300 to 500 rupees and in the charges include breakfast, rain dance, swimming, boating, indoor and outdoor games lunch and various species of birds and animal swing and slides. Tug of War funny games and multi-purpose lawn for gathering group activities, evening snacks, tea, coffee, and many more just like entertainment. Apart of these, a ride packing flying Fox zipline, rope wall climbing, horse riding farm, fish farming, water buffalo ride, dairy farm, cycle ride, swimming, paddlewheel boating, nursery visit, campfire, archery and air rifle shooting, bird watching, Star gazing, waterfall tour, Kabaddi, foot massage, cow milking, horse carriage, emu farm tour, honeybee, rabbit house, Art Gallery and traditional shopping are the Centre of attraction of every Agro tourism Centre. If someone wants to visit and stay up to 20 minutes they can have package also. They can choose minimum 20 minutes of stay in the centric area and the greenery and experience the pure breath in this campus around them. They can charge only 50 rupees per head.

Senior citizens and physically challenged person also can get discount in Agro tourism packages. The facilities of mud house and cottages and row houses are available for tourist as well as classic pond house, premium pond house, dormitories are also center of attraction in Agriculture area tourists and researchers.

Conclusion

Agro tourism attracts the people to understand the philosophy of agricultural activities of day by day routine of farmer and their families, Lifestyle, work nature, as well as to get a deep inside about what actually they eat in their daily meal. Agro tourism is also very helpful to give a support financially to the farmer or a group of farmer that they can enhance their inner capabilities through it.

References:

1. Tourism Policy of Maharashtra -2016
2. Final Report on 20 Year Perspective Plan for Development of Sustainable Tourism in Maharashtra 2003
3. Kumbhar, Vijay. (2013). Agro-Tourism: A Cash Crop for Farmers in Maharashtra (India).
4. <https://www.thehindu.com/news/national/other-states/maharashtra-introduces-agro-tourism-policy/article32538399.ece>

क्रीडा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी- एक दृष्टी

डॉ. प्रा. वसंत निनावे

सहा. प्राध्यापक शारीरिक शिक्षण न. प. शिवाजी महाविद्यालय मोवाड, जि नागपूर

Corresponding Author- डॉ. प्रा. वसंत निनावे

DOI- 10.5281/zenodo.7589097

सारांश:

खेळ हा भारतीय संस्कृतीचा महत्वाचा भाग आहे. आपल्या भारत देशात प्राचीन काळापासून अनेक प्रकारचे खेळ खेळले जात आहेत. भारताशिवाय जगातील इतर देशांमध्येही खेळाला खूप महत्त्व आहे. कबड्डी, क्रिकेट, व्हॉलीबॉल, हॉकी किंवा इतर कोणताही खेळ असो, भारतीय लोकांचा खेळाकडे सुरुवातीपासूनच कल आहे. भारतात जवळपास सर्व प्रकारचे खेळ खेळले जातात. खेळ आता फक्त खेळ राहिले नाहीत. क्रीडा व खेळ हा एक मोठा उद्योग आणि व्यवसाय बनला आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये क्रीडा व खेळ या क्षेत्रामध्ये खूप वाढ झाली आहे आणि त्यात बरेच वैविध्यही आले आहे. खेळाविषयी सर्वसामान्यांच्या वाढत्या आवडीमुळे त्याचे यशस्वी आयोजन करण्यात आल्याने निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे विविध प्रकारच्या तज्ज्ञांची गरज निर्माण झाली आहे. त्यामुळे केवळ खेळाडू बनूनच नाही तर इतर मार्गांनीही खेळाशी जोडले जाऊ शकते. सध्या क्रीडा क्षेत्रात करिअरचे अनेक पर्याय आहेत. प्रस्तुत शोधपत्रात क्रीडा क्षेत्रातील रोजगाराच्या विविध संधी यावर चिंतन करण्यात आलेले आहे.

सूचक-शब्द : क्रीडा , खेळ, रोजगार, खेळो इंडिया

प्रस्तावना :

खेळ ही एक चांगली शारीरिक क्रिया आहे जी तणाव आणि चिंतापासून आराम देते. हे खेळाडूंना चांगले भविष्य आणि व्यावसायिक जीवनाचे क्षेत्र प्रदान करते. त्यात खेळाडूंना त्यांचे नाव, प्रसिद्धी आणि पैसा देण्याची क्षमता आहे. म्हणून, आपण असे म्हणू शकतो की, एखादी व्यक्ती वैयक्तिक फायद्यासाठी तसेच व्यावसायिक फायद्यासाठी खेळू शकते. दोन्ही प्रकारे, ते आपल्या शरीर, मन आणि आत्म्याला फायदेशीर ठरते. काही लोक त्यांच्या शरीर आणि मनाच्या कल्याणासाठी, आनंदासाठी नियमितपणे खेळतात, परंतु काही लोक त्यांच्या जीवनात मौल्यवान दर्जा मिळविण्यासाठी खेळतात. वैयक्तिक आणि व्यावसायिक जीवनात त्यांच्या मूल्याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. पहिले ऑलिम्पिक खेळ १८९६ मध्ये अथेन्समध्ये आयोजित करण्यात आले होते, जे आता नियमितपणे दर चार वर्षांनी वेगवेगळ्या देशांमध्ये आयोजित केले जातात. यामध्ये इनडोअर आणि आउटडोअर अशा दोन्ही खेळांचा समावेश आहे, ज्यामध्ये विविध देशांतील खेळाडू सहभागी होतात. काही मैदानी खेळ म्हणजे फुटबॉल, हॉकी, व्हॉलीबॉल, बेसबॉल, क्रिकेट, टेनिस, खो-खो, कबड्डी इत्यादी, ज्यांना खेळण्यासाठी मैदानाची आवश्यकता असते. इनडोअर गेम्स म्हणजे कॅरम, पत्ते खेळणे, बुद्धिबळ, टेबलटेनिस, कोडी, इत्यादी, जे कोणत्याही मैदानाशिवाय घरात खेळता येतात. बॅडमिंटन आणि टेबल टेनिससारखे काही खेळ इनडोअर आणि आउटडोअर दोन्ही प्रकारचे असतात. असे मानले जाते की खेळ आणि शक्ती एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. हे खरे आहे की, खेळात भाग घेणार्यांवर व्यक्तीमध्ये सामान्य व्यक्तीपेक्षा (जे व्यायाम करत नाही) अधिक ताकदवान असतो. खेळाची आवड असणारी व्यक्ती कोणत्याही राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील खेळात भाग घेऊन उत्तम शारीरिक शक्ती विकसित करू शकते

आणि आपले भविष्य उज्वल करू शकते. खेळामुळे रोगप्रतिकारक शक्ती मजबूत करणे, शारीरिक समन्वय राखणे, शरीराची ताकद वाढवणे आणि मानसिक शक्ती सुधारण्यास मदत होते. आपण खेळत असलेल्या कोणत्याही खेळाची आवड असल्यास, आपण व्यवसायात स्वतःसाठी एक स्थान तयार करू शकता. तुम्ही औषध, विपणन, प्रशासन, व्यवस्थापन आणि पत्रकारिता यांसारख्या क्षेत्रात काम करू शकता. आजच्या जगात, अधिकाधिक मुले लहानपणापासूनच खेळ सहभाग घेत आहेत. भविष्यात आपल्या देशाला अभिमान वाटवा आणि ऑलिम्पिक किंवा जागतिक स्पर्धेचे जेतेपद पटकावण्याचे या सर्वांचे स्वप्न आहे. आज अनेक महत्वाच्या खेळाडूंनीही खेळ लोकप्रिय करण्यात योगदान दिले आहे. या क्षेत्रात महिला आणि पुरुष दोघांसाठी दरवाजे खुले आहेत. विराट कोहली, महेंद्रसिंग धोनी, सचिन तेंडुलकर, सानिया मिर्जा, सायना नेहवाल, अभिनव बिंद्रा अशा अनेक दिग्गज खेळाडूंनी तरुणाईला खेळाकडे आकर्षित केले आहे.

भारतातील क्रीडा कारकीर्दीची व्याप्ती:

ते दिवस गेले जेव्हा भारतात खेळ हा मुख्य प्रवाहातील करिअरचा पर्याय मानला जात नव्हता. पालक याबद्दल खूप घाबरले होते आणि मुलांना या क्षेत्रात येण्याची इच्छा असताना ते प्रोत्साहन देत नव्हते. पण काळाबरोबर सर्व काही बदलते आणि पालकांची मानसिकताही बदलते. गेल्या दशकात भारतात क्रीडा संबंधित करिअरमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. भारतातील क्रिकेट व्यतिरिक्त इतर खेळांमध्ये स्वारस्य आणि इंडियन सुपर लीग आणि प्रो कबड्डी लीग यांसारख्या स्पर्धांच्या यशामुळे गोष्टी उज्वल दिसत आहेत. नुकत्याच झालेल्या आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धेत क्रीडा क्षेत्रातील लोकांच्या यशाने क्रीडा करिअरवर लक्ष सर्वांचे केंद्रित केले आहे. खेळामुळे तुमचे शरीर शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त राहण्यास आणि तुमचे मन

वांगले ठेवण्यास मदत होते. जर तुम्ही खेळाला करिअर म्हणून निवडले तर त्यातून खूप प्रसिद्धी मिळते आणि पैसाही. खेळातील करिअर हे खेळ खेळण्याइतकेच रोमांचक असते. तुम्ही फुटबॉल प्रशिक्षक होऊ शकता आणि तुमच्या संघाला विजय मिळवून देण्यात महत्वाची भूमिका बजावू शकता, किंवा तरुण खेळाडूंना तंदुरुस्त आणि सक्रिय ठेवण्यासाठी तुम्ही फिटनेस प्रशिक्षक म्हणून काम करू शकता, तुम्ही शाळेत क्रीडा शिक्षक म्हणूनही काम करू शकता. तुम्ही एखाद्या खेळात सामील होऊ शकता आणि त्यात प्रभुत्व मिळवू शकता, तुम्ही देशासाठी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर खेळू शकता, तुम्ही स्वतःचे नाव कमवू शकता. इतकं नाही तर क्रीडा पत्रकारितेत सहभागी होऊन तुम्ही नाव आणि पैसाही कमवू शकता. एखाद्या वांगल्या मीडिया इन्स्टिट्यूटमध्ये जाऊन तुम्ही त्यात काम करू शकता.

क्रीडा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी:

आज कॉमनवेल्थ गेम्स असो वा इंडियन प्रीमियर लीग, खेळाचे कोणतेही फॉर्मॅट असो, खेळ आता फक्त एक खेळ राहिलेला नाही, तर ते कमाईचे प्रमुख साधन बनले आहेत. त्यात मोठी बाजारपेठ जोडली गेली आहे, ज्यामध्ये नोकरीच्या अनेक संधी आहेत. खेळ आता करिअरला अनेक नवे रंग देत आहे. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होणार्या विविध सामने आणि स्पर्धांमुळे खेळ, खेळाडू आणि त्याच्याशी निगडित लोकांसमोर पैसा, ग्लॅमर आणि पद हे सारेच असते. क्रिकेटशी संबंधित इंडियन प्रीमियर लीग असो की राष्ट्रकुल क्रीडा स्पर्धा असो, संपूर्ण वातावरण खेळीमेळीचे झाले आहे. या खेळांमुळे आज विविध प्रकारचे करिअर आणि नोकऱ्या उदयास येत आहेत. काहीजण क्षेत्रात उतरून ते साध्य करत आहेत, तर काही जण मैदानाबाहेर राहून, इव्हेंटमध्ये सहभागी होऊन करिअरला नवे आयाम देत आहेत. भारतात क्रीडा क्षेत्रातील विविध रोजगाराच्या संधी खालील प्रमाणे आहेत.

अॅथलेटिक्स प्रशिक्षक:

आजच्या स्पर्धात्मक युगात प्रत्येक पालकाला आपल्या मुलाला इंजिनियर किंवा डॉक्टर बनवायचे असते. जेणेकरून त्याचे भविष्य सुरक्षित होईल. बरं, प्रत्येक पालकाला हेच हवं असतं, पण या सगळ्या पर्यायांशिवाय, जर तुम्हाला तुमचं भविष्य क्रीडा क्षेत्रात घडवायचं असेल, तर खेळाशिवाय बरंच काही आहे जे तुम्ही खेळात करू शकता. जर तुम्हाला खेळ आणि आरोग्य सेवा आवडत असतील, तर अॅथलेटिक प्रशिक्षक एक उत्तम करिअर पर्याय म्हणून उभे राहतात. अॅथलेटिक्स प्रशिक्षक हे आरोग्यसेवा व्यावसायिक आहेत जे वैद्यकीय सेवा प्रदान करण्यासाठी क्रीडा औषध संघासोबत काम करतात. तुम्ही व्यावसायिक अॅथलीट किंवा हायस्कूल फुटबॉल संघासोबत काम करत असाल, अॅथलेटिक ट्रेनर म्हणून, अॅथलेटिक ट्रेनरची मूलभूत भूमिका सारखीच असते. खेळाडूंना झालेल्या दुखापतींना प्रतिबंध करणे आणि त्यावर उपचार करणे. अॅथलेटिक प्रशिक्षक अनावश्यक वैद्यकीय उपचार आणि सामान्य दैनंदिन जीवनात व्यत्यय टाळण्यास मदत करतात, जर तुम्ही जखमी असाल, तर तुम्हाला आरोग्यसेवा पुरवणे हे अॅथलेटिक्स प्रशिक्षकचे काम आहे. तुम्हाला खेळासाठी तंदुरुस्त कसे ठेवायचे हे अॅथलेटिक्स प्रशिक्षक करतो.

क्रीडा पत्रकार:

बऱ्याच लोकांना असे वाटते की खेळात करिअर करण्यासाठी, तुम्हाला अॅथलीट बनणे किंवा एखाद्या खेळात वांगली कामगिरी करणे आवश्यक आहे. खेळाचे जग खूप मोठे असताना त्यात अनेक प्रकारच्या नोकऱ्या आणि क्षेत्रे आहेत, ज्यासाठी तुम्हाला क्रीडापटू असण्याची गरज नाही. या क्षेत्रात तुम्ही इतर करिअर पर्यायांमध्येही करिअर करू शकता. जर तुम्हाला खेळाची आवड असेल आणि तुम्हाला लेखनाची आवड असेल आणि तुम्हाला खेळाच्या बाबतच्या विश्लेषण करायला आवडत असेल तर तुम्ही क्रीडा पत्रकारिता म्हणून तुमच्या करिअरला नवी दिशा देऊ शकता. नावाप्रमाणेच हे स्पोर्ट्स रिपोर्टिंगचे करिअर आहे. प्रसारमाध्यमे म्हणजे टेलिव्हिजन, रेडिओ, मासिके आणि इंटरनेट प्रत्येकाच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनले आहेत. क्रीडा चाहते या माध्यमांचा वापर बातऱ्यांच्या अपडेट्ससाठी करतात.

क्रीडा व्यवस्थापक:

क्रीडा व्यवस्थापन, क्रीडासाहित्य तयार करणे, खेळाडूंना प्रशिक्षण देणे, त्यांच्या खाण्यापिण्याची व आरोग्याची काळजी घेणे, खेळासाठी बाजारतून पैसे आणि जाहिराती उभारणे, हेही क्रीडा कारकिर्दीचे खास भाग आहेत आणि ते कमाईचे नवनवीन मार्ग दाखवत आहेत. स्पोर्ट्स मॅनेजमेंटमधील करिअरसाठी कम्युनिकेशन कौशल्ये महत्वाची आहेत, तसेच खेळ, फिटनेस आणि इतरांच्या फिटनेस उद्दिष्टांमध्ये स्वारस्य आहे आणि स्पोर्ट्स मॅनेजर होण्यासाठी व्यावसायिक समज आवश्यक आहे. ही नोकरी सेवा देणारी मानली जाते आणि बऱ्याचदा कृतज्ञ मानली जाते, तरीही, विविध सुविधांमध्ये खेळल्या जाणार्या खेळाचा हा एक आवश्यक भाग आहे.

क्रीडा अधिकारी :

पंच किंवा रेफरी म्हणून तुम्हाला क्रीडा क्षेत्रात करिअर करायचे आहे का? जर होय तर,

- तुमची दृष्टी वांगली आहे का?
- तुम्हाला खेळात रस आहे का?
- तुमचे संवाद कौशल्य वांगले आहे का?
- नियमांचा अभ्यास करून त्यानुसार निर्णय घेण्यात तुम्हाला आनंद आहे का?
- तुम्ही वांगले निरीक्षक आहात का?

वरील सर्व प्रश्नांची उत्तरे होय असल्यास, पंच म्हणून वांगले करिअर बनवण्यापासून तुम्हाला रोखू शकत नाही. भारतात टॅलेंटची कमतरता नाही आणि जर आपण संधीबद्दल बोललो तर अशी अनेक क्षेत्रे आहेत ज्यात तुम्ही कठोर परिश्रम आणि समर्पणाने लवकरच मोठे स्थान मिळवू शकता. अशा स्थितीत खेळात भविष्य घडवण्याबाबत बोलायचे झाले तर युवा प्रतिभांसाठी क्रीडा क्षेत्रात करिअरच्या पर्यायांची कमतरता नाही. एक खेळाडू म्हणून तुमची कारकीर्द संपल्यानंतर तुम्ही करिअर करू शकत नसाल तरीही तुम्ही सामनाधिकारी आणि पंच म्हणून खेळात सामील होऊ शकता.

क्रीडा छायाचित्रकार:

एक छायाचित्रकार त्याच्या एका छायाचित्राद्वारे हजारो शब्द सांगतो. फोटोग्राफी ही अनेक शब्दांच्या बरोबरीची कला आहे. असं म्हणतात की एखादं चित्र जर योग्य रीतीने

मांडलं तर हजार शब्दांची किंमत असते. म्हणजेच, एकटा फोटो बरेच काही सांगू शकतो. कालांतराने फोटोग्राफीमध्ये नवीन क्षेत्रे जोडली जात आहेत. यामध्ये फॅशन फोटोग्राफी, ट्रॅव्हल फोटोग्राफी, फूड फोटोग्राफी, स्पोर्ट्स फोटोग्राफी, व्हेइकल फोटोग्राफी, इव्हेंट फोटोग्राफी, आर्किटेक्चर फोटोग्राफी, वाइल्डलाइफ फोटोग्राफी, न्यूज फोटोग्राफी इत्यादी प्रमुख आहेत. स्पोर्ट्स फोटोग्राफी हे फोटोग्राफीच्या विविध क्षेत्रांपैकी एक आहे, जे केवळ खेळ आणि खेळाडूंची संबंधित गोष्टी कॅमेऱ्यात कॅप्चर करते. स्पोर्ट्स फोटोग्राफरला कोणत्याही एका खेळाची केवळ बास्काईने माहिती नसते, तर तो ज्या खेळाचे छायाचित्र घेत आहे ते ठिकाण आणि खेळाची व्याख्या करत आहे की नाही हे पाहण्याची जबाबदारीही त्याच्यावर असते. स्पोर्ट्स फोटोग्राफरसाठी वेळ हा महत्त्वाचा असतो कारण त्याला एकाच वेळी अनेक फोटो काढावे लागतात. खेळाच्या प्रत्येक क्षणाचे चित्र बरेच काही सांगून जाते. क्रीडा छायाचित्रकार क्रीडा स्पर्धादरम्यान छायाचित्रे घेतात. स्पोर्ट्स फोटोग्राफर फ्रीलांसर म्हणून काम करू शकतात आणि त्यांचे काम मासिके आणि वर्तमानपत्रांना विकू शकतात. क्रीडा छायाचित्रकारांना कृतीच्या उत्तम-गुणवत्तेच्या प्रतिमा फोकस करण्यासाठी आणि कॅप्चर करण्यासाठी त्यांचे कॅमेरे द्रुतपणे हलविण्यात आणि समायोजित करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे. ते मैदानी कार्यक्रमांमध्ये नैसर्गिक प्रकाशासाठी आणि स्टेडियम, रिंगण आणि जिममध्ये कृत्रिम प्रकाशासाठी समायोजित करतात.

क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ

जर तुम्हाला खेळ आणि व्यायामाची आवड असेल आणि तुम्हाला योग्य सल्ला द्यायला आवडत असेल तर क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ उत्तम करिअर करू शकतात. क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ खेळाडूंना मैदानावर किंवा मैदानाबाहेर नेहमी मानसिकदृष्ट्या तंदुरुस्त ठेवतात. एक क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ म्हणून, तुम्ही नवशिक्यांपासून ते उत्तम व्यावसायिकांपर्यंत सर्व स्तरांवर संघ आणि व्यक्तीसोबत काम कराल. क्रीडा मानसशास्त्रज्ञांचे भविष्य उज्वळ आहे आणि ते व्यावसायिक क्रीडा प्रॅक्टाइझ, जिम, महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि उत्तम माध्यमिक शाळांमध्ये नोकऱ्या शोधू शकतात. काही क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ खाजगी दवाखाने उभारतात. यशस्वी क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ अनेकदा संघांना प्रेरित करण्यासाठी वेगवेगळ्या शहरांमध्ये प्रवास करतात.

खेलो इंडिया कार्यक्रम:

खेलो इंडिया हा केवळ एक कार्यक्रम नाही, तर भारतातील लोकांसाठी क्रीडा हे रोजगाराचे प्राधान्य क्षेत्र बनवण्याची मोहीम आहे. खेलो इंडिया स्कूल गेम्समधील उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्यांना आंतरराष्ट्रीय खेळांमध्ये उत्तम स्तरावर भारताचे संभाव्य खेळाडू म्हणून विकसित केले जाईल. पण, सर्वात आकर्षक गोष्ट म्हणजे क्रीडा क्षेत्रात अनेक प्रकारच्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या. पंतप्रधानांनी आपल्या भाषणात म्हटल्याप्रमाणे, खेळाच्या मैदानावर, मैदानाबाहेर आणि देशातील एक अल्पाहून अधिक लोकांच्या हृदयात आणि मनात, क्रीडा जगतात प्रत्येकासाठी अमर्याद रोजगाराच्या संधी उपलब्ध असतील. या संदर्भात सर्वात चांगली गोष्ट म्हणजे भूतकाळाच्या विपरीत, यावेळी खेळाचा प्रचार केवळ कागदावर दिसत नाही, तर लोक घराबाहेर पडून देशाने सुरु केलेल्या

क्रीडा वॅगनला स्पष्टपणे पाठिंबा देत आहेत. देशातील क्रीडा चळवळीला सर्व स्तरातील लोक पाठिंबा देत आहेत. खेळाशी संबंधित व्यवसायांमध्ये चांगल्या करिअरसाठी, जवळजवळ समान गुण आणि क्षमता आवश्यक आहेत, जे एक चांगला खेळाडू बनण्यासाठी आवश्यक आहेत. एखाद्या व्यक्तीमध्ये क्रीडा क्षेत्रात नोकरीसाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत गुणांमध्ये शारीरिक तंदुरुस्ती, खिलाडूवृत्ती आणि मानसिक क्षमता यांचा समावेश होतो.

समारोप:

एक काळ असा होता जेव्हा मुलांना सांगितले जायचे की तुम्ही लिहिता वाचता तर नवाब व्हाल, खेळाल तर वाईट व्हाल. पण आज परिस्थिती बदलली आहे. आज खेळातील वाढती स्पर्धा आणि चमकदार कारकीर्द पाहता असे म्हणतात की, अभ्यास केलास तर नवाब व्हाल, पण खेळलास तर अद्वितीय व्हाल. खेळाच्या वाढत्या लोकप्रियतेमुळेच आज त्यात करिअरचे अनेक पर्याय खुले झाले आहेत. खेळ म्हणजे केवळ क्रिकेट नव्हे तर फुटबॉल, हॉकी, टेनिस या खेळांकडे आरोग्य सेवा वाढवणे ज्यामध्ये प्रशिक्षक इत्यादी येतात. जर तुमच्यात क्रीडा क्षेत्रात मोठे करण्याची आकांक्षा असेल, तुमच्या हृदयात कोणत्याही खेळाचे वेड आणि तळमळ असेल, तर क्रीडा क्षेत्रातील एक अद्भुत कारकीर्द तुमची वाट पाहत आहे. क्रीडा क्षेत्रात करिअर केल्याने तुम्हाला डेस्क जॉबमध्ये अडकून राहण्यापासून मुक्ती मिळतेच पण तुमच्या इच्छेने गगनाला भिडण्याची संधीही मिळते. खेळांमध्ये, तुम्ही केवळ खेळाडू म्हणून करिअर करू शकत नाही, तर तुम्ही इतर क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होऊन करिअरचे पर्यायही शोधू शकता.

संदर्भ-सूची

1. Macpherson, Courts, Loy. The Social Significance of Sports, Human Kinetics Book Champaign, Illinois 1989, 219.
2. Coacklay JJ. Gender relations (Cha.9). Sport and Society (4th Ed.)St. Louis: Times Mirror/Mosby 1990.
3. Connell RW. Gender. Cambridge: Polity 2002.
3. Fagot BI. Teacher ans. Peer reaction to boys and girls play styles. Sex Roles 1984;11(7/8):691-702.
4. Gahlot RS. Khel Samjshater avam samajik sanrchana. Ling tatha khel, Sports publication 2010.
5. <https://lawpath.com.au/blog/what-is-sports-law>.
6. <https://www.sportscareerfinder.com/members/facilitiesoverview/event-coordinator/>.
7. <https://www.healthline.com/health/what-is-aromatherapy>.

भारतातील क्रीडा क्षेत्रातील महिला खेळाडूंच्या योगदानाचे अध्ययन

डॉ. भुषन तू. फुडे

शारिरीक शिक्षण विभाग, मनोहरभाई पटेल कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
सालेकसा, जि. गोंदिया

Corresponding Author- डॉ. भुषन तू. फुडे

DOI- 10.5281/zenodo.7589118

सारांश:

महिला केवळ कुटुंबाचाच नव्हे तर संपूर्ण समाजाचा कणा आहे. समाजाच्या सक्षमीकरणामध्ये मोठी भूमिका बजावणारे ते महान कर्तृत्ववान आहेत. केवळ भारतातच नाही तर जगभरात महिलांना कमी लेखले जाते आणि त्यांच्या क्षमता पुरुषांच्या तुलनेत कमी केल्या जातात तरीही त्या पुरुषांना मागे टाकण्याचा मार्ग शोधतात. भारतातील क्रीडा क्षेत्रातील अनेक महिलांनी भेदभाव, सामाजिक वंचितता आणि सांस्कृतिक पक्षपातीपणापासून मुक्त होण्यासाठी स्वतःसाठी एक आशादायक कारकीर्द प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. महिला खेळाडूंनी केवळ एक आई होण्याशिवाय इतर अनेक भूमिका संपादन करून समाजात एक आदरणीय स्थान व्यापले आहे. त्यांचे कठोर परिश्रम आणि स्वतःला सिद्ध करण्याची आवड यामुळे त्यांना आदर मिळण्यात मदत झाली आहे आणि शेवटी त्यांचे कौतुक केले जाते. लोकांच्या मानसिकतेत क्रांती झाली आहे आणि त्यांनी स्त्रियांना प्रशंसनीय प्राणी मानण्यास सुरुवात केली आहे जी उर्वरित जगाला सर्वोत्तम बनण्यासाठी प्रेरणा देते. कदाचित, स्त्रियांची अभूतपूर्व वाढ त्यांच्या समर्पण आणि इच्छांचा एक उल्लेखनीय परिणाम आहे. क्रीडा हे एक क्षेत्र आहे जे क्रीडा क्षेत्रातील महिलांसह जगभरातील प्रत्येक व्यक्तीला एकत्र करते. अनेक अभूतपूर्व महिला खेळाडू आहेत ज्यांचे कौतुक केले जाते आणि त्यांनी तरुण पिढीला पुढे पाऊल टाकण्यासाठी आणि त्यांची स्वप्ने जगण्यासाठी प्रेरित केले आहे. प्रस्तुत संशोधन पत्रात भारतातील क्रीडा क्षेत्रातील महिला खेळाडूंच्या योगदानाचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द: महिला खेळाडू, क्रीडा क्षेत्र, भेदभाव, सामाजिक वंचितता, सक्षमीकरण

परिचय:

जेव्हा महिलांसाठी खेळांचा विचार केला जातो तेव्हा त्यांच्यासाठी गोष्टी फारशा सोप्या नसतात आणि त्यांना पुरुषांपेक्षा वर येण्यासाठी त्रास सहन करावा लागतो. जरी पुरुष महिलांच्या तुलनेत अधिक प्रसिद्ध आहेत आणि त्यांना जास्त पगार मिळतो तरीही महिला खेळाडू त्यांच्या समर्पण आणि कठोर परिश्रमाद्वारे सर्व आव्हानांमधून मार्ग शोधतात. महिलांनी संघर्ष केला आहे आणि सध्या विविध क्रीडा मंचांवर त्यांच्या उत्कृष्ट कामगिरीचे श्रेय दिले जात आहे. सानिया मिर्झा, मेरी कोम, मिताली राज, पीव्ही सिंधू, सायना नेहवाल, राणी रामफळ आणि इतरांसारख्या अनेक खेळाडूंनी विविध क्रीडा क्षेत्रात आपल्या शानदार विजयाने देशाचे नाव अभिमान वर नेले आहे. केवळ पुरुषांपुरते मर्यादित असलेले क्रीडा क्षेत्र त्यांनी ओलांडले आहे. महिला खेळाडूंची संख्या सतत वाढत आहे आणि त्या तितक्याच अतुलनीय आणि अपराजित आहेत, उदाहरणार्थ, केवळ क्रीडाच नव्हे तर जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांपेक्षा अधिक सक्षम होत आहेत.

महिलांच्या खेळांचा इतिहास घश्या शतकातील असू शकतो कारण घश्या शतकाच्या अखेरीस घोडेस्वारी, तिरंदाजी, स्कीइंग, टेनिस, गोल्फ आणि स्केटिंग इत्यादी खेळ खेळण्यात उच्चवर्गीय महिला सक्रियपणे सहभागी होत्या.

१९०० मध्ये ऑलिम्पिकच्या दुसऱ्या खेळाडरम्यान महिलांनी प्रथमच आधुनिक ऑलिंपिक खेळांमध्ये भाग घेतला. पहिल्या आधुनिक ऑलिंपिक खेळांमध्ये तसेच प्राचीन ऑलिंपिक खेळांमध्ये केवळ पुरुष नागरिकांना भाग घेण्याची परवानगी होती. शिवाय, स्त्रिया फक्त अशाच क्रीडा स्पर्धांमध्ये भाग घेऊ शकत होते ज्यांना "स्त्री खेळ" म्हणून ओळखले जाते असे किंवा ज्यांना महिला क्रीडा स्पर्धा म्हणून ओळखले जाते. ऑलिंपिक खेळ पुरुषांनी चालवले आणि वर्चस्व ठेवले ज्यांनी स्त्रियांना असुरक्षित प्राणी मानले आणि सर्व खेळांसाठी योग्य त्या योग्य नाही असे मानले. दुसऱ्या ऑलिंपिकमध्ये देशांतील खेळाडूंपैकी केवळ घस्य महिलांनी भाग घेतला होता. खेळ ही एक सार्वत्रिकपणे सामायिक केलेली मानवी संस्कृती आहे ज्याने काळानुसार लोकांची मानसिकता आणि त्यांची जीवनशैली बदलली आहे. महिलांच्या खेळाच्या उत्क्रांतीची ही केवळ सुरुवात होती.

आज ही पुरुष आणि महिलांना पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधा आणि संधी देखील भिन्न आहेत. स्त्री-पुरुष समानता ही भारतीय समाजाच्या प्रमुख चिंतेपैकी एक आहे. स्त्रियांना लैंगिकतेच्या परिणामांना सामोरे जावे लागते आणि जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये त्यांना न्याय दिला जात नाही. क्रीडा उद्योगात महिला खेळाडूंच्या संख्येत वाढ झाली आहे. क्रीडा क्षेत्रातील

महिलांना भेडसावणारे पहिले आणि प्रमुख आव्हान म्हणजे त्यांच्या वेतनश्रेणीत घसरण करणे कारण महिला खेळाडूंना पुरुष खेळाडूंच्या तुलनेत कमी किंवा निम्मे वेतन दिले जाते. पुरुष आणि महिलांच्या उत्पन्नात मोठी तफावत आहे आणि बक्षीस रकमेच्या बाबतीतही असेच आहे. दोन्ही स्पर्धक तितकेच प्रतिभावान असूनही त्यांना वेगळे वागवले जाते. या व्यतिरिक्त, पुरुषांच्या तुलनेत महिला खेळाडू कमी आहेत. महिलांना मैदानावर आणि मैदानाबाहेरही कमोडिफाइड केले जाते. त्यांच्याकडे क्षमता आणि प्रतिभेचे घटक म्हणून पाहिले जात नाही. आजही महिला खेळाडूंचे स्थिर उत्पन्न अंधकारमय दिसते आणि नोकरीच्या सुरक्षिततेची अनिश्चितता आहे. या सर्व आव्हानांना न जुमानता भारतीय महिला खेळाडू जीवनात उत्कृष्टता मिळवण्यासाठी झटत आहेत आणि इतिहास घडवत आहेत.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधपत्र दुय्यम समंकावर आधारित आहे.

संशोधनाचे उद्देश:

१) भारतातील क्रीडा क्षेत्रातील महिला खेळाडूंच्या योगदानाचे अध्ययन करणे.

२) भारतातील क्रीडा क्षेत्रातील महिला खेळाडूंच्या वास्तविक स्थितीचे अध्ययन करणे.

भारतातील क्रीडा क्षेत्रातील महिला खेळाडूंचे योगदान:

क्रीडा जग हे पुरेसे विशाल आहे आणि काही कारणामुळे ते फक्त पुरुषांनाच जास्त आकर्षित करत आहे, परंतु अलीकडच्या काळात युगातील बदलामुळे महिला पुढे आल्या आहेत आणि त्यांनी पुरुषांप्रमाणेच करिष्मा आणि तग धरण्याची क्षमता दाखवली आहे. हे महिला सक्षमीकरण किंवा समानतेशी संबंधित नाही, ती फक्त आणि फक्त ती गोष्ट आहे जी एखाद्या व्यक्तीच्या अस्तित्वाच्या क्षमतेचे प्रदर्शन करते. क्रीडा उद्योग हे मैदानी खेळापासून ते पत्रकारितेपर्यंतचे एक मोठे प्रशासन आहे. हा उद्योग अजेंड्यावर चालत नाही तो क्षमता, आवड आणि समर्पण यावर चालतो. खेळातील पुरुषांच्या योगदानाबद्दल सर्वांनाच माहिती आहे पण महिलांच्या कामगिरीबद्दल फारशी चर्चा होत नाही. भारतीय क्रीडा उद्योग १९०० पर्यंत केवळ पुरुषांपुरता मर्यादित होता, परंतु आता अशा अनेक महिला व्यक्ती आहेत ज्या एखाद्याला करिअर म्हणून खेळ निवडण्याची इच्छा बाळगण्यास मदत करतात किंवा प्रेरित करतात. यापैकी बऱ्याच महिला खेळाडूंना आता परिचयाची गरज नाही कारण ते त्यांच्या संबंधित गेममध्ये इतके अभूतपूर्व आहेत की त्यांच्यामुळे लोकांना आता हा खेळ माहित आहे. क्रीडा क्षेत्रातील महिलांनी अनेक प्रकारे लोकांची मानसिकता बदलण्यास मदत केली आहे. कर्णम मल्लेश्वरी, गीता फोगट, पी.व्ही.सिंधू, मेरी कोम, साक्षी मलिक, सायना नेहवाल, सानिया मिर्झा, दीपिका पल्लीकल, मिताली राज, दीपिका कुमारी, के कांशा सिंग, तान्या सचदेवा, छंदा गायन, शर्मिला निकोलेट, कुंजरानी देवी अशी काही नावे आहेत.

अनेक महिला क्रीडापटू आहेत जे क्रीडा क्षेत्रातील बदल लक्षात घेण्यास मदत करतात.

कर्णम मल्लेश्वरी (वेटलिफ्टर) ही ऑलिम्पिक (२०००) मध्ये पदक जिंकणारी पहिली महिला आहे, तिला राजीव गांधी खेल रत्न (१९९५) आणि पद्मश्री पुरस्कार (१९९९) ने सन्मानित करण्यात आले आहे. गीता फोगट (फ्रीस्टाईल कुस्तीपटू) ही राष्ट्रकुल खेळांमध्ये (ह्यज्यज) सुवर्णपदक मिळवणारी पहिली भारतीय कुस्तीपटू आणि ऑलिम्पिक खेळांसाठी पात्र ठरणारी पहिली महिला कुस्तीपटू आहे. तिनेच भारतीय कुस्तीला एका वेगळ्या उंचीवर नेले आहे आणि हे क्षेत्र पुरुषांप्रमाणेच तिचेही आहे हे स्पष्ट केले आहे. मेरी कोम (बॉक्सर) ज्याला मॅग्नफिसेंट मेरी या टोपणनावाने ओळखले जाते, ती ६ वेळा जागतिक हौशी बॉक्सिंग चॅम्पियन बनणारी एकमेव महिला आहे आणि ७ जागतिक चॅम्पियनशिपपैकी प्रत्येक स्पर्धेत पदक जिंकणारी एकमेव महिला आहे. पीव्ही सिंधू (व्यावसायिक बॅडमिंटनपटू) ऑलिम्पिकमध्ये रौप्यपदक जिंकणारी ती पहिली भारतीय महिला आहे. तिला पद्मश्री (२०१५) ने देखील सन्मानित करण्यात आले आहे आणि महिला एकेरीतील टॉप ५ शटलर्समध्ये ती आहे.

भारतीय क्रिकेटला लगेच एमएस धोनी, विराट कोहली जे. बुमराह आणि अनेक पुरुष खेळाडूंनी जोडले जाते परंतु क्रिकेटपटूंमध्ये मिताली राजचे नाव देखील चमकते आहे. ती भारतीय क्रिकेट संघाची कप्तानी आणि एकदिवसीय क्रिकेट संघाची कर्णधार आहे आणि ती सर्वोत्कृष्ट फलंदाज म्हणून ओळखली जाते आणि २०० मध्ये २००० धावा करणारी ती पहिली भारतीय खेळाडू आहे. ती एक अशी व्यक्ती आहे जी अनेक तरुण हृदयांना खेळाचा पाठपुरावा करण्यास प्रेरित करते. सायना नेहवाल बॅडमिंटन ही जगातील बॅडमिंटन मध्ये नंबर १ खेळाडू आहे जिने २४ आंतरराष्ट्रीय विजेतेपदे जिंकली आहेत आणि हे भारतातील बॅडमिंटनच्या वाढत्या लोकप्रियतेचे एक कारण आहे. बुला चौधरी (राष्ट्रीय महिला जलतरण चॅम्पियन), तिच्या लांब अंतराच्या पोहण्याच्या पराक्रमासाठी प्रसिद्ध आहे. ती २०१५ मध्ये सात समुद्र पार करणारी पहिली महिला बनली आणि तिला अर्जुन आणि पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे. दीपिका कुमारी (तिरंदाजी) तिचा आत्मविश्वास आणि सरळपणा तिच्या बाणांमध्येही दिसून येतो. ति तिरंदाजीमध्ये जागतिक क्रमवारीत ५ व्या स्थानावर पोहोचली आहे आणि त्याच षट मध्ये सुवर्णपदक जिंकले आहे आणि तिला थब्ब स्पोर्ट्सपर्सन ऑफ इयर २०१४ ने सन्मानित करण्यात आले आहे.

केवळ भारताचे प्रतिनिधित्व करणे ही जबाबदारी स्वीकारण्यासाठी किंवा गौरव मिळवण्यासाठी नव्हे तर अनेकांना क्रीडा जगताचा भाग होण्यासाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी हे काही लोक आहेत. ही सर्व नावे आपल्याला सांगतात की ती कुस्ती करू शकते, शूट करू शकते, धावू

शकते, स्पर्श करू शकते आणि काहीही करू शकते, कारण तिच्यासाठी आकाशाचीही मर्यादा नाही. १९०० पूर्वी भारतीय खेळ महिलांच्या खेळासाठी फारसे प्रसिद्ध नव्हते आणि १९०० नंतरच महिला खेळांचा समावेश करण्यात आला आणि या क्षेत्रात महिलांच्या अधिक सहभागाने जगाने समान लिंग दृष्टिकोन बाळगले आणि समजून घेण्याचे प्रयत्न केले. या महिलांनी अनेक खेळांमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व केले आहे आणि अनेक पदके आणि पुरस्कार जिंकले आहेत, ते पुरुषांपेक्षा चांगले आहेत हे सिद्ध करण्यासाठी नव्हे तर त्यांच्या स्वतःच्या देशाचे प्रतिनिधित्व करण्याची क्षमता त्यांच्यात आहे हे दाखवण्यासाठी त्या खेळल्या आहेत. आज महिलांच्या खेळातील सहभागामुळेच महिलांमध्ये अनेक खेळांबद्दल जाणून घेण्याची उत्सुकता निर्माण झाली आहे. सानिया मिर्झा – टेनिस, सायना नेहवाल – बॅडमिंटन, मेरी कोम – बॉक्सिंग इ. त्यांच्यामुळेच रूढीवादी समाजाला अन्यथा विचार करायला भाग पाडले आहे. ते ज्या उत्कटतेने, आत्मविश्वासाने, सामर्थ्याने आणि मोहकतेने आपले कौशल्य प्रदर्शित करतात त्याकडे दुर्लक्ष करणे योग्य नाही. त्यांच्या योगदानामुळेच भारतीय खेळ दिवसेंदिवस अधिक चांगले होत आहेत. स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान आणि पुरेशी संधी देणे ही काळाची गरज आहे.

अधिक तरुण तरुणींना त्यांची स्वप्ने पूर्ण करण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यासाठी या महिला व्यक्तींमुळेच देशात अनेक महिला स्पोर्ट्स क्लबची स्थापना झाली आहे. नेताजी सुभाष नॅशनल इन्स्टिट्यूटमुळेच ऑलिम्पिक, कॉमनवेल्थ गेम्स, आशियाई कप चॅम्पियनशिपमध्ये प्रत्येक खेळासाठी पुरुष आणि महिला दोन्ही श्रेणींचा समावेश करण्यात आले आहे. पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे क्रीडा उद्योग हा केवळ खेळांपुरता मर्यादित नाही यात क्रीडा आयोजन समिती इत्यादींचाही समावेश होतो आणि जेव्हा आपण याबद्दल बोलतो तेव्हा एक नाव लक्षात येते ते म्हणजे नीता अंबानी यांचा. आंतरराष्ट्रीय ऑलिम्पिक समितीच्या सदस्या झालेल्या त्या पहिल्या महिला आहेत आणि ऑलिंपिक एज्युकेशन कमिशन, ऑलिंपिक आणि आशियाई खेळांसाठी खेळाडूंची निवड करण्यात मदत करणारी ही एक संघटना आहे. आणखी एक नाव म्हणजे सायना नेहवाल जी फ्लॉरबॉल च्या सदस्य आहेत आणि सुश्री सुनैना कुमारी भारतीय राष्ट्रकुल क्रीडा संघटनेच्या उपाध्यक्षा आहेत. आयोजक समित्यांमध्ये महिला उमेदवारांचा समावेश करण्यासाठी हा एक मोठा उपक्रम आणि एक पाऊल आहे कारण यामुळे समानतेची भावना निर्माण होण्यास मदत होते आणि इतर महिलांच्या सहभागास प्रोत्साहन मिळते.

क्रीडा क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग इतर क्षेत्रातील त्यांच्या योगदाना इतकाच मोलाचा आहे. भारत एक क्रीडा उत्साही देश असल्याने खेळातील महिला खेळाडूंना त्यांची प्रतिभा दाखवण्यासाठी योग्य व्यासपीठ उपलब्ध आहेत. त्यांनी लोकांची विचारसरणी आणि विश्वास बदलण्यास

मदत केली आहे आणि अनेक प्रतिभावान खेळाडूंच्या सहभागास प्रोत्साहन दिले आहे.

निष्कर्ष:

भारतातील क्रीडा क्षेत्रातील महिला खेळाडूंचे योगदान महत्वाचेच नाही तर प्रेरणादायी आहे. भारतीय खेळात सहस्राब्दीच्या सुरुवातीपासून जागतिक स्तरावर चमकणार्या महिला खेळाडूंच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. अनेक दशकांहून अधिक काळ, स्त्रियांनी वर्चस्ववादी संस्कृतीतून मार्ग काढला आहे. त्यांनी कधीही हार न मानल्याने आता ते शेवटी शिखरावर पोहोचले आहेत. भेदभाव आणि अपमानित होऊनही, महिलांनी त्यांच्या सातत्यपूर्ण चिकाटीने आणि स्वतःला सिद्ध करण्याच्या इच्छेने त्यांच्या जीवनात उत्कृष्ट कामगिरी केली आहे. खेळ खेळणार्या मुली आणि महिलांमध्ये आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान जास्त असतो आणि नैराश्य कमी असते. ज्या मुली आणि स्त्रिया खेळ खेळतात त्यांची शरीराची प्रतिमा अधिक सकारात्मक असते आणि त्या खेळ न खेळणाऱ्या मुली आणि स्त्रियांपेक्षा उच्च मनोवैज्ञानिक आरोग्य अनुभवतात. समर्पण आणि कठोर परिश्रमातून स्वप्ने उलगडली जाऊ शकतात. भारतीय महिलांनी क्रीडा उद्योगात सखोल उपस्थिती लावली आहे आणि त्यांचा संयम त्यांच्यासाठी फलदायी ठरला आहे.

संदर्भ:

1. Rachel Igotofsky, Women In Sport: Fifty Fearless Athletes Who Played to Win, Wren & Rook (2018)
2. Maria Luisa M. Guinto, Rosa Lopez De D'Amico, Maryam Koushkie Jahromi, Women and Sport in Asia (ICSSPE Perspectives), Routledge; 1 Edition (2023)
3. Karmanye Thadani, Shweta Sharma, Devaditya Chakravarti, LAP Lambert Academic Publishing (2012)
4. Erica Munkwitz, Women, Horse Sports and Liberation: Equestrianism and Britain from the 18th to the 20th Centuries (Routledge Research in Sports History), Routledge; 1 Edition (2023)
5. Gurkirandeep kaur, Contribution and growth of women in sports in India, <https://www.civilserviceindia.com/subject/Essay/contribution-and-growth-of-women-in-sports-in-india/11>
6. <https://maharashtratimes.com/sports/other-sports/sports-ministry-sends-9-names-for-padma-awards-all-women/articleshow/71090723.cms>
7. <https://www.dainikprabhat.com/women-raj-in-the-sports-field/>
8. <https://sportkhelo.co.in/10-famous-women-athletes/>

9. <https://www.talksmarathi.in/names-of-indian-women-players-in-marathi/>
10. <https://www.loksatta.com/lokprabha/women-in-sports-393898/>
11. <https://maharashtratimes.com/editorial/avivar-mata/women-in-sports/articleshow/46489108.cms>
12. <https://www.bbc.com/marathi/india-51780433>
13. <https://kesarimedia.in/best-female-players-in-india/>
14. <https://mr.vikaspedia.in/education/education-best-practices/90690292493093093e93794d91f94d93094092f-91594d93094092193e-91594d93794792494d93093e924940932-91593094d92494392494d93593593e928-92493e93091593e-93894d928947939932-93093e91c92a942924>
15. <https://mr.vikaspedia.in/education/education-best-practices/91694b-91694b91a940-93894193593094d92391592894d92f93e-93893e93093f91593e-91593e933947>
16. <https://www.lokmat.com/national/indian-womens-contribution-field-science/>
17. <https://www.studycircleonline.com/expert-speak/--/169>

क्रीडा मानसशास्त्राचे खेळाडूंच्या जीवनातील योगदान

मा. डॉ. आदित्य किशोर सारवे

क्रीडा संचालक, भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

Corresponding Author-मा. डॉ. आदित्य किशोर सारवे

Email- aadisar_11@yahoo.co.in

DOI- 10.5281/zenodo.7589143

गोषवारा

वर्षापूर्वी, जेव्हा बहुतेक प्रशिक्षक आणि समीक्षक असे विचार करायचे की, ज्या खेळाडूंकडे चांगले कौशल्य आणि तंत्र आहे त्याला यश मिळण्याची अधिक शक्यता असते. पण आताच्या पिढीला हे सहज समजले आहे की, ज्या खेळाडूंकडे मानसिक कणखरता अधिक चांगली असते त्याला यश मिळण्याची जास्त शक्यता असते. कारण अनेक संशोधनांती असे आढळून आले आहे की, केवळ तंत्र आणि कौशल्यच नाही तर त्याच्या यशाच्या प्रवासात त्याच्या प्रबळ मानसशास्त्रानेही महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. खेळाडूला कोणत्याही स्पर्धेसाठी शारीरिक आणि मानसिक दोन्ही दृष्ट्य तयार असावे लागते. त्यांना एक विशिष्ट मानसिकता जपली पाहिजे जी त्यांच्यासाठी संपूर्ण स्पर्धेदरम्यान फायदेशीर ठरेल. “सुदृढ शरीरात सुदृढ मन वसते.” कारण, शिकण्यासाठी आणि शिकलेली कौशल्ये आणि तंत्रे अंमलात आणण्यासाठी मानसशास्त्राने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. मनावर जास्त लक्ष केंद्रित करण्यास देखील हे मदत करते. ज्या खेळाडूंची हाडे फ्रॅक्चर झाली होती किंवा खेळताना त्याचे स्नायू फाटले होते ते फिजिओलॉजिस्ट आणि औषधांच्या मदतीने बरे होतील परंतु जर त्याचे मन फ्रॅक्चर झाले असेल किंवा गोंधळले असेल तर त्याचे स्वप्न साकार करणे कठीण होईल.

परीचय क्रीडा मानसशास्त्र म्हणजे

क्रीडा मानसशास्त्राचा उपयोग हा खेळाडू, प्रशिक्षक आणि व्यवस्थापक यांच्या प्रदर्शन वाढीकरीता प्रामुख्याने केला जातो. खेळाडू आणि त्यांच्यासोबत संबंधित असलेल्या म्हणजे प्रशिक्षक आणि व्यवस्थापक यांच्यातील तान-तनाव, चिंता, भिती, वैफल्य, कौशल्य यांचे परीस्थितीसोबत समायोजन करण्यासाठी तसेच क्षमता वाढीकरीता आणि वेगवान निर्णयक्षमतेला चालना देण्याकरीता या शास्त्राचा उपयोग होतो. सोप्या शब्दांमध्ये सांगायचे झाले तर मान्यता पावलेल्या मानसशास्त्राच्या उपयोगाने क्रीडा समस्यांचा उलघडा करणारे शास्त्र म्हणजे क्रीडा मानसशास्त्र आहे. या शास्त्राच्या आधारे मानसीक क्षमता आणि शारीरिक क्षमता म्हणजेच खेळाडूमधील परीपक्वता वाढविण्याकरीता प्रयत्न केला जातो. कारण असे म्हटल्या जाते की, पउचसम चतंबजपेमे तम दवज मॉमिबजपअम दक मॉमिबजपअम चतंबजपेमे तम दवज पउचसमण खेळाडूंच्या प्रदर्शनामध्ये परीपक्वता आणि उच्च स्तरीय निरंतरता आणण्याकरीता त्याच्यासमारे प्रत्येक वेळेला नविन नविन ध्येय आणि उद्दिष्टे ठेवली जातात. त्याला कठिण

परीस्थितीमध्ये टाकल्या जाते जेणेकरून त्याचा योग्यप्रकारे सराव होवून त्याची वाटचाल परीपुर्ण होण्याच्या दिशेने योग्य प्रकारे त्याला करता येईल. कोणत्याही खेळाडूवर आवश्यक प्रमाणामध्ये ताण असल्यास तो त्याच्याकरीता अत्यंत उपयोगी सिद्ध होवू शकतो मात्र जर हा ताण त्या खेळाडूवर आवश्यकतेपेक्षा जास्त प्रमाणामध्ये असेल तर तो त्याच्या करीता अभिशाप बनू शकतो. जास्त तानाने त्याच्यामध्ये वर्तनबदलासोबत व्यक्तिगत बदल घडू शकतो. अपेक्षेवर खर उतरण्याची त्याच्या भिती त्याच्या प्रदर्शनावर परीणाम करू शकतो. त्याचबरोबर त्याची पचनसंस्थेची गती हळु होवू शकतो त्याची झोपसुद्धा पुरेश्या प्रमाणामध्ये होणार नाही त्यामुळे या सर्वांचा परीणाम त्याच्या शरीरावर घडून येईल परीणामी या सर्वांचा परीणाम त्याच्या वैयक्तिक जीवनासोबतच त्याच्या प्रदर्शनावर होवून तो पुर्णपण त्याचे जवळील तंत्र आणि कौशल्याचे प्रदर्शन करू शकणार नाही. कोणत्याही खेळाडूला स्पर्धेमध्ये यशस्वी होण्याकरीता शारीरिक क्षमतांसोबतच मानसिक कणखरपणासुद्धा अत्यावश्यक असतो. क्रीडा मानसशास्त्रज्ञांच्या माध्यमातून खेळाडूंना प्रतिकूल

परीस्थितीमध्ये संयम राखून त्याच्या जवळ असलेले कौशल्याच्या आधारे यशस्वी होण्याकरीता त्याची तयारी केली जाते.

क्रीडा मानसशास्त्राचे कार्य

क्रीडा मानसशास्त्राच्या वापराने खेळाडू, प्रशिक्षक किंवा व्यवस्थापकाचा आत्मविश्वास वाढविता येतो. त्यांचा सतत भेडसविणाऱ्या समस्यांचे उलघडन होवून त्यांच्यातील धैर्य, चिकाटी, आत्मविश्वास बौद्धिक क्षमता आणि कौशल्य यांची वाढ करता येईल. सुरूवातीला जेव्हा हत्तीच्या पायामध्ये मजबूत साखळदंड बांधल्यावर तो सोडायचा प्रयत्न करित असतो मात्र त्याला यश आला नाही तर तो प्रयत्न करणे सोडून देतो आणि मग जेव्हा तो मानसिकरित्या हार मानतो तेव्हा मग साधी दोरी जरी असली तरी तो प्रयत्न करित नाही. त्याच्या मनामध्ये निराशा आली असल्यामुळे तो परीस्थितीसोबत लढणे सोडून देतो. अश्या परीस्थितीमध्ये क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ त्याला लढण्याकरीता प्रोत्साहित करतो. त्याच्यामध्ये असलेल्या कमतरता दूर करण्यासाठी तो विविध प्रकारे त्याच्यासोबत कार्य करित असतो. त्याच्या मनामध्ये दबून असलेल्या भावनांना मोकळी वाट दाखविण्याचा प्रयत्न करतो. त्याच्यामध्ये उत्साह भरण्याचा प्रयत्न करतो. खेळाडू घेत असलेल्या आहाराचा प्रभाव हा त्याच्या प्रकृती आणि स्वभावावर होत असतो त्यामुळे क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ त्याच्या आहारावर नियंत्रण ठेवून त्यांच्या प्रदर्शनचा स्तर वाढविण्याचा प्रयत्नामध्ये असतो. कारण हिंसक आणि आक्रमक खेळाडूचे यशस्वी होण्याचे प्रमाण कमी असते आणि महत्वाच्या प्रसंगी तर तो अधिक जास्त चुका करणे शक्य असते त्यामुळे त्याच्यावर नियंत्रण ठेवण्याकरीता क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ प्रयत्नशील असतो.

क्रीडा मानसशास्त्र आणि व्यक्तिमत्व प्रभाव

क्रीडा मानसशास्त्र हे क्रीडा आणि मानवी व्यक्तिमत्त्वावर फार मोठया प्रमाणामध्ये प्रभावित करित असतात. किंबहुना क्रीडा जिवनाच्या जडण घडणीमध्ये त्या खेळाडूच्या व्यक्तिमत्त्वाचा फार मोठया प्रमाणामध्ये प्रभाव राहतो असे म्हणणे अधिक प्रमाणामध्ये संयुक्तिक ठरेल. म्हणजेच शारीरिक विकास, मानसिक विकास, भावनिक विकास तसेच चारीत्रिक विकास यांच्यासोबत समयसुचकता, निर्णयक्षमता, परीस्थितीसोबत लढण्याची जिद्द, समायोजन क्षमतेचा विकास घडवून आणता येणे या शास्त्राच्या आधारे सहज शक्य आहे. या

शास्त्राच्या मदतीने खेळाडूंच्या कला, गुण, कौशल्य यांचा सदुपयोगाने त्यांच्यामधील आत्मविश्वासाची कमतरता दूर करता येते. त्यांच्यातील निर्णयक्षमतेचा विकास घडवून आणणे सहज शक्य आहे. त्यांच्यातील संयम आणि समयसुचकता यांच्यासोबत आवश्यक असलेली जीद्द वाढविण्याकरीतासुद्धा कार्य केले जाते. क्रीडा मानसशास्त्राच्या आधारे त्याच्या आत्मविश्वास वाढविता येतो. त्याला त्याच्या ध्येयापर्यंत पोहचविण्याकरीता मार्गदर्शन करता येते.

शारीरिक शिक्षण शिक्षकांसाठी क्रीडा मानसशास्त्राचे मुल्य

शारीरिक शिक्षकाचे क्रीडा मानसशास्त्राच्या अनुषंगाने, विद्यार्थी खेळाडूंचे इसिप्त ध्येय प्राप्त करण्याकरीता त्याला सतत प्रोत्साहित करित राहणे हे आहे. तसेच हे ध्येय प्राप्त करण्याकरीता मुलाच्या वर्तनाची रचना करणे आणि त्याला आकार देणे आणि शारीरिक आणि क्षेत्रीय क्रियाकलापांद्वारे त्याला चांगल्या जीवनासाठी तयार करण्यासाठी वर्तनाचे नवीन मार्ग शिकवणे हे शिक्षकाचे उद्दिष्ट आहे. वर्तनाची गुणवत्ता, आरोग्याची गुणवत्ता, मनाची आणि शरीराची उपयुक्तता हे व्यक्तीच्या सवयींवर अवलंबून असते. तसेच शारीरिक शिक्षक आणि क्रीडा मार्गदर्शकाद्वारे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या केन्द्रिय विकासामध्ये मदत करण्यासोबतच त्यांच्या शरीराची वाढीकरीता आणि मनाच्या प्रगतीकरीता सतत प्रयत्नशील राहण्याची गरज असते. क्रीडा मानसशास्त्राच्या माध्यमातून मेंदू आणि शरीराचा समन्वय वाढविणे सहजशक्य आहे. शारीरिक शिक्षक आणि क्रीडा मार्गदर्शकाद्वारे चोळाडूंना वाईट व्यसन आणि चुकीच्या सवयी यांच्यापासून परावृत्त करता येते. खेळाडूंच्या सर्वांगीण विकासामध्ये शारीरिक शिक्षक आणि क्रीडा मार्गदर्शक क्रीडा मानसशास्त्राच्या माध्यमातून मोठया प्रमाणामध्ये प्रभाव टाकता येतो.

निष्कर्ष

बहुतांशी संशोधकांना असे आढळून आले की, मनोवैज्ञानिक घटक विशेषतः तणाव आणि चिंता प्रत्येक खेळाडूमध्ये महत्वाची भूमिका बजावतात. हे घटक त्याच्या दुखापतींशी देखील संबंधित आहे. आजकाल, प्रत्येक संघाने आश्चर्यकारकपणे सकारात्मक परिणामांसह खेळाच्या दुखापतीचा धोका कमी करण्यासाठी विविध क्लपनेच्या माध्यमाद्वारे तसेच संघीक भावनेच्या विकास आणि एकरूपता आणण्याकरीता, कमीत कमी वेळेमध्ये परीपूर्ण

विश्रांतीकरीताची तत्रे आणि लक्षवेधक नियंत्रण हस्तक्षेप यासाठी प्रत्येक सत्राप्रमाणेच वेगवेगळे कार्य करित असतात. जेव्हा खेळाडूने त्याचे प्रशिक्षण सत्र पूर्ण केले, तेव्हा तो कूलिंग डाउन ड्रिलमध्ये जातो, प्रत्येक ऍथलीट स्नायूमधून लॅक्टिक ऍसीड काढून टाकणे किंवा इतर शक्तींची पुनर्प्राप्ती करण्याच्या उद्देशाने कूल डाउन रूटीनचे अनुसरण करतो. एक मानसिक पुनर्प्राप्ती म्हणजे क्रीडापटू शारीरिक हालचालीनंतर त्यांचा मेंदू कसा उबदार करतात. तयाचा मानसिक थकवा कश्याप्रकारे दूर करता येईल याचा अभ्यास करणे आहे. मनोवैज्ञानिक कौशल्ये भावनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी असतात आणि मानसिक आणि शारीरिक स्थिती यांच्यातील दुवा कधीही कमी लेखू नये. यशस्वी होण्यासाठी क्रीडापटू खरोखरच शारीरिक रचनेवर अवलंबून राहू शकत नाहीत. क्रीडा मानसशास्त्र हा दीर्घकालीन क्रीडा यशाचा एक आवश्यक घटक आहे. शारीरिक शिक्षण आणि खेळातील मानसशास्त्र हा केवळ महाविद्यालयांमध्ये

प्रशिक्षणाचा विषय नसून मैदानावरील प्रशिक्षक आणि क्रीडा व्यक्तींकडूनही त्याचा अभ्यास केला जातो. मनोवैज्ञानिक हस्तक्षेप, सामना करण्याच्या धोरणे आणि मानसिक कौशल्ये जसे की प्रतिमा, एकाग्रता आणि लक्ष केंद्रित करणे हे सर्व एक प्रकारचे व्यावहारिक कार्य आहे ज्यामध्ये सर्व खेळाडू आणि शिक्षक किंवा प्रशिक्षक आणि क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ खूप सहकार्य आणि निर्णायक भूमिका बजावतात.

संदर्भ ग्रंथ:

- 1- Sushil Chandra Gupta, Psychology applied to Physical Education by Pragati Publication, Meerut
- 2- Cox, R H: Sports Psychology: Concept and Application, U.S. of America WimC B communication
- 3- Keech, J.J., K.L., Hagger, M.S., and Hamilton, K. (2020). The association between stress mindset and physical and psychological wellbeing: Testing a stress beliefs model in police officers.

**A Comparative Study of Selected Health Related Physical Fitness
between National and State level Judo Players.**

Pankaj patil¹ Dr. Minakshi Pathak²

¹Ph.D Research Scholer ,

²Guide, SSSTMS Sehore (M.P)

Corresponding Author- Pankaj patil

Email- patilpankaj60@gmail.com

DOI- [10.5281/zenodo.7619679](https://doi.org/10.5281/zenodo.7619679)

Abstract :

Although it is generally agreed that Physical Fitness is an important part of the normal growth and development of a child. Fitness is constantly changing and is influenced by many factors. Health is an important input in any process of development. An unhealthy society cannot be a society of high achievers and cannot make a nation great. The objective of this comparative study is to find out the Health related Physical Fitness of school going girls children of different board to suggest means to improve health related physical fitness. The data is gathered from total 300 girls students randomly selected of Maharashtra State and C.B.S.C. board School where 150 students of urban region and 150 students from Wardha district as subjects of this study. The age group of students are ranged from 13 – 15 years will be collected from school records. Components of health-related physical fitness are identified as muscular strength, endurance, flexibility, cardio respiratory endurance and body composition. The AAHPER (1987) Health-Related Physical Fitness Test battery consisting of following four test items will be used to assess the Health-related physical fitness for girls. After data was collected suitable Statistical Procedure Mean and Standard Deviation will be calculated and the effect will be made with the help of 't' ratio. The level of significance for this study will be 0.05. Conclusion of this study is there was no significant difference has been found on one and half mile run between rural and urban girls ('t' value at .05 = 1.96 and .01= 2.57), Rural girls found more abdominal strength as compared to urban girls (.05 = 1.96 and .01= 2.57), No significant difference has been observed on flexibility among rural and urban girls ('t' value at .05 = 1.96 and .01= 2.57), Urban girls have shown more triceps skinfold at significant level as compared to rural girls ('t' value at .05 = 1.96 and .01= 2.57), Urban girls have found to be more fat on subscapular skinfold at significant level as compared to rural girls ('t' value at .05 = 1.96 and .01= 2.57) and There was significant difference has been found by the researcher on total skinfold. Urban girls found to be more fat as compared to rural girls ('t' value at .05 = 1.96 and .01= 2.57).

Introduction

Although it is generally agreed that Physical Fitness is an important part of the normal growth and development of a child. Fitness is constantly changing and is influenced by many factors. Fitness is based upon a solid foundation of good health. Healthful living implies freedom from disease, enough strength, endurance, skill, agility, capacity to meet the daily demands and sufficient reserves to meet extra ordinary stresses without undue fatigue, besides mental development and emotional balance according to the maturity level of the individual. Physical fitness is one of the most

important things in life and one of the most valuable assets one can ever have.

Health is one of the pre-requisites for a happy, well-balanced life. Health is an important input in any process of development. An unhealthy society cannot be a society of high achievers and cannot make a nation great. Health is a continuum from maximally dependent and incapacitating conditions to a maximally self-reliant blissful life. "Etymologically" the word "Health" is derived from the English term meaning "Whole" which in turn means a well-integrated holistic living state. The corresponding term in Sanskrit is

'*SWASTHYA*' which means relying on one's own self of blissful condition (Rao, 1999).

Health related fitness is defined as the ability to perform strenuous activity without excessive fatigue showing evidence of traits that limit the risks of developing diseases and disorders, which affect a person's functional capacity. Components of health-related physical fitness are identified as muscular strength, endurance, flexibility, cardio respiratory endurance and body composition. However, the degree of development of each varies with

the type of physical activity (Sademtop, 1994).

The Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education is a statutory and autonomous body established under the Maharashtra Secondary Boards Act 1965 (amended in 1977). The Maharashtra State Board of Secondary Education, Pune came into existence on January 1, 1966 to regulate certain matters pertaining to secondary education in the state of Maharashtra, India. The act was amended in 1977 and the name of the Board changed to its present name - The Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education.

In India, a number of scholars have made attempts to assess the physical fitness of boys and girls of different age groups on regional basis but the scholar could find very studies related to health related fitness of school going population. In today's changing pattern of human life the latest concept of health-related fitness seems to be more relevant.

Objectives Of The Study

The objective of the study is to find out the Health related Physical Fitness of school going girls (age group 12 – 14) of different board and regions of Nagpur District to suggest means to improve health related physical fitness.

Methodology

Three hundred girls of 13 – 15 years age group will be Randomly Selected as subjects of this study from each board and regions. Their age records will be collected from school records. AAHPER (1987) Health-Related Physical Fitness Test battery consisting of following four test items will be

used to assess the Health-related physical fitness for girls.

1. **1.5 Mile Run and Walk Test:** to Measure Cardio-Respiratory Endurance.
2. **Skin fold measurements:** to measure body composition (leanness/fitness)
3. **Modified Sit-ups:** to measure abdominal Strength and Endurance
4. **Sit and Reach test:** to measure the Flexibility of the back and leg (hamstring) muscles to measure the Flexibility of the Back and Leg (hamstring) muscles.

After data was collected by the investigator with the help of assistants was analyzed with the help of suitable Statistical Procedure. Mean and Standard Deviation will be calculated and the effect will be made with the help of 't' ratio. The level of significance for this study will be 0.05.

Objective:

The objective of the study is to find out the Health related Physical Fitness of school going 13 – 15 years girls of rural and urban group and to suggest means to improve health related physical fitness.

Selection Of Subjects:

Three hundred girls were randomly selected as subjects of this study from rural and urban area of Nagpur district. Their age records were collected from school records. There after the three hundred samples were divided into two groups 150 sample in rural girls & 150 urban girls Group.

Administration Of Test And Collection Of Data:

AAHPER (1987) Health-related Physical Fitness Test battery consisting of following four test items will be used to assess the Health-related physical fitness of Boys and Girls.

1. 1.5 Mile Run and Walk Test: it measure cardio-respiratory endurance.
2. Skin fold measurements: to measure body composition (leanness/fatness).
3. Modified Sit-ups: to measure abdominal strength and endurance.
4. Sit and Reach test; to measure the flexibility of the back and leg (hamstring) muscles

Analysis Of Data And Inter Pretation:

Table No. 1. Comparison of 1.5 mile run/walk among rural girls and urban girls:

Variable	Rural Girls (n=150)		Urban Girls (n=150)		t'	Level of Significance
	Mean	S.D.	Mean	S.D.		
1.5 mile run/walk	16.19	2.02	16.50	1.77	1.43	NS

t' value at NS= not significant, .05 = 1.96 and .01= 2.57

Table No. 2. Comparison of modified sit ups among rural girls and urban girls:

Variable	Rural Girls (n=150)		Urban Girls (n=150)		t'	Level of Significance
	Mean	S.D.	Mean	S.D.		
Modified sit ups	24.70	8.25	19.20	6.93	6.24	0.01

t' value at .05 = 1.96 and .01= 2.57

Table No. 3. Comparison of sit and reach among rural girls and urban girls:

Variable	Rural Girls (n=150)		Urban Girls (n=150)		t'	Level of Significance
	Mean	S.D.	Mean	S.D.		
Sit and reach	9.73	2.12	9.41	2.20	1.27	NS

t' value at NS= not significant,.05 = 1.96 and .01= 2.57

Table No. 4. Comparison of triceps skinfold among rural girls and urban girls:

Variable	Rural Girls (n=150)		Urban Girls (n=150)		t'	Level of Significance
	Mean	S.D.	Mean	S.D.		
Triceps skinfold	13.59	5.54	15.27	5.43	2.64	.01

t' value at .05 = 1.96 and .01= 2.57

Table No. 5. Comparison of subscapular skinfold among rural girls and urban girls:

Variable	Rural Girls (n=150)		Urban Girls (n=150)		t'	Level of Significance
	Mean	S.D.	Mean	S.D.		
Subscapular skinfold	13.74	6.28	16.82	6.18	4.29	.01

t' value at .05 = 1.96 and .01= 2.57

Table No. 6. Comparison of total skinfold among rural girls and urban girls:

Variable	Rural Girls (n=150)		Urban Girls (n=150)		t'	Level of Significance
	Mean	S.D.	Mean	S.D.		
Total skinfold	27.34	11.36	32.10	11.09	3.67	.01

t' value at .05 = 1.96 and .01= 2.57

Conclusions:

1. There was no significant difference has been found on one and half mile run between rural and urban girls.
2. Rural girls found more abdominal strength as compared to urban girls.
3. No significant difference has been observed on flexibility among rural and urban girls.
4. Urban girls have shown more triceps skinfold at significant level as compared to rural girls.
5. Urban girls have found to be more fat on subscapular skinfold at significant level as compared to rural girls.
6. There was significant difference has been found by the researcher on total skinfold. Urban girls found to be more fat as compared to rural girls.

Recommendations:

1. This type of study may be possible on college girl's students studying in rural and urban areas.
2. The comparison of health related physical fitness may be possible on older women's living in urban and rural areas.
3. The study of Health related physical fitness may be possible among different culture, socio economic status and different life style of girls.
4. This type of study may be possible on the basis of occupation of the women's.
5. **Clarke, H. Harrison.** Research Process in Physical Education, Recreation and Health. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall Inc. 1970.
6. **Cowell, Charles C. and Hazelton, Helen W. Curriculum Design in Physical Education.** Englewood Cliffs, N.J. : Prentice Hall Inc. 1955. Bakaya, N. L. Holidaying and Treking in Kashmir, Srinagar: Published by the Author.
7. **Baarow, Herold M.** Men and Movement – Principales of Physical Education 2nd ed. London: Lea and Febiger, Henry Krompton Publishers, 1977.
8. **Hornak, James R.** Measurement and Evaluation in Physical Education New York: John Welay and Sons, 1979.
9. Anderson, Don. "Physical Fitness in the Republic of China. "Journal of the International Council for Health, Physical Education 28:1 (1991) ICHPER: 21.
10. Barbante, Valdir Jose. "A Comparative Study of Selected Anthropometric and Physical Fitness Measurement of Brazilian and American School Children. "Dissertation Abstracts International 43:12 (1983).
11. Beam, Ann L. "Comparison of Motor Ability of Females with Older Siblings Over Six Year of Physical Growth. "Dissertation Abstracts International 40:10 (April 1980): 3840-A.
12. *Br J Sports Med* doi:10.1136/bjsports-2011-090218 <http://bjsm.bmj.com/search> "Normative Health-Related Fitness values for children: analysis of 85347 test results on 9–17-year-old Australians since 1985"
13. Carmen Padilla-Moledo⁵, Jose Castro-Pinero, 2.Francisco B. Ortega,3.Jesus Mora, 4.Sara Marquez, 5.Michael Sjostrom And, 6.Jonatan R. Ruiz, "Positive Health, Cardio Respiratory Fitness and fatness in children and adolescents"
14. Riddoch CJ, Boreham CA (1995) "The health-related physical activity of children"
15. http://censusindia.gov.in/Data_Products/Library/Indian_perceptive_link/Census_Terms_link/censusterms.html.

Comparison Of Reaction Time Of Children Of Different Age Groups

Yashbir Singh

Senior Wiegthlifting Coach ,Haryana Sports Department

Corresponding Author- Yashbir Singh

DOI- 10.5281/zenodo.7619691

Abstract

Purpose of the study was to find out difference of reaction time among children. For this 250 male students studying in Std. 5th to under graduate final year were selected as subjects. For collection of the data Anand's Electronic Reaction Time Chronoscope test was used. Data a pertaining to the selected psychomotor components of children of different age group were examined by (ANOVA) One Way Analysis of Variance⁵ in order to determine the significant difference and when the difference was found significant, the LSD Post-Hoc test was applied to assess the significant difference among the group means. The findings of study revealed that there was a significant difference in reaction time different age group.

Introduction

Reaction Time

Reaction time is the time elapsing between movement of application of the stimulus and movement response. Or Reaction time is the delay in time between the

presentation of a stimulus and the initiation of a violation response. Reaction time refers to the ability of an individual to respond to an external stimulus, i.e. the time from the occurrence of the stimulus to the completion of a simple muscular contraction.

TABLE – 1
Comparison Of Reaction Time Test (Seconds) Of Children Of Different Age Groups

S.O.V	DF	SS	MSS	F- Ratio	Required F - Ratio
Between Group	4	0.19	0.048	48.00*	2.41
Within Group	245	0.30	0.001		

Significant at 0.05 level of confidence.

An examination of **Table 1** reveals that the reaction time of children of different age groups differs significantly as the obtained F - ratio value 48.00 among the selected age groups is greater than the required F- ratio value 2.41 at 0.05 level of confidence.

The significant value of 'F' for reaction time of children of different age groups allowed the researcher to go for the Post-Hoc comparison test.

The LSD Post – Hoc test has been chosen for determining the significant mean difference between the different age groups of children have been presented in **Table 2**

Table – 2
Comparison Of Significant Difference Among The Group Means For Reaction Time Test (Seconds) Of Children Of Different Age Groups

	10-11	12-13	14-15	16-17	18-19	MD	CD
EEN GROU	0.26	0.23				0.03*	0.01
	0.26		0.20			0.06*	
	0.26			0.19		0.07*	

0.26				0.17	0.09*
	0.23	0.20			0.03*
	0.23		0.19		0.04*
	0.19			0.17	0.06*
		0.20	0.19		0.01*
		0.20		0.17	0.03*
			0.19	0.17	0.02*

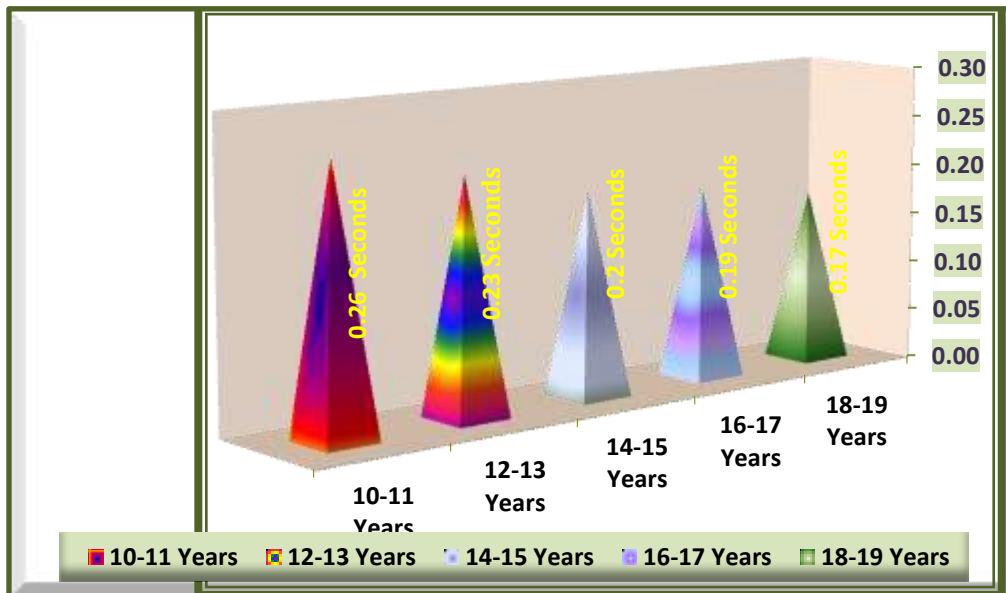
Significant at .05 level of confidence.

From the table - 2 the mean difference value of children between the age group of 10-11 and 12-13 years (0.03), 10-11 and 14-15 years (0.06), 10-11 and 16-17 years (0.07), 10-11 and 18-19 years (0.09), 12-13 and 14-15 years (0.03), 12-13 and 16-17 years (0.04), 12-13 and 18-19 years (0.03), 14-15 and 18-19 years (0.03), 16-17 and 18-19 years (0.02), reveals that there is significant difference in reaction time, as the mean

difference values are greater than the critical difference value 0.01. Similarly the mean difference value of children between the age group of 14-15 and 16-17 years (0.01) also reveals that there is significant difference in reaction time, as the mean difference value is equal to the critical difference value 0.01.

The comparison of means of reaction time (Hand) of children of different age group has been depicted in **Figure - 1**.

Figure -1: Graphical Depiction of the Comparison of Means of Reaction Time (Hand) of Children of Different Age Group.

Results

1. The findings of study revealed that there was a significant difference in reaction time different age group. The findings of the study also revealed that boys of the age group of 18-19 years, have shown better performance in reaction time (hand) among the other selected groups followed by 16-17 years, than by 14-15 years, than by 12-13 years and the least performance was shown by the boys of the age group of 10-11 years.

2. The findings of the study also revealed that boys of the age group of 18-19 years, have shown better performance in reaction time (hand) among the other selected groups followed by 16-17 years, than by 14-15 years, than by 12-13 years and the least performance was shown by the boys of the age group of 10-11 years.

References

1. Blanchard F., Field and Hess T.M., Perspectives on Cognitive Changes in

- Adulthood and Aging, New York: Mc Graw – Hill, 1982.
2. Bouchard Claud, Brunele Jean and Godbout Paul, **Technical Booklet or Physical Qualities and Training** Italy: Foro Italico, 1969.
 3. Clark H. Harrison and Clark David H., **Advance Statistics with Applications to Physical Education** Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, Inc., 1970.
 4. **Manual of Reaction Time Apparatus** Pune: Anand Agencies.
 5. Mathur S. S., **Educational Psychology** 8th ed. Agra: Vinod Pustak Mandir, 1979.
 6. Oxendine Josph B., **Psychology of Motor Learning** Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, Inc., 1968.

Sports Injuries Faced By Players: Challenges And Growth

Dr. Mohammed Ajaz Sheikh

Director of Physical Education and Sports

D. B. Science College, Gondia

Corresponding Author- Dr. Mohammed Ajaz Sheikh

DOI- 10.5281/zenodo.7638556

Abstract

Many people around the world regularly participate in games and sports training or competition. Investing in sport has an impact on real wellbeing and wider wellbeing and health. Games and sports can also cause injuries, some of which are genuine and then others in long-term clinical problems. Sports injuries are caused by severe injury or unpleasant pressure associated with sports exercises. Sports injuries can affect bones or sensitive tissues (tendons, muscles, ligaments). There have been various game injuries in the field of sports. It is essential for mentors, coaches and players to know the causes, prevention and treatment of this burden of common injuries to stay away from a large proportion of these types of injuries and update unhelpful preparation strategies. This article discusses common injuries in casual games.

Introduction

Neglecting to warm up increases the risk of sports injuries. Sports injuries can cause cuts, strains, bruises, tears and broken bones. Sensitive tissues such as muscles, tendons, ligaments, girdle and tissues can be affected. Traumatic brain injury (TBI) is another possible form of sports injury. Injuries can range from mild to severe. Sports injuries are injuries that occur during sports training or exercise. They can be caused by accidents, an almost useless preparation procedure, inadequate equipment and misuse of a particular body part. In the United States alone, approximately 30 million teenagers and young adults participate in some form of organized gambling. Approximately 3 million dedicated competitors aged 1 and under sustain sports injuries each year, resulting in a lack of investment in the game during the season. The countermeasure reduces potential game injuries. Build support through warm-ups, stretches and exercises that focus on the major muscle groups commonly used in the exciting game. Thus there is a collective prevention program that remembers school hydration, nutrition, spotting "dangerous" colleagues, checking behaviors, skills and procedures. In-season audits and pre-

season screenings are also useful studies in the prevention of sports injuries in players.

Adults are more resistant to sports injuries than youth, whose weakness is exacerbated by juvenile reflexes, inability to perceive and assess opportunities and immature coordination. The injury rate is most notable for competitors in physical games, but the actual injuries are related to individual exercises. Half to 66% of youth sports injuries occur during training or careless sports activities. Baseball and softball are the leading sources of sports-related facial injuries in the United States, with 68% of injuries resulting from contact with the ball rather than collision between players or swinging of the bat.

Normal Sports Injuries

Injuries

An injury is the place where at least one of your tendons is extended, curved or torn. Tendons are solid groups of tissue around joints. They associate one unresolved issue and assist with keeping your bones together and stable. Injuries frequently happen in tendons around joints in the lower leg or knee. The joint isn't separated or broken. The indications of an injury include:

- torment,
- aggravation (growing),
- Bruising, and Restricted development in the influenced region.

Injuries are normal wounds in many games and, if essential, can be treated with rest and mitigating drug.

3. Strains

A muscle strain is the place where muscle tissues or strands are extended or torn. A muscle strain is some of the time alluded to as 'pulling a muscle'. Ligaments can likewise be stressed. A ligament is the intense, limited tissue toward the finish of a muscle that associates it deep down. Strains are brought about by a muscle that is overstretched or that over-contracts. Manifestations of a strain include:

- torment,
- Muscle fit,
- A deficiency of solidarity in the muscle.

Strains are normal to many games, especially those including running, bouncing or quick course adjustments. To assist with forestalling injuries and strains, you ought to heat up appropriately prior to practicing and wear reasonable footwear. Molding and reinforcing activities can likewise help.

4. Separation

A separation is a physical issue wherein the closures of your bones are constrained from their ordinary positions. The reason is generally injury coming about because of a fall, a car crash, or an impact during contact or fast games. Disengagement normally includes the body's bigger joints. In grown-ups, the most well-known site of the injury is the shoulder. In youngsters, it's the elbow. Your thumb and fingers likewise are defenseless if coercively bowed the incorrect way. The injury will briefly twist and immobilize your joint and may bring about abrupt and extreme torment and growing. A separation requires brief clinical thoughtfulness regarding return your issues that remains to be worked out appropriate positions.

5. Cracks

Cracks are a typical physical issue for individuals, everything being equal. Diagnosing a break can in some cases be convoluted as it relies upon area and how the parts are adjusted.

6. Knockout

Take out is a battle finishing, winning model in a few full-contact battle sports, like boxing, kickboxing, karate, a few types of taekwondo and different games including striking.

7. Punch Syndrome

Punch disorder is a condition found in fighters and heavy drinkers, brought about by rehashed cerebral blackouts and portrayed by shortcoming in the lower appendages, precariousness of step, gradualness of solid developments, hand quakes, reluctance of discourse, and mental bluntness. Punch disorder frequently influences contenders of the slugging type, who are typically helpless fighters and who take significant head discipline, looking for just to land a knockout blow. It is additionally normal in below average warriors utilized for preparing purposes, who might be thumped down a few times each day. Every now and again it takes a contender from one to two hours to recuperate from an extreme hit to the head or jaw. At times awareness might be lost for an impressive timeframe.

Low Back Pain

There are many reasons for low back torment. Back agony might be because of abuse, like playing one an excessive number of rounds of golf or lifting significant burdens. This sort of back strain generally settle all alone without treatment. Rest and mitigating drugs can give alleviation. Utilizing legitimate structure when practicing and expanding the length of exercises gradually can help secure the back. Now and again, it very well might be important to change practice strategy or perform every day exercises in an alternate manner to diminish the danger of back injury. Different reasons for back torment might be more genuine and require clinical as well as careful intercession.

Hip Bursitis

The hip district contains two significant bursae. The other is known as the ischial bursa which covers the ischial tuberosity, all the more ordinarily known as the sits bones. Irritation of either bursae may prompt firmness and agony around the hip joint not to be mistaken for the genuine joint aggravation of joint inflammation. Abuse from running, cycling, and comparative exercises can prompt hip bursitis. The condition causes hip torment that will in general be more regrettable around evening time. Getting up from a situated position might cause torment. Treatment of hip bursitis comprises of staying away from exercises that produce manifestations and consuming nonsteroidal calming medications (NSAIDs) to decrease

torment and expanding. Exercise based recuperation and steroid infusions might be justified. Utilizing a stick or other assistive gadget might assist with taking the heap off the kindled joint.

Blackout

A blackout is a horrendous mind injury (TBI) that happens when the cerebrum goes through quick speed increase inside the skull. An immediate hit to the head or body might cause a blackout. Individuals who take part in physical games like football are at expanded danger for blackouts. The indications regularly incorporate migraine, loss of awareness, cognitive decline, drowsiness, queasiness, heaving, and that's just the beginning. An intensive neurological test is vital get-togethers blackout to decide the degree of the injury. Recuperating from a blackout requires rest, both physical and mental, to permit the mind to recuperate. Individuals who endure blackouts should get a specialist's freedom prior to continuing games, particularly youngsters whose cerebrums are more defenseless.

Conclusion

All the above sports wounds happen during any games exercises or working out. They can result from mishaps, helpless preparing or heating up procedure practically speaking, insufficient gear, and abuse of a specific body part. It is vital for any one identified with sports field to know pretty much a wide range of sports wounds; causes manifestations, avoidance and treatment, to deal with a physical issue counteraction program collectively, which remembers training for rehydration, nourishment, observing colleagues, checking conduct, abilities, and strategies.

References

1. Hunt, Kenneth J.; Hurwit, Daniel; Robell, Kevin; Gatewood, Corey; Botser, Itamar B.; Matheson, Gordon (2016-11-02). "Frequency and Epidemiology of Foot and Ankle Injuries in Elite Collegiate Athletes". *The American Journal of Sports Medicine*. 45 (2): 426–433. doi:10.1177/0363546516666815. ISSN 0363-5465. PMID 27802962. S2CID 13296763.
2. "A Neurosurgeon's Guide to Sports-related Head Injury". www.aans.org. Recovered 2018-11-15.
3. Cook, Gray; Burton, Lee (2006). "The Functional Movement Screen" (PDF). Recovered 24 April 2016.

4. Anderson CA, Godfrey S. 1987. Thoughts approximately actions: the results of specificity and availability of imagined behavioral scripts on expectancies approximately oneself and others. *Soc. Cogn.* 5:238–58

5. Anderson CA. 1983. Imagination and expectation: the impact of imagining behavioral scripts on non-public intentions. *J. Pers. Soc. Psychol.* 45:293–305

6. Bandura A. 1983. Psychological mechanisms of aggression. See Geen&Donnerstein 1983, pp. 11–40.

Genetics In Sports

Balmukund B.Kayarkar

Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya , Ballarpur District Chandrapur (M.S) India

Corresponding Author- Balmukund B.Kayarkar

Email- sbk080673@gmail.com

DOI- [10.5281/zenodo.7638582](https://doi.org/10.5281/zenodo.7638582)

Abstract

The purpose of this review is to summarize literature on the genetics in sports with particular consideration for the relevance to players. As consider to to sports few genes are consistently associated with the players but rest of it develop according to the performance. That's why we can not say about a player's performance whose parental background is of same category.

Keywords : Genetics , Sports , Fitness , Sports

Introduction

According to the parental background of any player , one can not guess ones future performance of a player. It may be studied that most of the time in ones childhood , one players hobbies as well as others similarities causes many genetic variability contributes to inter-individual responses to or during exercise.

Genes

A gene is the basic physical and functional unit of heredity. Genes are made up of DNA. Every person has two copies of each gene, one inherited from each parent. Most genes are the same in all people, but a small number of genes are slightly different between people.

Sports

Physical games or activity that you do for exercise or because you enjoy it.

Effect of Genetics on Sports

Athletic performance is a complex trait that is influenced by both genetic and environmental factors. Genetics occurs among member of a family by heredity. It means that a player can perform according to capacity as well. Sometimes a player use ones tactics to play well , as one knew skill of the particular game. Therefore one can improve ones capability as per the requirement of the game. Genetic variants associated with endurance performance have been studied the most to date. Endurance exercise performance refers to the resistance

of the organism to fatigue and the rapid ability to regenerate after an exercise load.

Gene Doping

We can't say that for the improvement of performance a player use doping or not . There is the possibility of manipulating human genetic material and regulating gene expression to increase or decrease the production of certain enzymes and other proteins associated with processes that are key for human performance. In order to perform well , one may go beyond limit as well. Both the scientific and the sports communities have yet to reach a consensus regarding banning or regulating gene therapy in sports and, consequently, gene doping. Much still needs to be studied, developed, and discussed, but what seems to be decisive to resolve this question is to enforce some limits. It means that we should do much more in order get maximum benefit regarding sports performance point of view. Defining which conduct should be discouraged or regulated, elaborating effective and applicable rules in the scientific environment, and being able to detect undesirable behaviors with the purpose of exposing and punishing those responsible for these doping methods, are policies that still need to be developed in terms of gene doping.

Gene Therapy

Gene therapy is a medical approach that treats or prevents disease by correcting the underlying genetic problem. Gene therapy techniques allow doctors to treat a

disorder by altering a person's genetic makeup instead of using drugs or surgery.

Advantages

Gene therapy replaces a faulty gene or adds a new gene in an attempt to cure disease or improve your body's ability to fight disease. Due to that one can perform according to the need of the sport. Gene therapy holds promise for treating a wide range of diseases, such as cancer, cystic fibrosis, heart disease, diabetes, hemophilia and AIDS. Therefore it is very beneficial for the players point of view as well.

Disadvantages

Unwanted immune system reaction can cause adverse effect on the player. Your body's immune system may see the newly introduced viruses as intruders and attack them which will be dangerous for the performance. Targeting the wrong cells which may sometimes very crucial for the performance of the player. Infection caused by the virus in the body of the player. Possibility of causing a tumor which can cause death.

Ways To Positive Impact On Ones Genes

- Healthy and happy life
- Behavioral and lifestyle changes can positively affect on genes.
- Genes contain information that determine everything from appearance to intelligence. A person inherits genes from their parents, and how parents live affects their children's genes.
- Eating habits and what to eat is also important for genes
- Stress management can also affect on positive impact on genes
- Environment of the surrounding also play a major role for it.
- Learn from younger also a key to success.
- New entrepreneur's views regarding booming the business.

Disadvantages Of Genes On Sports

There are many disadvantages of genes on sports as Interfering with genes that could increase athletic performance carries substantial health risks. For example, high levels of growth hormone and insulin-like growth factor and also development of cancers, and over expression of erythropoietin can lead to stroke and heart failure.

Objectives

Genetic testing in sport would permit to identify individuals with optimal

physiology and morphology, and also those with a greater capacity to respond/adapt to training and a lesser chance of suffering from injuries. The Sports Gene is a look at how genes affect our abilities, motivations, and endurance in sports, explaining why some people are better suited for certain sports than others.

Conclusion

Genetics in Sports is somewhat affect on the performance of the player. Also gene therapy which is now a days is uprising in the field of medicine. In near future we can see that gene therapy will be useful for the benefit of the players as well to improve the game as well. Thus we can say that genetics play a major role in the field of sports.

References

1. Azzazy, H. M. E., *et al.* Doping in the recombinant era: Strategies and counterstrategies. *Clinical Biochemistry* **38**, 959–965 (2005)
2. Lisa M. Guth and Stephen M. Roth
3. Types of Gene Therapy – Shalini Balan

**Socio-Economic Status And Its Impact On The Personality Traits
Among Softball Players**

Mr. Kuwarjeet Singh Sehgal

Research Scholar

Shri Venkateshwara University

Corresponding Author- Mr. Kuwarjeet Singh Sehgal

DOI- 10.5281/zenodo.7648941

Abstract

Socioeconomic status demonstrates that the problem of poverty and poor socioeconomic status is being handled from disparate theoretical perspectives, with disparate assessment methodologies. But unfortunately, the conceptualization of poverty and the study of it's in our Indian environment, where widespread poverty and socioeconomic inequities abound, socio-psychological effects have received little attention. While some studies are helpful and fascinating in and of itself, they look inchoate and fragmented, and there is a need to integrate them to offer a cohesive picture of how living in socioeconomic adversity changes the personality of athletes. Eighty male students were selected purposively from four colleges ranging from 18 to 24 years of age were selected as subjects for this study. In the present study Socio-Economic was measured Rajbir Singh, Radhey Shyam and Satish Kumar. Socio Economic Status Scale and the score were recorded. And for Test personality dimension Agya Jit Singh and H. S. Cheema. Sports Specific Personality. It is in this context; the present study makes an attempt to probe the impact of socioeconomic Status on the psychological variables of sportsperson.

Keywords: Socio economic status, personality traits

Introduction

Sport is one of the most enduring of all human activities. Virtually from the beginning of any written human records, in civilizations across the world, accounts of sports and sport-related activities are found. For less than the last century sport has been studied scientifically, and sport psychology is an important part of that scientific study. It is an international field, holding the promise of becoming important and only to the understanding of competitive athletic abilities, but to areas of behavior that relate to many domains of human health and activity. Notwithstanding its benefits to the individual and the society at large, competitive sport is a war of nerves as well as war on nerves. Consequently, it has triggered off intense research in various aspects of human behavior and brought into existence sport bio-sciences such as exercise physiology, sport psychology, sport biomechanics, sport medicine etc with the sole objective of boosting human performance and making and breaking records. The entire perspective of sports as a joyful social activity

has changed for the worse with far reaching behavioral consequences.

The Influence of Socio-Psychological Factors on sportsperson: Man is a social as well as a biological entity, and the socialisation and development of an individual's personality is a very complicated process. However, research conducted all over the world indicates that the formation of an individual's personality is totally impacted by his socioeconomic cultural environment to which he is exposed throughout his primitive years. Because, the social elements of a person's personality are heavily influenced by his perception of social objects. His interactions and adaptations are mostly determined by interpersonal relationships, although there is evidence that environmental circumstances have a significant role in enabling or suppressing certain requirements. This premise is reinforced by studies undertaken in numerous parts of the world on various aspects of socio-cultural disadvantage/deprivation. When these conditions produce a force of isolation from society, social difficulties of personality

development occur, and a person may lose not only positive personality qualities, but also face the possibility of stagnation in the growth process, which would lead to deprivation. Similarly, athletes are products of the socioeconomic and cultural environments in which they are born and raised. And, without a doubt, these settings and atmosphere would have a significant influence on their psychological and personality qualities, which may reflect not only in his choice of game or sport, but also in his performance in the game or sport that he has chosen. Because there are numerous psychological consequences of poverty, which frequently have a negative impact on the performance of athletes in competition.

Socioeconomic disadvantages suffered by certain groups tend to have a detrimental effect not only on the general development of the individual but are reflected on the level of cognition and perceptual skills possessed by him. Deficiencies in the environment, either due to physical factors or induced through socio-economic disadvantages have their impact through failure in providing the necessary experiential base essential for the development of the skills in question. It is because our social system is bound with caste, class lines, and norms segmented by great socio-economic disparities that have been sustained right through the ages by traditional and religious sanctions. Thus, it is established fact that the sportsmen exposed

RESULTS

Table 1: Results of the t-test of high SES and low SES of the personality traits of sociability of the sports

Variable	S E S	M e a n	Std. Deviation	t - v a l u e	P
Sociability	High SES	4 5 . 1 1	7 . 6 8	3 . 5 0 *	P<.05 (0.001)
	Low SES	4 2 . 6 8	6 . 1 4		

*Significant at 0.05 level

Table 1 demonstrates the Mean, SD and t values of the Sociability dimension of personality of high and low SES sportsperson. The mean score of high SES sportsmen is 45.11 and the mean score of low SES sportsperson is 42.68 respectively. Represents that sportsperson belonging to high level of SES states provides lot of operative to in vole in social activates and sports competition. They also expose to high

to the different socio-economic and cultural background would develop different types of psychological and personality which might be advantageous ordisadvantageous depends upon the atmosphere to which they are exposed.

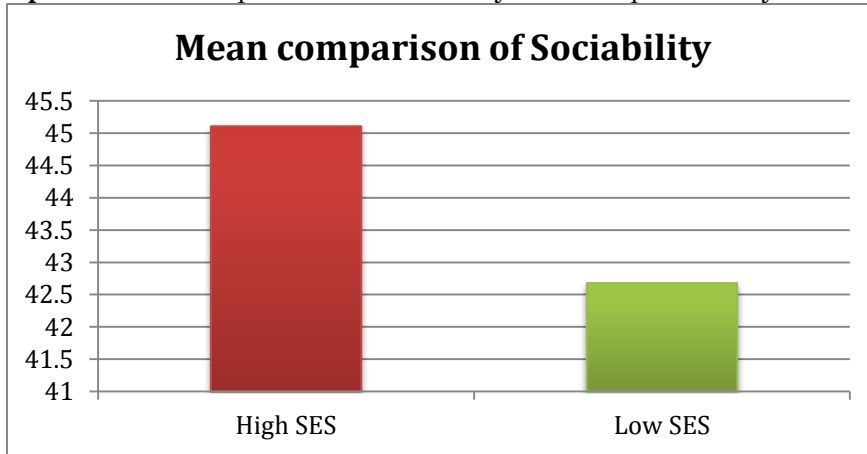
MATERIAL AND METHODS

The purpose of the present study Socio-Economic Status and Its Impact on the Personality Traits among Softball Players. Eighty male students were selected purposively from four colleges ranging from 18 to 24 years of age were selected as subjects for this study. In the present study Socio-Economic was measured Rajbir Singh, Radhey Shyam and Satish Kumar. Socio Economic Status Scale and the score were recorded. And for Test personality dimension Agya Jit Singh and H. S. Cheema. Sports Specific Personality. The data of the selected variables were analysed through Statistical procedure by using Independent't' test and also the level of significance for the present study was set at 0.05 levels which was found to be the appropriate enough for the study.

The below given studies of Indian context would justify the relationship between socio-economical, and cultural factors on the development of psychological traits. Dr. AgyaJit Singh's seven basic personality characteristics are regarded as functionally independent and psychologically relevant elements of a person's personality. The following are the key personality factors.

level of education, quality education and scientific tanning. The hypnosis's conformed. That the degree of education exceeds the mass media, contemporary facilities will aid in the development and calculation of social quality among athletes. High SES athletes' early socialisation would be successful and meaningful, and these variables might contribute to their interpersonal and communication abilities.

Graph 1: Mean comparison of Sociability factor of personality dimension

The calculated t value of 3.50* is significant at the 0.05 level, indicating that there is a substantial difference in the nature of sociability between high and low SES athletes. This disadvantage is dependent on the environment to which they are exposed. The below given studies of Indian context would justify the relationship between socio-economical, and cultural factors on the development of psychological traits. Dr. Agya Jit Singh's seven basic personality characteristics are regarded as functionally independent and psychologically relevant elements of a person's personality. The following are the key personality factors.

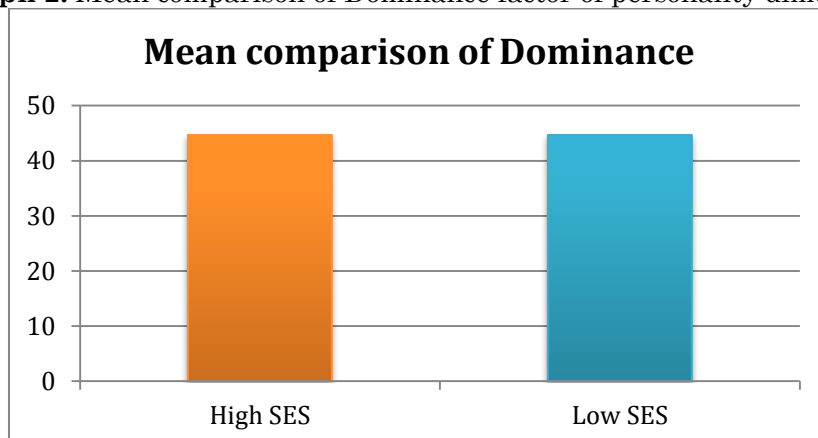
The hypothesis that there is a significant difference between High SES and Low SES sportsperson on factor Dominance is formulated on the rationale that environment and social factor is a prime mover of the personality traits of the individuals as different social conditions and levels have differential exposure to the conditions of life. Thus social conditions has undoubted impact on the attitude, assertive nature, hardness, persuading and dominance practices of individual is including the sportsperson.

Table 2: Results of the t-test of high SES and low SES of the personality traits of Dominancy of the sports persons

Variable	S E S	M e a n	Std. Deviation	t - v a l u e	P
D o m i n a n c e	High SES	4 4 . 6 6	6 . 8 6	0 . 0 0 0	1 . 0 0 0
	Low SES	4 4 . 6 6	6 . 8 6		

*Significant at 0.05 level

Graph 2: Mean comparison of Dominance factor of personality dimension

Therefore, the hypothesis that the low SES sportsperson have more dominance nature

than the High SES sportsperson is rejected and alternative hypothesis is accepted.

Discussion Of The Tables

The hypothesis that the high SES sportsperson will have a better social ability than the low SES sportsperson is framed on the rationale that the SES is believed to be a prime mover of personality traits of individuals, which also includes the social adjustment. Because normally, the high SES sportsmen would naturally have advantage over her counterpart as the social status he or she enjoys, The higher education she obtains, as well as the rich exposure she receives, will all impact and encourage a bigger number of qualities that suit her in a very stable mindset in which she can easily adjust socially to various circumstances. Represents that sportsperson belonging to high level of SES states provides lot of operative to in vole in social activates and sports competition. They are also exposed to a high level of knowledge, excellent schooling, and scientific tanning. Low-income athletes will be degraded by the overabundance of social geared rituals, as well as the quality of education and exposure to the mass media. Early socialization of high SEs athletes would be successful and impactful. Social interaction will be hampered as a result of the lack of these faculties.

The hypothesis that there is a significant difference between High SES and Low SES sportsperson on factor Dominance is formulated on the rationale that environment and social factor is a prime mover of the personality traits of the individuals as different social conditions and levels have differential exposure to the conditions of life. Thus social conditions has undoubted impact on the attitude, assertive nature, hardness, persuading and dominance practices of individual is including the sportsperson.

Conclusion

Participation in sports, on the other hand, influences all parts of an athlete's personality and aids in achieving equilibrium and balance, rejuvenating the spirits, recharging the inner springs of faith and bravery, learning skills, and confronting the stresses of contemporary life with ease and tranquilly. At the same time, modern sports participation is impacted by a variety of physical, physiological, social, and psychological aspects. Sports trainers and coaches have begun to place a greater emphasis on the influence of social elements

on psychological conditioning or the development of players' mental makeup. Until recently, coaches paid little attention to social and psychological elements, despite the fact that they have been shown to contribute to success in events in more competitive sports.

References

- 1] Hirsch ED, Kett, Joseph F, Trefil, James. The New dictionary of Cultural Literacy Edn 3, Houghton: Mifflin Company, 2002, 7.
- 2] Author's Guide, University Grants Commission Report, New Delhi, 1987.
- 3] Nair KS. Ethnicity and urbanization. New Delhi: Ajanta Publication, 1978, 36.
- 4] Foster M, Lambert R, Abbot-Shim M, McCarty F, Franze S. A model of home learning environment and social risk factors in relation to children's emergent literacy and social outcomes, Early Childhood Research Quarterly 2005; 20:13-36.
- 5] Kum Paramma B Kuravatti and Dr. Rajkumar P Malipatil, "A comparative study of personality traits between individual and group game" International Journal of Physical Education, Sports and Health 2017; 4(1): 13-15
- 6] F. Jacobs, D. Wertlieb, & R. M. Lerner (Eds) Handbook of applied developmental science: promoting positive child, adolescent and family development through research, policies and programs (Thousand Oaks, CA, Sage) 2003; 2:81-136.

The importance of information technology in the field of sports and physical education: A study

Sajad Ahmad Dar¹, Dr Vivek P. Gulhane

¹(Ph.D scholar)

²(Principal of P.D Jain Arts College Ansing Washim)

Corresponding Author- Sajad Ahmad Dar

DOI- 10.5281/zenodo.7648953

Abstract

Information Technology in Sports has established scientific discipline, Research activities, improve Learning and coaching, Bio-mechanical analysis and field research have evolved. In future very soon the way computer will be applicable in sports with good quality and best results. The modern alternative is the use of technology meant to increase accessibility to information and teaching process effectiveness. This paper highlights the use of modern technology in physical education and sports. The use of technology for teaching and learning has been summarized, in the following aspects: the needs for technology, computer-motion analysis, internet, video analysis/conferencing, chatting and challenges. It is concluded that technology use enormously improve teaching and learning of physical education and sport. The field of physical education and sports can make a significant contribution to the role that technologies play in our lives by carefully considering the benefits and liabilities of new information technologies on the whole person, body as well as mind. Information technology play vital role in the human being in particularly in field of sports and games.

Keywords: Information technology, sports technology and physical education

Introduction

India's IT Services industry was born in Mumbai in 1967 with the establishment of the Tata Group in partnership with Burroughs. The first software export zone, SEEPZ – the precursor to the modern-day IT park – was established in Mumbai in 1973. More than 80 percent of the country's software exports were from SEEPZ in the 1980s. The National Association for Sport and Physical Education (NASPE) believes that technology can be an effective tool for supplementing instruction when used appropriately. Therefore, the primary purpose of this document, developed by a task force of NASPE's Physical Education Steering Committee, is to provide guidelines for using technology to help students achieve the Standards for Physical Education. Teachers now face a generation of students who have never known life without a computer, video game console, cellular phone or Internet access; and that is changing the scope of education dramatically. Technology tools can provide objective data on activity levels and creative methods for individuals to engage in physical activity. Studies have

indicated that active gaming can promote higher levels of energy expenditure compared to seated video games, as well as increasing heart rate and oxygen consumption. National School Health Policies and Programs Study indicated that 42% of physical education teachers receive staff development training on using physical activity monitoring devices; 37% on using technology overall. Also, between 17% and 49% of the teachers studied received additional training for administering fitness tests, assessing student performance, and developing portfolios and individual physical activity plans: areas in which technology can supplement instruction and help in managing data. Those statistics in addition to the recent release of updated National Educational Technology Standards for Teachers underscore the importance of developing guidelines for proper technology use in physical education. Information Technology has become an important interdisciplinary partner for sports, this way physical education has its branches of Sports psychology, Sports Statistics, Biochemistry, Sports Medicine, Kinesiology and Biomechanics etc. Taking into consideration

its association with other disciplines and its various aspects, computer can be used and are being used in physical education and sports. Human play, as embodied in sports, is one of most important in expressions of human culture. The games in which people in the society it's reflects their society and culture as a whole. It is said that communication is one dominant contribution to the human being on the planets. The Olympic movement is one of the social movements on human society. The countries from all over the world gathering in one place during summer Olympic games for peaceful is the epitome of intersection of sports and communication. This fact underscores the importance of the media and the Olympics. The presentation will briefly explain the relationship between information technology and sports.

Information Technology in PE and Sport

The information age was 1970's. The change was brought to the society with the creation of world web (the web). As change in technology, changes channels of communication and message content. The early 1960's, the computer technology establish protocols which become as the internet in 1969. And later development of Hypertext Mark-up Language (HTML) in 1989 that became the basic for the development of web in 1993. The web was introduced to the public at large. During the formative days of the web lot of things was include such as email, blog, face book, twitter, lot of website, journals, you tube etc.,. Another important fact of information technologies being used in sports is seen in the trend analysis done by administrators in sports, franchises and leagues while the most basic functions are storing data used to determine statistics, disclosing the score of a game or uploading pictures for fans to view thorough out a game. In the past, task such as developing rosters (name list) of athletes, managers, officials, timekeepers, drivers and medical staff was took much time to done the work with hand. but the institution of IT in sports, team administration was now able to not only create detailed roasters of these individuals but can schedule them for work. Also, most profession sports venues have very modern scoreboards that are programmed to update statistics and information directly to a computer system. So with the use of such modern technology,

almost every area of sports has become dependent of automation due to relevance that it implies to the lives of spectators all over the world. Through the help of the internet and other web services, live feeds of sports events have become so accessible anywhere in the planet. Most of the professional sports in the world have long used instant replay and other high tech aid to help the referees to make a right call. Video replay systems to check referees call for many years. Basketball referees use replay system to make sure players is shooting wishing the time allotted by the shot clock. In international cricket, the third umpire has been used for certain situation. The umpires who are out of field can communicate via wireless technology. The third umpire is asked to adjudicate on run out decision. In Football/Soccer the replays could be used to decide off-side decisions, whether a ball passes over the goal line or not.

Computer

Computer is an electronic devise that has the capacity to store, retrieve and process both qualitative and Quantitative information fast and accurately. Computers- we used to produce documents, lesson plans, to convert scores management. It also involves video units PC heart rate monitor, remedy heart rate monitor and educational software. Computer also aid learning experiences when they are used for motion analysis. This involves using computer to examine the way learner moves and then determine ways in which this movement can be improved in a practical physical education class. This devise stresses how human motor abilities can be perfected and controlled. For example if you ask a softball pitcher how he/she throws a fastball, they may not be able to tell you. Motion analysis visually shows the rudiments and sequence of actions involved in arm, leg movements to enhance performance of skills. Video tape images are also transferred into computers. Special application software analyzes the images. It measures the exact angle at which the player s holding his or her arms and legs. The speed and efficiency of each movement is measured. When using images, the teachers, advantage consist in his possibility of making corrections as soon as pupils exercise is completed, which him to quickly progress and improves his learning. Other computer software such as the programmers

Professional Evolution Soccer (PES) is used to play games. Learners play, identify appreciate the skills, rules and evaluate officiating of the game.

Video Conference

It allows two or more people at different locations to see and hear each other at the sometime. The communication technology offers new possibilities for sport colleges, libraries including formal instruction to share strategies for coaching sport skills. A very attractive multimedia tool determining students' enthusiastic participation in physical education lessons is represented by the audio aids. Direct or indirect aids such as drums, piano respectively. Radio cassette recorder equipped with CD/DVD can be used to reline the movement pace and get students familiarized, with some sonorous competitive conditions. The digital camera use in the instructive educative process allows a quick verification of students' placement and posture, being at the same time a very good mean to stress body segment positions when performing sonic motor elements. These are the potentials used to enhance teaching and learning of physical education.

Chat through the Internet

Interactive chat improves communication with experts and colleagues and community members. Chat allows fellow physical educators to simultaneously communicate publicly on your website, internet, extranet. Team members, class and course mates from different locations can easily conduct on line meetings. Colleagues gather together to intimate groups and discuss issues related to physical educations. They could gather in large online events to interact with expert's celebrities, instructors, coaches and teachers can assess chat groups on particular academic issues in physical education and sports.

Application in Sports and physical education
The field of physical education and sports can make a significant contribution to the role that technologies play in our lives by carefully considering the benefits and liabilities of new information technologies on the whole person, body as well as mind. Nowadays in schools, colleges and other institutions, students are given more organized and disciplined education through I.T. and computers, because it is more authentic innovation and convincing. A variety of programmes are available which help in track-grading, conducting health

assessment, monitoring research projects, and analyzing sports performances.

Application in Sports and physical education

The field of physical education and sports can make a significant contribution to the role that technologies play in our lives by carefully considering the benefits and liabilities of new information technologies on the whole person, body as well as mind. Nowadays in schools, colleges and other institutions, students are given more organized and disciplined education through I.T. and computers, because it is more authentic innovation and convincing. A variety of programmes are available which help in track-grading, conducting health assessment, monitoring research projects, and analyzing sports performances.

Benefits of Information Technology

Here are some of the ways technology can provide or facilitate most of the types of support that someone trying to become or stay physically active needs. Now a day's computer is widely used as a teaching aid. In this era of globalization black board is quit away. Power point presentations, Video clips, Animation, Graphics, and Sound have become much more effective and needful, CD, DVD, MP3, is more useful in teaching. IN some way computer is applied in sports sciences, scoring systems, computerized test all evaluation can be largely followed. A coach keeps monitoring on the players. A computer helps us if any deficiency is found. Records of the player can be maintained for future plan Selection of players for various game and sports is an important for this multiple regression helps in many ways. Hence computer plays a significant role in storing research data and its analysis. Treatments in sports medicine involve Cardio-Vascular, Flexibility and strength building programme. Sports Medicine is the study, prevention and treatments of sports and fitness related injuries.

Conclusion

Information technology play vital role in the human being in particularly in field of sports and games. It helps to avoid mistake in organization and administration of various sports and games at world level. Information Technology in Sports has established scientific discipline, Research activities, improve Learning and coaching, Bio-mechanical analysis and field research have evolved. In future very soon the way

computer with be applicable in sports with good quality and best results. Technology provides access to information, compresses information, motivate learners, and connect learners to teachers and teacher to the colleagues. There are nowadays many available technological innovations that could be inserted into the physical education lesson. The visual physical education lesson is essentially based on the connected learning environment which uses technology that are networked in structure. Physical education should avail themselves of these technology opportunities to make their lesson more real and dynamic.

Reference

1. Alexis Leon and Mathews Leon. Introduction to Computer. Chennai: Leon Press, 1999
2. .Jeganath Mohanthy. Modern Trends in Educational Technology. Hyderabad: Neel Kamal Publications, 2003.
3. Pradeep K Sinha, Priti Sinha. Computer Fundamentals. New Delhi: Bpb Publication, 2003.
4. Almassy J. The Wonders of Mobile Learning, Exploration of the Sistine Chapel, Vatican, Society for Information Technology and Teacher Education International Conference. 2003; 1:2574-2575.
5. Stephen D, Tansey. Business, Information technology and Society. London: Rutledge, 2003, 3.
6. White R. How computer work Emeryville, CA Siff-Davis Press, 1993. –
7. <http://www.apple.com/business/podcastin g/?cid=WWASEGO-BIZ080324GA1BJR&cp=WWA-SEGOBIZ080306G&sr=WWA-SEGO-BIZ080306G>
8. –<http://www.google.co.in/search?q=techno logy&ie=utf8&oe=utfZ8&aq=t & rls =org.mozilla:enGB:official&client=Firefox &source=hp & channel=np>
9. <http://www.humankinetics.com/excerpts/e xcerpts/usingtechnology-to promote - physical-activity>
10. http://en.wikipedia.org/wiki/Physical_education
11. <http://www.pelinks4u.org/archives/techno logy/022601.ht> –m
12. <http://www.apple.com/business/podcastin g/?cid=WWA>

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editor

Dr. Mrityunjay Singh

Dr. Yashwant Patil

Co-Editor

Dr. Anilkumar Karwande

Dr. Parveen Kumar

Dr. Amit Tembhone

Editorial & Advisory Board

Dr. Ghanshyam Makkasare

Dr. Pravin Lamkhade

Dr. Saurabh Mohod

Dr. Sudhir Sahare

Dr. R A Maske,

Dr. Anmol Gandhe

Five Dimensional Static Spherical Symmetric Interior Solutions in $f(R)$ Gravity

L. S. Ladke¹, B.V.Bansole^{*2}, V. P. Tripade³, R. D. Mishra⁴

¹NilkanthraoShinde Science and Arts College, Bhandravati, India

^{*2}Smt NusabaiChopaneVidyalaya, Wani, Dist-Yavatmal, india,

³Sarvodaya MahavidyalayaSindewahiDist-Chandrapur, India

⁴Bhiwapur Mahavidyalaya,Bhiwapur, India

Abstract:

This paper is devoted to five dimensional static spherical symmetric interior solutions for perfect fluid in $f(R)$ theory of gravity. Seven possibilities are used to solve the field equations. Solutions obtained are discussed by using physical acceptability conditions and we obtained some physical acceptable solutions. Also for each solution, Ricci Scalar, pressure & density are evaluated.

Keywords: Spherically Symmetric, Interior Solutions, Perfect Fluid, $f(R)$ Gravity

1. Introduction:

Modern theoretical cosmology begins with general relativity and it is generally acclaimed as a successful theory of gravitation which explains the most of known gravitation phenomenon. This theory plays important role in solving many astronomical issues such as big bang theory based on radiation. Many observations have confirmed the accelerated expansion of the universe but general theory of relativity is not effective to explain the problems regarding accelerated expansion of the universe. Also this theory fails to answer the issue of dark energy and dark matter. To solve these difficulties many modified theories of gravitation such as $f(R, T)$ theory of gravity, $f(T)$ theory of gravity, $f(R)$ theory of gravity etc have been developed. $f(R)$ Theory of gravity is one of the modified theory of gravity which is most appropriate and suitable due to its application in the field of cosmology. Dark energy and dark matter problem and unification of early-time inflation and late time acceleration are addressed in $f(R)$ gravity.

Weyl[1] and Eddington [2] studied the $f(R)$ actions and later these actions were studied by Buchdhal [3] in the context of non-singular oscillating cosmologies. Many author [4, 22] have done a remarkable work in $f(R)$ gravity in different context. M.Sharif et al.[23] explore plane symmetric vacuum solutions in $f(R)$ gravity by using the assumption of constant scalar curvature which may be zero. Dark energy $f(R)$ models are cosmologically viable are studied by Amendola et al. [24]. P.K.Agrawal [25] studied the vacuum solutions of FRW and axially symmetric space time in $f(R)$ theory of gravity. Zhang and Noh[26] found a new class of plane symmetric solution in the presence of perfect fluid. Farasat Shamir [27]

Volume09, Issue5, May 2023

ISSN -2394-3084

studied the plane symmetric solution in $f(R)$ gravity by using assumption of constant and non-constant scalar curvature. Mortezaayeri [28] studied energy distribution for power model of plane symmetric space time $f(R)$ gravity. In metric $f(R)$ theory of gravity Azadi et al.[29] analyzed cylindrically symmetric vacuum solutions. Momini et al.[30] studied constant curvature solutions in cylindrically symmetric metric $f(R)$ gravity. A simple cylindrically symmetric universe filled with dust is presented by Senovilla and Verma [31]. M.Sharif and Sadia Arif [32] extended this work to cylindrically symmetric space time and constructed some static cylindrically symmetric interior solutions in the $f(R)$ theory of gravity

Static spherically symmetric solutions is one of the important problems in the gravitational theories and the results can be used for computing the pressure, density, gravitational field and also to treat the solar system tests within a spherically symmetric static fluids in the standard general relativity. Sebastiani Lorenzo, and Sergio Zerbini [33] worked on Static spherically symmetric solutions in $F(R)$ theory of gravity. Dynamics of spherically symmetric gravitational collapse in $f(R)$ theory of gravity are studied by M. Sharif *et al.* [34].

The most widely explored solutions of field equations in $f(R)$ gravity are the spherically symmetric solutions with constant curvature condition. Multamäki and Vilja [35] investigated static spherically symmetric vacuum solutions in $f(R)$ theory. They established that the field equations in $f(R)$ gravity gave the Schwarzschild de-Sitter solution. The same authors [36] explored the perfect fluid solutions with the assumption of constant curvature. Capozziello et al. [37] investigated spherically symmetric solutions of $f(R)$ theories of gravity using the Noether symmetries. Exact spherically symmetric interior solutions in metric $f(R)$ gravity have been studied by Shojai and Shojai.[38] Hollenstein and Lobo[39] analyzed static spherically symmetric solutions in $f(R)$ gravity coupled to non-linear electrodynamics. Sharif and Kausar[40] discussed dust static spherically symmetric solutions in $f(R)$ gravity. $f(R)$ gravity at one-loop level in de-Sitter universe has been investigated by Cognola et al.[41] E.V. Arbuzova et. al.[42] studied Spherically Symmetric Solutions in $F(R)$ Gravity and Gravitational Repulsion.

L. Sebastiani and S. Zerbini[43] presented A Lagrangian derivation of the Equations of Motion (EOM) for static spherically symmetric metrics in $F(R)$ modified gravity. A constant curvature spherically symmetric vacuum collapse in $f(R)$ gravity is investigated by [44] Chakrabarti, S. & Banerjee, N.

Kaluza and Klein [45, 46] tried to unify gravity with electromagnetic interaction by introducing an extra dimension. The study of higher dimensional space-time provides an idea that our universe is much smaller at early stage of evolution. There is nothing in the field equations of relativity which restrict to four dimensions only. The higher dimension space-time have long been a subject of discussion due to fact that our senses perceive only three dimension of space and one dimension of time. The advances of super string theory in 10-D indicate that the higher dimensionality of space is required for interaction over the distance $r \ll 10^{-16}$ cm. The study of higher dimensional space-time is important because of the underlying idea that the cosmos at early stage of evolution might have had a higher dimensional era. To explore the knowledge of universe many researchers inspired to enter into the field of

Volume09, Issue5, May 2023

ISSN-2394-3084

higher dimensional theory. Weinberg[47]studied the unification of fundamental forces with gravity which reveals that the space-time should be different from four dimensions. Wesson [48, 49] and D.R. K. Reddy [50] have studied several aspects of five dimensional space-time in variable mass theory and biometric theory of relativity respectively. Lorentz and Petzold[51], Ibanez and Verdaguer [52], A. Pradhan et al.[53], S. D. Katore et al.[54] and Adhav et. al. [55] have also studied the higher dimensional cosmological models in general relativity and in other modified theories of gravitation. Recently, Ladke, L. S. et al. [56, 57] studied higher dimensional plane symmetric & cylindrically symmetric interior solutions in $f(R)$ theory of gravitation. Shamir and Jhangeer [58] investigated the static plane symmetric vacuum solutions in $f(R)$ theory of gravity for $(n+1)$ dimensional space-time. Sheykhi, Ahmad [59] analyzed higher-dimensional charged $f(R)$ black holes. Pandey, S. N., and A. M.Mishra [60] solution of an $f(R)$ theory of gravitation in cylindrical symmetric Gödel space-time.

Delgaty, M. S. R. and Kayll Lake, [61] discussed physical acceptability of isolated, static, spherically symmetric, perfect fluid solutions of Einstein's equations satisfying physical acceptability criteria. By using following two physical acceptability conditions.

- i) Isotropy of pressure
- ii) The monotonic decrease of the energy density and pressure with increasing radius
- iii) Subluminal sound speed i.e. $v_s^2 < 1$

2. Static Spherically Symmetry and $f(R)$ Field Equations:

The modified form of the Einstein–Hilbert action in $f(R)$ gravity by replacing R by $f(R)$ as follows

$$S = \int \sqrt{-g} \left[\frac{1}{2k} f(R) + L_m \right] d^5x \quad (1)$$

Where g is the trace of the metric tensor $g_{\mu\nu}$. $f(R)$ is a general function of the Ricci scalars k is the coupling constant in gravitational units and L_m is standard matter lagrangian. Variation of the action with respect to the metric tensor leads to following field equation

$$F(R)R_{\mu\nu} - \frac{1}{2} f(R)g_{\mu\nu} - \nabla_\mu \nabla_\nu F(R) + g_{\mu\nu} \square F(R) = kT_{\mu\nu} \quad (2)$$

Where $T_{\mu\nu}$ is the energy- momentum tensor of matter, $F(R) = \frac{df(R)}{dR}$, $\square = \nabla^\mu \nabla_\mu$ with ∇_μ representing the covariant derivative taking trace of above equation, we obtain

$$F(R)R - \frac{5}{2} f(R) + 4 \square F(R) = kT \quad (3)$$

Here T is the trace of the energy-momentum tensor. The function $f(R)$ in the terms of its derivatives $F(R)$ and the trace of the energy–momentum tensor is given as

$$f(R) = \frac{2}{5} [F(R)R + 4 \square F(R) - kT] \quad (4)$$

Inserting this values in Eqns (2) it follows that

$$F(R)R_{\mu\nu} - \frac{1}{5}[F(R)R - \square F(R)]g_{\mu\nu} - \nabla_{\mu}\nabla_{\nu}F(R) = k [T_{\mu\nu} - \frac{1}{5}Tg_{\mu\nu}] \tag{5}$$

The line element of five dimensional static spherically symmetric space-time is

$$ds^2 = -A(r)dr^2 - r^2(d\theta^2 + \sin^2\theta d\phi^2) + C(r)dt^2 - D(r)du^2 \tag{6}$$

Where A , C and D are the functions of radial coordinate (r)

Considering matter to be a perfect fluid, we have

$$T_{\mu\nu} = (p + \rho)u_{\mu}u_{\nu} - pg_{\mu\nu} \tag{7}$$

Where $\rho(r)$ and $p(r)$ are energy density and pressure respectively. And $u_{\mu} = \delta_{\mu}^5$ is five-velocity in co-moving co-ordinates.

Inserting values of $T_{\mu\nu}$ and its trace $T = (\rho - 4p)$ in Eqns (5), it follows that

$$F(R)R_{\mu\nu} - \frac{1}{5}[F(R)R - \square F(R)]g_{\mu\nu} - \nabla_{\mu}\nabla_{\nu}F(R) = k [T_{\mu\nu} - \frac{1}{5}(\rho - 4p)g_{\mu\nu}] \tag{8}$$

The Ricci scalar R is given by

$$R = -\frac{D}{2X} [\frac{2\ddot{D}}{D} + \frac{2\ddot{C}}{C} - \frac{\dot{C}^2}{C^2} + (\frac{4}{r} + \frac{\dot{D}}{D}) (\frac{\dot{C}}{C} - \frac{\dot{X}}{X}) + \frac{8\dot{D}}{rD} - \frac{\dot{C}}{C}(\frac{\dot{X}}{X} - \frac{\dot{D}}{D}) + \frac{4}{r^2}(1 - \frac{X}{D})] \tag{9}$$

Where $X = A(r)D(r)$ and prime denotes differentiation with respect to co-ordinate r .

Eqns (8) leads to

$$\frac{\ddot{C}}{2C} - \frac{\dot{C}^2}{4C} - \frac{\dot{X}}{rX} - \frac{\dot{C}\dot{X}}{4CX} - \frac{\ddot{F}}{F} + \frac{\dot{F}\dot{X}}{2FX} = \frac{Xk}{DF}(p + \rho) \tag{10}$$

$$-\frac{\ddot{D}}{2D} + \frac{\dot{X}\dot{D}}{4XD} - \frac{\dot{C}\dot{D}}{4CD} - \frac{\dot{X}}{2Xr} - \frac{1}{r^2}(1 + \frac{X}{D}) - \frac{\dot{C}}{2Cr} - \frac{\dot{F}}{Fr} + \frac{\dot{D}\dot{F}}{DF} = \frac{kX}{DF}(p + \rho) \tag{11}$$

$$-\frac{\ddot{D}}{2D} + \frac{\dot{X}\dot{D}}{4XD} - \frac{\dot{D}}{Dr} + \frac{\ddot{C}}{2C} - \frac{\dot{C}^2}{4C^2} - \frac{\dot{C}\dot{X}}{4CX} + \frac{\dot{C}\dot{D}}{4CD} + \frac{\dot{C}}{rC} - \frac{\dot{C}\dot{F}}{2CF} + \frac{\dot{D}\dot{F}}{2DF} = \frac{kX}{DF}(p + \rho) \tag{12}$$

The conservation equation takes the form $T_{i,j}^i = 0$, leads to

$$\frac{\dot{D}}{D} = \frac{-2\dot{p}}{p + \rho} \tag{13}$$

Adding Eqns (11) from Eqns (10), we get

$$\frac{\ddot{C}}{2C} - \frac{\ddot{D}}{2D} - \frac{\dot{C}^2}{4C} - \frac{3\dot{X}}{2rX} - \frac{\dot{C}\dot{X}}{4CX} - \frac{\ddot{F}}{F} + \frac{\dot{F}\dot{X}}{2FX} + \frac{\dot{X}\dot{D}}{4XD} - \frac{\dot{C}\dot{D}}{4CD} - \frac{1}{r^2}(1 + \frac{X}{D}) - \frac{\dot{C}}{2Cr} \tag{14}$$

$$-\frac{\dot{F}}{Fr} + \frac{\dot{D}\dot{F}}{DF} = \frac{2kX}{DF}(p + \rho)$$

Again adding Eqns (12) from Eqns (11), we get

$$-\frac{\ddot{D}}{D} + \frac{\ddot{C}}{2C} + \frac{\dot{X}\dot{D}}{2XD} - \frac{\dot{X}}{2Xr} - \frac{1}{r^2}(1 + \frac{X}{D}) - \frac{\dot{C}}{2Cr} - \frac{\dot{F}}{Fr} + \frac{3\dot{D}\dot{F}}{2DF} - \frac{\dot{D}}{Dr} - \frac{\dot{C}^2}{4C^2} - \frac{\dot{C}\dot{X}}{4CX} \tag{15}$$

$$-\frac{\dot{C}\dot{F}}{2CF} = \frac{2kX}{DF}(p + \rho)$$

Subtract Eqns (15) from Eqns (14), we obtains

$$-\frac{\ddot{F}}{F} + \frac{\dot{F}\dot{X}}{2FX} - \frac{\dot{D}\dot{F}}{2DF} + \frac{\dot{C}\dot{F}}{2CF} + \frac{\ddot{D}}{2D} - \frac{\dot{X}}{rX} - \frac{\dot{X}\dot{D}}{4XD} - \frac{\dot{C}\dot{D}}{4CD} - \frac{\dot{C}}{Cr} + \frac{\dot{D}}{Dr} = 0 \tag{16}$$

Volume09, Issue5, May 2023
 ISSN-2394-3084

Equations (13) - (15) are two differential equations in six unknowns $A(r), C(r), D(r), p(r), \rho(r)$ and $F(r)$

3. Solution of the Field Equations: The following seven type possibilities are used to solve the field equations

- I. $X = X_0 r^l, C = C_0, F = F_0$ II. $X = X_0, C = C_0 r^m, F = F_0$
- III. $X = X_0, C = C_0, F = F_0 r^n$ IV. $X = X_0 r^l, C = C_0 r^m, F = F_0$
- V. $X = X_0 r^l, C = C_0, F = F_0 r^n$ VI. $X = X_0, C = C_0 r^m, F = F_0 r^n$
- VII. $X = X_0 r^l, C = C_0 r^m, F = F_0 r^n$

Where l, m, n, X_0, C_0 and F_0 are arbitrary constants.

3.1. Type I solutions: $X = X_0 r^l, C = C_0, F = F_0$ Using these values in Eqs. (16),

we obtain
$$\frac{\ddot{D}}{2D} + \frac{\dot{D}}{Dr} - \frac{l}{r^2} - \frac{l\dot{D}}{rD} = 0$$

Which is satisfied for $D = D_0 r^m, m = -2l$ (17)

Equations (10) and (13) imply that

$$p = p_0 + \frac{lmF_0 D_0}{2kX_0(m-l-2)} r^{(m-l-2)} \quad \rho = -p_0 - \frac{l(3m-2l-4)F_0 D_0}{2kX_0(m-l-2)} r^{(m-l-2)}$$
 (18)

From Eqns (9) to gives Ricci scalar

$$R = \frac{D_0 r^{(m-l-2)}}{2X_0} [ml + 4l - 4 - 2m^2 - 6m] + \frac{2}{r^2}$$
 (19)

Table-I: $X = X_0 r^l, C = C_0, F = F_0$

No.	l	m	$D(r)$	$p(r)$	$\rho(r)$	$R(r)$	$f(r)$	v_s^2
i	0	0	D_0	p_0	$-p_0$	$\frac{-2D_0}{X_0 r^2} + \frac{2}{r^2}$	$f_0 + \frac{2F_0}{r^2} \left[\frac{X_0 - D_0}{X_0} \right]$	<1
ii	1	-2	$D_0 r^{-2}$	$p_0 + \frac{D_0 F_0}{5kX_0 r^5}$	$-p_0 - \frac{6D_0 F_0}{5kX_0 r^5}$	$\frac{D_0}{X_0 r^5} + \frac{2}{r^2}$	$f_0 + \frac{F_0 D_0}{X_0 r^5} + \frac{2F_0}{r^2}$	$\frac{-1}{6}$
iii	-1	2	$D_0 r^2$	$p_0 - \frac{D_0 F_0}{kX_0} r$	$-p_0 + \frac{D_0 F_0}{kX_0} r$	$\frac{-15D_0 r}{X_0} + \frac{2}{r^2}$	$f_0 - \frac{15F_0 D_0 r}{X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$\frac{-1}{2}$
iv	$-\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	$D_0 r^{\frac{1}{2}}$	$p_0 + \frac{D_0 F_0 r^{-\frac{5}{4}}}{20kX_0}$	$-p_0 + \frac{D_0 F_0 r^{\frac{5}{4}}}{5kX_0}$	$\frac{-69D_0 r^{-\frac{5}{4}}}{16X_0} + \frac{2}{r^2}$	$f_0 - \frac{69F_0 D_0 r^{-\frac{5}{4}}}{16X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$\frac{1}{4}$

In table-I of type-I assumption, it is found that the solution (i) arenot physically acceptable, pressure and density are constant.

It is observed that solution (ii) & (iii) are not physically acceptable as the speed of sound is not subluminal due to negative squared sound speed.

Volume09, Issue5, May 2023

ISSN -2394-3084

In solution (iv), are physically acceptable as they satisfy the pressure and density are decrease with increasing r, sound speed is subluminal i.e $0 < v_s^2 < 1$

3.2. Type II solutions: $X = X_0$, $C = C_0 r^m$, $F = F_0$

In this case from Eqns (16),we obtain

$$\frac{\ddot{D}}{2D} + \frac{\dot{D}}{Dr} - \frac{m}{r^2} - \frac{m\dot{D}}{4rD} = 0$$

satisfied for $D = D_0 r^n$, $n = 8m$ (20)

From Eqns (10) and (13) It follow that

$$p = p_0 - \frac{n(m^2 - 2m)F_0 D_0}{8kX_0(n-2)} r^{(n-2)} \quad \rho = -p_0 + \frac{(3n-4)(m^2 - 2m)F_0 D_0}{8kX_0(n-2)} r^{(n-2)}$$
 (21)

Also we have

$$R = \frac{-D_0 r^{(n-2)}}{2X_0} [2n^2 - 6n + m^2 + 2m + 2mn + 4] + \frac{2}{r^2}$$
 (22)

Table-II : $X = X_0$, $C = C_0 r^m$, $F = F_0$

No.	m	n	D(r)	p(r)	ρ(r)	R(r)	f(r)	v _s ²
i	0	0	D ₀	p ₀	-p ₀	$\frac{2}{r^2} [\frac{X_0 - D_0}{X_0}]$	$f_0 + \frac{2F_0}{r^2} [\frac{X_0 - D_0}{X_0}]$	0
ii	$\frac{1}{2}$	4	D ₀ r ⁴	$p_0 + \frac{3D_0 F_0 r^2}{16kX_0}$	$-p_0 - \frac{3D_0 F_0 r^2}{8kX_0}$	$\frac{-69D_0 r^2}{8X_0} + \frac{2}{r^2}$	$f_0 - \frac{69F_0 D_0 r^2}{8X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$-\frac{1}{2}$
iii	1	8	D ₀ r ⁸	$p_0 + \frac{D_0 F_0}{6kX_0} r^6$	$-p_0 - \frac{5D_0 F_0}{12kX_0} r^6$	$\frac{-103D_0 r^6}{2X_0} + \frac{2}{r^2}$	$f_0 - \frac{103F_0 D_0 r^6}{2X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$-\frac{1}{2}$
iv	$\frac{1}{8}$	1	D ₀ r ¹	$p_0 - \frac{15D_0 F_0 r^{-1}}{512kX_0}$	$-p_0 - \frac{15D_0 F_0 r^{-1}}{512kX_0}$	$\frac{-33D_0 r^{-1}}{128X_0} + \frac{2}{r^2}$	$f_0 - \frac{33F_0 D_0 r^{-1}}{128X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	1

In table-II of type-II assumption, we observed that

In both solution (i),(ii),(iii) and (iv) subluminal velocity is not lies between 0 & 1. Hence it is not physically acceptable.

3.3. Type III solutions: $X = X_0$, $C = C_0$, $F = F_0 r^n$

Substitute values of X ,C and F in Eqns (16) , we obtain

$$\frac{\ddot{D}}{2D} + \frac{\dot{D}}{Dr} - \frac{n(n-1)}{r^2} - \frac{n\dot{D}}{2rD} = 0$$

Whose solution is

$$D = D_0 r^m \quad m = 2 - n \pm \sqrt{3n^2 + 4}$$
 (23)

Consequently,From Eqns (10) and (13) It follow that

Volume09, Issue5, May 2023
ISSN -2394-3084

$$p = p_0 + \frac{mn(n-1)F_0 D_0}{2kX_0(m-2)} r^{(m-2)} \quad \rho = -p_0 - \frac{n(3m-4)(n-1)F_0 D_0}{2kX_0(m-2)} r^{(m-2)} \tag{24}$$

Then Ricci scalar turn out to be

$$R = \frac{-D_0 r^{(m-2)}}{2X_0} [2m^2 - 6m + 4] + \frac{2}{r^2} \tag{25}$$

Table-III : $X = X_0$, $C = C_0$, $F = F_0 r^n$

No.	n	m	D(r)	p(r)	ρ(r)	R(r)	f(r)	v _s ²
i	0	4	$D_0 r^4$	p_0	$-p_0$	$\frac{-6D_0 r^2}{X_0} + \frac{2}{r^2}$	$f_0 - \frac{6D_0 F_0 r^2}{X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	0
ii	0	0	D_0	p_0	$-p_0$	$\frac{2}{r^2} [\frac{X_0 - D_0}{X_0}]$	$f_0 + \frac{2F_0}{r^2} [\frac{X_0 - D_0}{X_0}]$	0
iii	2	4	$D_0 r^4$	$p_0 + \frac{2D_0 F_0}{kX_0} r^2$	$-p_0 - \frac{4D_0 F_0}{kX_0} r^2$	$\frac{-6D_0 r^2}{X_0} + \frac{2}{r^2}$	$f_0 - \frac{3F_0 D_0 r^4}{X_0} - 4F_0 \log r$	$-\frac{1}{2}$
iv	2	-4	$D_0 r^{-4}$	$p_0 + \frac{2D_0 F_0 r^{-6}}{3kX_0}$	$-p_0 - \frac{8D_0 F_0 r^{-6}}{3kX_0}$	$\frac{-30D_0 r^{-6}}{X_0} + \frac{2}{r^2}$	$f_0 - \frac{45F_0 D_0 r^{-4}}{X_0} - 4F_0 \log r$	$-\frac{1}{4}$
v	-2	0	D_0	p_0	$-p_0 - \frac{6D_0 F_0}{kX_0} r^{-2}$	$\frac{2}{r^2} [\frac{X_0 - D_0}{X_0}]$	$f_0 + \frac{2F_0}{r^4} [\frac{X_0 - D_0}{X_0}]$	0

From table-III of type-III assumption, it is observed that

In solution (i)(ii) and (v), pressure and density are constant. Hence not physically acceptable

In solution (iii) and (iv), are not physically acceptable due to negative square speed sound.

3.4. Type IV solutions: $X = X_0 r^l$, $C = C_0 r^m$, $F = F_0$

From Eqns (16), we obtain

$$\frac{\ddot{D}}{2D} + \frac{\dot{D}}{Dr} - \frac{l}{r^2} - \frac{l\dot{D}}{4rD} - \frac{m\dot{D}}{4rD} - \frac{m}{r^2} = 0$$

Whose general solution is

$$D = D_0 r^n \quad n = l + m \pm \sqrt{(l+m)^2 - 4l - 4m} \tag{26}$$

Eqns (10) and (13) lead to

$$p = p_0 - \frac{n(m^2 - 2m - 4l - ml)F_0 D_0}{8kX_0(n-l-2)} r^{(n-l-2)}$$

$$\rho = -p_0 + \frac{(m^2 - 2m - 4l - ml)(3n - 2l - 4)F_0 D_0}{8kX_0(n-l-2)} r^{(n-l-2)} \tag{27}$$

From Eqns (9) corresponding Ricci scalar is

$$R = \frac{-D_0 r^{(n-l-2)}}{2X_0} [2n^2 + 6n + m^2 + 2m - 4l - ml - nl + 2mn + 4] + \frac{2}{r^2} \tag{28}$$

$$X = X_0 r^l, \quad C = C_0 r^m, \quad F = F_0$$

Table-IV:

No.	i	ii	iii	iv
l	0	1	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{3}{2}$
m	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{3}{2}$	0	1
n	1	1	-2	-2
$D(r)$	$D_0 r^1$	$D_0 r^1$	$D_0 r^{-2}$	$D_0 r^{-2}$
$p(r)$	$p_0 + \frac{5D_0 F_0 r^{-1}}{32kX_0}$	$p_0 + \frac{11D_0 F_0 r^{-2}}{64kX_0}$	$p_0 - \frac{D_0 F_0}{7kX_0} r^{-\frac{7}{2}}$	$p_0 - \frac{13D_0 F_0}{20kX_0} r^{-\frac{5}{2}}$
$\rho(r)$	$-p_0 + \frac{5D_0 F_0 r^{-1}}{32kX_0}$	$-p_0 + \frac{33D_0 F_0 r^{-2}}{64kX_0}$	$-p_0 + \frac{9D_0 F_0}{14kX_0} r^{-\frac{7}{2}}$	$-p_0 + \frac{91D_0 F_0}{40kX_0} r^{-\frac{5}{2}}$
$R(r)$	$\frac{-41D_0 r^{-1}}{8X_0} + \frac{2}{r^2}$	$\frac{-19D_0 r^{-2}}{8X_0} + \frac{2}{r^2}$	$\frac{-D_0 r^{-\frac{7}{2}}}{2X_0} + \frac{2}{r^2}$	$\frac{-9D_0 r^{-\frac{5}{2}}}{4X_0} + \frac{2}{r^2}$
$f(r)$	$f_0 - \frac{41D_0 F_0 r^{-1}}{8X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$f_0 - \frac{19D_0 F_0 r^{-2}}{8X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$f_0 - \frac{D_0 F_0 r^{-\frac{7}{2}}}{2X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$f_0 - \frac{9D_0 F_0 r^{-\frac{5}{2}}}{4X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$
v_s^2	1	$\frac{1}{3}$	$-\frac{2}{9}$	$-\frac{26}{91}$

In table-IV of type-IV assumption, it is observed that

It is observed that solution (iv) & (iii) are not physically acceptable as the speed of sound is not subluminal due to negative squared sound speed.

In solution (ii), are physically acceptable as they satisfy the pressure and density are decrease with increasing r, sound speed is subluminal i.e $0 < v_s^2 < 1$

3.5. Type Vsolutions:

$$X = X_0 r^l, \quad C = C_0, \quad F = F_0 r^n$$

In this case, we obtain

$$\frac{\ddot{D}}{2D} + \frac{\dot{D}}{Dr} - \frac{n(n-1)}{r^2} - \frac{n\dot{D}}{2rD} + \frac{nl}{2r^2} - \frac{l}{r^2} - \frac{l\dot{D}}{4rD} = 0$$

Whose solution is

$$D = D_0 r^m, \quad m = 2n + l \pm \sqrt{l^2 + 4n + 4l} \tag{29}$$

From Eqns (10) and (13), we obtain values of p and ρ

$$p = p_0 + \frac{m(2n^2 + 2n + 2l - nl)F_0 D_0}{4kX_0(m + n - l - 2)} r^{(m+n-l-2)},$$

$$\rho = -p_0 - \frac{(2n^2 + 2n + 2l - nl)(3m + 2n - 2l - 4)F_0 D_0}{4kX_0(m + n - l - 2)} r^{(m+n-l-2)} \tag{30}$$

Also we have

$$R = \frac{-D_0 r^{(m-l-2)}}{2X_0} [2m^2 + 6m - 4l - ml + 4] + \frac{2}{r^2} \tag{31}$$

$$X = X_0 r^l, \quad C = C_0, \quad F = F_0 r^n$$

Table-V:

No.	i	ii	iii	iv	v
l	$-\frac{1}{4}$	$-\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1	$\frac{1}{2}$
n	$\frac{1}{4}$	1	0	-1	0
m	$\frac{1}{2}$	3	2	-2	-1
$D(r)$	$\frac{1}{D_0 r^2}$	$D_0 r^3$	$D_0 r^2$	$D_0 r^{-2}$	$D_0 r^{-1}$
$p(r)$	$p_0 + \frac{13D_0 F_0 r^{-1}}{128kX_0}$	$p_0 - \frac{3D_0 F_0}{20kX_0} r^{\frac{5}{2}}$	$p_0 - \frac{D_0 F_0}{kX_0} r^{\frac{-1}{2}}$	$p_0 + \frac{7D_0 F_0 r^{-4}}{8kX_0}$	$p_0 + \frac{D_0 F_0 r^{\frac{-7}{2}}}{14kX_0}$
$\rho(r)$	$-p_0 + \frac{39D_0 F_0 r^{-1}}{128kX_0}$	$-p_0 + \frac{2D_0 F_0}{5kX_0} r^{\frac{5}{2}}$	$-p_0 + \frac{D_0 F_0}{2kX_0} r^{\frac{-1}{2}}$	$-p_0 - \frac{49D_0 F_0 r^{-4}}{8kX_0}$	$-p_0 - \frac{8D_0 F_0 r^{\frac{-7}{2}}}{14kX_0}$
$R(r)$	$\frac{-69D_0 r^{\frac{-5}{4}}}{16X_0} + \frac{2}{r^2}$	$\frac{-87D_0 r^{\frac{3}{2}}}{4X_0} + \frac{2}{r^2}$	$\frac{-21D_0 r^{\frac{-1}{2}}}{2X_0} + \frac{2}{r^2}$	$\frac{D_0 r^{-5}}{X_0} + \frac{2}{r^2}$	$\frac{-5D_0 r^{\frac{-7}{2}}}{4X_0} + \frac{2}{r^2}$
$f(r)$	$f_0 + \frac{345D_0 F_0 r^{\frac{1}{2}}}{32X_0} + \frac{16F_0}{7r^4}$	$f_0 - \frac{261D_0 F_0 r^{\frac{5}{2}}}{20X_0} + \frac{4F_0}{r}$	$f_0 - \frac{21D_0 F_0 r^{\frac{-1}{2}}}{2X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$f_0 + \frac{5D_0 F_0 r^{-7}}{7X_0} + \frac{F_0}{r^4}$	$f_0 - \frac{5D_0 F_0 r^{\frac{-7}{2}}}{4X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$
v_s^2	$\frac{1}{3}$	$-\frac{3}{8}$	-2	$-\frac{1}{7}$	$-\frac{1}{8}$

It is observed that table-V of type-V assumption,

In solution (i), are physically acceptable as they satisfy the pressure and density are decrease with increasing values of r, sound speed is subluminal

In solution (ii) to (v) are not physically acceptable as the speed of sound is not subluminal due to negative squared sound speed.

3.6. Type VI solutions: $X = X_0, \quad C = C_0 r^m, \quad F = F_0 r^n$

From Eqns (16), we obtain

$$\frac{\ddot{D}}{2D} + \frac{\dot{D}}{Dr} - \frac{n(n-1)}{r^2} - \frac{m\dot{D}}{4rD} + \frac{nm}{2r^2} - \frac{m}{r^2} - \frac{n\dot{D}}{2rD} = 0$$

Which gives

Volume09, Issue5, May 2023
ISSN -2394-3084

$$D = D_0 r^l \quad , \quad l = n - m \pm \sqrt{m^2 + 5n^2 + 4n - 4m} \tag{32}$$

The corresponding vales of p and ρ becomes

$$p = p_0 - \frac{l(m^2 - 2m - 4n - 4n^2) F_0 D_0}{8kX_0(n+l-2)} r^{(n+l-2)} \quad , \quad \rho = -p_0 + \frac{(m^2 - 2m - 4n - 4n^2)(3l+2n-4) F_0 D_0}{8kX_0(n+l-2)} r^{(n+l-2)} \tag{33}$$

We have, corresponding values of Ricci scalar is

$$R = \frac{-D_0 r^{(l-2)}}{2X_0} \left[2l^2 - 2l + m^2 + 2m + 8l - ml + 2ml + 4 \right] + \frac{2}{r^2} \tag{34}$$

$$X = X_0 \quad , \quad C = C_0 r^m \quad , \quad F = F_0 r^n$$

Table-VI:

No.	i	ii	iii	iv
m	1	$-\frac{1}{6}$	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{3}{8}$
n	$\frac{1}{2}$	0	0	-1
l	-1	1	-1	1
$D(r)$	$D_0 r^{-1}$	$D_0 r^1$	$D_0 r^{-1}$	$D_0 r^1$
$p(r)$	$p_0 + \frac{1D_0 F_0 r^{-2}}{4kX_0}$	$p_0 + \frac{13D_0 F_0 r^{-1}}{228kX_0}$	$p_0 - \frac{5D_0 F_0 r^{-3}}{16kX_0}$	$p_0 + \frac{57D_0 F_0 r^{-2}}{1024kX_0}$
$\rho(r)$	$-p_0 - \frac{3D_0 F_0 r^{-2}}{2kX_0}$	$-p_0 + \frac{13D_0 F_0 r^{-1}}{228kX_0}$	$-p_0 + \frac{35D_0 F_0 r^{-3}}{96kX_0}$	$-p_0 + \frac{171D_0 F_0 r^{-3}}{1024kX_0}$
$R(r)$	$-\frac{D_0 r^{-3}}{2X_0} + \frac{2}{r^2}$	$-\frac{409D_0 r^{-1}}{72X_0} + \frac{2}{r^2}$	$-\frac{D_0 r^{-3}}{8X_0} + \frac{2}{r^2}$	$-\frac{339D_0 r^{-1}}{64X_0} + \frac{2}{r^2}$
$f(r)$	$f_0 - \frac{3D_0 F_0 r^{-2}}{4X_0} + \frac{4F_0}{r^2}$	$f_0 - \frac{409D_0 F_0 r^{-1}}{72X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$f_0 - \frac{D_0 F_0 r^{-3}}{8X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$f_0 - \frac{339D_0 F_0 r^{-2}}{128X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$
V_s^2	$-\frac{1}{6}$	1	$-\frac{6}{7}$	$\frac{1}{3}$

From table-VI of type-VI assumption, it is observed that

In solution (iv), are physically acceptable as they satisfy the pressure and density are decrease with increasing r, sound speed is subluminal

In solution (ii) and (iii) are not physically acceptable due to negative squared sound speed.

3.7. Type VII solutions: $X = X_0 r^l \quad , \quad C = C_0 r^m \quad , \quad F = F_0 r^n$

Inserting values in Eqns (16), we obtain

$$\frac{\ddot{D}}{2D} + \frac{\dot{D}}{Dr} + \frac{nl}{2r^2} - \frac{n(n-1)}{r^2} - \frac{m\dot{D}}{4rD} + \frac{nm}{2r^2} - \frac{m}{r^2} - \frac{n\dot{D}}{2rD} - \frac{l}{r^2} - \frac{l\dot{D}}{4rD} = 0$$

Whose solution is

$$D = D_0 r^q \quad , \quad q = \frac{1}{2} [l - m - 2n \pm \sqrt{2lm - l^2 + 6nl - m^2 - 2mn + 4n - 4l - 4m}] \tag{35}$$

From Eqns (10) and (13), we obtain

$$p = p_0 - \frac{q(m^2 - 2m + 4l - 4ml + 2nl - 4n^2 - 4n)F_0 D_0}{8kX_0(q+n-l-2)} r^{(q+n-l-2)}, \rho = -p_0 + \frac{(m^2 - 2m + 4l - 4ml + 2nl - 4n^2 - 4n)(3q + 2n - 2l - 4)F_0 D_0}{8kX_0(q+n-l-2)} r^{(q+n-l-2)} \tag{36}$$

Also we have

$$R = \frac{-D_0 r^{(q-l-2)}}{2X_0} \left[2q^2 + 6q + m^2 + 2m - 4l - ql - ml + 2mq + 4 \right] + \frac{2}{r^2} \tag{37}$$

Table-VII:

$$X = X_0 r^l, C = C_0 r^m, F = F_0 r^n$$

No.	i	ii	iii	iv
<i>l</i>	2	0	$-\frac{1}{8}$	0
<i>m</i>	0	0	$-\frac{1}{8}$	$-\frac{1}{2}$
<i>n</i>	1	$\frac{1}{4}$	0	$\frac{1}{2}$
<i>q</i>	1	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
<i>D(r)</i>	$D_0 r^1$	$\frac{1}{D_0 r^4}$	$\frac{1}{D_0 r^2}$	$\frac{1}{D_0 r^2}$
<i>p(r)</i>	$p_0 + \frac{1D_0 F_0 r^{-2}}{4kX_0}$	$p_0 - \frac{5D_0 F_0 r^2}{192kX_0}$	$p_0 - \frac{19D_0 F_0 r^8}{1408kX_0}$	$p_0 - \frac{7D_0 F_0 r^{-2}}{64kX_0}$
<i>ρ(r)</i>	$-p_0 + \frac{13D_0 F_0 r^{-2}}{228kX_0}$	$-p_0 - \frac{45D_0 F_0 r^2}{192kX_0}$	$-p_0 - \frac{171D_0 F_0 r^8}{2816kX_0}$	$-p_0 - \frac{21D_0 F_0 r^{-2}}{128kX_0}$
<i>R(r)</i>	$-\frac{D_0 r^{-3}}{X_0} + \frac{2}{r^2}$	$-\frac{45D_0 r^{\frac{7}{4}}}{16X_0} + \frac{2}{r^2}$	$-\frac{489D_0 r^{\frac{11}{8}}}{128X_0} + \frac{2}{r^2}$	$-\frac{25D_0 r^{\frac{3}{2}}}{8X_0} + \frac{2}{r^2}$
<i>f(r)</i>	$f_0 - \frac{3D_0 F_0 r^{-2}}{2X_0} + \frac{4F_0}{r}$	$f_0 - \frac{105D_0 F_0 r^2}{32X_0} + \frac{16F_0}{7r^4}$	$f_0 - \frac{489D_0 F_0 r^8}{128X_0} + \frac{2F_0}{r^2}$	$f_0 - \frac{75D_0 F_0 r^{-1}}{16X_0} + \frac{8F_0}{3r^2}$
v_s^2	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{9}$	$\frac{2}{9}$	$\frac{2}{3}$

In table-VII of type-VII assumption, it is found that

In solution (i), are physically acceptable as they satisfy the pressure and density are decrease with increasing r, sound speed is subluminal

In solution (ii) to (iv) are not physically acceptable due to pressure and density are not decrease with increasing values of r.

Volume09, Issue5, May 2023

ISSN -2394-3084

Discussion and Conclusion:

In this paper we study some five dimensional static spherically symmetric interior solutions for perfect fluid in $f(R)$ theory. Field equations of this theory are complicated which cannot be solved without taking some assumptions. Here we used seven assumptions. Physical acceptability criteria is applied to the solutions to check whether the solutions are physical acceptable or not. First type of assumption gives some solutions out of which one solution is physical acceptable. Second and third type of assumptions provide solutions but none of them are physical acceptable hence no new solution is obtained.

Fourth and fifth type of assumptions give some solutions in table IV and table V, out of which only one solution from each table satisfies physical acceptability conditions.

Using sixth and seventh assumption, here also we obtained some solutions out of which only one solution from each case is physical acceptable.

Exact solutions in $f(R)$ theory are used to study dark energy and dark matter, thus these solutions might be useful to study unknown nature of dark energy and dark matter.

References

- [1] Weyl, Hermann. "Eine neue Erweiterung der relativitätstheorie." *Annalen der Physik* 364.10 (1919): 101-133.
- [2] Eddington, A.S.: The Mathematical Theory of Relativity (Cambridge University Press, Cambridge, 1923).
- [3] Buchdahl, Hans A. "Non-linear Lagrangians and cosmological theory." *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* 150.1(1970): 1-8.
- [4] T. P. Sotiriou, *Class. Quantum Grav* 23, 5117 (2006).
- [5] L Amendola, D. Polarski, and S. Tsujikawa, *Phys. Rev. Lett.* 98, 131302 (2007)
- [6] M. Sharif and M. F. Shamir, *Class Quantum Grav.* 26, 235020 (2009)
- [7] M. Sharif and M. F. Shamir, *Gen. Relativ, Gravit.* 42, 2643 (2010)
- [8] M. F. Shamir and Z. Raza, *Can. J. Phys.* 93, 37 (2015)
- [9] T. P. Sotiriou and V. Faraoni, *Rev. Mod. Phys.* 82, 451 (2010)
- [10] E. Elizalde, S. Nojiri, S. D. Odinstov, and D. Saez-Gomez *Eur. Phys. J. C* 70 351 (2010)
- [11] K. Bamba, C. Geng, S. Nojiri and S. D. Odinstov *Mod. Phys. Lett. A* 25, 900 (2010)
- [12] S. Nojiri and S. D. Odinstov *Phys. Rep.* 505, 59 (2011)
- [13] S. Capozziello and S. Vignolo, *Int. J. Geom. Meth Mod. Phys.* 8, 167 (2011)
- [14] S. Capozziello and F. Darabi and D. Vernieri *Mod. Phys. Lett. A* 26, 65 (2011)

Volume09, Issue5, May 2023

ISSN -2394-3084

- [15] S. Capozziello, M. D. Laurentis, S. D. Odinstov, and A. Stabile, *Phys. Rev. D.* 83,054004 (2011).
- [16] K. Bamba, S. Nojin, S. D. Odinstov *Phys. Lett. B* 698, 451 (2011)
- [17] A. D. Felice and S. Tsujikawa. *Living Rev. Rel.* 13, 3 (2010)
- [18] T. Clifton T. G. Ferreira, A. Padilla, and C. Skordis, *Phys. Rep.* 513, 1 (2012)
- [19] K. Bamba, A. N. Makarenko, A. N. Myagky S. Nojiri and S. D. Odinstov *JCAP* 01, 008, (2014)
- [20] K. Bamba S. Nojiri, S. D. Odinstov and D. Saez-Gomez, *Phys. Lett. B* 370, 136,(2014)
- [21] M. F. Shamir, *Zh. Eksp. Teor. Fiz.* 146, 281 (2014). [22] M. F. Shamir and Z. Raza, *Comm. Theor. Phys.* 62, 348 (2014) .
- [23] Sharif, M., and M. Farasat Shamir. "Plane symmetric solutions in $f(R)$ gravity." *Modern Physics Letters A* 25.15 (2010): 1281-1288.
- [24] Amendola, Luca, et al. "Conditions for the cosmological viability of $f(R)$ dark energy models." *Physical Review D* 75.8 (2007): 083504.
- [25] P. K. Agrawal, D. D. Pawar.: "Vacuum Solutions of FRW and Axially Symmetric space-time in $f(R)$ Theory of Gravity", arXiv: 1703.06258v1 [gr-qc] 18 Mar 2017
- [26]. Zhang, Hongsheng, and Hyerim Noh. "N-dimensional plane symmetric solution with perfect fluid source." *Physics Letters B* 671.4-5 (2009): 428-434.
- [27] M. Farasat Shamir. "Exploring Plane Symmetric Solutions in $f(R)$ Gravity." arXiv: 1706.04435v1 [gr-qc] 13 Jun 2017
- [28] Yavari, Morteza. "Energy Distribution for a Power Model of the Plane Symmetric Spacetime in $f(R)$ Gravity." *Communications in Theoretical Physics* 60.3 (2013): 323.
- [29] Azadi, A., D. Momeni, and M. Nouri-Zonoz. "Cylindrical solutions in metric $f(R)$ gravity." *Physics Letters B* 670.3 (2008): 210-214.
- [30] Momeni, D., and H. Gholizade. "A note on constant curvature solutions in cylindrically symmetric metric $f(R)$ Gravity." *International Journal of Modern Physics D* 18.11 (2009): 1719-1729.
- [31] Senovilla and Verma. "Cylindrically symmetric dust spacetime." *Classical and Quantum Gravity* 17.14 (2000): 2843.
- [32] Sharif, M., and Sadia Arif. "Static cylindrically symmetric interior solutions in $f(R)$ gravity." *Modern Physics Letters A* 27.25 (2012): 1250138
- [33] L. Sebastiani and S. Zerbini. "Static Spherically Symmetric Solutions in $F(R)$ Gravity", arXiv: 1012.5230v3 [gr-qc] 16 Feb 2011

Volume09, Issue5, May 2023

ISSN-2394-3084

[34] M.Sharif and H Rizwana Kausar "Dynamics of Spherically Symmetric Gravitational Collapse in (R)Theory" J. Phys.: Conf. Ser. (2020) 354: 01

doi:10.1088/1742-6596/354/1/01202

[35] T. Multamäki and I. Vilja, Phys. Rev. D 74 (2006) 064022.

[36] T. Multamäki and I. Vilja, Phys. Rev. D 76 (2007) 064021.

[37] S. Capozziello, A. Stabile, and A. Troisi, Class. Quantum Grav. 24 (2007) 2153.

[38] A. Shojai and F. Shojai, Gen. Relativ. Gravit. 44 (2011) 211.

[39] L. Hollenstein and F.S.N. Lobo, Phys. Rev. D 78 (2008) 124007.

[40] M. Sharif and H.R. Kausar, J. Phys. Soc. Jpn. 80 (2011) 044004.

[41] G. Cognola, E. Elizalde, S. Nojiri, S.D. Odintsov, and S. Zerbini, J. Cosmol. Astropart. Phys. 0502 (2005) 010.

[42] E.V. Arbuzova et al. "Spherically Symmetric Solutions in F(R) Gravity and Gravitational Repulsion" arXiv: 1306.5694v2 [gr-qc] 28 Jun 2013

[43] L. Sebastiani and S. Zerbini. "Static Spherically Symmetric Solutions in F(R) Gravity", arXiv: 1012.5230v3 [gr-qc] 16 Feb 2011

[44] Chakrabarti, S. & Banerjee, N. Astrophys Space Sci (2014) 354: 1. doi:10.1007/s10509-014-2118-1

[45] Kaluza T.: *Sitz-preuss. Akad. Wiss. D* 33, 966-972. [46] Klein, Oskar. "Quantentheorie und dimensionale Relativitätstheorie." *Zeitschrift für Physik* 37.12 (1926): 895-906.

[47] Piran, Tsvi, and Steven Weinberg. *Physics in higher dimensions*. No. CONF-8412132--. Teaneck, NJ (USA); World Scientific Pub. Co., 1986.

[48] Wesson, P. S. "A new approach to scale-invariant gravity/or: A variable-mass embedding for general relativity." *Astronomy and Astrophysics* 119 (1983): 145-152.

[49] Wesson, P.S.; An embedding for general relativity with variable rest mass, Gen. Relativ. Grav. 16, 193 (1984).

[50] Reddy, D. R. K., and N. Venkateswara Rao. "Some cosmological models in scalar-tensor theory of gravitation." *Astrophysics and Space Science* 277.3 (2001): 461-472.

[51] Lorenz-Petzold, Dieter. "Higher-dimensional Brans-Dicke cosmologies." *General relativity and gravitation* 17.12 (1985): 1189-1203.

[52] Ibáñez, J., and E. Verdaguer. "Radiative isotropic cosmologies with extra dimensions." *Physical Review D* 34.4 (1986): 1202.

[53] Pradhan, Anirudh, and Purnima Pandey. "Some Bianchi type I viscous fluid

Volume09, Issue5, May 2023

ISSN -2394-3084

cosmological models with a variable cosmological constant." *Astrophysics and Space Science* 301.1-4 (2006): 127-134.

[54] Katore, S. D., and R. S. Rane."Magnetized cosmological models in bimetric theory of gravitation." *Pramana* 67.2 (2006): 227-237.

[55] Adhav, K. S., A. S. Nimkar, and M. V. Dawande. "N-dimensional string cosmological model in Brans-Dicke theory of gravitation." *Astrophysics and Space Science* 310.3-4 (2007): 231.

[56] Ladke, L. S. et. al." Some Five Dimensional Cylindrically Symmetric Interior Solutions for Perfect Fluid in $f(R)$ Theory of Gravity." *IJSER* Volume 5 Issue 9, September 2017.

[57] Ladke, L. S. et. al." Static Interior Plane Symmetric Five Dimensional Solutions In $f(R)$ Gravity " *IJMA- 9(4), April-2018* 151-162.

[58] Shamir, M. Farasat, and AdilJhangeer."A Note on Plane Symmetric Solutions in $f(R)$ Gravity." *International Journal of Theoretical Physics* 52.7 (2013): 2326-2328.

[59] Sheykhi, Ahmad. "Higher-dimensional charged $f(R)$ black holes." *Physical Review D* 86.2 (2012): 024013.

[60] Pandey, S. N., and A. M. Mishra. "Solution of an $f(R)$ Theory of Gravitation in Cylindrical Symmetric GodelSpacetime." *Proceedings of the World Congress on Engineering*. Vol. 1. 2016

[61] Delgaty, M. S. R., and KayllLake."Physical acceptability of isolated, static, spherically symmetric, perfect fluid solutions of Einstein's equations." *Computer Physics Communications* 115.2-3 (1998): 395-415.

Principal
Bhiwapur Mahavidyalaya